

श्रीमद्व्यासराजगुरुसार्वभौमविरचितम्
॥ श्रीमन्न्यायामृतम् ॥

श्रीमद्विजयीन्द्रतीर्थविरचित-
लघ्वामोदव्याख्यानसहितम्

वृन्दावनसंस्था, मन्त्रालयः

प्रथमावृत्तिः १००० प्रतीकानि

क्रि. श. १९९१

पुनर्मुद्रणाधिकारः सर्वे स्वायत्तीकृताः

मुद्रकः

डि. यस. कृष्णाचार्यः, प्रभा मुद्रणालयः, बसवनगुडि, बेङ्गलूरु-560 004

SREE

SRIMANMOOLARAMO VIJAYATE

SRIMAN NYAYAMRUTHAM

BY

SRI VYASARAJAGURUSARVABHOUMA

WITH

A Brilliant and Illuminating Commentary LAGHVAMODA

BY

SRI VIJAYEENDRATEERTHA

Chief Editor

Panditaraja, Sacchastra Ratnakara etc.

Prof. M. S. RANGANATHACHAR

Sub-Editor

Panditabhushanam **Prof. S. V. BHIMABHAT**

Published by

BRUNDAVANAM OFFICE

SRI RAGHAVENDRA SWAMIGAL MUTT

MANTRALAYAM P.O., Kurnool Dist. (A.P.)

NYAYAMRUTAM by Sri Vyasaraġagurusarvabhōma with the Commentary
LAGHVAMODA of Sri Vijaycendratheertharu, Published by Brundavanam
Office, Mantralayam P.O. (PIN 518 345) Kurnool District, Andhra Pradesh.
Pages xx + 650

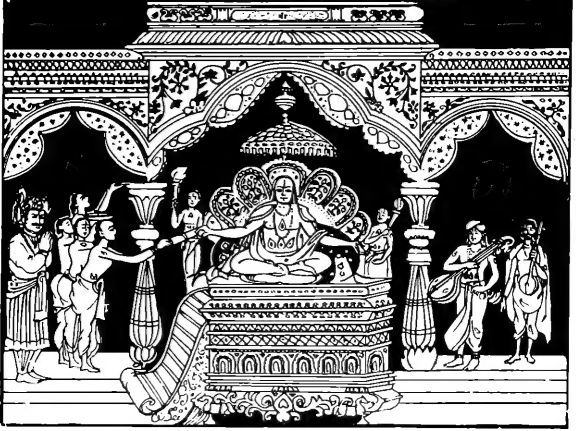
First Edition: 1000 Copies ; January 1991

All Rights reserved by the Publishers

Printed by D. S. Krishnachar at Prabha Printing House
22/A, Dr. D. V. Gundappa Road, Basavanagudi P.O.
Bangalore-560 004, Karnataka, INDIA

मेरुकृति श्रीव्यासत्रयग्रन्थरत्नप्रणेताः
श्रीमद्व्यासराजगुरुसार्वभौमाः

अर्थिकल्पितकल्पोऽयं प्रत्यार्थंगजकेसरी । व्यासनीर्थगुरुर्भूयादस्मदिष्टार्थसिद्धये ॥

चतुरधिकशतप्रौढशालग्रन्यप्रणेताः सर्वतन्त्रस्वतन्त्राः
श्रीमद्विजयीन्द्रतीर्थगुरुसार्वभौमाः

भक्तानां मानसाभोजभानवे कामधेनवे ।
नमतां कल्पतरवे जयीन्द्रगुरवे नमः ॥

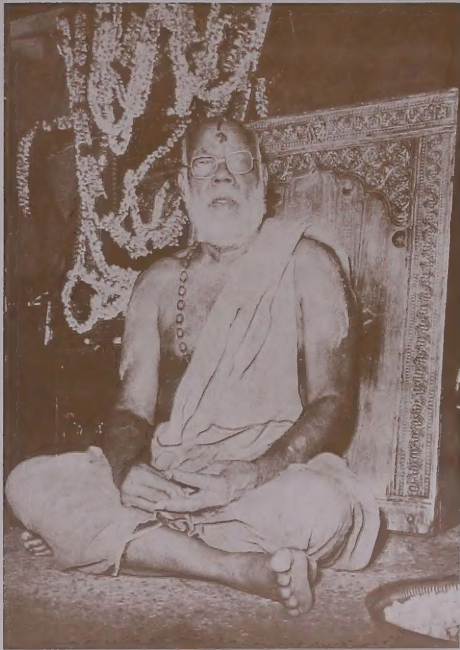
सर्वजगन्मान्यागम्यमाहात्म्यसम्पन्नाः
श्रीमद्राघवेन्द्रगुरुसार्वभौमाः

पुण्याय राघवेन्द्राय सत्यधर्मरताय च । भजतां कल्पवृक्षाय नमतां कामधेनवे ॥
दुर्वादिष्वान्तरयये वैष्णवेन्दीवरेन्दवे । श्रीराघवेन्द्रगुरवे नमोऽत्यन्तदयालवे ॥

श्रीमद्देसनामकपरमात्मसमारब्धपरंपरागत श्रीमन्मध्वाचार्यमूलमहासंस्थानाधीश्वराः

श्री श्री सुजयीन्द्रतीर्थगुरुवर्येण्यः

सुयमीन्द्रकरान्जोत्थ सुविद्याबोधकं सदा ।

सुमूलरामपूजाक्यं सुजयीन्द्रगुरुं भजे ॥

॥ श्रीः ॥

॥ श्रीमन्मूलरामो विजयते ॥

श्रीमद्भूषणनामकपरमात्मसमारब्धपरम्परागतश्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यमूलमहा-
संस्थानाधीश्वराणां, श्रीमद्राघवेन्द्रगुरुसर्वभौमवेदान्तसाम्राज्यदिग्विजयविद्या-
सिंहासनाधीश्वराणां, श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्येत्याद्यमन्दविरुद्वृन्द-
विभूषितानां, श्रीमत्सुयमीन्द्रतीर्थश्रीपादकरकमलसज्जात-
श्रीमत्सुजयीन्द्रतीर्थश्रीपादवरकुमारकाणां

श्री १००८ श्रीमत्सुशमीन्द्रतीर्थश्रीपादानाम् अनुग्रहवचनम्

श्रीमन्मध्वसिद्धान्तप्रतिपाद्यप्रमेयप्रतिपादकातिप्रौढवाक्यार्थविजृम्भितग्रन्थरत्नसमुदायमध्ये
मुनित्रयकोटिप्रविष्टत्वेन श्रीमुष्णमाहात्म्यग्रन्थोदाहृतैः, श्रीमन्मूर्तिंहरूपिपरमात्म-
परमानुग्रहसम्पन्नश्रीप्रह्लादराजावतारभूतैः, श्रीमद्वासरजगुरुसर्वभौमैर्विरचितं
व्यासत्रयकोटिप्रविष्टं मेरुकृत्तित्वेन पण्डितप्रकाण्डैरुपगीयमानं श्रीमद्व्यायामृतं नाम
ग्रन्थरत्नं, चतुरधिकशतस्वतन्त्रप्रौढवाक्यार्थविलसितप्रबन्धनिर्मातृत्वेन, चतुःषष्टिकला-
विद्यापारङ्गतत्वेन च जगद्विख्यातैः श्रीमद्विजयीन्द्रतीर्थगुरुवरैष्यैर्विरचितेन लघ्वामोद-
व्याख्यानेन समलङ्कृतमस्मद्गुरुवरैष्यानां श्रीमत्सुजयीन्द्रतीर्थश्रीपादानामाज्ञानुरोधेन सम्प्रति
समग्रं मुद्रितं प्रकाश्यते । श्रीमद्विजयीन्द्रतीर्थविरचितलघ्वामोदव्याख्यानसहित-
न्यायामृतग्रन्थस्यास्य मुद्रणोपयुक्तप्रतिष्ठतिनिर्माण परिशोधनादि कार्येष्वस्मद्गुरुवरैष्यैः
श्रीमत्सुजयीन्द्रतीर्थैरेव मन्त्रपवित्रमन्त्राक्षतप्रदानपुरस्सरं समाक्षताः पण्डितप्रकाण्डाः
मागाडि रङ्गनाथाचार्याः नियोजितमेतत्कार्यं सर्वाङ्गसुन्दरमकार्षुः । अतस्तेभ्योऽसदुपास्य
श्रीमद्राघवेन्द्रगुरुसर्वभौमान्तर्गतश्रीमुख्यप्राणान्तर्गतश्रीमन्मूलरामचन्द्रः सुप्रीतो भूयांसि
श्रेयांसि इतोऽप्यधिकं ज्ञानभक्तिवैराग्यादिकञ्च प्रदद्यादित्याशास्महे ॥

मन्त्रालयक्षेत्रम्

इत्यनेकनागायणस्मरणानि

२०-१-१९९१

॥ श्रीः ॥

॥ श्रीमन्मूलगोपालकृष्णभिक्षश्रीमन्मूलरामो विजयते ॥

पदवाक्यप्रमाणज्ञो दुर्मतध्वान्तभास्करः ।

व्यासतीर्थमुनीन्द्रो मे भूयाज्ज्ञानसमुद्भवे ॥

भक्तानां मानसाभोजभानवे कामधेनवे ।

नमतां कल्पतरवे जयीन्द्रगुरवे नमः ॥

भूमिका

अथेदानीं निर्मासराणां दुराग्रहप्रस्तान्तरङ्गविधुराणां तत्त्वज्ञानैकपक्षपातिनां शमदमादिगुण-
मण्डनमण्डितानां तत्त्वजिज्ञासूनां समक्षं तदिदं निवेदयामो यत् मध्वसिद्धान्तदुग्धाब्धिनिमज्जनमाच-
रद्विराधिकारिचेतनैरधीयमानग्रन्थसमुदायमध्ये सयुक्तिकं सप्रमाणञ्च मतान्तरप्रक्रियानिराकरणपुरस्कृतं,
सूत्रे, भाष्येऽनुभाष्ये, प्राचीननवीनटीकासु चास्पष्टीकृतार्थस्पष्टीकरणविजृम्भितमत एव विद्वद्भूतैः
मेरुकृतित्वेनोपगीयमानं व्यासत्रयं चरमतया व्यवस्थाप्यत इति ।

व्यासत्रयनाम्ना सुप्रसिद्धानां श्रीमत्तात्पर्यचन्द्रिका-न्यायामृत-तर्कताण्डवग्रन्थरत्नानामध्ययनादृतै,
वेदान्तशास्त्रपाण्डित्यं श्रीमद्भेदव्याससिद्धान्तविरुद्धाभासमयमतान्तरप्रक्रियानिराकरणप्रावीण्यश्चात्म-
साक्षात्तमिति को नाम विपश्चिदपश्चिमः सज्जानीते । एतदभिप्रायेणैव विद्वत्कविकुलावतंसैः श्रीराघवेन्द्र-
विजयमहाकाव्यनिर्मातृभिः श्रीनारायणाचार्यैः तात्पर्यचन्द्रिकाग्रन्थरत्नमधिकृत्येत्यमभ्यवर्णि ।

तद्यथा—व्याससूत्रपदार्थोपन्यासमाकर्ण्य मान्यपि ।

व्यासराजस्य भजते दासतां को न कोविदः ॥ इति ।

एवं श्रीव्यासराजशिष्यवरेण्यैश्चतुरधिकशतग्रन्थरत्नकर्तृभिः चतुःषष्टिकलाविद्यापारङ्गतैः परंरजयैः
श्रीविजयीन्द्रतीर्थैः स्वदेशिकवर्षकृतपरमतनिराकरणप्रशंसनपुरस्सरमेवमभ्यधापि ।

तद्यथा—यो व्यासमुनिदावाग्निः सच्छास्त्रमरुता सह ।

ददाह कुमतारण्यं प्रकाशाय तमाश्रये ॥ इति ।

मध्वाध्वकण्टकोद्धारग्रन्थारम्भेऽप्येवं ते समाचक्षते ।

यद्यप्यानन्दतीर्थीयभाष्यमेवोपपत्तिमत् ।

न तु भाष्यान्तराणीति दर्शितं मम देशिकैः ॥

तथाप्याधुनिकोक्तानां दूषणानामलग्रताम् ।

प्रदर्श्य गुरुपादोक्तिमहिमात्र प्रदर्श्यते ॥ इति । (प्रकाश्यते इति पाठान्तरम्)

द्वैतसिद्धान्तवाक्ये मूलटीकाग्रन्थव्याख्यानत्वेनोपलभ्यमानेषु बहुषु व्याख्यानेषु विद्यमानेष्वपि, प्राचीनाचार्यसम्मतसैद्धान्तिकसाम्प्रदायिकप्रामाणिकातिविमर्शितगहनार्थगर्भितत्वं श्रीव्यासराज-
विरचिततात्पर्यचन्द्रिकादिग्रन्थेष्वामूलाप्रमुपदृश्यत इत्यत्र निरन्तरतपाठप्रवचनपरायणाः पण्डित-
प्रकाण्डा एव प्रमाणम् । प्रकाशाख्यतात्पर्यचन्द्रिकाव्याख्याननिर्मातास्तु श्रीमद्राघवेन्द्रगुरुसर्वभौमाः
पुनः तद्याख्यानप्रारम्भ एवेममर्थमभ्यसूचयन् ।

उक्तञ्च तैः—पदवाक्यप्रमाणज्ञानं सम्प्रदायार्थकोविदान् ।

व्यासतीर्थमुनीन् सेवे दुर्वादिफणिपक्षिपान् ॥ इति ।

अत्रोपात्तं सम्प्रदायार्थकोविदानिति विशेषणं प्रागुक्तमेवार्थमभिव्यनक्ति । अर्वाचीनास्तु प्रायः
सर्वेऽपि पण्डिताग्रण्याः व्याख्यातारश्च मन्वसिद्धान्तार्थनिरूपणावसरे खप्रतिपादितार्थप्रामाणिकत्व-
परिपोषणाय व्यासत्रयगर्भितान्येव वाक्यानि संवादित्वेन प्रमाणत्वेन चोदाहरन्ति ।

अतिकर्कशतर्कप्रतिभापरिकल्पिततार्किकप्रक्रियानिराकरणपुरस्सरं श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादा-
चार्यग्रन्थोदाहृतब्रह्मतर्कप्रमेयप्रामाण्यवस्थापनायैव प्रवृत्तं व्यासत्रयकोटिप्रविष्टं तर्कताण्डवं नाम ग्रन्थ-
रत्नं, तर्केण ताण्डवं, तर्कस्य ताण्डवं, तर्के ताण्डवमिति त्रेधा विद्वद्वरेण्यैर्निरुच्यमानं वेदापौरुषेयत्ववस्तुतः-
प्रामाण्यादिविषयेषु मन्वसिद्धान्तार्थ(निर्णायकं) प्रकाशकं सकलदार्शनिकाग्रगण्यचित्तवृत्तिमप्याश्चर्य-
कलितं कुरुते ।

अत एव वङ्गदेशीयतार्किकशिरोमणिना पक्षधरमिश्रेण श्रीव्यासराजगुरुवर्येण्यसाधारणप्रतिभा-
पुञ्जदर्शनचकिता(विस्मापिता)-न्तरङ्गेण सानन्दं प्रशंसावचनमिथमवोचि ।

तद्यथा—यदधीतं तदधीतं यदनधीतं तदप्यधीतम् ।

पक्षधरविपक्षो नावैक्षि विना नवीनव्यासेन ॥ इति ।

सम्प्रति लब्धमोदव्याख्यानसमलङ्कृतं श्रीमन्न्यायामृतग्रन्थमधिकृत्य किञ्चित्प्रस्तूयते ।

मन्दरपर्वतमथितदुग्धाब्धिप्रादुर्भूतदेवतावृन्दतर्पकदिव्यामृतमिव खकीयप्रतिभामन्दरपर्वत-
मथितश्रीमन्मन्वशाखदुग्धजलधिसमुत्पन्नं न्यायामृतं भूमण्डलमण्डनायमानभूदेवतावृन्दमोदायापितमिति
ग्रन्थकारैः श्रीव्यासराजगुरुसर्वभौमैर्ग्रन्थारम्भ एव न्यायामृतग्रन्थोदयमधिकृत्येत्यमुदघोषि ।

तद्यथा—श्रीमन्मन्वशाखदुग्धाब्धि धीमन्दरमहीभृता ।

आमध्योज्जियते न्यायामृतं विलुधत्तमेय ॥ इति ।

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यास्तावत् श्रीमद्वादरायणसम्मतद्वैतवेदान्तप्रतिष्ठापनाचार्या इति विश्वविश्रुताः मोक्षजनकतत्त्वज्ञानोत्पादकशास्त्रनिर्मातार इति वैदिकमध्वनान्नैवावगम्यमानमहामाहात्म्य-सम्पन्ना लोकत्रयविश्रान्तकीर्तिरञ्जिता इदानीमपि उत्तरवदरीक्षेत्रे श्रीवादरायणसमीपे सशरीरं विराजन्ते ।

श्रीमध्वनिर्मितग्रन्थार्थप्रकाशकव्याख्यानकर्तारस्तु श्रीपद्मनाभतीर्थाः श्रीत्रिविक्रमपण्डिताचार्याश्च प्राचीनटीकाकारत्वेन प्राज्ञैः प्रख्यापिता वर्तन्ते ।

श्रीमन्यायसुधादिव्याख्यानरचयितारश्च श्रीमज्जयतीर्थश्रीमच्चरणाः पुनः टीकाचार्या इत्येव वेदान्तप्रपञ्चे सङ्गृह्यन्ते ।

श्रीमन्यायामृतदिव्यासत्रयप्रणेतारस्तु श्रीव्यासराजगुरुसार्वभौमाः पुनः वादरङ्गमूलाचार्या इति वेदान्ततत्त्वविमर्शनचातुरीपरिचितान्तरङ्गैः पण्डिताप्रगण्यैः संस्थापिता वर्तन्ते ।

ऐक्यवादप्रक्रियानिराकरणविजृम्भिते न्यायामृतग्रन्थे तु न्यायामृतग्रन्थकाराः प्रपञ्चमिथ्यात्व-परिष्कारप्रभेदान्तमेतदेनैक्यवादिभिर्मिन्नभिन्नग्रन्थेषु विक्षिप्य, विक्षिप्य, तत्र तत्र प्रदर्शितानेकत्र संकल्प्यातिगम्भीरया प्रणाल्या सरलसरलया वाण्या तत्तदभिमतानर्थान्विनैव कलङ्कमनूच्छेद्यामेघ-युक्तिजालैः श्रीमदाचार्योदाहृतप्रमाणपुञ्जैश्च प्रतिपक्षप्रतिक्षेपमकार्षुः ।

ऐक्यवादिमताभिमतप्रक्रियायां परिशील्यमानायामवान्तरभेदाः परस्परं विलक्षणाः सन्दृश्यन्ते ।

(१) तद्यथा—अज्ञानोपहितं बिम्बचैतन्यमीश्वरः, अन्तःकरणतत्संस्कारावच्छिन्नाज्ञानप्रति-बिम्बितं चैतन्यं जीव इति विवरणकाराः ।

(२) अज्ञानप्रतिबिम्बितं चैतन्यमीश्वरः, बुद्धिप्रतिबिम्बितं चैतन्यं जीवः, अज्ञानोपहितं तु बिम्बचैतन्यं शुद्धमिति संक्षेपशारीरककाराः । अनयोः पक्षयोः बुद्धिभेदात् जीवनानात्वम्, प्रति-बिम्बस्य च पारमार्थिकत्वात् जहदजहल्लक्षणैव तत्त्वमादिपदेषु । इममेव प्रतिबिम्बवादमाचक्षत इत्याहुः ।

(३) अज्ञानविषयीकृतचैतन्यमीश्वरः, अज्ञानाश्रयीभूतं च जीव इति वाचस्पतिमिश्राः । अस्मिन् पक्षे अज्ञानानात्वात् जीवनानात्वम्, प्रतिजीवं च प्रपञ्चभेदः जीवस्यैव साक्षान्नोपहिततया जगदुपादानत्वात्, प्रत्यभिज्ञा चातिसादृश्यात्, ईश्वरस्य च सप्रपञ्चजीवाविवाधिश्रानत्वेन कारण-तोपचारादिति । अयमेवावच्छेदवाद इति तेषामभिप्रायः ।

(४) अद्वैतवेदान्तसिद्धान्तः एकजीववादाख्यस्तु यथा—अज्ञानोपहितं बिम्बचैतन्यमीश्वरः, अज्ञानप्रतिबिम्बितं चैतन्यं जीव इति वा, अज्ञानानुपहितं शुद्धचैतन्यं ईश्वरः, अज्ञानोपहितं जीव इति

वा मुख्यो वेदान्तसिद्धान्त एकजीववादाल्पः, इममेव दृष्टिसृष्टिवादमाचक्षते । अस्मिंश्च पक्षे जीवः स्वाज्ञानवशात् जगदुपादानं निमित्तं च, सर्वं प्रातीतिकं, देहभेदाच्च जीवभेदभ्रान्तिः, एकस्यैव च स्वकल्पितगुरुशास्त्राद्युपबृंहितश्रवणमननादिदार्ढ्यादात्मसाक्षात्कारे सति मोक्षः । शुकादीनां च मोक्षश्रवणं तु अर्थवादः । महावाक्ये च तत्पदं अनन्तसत्यादिपदवद् अज्ञानानुपहितचैतन्यस्य लक्षणया उपस्थापकं इत्याद्याः, अवान्तरभेदाः वर्तन्ते ।

अन्यदप्युक्तं तत्रैव, ननु वस्तुनि विकल्पासंभवात् कथं परस्परविरुद्धमतप्रामाण्यम् ? तस्मात्किमत्र हेयम् ? किमुपादेयम् ? इति चेन्न । क एवमाह वस्तुनि विकल्पो न संभवतीति । स्थाणुर्वा, पुरुषो वा, राक्षसो वेत्यादि विकल्पस्य वस्तुन्यपि दर्शनात् । अतात्त्विकी सा कल्पना । पुरुष-बुद्धिमात्रप्रभवा, इयन्तु शास्त्रीया जीवेश्वरविभागादिव्यवस्था इति चेत्—नूनमतिमेधावी भवान् । अद्वितीयात्मतत्वं हि प्रधानं, फलवत्त्वात् अज्ञातत्वाच्च प्रमेयं शास्त्रस्य । जीवेश्वरादिविभागकल्पनास्तु पुरुषबुद्धिप्रभवा अपि शास्त्रेणानुद्यन्ते । तत्त्वज्ञानोपयोगित्वात् । “फलवत्सन्निधौ अफलं तदङ्ग” मिति न्यायात् । भ्रमसिद्धस्यापि श्रुत्यनुवादसम्भवात् । एतेन द्वैतज्ञानेन अद्वैतज्ञानस्य बाधो निरस्तः । घटादिद्वैतज्ञानस्यापि अद्वैतसन्मात्रांशे अज्ञाते प्रामाण्याभ्युपगमाच्च । ज्ञानाज्ञानयोः समानाश्रय-विषयत्वनियमात् । जडे च प्रमाणप्रयोजनाभावेन, अज्ञानानभ्युपगमाद् तदवच्छिन्नचैतन्याज्ञानादेव तत्राप्यज्ञानव्यवहारोपपत्तेः । सर्वप्रमाणानां च अज्ञातज्ञापकत्वेनैव प्रामाण्यात् । अन्यथा स्मृतेरपि तदापत्तिरिति । एवं वेदान्तेषु सर्वत्र एवंविधविरोधे अयमेव परिहारः” इति मायावादिभिः प्रतिपादितम् ।

एवमेव ऐक्यवादिभिः चित्सुखानन्दबोधविवरणकारादिभिः मिथ्यात्वपरिष्काराः बहुधा प्रदर्शिताः सन्दृश्यन्ते ।

तेषु मध्ये पञ्चपादिकारीत्या सदसत्त्वानधिकरणत्वरूपमनिर्वाच्यत्वं मिथ्यात्वम् । विवरण-कारीत्या प्रतिपन्नोपाधौ अभावप्रतियोगित्वं ज्ञानत्वेन ज्ञाननिर्वर्त्यत्वं वा मिथ्यात्वम् । चित्सुखरीत्या स्वात्मन्ताभावाधिकरण एव प्रतीयमानत्वं मिथ्यात्वम् । आनन्दबोधोक्तरीत्या सद्द्विविकृत्यं मिथ्यात्वम् । प्रमाणमालारीत्या स्वव्यवहारे स्वातिरिक्तसंविदपेक्षानियतः मिथ्यात्वमिति मतभेदेन तैः पञ्चधा मिथ्यात्वनिवेचनं कृतं दरीदृश्यते ।

दृढदृश्ययोरारव्यासिकसंबन्धकल्पनञ्च । सृष्टिर्नाम ब्रह्मरूपसच्चिदानन्दवस्तुनि अन्धौ फेनादिवत् सर्वनामरूपकल्पनम् । सजातीयविजातीयस्वगतनानात्वरहितं निर्विशेषं ब्रह्मैव तत्त्वं, तदज्ञानवशाज्जगत् ईश्वरजीवरूपेण प्रतीयत इत्यादिविरन्तनाद्वैतबाधुक्तिः । इत्येवंरूपेण मायावादिनः प्रतिपादयन्ति ।

न्यायामृतकारैः श्रीव्यासराजगुरुवरैरेते पक्षाः प्रायः सर्वेऽपि न्यायामृते सयुक्तिकं सप्रमाणञ्च निराकृताः परिदृश्यन्ते । न्यायामृतग्रन्थस्तु जगन्मध्यात्ववादिनामैक्यवादिनां विषये सिंहसमायते । अत एव श्रीगुरुगुणस्तवननिर्मातरः श्रीमद्वादीन्द्रतीर्थगुरुवरण्याः व्यासत्रयनाम्ना विश्वविश्रुताख्योऽपि ग्रन्थाः मायातन्त्रामरार्यखर्वगर्वविच्छेदकमध्वसिद्धान्तनाम्नाः श्रीमन्सिंहहर्षिणः परमात्मनखीणि तन्त्राणीव त्रिजगति विद्योतन्त इति परमरमणीयकाव्यसरण्याऽभ्यवर्णयन् । तथा—

मायातन्त्रामरारिस्मयमपनयतो मध्वसिद्धान्तनाम्नो

त्रेन्त्राणीव त्रयोऽपि त्रिजगति नृहरेरिन्धते यत्प्रबन्धाः ।

यद्वागद्वैतविद्याचलकुलकुलिशप्रौढिमादौकते सः

श्रेयो भूयो त्रिदध्यात्सुमहितमहिमा सम्प्रति व्यासराजः ॥ इति ॥

श्रीमन्न्यामृतग्रन्थनिर्माणानन्तरमेव द्वैताद्वैतवादप्रस्थानप्रसङ्गेन तत्त्वविमर्शनकौतूहलकलितान्त-
रङ्गैर्मध्वमतावलम्बिभिरद्वैतमताश्रितैश्च विद्वद्भिः खण्डनमण्डनात्मकाः ग्रन्थाः अकारिष्यतेत्ययं विषयः
सुप्रसिद्ध एव । वादरङ्गमूलाचार्याणां महानुभावानां न्यायामृतग्रन्थनिर्मातॄणां श्रीव्यासराज-
गुरुवरण्यानां विषये अद्वैतमतावलम्बिभिरनन्तकृष्णशास्त्रिभिरिव कृतानि नितरां प्रशंसापराणि
वाक्यान्वय संगृह्य वाचकवरण्यानामवगाहनार्थमुदाहरामः । उक्तञ्च तैर्यथा—

“द्वैताद्वैतवादप्रस्थानप्रसङ्गेन तत्र तत्र न्यायमकरन्दचित्सुखीप्रमाणमालाद्वैत-
दीपिकादिग्रन्थेषु विशकलिततया उपलभ्यमानानां खण्डनमण्डनादिप्रसङ्गेनोद्वृङ्गि-
तानां प्रक्रियाविशेषाणां एकत्र सङ्कलनेन, विनैव कलङ्कं तत्तन्मतप्रक्रियाविशेषाणां
अतिगम्भीरया प्रणाल्या सरलसरलयोपपादनेन श्री व्यासतीर्था एव न्यायामृतकारा
मूलाचार्या इति नेयमतिशयोक्तिरिति वयं विश्वसिमः । यत् न केवलं द्वैतिनः
किन्त्वद्वैतिनोऽपि विमर्शनकुतूहला अधमर्णा एव न्यायामृतकाराणां श्री
व्यासरायमठादिपुरुषाणां सर्वतन्त्रस्वतन्त्राणां परःशतनिबन्धनिर्मातॄणाम् । विश्व-
सिमः यत् श्रीव्यासतीर्था अनितरसाधारणमहिमशालिनस्तेजस्विनः सर्वविद्याधिष्ठान-
देवताः शान्तप्रकृतयश्च यतिवर्या इदानीमपि स्वतेजसा जीवन्ति श्रीव्यासराय-
मठास्थाने, यत्र तत्पीठाधिष्ठानमात्रेण वालोऽपि बृहस्पतिसमानो मूकोऽपि वाग्मि-
प्रवरो भवति, इति वयमद्वैतमतावलम्बिनोऽपि तत्त्वणक्रमलाश्रयणमात्मनो भूषणमेव
मन्महे । श्रीव्यासरायमठाधिष्ठानाः श्रीविजयीन्द्रतीर्थादयोऽपि विश्वसिमस्तत्पीठ-
महिम्नैव परशतनिबन्धनिर्माणेन लोकोपकारमदधुः” इति ॥

तदुक्तरीत्या न केवलमद्वैतिनः परन्तु मध्यमतावलम्बिनः सर्वेऽप्यवर्चीनपण्डिताग्रगण्याः श्रीव्यासाज-
गुरुवरेण्यानामभ्रमर्णा एवेत्यत्र नास्त्येव विशयलेशोऽपि ।

न्यायामृतग्रन्थे परिच्छेदचतुष्टयात्मके प्रथमपरिच्छेदे सप्ताधिकषष्टिसंख्याकाः भङ्गाः (६७)
वर्तन्ते । द्वितीयपरिच्छेदे तु त्रयस्त्रिंशत्संख्याकाः (३३) भङ्गाः विद्यन्ते । तृतीयपरिच्छेदे परं
नव भङ्गाः सन्दृश्यन्ते । अन्तिमे तु चतुर्थपरिच्छेदे पञ्च भङ्गाः संलक्ष्यन्ते । आहत्य न्यायामृते
चतुर्दशाधिकशतसंख्याकाः (११४) भङ्गाः वर्तन्ते । समग्रग्रन्थसंख्या तु (२४ सहस्रसंख्या)
चतुर्विंशतिसहस्रसंख्याकग्रन्थात्मकोऽयं न्यायामृतग्रन्थः । ग्रन्थराजस्यानेकसमग्रव्याख्यानानि
वर्तन्ते, तानि यथा—

श्रीमद्भस्मानामकपरमात्मसमारब्धपरम्परागतश्रीमध्वाचार्यमूलमहासंस्थानाधीश्वरैः श्रीमद्वि-
जयीन्द्रतीर्थैः विरचितानि लघ्वामोद-मध्यमामोद-गुर्वामोदसंज्ञकानि त्रीणि न्यायामृतव्याख्या-
नानि सुप्रसिद्धानि ।

तत्परम्परागतवेदान्तसाम्राज्यदिग्विजयविद्यासिंहासनाधीश्वरैः श्रीमत्सुमतीन्द्रतीर्थैर्विरचित-
मेकं व्याख्यानम् ।

तत्परम्परागतवेदान्तसाम्राज्यदिग्विजयविद्यासिंहासनाधीश्वरैः श्रीमत्सुजनेन्द्रतीर्थैर्विरचितं
न्यायामृतव्याख्यानम् ।

तत्परम्पराप्रविष्टैः वेदान्तसाम्राज्यदिग्विजयविद्यासिंहासनाधीश्वरैः श्रीमत्सुजनेन्द्रतीर्थै-
र्विरचितमेकं व्याख्यानम् ।

श्रीव्यासराजगुरुस्सर्वभौमपीठपरम्परागतैः श्रीलक्ष्मीवल्लभतीर्थकरकमलसञ्जातैः श्रीयादवेन्द्र-
तीर्थान्तेवासिभिः श्रीलक्ष्मीनाथतीर्थैर्विरचितं न्यायामृतव्याख्यानम् ।

सर्वजगन्मान्यागम्यमहिमश्रोमद्राघवेन्द्रगुरुस्सर्वभौमपूर्वाश्रमपुत्रवर्यश्रीलक्ष्मीनारायणाचार्य-
विरचितं न्यायामृतमाधुरीसंज्ञकं व्याख्यानम् ।

श्रोमद्राघवेन्द्रगुरुस्सर्वभौममठीयशिष्यकोटिप्रविष्ट श्री ऐंजी वेंकटरामाचार्यैर्विरचितं
न्यायामृतमक्षिकाव्यजनसंज्ञकमेकं व्याख्यानम् ।

तैरेव श्री ऐंजी वेङ्कटरामाचार्यैर्विरचितं कुलिशाख्यं न्यायामृतस्य व्याख्यानान्तरम् ।

श्रीव्यासराजमठीयश्रीकुण्डलगिर्याचार्यैर्विरचितं रसकूलङ्कषाख्यं न्यायामृतव्याख्यानम् ।

श्रीवैश्वनाथोरामाचार्यविरचितं न्यायामृततरङ्गिणोसंज्ञकं व्याख्यानम् ।
 श्रीवनमालिमिश्रविरचितं न्यायामृतसौगन्ध्यसंज्ञकं न्यायामृतव्याख्यानम् ।
 श्रीवनमालिमिश्रैरेव विरचितं न्यायामृततरङ्गिणोसौरभाख्यं व्याख्यानान्तरम् ।
 श्रीराघवेन्द्रमठोय श्रीलिपेरो श्रीनिवासतीर्थविरचितं न्यायामृतव्याख्यानम् ।
 श्रीराघवेन्द्रमठोय लिपेरो श्रीस्वामिरायाचार्यविरचितं न्यायामृतव्याख्यानम् ।

एषु नाम्ना विख्यातेषु कानिचिदेव मुद्रितान्युपलभ्यन्ते । अमुद्रितानि न्यायामृतव्याख्यानानि तत्र तत्र हस्तलिखितान्यप्रकाशितानि प्रतीयन्ते । मूलग्रन्थटीकाग्रन्थानां व्याख्याननिर्मातरस्तु प्रायस्तच्छिष्याः प्रशिष्याः तच्छिष्यपरम्पराप्रविष्टा एव सन्दृश्यन्ते । परन्तु मूलग्रन्थकृद्भ्यः स्वगुरुभ्यः साक्षादेव तदभिप्रायं समधिगम्य तदाशयमनतिक्रम्य व्याख्याकर्तारस्तु केवलं विरला एव । “दुराग्रहगृहीतत्वाद्वर्तन्ते समयाः सदा” (अनुव्याख्याने) इत्याचार्यभणितरीत्या स्वाभिमत-प्रक्रियाप्रतिपिपादयिषया श्रीमद्वादरायणसूत्राणि शरणीकृत्यैव ते ते वादिनः तेषां भाष्याणि निर्माय सूत्रकारानभिमतान् स्वकीयसिद्धान्तानेव प्रत्यतिष्ठिपन् । द्वैतवेदान्तशास्त्रप्रणेतारस्तु श्रीमन्मध्वाचार्यास्तावत् साक्षात् श्रीवेदव्यासमुखारविन्दादेव तन्निर्मितब्रह्मसूत्राणामर्थं समधिगम्य तदभिप्रायानुरोधेनैव सूत्रभाष्यादिकमरीरचन् । अत एवेतरभाष्यापेक्षया द्वैताचार्यविरचितभाष्यस्य श्रीवेदव्यासहृदयाति-वृत्तभत्वमस्तीति पण्डिताचार्यैः श्रीसुमध्वविजयमहाकान्ये सूत्रभाष्यवैशिष्ट्यप्रतिपादनावसरे प्रत्यपादि ।

एवं श्रीविजयीन्द्रतीर्थैरपि श्रीव्यासराजगुरुवरेण्यशिष्यप्रमुखैः साक्षात्स्वगुरुमुखादेव न्यायामृत-ग्रन्थस्याशयं विज्ञाय लच्चाभोदादिसंज्ञकं व्याख्यात्रयं निरमायि ।

सम्प्रति श्रीमद्विजयीन्द्रतीर्थगुरुवरेण्यचरितं किञ्चिद्वक्तुं मोमुदीति नश्चेतः । तदीयासाधारण-प्रभावातिशयवर्णनपराणि वचनानि प्राचीनाचार्यकृतान्येवमुपलभ्यन्ते । तानि यथा—

चतुःषष्टिकलाविद्याजुषे विद्वन्महामुषे ।
 जयीन्द्रज्योतिषे कुर्या वन्दनानि यशोजुषे ॥ (इति श्रीराघवेन्द्रविजये)
 षड्वारं व्यासराजेन्द्रमुखात् श्रुत्वा विशेषतः ।
 मध्वशास्त्रार्थसारस्तु व्याचक्षाणं निजान्प्रति ॥
 नवकृन्वो न्यायसुधां व्यासतीर्थपयोनिधेः ।
 उद्धृत्य पीतवन्तश्च नाकीन्द्रमिव सन्नुतम् ॥ इत्यादि ॥

भारतभूभागविश्रुततत्त्वशास्त्रप्रपञ्चे विभूतिपुरुषाः परैरजय्याः न केवलं चतुरधिकशतसंख्याक-स्वतन्त्रप्रोढावधार्यविजृम्भितशास्त्रग्रन्थरत्नकर्तारः परन्तु चतुःषष्टिकलाविद्यापारङ्गताः श्रीविजयीन्द्र-

तीर्थगुरुवरेण्याः स्वजीवितसमये कुम्भघोणक्षेत्रे प्रतिवादिदिग्गजगणस्य मृगराजायमाना व्यराजन्त । दक्षिणभारतदेशप्रसिद्धाप्यव्यदीक्षितप्रभृतिमायावादिभिर्विरचिताः जीवन्नलैक्यप्रतिपादकग्रन्थाः प्रायः सर्वेऽपि सयुक्तिकं सप्रमाणमैतैः प्राखण्डिषत ।

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यप्रतिष्ठापितमध्वसिद्धान्तकल्पवृक्षस्तु मायावादिबिद्वद्बृन्दभूयिष्ठे दक्षिणभारते श्रीमद्विजयीन्द्रतीर्थगुरुवरेण्यप्रभावातिशयादेव सम्प्रत्यपि निराबाधं पुष्पितः समुल्ल-
सतीतीयमुक्तिः नातिशयोक्तिकोटिमाटीकते । एतदभिप्रायेणैव गुरुगुणस्तवनकारैः मध्वसिद्धान्त-
शास्त्री पुष्पितोऽयं विजयीन्द्रादित्यम्यवर्णि । तद्यथा—

न्यासेन व्युत्पन्नः श्रुतिभुवि भगवत्पादलब्धाङ्कुरश्रीः

प्रद्वैतरीषत्प्रभिन्नोऽजनि जयमुनिना सम्यगुद्विजशाखः ।

मौनीशब्द्यासराजाद्दितिकिसलयः पुष्पितोऽयं जयीन्द्रा-

दद्य श्रीराघवेन्द्राद्विलसति फलितो मध्वसिद्धान्तशास्त्री ॥ इति ॥

शकपुरुषाणां कुम्भघोणक्षेत्रे भव्यवृन्दावने विराजमानामेतेषां पवित्रं नामधेयं दक्षिणभारतनिवासि-
नामास्तिकवरेण्यानां रसनारङ्गे इदानीमपि नरीनृत्यते ।

तन्त्रचतुष्टये श्रीविजयीन्द्रतीर्थविरचिताः शास्त्रीयवाक्यार्थनिरूपणपराः ग्रन्थाः बहवो वर्तन्ते । पूर्वमीमांसाशास्त्रे शब्दशास्त्रेऽक्षपादप्रणीते न्यायशास्त्रे श्रीबादरायणसम्मतवेदान्तशास्त्रे च श्रीविजयीन्द्र-
तीर्थविरचितानां प्रवन्धानां सकृद् गुरुभ्यः सकाशात् श्रवणं वा स्वयं पठनं पाठनादिकं वा कर्तुं पुरुषस्याल्पायुष्कत्वादल्पतरजीवितसमयेऽशक्यमेव । तत्तावत्तिष्ठतु नाम । तद्विरचितानां ग्रन्था-
नामतिबाहुल्यात्प्रज्ञामधेयानि यः कोऽप्यविकलं समग्रं यदि प्रब्रूयात्तर्हि स एव पण्डित इत्याघोष-
यन्ति विद्वत्कविकुललामायमानाः श्रीराघवेन्द्रविजयमहाकाव्यप्रणेतारः श्रीनारायणाचार्याः ।
उक्तञ्च तैः—

वाक्ये पदे पादविलोचनोक्तौ व्यासीयशास्त्रे च कृतान् प्रवन्धान् ।

आस्तां बुधः श्रोतुमशेषमेयमाख्यां समाख्याद्यदि पण्डितोऽसौ ॥ इति ॥

न्यायामृतग्रन्थनिर्माणस्य सार्थक्यप्रतिपादनावसरे ग्रन्थकारैः कारणानि नैकविधानि प्रदर्शिता-
न्युत्तरदयामः । उक्तञ्च तैर्यथा—

विक्षिप्तसङ्ग्रहात् कापि काप्युक्तस्योपपादनात् ।

अनुक्तकथनात्कापि सफलोऽयं श्रमो मम ॥ इति ॥

अत्र निर्दिष्टानां निमित्तानां मध्येऽनुक्तकथनात्कापीत्यस्य ग्रन्थकाराभिप्रेतनिगूढाभिप्रायोऽन्यव्याख्यान-
दर्शितविवरणपेक्षया लब्धामोदव्याख्यानसमर्थित एवातिसमीचीन इति निश्चप्रचमावेदयामः । तद्विषये
लब्धामोदव्याख्यानकर्तारस्तु मूलग्रन्थाभिप्रायमेवं प्रकाशयामासुः । तथाहि—

“ ननु प्रसिद्धेषु प्राचीनग्रन्थेष्वेवैतद्ग्रन्थप्रतिपाद्यार्थस्य प्रतिपादनात्तरेव कृतकार्योऽसौ
न्यायामृतग्रन्थो विफलवानारम्भणीय इत्याशङ्क्याह ॥ विक्षिप्तेति ॥ कापि प्राचीनग्रन्थेषु विक्षिप्तानां
भिन्नभिन्नप्रदेशेषु प्रतिपादितानामर्थानां संग्रहाद् राशीकृत्य निरूपणाद् कापि प्राचीनग्रन्थेषु
स्वरूपेणोक्तत्वानुपपादितस्योपपादनाद् उपपत्तिपूर्वकं निरूपणाद्, उक्तस्येत्येकवचनमविवक्षि-
तार्थम् । अत्रैव तत्र बहूनां सिद्धान्त्यभिप्रेतानामप्यर्थानामनुपपादनाद् (अनुपादानादिति पाठाऽन्तरं)
कापि च तेष्वनुक्तानामपि कथनाच्चायं श्रमः न्यायामृताख्यनूतनग्रन्थनिर्माणप्रयासः सफल इति ।
नच अनुक्तकथनादित्युक्तम् । पूर्वाचार्यैः प्राचीनग्रन्थेषु कथनीयस्य सर्वस्याप्यर्थस्य कथनाद्,
अन्यथा तत्र तेषामज्ञानप्रतिपादनं पर्यवसितं स्यादिति वाच्यम् । ज्ञानिनामप्युक्तिवैमर्श्यादर्शनाद् ।
तदभावेऽपि ज्ञातस्य सर्वस्योक्तिनियमाभावाच्च । अस्मादिदं च ज्ञातसर्वार्थानुक्तेरनुभवसिद्धत्वाच्च ।
अन्यथा तस्य तदज्ञानप्रतिपादनप्रत्येव अज्ञातकथनात्कापीत्येव ब्रूयात् । तस्माच्चार्थिकिद्वैततत्” इति ।

न्यायामृतग्रन्थरहस्यार्थप्रकाशकं श्रीमद्विजयीन्द्रतीर्थविरचितमेतल्लब्धामोदसंज्ञकं समग्र-
व्याख्यानं व्याख्यानान्तराणि सर्वाण्यऽप्यतिशेते । तस्मादेव लब्धामोदव्याख्यानस्य मुद्रणपुरस्सरं
प्रकाशनमत्यावश्यकमिति मन्यमानाः श्रीमद्राधवेश्वरगुरुसार्वभौमपीठालङ्कृताः पण्डितबृन्दप्रपोषकाः
वेदान्तविद्यापक्षपातिनः प्रतिवर्षं द्विवारं श्रीमत्समीरसमयविद्वत्समाधिवेशनव्यवस्थापनकर्तारः श्री श्री
सुजयीन्द्रतीर्थगुरुवर्येभ्यः न्यायामृतमूलसमलङ्कृतलब्धामोदव्याख्यानमुद्रणस्याज्ञां प्रदाय तत्पाठ-
प्रवचनतत्पराणां योग्याधिकारिणां महान्तमुपकारमकार्षुः । तन्मुद्रणोपयुक्तहस्तलिखितप्रतिकृति-
निर्माणादिकार्येषु मन्त्रपवित्रमूलमन्त्राक्षतप्रदानपुरस्सरमस्मान्नियोज्यान्वगृह्णन् । तदनुग्रहविशेषं
वारं वारं स्मारं स्मारं तच्चरणलिनयोः भक्तिपूर्वकमनन्तप्रणामान् समर्पयामः ।

मुद्रणोपयुक्तप्रतिकृतिनिर्माणार्थं श्रीसोदामठीठाधिष्ठित-श्रीबृन्दावनाचार्यहस्तलिखितताल-
पत्रमयलब्धामोदव्याख्यानपुस्तकप्रदानेनाधुना तत्पीठालङ्कृताः श्री श्री विश्वोत्तमतीर्थाः महान्तमुप-
कारमादधुः । अतस्तेषामनन्तप्रणामानर्पयामः ।

एवं नञ्जनगूढं श्रीसुशीलेन्द्रतीर्थनामाङ्कितपुस्तकाख्यस्थहस्तलिखितग्रन्थदानेन श्रीमद्विः
राजा गुरुराजाचार्यैः कृतमुपकारं न कदापि विस्मरामः ।

मुद्रणोपयुक्तहस्तलिखितप्रतिकृतिनिर्माणकार्यनिर्वाहणावसरे तल्लेखनकार्यसहकारवर्तुणां मुद्रित-
भागसंशोधनादिकर्तृणां सहृदयानां पण्डितवरेण्यानां श्री एस्. वि. भीमभट्टमहाशयानां तथा भागशः
हस्तलिखितप्रतिकृतिविधायिनाञ्च विदुषामादवानि श्री राघवेन्द्राचार्याणाञ्चोपकारभरमविस्मरणीयं
मन्यामहे । तेभ्यश्चानन्तधन्यवादान् वितरामः ।

एतद्वन्धरत्नमुद्रणकार्यं सर्वाङ्गसुन्दरं कृतवद्भ्यः प्रभामुद्रणाख्याधिकारिभ्यः श्री डि. एस्.
कृष्णाचार्येभ्यः तत्पुत्रवर्य चि. वासुदेवाय च कृतज्ञतां प्रदर्शयामः ।

इति

मन्त्रालयः

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यादिगुरुवृन्दकृपाकाक्षिणः

२०-१-१९९१

मागडि रङ्गनाथाचार्याः

लघ्वामोदव्याख्यानसमलंकृतन्यायामृतग्रन्थस्य विषयानुक्रमणिका

॥ प्रथमपरिच्छेदः ॥

प्रकरणसंख्या	विषयः	पत्र संख्या
१.	मिथ्यात्वनिरुक्तिभङ्गः	१
२.	सामान्यतो मिथ्यात्वभङ्गः	३८
३.	दृश्यत्वहेतुभङ्गः	४३
४.	जडत्वहेतुभङ्गः	५३
५.	परिच्छिन्नत्वहेतुभङ्गः	५७
६.	अंशित्वादिहेतुभङ्गः	६२
७.	दृश्यत्वादेरुपाधिविवरणम्	६७
८.	दृश्यत्वादेराभाससाम्यविवरणम्	६८
९.	सत्वनिरुक्तिः	६९
१०.	प्रत्यक्षस्य जात्योपक्रमादिन्यायैश्च प्राबल्यम्	७१
११.	प्रत्यक्षस्योपजीव्यत्वेन प्राबल्यविवरणम्	७६
१२.	प्रत्यक्षस्यानुमानबाध्यत्वे बाधकं(विवरणम्)	८१
१३.	प्रत्यक्षस्य शब्दबाध्यत्वे बाधकं(विवरणम्)	८३
१४.	अपच्छेदन्यायवैषम्यम्	८७
१५.	मिथ्यात्वानुमितेरग्रित्यानुमितिसाम्यम्	९१
१६.	प्रत्यक्षस्य लिङ्गाद्यबाध्यत्वे बाधकोद्धारः (प्रत्यक्षस्यलिङ्गाद्यबाध्यत्वे परोक्तबाधकानामुद्धारविवरणम्)	९४
१७.	प्रत्यक्षस्य भाविबाधकशङ्काभङ्गः	९९
१८.	प्रत्यक्षस्य पारमार्थिकसत्त्वग्राहित्वं(विवरणम्)	१०५
१९.	विश्वमिथ्यात्वस्यानुमानबाधः	१०८
२०.	विश्वमिथ्यात्वस्यागमादिबाधः	११६
२१.	असतः साधकत्वे बाधकविवरणम्	१२६
२२.	असतः साधकत्वे बाधकोद्धारविवरणम्	१३२
२३.	दृग्दृश्यसंबन्धानुपपत्तिभङ्गः	१३८
२४.	प्रतिकर्मव्यवस्थाभङ्गः	१५३
२५.	मिथ्यात्वहेतूनां प्रतिकूलतर्कविवरणम्	१६२
२६.	सामान्येन मिथ्यात्वश्रुतिनिरासः	१७३

२७. द्वैतप्रत्यक्षस्य द्वैतश्रुतिवाचकत्वखण्डनभङ्गः	१८०
२८. एकमेवाद्वितीयमिति श्रुत्यर्थविवरणम्	१८८
२९. नेह नानेति श्रुत्यर्थविवरणम्	१९५
३०. यत्र त्वस्येति श्रुत्यर्थविवरणम्	२०३
३१. न तु तद्वितीयमस्तीति श्रुत्यर्थविचारः	२०६
३२. वाचारम्भणश्रुत्यर्थविवरणम्	२०९
३३. इदं सर्वं यदयमात्मेत्यादिश्रुत्यर्थविचारः (विवरणम्)	२१५
३४. यस्मात्परं नेति श्रुत्यर्थविवरणम्	२१७
३५. मायामात्रमिति श्रुत्यर्थविचारः	२१८
३६. अनन्तमिति श्रुत्यर्थविवरणम्	२२२
३७. इन्द्रो मायाभिरित्यादिश्रुत्यर्थविवरणम्	२२४
३८. अतोऽन्यदार्तमिति श्रुत्यर्थविवरणम्	२२६
३९. जगदसत्त्वादिवाचिपुराणार्थविवरणम्	२२७
४०. ज्ञाननिवर्त्यत्वादन्यथानुपपत्तिभङ्गः	२२९
४१. सत्यस्य सत्य इत्यादिश्रुत्यर्थापत्तिभङ्गः	२३७
४२. दृष्टिस्मृतिभङ्गः	२४०
४३. एकजीवाज्ञानकल्पितत्वभङ्गः	२४४
४४. अविद्यालक्षणभङ्गः	२५३
४५. भावरूपाज्ञानप्रत्यक्षभङ्गः	२६३
४६. अविद्यानुमानभङ्गः	२७२
४७. श्रुतेरनिर्वाच्याविद्यापरत्वभङ्गः	२८२
४८. अविद्यार्थापत्तिभङ्गः	२८५
४९. सामान्येनाविद्याप्रमाणभङ्गः	२८७
५०. अविद्याप्रतीतिभङ्गः	२८९
५१. अज्ञानस्य विवरणोक्तचिन्मात्राश्रितत्वभङ्गः	२९०
५२. सर्वज्ञस्याज्ञानाश्रयत्वभङ्गः	२९८
५३. परोक्तब्रह्ममायित्वभङ्गः	२९९
५४. अज्ञानस्य वाचस्पत्युक्तजीवाश्रितत्वभङ्गः	३००
५५. अविद्याविषयभङ्गः	३०३
५६. अहमर्थस्यानात्मत्वभङ्गः	३१५
५७. कर्तृत्वाध्यासभङ्गः	३२७

५८. देहात्मैक्याध्यासभङ्गः	३३५
५९. अनिर्वाच्यत्वलक्षणभङ्गः	३४२
६०. अनिर्वाच्यत्वसाधकानुमानभङ्गः	३५०
६१. अनिर्वाच्यसाधकख्यातिबाधान्यथानुपपत्तिभङ्गः	३५५
६२. अनिर्वाच्यत्वसाधकनिषेधप्रतियोगित्वान्यथानुपपत्तिभङ्गः	३६६
६३. श्रुत्यर्थापत्तिभङ्गः	३७२
६४. स्वाभिमतान्यथाख्यातिसमर्थनम्	३७५
६५. आविधकरजतोत्पत्तिभङ्गः	३७७
६६. भ्रमस्याद्वैत्यभिमतज्ञानद्वयात्मकत्वभङ्गः	३८०
६७. सत्तात्रैविध्यभङ्गः	३८३

॥ द्वितीयपरिच्छेदः ॥

१. अखण्डार्थत्वलक्षणभङ्गः	३८६
२. सत्यज्ञानादिवाक्यानामखण्डार्थत्वानुमानभङ्गः	३९०
३. तत्त्वमस्यादिवाक्यस्याखण्डार्थत्वानुमानभङ्गः	४१२
४. ब्रह्मणो निर्गुणत्वभङ्गः	४२२
५. निर्गुणे प्रमाणभङ्गः	४४०
६. ब्रह्मणो निराकारत्वभङ्गः	४४२
७. परमते ब्रह्मणो ज्ञानत्वात्तदत्वाद्वितीयत्वनित्यत्वसाक्षित्वभङ्गः	४४६
८. ब्रह्मण उपादानत्वभङ्गः	४५१
९. परमते ब्रह्मणो निमित्तत्वभङ्गः	४५४
१०. ब्रह्मण उपादानत्वे प्रमाणभङ्गः	४५५
११. स्वप्रकाशत्वलक्षणभङ्गः	४५९
१२. आत्मनः पराभिमतस्वप्रकाशत्वभङ्गः	४६३
१३. अवाच्यत्वभङ्गः	४७३
१४. सामान्यतो भेदखण्डनोद्धारविवरणम्	४७८
१५. विशिष्य भेदखण्डनोद्धारः	४८४
१६. विशेषसमर्थनम्	४९७
१७. भेदपञ्चके प्रत्यक्षविवरणम्	५०२
१८. जीवब्रह्मभेदानुमानानि	५०५
१९. जीवानामन्योन्यं भेदेऽनुमानानि	५०९

२०. आत्मभेदेऽनुकूलतर्काः	५११
२१. भेदपञ्चकेऽनुमानानि	५१६
२२. भेदश्रुतेरनुवादकत्वभङ्गः	५१९
२३. भेदश्रुतेर्व्यावहारिकभेदपरत्वभङ्गः	५२१
२४. जीवेशभेदे शब्दान्तरादि	५२३
२५. भेदश्रुतेः षड्विधतात्पर्यलिङ्गानि	५२६
२६. ऐक्यस्वरूपभङ्गः	५२८
२७. ऐक्यश्रुतेरुपजीव्यबाधः	५३०
२८. तत्त्वमसिवाक्यार्थः	५३६
२९. अहंब्रह्मास्मीत्यादिश्रुत्यर्थः	५४६
३०. ऐक्यानुमानभङ्गः	५५३
३१. अंशत्वेनैक्यसिद्धिभङ्गः	५५७
३२. बिम्बप्रतिबिम्बैक्यभङ्गः	५५९
३३. जीवाणुत्वविवरणम्	५६५

॥ तृतीयपरिच्छेदः ॥

१. मनननिदिध्यासनयोः विवरणोक्तश्रवणाङ्गत्वभङ्गः	५६९
२. श्रवणादिविधेर्विवरणोक्तनियमविधित्वभङ्गः	५७५
३. परमते श्रवणादिविध्यनुपपत्तिः	५७९
४. श्रोतव्यइत्यादेरनुवादकत्वभङ्गः	५८०
५. श्रवणविधेर्विवरणोक्तविचारविधायकत्वभङ्गः	५८२
६. अध्ययनविधेर्नित्यत्वेऽपि विचारविधायकत्वम्	५८७
७. स्वमते श्रवणादिविधिसमर्थनम्	५९०
८. ज्ञानविधिसमर्थनम्	५९८
९. शान्दप्रत्यक्षभङ्गः	६००

॥ चतुर्थपरिच्छेदः ॥

१. अविद्यानिवृत्तिभङ्गः	६०५
२. अविद्यानिवर्तकभङ्गः	६१६
३. निर्विशेषसुखस्य पुरुषार्थत्वभङ्गः	६१९
४. जीवन्मुक्तिभङ्गः	६२४
५. मुक्तावपि ब्रह्मादीनां तारतम्यसमर्थनम्	६३०

॥ श्रीः ॥

पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणसर्वतन्त्रस्वतन्त्र-

श्रीमद्व्यासराजगुरुसार्वभौमविरचितं

श्रीमद्व्यायामृतम्

पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणचतुःषष्टिकलाप्रवीण-

सर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्रीमद्विजयीन्द्रयतिवरेण्यविरचित-

लघ्वामोदव्याख्यानविजृम्भितम्

श्रीमद्व्यायामृतम्

प्रथमः परिच्छेदः

श्रीमद्वनुमद्गीममध्वान्तर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवाय नमः

हरिः ॐ

निखिलगुणनिकायं नित्यनिर्धूतहेयं

शुभतममतिमेयं शुद्धसौख्याप्नुपायम् ।

सकलनिगमगेयं सर्वश्रन्दाभिधेयं

नवजलधरकायं नौमि लक्ष्मीसहायम् ॥^११ ॥

लघ्वामोदव्याख्यानम्

श्रीवेदव्यासाय नमः । हरिः ॐ ।

स्तम्भाजम्भारिशैलादिव दिवसकरः प्रोज्जिहानस्त्रिलोकी-

ग्रासव्यासक्तनक्तञ्चरवरतिमिरारिष्टमुष्टिन्धयश्रीः ।

शकाद्यादित्यचक्रप्रभयहरकरः^१ कृष्णपद्मानुपङ्गः

सिंहः प्रह्लादमोदी स हरतु दुरितं गंहसा प्रह्लासाध्यः ॥ १ ॥

^१ प्रभवभवकरः इति पाठः ।

चीर्णपुण्यजनोपास्यं पूर्णबोधेष्टवैवृतम् ।
 अर्णवं गुणरत्नानां तूर्णं नौमि रमेश्वरम् ॥ २ ॥
 तं पाणिपल्लवं वाहुशास्त्रं सद्विजसेवितम् ।
 विद्याहासलतापुष्पं मध्वकल्पद्रुमं भजे ॥ ३ ॥
 यस्य वाक्कामधेनुर्नः कामितार्थान् प्रयच्छति ।
 सेवे तं जययोगीन्द्रं कामबाणच्छिदं सदा ॥ ४ ॥
 यो व्यासमुनिदावाग्निः सच्छास्त्रमरुता सह ।
 ददाह कुमतारण्यं प्रकाशाय तमाश्रये ॥ ५ ॥
 रमावराख्याम्बुजराजहंसोल्लसत्कथाश्रोत्रकलापदं तम् ।
 कुवादिराट्कुञ्जरशीर्षमेदे हरिं भजे व्यासमुनिं मुनीन्द्रम् ॥ ६ ॥
 मूकोऽपि वावदुक्केन्द्रो जायते यदनुग्रहात् ।
 श्रीसुरेन्द्रगुरोः स्तोत्रं कारं कारं भजे गिरम् ॥ ७ ॥
 श्रीमन्मध्वमताख्यदुग्धजलवेधैर्मन्दरेण क्रमै-
 रामथ्योद्धृतमर्पितं च गुरुभिर्न्यायामृतं यत् पुरा ।
 सौवर्णे चषके महीसुरततेर्मोदाय तस्यादरादा-
 मोदं सुमनोगुणैर्विजयिनामिन्द्रः करिष्येऽधुना ॥ ८ ॥
 व्याख्यानव्याजतोऽन्योक्तदूषणानामलक्षताम् ।
 प्रदर्श्य गुरुपादोक्तिमहिमाय^१ प्रकाशयते ॥ ९ ॥

प्रारिप्सितग्रन्थविघ्नविघाताद्यर्थं शिष्टाचारानुमितवेदबोधितकर्तव्यताकं विशिष्टेष्टाधिकृत-
 देवतानुतिरूपं मङ्गलमादावाचरति ॥ निखिलगुणनिकायमिति ॥ लक्ष्म्या अपि सकलवाङ्मनस-
 देवतात्वेन तशुतेरावश्यकत्वात्, भगवत्पारतन्त्र्येणैव तत्करणस्येष्टत्वमभिप्रेत्याह ॥ लक्ष्मीसहाय-
 मिति ॥ लक्ष्म्याः पतित्वेन सहायमित्यर्थः । लक्ष्मीं संपदं सहत इति लक्ष्मीसहः, अयः शुभावहो
 विधिः, आयः आदायो वा तत्त्वज्ञानं वा यस्मात्तं तथोक्तमिति वार्थः । अत्र सहत इति सहपदं
 पृथगेव संस्कृतव्यम् । अनेन द्वितीयतृतीयव्याख्यानयोः श्रीकृष्णस्य रामस्य वा सम्पदविरोध-
 यादिप्रदत्वं विभावितं द्रष्टव्यम् । सर्वस्य भगवद्गुणस्य नन्तव्यत्वेऽपि नित्यनियतोपासनाविषयत्वेन

^१ महिमात्रेति पाठः ।

शीघ्रोपस्थितत्वात्, श्रीरामलक्षणस्य श्रीकृष्णलक्षणस्यैव वा तद्रूपस्य प्रकृते तदिति भावेनाह ॥
 नवजलधरकायमिति ॥ नवजलधरवत् कायो देहो यस्य सः तं तथोक्तम् । ननु नुतेर्गुणिनिष्ठ-
 गुणाभिधानरूपतया वस्तुतो निर्गुणस्य नुतिरनुपपन्ना । कथंचिदुपपन्नप्राप्यसदादिविषयनुतिवदेवा-
 सत्या स्यादित्यत आह ॥ निखिलगुणनिकायमिति ॥ सकलगुणनिवासमित्यर्थः । यत्किञ्चिद्गुण-
 सत्वेऽप्युपपन्ना नुतिरनेकगुणसत्वे असत्यत्वानुपपन्नत्वशङ्कामेव नार्हतीति भावः । निपूर्वाच्चिनोते-
 निंवासार्ये निवासचितिशरीरोपसमाधानेष्वादेश्च कः (३-३-४१) इति सूत्रेण घञि सति धात्वादेश्च
 कादेशो निकायशब्दः । यद्यपि निवासार्ये पाठ्यसान्नाय्यनिकाय्यधाया मानद्विनिंवाससामि-
 घेनीष्विति (३-१-१२९) सूत्रेण निकाय्यशब्दोऽपि व्युत्पादितः । अत एव निकाय्यनिलयालया
 इति निघण्टावपि निकाय्यशब्दोपादानम् । तथापि प्रत्ययभेदमादाय निकायशब्दो व्युत्पन्नः । अत
 एव स्यान्निकायः पुञ्जराशी इति निघण्टौ निकायशब्दस्याप्युपादानम्^१ । अनेन प्रथमाध्यायार्थो
 दर्शितः । नन्तव्यत्वप्रयोजककल्याणगुणाढ्यत्वेन विशिष्टत्वं च । लोकवेदयोः कल्याणगुणाढ्यस्यैव
 विशिष्टत्वात् । ननु गुणशब्देन दुःखादिष्वपि वैशेषिकादीनां अविगीतव्यवहारदर्शनान् तद्वत्तया
 प्रतिपादनस्यानुचितत्वात् कथं तादृशधर्मानादाय नुतिरुपपन्ना ? नहि लोके असौ दुःखी दुष्टः
 इत्याद्युक्तिभिर्भुतिरित्यत आह । नित्यनिर्भूतहेयमिति । नित्यं सदा निर्भूतं तिरस्कृतं हेयं
 दुःखादि येन सः तं तथोक्तम् । एतद्विशेषणसमभिव्याहारात् निखिलगुणनिकायमित्यत्र गुणशब्द
 उपादेशधर्मेमात्रपरोऽवसीयत इति । यद्वा लोके गुणाढ्यस्यापि दोषकत्वे निन्दाया अपि दर्शनात्
 किमसावपि तथेत्यत आह ॥ नित्यनिर्भूतहेयमिति ॥ सर्वदा दोषगन्धविपुर्गमित्यर्थः । तथाच
 भगवान् सर्वदा स्तोत्रपात्रमेव ननु कदापि निन्दापात्रमिति भावः । अथवा यत्र गुणास्तत्र
 दोषाणामप्युपलम्भात्, किमसावपि दोषवानित्याशङ्क्यामाह ॥ नित्यनिर्भूतहेयमिति ॥ ननु
 रामकृष्णाद्यवतारेषु छेदभेदादिदोषाणामपि दर्शनात् नित्यनिर्भूतहेयत्वमेवासिद्धमित्यत आह ॥
 शुभतममतिमेयमिति ॥ शुभतमा निर्दुष्टा मतिर्दर्शनं येषां ते शुभतममतयः । तैर्मैयम् । यद्वा
 शुभतमा दोषरहिता या मतिस्तया मेयमित्यर्थः । अत्र पक्षे मेयमित्यत्र धातुः प्रत्ययमात्रानुग्रहार्थः ।
 यद्वा शुभतमानां या मतिः तया मेयमित्यर्थः । यद्यपि रामकृष्णादिभगवदवतारेषु छेदभेदादिदोषाः
 दुष्टमतिभिर्दृष्टाः । तथापि शुभतममतिभिस्ते न दृष्टा इति न तस्य नित्यनिर्भूतहेयत्वमसिद्धमिति
 भावः । नहि दुष्टबुद्धिविषयोऽर्थः सिद्धयति । दोषजन्यबुद्धीनां तु भ्रमत्वनियमादिति । अनेन
 सोपपत्तिर्द्वितीयाध्यायार्थो दर्शितः । अत एव निखिलगुणनिकायः नित्यनिर्भूतहेयत्वादेवासौ लोक-

^१ निखिलगुणानां राशिरिति वा अर्थः ।^२ इत्युक्तिर्नुतिरिति पाठः ।^३ इति शङ्कायामिति पाठः ।

विधौघवारणं सत्याशेषविश्वस्य कारणम् ।

करुणासिन्धुमानन्दतीर्थबन्धुं हरिं भजे ॥ २ ॥

वेदयोः शुभतम इत्युच्यत इति वाह ॥ शुभतममिति ॥ अत्र पक्षे शुभतममिति पदविभागः । नन्वेवंभूतः पुमानेव लोकेऽप्रसिद्ध इत्यत आह । अतिमेयमिति । मेयशब्देन क्षराक्षरशब्दाद्यौ गृह्येते । तावत्किमान्मित्यर्थः । तथाच क्षराक्षरविलक्षणत्वाज्जगज्जन्मादिकारणत्वादिकल्याणगुण-विशिष्टो दुःखादिदोषरहितश्च भगवानलौकिक इति तदप्रसिद्धिमात्रमकिञ्चित्करमिति भावः । अनेन तृतीयाध्यायार्थोऽपि दर्शितः । ननु तस्य खलु प्रेक्षावता पर्वतादि(पर)व्यावृत्ता नुतिः क्रियते यस्तया प्रसीदति प्रसन्नश्चाभीष्टदः । नचासौ जलधरकायस्तादृशः येन तथाविधनुति-विषयः स्यादित्यत आह ॥ शुद्धसौख्यास्युपायमिति ॥ सुखमेव सौख्यम् । स्वार्थं प्यग्रप्रत्ययः । तस्य शुद्धत्वं सान्त्वयसातिशयत्वदुःखसंभिन्नत्वादिराहित्यम् । शुद्धस्य सौख्यस्यासौ प्राप्तावुपाय-मित्यर्थः । यद्वा शुद्धः प्रत्यवायानापादकः सौख्याप्नुपायः श्रवणादिभगवत्प्रसादपर्यन्तः सुखोपायः । मुक्त्युपाय इति यावत् । स यस्मात्तं तथोक्तम् । यद्वा शुद्धं परिच्छेदादिदोषरहितं सौख्यं यस्यासौ शुद्धसौख्यो भगवान् । तस्यासौ प्राप्तावुपायं तत्स्वरूप(मेवेत्यर्थः)भूतमेवेत्यर्थः । अत्र (यद्यप्यत्रेति पा.) यद्यपि स्त्रियां क्तिन् इति प्रत्ययः गुरोश्च हलइत्यप्रत्ययेन बाध्यते । तथापि क्तिन्नावादिभ्य इति वार्तिकेन^१ क्तिन्प्रत्यये आसिरिति रूपं (साध्विति पा.) सिद्धयतीति द्रष्टव्यम् । अनेन चतुर्थाध्यायार्थो दर्शितः । (नन्वेवंविधो इति पा.) नन्वेवंभूतो भगवान् प्रत्यक्षत उपजीव्यानुमानगम्यश्चेत्तथोपलभ्येत वदथादिवत् । नचोपलभ्यते । तस्मान्न तथाविधोऽस्तीत्यत आह ॥ सकलनिगमगेयमिति ॥ वेदवेदाविरोधिसकलसदागमैर्ज्ञेयम् । तत्तदुपजीविमात्रप्रमाणक-मित्यर्थः (तत्तदुपजीव्यनुमानप्रमाणकमित्यर्थः इति पा.) । तथाच नोक्तदोष इति भावः । ननु-शब्दमात्रवाच्यस्य निगमगेयत्वमेवानुपपन्नम् । सकलनिगमगेयत्वं तु सुतराम् । न च लक्षणया तदुपपन्नम् । वाच्यत्वरहिते प्रत्यक्षाद्यगोचरे च लक्षणाया एवायोगात् । न हानुपस्थिते लक्षणा-वृत्तिकल्पनं दृष्टचरमित्यत (इत्याशङ्क्याहेति पा.) आह ॥ सर्वशब्दाभिधेयमिति ॥ सकलवैदिक-शब्दवाच्यमित्यर्थः । यद्वा निखिलगुणनिकायत्वे निगमं प्रमाणयित्वा अपर्यायानन्तशब्दवाच्यत्वा-न्यथानुपपत्तिं च प्रमाणयितुमाह ॥ सर्वशब्दाभिधेयमिति ॥ नचापर्यायानन्तशब्दवाच्यत्वं प्रवृत्तिनिमित्तभूततावद्धर्मव्यतिरेके संभवतीति तदन्यथानुपपत्तिः सर्वशब्दाभिधेयत्वरूपविशेषणेन सूचितेति द्रष्टव्यम् ॥ १ ॥

^१ निष्ठायां सेट इति वाच्यमिति (बा. २२०८) वार्तिकेन इति पाठः ।

अभ्रमं भङ्गरहितमजडं विमलं सदा ।

आनन्दतीर्थमतुलं भजे तापत्रयापहम् ॥ ३ ॥

चित्रैः पदैश्च गम्भीरैर्वाक्यैर्मानैरखण्डितैः ।

गुरुभावं व्यञ्जयन्ती भाति श्रीजयतीर्थवाक् ॥ ४ ॥

श्रेयांसि बहुविघ्नानि भवन्ति महतामपीत्यादेः संभावितानेकविघ्नवारणस्यानेकमङ्गलं विनानुपपत्तेः तमेव हरिशब्दापरपर्यायं कृष्णं रामं वा पुनर्भजते ॥ विघ्नौघवारणमिति ॥ अनेन विघ्नवारणाक्षमस्य भजनं कृतमपि न तद्वारणस्येष्ट इति शङ्का निरस्ता । विघ्नशब्दस्य संकोचे याधकाभावमभिप्रेत्याह ॥ अशेषेति ॥ वक्ष्यमाणार्थमुपक्षिपति ॥ सत्येति ॥ कारणमित्युपलक्षणम् । पालकं नाशकं चेत्यपि बोद्धव्यम् । एतेन हरिः जगत्पालनमात्रव्यापारकत्वात् तत्सृष्टिमात्रव्यापारकचतुर्मुखब्रह्मवत् तत्संहारमात्रव्यापारकरुद्रवच्च गुणभूतमूर्तित्रयान्तर्गत एव न प्रधानभूतेश्वर इति शङ्का निरस्ता । अयमर्थोऽस्माभिः परतत्त्वप्रकाशिकायां न्यायमौक्तिकमालायां च सप्रपञ्चमुपपादितस्तत् एवानुसन्धेयः । ननु हरेरशेषविश्वकारणत्वेन विघ्नौघवारणसमर्थत्वेऽपि अस्मदादि विघ्नवारणे किमर्थं प्रवर्तते अत आह ॥ करुणासिन्धुमिति ॥ निरुपाधिकपरदुःखप्रहाणेच्छा करुणा तथा सिन्धुरिव तं तथोक्तम् । अनेन कारुणिकानां प्रवृत्तिर्न प्रयोजनमपेक्ष्य भवति किन्तु स्वभावादेवेति विभावितम् । हरेरस्मदाचार्यबन्धुत्वादपि सम्बन्धद्वयादस्मच्छ्रेयःप्रतिबन्धकविघ्नवारकत्वमवर्जनीयमिति सूचयितुमाह ॥ आनन्दतीर्थबन्धुमिति ॥ २ ॥

विविधतापग्रस्तस्य पुंसः कुशलकर्मसु सुखेन प्रवृत्त्ययोगात् तत्परिहारस्य महातीर्थसेवयापि संभवात् तदर्थमितरतीर्थपेक्षया स्वसेव्यानन्दतीर्थस्य वैलक्षण्यमुपवर्णयन् तं भजते ॥ अभ्रममिति ॥ अत्र सदेत्यस्य सर्वविशेषणैर्भज इत्यनेन चाकृत्या तन्त्रन्यायेन संबन्धो द्रष्टव्यः । अत्रेतरतीर्थपक्षे भ्रमशब्द आवर्तवचनः । आनन्दतीर्थपक्षे तु मिथ्याज्ञानवचनः । भङ्गरहितमित्यत्रेतरतीर्थपक्षे भङ्गशब्दस्तरङ्गवाची । आनन्दतीर्थपक्षे पराभववाची । अजडमित्यत्र तत्पुरुषो द्रष्टव्यः । विमलमित्यत्र गङ्गाः पापं च मलशब्दार्थः । विग्रहश्च विगतं मलं यस्मात्तं तथोक्तमिति । अनुलमित्यत्र तुलाशब्दः सादृश्यपरः । इतरतीर्थस्य तीर्थान्तरसादृश्यमस्तीति तद्व्राहित्येनानन्दतीर्थस्य ततोऽपि विशेषः । अत एव च तापत्रयापहमिति विशेषणं युक्तम् । तापत्रयमाध्यात्मिकादित्रयमपहन्तीति विग्रहः ॥ ३ ॥

नन्वाचार्यवाचामनीवगमगीत्वाद्यथावदर्थविगतौ तदनुसाग्न्यन्धकरणोपयुक्तमङ्गलानुष्ठानं युक्तम् । नहि तावन्मात्रमेव ग्रन्थकरणसामग्री । यथावदर्थविगमं विना तत्रिर्वाहायोगादित्यन

समुत्सार्य तमःस्तोमं सन्मार्गं संप्रकाशय च ।

सदा विष्णुपदासक्तं सेवे ब्रह्मण्यभास्करम् ॥ ५ ॥

आह ॥ चित्रैरिति ॥ चित्रैर्व्याकरण^१संस्कृतैर्नानाविधैः स्वभावत एव मत्समरालवज्ञानाविधैश्च पदैः सुमिडन्तलक्षणशब्दविशेषैश्चरणविन्यासविशेषैश्च वाक्यैः आकाङ्क्षादिमत्पदकदम्बकैः रहः-कृतसंकेतोपस्थापकवचनविशेषैश्च । मानैः प्रत्यक्षादिप्रमाणैरीष्यापूर्वकाभिमानैश्च । अस्त्रण्डितैः कुयुक्तिपांस्तुभिरशक्याच्छादनैः स्वप्रतिज्ञानुसारेण प्रणिपातपर्यन्तव्यापारापादकैश्चेति मान-विशेषणम् । गुरुभावमाचार्याभिप्रायमात्मनो महत्त्वं च व्यञ्जयन्ती स्फोरयन्ती श्रीजयतीर्थवाक् श्रिया जयलक्ष्म्या युक्तो यो जयतीर्थः आचार्यग्रन्थटीकाकारो जयतीर्थनामा मुनिस्तस्य वाक् न्यायसुधादिरूपो ग्रन्थविशेषः । ममेति शेषः । भाति स्फुरति । अत्रापस्तुतरमण्याः गम्यमानत्वात् समासोक्तिरलंकारः । तथाचोक्तैरेतादृशोपायैः सामिप्रायाचार्यग्रन्थार्थस्फोरकैः न्यायसुधादिरूपै-रवगततदर्थस्य मम तदनुसारिग्रन्थकरणोपयुक्तमङ्गलानुष्ठानं नायुकमिति भावः । अनेन जयतीर्थनाम्नो मुनेः भद्रेशिकस्य व्यासमुनेश्च पदवाक्यप्रमाणाभिहित्वं विभावितम् । अत्र यद्यपि पदस्य वाक्यस्य च वाक्यत्वेनामेदात् न तयोर्वाचो गुरुभावव्यञ्जकत्वे साधनत्वं युक्तम् । एक क्रियायामेकस्यैव कर्तृत्वसाधनत्वयोरयोगात् । तथापि वाक्शब्दार्थभूतस्य न्यायसुधादिग्रन्थ-विशेषस्य पदवाक्यसमुदायरूपत्वात् समुदायसमुदायिनोश्च मेदात् तस्य तयोश्च कर्तृत्वेन साधनत्वेन चोपादानं युक्तमिति^२ बोध्यम् ॥ ४ ॥

अभिवादनदीलस्य नित्यं वृद्धोपसेविनः ।

चत्वारि तस्य वर्धन्ते आयुः प्रज्ञा यशो बलम् ॥

इति स्मरणात् तत्प्रतिपक्षफलस्य प्रकृतकर्मण्यवदयापेक्षितत्वात् तस्य वृद्धसेवां विनाऽसम्भवात् वृद्धेष्वपि ज्ञानवृद्धस्यैवाभ्यर्हितत्वात् स्वसेव्यब्रह्मण्यमुनेर्गुरुत्वोपयोगिता^३दृग्वृद्धत्वं स्फोरयन् तं भास्करत्वेन रूपयन् सेवते समुत्सार्येति । अत्र तमःशब्देनाज्ञानान्धकारौ विवक्षितौ तयोरुभयोरपि प्रकाशशब्दार्थभूतज्ञानालोकविरुद्ध^४त्वात् । सन्मार्गशब्देन गतिमुक्त्युपायौ विवक्षितौ, तयोश्च सत्त्वं गतिज्ञानप्रतिबन्धककण्टकाद्यवरुद्धत्वसदाचार्योपदिष्टवराहित्यम् । संप्रकाशयेत्यत्र प्रकाश-शब्देन ज्ञानालोकौ । ज्ञानं जनयित्वा मार्गज्ञानोपायालोकं तत्र प्रसार्य चेत्यर्थः । सदा विष्णुपदा-

^१ संस्कारेति पाठः ।

^२ नायुकमिति पाठान्तरम् ।

^३ तादृक्त्वं स्फोरयन्निति पाठान्तरम् ।

^४ विरोधित्वादिति पाठान्तरम् ।

ज्ञानवैराग्यभक्त्यादिकल्याणगुणशालिनः ।

लक्ष्मीनारायणमुनीन् वन्दे विद्यागुरुन्मम ॥ ६ ॥

श्रीमध्वशास्त्रदुग्धाब्धि धीमन्दरमहीभृता ।

आमध्योद्भियते न्यायामृतं विबुधतृप्तये ॥ ७ ॥

सक्तत्वकथनात् प्रसिद्धभास्करस्य तत्रेति विभावितम् । सदेत्यस्य सेवे इत्यनेनापि सम्बन्धः । सदा विष्णुपदासक्तमित्यनेन ब्रह्मण्यभास्करस्य सदा सेव्यत्वे प्रयोजकमुकमिति द्रष्टव्यम् ॥ ५ ॥

यस्य देवे परा भक्तिरिति श्रुतेर्गुरुतमगुरुतरगुरुक्रमेण तद्वन्दनस्य महाफलहेतुत्वं निश्चिन्तन् गुरुत्वप्रयोजकधर्मपुरस्कारेणेदानीं विद्यागुरुन् वन्दते ॥ ज्ञानवैराग्येति ॥ ज्ञान-वैराग्यादीनां कल्याणत्वं मुक्त्युपायत्वादिकं द्रष्टव्यम् । अत्रादिशब्देन निरुपाधिकपरदुःखप्रहा-णेच्छारूपदयादयो ग्राह्याः । शालिन इति मत्वर्थीयः प्रत्ययः । लक्ष्मीनारायणमुनीनित्यत्र लक्ष्मी-नारायणा(ख्य)मुनयः लक्ष्मीनारायणमुनय इति विग्रह्य एकशेषः । तथाचायमर्थः । लक्ष्मीनारायणे लक्ष्मीविशिष्टनारायणे ये मननशीलास्तान् लक्ष्मीनारायणा(णनामक)ख्यान् मुनीनिति । अनेन (लक्ष्मीनारायणाख्यमुनीनित्यनेनेति पाठान्तरम्) पूर्वविशेषणोपात्तज्ञानभक्तयोः लक्ष्मीनारायण-विषयत्वं सूचितम् । यद्विषयमनं न तेन तद्विषयज्ञानस्यैव संपादनसामर्थ्यात् यत्र ज्ञानंतत्रैव विषये भक्तेः सम्भवादिति ॥ ६ ॥

प्रेक्षावदुपादेयताप्रयोजकप्रामाणिकशास्त्रमूलत्वं स्वग्रन्थस्य प्रतिपादयन् संज्ञाविशेषकरणे निमित्तममृतसादृश्यं च प्रतिपादयन् तत्संज्ञोक्तिपूर्वकं शिष्यमनःसमाधानाय स्वचिकीर्षितं प्रतिजानीते ॥ श्रीमध्वशास्त्रेति ॥ अत्र श्रीशब्देन वेदत्रयं गृह्यते । “ ऋचःसामानि यजुंषि सा हि श्रीरमृता सतामिति ” श्रुतेः । तथाच श्रिया युक्तं मध्वशास्त्रं श्रीमध्वशास्त्रमिति मध्वशास्त्रं श्रीयुक्तत्वेन विशिष्यता मध्वशास्त्रस्य ऋग्यजुःसामवेदमूलकत्वसूचनात् तच्छास्त्रप्रतिपादितार्थानां परमप्रामाणिकत्वं सूचितम् । अनेन स्वग्रन्थस्य मध्वशास्त्रमूलत्वोक्त्या तस्य ये विषयप्रयोजने ये च तत्राधिकारिणः ते एव विषयप्रयोजने त एवाधिकारिण इति सूचनात् तद्वत्स्वरूपप्रेक्षावदुपा-देयतालक्षणारम्भणीयताप्रयोजकं रूपं सूचितमिति¹ द्रष्टव्यम् । अत्र मध्वशास्त्रस्य दुग्धाब्धित्व-वर्णनेन धियो मन्दरत्ववर्णनेन स्वग्रन्थ²स्यामृतत्ववर्णनेन श्रोतॄणां विशेषेण बुध्यन्त इति विबुधा इति व्युत्पत्त्या विबुधत्वप्रतिपादनेन च मध्वशास्त्रदुग्धाब्धेर्न्यायामृतोद्भुतदुग्धाब्धेर्मन्दरपर्वते-

¹ समुचितमिति पाठान्तरम् (ख)

² अथ ग्रन्थस्य (ख)

विक्षिप्तसङ्ग्रहात् कापि काप्युक्तस्योपपादनात् ।

अनुक्तकथनात् कापि सफलोऽयं श्रमो मम ॥ ८ ॥

नामस्य विबुधतुल्ये अमृतोद्धर्ता नारायणेन स्फुटसादृश्यज्ञापनात् तदधीनचेष्टकत्वाच्च तदप्रति-
विम्बत्वं सूचितमिति बोध्यम् । अत्रामध्येत्यस्यालोच्य विचार्य सम्यङ्मथित्वेति चार्थः ॥ ७ ॥

ननु प्रसिद्धेषु प्राचीनप्रवन्धेष्वेवैतद्ग्रन्थप्रतिपाद्यार्थस्य^१प्रतिपादनात् तैरेव कृतकार्योऽसौ
न्यायामृतग्रन्थो विफलत्वान्नाममणीय इत्याशङ्क्याह विक्षिप्तेति । कापि प्राचीनग्रन्थेषु विक्षिप्तानां
भिन्नभिन्नप्रदेशेषु प्रतिपादितानामर्थानां संग्रहात् राशीकृत्यनिरूपणात् कापि प्राचीनग्रन्थेषु^२
स्वरूपेणोक्तस्यानुपपादितस्योपपादनात् उपपत्तिपूर्वकनिरूपणात् । उक्तस्येत्येकवचनमविश्लि-
तार्थम् । अत्रेव तत्र बहूनां सिद्धान्त्यभिप्रेतानामप्यर्थानामनुपपादनात् (अनुपादानादिति
पाठान्तरम्) । कापि च तेष्वनुक्तानामपि कथनाच्चायं श्रमः न्यायामृतस्यनूतनग्रन्थनिर्माणप्रयासः
सफल इति । नचानुक्तकथनादित्युक्तं, पूर्वाचार्यैः प्राचीनप्रवन्धेषु कथनीयस्य सर्वस्याप्यर्थस्य
कथनात्, अन्यथा तत्र तेषामज्ञानप्रतिपादनं पर्यवसितं स्यादिति वाच्यम् । ज्ञानिनामप्युक्ति-
वैमुख्यदर्शनात् । तदभावेऽपि ज्ञातस्य सर्वस्योक्तिनियमाभावाच्च । अस्मदादिष्वपि ज्ञातसर्वा-
र्थानुकेरनुभवसिद्धत्वाच्च । अन्यथा तस्य तदज्ञानप्रतिपादनपरत्वे अज्ञातकथनात् कापीत्येव
त्रयात् । तस्माद्यत्किञ्चिदेवैतत् ॥ ८ ॥

प्रसङ्गादशेषविश्वस्य सत्यत्वं स्थापयितुं तद्विरोध्यर्थमुपक्षिपति ॥ ननु मिथ्यैव विश्व-
मिति ॥ आक्षेपिक्येवात्र संगतिरित्यप्याहुः । अत्र विशेषणसंगतैवकारेण विशेष्ये विशेषणयोग-
व्यवच्छेदव्युत्पन्नेन विश्वस्मिन् दैशिककालिकमिथ्यात्वायोगो व्यवच्छिद्यते । तेन विश्वं मिथ्यैव
ननु किञ्चिदपि कचिदपि सत्यमपीत्यर्थः । केचित्तु विश्वत्वस्यापेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्वरूपस्य
द्वित्वादिवद्भासजन्यवृत्तितया विश्वपदार्थैकदेशभूते घटादिमात्रे पर्याप्त्यभावाद्विश्वं मिथ्येत्येव
प्रतिज्ञायामपि न तदेकदेशे तत्र मिथ्यात्वरूपसाध्यसिद्धिमादाय प्रतिज्ञापर्यवसानं किन्तु तत्पर्या-
प्त्यधिकरण एव । तथा चैवकारस्य प्रयोजनान्तरमन्वेपणीयमिति वदन्ति । तन्न । तादृशविश्वत्वस्य
ब्रह्मण्यपि सन्नेन तदंशे प्रतिज्ञावाक्यस्य बाधितार्थत्वप्रसक्तौ तत्परिहाराय तद्व्यतिरिक्तस्यैव
विश्वपदार्थस्य पक्षत्वमिति संकोचस्यावश्यकत्वे तथैव किं विश्वपदार्थभूते ततोऽन्यत्रापि संकोचः
किं वा नेति शङ्कानिरासायैव एवकारस्यावश्यकत्वात् । अत एव सत्याशेषविश्वस्य कारणमित्यत्र
कारणपदसमभिव्याहारेण हरित्यतिरिक्तविश्वपरत्वेनेव तदन्यपरत्वेनापि विश्वपदस्य संकुचि-

^१ प्रतिपाद्यार्थस्यापि (त्व)

^२ प्रवन्धेषु (षा.)

ननु मिथ्यैव विश्वं तथाहि तत्र विप्रतिपत्तिः । ब्रह्मप्रमान्येन वा सप्रकारेण वा अवा-
ध्यत्वे सति असद्विलक्षणत्वे सति ब्रह्मान्यत् प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगि न वा

तार्थत्वप्रसक्तौ तत्परिहारायाशेषपदमुपात्तम् । तथाच मिथ्यैवेति विशेषणसंगतैवकारः ब्रह्म-
मिथ्यात्वस्य प्रमाणवाधितत्वात् प्रकृते विश्वपदं सत्याशेषविश्वस्य कारणमित्यत्रेव तद्वतिरिक्त-
प्रामाणिकपदार्थमात्रपरमिति ज्ञापनायेति न तस्य प्रयोजनान्तरमन्वेपणीयमिति ।

विचाराङ्गभूतां विप्रतिपत्तिं दर्शयति ॥ तत्रेति ॥ विश्वमिथ्यात्वं इत्यर्थः ॥ ब्रह्मेति ॥ नचात्र
प्रमेति व्यर्थम् । प्रातिभासिकरजतादेर्नेदं रजतमित्यादिना ब्रह्मज्ञानान्येनैव बाध्यतया तस्य
पक्षत्वाप्रसक्त्या तदंशे सिद्धसाधनत्वस्यैवाप्राप्तेरिति वाच्यम् । सर्वप्रत्ययवेधे च ब्रह्मरूपे व्यवस्थित
इति परेण प्रत्ययमात्रस्य ब्रह्मज्ञानत्वाभ्युपगमेन नेदं रजतमित्यादिबाधकज्ञानस्यापि ब्रह्मज्ञानत्वेन
शुक्तिरूप्यादेरपि तदन्यदण्डाद्यनिवर्त्यत्वेन प्रसक्तपक्षत्वनिवृत्त्यर्थं प्रमेत्यस्यावदयकत्वात् । ननु
तथापि ब्रह्मवृत्तिधर्मप्रकारकं ज्ञानं चेद्ब्रह्मप्रमा तदा बाधस्यापि क्वचित्तात्वात् प्रातिभासिक-
विशेषांशे सिद्धसाधनतादवस्थ्यम् । ब्रह्ममात्रवृत्तिधर्मप्रकारकज्ञानं चेद्ब्रह्मप्रमापदेन विवक्षितं
तदा ब्रह्ममात्रवृत्तित्वं हि ब्रह्मेतरावृत्तित्वे सति तद्वृत्तित्वमिति स्यात् तथाच तद्वृत्तित्वमधिकम् ।
न च तदपि विवक्षितं तथापि(च) ब्रह्मेतरावृत्तिधर्मप्रकारकज्ञानान्यचरमवृत्तिबाध्यत्वस्य पक्षे
सत्वेन तदबाध्यत्वस्यासिद्धतयाऽऽश्रयासिद्धेः । निरूपक्षतावच्छेदकशरीरप्रविष्टसप्रकारका-
बाध्यत्वस्यैव तदवच्छेदकत्वसमर्थत्वे(न) पूर्वदलवैयर्थ्याच्च । किञ्चैवं(मतीत) घटादेरपक्षत्वप्रसङ्गः ।
तस्य ब्रह्मेतरावृत्तिधर्मप्रकारकान्यनिष्प्रकारकदण्डादिनिवर्त्यत्वादिति चेन्न । ब्रह्मप्रमान्येनाबाध्यत्वे
सतीत्यनेन ब्रह्मावृत्त्यप्रकारकान्यनिष्ठविरोधिविषयत्वावच्छिन्ना च या कारणता तन्निरूपितकार्य-
ताश्रयनिवृत्त्यप्रतियोगित्वे सतीत्यस्य विवक्षितत्वात् । अत्र प्रपञ्चस्य विरोधिविषयकचरमवृत्ति-
बाध्यत्वेनाश्रयासिद्धिवारणाय ब्रह्मावृत्त्यप्रकारकान्यनिष्ठेति । उत्तरज्ञाननिवर्त्यपूर्वेज्ञानादीनामीश्वर-
ज्ञाननिवर्त्यघटादीनां च पक्षत्वसिद्धये विरोधिविषयत्वावच्छिन्नेति । शुक्तिरूप्यादिव्यावृत्तये
निवृत्त्यप्रतियोगित्वे सतीति । ब्रह्मपदनञ्जद्वयगर्भोक्तावच्छेदके गौरवं मन्वाना आह ॥ सप्रकारेण-
वेति । विरोधिविषयत्वावच्छिन्नसप्रकारकनिष्ठकारणतानिरूपितकार्यताश्रयनिवृत्त्यप्रतियोगित्वे-
सतीत्यर्थः । अत्रापि विशेषणप्रयोजनं पूर्ववदेव द्रष्टव्यम् । वाशब्दोऽत्र पक्षतावच्छेदकद्वयसूचकः ।
(असति) मिथ्यात्वस्याग्रेतननिरुक्त्यनुरोधेनासद्व्यावृत्तत्वाव्यावृत्तत्वाभ्यामंशतोयाधांशतःसिद्ध-
साधनयोरन्यतरवारणयासद्विलक्षणत्वे सतीति । ब्रह्मण्येवांशतो बाधवारणाय ब्रह्मान्यदिति ।
न च पक्षतावच्छेदकनिरुक्तिद्वयेऽपि असद्विलक्षणत्वे सतीति व्यर्थम् । असतः पक्षत्वस्यैवा-

संभवात् । अन्यथा तस्य सविशेषत्वापातेनासत्त्वव्याघातात् । सति च व्याघाते पक्षत्वशङ्काया एवानुदयात् । व्याघातावधित्वाच्छङ्कायाः । किञ्च ब्रह्मान्यदितिपदेनैवासतः पक्षत्वव्यावृत्तेर्न तस्य पक्षत्वप्रसक्तिः । ब्रह्मान्यत्वस्य तत्प्रतियोगिकान्योन्याभावाधिकरणत्वरूपत्वात् । असतश्च भावाभावाधिकरणत्वानभ्युपगमादिति वाच्यम् । असतो ब्रह्मप्रतियोगिकमेदानधिकरणत्वे ब्रह्माभेदप्रसङ्गात् । ब्रह्मान्यत्वस्य ब्रह्मप्रतियोगिकमेदसंबन्धरूपत्वेन तदधिकरण(त्व)रूपत्वानभ्युपगमाच्च । असच्छशविषाणं ब्रह्मभिन्नमित्यवाधितविशिष्टप्रतीतिवलेनासतस्तत्प्रतियोगिकमेदेन सिद्धे संबन्धे विशिष्टधीनियामकत्वरूपसंबन्धत्वस्य भेद एव कल्पनाच्च । अन्यथा ध्वस्तो घटो ज्ञात इत्याद्यवाधितविशिष्टप्रतीतिवलेन ध्वस्तघटस्य ध्वंसज्ञानाभ्यां (ध्वंसज्ञानरूपयोः) प्रतियोग्यनुयोगिभावविषयविषयिभावसंबन्धयोरस्वीकारप्रसङ्गः । नचेष्टापत्तिः । ध्वस्तघटस्य ध्वंसप्रतियोगित्वज्ञानविषयत्वयोरभावप्रसङ्गात् । अवाधितविशिष्टप्रतीत्यापि विशेष्यविशेषणसंबन्धासिद्धौ भूतले घट इत्यादितथाविधप्रतीत्या प्रवृत्तस्य प्रवृत्तिसंवादाभावप्रसङ्गात् । ध्वस्तो घटो ज्ञात इत्यादिप्रतीतिविषयस्य ज्ञानस्य घटादिवद्विषयानुलेखित्वरूपनिर्विषयत्वापत्तेश्च । एतेनासतः पक्षत्वे सविशेषत्वापातेनासत्त्वव्याघातात् पक्षत्वशङ्कैव नोदेति, शङ्कायाः व्याघातावधित्वादिति निररतम् । वन्ध्यासुतो न वक्ता अचेतनत्वात् घटवदित्यनुमाने असतोऽपि वन्ध्यासुतस्य पक्षत्वदर्शनात् । न्यायदीपावल्ल्यामस्यैव सद्नुमानत्वस्वीकाराच्च । किञ्च पक्षत्वं सिद्धाधयिषितिसाध्यसन्देहविषयत्वं वा सिद्धाधयिषाविरहसहकृतसिध्यभावो वा । उभयथाप्यसतः पक्षत्वानपाय एव । उभयोरपि ध्वंसप्रतियोगित्वप्रागभावप्रतियोगित्वादिवत् धर्मिसत्त्वनिरपेक्षधर्मत्वात् । धर्मिसत्त्वे ध्वंसप्रागभावयोरेवायोगात् । धर्म्यसत्त्वे धर्मासत्त्वनियमस्य^१ धर्मिसत्त्वसापेक्षधर्ममात्रविषयत्वात्^२ । किञ्चासतः पक्षत्वे सविशेषत्वापत्तिरिति कोऽर्थः ? किं तस्य धर्मसम्बन्धः स्यादिति ? किं वा घटादिवत् प्रामाणिकत्वं स्यादिति ? नायः इष्टापादनात् । नहि सतोरेव सम्बन्ध इति नियमोऽस्ति । अन्यथा ध्वंसादिना घटादेः सम्बन्धाभावप्रसङ्गात् । यो गजधर्मस्य सामान्यस्य^३ ज्ञानस्य वा अतीताद्यर्थप्रत्यासत्तित्वाभावापत्तेश्च । नचाविशिष्टधीव्यावृत्तविशिष्टधीनियामकत्वतद्विषयत्वरूपसंबन्धत्वाश्रयस्य द्विष्ट्वनियमे मानमस्ति । शतशो व्यभिचारात् । चत्वारथनेकाधिकरणकैकाभावे घटपटाद्यनेकाभावाधिकरणे एकस्मिन् भूतलादौ सत्त्वाविशेषेऽपि अवाधितविशिष्टप्रतीत्यविशेषेऽपि च लाघवेन तादृशविशिष्टधीनियामकत्वरूपसम्बन्धत्वस्य तद्विषयत्वरूपसम्बन्धत्वस्य वा एकस्मिन्नभावे एकस्मिन्नधिकरणे कल्पनवत् तथाविधविशिष्टप्रतीतिगोचरयोर्भावाभावयोरैकैकत्वेऽपि लाघवेन

^१ इति नियमस्येति पाठान्तरम् ।^२ रूपरसादिवत् बोध्यम् ।^३ इदं तु नैयायिकीत्या ।

भाव एव तस्य कल्पनवच्च सदसतोस्तथाविधविशिष्टप्रतीत्यविशेषेऽपि (सत्येव) तादृशसंबन्ध-
कल्पनं युक्तमित्यङ्गीकर्तव्यत्वाच्च । न द्वितीयः । असतोऽपि निषेध्यत्वेन ज्ञेयत्वादिना च
प्रामाणिकत्वात् । न च सत्त्वेन प्रामाणिकत्वं तदर्थः । मिथ्यात्वानुमानादौ पक्षत्वेन त्वदभिमतस्य
वियदादिप्रपञ्चस्य ब्रह्मवत् सत्त्वरहितत्वेनापक्षत्वप्रसङ्गात् । नच वियदादेरपि व्यावहारिक-
सत्त्ववत्त्वेन नापक्षत्वप्रसङ्गः । लाघवेन पक्षत्वे व्यावहारिकपारमार्थिकसत्त्वादिसाधारणसत्त्वमात्रस्यैव
तन्त्रत्वादिति वाच्यम् । प्रपञ्चः ब्रह्मवत् सत्त्वा असत्त्वेति विप्रतिपत्तिदशायां वियदादौ सत्त्व-
स्यैवासिद्धेः । सत्त्वेन प्रतीतिमात्रस्य विशेषादर्शनदशायां वियदादाविवासच्छविषाणादावपि
सत्त्वेन तस्यैव तस्यापि प्रयोजकसत्त्वेन पक्षत्वानपायात् । बन्ध्यासुतो न वक्तव्यादिपरो-
दाहतानुमाने पक्षत्वेनाभिमतस्य बन्ध्यासुतादेरपि सत्त्वेन प्रामाणिकत्वानभ्युपगमाच्च । अत एव न
तस्यासत्त्वं व्याहतम् । उक्तसविशेषत्वस्यासत्त्वाविरोधित्वादिति^१ ।

अत्र ब्रह्मप्रमान्येन सप्रकारेण वा अवाध्यत्वे सतीत्यनेन बाधयोग्यतावच्छेदकावच्छिन्न-
भिन्नत्वस्य विवक्षितत्वात् असंज्ञातवाधभ्रमविषयस्य ब्रह्मज्ञानाव्यवहितपूर्वकान्तीनभ्रमविषयस्य
च न पक्षत्वप्रसक्तिः । तथोपागन्तुकदोषजन्यत्वरूपप्रातिभासिकत्वात्मकाधयोग्यतावच्छेदका-
वच्छिन्नत्वेन तद्विभक्तत्वाभावात् । अतस्तदंशे न सिद्धसाधनमिति मन्तव्यम् । यद्यप्युभयत्र
ब्रह्मासत्प्रातिभासिकान्य(त्व)स्यैव पक्षत्वमिति पर्यवसितम् । तथापि उक्तरीत्योपाधेरसंकरात्
पक्षतावच्छेदकद्वित्वानपाय एव । नह्युपाधेरसंकरमात्रेणोपाधिसांकर्यमिति द्रष्टव्यम् । यद्यपि
सिद्धान्ते शुक्तिरूप्यादेरसत्त्वात् असद्विलक्षणत्वे सतीति द्वितीयसत्यन्तेनैव प्रथमसत्यन्तप्रयो-
जनसंपादनात् तस्य वैयर्थ्यम् । तदभावे चोपाधेरसंकरवदुपाधिसांकर्यस्यावर्जनीयतया पक्षता-
वच्छेदकद्वित्वशापकवाशब्दोऽनर्थकः । तथापि सिद्धान्तेऽप्यनुभूयमानारोपस्थले स्मर्यमाणो-
पस्थल इवारोप्यस्य रजतादेरसत्त्वाभावेन वैशिष्ट्यमात्रस्यासत्त्वेन च तस्य च ब्रह्मज्ञानान्ये-
नाधिष्ठानान्यप्रकारेण च नेदं रजतमित्यादिज्ञानेन बाध्यतया व्यावर्त्यसत्त्वेन प्रथमसत्यन्तमपि
न व्यर्थम् । अन्यथा प्रथमसत्यन्ताभावे तदंशे प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वस्य प्रथम-
साध्यसत्त्वात् सिद्धसाधनत्वप्रसङ्ग इत्येके । वस्तुतस्तु साध्ये सर्वत्रेति प्रतिपन्नोपाधिविशोषणात्
सिद्धान्ते अनुभूयमानारोपविषयस्य वैशिष्ट्यस्यैवास्तत्त्वेन तस्यैवात्यन्ताभावप्रतियोगित्वेन रजताद्यंशे
त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वस्यैवाभावेन तदंशमादाय न सिद्धसाधनशङ्काकाशः । किञ्चासद्विलक्षण
प्रातिभासिकानिर्वचनीयरजताद्यभ्युपगन्तुमते^२ तदंश एव सिद्धसाधनतावाग्याय प्रथमसत्यन्त-

^१ परन्तव्यविषयत्वप्रतियोगित्वादिसत्त्वस्यासत्त्वाविरोधित्वादिति वाच्यः ।

^२ मनेनेति पाठान्तः ।

मिति । एतच्च सिद्धान्ते प्रमेयो घट इति चतुर्परकबुद्धेरुद्देश्यत्वादुपरलक्षणेवेदं^१ विशेषणम् । पक्षे उपरलक्षणापि विशेषणस्य दानात् । परमते तु व्यावर्तकमेव । एकस्य प्रथमसत्यन्तरूप-विशेषणप्रयोजनस्याभावेऽप्युक्तरीत्योभयसिद्धप्रयोजनसत्त्वात्तदवैयर्थ्यमिति द्रष्टव्यम् । ननु तथापि प्रथमसत्यन्तं व्यर्थम् । सिद्धसाधनं हि प्रपञ्चसत्यत्ववादिनोद्भात्यम् । नहि तन्मतेऽनिर्वचनीयं रजतं प्रसिद्धं येन तदंशे तदुद्भाव्यं स्यात् । नच प्रपञ्चमिथ्यात्ववादिना तदुद्भावनं कर्तुं शक्यम् । सर्वेणापि स्वसिद्धस्यैव विप्रतिपत्तौ परं प्रति साधनादिति चेन्न । ग्रन्थस्य तत्त्व-निर्णीनीपुकथात्वेन तत्र गुरुशिष्यकथारूपे यदानिर्वचनीयरजतादौ मिथ्यात्वं निश्चितवन्तं शिष्यं प्रति गुरुणा ब्रह्मप्रमान्येन सप्रकारेणवेत्यादिपक्षविशेषणमदत्त्वा असद्विलक्षणं ब्रह्मान्यदित्येव पक्षं निर्दिश्य मिथ्यात्वं साध्यते तदा तदंशे शिष्योद्भावनीयसिद्धसाधनवारकत्वेन तस्यावैयर्थ्यापपत्तिरिति संप्रदायः । केचित्तु परार्थानुमान इव स्वार्थानुमानेऽपि अंशे सिद्धिरनुमितिप्रतिबन्धकेति तत्स्थलव्यावृत्तपक्षतावच्छेदकधर्मविशिष्टस्यैव पक्षस्य ज्ञानमनुमित्यङ्गमिति स्फोरणायोभयत्रापि पक्षतावच्छेदके प्रथमसत्यन्तमुपात्तमित्याहुः । ननु किं पक्षतावच्छेदकसाध्यसामानाधिकरण्यमात्रमनुमिति^२ विषयः । तदवच्छेदकावच्छिन्नसाध्यसामानाधिकरण्यं वा ? आद्ये नांशतः सिद्धसाधनं किन्तु सिद्धसाधनमेव । अंशतः सिद्धेरेव सिद्धित्वात् । अंशतो वाधस्यादोषत्वापत्तिश्च । अथाध्यादेव साध्यसिद्धेरप्रयोजकत्वात् । द्वितीयेवंशतः सिद्धसाधनं दोष एव न । सामान्यधर्मावच्छिन्नसिद्धेरजातत्वात् तद्धर्मावच्छिन्नसिद्धौ तद्धर्मावच्छिन्नसिद्धिविरह रूपपक्षवाविरोधात् । एवमंशतो बाधोऽपि न दूषणम् । सामान्यधर्मावच्छेदेन साध्याभावानवधारणात् । नच सामान्यधर्मावच्छेदेन जातयामनुमितौ तदंशे भ्रमत्वं स्यादिति वाच्यम् । इष्टापादनात् । प्रपञ्च एव मिथ्यात्वप्रमितेरुद्देश्यत्वात् । नचैवमंशतः सिद्धसाधनांशतोबाधयोरदोषत्वप्रसङ्गः । पक्षतावच्छेदकनानात्वस्थले तदोषत्वसम्भवात् । प्रकृते च तदैवयादिति चेदुच्यते । द्वयी ह्यनुमितिः । एका पक्षतावच्छेदक (साध्य) सामानाधिकरण्यगोचरा । अपरा तदवच्छिन्नसाध्यगोचरा । येन रूपेण पक्षे हेतुज्ञानं तेन रूपेण हेतोः पक्षे साध्यसिद्धेः । हेतुज्ञानं च कचित् पक्षतावच्छेदक सामानाधिकरण्येन कचित्पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनेति । तत्रोभयत्राप्यंशतः सिद्धसाधनं दोष एव । अनुमितिविषयीभूतधर्मसमानाधिकरणसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यसिद्धिविरह रूपपक्षताविघटकत्वात् । नच पृथिवी इतरमिश्रेत्यत्र घटादौ तत्वेनेतरभेदसिद्धावपि पृथिवीत्वावच्छेदेनोद्देश्यायाः इतरभेदप्रतीतेरसिद्धिवत् प्रातिभासिकस्य तत्वेन मिथ्यात्वप्रतीतेः सिद्धावपि ब्रह्मा-

^१ उपरलक्षणेन विशेषणमिति पाठान्तरम् ।^२ अनुमितौ विषय इति पाठान्तरम् (उडुपि पु. पाठः)

न्यत्वावच्छेदेनोद्देश्यायाः मिथ्यात्वप्रतीतेस्तदंशोऽप्यभावाज्ञांशे सिद्धसाधनमिति वाच्यम् । घटादेः (प्रातिभासिकस्य च) निश्चितसाध्यकत्वेन सन्देहसिपाधयिषयोरभावेन ब्रह्मान्यत्वपृथिवीत्वयोरिति-प्रसक्ततया पक्षतावच्छेदकत्वायोगेन तद्वचच्छेदनार्थं ब्रह्मप्रमान्येनेत्यादि सत्यन्त(दलो)द्वयो-पादानात् । न चैवं पृथिवीतरभिन्नेत्यादावपि पृथिवीत्वं न पक्षतावच्छेदकं स्यात् । किन्तु घटाद्यन्यपृथिवीत्वमेव तत् स्यादिति वाच्यम् । इष्टापादानात् । अत एव पक्षतावच्छेदकैक्येऽपि अंशतः सिद्धसाधनं दोष इति हृदि निधाय मणिकृता व्यतिरेकिष्युक्तम् । “यद्वा पृथिवीत्वेन रूपेण(यावानेव) विप्रतिपत्तिविषयः तावत् एव पक्षतेति ।”

नच घटादौ घटत्वादिना इतरभेदनिश्चयेऽपि पृथिवीत्वेन तत्सन्देहसिपाधयिषे स्यातामिति वाच्यम् । विशेषाकारेण साध्यनिश्चये सति सामान्याकारेण तत्सन्देहस्य तद्विशेषैतरविषयत्व-नियमात् । अन्यथैतत्पर्वतत्वेन वद्विमत्तया निश्चितेऽपि पर्वतत्वेन तत्सन्देहापत्त्या(तत्त्वसन्देहापत्त्या) तत्र बह्वर्थिनो निष्कम्पप्रवृत्तिर्न स्यात् । सिपाधयिषा हि साध्यगोचरनिश्चयेच्छा । नहि तन्निश्चये सति तदिच्छा भवितुमर्हति । सिद्धे इच्छाविरहस्य सर्वानुभवसिद्धत्वात् ; नच विशेषाकारेण साध्यनिश्चयेऽपि रूपान्तरेण तन्निश्चयाभावात् सिपाधयिषा युक्तेति वाच्यम् । तथासत्यभेदानु-मानस्य^१ चीत्कारेण करित्वानुमानस्य वाऽनुदयप्रसङ्गात् । नहि तत्रानुमिती रूपान्तरं भासते । नच तत्रानुमितिरेव सिपाधयिषाविषयः । सा च पूर्वमसिद्धैवेति वाच्यम् । निष्कम्पप्रवृत्त्यादि-लक्षणव्यवहारस्य प्रात्यक्षिकनिश्चयेनैवोपपत्त्या तदनुमितेरनुद्देश्यत्वात् । नहानुमित्यापि स्वसमान-विषयकप्रात्यक्षिकनिश्चयादधिकं फलं संपाद्यते । येन तत्कृतविशेषसद्भावेन (तद्विशेषसद्भावेन) तत्रानुमितीच्छारूपसिपाधयिषा स्यात् । उद्देश्यप्रतीतिसिद्धयसिद्धयोरेव सिद्धसाधनतद्भावौ प्रति-तन्त्रतया तत्र पक्षतावच्छेदकनानात्वस्य वा तदैक्यस्य वा अतन्त्रत्वात् । अन्यथा तदुक्ते परिभाषामात्रत्वप्रसङ्गात् । किञ्च यथा गौरवेणानुमानातिरिक्तमाश्रयवाधकमानाभावसहितसिद्धि-विरहो न पक्षपदप्रवृत्तिनिमित्तम् तथा सिपाधयिषाविरहविशिष्टसिद्धिविरहो न तत्पदप्रवृत्ति-निमित्तम् । नहि सिद्धिदशायां सिद्धयन्तरेच्छया अनुमितिः प्रमाणसिद्धा येन तद्विरहोऽपि प्रमाण-वद्गौरवस्यापि न्याय्यत्वादितिन्यायेन पक्षपदप्रवृत्तिनिमित्तशरीरे प्रवेदयः स्यात् । एतेन विशेषाकारेण साध्यवत्तया निश्चिते (विशेषाकारेण साध्यनिश्चये सति) सामान्याकारेण तत्साध्यगोचरसंशय-स्यानुभववाधितत्वेन तत्र संशयघटितपक्षनाविरहेऽपि सामान्याकारेण तत्साध्यगोचरसिद्धीच्छा-सम्भवेन सिपाधयिषाघटितपक्षतायाः अवैकल्यात् । अंशतः साध्यसिद्धावपि (सिद्धावपीन पाठः)

^१ अयमतदभिन्नः एतत्त्वादित्यभेदानुमानस्येत्यर्थः ।

पारमार्थिकत्वाकारेण त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगि न वा । अखण्डार्थनिष्ठवेदान्तजन्यनिष्कारकब्रह्मप्रमावाध्यमपि विश्वं ब्रह्मप्रमान्येन वा सप्रकारेण वा न बाध्यमिति नाश्रयासिद्धिः । एवमुत्तरत्रापि पूर्वोत्तरपक्षानुमानप्रतिज्ञे संकलय्य विप्रतिपत्तिरूढा । इदं च विप्रतिपत्तिप्रदर्शनं तार्किकरीत्यैव नतु वस्तुतः । तत्पक्षेऽपि विप्रतिपत्तिवाक्यस्य पक्षपरिग्रहैकफलकत्वात् । तस्य च कथावाहेन निग्रहानर्हेण लौकिकरीत्यनुसारिणा संस्कृतरूपेण वा भाषारूपेण वा मया प्रपञ्चमिध्यात्वं साध्यत इति वादिवाक्येन वा त्वया प्रपञ्चमिध्यात्वं साध्यमिति मध्यस्थ-परिकल्पितविषयस्वीकारेण वा सिद्धौ प्रतिज्ञान्यतिरिक्तस्य उक्तकुस्तुष्टियुक्तस्य विप्रतिपत्ति-

तया न सिषाधयिषाघटितपक्षताविघटनम् । अत एवायं एतदभिन्नः एतत्वादित्यमेदानुमानप्रवृत्तिः । प्रत्यक्षपरिकलितेऽपि करिणि चीत्कारेण करित्वानुमानस्य च दृष्टान्तत्वे लाघवेन निश्चितसाध्यकत्व-स्यैव तन्त्रत्वेन गौरवेण पक्षभिन्नत्वस्यातन्त्रतया उक्तामेदानुमाने पक्षस्यैव सपक्षत्वोपपत्तिः । नचैवमंशतः सिद्धसाधनस्यादोषत्वप्रसङ्गः । पक्षतावच्छेदकनानात्वस्थले तस्य दोषत्वोपपत्तेरिति निरस्तम् । निश्चिते साध्यसन्देहवत् सिषाधयिषाया अप्ययोगस्योक्तत्वात् । अंशतो वाधस्तु द्वितीयायामेवानुमितौ दूषणम् । साध्याभाववति गृह्यमाणे धर्मे साध्यसामानाधिकरण्यावच्छेद-कत्वाग्रहात् । अनतिप्रसक्ततया ज्ञायमान एव तत्रावच्छेदकत्वपरिच्छेदादिति नैयायिकमतरीत्यैव-मभिधानादिति । प्रतिपन्नोपाधाविति । असद्व्यावर्तनायेद्म् । प्रागभावादिप्रतियोगित्वमादायांशतः सिद्धसाधनवारणायाह त्रैकालिकेति । ननु विवरणे आपणादिस्थपारमार्थिकरजतस्यैव स्वरूपेण शुक्त्यादिरूपप्रतिपन्नोपाधिनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वस्योक्तत्वात् तद्वदेव प्रपञ्चस्य प्रतिपन्नोपाधि-निष्ठत्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वसाधनस्य सत्यत्वेऽप्युपपत्त्यार्थान्तरम् । संबन्धान्तरेण स्वसमवायि-देशनिष्ठत्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वस्य सत्वाच्च सिद्धसाधनमिति चेन्न । सर्वत्र प्रतिपन्नोपाधौ प्रतिपत्तिविषयीभूतसकलसंबन्धेन स्वरूपेण त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वस्य केवलान्वय्यत्यन्ताभाव-प्रतियोगित्वस्य वा विवक्षितत्वात् । नचैवं विवक्षणे सिद्धसाधनमर्थान्तरं वा सत्यत्ववादि-नोद्भवयितुं शक्यम् । तेन केवलान्वय्यत्यन्ताभावप्रतियोगिनः तदप्रतियोगिनश्च स्वदेशकालयोः प्रतिपत्तिविषयीभूतसकलसंबन्धेन स्वरूपेण सत्वस्यैवाङ्गीकारात् । नचैवं प्रतिपन्नोपाधाविति व्यर्थम् । सर्वत्रैत्येनेनैव तद्भावादिति वाच्यम् । प्रतिपन्नोपाधावित्येनेनैव तथात्वस्य (तथार्थस्य) विवक्षितत्वादिति भावः । ननु स्वरूपेणैवंविधनिषेधप्रतियोगित्वे प्रपञ्चसात्यन्तासत्त्वमेव स्यात् । नहि शदाविषाणदरेवंविधनिषेधप्रतियोगित्वादित्यतः निस्स्वरूपत्वरूपमसत्त्वमविष्यमाणमुपलभ्यत इत्यस्वरसादाह पारमार्थिकत्वाकारेणेति । पारमार्थिकत्वाकारेण प्रतिपत्तिविषयीभूतसकल-

वाक्यस्य वैयर्थ्यात् । न च साध्योपस्थित्यर्थं तत् । प्रतिज्ञैव तत्सिद्धेः । न च पक्षत्व-
प्रयोजकसंशयार्थं तत् । वादिप्रतिवादिनोः प्राशिकानां च निश्चयवच्चेन तदयोगात् । आहार्य-
संशयस्य चातिप्रसङ्गे(गित्वे)न पक्षत्वाप्रयोजकत्वात् । विप्रतिपत्तिवाक्यानापेक्षत्वाच्च ।
संशयं विनापि सिपाधयिपाविरहसहकृतसाधकप्रमाणा(साधकबाधकप्रमाणा)भावरूपस्य पक्ष-
त्वस्य संभवाच्च ।

प्रमाणं चात्रानुमानम् । विमतं मिथ्या “दृश्यत्वाज्जटत्वात्परिच्छिन्नत्वाच्चुक्ति-

संबन्धेन सर्वार्थनिष्ठैकालिकनिषेधप्रतियोगि न नेत्यर्थः । अत्र पूर्वत्र च प्रतिपत्तौ विधिकोटि-
प्रसिद्धिः शुक्तिरूप्यादौ द्रष्टव्या । तत्र तत्रोत्तरत्र विवक्षितस्थलेऽपि विप्रतिपत्त्यदर्शनात् ग्रन्थ-
न्यूनतामाशङ्क्योक्तप्रकारमन्यत्राप्यतिदिशति एवमिति । अपसिद्धान्तमाशङ्क्याह इदञ्चेति । ननु
वस्तुतो विचाराङ्गत्वादित्यर्थः । ननु तार्किकैर्विचाराङ्गत्वेनाङ्गीकृताया विप्रतिपत्तेर्विचारानङ्गत्वोक्ति-
रयुक्तेत्याशङ्क्य तत्पक्षेऽपि तत्साध्यप्रयोजनस्य अन्यतोऽपि संभवेन तस्या न विचाराङ्गत्वमित्याह
तत्पक्षेऽपीति । ननु वाक्यत्वाविशेषे किं विनिगमकमित्यत आह निग्रहानर्हणेति । उक्तकुसृष्टि-
युक्तस्येति । बहुनियमवतोऽनेकविशेषणवत् इत्यर्थः । ननु पक्षपरिग्रहैकफलकत्वमसिद्धम् ।
साध्योपस्थित्यर्थमपि तत्संभवादित्याशङ्क्याह नचेति । साध्योपस्थित्यर्थमिति । पक्षपरिग्रहजनित-
साध्योपस्थितेः समयवन्धादिना व्यवहितत्वादिति भावः । पक्षत्वेति । संदिग्धसाध्यवत् एव
पक्षत्वादिति भावः । अतिप्रसङ्गेनेति । विशेषदर्शनानिवर्त्यतयानुमित्यनन्तरमपि पक्षत्वापादकत्वे-
नेत्यर्थः । ननु सिद्धिविरहसहितः संदेहः पक्षताप्रयोजकोऽ(पादकोऽस्तु पाठान्तरम्)स्तिवत्यत
आह विप्रतिपत्तीति । पूर्वं संशयस्य पक्षत्वप्रयोजकत्वमभ्युपेत्य तस्य विप्रतिपत्तिवाक्य
प्रयोज्यत्वं दृष्टितम् । इदानीं तु संशयस्य पक्षत्वप्रयोजकत्वमेव नेत्याह संशयं विनापीति ।
एतच्चोपलक्षणम् । समयवन्धादिव्यवहितस्य संशयस्य तदघटकत्वाच्चेत्यपि बोध्यम् । साधक-
प्रमाणेति । अत्र साधकप्रमाणं भावव्युत्पत्त्या सिद्धिरेव । ननु करणव्युत्पत्त्या भावव्युत्पत्ति-
सहितया सिद्धितत्करणान्यान्ते, गौरवात् । नचानुमानातिरिक्तप्रमाणकलेऽनुमित्यदर्शनात् गौरवं
प्रामाणिकम् । तावतानुमितिर्विरहसहकृतानुमानातिरिक्तप्रमाणाभावस्यापि कारणवशमतेः ।
नचोभयोः कारणत्वाविशेषात् सिध्यभावस्यैव पक्षतात्वे किं विनिगमकमिति वायम् । लाघवेन
सिध्यभावस्यैव पक्षपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वादिति भावः ।

विमतमिति । मिथ्यात्वतदभावकोटिकसंशयविषय इत्यर्थः । यथ्युक्तगीत्या तादृशसंशय

१ नन्वेवंविधनिषेधप्रतियोगित्वे इति पाठान्तर्गम ।

रूप्यवत्” इत्यानन्दबोधोक्तेः । “अयं पटः एतत्तन्तुनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगी पटत्वाद-
शित्वात्पटान्तरवत्” इति तत्त्वप्रदीपोक्तेः । यद्यपि विमतिरपि नियतविषयत्वावावच्छेदक
(कांतर) सापेक्षा । तथापि सावयवत्वसाधितेन कार्यत्वेन पृथिव्याः सकर्तृकत्वसाधनमिव
स्वनियामकनियतया लब्ध्या विप्रतिपत्त्या पक्षतावच्छेदो न विरुद्धः । यद्वा पृथिवी सत्या

एवासंभवी । तथापि तार्किकरीत्या तादृशसंशयमभिप्रेत्य एवं पक्षनिर्देशः कृत इति द्रष्टव्यम् ।
केचित्तु ययोर्वादिप्रतिवादिनोः पक्षे स्वसिवाधयिषितसाध्यनिश्चयो नास्ति कथायां कक्ष्याचालन-
सामर्थ्यमस्ति तयोः स्वारसिकतादृशसंशयो न संभवतीति तन्मात्रकर्तृकथाविशेषे तथापक्ष-
निर्देशोऽत्राभिमतः । पक्षतावच्छेदकत्वयोग्यधर्मान्तरसंभवेऽपि^१ विमतिविषयत्वेन पक्षनिर्देशो
बाधसिद्धसाधनादिप्रतिज्ञादोषाणामुद्भावनानर्हत्वज्ञापनायेत्याहुः । अन्ये तु स्वारसिकसंशयस्योक्त-
रीत्या असंभवेऽपि आहार्यतादृशसंशयस्य सुलभत्वात् तादृशसंशयत्वस्यैव^२ पक्षतावच्छेदकत्व-
मभिप्रेत्य तथात्र पक्षनिर्देशः कृत इति वदन्ति ।

परिच्छिन्नत्वादित्यनन्तरं वेति शेषः । तेन नाधिक्यदोषशङ्केति ध्येयम् । इत्यानन्द-
बोधोकेरित्युक्त्या नानुकोपालम्भ इति सूचयति । एतत्तन्तुनिष्ठेति । प्रतिपत्तिविषयीभूतसकल-
संबन्धेनैतत्तन्तुनिष्ठेत्यर्थः । अत्यन्तपदमभावान्तरप्रतियोगित्वमादाय सिद्धसाधनादिवारणाय ।
अंशित्वादिति । द्रव्यारब्धद्रव्यत्वादित्यर्थः । ननु तादृशविमतेर्ब्रह्मासत्तातिभासिकसाधारण्येऽपि
संभवात् तादृशविमतिविषयत्वमतिप्रसक्तं न पक्षतावच्छेदकत्वेन निर्देशार्हम् । किञ्च
धर्मितावच्छेदकमगृहीत्वा तादृशविमतिविषयत्वमेव दुर्ग्रहमिति तद्ग्रहणस्यावश्यकत्वे प्रथमोप-
स्थितत्वेन तदेव सर्वत्र पक्षतावच्छेदकत्वेन निर्देशार्हम् । न विमतिविषयत्वमिति शङ्कते
यद्यपीति । तथापीति । ननु विषमोऽयं दृष्टान्तः । नहि विमतिविषयत्वग्रहे धर्मितावच्छेदकोप-
स्थितिवत् कार्यत्वग्रहे सावयवत्वोपस्थितिनियमेनापेक्षिता । निरवयवेऽपि गुणकर्मादौ तदुप-
स्थितिं विनापि कार्यत्वस्य ग्रहादिति चेन्न । अन्योपस्थित्यधीनोपस्थितिकस्यापि उपयोगोऽस्तीत्ये-
तावन्मात्रे तस्य दृष्टान्तत्वेनोपादानादितिभावः । नन्वतिप्रसक्तस्य विमतिविषयत्वस्य न पक्ष-
तावच्छेदकत्वं युक्तम् । बाधानवतारदशायां कथायां तथाविधानुमानेनानुमितिसंभवेऽपि तस्या
बाधितांशे भ्रमत्वापत्तेः । नहि तत्त्वनिर्णिनीषुकथारूपे ग्रन्थव्युत्पादस्य शिष्यस्य भ्रमापादनमुचित-
मित्याशङ्कं वारयितुमाह स्वनियामकनियतयेति । धर्मितावच्छेदकतयोपस्थितो^३ यो धर्मः
स्वनियामकः तन्नियतया तदुपस्थितिकृतानतिप्रसक्तविषयताकयेत्यर्थः । नन्वेवं विमतेरनतिप्रसक्त-

^१ धर्म्यन्तरेति पाठान्तरम् ।

^२ संशयस्यैवेति पाठान्तरम् ।

^३ उपस्थिताविति पाठः ।

मिथ्या वा जलं सत्यं मिथ्या वेत्यननुगतधर्म्याश्रया अनुगता विप्रतिपत्तिः पक्षतावच्छेदिका । यद्यपि विमतिस्समयबन्धादिना व्यवहितवान्नानुमानकालेऽस्ति । तथापि सैवोपलक्षणतया तज्ज्ञानं वा विशेषणतया (पक्षता) वच्छेदकमस्तु । अत एव विमर्तमत्येव प्राचां प्रयोगः । नतु वियदादीत्येव पक्षनिर्देशः । अवच्छेदकाभावेऽसंकुचितेनादिशब्देन

विषयत्वसंभवेऽपि न तस्याः पक्षतावच्छेदकत्वेनोपादानं युक्तम् । किन्तूपस्थितिलाघवात् आवश्यकत्वाच्च तद्विषयतावच्छेदकं ब्रह्मप्रमान्येत्यादिना निरुक्तरूपमेव पक्षतावच्छेदकत्वेन स्वीकर्तुमुचितमित्यत आह लघ्वेति । जात्यादिवदखण्डत्वेन लघुशरीरयेत्यर्थः । नच उपस्थिति प्रयुक्तलाघवासंभव एव शरीरलाघवमादरणीयम् । तत्संभवे तु तदेवादरणीयमिति वाच्यम् । ब्रह्मप्रमान्येन वा सप्रकारेण वा अबाध्यत्वे सति असद्विलक्षणत्वे सति ब्रह्मान्यत्वस्य ब्रह्मासत्प्रातिभासिकान्यानीति प्रतीतिविशेष्यत्वस्य ब्रह्मासत्प्रातिभासिकाप्रतियोगिकाभावप्रतियोगित्वादेश्च समनियतस्यानेकस्यापि सामग्रीविशेषमहिम्ना युगपदुपस्थितिसंभवात्, तदसंभवेऽपि प्रथममस्यैवोपस्थितिरिति नियमे प्रमाणाभावेन सामग्रीवशादुक्तधर्माणां कदाचित्तत्रैवान्यथाप्युपस्थिति संभवात् विनिगमनाविरहेण एकदोषस्थितः (तानां) धर्माणामस्यैव पक्षतावच्छेदकत्वं नान्यस्येत्यत्र शरीरलाघवादिप्रयोजकस्याभावे वैपरीत्येनापि विशेषणविशेष्यभावसंभवाच्च । तादृशस्यानेकस्य पक्षतावच्छेदकत्वाश्रयणे गौरवादुक्तानेकधर्मनियतविषयताकाया उक्तरीत्या लघुशरीराया एकस्या एव विमतेः पक्षतावच्छेदकत्वाश्रयणे लाघवम् । नचैवमुपस्थितिलाघवानादरप्रसङ्गः । यत्रैकस्यैव नियमेन यदुपस्थितिप्रयोजकोपस्थितिविषयत्वं तत्र तदादरसंभवादिति भावः । विप्रतिपत्तिद्वैविध्येन व्यवस्थितविकल्पमभिप्रेत्याह यद्वेति । अनुगतेति । यद्यपि विमर्तित्वेनानुगमेऽतिप्रसङ्गः । मिथ्यात्वतदभावकोटिकविप्रतिपत्तित्वेनानुगमेऽपि विशेषादर्शनदशयां ब्रह्मादावपि तथाविधविप्रतिपत्तिसंभवेनातिप्रसङ्गतादवस्थ्यम् । विशेषदर्शनदशायामपि आहार्यसंदेहमादाय तद्दोषतादवस्थ्यम् । तथापि ब्रह्मासत्प्रातिभासिकविषयकान्यमिथ्यात्वतदभावकोटिकविमर्तित्वेन स्वरूपसानुगमो द्रष्टव्यः । विमतेर्विशेषणतयैव पक्षतावच्छेदकत्वमभिप्रेत्य शङ्कते यद्यपीति । प्रसिद्धधूमाद्यनुमाने अनुमितिकाले सत एव धूमवत्पर्वतत्वादेः पक्षतावच्छेदकत्वदर्शनादिति भावः । मैवेति । यद्यप्यनुगतानतिप्रसक्तोपलक्ष्यतावच्छेदकाभावेन तस्या उपलक्षणत्यायोगः । भावे वा तस्यैव पक्षतावच्छेदकत्वमस्तु, आवश्यकत्वात् तथापि न तस्या उपलक्षणत्यायोगः । तत्रैवहुपलक्ष्यतावच्छेदकापेक्षा यत्र प्रत्याय्यव्यावृत्तिन्यूनाधिकवृत्त्युपलक्षणम् । यथा काकवन्तो देवदत्तगृहा इत्यत्र । नचैवं प्रकृते, उपलक्षणभूताया विमतेर्विषयतासंबन्धेन प्रत्याय्यव्यावृत्ति-

आत्मादेरपि ग्रहणप्रसङ्गात् । नापि प्रपञ्च इत्येव पक्षनिर्देशः । प्रपञ्चशब्देन वियदाद्यन्यत-
त्समुदायोक्तौ वियदादिमिथ्यात्वासिद्धेः । वियदादीनामेवोक्तावच्छेदकाभावेनोक्तदोषात् ।
नापि वियदित्येव पक्षनिर्देशः । घटादिस्तु पक्षतुल्य इति वाच्यम् । पक्षादन्यत्र निश्चित-
साध्याभाववति हेतुसन्देह इव निश्चितहेतुमति साध्यसन्देहेऽपि सन्दिग्धानैकान्त्यात् ।
प्रतिज्ञां प्रत्यविषये घटे स्वार्थानुमानानुगतस्य साधकबाधकप्रमाणविरहरूपपक्षत्वस्य सत्वेऽपि
एवं(विध) पक्षनिर्देशस्य घटादिसाधारणविप्रतिपत्त्यनानुगुण्याच्च । विप्रतिपत्तौ तु न
विमतिर्धर्मितावच्छेदिका आत्माश्रयात् । नवीनास्तु एतत्पटात्यन्ताभावः एतत्तन्तुनिष्ठः

न्यूनाधिकदेशावृत्तित्वात् । नचातीतत्वात् कथं तयेदानीं व्यावृत्तिधीरिति वाच्यम् । व्यावर्तक-
धर्मज्ञानस्यैव व्यावृत्तिधीहेतुत्वात् । कुरूणां क्षेत्रं गुरूणां टीकेत्यत्र तज्ज्ञानस्य व्यावृत्तिधी-
हेतुत्वदर्शनादिति भावः । तुष्यतु दुर्जेन इति न्यायेनाह तज्ज्ञानं वेति । वाशब्दोऽयम-
नास्थायाम् । नचैवं विमतत्वेन ज्ञातमिति पक्षनिर्देशप्रसङ्गः, अत्रेष्टापादनादिति भावः । अत
एवेति । यतपवोकरीत्या एवंविधस्थले शरीरलाघवमादरणीयं ततपवेत्यर्थः । एतच्च विमतेरूप-
लक्षणत्वेन पक्षतावच्छेदकत्वपक्षमभिप्रेत्येति द्रष्टव्यम् । स्वोक्तप्रकारनिर्वाहाय प्रकारान्तरमुपन्यस्य
दूषयति न तु वियदादीति । अवच्छेदकाभाव इति । तत्स्वीकारेत्वस्सदुक्तपक्ष एव प्रवेश इति
भावः । पक्षतुल्य इति । प्रतिज्ञां प्रत्यविषयत्वे सति व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानजन्यानुमिति
विशेष्यत्वयोग्य इत्यर्थः । पक्षतुल्यत्वाभिमते तदज्ञाने हेत्वज्ञानादेव न व्यभिचारज्ञानविषय इति
भावः । पक्षादन्यत्रेति । तथाच पक्षताघटकान्यव्यभिचारज्ञानविषयत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वं लाघवात् ।
पक्षसमन्यभिचारसंशयश्चेत्तदुक्तरीत्या पक्षताघटकान्य एवेति भावः । ननु पक्षसमस्यापि पक्षत्वमेव
पक्षताश्रयत्वात् । प्रतिज्ञां प्रत्यविषयत्वमात्रेण तत्र पक्षसमत्वव्यवहारः । तथाच तत्संशयोपल^१-
क्षिताघटकत्वादप्रतिबन्धक एवेत्यत आह प्रतिज्ञां प्रतीति । घटादिसाधारणविप्रतिपत्तौ सत्यां
तत्साधारणपक्षत्वे च सति विप्रतिपत्येकदेशप्रतिज्ञायाः समग्रविप्रतिपत्तिजन्यसंशयनिवर्तक-
निश्चयाप्रयोजकत्वेनायुक्तत्वादित्यर्थः । यद्यप्येतन्मते विप्रतिपत्तिरपि प्रत्येकमेव, साधारणधर्मस्य
निर्वक्तुमशक्यत्वादिति वक्तुं शक्यम् । तथापि ब्रह्मासत्प्रातिभासिक^२व्यावृत्तिविषयकत्वरूपसाधा-
रणधर्मस्य निरुक्तत्वात् प्रत्येकविप्रतिपत्तिकल्पने गौरवमिति भावः । ननूकरीत्या लघुत्वेन

^१ तत्संशयोऽपि पक्षताघटकत्वादप्रतिबन्धक एवेति । (पाठान्तरम्)

^२ त्रितयाविषयकत्वेति । (पाठान्तरम्)

एतत्पटानाद्यभावत्वात् एतत्पटान्योन्याभाववत् । (एतत्तं) तन्तुनाशजन्यस्य (स्यैतत्प) पट-
नाश (स्यैतत्तं) स्य तन्त्ववृत्तित्वादिनादीतिविशेषणम् । विमतं वा ब्रह्मप्रमान्येनेत्यादिविप्रतिपत्ति
वाक्योक्तविशेषणत्रयवच्चे सति अव्याप्यवृत्तित्वानधिकरणं वा स्वसमानाधिकरणात्यन्ता-
भावप्रतियोगि, अनात्मत्वात् संयोगवदिति । अत्र च पक्षधर्मताबलान्मिथ्यात्वसिद्धिः ।
विमतं नित्यद्रव्यान्यत् केवलान्वय्यत्यन्ताभावप्रतियोगि पदार्थत्वात्, नित्यद्रव्यवत् ।
तार्किकमते नित्यद्रव्याणामवृत्तित्वेन तदत्यन्ताभावः केवलान्वयीति न दृष्टान्तः साध्य-
विकलः । अत एव नात्मनि व्यभिचारः । मिथ्यात्वसिद्धिस्तु पक्षधर्मताबलात् । आत्मत्वा-
वच्छिन्नधर्मिताको भेदो न परमार्थसत्प्रतियोगिकः । अनात्ममात्रप्रतियोगिकत्वात्, शुक्ति-
रूप्यप्रतियोगिकभेदवदित्याहुः । मिथ्यात्वं च यद्यपि नात्यन्तासत्त्वं अपसिद्धान्तात् ।

विमतेरेव पक्षतावच्छेदकत्वे आवश्यकत्वात् सैव (विप्रतिपत्ति) धर्मितावच्छेदिकास्तु । ननु
ब्रह्मप्रमान्येनेत्यादिनिरुक्तगुरुधर्मस्तदवच्छेदक इत्यत आह विप्रतिपत्तौ त्वाति ॥ अत्र विमति-
शब्देन विप्रतिपत्तिवाक्यस्य ग्रहणे आत्माश्रयः । तज्जन्यसंशयग्रहणे त्वन्योन्याश्रय इति बोध्यम् ।
एतत्पटान्यन्ताभाव इति । एतत्पटाधिकरणताप्रयोजकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाल्यन्ताभाव
इत्यर्थः । अतो न सम्बन्धान्तरावच्छिन्नान्यन्ताभावमादायांशतः सिद्धसाधनमिति बोध्यम् ।
एतत्तन्त्ववृत्तिप्रागभावे व्यभिचारवारणायह एतत्पटेति । अंशतः सिद्धसाधनार्थान्तरयोर्वार-
णायहाव्याप्यवृत्तित्वेति । स्वसमानाधिकरणेति । अधिकरणतानियामकसम्बन्धेन स्वसमा-
नाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगीत्यर्थः । अनात्मेति । यद्यप्यवृत्तिगनादावात्मवदधिकरणाप्रसिद्धे-
र्व्यभिचार एव । तथाप्यवेदानीमाकाश इति प्रतीत्याप्यधिकरणप्रतीतेर्न तथेति बोध्यम् ।
ननु सत्यत्ववादिनाप्यस्य संयोगादावभ्युपगमाच्चैतन्मिथ्यात्वशरीरमित्यत आह अत्र चेति ।
अव्याप्यवृत्तित्वानधिकरणत्वेन ज्ञातेऽन्यत्र विद्यमाने स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वे-
सिध्यति सति सैव सर्वावच्छेदकावच्छिन्नान्यन्ताभावप्रतियोगित्वलक्षणमिथ्यात्वसिद्धिरित्यर्थः ।
विमतमित्यस्यानन्तरं स्ववृत्तिनियामकसम्बन्धारोप्यकाभावप्रतियोगीति शेषः । तेन व्यधिकरण-
सम्बन्धमादाय नार्थान्तरमिति बोध्यम् । अंशतः सिद्धसाधनवारणायह नित्यद्रव्यान्यदिति ।
ननु दृष्टान्तबहिर्भावाय । दृष्टान्तत्वप्रयोजकनिश्चितसाध्यसाधनवच्चेन पक्षस्यापि दृष्टान्तवा-
विरोधात् । अतएवायमेतदभिन्नः एतत्त्वादेतद्वदित्यभेदानुमाने पक्षस्यैव सगृह्यत्वमिति बोध्यम् ।
केवलान्वयीति ॥ सर्वावच्छेदकावच्छिन्नान्यन्ताभावमात्रप्रतियोगीत्यर्थः । अतो नाव्याप्यवृत्त्यंशे

नाप्यनिर्वाच्यत्वं अप्रसिद्धेः । नापि सद्विविक्तत्वं सतोऽपि सदनंतरविविक्तत्वात् । नापि सत्त्वानधिकरणत्वं निर्धर्मके ब्रह्मण्यपि सत्त्वात् । नच निर्धर्मकत्वादेव तत्र सत्त्वानधिकरणत्वमपि नेति वाच्यम् । निर्धर्मकत्वरूपहेतोः सत्त्वानधिकरणत्वाभावरूपसाध्यस्य च भावाभावाभ्यां व्याघातेनाभावरूपधर्मनिषेधायोगात् । अन्यथाऽसत्त्वानधिकरणत्वस्यापि तत्राभावेन तद्व्यावृत्त्यर्थमनिर्वाच्यलक्षणे सत्त्वानधिकरणत्वरूपविशेषणायोगात् । नच प्रमित्यविषयत्वं मिथ्यात्वम् । ब्रह्म तु वेदान्तजन्यवृत्तिव्याप्यमिति वाच्यम् । शुक्तिरूप्यादेरपि व्यवसायद्वारा अनुव्यवसायं प्रति साक्षाच्च बाधकज्ञानं प्रति मिथ्यात्वनिषेधत्वेन विषयत्वात् । सत्त्वप्रकारकप्रमां प्रति साक्षादविषयत्वं चेदावश्यकत्वात्सत्त्वाभाव एव मिथ्यात्वं स्यात् । नापि भ्रान्तिविषयत्वम् । ब्रह्मणोऽप्यधिष्ठानत्वेन तद्विषयत्वात् । भ्रान्तिमात्रविषयत्वस्य चोक्तरीत्या शुक्तिरूप्यादावप्यभावात् । अद्यस्ततया भ्रान्तिविषयत्वं चेद्विशेष्यवैयर्थ्यात् । विशेषणमात्रस्य च निरुच्यमानमिथ्यात्वानतिरेकात् । नापि बाध्यत्वं, तद्विषयतां तावदन्यथाविज्ञातस्य सम्यग्विज्ञातत्वम् । मिथ्यात्ववृत्तिनिषेधकत्वादिना विज्ञातस्य प्रपञ्चस्य

सिद्धसाधनम् ॥ अत एवेति ॥ नित्यद्रव्यत्वेन साध्यसत्त्वादेवेत्यर्थः । ननु परमते सर्वावच्छेदकावच्छिन्नान्त्यन्ताभावमात्रप्रतियोगित्वं परमार्थसन्नित्यद्रव्येऽपीति नैतावता मिथ्यात्वसिद्धिरत आह मिथ्यात्वासिद्धिस्तिवति । वृत्तिमतः तद्रूपवच्छिन्नान्त्यन्ताभावस्य सर्वावच्छेदकावच्छिन्नत्वसिद्धिरेव मिथ्यात्वसिद्धिरित्यर्थः । आत्मधर्मिताको भेद इत्येवोक्ते ब्रह्मप्रतियोगिकजीवनिष्ठभेदस्यापि पक्षत्वेऽशतोबाधः स्यात् । अत उक्तमात्मत्वावच्छिन्नधर्मिताक इति । द्रव्यत्वावच्छिन्नान्त्यप्रतियोगिकभेदे व्यभिचारवारणायह मात्रेति ।

मिथ्यात्वं च यद्यपीति । ननु मिथ्यैव विश्वमिति विश्वमिथ्यात्वं प्रतिज्ञाय तदनन्तरं विप्रतिपत्तिवाक्ये द्वेधाविधिकोटिप्रदर्शनात् प्रतिज्ञावाक्ये विमतं मिथ्येति मिथ्यात्वानुमाने च विवक्षितं मिथ्यात्वमुक्तप्रायमिति तज्ज्ञासाविरहान्मिथ्यात्वं च यद्यपीत्यादिना विवक्षितमिथ्यात्वनिरूपणोद्यमो न संभवतीति चेत् । उच्यते । विप्रतिपत्तिवाक्ये विधिकोटिपर्यवसितमिथ्यात्वनिरुक्तेः मिथ्यात्वान्तरोपलक्षणार्थत्वेन तज्ज्ञासासंभवात् स्वाभिमतमिथ्यात्वान्तराणि वक्तुं स्वानभिमतनिराकरणोद्यमोऽयं संभवति । अत एव विप्रतिपत्तौ द्वेधाविधिकोटिप्रदर्शनमिति ध्येयम् । अप्रसिद्धेरिति परमत इति शेषः । भावाभावाभ्यामिति । निर्धर्मकत्वमस्ति नवा । यद्यस्ति तदा निर्धर्मकत्वमपि धर्म एवेति निर्धर्मकत्वं व्याहतम् । नेतिपक्षे द्वौ निषेधौ प्रस्तुतमर्थः

सत्यत्वस्यायित्वादिना विज्ञातत्वेन सिद्धसाधनात् । नापि बाधकज्ञानविषयत्वं ब्रह्मण्यति-
व्याप्तेः । नापि नास्ति नासीन्नभविष्यतीति बोध्यमानाभावप्रतियोगित्वेन तद्विषयत्वम् ।
मन्मते ह्यापणस्थरूप्यस्यैव तत्प्रतियोगित्वात् । नापि ज्ञाननिवर्त्यत्वं उत्तरज्ञाननिवर्त्यपूर्वज्ञाना-
दाविव सत्त्वेऽप्युपपत्तेः । नापि स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं मिथ्यात्वं, अद्या-
प्यवृत्तिसंयोगादेरिवसत्त्वेऽप्युपपत्तेः । नाप्यव्याप्यवृत्तित्वानाश्रयस्वसमानाधिकरणात्यन्ता-
भावप्रतियोगित्वम् । आरोपितस्य संयोगस्याऽत्यन्ताभावस्तु अनारोपितस्य संयोगस्यात्यन्ता-
भावादन्य एव व्याप्यवृत्तिरिति वाच्यम् । शुक्तिरूप्यादौ तदभावादित्युक्तत्वात् । नाप्य-
विद्यातत्कार्ययोरन्यतरत्वं, अनादौ जीवब्रह्मविभागादावव्याप्तेः । परमतेऽज्ञानस्य तत्कार्य-
भ्रान्त्यादेश्च स(त्य)त्वेनार्थान्तरत्वाच्च । शुक्तिरूप्यादावनिर्वाच्याविद्याकार्यत्वस्य प्रतिवाद्य-
संमतेश्च । तथापि मिथ्याशब्दोऽनिर्वाच्यवचन इति पञ्चपादिकारीत्या सदसत्त्वानधि-
करणत्वरूपानिर्वाच्यत्वं मिथ्यात्वम् । तत्प्रसिद्धिश्च ख्यातिवादे वक्ष्यते ॥ १ ॥

गमयत इति न्यायेन सधर्मकत्वे सति पुनरपि निर्धर्मकत्वं व्याहृतम् । एवं साध्येऽप्यूहनीयम् ।
यदा द्वौ निषेधाविति न्यायेन साध्यं सत्त्वाधिकरणत्वं पर्यवसन्नम् । तथाच हेतुभावसाध्य-
भावाभ्यां साध्याभावहेत्वभावाभ्यां साध्यहेत्वोर्वाघातेन विरोधेनेत्यर्थः । अन्यथेति । अभाव-
रूपधर्मनिषेध इत्यर्थः । साक्षाच्चेति । व्यवसायविषयत्वेनेत्यर्थः । सत्त्वप्रकारकेति । सत्त्वनिष्ठ-
प्रमीय(प्रमा)प्रकारत्वनिरूपितविशेष्यत्वानाश्रयत्वमित्यर्थः । तेन सदिदं रजतं नेति प्रमितौ शुक्ति-
रूप्यादेरपि विषयत्वेन तत्रोक्तवृत्त्यविषयत्वस्याभाव इति शंका निरस्ता । आवश्यकत्वादिति ।
सदिदं रजतमिति शुक्तिरजतज्ञानस्य प्रमात्वाभावस्थापनार्थं सत्त्वाभावस्या'वश्यकत्वादित्यर्थः ॥
इदमुपलक्षणम् । सत्ताजातेर्ब्रह्मण्यभावेन तत्प्रकारकप्रमाया अभावात् तत्रातिप्रसङ्गेन नैतन्मिथ्या-
त्वमिति द्रष्टव्यम् । उक्तरीत्येति ॥ अनुव्यवसायादिविषयत्वादिनेत्यर्थः । निरुच्यमानेति वाच्यत्व-
रूपेत्यर्थः ॥ ब्रह्मणीति ॥ ज्ञानमात्र एव चितः स्फुरणादिति भावः । अभावप्रतियोगित्वेन बाधक-
ज्ञानविषयत्वं कदाचित् ब्रह्मणोऽपीति अत आह ॥ नास्तिनामीन्नभविष्यतीति ॥ त्रैकालिक-
सम्बन्धावच्छिन्नात्यन्ताभावप्रतियोगित्वेन तद्विषयत्वमित्यर्थः । नच तादृशाभावप्रतियोगित्वमेव
मिथ्यात्वमस्त्विति वाच्यम् । अभावप्रतियोगिकत्वस्य प्रकारकत्वलक्षणसम्बन्धेन ज्ञानविशेषणतया
प्रतियोग्यविशेषणत्वात् ज्ञानस्यैव तद्विशेषणत्वाच्च । अभावप्रतियोगित्वतत्प्रकारकज्ञानविषयत्वयो-

¹ सत्त्वाभावस्यावश्यकत्वादित्यर्थः इति पाठान्तरम् ।

यद्वा बाध्यत्वमनिर्वाच्यत्वम् । तच्च शुक्तिरूप्यादिरेव पारमार्थिकत्वाकारेण त्रैकालिक-
निषेधप्रतियोगीतिमते प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वम् । उक्तं हि (च) विवरणे ।
प्रतिपन्नोपाधावभावप्रतियोगित्वलक्षणस्य मिथ्यात्वस्येति । उक्तं च वार्तिके । तत्त्वमस्यादि-
वाक्यार्थसम्यग्धीजन्ममात्रतः । अविद्यासहकार्येण नासीदस्तिभविष्यतीति । प्रतिपन्नत्वं च
न प्रमितत्वं येन विरोधः । नापि भ्रान्तिप्रतिपन्नत्वम् । येन सिद्धसाधनम् । किन्तु प्रतीतत्व-
मात्रम् । सर्वस्मिंश्च प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वं विवक्षितम् । सत्त्वपक्षे
रजतत्वं प्रतिपन्नोपाधौ शुक्तौ निषिध्यमानमपि रजते न निषिध्यत इति न सिद्धसाधनम् ।
मतान्तरे तु बाध्यत्वं ज्ञानत्वेन ज्ञाननिवर्त्यत्वम् । उक्तं हि विवरणे । अज्ञानस्य स्वकार्येण
वर्तमानेन प्रविलीनेन वा सह ज्ञानेन निवृत्तिर्बाध इति । अनुमितिं प्रति मनसो मनस्त्वेन
हेतुत्वेऽपीन्द्रियत्वेनाहेतुत्ववत् पूर्वज्ञानादिकं प्रति उत्तरस्य ज्ञानेच्छादेरुत्तरात्मविशेषगुणत्वेन
निवर्तकत्वेऽपि ज्ञानत्वेनानिवर्तकत्वात् ॥ २ ॥

घटत्वतत्त्वकारकप्रमाविशेष्यत्वयोरिव भेदाच्च यथोक्तविशेषणविशेष्यभाववैयर्थ्यशङ्केति भावः ॥
मन्मत इति ॥ कालत्रयेऽपि न रजतमित्याकारकवाधाभावात्, कालत्रयेऽपि नात्ररजतमित्याकारक-
बाधस्य चापणस्थरजतप्रतियोगिकत्वावगाहितयोपपत्तेरिति भावः । एवं सति ब्रह्मण्यतिव्याप्तिरपि
द्रष्टव्या तस्यावृत्तित्वादिति^१ । नन्वेवमारोपितसंयोगस्य मिथ्यात्वं न सिध्येदित्यत आह आरोपि-
तस्येति । तथाच न तमादाय साध्यापर्यवसानमिति भावः । उक्तत्वादिति । मन्मत इत्यादि-
नेत्यर्थः । एवं च दृष्टान्तः साध्यविकल इति भावः । नन्वविद्यापदं ध्वंसप्रतियोग्यनादिपरं
विवक्षितमतो नोक्तदोष इत्यत आह परमत इति । नन्वनिर्वचनीयाविद्याकार्यशुक्तिरूप्यादि-
दृष्टान्तेनेदमनुमानं मिथ्यात्वे पर्यवस्यतीत्यत आह शुक्तिरूप्यादाविति । तथाच दृष्टान्ता-
सिद्धिरिति भावः । नन्वनिर्वचनीयत्वमप्रसिद्धमित्युक्तमित्यत आह तत्प्रसिद्धिश्रेति । आपणस्थ-
रूप्यस्यैव तत्प्रतियोगित्वादित्येतदुद्धरति शुक्तिरूप्यादिरेवेति । त्रैकालिकत्वांशे संवादमाह
उक्तं चेति^२ । विरोधः प्रतिष्ठाविरोधः । येनेति । तदभाववति तदभावसाधनादित्यर्थः ।
सर्वस्मिंश्चेति । यथा चैतत्तथोक्तं विप्रतिपन्नौ । नन्वेकत्र धर्मिणि भावाभावौ विरुद्धावत आह
अनुमितिं प्रतीति । तथा चावच्छेदकभेदेनाविरुद्धौ तावित्यर्थः । उत्तरेति । योग्योत्तरेत्यर्थः ।
नन्वेव मय्यव्याप्यवृत्तावशातः सिद्धसाधनमत आह संयोगेति । अभावाधिकरणे प्रतियोगिने

^१ तस्य तदवृत्तित्वादिति पाठान्तरम् ।^२ हीति पाठान्तरम् ।^३ नन्वव्याप्यवृत्ताविति पाठः ।

अथवा चित्सुखरीत्या स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं मिथ्यात्वम् । संयोगतदत्यन्ताभावयोरवच्छेदकभेदेन भिन्नाश्रितत्वस्यैवानुभवेन सत्त्वपक्षे सामानाधिकरण्या(योगात्)भावात् । शुक्तिरूप्यादेरपि पारमार्थिकत्वाकारेण स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वाच्च । नचाधिकरणशब्देन तात्त्विकाधिकरणोक्तौ समवायिनि संयोगिनि वा तत्त्वतस्तदधिकरणे तदत्यन्ताभावायोगेनासम्भवः । अधिकरणत्वेन प्रतीतत्व(प्रतीतित्व)मात्रोक्तौ चान्यथाख्यातिपक्षे रजतत्वादेः स्वाधिकरणत्वेन प्रतीतशुक्त्या(दौतदत्यं)दावत्यन्ताभावस्य सत्त्वात्सिद्धसाधनमिति वाच्यम् । स्वात्यन्ताभावाधिकरण एव प्रतीयमानत्वस्य विवक्षितत्वात् । तत्पक्षे च रजतत्वादिकं स्वात्यन्ताभावानधिकरणे रजतेऽपि भाति ॥ ३ ॥

यद्वाऽऽनन्दबोधोक्तरीत्या सद्विविक्तत्वं मिथ्यात्वम् । तच्च सद्वृत्तत्वाभावः । ब्रह्म च सत्तारहितमपि सामान्यमिव सद्वृत्तम् । दृश्यत्वं च न्यायदीपावलीरीत्या दृग्विषयत्वम् । ननु

विरुद्धत्वेन बाधादहं स्वर्गा स्यामित्यत्रेव मूले वृक्षः कपिसंयोगाभाववान् इति प्रतीतेर्मूलमात्रविषयकत्वमिति भावः । दृष्टान्तासिद्धिमुद्धरति शुक्तिरूप्यादेरपीति । स्वात्यन्ताभावेति । नचैवकारव्यावर्त्यस्वात्यन्ताभावानधिकरणाप्रसिद्धिरिति वाच्यम् । स्वाधिकरणत्वेन प्रतीयमानयावन्निष्ठप्रतीतिविषयसंबन्धावच्छिन्नात्यन्ताभावप्रतियोगिविषयत्वस्य विवक्षितत्वादिति भावः । सतोऽपीत्यनेनोक्तं दूषणं परिहरति तच्चेति । ननु सत्तात्यन्ताभावस्य निर्धर्मकत्वेन ब्रह्मण्यपि तत्सत्त्वादिति केवलान्वयित्वाभावात् व्यतिरेको^१पासनं दृश्यत्वहेतोरावश्यकमित्यभिप्रेत्य शङ्कते नन्विति । संदिग्धेति ॥ यद्यपि व्यतिरेकव्याप्यग्रहे अज्ञानरूपासिद्धिरेवायाति । ननु संदिग्धानैकान्त्यम् । तस्य सन्देहप्रयुक्तत्वात् । तथापि मिथ्यात्वाभावरूपव्याप्यसंदेहवति विपक्षे दृश्यत्वाभावरूपव्यापकाभावरूपदृश्यत्वनिश्चयात् संदिग्धानैकान्त्यं द्रष्टव्यम् । नचैवं व्यतिरेकविलयापत्तिः । तावता अगृहीतव्यतिरेकव्याप्तिकत्वेन हेतोर्विशेषणीयत्वात् । अत एवाह व्यतिरेकस्याग्रह इति । ननु केनापि रूपणोपस्थितौ दृश्यत्वमेव ब्रह्मणः । नोचेदिदानीमनुपस्थितिरिवेति नोभयथापि व्याप्तिग्रहः । आकाशे तु शब्दाध्वन्यत्वरूपधर्माश्रय एव घटाद्यवच्छिन्नत्वं तदभावश्चेत्यत आह यद्वेति । नोक्तरूपमिति । नियमाभावादिति भावः । योगार्थत्यागे परिभाषाया अनियमादाह-अस्वक्राशत्वंवेति । विषयविषयिभावस्वीकारे वृत्तिविरोधोऽपसिद्धान्तश्चेत्यतोवाह स्वप्रकाशत्वं

^१ यन्मिथ्यानतददृश्यमिति व्यतिरेकव्याप्युपादानम् ।

यन्मिथ्या न तद्दृश्यमिति व्यतिरेकस्याग्रहे सन्दिग्धानैकान्त्यम् । तद्ब्रह्मश्च न तावदसति । तत्र सद्भिविक्तरूपमिथ्यात्वस्य व्यतिरेकाभावात् । मिथ्यात्वान्तरव्यतिरेकसद्भावेऽपि तत्र (मिथ्यात्व) साध्यव्यतिरेकग्रहार्थं तस्यापि ज्ञातव्यत्वेन व्यभिचारात् । ब्रह्मणि मिथ्यात्व-
व्यतिरेकग्रहे(च)ऽपि ब्रह्मापि दृश्यमिति चेन्न । आकाशस्य स्वरूपेणापरिच्छेदेऽपि घटा-
वच्छिन्नस्य परिच्छेदवद्ब्रह्मणः स्वरूपेणादृश्यत्वेऽपि व्यतिरेकावच्छिन्नस्य दृश्यत्वात् ॥ ४ ॥

यद्वा प्रमाणमालारीत्या स्वव्यवहारे स्वातिरेकिसंवि(त्सा)दपेक्षानियतर्हदृश्यत्वम् । तथाचात्मनो ज्ञानविषयत्वेऽपि नोक्तरूपं दृश्यत्वम् । अस्वप्रकाशत्वं वा दृश्यत्वम् । स्वप्रकाशत्वं च फलाव्याप्यत्वे सत्यपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वम् । फलं च वृत्तिप्रति(धिवित)-
फलितचैतन्यम् । स्वप्रकाशत्वाभावश्च(प)घटादौ विशेषणाभावेन धर्मादौ विशेष्याभावेनेति
विशिष्टाभावोऽनुगतः । अस्मिंश्च पक्षे जडत्वमसंविद्रूपत्वमित्यसङ्करः ॥ ५ ॥

चेति । अमङ्कुर इति । न हेत्वोरभेद इत्यर्थः । ननु यावद्विशेषाभावग्रहे यत्किञ्चिद्विशेषग्राहि-
प्रत्यक्षं भवत्येव विरोधीत्यत आह दृश्यते चेति । प्रत्यक्षस्य दुर्बलत्वेन न तत् श्रुत्यनुमान-
याधकमिति भावः ।

अप्रेतनदूषण'न्यूनताशङ्कामादौ परिहरन्नाह मिथ्यात्वमिति^२ । सदेवेति । विशेष्याभाव-
प्रयुक्तविशिष्टाभावसत्त्वादिति भावः । उपलक्षणमेतत् सत्त्वेसत्यसत्त्वरूपविशिष्टस्य प्रतियोगिनोऽ-
प्रसिध्या साध्याप्रसिद्धिरित्यपि बोध्यम् । व्याहृतेरिति । सत्त्वासत्त्वयोर्नित्यत्वानित्यत्वयोरिव-
परस्परविरह्रूपत्वादित्यर्थः । ननु सत्त्वासत्त्वयोः परस्परविरहरूपत्वेऽपि प्रपञ्चे न तदुभयाभाव-
सिद्धिविरोधः । घटात्यन्ताभावस्य घटतदत्यन्ताभावानधिकरणत्वदर्शनादिति चेन्न । घटात्यन्ता-
भावे घटो नास्तीत्यबाधितप्रतीत्या घटात्यन्ताभावस्य स्वाधिकरणत्वेन दृष्टान्तासम्भवे । नचैव-
मात्माश्रयदोषः । दृश्यत्वमिथ्यात्वयोर्दृश्यत्वमिथ्यात्वाधारत्ववत् सिद्धविषयत्वेनादोषत्वादिति
भावः । सत्त्वासत्त्वयोरुभयोरपि भावरूपत्वमभ्युपेत्याह निर्धर्मकब्रह्मवादिनि । ननु सत्त्वानधि-
करणत्वमित्यस्य सद्रूपानधिकरणत्वमित्येवार्थः । एवं च नार्थान्तरमित्यत आह पृथिवीति ।
नन्वभावद्वयवृत्तिद्वित्वं साध्यतावच्छेदकम् । नच तदवच्छिन्नसाध्यसिद्धिः पक्षे इत्यत आह
दृष्टान्तस्येति । मन्मते असत एव भानाभ्युपगमादिति भावः । ननु पृथिवी त्रयोदशा-
न्योन्याभाववतीत्यत्र त्रयोदशत्वमेव साध्यतावच्छेदकं न तु तत्तदभावत्वम् । तथासति

^१ णीय पाठ-तरम् ।^२ हीति पाठान्तरम् ।

श्रुतिश्चात्र प्रमाणम् । “एकमेवाद्वितीय”मित्यादौ अद्वितीयमित्यादिशब्दैर्द्वितीय-
मात्रनिषेधात् । नच प्रत्यक्षबाधादनुमानममानं श्रुतिश्चामुख्यार्थेति युक्तम् । प्रत्यक्षेण व्याव-
हारिकसत्त्वग्रहात् । अनुमानादिभिश्च पारमार्थिकसत्त्वनिषेधात् । नहि वर्तमानमात्रग्राहि
प्रत्यक्षं त्रिकालावाध्यत्वग्राहि । बहिरनुष्ण इत्यत्र तु उष्णत्वस्य प्रत्यक्षसिद्धव्यावहारिक-
सत्त्वप्रतिषेधाद्धाघः । दृश्यते च नभोनैल्यचन्द्रादेशत्वग्राहिप्रत्यक्षयोरनुमानागमाभ्यां
बाध इति ।

उच्यते । मिथ्यात्वं हि त्वयैव पक्षान्तरनिषेधेन पञ्चधा निरुक्तम् । तत्राद्ये किं सत्त्वे सत्य-
सत्त्वरूपविशिष्टस्याभावेऽभिप्रेतः । किंवा सत्त्वात्यन्ताभावासत्त्वात्यन्ताभावरूपधर्मद्वयम् । यद्वा
सत्त्वात्यन्ताभाववच्चे सति असत्त्वात्यन्ताभाववच्चरूपं विशिष्टम् । नाद्यः । मन्मते सदेकस्व-
भावे जगति तस्य सिद्धत्वात् । न द्वितीयः । व्याहतेः । निर्धर्मकब्रह्मवत्स्वराहित्येऽपि
सद्रूपत्वेनाऽमिथ्यात्वोपपत्त्यार्थान्तराच्च । पृथिवी इतरभिन्ना पृथिवीत्वादित्यत्र त्रयोदशान्यो-
न्याभावानामिवात्रापि सत्त्वासत्त्वात्यन्ताभावयोः प्रत्येकं प्रसिद्धत्वेन कथंचिदप्रसिद्धविशेष-
णत्वाभावेऽपि असत्त्वात्यन्ताभावांशे सिद्धमाधनाच्च । नहि सिद्धमसिद्धेन सहोचरित-
(च्यमान)मसिद्धं भवति । पृथिवीतरभिन्नेत्यत्र तु जलाद्येकैकान्योन्याभावांऽपि न पृथिवी-
त्वोपहिते सिद्धः । दृष्टान्तस्य माध्यवैकल्याच्च । पृथिवीन्वहेतुस्तु केवलव्यतिरेकी । त्रयो-
दशान्योन्याभावरूपसाध्यस्य व्यतिरेकनिरूपणं तु भिन्नाश्रितानामपि त्रयोदशान्योन्या-
भावानां समूहालम्बनैकज्ञानोपासकत्वमात्रेण युक्तम् । अत एव न तृतीयः । व्याहतेरर्था-
न्तरा(तदृष्टान्ते)त्माध्यवैकल्याच्च । किञ्च यथा अनित्ये वाञ्छनसे इत्यत्र पक्षतावच्छेदक

तदवच्छिन्नसाध्यवदव्यावृत्तत्वेन हेतोरसाधारण्यप्रमङ्गात् । तथाच तदवच्छिन्नसाध्यवतोऽ-
प्रसिद्धत्वेऽपि तदनुमानप्रवृत्तिवत् दृश्यत्वानुमानप्रवृत्तिरस्त्विन्यत आह पृथिवीन्वहेतु-
स्त्विति । तुशब्दस्य नत्त्वन्वयपीत्यर्थः । ननु त्रयोदशत्वावच्छिन्ना(प्रतियोगिताकाभावानाम्)
भावानामेकत्रानिरूपणे तदभावनिरूपितव्याभिरेवानिरूपणात् नैतदनुमानप्रवृत्तिरूपपद्यत इत्यत
आह त्रयोदशेति । एकस्य त्रयोदशसाध्यवतोऽप्रसिद्धावपि भिन्नभिन्नाधिकरणस्थानां एने
त्रयोदशान्योन्याभावा इति तेषामभावानां त्रयोदशत्वावच्छिन्नत्वज्ञानसम्भवेन साध्यतावच्छेदका-
वच्छिन्नप्रसिद्धिसंभवात् व्यतिरेकनिरूपणसंभवेऽनुमानप्रवृत्तिरविकलेत्यर्थः । ननु प्रसाध्याङ्गक-

नानात्वेनांशे सिद्धसाधनत्वेऽपि पृथिवीतरभिन्नेत्यत्र पक्षतावच्छेदकैक्यान्नांशे सिद्धसाधनम् । तथेहापि यद्यपि कथञ्चित् साध्यतावच्छेदकैक्यान्नांशे सिद्धसाधनम् । नापि व्यर्थविशेषत्वम् । विमतं उपादानापरोक्षज्ञप्तिचिकीर्षाकृतमज्जयमित्यत्र कृतिग्रहणेनैवेश्वरसिद्धावपि चिकीर्षादेरिव गुणादिकं गुण्यादिना भिन्नाभिन्नं समानाधिकृतत्वादित्यत्र तार्किकाङ्गीकृतभिन्नत्वस्येव च व्यापकविशेषणानामुद्देश्यप्रतीत्यर्थत्वात् । इह(च) तु सद्दिलक्षणत्वे सत्यसद्दिलक्षणमितिप्रतीतेरुद्देश्यत्वात् । यदि चाभेदे सत्यपि घटः कलश इति सामानाधिकरण्यादर्शनादप्रयोजकत्वनिरासाय विशिष्टधीस्तत्रोद्देश्या तर्हि तुच्छे सद्दिलक्षणे सत्यपि दृश्यत्वाददर्शनादिहापि सोद्देश्येति समम् । तथाप्यप्रसिद्धविशेषणत्वम् । पृथिवी इतरभिन्नेत्यत्रत्यनेकधर्मसाधनपक्ष एव प्रत्येकप्रसिद्ध्या साध्यप्रसिद्धिरुक्ता । अन्यथा शशादीनां प्रत्येकं प्रसिद्ध्या शशभृङ्गोल्लिखितत्वस्यापि सा स्यात् । न द्वितीयः । त्रैकालिकनिषेधस्य तात्त्विकत्वेऽद्वैतहानेः । प्रातिभासिकत्वे सिद्धसाधनात् । व्यावहारिकत्वेऽपि तस्य वाध्यत्वेन

एवायं दृष्टान्त इत्यत आह किञ्चेति । यद्यपीत्येतत् किञ्चेत्यस्यानन्तरमेव योज्यम् । पक्षतावच्छेदकैक्यादिति । यद्यपि पक्षतावच्छेदकैक्येऽप्यंशतः सिद्धसाधनं व्यवस्थापितमधस्तात् । तथापि सिपाधयिषाघटितपक्षतामभिप्रेत्येतदुक्तं भवति । विशेषप्रकारसिद्धौ जातायामपि सामान्यधर्मावच्छिन्नसिद्धाविच्छा सिद्धा । कथञ्चिदिति । विशिष्टस्य विशेषणविशेष्योभयात्मकत्वेन विशिष्टत्वस्योभयपर्याप्तत्वादित्यर्थः । विमतमिति । यद्यप्यत्रैकैकजगत्त्वं सिध्यदर्थान्त्रितयजगत्त्वसमूहालम्बनानुमित्या विषयीक्रियत इति चिन्तामणौ कण्ठरवेणामिहितम् । तथापि तत्प्रतीतेरुद्देश्यत्वविशिष्टस्य साध्यत्वेनोपादानेऽपि न क्षतिरित्यभिप्रेत्येतदुक्तमिति ध्येयम् । तथापीति । ऐकाधिकरण्यरूपसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याप्रसिद्धेरित्यर्थः । अद्वैतहानेरिति । तथाच तनो भीतेन त्वया त्रैकालिकनिषेधस्य ब्रह्मानतिरिक्तत्वाङ्गीकारेण नाद्वैतहानिः । तथापि ब्रह्मणो वियदादिभावरूपप्रपञ्चप्रतियोगिकत्रैकालिकनिषेधानतिरिक्तत्वे घटादिप्रतियोगिकत्रैकालिकनिषेधवदनुपलब्धिप्रमाणकत्वापातेन भावरूपत्वाभावप्रसङ्गः । भावप्रतियोगिकत्रैकालिकनिषेधस्यानुपलब्धिप्रमाणकत्वनियमात् । अन्यथा घटादेरपि अनुपलब्धिप्रमाणकाभावान्तरास्वीकारप्रसङ्गात् ब्रह्मरूपाभावेनैव घटाद्यभावप्रतीतिव्यवहारोपपत्तेः ब्रह्मण एव तव प्रपञ्चान्यन्ताभावरूपत्वस्वीकारावश्यकत्वात् । किञ्च वियदादिप्रपञ्चकारणस्य ब्रह्मणो वियदाद्यभावत्वाङ्गीकारे अवश्यं तत्कारणीभूताभावस्य तन्प्रागभावत्वापत्त्या तदत्यन्ताभावन्यमेव न स्यात् । प्रागभावरूपत्वे च प्रतियोगिनाश्य-

तात्त्विकसत्त्वाविरोधित्वेनार्थान्तरात् । अद्वैतश्रुतेरतत्वावेदकत्वापाताच्च । तत्प्रतियोगिनोऽ-
 प्रातिभासिकस्य प्रपञ्चस्य पारमार्थिकत्वापत्तेश्च । किञ्च निषेधप्रतियोगित्वं किं स्वरूपेण किंवा
 असद्विलक्षणस्वरूपानुपमर्देन पारमार्थिकत्वाकारेण । नाद्यः । श्रुत्यादिसिद्धोत्पत्त्यादिकस्यार्थ-
 क्रियासामर्थ्यस्याविधोपादानकस्य तत्त्वज्ञाननाशयस्य च वियदादे रूपादेश्च धीकले विद्य-
 मानेनासद्विलक्षणस्वरूपेण त्रैकालिकनिषेधायोगात् । त्रैकालिकनिषेधं प्रति स्वरूपेणापणस्थरूप्यं
 पारमार्थिकत्वाकारेण प्रातिभासिकरूप्यं वा प्रतियोगीति त्वन्मतहानेश्च । अत्यन्तासत्त्वा-
 पाताच्च । प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वमपि ह्यन्यत्रासत्त्वेन संमतस्य पटादेः
 सर्वत्र त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वपर्यन्तमिति त्वन्मतम् । अन्यथा अन्यत्र तत्सत्त्वापातात् ।
 नहि तेपामन्यत्र सत्ता सम्भाविनीति त्वदुक्तेश्च । तथाच कथं नात्यन्तासत्त्वापत्तिः । नहि
 शशभृङ्गादीनामपीतोऽन्यदसत्त्वमस्ति । नच निरुपाख्यत्वमेव तेपामसत्त्वम् । निरुपाख्यपदेनैव
 ख्यायमानत्वात् । असतोऽप्रतीतावसद्वैलक्षण्यज्ञानस्यासत्प्रतीतिनिरासस्य असत्पदप्रयोगस्य

त्वाद्यापत्तेश्चेति भावः । प्रातिभासिकत्वं इति ॥ आगन्तुकदोषप्रयुक्तमानत्वं इत्यर्थः । तथाच
 घटवति षट्प्रतियोगिकनिषेधइव प्रपञ्चवति ब्रह्मणि अन्यत्र वा तत्प्रतियोगिकनिषेधे आगन्तुक-
 दोषप्रयुक्तमानरूपाध्यास एव परमते पर्यवसित इति प्रपञ्चं तादृशप्रतिषेधप्रतियोगित्वं साधयतः
 परस्य न तत्र स्वाभिमतमिध्यात्वसिद्धिः । अत एव प्रपञ्चसत्यत्वादिना तथा मिथ्यात्वं साधयन्तं
 (परं) प्रति सिद्धसाधनोद्भावनमर्थान्तरोद्भावनं वा सुकरमिति भावः । तस्य बाध्यत्वेनेति ॥
 अध्यस्तत्वे सत्यागन्तुकदोषजन्यस्य परेण व्यावहारिकशब्दार्थत्वेन स्वीकृतस्य ब्रह्मज्ञानवाध्यत्व-
 स्वीकारादित्यर्थः । तात्त्विकमत्त्वाविरोधित्वेनेति । परेण समसत्ताकयोरेव विरोधस्वीकारादिति
 भावः ॥ अद्वैतश्रुतेरिति ॥ यद्यपि परमते अद्वैतश्रुतेरखण्डचिन्मात्रपरत्वेन नातत्वावेदकत्वम् ।
 तथापि तच्छ्रुतितः प्रपञ्चमिध्यात्वसिद्धिं प्रार्थयमानेन परेण तच्छ्रुतेरखण्डचिन्मात्रपरत्वमङ्गी-
 कार्यम् । अन्यथामिध्यात्वशरीरप्रविष्टत्रैकालिकनिषेधसिद्ध्या तद्वटितं (मूर्तिकं) मिध्यात्वासिद्धि-
 प्रसङ्गादिति भावः । तत्प्रतियोगिन इति ॥ व्यावहारिकनिषेधप्रतियोगिन इत्यर्थः । ननु किमेवं
 विमतः प्रपञ्चः पारमार्थिकः अप्रातिभासिकत्वं सति व्यावहारिकनिषेधप्रतियोगित्वादितिसाधन-
 मभिप्रेतं किं वा पारमार्थिकत्वे अप्रातिभासिकत्वं सति व्यावहारिकनिषेधप्रतियोगित्वं प्रयोजकमभि-
 प्रेतम् ? नाद्यः व्याप्तिग्रहस्थलाभावात् । न द्वितीयः त्वदुक्तं प्रयोजकं विनापि ब्रह्मणः पारमार्थि-

१ निषेधः इति पाठान्तरम् ।

चायोगाच्च । नाप्यपरोक्षतोऽप्रतीयमानत्वमसम्भवं । नित्यातीन्द्रियेऽपि सत्त्वात् । नापि क्वचिदप्युपाधौ मत्त्वेनाप्रतीयमानत्वमसत्त्वं, जगति शुक्तिरूप्यादौ चैवंविधासद्वैलक्षण्यस्य शून्यवादेऽपि सत्त्वात् । नव्याप्यमत्त्वेनप्रतीयेतेतिवदतोक्ताप्रतीतिं प्रति प्रयोजकस्यान्यस्यैवामत्त्वस्य वक्तव्यत्वाच्च । ब्रह्मण्यङ्गीकृतं यत्प्रतिपक्षोपाधौ त्रैकालिकनिषेधाप्रतियोगित्वात्मकाबाध्यत्वरूपं मत्त्वं तद्विरुद्धस्यैवामत्त्वरूपत्वाच्च । अन्यथा अप्रतीत्यनुपाधिकासत्त्वाभावे ब्रह्मण्यपि मत्त्वेन प्रतीतिरेव मत्त्वं स्यात् । येन पुंसां शशशृङ्गाभावो न निश्चितः तस्य गोशृङ्गमस्तीतिवाक्यादिव शशशृङ्गमस्तीतिवाक्यादपि ज्ञानोन्त्येत्तच्च । त्वन्मतेऽपि हि तत्राध्यत्मस्थान्तिवस्थानिर्वाच्यन्तेऽप्यधिष्ठानममदेव । वक्ष्यते चैतदनिर्वाच्यत्वभङ्गे । “तद्वैक आहुरमदेवेदमत्र आमी”दितिधुन्याप्यमतम्भवेन प्रतीनेच्च । नापि सदनिर्वाच्याभ्यामन्यत्वममत्त्वं, अनिर्वाच्यत्वस्यामत्त्वन्निरूप्यत्वेनान्योन्याश्रयात् । तादृशेन सार्वत्रिकत्रैका-

कत्वेन व्यभिचार इति चेन्न । आद्यपक्षाङ्गीकारे दोषाभावात् ब्रह्मण एव व्यतिरेकस्यातिप्रवृत्त्यत्वात् । न चाप्रयोजकता । निरुपाधिसहचारकपलनसत्त्वेनाप्रयोजकत्वाभावात् । न च तत्रापरिच्छिन्नत्वमेवोक्तं । तस्य पक्षमात्रस्याकर्तृकत्वेन पक्षेतरत्वादिति भावः । अन्यथेति । अन्यत्रामत्त्वेनासंमतस्य इत्यर्थः । ननु निरुपाध्यन्तं किं प्रतिपादकत्वमशून्यत्वं किंवा प्रतीतिमात्रविषयत्वमिति विचिन्त्य तत्रापि दोषमाह निरुपाध्यपददर्शनेति । यद्यपि निरुपाध्येति शक्तं परमिति पक्षे न परं किन्तु वाक्यमेव । तथाच निरुपाध्यत्वं पदाश्लेषत्वमिच्छुके न कश्चिदोषः । तत्पक्षवत्त्वमासतः शशशृङ्गादिवैरपि शशशृङ्गादिवत्वाक्यत्वमस्येव । अन्यथा कस्य विशेषणमसदित्यतिरिक्तमित्यवश्यम् । द्वितीये न्याह असत इति । ननु ब्रह्मणि शून्यत्वादिभिरवमाकं साम्यमेवंमूल आह नव्यापीति । तथाच आद्यपक्षाद्यवयोरमेवः स्यादिति भावः । ननु सत्त्वेनाप्रतीतिपरोक्षत्वेनाप्रतीतौ प्रयोजिकेति आद्यपक्षाद्यवयोरमेव एव नेत्यत आह ब्रह्मणाति । ननु ब्रह्मविद्युत्प्रतिपक्षेति चेन्न किं तद्विरुद्धत्वात् चेन्न किं वा तद्विरुद्धकत्वम् ? नाद्यः । तस्यासत्त्वेऽसम्भान् । व्यत्यस्य स्यादनाधिकरण्यभवात् । असतोऽनधिकरणकत्वात् । न द्वितीयः । तस्य प्रवृत्त्यवधारकत्वेनासत्प्रवृत्तिनिमित्तकत्वयोगादिति चेन्न । तद्विरुद्धकत्ववैधेयं ब्रह्मविद्युत्सत्त्विकेतिवत्कत्वमेव विवक्षितवान् । नच तस्य प्रवृत्त्याधारकत्वेनासत्प्रवृत्तिनिमित्तकत्वयोगः । प्रवृत्तः अनिर्वाच्यत्ववैकालिकत्ववैधेयप्रतिपक्षो । नचेति विग्रहविरुद्धत्वात् ब्रह्मविद्युत्सत्त्वा-

१ तत्पक्षवत्त्वमिति आशङ्क्यम् ।

लिकनिषेधाप्रतियोगिरूपसदन्यत्वस्यैव तच्चाद्य । अनिर्वाच्यस्यापि स्वरूपेण त्रैकालिकनिषेधेऽ-
सतोऽनिर्वाच्यादन्यत्वासिद्धेः । अर्थक्रियासामर्थ्याभावादिकमसत्त्वमित्यशक्यशङ्कम् । शुक्ति-
रूप्यादौ शुद्धब्रह्मणि च सत्त्वात् । नच निःस्वरूपत्वमसत्त्वं मिथ्याभूतं तु सस्वरूपमिति
वाच्यम् । मिथ्याभूतस्यापि स्वरूपेणैव त्रैकालिकनिषेधइतिपक्षे निःस्वरूपत्वस्य दुर्धर्तत्वात् ।
नच मिथ्याभूतं स्वरूपं मिथ्यात्वादेव स्वरूपेण त्रैकालिकनिषेधसामानाधिकरण्याविरोधीति

विग्रहस्य तत्रासिद्धत्वेन प्रपञ्चासधारण्यासिद्धेरिति भावः । ज्ञानोपपत्तेरिति । तदनङ्गीकारेऽनुभव-
विरोध इति भावः । वक्ष्यते चैतदनिर्वाच्यत्वमङ्ग इति । आभासभूतानिर्वाच्यान्यानाभास-
भूतासत्त्वज्जाग्रदवस्थाः तदाऽऽहमस्मीत्यादिवाक्यादपि प्रत्यक्षादिन इव प्रतीत्यनङ्गीकारे ब्रह्मजगतोत्स-
ङ्गैरक्षय्यमेव न सिध्येत् । अनस्तप्रतीतिः परेणावश्यमङ्गीकार्येति वक्ष्यत इत्यर्थः । तद्वैक-
आहुरिति । नखेनचक्षुतिगतासत्यस्याप्याभासभूतानिर्वाचनीयासत्पक्षं परेणाभ्युपगमं शक्यम् ।
नक्षुतेर्बाह्यमतनिराकरणार्थं प्रकृततया तत्रत्यासत्यस्य बाह्याभिमततासत्परताया एव स्वीकार्य-
त्वात् । अन्यथा कथमसतः सञ्जायेतेति उत्तरवाक्ये तन्निराकरणानुपपत्तिरिति भावः । अमस्य-
निरूप्यत्वेनेति । अनिर्वाच्यत्वस्य सङ्गिच्छण्ये सत्य^१सङ्गिच्छण्यवस्थात्वेनासत्त्वघटितमूर्ति-
येत्यर्थः । नन्वस्मिन् पक्षे बाध्यत्वमनिर्वाच्यत्वं, ननु स्वसङ्गिच्छण्यगर्भे वा अस्तवानधिकरणत्व-
गर्भे वा येनानिर्वाच्यत्वस्यासत्त्वघटितमूर्तिर्ब्रह्मान्योन्याधयः स्यादिति चेन्न । अनिर्वाच्यत्वे
बाधान्यधानुपपत्तिं प्रमाणत्वेन वदता बाध्यत्वान्यस्यवानिर्वाच्यत्वस्य वक्तव्यत्वात् । यथा
पतनस्वरसादेवाह लाघवेनेति । ननु निरुक्तमसत्त्वमनिर्वाच्यत्वाभागेमिष्यत आह अनिर्वाच्य-
स्यापीति । शुक्तिरूपादापीति । तथाच तत्रैवातिव्याप्तिरिति भावः । नहि शुक्तिरूप्यं गुञ्ज-
ब्रह्म वास्तव्यात्मत्वेन परेण स्वीकृतमिति । ननु शुक्तिरूप्यादावर्थक्रियाभावोऽसिद्धः । बाधान्यगर्भं
प्रतियोगित्वेनात्मनः स्वनिर्कृतिं प्रत्येव जनकत्वात् । कटककुण्डनायुक्षिनाथक्रियाभावमनुप-
पन्निरूप्यादिविनश्यव्यवधानमवर्मादी वाक्येति तन्माधारणो नामन्वावाचकः । किञ्चाह-
वद्वद्वत् जनकभावच्छेदकावच्छिन्नत्वसहकारिस्त्वंतिरिक्तत्ववद्वायामर्थक्रियाऽजनकत्वेऽपि सह-
शायां ब्रह्मणोऽप्यर्थक्रियाजनकत्वमवच्छिद्यमिति चेन्न । बाधान्यगर्भं मम शुक्त्यज्जानं नष्टं तत्र
मम रूप्यज्जानं नष्ट इतिवत् शुक्तिरूप्यमूलकं नष्टमिति कदाप्यननुभवेन तदुत्पत्तिविनाशयोरेव
प्रमाणाभावात् । यत् शुद्धब्रह्मणि अद्वैतवद्वद्वत् शुद्धवद्वायां जनकभावच्छेदकविरहात्
नष्टकारिचिराहार्थक्रियानाशकत्वेऽपि सहशायां तत्रविरुद्धमित्युक्तं । तत्र । अन्वयव्यवधानतया

^१ अस्तित्वज्ञानं न त्वति तद्वद्विच्छण्यवस्थेति यादवतन्मम् ।

वाच्यम् । स्वदेशकालयोस्तत्स्वरूपमहिम्नोस्तत्स्वरूपप्रतिषेधत्वस्य पारिभाषिकत्वापातात् । अन्यथा नन्तुचिवातन्तुष्वपि व्यावहारिकपटस्वरूपापातात् । प्राग्भावादिसमानकालीनत्वेनाप्यविरोधापातात् । तुच्छेऽपि परोक्षप्रतीत्याद्यन्यथानुपपत्त्या एतादृशस्वरूपस्यापि सुवचनत्वात् । तस्मान्तर्बन्धे त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वमेवात्यन्तासम्भेदः । तत्र तदानीमसदित्यनेन तत्र तदा निषेधप्रतियोगित्वस्येवात्यन्तामदित्यनेनापि सर्वत्र सदानिषेधप्रतियोगित्वस्यैव प्रतीतेः । नच मिथ्याभूतस्यापि स्वरूपेणैव निषेधइतिपक्षे तदभावः मप्रतियोगिकः तुच्छाभावस्तु निष्प्रतियोगिक इति वा मिथ्याभूतस्य सदा सर्वत्र मर्तलश्रव्यमात्रं तुच्छस्य तु स्वरूपेणैव प्रतिषेध इति वा, वैषम्यं वक्तुं शक्यम् ।

भुव्यवधारितस्य चिदुद्भवैतन्यस्याकण्ठेयकीभूतधर्मसङ्कारिसङ्गे स्वभावव्याकोपपत्तेः । नचौपाधिकनन्मसङ्गीकृतात् तस्य स्वाभाविकान्तर्गतरूपमविकण्ठमिति वाच्यम् । अनाद्यविद्यासङ्गस्यानीपाधिकत्वात् । लोकेश्वरयोगगन्तुक एव उपाधिप्राग्भावाद्युक्तप्राग्भावाद्यप्रतियोगिन्यौपाधिकत्वव्यवहारस्य दर्शनात् । अथवा तद्वर्तनात् । तच्चिद्वृत्तिप्रयुक्तनिवृत्तिप्रतियोगित्वेनौपाधिकत्वे परिभाषामाश्रयप्रसङ्गात् । अपेक्षावृत्तिनिवृत्तिप्रयुक्तनिवृत्तिप्रतियोगिद्वितीया तदुपाधिकत्वाव्यवहारश्चेति । स्वदेशकालयोरिति । कदापि तत्स्वरूपप्रतिषेधकस्वभावत्वाभावेऽपि तच्चिषेधकपक्षेऽतिप्रसङ्ग इति भावः । एतत्स्वरूपमावाक्यत्वे तत्र प्रातिभासिकपटस्यैवादिष्टापत्तिस्थानमाह व्यावहारिकेति । सर्वकियात्समर्थपटस्वरूपापानादित्यर्थः । नन्वभावस्य व्यावहारिकपटस्वरूपमस्तिष्ठान्ना न तत्स्वरूपमसाधारिका । किन्तु तत्त्वमग्नी । साच तन्मुखेवाग्निः । ज्ञानन्तुष्वपि । कार्यव्यवस्थान्तीमेन तन्मासङ्गाः तत्रैव कल्पनादित्यनुगतावाह प्राग्भावादिति । तथाच तन्मुखे व्यावहारिकपटस्वरूपत्वे तत्र विद्यमानोऽपि तत्पटात्कृताभावा यथा तत्र तत्पटस्यस्वाविरोधी तथा तत्रैव तन्मुखे तत्पटसावप्रतीतिरप्रतिष्ठस्तप्राग्भावाः स्वयमेव स्वनाशकं तत्रैव कृतं न चिदभ्यात् । उक्तञ्च वा पटस्तत्रैव तन्मुखे विद्यमानः स्वकांमे स्वाभाविकं प्राग्भावं न चिदभ्यात् । एवं स एव पटस्तत्रैव तन्मुखे स्वकालेऽपि स्वनाशमस्तिष्ठान्ना व्यात् । अतो वा स्वकाले तत्र स्वप्रतियोगिभूतपटसङ्गिभुव्य व्यात् । कृमिनिरोधकस्य दोषत्वेन स्वानवर्तीकारादित्यर्थः । तुच्छेऽपीति । यथा अलोक्षप्रतीत्यन्यथानुपपत्त्या प्रातिभासिकस्य कदापि तत्स्वरूपत्वं तत्र लोकेच्छीत्यवयवानुपपत्त्या धर्माधर्मविवक्षितं असतोऽपि तत्स्वरूपत्वं । कदाचादिति अत्र-तत्त्वम् ।

अथ मतम् । असतोऽसत्त्वादेवात्यन्तिकनिषेधप्रतियोगि(त्वम्)त्वापिनेति । तत्र । असत्त्वस्योक्तनिषेधप्रतियोगित्वरूपत्वेन हेतोर्विरुद्धत्वात् । असतोऽसत्त्ववत्, सदैलक्ष्ण्यवत्, त्वयोच्यमानप्रतियोगित्वाभाववत्, परोक्षज्ञानव्यवहारौ प्रति विषयत्ववदसदैलक्ष्ण्यं प्रति प्रतियोगित्ववच्च निषेधप्रतियोगित्वस्याप्युपपत्तेश्च । प्रागभावाद्विदज्ञायामसत् एव घटादेस्तत्प्रतियोगित्वदर्शनेन प्रतियोगित्वस्य रूपादिवद्भूमिसत्ता(निर)त्तासापेक्षाभावाच्च) नपेक्षत्वाच्च । कालान्तरे सत्त्व(स्थचे)स्वेदानीमनुपयोगात् । शिष्टमनिर्वाच्यत्वभङ्गे वक्ष्यते । एतेन यदुक्तं मकरन्दे । असतोऽप्रमक्तेनिषेधाप्रतियोगित्वमिति तच्च निरस्तम् । असतोऽप्रमक्त्या ब्रह्मजगतोरसदैलक्ष्ण्यस्य नामदासीदिति भौतनिषेधस्यासति च सदैलक्ष्ण्यस्य प्रतियोगित्वाभावस्य चासिद्ध्यापातात् । तस्यापि प्रतियोगिप्रतीत्यधीनमिद्विकृतात् । ननु

स्यात् । अथैतदप्रयोजकत्वाच्च सत्त्वकपत्त्वसाधकमिति चेत्तर्हि अपरोक्षप्रतीतिविषयत्वमपि न सत्त्वकपत्त्वसाधकमप्रयोजकत्वात्, आह्वार्यपरोक्षस्थले उक्तीत्या त्वदभिमतसामग्रीभावात् नद्विषयीभूतरजतादेर्निःस्वरूपत्वस्य दुर्धारत्वात् तत्रापरोक्षप्रतीतिविषयत्वस्य व्यभिचाराद्येत्यर्थः । उपसंग्रहति तस्मादिति । परिशेषादित्यर्थः । अनुभवबलावपि सर्वत्र कैकालिकनिषेधप्रतियोगित्व-मेवात्यन्तात्मन्त्वमित्याह तत्रतदानीमसदित्यनेनेति । नचेति । नञ् वक्तुं शक्यमिति योजना । तदभावः मिथ्याभूतव्याभावः । कुतो वैप्रम्यं वक्तुं न शक्यमिति चेन्म मिथ्यात्यन्तास्मादप्यार्थ-योग्ययोग्यप्युक्तीत्या स्वरूपविरोधभावात्प्रतियोगित्वव्याधिगोचरिति भावः । अमरवर्यानि । अमन्वस्य स्वरूपेण सार्वत्रिककैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वरूपत्वेन ननुपहेनुना तादृशनिषेधप्रति-योगित्वाभावात्साधने विरोधः स्यादिति स्फुटत्वादित्यर्थः । न केवलमसत्त्वसदैलक्ष्ण्यविधर्म-विशेषेषु धर्मिसत्त्वनिर्गोचरत्वदर्शनान् नन्यसिक्त्या नदृष्टान्तेन वा प्रया प्रतियोगित्वं धर्मिसत्त्व-निर्गोचरत्वं स्याज्जले भविष्येति नु प्रतियोगित्वे नद्विरपेक्षत्वं प्रमाणदृष्टं चेत्याह प्रागभावाद्विदज्ञाया-मिति । यो घटो घटिकाद्वानन्तरप्रयोज्यमस्ते स इदानीमत्र नास्तीति पूर्वप्रयोज्यो यो घटः स इदानीमप्येव घटदृष्टान्तेन भवति इति च प्रत्यक्षादित एव न च इदानीं स्वरूपेणास्ति वस्तुनः प्रामानिकघटं प्रागभावाच्चैवमप्रतियोगित्वयोरनुभवादित्यर्थः । ननु प्रतियोगी स्वरूपेण कदाचिदभ्य-वेत्यन आह कालान्तर इति । ननु कदाचिन्न प्रागभावप्रतियोगित्वादि कदापि यत्नाकतामिदं धर्म-सत्त्वप्रपञ्चे ननु स्वसत्ताकाङ्क्षेऽपि । त्याग्येन धर्मसत्त्वं धर्मिसत्त्वमात्रमप्येव प्रयोजकत्वादिशत आह शिष्टमिति । एवमसत्त्वव्यापि धर्मसत्ता नद्विरिणोऽपि मन्मथनिर्वाहाय सत्ताकाया अमद्वि-

तत्रशब्दाभामादिना बुद्धिपूर्वरोपेण वा प्रसक्तिर्वा । परार्थेन शब्देनाप्रसक्तस्यानिषेधेऽपि शब्दाभासादिमूलके प्रतियोगिस्मृत्यादिके मति प्रत्यक्षेणाप्रसक्तस्यैव वा निषेधो युक्तः । अन्यथा अंगुल्यत्रे हस्तिश्रुताभावो न सिद्धयेदिति चेत् सप्तं प्रकृतेऽपि । शशशृङ्गं नास्तीत्य-
वाचितप्रतीतेः । न च तत्रापि बुद्धिपूर्वकारोपितस्यानिर्वाच्यस्यैव भृंगस्य निषेधः । अनाभासस्यैवारोप्य निषेध इति तार्किकमते आभासस्यानिर्वाच्यस्य प्रसक्त्या अनाभासस्य निषेध इति त्वन्मते चानिर्वाच्यान्यस्यैव शृङ्गस्य निषेधोऽप्यन्वत् । जगदादावनिर्वाच्यभूता-
भामासद्वैलक्षण्यमेव नन्वनाभासामद्वैलक्षण्यमित्यापातात् । ननु सदा सर्वत्राविद्यामानत्वम-
सत्त्वं वेदनाभितान्मादिविबुद्ध्यात्वन्नाभावोऽपि केवलान्वयीत्यात्मादिरप्यसन्त्यादिति चेत् तर्हि त्वन्मतेऽपि आत्मा मिथ्या स्यात् । नस्यापि “स एवाद्यस्तादि”त्यादिश्रुतिप्रतिपक्षो-

र्थावप्रसक्त इत्यादि कथयत इत्यर्थः । एनेन पदुक्तं मकरन्द इति । तदेवनिषेधप्रतियोगि भवति यत् प्रसक्तिमद्वयति । अस्य न प्रसक्तिमत्तो न निषेधप्रतियोगि । नच ज्ञानमात्रं प्रसक्तिः तथातन्प्रसक्तप्रतिषेधत्वस्य क्वपि दोषभाषप्रसङ्गात् । किं तु प्रतियोग्यधिकरणसंसर्गज्ञानम् । नह्यमनः कश्चिदप्यधिकरणे संसर्गज्ञानं संभवति सामग्रीचिरदात् । अतोऽसति निषेधप्रति-
योगित्वं नाङ्गीकारार्हमिति यन्मकमन् उक्तं तदनेन उच्यमानेन दोषेण निरस्तमित्यर्थः । एतेनेत्य-
नेनोच्यमानदोष एव क इत्यतस्तं निर्दोषति ३.५.ते।५.प्रसक्तं।३.५.ति । यद्यपि नास्मादीदित्यन्ना-
सत्त्वेन वाग्याकृतत्वं केन नात्मनात्मप्रतिपाद्यत इति तच्छ्रुतिर्नतन्निषेधयोगः । तथापि नास्मादीदिति भुव्यर्थाव्ययानुपपत्त्यानिर्वाचनीयाज्ञानसिद्धिर्मात्राकुर्वन्परीतिमाधित्यैवं वृथणाभि-
धानमिति द्रष्टव्यम् । तुल्यत्वावतया अस्तो निषेधप्रतियोगित्वं बुद्धिरसमिति वक्तव्यमः
सिद्धान्ती एवमुद्येन तच्च स्वीकृतृत्वोद्धारप्रकारमेवं वाचयति । ननु तत्रेति । तत्र जगदोरसति
चेत्यर्थः । प्रसक्तिर्हेति कारणः अग्रमकस्यैव हेति अग्रिमवाच्यदोषपक्षान्तरावभ्या पक्षान्तर-
ज्ञापको द्रष्टव्यः । अन्यथेति । कदापि कदाचिदपि तदधिकरणसंबन्धायोग्यत्वेन तत्रप्रसक्ति-
रहितस्य निषेधानङ्गीकार इत्यर्थः । मयमिति । शब्दशृङ्गं नास्तीति प्रतीत्य-यथानुपपत्तिवस्तुत्वे-
त्यर्थः । ननु शब्दशृङ्गं नास्तीति प्रतीतेर्नासत्त्वशृङ्गविषयकत्वं किन्त्वनिर्वाचनीयशृङ्गविषयकत्वेनेत्या-
शङ्क्य विराकरोति नच तत्रार्थमिति ॥ अनिर्वाच्यान्यर्थमेति ॥ तार्किकमते विरोधनाभावात्
त्वन्मते च विरोधनाभावात् विविदाहृतव्य निषेधप्रतियोगि-व्यवचिनिद्विष्टित्यर्थः । ननु प्रसक्त्या

१ शब्दकौत्सि काव्यस्यम् ।

पाधौ कालत्रयेऽप्यभावात् । अथ विद्युत्वेनोर्ध्वाधरीभावहीनोऽप्यात्मा सामान्यादिवत्स्वदेश-
कालयोरप्यस्ति, सदा सर्वत्रात्मैत्यबाधितप्रतीतेरिति न तस्य मिथ्यात्वम् । तर्हि तत् एष
नासत्त्वम् । देशकालावपि सदा सर्वत्र देशकालावित्यबाधितप्रतीत्या प्रमेयत्वाभिप्रेत्यव-
तार्किकाभिमतः(देशका)दिकालात्यन्ताभाववच्च खड्गुत्ती अन्योन्यवृत्ती च । अन्यथा त्वन्मतेऽपि

निषेधवृद्धिरित्येवास्याकममिमतम् । निषेधश्च तार्किकमतेऽनाभासस्यैव, प्रसक्तिरपि तस्यैव ।
अस्माकं तु प्रसक्तिरप्याभासस्य । निषेधोऽपि तस्यैवेत्यम्यवेतवित्यत आह जगदादाविति ।
अत्रादिपदेन जगद्वृद्धाणोरित्यर्थः । न चेष्टापत्तिः । परेण जगद्वृद्धाणोरनाभासासद्वैलक्षण्यस्याभ्युप-
गतत्वादिति भावः । ननु स्वरूपेण सार्वत्रिकवैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वं नाप्यन्तासत्त्वम् ।
तथासत्यात्मादिप्रव्याणामप्यसत्त्वापत्तिरिति शङ्कते नन्विति । ननु प्रतिपक्षोपाधौ वैकालिक-
निषेधप्रतियोगित्वं मिथ्यात्वम् । न चावृत्तिपदार्थस्यात्मावेः प्रतिपक्षोपाधिरस्तीत्यत आह
तस्यापीति । आत्मनोऽपीत्यर्थः । यद्यप्यात्मनोऽपि येन रूपेणोपाधिप्रतिपत्तिरस्ति तेन रूपेण
मिथ्यात्वमिष्टमेव । नहि विशिष्टाकारेणोपहिताकारेण वात्मा तान्त्रिक इति परेणाभ्युपगम्यते ।
विद्युद्वैतम्यरूपस्य तस्योपाधिप्रतिपत्तिरेव नास्तीति शङ्का भवति । तथापि येन रूपेण
प्रपञ्चस्योपाधिरस्ति तेन रूपेण तस्य मिथ्यात्वमिष्टमेव । प्रपञ्चनिषेधधृतेर्विशिष्टाकारेणोपहिता-
कारेण वा तद्विषयत्वमहीकृत्याविरोधवर्जनसंभवाच्च तद्विरोधशङ्का । शुद्धप्रपञ्चे तुपाधिप्रतिपत्तिरेव
नास्तीत्यभ्युपगमापत्त्या परेणोक्तशङ्का । नैवंविधविषये कर्तुमर्हति । आत्मसद्वृत्तावेवकभुतिवत्
प्रपञ्चसद्वृत्तावेवकप्रत्यक्षावेवविशेषात् । नेहनानास्तीतिधृतेः प्रपञ्चविषयत्ववशाद्विषयवशाच्च । य-
विशेषाच्च । नहि घटत्वावच्छिन्नघटो नास्तीति वाक्यमाधारभूतघटविषयं नेत्यपीति । यद्यपि
स एवाधस्तादित्यादिभुतिः स एवैवं सर्वमित्युत्तरवाक्यानुसारेण सर्वात्मकत्वपरा । नोपाधि-
प्रतिपत्त्यर्था । अस्तातिप्रत्ययस्य “ सममीपञ्चमीप्रथमान्तेभ्यो दिग्देशकालेष्वस्तारिति ”
पणिनिना सममीपञ्चम्यन्ताभ्यामिव प्रथमान्तावपि क्षरणात् स एवाधस्तादित्युपक्रमगतास्ताति-
प्रत्ययान्ताविरोधात् । तथाप्यतद्वृत्तसंविज्ञानबहुवीहिमाभित्येव्यादिभुतीतिधृतिशब्देन तुयं ननु
सर्वैक सदा, सर्वेषु भूतेष्वेव, अन्तर्बहिः न तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थित इत्यादिभुति-
विभक्तिरित्येवोक्तः । तर्हीति । सकलसंज्ञावच्छिन्नवैकालिकनिषेधप्रतियोगिवत्प्रसन्नम् । तच्च
न एतद्विज्ञानसंज्ञावत् संज्ञवतीति भावः । नन्वेवं देशकालयोऽप्यसत्त्वापत्तिः । तयोऽग्राह्येण
स्वरूपेणाप्योपहितत्वात्संभवाच्च न तच्च देशकालावर्षाति । अबाधित-

तयोः प्रातिभासिकमत्त्वं स्वादिति न कश्चिदोषः । तस्मात्स्वरूपेण त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वे
अत्यन्तान्तरत्वं दूर्वारम् । तदुक्तम् । “नासीदस्ति भविष्यन्न तदितिज्ञानमेयता । यदि
वाधमदात्मत्वं तेनैवांगीकृतं पुनः” इति । नापि पारमार्थिकत्वाकारेण त्रैकालिकनिषेध-
प्रतियोगित्वमित्यन्त्यः । अवाच्यत्वरूपपारमार्थिकत्वस्य बाध्यत्वरूपमिध्यात्मनिरूप्यत्व-
नान्योन्याश्रयात् । रूप्यं नास्ति नासीन्न भविष्यतीति नेह नानास्ति किञ्चनेति च स्वरूपेणैव
निषेधाच्च । अन्यथा नृशृङ्गादेरपि न स्वरूपेण निषेधः किन्तु सत्त्वेनेति स्वात् । रूप्य-
वत्तत्पारमार्थिकत्वस्याप्यपरोक्षप्रतीत्यन्यथानुपपत्त्या धीकाले वर्तमानतया निषेधायोगाच्च ।
पारमार्थिकत्वस्य पारमार्थिकत्वेन निषेधे त्वनवस्था । सुखाद्यनुभवरूपस्य प्रमाणोऽपि मयि
सुखाद्यनुभव इत्यादिप्रत्यक्षेण स एवावस्थादिन्यादिभ्युत्पत्त्या च प्रतिपक्षोपाधौ निर्धर्मकत्वेन

प्रतीत्येति । तथाच देशकालयोः स्ववृत्तित्वाङ्गीकारे नान्मात्रयो दोषः सिद्धविषयवाचिति भाषः ।
अन्यथेति । प्रतीतिधिकरणस्य व्यावहारिकसंख्यानाश्रयत्व इत्यर्थः । तयोरिति । देशकालयो-
रित्यर्थः । रूप्यं नास्तीति । तथाच दृष्टान्ते साध्यवैकल्यं पक्षे च बाध इति भाषः । अन्यथेति ।
कृमचिष्यं परित्यज्य प्रतीतेरन्यविषयकल्पन इत्यर्थः । किन्तु सत्त्वेनेतीति । स्वरूपेण निषेध-
प्रतीत्य विरोधोऽपि कृष्णादेरकरोक्षप्रतीत्यन्यथानुपपत्त्या स्वरूपमङ्गीकृत्य पारमार्थिकत्वाकारेणैव तस्य
त्रैकालिकनिषेधाङ्गीकारे अपरोक्षप्रतीत्यपेक्षया त्वाद्यनेन प्रतीतत्वमात्रस्यैव सस्वरूपत्वस्वीकारे
तन्त्रत्यापत्त्या नृशृङ्गादेरपि स्वरूपमङ्गीकृत्य न स्वरूपेण निषेधोऽङ्गीकार्यः किन्तु सत्त्वेनैव सौगं-
कार्यः स्यादिति भाषः । किञ्च पारमार्थिकत्वस्यापि किं स्वरूपेण निषेधः किं वा पारमार्थिकत्वा-
कारेणेति विषयव्याघ्रे दोषमाह रूप्यवदिति । द्वितीय आह पारमार्थिकत्वमर्थेति । यद्यपि
पारमार्थिकत्ववदप्यधिकरणधर्मावच्छिन्नविषेधः तद्वच्छिन्नप्रतियोगिक एव । न पारमार्थिकत्व-
धर्मप्रतियोगिक इति तस्य स्वरूपेण पारमार्थिकत्वाकारेण वा निषेधप्रसक्तिरेव नेति जानवस्था ।
तथापि न विरोधः आद्यनेन प्रतियोगित्वमात्रवैधायकसत्त्वविरोधितया पारमार्थिकत्वाकारेण
रत्ननिषेधोऽपि पारमार्थिकत्वनिषेध एव फलवत्यति तथापि चित्ताद्याभाधौ व्यतिरिक्तः सिध्येदिति
शक्तिविशयः स्यादिति भाषः । सुखाद्यनुभववदर्थेति । नन्विदानीमनुभूयमानसुखस्य तदनु-
भवस्य च न अन्तरापत्तं विषयान्यव्यतिरेकानुविधाधित्वेन तद्व्यतिरेकवाच्यत्वं भावान् तदनुभववदपि
वृत्तिरूपमपेक्षमात्रम् । तत्राच्च अस्ति नास्तिव्यतिरिक्तं चेत् । एवोऽस्य परमानन्दः, एवोऽस्य

१ प्राप्तिरिति वा २५५५५ ।

२ अथ भावेनदः वा २५५५५ ।

पारमार्थिकत्वाकारेण निषेधेनातिव्याप्त्यापत्तेः । प्रतिपक्षोपाधिश्चन्देनाध्यस्ताधिष्ठान-
विवक्षायां चाध्यस्तत्वस्य निरूप्यमानमिध्यात्वानतिरेकेणात्माश्रयात् । शेषवैयर्थ्याच्च ।
ब्रह्मणः प्रतिपक्षोपाध्यभावेऽपि पारमार्थिकत्वरूपधर्माभावस्य ब्रह्मण्यपरिच्छिन्नसद्रूपत्वा-
विरोधित्वब्रह्मतादेः प्रतिपक्षोपाधिसद्भावेऽपि पारमार्थिकत्वाभावस्य घटादौ परिच्छिन्न-
सद्रूपत्वाविरोधित्वोपपत्तेः । नहि ब्रह्मण्यपि स्वरूपातिरिक्तं पारमार्थिकत्वं तत्त्वतोऽस्ति ।
अद्वैतहानेः । नच सोपाधिकवाधाभावगर्भितं पारमार्थिकत्वं निरूपाधिकब्रह्ममात्रम् । एवञ्च
ब्रह्म कालत्रयेऽपि सत् विद्यदादि रूपादिच कदाचिदेवेति नित्यत्वानित्यत्वाभ्यामेव वैयर्थ्यम् ।
नतु सत्यत्वमिध्यात्वाभ्याम् । तथाच “स्वरूपेण त्रिकालम्यनिषेधो नास्ति ते भते । रूपादे-

परमा गतिः, एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति इति भुत्वा ब्रह्मानन्दस्यैव
चिद्वत्परमगतित्वात्संकुचितस्वर्भूतानन्दत्वपोरावेदनस्य त्वया स्वीकृतत्वेन विषयैरपि स्वरूपसुख-
मेवाभिष्यज्यते नतु तज्जन्यं सुखमस्तीति विवरणोक्तया च त्वया ब्रह्मानन्दादयविषयजः-
सुखस्यानभ्युपेयत्वान् । वृत्तेर्जडत्वेनानुभवरूपत्वस्यानभ्युपगतत्वाच्चेति । नतु प्रतिपक्षोपाधि-
शब्देनाभ्यासाधिष्ठानं विवक्षितम् । ब्रह्म तु न काप्यप्यस्तमिति न तत्रानिध्यामिरित्यत आह
प्रतिपक्षोपाधिश्चन्देनेति । तथाच नाध्यस्ताधिष्ठानं प्रतिपक्षोपाधिद्वार्याः । किन्वाधाररत्नेन
प्रतीतमात्रमिति ब्रह्मण्यतिव्याप्तिः सुस्थेति भावः । नन्वल्लभ्ये लक्षणागमनप्रतिध्यामिः । नचैवं
प्रकृते । धर्मविशिष्टस्य ब्रह्मणोऽपि लक्ष्यत्वादित्यत आह ब्रह्मण इति । शुद्धस्येत्यर्थः । तद्याप्य-
धान्तरं तदवस्थमेवेति भावः । यद्यपि घटादेः साधिकरणा सत्ता । तेनान्यत्रात्मनस्तस्य प्रतिपक्षो-
पाधिनिष्ठान्त्यन्ताभावः सत्तासामान्याभावमापाद्यति । ब्रह्मणस्तु निरधिकरणा सत्ता । भनः
पारमार्थिकत्वेनाभावः सर्वत्र विद्यमानोऽपि न ब्रह्मसत्ताविरोधी । अन्यथा त्वगमनेऽपि अक्षुत्ति-
पदार्थोच्छेदापत्तिः । अत एव प्रतिपक्षोपाधिसद्भावाप्रयोजकत्वोपपत्तेर्जनप्रत्यसंगतम् । तस्य
समानविषयत्वेऽन प्रतिबध्यप्रतिकषकभावमूचनाईत्याह इति । तथापि स्वस्वात्मस्वप्राहक-
प्रमाणवोरभयोपि प्रमाणत्वोपपत्त्यर्थमत्रापि निरधिकरणा(घट)सत्ताया अस्त्युपेयत्वात् । अत
एवापरिच्छिन्नसद्रूपत्वाविरोधित्ववदित्युक्तम् । वस्तुतस्तु प्रपञ्चस्येव ब्रह्मणोऽपि साधिकरणीय
सत्ता । आकाशाद्यन् सर्वगतञ्च नित्यः । त्रुपं तत्सर्वदृक् सर्वेन्द्रियाधिष्ठितः । नत्वास्वगतानित्यनय-
भुतिविरोधः । ब्रह्माभ्याधीनस्थितिकं स्वप्नप्रयुक्तलेपवच्च नैत्यर्थपरम्यादिनि भावः । नतु ब्रह्मणि
पारमार्थिकत्वाभावे नाभ्येवेत्याह आह नहीति । नन्वद्वैतं तदा ईदमेत यदि ब्रह्मातिरिक्तं
पारमार्थिकत्वं स्यादित्यत आह नर्हेति । अनेकपदार्थपर्यटनस्य पारमार्थिकत्वस्य केवलाधिकरणा-

स्तात्त्विकत्वेन निषेधस्त्वात्मनोऽपि च” । नापि ज्ञानत्वेन ज्ञाननिवर्त्यत्वमिति तृतीयः । अतीतघटादावव्याप्तेः । शुक्तिज्ञानेन रूपं नष्टमिति कदाचित्चिदनुभवाभावेनप्यनुभवेन तत्राप्यव्याप्तेः । एतावन्तं कालं शुक्त्यज्ञानमासीन्नयमासीदित्यनुभवेन शुक्तिवत्सत्ये अज्ञानप्रमादौ शुक्तिज्ञानेन तदज्ञानं नष्टमित्यनुभवेन ज्ञानत्वेन ज्ञाननिवर्त्यत्वस्य सत्त्वेनातिव्याप्तेः । अपरोक्षाप्यासं प्रति ज्ञानस्यापरोक्षज्ञानतया निवर्तकत्वेन ज्ञानत्वेनानिवर्तकत्वाच्च । ज्ञानत्वव्याप्यधर्मेण ज्ञाननिवर्त्यत्वस्य चेच्छाद्यनिवर्त्यं स्मृतित्वेन स्मृतिनिवर्त्यं संस्कारादावतिव्याप्तेः । अनुभवत्वव्याप्यधर्मेण तद्विवर्त्यत्वस्य च यथार्थस्मृतिनिवर्त्ययथार्थस्मृतिविषयेऽव्याप्तेः । भ्रमोपरप्रमानिवर्त्यत्वस्य च तत्त्वज्ञानसंस्कारनिवर्त्याज्ञानसंस्कारे अव्याप्तेः । स्वोपादानाज्ञाननिवर्तकज्ञाननिवर्त्यत्वस्य चानाद्यध्यासेऽभावात् । लाघवेनाज्ञानोपादानकत्व-

रूपत्वाभावादिनि भावः । ननु पारमार्थिकत्वं त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वाभावः । अभावश्चासम्भवेऽधिकरणत्वाच्च । तदेषवाधिकरणं प्रतियोगिना निकृष्यते । ननु तद्वदितोऽपि । घटाभावे घटो नेतिवच् । नद्याच्च न ज्ञानि पारमार्थिकत्वाभावात् इत्यादाहमुपसंहारव्याजेन निराकरोति एवं वेति । इदमत्राकृतम् । घटादावपि पारमार्थिकत्वं त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वाभावः । सत्त्वाभावो घटादधिकरणत्वाच्च । तदेष वाधिकरणं कदाचित्प्रतियोगिना निकृष्यते । ननु तद्वदितोऽपि । अभावाधिकरणकामात्रस्येव । इहांस्तु विरोधः । ज्ञाकालत्रयेऽपि सत् । घटादिकं तु कदाचित्देवेति । नद्याद्यैतादृशवैचर्यं कदाचित्त्वाभावाप्रतियोगित्वतन्प्रतियोगित्वाभ्यामेवोपपादनीयम् । न तु त्वयुक्तसम्बन्धमिष्यान्वाध्याम् । त्वयुक्तमिष्यात्वस्य प्रपञ्चेऽभावादिति । अतीतघटादाविति । यद्यप्यतीतघटादौ न निवृत्तिः किन्तुप्रविलयमात्रमिति एवाभ्युपगमः । तथापि घटो निकृष्ट इत्यव्यतिरिक्तानुभवेन निवृत्तिरेवाहीकार्या । अन्यथा किम्भ्रमायानिवृत्तिमितिभुतमायानिवृत्तिरपि चिनयकपा स्वादिति भावः । साध्यनिर्बंधनरूपत्वे नंबन्तो बाधो दोष इति श्रेयम्^१ । शुक्तिज्ञानेनेति । साध्यनिर्बंधनरूपत्वे दृष्टान्तः साध्यविकल इत्यपि बोध्यम् । अद्याप्येति । साध्यनिर्बंधनरूपत्वे दृष्टान्तः साध्यविकल इत्यपि बोध्यम् । अतद्याप्येति । साध्यनिर्बंधनरूपत्वेऽर्थान्तरमिति दृष्टव्यम् । अपरोक्षज्ञानतयेति । तद्विभिन्नरूपज्ञानोक्तज्ञानतयेत्यर्थः । तेन वरो बाधुवोरगम्यस्य त्वत्वापरोक्षज्ञानानिवर्तकत्वापरोक्षज्ञानत्वमपि न निवर्तकमात्रद्वेष्ट इति वस्तु निरस्तम् । ननु संस्कारादेनं स्मृतित्वेन स्मृतिनिवर्त्यता । किन्तु योग्योत्तराद्यविरोध-

^१ बोध्यं इति वाञ्छनाम् ।

स्यैव लक्षणत्वापाताच्च । तथाच “विज्ञाननाशयता मिथ्यारूप्यादौ नातुभूयते । किन्त्वधिष्ठान-
वत्सत्ये तदज्ञानेऽनुभूयते” । एतेन स्वात्यन्ताभावाधिकरण एव प्रतीयमानत्वं मिथ्यात्वमिति
चतुर्थोऽपि निरस्तः । अत्यन्ताभावस्य तात्त्विकत्वे प्रातिभासिकत्वे व्यावहारिकत्वे च
दोषस्योक्तत्वात् । अत्यन्ताभावप्रतियोगित्वं स्वरूपेणेति पक्षे पारमार्थिक(त्वेनेतिचपक्षे)वा-
कारेणेति च पक्षे दोषस्योक्तत्वाच्च । पञ्चमेऽपि(किंसत्) सत्किं सत्ताजातिमद्विषयितं अवाध्यं
वा ब्रह्म वा । नाद्यः । त्वन्मते घटादौ जातेस्सत्त्वात् । द्वितीये बाध्यत्वं मिथ्यात्वमिति
स्यात् । तच्च निरस्तम् । न तृतीयः । सिद्धसाधनात् । नृभृङ्गादावपि सद्रूपत्वाभावादप्यस्याऽ-
मन्वस्याभावेनात्यन्तासत्त्वापाताच्च । मन्मते अवाध्यत्वादिरूपस्य सम्बन्धाऽभिधेयत्वादिवत्
स्वाभितत्वेन ब्रह्मणि सत्त्वाभावे सद्रूपत्वासिद्धेर्वा । तस्मात् । “अनिर्वाच्येऽप्रसिद्धादिः
प्रतीते प्रतीयेष्यता । स्वाधयेऽत्यन्तविरहः सद्विलक्षणता तथा । इति पञ्चत्रयेऽत्यन्तासम्भ-
व्यादनिवारितम् । धीनाशयत्वे त्वनित्यत्वमेव स्यान्न मृपात्मता” । मय त्वत्यन्तासम्भवे
मिथ्यात्वमिति नास्मत्प्रतिबन्दी ॥

॥ इति मिथ्यात्वनिरुक्तिभङ्गः ॥ १ ॥

गुणत्वेनेति वाङ्मनिवारणायोक्तम् इच्छाद्यनित्यं इति । संस्कारावाधौत्यादिवत् सुहृद्दर्शन-
नित्यत्वंदुःखादेः परिग्रहः । अनुभवत्वेति । यच्च प्रमोक्षरजातस्य भ्रमस्य स्वजन्यस्मृतिपर्यम्
बाधो न जातः, प्रथमप्रमाजनितस्मृत्या भ्रमजनितस्मृतिविषयबाधश्च दृश्यते तच्चाद्यानि-
रिति भाषः । तत्त्वज्ञानेति । नन्वज्ञानसंस्कारस्यापि तत्त्वज्ञाननित्यत्वमेव स्वीक्रियते । अतो
न तच्चाद्यानिरिति चेन्न । अज्ञानस्येवाज्ञानसंस्कारस्याज्ञानस्याभावेन ज्ञाननित्यत्वमनुपपत्तेः ।
ज्ञानाज्ञानयोरेव विरोधान् । नच्चाज्ञानसंस्कारस्याप्यज्ञानोपादानतया तत्त्वज्ञानेन स्वोपादान-
निकृत्तौ स्वस्यापि तद्वारा तत्त्वित्यन्तमविकल्पमिति याच्यम् । अज्ञानसंस्कारनिकृत्तौ कर्तव्यायां
अज्ञाननिकृतेस्तत्त्वज्ञानद्वारेण मानाभावादिति भाषः । ननु स्वोपादानाज्ञाननित्यत्वज्ञान-
नित्यत्वं विवक्षितम् । अतो न संस्कारावाधप्यामिग्यादाहृपाह स्वोपादानेति । पञ्चमेऽपीति ।
सद्विविकल्पं मिथ्यात्वमिति पक्षेऽपीत्यर्थः । स्वाधारणकृपणेनापि कृपयति नृभृङ्गादांति ।
अन्यस्येति । प्रपञ्चव्याकृतस्येति शेषः । ननु त्वन्मतेऽपि सत्त्वमेव सद्रूपत्वं चेत् सत्त्वं सद्रूपं न
स्यात् । स्वस्मिन् स्वव्याकृतस्यैव आह मन्मत इति । ननु तच्च भ्रमविषयीभूताये परेष
मिथ्यात्वं तदेव प्रमाणीयत्वं आह ममन्यति । तथाङ्गीकारं तत्त्वार्थज्ञानः स्यादिति भाषः ॥

॥ इति मिथ्यात्वनिरुक्तिभङ्गः ॥ १ ॥

१ इत्यथ इति पाठान्तरम् ।

॥ अथ सामान्यतो मिथ्यात्वभङ्गः ॥

अस्तु वा मिथ्यात्वं यत्किञ्चित् । तथापि मिथ्यत्वमवाध्यं वाच्यं वा । आद्ये अद्वैत-
हानिः । न हि प्रपञ्चोपाधिकं भ्रमकालानिश्चितं तन्मिथ्यात्वं निरुपाधिकभ्रमकालानिश्चिता-
धिष्ठानब्रह्मात्रम् । तस्य मां प्रत्यपि सिद्धत्वात् । दृश्यत्वादेर्मिथ्यात्व एव व्यभिचारश्च ।
मिथ्यात्वस्य चादृश्यत्वेऽनुमानवैयर्थ्यम् । तस्य माध्यज्ञपर्यवत्त्वात् । अन्ये सिद्धसाधनं
अद्वैतश्रुतेरतत्त्वावेदकत्वं च स्यात् । जगच्च सत्यं स्यात् । आत्मवत् । नचात्मत्वमुपाधिः ।
सत्यत्वं विना तद्विरुद्धस्य मिथ्यात्वस्य मिथ्यात्वे व्याघातवदज्ञातृत्वादिरूपानात्मत्वस्या-
सत्यत्वं विना व्याघाताभावेनोपाधेरप्रयोजकत्वात् । नच मिथ्यात्वं न ब्रह्मात्रं किन्तु

अवाच्य(त्व)मिति पक्षेऽपि तत् ब्रह्मणोऽतिरिक्तं नवेति द्वेधा विकल्प्याद्ये दोषमाह
आद्य इति । द्वितीय आह नदीति । प्रपञ्चपटितत्वभ्रमकालानिश्चितत्वाभ्यां विशिष्टस्य तद्वहित-
ब्रह्माभिन्नत्वं वाधितमित्यर्थः । यद्यपि प्रपञ्चसत्यत्ववादिनो मते वैश्वकस्मयिगम्यस्य ब्रह्मणः
भ्रमकालानिश्चिताधिष्ठानत्वमनुपपन्नम् । तथापि पराभ्युपगमानुसारेणैवमुक्तमिति ध्येयम् ।
किञ्च नचाभूतब्रह्मणो मिथ्यात्वरूपत्वे जगन्मिथ्येति परमसिद्धाया जगद्ब्रह्मसंबन्धीत्यर्थः स्यात् ।
एवञ्च सिद्धसाधनमित्याह तस्येति । किञ्चावाच्यत्वेन स्वीकृतं मिथ्यात्वं दृश्यं नवेति
विकल्प्याद्ये दोषमाह दृश्यत्वादेरिति । द्वितीय आह मिथ्यात्वस्य चेति । अनुमानवैयर्थ्यम्
दृश्यत्वाद्यनुमानवैयर्थ्यम् । अन्य इति । वाच्यमिथ्यात्वस्य सत्ये जगत्स्यपि सत्तावदिति भावः ।
अद्वैतश्रुतेरिति । यद्यप्यद्वैतश्रुतेरब्रह्मैतन्मयात्रपरत्वेन जातत्वावेदकत्वम् । तथापि
जगन्मिथ्यात्वमङ्गीकृतेषां तत्सिद्धपर्यं तथापि तच्छ्रुतेस्सात्यर्थं वाच्यम् । अन्यथा तदसिद्धि-
प्रसङ्गान् । तात्पर्यमिहसत्ये तत्र तात्पर्यस्य दुर्धारत्वाच्च । ज्ञानान्तराविरोधमात्रेण तत्सिद्धपङ्कीकारे
त्वदभिमतब्रह्मणोऽपि तत्त्वत्वेन सिद्ध्युपपत्तौ वेदान्तानां ब्रह्मण्यपि तात्पर्याभावापत्तेरिति भावः ।
किञ्च मिथ्याभूतमिथ्यात्वस्य साध्यत्वे तथा साध्यतः परस्य नेहसिद्धिः । अन्युत ममैवेष्टसिद्धि-
रित्याह जगच्चेति । अतस्तत्वं भवितुमर्हति मिथ्याभूतमिथ्यात्वा(कथं)त्याशयविःशनुमानादित्यर्थः ।
मन्यत्वं विनोति । उपाधेः साध्यव्यापकताग्रहे सत्यसिद्धादुपाधकत्वं वाच्यम् । साध्यव्यापकता-
ग्रहश्च न सर्वमेवसि । अनुकूलताकाभावात् । हेतौ च साध्यकताप्यनाग्रहे तत्सत्येन साध्यव्याप्य-
हेत्वव्यापकत्वेनोपाधेः साध्याव्यापकत्वानित्यर्थः । ननु मिथ्यात्वं ब्रह्मानतिरिक्तमेव । नच
सोऽपि किञ्च निरुपाधिकब्रह्मावेदायोगः सिद्धसाधनं चेति वाच्यम् । द्वितीयाभावापत्तिरिति

द्वितीयाभावोपलक्षितं ब्रह्मेति वाच्यम् । उपलक्षणे द्वितीयाभाव एव वाच्याऽवाच्यविकल्पात् । द्वितीयाभावाधिकरणतयाऽविद्याधिष्ठानतयाऽविद्यासाक्षितत्वाक्षितया च भासमानविद्वन्पक्षोपलक्ष्यस्याभावेन द्वितीयाभावस्योपलक्षणत्वायोगाच्च । ननु रूप्यधर्मो मिथ्यात्वमपि मिथ्यैव । नच तथात्वे रूप्यस्य सत्यत्वं मयं स्यादिति वाच्यम् । धर्मिणो मिथ्यात्वे विरुद्धयोरपि धर्मयोर्मिथ्यात्वात् । परस्परविरुद्धयोरेकस्याभावेऽन्यस्य सत्त्वनियमस्तु यत्र धर्मो न(सतः)त्यस्तत्रैव । नहि वन्ध्यासुतस्य इयामत्वाद्यभावे गौरत्वं सत्यम् । नवा स्थले ज्ञातस्य गजस्य मिथ्यात्वे तत्रैव ज्ञातस्तदभावस्सत्य इति चेन्न । प्रतिपक्षोपाधौ वैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वं हि मिथ्यात्वम् । नच प्रतियोगित्वं धर्मान्तरवद्वर्तिसत्त्वा(त्तासा)पेक्षमित्यनिर्वाच्यत्वमङ्गे वक्ष्यते । धर्म्यमन्वे धर्मासत्त्वं तु धर्मिसत्तासापेक्षधर्मवियं मिथ्यात्वं तु

ब्रह्ममात्रत्वाभ्युपगमादित्याशङ्क्य निराकरोति नचेति । वाच्यावाच्यविकल्पादिति । उपलक्षणीभूतद्वितीयाभावस्य वाच्यत्वे अगन्मिथ्येत्युक्ते वाच्यद्वितीयाभावोपलक्षितब्रह्मसंख्यधीत्यर्थः स्यात् । तथाच सिद्धसाधनम् । अत्राप्यन्वेऽपि ब्रह्मानतिरिक्तत्वे उपलक्षणत्वायोगः । अतिरिक्तत्वे चाद्वैतहानिरिति भावः । अत्र द्वितीयाभावस्योपलक्षणत्वं न मिथ्यात्वशरीरानन्तर्भूतत्वम् । तथासति तस्य शुद्धब्रह्मरूपत्वेनोक्तसिद्धसाधनतावस्थ्यात् । एवं बोधलक्षणत्वमुपलक्ष्यगतावधर्मोपस्थापकत्वमेव द्वितीयाभावस्य वाच्यं कदाचिन्न । तच्च न संभवति स्वाधिकारणाग्योपलक्ष्यमन्वे एव तथात्वादित्याह द्वितीयाभावाधिकरणतयेति । यदा द्वितीयाभावकपोलक्षणोपस्थाप्यविशेषस्य भासमानविद्वन्पक्षस्याभावात् न द्वितीयाभावयोगोपलक्षणबोक्तिर्गुंक्त्याह । द्वितीयाभावाधिकरणतयेति । मिथ्याभूतमिथ्यात्वकत्वहेतोरप्रयोजकत्वं शङ्कते ननु रूप्यधर्म इति । धर्मिणो मिथ्यात्वे इत्यनेन विमतं मिथ्यात्वं मिथ्या मिथ्याभूतधर्मकत्वात् वन्ध्यासुतद्वयामन्ववदित्यनुमानं विवक्षितमिति बोध्यम् । विरुद्धयोर्प्राप्त्युक्तिरविरुद्धयोः सुतरामिति सूचयति । ननु परस्परविरुद्धधर्मयोरेव नियमः । गोत्वाभ्यासोभयवर्तिनस्य गजत्वेऽपि सत्त्वान् । किन्तु परस्परभावसमनियतधर्ममात्रं । तथाच तादृशयोर्धर्मयोर्मध्ये यवैकस्मिन् नापर इति नियमः । एवं च परिरुध्यं सर्वार्थं तन्मिथ्यात्वं सन् मिथ्यात्वमसत्त्वं इत्थं सति किं नापि दुर्निरसम् । (एवं च यदि रूप्यमिथ्यात्वं मिथ्या तर्हि तत्सत्यत्वं सत्यं स्यादिति केनापि दुर्निरसम्) नचैवं प्रहते अधिकरणस्य संख्यासुनस्य भावान् । धर्मयोः परस्परभावनियमस्याभावात् इत्यत्र भाह नचेति । कथमात्रोपाधौ साधनव्यापकत्वमाशङ्क्याह नचेति । मिथ्याभूतधर्मिकत्वादिगुणानुमानं

तत्प्रतिकूलम् । अन्यथासिद्धमाधनात् । किञ्च प्रतिपक्षोपाधानिषिद्धं प्रत्युत बाधकज्ञानेन विहितमपि रूप्यमिध्यात्वं यदि प्रातिभासिकरूप्यसम्बन्धमात्रेण प्रातिभासिकं तर्हि सति प्रवृत्तिरिति निषिद्धा अपि धर्मास्सन्तः स्युः । रूप्याधिष्ठानशुक्तिरपि प्रातिभासिकी स्यात् । रूप्ये प्रपञ्चे च सङ्कलक्षणं च सत्स्यात् । असङ्कलक्षणं चासत्स्यात् । असति च सङ्कलक्षण्यममत्स्यात् । रूप्यतन्मिध्यात्वयोर्मिध्यात्वे भ्रान्तिबाधव्यवस्था च न स्यात् । त्वदुक्तेन धर्मिणो मिध्यात्वेन हेतुना साध्यस्य मिध्यात्वमिध्यात्वस्यापि प्रातिभासिकत्वापत्त्या हेतो-
रत्यन्ताप्रामाण्यं च स्यात् । हेतुकृतस्य धर्मिमिध्यात्वस्य मिध्यात्वे घटरूपादौ व्यभिचारा-
पत्त्या मत्यन्तावश्यंभावादिरोषञ्च स्यात् । नच त्वन्मते रूप्यादिकं वियदादिकं वा बन्ध्या-
मुनवन्निःस्वरूपम् । शून्यवादापातात् । स्वाप्नस्यापि कल्पितत्वेन तद्वत्सादेर्मिध्यात्वेऽपि
तन्मिध्यात्वं स्वप्ने प्रतीतमपि ज्ञानवदवाधात्सत्यमेव । नच मिध्यात्वं प्रपञ्चसमसत्ताकं ।
एवञ्च न तात्त्विकादौतहानिः । नापि सिद्धमाधनम् । त्वन्मते प्रपञ्चे स्वसमसत्ताकमिध्यात्वा-
मिद्वेगिति वाच्यम् । मिध्यात्वस्य व्यावहारिकत्वे तद्विरोधिनाऽप्रातिभासिकस्याऽनपोदित-

ननेषोपाधिमाह धर्म्यमन्व इति । धर्मिसत्त्वसापेक्षधर्म्यमनुपाधिरिति निर्गलितोऽर्थः (तार्कः) ।
मिध्यात्वं न्विति । तस्य धर्मिस्वरूपापहाररूपाभावघटितमूर्तित्वादिति भावः । अन्यथेति ।
तद्वत्प्रतिमूर्तिव्य इत्यर्थः । प्रातिभासिकरूप्यसंबन्धमात्रेणेति । साक्षात्परम्परासाधारणसंबन्ध-
मात्रेणेत्यर्थः । मिध्यात्वं इति । प्रातिभासिकत्व इत्यर्थः । भ्रान्तिबाधेति । विषयप्रयुक्तविशेषा-
भावेन वैपरीत्यं च स्यादिति भावः । हेतोरिति । मिध्याभूतधर्मिकत्वरूपहेतोः । शुक्तिरूप्य-
प्रसूतीति वाक्यस्येव व्यावहारिक्यपि प्रामाण्यं न स्यादिति भावः । (न स्यादित्यर्थः)
हेतुकृतमप्येति । मिध्यात्वं मिध्या मिध्याभूतमिध्यात्वाभावधर्मिकत्वादित्यनुमाने मिध्याभूत-
मिध्यात्वाभावघटधर्मिके रूपादौ व्यभिचारापत्त्येत्यर्थः । तन्मिध्यात्वस्याद्यावत्सिद्धेरिति भावः ।
विरोध इति । स्वतोऽसत्त्वायोगक इत्यर्थः । किञ्च मिध्याधर्मिकत्वादिति कोऽर्थः किं निःस्वरूप-
धर्मिकत्वादिति किंवा सत्स्वरूपधर्मिकत्वादिति । तत्र नाद्य इत्याह नञेति । तथाच हेतोः
पक्षेऽसिद्धिरिति भावः । नापि द्वितीय इत्याह स्वाप्नगजस्वार्पाति । तथाच दृष्टान्ते साध्य-
वैकल्यमिति भावः । यद्यपि स्वाप्नगजतद्वत्स्वप्नेऽपि स्वप्ने मत्यन्तेन दृष्टान्तः साधनविकल्पः इति
वाक्यमेव क्लृप्तम् । तथापि परीक्षा साध्यवैकल्यमेवोक्तमिति ध्येयम् । ननु मिध्यात्वं मिथ्येवेति
पक्षे उक्तदूषणोद्धारमात्रादप्यनिराकरणेति नञेति । मिध्यात्वमप्येति । तद्विरोधिना इत्यस्यान्वयः

स्वतः प्रामाण्यप्रत्यक्षादिसिद्धस्य च विषयसत्यत्वस्य पारमार्थिकत्वापातात् । ईसाद्वैतप्रमाण-
योव्यावहारिकपारमार्थिकविषयत्वेन व्यवस्थोक्त्ययोगाच्च । मिथ्यात्वस्य प्रातिभासिके व्याव-
हारिकतया व्यावहारिके च प्रातिभासिकतया च दृष्टत्वेन तयोस्तुल्यसत्ताकत्वायोगाच्च ।
अन्यथा प्रपञ्चे सत्यत्वमिथ्यात्वयोर्विधिसमुच्चयो वा निषेधसमुच्चयो वा स्यात् । तथा च
“मिथ्यात्वं यद्यबाध्यं स्यात्सद्वैतमतस्तुतिः । मिथ्यात्वं यदि बाध्यं स्याज्जगत्सत्यत्वमापतेत् ।”
नच मिथ्यात्वस्य सत्यत्वमिथ्यात्वाभ्यां दूषणं नित्यसमा जातिः । स्वव्याघातादेरभावात् । उक्तं
हि “मिथ्यात्वस्य हि मिथ्यात्वे मिथ्यात्वं बाधितं भवेत् । सत्यत्वस्य च सत्यत्वे सत्यत्वं
स्थापितं भवे”दिति । किञ्च “धर्मस्य तदतद्रूपविकल्पातुपपत्तिः । धर्मिणस्तद्विशिष्टत्वभङ्गो
नित्यमभवे”दिति तल्लक्षणम् । नचात्र मिथ्यात्वस्य सत्यत्वे धर्मिणो मिथ्यात्ववैशिष्ट्यभङ्ग
उक्तः । किन्तु अद्वैतहानिः । प्रत्युत भेदः किं भिन्ने उताभिन्ने स्यादिति त्वदुक्तिरेवाभिन्नादि-

व्यावहारिकसत्त्वाभ्युपगमाद्योगेनेति शेषः । तथाच प्रपञ्चे सत्यस्य व्यावहारिकव्यायोगात् प्राति-
भासिकत्वस्य च त्ववैकानभ्युपगमात् अनपोदितस्वतः प्रामाण्यप्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धत्वाच्च तस्य सत्यं
ब्रह्मसत्त्ववत् पारमार्थिकमेव स्यादित्यर्थः । इदमुक्तं भवति । प्रपञ्चे मिथ्यात्वं व्यावहारिक-
मित्यङ्गीकुर्वाणेन परेण तत्राङ्गीकृतसत्यत्वमपि न व्यावहारिकमङ्गीकर्तुं शक्यम् । तथासति
तयोस्तुल्यसत्त्वप्रयुक्तविरोधापत्त्या तत्रान्यतरसत्त्वमेव स्यात् । न तृतीयसत्त्वम् । अस्ति चोभय-
सत्त्वम् । एषञ्च तद्विरोधेनोपपादनीयम् । अविरोधञ्च सत्यत्वस्य पारमार्थिकत्वेन वा प्राति-
भासिकत्वेन वा संभवति । प्रातिभासिकत्वं च त्वर्थेव नेष्यत इति तत्पारमार्थिकत्वं यज्ज-
ल्पेपायितमिति । ननु प्रपञ्चे सत्यत्वमिथ्यात्वयोर्व्यावहारिकत्वेऽप्यविरोधोऽङ्गीक्रियत इत्यन आह
द्वैताद्वैतेति । प्रपञ्चसत्यत्वमिमिमिथ्यात्वयोर्विद्वैताद्वैतयोः समानसत्ताकत्वेऽप्यविरोधोपपत्तेरिति
भावः । अन्यथेति । प्रपञ्चसत्यत्वमिमिमिथ्यात्वयोस्तुल्यसत्त्वाङ्गीकार इत्यर्थः । अथव्याघातादेरिति ।
स्वव्याघातकोत्तरस्य जातिव्यादिति भावः । ननु विरोधलक्षणसत्यं स्वव्याघातकोत्तरत्ववृत्त-
तामान्यलक्षणव्यासत्वं न दोषः । तत्त्वाधारणमात्रान्यलक्षणान्तरव्यापि संभवादित्यन आह
किञ्चेति । ननु मिथ्यात्वमबाध्यं बाध्यं चेति विकल्प्य दूषणाभिधानं नित्यसमा जातिरिव ।
मिथ्यात्वस्य बाध्यत्वं प्रपञ्चस्य मिथ्यात्ववैशिष्ट्यभङ्गान् । अबाध्यत्वेऽपि प्रपञ्चान्तःप्रविष्टमिथ्यात्वस्य
मिथ्यात्वान्वित्या सर्वप्रपञ्चमिथ्यात्वान्वितिरिति पक्षद्वयेऽपि मिथ्यात्ववैशिष्ट्यभङ्गव्यापिष्टादिव्या-
वित्याशादय निराकरणेन नृणां । अद्वैतहानिरिति । एतद्वैतहान्युद्वाचनव्यापि बाधकत्वकथनमया

तत्प्रतिकूलम् । अन्यथासिद्धसाधनात् । किञ्च प्रतिपक्षोपाधाननिषिद्धं प्रत्युत बाधकज्ञानेन विहितमपि रूप्यमिध्यात्वं यदि प्रातिभासिकरूप्यमन्वधमात्रेण प्रातिभासिकं तर्हि सति ब्रह्मणि निषिद्धा अपि धर्मास्सन्तः स्युः । रूप्याधिष्ठानशुक्तिरपि प्रातिभासिकी स्यात् । रूप्ये प्रपञ्चे च सङ्कलक्ष्यणं च सत्स्यात् । असङ्कलक्ष्यणं चासत्स्यात् । असति च सङ्कलक्ष्यण-ममत्स्यात् । रूप्यतन्मिध्यात्वयोर्मिध्यात्वे भ्रान्तिबाधव्यवस्था च न स्यात् । त्वदुक्तेन धर्मिणो मिध्यात्वेन हेतुना माध्यस्य मिध्यात्वमिध्यात्वस्यापि प्रातिभासिकत्वापत्त्या हेतो-रत्यन्ताप्रामाण्यं च स्यात् । हेतुकृतस्य धर्मिमिध्यात्वस्य मिध्यात्वे घटरूपादौ व्यभिचारा-पत्त्या सत्यत्वावश्यंभावाद्विरोधश्च स्यात् । नच त्वन्मते रूप्यादिकं वियदादिकं वा वन्व्या-सुतवन्निःस्वरूपम् । शून्यवादापातात् । स्वाम्नस्यापि कल्पितत्वेन तद्वत्सादेर्मिध्यात्वेऽपि तन्मिध्यात्वं स्वप्ने प्रतीतमपि आत्मवदबाधात्सत्यमेव । नच मिध्यात्वं प्रपञ्चसमसत्ताकं । एवञ्च न तान्त्रिकाद्वैतहानिः । नापि सिद्धसाधनम् । त्वन्मते प्रपञ्चे स्वसममत्ताकमिध्यात्वा-मिद्वेगिति वाच्यम् । मिध्यात्वस्य व्यावहारिकत्वे तद्विरोधिनाऽप्रातिभासिकस्याऽनपोदित-

नमेयोपाधिमाह धर्म्यमन्व इति । धर्मिसत्त्वसापेक्षधर्मत्वमुपाधिरिति निर्गलितोऽर्थः(तात्पर्यः) । मिध्यात्वं त्विति । तस्य धर्मिस्वरूपापह्नारूपाभावघटितमूर्तित्वादिति भावः । अन्यथेति । तदघटितमूर्तित्व इत्यर्थः । प्रातिभासिकरूप्यसंबन्धमात्रेणेति । साक्षात्परम्परासाधारणसंबन्ध-मात्रेणेत्यर्थः । मिध्यात्वं इति । प्रातिभासिकत्वं इत्यर्थः । भ्रान्तिबाधेति । विषयप्रयुक्तविशेषा-भावेन वैपरीत्यं च स्यादिति भावः । हेतोरिति । मिध्याभूतधर्मिकत्वकपहेतोः । शुक्तिरूप्य-ग्रस्तीति वाक्यस्येव व्यावहारिक्यपि प्रामाण्यं न स्यादिति भावः । (न स्यादित्यर्थः) हेतुकृतम्येति । मिध्यात्वं मिध्या मिध्याभूतमिध्यात्वाभावधर्मिकत्वादित्यनुमाने मिध्याभूत-मिध्यात्वाभावघटतधर्मिके कृपादौ व्यभिचारात्पक्षेत्यर्थः । तन्मिध्यात्वस्याद्याप्यसिद्धेरिति भावः । विरोध इति । स्फोटसत्त्वायोगकप इत्यर्थः । किञ्च मिध्याधर्मिकत्वाविति कोऽर्थः किं निःस्वरूप-धर्मिकत्वादिति किंवा सत्स्वरूपत्वाध्वधर्मिकत्वादिति । तत्र नाद्य इत्याह नयेति । तथाच हेतोः पक्षेऽसिद्धिरिति भावः । नापि द्वितीय इत्याह स्वाप्रगजस्यापीति । तथाच दृष्टान्ते साध्य-वैकल्यमिति भावः । वक्ष्यति स्वाप्रगजतद्वत्स्वरेणपि ग्रन्थेने सत्यत्वेन दृष्टान्तः साधनविकलः इति वाक्येने कथम् । तथापि परीत्या साध्यवैकल्यप्रेषोक्तमिति ध्येयम् । ननु मिध्यात्वं मिधयेवेति पक्षे उक्तदृष्टोपाध्यावस्थाप्य निराकरोमि नयेति । मिध्यात्वस्येति । तद्विरोधिना इत्यस्यानन्तरं

स्वतःप्रामाण्यप्रत्यक्षादिसिद्धस्य च विश्वसत्यत्वस्य पारमार्थिकत्वापातात् । द्वैताद्वैतप्रमाण-
योर्व्यावहारिकपारमार्थिकविषयत्वेन व्यवस्थोक्त्ययोगाच्च । मिथ्यात्वस्य प्रातिभासिके व्याव-
हारिकतया व्यावहारिके च प्रातिभासिकतया च दृष्टत्वेन तयोस्तुल्यसत्ताकत्वायोगाच्च ।
अन्यथा प्रपञ्चे सत्यत्वमिथ्यात्वयोर्विधिसमुच्चयो वा निषेधसमुच्चयो वा स्यात् । तथा च
“ मिथ्यात्वं यद्यवाप्यं स्यात्सद्वैतमतश्चातिः । मिथ्यात्वं यदि बाध्यं स्याज्जगत्सत्यत्वमापतेत् । ”
नच मिथ्यात्वस्य मत्तत्त्वमिथ्यात्वाभ्यां दूषणं नित्यसमा जातिः । स्वव्याघातादेरभावात् । उक्तं
हि “ मिथ्यात्वस्य हि मिथ्यात्वे मिथ्यात्वं बाधितं भवेत् । सत्यत्वस्य च सत्यत्वे सत्यत्वं
स्थापितं भवे ” इति । किञ्च “ धर्मस्य तदतद्रूपविकल्पापत्तिः । धर्मिणस्तद्विशिष्टत्वभङ्गो
नित्यमभवे ” इति तल्लक्षणम् । नचात्र मिथ्यात्वस्य सत्यत्वे धर्मिणो मिथ्यात्ववैशिष्ट्यभङ्ग
उक्तः । किन्तु अद्वैतहानिः । प्रत्युत भेदः किं भिन्ने उताभिन्ने स्यादिति त्वदुक्तिरेवाभिधादि-

व्यावहारिकसत्त्वाभ्युपगमायोगेनेति शेषः । तथाच प्रपञ्चे सत्यस्य व्यावहारिकत्वायोगात् प्राति-
भासिकत्वस्य च त्वयैवानभ्युपगमात् अनपोहितस्वतःप्रामाण्यप्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धावाच्च तस्य सर्वं
ब्रह्मसत्त्ववत् पारमार्थिकमेव स्यादित्यर्थः । इदमुक्तं भवति । प्रपञ्चे मिथ्यात्वं व्यावहारिक-
मित्याहिकुर्वाणिन एवेन तत्राह्नीकृतसत्यत्वमपि न व्यावहारिकमह्नीकर्तुं शक्यम् । तथासति
तयोस्तुल्यसत्त्वप्रयुक्तविरोधापत्त्या तत्रान्यतरसत्त्वमेव स्यात् । न तृतीयसत्त्वम् । अस्ति चोभय-
सत्त्वम् । एवञ्च तद्विरोधेनैवोपपादनीयम् । अविरोधश्च सत्यत्वस्य पारमार्थिकत्वेन वा प्राति-
भासिकत्वेन वा संभवति । प्रातिभासिकत्वं च त्वर्थेव नेष्यत इति तत्पारमार्थिकत्वं वञ्च-
लेपायितमिति । ननु प्रपञ्चे सत्यत्वमिथ्यात्वयोर्व्यावहारिकत्वेऽप्यविरोधोऽह्नीकियत इत्यन भाद
द्वैताद्वैतेति । प्रपञ्चसत्यत्वमिमिमथ्यात्वयोरेव द्वैताद्वैतयोः समानसत्ताकत्वेऽप्यविरोधोपपत्तेरिति
माद्यः । अन्यथेति । प्रपञ्चसत्यत्वमिमिमथ्यात्वयोस्तुल्यसत्त्वाह्नीकार इत्यर्थः । स्वव्याघातादेरिति ।
स्वव्याघातकोत्तरस्य जातिव्यावृत्तिरिति भावः । ननु विरोधलक्षणसत्त्वे स्वव्याघातकोत्तरत्वदप-
सामान्यलक्षणस्यासत्त्वं न दोषः । तत्त्वाधारणस्यामान्यलक्षणान्तरव्यापि संभवादित्यन भाद
किञ्चेति । ननु मिथ्यात्वमवाप्यं बाध्यं चेति विकल्प्य दूषणमिथ्यात्वं नित्यसमा जातिरेव ।
मिथ्यात्वस्य बाध्यत्वे प्रपञ्चस्य मिथ्यात्ववैशिष्ट्यभङ्गात् । अवाप्यत्वेऽपि प्रपञ्चान्नःप्रविष्टमिथ्यात्वस्य
मिथ्यात्वमित्या सर्वप्रपञ्चमिथ्यात्वासिद्धिरिति पक्षद्वयेऽपि मिथ्यात्ववैशिष्ट्यभङ्गावशिष्टादृष्टा-
वित्यादादप्यनिराकरोति नञेति । अद्वैतहानिरिति । यद्यप्यद्वैतहान्युद्वाचनव्यापि बाधकतत्त्वं दपनया

रूपविशिष्टमात्रनिरामकत्वेन स्वध्यासातापाताज्जातिः । उक्तं हि । “एतामेव जातिमवष्टभ्य-
शुष्कनर्कवादिनां बौद्धचार्वाकवेदान्तिनां बालव्यामोहहेतवः कण्टकोलहला ” इति ॥

॥ इति सामान्यतो मिथ्यात्वभङ्गः ॥ २ ॥

॥ अथ दृश्यत्वहेतुभङ्गः ॥

दृश्यत्वहेतुकिरपि “सम्प्रादिप्रत्ययो मिथ्या प्रत्ययत्वाच्चयाहि यः । प्रत्ययस्स
मृषा दृष्टः स्वप्रादिप्रत्ययो यथे”ति बौद्धोक्तयुक्तिच्छर्दिमात्रम् । इयांस्तु विशेषः । बौद्धमते
संप्रामाण्यस्य स्वतस्त्वापुक्तम् । त्वन्मते तु प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वात्तदयुक्तमिति । किञ्चेदं
दृश्यत्वं इतिव्याप्यत्वं कलव्याप्यत्वं वा साधारणं वा कदाचित्कषत्रिषिद्विषयत्वं वा
स्वय्यवहारे स्वातिरेकिसंविदपेक्षानियतिर्वा अस्वप्रकाशत्वं वा । नायः । आत्मनोऽपि
वेदान्तत्र(न्य)नितदृष्टिव्याप्यत्वात् । अन्यथा ब्रह्मपराणां वेदान्तानां ब्रह्मज्ञानार्थं श्रवणादि-

विपर्यये पर्यवसानस्यावश्यकत्वेन मिथ्यात्ववैशिष्ट्यभङ्ग एव पर्यवसानात् जातित्वं दुर्धरम् ।
तथापि तदुद्भावनव्यवसिद्धान्त एव तात्पर्यं न मिथ्यात्ववैशिष्ट्यभङ्ग इति न जातित्वमिति
ध्येयम् । प्रत्युतेति । यद्यपि तत्र धर्मिण एव विकल्पितत्वेन धर्मस्याविकल्पितत्वाच्च जातिः ।
धर्मस्य विकल्प्य दृश्य एव तयात्वात् । तथापि विग्रहो मित्रो मुक्तत्वादित्यनुमानप्रतिष्ठा-
निकपीभूतमेवविषयकता प्रवृत्तविकल्पपूर्वकफलोक्तदृष्टव्यविषयत्वादस्य ग्रन्थभवेति जातिःवं तुशर-
मिति ध्येयम् । स्वध्यासातापातादिति । त्वदभिमतमेवेऽप्येवं विकल्प्य दृष्टव्याभिधानसंभवारि ति
भावः । सामान्यत इति । मिथ्यात्ववारीरघटकोकप्यविचारेणेत्यर्थः ।

॥ इति सामान्यतो मिथ्यात्वभङ्गः ॥ २ ॥

बौद्धोक्तेति ॥ यत्तु स्वकल्पमेत्यर्थः । यत्तु तत्कल्पनमपि दृष्टव्यसमर्था चेत् क्व नो दामितित्यत
नञ् इयांस्तु भेद इति^१ । तदयुक्तमिति । सामान्यत्वात्वाचिन्तार्थकत्वकपस्य वाच्यत्वकप-
मिथ्यात्वात्सर्वशुद्धादित्यर्थः । स्वय्यवहार इति । नञ् निवृत्तिपदं स्वय्यवहारवद्विचिष्टाद्वय-

^१ । यस्मिन् विरोध इति लक्षणम् ।

विशेषं वैयर्थ्यम् । ब्रह्मविचारयतोर्गुरुशिष्ययोर्मौनं मौढ्यं च स्यात् । किञ्च ब्रह्मजिज्ञासा-
ब्रह्मज्ञानमित्यादौ कर्मणि षष्ठी, तमेव धीरो विज्ञायेत्यादौ द्वितीया, दृश्यते त्वदयया बुध्येत्यादौ
तिङ्, आत्मा वा अरे द्रष्टव्य इत्यादौ तव्यादि(प्रत्यय)श्च न स्यात् । दृशोऽज्ञाने दृग्विषयत्व-
रूपदृश्यत्वज्ञानं च न स्यात् । “सर्वप्रत्ययवेद्ये च ब्रह्मरूपे व्यवस्थित” इत्यादिस्वयमन-
विरोधश्च स्यात् । नच विपक्षे धर्मिसमसत्त्वस्य हेतोर्भूतिर्व्यभिचारः नन्वरोपितस्य, अति-
प्रसङ्गात् । दृश्यत्वं च व्यावहारिके जगतीव पारमार्थिकात्मन्यपि व्यावहारिकमेवेति न
व्यभिचार इति वाच्यम् । ब्रह्मजगतोः पारमार्थिकत्वव्यावहारिकत्वविभागस्याद्याप्यसिद्धेः ।
किञ्च पक्षे धर्मिसमसत्त्वस्य साध्यस्याभावो बाधः । पक्षे हेतोर्धर्मिसमसत्ताकस्य सत्त्वं
च सिद्धिः तदभावोऽसिद्धिः । तथाचात्मनि तात्त्विकधर्महीने स्वप्रकाशत्वादिरूपसाध्यस्य
बाधः । तत्साधकानुभूतित्वादेवासिद्धिः । एवं विपक्षे धर्मिसमसत्ताकः साधनस्याभावोऽ-

व्यवहारे स्वातिरेकिस्त्विदेषास्तत्वात् तत्र व्यभिचारचारणाय । मौनमिति । गुरोः स्वीय-
शब्दात् शिष्यस्य ब्रह्मप्रतीत्यभावनिरूपणात् शब्दाप्रयोग इत्यर्थः । द्वितीयेति । तमित्यत्र कर्मणि
द्वितीया दृश्यत इत्यत्र भावकर्मणोः द्रष्टव्य इत्यत्र तयोरेककृत्यकालकार्थ इति पाणिनिना कर्मणि
द्वितीयातव्यादिप्रत्ययानां स्वरणादिति भावः । दृशोऽज्ञान इति । ब्रह्मणो कृत्स्नविषयत्वानङ्गीकारे
तस्य आत्मा सर्वमिदं विभ्रान्तीतिभुतिप्रतिपक्षस्य दृक्शब्दितत्त्वैतन्वविषयत्वस्य प्रपञ्चे दुर्ज्ञानत्वप्रसङ्गः ।
अननुसंहितोपाधेरुपहितप्रत्ययायोगादित्यर्थः । यद्वा मिथ्यात्वे स्याधे (कृत्स्नि) दृग्ध्याप्यत्वघत्
दृक्शब्दितत्त्वद्विटित्विद्विषयत्वादेरपि त्वया हेतुकरणत्वात् घटकत्वात्त्वानं विना तद्वटितमूर्तिहेतु-
त्वानासम्भवात् तस्यैव दृक्शब्दितहेतुनासीत्घटकचित्तोऽपि कृत्स्नरूपत्वानविषयत्वकपटुत्विप्याप्यत्वं
दुर्निवारमिति कैवल्ये व्यभिचारः सर्वथास्मिन् एके दुर्निवार इत्यर्थः । ननु विपक्षे आरोपिता-
नारोपितसाधारणहेतुसत्त्वबाधे व्यभिचारित्वे तन्वम् । अन्यथा गौरवायित्याकाङ्क्षायाह नयेति ।
अतिप्रसङ्गादिति । धूमादेरपि विपक्षे आरोपितसत्त्वसम्भवेन व्यभिचारित्वप्रसङ्गान् । तथाच-
गौरवप्रमाणाधिकमिति भावः । किञ्चेति । अन्यथापरोपितसाध्यसाधनाभावमात्राय सन्नुमानेऽपि
बाधासिद्धिप्रसङ्ग इति भावः । एवंमिति । अन्यथा क्वरेपि आरोपितवद्वयमात्रमात्राय धूमाभाव-
कचिन्नाभावप्रतियोगित्वसम्भवेन धूमाव्यभिचारित्वं व्यादिति भावः । तथाप्येति । एवञ्च धर्मि-
समसत्ताकहेतुसत्त्वसाधिकं न व्यभिचारनिप्रयोजकमिति भावः । उक्तबाधकमुत्तरं हारव्यज्ज-
नोद्धरति नमोऽदिति । दृश्यत्वहेतोरित्यर्थः । प्रथमेति । अतो नास्मिन् व्यभिचार इति भावः ।

व्यभिचारित्वम् । तथाच दृश्यत्वादीनां आत्मनि व्यभिचार इति च स्थात् । तस्माद्यथात्मनः पञ्चत्वे तत्र व्यावहारिकस्य हेतोस्सत्त्वाभ्यामिद्विः तथा (अस्य) तस्य विषयत्वेऽपि व्यावहारिकस्य हेतोस्सत्त्वाभ्यामिद्विः अथ धर्मिसमसत्त्वं हेतुविशेषणम् । तस्मात्तन्मेवविधधर्मस्य कस्याप्यभावाद्विषयत्वादिरेव मिथ्यात्वे हेतुः स्थात् । यम रीत्या आत्मनि व्यभिचारश्च । दृष्टान्तस्य साधनवैकल्यं च । ननु शुद्धं ब्रह्म न दृश्यं किन्तु विशिष्टमेव, दृश्यत्व-श्रुतयोऽपि तद्विषयाः । अन्यथा यत्तदद्रेष्यमित्यादिश्रुतिविरोधादिति चेन्न । स्वतः-मिद्वेतिराकरिष्यमाणत्वेन शुद्धासिद्धिप्रसङ्गात् । अज्ञाते धर्मिणि कस्याचिद्धर्मस्य विधातुं निषेधं वा अशक्यत्वेन शुद्धे दृश्यत्वं निषेधता शुद्धस्य ज्ञेयत्वाच्च । नच स्वप्रकाशत्वेन स्वतःसिद्धे शुद्धे वृत्त्या दृश्यत्वनिषेधधीः । शुद्धं स्वप्रकाशमिति शब्दजन्यविशिष्टवृत्तौ शुद्धाप्रकाशे तस्य स्वप्रकाशत्वमिद्वेः । लाघवेन स्फुरणमात्रमेव मिथ्यात्वे तन्त्रमिति स्वतः स्फुरदपि ब्रह्म मिथ्यैव । तत्सत्यत्वश्रुतिस्तु जगत्सत्यत्वश्रुतिवदनुमानादिविरोधेना-

एवंविधस्येति' । धर्मिसमसत्ताकस्येत्यर्थः । विषयत्वादिरेवेति । धर्मिसमसत्ताकविषयत्वादि-रेवेत्यर्थः । ननु विषयत्वमिद्वि दृश्यत्वमपि हेतुतया प्रयोक्तुं शक्यम् । नच दृक्पदवैयर्थ्यम्, तन्निष्ठेतिन्यायेन तस्य सार्वक्यात् । अन्यथा प्रमेयत्वादिहेतौ क्व गतिरित्यस्वरसादाह मय-रीत्येति । दृष्टान्तस्येति । परमते प्राप्तिभासिके दृश्यत्वस्य व्यावहारिकतया सिद्धान्ते चासति शुक्तिरूप्ये दृश्यत्वस्य सत्यतया विषयित्वहेतोस्तत्राभावादिति भावः । यथाभूतहेतोर्व्यभि-चारमेवार्हं शङ्कते नन्विनि । शुद्धे हेत्वभावात् विनिष्टे साध्यस्यापि सत्त्वाच्च व्यभिचार इति भावः । दृश्यत्वश्रुतयो दृश्यते त्वद्वयया बुद्धयेत्यादिभूतयः । स्वतःसिद्धेरिति । अशेषत्वलक्षण-स्यप्रकारात्वस्येत्यर्थः । शुद्धासिद्धिप्रसङ्गादिति । तथाच शुद्धसिद्धिमिच्छता तस्य वृत्तिप्राप्यः च वक्तव्यमिति तत्र व्यभिचार एवेति भावः । ननु शुद्धे न दृश्यत्वनिषेधायोगः तस्य स्वविषय-प्रकारात्मकत्वस्यप्रकारात्मनेन धर्मिज्ञानरूपतया वृत्तिविषयतानावश्यकत्वात् । अतो न व्यभिचारो नवाच्यः शुद्धासिद्धिरित्यत्राहुष विराजतेति न चेति । लाघवेनेति । मिथ्यात्वे स्फुरणमात्रमेव तन्त्रं प्रापकात् । न त्वन्यतः स्फुरणं स्वतः स्फुरणं वा गौरवात् । स्फुरणमात्रं च स्वतः स्फुरदपि व्याप्यविराजमिति जगत्त्वं ब्रह्मपि मिथ्यैव व्यापित्वार्हः । यद्वा लाघवेनेति । उपस्थितिभावेनेत्यर्थः । सैतन्मस्य स्फुरणमव्यभिचारित्वेन वृत्तेस्तु तत्त्वधीनप्रकाराभावादिति ॥

१ दृश्यविषयस्येति साधनम् ।

सद्वैलक्षण्यपरेत्यापातात् । शुद्धं न दृश्यत इत्यत्र शुद्धशब्दस्याभिप्राया लक्षणया वा शुद्धा-
 बोधकत्वे तत्त्वयोगवैयर्थ्याच्च । विशिष्टे मिथ्यात्वदृश्यत्वयोर्व्यतिरेकासम्भवेन शुद्धनिष्ठ-
 व्यतिरेकज्ञानाय शुद्धस्य ज्ञेयत्वाच्च । विशिष्टज्ञाने विशेष्यस्यापि भानेन विशिष्टस्य दृश्यत्वेनैव
 शुद्धस्यापि दृश्यत्वसिद्धेश्च । नच विष्णवे शिपिविष्टायेत्यादौ देवतात्ववत् विषयत्वमपि
 विशिष्ट एव नतु विशेष्येऽपीति युक्तम् । देवतात्ववदेव विषयत्वस्यापि विशेषणेऽप्यभावेन
 भागासिद्धेः । घटत्वविशिष्ट एव दृश्यत्वं नतु विशेष्ये घट इत्यापातात् । विशिष्टे ज्ञातेऽपि
 कदाचिद्विशेष्ये अज्ञानाद्यापातात् । दण्डी चैत्र इति ज्ञानेनैव चैत्रोऽपि ज्ञात इत्यनुभवाच्च ।
 एतेनानुभवविरोधादिनैवाग्नीषोमयोदेवतात्ववद्विषयत्वमपि व्यासज्यवृत्तीति न विशेष्ये तदिति
 निरस्तम् । अत एवादृश्यत्ववधुतिस्साकल्येनादृश्यत्वपरा । अन्यथा यत्तद्वैद्वेयमिःपादौ
 यच्छब्दायोगात् । एतेन चरमवृत्तुपहितस्यैवात्मनस्तद्विषयत्वापस्य च मिथ्यात्वाच्च व्यभि-
 चार इति निरस्तम् । चरमवृत्तेः स्वविषयान्तर्भावे तस्याः स्वप्रकाशत्वस्याप्रमात्वस्य
 चापातात् । वृत्तुपरागोऽत्र सत्योपयुज्यते नतु प्रतिभास्यतयेति कल्पतरुविरोधाच्च ।
 बहिर्भावे च विषयस्य सत्यत्वेन व्यभिचारानुद्धारात् । नच स्वरूपेण दृश्यत्वं हेतुः । ब्रह्म
 तु विशिष्टरूपेणैव दृश्यमिति वाच्यम् । निर्विकल्पकभाषणक्षेपे घटादेरपि तत्सद्भाषणक्षे-

तन्मत्यत्वधुतिः ॥ सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेतिधुतिः ॥ जगत्सत्यत्वधुतिरिति ॥ विश्वं सत्यं,
 यच्चिकेतस्यमित्यादिधुतिरिति ॥ विशिष्टज्ञान इति ॥ विशिष्टस्य विशेषणानिर्दिष्टतामकत्वा-
 दित्यर्थः । शिपिविष्टायेरदिमभिगविष्टाय । एतेनेत्यस्य विषयणमनुभवविरोधादिनैवेति । एतच्छोप-
 लक्षणम् । विषयत्वस्य द्वित्वादिवर्गैकैकत्र पर्याय्यभावेऽपि विशेष्यवृत्तित्वानपायात् । विशेषणादि-
 त्रितयपर्यायाधिकरणताकटङ्गविषयत्वस्य हेतुकरणे च भागासिद्धिमात्रवत्त्वमिति ध्येयम् ।
 अत एवेति । विशेष्ये ज्ञानाविषयत्वस्यानुभवबाधितत्वादेवेत्यर्थः । यत्तदिति । तयोः स्व-
 नामत्वेन बुद्धिस्वपरागमार्गाकारिणि भावः । अप्रमान्यस्य चेति । मिथ्या(भूतत्व)विषयकतयादिति
 भावः । यद्यप्यप्रमात्रस्य वृत्तिरपविषयानं आपादनमिष्टमेव । ब्रह्मैतन्मत्त्वमपविषयानं त्वापात्त-
 भावः, तस्य स्वत्वात् । तथापि तत्त्वादेवकाश्चित्तागमज्ज्ञायायाश्चरमवृत्तेर्न वाच्यविषय-यमङ्गी-
 कर्तव्यम् । अथवा अथवात्रिभुव्यवृत्तिविशेषापातः, वृत्तिमात्रस्य त्वया वैतन्मत्त्वमपविषयत्ववर्षावा-
 रिति । यथा एतद्व्यवस्थावेवाह वृत्तुपराग इति । वृत्तुपरागस्यानन्ततद्विषयत्वमित्यत्र वृत्तिः

नित्यातीन्द्रियस्यापि विशिष्टरूपेणैव दृश्यत्वेनासिद्धेः । नहि लिङ्गादिना निर्विकल्पकधीः । वेदान्तानां कल्पितविशिष्टपरत्वे तत्त्वावेदकत्वायोगाच्च । “तरति श्लोकमात्मवि”दित्यादौ मोक्षसाधनशुद्धरूपप्रभोक्तेश्च । किञ्च शुद्धज्ञानाभावे तदाच्छादकस्य मूलाज्ञानस्य निवृत्तिर्न स्यात् । ज्ञानस्याज्ञाननिवर्तकत्वे हि समानविषयत्वं तन्त्रम् । नच घटादिविषयज्ञानेष्वप्यन्या-विषयत्वमेव तन्त्रम् । गौरवात् । दीपेच्छादौ समानविषयत्वेनैव विरोधितमोद्वेषादि-निवर्तकत्वदर्शनाच्च । घटघटावितिज्ञानेन घटाज्ञानस्य विशिष्टज्ञानेन च विशेषणाज्ञानस्य च निवृत्तिदर्शनाच्च । ब्रह्मज्ञानस्य निर्विषयत्वे ज्ञानत्वायोगस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च । अथ तदज्ञान-निवर्तकत्वे तदाकारत्वमेव तन्त्रम् । तच्च तद्विषयत्वाभावेऽपि करणसामर्थ्यादेव शून्यमृगादि-शब्दजन्यज्ञानस्येव युक्तम् ।

दृश्यत्वश्रुत्यादिकमपि तद्विषयमिति चेत् । स एवाकारो यस्येति वा । तदाकार एवाकारो यस्येति वा । तदाकार इवाकारो यस्येति वा । नाथः । वृत्त्यनाश्रितस्यात्मनो वृत्त्याकारत्वायोगात् । न द्वितीयः । साकारवादापातात् । जडाद्याकारवृत्तावात्मीयस्य स्वविषयान्तर्भावोऽस्ति नवेति चिक्छप्याद्यं निरस्य द्वितीयं निराह बहिर्भावेवेति । स्वरूपेणोति । वैशिष्ट्यप्रसिद्धेभ्यनुयोगिमावानपक्षतयेत्यर्थः । कल्पितविशिष्टपरत्वे इति । नच शब्दस्या-भाष्यात् कल्पितविशिष्टप्रत्ययकत्वेऽपि वेदान्तानां तत्र तात्पर्याभावात् किन्मात्र एव तात्पर्याच्च न तत्त्वावेदकत्वायोग इति बाध्यम् । अपूर्वतादिरूपतात्पर्यस्तिष्ठत्वेन वेदान्तानां कल्पित-विशिष्टे तात्पर्यस्य पुर्निकारत्वात् । अन्यथा तात्पर्यस्यभिचारित्वेन तस्यातस्तिष्ठत्वं प्रसङ्ग इति शङ्कः ।

शुद्धरूपेति ॥ शुद्धेन कल्पते निरूप्यते इति व्युत्पत्त्या शुद्धविषयकप्रभोक्तिरिति भावः । समानविषयत्वमिति । अन्यथा घटज्ञानेनापि घटाज्ञानस्य विकृतिप्रसङ्ग इति भावः । गौरवा-दिनि । अत्रापक्षदितत्वादिति भावः । समानविषयत्वेनैवेति । रीपादेरप्यविषयत्वेऽपि स्वविरोधितमप्यविनिवर्तकत्वदर्शनादिति भावः ॥ ब्रह्मज्ञानस्येति वेदान्तप्रथमानवयेत्यर्थः ।

तद्विषयमिति । तदाकारत्वपरमित्यर्थः । स एवाकार इति । अत्राकारवाच्यो धर्मपरः । तदाकार एवेति । तत्त्वाकार एवेत्यर्थः ॥ तदाकार इवेति ॥ अन्यमवयवलोपी समासः ॥ साकारवादेति ॥ ज्ञानस्यापि घटाविकृन् घटत्वादिधर्माध्वन्याविरोधादित्यर्थः । ननु नास्माद्यं

ज्ञानानन्दाद्यपरिच्छेदाकारस्याभावाच्च । सत्त्वयैकाकारत्वे च घटज्ञानस्याप्यात्माकारत्वा-
पाताच्च । आत्मनो निराकारत्वाच्च । अत एव न तृतीयः । ज्ञानानन्दादिना साम्यस्या-
सम्भवात् । सत्त्वया साम्यस्य चातिप्रसक्तेः । संस्थान(सारूप्य)साम्यस्य च घटतद्व्यु-
त्पत्तिसम्भवेऽपि अपरिच्छिन्नपरिच्छिन्नयोर्मन्त्रतद्व्योरयोगात् । तस्मात्तद्विषयत्वमेव
तदाकारत्वमिति वाच्यम् । अन्यथा घटादिज्ञाने तद्विषयत्वं तन्त्रम्, आत्मज्ञाने तु
तदाकारत्वमित्यननुगमादिति मुख्य आत्मनि व्यभिचारः । अनिर्वचनीयत्वादिक् मिथ्यात्व-
मितिपक्षे तु तुच्छे व्यभिचारश्च । असद्वैलक्षण्यज्ञानार्थं तस्यापि ज्ञेयत्वात् ।

अथ प्राचां रीत्या मास्तु दृग्बिषयत्वं दृश्यत्वम् । किन्त्वाधुनिकरीत्या फलव्याप्य-
त्वमिति द्वितीयोऽस्त्विति चेत् । फलं हि भद्रीत्या व्यवहारो वा भद्वरीत्या ज्ञातता वा

साकारवाद् ज्ञानातिरिक्तविषयस्यापि स्वीकारादित्यनुपायेनाह जडाद्याकारेति । ननु ज्ञानानन्दाद्य-
साधारणधर्मेण तदाकारत्वाभावेऽपि साधारणधर्मेण तदाकारत्वमस्तीत्याशङ्क्याह^१ सत्येति ।
आत्माकारत्वापातादिति । तथाच घटज्ञानेनाप्यात्माज्ञाननिवृत्तिप्रसङ्ग इति भावः । निराकार-
त्वादिति । निर्धर्मकत्वादित्यर्थः । ननु शशविषाणादिशब्दजन्यवृत्तौ यत्साकारत्वं तदेवात्रापि-
व्यादित्याशङ्कामुपसंहारव्याजेन निरस्यति तस्यादिति । तत्राप्यन्यस्य तदाकारत्वस्य पुर्व्वचन्येन
स्वैत्र तद्विषयत्वमेव तदाकारत्वमित्यर्थः ।

घटादिज्ञान इति । तदज्ञाननिवर्तकतायामिति शेषः । अननुगमादिति । भननुगमापक्षे-
रित्यर्थः । पक्षोपलक्षणम् । चरन्वृत्तिवत् घटादिज्ञानस्यापि तदज्ञाननिवर्तकतायां^२ तदाकार-
त्वस्यैव तन्त्रतया तदतिरिक्ततद्विषयकत्वे मानाभावेन दृग्बिषयत्वकपददृश्यत्वहेतोः स्वरूपा-
स्तिष्ठिरिति श्येयम् । तुच्छ इति । यद्यप्यस्मिन्त्वप्रकारकवृत्तिव्याप्यत्वस्य हेतुत्वविषयत्वायां न
तुच्छे व्यभिचारः । तथाप्यसतोऽपि शशविषाणमस्तीति वाक्यजन्यतथाविधवृत्तिविषयत्वाद्
व्यभिचार एव । नच तत्राप्याभासानिर्वचनीयघटद्वयैव विषयत्वाच्च व्यभिचार इति वाच्यम् ।
अस्मिन्त्वस्यानिर्वचनीयत्वेऽप्यधिष्ठानस्यासत्त्वेन व्यभिचारतादृशत्वात् । यथा चास्मिन्त्वस्यास-
त्त्वेचाधिष्ठानं तदाकार एव स्पष्टीभवित्यतीति श्येयम् ।

॥ इति वृत्तिव्याप्यत्वहेतुभङ्गः ॥ ३-१ ॥

^१ मिथ्याप्राज्ञां श्येति पाठान्तरम् ।

^२ तदेति च पाठान्तरम् ।

नद्वीत्या वृत्तिप्रतिफलितं चैतन्यं वा तदभिव्यक्तं विषयाधिष्ठानचैतन्यं वा । नाद्यः ।
 हानादेर्गगनादावभावात् । अभिलाषस्य चात्मन्यपि भावात् । न द्वितीयः । ज्ञातताया
 मम घटादौ परस्याप्यतीतादावभावात् । न तृतीयचतुर्थौ । अतीतादावसिद्धेः । तदपि
 स्वसत्ताकाले फलव्याप्यमिति चेन्न । नित्यातीन्द्रियेऽसिद्धेः । तदपि योगिनं प्रति फल-
 व्याप्यमिति चेन्न । चित्सुखेन नच योगिप्रत्यक्षगम्यतयाऽपरोक्षत्वं धर्मादीनां, चोदनैक-
 प्रमाण(गम्य)योग्यत्वादित्युक्तत्वेन तद्विरोधात् । तुच्छमपि तुच्छत्वेन योगिनं प्रत्यपरोक्ष-
 मिति सुवचत्वाच्च । पक्षैकदेशे साधिवेद्याविधान्तःकरणतत्त्वमसुखादौ दृष्टान्ते शुक्तिरूप्ये च
 फलव्याप्यत्वाभावाच्च । नापि साधारणमिति तृतीयः (पक्षः) । ब्रह्मणि वृत्तिव्याप्यत्वरूप-
 विशेषस्य मन्वेन (दृश्यत्वरूप) सामान्यस्यापि सत्वात् । नन्वस्तु तर्हि चतुर्थः । अतीतादेरपि
 कदाचित्त्वाकारवृत्तिप्रतिफलितचिद्विषयत्वात् । अविद्यादेरपि साधिविषयत्वात् । नित्यातीन्द्रि-
 यस्यापि ज्ञातत्वेनाज्ञातत्वेन वा साधिविषयत्वात् । दृष्ट्वा(पस्या)प्राप्त्यनस्तु तदविषयत्वादिति
 चेन्न । नित्यातीन्द्रियं एवं न ज्ञातं इदानीं शब्देन ज्ञातमितिवत् शुद्धं ब्रह्म एवं न ज्ञात-
 मिदानीं वेदान्तेन ज्ञातमित्यनुभवेन ब्रह्मणि व्यभिचारात् । तद्व्यवहारजनने तद्विषयत्वस्य

ननु व्यवहारोऽपि किमाप्तानादिरूपः किवाभिलषणरूप इति विचक्ष्म्यायं निराचष्टे
 हानादेरिति । तथाच भागस्तिष्ठिरिति भावः । न द्वितीय इत्याह अभिलाषस्य चेति । तथाच
 व्यभिचार इति भावः । ममेति । प्रमाणाभावादिति भावः । अतीतादाविति । यद्यप्यतीता-
 नागतयोरपि वर्तमानादृशायामस्त्येव ज्ञाततावत्त्वम् । तथापि ज्ञाततायामेव ज्ञानाभावेन तद्वर्त-
 हेतुः स्वकपालिङ्गः इत्येवैव तात्पर्यम् । ननु चोदनैकमप्रमाणमयत्वं शब्दतदुपजीविप्रमाणातिरिक्त-
 प्रमाणगम्यत्वं चिद्विषयम् । योग्यत्वमस्य चोदनोपजीवक इति न चित्सुखोक्तिविरोध इत्यत
 आह तुच्छमपीति ॥ कर्त्तेति ॥ कृत्वमित्येकचैतन्यस्यैव फलत्वादिति भावः ।

॥ इति फलव्याप्यत्वहेतुभङ्गः ॥ ३-२ ॥

साधारणमिति । वृत्तिफलव्याप्यत्वविशेषानास्तिङ्गितमित्यर्थः । तदविषयत्वादिति । कर्त्त-
 र्त्वंभावविरोधादिति भावः । ज्ञातमित्यनुभवेनेति । तादृशानुभवस्यानुव्यक्तस्यतया प्रतद्वेऽपि
 सिद्धत्वादिति भावः । तद्व्यवहारजनने इति । ननु व्यवहारत्वेन ज्ञानत्वेन स्वमान्यतः कार्य-
 कारणभावः । कदाचित्त्व्यवहारे जतिमप्यव्यवहाराच्च तद्व्यवहारत्वेन तद्विषयकज्ञानत्वेन सिद्धिप्य

तन्त्रत्वेन स्वयंवहारहेतोर्भितोऽप्यभिधानस्याभिधेयत्वबहिर्विषयत्वाच्च । कल्पितमेदेन विम्ब-
प्रतिविम्बयोर्लिङ्गलिङ्गिभाववज्जीवन्नखणोर्ज्ञातृज्ञेयभाववच्चात्मनोऽपि स्वाकारवृत्तिप्रतिफलित-
चिद्विषयत्वसम्भवाच्च । अन्यथा तथा तदज्ञाननिवृत्त्ययोगात् । तदाकारवृत्त्यैव च तन्निवृत्तौ
घटादावपि तथात्वापातेनासिद्धेः । अज्ञानविरोधिस्फुरणरूपत्वस्य चात्मनीय घटादावपि
सुवचत्वात् । अस्फुरणरूपेष्वतीन्द्रियेष्वैन्द्रियकेष्वपि वृत्तिविषयत्वमात्रेण व्यवहारादिसम्भवे
तत्प्रतिफलितचैतन्यविषयत्वस्य तदभिप्यक्तचतन्यविषयत्वस्य वा कल्पनायोगाच्च । घटादा-
बन्धकारानिवर्तकप्रभाया इवाज्ञानाविरोधिज्ञानस्थाननुभवाच्च । अन्यथा इच्छा(धाकारां)
धन्तःकरणवृत्तिप्रतिफलितं तद्यंगं वा इच्छादिकं परोक्षवृत्तिप्रतिफलितं तद्यंगं वा परोक्षज्ञानं

कार्यकारणभावः । ज्ञानव्यवहारे तु न तद्विषयकज्ञानत्वं कारणतावच्छेदकं गौरवात् । किन्तु
ज्ञानत्वमेव लाघवात् । तथाच चैतन्यव्यवहारे न तद्विषयकज्ञानं कारणमिति न तत्र व्यभिचार
इति चेन्न । स्वरूपतो व्यवहारायोग्ये निर्विकल्पकेऽपि (चि)ज्ञानत्वस्य सत्त्वेन तस्य व्यवहार
जनकतानवच्छेदकत्वात् । क्षीयमानागतज्ञानव्यवहारेऽपि तद्विषयकज्ञानस्यैव हेतुत्वेन तस्याहेतु-
त्वाच्चेति । नन्वभिधात्वेन विषयता, अभिधापदनिरूपिताभिधात्वेन विषयितेत्याकारमेव स्वस्याच्च वृत्ति-
विरोध इत्यत आह कल्पितमेदेनेति । तयेति । वृत्तिप्रतिफलितचित्तेत्यर्थः । तदाकारवृत्त्येति ।
आकारवृत्त्यैव तदज्ञाननिवृत्तौ तेनैव न्यायेन घटादावपि तत्तदाकारवृत्त्यैव तत्तदज्ञाननिवृत्त्यापाया
चिद्विषयत्वे मानाभावेन तद्वद्विहितहेतोः स्वरूपासिध्यापत्तेरित्यर्थः । नन्वात्मनोऽज्ञानाविरोधि-
ज्ञानत्वेन अविद्यानिवृत्तौ (वृत्तिविषयत्वं प्रयोजकमेव) स्वविषयत्वमप्रयोजकमेव । अतस्तदाकार-
वृत्त्यैव तदज्ञाननिवृत्तिरित्यत आह अज्ञानाविरोधिस्फुरणरूपत्वस्येति । तथाचात्मनोऽज्ञाना-
विरोधित्वे घटादिवत् स्फुरणरूपत्वमेव न स्यात् । स्फुरणस्य धर्मिग्राहकमानेनाज्ञानविरोधित्वमर्थ-
सिद्धेः । अन्यथा स्फुरणस्याप्यज्ञानावृत्तत्वापत्त्या जगदान्ध्यापत्तेरिति भावः । ननु घटादेर्यवहार-
सिद्धयर्थे चिद्विषयत्वमावश्यकम् । व्यवहर्तव्यज्ञानं विना तद्व्यवहारमर्थव्यायोगात् । तथाच
चिद्विषयत्वकपहेतुर्नामिदं इत्यत आह अस्फुरणरूपत्वस्येति । तदभिप्येति । वृत्त्यभिप्येति । तद्यर्थः ।
ननु वृत्तेः स्फुराशादविद्यानिवृत्तिर्भवेदपि तद्व्यापकस्याः घटादिविषयप्रकाशरूपत्वमभेदमर्थमिति
तत्प्रकाशार्थं वृत्तिप्रतिफलितचैतन्यविषयत्वमावश्यकम् । आत्मनस्तु स्वतः सत्यं प्रकाशायाम्
ज्ञाननिवृत्त्यर्थमेव वृत्त्यपेक्षित्यत आह घटादाविति । तथाचाज्ञानविरोधिः घटादिवत् घटादि
प्रकाशरूपत्वकल्पनमुचितम् । नन्वननुभूयमानाज्ञानाविरोधिज्ञानमर्हदित्यत न तस्य विषयप्रकाश

तमोनिवर्तकप्रभाप्रतिफलितं तद्व्ययं वा प्रभातरं च कल्प्यं स्यात् । “तमेव भातं”मि (त्यादि)तिश्रुत्यर्थस्तु प्रतिकर्मव्यवस्थाभङ्गे वक्ष्यते । चैतन्याविषयस्याप्यपरोक्ष्यं च चैत-
न्याभिध्यञ्जकत्वार्थमावश्यक्येनेन्द्रियजन्यत्वप्रयुक्तेन वृत्तिगतेन साक्षात्कारत्वरूपविशेषणैवो-
पपन्नम् । इच्छादिवृत्त्यनिष्ठेन परोक्षवृत्तिगतेन ज्ञानत्वरूपविशेषेण विषयस्य ज्ञातत्ववत्
स्मृत्याद्यनिष्ठेनानुभवादिगतेन विशेषेण तद्विषयस्यानुभूतत्वानुमितत्वादिवचः । अन्यथा
परोक्षत्वापरोक्षत्वे एकज्ञानत्वव्याप्ये न स्याताम् ।

न पञ्चमः । आत्मनोऽपि स्वप्रकाशत्वाद्वितीयत्वादिविशिष्टव्यवहारे तदपेक्षानियमात् ।
नन्वात्मनि विशिष्टव्यवहारे विशेषणोपनायकमानापेक्षानियमोऽपि स्वरूपमात्रव्यवहारे तदन-
पेक्षेति चेन्न । घटादावपि तथेत्यसिद्धेः । ननु घटादौ स्वरूपमात्रव्यवहार एव नास्ति
आत्मनि तु पुष्पावस्तीति चेन्न । एतावन्तं कालं सुखमहमस्वाप्तमिति परामर्शेन तस्य
विशिष्टत्वेनैव सिद्धेः । नन्वात्मनि विशिष्टव्यवहारे तदपेक्षायामपि न विशेष्यांशे तदपेक्षा ।
स्वप्रकाशत्वात् । घटादौ तदंशेऽपीति चेन्न । नियतिपदवैयर्थ्यात् । आसंसारमज्ञानावृतस्य

रूपत्वकल्पनमिति भावः । ज्ञानस्येति । घटाकारवृत्तिप्रतिफलितचैतन्यस्वेत्यर्थः । अयमेति ।
प्रमाणं चिन्ताप्यज्ञानाविरोधितादज्ञानकल्पन इत्यर्थः । यद्वाननुभूयमानस्यान्यथोपपन्नकार्यस्य
ज्ञानस्य कल्पन इत्यर्थः । नन्वाज्ञानाविरोधितज्ञानं न कल्प्यते किन्तु तमेव आन्तमिति भृत्यैव
स्तिष्यतीत्यन आह तमेवेति । ननु घटादीनां प्रमाणसिद्धापरोक्ष्यनिर्वाहाय वृत्तिप्रतिफलित-
चैतन्यविषयत्वमावश्यकम्, तथाच नासिद्धिरित्यत आह चैतन्याविषयस्येति । इन्द्रियजन्य-
त्येति । इन्द्रियत्वेनेन्द्रियजन्यत्वेत्यर्थः । एतच्छोषस्तद्व्यवहारः । अनादृतसंबिप्तावात्म्येनैव परेणार्था-
फलोभ्यस्वीकारात्, आपरोक्ष्यसिध्यर्थमपि सिद्धिचयत्वस्यानावश्यकत्वेनाप्रमिद्धितावश्यकमित्यपि
बोध्यम् । अन्यथेति । वृत्तेरपि साक्षात्कारत्वावश्यकत्वे इत्यर्थः । एकैति । चिद्वतापरोक्ष्यस्य
वृत्तिगतज्ञानत्वासमानाधिकरकत्वादिति भावः ।

ननु स्वातिरेकिर्बन्धिर्पक्षेणैव संबन्धिपदेन किं वृत्तिर्विषयिता किंवा चैतन्यमिति विवक्ष्य
तत्राद्यं निराकरोति आत्मनोऽपीति । घटादावपीति । घटादावपि विशिष्टव्यवहारे तदतिरिक्त-
संबिधेरेकत्विकत्वेऽपि निर्विकल्पकत्वे तत्त्वकल्पकत्वादेव न तदपेक्षेत्यसिद्धिरित्यर्थः । नन्वाति ।
निर्विकल्पकत्वे प्रमाणाभावादिति भावः । न विज्ञेयता इति । विज्ञेयत्वान्न सत्यस्यैव सत्त्वाच्च
व्यभिचार इति भावः । निपतीति । व्यभिचाराकारकत्वादिति भावः । ननु चैतन्यस्यैव प्रमा-
-

शुद्धस्य स्वव्यवहारे अनधिगतार्थबोधकवेदांतजन्याज्ञाननिवर्तकवृत्त्यपेक्षानियमाच्च । वृत्त्यन्य-
संविदपेक्षायाम् तच्च नित्यातीन्द्रिये मम घटादावप्यभावादित्युक्तत्वाच्च । नच घटादावपि
वृत्त्याऽज्ञाने निवृत्ते व्यवहारार्थं संविदन्तरापेक्षा अनुभूयते । एतेन स्वव्यवहारे स्वातिरिक्त-
स्वावच्छिन्नसंवितापेक्षत्वं दृश्यत्वमिति निरस्तम् ।

न वृष्टः । घटादौ विशेष्यवत्फलव्याप्यत्वाभावरूपविशेषणस्याप्युक्तन्यायेन सत्त्वेना-
विधादौ शुक्तिरूप्यादौ च विशेषणवद्विशेष्यस्यापि सत्त्वेन विशिष्टरूपस्वप्रकाशत्वव्यतिरेक-
रूपहेतोः पक्षैकदेशे दृष्टान्ते चाभावात् ।

अत्रोक्तं चित्तुत्सेन । “शुक्तिरूप्यादौ विशेषणमस्ति नतु विशेष्यम् । अभ्यस्तत्वात् ।
अपरोक्षस्ववहारायोग्येऽपि तत्र तद्व्यवहारस्तु अधिष्ठानभूतमाक्षिगतापरोक्ष्याध्यासाद्युक्तः ।
इदमिति व्यवहारायोग्येऽपि तस्मिन्नाधिष्ठानगतेदंत्वारोपादिदमिति व्यवहारवत् । यद्यपि
घटादिरप्यप्यस्तः । तथापि तत्र सत्त्वमिवाऽऽपरोक्ष्यं व्यावहारिकम् । रूप्यादौ तु प्राति-
भासिक”मिति । तच्च । सर्वव्यावहारिकोपादाने ब्रह्मज्ञानात्प्रागभाषिते भुत्यादिसिद्धे च
व्यावहारिकेऽज्ञाने अंतःकरणादौ च योग्यत्वस्यापि व्यावहारिकत्वात् । नञ्नापरोक्ष्यैकरसेन
साक्षिणा माक्षादेवे अज्ञानादावापरोक्ष्यं प्रातिभासिकम्, वृत्तिद्वारा तद्वेद्ये घटादौ तु
व्यावहारिकमिति युक्तम् । शिष्टं स्वप्रकाशत्ववादे वक्ष्यते ।

व्यवहारस्याधुनातनस्य स्वातिरेकि संविदपेक्षत्वात् तत्र व्यभिचारवाच्यत्वाच्च नियतिवत्त्वमिति
न तद्वैयर्थ्यमिच्छन् आह आसंभारमिति । अज्ञाननिवृत्त्यनन्तरं तादृशवैयर्थ्यगोचरव्यवहारे माना-
भावात् नियतिवत्त्वमत्रेऽपि व्यभिचारतावत्त्वेन तद्वैयर्थ्यं तद्वचन्यमिति भावः । द्वितीयं
विग्रहं वृत्त्यन्यसंविदपेक्षायामिति । गतेनेति । तच्च नित्यातीन्द्रिये मम घटादावपि स्वावच्छिन्न
संवितापेक्षत्वाभावेनेत्यर्थः । उक्तन्यायेनेति । आवश्यककृतबोधोपपत्तौ तत्रान्वयितव्यमन्य-
विषयान्ते मानाभावेनेत्यर्थः । ननु यथाशुक्तिकार्यदृष्टान्ते स्वप्रकाशत्वाभावरूपमाधनवैयर्थ्यं
विशेष्याभावात् परिह्रियते तथैव घटादावप्युभयाभावरूपयुक्तविशिष्टाभावाङ्गीकारेणानिष्टिः किं न
परिह्रियते ? अभ्यस्तत्वादेहेतुना तत्रापि विशेष्याभावरूपं स्वीकार्यतुं वाऽयमिति शङ्कते यदपीति ।
अपरोक्षस्ववहारायोग्यत्वमाधने नाभ्यस्तत्वमात्रं हेतुः । किंवागन्तुकदोषप्रयुक्तमानव्यवप्राप्ति-

किञ्चात्प्रकाशत्वस्य पञ्चमप्रकाराविधानिवृत्तौ व्यभिचारः । यत्तु प्रमाणवस्त्वन्यतराधीनवृत्तिविषयत्वं दृश्यत्वम् । तुच्छस्य घटादिवत्प्रमाणाधीनवृत्तिविषयत्वस्य प्रातिभासिकवद्वस्त्वधीनवृत्तिविषयत्वस्य चाभावाच्च तत्र व्यभिचार इति । तत्त्वतितुच्छम् । प्रमाणाधीनवृत्तिविषयत्वस्याभिध्यात्वेन व्याप्तेः । प्रमाणशब्देन ज्ञापकोक्तौ तु तुच्छे व्यभिचारः । तज्ज्ञानस्यापि ज्ञापकाधीनत्वात् । धीमात्रशरीररूप्यादिवृत्तौ वस्तुपरतन्त्रत्वस्याप्यभावाच्च । वस्तुपरतन्त्रशब्देनासद्विषयकत्वस्यासद्विलक्षणविषयकत्वस्य चोक्तौ मदीत्या दृष्टान्तस्य माघनवैकल्यात् । ब्रह्मणि व्यभिचारापरिहाराच्च । एवञ्च ।

न धर्मादौ कलव्यामिर्गृत्तिव्याप्यत्वमात्मनि । अज्ञातत्वादिरूपेण चिद्वैद्यत्वं तु चित्यपि ॥
अन्यापेक्षाभिलाषत्वमस्योपनिषदात्मनि । त्वदुक्तास्वप्रभत्वं च रूप्ये नास्त्यस्ति चात्मनि ॥

॥ इति दृश्यत्वहेतुभङ्गः ॥ ३ ॥

भासिकत्वम् । नञ् घटादौ नास्त्येव । नत्राच्यस्तत्त्वमात्रेण तत्साधने ज्ञापक्येन्यमिमेत्य परिहरति तथापीति । योग्यत्वस्यापीति । अस्त्येवमवधारयोग्यत्वस्यापीत्यर्थः । प्रमाणशब्देनेति । व्यावहारिकप्रमाणत्वाध्ययविषयत्वायां चासिद्धिः^१ । व्यावहारिकत्वस्य मिथ्यात्वविशेषरूपस्याद्याप्यमिहितत्वादिति भावः । ननु दृष्टान्ते असाध्याङ्गत्वाच्च साधनवैकल्यं दोष इत्यत आह ब्रह्मणीति । सुखप्रतिपत्त्यर्थमुक्तदुःखानि संयुक्तासि एवंचेति ।

॥ इति दृश्यत्वहेतुभङ्गः ॥ ३ ॥

^१ चासिद्धिः इति पाठः

॥ अथ जडत्वहेतुभङ्गः ॥

जडत्वमप्यज्ञातत्वं वा अज्ञानत्वं वा अस्वप्रकाशत्वं वा अनात्मत्वं वा पराभिप्रेतं वा ।
 नाद्यः । त्वन्मते पक्षनिक्षिप्तस्याहमर्थस्यैव ज्ञातृत्वात् । शुद्धात्मनोऽप्यज्ञातृत्वाच्च । शुद्धेऽपि-
 कल्पितं ज्ञातृत्वमस्तीति चेन्न । कल्पितेन हेत्वभावेन व्यभिचारापरिहारात् । कल्पितस्य
 ज्ञातृत्वस्याभावो हेतुरिति चेन्न । गौरोऽहं जानामीति कल्पितज्ञातृत्ववति देहादौ तदभावा-
 सिद्धेः । धर्मिममसत्ताकस्य ज्ञातृत्वस्याभावो हेतुरिति चेन्न । तादृशज्ञातृत्ववत्यन्तःकरणे
 तदभावासिद्धेः । शुद्धे तादृशज्ञातृत्वाभावाच्च । न द्वितीयः । वृत्तिज्ञाने भागासिद्धेः ।
 यदि च सांख्यवेदातिनां तु करणच्युत्यप्या बुद्धिवृत्तिर्ज्ञानमिति विवरणोक्तैर्वृत्तिरज्ञप्तिरतर्हि
 परोक्षवृत्त्या स्वविषये अज्ञाननिवृत्तिव्यवहारस्मृतयो न स्युः । तासां ज्ञप्तिकार्यत्वात् । धर्मा-
 धर्मादिकं च जानामीत्यनुभवश्च न स्यात् । किञ्चात्मनि व्यभिचारः । तथाहि । आत्मरूपं
 ज्ञानं सविषयं निर्विषयं वा । आद्येऽपि स्वविषयं परविषयं वा । नाद्यः । स्ववृत्तिविरोधेन
 परैरस्वीकारात् । ननु स्वकर्मकत्वाभावेऽपि स्वव्यवहारजननयोग्यत्वरूपं स्वविषयत्वमस्ति ।
 तत्त्वभावस्यापि स्फुरणस्य तद्व्यवहारजनकतया तद्विषयत्वमिति चिन्तुस्योक्तेरिति चेन्न ।
 घटादावप्येतदन्यस्य ज्ञप्तिकर्मत्वस्याभावात् । नहि घटादावपि तदाकारवृत्तिः तत्प्रति
 विम्बितचैतन्यं वा ज्ञप्तिः । ताच्च प्रति कर्मत्वं तत्कारकविशेषत्वं वा तज्जन्यावरणाभिभव-
 रूपातिशययोगित्वं वेतिषुक्तम् । ज्ञातृकमति सुखादौ शुक्तिरूप्यादौ चोक्तरूपज्ञप्तिकर्मत्वा-
 भावापातात् । ब्रह्मणोऽपि चरमवृत्तिविषयस्योक्तरूपां ज्ञप्तिं प्रत्युक्तरूपकर्मत्वापाताच्च । किन्तु

अहमर्थस्यैवेति । तथाच भागासिद्धिरिति भावः । शुद्धात्मनोऽपीति । तथाच तत्र
 व्यभिचार इति भावः । व्यभिचारापरिहारादिति । अन्यथा विषयं आगोपितत्वाधनाभाव-
 मादायामज्ञेतेतोरपि सज्जेतुमशक्य इति भावः । तादृशज्ञातृत्वेति । धर्मिममसत्ताकज्ञातृत्वस्यार्थः ।
 बुद्धिवृत्तिरिति । अथ बुद्धिप्रमलःकरणपरम् । स्ववृत्तिविरोधेनेति । स्वार्थेव एवंमति कर्मत्व-
 कर्मत्वविरोधेनेत्यर्थः । तत्त्वभावस्यापीति । स्वकर्मकत्वाभावस्य भावव्यपीत्यर्थः । चिन्तुस्योक्तं-
 रिति । धनो नापमिच्छामि इति भावः । घटादावपीति । तथाच घटादिस्वाधाराणकमि-
 कर्मत्वोक्तावपि मिच्छामिनावबध्यमिति भावः । ननु वद्विमनुमिनोऽपीत्येव साभिभाष्ये नृत्वा-
 दावपि कर्मत्वमस्मिन्नस्मिन्न अथ ब्रह्मणोऽपीति । किं तत्र कर्मत्वव्यवहारो निराश्रयः नेत्याह

वृत्त्यभिप्यक्तं घटाद्यधिष्ठानचैतन्यं तज्ज्ञप्तिः, नच तस्य घटादावपि व्यवहारादन्यत्कृत्यमस्ति ।
 इयंस्तु भेदः, घटादिः स्वान्यज्ञात्मिकं चैतन्यं तु स्वस्वरूपज्ञात्मिकमेति । न द्वितीयः मोक्षे
 पराभावात् । त्वन्यते च वर्तमानस्यैव साक्षात्साक्षिविषयत्वात् । बहिरासीदित्याद्यनुमिता-
 विव साक्षिज्ञाने मोक्षसुषुप्त्योरतीतविषयोऽस्त्विस्वरूपोपप्लवापातात् । निर्विषयत्वे तु ज्ञानत्वमेव न
 स्यात्, तद्वि विषयानुल्लेखित्वम् । न तुल्लिखितस्य विषयस्यावर्तमानत्वमत्यन्तासत्त्वं वा येना-
 तीतादिज्ञाने तुल्लेखाने च व्यभिचारः स्यात् । नच कदाचित्सविषयत्वमात्रेण ज्ञानत्वम् ।
 सप्रतियोगिके अभावादौ सप्रतियोगिकत्ववत् सविषयके इच्छादौ घटादिज्ञाने च सविषयक-
 त्वादेः स्वाभाव्यदर्शनात् । परमपुरुषार्थे मोक्षे आनन्दाप्रकाशापातात् । अर्थप्रकाशस्वरूप-
 ज्ञानत्वमाभावादेऽपि ज्ञानत्वे घटादेरपि ज्ञानत्वापातात् । अर्थप्रकाशात्मकजडव्यावृत्तेरपि
 अर्थप्रकाशात्म्यकत्वं विनाऽयोगात् । एवं ज्ञात्रभावादपि न ज्ञानम् । नहि भोज्यभोक्तृ-
 रहिता भुक्तिरस्ति । यद्विच ज्ञानस्यानादिन्यासदनपेक्षा तर्ह्यनादेः प्रागभावादेः प्रतियोगिनि

किं न्विति । इति कर्मत्वस्य इति निरूपणं विना निरूपणायोगात् तत्स्वरूपमाह वृत्त्यभिप्यक्त-
 मिति । वृत्तिकृतावरणमिभ्रममित्यर्थः । नच तद्व्येति । तथाच तज्ज्ञानव्यवहारयोग्यत्वमेव ।
 इति कर्मत्वं पर्यवसितम् । एवञ्चापस्तिज्ञान इति भावः । भेदः विशेषः । नन्वतीतमेव तदापि
 विषयोऽस्त्वित्यत आह त्वन्यत इति । वर्तमानस्यैव त्वन्यते ज्ञानाज्ञानविषयत्वं विनैव शुद्ध-
 चैतन्यविषयत्वादित्यर्थः । नन्वतीतमतीतत्वेनैव मोक्षश्रयां शुद्धचैतन्यविषयोऽस्त्वित्यत आह
 बहिरासीदिति । न चेहापत्तिः सुकमहमस्वाप्सं न किञ्चिद्वैदिकमित्यनुभवविरोधानिति
 भावः । एतन्नोपपन्नम् । शुद्धचैतन्यस्य साक्षिपदार्थत्वाद्गीर्वादेऽपस्तिज्ञानाद्येत्यपि बोध्यम् ।
 द्वितीयपक्षे शेषमाह निर्विषयत्वे ऽिति । ननु निर्विषयत्वं न ज्ञानत्वाभावापावकम्, अतीतादि-
 ज्ञाने व्यभिचारादित्यत आह तर्ह्यिति । नन्वात्मकत्वं ज्ञानं एवविषयत्वेनैव ज्ञानं स्यात् । नच
 मोक्षे पराभावः । तथापि संसारवशात् परस्परत्वेन ज्ञानान्धानपायात् । ज्ञानत्वे लाघवेन
 सविषयत्वमात्रस्यैव तत्त्वत्वानित्यादाय निराकरोति नचेति । सविषयकत्वादेरिति । यद्यपि
 सप्रतियोगिक इत्युपकृत्वा सप्रतियोगिकत्वादेरित्येव वक्तुमुचितम् । तथापि साध्यतया
 साध्यत्वज्ञापनाय दृष्टान्तभूतप्रथमप्रकाशसप्रतियोगिकत्वोक्तत्वेन सविषयकत्वत्वेदोपादानमिति
 पक्षेयम् । परमपुरुषार्थ इति । स्वकृपाव्यवस्य एतन्वाभावादिनिभावः । निर्विषयकत्वपक्षे दोषान्तर-

१. एवमपि सविषयकत्वमिति क. ३.

२. भाष्ये दृष्टाते तद्व्यवसिक्तत्वादिनि नास्तीति गम्यते ।

जातिरूपस्य धर्मस्य व्यक्तिरूपे धर्मिणि जीवजन्मविभागस्य च धर्मिप्रतियोगिनोर्वेदरूपस्य शब्दस्य च वस्तुवाच्ययोरज्ञानस्य चाभयविषययोर्ब्रह्मसत्तायाश्च कर्तर्यपेक्षा न स्यात् । तथाचास्ति ब्रह्मेत्यादौ कर्तरि लकारो न स्यात् । अतीतादिज्ञानस्येश्वरज्ञानस्य चोत्पत्त्यर्थं विषयाद्यनपेक्षत्वेऽपि तस्मिन्पुण्यत्वदर्शनेन ज्ञानस्य ज्ञातृज्ञेयनिरूप्यत्वस्वभावत्वाच्च । इदमहं जानामीति अनुभवः । उक्तं हि विवरणे । “ज्ञातुरर्थप्रकाशस्य ज्ञानत्वा”दिति । तथाच “ज्ञातृज्ञेयविहीनं ते ब्रह्मज्ञानात्मकं यदि । भोक्तृभोज्यविहीनापि भवेत्तर्हि भ्रजिक्रिया ।”

किञ्चात्मा ज्ञानं चेत्प्रमा भ्रमो वा । नाद्यः । तद्वेद्यस्याविद्यादेस्तात्त्विकत्वापातात् । नांत्यः दोषाजन्यत्वात् । नन्वन्तःकरणवृत्तिप्रतिबिंबितस्स प्रमा । अविद्यावृत्तिप्रतिबिंबितस्तु भ्रम इति चेन्न । स्वभावप्रभं प्रत्यस्यानुत्तरत्वात् । स्वभावतो रूपद्वयहीनश्चेत्स्वभावतो ज्ञानमपि न स्यात् । न तृतीयः । निरस्तत्वात् । चतुर्थेऽपि न तावदात्मत्वं जातिविशेषः । आत्मन एकत्वात् । विशिष्टात्मनां भेदेऽपि तेषां पक्षनिक्षिप्तत्वात् । नापि ज्ञातृत्वं वा ज्ञानत्वं वा

माह अर्थेति । दृष्टान्तवैषम्यं शङ्कते यदिचज्ञानस्येति । आत्मकस्येति शेषः । तर्हीति^१ । प्रागभाषावेरनाविद्येऽपि प्रतियोगिनिरूप्यत्वाधिकपापेक्षया अनुभवसिद्धात्वेन तद्व्याप्येऽनुभव-
विरोध इति भावः । अपेक्षेत्येतत् प्रतियोगिनीत्यादि समम्यन्तपदोपात्तेन संबध्यते । तथाचेति । अन्यथा तः कर्मणि च भावेच्चाकर्मकेभ्य इति पाणिनिस्मृतिविरोध इति भावः । नन्वात्मरूपज्ञानस्यानीतादिज्ञानवदुत्पत्तौ विषयाद्यनपेक्षत्वेऽपि ज्ञानत्वं सेव्यमीत्यत आह अतीतादिज्ञानस्येति । उक्तार्थेऽनुभवं प्रमाणयति इदमहमिति । एवमुपगमोऽप्येवमेवेत्याह उक्तं हीति । तद्वेद्यस्येति । प्रामाण्यस्य विषयाबाधघटितवृत्तिव्याहिति भावः । दोषाजन्य-
त्वादिति । भ्रमत्वस्याप्रामाण्यरूपस्योत्पत्तौ परतन्त्रेण दोषजन्यत्वावश्यभावाविति भावः ।

नन्वाति । नवैकस्यैवात्मनः प्रमाप्रमोभयरूपत्वं विरोधः, कृत्तिकपोपाधिभेदेन तद्विरोधो-
पपत्तरिति भावः । स्वभावप्रभं प्रतीति । आत्मस्वरूपं कीदृशमिति पृच्छन् प्रति तन्स्वरूप-
मीदृशमिति उत्तरे धन्यत्वे स्वरूपोत्पत्तिप्रमात्रित्वरूपकथनस्यानुत्तरव्यावृत्त्यर्थः । ज्ञानमपि
नस्यादिति । नच निर्विकल्पकस्वीभारज्ञानवच्च रूपद्वयहीनोऽप्यात्मा ज्ञानं व्याप्नोति वाच्यम् ।
तयोरपि अबाधितार्थकत्वेन प्रमात्वात् । नवैकस्वीभारज्ञानस्य भज्यत्वात्वेन प्रमात्वरूपोत्पत्तौ
स्वनस्वरूपे ज्ञानस्याप्राप्त्यस्यैवैकस्यान्वयकपक्षतत्त्वनिर्वाहाय प्रमावतिप्रमो नृनिवार इति

^१ न्यर्थः इति वाच्यः ।

स्वप्रकाशत्वं वा । निरस्तत्वात् । नाप्यानन्दत्वम् । जन्मादिमत्यऽनात्मनि वैषयिकानन्देऽ-
नानन्दत्वासिद्धेः । तस्याप्यात्मत्वे नीरपानजातात्क्षीरपानजं सुखमधिकमित्यनुभवेन सैषा-
नन्दस्य शीमांसा भक्षतीत्यादिश्रुत्या साधनतारतम्यादियुक्त्या च सिद्धमानन्दतारतम्यं च न
स्यात् । अल्लण्डे स्वरूपानन्दे अभिव्यक्तितारतम्यस्याप्ययोगात् । विरोधिनो दुःखस्य
सर्वान्मनाभावेऽपि सुखे तारतम्यानुभवाच्च । अन्तःकरणवृत्तिरूपज्ञानवचनवृत्तिरूपसुखाभावे
अहंमुखीत्यनुभवायोगाच्च । अनानन्दत्वस्य मिथ्यात्वं प्रत्यप्रयोजकत्वाच्च । नाप्यहंत्वम् ।
तदभावस्याहंकारेऽसिद्धेः । आत्मनि व्यभिचाराच्च । नापि प्रत्यक्तत्वम् । उक्तादन्यस्य
तस्याभावात् । नाप्यपरिच्छिन्नत्वम् । निरसिष्यमाणत्वात् । नाप्यबाध्यत्वम् । हेतोः
साध्यावैशिष्ट्यात् । नाप्यात्मशब्दबाध्यत्वम् । अबाध्ये आत्मनि हेतोर्व्यभिचारात्,
आत्मशब्दबाध्ये देहादावसिद्धेश्च । नापि तल्लक्ष्यत्वम्, तत्प्रतिपाद्यत्वमात्रं वा । इन्द्रिया-
दावान्मशब्दलक्ष्ये हेतोर्भागासिद्धेः । नापि पराभिप्रेतम् । मया ज्ञातृत्वमात्मत्वमित्यङ्गी-
कारात् । तस्मात् चतुर्थः । नापि पञ्चमः । मया अज्ञातृत्वं जडत्वमित्यङ्गीकारात् ।
एतेन तत्त्वशुद्ध्युक्तोऽचेतनत्वहेतुरपि निरस्त इति ॥

॥ इति अहन्त्वहेतुभङ्गः ॥ ४ ॥

बाध्यम् । विशेषसामुद्रयजन्यज्ञानत्वस्यैवोपपत्तौ स्वतस्त्वरूपत्वेनोपपत्तिरिति । अनानन्दत्वा-
सिद्धेरिति । परेषाप्यनुभवक्षणेन तत्राप्यानन्दत्वस्याभ्युपगन्तव्यत्वादिति भावः । तस्यापीति ।
वैषयिकसुखस्येत्यर्थः । नच सुखे ज्ञमाद्यनुभवविरोधः । तस्याभिव्यञ्जकवृत्तिविशेषविषय-
त्वादिति भावः । ननु नरनमभावापन्नबुद्धसंक्षेपेन जानन्तारतम्यव्यवहारोपपत्तिरित्यत आह
विराधिनि इति । तद्वृत्तिरूपसुखाभाय इति । अथवा वृत्तिरूपज्ञानमपि न सिध्येदिति भावः ।
अहंत्वमिति । अहंकारत्वमित्यर्थः । उक्तादन्यस्येति । ज्ञातृत्वावितोऽव्यवस्थेत्यर्थः । निरसिष्य-
माणत्वादिति । परिच्छिन्नत्वहेतुभङ्ग इति शेषः । साध्यावैशिष्ट्यादिति । अबाध्यत्वस्यागम्ये
तदभावो बाध्यत्वस्येव हेतुहर्तुं श्यात् । तत्रैव च मिथ्यात्वमिति साध्यावैशिष्ट्यादिति भावः ।
मिथ्यात्वान्तरस्य बाध्यत्वेऽपि साध्यवदेवहेतोः स्मरिष्यन्वात् फलतः साध्यावैशिष्ट्यादिसत्यपदेशम् ।
मयेति । तदाद्यात्मनि व्यभिचारतात्पर्यत्वम् । अन्तःकरणे भागासिद्धिर्भावेति भावः । एतेन
अहन्त्वहेतुभङ्गश्चेति ।

॥ इति अहन्त्वहेतुभङ्गः ॥ ४ ॥

॥ अथ परिच्छिन्नत्वहेतुभङ्गः ॥

परिच्छिन्नत्वमपि देशतः कालतो वस्तुतो वा । नाद्यद्वितीयौ । देशकालज्ञानेषु त्वदभिमते विद्यदादेरुपादेश प्रतिषेधोपाधिसन्निवेशे चासिद्धेः । अवकाशरूपदेशस्य कालस्य चाऽपरिच्छिन्नत्वैव त्वेनैव धर्मिग्राहिणा साक्षिणा “आकाशवन्त्सर्वगतश्च नित्यः । सदेव सौम्येदमग्रे, दृष्ट्वैव तं मुच्यते, अथ मत्तोऽमृतो भवति, यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभू”दित्यादिश्रुत्या सदा सर्वत्र कार्यदर्शनादियुक्त्या च सिद्धेः । “आकाशः संभूत” इत्यादिश्रुतेषु भूताकाशविषयत्वात् । उक्तं चाकाशद्वैतमन्यत्र । अत्र देशो नास्ति इदानीं कालो नास्तीत्यस्य व्याहतत्वाच्च । ब्रह्म कुत्रचित्कदाचिदेशं कालं च विनास्तीत्यस्यापि व्याहतत्वाच्च । देशकालयोः स्वोपाधौ निषेधे विरोधेनाविरोधाय निषेधोपाधितया देशकालांतर-

अवकाशरूपदेशस्येति । नैयायिकाभिमतद्विकृतावधारणस्येत्यर्थः । कालस्येति । अक्षरकालस्येत्यर्थः । सादृशाकाशकालयोः प्रमाणमाह ॥ धर्मिग्राहिणेति ॥ साक्षिणः प्रमाकर्णणाभावेन तस्य प्रामाण्यमेव तुल्यमस्मिन् भवन्मं प्रत्याह आकाशवदिति । धुली चरत्त्वस्वारस्यावाकाशवदिति संबंधात्वे नित्यत्वे च दृष्टान्त इति द्रष्टव्यम् । अत्र अत्र आसीत्, दृष्ट्वा मुच्यते, अथ भवति, यत्राभूदित्यादिशब्दैः कालः प्रतीयते । अनद्यतने लङ् समानकर्तृकयोः पूर्वकाले कथा, वर्तमाने लट्, भूत इति पाणिनिस्वरणात्, मङ्गलानन्तरेत्यादिकोशाकारस्वरणाच्चेति भावः । एवमेवेत्येति धुली पञ्चेति यदेत्यर्थः । देशकालयोरपरिच्छिन्नंऽनुमानमपि प्रमाणयति ॥ सर्वदा सर्वत्रेति ॥ विमलं कार्यं देशकालोभयजन्यं कार्यत्वात् सम्यक्प्रत्यक्षदित्यादि (अभियुक्तोक्तयुक्तयेति पाठान्तरम्) युक्त्येत्यर्थः । अत्र दर्शनप्रद्वयं स्वकृपामिच्छित्तावागणायेति बोध्यम् । नन्वाकाशोत्पत्तेः धृतिसिद्धत्वाच्च तस्य कालतोऽपरिच्छिन्नत्वमित्यत्र आह ॥ आकाश इति ॥ ननु भूताकारान्वाकाशं प्रमाणाभावेन न तत्रासिद्धिर्वाद्वाद इत्यत्र आह ॥ उक्तञ्चेति ॥ देशकालयोः देशकालकृत्परिच्छिन्नोऽस्मीत्यत्र अत्र देशो नास्ति, इदानीं कालो नास्ति, यत्र कुत्रचित् कदाचित् देशं कालं च विनास्मीति प्रतीतिर्वा प्रमाणीकर्तव्या । नच सा प्रमाणीकर्तुं शक्यते व्याहृतमित्याह अत्रेत्यादिना ॥ देशकालयोगिति ॥ अनुवर्तितदेशकालयोरपहितदेशकालयोर्न निषेधबुद्धिः विरोधात् । प्रतियोगिभावच्छेदकावच्छिन्नज्ञानसम्भवात् । अतीतं वर्तमानातिनिषेधबुद्धिश्च तत्तदुपाधौ तत्तदुपाधिविशिष्टे वा तत्तदुपाधेरन्तर्गतदुपाधिविशिष्टादिव वा अभावप्रबलत्वात्, इति

योरवश्यकत्वाच्च । देशस्मर्यशास्ति कालस्सदास्ति पूर्वः काल इत्याद्यवाधितप्रतीत्या तयोः
स्वनिर्वाहकतया प्रवेयत्वादिवत्स्वसंबन्धसंभवाच्च । अज्ञानस्य च सर्वगतदेशकालोपादानत्वेन
मर्बगतं ब्रह्म प्रति विषयसंबन्ध्यावरणत्वेन च देशादिपरिच्छेदायोगात् । प्रतिपक्षोपाधौ
निषेधस्य च कुत्रचिन्कदाचिदभावे तत्र तदा प्रतियोगिनः सत्त्वापातात् । तथाच—
“ कालादिर्न परिच्छिन्नं अत्र आसीदद्यामृतः । इत्यादिभ्युतिभिर्नोचिषुर्बारा व्याहृतिर्भवेत् । ”
किञ्च कालादिपरिच्छिन्नत्वं न तावदेककालादिमात्रे मत्वम् । रूपादौ यमामिद्वेः । तेन
त्रैकालिकनिषेधमाधने विरोधाच्च । नापि तथाधीमात्रम् । मात्रशब्देनैककालादिमात्रे मत्व-
रूपायाभावोक्तौ श्रमोक्तौ च प्रपञ्चे यमामिद्वेः । प्रमाश्रयसाधारणधीत्वयामान्योक्तावान्म-
न्यपि तादृशप्रमसंभवेन व्यभिचारान् । व्यावहारिकप्रमोक्तौ रूपादावभावान् । नापि
कालान्तरादावमत्वम् । तेन स्वकालादावप्यसन्त्वमाधने प्रमाणविरोधस्याविशिष्टतया
स्वकालादौ मत्वेन कालान्तरादौ मत्वमाधनापातात् । रूपान्तरेणामतो ब्रह्मणः स्वरूपेणाप्य-
मन्वापाताच्च । रूपादेर्विषयादेश्च स्वकालेऽप्यसद्विलक्षणस्वरूपाभावापाताच्च । एतेन

नानुपहितयोस्तयोः परिच्छिन्नत्वमित्यर्थः । नन्वनुपहिते वेगे काले च कथं नानुपहितदेशकाला-
भावज्ञानं, स्वस्य स्वावृत्तिव्यावृत्त्यन्यत्वं ब्रह्म ॥ देश इति ॥ अज्ञानस्याप्रतिज्ञानम् परिच्छिन्नत्वमुप-
पादयति ॥ अज्ञानस्य चेति ॥ ननु सर्वगतज्ञावरणत्वेऽपि नाज्ञानस्यापरिच्छिन्नत्वं विषया-
वरणन्यनपटसायेः परिच्छिन्नत्वदर्शनादित्यन्यत्वं ब्रह्म ॥ विषयमम्बन्ध्यावरणत्वेन चेति ॥ तत्र
तदेति ॥ अभावानधिकरणस्य प्रतिबोध्यधिकरणत्वमियमादिति भावः । कालादिर्नपरिच्छिन्नः अत्र
इत्यत्र संधिकार्ये चिन्ता निर्वैराः भुक्तिवारीरेयताज्ञापनार्थः । अत एवेत्यादिभ्युतिभिरिति भुत्याकार-
प्रदर्शनमत्र इत्यवश्यम् । मयेति ॥ अस्मज्ज्ञानाङ्गीकर्तुमित्यर्थः ॥ विरोधाच्चेति ॥ यत्किञ्चि-
द्विगोचरत्वस्यैव सामान्याभावविरोधित्वमित्यर्थः । तथाधीमात्रमिति ॥ एककालादिमात्रमत्व-
प्रकारकधीमात्रमित्यर्थः । ब्रह्मत्वमात्रमित्यादौ मात्रशब्देन सामाजीन्यव्यवच्छेदवत् धीमात्र-
मित्यत्रापि [अवपरेन सामाजीन्यव्यवच्छेदवत्] धीमात्रमित्यत्रापि सामाजीन्यव्यवच्छेद-
त्वावधानेनाह ॥ श्रमोक्तौचेति ॥ मात्रपदस्य तत्त्वावेषेनमज्ञानप्रामाण्यव्यवच्छेदधीमाजीन्यव्यवच्छेद-
परत्वङ्गीकारे को दोष इत्यन्यत्वं ब्रह्म ॥ व्यावहारिकेति ॥ ननु कालान्तरादौ स्वकल्पेणसत्त्वं हेतुः,
प्रतिपक्षकल्पमितिकल्पेणचेति विच्छेदव्यवच्छेदं निराकरोति ॥ तेनेति ॥ द्वितीयं निराह ॥ रूपान्त-
रेवेति ॥ विज्ञानादधिकारकमित्यर्थः । रूपादेरेति ॥ शुक्तिरूप्यादेरपि शास्त्राधिकार्यव्याव-

यत्सत्तदा सर्वत्र सदेव । नहि रूपं कदाचित्कुत्रचिद्गन्धो भवति । तथाच यत्कदाचित्कुत्र-
चिदसत्तदा सर्वत्रासदेवेति वाचस्पतीयं शून्यवायुक्तयुक्त्युद्गिरणं निरस्तम् ।

ननु देशपरिच्छिन्नत्वं सर्वमूर्तासंयोगित्वं वा परममहत्परिमाणानधिकरणत्वं वा
महत्त्वानधिकरणपरिमाणाधिकरणत्वं वेति चेन्न । आद्ययोरसङ्गे निर्गुणे च ब्रह्मण्यपि
भावात् । अंत्यस्य गुणादावप्यभावात् । कालपरिच्छिन्नत्वमन्योन्याभावादौ प्रतिपाद्य-
सिद्धं च ।

न तृतीयः । तद्धि भिन्नत्वम् । तस्य च तात्त्विकस्य प्रपञ्चेऽप्यभावात् । आत्मन्यप्यनृत-
व्यावृत्तिस्तात्त्विकीति वक्ष्यमाणत्वाच्च । कल्पितस्य त्वात्मन्यपि भावात् । धर्मिसमसत्त्वस्य-
रूप्येऽपि ममाभावात् । भिन्नत्वमात्रस्य चाध्यस्ताङ्गेदेन सत्त्वेऽप्युपपत्तेः । सत्याङ्गेदेस्य
चासिद्धेः ।

एतेन यदुक्तं प्रमाणमालायां “ विवादाध्यासिताः स्वानुगतप्रतिभासे वस्तुनि कल्पिताः
विभक्तत्वात् । यथा सर्पमालादिकं स्वानुगते रज्ज्वा इदमंशे सदर्शे च ब्रह्मण्यनुगच्छति

हारिकण्डारिकृपान्तरेणासत्त्वात् । तथाच कालान्तरासत्त्वं न स्वकाले असत्त्वप्रयोजकम् । नचैव-
मेकत्रसत्त्वासत्त्वयोः विरोधः । अवच्छेदकमेवेनाविरोधोपपत्तेरिति भावः (अविरोधोपपत्तिरिति
भावः, इति पाठान्तरम्) एतेनेति ॥ अवच्छेदकमेवेन विस्मयोरप्यविरोधव्यवस्थापनेनेत्यर्थः ।
नचैवं रूपं कदाचिद्गन्धो भवेदिति वाच्यम् । तत्र रूपत्वागन्धत्वयोः सर्वत्रा विरोधस्य प्रमाण-
सिद्धत्वेन तस्य (सत्त्वापादनेति पाठान्तरम्) तत्त्वापादने न किञ्चिदकारणान्तरमस्तीति भावः ।

सकलमूर्तसंयोगिवेशकालाद्यनभ्युपगम्युः शङ्केयमित्यसिद्धपुद्गाद्यनमुपेक्ष्य व्यभिचारमाह ॥
आद्ययोरिति ॥ यद्यपि निर्गुण इत्यनेनैवोपपत्त्यभिचारप्रदर्शनं भवति संयोगव्यापि गुणत्वादित्य-
सङ्गः इत्यधिकम् । तथापि प्रथमहेतुत्वत्वं प्रकाशान्तरमप्यस्तीति सूचयितुं तदुक्तिरित्यवधेयम् ॥
प्रतिपाद्यमिदमिति ॥ त्रैयायकाद्यसिद्धमित्यर्थः । तद्वतीति ॥ वस्तुनः परिच्छिन्नत्वमित्यर्थः ॥
ननु भिन्नत्वं तात्त्विकमालात्त्विकं वा व्यापारणं वेति विषयन्याये दोषमाह ॥ तस्यचेति ॥ वक्ष्यमाण-
त्वाच्चेति ॥ अवच्छेदाच्चाप इति शेषः । द्वितीय आह ॥ कल्पितस्यन्विति ॥ ननु कल्पित-
भिन्नत्वमात्रव्याप्यमि व्यभिकारेऽपि धर्मिसमसत्त्वेन विशेषितस्य तस्य न व्यभिचार इत्यत्र आह ॥
धर्मिसमसत्त्वस्यचेति ॥ व्यभिचार्यो भिन्नकर्मः । यस्मापि यत्र इत्यर्थः । तृतीय आह ॥
भिन्नत्वमात्रस्यचेति ॥ सत्यादिति ॥ सत्यत्वावच्छिन्नमित्यर्थः ॥ स्वानुगतप्रतिभास इति ॥

पटादिकं विभज्यते मनुष्यः मनुष्यइतिप्रतीते”रिति निरस्तम् । विभक्तत्वं हि न तावद्वि-
भिन्नत्वं कादाचित्कत्वं वा काचित्कत्वं वा । निरस्तत्वात् । नापि बाधकदशायां
निषिध्यमानत्वम् । माध्यावैष्टित्यात् । नापि कदाचिदेव प्रकाशमानत्वम् । सुखदुःखा-
(दौ भागा)दिभोगे असिद्धेः । अप्रयोजकत्वाच्च । युक्तो हि मतोऽपि प्रकाशसामग्र्याः
कादाचित्कत्वेन कदाचिदेवेच्छादिवत्प्रकाशोऽपि । नाप्यननुगतत्वम् । अननुगतानां
घटपटादीनां चलनादौ रूपादौ द्रव्यत्वादौ ध्वमादावनात्मत्वादौ च सपुष्पनृशृङ्गादीनां
चामनि आत्मनश्च मदर्थेऽनध्यामात् । अस्ति हि घटश्चलति पटश्चलति घटो रूपी पटो रूपी
घटो द्रव्यं पटो द्रव्यं घटो ध्वस्तः पटो ध्वस्तः अनात्मा घटः अनात्मा पटः सपुष्पममन्
नृशृङ्गममन् आत्मा यस्मित्यादिर्धीः ॥

उच्यते चैकत्रानेकेनाभिर्बैकस्यापि रूप्यस्थानेकेषु शुक्तिवज्रादिध्वष्यासः । एवं च
मदर्थस्यैव घटादिध्वारोपः किं न स्यात् । एतेन विवादाध्यासितं सद्रूपे कल्पितम् ।
प्रत्येकं तदनुविद्धतया प्रतीयमानत्वात् । प्रत्येकं चन्द्रानुविद्धजलतरंगचन्द्रवदिति ब्रह्म-
मिद्वपुर्कं निरस्तम् ।

स्वानुगततया प्रतिभासो यस्य तस्मिन्निवर्त्यः । एतद्वदन्त्योर्हेतुमुपपादयति ॥ यथेति ॥
स्वानुगत इति ॥ स्वानुगततया प्रतीयमान इत्यर्थः ॥ इदमंश इति ॥ विभज्यत इत्येतद्वचापि
सम्भवत्येव । एते हेतुस्यैव प्रमाणमाह ॥ मनुष्य इति ॥ ननु कदाचिदेव प्रतीयमानत्वं सर्वदा
प्रकारात्मानत्वाभावे विवक्षित इति नास्तिद्विरित्यत आह ॥ अप्रयोजकत्वाच्चेति ॥ अननुगतत्व-
मिति ॥ परस्परव्यावृत्तत्वमित्यर्थः ॥ अनध्यामादिति ॥ तत्प्रमाणानुगतत्वं अननुगतत्वं वा
अप्यस्मत्त्वं अधिष्ठानत्वे वा न प्रयोजकमिति भावः । सद्रूपारदर्शनमात्रेणाप्यस्माधिष्ठानभाष
स्वीकारोऽस्तिप्रसङ्गमाह ॥ उच्यतेचेति ॥ प्रत्येकं चन्द्रानुविद्धेति ॥ प्रत्येकं चन्द्रोपरक्ततया
प्रतीयमाना ये जलतरङ्गचन्द्रास्तद्विरत्यर्थः । अत्रानुविद्धत्वोक्तिः उच्यते हेतुसम्बन्धमितिपक्षेनाह ।
अथ च सामान्यव्यापिरभिप्रेतना । अतो न उच्यतेनास्तिद्विरिति ध्वेषम् ॥ अनध्यामादिति ॥
नयाच्च कदाचित्कत्वेन व्यभिचार इति भावः ।

मनु मनुष्ये कश्चिन्नमिति स्वार्थे सच्छब्दादेः किं शब्दव्यतिथिकं किं वा शब्दः । न प्रथमः ।
ध्वस्तपुण्यमाह । द्वितीये तदनुविद्धतया प्रतीयमानत्वादिनिर्हेतोः शब्दानुविद्धतया प्रतीयमान-
त्वमित्यर्थः कदाचिन् न कदाचित्कत्वाच्च । किञ्चेति ॥ कदाचिदीनक्यापि कदाचिदेः आधुपन्यवत्

खण्डो गौर्मुण्डो गौरिति प्रत्येकं गोत्वानुविद्धस्यापि खण्डादेस्तत्रानध्यासात् । किञ्च
रूपादिहीनमासंसारमज्ञानावृतं शब्दैकगम्यं ब्रह्म सन्घटः सन् शब्द इत्यादिचाक्षुषादिज्ञाने न
भाति । किंत्वनित्यो घट इत्यादौ अनित्यत्वादिकमिव सत्त्वमपि घटगतमेव । नच स्वरूपेणा-
प्रत्यक्षस्यापि राहोर्बन्दावच्छेदेनैव ब्रह्मणोऽपि घटाद्यवच्छेदेन प्रत्यक्षतेति युक्तम् । शब्दाद्य-
वच्छिन्नस्य गगनादेः श्रावणादित्वापातात् । राहोस्तु दूरदोषेणाज्ञातस्य नीलस्य शुक्लभास्वर-
चन्द्रसंबन्धाच्चाक्षुषता युक्तेति ॥

॥ इति परिच्छिन्नत्वहेतुभङ्गः ॥ ५ ॥

ब्रह्मणोऽपि चाक्षुषत्वं किं न स्यादित्यत आह ॥ आसंसारमिति ॥ आरुत्राभिषिषी । किञ्च
ब्रह्मणः शब्दैकसमाधिगम्यत्वाद्यपि न चाक्षुषादिप्रत्ययगोचरत्वमित्याह ॥ शब्दैकगम्यधिगम्यमिति ॥
घटगतमेवेति ॥ स्वीकार्यमिति शेषः । अन्यथाऽनित्यत्वादिकमपि घटाधिगम्यतया न सिद्धयेदिति
भाषः । नन्वेवं राहोरपि चाक्षुषत्वं न स्यादित्यत आह ॥ राहोस्त्विति ॥ उद्गतनीलरूपवत्त्वेन
तस्यायोग्यत्वमसिद्धमिति भाषः ॥ ५ ॥

॥ इति परिच्छिन्नत्वहेतुभङ्गः ॥ ५ ॥

॥ अथांशित्वादिहेतुभङ्गः ॥

अंशित्वादिहेतुष्वपि मतद्वयेऽपि कार्यस्य कारणभेदेन तदनाभितत्वात्सिद्धसाधनम् । अनाभितत्वेनान्याभितत्वेन चोपपत्त्यार्थांतरं च । यदि च प्रत्यक्षवाचादेतत्तत्त्वारब्धस्य पक्षत्वेन पक्षधर्मतावलाद्वा नानाभितत्वादिकं तर्हि तत एवैतत्तन्तुष्वपि नामत्वम् । अपि-
चात्यन्ताभावः प्रामाणिकोऽप्रामाणिको वा । आयेऽतद्दानिः । अन्ये सिद्धसाधनम् । एतेनात्यन्ताभावमात्रं माप्यमिति निरस्तम् । अत्यन्ताभावो व्यावहारिक इति तु निरस्तम् । नन्वभावरूपा धर्मा नाद्वैतं प्रप्नोति मण्डनोक्तैरभावाद्द्वैतं स्वीकृतमिति चेन्न । अभावे
अभावात्त्वादेस्तदाश्रये चाभावाश्रयत्वादेः भावस्यावश्यकत्वात् । अभावरूपप्रवृत्तिनिमित्त-
संभवेन ब्रह्मणोऽद्वितीयादिशब्दवाच्यत्वापातात् । अल्लण्डार्थेन वेदान्तेन ब्रह्माभावर्योर्द्वयोर-
सिद्धेश्च । अन्यस्य च तत्त्वावेदकत्वाभावात् । भौताद्वितीयपदस्याभावरूपद्वितीयनिषेध इव
भावरूपद्वितीयनिषेधेऽपि मानान्तरेणात्र इति स्वपदेन च विरोधाविशेषे भावरूपद्वितीय-

कार्यस्येति ॥ उपायेकस्योपादानमेवेत्येतेत्यर्थः । ननु मन्मते कार्यकारणयोः व्यक्त-
मेवादाभितत्वंसंभवाच्च सिद्धसाधनम् । कार्यकारणयोरभेदवादानु सत्त्वयामिमात्र इत्यत आह ॥
अनाभितत्वेनेति ॥ गतेनेति ॥ सामान्यस्य विना विशेषमपर्यक्सानामिति भावः ॥ निरस्तमिति ॥
धर्मानिमित्तस्य व्यावहारिकनिषेधप्रतियोगिनः परमार्थिकत्वापातेनेति भावः ॥ अत्रापि इति ॥
अभावरूपमण्डनोपाधिस्तत्संस्कथय्यातिरिक्त इत्यभिप्रेत्येतदुक्तम् ॥ अभावाश्रयत्वादिति ॥
वक्ष्यभावाश्रयत्वं तदाश्रयवाचातिरिक्तं तथापि तत्त्वाश्रयमात्रम् । किन्तु तत्त्वरूपविशेषः । सच
ब्रह्मनिर्दिशयत्वाकारिणा नास्तीकुरुं शक्य इति भावः ॥ अद्वितीयादिशब्देनेति ॥ यद्यप्य-
द्वितीयादिराज्यं न कृतमिति (अस्तित्वमिति षडान्वयः) न प्रवृत्तिनिमित्तापेक्षा । तथाप्य-
नहुनसंविज्ञानबहुव्रीक्षिणा एकैवपक्षयोः स्वगतभेदसंज्ञासीयभेदनिषेधकबोधमिति श्रव्यम् ।
किञ्च ब्रह्मव्यवस्थद्वितीयाभावे किं प्रमाणं वेदान्तो वा अन्यद्वेति चिकन्त्य नात्र इत्याह ॥
असंगृह्येनेति ॥ संस्कारासंगिसम्बन्धीजनकेत्यर्थः । द्वितीयं निराह ॥ अन्यस्य चेति ॥

नन्वाद्वितीयकत्वमद्वैतैव द्वितीयाभावः सिद्धयति ॥ नच द्वितीयत्वेन तस्यापि निषेधः
विरोधादित्यत आह ॥ भौतेनेति ॥ मानान्तरेणेति ॥ यत्किन्तोरित्यादिवाक्यान्तरेत्यर्थः ॥
स्वपदेनेति ॥ स्वतन्त्रमित्याह नपदेत्येत्यर्थः । किञ्चाभावरूप धर्मा नाद्वैतं प्रप्नोत्यभ्युपगच्छता

निषेधपरत्वेनैव संकोचो नत्वभावरूपद्वितीयनिषेधपरत्वेनेत्यत्र हेत्वभावाच्च । भावस्यापि स्वाभावाभावत्वाच्च । अमेदस्याप्यन्योन्याभावप्रतियोगित्वेन तत्सत्यत्वासिद्धेः । मेदस्याप्यन्योन्याभावत्वेन तत्सत्यत्वापत्तेः । प्रध्वंसादेः प्रतियोगिना सह विरोधाय स्वतुल्यसत्त्व-प्रतियोगिसापेक्षत्वाच्च । भावत्वानिर्वचने भावस्वेवाभावत्वानिर्वचनेऽभावस्यापि सत्वासिद्धेर-भावे सत्त्वाय तवाप्यभावत्वादिनिर्वचनेन प्रयासापाताच्च । अभावे दृश्यत्वादेर्यभिचारस्य (वा)चाभाववद्भावस्यापि सत्यत्वेऽपि दृश्यत्वोपपत्त्या अप्रयोजकत्वस्य (वा)चापाताच्च । अभावस्य प्रतियोगिघटितत्वेन भावादपि विशिष्याद्वैतविरोधित्वाच्च । किञ्चात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं स्वरूपेण वा पारमार्थिकत्वेन वा । नोभयमपि, निरस्तत्वात् । अन्या(न्यत्रा)समवेतस्यांशित्वमेत-त्तन्तुसमवेतत्वं विना(ऽनुपपन्नमि)न युक्तमिति विरुद्धम् । कस्याचित्पटस्य संयोगवृत्त्या एतत्तन्तुषु सत्त्वादनैकान्तिकम् । समवायवृत्त्या एतत्तन्तुष्वसत्त्वं तु विशेषणासत्त्वेनापि युक्तम् । इह तन्तुषु पट इतिप्रत्यक्षबाधितम् । अयं पटः एतत्तन्तुनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगी न । एतत्तन्वा-रन्धत्वाद्यतिरेकेण पटान्तरवदिति सत्प्रतिपक्षम् । नचाप्रसिद्धविशेषणता । एतत्तन्तुनिष्ठा-

(अभावरूपधर्मा नाद्वैतं निम्ननीत्यभ्युपगच्छतेति पाठान्तरम्) किमभावशब्देनाभावव्यवहारालम्बन-मात्रं विवक्षितं किं वा सप्तमपरार्थः । द्वितीयेऽप्यन्योन्याभावो वा संसर्गाभावो वेति चिकित्स्य नाद्य इत्याह ॥ भावस्यापीति ॥ द्वितीये प्रथमं निराह ॥ अमेदस्यापीति ॥ पारमार्थिकभाव-प्रतियोगिवस्यैव मिथ्यात्वे तन्त्रत्यादिति भावः । अन्ये दोषमाह ॥ प्रध्वंसादिति ॥ किञ्चाभावः पारमार्थिक इति न त्वयाऽभ्युपगम्यं शक्यः । तथासति नन्वन्यत्वनिर्वाहार्थं त्वयाऽभावव्यव-निर्वक्ष्यत्वापत्तेः । अन्यथा भावव्यव्यवृत्त्यन्तेन भावस्य मिथ्यात्वमिति न स्यादित्यत्र आह भावत्वानिर्वचन इति ॥ ननु भावत्वेन हेतुविशेषणाच्च व्यभिचार इत्यत्र आह ॥ अभावे-वदिति ॥ अभावस्य प्रतियोगिघटितत्वेनेति । अनिरिक्ताभावस्य स्वस्मान्मन्त्राकप्रतियोगि-निरूप्यत्वेनेत्यर्थः ॥ विरुद्धमेति ॥ स्वस्य पक्षधर्मतामिद्वयस्य स्वाध्याभावसापेक्षत्वात् तेन साध्य-साधने चिरोध इति भावः ।

किञ्चैतत्तन्तुनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं संयोगेन स्वमवायेन संबन्धान्तरं गच्छेति विवक्ष्यते दोषमाह ॥ इत्यवदिति ॥ यद्यपि पटान्तरध्वंसयुक्त(ध्वंसकृतेति पाठान्तरम्) ननुकारः पटस्य पक्षध-र्माच्च दोषः । तथापि सिद्धमाद्यनमित्यत्र ताम्यर्थम् ॥ द्वितीये दोषमाह ॥ समवायवृत्त्येति ॥ व्यवस्थां समवायव्यवस्थान्भ्युपगमादिति भावः । तृतीये आह ॥ इहेति । एतच्च त्रैयार्षिकप्रिया

त्यन्ताभावप्रतियोगित्वं किञ्चिच्छ्रुत्यन्ताभावप्रतियोगि संसर्गाभावप्रतियोगित्वव्याप्यत्वात्
 प्रागभावप्रतियोगित्ववदितिसामान्यतस्तत्सिद्धेः । एतच्चन्वनारब्धत्वं चोपाधिः । नचैत-
 त्वनारब्धसंयोगे साध्याव्यापकम् । आवयोस्संयोगः स्वात्यन्ताभावसमानाधिकरणइति-
 संमतेः । द्रव्यत्वावच्छिन्नसाध्याव्यापकत्वोपपत्तेरुपाधिरेव प्रयोजकः । साध्यवति ब्रह्मणि
 उपाधिबद्धेतोरभावात् । अनुकूलतर्काभावे च व्यतिरेकहीनस्याप्युपाधित्वाच्च । नह्यंशित्वं
 साम्यं विना न युक्तम् । उक्तहेतुनैवैतन्पदार्थक्रियाकारित्वाद्यभावस्यापि सुसाध्यादाभास-
 साम्यं च ।

यत्तु विमतं ज्ञानव्यतिरेकेणामत् ज्ञानव्यतिरेकेणानुपलभ्यमानत्वादिति विद्यासागरीय-
 बौद्धोक्तमहोपलंभयुक्त्युद्भिन्नम्, तत्र ज्ञानाग्नेदेनानुपलभ्यमानत्वं वा हेतुः ज्ञानविरह-

बोध्यम् । सिद्धात्मे एतादृशप्रतीतिरेवासिद्धेति ॥ नचेति ॥ यद्यप्यभावसाध्यकव्यतिरेकेणि न
 साध्याप्रसिद्धिर्दोषः । साध्यप्रसिद्धिं विनापि साध्याभावहेत्वभावयोर्भावकूपतया व्याप्तिग्रहसंभवात् ।
 तथापि साध्याभावत्वेन तन्मयीतेः साध्यप्रसिद्धिं विना अस्मभवेन साध्याप्रसिद्धिर्दोष एवेति ।
 (साध्याभावत्वेन व्याप्तिग्रहासंभवात् साध्याप्रसिद्धिर्दोष एवेति) ॥ संसर्गाभावेति ॥ अत्र
 संसर्गाभावपदं अन्योभ्याम्भावप्रतियोगित्वे अभिचारवारणाय । आवयोर्गति ॥ नच संयोगस्य
 व्याप्यवृत्तित्वं श्रूयते कृत्स्नः कपिसंयोगो दशकायां नेत्यनुभवसाधितमिति शङ्क्यम् । एतदनुभवादेव
 श्रूयावच्छिन्नवृत्तित्वं दशकावच्छिन्नवृत्तित्वस्य भिन्नव्यतिरेकाया संयोगतत्त्वन्ताभावयोर्भिन्नाभितःवर्येव
 सिद्धेः । नच प्रत्यभिज्ञाविरोधः । तस्या प्रातिविषयत्वात् । संयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वमभिप्रेत्याह ॥
 द्रव्यत्वेति ॥ द्रव्यत्वेति स्वाध्यव्यापकतायामसाधारणं कथमाह ॥ उपाधिरेवेत्येवकारो भिन्नक्रमः
 प्रयोजक एवोपाधिरिति । यो वदतिरेकप्रयुक्तव्यतिरेकप्रतिबोधि स तं प्रति प्रयोजक इति कृत्वा
 उपाधिवदितिव्यतिरेकदृष्टान्तः । अन्योपाधित्वत्वं हेतोर्भावादित्युक्त्यापत्तेरिति द्रष्टव्यम् ।
 प्रयोजकत्वमप्येवेति मन्वादाद्विरासार्थमाह ॥ हेतोर्गति ॥ तथाच नन विनापि भवनः
 साध्यस्य ननुप्रयोजकत्वंनोपाधिः साध्यव्यापकतासिद्धेः स्वाध्यव्यापकत्वमभिचारिहेतोः स्वाध्यमभि-
 चारित्वात्प्रति समव्याप्यस्य निष्कर्षितोऽर्थः (निर्गच्छितोऽर्थ इति पाठान्तरम्)

अनु वधैरसम्बन्धनारब्धत्वाभावाच्च तच्च स्वाध्यभाव इति व्यतिरेकमाहः पक्ष एव शङ्क्यः ।
 सत्त्वाद्यपि नोभयोः सम्बन्धितत्वं इति व्यतिरेकहीनोऽर्थः कथमुक्तधिरित्यत्र आह ॥ अनुकूलेति ॥
 त्वदुक्तहेतौ अनुकूलतर्काभावे व्यतिरेकमाहो नान्यवसत्त्वात्तत्त्वव्यापकत्वमाह विरोधिराहोपायक

प्रयुक्तोपलब्धिविरहवत्त्वं वा । आद्येऽसिद्धिः । षट्स्य ज्ञानमिति हि धीः न तु षटो ज्ञान-
मिति । नान्त्यः । ज्ञानस्योपलब्धित्वेन तद्विरहस्य तद्विरहाप्रयुक्तत्वात् । उपलब्धिसामग्री-
विरहप्रयुक्तत्वाच्च ।

यत्तु विमतं मिथ्या धीकाल एवान्यथाप्रमितत्वाच्चिन्नमोक्षतादिषु, भारूपवस्तु-
संलग्नत्वात्सर्ववृत्तिवत् । नचासिद्धिः । इदानीमेव “इदं सर्वं यदयमात्मे”ति धृत्या अशेषा-
नात्मनः आत्मत्वप्रमितेः । षटादिकं स्फुरतीतिभारूपवस्तुसंलग्नत्वाच्चेति कोमुद्युक्तम् ।
तत्राद्येऽन्यथेत्यस्य यथात्मत्वेनेत्यर्थः तदा सदात्मत्वेन प्रमितत्वस्यामिथ्यात्वव्याप्तत्वा-
द्विरुद्धो हेतुः । यदि प्रतिपक्षोपाधिस्य निषेधप्रतियोगित्वेनेति तर्ह्यसिद्धिः । व्यर्थव्यशेषणता

(साधकेति पाठान्तरम्) इत्यर्थः । अनुकूलतर्काभावेमेषोपाधयस्य ॥ न बांश्चिन्तयामास ॥ ननु
सहचारदर्शनव्यभिचारदर्शनाभ्यामेव व्याप्तिग्रहसंभवे कानुकूलतर्कापेक्षापीत्यत आह ॥ उक्तहेतु-
नैवेति ॥ ननु ज्ञानाभावेकालेऽनुपलभ्यमानत्वादिति हेत्वर्थः । स च मेवाभेदसाधारण इत्यत
आह ॥ उपलब्धीति ॥ एतावता ज्ञानोपलब्धिसामग्रयोः समनियतत्वमायातं ननुपलब्धिबिषयस्या-
स्तत्त्वं ज्ञानत्वं चेति भावः । अत एव ज्ञानाविषयकप्रतीत्यविषयकत्वादिति हेत्वर्थो विषयित इति
परास्तम् । एतावताप्युभयविषयतानियामकसमाजावश्यकत्वमायातम् । नावपरवशासवम् ।
किञ्च हेत्वर्थमभिधत्तो ज्ञानविषयकप्रतीतिरेवासिद्धा । अन्यथा तद्विषयकत्वासिद्धेर्हेतोर्भावा-
त्सिद्धिप्रसङ्गः । नच ज्ञानाविषयकाविषयकत्वमर्थः । नत्वैवमप्रसिद्धिः । ज्ञानाविषयकस्य षटादेरेव
प्रसिद्धत्वादिति वाच्यम् । ज्ञानाविषयकैकस्याविषयत्वेन विमतंऽसिद्धिप्रसङ्गादिति ॥ ज्ञानव्यति-
रेकेनेति तृतीयार्थस्य प्रकारान्तेऽपि एतदेव वृषणं द्रष्टव्यम् । यद्यपि परस्य नैवं व्याप्तिः समप्रति-
पक्षा । तथापि स्वमतावष्टम्भेनैतदुक्तमिति द्रष्टव्यम् ।

(यद्यपि) यत्तु विमतं सिद्ध्येति धीकाल एवम्यथाप्रमितत्वं पक्षे नोभयवार्तिस्यप्रतिपक्षम् ।
भुव्यनुस्मृधानकालेऽपि ह्रस्वोपरहितपरीक्षिताग्रामाण्यशङ्काजन्यविपरीतप्रत्यक्षमन्त्रेन पक्षे भुव्या
प्यागम्यप्रामांन्यसम्भवात् । तथाप्येतदनुमानमद्वैतधर्मादुक्तत्वाद्युक्तस्य वृथान इति द्रष्टव्यम् ।
द्वितीयहेतावासिद्धिमुक्तमुमाह ॥ षटादिकामिति ॥ तत्रांति ॥ उपलब्धसंज्ञोपलब्धित्वार्थः ॥ अस्मिद्ध-
गतिं ॥ अन्यतवासिद्धिरित्यर्थः ॥ व्यर्थव्यशेषणता चेति ॥ धीकाल एवम्यग्यानुपयोगादित्यर्थः ॥
सन्निधुः परमार्थादान्मर्नि चेति ॥ किञ्च पञ्चदशान्नसाधारणैकहेत्वभावात्तदनुमानाप्रवृत्तिः । नच
प्रकाशमत्वं तत्, प्रकाशाजनकत्ववत्तदप्यत्र नञ् स्फुरणावृत्तिवत्त्वं प्रकाशापरनामकज्ञानरूपत्वस्य च

च । द्वितीयस्तु मवित्रादावात्मनि चानैकान्तिकः । तस्यापि सविता प्रकाशते आत्मा स्फुरतीति भारूपसंलग्नत्वादिति दिक् ।

एतेन नवीनानामनुमानानि निरस्तानि । आद्ये सिद्धसाध(नार्द)नदोषात् । द्वितीये अव्याप्यवृत्तित्वानधिकरणशब्देनावयवावृत्तित्वोक्तावयवव्यादेरपक्षत्वापातात् । स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वोक्तौ च तदप्रतियोगिनि तत्प्रतियोगित्वस्य बाधितत्वात् । अनात्मत्वस्य निरस्तत्वाच्च । तृतीये स्वरूपेणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वे साध्ये अत्यन्तासत्त्वापातात् । धर्मावच्छेदेन तत्प्रतियोगित्वे साध्ये अर्थान्तरत्वात् । नित्यद्रव्याणामपि काले मत्वेन दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्याच्च । चतुर्थे न व्यावहारिकप्रतियोगिक इत्यपि सुसाधत्वेनाभामसाम्यात् । वक्ष्यमाणदूषणगणप्रासाच्च ।

॥ इत्थंशित्वाविहेतुभङ्गः ॥ ६ ॥

सचित्रवृत्तित्वादिति दूषणमभिप्रेत्याह ॥ इतिदिर्गिति ॥ आद्य इति । एतत्पटात्यन्ताभावः एतत्तन्नुनिष्ठ इत्यनुमान इत्यर्थः ॥ सिद्धसाधनादीत्यादिशब्देनार्थान्तवर्तिदूषणमभिप्रेत्याह (परिश्रद्धः इति पाठान्तरम्) ॥ कारणस्य कारणाभेदेन तत्तन्नाशितत्वव्युत्पादनात् अवृत्तित्वेनाप्युपपन्नः कव्युत्पादनाच्चेति भावः ॥ द्वितीय इति ॥ स्वस्मान्नाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वसाध्यकानुमान इत्यर्थः ॥ निरस्तत्वादिति ॥ अद्वैतहेतुभङ्ग इत्यर्थः ॥ धर्मावच्छेदेनेति ॥ पारमार्थिकत्ववृत्तधर्मावच्छेदेनेत्यर्थः ॥

॥ इत्थंशित्वाविहेतुभङ्गः ॥ ६ ॥

॥ अथ दृश्यत्वादेरुपाधिविवरणम् ॥

सोपाधिकाश्च दृश्यत्वादयः । स्वबाधकाभिमतबाधप्रयुक्तभानत्वस्य तदबाध-
बाधकं प्रति निषेधत्वेन विषयत्वस्य वा पक्षामावृत्तस्य समव्याप्तिमतो व्यतिरेकव्याप्ति-
मतस्योपाधित्वात् । नच पर्वतावयववृत्त्यन्यत्वापर्वतीयवद्विसामग्रीयुक्तत्वादेरिव पक्षमात्र-
व्यावर्तकविशेषणवत्त्वात्पक्षेतरत्वम् । बह्विना धूमे साध्ये आर्द्रन्धनप्रभववद्विमत्त्वादेरिव
वक्ष्यमाणानुकूलतर्कस्साध्यव्यापकत्वनिश्चयात् । बाधिते पक्षेतरत्वस्याप्युपाधित्वाच्च । इह च
वक्ष्यमाणप्रत्यक्षादिबाधात् । यद्वा यथा अनुकूलतर्काभावान्मित्रातनयत्वेन इयामन्त्रे साध्ये
ज्ञाकपाकजत्वं तस्मिन्साध्ये इयामत्वमुपाधित्तत्वेदापि बाध्यत्वादिरूपे मिध्यात्वे साध्ये
विपरीतप्रमाविषयत्वदोषप्रयुक्तभानत्वादिकं तस्मिन्साध्ये मिध्यात्वमुपाधिरस्तु । युगपदुभय-
साधने त्वर्थान्तरम् । मिध्यात्व एव विप्रतिपत्तेः । बाधो भ्रातिपूर्वकः विपरीतप्रमा तु नेति
तयोर्भेदः । यद्वा अविष्टानाभिमतममसत्ताकदोषवद्भेदुज्जन्यज्ञानविषयत्वमुपाधिः । ब्रह्मणोऽपि

स्वबाधकाभिमतेति ॥ स्वभावः समभिध्याहृतपरः । स्वस्य बाधकत्वेनाभिमतं पक्षेऽं
रजतमितिवान्न तत्वाभ्यो यो दोषः कदाचिः तत्प्रयुक्तं तत्प्रयोगं भानं यस्य तत्प्रमित्यर्थः । अत्र
साधनव्यापकतानिपत्तार्थम् ॥ स्वेति ॥ अविष्टाकपदोषस्य प्रपञ्चबाधकब्रह्मज्ञानबाध्यत्वात् साध्य-
व्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वमभ्युपगम्यमिति भावः । यदि शुक्तिरूप्यभावेऽपि, अविष्टाना-
ज्ञानमेव दोषः तदा ब्रह्मज्ञानरूपदोषस्य, तद्बाधकबाध्यत्वात्साध्य साध्यव्यापकत्वेति उपाध्यन्तरमाह ॥
नदबाध्येति ॥ प्रपञ्चबाधिकायाश्चरमकृतेः स्वबाध्यत्वात् प्रातिभासिकरूप्यादिबाधकस्य शुक्त्वादि-
वापार्ष्ण्यज्ञानस्य च स्वाबाध्यत्वात् अस्योपाधित्वमुभयसंप्रतिपक्षमित्यर्थः । उपाधिद्वार्ष्ण्यगवेषणायां
समव्याप्तस्यैवोपाधित्वमित्यभिप्रेत्याह ममट्याप्तिमत इति ॥ नृत्वेति ॥ यद्यपि पर्वतावयव-
कृत्यन्त्रत्वं पर्वतावयववृत्तिरूपादिकमपि व्यावर्तयतीति न पक्षमात्रव्यावर्तकम् । तथापि नृत्त्य-
योगसंभवादिबभूवमिति ब्रह्मण्यम् । नन्वार्द्रन्धनप्रभववद्विमत्त्वादेः पक्षमात्रव्यावर्तकतया
नोपादानं किन्तु समव्याप्तस्यैवोपाधित्वमित्यभिप्रायेण । प्रकृते तु विरोध्यमावर्त्यैव समव्याप्तत्वात्
वैषम्यमित्यत्र आह ॥ बाधित इति ॥

यद्वा पक्षमात्रव्यावर्तकविशेषणमनुपादेयमेव । नचैवं साधनव्यापकत्वात्साधयमुपाधिः ।
तच्चिद्व्याभासेन स्वविषयोपाधित्वस्येद्वत्त्वात् । व्यभिचारसंज्ञावाचकतया तथापि कृपणसमर्थ-
त्वादित्वाह ॥ यद्वेति ॥

बौद्धकल्पितदोषवद्वेदजन्यज्ञानविषयत्वात् । समव्याप्यर्धमधिष्ठानसमसत्ताकेतिविशेषणम् । नतु पञ्चव्याप्यर्धम् । येन पक्षेतरत्वं स्यात् । यदा वेदतात्पर्यविषयाद्दर्माधर्मादिरूपात्साक्षि-
वेद्यात्मसुदुःखादिरूपाद्वा पक्षैकदेशाभ्यावृत्तं भुतितात्पर्याविषयत्वं दोषजन्यधीविषयत्वं वा
पञ्चमात्राभ्यावृत्तं प्रतिभासमात्रशरीरत्वं बोधाधिः । नच तथापि जगत्प्रतिभासमात्रंशरीरं
प्रतिकर्मव्यवसाययोगादितिदिक् ॥

॥ इति दृश्यत्वादेरुपाधिविवरणम् ॥ ७ ॥

॥ अथ दृश्यत्वादेराभाससाम्यविवरणम् ॥

विमतं प्रतिभासिकं दृश्यत्वाच्छ्रुतिरूप्यवत् । ब्रह्म मिथ्या व्यवहारविषयत्वाद्-
मद्वित्युपपत्त्याद्वा श्रुतिरूप्यवदित्याभाससाम्यं च । जगतोऽप्रतिभासिकत्वग्राहिप्रत्यक्षं
ब्रह्मणस्सत्यत्वभुक्तिज्ञानुमानविरोधादप्रमाणम् । विपक्षे च गौरवम् । न्यवहृतिव्यवहारयोः
संबन्धान्तराभावात्तत्त्वं व्यवहार्यं व्यवहृतावध्यस्तमित्यादि च बाधकमिति सुवचत्वात् ॥

॥ इति दृश्यत्वादेराभाससाम्यविवरणम् ॥ ८ ॥

ननु साध्यव्याप्यहेत्वव्यापकत्वात् साध्याव्यापकत्वमिच्छत्वात् संनिगमोपाधित्वमपि नास्तीत्यत
व्याह ॥ अनुकूलतर्काभावादिति ॥ हेतुबन्धुकूलतर्काभावात्साध्यामेवोपाधेरुपपत्त्यमित्यर्थः ।
धर्मन्तरमित्यापाततः । शुभशुभमवसाधनेऽप्येकांशस्योपाधित्वमिति द्रष्टव्यम् । नतु विपरीत-
प्रमाविषयत्वं नोपाधिः । तस्यैव साध्यत्वमिमतकालवदुक्तत्वात् । अन्वधानुमानमात्रोपपेदा-
वन्तेरित्यत व्याह ॥ बाध इति ॥ नतु पञ्चव्याप्यर्धमिति ॥ यद्यप्यधिष्ठानसमसत्ताकत्वविशेषण-
व्यवसायम् । तथापि समव्याप्यर्धमेवोपाधेन तेन पक्षे व्याकृतिरपि सिध्यतीति भावः ।

॥ इति दृश्यत्वादेरुपाधिविवरणम् ॥ ७ ॥

ननु बाधिवृत्तिबाधुभवाङ्गीकृत एव दोषो बाध्यः । अन्यथाधिष्ठानसमसत्ताकत्वस्यापि
दोषे वीर्यामिमत्तत्वेन पुनरप्युपाधेनैव समव्याप्यत्वमित्यत व्याह ॥ यद्वेति ॥ पक्षैकदेशादिति ॥
नच साध्याभावसाधने उपाधिव्यतिरेकस्य आगमिद्वयं व्यभिचारोच्चापकत्वस्यैव दोषत्वसंभवादिति
भावः ॥ भुतितात्पर्येति ॥ नच धर्मिणी मुच्यतः भुतितात्पर्याधिषयत्वमन्वेधेति बाध्यम् ।
मुच्यत्वस्याप्याप्यविकल्पवदिति भ्रष्टः ॥ प्रतिकर्मैति ॥ लोकप्रतीतिवृत्तिमेव उच्यत्वमुपेक्षणीयत्वा-
वन्तेरिति भ्रष्टः ॥ गौरवमिति ॥ ब्रह्मण्यवसाधने हेतुविशेषकत्वे गौरवमित्यर्थः ॥ सर्वमिति ॥
यद्य त्व सर्वं दृश्यत्वमवसाधनं तद्वदित्यर्थः ॥ इति दृश्यत्वादेरुपाधिराभाससाम्यव्याह ॥ ८ ॥

॥ अथ सत्त्वनिरुक्तिः ॥

सन्धटइत्यादिप्रत्यक्षवाधिताश्च दृश्यत्वादयः । ननु किमिदं सत्त्वं यत् प्रत्यक्षसिद्धं परजातिर्वा असद्वैलक्षण्यं वा अर्थक्रियाकारित्वं वा प्रमाविषयत्वं वा तद्योग्यत्वं वा भ्रमाविषयत्वं वा स्वसमानाधिकरणस्वसमानकालीननिषेधाप्रतिषेधित्वं वा अबाध्यत्वं वा । नाद्याः । सिद्धसाधनात् । न चतुर्थः । असति प्रमाणाप्रवृत्त्या तद्विषयत्वात्प्रोक्तसत्त्वस्य वक्तव्यतया तस्य सत्त्वाद्व्यवत्वात् । असतोऽपि व्यवसायद्वारा साक्षात्सात्त्विकप्रकारप्रमाविषयत्वाच्च । सत्त्वप्रकारकप्रमाविषयत्वे चात्माभयात् । असत्त्वाप्रकारकप्रमाविषयत्वे चासत्त्वस्य सत्त्वनिरूप्यत्वेनान्योन्याभयात् । अत एव न पञ्चमः । न षष्ठः । सतोऽप्यसत्त्वप्रकारकभ्रमविषयत्वात् । सत्त्वप्रकारकभ्रमाविषयत्वे चात्माभयात् । असत्त्वाप्रकारकभ्रमाविषयत्वे चान्योन्याभयात् । न सप्तमः । संयोगादावप्याप्तेः । शुक्तिरूप्येदरविचरणाद्यभावेनातिव्याप्तेः । नाप्यष्टमः । बाधस्य प्रतिषेधोपाधौ त्रैकालिकसत्त्वनिषेधत्वेनान्योन्याभयात् । उच्यते । तथात्मनि यत्सत्त्वं तदेवेह मम । उक्तं हि “यादृशं ब्रह्मणः सत्त्वं तादृशं स्वात्मगत्यपि” इति । तत्र तदनिर्वाच्यं चेदिहापि तथास्तु । सत्त्वा-निर्वाचनेऽपि तद्वदेव स्वरूपपारमार्थ्योपपत्तेः । यदिच तत्रानृत्यार्हास्तिमात्रं अबाधितस्वरूपं

परजातिरिति ॥ स्वप्ताजातिरित्यर्थः । तद्योग्यत्वमिति ॥ प्रमाविषयतावच्छेदकावच्छिन्नत्वमित्यर्थः ॥ सिद्धसाधनादिति ॥ अद्वयपुण्यतत्त्वैव त्वया प्रत्यक्षविषयत्वेनोच्यमानः बाधित्यर्थः । तथाच दृश्यत्वाद्यनुमानं निर्वाधमिति भावः । स्वरीत्या दूषयति ॥ असतीति ॥ प्रमाजस्य नियतविषयत्वनिर्वाहाय तद्विषयतावच्छेदकस्याप्यस्यैव स्वव्यवसायद्वाराभ्युपगतत्वत्वा-दित्यर्थः ॥ तस्येति ॥ प्रमाविषयत्वव्यवसायः ॥ सिद्धात्मनीत्याप्याह ॥ अमनोऽपीति ॥ असत्त्वप्रकारकेति ॥ असत्त्वमन्वयमानाधिकरणधर्मप्रकारकेत्यर्थः । तेन तादात्म्यत्वप्रकारकप्रमाविषये वृत्तमिति नातिप्रसङ्ग इति बोध्यम् । असत्त्वं स्वत्वात्मनाभाव एवेत्यभिप्रेत्य दूषयति । स्वव-निरूप्यत्वेनेति ॥ अत एवेति ॥ असत्त्वमिद्व्याख्यादेशेरेवेत्यर्थः ॥ अधिकरणाद्यभावेनेति ॥ स्वप्न इति शेषः । त्रैकालिकेति । स्वकृपेण निषेधे शून्यवादावर्णनमिति भावः ॥ दृश्यस्थित-त्वेनेति ॥ तथाच नापरिच्छिन्नत्वं स्वत्वमिति भावः ॥ न प्रतीति ॥ निषेधे प्रतीत्यर्थः ॥ अभ्यस्तुच्छे इति ॥ अवाप्यस्मग्रहणं परीत्या । कारिका व्याचष्टे ॥ सर्वेति ॥ संयोगाभावव्या-

वा सत्त्वम् । बाधश्च प्रतिपक्षोपाधौ त्रैकालिकनिषेधः । ज्ञानेन निवृत्तिर्वेति नान्योन्याशयः । तर्हीहापि तथास्तु ब्रह्मसाम्यस्यैवापेक्षितत्वात् । अपरिच्छिन्नत्वं तत्र सत्त्वमिति चेन्न । शुक्ति-
रूप्ययोः परिच्छिन्नत्वे ब्रह्मशून्ययोश्चापरिच्छिन्नत्वे तुल्येऽपि सत्त्वासत्त्वयोर्व्यवस्थितत्वेन
जगत्पुक्तपारिभाषिकसत्त्वाभावस्य ब्रह्मणि परिच्छिन्नत्वरूपसत्त्वाभावस्येवेष्टत्वात् । सौहार्देतु
“ त्रिकालसर्बदेशीयनिषेधाप्रतियोगिता । सत्तोच्यतेऽध्यस्ततुच्छे तं प्रति प्रतियोगिनी । ”
सर्बदेशकालसंबन्धिनियेधाप्रतियोगित्वं सत्त्वम् । यदवच्छिन्ने संयोगस्तदवच्छिन्ने तदत्यन्ता-
भावो नेति न तत्राव्याप्तिः । गगनादेरप्यत्यन्ताभावः केवलान्वयी नेत्युक्तत्वाच्च गगनादाव-
व्याप्तिः । तुच्छमप्यस्तं च उक्तप्रतिषेधप्रतियोगीत्युक्तत्वाच्चातिव्याप्तिरपि । अश्वे गोत्वं
कदाचिदपिनास्तीत्यादौ तत्संसर्ग एव निषिध्यत इति मते देशपदमनपेक्षितम् । केचित्तु
पराभिप्रेतमिध्यान्वाभावो बाऽऽद्वितलक्षणत्वे सत्यनारोपितत्वं वा अस्तित्वप्रकारकप्रमां प्रति
कदाचित्साक्षाद्विषयत्वं वा कालसंबन्धित्वं वा सत्त्वम् । अस्तित्वं च वर्तमानत्वम् ।
अतीतादिरपि कदाचिद्वर्तत एव । आरोपितं तु कालत्रयासंबन्धित्वेन बाधबोधितमिति न
दोष इत्याहुः ॥

॥ इति सत्त्वनिरुक्तिः ॥ ९ ॥

अप्यप्रवृत्तिस्त्वमभिप्रेत्याह ॥ यदवच्छिन्नेति ॥ अमर्द्वैलक्षण्य इति ॥ एतन्नासत्यसिध्याति-
कारणाय । अनारोपितत्वं तु मिध्यात्वविरोधित्वार्थमिति ध्येयम् ॥ अस्तित्वेति ॥ अत्र
साक्षात्पक्षं व्यवसायद्वारा सत्यप्रकारकस्तद्धिचिचये असत्यसिध्यातिकारणाय । आत्माशय-
कारणाद्याह ॥ अस्तित्वं चेति ॥ कदाचित्त्वं च स्वकथयनार्थम् ॥ न होष इति ॥ नाति-
व्याप्तिरित्यर्थः । आधुरित्यस्वरूपोद्भावनम् । मर्द्वैतं तु पराभिप्रेतमिध्यात्वस्य प्रतिपक्षोपाधि-
घटितत्वेन सत्त्वप्रकारकसत्त्वासत्यसिध्यातिः । सत्त्वघटितत्वे चासत्त्वकान्तर्भावः । द्वितीये त्वसत्त्वस्य
सत्त्वनिरूप्यत्वेनाभ्योभ्याशय इत्याकर एव स्फुटम् । अत्र एव न मृगीयोऽपि । प्रमाद्यप्रवृत्ति-
नियामकत्वेनाभ्यवस्यैव सत्त्वस्य निर्वक्यत्वत्वात् । अनुये च सिद्धसाधनम् । कालसंबन्धित्वस्य
मेनात्यभ्युपगमादिति ॥ ९ ॥

॥ इति सत्त्वनिरुक्तिः ॥

॥ अथ प्रत्यक्षस्य जात्योपक्रमान्निर्णयश्च प्राबल्यम् ॥

नन्विदं रूपमित्यत्रेदमिति वत् सन्धट इत्यत्रापि सन्नित्यधिष्ठानब्रह्मानुबेध एवेति चेन्न । चाक्षुषादिज्ञाने रूपादिहीनब्रह्मास्फुरणादित्युक्तत्वात् । नीलो घटः मिथ्या रूपं असन्नमृग-
मित्यादावपि नील इत्यादिरधिष्ठानानुबेध इत्यापातात् । नैत्यादिकं घटेऽस्ति सत्त्वं तु नेति
चेन्न । अस्मारोपितत्वसिद्धयधीनत्वेनान्योन्याभयात् । अन्यथा सत्त्वं ज्ञानमित्यत्रापि सत्य-
मित्यधिष्ठानानुबेध इति स्यात् । नद्यपि ब्रह्मैव सद्रूपमन्यन्मिध्वेति सिद्धम् । ननु तथापि
कथं प्रत्यक्षमात्यन्तिकाबाध्यत्वग्राहि । तात्कालिकाबाधस्तु रूप्यादेरिवेष्ट इति चेत्किं प्रत्यक्षम-
प्रमाणमेव उत प्रमाणमपि वर्तमानमात्रग्राहित्वात् त्रिकालाबाधग्राह्यम् । आद्येऽपि स्वतः-

इदमिति ॥ इदमंशानुबेधवदित्यर्थः । तथाच सत्यग्राहिप्रत्यक्षं न दृश्यत्वाद्यनुमान-
बाधकमिति भावः ॥ उक्तत्वादिति ॥ परिच्छिन्नत्वादित्येनुमन्न इति शेषः । एतच्छोपलक्षणम् ।
न संसरे तिष्ठतीत्यादिभ्युत्पादाक्षुषत्वप्रयोजकरूपाभाषोक्तिपूर्वकं तस्य चाक्षुषब्रह्मत्वनिषेधादित्यपि
दृष्टव्यम् । नील इति ॥ यद्यप्युभयसिद्धसत्त्वाभाष्यग्राह्यतुभयसिद्धनैत्यादाभाष्यः कश्चिदटाद्यस्यो
नास्ति यदनुबेधः प्रकृते बाध्यः । कल्पनीयत्वे घटादावेव नैत्यादिकमस्तु । कृतमप्य(च)-
कल्पनया । तथापि घटनिष्ठतया प्रतीतस्य सत्त्वस्य घटे बाधके सत्येवाभ्यानुबेधो बाध्यः ।
अन्यथातिप्रसङ्गादित्यत्र तात्पर्यम् ॥ वर्तमानमात्रेति ॥ प्रत्यक्षस्य सन्निकृष्टार्थमात्रग्राहित्वादिति
भावः । तस्मिन्निति ॥ अक्षाग्रामाण्य इत्यर्थः ॥ तयोरिति ॥ अनुमानागमयोरित्यर्थः ।

नन्वेवमक्षव्यापि ग्रामाण्यं न स्यात् । अनुमानागमविरोधादित्यत्र आह ॥ अक्षम्यन्ति ॥
ननु तद्वृद्धीतविषयकत्वेन यदि प्रत्यक्षस्य प्राबल्यं तदा प्रत्यक्षावृद्धीतघटादिनिष्ठातीन्द्रियधर्म-
विषयकत्वेनानुमानमपि प्रबलं किं न स्यादित्यत्र आह ॥ अनुमित्यादीनि ॥ बहिर्ज्ञेयेति ॥
बह्व्यनीत्येत्यर्थः । जम्बीर्यगोचरप्रत्यक्षस्यापि न आप्तानुमानाद्यपेक्षया प्राबल्यम् । अपि तु
धर्मिग्राहकत्वेनोपजीव्यत्वावेत्येत्यत्र आह ॥ धर्म्यादिति ॥ ज्ञान्येवेति ॥ यद्यपि प्रत्यक्षस्य न
प्रत्यक्षत्वेन प्राबल्यम् । किन्त्वनन्यथासिद्धप्रत्यक्षत्वेन । तथाप्यनन्यथासिद्धानुमानिकत्वैः यस्मान्ने
विद्यमानेऽपि पीतप्रत्यक्षोपयान् जात्यैव क्षमदोषाज्जन्यस्य तस्य प्राबल्यम् । तच्चानुमानागमाभ्याम-
स्फुरणाद्योपविषयकत्वमिति भावः । ननु प्रत्यक्षस्यानुमानागमापेक्षया प्राबल्ये निष्ठाऽनविरोध
इत्यत्र आह ॥ वैदिकार्थविषयमिति ॥ अन्तःप्रत्यक्षप्रवृत्तिकाः र्थविषयमित्यर्थः । यद्यपि
वैदिकत्वमधिगम्येऽप्ये प्रत्यक्षाप्रवृत्तेः न तयोः प्राबल्यद्वैतव्यभिक्ता युक्तः । तथापि भगवत्प्रवृत्तेषु

प्राप्तस्य तच्चावेदनरूपप्रामाण्यस्य त्यागः किमनुमानविरोधादागमविरोधाद्वा भाविबाधक-
 शङ्कामात्रेण वा । नाद्यौ । तयोः प्रामाण्ये तद्विरोधेनाश्वस्याप्रामाण्यं सति च तस्मिन्माना-
 विरोधेन तयोः प्रामाण्यमित्यन्योन्याश्रयात् । अश्वस्य तु प्रबलस्य प्रामाण्यमनुमितिशब्दाविरो-
 मानागमविरोधापेक्षं नेति नान्योन्याश्रयः । नहि सिंहः शशश्चावकाभावां प्रतीक्ष्य वमपेक्ष्य
 वनं गाहते । प्रत्यक्षस्यानुमित्यादितः प्राबल्यं च तदगृहीतरेखोपरेखादिविशेषप्राहित्वादनु-
 मित्याद्यनिवर्तितदिहोहादिनिवर्तकत्वाच्च ज्ञान्यैव । दृष्टं हि बहिर्ज्ञेयानुमाने धर्म्यदिश्वस्य-
 छेदमेवादिप्राक्षिप्रत्यक्षप्रवृत्तेः सम्मनचिपकत्वमस्तीति ध्येयम् ॥ उक्तार्थे संवादमाह ॥ अत
 एवेति ॥ प्रत्यक्षस्य प्राबल्ये वैदिकदृष्टान्तमाह ॥ उपक्रमेति ॥ एतच्च शेषलक्षणे तृतीये तृतीय-
 पारे चिन्तारितम् । “ भुतेर्ज्ञाताधिकारः स्यात् ” । अत्र ज्योतिष्टोमे “ प्रजापतिर्वा इदमेक
 श्वमीत्, प्रजापतिरकामयत प्रजाः सृजेवेति । स तपोऽतप्यत । तस्मात्तेपानात् त्रयो देवा अश्रज्यन्त
 अतिर्वायुपदित्यः, ते तपोऽतप्यन्त, तेभ्यस्तेपानेभ्यस्तयो देवा अश्रज्यन्तामेः श्रुण्वेदः, वायोर्यदुर्वेदः
 अनित्यान्तामवेदः इत्येवमुपक्रम्य तनुपसंहारे श्रूयते, तस्मादुचैः श्रुचा क्रियते, उपांशु यजुषा, उचैः
 साजेति । तत्र संवेदः । किमुचैर्द्वयः श्रुगद्विभन्वाणां धर्माः उत वेदानमिति । उपक्रमे
 वेदशब्दप्रवणानुपसंहारे श्रुगादिशब्दप्रवणाच्च संवायो जायते । वेदशब्दो हि मन्त्रब्राह्मण-
 समुदायात्मकस्य प्रपञ्चविशेषस्य नाचकः । वेदानधीत्य वेदी वा वेदं वापि यथाक्रममित्यादि-
 व्यवहारात् । श्रुत्यनुःसामवाक्यास्तु वेदलक्षणे तेवाश्रयशार्धचनेन पादव्यवस्था, गीतिषु
 सामाख्या, शोषे यतुःशब्दः, इति सूत्रैः सप्ताक्षरधायावबन्धगीतिविशेषनाचकत्वेन निर्णिताः ।
 ज्ञानो वेदशब्दस्य श्रुगदिशब्दानां चास्त्येष संवायप्रयोजकमिच्छार्थत्वम् । तत्रोपसंहारगतेषु
 विध्युदेगेषु श्रुगादिशब्दप्रवणात् उपक्रमगतार्थत्वादे श्रुण्वेदशब्दसत्त्वेऽपि अर्थवादस्य विधिरोधनया
 गुणप्रधानविरोधे प्रधानस्य विध्युदेरास्त्यैवानुसरणीयत्वात् श्रुगादिधर्माः उचैर्द्वयः । एवञ्च
 यतुर्वेदादिगतेष्वपि श्रुगदिषु उचैर्द्वयः कर्मण्य इति पूर्वपक्षे सन्धान्यः प्रधानस्य गुणाद्-
 नीयस्त्वम् । नचैव विध्युदेराज्ञां श्रुगादिविषयतया लघ्यात्मना । उपक्रमे वेदमन्कीर्तनेन वेदानां
 किञ्चिद्विषयत्वं इति प्रथममेव विज्ञास्यमानस्य वेदधर्मत्वावगत्या तदेकवाक्यतया पञ्चादायतनः
 उपसंहारस्य तद्विद्वद्वाचोपकथासंभवात् । तस्मात्प्रथममुपक्रमेण कश्चिदप्ये बोधितं तदेक-
 वाक्यतया एतदुपसंहारः तदाकाङ्क्षानुसारेण कस्याप्यवगतिना प्रतिपद्यत इति श्रुगादिशब्दानां
 श्रुण्वेरादिभक्त्यन्तेन वेदधर्माः उचैर्द्वयः, इति सिद्धान्त इति । विरोधिसत्त्वासम्बाध्यां बला-
 वलमुक्तं तद्विषयककालप्रमाणाभ्यां कलाकलं जीतवद्वान्तावद्वेजेनाह ॥ लिङ्गाद्युत्तेर्गेति ॥

रादिनापि सिद्धयानुपजीव्यत्वेऽपि औष्ण्यप्रत्यक्षस्य जात्यैव प्राचल्यम् । ‘प्राचल्यमागमस्यैव जात्या तेषु त्रिषु स्मृतम्’ इति तु वैदिकार्थविषयम् । अत एवोक्तम् । “क्वच प्रत्यक्षतः प्रांस-
मनुमागमबाधित”मिति । उपक्रमधिकरणन्यायेनोपसंहारादुपक्रमस्यैवानुपसंज्ञातविरोधि-
त्वाच्च । उक्तं हि । “असंज्ञातविरोधित्वादर्थवादो यथा धृतः । व्याख्येयस्तद्विरुद्धस्य
विध्युद्देशस्य लक्षणे”ति । लिङ्गाच्छ्रुतेरिव शीघ्रगामित्वाच्च । उक्तञ्च । “प्रत्यक्षे चानुमाने च
यथा लोके बलानलम् । शीघ्रमन्वरगामित्वात्तथेह धृतिलिङ्गयो”रिति । यदाहवनीये
जुहोतीत्यम्मात्यदे जुहोतीत्यस्येव विशेषविषयत्वाच्च । प्रत्यक्षं हि विशिष्यर्षट्सम्बन्धग्राहि ।

एतदपि तत्रैव शेषलक्षणे तृतीये तृतीयपादे विहितम् । धृतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानं
समवाये पारदोक्तन्यमर्थविप्रकर्षात् । तत्र धृतिलिङ्गविरोधे इदमुदाहरणम् । अग्निचयने धृतं ।
येन्द्रया गार्हपत्यपुपतिष्ठत इति । तत्र किमैन्द्रया कदाचनस्तरीरसि नेन्द्र सख्यसि दाशुषे इत्युच्येन्द्र-
स्योपस्थानं कर्तव्यं किं वा गार्हपत्याग्रेरिति संशये भद्राक्षपादं वस्तुनि केनापि चिनियोकमु-
द्राक्षयत्वात् येन्द्रयेति तृतीयाधुत्यापि येन्द्रो शक्य एव चिनियोकध्या । तस्याच्च शक्तिरिन्द्र-
प्रकाशन एवेति तस्यैवोपस्थानं कर्तव्यम् । गार्हपत्याम्ब यत्तसाधनत्वसाधर्म्यादिना इन्द्रं वर्त-
यितव्या इति पूर्वपक्षे, यत्र वस्तुनः सर्वथाऽऽसामर्थ्यं तथैव चिनियोगो न संभवति । अस्ति
निबन्धशाब्दस्य गार्हपत्यं गौणं तत् । अवश्यं च तस्मिन्ने इन्द्रशाब्दस्य वा (ब्राह्मणे) गार्हपत्य-
शाब्दस्य वा कश्चिदमुक्त्यार्थत्वं कल्पनीयम् । तच्च प्राप्तार्ये मन्त्रे एव युक्तं विधौ लक्षणायाः
अप्याप्यत्वात् । नच विध्यनुसारेण लक्षणया गार्हपत्योपस्थाने चिनियोगेऽपि इन्द्रप्रकाशनशक्ति-
रूपया मुख्यकृत्या लिङ्गाग्निकया इन्द्रोपस्थानेऽपि चिनियोगोऽस्त्विति वाच्यम् । प्रत्यक्षधुर्या
शीघ्रं चिचियुक्तं मन्त्रं तावन्नैव मन्त्राख्यानस्य चरितार्थत्वेन हेतुविचिनियोगकल्पनानिमित्ता
भावात् । तस्माद्गार्हपत्यस्यैवोपस्थानं कर्तव्यमिति सिद्धान्त इति । चित्रोचनियतः केनापि
(चित्रोचनेनापि) प्रत्यक्षप्राचल्यमित्यत्र धीमदशान्ममाह ॥ यदाहवनीय इति ॥ एतच्च दशमं
अध्याये अहमपादं विहितम् । अविशेषेण यच्छान्द्रमस्यायत्वाद्धिकार्यस्य तत् संविद्यमाग-
द्विशेषादि स्त्वात् । यदाहवनीये जुहोतीति होमस्ताम्राग्रेऽधिकरणत्वेन विहितस्याहवनीयस्य
गार्हपत्ये पक्षीसंयाजान जुहोतीत्यादिना होमविशेषेणधिकरणत्वेन विहितगार्हपत्यादिभिः
विद्वदो बाधो वेति संवेदे सामान्यविशेषराक्षयोर्द्वयोर्गपि प्रत्यक्षत्वेन इममया धीमदलिङ्ग-
चिनियोगचम् इत्यलक्ष्यभावाभावेन यत्तत्तान्नचाराद्धिकार्य इति पूर्वपक्षः । (पूर्वपक्षं तिह

भुतिस्तु सामान्येन द्वितीयनिषेधिका । किञ्च यथा “यत्किञ्चित्प्राचीनमग्नीषोमीयासेनोपांशु चरती”त्यत्रत्यस्य यत्किञ्चित्छब्दस्य प्रकृतविशेषवाचित्वेन सामान्याविषयत्वेऽपि दीक्षणीयाव्यतिरिक्ते सावकाशत्वात् “यावत्प्राचा कामयीत तावत्प्राची दीक्षणीयायामनुभूया-”दित्यनेन निरवकाशेन संकोचः तथा वृत्त्यन्तरेण वा अनेकार्थत्वेन वा विषयान्तरपरत्वेन वा सावकाशायाः भुतेनिरवकाशेनाश्लेषेण संकोचः किं न स्यात् । किञ्च पञ्चदशरात्रे प्रथमेऽहनि

पाठान्तरम्) इत्यन्तेऽपि सामान्यविशेषवाक्ययोः विशेषवाक्यतः पक्षीसंयाजानिहोमविशेषे गार्हपत्यादेः धृत्यैव प्राप्तिः । सामान्यवाक्यनस्तु अहवनीयादेः होमसामान्ये विधानात् भुतहोमसामान्यमुख्येन तद्विशेषलक्षणया तत्राहवनीयस्य प्राप्तिरित्येवं सन्निकर्षविप्रकर्षसङ्गात् विशेषविहितैः गार्हपत्यादिभिः सामान्यविहितस्य बाध एवेति सिद्धान्त इति । प्रत्यक्षस्यागमपक्षया निरवकाशात्वेनापि प्राचन्यमित्येनधर्मैर्नष्टास्तावदहमेन दर्शयितुमाह ॥ किञ्च यथेति ॥ तदेतन्नध्याप्याये प्रथमपादे खिन्नितम् । देशसंबन्धमुपांगुत्वं तेषां स्यात् भुतिनिर्देशात् तस्य च तत्र भावान् इति । ज्योतिष्टोमे भूयते “त्सरा वा एषा यज्ञस्य । तस्मादृष्टिकिञ्चित्प्राचीनमग्नीषोमीयासेनोपांशु चरन्ति” इति । तत्र संशयः किमिदमुपांगुत्वं यज्ञस्याग्नीषोमीयात्प्राग्भागस्तद्धर्मः । उताग्नीषोमीयपदोर्ध्वे प्राग्भावावर्तिनः पदार्थाः तद्धर्म इति । तत्र प्राचीनराज्यस्य विक्रान्ततया यज्ञप्रागभावे मुख्यवृत्तेः तत्रत्येषु पदार्थेषु लक्षणावृत्तेः मुख्यकृत्वा प्रथमोपस्थितस्य प्राग्भागस्यानिक्रमे कारणाभावात् तद्धर्मोपांगुत्वमिति पूर्वपक्षे प्राग्भागधर्मत्वे तस्यैकत्वात् यन्प्राचीनमग्नीषोमीयादित्वेनाश्लेषे कथञ्च स्यादिति यत्किञ्चिदित्यनेकव्यक्तिसंबन्धवादानुपपत्तेः तन्नुरोधेनाग्नीषोमीयप्राग्भागत्वनिर्णायकत्वात् पदार्थानामेवोपांगुत्वमेव । एवञ्च यद्यपि यत्किञ्चिदित्यनेकव्यक्तिसाधित्वात् तन्नेन प्राग्भागत्वनिर्णयः स्वैरेव पदार्थाः दीक्षणीयात्पयः तत्तन्प्राप्तिस्विकारपेणोपस्थापयितुं युक्ताः । तद्यपि “यावत्प्राचा कामयीत तावत्प्राची दीक्षणीयामनुभूयात्” इत्यादिधर्मान्तरविधीनां निरवकाशात्प्राचा सावकाशां यत्किञ्चिदित्येतत् दीक्षणीयादित्येतिरिक्त्येवं कल्पनीयमिति सिद्धान्त इति । अत्रोपांगुत्वस्य प्राग्भागधर्मत्वमिति पूर्वपक्षे, ज्योतिष्टोमविकृतिषु प्राग्भागधर्मसंबन्धप्राकृतपदार्थेषु उपांगुत्वं स्यात् । प्राग्भागत्वमिज्योतिष्टोमिकतत्वात् पदार्थधर्मत्वमिति सिद्धान्ते विकृतिषु तत्त्वत्वेवोपांगुत्वं स्यात्प्राकृतपदार्थ इति पक्षमेवेदं द्रष्टव्य इति ॥ तथावृत्त्यन्तरेणेति ॥ लक्षणादिकल्पकन्तरेणेत्यर्थः ॥ निरवकाशेनेति ॥ अहस्य राज्यवृत्त्यसंबन्धेन वृत्त्यन्तरेण लक्षणावकाशात्संबन्धेनानुपपत्तिरिति चयः कथानो अहस्यस्य निषिद्धयत्वमेव-

अग्निष्टुभामके नामातिदेशेन एकाहाग्निष्टुर्द्धर्मभूता सुब्रह्मण्याग्नेयी प्राप्ता । तस्या अत्यविषयाया-
 धतुर्दशाहस्तु चोदकेन प्राप्तया ऐग्या बहुविषया बाधः । बहुबाधस्यान्याय्यत्वात् । तथा
 द्वैतप्राहिप्रत्यक्षतदुपजीव्यनुमानकर्मकांडसृष्ट्यादिवाक्यसगुणोपासनावाक्यादिरूपबहुप्रमाणा-
 बाधायार्द्धैतवाक्यस्य प्रतीतार्थबाधः किं न स्यात् । तदुक्तं “बहुप्रमाणविरोधे चैकस्या-
 प्रामाण्यं दृष्टं शुक्तिरजतादावि”ति ॥

॥ इति प्रत्यक्षस्य जात्योपक्रमादिन्यायैश्च प्राप्तव्यम् ॥ १० ॥

स्यादित्यर्थः । “बहूनामनुग्रहो न्यायः” इति न्यायेनापि प्रत्यक्षस्य प्राप्तव्यमित्याह ॥
 किञ्चेति ॥ द्वादशाध्याये द्वितीयपादे एतच्चिन्तितम् । “विप्रतिषिद्धधर्माणां समवाये भूयसां
 स्यात् सधर्मत्वम् इति । पञ्चदशरात्रे सत्रे प्रथममहः एकाहाग्निष्टुभामकम् । तत्र नामाति-
 देशेन एकाहाग्निष्टुर्द्धर्मभूता आग्नेयी सुब्रह्मण्या प्राप्नोति । इतरेषु त्वहस्तु यथाप्रकृत्यैग्री ।
 तत्रोपसद्विधियु का वानयोराह्वातयेति विशये मुख्यभुत्यनुग्रहार्थमाग्नेयीति पूर्वपक्षे प्रयोगवचनस्य
 भूयोवैगुण्यात्सहिष्णुत्वात् द्वितीयादिबहुभुत्यनुग्रहार्थे ऐग्रीसुब्रह्मण्याह्वातव्या” इति सिद्धान्त
 इति ॥ अर्द्धैतवाक्यस्येति ॥ यद्यप्यर्द्धैतवाक्यान्वयपि बह्विनि द्वैतवाक्यवत् । विषयैक्यम्नु द्वैत-
 वाक्येऽपि समम् । तथापि द्वैतप्रमाणानां प्रत्यक्षस्यानुमानत्वादिनालेकत्वं यथा न तथाऽर्द्धैत-
 वाक्यस्येति द्रष्टव्यम् ॥ बहुप्रमाणविरोधेन । प्रमाणविभाजकोपाधिभिर्बहुत्वमत्र विवक्षितमिति
 द्रष्टव्यम् ।

॥ इति प्रत्यक्षस्य जात्योपक्रमादिन्यायैश्च प्राप्तव्यम् ॥ १० ॥

॥ अथ प्रत्यक्षस्योपजीव्यत्वेन प्राबल्यविवरणम् ॥

किञ्चोपजीव्यत्वात्प्राबल्यमक्षस्य श्रुतेः स्मृतिरिव । तच्चाद्येनानुमितिकारणस्य पक्ष-
माध्यहेतुव्याप्यादेः शब्दबीहेतोः शब्दस्वरूपस्य तद्धर्मस्य योग्यतादेः उपक्रमोपसंहारैक-
रूप्यादेः अनुमितिशब्दधीक्षरूपतन्त्रामाण्यादेश्च ग्राह्यत्वात् । यदा हि घटो व्यापकः
मत्पादित्यत्राद्यं धर्मिमात्रग्राहिन्वेन, शुचि नरशिरःकपालं प्राण्यंगत्वादित्यत्र शब्दः साध्यमात्र-
ग्राहिन्वेन, मनो विष्णु ज्ञानासमवाय्याधारत्वादित्यत्रानुमानं हेतुमात्रग्राहिन्वेनाऽनुमानस्योप-
जीव्यम् । तदेह प्रत्यक्षं लिङ्गशब्दापेक्षितसर्वग्राहीति कथं नोपजीव्यम् । चक्षुरादेः शब्द-
तन्त्रेणानुमानमाण्याद्यग्राहिन्वेऽपि तद्ग्राहिभ्योत्रमाह्यादिमज्जातीयत्वात् । रूपादिधर्म्येणैव माक्षा-
दुपजीव्यत्वाच्च प्राबल्यम् । दृष्टं च नरशिरः कपालाशुचित्वांगमस्य तच्छुचित्वानुमानादुप-
जीव्यशुचित्वग्राहिशब्दमात्रात्यमात्रेण प्राबल्यम् । यद्यपीन्द्रियमनुभवेयं तथापि तस्याज्ञात-

नवेति ॥ प्राबल्यमित्यर्थः । ग्राह्यत्वादिति ॥ अयमक्षेत्यनेन सम्बध्यते । कैमुतिक-
स्यायेनापि, अक्षस्योपजीव्यत्वं साध्ययति । यदाहीति ॥ “शुचि नरशिरःकपालमित्यत्र” नरशिरः
कपालं शुचीनि प्रतिष्ठाप्यकथं प्रवृत्तः । ननु तथापि, नागमाद्यपेक्षया कथं बाधुषादि-
प्रत्यक्षस्य प्राबल्यं, तदनुपजीव्यत्वावित्यत आह चक्षुरादेरिति । ओषादीत्यादिपक्षात् साक्षि-
परिग्रहः । न केवलं चक्षुरादेरुपजीव्यजातीकत्वमात्रेण प्राबल्यं किन्तु मिथ्यात्वानुमितिप्रयोजक-
त्वमित्यत्रानुमानमन्युक्तिरप्यादिधर्म्यत्वात्तन्त्रात्प्रजनकतया साक्ष्यव्युपजीव्यत्वेन प्राबल्य-
मित्याह । रूपादिधर्म्येण इति ॥ रूपादिकथं यस्मिं तदंश इत्यर्थः । नच शुक्तिरूप्यादेः
स्वभिभास्यत्वमेव न बाधुर्मास्त्वयमिति वाच्यम् । चक्षुरन्वयव्यतिरेकानुविधानेन “चक्षुषेर्
रजनं पश्यामि” इत्यनुव्यवसायकत्वेन च तन्मतीतेः बाधुषत्वस्वीकारसंशोभितत्वात् । अथवा
घटादेरपि साक्षिभ्यस्तत्स्वीकारप्रसङ्गान् । अत एव चक्षुरन्वयव्यतिरेकानुविधानं रूप्याद्यभ्यास-
कारणेनमास्त्वयमर्थमिदंनोपजीव्यमिति निरस्तम् । तथापि मिथ्यात्वानुमितेस्तदुक्तिरिन्द्रियरूप-
प्रत्यक्षोपजीव्यत्वानुमानात् । स्वज्ञानान्तरवत्त्वात् वा येन विना बन्धोपपन्नमेव न भवति तं
प्रति तस्योपजीव्यत्वादिति शङ्कः । उपजीव्यजातीयत्वेनानुमानावागमस्य प्राबल्यं यत्तुक्तं
तत्त्वत्वं दर्शयति । दृष्टवानिति ॥ उपजीव्येति ॥ शुचित्वानुमानोपजीव्येत्यर्थः । तदुपजीव्यत्वाच्च
शुचित्वरूपताव्यतिरेकव्यतिरेकमेवेति दृष्टव्यम् । कथपि चक्षुरादिमत्त्वस्वरूपसिद्धाचानुमानमुप-

करणत्वाच्चानुभोपजीव्या । अक्षाप्रामाण्ये हि तत्सिद्धस्य व्याप्यादेयोप्यतादेश्च बाधेनानु-
मेयस्य शब्दार्थस्य च बाधः स्यात् । अनुमेयस्य व्याप्यादिनानुमितिप्रामाण्यादिना
शब्दार्थस्य च योग्यतादिना शब्दार्थीप्रामाण्यादिना च तुल्ययोगक्षेमत्वात् । अन्यथा
प्रतिभासिकव्याप्यादिमता बाध्याध्यस्तधूमेन तात्त्विको व्यावहारिको(वह्निः)वाग्निः व्यां-
हारिकव्याप्यादिमता च धूमेन तात्त्विकोऽग्निः व्यावहारिकेणाबाधेन विशद्व्यवर्माधिकरणत्वेन
च विश्वस्य जीवेशभेदस्य च तात्त्विक(स)त्वं सिद्धयेत् । प्रतिभासिकयोग्यतादिमताऽनास-
त्वाक्येन च तात्त्विको व्यावहारिको वार्थः व्यावहारिकयोग्यतादिमता च लौकिकवाक्ये-
नाग्निहोत्रादिवाक्येन च तात्त्विकोऽर्थः सिद्धयेत् । प्रतिबिम्बस्य मिथ्यात्वेऽपि बिम्बरहिता-
वृत्तित्वरूपा व्याप्तिरस्त्येव । नच धूमस्य तात्त्विकाग्निना न व्याप्तिः दृश्यत्वस्य तु तात्त्विक-
जीव्यम् । तस्यानीन्द्रियत्वात् । तथापि चक्षुरादेरज्ञातकरणतया, तेन ज्ञाने जनयितव्ये
नानुमानस्योपजीव्यत्वमित्याह । यद्यपीत्यादिनोपजीव्येत्यन्तेन ।

ननु धुनी स्मृत्यपेक्षितप्रामाण्याध्ययत्वमुपजीव्यत्वम् । नचैवं प्रकृतं । निषेधसमर्पकत्वेन
विरुद्धत्वादित्यत आह ॥ अक्षाप्रामाण्ये हीति ॥ तथाच धृत्यपेक्षितप्रामाण्याध्ययत्वेनाक्षस्य धृति-
निषेधसमर्पकत्वमेव नास्तीत्यर्थः । ननु यादृच्छिकसंवाचकस्य इव व्याप्यादेरस्येऽपि नानु-
मेयादेरसिद्धिरित्यत आह ॥ अनुमेयस्येति ॥ यादृच्छिकसंवाचकस्यैव धूमवाक्यमात्रव्याप्यो न
तु व्याप्यादेः । तदनन्तरं "यो यो धूमवान् सोऽग्निमान्" इति जायमानायाः स्मृत्यैः प्रागनुभूत-
व्याप्यादिबिचयकत्वाविति भावः ॥ तुल्ययोगक्षेमत्वादिति ॥ एतच्चानुमेयस्य शब्दार्थस्य चेत्युभ-
यत्र सम्बध्यते ॥ अन्यथेति ॥ परामर्शविषयीभूतव्याप्यादिसत्त्वाविजानीयानुमेयसत्ताङ्गीकार-
इत्यर्थः ॥ व्यावहारिकेति ॥ एतच्च बिन्दव्यवर्माधिकरणत्वेनेत्यनेनापि सम्बध्यते । अत्र
तृतीयाम्नेयवद्वयस्य वृत्तयाम्नेयवद्वयेन क्रमेण सम्बध्यः ।

ननु प्रतिबिम्बस्य मिथ्यात्वेन तजिह्वाविश्वनिकषिता व्याप्तिरपि नादृश्येव । नच तथा-
मेवस्य बिम्बस्य मुख्यसमस्तत्वमस्ति । तथाच व्याप्यादिनानुमेयस्य मुख्ययोगक्षेमत्वनियमस्तत्रैव
अत्र इत्यत आह ॥ प्रतिबिम्बस्येति ॥ बिम्बरक्षितानुकृतिवदपेति ॥ बिम्बाविनाभावकत्वेत्यर्थः ।
तथाच प्रतिबिम्बस्य मिथ्यात्वेऽपि बिम्बाभाववज्जिह्वाभावप्रतियोगिकत्वाविनाभावः सत्य न वेति
नोक्तनियममत्र इति भावः । इदञ्च परीत्या । सिद्धान्तेन प्रतिबिम्बव्यापि सत्यत्वमर्थेति
बोध्यम् । ननु यद्य वादनेन व्याप्तिः नादृशस्य तन् गमकमित्येव नियमः । तथाच धूमस्य न

मिध्यात्वेन व्याप्तिरित्यस्ति । न(चा)द्यापि मिध्यात्वप्रमाणं तत्त्वावेदकमन्यदतत्त्वावेदक-
मिति व्यवस्था सिद्धा । येन ह्यनियमत्यागः । अकस्मान्प्रागे च दृश्यत्वस्य मिध्यात्व-
नियमोऽपि त्याज्यः । ननु तथापि कथं प्रामाण्यमिध्यात्वे विषयमिध्यात्वम् । प्रत्यक्षस्या-
प्रमाणत्वेन तद्विषयस्य श्रौतधीप्रामाण्यस्य मिध्यात्वेऽपि श्रुतेः प्रमाणत्वात्तद्विरोध्यादतस्य
सत्यत्वोपपत्तेरिति चेन्न । रूपादिज्ञानेषु प्रामाण्यमिध्यात्वे विषयमिध्यात्वदर्शनात् ।
अर्थावाचरूपप्रामाण्यस्यातान्विकृतत्वेऽर्थस्य तान्विकृतवायोगात् । यत्कृतं वाचस्पतिना
“उपजीव्यविरोधेन श्रुत्यप्रामाण्ये इदं रूप्यमिति पूर्ववीविरोधाभेदं रूप्यमिति धीरप्रमा-
स्यादि”ति तच्च । यत्प्रामाण्यं स्वरूपसिद्ध्यर्थं अपवादनिरासार्थं वा यत्प्रामाण्यायत्तं तत्त्वोप-
जीव्यम् । इह नच व्याख्यादिज्ञानाप्रामाण्येऽनुमित्याद्यप्रामाण्यवत्सर्वज्ञ(त्वनिर्दुःख)त्वादि-
रूपमन्त्रबुद्धयप्रामाण्ये ब्रह्मात्मैक्यबुद्धयप्रामाण्यवत् प्रतिषेधज्ञानाप्रामाण्ये प्रतिषेधकज्ञाना-
प्रामाण्यम् । येन तदुपजीव्यं स्यात् । यद्वा येन विना यस्मानुत्थानं तत्त्वोपजीव्यम् ।

तान्विकामिना व्याप्तिरस्तीति स न तद्व्यक्तः । दृश्यत्वस्य तु स्वयममिध्याभूतस्यापि तान्विक-
मिध्यात्वेन व्याप्तिसत्त्वात् तद्व्यक्तत्वमित्यत आह ॥ नच धूमस्येति ॥ दृश्यत्वस्यापि तान्विक-
मिध्यात्वेन व्याप्तिसत्त्वे मानाभावात् तस्य धुमेनाविशेष इति भावः । ननु दृश्यत्वादेस्तत्त्वा-
वेदकत्वमेव धूमवित्तो विशेष इत्यत आह ॥ न चापार्थाति ॥ अकस्मादिति ॥ बाधकं
विरोधार्थः । ननु विषयस्याबाधे तत्त्वावेदकप्रमाणवेदात्वमेव तन्वम् । ननु तत्त्वप्रामाण्यसत्यत्वमपि
गौरवान् इति शङ्कते ॥ ननु तथापि ॥ अर्थावाधेति ॥ व्यापितार्थकत्वव्यतिरेकेण ज्ञानादौ
ब्रह्मण्यवैकात्म्यमवाप्तिरिति भावः ॥ उपजीव्येति ॥ यथाकथाश्चिदुपजीव्येत्यर्थः ॥ इदं रूप्य-
मिति ॥ पूर्वविधयोऽपि बाधकज्ञानेनैकप्रमाणकत्वेनोपजीव्यत्वाविति भावः ॥ यत् प्रामाण्य-
मिति ॥ अनुमित्यादिब्रह्मण्यं स्वरूपसिद्ध्यर्थं व्याख्यादिज्ञानप्रामाण्यावत्तमित्यर्थः । ननु सिद्धि-
र्योऽपत्तिः इति चेत् । नायः । स्वतस्त्व्यागेः । न द्वितीयः । स्वज्ञानस्य ब्राह्मकप्रामाण्यानधीनत्वात्
इत्यनुरत्येनाह ॥ अवाचानिगतास्त्यर्थे वेति ॥ (मिरस्त्यर्थेवेति पाठान्तरम्) अट्टादिज्ञानप्रामाण्यं
इदमप्रमाणं ज्ञानत्वात् अभ्यवन् इत्यवकाशमिरास्त्यर्थे दूरे गत्वा साक्षिभ्यः प्रत्यक्षमेवेति साक्षिज
उपजीव्यत्वमित्यर्थः । इह बाधकत्वप्रामाण्यवस्थायां कर्तव्यायां विवक्षितमिति गणः । सर्वज्ञ-
त्वेति ॥ सर्वज्ञत्वविपुःकारिणैः कथ्यते वक्तुं सर्वज्ञत्वादिकं शोषितसत्यदार्ढ्यं इत्यर्थः ।
अवाचानिगतेन तत्त्वव्यापिकर्मणि ब्रह्मः ॥ ब्रह्मात्मैक्येति ॥ अथ ब्रह्म इत्यतः कर्तव्येति बोध्यम् ।

इदं रूप्यमितिषीध प्रतिषेधार्पकतया धर्म्यर्पकतया चोपजीव्यैव । तथापि न दोषः । नमुप-
जीव्यत्वमेव प्राबल्ये तन्त्रम् । किन्तु परीक्षितत्वविशिष्टम् । उक्तं हि “यावच्छक्तिपरीक्षाया-
मुपजीव्यस्य बाधने । दोषो नाशोधिते दोष उपजीव्यत्वमस्त्वल”मिति । नहि परत्वं प्राबल्ये
तन्त्रमिति त्वन्मतेऽपि परन्वमात्रं तन्त्रम् । किन्तु परीक्षितत्वविशिष्टम् । अन्यथा प्रमानन्तर-
भ्रमस्य वेदात्परस्य बाह्यागमस्य च तत्त्वं स्यात् । परीक्षितत्वं च न तावत्प्रतिषेधार्पके-
शुक्तिरूप्यामेदजानांशेति । सजानीयविजातीयसंवादविस्वादाभावाभावा हि परीक्षा ।
नचात्र विशेषदर्शनजन्यस्वसमानविषयकज्ञानान्तररूपः सजानीयसंवादो वा रूप्यार्थक्रियादि-
रूपो विजातीयसंवादो वाप्ति प्रत्युत तद्विसंवाद एव । दृश्यते चोपरस्यैव संवादादिकमिति
पूर्वधीर्बाध्या । जगन्मत्यत्वप्रत्यक्षे तु विशेषदर्शनजन्यं मन्घट इति ज्ञानान्तरं घटार्थक्रिया
प्रत्यक्षे क्लृप्तदूरादिदोषाभावध्वान्तीति न तद्व्याप्यम् । जीवेशामेदधुनी च निषेधार्पिका मेद-
धनात्मपदेन किञ्चिज्ज्ञानबुद्धित्वादियधमंविनिर्मुक्तसंवादाध्यभूतजीव्यैतन्त्रं विषयभित्तम् ।
उपजीव्यमात्रबाधो न दोषः । परीक्षितोपजीव्यबाध एव दोष इत्यत्र सम्मतिमाह ॥ उक्तंहीति ॥
परीक्षितस्यैवोपजीव्यस्य बाधने दोषो भवति । अशोधिते अपरीक्षिते उपजीव्यत्वमलमन्तु ।
तथापि तद्व्याधने न दोष इति श्लोकार्थः । नन्वेवं परीक्षितत्वमेव प्राबल्यप्रयोजकं स्यात् ।
नोपजीव्यत्वमित्याद्याह्य समःस्वमाधिरित्याह ॥ नहीति ॥ अन्यथेति ॥ परत्वमात्रस्य प्राबल्य-
प्रयोजकत्वे इत्यर्थः ॥ तद्विति ॥ प्राबल्यमित्यर्थः । ननु परीक्षितत्वविशिष्टमुपजीव्यत्वमपि शुक्ता-
विदं रूप्यमिति ज्ञानेऽप्यस्तीति, उक्तातिप्रसङ्गस्तद्वचस्य इत्यत्र आह ॥ परीक्षितत्वमेति ॥
तथाच यदंशे परीक्षितत्वविशिष्टमुपजीव्यत्वं तदंशे प्राबल्यमन्वयेव । यदंशे केवलमुपजीव्यत्वं न
तदंशे प्राबल्यमिति भावः ॥ सजानीयेति ॥ अत्र सजानीयविजातीयवाच्यौ संवादविस्वादाभावा-
वशाभ्यां प्रत्येकं स्वच्छेदे ॥ अत्रेति ॥ शुक्तिरूप्यादिज्ञानस्थल इत्यर्थः ॥ विसंवाद एवेति ॥
प्रकृतिविषयात्मन इत्यर्थः । ननु बाधकज्ञानस्यापि पूर्वधीनुत्पत्त्यया, संवादादाभावे, किं केन
बाधत्वात्, इत्यत्र आह ॥ दृश्यतेचेति ॥ ननु विसंवादाभावाप्यापि परीक्षात्वात् व्याप्यादिकप-
जगत्प्रत्यक्षं तद्विच्छेदः कथं परीक्षितत्वमित्यत्र आह ॥ प्रत्यक्ष इति ॥ क्लृप्तदोषाज्जगत्प्रत्यक्षेन
न च विसंवादाभावेऽपि विच्छेदं शक्यम् इति भावः ।

जीवेशामेदधुनी चेति ॥ तत्त्वमव्याधिधुनाचित्यर्थः । यद्यपीयं धुनिः जीवत्तद्व्यामेद-
विधाविनी । तथापि अमेदस्य मेदाभावकत्वाच्चैतत्तत्त्वज्ञानेऽमेदनिषेधकत्वमिति भावः । यद्वा

श्रुतिः साक्षिप्रत्यक्षं चादोषत्वात् परीक्षितमिति न तदपि बाध्यम् । इत्यमेव च दोषाभावादि-
ज्ञानरूपपरीक्षायामनाम्नासे वेदस्यापौरुषेयत्वेन तज्ज्ञाने त्वदुक्तानुमाने च योग्यानुपलंभादिना
हेत्वाभासादिराहित्यज्ञाने ब्रह्ममीमांसायां च प्रत्यधिकरणं सिद्धान्त्यभिप्रेतार्थे उपक्रमाद्यानु-
गुण्यज्ञाने चानाम्नासः स्यादिति प्रमाणतदाभासोद्विषयस्या न स्यात् । यद्यपि धर्म्यर्पके इदं
ज्ञानांशे परीक्षितत्वविशिष्टमुपजीव्यत्वमस्ति । तथापि तद्विशेष्यते । शिष्टमैक्यभङ्गे वक्ष्यते ॥

इति प्रत्यक्षस्योपजीव्यत्वेन प्राबल्यविवरणम् ॥ ११ ॥

नान्योनोऽस्ति द्रष्टेत्यादि श्रुतावित्यर्थः ॥ साक्षिप्रत्यक्षं चेति ॥ यद्यपि जगत्सत्यत्वप्राहिप्रत्यक्षे
न्वित्यादिना जगदन्नः पातिभेदप्राहि साक्षिणोऽपि प्रत्यक्षत्वेन प्राबल्यमुक्तम् । तथापि तस्यान्म-
स्वरूपतया चक्षुरादिजन्यप्रत्यक्षवत् जन्यत्वाभावेन दोषजन्यत्वाङ्गानस्यसंज्ञापनाय प्रागुपादानमिति
ध्येयम् । ननुकपरीक्षाया दोषाभावादिज्ञानरूपत्वात् ज्ञानरूपत्वाविशेषेण तत्राप्यनाम्नासे कथं
प्राबल्यरूपवस्तुव्यवस्थासिद्धिरित्यत आह ॥ इत्यमेव चेति ॥ तज्ज्ञान इति ॥ दोषाभावादि-
ज्ञान इत्यर्थः ॥ यदपरीति ॥ यद्यपि परीक्षितत्वं च न तावत् प्रतिषेधार्थं शुक्तिरूप्याभेद-
ज्ञानांशोऽस्तीति पूर्ववाक्येनैव धर्म्यर्पकेदंज्ञानांशे परीक्षितत्वविशिष्टमुपजीव्यत्वं ज्ञातुं शक्यम् ।
तथापि मन्व्युत्पादनाय शब्दतस्तादृशार्थसमर्पणमिति ध्येयम् । नन्वभेदधुतेः शङ्खितात्पर्य-
लिङ्गोपेतत्वेन बलीयस्त्वात् तथैव भेदधुतेः बाधो युक्त इत्यत आह ॥ शिष्टमिति ॥

॥ इति प्रत्यक्षस्योपजीव्यत्वेन प्राबल्यविवरणम् ॥ ११ ॥

॥ अथ प्रत्यक्षस्यानुमानबाध्यत्वे बाधकम् ॥

यदितु प्रत्यक्षं लिङ्गाबाध्यं तर्हि “औदुम्बरीं स्पृष्टोद्गायेत्” “ऐंया गार्हपत्यमुप-
तिष्ठते” “शरमयं बर्हिर्भवति” इति ध्रुतित्रयग्राहिप्रत्यक्षं च यथाक्रमं औदुम्बरीवा सर्वा
वेष्टयितव्येति स्मृतिरूपेण सर्ववेष्टनधृत्यनुमानेन “नेद्वसश्चसिदाशुष” इति मन्त्रसामर्थ्यरूपेण
इन्द्रोषत्वधृत्यनुमानेन चोदनालिङ्गसारूप्येण कुशधृत्यनुमानेन बाध्येतेति सर्वैव मीमांसो-
न्मूलिता स्यात् । अग्न्यौष्ण्यप्रत्यक्षं च तच्छैत्यानुमित्या विवरणोक्तं आत्मस्यायित्वप्रत्यभि-
ज्ञानं च बौद्धोक्ततत्त्वणिकत्वानुमित्या बाध्येतेति कालात्ययापदिष्टोच्छेदः स्यात् । तथाच

पूर्वं प्रत्यक्षस्य प्रबलत्वेन लिङ्गाबाध्यत्वमुक्तम् । इदानीन्तु तस्य तद्बाध्यत्वांगीकारे मति
प्रसङ्गमाह ॥ यदित्यिति ॥ ध्रुतित्रयग्राहिप्रत्यक्षमिति ॥ यद्यप्युच्चारणज्ञानगर्भानुपूर्वीविशेष-
विशिष्टायाः श्रुतेः श्रवणेन्द्रियायोग्यत्वं, तथाप्यानुपूर्व्येणोपनयमादाय तथोक्तमिति ध्येयम् ॥
सर्ववेष्टनधृत्यनुमानेनेति ॥ एतच्च प्रमाणलक्षणे स्मृतिपादे चिन्तितम् ॥ विरोधेत्वनपेक्षं
स्यादसतिष्ठानुमानमिति ॥ ज्योतिष्टोमे सदोनामकस्य ग्रन्थस्य मध्ये काचिदौदुम्बरी शाखा
निकन्यते । तत्रौदुम्बरीं स्पृष्टोद्गायेदिति प्रत्यक्षधृत्या उदुम्बरमयी यक्षसङ्ख्याणकरां शाखां
स्पृष्टोद्गात्रोद्गानं कर्तव्यमिति विहितम् । स्मृतिकारास्तु तत्स्पर्शविरुद्धं तस्याः क्यत्स्व्येन वास-
सा वेष्टनं स्मरन्ति औदुम्बरी सर्वा वेष्टयितव्येति । सा स्मृतिः प्रमाणमप्रमाणं वेति सन्देहे
स्मृत्यधिकरणे स्मृतीनां मूलधृत्यनुमापकतया अष्टकादिस्मृतीनामिष प्रमाण्यसम्बन्धानिधेयं
स्मृतिर्मूलधृतिमनुमापयन्ती प्रमाणमिति पूर्वपक्षे स्पर्शनवेष्टनयोर्विरुद्धतया तत्कर्तव्यताबोधकयो-
रप्यौष्ण्यशीत्यवद्विरुद्धत्वात् वन्द्यौष्ण्यप्रत्यक्षेण शैत्यानुमानस्येव स्पर्शनधृतिप्रत्यक्षेण सर्ववेष्टन-
स्मृत्या स्वसमानार्थकस्वमूलभूतधृत्यनुमानस्य बाधान्मूलधृत्यभावेन सा स्मृतिरप्रमाणमिति
सिद्धान्त इति ॥ धृतिलिङ्गोद्गाहरणन्तु प्रागेव प्रतिपादितम् ।

चोदनालिङ्गरूपेणेति ॥ (चोदनालिङ्गसारूप्येति पाठः मूले दृश्यते) एतच्च दशमं
चतुर्थपादे विचारितम् ॥ चोदनालिङ्गसंयोगे तद्विकारः प्रतीयेत । (चोदनालिङ्गसंयोगे तद्विकारः
प्रतीयेत प्रकृतिसिद्धिधानात्” इति सूत्रम्) पूर्वमीमांसादर्शने (अ. १.० पा. ४ मृ. २) “सोमार्गाग्रं
चतुर्निर्घेपेत्कृष्णाणां वीहीणामभिचरन्” इति धृत्यते । अत्र दशमयं बर्हिर्भवतीति धृतम् । तत्र
किं दार्शपीर्जमासिचक्षः कुश निवर्तन्ते न निवर्तन्तेवेतिस्वंगेय दशमयां कुशानां व्याप्येदानीदृशकप

मृङ्गिन्वे पशुत्वं तन्त्रं नतु तद्विशेषो गोत्वादीत्यादितर्कानुगृहीतेन पशुत्वादिना शशदे-
 स्लात्तिकं व्यावहारिकं वा मृङ्गम्, गन्धवद्रव्यस्य भूतत्वेनाऽपृथिवीत्वं पदार्थत्वादिनास्माभि-
 मतस्यानङ्गत्वं सुखस्य निरुपाधिकेष्टत्वाभावः दुःखस्य निरुपाधिकानिष्टत्वाभावः असद्वैलक्षण्येन
 शुक्तिरूपस्यापि सत्यत्वं अप्रातिभासिकत्वादिना प्रपञ्चस्यादृश्यत्वं घटवृत्तित्वादिना दृश्यत्वस्य
 मिथ्यात्वाभ्याप्यत्वं च स्यादिति व्यावहारिक्यपि व्यवस्था न स्यात् । नमत्र प्रत्यक्षबाधादन्यो
 दोषोऽस्ति ॥

॥ इति प्रत्यक्षस्यानुमानवाच्यत्वे बाधकम् ॥ १२ ॥

प्रमाणद्वयाधिगतत्वात् समुच्चय इति । न कुत्रा निवर्तन्ते । कुतः ? प्रयटा शस्त्राश्रयस्य विधानात्
 क्वापेनापि तदुपपत्तेरिति पूर्वपक्षयित्वा “ नित्यं कृद्गारादिभ्यः (पाणिनि सू. ४-३-१४३) इति
 सूत्रेण शस्त्राद्यात् विकारायै प्रयट् प्रत्ययः प्रतिपदोक्तः । “ तत्र प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणं न्याय्यं ”
 मङ्गलप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणमिति न्यायात् । अतस्तत्परित्यज्य प्राशुर्याप्यो न
 ग्रहीतुं शक्यः । प्राशुर्यायै प्रकरणान्तरं कल्पनीयं स्यात् । बर्हिःशब्दलक्षिते बर्हिःकार्ये शराणां
 विधायकस्य वचनस्य प्रत्यक्षत्वात् नैरेव कृतस्वकार्याणां कुत्राणां प्रापकस्य कुत्रासाधारणस्याति-
 रेशावाक्यस्य कल्पनं न प्रवर्तते । किन्तु कुत्राभ्यतिरिक्ताप्रापकस्यैव तस्यानुमानमिति प्रापका-
 भावात् कुत्रा निवर्तन्ते इति सिद्धान्तितम् ॥ इति सर्वेति ॥ एवं विधा, या, मीमांसा, सा
 सर्वैवेत्यर्थः ॥ कालात्ययापदिष्टेति ॥ वक्ष्यमानयोर्मध्ये तर्कानुगृहीतेनैकेनापरस्य कालात्यया-
 पदिष्टत्वं सावक्यतां तथापि सकलतान्त्रिकोदाहृतकालात्ययापदिष्टोच्छेदः स्यादित्यत्र तात्पर्यम् ॥
 अस्माभिमतस्येति ॥ अन्तत्वेन सकलसंप्रतिपक्षस्येर्षः ॥ निरुपाधिकेष्टत्वेति ॥ अन्यद्वेषानधीन-
 द्वेषविषयत्वेत्यर्थः ॥

॥ इति प्रत्यक्षस्यानुमानवाच्यत्वे बाधकविवरणम् ॥ १२ ॥

॥ अथ प्रत्यक्षस्य शब्दबाध्यत्वे बाधकम् ॥

यदि चाक्षं शब्दबाध्यं तर्हि जैमिनिना तस्माद्भू एवाग्नेर्दिवा दृष्टो नाग्निरित्याद्यर्थ-
वादस्य अदितिर्द्यौरित्यादिमन्त्रस्य च दृष्टविरोधेनाप्रामाण्ये प्राप्ते तदविरोधाय “गुण-
वादस्तु गुणादविप्रतिषेधः स्यादिति”त्यादिना गौणार्थता नोच्येत । तत्सिद्धिरित्यादितत्सिद्धि-
पेटिकया च “यजमानः प्रस्तर” इत्यादेर्गौणार्थता नोच्येत । त्वया च प्रत्यक्षाविरोधाय-
तत्त्वंपदयोर्लक्षणा नोच्येत । ध्रुतिविरोधात्प्रत्यक्षस्यैवाप्रामाण्यसंभवात् । एतेनाद्वैतवाक्य-

इदानीं प्रत्यक्षस्य शब्दबाध्यत्वे बाधकमाह ॥ यदिचेति ॥ तस्माद्भू एवाग्नेरिति ॥
एतच्च प्रमाणलक्षणे अर्थवादाधिकरणे चिन्तितम् । तस्माद्भू एवाग्नेर्दिवा दृष्टो नाग्निः ।
तस्मादग्निरेवाग्नेर्नकं दृष्टो न धूम इत्यर्थवाद्ययोर्दिवाप्यग्निर्विशोनात् नकमपि धूमदर्शनात् दृष्ट
विरोधेनानर्थक्ये शङ्किते गुणवादस्त्विति सिद्धान्तसूत्रेण (१-२-१-१०) विद्यानकं चाग्निर्धूम-
योरदर्शनशब्दो गौण इति दृष्टविरोधः समाहितः । गौणतानिमित्तं च दूरभूयस्त्वात् (१-२-
१-१२) इति सूत्रेण यथा दिवा धूमो दूरस्थैर्भूक्षा दृश्यते न तथाग्निः । यथाच रात्र्याग्निर्दूरस्थै-
र्भूक्षा दृश्यते न तथा धूम इति न दृष्टा इत्यत्र दर्शनमात्रवाचिना दृशिना दूर(स्थ) भूक्षा
विशिष्टे दर्शने लक्षिते तदभाषस्तयोर्नमाबोध्यत इत्युक्तम् ॥ अदितिर्द्यौरिति ॥ इदञ्च मन्त्राधि-
करणे चिन्तितम् ॥ अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षमित्यादिमन्त्रस्यैकस्य अग्निः एतत्परमिन्नगुणना
द्यनेकात्मकत्वविरोधेन विवक्षितार्थत्वे (अर्थविप्रकर्षादिति) (१-२-४-३६) अर्थविप्रतिषेधात् इति
सूत्रेण दृष्टिं गुणादविप्रतिषेधः स्यात् (१-२-४-४७) इति सिद्धान्तसूत्रेणादितेर्द्युःकार्यकारिवादिना
त्वमेव माता च पिता त्वमेवेत्यादी मात्रादिशब्दानामिव शुशब्दादीनां गौणत्वमाधाय विरोधः
समाहितः ॥ तत्सिद्धिरिति ॥ एतच्च नामधेयपादे चिन्तितम् । “तत्सिद्धिर्जातिस्वायं प्रशसा-
भूमल्लिङ्गसमवाया गुणाध्यायः (१-५-१३-२३) इति सूत्रेण यजमानः प्रस्तरः “अग्निर्धं ब्राह्मणः,
आग्नेयो वै ब्राह्मणः, आदित्यो यूयः, अपरावो वा अन्ये गो अभ्येभ्यः” इति ध्रुतिषु प्रस्तरस्य
यज्ञसाधनभूतवर्धमुष्टिविशेषस्य यजमानत्वं, ब्राह्मणस्याग्नित्वं, यूयस्यादित्यत्वं, गवाभ्यव्यतिरिक्ता-
नामजादीनामपगुत्वं च प्रत्यक्षविरुद्धमिति तत्पनिहाराय प्रस्तरादिषु यजमानादिशब्दा गौणा इति
तेषां प्रवृत्तिनिमित्तभूता गुणाः प्रदर्शिताः । तत्र यजमानशब्दस्य प्रस्तरं प्रवृत्ती नकार्यकारण्यरूपा
तत्सिद्धिरिगुणः । उभयोरपि यज्ञसाधनत्वेनैककार्यकरत्वात् । अग्निशब्दस्य ब्राह्मणं प्रवृत्ती जाति-
जन्म एकप्रभकत्वं गुणः । ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत्, मुखादिन्द्राग्निश्चेति तयोर्मुखत्वः पञ्चगान् ।

मनन्यपरत्वाच्चाभुल्यार्थं प्रस्तरादिवाक्यादिकं तु अन्यपरमितिवाचस्पत्युक्तं निरस्तम् । सत्यपि तात्पर्यलिङ्गे मानान्तरविरोधे प्रस्तरादिवाक्यवत् सोमेन यजेतेत्यादिब्रह्मानन्यपरत्वस्यैवा-
योगात् । नहि कुरुषां अश्वं चोद्दिश्य अहो दर्शनीयेति सिंह इति च शतकृत्वः प्रयुक्तमपि
वाक्यं वाच्यार्थपरं भवति । नवा तत्त्वमसिवाक्यं षड्विधतात्पर्यलिङ्गोपेतमपि मानान्तर-
विरुद्धं वाच्यार्थपरम् । किञ्चोपक्रमोपसंहारादिकं हि प्रत्येकं तात्पर्यलिङ्गं, अस्ति च प्रस्तरादि
वाक्येष्वर्थात् । त्वत्पक्षे च प्रत्यक्षसिद्धे भेदे श्रुतिरिवैकलिङ्गसिद्धे लिङ्गान्तरमनुवादक-
मेवेति किं तद्वाहुल्येन । यद्योक्तं वाचस्पतिना प्रस्तरादिवाक्यमन्यशेषत्वादमुक्त्यर्थं अद्वैत-
वाक्यं तु न तथा । उक्तं हि शाबरभाष्ये “न विधौ परः शब्दार्थ” इति । तत्र । अन्य-

आदित्यशब्दस्य यूपे प्रवृत्तौ ऊर्ध्वत्वमाज्याञ्जननिमित्तमौर्ध्वत्वं च गुणः । इदमेवसूत्रेस्वरूप्य-
मित्युक्तम् । अज्जदित्यप्यनुशास्यस्य प्रवृत्तौ प्रदांसा निमित्तम् । पशुशब्देन गवाश्चगते उपकाराति-
शयेन प्रदास्तत्वे लक्षिते नष्ठा तदभावः एवमन्तरेषु बोध्यत इति । भूमलिङ्गसमवायोदाहरणतु-
प्रकृतानुपयुक्तमिति न लिख्यते ॥ अनन्यपरत्वेनेति ॥ स्वार्थतात्पर्यकत्वेनेत्यर्थः ॥ सत्यपीति ॥
तथाच मानान्तरविरोधे सत्येषोपक्रमादीनां तात्पर्यलिङ्गत्वमिति भावः ॥ प्रस्तरादिवाक्यवदिति ॥
यद्यपि प्रस्तरादिवाक्यस्य ग्रहरणशब्दविरोधेनैवान्यपरत्वं, न प्रत्यक्षविरोधेनेति शक्यते वक्तुम् ।
तथापि ग्रहरणशब्दप्रयुक्तविरोधोऽपि स्वात्मलाभाय प्रत्यक्षमेवापेक्षत इति दूरे गत्वा तद्विरोधावेव
नस्यान्यपरत्वमित्यवश्यम् । मानान्तरविरोधस्य तात्पर्यलिङ्गविरोधजन्यं न केवलं प्रयोपेयते,
किन्तु त्वयापीत्याह ॥ नवेति ॥ अन्यथा तत्संप्रदाययोरेवाभेदान्वयः स्यादिति भावः । माना-
न्तरविरोधस्याकिञ्चित्करत्वे प्रस्तरादिवाक्यमपि तात्पर्यलिङ्गत्वेन स्वार्थपरं स्यादित्याह ॥
किञ्चेति ॥ ननु स्वार्थपरत्वे षड्विधतात्पर्यलिङ्गत्वमेव तन्मम् । नन्वेकैकलिङ्गत्वम् । अतो नोक्त-
रोच इत्यत आह ॥ त्वत्पक्षे वेति ॥ श्रुतिरिवेति ॥ भेदश्रुतिरिवेत्यर्थः ॥ अनुवादकमिति ॥
ज्ञातवापकमित्यर्थः । एतच्चाभ्युपेयम् । लिङ्गानां क्रमेणैषोपस्थितेः प्रथमोपस्थितलिङ्गेन तात्पर्य-
लिङ्गे लिङ्गाभेदेन तात्पर्यानुमिती प्रतिबन्धकत्वेन ज्ञातवापकत्वमपि न संभवतीति ध्येयम् ।
किं तद्वाहुल्येनेति ॥ कथथा पूर्वोत्तरमीमांसयोः विचित्रं धारणेऽपूर्वत्वात् । (जै. सू. अ. ३
पा. ४ अधि. ५, सू. १५) मानद्वययोऽप्यासादित्वाद्यौ एकैकलिङ्गोदाहरणं न स्यामिति भावः ।
अन्यशेषत्वादिति ॥ विध्यपेक्षितप्राशस्त्यसमर्थकत्वेन विध्यर्थत्वात्पित्यर्थः । परः मुक्त्यार्थादित्यः ।
मुक्त्यार्थत्वायोऽन्यशेषत्वं न तत्त्वं कोकवेदपोरन्वयकमभिचाराद्यतिरेकमभिचाराद्य । किन्तु

शेषेऽपि प्रत्यक्षाविरुद्धे लोके “ इयं गौः क्रय्या बहुक्षीरे ”त्यादौ “ कामधेनु ”रित्यादाविषाड-
मुख्यवृत्तेः, वेदेऽपि “ सोऽरोदीदि ”त्यादौ प्रस्तरादिवाक्य इवामुख्यवृत्तेरनाश्रयणात् । अनन्य-
शेषेऽपि “ सोमेन यजेते ”त्यादौ वैयधिकरण्येनान्वये विरुद्धत्रिकट्टयापातात् सामानाधि-
करण्येनान्वये प्रत्यक्षाविरोधाय सोमवता यागेनेतिमत्त्वर्थलक्षणायाः विचारविधायके च
जिज्ञासासूत्रे तद्विजिज्ञासस्वेत्यादिभ्युतौ च प्रत्यक्षाविरोधाय जिज्ञासाशब्देन विचारलक्षणायाः

मानान्तरविरोध एवेत्याह ॥ अन्यशेषेऽपीति ॥ कामधेनुरित्यादाविधेति प्रस्तरादिवाक्य इवेति
च व्यतिरेकट्टयान्तौ । अमुख्यवृत्तेरिति षष्ठ्यन्तद्वयस्यानाश्रयणादिति पञ्चम्यन्तेन संबन्धः ।
अमुख्यार्थत्वाश्रयणे अन्यशेषत्वस्येव मुख्यार्थग्रहणेऽपि अनन्यशेषत्वं न कारणं व्यभिचारादित्याह
अनन्यशेषेऽपीति । सोमेन यजेतेत्यादाविति । एतच्च नामधेयपादे विचारितम् । “ नामधेये
गुणभुक्तेः स्याद्विधानमिति चेत् ” । (जै सू. अ. १ पा. ४ अधि ६ सू. ६) वाजपेयेन स्वाराज्य-
कामो यजेतेत्यत्र वाजपेयशब्दो गुणविधिः नामधेयं वेति संशये वाजराष्ट्रस्याज्ञवाचकत्वात्
वाजमभं यत्पेयं तद्वाजपेयमिति योगोपस्थितयथागवाविलक्षणगुणविधिः न तु यागनामधेयं
नातिप्रयोजनत्वादिति पूर्वपक्षयित्वा गुणविधित्वे वाजपेयवता यागेन फलं भाषयेदिति द्रव्य-
विशिष्टस्य यजेः फलभाषनाकरणत्वेन विधिमुपगम्य वाजपेयशब्दस्य यजिना सामानाधिकरण्ये-
नान्वयाङ्गीकारे तद्वन्वयनिर्वाहय तस्य मत्त्वर्थलक्षणादौष आपततीति वाजपेयेन यागं भाषयेत्
यागेन स्वाराज्यमिति यागकर्मिकायां भाषनायां द्रव्यस्य करणत्वेन फलकर्मिकायां यागस्य
करणत्वेन च विधिमुपगम्य तस्य वैयधिकरण्येनान्वयाङ्गीकारे भाषनायां द्रव्यस्य करणतयान्वयाय
यागस्य कर्मत्वेन, फलस्य कर्मतयान्वयाय च यागस्य करणत्वेन प्रत्येतव्यत्वात् । तथा प्रत्यययोश्च
क्रमिकत्वे यजेरावृत्तिलक्षणवाक्यदोषप्रसंगावेकस्यैव यजेर्युगपदनुपपन्नं परस्परविरुद्धकर्मत्व-
करणत्वरूपद्वयोपस्थापकत्वात्मकवैक्यस्य यागे कर्मत्वानुबन्धिप्रधानत्वानुवाचन्योद्देश्यत्वकरण-
त्वानुबन्धिगुणत्वविधेयत्वोपादेयत्वरूपविरुद्धत्रिकट्टयस्य च प्रसङ्गात् गुणविधानानुपपन्नं कर्मनाम-
धेयपदं वाजपेयपदमिति सिद्धान्तितमिति । एवञ्च सोमेन यजेतेत्यत्रापि वैयधिकरण्येन
गुणविधिस्वीकारे सोमेन यागं कुर्यात् यागेन (स्वर्गमिति) समाहितमिति विरुद्धत्रिकट्टयापत्तेः
सामानाधिकरण्ये वक्तव्ये नाम्नया यागसामानाधिकरण्यं, तत्कारणोऽर्थान्तरे ऋद्रस्य तस्य
शक्यन्तरकल्पनापत्तेरतः ततो वरं लक्षणेति । मत्त्वर्थलक्षणाया गुणविधित्वेन सामानाधिकरण्यं,
मत्त्वर्थलक्षणाया अप्यभावे सोमन्तयाया यागकियायाश्च मेद्रस्य प्रत्यक्षसिद्धान्तं सामानाधि-

सर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्यादौ अमुक्यार्थतायाश्च स्वीकृतत्वाच्च । सर्वस्यापि वाक्यस्यावाच्ये ब्रह्मणि लक्षणाया एवेष्टत्वेनामुक्यार्थत्वनिषेधायोगाच्च अन्वयानुपपत्तेस्तात्पर्यानुपपत्तेर्वा लक्षणा-
वीजस्य विध्यविधिसाधारण्याच्च । शाबरवचनं तु अनुवादमुक्यार्थत्वाय विधौ लक्षणा न
युक्त्येवंपरम् । तस्माच्च प्रत्यक्षं शब्दवाच्यम् । तदुक्तं “यजमानप्रस्तरत्वं यथानार्थः
श्रुतेर्भवेत् । ब्रह्मत्वमपि जीवस्य प्रत्यक्षस्याविशेषतः” इति ॥

॥ इति प्रत्यक्षस्य शब्दवाच्यत्वे नाद्यकम् ॥ १३ ॥

करण्यस्य तेन नाद्यप्रसङ्गादिति तस्य प्रकृतोपयोगो द्रष्टव्यः । प्रत्यक्षेति । सोमलताया
यागस्य च भेदग्राहक (प्राक्षि) प्रत्यक्षेत्यर्थः । यद्यपि मन्वर्थलक्षणाध्ययनं नात्र प्रत्यक्षविरोधात्
किन्तु द्रव्यान्तरकल्पनागौरवादिति शक्यते वक्तुम् । तथापि भौवाज्यसत्त्वेन कल्पनागौरवा-
भावात् प्रत्यक्षविरोधादेव तत्र मन्वर्थलक्षणाध्ययनमिति द्रष्टव्यम् । प्रत्यक्षाविरोधापेक्षितं ।
धुतिस्मृत्पोषिष्ठास्तावाम्बार्थस्य ज्ञानेच्छारूपस्य प्रमाणवस्तुपरतन्त्रत्वेन पुनश्चप्रत्यक्षसाध्यत्वस्य
प्रत्यक्षबाधिततया तद्विरोधाद्येत्यर्थः । (एतच्च) इदमपि परीत्येति द्रष्टव्यम् । अमुक्यार्थताया
इति ॥ नाद्यायां सामानाधिकरण्यरूपांमुक्यार्थताया इत्यर्थः । सर्वस्यापीति ॥ ज्ञेयब्रह्मणिष्ठ-
सर्ववाक्यगतपदस्येत्यर्थः । इष्टत्वेनेत्यनन्तरं त्वयेति शेषः । तात्पर्यानुपपत्तेरिति ॥ तात्पर्य-
विषयान्वयानुपपत्तेरित्यर्थः । नन्वेवं शाबरवचनविरोध इत्यत आह ॥ शाबरवचनं त्वीति ॥
न विधौ एतः शब्दार्थ इति शाबरवचनं विध्यनुवाद्ययोग्यतरामुक्यवृत्तावाधितव्यायामनुवाद-
मुक्यार्थत्वाय विधौ न लक्ष्यत्वेवंपरमित्यर्थः । प्रत्यक्षस्येति । विरोधिप्रत्यक्षस्येत्यर्थः ।

॥ इति प्रत्यक्षस्य शब्दवाच्यत्वे नाद्यकविवरणम् ॥ १३ ॥

॥ अथ अपच्छेदन्यायवैषम्यम् ॥

यत्कृतं वाचस्पतिना पूर्वस्य प्रत्यक्षस्य परेणागमेनापच्छेदन्यायेन बाध इति तत्र । नह्यस्माभिः पूर्वत्वमात्रेण प्रत्यक्षस्य बाधकतोक्ता किन्तुपजीव्यत्वेन, नचापच्छेदे पूर्वमुपजीव्यम् । किञ्च प्रतिहर्षुद्वात्रोः क्रमेणापच्छेदे प्रतिहर्षपच्छेदनमितिसर्ववेदसदानस्य परेणोद्वात्रपच्छेदनमितादक्षिण्येन बाधेऽपि नात्यन्तबाधः प्रतिहर्षमात्रापच्छेदे द्वयोरपि युगपद-

अपच्छेदन्यायेनेति । एतच्च षष्ठे पञ्चमपादे विचारितम् । (चिन्तितम्) पौर्वापर्ये पूर्व-
दौर्बल्यं प्रकृतिवत्* । ज्योतिष्टोमेऽन्योन्यं संबध्य यज्ञशालातो निर्गच्छताम् ऋत्विजाम् " अथतुं
प्रस्तोतान्वारभते । प्रस्तोतारं प्रतिहर्ता । प्रतिहर्तारमुद्गाता । उद्गातारं ब्रह्मा । तं यजमानः ।
यजमानं प्रशास्ते "ति श्रुत्या विहितस्यान्वारम्भणस्य विच्छेदे प्रायश्चित्तविशेषाः भूयन्ते । यदि
प्रस्तोता अपच्छिन्नात् ब्रह्मणे वरं दद्यात् । यदि प्रतिहर्ता अपच्छिन्नात् सर्वेष्वेव (वेतसं)
दद्यात् । यद्युद्गातापच्छिन्नाद्दक्षिणं (तं) यज्ञमिष्ट्वा तेन पुनर्यजेत् तत्र तदद्यात् यत् पूर्वस्मिन्
दास्यन्त्यादिति । तत्र क्रमेण प्रतिहर्षुद्वात्रोपच्छेदे (उद्गातृप्रतिहर्त्रोपच्छेदे इति पाठः) किं पूर्व-
निमित्तं (अदक्षिणमिति पाठः) सर्वस्वदक्षिणाप्रायश्चित्तं कर्तव्यमुत्तोरनिमित्तमदक्षिणमिति
(सर्वस्वदक्षिणाप्रायश्चित्तमिति पाठः) संशये उपक्रमाधिकरणन्यायेनासंजातविरोधितया बलीय-
स्त्वात् पूर्वनिमित्तकं प्रायश्चित्तं कर्तव्यमिति पूर्वपक्षे उपसंहारस्य प्रथमप्रवृत्तौपक्रमैकवाक्याद्वेना-
पातनस्तदाकांक्षितार्थसमर्पणनियमेन तद्विरुद्धार्थविषयत्वे लघ्वात्मकतैव नास्मीति युक्त-
मुपक्रमाधिकरणे पूर्वप्राबल्यम् । इह तु परस्परनिरपेक्षं शास्त्रद्वयाधीनकर्तव्यताज्ञानयोरपेक्षेन
द्वितीयस्योत्पत्तिप्रतिबन्धासंभवावुत्पद्यमानस्य च तस्य नानुपप्लव्य पूर्व तद्विरोधुत्तरमुत्पलु-
मर्हतीति पूर्वपक्षेनोत्पत्तेः परस्य प्राबल्यं न्याय्यमिति परनिमित्तकं प्रायश्चित्तं कर्तव्यमिति
सिद्धान्त इत्यपच्छेदन्यायेनेत्यर्थः । नहीति । तथाच परस्परनिरपेक्षतया प्रवृत्तयोरपच्छेद-
निमित्तप्रायश्चित्तशास्त्रयोः पूर्वस्य परेण बाधो युक्तः । इह तु आगमप्रवृत्तेनियमेन प्रत्यक्षसापेक्षतया
न तेन प्रत्यक्षस्य बाधो युक्तः । तदाहुः पूर्वात् परबलीयस्त्वं तत्र नावत् प्रतीयताम् । अयोग्य-
निरपेक्षाणां यत्र जन्मधियां भवेद्वितीति भावः । अपच्छेद इति । अपच्छेदनिमित्तकप्रायश्चित्त-
शास्त्र इत्यर्थः । किञ्चापच्छेदस्थले पूर्वस्य परेण न नियमेन बाधः । प्रकृते तु पूर्वस्य प्रत्यक्षस्य
परेणागमेन नियमेन बाधोऽप्यपच्छेदन्यायविषयतेत्याह किञ्चेति । प्रतिहर्षुद्वात्रोः क्रमेणेति ।

* (वे. सू. अ. ६, पा. ५, अधि. २१, सू. ५८)

पच्छेदे क्रमेणापच्छेदेऽपि प्रतिहर्त्रपच्छेदस्य पञ्चान्वे च “यदि प्रतिहर्त्रपच्छिन्नात्तर्हि सर्व-
वेदसं दद्यादि”ति आक्षेपप्राप्त्यसंभवात् । अत एव षष्ठे “तत्र विप्रतिषेधादिकल्पः स्यादि-
त्यधिकरणे द्वयोर्गुणपदपच्छेदे विकल्प उक्तः । किञ्च “यद्युद्गाता जघन्यः स्यात्पुनर्यज्ञे
सर्ववेदसं दद्यादि”त्यधिकरणे उद्गात्रपच्छेदस्य प्रतिहर्त्रपच्छेदात्परत्वे उद्गात्रपच्छेदनिमित्तके
प्रथमप्रयोगं दक्षिणाहीनं समाप्य कर्तव्ये ज्योतिष्टोमस्य द्वितीयप्रयोगे “तद्द्याद्यत्पूर्वस्मिन्
दास्यन्त्यादि”ति या अश्रुयुक्ता दक्षिणा सा पूर्वभावप्रतिहर्त्रपच्छेदनिमित्तकपूर्वप्रयोगस्य सर्व-
स्वदित्माया अवाधेन सर्वस्वरूपैव नतु या ज्योतिष्टोमे नित्या द्वादशशतरूपा सा । तस्मान्न-
प्रतिहर्त्रपच्छेदस्य सर्वथा बाधः किन्तु प्रयोगान्तरे निक्षेप इत्युक्तम् । उक्तं हि दुपटीकायां

यत्र प्रतिहर्त्रपच्छेदः पूर्वमुद्गात्रपच्छेदश्च पञ्चाज्ञातस्तत्रेत्यर्थः । अत्यन्ताबाधमेवोपपादयति
प्रतिहर्त्रमात्रेति । द्वयोरिति । उद्गात्रप्रतिहर्त्रमित्यर्थः । क्रमेणापच्छेदेऽर्थाति । युगपदपच्छेदा-
भावेऽपीत्यर्थः । ग्रामाण्यसंभवादित्येतत् अपिशब्दसममिव्याहृतससम्पन्तमात्रेण संबध्यते । प्रति-
हर्त्रमात्रापच्छेदस्थले प्रतिहर्त्रपच्छेदस्य पञ्चान्वे च ग्रामाण्यं सुपपादमित्यतस्तदुपपादनमष्टायायुग-
पदपच्छेदस्थलग्रामाण्यमुपपादयति अत एवेति । तत्र विप्रतिषेधादिकल्पः स्यात् । उद्गात्रप्रति-
हर्त्रोर्गुणपदपच्छेदे किं नैमित्तिकद्वयं समुचीयते किं वा विकल्प्यत इति संशये विकल्पस्याष्ट-
शेषदुष्टत्वात् पुनर्वैज्येतेति प्रयोगद्वयसङ्गाधेन पूर्वक्षिण्यदक्षिणत्वमुत्तरस्मिन् सर्ववेद(त)समित्यु-
भयसंभवाच्च समुचीयत इति पूर्वपक्षे यत्र प्रयोगे निमित्तं तस्यैवाङ्गं नैमित्तिकम् । न
प्रयोगान्तरे कियमात्रं निमित्तवतः प्रयोगस्य सादृश्याच्चमित्येकस्मिन्नेव प्रयोगे द्वयमापतितम् ।
विरोधात्समुच्चैःपुनराप्यं सङ्गिकल्प्यत इति सिद्धान्त इति षष्ठ एव विकल्प्य उक्त इत्यर्थः । यदापि
क्रमेणपच्छेदः प्रतिहर्त्रपच्छेदश्च पूर्वं तदापि तन्निमित्तमायक्षितवात्सल्यस्य अत्यन्ताबाधमुपपादयति
किञ्चेति । इत्याधिकरण इति । यद्युद्गात्रपच्छेदः फले भवति तदा तन्निमित्तके पुनर्वैज्यं किं कतु-
संकल्पकालं दिव्यतद्वादशशतमेव तत्र देवमुत प्रतिहर्त्रपच्छेदे दिव्यतसं सर्वस्वमिति संशये
पूर्वस्मिन् नात्यक्षिण्येन यक्षित्यक्तं कतुस्वभावतो देवं तदेव प्रतीयते । नन्वागन्तुकमिति द्वादश-
शतमेव तत्र देवमिति पूर्वपक्षे प्रथमं यद्वादशशतं शास्त्रासीत् तत्परेण सर्ववेद(त)सेन
वाधितमेव । नच तदपि परेक्षदक्षिण्येन वाधितमिति आप्यम् । तस्याबाधेनैव प्रयोगान्तरे
निक्षेपोपपत्तेश्च सर्वस्वमेव देवमिति सिद्धान्त इति अधिकरण इत्यर्थः । प्रतिहर्त्रपच्छेदस्येति ।
प्रतिहर्त्रपच्छेदनिमित्तकप्राचक्षितशास्त्रेत्यर्थः । उक्तमिति । एतच्च इत्यधिकरण इत्यनेन

“तस्य प्रयोगांतरे निक्षेपः क्रियते” इति । अपि चैकस्मिन्नापि प्रयोगे क्रमिकाभ्यां निमित्ताभ्यां क्रतौ तत्तन्नैमित्तिककर्तव्यतयोर्बदरफले श्यामरक्तरूपयोरिव क्रमेणोत्पत्तेरूप-
ज्ञानद्वयवच्छास्त्रद्वयमपि प्रमाणमेव । उक्तं क्षपच्छेदाधिकरणे “नैमित्तिकशास्त्रस्य द्वयमर्थः
निमित्तोपजननात्प्रागन्यथाकर्तव्योऽपि क्रतुनिमित्ते सत्येवं कर्तव्य” इति । ततश्चाथैस्यैव
बदरफलस्यैव श्यामरक्तरूपेण प्राक्तयाभूतस्य पश्चादन्यथाभावात् “पूर्वशास्त्रस्य प्रामाण्य-
मेव”^१ च पूर्वशास्त्रस्याप्रामाण्यम् । नहि बदरफले श्यामत्वविज्ञानं अनन्तरस्य रक्तत्वसाधारण्य-
संबध्यते । तस्येति । सर्ववेद(त)सदानस्येत्यर्थः । पूर्वं पाक्षिकबाधमभ्युपेत्यापच्छेदस्यापक्षैवमभ्य-
मुक्तं, सम्प्रति विषयसत्त्वेन पाक्षिकोऽपि बाधो नेति नैवविधिविषयेऽपच्छेदस्याप्यप्रसर इत्यभि-
प्रेत्याह अपि चेति । तत्तन्निमित्तकर्तव्यतयोरिति । ननु किमिदं कर्तव्यत्वं यत्परनैमित्तिक-
कर्तव्यत्वोत्पत्त्या निवर्तते ? न तावत् पूर्वनैमित्तिकस्य कृतिसाध्यत्वयोग्यारब्धम् । तस्य फलोप-
कारितया सन्निपातितया वा कारणत्वविशेषरूपत्वेन पश्चादप्यनपायात् । नापि फलोपधानरूपं
कृतिसाध्यत्वम् । तस्य पूर्वमनुत्पत्तेः । नापि यदननुष्ठाने क्रतोर्वैकल्यं तत्त्वमङ्गत्वं वा । अननुष्ठाने
क्रतुवैकल्यप्रयोजकत्वस्य नियमविशेषरूपत्वेन, कर्माङ्गत्वस्य फलोपकारितया तत्सन्निपातितया
वा कारणत्वविशेषरूपत्वेन च यावद्दर्शित्वाभावात् तयोः कादाचित्कत्वायोगात् । नाप्यागमापाय-
योग्यं पदार्थान्तरं मानाभावादिति चेन्न । निमित्तोपजननात् प्रागिदमित्थं कर्तव्यमासीत् ।
निमित्ते सत्यन्यथा कर्तव्यं जातमित्यबाधितानुभवबलेन कर्तव्यत्वस्यागमापाययोग्यपदार्थागतर-
रूपत्वसंभवात् । यद्वाङ्गत्वमर्थं कर्तव्यत्वम् । तच्च फलोपकारितया सन्निपातितया वा
साधनत्वम् । तदपि साधनतावच्छेदकवच्छिन्नरूपयोग्यत्वमेव । तत्रापच्छेदं चोद्गात्रपच्छेद-
निमित्तस्य कर्मणः उत्तरभाविप्रतिहर्त्रपच्छेदाभावावच्छिन्नत्वे सति उद्गात्रपच्छेदोत्तरकालावच्छिन्न-
तत्कर्मकत्वम् । उद्गात्रपच्छेदरूपनिमित्ताभावस्थले उत्तरभाविप्रतिहर्त्रपच्छेदरूपनिमित्तभावे-
चानुष्ठितस्योद्गात्रपच्छेदनिमित्तस्य कर्मणः क्रतुस्वरूपं प्रति तत्साध्यापूर्वं प्रति वा साधनत्या-
भावात् । तथा चोद्गात्रपच्छेदरूपनिमित्ते सति तद्वर्तिततत्कर्मार्थवच्छिन्नरूपयोग्यताया
उत्पत्तिः । अनन्तरं प्रतिहर्त्रपच्छेदरूपनिमित्ते सति तत्प्रागभावापगमेन तद्वर्तिततत्कर्मार्थवच्छिन्न-
रूपयोग्यताया अपावः । तत्प्रतिहर्त्रपच्छेदनिमित्तकत्वसर्ववैध(न)सदाने तद्वर्तिततत्कर्मार्थवच्छिन्न-
रूपयोग्यताया निष्पत्तिश्च । एवं प्रतिहर्त्रपच्छेदपूर्वकोऽद्गात्रपच्छेदस्थलेऽपि योग्यताया (ननु)
उत्पत्तिविनाशौ द्रष्टव्याविति । एवंमिति । नैमित्तिकशास्त्रोक्तप्रकारेणेत्यर्थः । एतावता प्रसंगेन

^१ तन्निमित्तमनन्तरं यतोऽपि नाभ्युपगम्यते । ५

मिथ्या भवतीति । तस्मात् “पूर्वापर्यं विरोधश्च पूर्वप्रामाण्यमेव च । नियमाभास्ति यत्रा-
मापच्छेदनयो भवेत् ।” नचैवं प्रकृते प्रत्यक्षाप्रामाण्यस्यावकाशोऽस्तीति नापच्छेदन्यायः ।
एतेन मगुणमप्रपञ्चश्रुत्योर्निर्गुणनिप्रपञ्चश्रुतिभ्यामपच्छेदन्यायेन बाध इति निरस्तम् । एतेनैव
“तत्परत्वात्परत्वाच्च निर्दोषत्वाच्च वैदिकम् । पूर्वस्य बाधकं नायं सर्प इत्याप्तवाक्यवदि-”
न्यानन्दबोधोक्तं निरस्तम् । यतः “तत्परत्वमसिद्धत्वात्परत्वं व्यभिचारतः । निर्दोषताऽ-
न्यथासिद्धेः प्राबल्यं नैव साधयेत्” । असिद्धं हि मानान्तरविरोधे श्रुतेः तत्परत्वम् । परत्वं
तु प्रमानन्तरप्रमे व्यभिचारि । दृश्यते च “नक्त्वासेहि”तिपरंप्रति “मृडमृदे”त्यादि-
पूर्वं बाधकम् । निर्दोषत्वं तु अर्थान्तरे प्रामाण्येनान्यथासिद्धमिति ॥

॥ इति अपच्छेदन्यायवैषम्यम् ॥ १४ ॥

फलितमर्थं दर्शयति तत्तन्नेति । यथा कद्रफलस्य क्षयामरकरूपेणान्यथाभावः, एवमनुष्ठेयस्यार्थस्य
तच्च नैमित्तिककर्तव्यनोत्पत्त्या प्राक्तथाभूतस्यैव पश्चादन्यथाभावेन विषयसत्त्वाच्च पूर्वशास्त्रस्या-
प्रामाण्यमित्यर्थः । ननु परेण पूर्वस्यात्यन्ताबाधेऽपि बाधमात्रसत्त्वात् कथं प्रकृते नापच्छेदन्याय-
विषयमेत्याशङ्क्य उपसंहारव्याजेन परिहरति नम्यादिति । नचैवमिति । तथाच पूर्वस्य प्रत्यक्षस्य
परेणागमेन बाध्यत्वे नियमेनाप्रामाण्यप्राप्तेः नापच्छेदन्यायविषयतेति भावः । एतेनेति ।
अपच्छेदन्यायवैषम्यमुत्पादनेनेत्यर्थः ॥ तत्परत्वादिति ॥ तस्मात्पर्यकत्वादित्यर्थः । श्लोके
प्याच्छे ॥ अमिदं हीनि ॥ दृश्यते चेति । समानकर्तृकयोः पूर्वशले (पा. ३.४-२१) (कत्वा)
इति कत्वाप्रत्यये सेह्वित्त्वाधारण्येन विद्यमानस्यौपदेशिक(कि)त्वस्य सेष्मात्रे परेण न कत्वा
सेहि'ति सूत्रेण कित्वाविषये प्राप्ते तद्विशेषे कित्वस्य पूर्वैव मृदेत्यादिसूत्रेण प्रतिप्रसवः कियत
इत्यर्थः ।

॥ इति अपच्छेदन्यायवैषम्यम् ॥ १४ ॥

॥ अथ मिथ्यात्वानुमितेरभिधौत्यानुमितिसाम्यम् ॥

एवंचाक्षस्य लिङ्गादिबाध्यत्वे कालात्ययापदिष्टादेर्दोषता वा त्याज्या व्यवस्थापकं वा वक्तव्यम् । अत्रोक्तं खण्डने । तत्राक्षसिद्धस्पर्शनश्रुत्युष्णत्वायजमानत्वादिबलिङ्गशब्दग्राह्य-
सर्ववैष्टनश्रुत्युष्णत्वायजमानत्वादिकमपि व्यावहारिकम् । इहत्वक्षसिद्धं सत्यत्वं व्याव-
हारिकम् । लिङ्गशब्दग्राह्यं मिथ्यात्वं तु तात्त्विकम् । एवञ्च “पारमार्थिकमद्वैतं प्रविश्य शरणं
श्रुतिः । विरोधादुपजीव्येन न विभेति कदाचने”ति । तत्र किं सत्यत्वमिथ्यात्वग्राहिणो-
र्व्यावहारिकतात्त्विकविषयकत्वाद्वाध्यबाधक(भावोने)तैव नेति भावः किं वा मिथ्यात्वग्राहि-
तात्त्विकविषयकत्वाद्वाधकमेव न तु बाध्यमिति । आद्येऽप्यनुमित्यादिकं किमक्षसिद्धव्याव-
हारिकमन्वस्याभावमगृहीत्वैव तदक्षस्य तात्त्विकसत्यत्वस्यैवाभावं गृह्णाति किंवा तत्सिद्ध-
स्यैव प्रतिपक्षोपाधौ तात्त्विकमभावम् । नाद्यः मिथ्यात्वश्रु(ते)त्यादेरप्रसक्तप्रतिषेधत्वापातात् ।
अक्षसिद्धस्य सत्वस्य प्रतिपक्षोपाधावभावाग्रहणे तस्य तात्त्विकत्वापाताच्च । न द्वितीयः ।
प्रतिपक्षोपाधौ तात्त्विकतदभावग्राहिण एव तद्वाधकत्वेनाबाधोक्त्ययोगात् । नान्यः उपजीव्य-

एवं चेति । उक्तरीत्या प्रत्यक्षस्य प्राप्त्ये सिद्धेऽपीत्यर्थः । कालात्ययापदिष्टादेरित्यादिपक्षेन
योग्यताविरहपरिग्रहः । अत्रोक्तमिति । अक्षस्य लिङ्गादिबाध्यत्वे व्यवस्थापकमुक्तमित्यर्थः ।
तत्रेति । श्रुतिस्मृत्यादिविरोधस्थल इत्यर्थः । लिङ्गशब्दग्राह्येति ॥ औबुम्बरी सर्षा वैष्टयित्येति
स्मृतिरूपेण कृतकत्वादिरूपेण च लिङ्गेन यजमानः प्रस्तरः आदित्यो यूप इत्यादिशब्देन च ग्राह्ये-
त्यर्थः । शब्दग्राह्येति । यजमानत्वादिकमित्यनेन सम्बध्यते । आदिपञ्चादित्यत्यादिपरिग्रहः ।
किं वेति ॥ यद्यपि द्वितीयतृतीययोग्यमेतः । तथापि बाधकत्वोक्त्यनुक्तिः अत्रोक्तं बोध्यः ।
तन्मिद्धस्यैवेति ॥ अक्षसिद्धस्यैवेत्यर्थः । मिथ्यात्वश्रुत्यादिरिति ॥ तात्त्विकसत्वस्य प्रत्यक्ष-
सिद्धत्वाभावादिनि भावः । अप्रमत्तेति । तात्त्विकसत्वस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वाभावादिनि भावः ।
ननु तात्पर्यापरिज्ञानदशायां नान्यदात्म्यमिदं सर्वं नन्वत्यमिति श्रुत्या जगति तात्त्विकसत्त्वप्रसक्ति-
संभवात् नाप्रसक्तप्रतिषेधत्वमित्यखण्डाद अक्षमिद्धस्येति । न विभेतीति । निश्चयियतयोग्य-
जीव्यविरोधस्यैवाभावादिनि भावः । अद्वैतस्यैव नामान्तरं स्यादिति । अतःस्मान्त्वभाषण-
वैतन्यमात्रस्यैवानुपपत्तिमिति नाम कृतं स्यादिति भावः । द्वैतस्यैवेति । येनप्रपञ्चार्थं मिथ्या-प-
मिति नाम कृतं स्यादित्यर्थः । ननु न द्वैतस्यैव नामान्तरकरणम् । मिथ्यात्वन्वक्षणयोगित्यात्

प्रत्यक्षवाधितस्य मिथ्यात्वस्य तात्त्विकत्वायोगात् । योगे वाऽनौष्यमपि तात्त्विकं स्यात् । एवञ्च “आदित्यो यूप” इत्यादावपि ‘तात्त्विकादित्यतां यूपस्याश्रित्यञ्चरणं श्रुतिः । विरोधादुपजीव्येन न विमेति कदाचन’ इति स्यात् । नन्विदमनौष्यमतात्त्विकविश्वातर्गतेन जलाद्यनौष्येन तुल्यस्वभावं चेन्न तात्त्विकम् । नचेदद्वैतस्यैव नामांतरं स्यादिति चेत् न । विश्वमिथ्यात्वमपि घटादितुल्यतयास्त्वमिमेनाऽतात्त्विकेन रूप्यादिमिथ्यात्वेन समस्वभावं चेन्न तात्त्विकम् ॥ नचेत् द्वैतस्यैव नामांतरं स्यादिति साम्यात् । ननु तात्त्विकत्वमात्रेण विलक्षणमपि तन्मिथ्यात्वलक्षणयुक्तमिति चेदिदमपितन्मात्रेण विलक्षणमपि स्पष्टत्वं व्याप्यजातिविशेषवदाश्रयत्वरूपानौष्यलक्षणयुक्तमिति समम् । ननु प्रातिभासिकस्यैव मिथ्यात्वं व्यावहारिकं व्यावहारिकस्य तु तात्त्विकमिति चेन्न । जलादिस्यस्य प्रातिभासिकौष्यस्याभाव एव व्यावहारिकः अग्न्यादिस्यस्य व्यावहारिकौष्यस्य तु तात्त्विक इत्यापातात् । तस्मान्मिथ्यात्वं तात्त्विकं अनौष्यं तु व्यावहारिकमिति व्यवस्था न युक्ता । अस्तु वा सा, तथापि तात्त्विकमिथ्यात्वानुमितिवाधेन सन्त्यत्वस्य व्यावहारिकत्ववत् व्यावहारिकानुष्णात्वानुमितिवाधेनौष्यं नभोनैल्यवत् स्वार्थक्रियया सह स्वप्रवत् प्रातिभासिकं स्यात् । तत्त्वप्रदीपिकायां तु औष्यधीप्रामाण्ये उभयसंमतिः सत्त्वबुद्धौ तु नेत्युक्तं तन्न । इहाऽसंमतौ हेत्वभावात् । तत्त्वशुद्धौ तु मिथ्यात्वानुमितिः श्रुत्यनुगृहीतेति नास्त्ववाप्या इतरा तु नेतितद्वाध्येत्युक्तं, तन्न । मिथ्यात्वश्रुतेः अग्रिहिमस्य शेषजमिति श्रुतेरनुमितिहिमनिवारणशक्त्यनुवादित्ववदनुमितासत्यमिथ्यात्वानुवादित्वोपपत्तेः । मिथ्यात्वानुमितस्तर्कानुगृहीता इतरा तु नेति चेन्न । तर्काणां

साध्यभूतमिथ्यात्वमपि रूप्यादिमिथ्यात्ववत् मिथ्यात्वशब्दवाच्यमेव । नचैवं तद्वैलक्षण्यानुपपत्तिः । तात्त्विकत्वमात्रेण तद्वैलक्षण्योपपत्तेरिति वाहुते ननु तात्त्विकत्वेति । तदिदं । विश्वमिथ्यात्वमित्यर्थः । इदमपि तन्मात्रेणेति । अनौष्यमपि तात्त्विकत्वमात्रेणेत्यर्थः । नचैवमद्वैतरथं न नामान्तरकरकम् । नस्य निरुप्यमानौष्यत्वलक्षणबोधिमेव अनौष्यत्वमर्थत्वोपपत्तेः । तथाचोपजीव्यप्रत्यक्षवाधितस्य मिथ्यात्वस्य न तात्त्विकत्वमङ्गीकर्तुं शक्यमिति भावः ।

ननु मिथ्यात्वस्य धर्मितत्वाच्चिकित्साकान्ननियमात् व्यावहारिकविश्वमिथ्यात्वं तात्त्विकमेव व्याप्यत्वमित्येव वाहुते ननियति । अभाव एवेति । अधिष्ठानान्यगत इति शेषः । इत्यापातादिति । त्वयुक्तनियमस्याप्रयोजकत्वेन चिन्विमनवाचिरहादिति भावः । नन्वर्थक्रियाकारित्वात्

मिथ्यात्वानुमितिवदक्षबाधेनात्मक्षणीकत्वादितर्कानामिवाभासत्वात् । उक्तं च सुरेश्वरवार्तिके बौद्धं प्रति । “प्रत्यभिज्ञायमानेऽर्थे तदेवेदमिति ध्रुवे । लिङ्गमाभासतामेति प्रत्यक्षार्थविरुद्धमिति”ति । नन्वनौष्ण्यस्यौष्ण्यनिरूप्यत्वात्तस्य चाग्न्यादावेव ग्राह्यत्वात्तत्र तदभाषानुमा-
बाधिता मिथ्यात्वं तु न सत्यत्वाभावः । किन्तु भावान्तरम् । अभावत्वेऽपि तत्प्रतियोगिसत्त्वं ब्रह्मणि प्रसिद्धमिति चेन्न । औष्ण्यतदभावयोन्यावहारिकत्वतात्त्विकत्वाभ्यां प्रातिभासिकत्व-
व्यावहारिकत्वाभ्यां वा व्यवस्थोक्तेः । तत्र प्रतियोगिग्राहिणउपजीव्यत्वे इह च धर्म्यादि-
ग्राहिणस्सुतरामुपजीव्यत्वाच्च । उष्णमात्रे शैत्यस्य उष्णविशेषे वानुष्णत्वस्य साधनेऽबाधा-
पाताच्च । एतेनौष्ण्यात्यन्ताभावात्मकमनौष्ण्यं औष्ण्यमिथ्यात्वरूपमेवेति तस्य तात्त्विकतेष्टेति
निरस्तम् । शैत्यस्यातद्रूपत्वात् । तस्मात् “स्वतःप्रमात्वं प्रत्यक्षे लिङ्गाद्यैः स्वोपजीविभिः ।
स्वविरोधान्मृत्यवस्थामापन्नैर्नैव बाध्यते” ॥

॥ इति मिथ्यात्वानुमितेरग्निचैत्यानुमितिसाम्यम् ॥ १५ ॥

कथमौष्ण्यं नभोनैल्यवत् प्रतिभासिकस्यावित्यत आह स्वार्थक्रिययेति । अनुमितासत्येति ।
नचैवं ध्रुतेरग्रामाण्यम् । त्वन्मते सत्यत्वध्रुतेरिव मिथ्यात्वध्रुतेरपि प्रतियोगिसमर्पकत्वेन ग्रामाण्यो-
पपत्तेरिति भावः । इतः न अनौष्ण्यानुमितिः । आभासत्वादिति । तथाच सत्कर्तानुगृहीतव-
मेवानाभासत्वप्रयोजकमिति भावः । किन्तु भावान्तरमिति । प्रसिद्धोपाधिप्रवेशेनोपाध्यन्तर-
त्वादिति भावः । ननु सद्रूपत्वाभावरूपमिथ्यात्वसाधने बाधः स्यादेवेत्यत आह ॥ अभायत्वे-
पीति ॥ ननु धर्मी सर्वधानापलप्यते व्यावहारिकसत्त्वस्वीकारात् । अपि तु सर्वस्य पारमार्थिकी
सत्ता नास्तीत्येवोच्यते । नचैताद्यतोपजीव्यविरोध इत्यत आह ॥ उष्णमात्र इति ॥ उक्तमर्थ-
मुपसंहरति तस्मादिति ।

॥ इति मिथ्यात्वानुमितेरग्निद्रान्यानुमितिसाम्यम् ॥ १५ ॥

॥ अथ प्रत्यक्षस्य लिङ्गाद्यबाध्यत्वे बाधकोद्धारः ॥

इदं रूप्यमिति प्रत्यक्षमपि नेदं रूप्यमिति सयुक्तिकबलवत्प्रत्यक्षेण बाध्यम् । न तु युक्त्यैव । गौरोऽहमित्यापि मम शरीरमिति बलवत्प्रत्यक्षबाध्यं कर्दमलिने वस्त्रे कृष्णं वस्त्रमिति वद्वौ न वा । उष्णं जलमित्यपि गौणमेव न तु लिङ्गादिबाध्यम् । यद्वा निश्चितद्रव्यान्तर समभिव्यवहाररूपदोषेण शङ्कितप्रामाण्येन उष्णं जलमित्यनेनावकाशे दत्ते लिङ्गादिकं प्रवर्तते न तु तल्लिङ्गादिबाध्यम् । अहमिहैवास्मिन्मदनेजानान इत्यादि तु प्रमाणमेव जीवस्याणुत्वात्, न तु लिङ्गादिबाध्यम् । ज्वालैक्यप्रत्यक्षमपि निर्वापितारोपितदीपचेद्रेदग्रादिप्रत्यक्षेण बाधितमेव जायते । अन्यत्रापि दीर्घोऽयं दीपो ह्रस्वो नेति प्रत्यक्षेण बाध्यते नन्वऽनुमित्या । तादृश-

ननु ययुक्तीत्या प्रत्यक्षं लिङ्गाद्यबाध्यं स्यात् तदा इदं जलमित्यादिप्रत्यक्षस्य युक्त्यादिना बाधो न स्यात् । नच भाविप्रत्यक्षेणैव तद्बाधः । प्रत्यक्षत्वाविशेषेण वैपरीत्यापत्तेरित्यत आह ॥ इदं रूप्यमिति ॥ सयुक्तिकेति ॥ विशेषदर्शनजन्येत्यर्थः । नच पूर्वप्रत्यक्षविरोधात् बाधकज्ञानस्यैवानुत्पत्तिरिति बाध्यम् । विरोधिज्ञानसामग्रीसम्बन्धितस्य ज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वेन बाधकज्ञानोत्पत्तिसंभवात् ॥ बलवदिति ॥ परीक्षितेत्यर्थः । बलवत्त्वं च हेतुत्वमप्याप्यासम्भङ्गे स्पष्टीभविष्यति ॥ गौरवेति ॥ परंपरासम्बन्धावगाहीत्यर्थः । उष्णं जलमिति । विशेषदर्शनकालीनमिति शेषः ॥ गौणमेवेति ॥ केचित्तु जलादी वक्ष्यादिसम्बन्धादौष्ण्यादिकमुत्पद्यत इति उष्णं जलमितिज्ञानं साक्षात्सम्बन्धावगाहित्वेपि लोहितः स्फटिक इत्यादिषु प्रमैव । नच युगपद्विरुद्धस्पर्शद्वयसमावेशानुपपत्तिः । स्फटिकदर्शे विरुद्धरूपद्वयसमावेशोपपत्तेः । तत्र शौक्यवानुपलम्भवत्त्रापि शैत्वानुपलम्भोपपत्तेः । नच यदुष्णं तत्तेज इति धुतिविरोधः । तस्याः स्वाभाविकौष्ण्यवद्विरुद्धकत्वावित्याहुः ॥ नन्विति ॥ अन्यथा ततः संवायुष्णार्थिप्रकृत्यनुद्गप्रसङ्ग इति भावः ।

ननु तथापि विशेषदर्शनकालीनस्योष्णं जलमिति प्रत्यक्षस्य स्तिङ्गनैव बाधो वक्तव्यः । अन्यथा शैत्वानुमितिरिव न स्यादित्यत आह ॥ यद्वेति ॥ तथाच प्रतिबन्धकाभावादेव तत्र लिङ्गं प्रवर्तते । ननु तेन तस्य बाध इति भावः । ननु विधुर्जीव एतिष्ठिष्ठत्वप्रातिप्रत्यक्षस्य अनुमानादप्यद्वयकल्पसंनिवृत्त आह ॥ अहमिति । अणुत्वादिनि ॥ यथा कैतक्याप्त आह र पथ स्पष्टीभविष्यति । आश्रयवाक्यमुलेनि । एतच्चोपलक्षणं विशेषदर्शनादिना शङ्कितप्रामाण्येन

प्रत्यक्षाभावेतु नदीपमे(दमनुपश्यामः)दः । दूरस्थस्यायंसर्प इत्याद्यपि प्रत्यक्षं न शब्दमात्रेण बाध्यं किन्तु नायं सर्प इत्याप्तवास्यमूलपरीक्षितप्रत्यक्षगौरवादेव । राजगौरवादिव राज-भृत्येनामात्यः श्रुतिगौरवादिव वा श्रुत्यनुसारिप्रकरणादिना लिङ्गादिकम् । उक्तं हि “दुर्बलस्य प्रमाणस्य बलवानाश्रयो यदा । तदापि विपरीतत्वं शिष्टाकोपे यथोदित”मिति । न हि प्रधान-भूताचमनादिपदार्थविषयस्मृत्या पदार्थधर्मभूतक्रमविषया “वेदं कृत्वा वेदिं करोती”ति श्रुति-वार्धिनेत्यन्यत्रापि तथा सा बाध्यते । अत एव नायं सर्प इत्युक्ते प्रतिबन्दिता किमेवं वदसि केवलं अपि पुनः परामृश्य पश्यसीति । ननु तथापि पीतः शङ्खः नीलं नभ इत्यादिप्रत्यक्षं श्रैत्यनीरूप-त्वाद्यनुमित्यैव चन्द्रप्रादेशत्वप्रत्यक्षं चाप्रत्यक्षमूलशब्देनैव बाध्यं दृष्टमिति चेत् उच्यते । द्विविधं हि ज्ञानं संदेहरूपमेकाकार(रनियतंचे)पं चेति । द्वितीयमप्यग्रामाप्यधीकलंकितं तदकलंकितं चेति द्वेधा । (अग्रामाप्यधी)कलंकितत्वमपि द्वेधा बाधकाभिमतज्ञानोद्घात प्रागेव दोषज्ञानेन वाऽर्थाभावनिरूपणेन वा । तत्रायं यथा चन्द्रप्रादेशत्वप्राहि । शैलाग्रस्थ-

सर्पभ्रमेणावकाशे दत्ते एव शब्दः प्रवर्तते । ननु तेन तस्य बाधः । अत एव नायं सर्प इति वक्तुर्भ्रान्तं प्रति सम्यक् पश्येति वचनमित्यपि बोध्यम् ।

स्वतो दुर्बलस्यापि प्रबलाद्यष्टमेन प्रबलबाधकत्वमस्तीत्यत्र पूर्वतन्त्रदृष्टान्तमाह ॥ श्रुति गौरवादिवेति ॥ नच मिथ्यात्वलिङ्गस्यापि श्रुतिगौरवमस्येवेति बाध्यम् । यृपादित्य-भ्रुतेरिव त्वदभिमतमिथ्यात्वभ्रुतेरप्यमुस्यार्थत्वोपपत्तेः ॥ शिष्टाकोप इति ॥ “शिष्टाकोपेऽ” विरुद्धमिति चेत् “न शान्त्यपरिमाणन्वात्र”त्यत्र श्रुतमात्राभेदित्यादिस्मरणं वेदं कृत्वा वेदिं करोति इत्यादिश्रुतिप्रतिपक्षदार्शन्यौर्मासिकादिपदार्थक्रमविषयः प्रमाणप्रमाणं चेति संवाये विरोधाधिकरणन्यायेनाप्रमाणमिति प्राप्ते पदार्थगुणभूतक्रमविषयायाः भुतेराचमनादिपदार्थ-विषयिणी स्मृतिरेव बलीयसी, प्रमाणबलात् प्रमेयबलस्य प्रबलत्वात् । प्रमाणयोः स्वरूपतो विरोधा-भावेन प्रमेयविरोधाधीनतया तदवगत्यर्थं प्रमेयविरोधान्त्वोचनया प्रमेयस्वरूपेऽवगम्यमानं तदव-तदीयबलबलस्यापि स्फुरणेन तस्य प्रथमोपस्थितत्वादिति सिद्धान्त इत्युच्यते इत्यर्थः ॥ अन्वयापीति ॥ बलवशाद्यवहितस्थलेऽपि स्मृत्या श्रुतिर्बाध्यत इत्यर्थः ॥ एककार्गमिति ॥ विरुद्धाप्रकारमित्यर्थः ॥ दोषज्ञानेनेति ॥ दोषज्ञान्यज्ञानेनेत्यर्थः । प्रागेव तत्रेति । यद्यपि परीक्षितप्रत्यक्षस्य तदानीमनीतत्वेन नाग्रामाप्यज्ञापकत्वं तथापि तज्ज्ञान्यस्मृतेरेव ग्रामाप्यज्ञाप-

तत्परिभाषादिज्ञाने दूरादेदोषत्वनिश्चयात् । द्वितीयं यथा सवितृशङ्कादौ सुषिरपीतत्वादि
 प्रादि । प्रागेव तत्र परीक्षितप्रत्यक्षेण सुषिराद्यभावनिश्चयात् । एवञ्च चन्द्रप्रादेशत्वादि-
 प्रत्यक्षेण प्रागेव ज्ञातदूरादिदोषेण अप्रमाणत्वेन ज्ञातेन संदेहवत्सार्वपरिच्छेदपराङ्मुखेन
 निःशङ्कप्रवृत्त्यजनकेनावकाशे दत्ते षष्ठाच्छब्दादिः प्रवर्तते न तु तेन प्रत्यक्षबाधः । यथा
 प्रबलप्रत्यक्षबाधितस्यास्यस्थानन्तरं प्रवृत्तेन शब्दादिना न बाधस्तद्वत् । येन यस्य भ्रमत्वं ज्ञायते
 तत्तस्य बाधकम् । नच चन्द्रप्रादेशत्वादिप्रत्यक्षस्यागमादिना भ्रमत्वं ज्ञायते । अकलंकितं
 सार्वपरिच्छेदेऽभिनिविष्टं निःशङ्कप्रवृत्तिजननयोग्यम् । यथा अग्निरूष्ण एव प्रस्तरो यजमानो
 नैव षट्संभवेत्यादि । नस्तत्र प्रागेव दूरादिदोषधीर्वाऽर्थाभावनिश्चयो वाऽस्ति । यदिच
 प्रत्यक्षे क्लृप्तदूरादिदोषाभावेऽप्यन्यः कल्प्येत तर्हि ध्रुतावपि शब्दे क्लृप्तिप्रलंभाद्यभावेऽप्यन्यः
 कल्प्येत । नचाविद्यकत्वं दोषः भेदाविद्यकत्वस्याद्याप्यसिद्धेः । मानाविद्यकत्वस्य तु ध्रुतावपि
 सत्त्वात् । नाप्यनादिभेदभ्रमवामनादोषः, श्रौतज्ञानस्यापि प्रकृतिप्रत्ययादिभेदवासनाजन्य-
 त्वात् । भेदविधोऽपि भ्रांतित्वासिद्धेः । इदं चाकलंकितं प्रत्यक्षं साक्षिरूपं चेन्न केनापि
 बाध्यं न कस्याप्यवकाशदम् । बाधं तु प्रबलप्रत्यक्षेण बाध्यं नत्वन्येन बाध्यमन्यस्यावकाशदं
 य । एवञ्चाकाशे समीपे नीरूपत्वनिश्चयादूरे तद्वीर्यदोषजन्येति प्रागेव निश्चिता नतु
 नीरूपत्वानुमितिबाध्या । केचिच्चाकाशे नीलिमोदेतीति ध्रुतेर्नभोनीलमेव समीपे तु
 भूसंनिकर्षस्य प्रतिबन्धकत्वाच्चैत्यानुपलम्भ इत्याहुः । अन्ये तु नैत्यधीः साक्षिप्रत्यक्ष-

कत्वम् । नच सुषिरप्रत्यक्षेऽग्रामाण्यशङ्कां विना स्मृतिरेव न स्यादिति वाच्यम् । पूर्वोत्पन्न-
 स्मृत्या ग्रामाण्यशङ्काकलंकितस्यैव सुषिरप्रत्यक्षस्योत्पत्तेरिति । ननु तदभावावगाहित्वाविशेषात्
 कथं न शब्दस्य बाधकत्वमन्यत आह ॥ येन हीति ॥ शब्दप्रकृतेः पूर्वमेव तस्य दूरादिदोष-
 ज्ञान्यनिश्चयेन भ्रमत्वनिश्चयादिति भावः ।

तृतीयमुदाहरति अकलङ्कितमिति । ध्रुतावपि सत्त्वादिति । अभ्युपेत्य चेदमुदितम् ।
 वस्तुतस्तु मानाविद्यकत्वमप्यभिज्ञमिति ध्येयम् । ननु बाधाबाधाभ्यां दोषत्वभाषकत्वेना । नच
 श्रौतज्ञानस्य लघोऽस्तीत्यत आह ॥ भेदविध इति ॥ तथाच कल्पकाभावात् नात्रदोषकल्पनेति
 भावः । न केवलमाकाशास्य साक्षिभेदात्वं लघोऽप्येते किन्तु परेणापीत्याह ॥ परमतेऽर्थाति ॥
 नभ्यन्तान्वाद्वाक्यस्य प्रतियोगिषोऽन्यस्यातन्त्रवेऽपि संसर्गाभावश्च लघोऽप्येते नभमिति

बाधिता । अचाक्षुषपिशाचान्योन्याभावस्य स्तम्भः पिशाचो न भवतीति चक्षुषेव साध्य-
योग्यरूपाभावस्यापि नीरूपत्वविशेषावकाशत्वप्राहिणा साक्षिणा ग्रहणात् । परमतेऽपि आकाशं
साक्षिवैद्यं निमीलितनेत्रस्य नीलं नभ इतिधीश्च साक्षिरूपेत्याहुः ।

यद्वा अभावणे आकाशे श्रावणी शब्दाभावधीरिवाचाक्षुषेऽप्याकाशे रूपाभाषधीर्वाया-
विव चाक्षुष्वेव । दूरस्थस्य पुंसो यत्र नभःप्रदेशे नैत्यधीस्समीपस्थस्य तस्यैव तत्रैव चक्षुषंवा-
नैत्यनुद्धेः । अन्यथाऽऽकाशस्य नीरूपत्वं न सिध्येत् । लिङ्गाभावात् । तत्पक्षे महत्बहद्रव्या-
नारंभकत्वादेरसिद्धेः । निस्पर्शत्वस्य तमसि व्यभिचारात् पृथिव्यादित्रयेतरत्वादेश्वा-
प्रयोजकत्वात् । एतैरेवाशब्दत्वस्याप्यापाताच्च । पञ्चीकरणेन रूपस्यापि सत्त्वेन बाधाश्च ।
यद्वा व्याप्तिप्रत्यक्षेण तन्मूलानुमित्या वा तद्बाधः । अनौघ्यहेतोस्तु न व्याप्तिः अप्रयोजक-
त्वात् । मिथ्यात्वहेतौ तु घटधीवत् व्याप्तिधीरपि स्वार्थसत्वप्राहितयाऽनुमितिप्रतिपूर्त्तेश्च
न तु तस्या मूलम् । अधवानीरूपत्वानुमितिरूपजीव्यव्याप्तिप्रत्यक्षाद्यविरुद्धा धर्मिग्राहकाऽ-
बाधिता च । मिथ्यात्वाद्यनुमितिस्तृतीयजीव्यव्याप्तिप्रत्यक्षादिविरुद्धा धर्मिग्राहकबाधिता वेति

यो मन्यते तं प्रत्याह ॥ निमीलितनेत्रस्येति ॥ तथाच नीलरूपस्य साक्षिवैद्यत्वेन साक्षिणा
निरुक्ताकाशत्वग्रहणे न काचित्पुनरपत्तिरिति भावः । चाक्षुष्येवेति । ननु साक्षिरूपा, चक्षुरन्वय-
व्यतिरेकानुविधानानुपपत्तेरिति भावः । युक्तिमुक्त्यानुभवमपि प्रमाणयति दूरस्थस्येति ।
अन्यथेति । अचाक्षुषत्व इत्यर्थः । महत्त्वेति । परममहत्त्वेत्यर्थः । अशब्दत्वस्येति । अशब्दगुण
कत्वस्येत्यर्थः । पञ्चीकरणेति ।

यद्यपि बाधस्त्वतिना पञ्चीकरणं नाङ्गीकृतम् । तथापि मिथ्यान्तिना तदङ्गीकारात् बाध
इति भावः । ननु व्याप्तिप्रत्यक्षस्य समानप्रकारकत्वाभावात् सामान्यलक्षणानभ्युपगमेन भिन्न-
विषयत्वाच्च न व्याप्तिप्रत्यक्षस्य बाधकत्वेत्यत आह ॥ तन्मूलानुमित्यावेति । तर्कानुगृहीत-
व्याप्तिप्रत्यक्षमूलानुमित्यावेत्यर्थः । नन्वेवं बह्वौघ्यप्रत्यक्षमपि तदनीघ्न्यानु(नुमिति)मानबाधितं
स्यादित्यत आह ॥ अनौघ्यहेतेरिति ॥ तथाच तर्कानुगृहीतव्याप्तिप्रत्यक्षमूलकत्वाभावेन
बह्वौघ्यनीघ्न्यानुमानं तदनीघ्न्यप्रत्यक्षबाधितमिति भावः । ननु तादृश्यातिप्रत्यक्षमूल(क)त्वं
मिथ्यात्वानुमितावयवस्तीति तथा प्रपञ्चसत्वप्रादिप्रत्यक्षस्य बाधः किं न स्यादित्यत आह ॥
मिथ्यात्वहेतौ न्बिति ॥ पूर्ववृषणसमुच्चयार्थस्तुवाच्यः । तस्या इति । मिथ्यात्वानुमितेर्नित्यर्थः ।

वैषम्यम् । तस्मात् 'स्वार्थनिष्पत्त्यर्थे निष्कला अपरोक्षधीः । विजातीयप्रमाणेन केवलेन न बाध्यते' । तदुक्तं "नहि दृष्टस्य वस्तुनो बलवद्दृष्टिं विनाऽन्यद्वाचक"मिति । उक्तञ्च विवरणेपि "यत्राविचारपुरस्सरमेव प्रत्यक्षावभासमप्यनुमानादिना बाधितमुच्छिन्नमप्यवहारं भवति तत्र तथा भवतु यत्र पुनर्विचारपदवीमुपासूढयोर्ज्ञानयोर्बलाबलचित्तया बाधनिश्चयस्तत्र नानुमानादिना प्रत्यक्षस्य मिथ्यात्वसिद्धि"रिति ॥

॥ इति प्रत्यक्षस्य लिङ्गाद्यबाध्यत्वेवाधकोद्धारः ॥ १६ ॥

निश्चलेति ॥ प्रबलेत्यर्थः ॥ विजातीयेति ॥ स्वातिरिक्तेत्यर्थः । परीक्षितप्रत्यक्षस्य लिङ्गाद्य-
बाध्यत्वे परसम्प्रतिमप्याह ॥ उक्तं चेति ॥ अपरे तु गौरोऽहमिति प्रत्यक्षानन्तरं मम वेद इति
प्रत्यक्षदर्शनात् दूरे नमोनैस्त्यप्रत्यक्षानन्तरं निकटे रूपाभावप्रत्यक्षदर्शनात् चन्द्रावापुवयकाले
अधिकपरिमाणदर्शनानन्तरं कालान्तरेऽन्यपरिमाणदर्शनात्, परस्परविरुद्धार्थावगाहितस्तत्प्रतीति-
द्वयोनयानन्तरं किमनयोः प्रमाणमित्यप्रामाण्यताहानन्तरमेव मानान्तरप्रवृत्तिः न तु तेन तद्वाच्य-
इत्याहुः ।

॥ इति प्रत्यक्षस्य लिङ्गाद्यबाध्यत्वे परोक्तवाचकानामुद्धारविषयम् ॥ १६ ॥

॥ अथ प्रत्यक्षस्य भाविबाधकशङ्काभङ्गः ॥

नापि भाविबाधकशङ्कामात्रेणेति तृतीयः । उक्तरीत्या लिङ्गशब्दयोरबाधकत्वात्
अधस्तात्प्रमाणतया शङ्क्यमानत्वात् सर्वविशेषाभावे च सामान्यस्याप्यभावेन बाधकशङ्काया
अनुदयात् । किञ्च त्वन्मते जाग्रदादिज्ञानस्याप्रमाणत्वेन स्वप्नादेर्बाधासिद्धौ कथं तदुद्घाति-
नान्यत्र तच्छङ्का । तदुक्तं वार्तिके बौद्धं प्रति “प्रतियोगिनि दृष्टे च जाग्रज्ज्ञाने मृषा
भवेत् । स्वप्नादिबुद्धिरस्माकं तव भेदोऽपि किंकृत ” इति । अपिच भ्रमकालीनापरोक्ष-
बुद्ध्यविषयविशेषविषयैव धीर्बाधिका, नच तव विश्वबाधिका धीस्तद्विषया । किञ्च सप्रकारैव
धीर्बाधिका । निर्विकल्पिकायाः सप्रकारकभ्रमाविरोधित्वात्, नच ते(तव)विश्वबाधिका धीः
सप्रकारिका । किञ्च न तावत्सा सप्रकारा नापि निष्प्रकारा शब्दजन्येति वक्ष्यते । नच
त्वन्मते सा शब्दान्यजन्या । किञ्च बाधिकाधीर्भ्रमस्य तद्वेतोरज्ञानस्य तदोपस्थाध्यस्तस्य

अधस्त्य चेति । भाविबाधकत्वेन शङ्क्यमानाक्षस्यापि भाविबाधकशङ्काग्रहप्रस्तत्वेन तस्या-
बाधकत्वादिति भावः ॥ सर्वविशेषाभावेचेति ॥ यद्यप्यर्थापत्त्यावेतिगम्यो न कृतः । तथापि
तस्य यथायथं लिङ्गादिष्वेवान्तर्भावं निश्चित्यैवमुक्तमिति ज्ञेयम् । बाधकशङ्कायाअनुदयादिति ।
किञ्चित् प्रमाणं बाधकं भविष्यतीति सामान्यतोऽपि शङ्कानुवपादित्यर्थः । ननु भाविबाधक-
प्रस्तस्यापि शङ्क्यमानस्य भाविबाधकस्याक्षस्य भेदप्रत्यक्षे औचित्यावर्जितशङ्काभायकत्वं भविष्य-
तीत्येतावताप्यप्रामाण्यशङ्काफलङ्घितत्वेन प्रत्यक्षबाधकत्वमित्यस्वरसादाह किञ्चेति । ज्ञानवक्ष्य
साधारणत्वाज्ज्ञानात् न कुत्राप्यप्रामाण्यशङ्केति भावः । प्रतियोगिनीति । विरोधिनीत्यर्थः ।
तदेति । ज्ञानमात्राप्रामाण्यस्वीकर्तुमित्यर्थः । ननु व्यापहारिकप्रमाणाध्यवस्य तात्त्विकप्रमाणाध्य-
वाध्यत्वेऽपि स्वप्नादिबाधकत्वं भवत्येव । स्वप्नादिज्ञानविषयस्माद्विरोधिसत्ताघटितप्रमाणाध्य-
त्वात् । किञ्चिज्ज्ञानस्य विषयात्यन्तास्त्वमिदानीं गृह्यते वक्ष्यन्तिवत्येति ज्ञानगवाच्छङ्का
स्यावेत्येतत् आह अपि चेति । नचेति । विश्वबाधकत्वेन त्वदभिमतबुद्धेः निर्विशेषाधिक्यमात्र-
विषयकत्वादिनि भावः । ननु विशिष्टस्योपहितस्य वा कल्पितत्वेन शङ्क्यमानस्य भ्रमकालीना-
परोक्षबुद्ध्यविषयत्वमेवेत्यस्वरसादाह किञ्चेति । निर्विकल्पिकाया इति । सप्रकारकत्वेनैव
ज्ञानस्य विरोधित्वदर्शनादिनि भावः । नचेति । अन्यथा भक्षणद्वार्धत्वहानेति भावः । ननु
विश्वबाधकबुद्धिः सप्रकारैव । नचैवमक्षणद्वार्धत्वहानिः । तद्विज्ञाप्रकारत्वेनैवात्मनद्वार्ध-योपपत्ते-
रित्यत्र आह किञ्च न तावदिति । नदमिज्ञाप्रकारत्वेऽप्यक्षणद्वार्धत्वहानिः स्यादेव । अन्यथा प्रमेयत्वे

द्रष्टुं न बाधिकेति न भ्रमादिबाधो युक्तः । किञ्च दोषजन्यमेव बाध्यं नच साक्षिप्रत्यक्षं तज्जन्यम् । अद्वैतज्ञाने तु श्रुतितात्पर्यभ्रमो दोषः । किञ्च बाधकतुल्यमानसंवादि न बाध्यम् । द्वैतप्रत्यक्षं चाद्वैतश्रुतितुल्यद्वैतश्रुतिसंवादि । किञ्च बाधकधीबोध्यं न बाध्यं मेदश्च बाधकधीबोध्यः तथा च स्वविषयस्य मेदाभिमततयौदासीन्येन वा ग्रहे बाधकत्वा-योगेन भिन्नतयैव ग्राह्यत्वात् । तस्माच्च बाधशङ्का युक्ता ।

कथंचेयं शङ्का रूप्यादिबाधेपि बाधकशङ्कापातेनानाधितबाधरूपकोट्यप्रसिद्धेः । बाधित-बाधशङ्कायाश्चाबाध्यत्वविरोधित्वात् भाविबाधेपि बाधशङ्कापातेन स्वव्याधाताश्च । तदुक्तं वार्तिके बौद्धं प्रति “ दृष्टज्ञानगृहीतार्थप्रतिषेधोऽपि युज्यते । गृहीतमात्रबाधे तु स्वपक्षोऽपि न मिष्यती ”ति । नच धीमात्रे न बाधशङ्का किन्तु साक्षात्कार इति युक्तम् । विशेषदेह-भावात् । इतिरूपाद्वैतसाक्षात्कारे तन्प्रसङ्गाच्च । नापि श्रद्धानजन्यसाक्षात्कारे तच्छङ्का । मुक्तस्वरूपानन्दसाक्षात्कारे तत्प्रसङ्गात् । वेदान्तजन्यधीप्रामाण्यग्राहिसाक्षिप्रत्यक्षमप्यतत्वा-

प्रमेयत्वं मेदो मित्र इत्यादेर(प्य)अपहार्धत्वप्रसङ्ग इति भावः । नन्वेवं तर्हि निष्पत्तासिद्धेः सा बाधिकास्तु । बाधकत्वे चितोधिषिषयत्वस्यैव तन्त्रत्वादिस्तत्र आह ॥ नार्थाति ॥ (यस्ती) सा । चिन्महाधिषर धीः । नन्वस्य च बाधकज्ञानस्य भ्रमाद्यबाधकत्वेऽपि चिन्महाधकबुद्धेर्विभ्रान्तर्गत-भ्रमादिबाधकत्वं स्यादेवेत्यत्र आह किञ्चदोषजन्यमेवेति । नच बाध्यत्वे दोषजन्यत्वमप्रयोजकं किन्त्वसद्विषयकत्वमेव तत्र प्रयोजकमिति बाध्यम् । इन्द्रदोषजन्यत्वनिश्चयं विना असद्विषयत्व-निश्चयस्यैवायोगात् । नच बाधेनैवासद्विषयत्वनिश्चयः । पूर्वज्ञानस्य इन्द्रदोषजन्यत्वनिश्चयं विना बाधकत्वमिति बाधकत्वस्यैव निश्चेतुमशक्यत्वादिति । ननु दोषजन्यत्वं न बाध्यत्वे तन्त्रम् । विदोऽभ्युत्थितज्ञानाद्वैतज्ञानस्य त्वया बाध्यात्वाभ्युत्थामादित्यत्र आह अद्वैतज्ञानेति । किञ्च बाधक्रेति । बाधकत्वमिति तत्त्वः ॥ बाधधीबोध्यमिति ॥ बाधकज्ञानचित्तमित्यर्थः ॥ तथेति ॥ बाधकधियेत्यर्थः ॥ मेदाभिमतमेति ॥ बाध्यत्वमिति तेनाभिमतमेतदर्थः । मेदयत्वं तु प्रकृतमि-प्रायम् । किञ्च किञ्चोदिकेयं शङ्का, अनाधितबाधकोटिक्य वा बाधितबाधकोटिका चेति विक्षयार्थं विराह रूप्यादिबाधेऽपीति ॥ द्वितीयं दूषयति बाधितबाधेति ॥ स्वव्याधातामेति ॥ तथाच भाविबाधो न शङ्का इति भावः । प्रतिषेधोऽपीत्येवम् एवार्थः ॥ नच धीमात्र इति ॥ यतो न व्यक्तायात इति भावः । ननु शब्दाजन्यत्वसाक्षात्कारमात्रे न शङ्का किन्तु यच्च शङ्का स च शब्दाजन्य बलेनैव शङ्काह ॥ नापि श्रद्धान्यप्रवेति ॥ विशेषदेहभावादिति ।

वेदकमेव तत्त्वावेदकत्वेन गृह्णातीतिशङ्कया तत्त्वज्ञानाय वेदान्तश्रवणादिस्वक्रियाविरोधाच्च । शङ्काग्राहिसाक्षिप्रत्यक्षमपि अशङ्कामेव शङ्कात्वेन गृह्णातीतिशङ्कया स्वव्याघाताच्च । नापि शब्दान्यजन्यसाक्षात्कारे तच्छङ्का । दशमस्त्वमसीतिशब्दाभासजन्यसाक्षात्कारेपि बाधदर्शनेन विशेषहेत्वभावात् । विधान्यप्रत्यक्ष एव तच्छङ्केतिसुवचत्वाच्च । अद्वैतश्रुत्यनुमानादिग्राहिप्रत्यक्षमपि तात्त्विकीं व्यावहारिकीं वा अनेकमेव सद्वितीयमिति श्रुतिमेव व्यावहारिकेण प्रातिभासिकेन वा एकमेवाद्वितीयं ब्रमेति श्रुतिस्त्वेन गृह्णातीत्यादिशङ्कया मिथ्यात्वादिश्रुत्यादेरेवासिद्ध्यापत्तेश्च । शून्याद्वैतं तत्त्वमिति सद्भैतं तत्त्वमिति च श्रुतेरभावग्राहिप्रत्यक्षमपि तात्त्विक्यां व्यावहारिक्यां वा तस्यां श्रुतौ सत्यमेव व्यावहारिकं प्रातिभासिकं वा तदभावं गृह्णातीतिशङ्कया शून्याद्वैतादिसिद्ध्या(पाताच्च)पत्तेश्च । नचात्माद्वैतश्रुतिविरोधादुक्तशङ्कानुदयः तस्या एव संदिग्धमानत्वात् । नच तत्त्वतो द्वैतश्रुत्या व्यवहारदशायामद्वैतश्रुतिस्त्वेन गृहीतया मिथ्यात्वसिद्धिः । बह्वित्वेन ज्ञाताहुंजापुंजादाहापत्तेश्च । भेदश्रुतिस्त्वेन पूर्वपक्षिणा ज्ञातेनाद्वैतवाक्येन द्वैतसिद्ध्यापत्तेश्च । नचाद्वैतश्रुतितत्त्वामाण्यादेरप्यन्यग्राह्यत्वात्त्विकसत्त्वविरोधी तत्त्वावेदकेनैव बाधः शङ्क्यः नतु स्वप्नादौ दृष्टः व्यावहारिकसत्त्वविरोधी अतत्त्वावेदकेन बाध इति राजाज्ञास्ति । अप्रातिभासिकत्वधीस्तु तात्त्विकत्वधीरिव पुक्ता ।

कृत्स्नरूपद्वैतसाक्षात्कारेऽपि तत्प्रसङ्ग इति भावः । नन्वाद्वैतसाक्षात्काराम्यजन्यसाक्षात्कारे तच्छङ्केत्यत आह विधान्येति । एवमुच्यमाने न केवलमिष्टद्वानिः किन्त्वनिष्टासिरपीत्याह शून्याद्वैतमिति । तस्या एवेति । अद्वैतश्रुतेरेवेत्यर्थः । ननु ज्ञायमानकतणे यथाज्ञानमेव फलम् । बह्वित्त्वेन न ज्ञायमानकतणमित्यत आह भेदश्रुतिस्त्वेनेति । नन्वतत्त्वावेदकेन प्रत्यक्षादिना कथमद्वैतश्रुतितत्त्वामाण्यादिबाधशङ्का । तस्य स्वाप्तादौ व्यावहारिकसत्त्वविरोधित्वेन दृष्टेऽपि तात्त्विकसत्त्वविरोधित्वेनादृष्टत्वात् । कल्पनाया अपि दृष्टानुसारित्वादित्याशङ्क्य निराकरोति नचेति । नच राज्ञामात्मान्स्तीति स्वकथः । तथाच दृष्टानुसारितया बाधः प्रत्यक्षादिभेद शङ्क्यः । नच प्रत्यक्षादिना शङ्क्यमानबाधस्य तात्त्विकसत्त्वाविरोधित्वात् अद्वैतश्रुतितत्त्वामाण्यादेस्तत्त्विकबाधयोग्यदिति भावः । नन्वाद्वैतश्रुत्यादेरतत्त्वावेदकेन प्रत्यक्षादिना बाधे शुक्तिः कल्यादिषु प्रातिभासिकत्वापत्त्या तच्च तद्वैतज्ञानधीर्नयुक्तेत्यत आह अप्रातिभासिकत्वधीरिति । नचैवमिति ।

नचैवं ब्रह्मतत्त्वज्ञानाद्यनिवृत्तिश्रुतिविरोधः । अत्राप्यनिवृत्तिश्रुतिरेव निवृत्तिश्रुतितया गृहीतेति शङ्कोदयात् । किञ्चापरीक्षिते रूप्यादिप्रत्यक्षे दोषबाधयोर्दशनेन परीक्षिते जगत्प्रत्यक्षेपि तदाशङ्कायां लिङ्गशब्दाभासयोस्तर्क्षनेनादृतलिङ्गशब्दयोरपि तच्छङ्का । बाधिते अक्षलिङ्गाभासेपि अत्र बाधितप्रमादृष्टान्तेनाबाधशङ्कापि स्यादिति प्रमाणतदाभासव्यवस्था न स्यात् । तदुक्तं “निर्दोषानुभावास्तस्य दोषत्वं सदोषानुभावा निर्दोषत्वमित्यव्यवस्थे”ति । श्रुतिनित्यत्वाभिदंषेति चेन्न त्वन्मते श्रुतिनित्यताया आकल्पं स्थितिमात्ररूपत्वेन आकाशाद्विचित्रसिक्तत्वं तस्या उत्पत्तेः । तस्याः प्रमाकरणत्वेऽपि मय द्रैत इव ब्रह्ममीर्मासायां प्रत्यक्षिकरणं पूर्वपक्ष्यभिमतार्थ इव च तदादृते तात्पर्यधीः भ्रम इति शङ्कया तज्जन्याद्वैतधियः प्रमात्वासिद्धेः । उपक्रमोपसंहारतर्दैकरूप्यग्राहिप्रत्यक्षेऽप्युक्तन्यायेन शङ्कोदयेन तदैकरूप्यासिद्धेः । किञ्च प्रत्यक्षे ब्रह्मदोषाणामभावोऽत्र विनिश्चितः । अन्यस्य कल्पना नित्ये वेदेऽपि न निवार्यते । स्वाप्नप्रत्यक्षेऽपि तदा दूराद्यभावनिश्रयोऽस्तीति चेन्न । स्वाप्ने अन्यमेव तत्त्वमिति वेदेऽपि तदा भ्रान्त्याद्यभावनिश्रयस्य सत्त्वात् । स्वप्नवैषम्यानुभवस्तु भयत्र समः । किञ्च न तावन्माक्षिणि बाधशङ्का तस्य नित्यानुभवरूपतया वेद इव तात्पर्यभ्रान्तेरप्ययोगेन वेदादप्यनाशङ्कितदोषत्वात् । प्रमाणाजन्यत्वमात्रेण तदप्रमाणाप्ये गुणाजन्यत्वमात्रेण वेदस्याप्यप्रामाण्यापातान् । नापि बाधप्रत्यक्षे । तत्रापि निःशङ्कं साक्षिग्राहसुखादिपर्यन्तपरीक्षया तन्निरासात् । उक्तं हि “न परीक्षानवस्था स्यात्साक्षिसिद्धेत्वसंशयादि”ति । “नहि बाधः कश्चिद्दृष्टो दुःखाद्यनुभवसत्त्वि”ति च ।

द्वैतस्य पारमार्थिकस्य इत्यर्थः । किञ्चेति । तथाच विशेषादर्शनसहितस्यैव साधारणधर्मस्य संशयात्कथं, न तु साधारणधर्ममात्रस्येति भावः । ननु मन्मते वेदस्योपपत्तिमन्त्रेऽपि शुक्वासादिवाक्यवदर्थज्ञानादिपूर्वकस्याभावेन निर्दोषत्वं किं न स्यादित्यत आह तस्या इति । उपक्रमादिमन्त्रिङ्गं च तात्पर्यज्ञानमभ्यस्य व्यावित्यत आह उपक्रमेति । स्वाप्नप्रत्यक्षेर्प्राप्ति । तथाच ब्रह्मदोषाभावनिश्रयमात्रं नाभास्यत्वमयोऽत्रार्थमिति भावः । शुद्धजन्यत्वेति । तथाच सहकारमात्रप्रवृत्तस्यास्य स्वधर्म्यसमन्वादिनि आह । नापि शङ्कप्रत्यक्षेति । अत्रापि बाधशङ्केऽयुक्तवत्तेः । तन्निरासादिति । वाधशङ्कानिरास्यमित्यर्थः । ननु परीक्षया तन्निरासे तत्रापि बाधशङ्कानिरासाय परीक्ष्यमात्रपेक्षया व्यवस्थेयत्वं आह उक्तं हि । साक्षिमिद्वेति । साक्षिणः स्वप्रकाशत्वेन

ननु स्वाग्रजलप्रत्यक्षेऽपि स्वाभावगाहनपानतज्जन्यसुखपर्यन्ता परीक्षास्तीति चेन्न । स्वग्रस्य शून्यमेव तत्त्वमिति वेदस्याप्यपौरुषेय(त्वादिज्ञा)स्त्वज्ञानपद्विधतात्पर्यलिङ्गज्ञानानुग्राहक तर्कानुसंधानब्रह्माद्वैतश्रुतिप्रतियोगिकप्राबल्यनिर्णयस्वाग्रशून्यसाक्षात्कारतज्जन्यशून्यभावा - पतिरूपमोक्षपर्यन्ता परीक्षास्तीति फलपर्यन्ताद्वैतश्रुतावप्यनाशासापातात् । स्वाग्रवैषम्यानु- भवेनाशासस्तृभयत्र सम इत्युक्तम् । अन्यथा परस्यापि प्रातिमासिकवैलक्षण्यं न सिध्येत् । एवञ्च । स्वाग्रादिशेषस्यासिद्धौ प्रपञ्चस्याद्वयश्रुतिः । स्यात्कलेन सह स्वामी सिद्धौ शङ्काक्षजे कुतः ॥ १ ॥ नहि प्रत्यक्षशब्दत्वकृतं वैषम्यमीक्ष(स्य)ते । बाधाबाधकृतस्त्वेष विशेषः संप्रदृश्यते ॥ २ ॥ तस्मात्स्वयाप्यौत्सर्गिकस्य प्रामाण्यस्य बलवद्वाधकदर्शनैकापोद्यत्वेन सप्तमरस- शङ्कानुल्येन शङ्कामात्रेणानपवादात् स्वव्याघातादिना शङ्कानुदयाच्च श्रुतेः प्रामाण्यनिश्चय इति वाच्यम् ।

उक्तं हि खण्डने “ अत्यन्तासत्यपि ज्ञानमर्थे शब्दः करोति हि । अबाधाषु प्रामात्र खतः प्रामाण्यनिश्चला ”मिति । (ए)तत्रत्यक्षेऽपि तुल्यम् । उक्तं हि सुरेश्वरेणापि “ अतोऽब बोधकत्वेन दुष्टकारणवर्जनात् । अबाधाच्च प्रमाणत्वं वस्तुत्यक्षादिवच्छ्रुते ”रिति । तस्मात् “ अहेतुकार्यशङ्केव स्वक्रियादिविरोधतः । भाविबाधकशङ्का न युक्ताप्यक्षे श्रुताविष ” । उक्तं ह्युदयनेन “ तदेव ह्याशङ्क्येत यस्मिन्नाशङ्क्यमाने स्वक्रियाव्याघातो न भवती ”ति । उक्तञ्च वार्तिके बौद्धं प्रति “ इह जन्मनि केषांचिन्तावदुपलभ्यते । योग्यवस्थागतानां तु न विषः किं भविष्यतीति ” । नहि संभवति शब्दानुमानाभासयोः रूपादिषीप्रामाण्यग्राहिप्रत्यक्षस्य च बाधं पदार्थत्वस्य च मिथ्यात्वव्यभिचारं स्वैरिण्याभ्यानियमं पश्यन्नपि परीक्षितः बाह्वादि- तदनुकूलानुमानयोः वेदांतधीप्रामाण्यग्राहिप्रत्यक्षस्य चाबाधं दृश्यत्वस्य च मिथ्यात्वाव्यभि-

स्वप्रामाण्यस्य स्वेनैव निश्चयादिति भावः । ननु म्याग्रेति । तथाच न सुखपर्यन्तपरीक्षयपि तन्निरास इति भावः । अन्यथेति । स्वाग्रवैषम्यान्वहीकार इत्यर्थः । मिद्धाविनि । स्वाग्रादिशेष सिद्धावित्यर्थः । प्रत्यक्षशब्दत्वकृतमिति । प्रत्यक्षत्वशान्त्वकृतमित्यर्थः । त्वयेति । अद्वैतश्रुतेः प्रामाण्यस्यापनार्यं प्रकृतेनेत्यर्थः । प्रमामिति । शब्दः करोतीत्यनुपपन्नः । अहेतुकार्येति । अहेतुक- कथ्येत्यर्थः । उपलभ्यते इति । बाध इति शेषः । योग्यवस्थेति । योग्यत्वावस्थेति । उक्तमर्थमनिष्टोपवर्शनेन द्रष्टव्यं नहि संभवतीति । तदवमानन्वादिनि । परीक्षावसानान्वा-

चारं स्वमातुश्च नियमं निश्चिनोति, जगत्प्रत्यक्षस्य तु परीक्षितस्याप्यपरीक्षितरूप्यादिप्रत्यक्ष-
दृष्टान्तमात्रेणावाधे न निश्चिनोतीति । परीक्षितप्रत्यक्षेऽप्यनास्थासे हि नैकापि व्यवस्था सिध्येत्
तदवमानत्वात्सर्वस्य । नहि श्रुतेनुमिते वा दृष्टव्यास्थासः । किञ्चैवं न हिंसादित्यस्वाप्तीषोमीये-
व्यभिचारदर्शनेनान्यत्रापि तदाम्शङ्क्येतेत्युत्सर्गापवादस्यायो भज्येत । उक्तं हि “उत्सर्ग-
तोऽपि यन्प्राप्तमपवादविवर्जितम् । व्यभिचार्यपवादेन मानमेव भविष्यती”ति । एवञ्च
“वाधाभावोऽत्र निर्णीतः शश्वृग्माद्यभाववत् । अन्यथा शश्वृग्मादिरपि शङ्क्येत बाधवत्” ।
तस्मात्प्राप्त्याप्यस्योत्पत्तौ ज्ञप्तौ च स्वतस्त्वादिह चोत्पत्तिस्वतस्त्वापवादस्य दोषस्य ज्ञप्ति-
स्वतस्त्वापवादस्य बाधकस्य चादर्शनात् निर्मूलशंकायाश्च स्वक्रियाविरोधादिनानुत्थानान्तुष्टुं
प्रत्यक्षप्रामाण्यम् । किञ्च नेदं रूप्यमिति प्रत्यक्षप्रामाण्यमावश्यकं, अन्यथा इदं रूप्यमित्यस्या-
प्रामाण्यं न स्यादिति हृदिमिच्छतो मूलहान्यापत्तेः । तथाच तत्तुल्ययोगक्षेपं सन्धट इत्यादि-
प्रत्यक्षं कथं न प्रमाणम् । किञ्च सौप्तिकानन्दानुभवस्याप्रामाण्ये कथमात्मन आनन्दरूप-
ता तात्त्विकी । आनन्दश्रुतेरनुभूतातात्त्विकानन्दानुवादित्वोपपत्तेः । किञ्च “स्मृतिः प्रत्यक्ष-”
मिन्यादिश्रुत्या “प्रत्यक्षमनुमानं च शास्त्रं च विविधागमा” इति मनुस्मृत्या च सिद्धं
तत्प्राप्त्याप्यम् । नच सकृत्प्रयुक्तस्य प्रमाणशब्दस्य श्रुतौ तत्त्वावेदकत्वमर्थः प्रत्यक्षेऽतत्त्वा-
वेदकत्वमिति युक्तम् ॥

॥ इति प्रत्यक्षस्य भाविबाधकशङ्काभङ्गः ॥ १७ ॥

नित्यार्थः । सर्वस्य व्यवस्थामात्रस्य । दृष्ट इति । परीक्षितप्रत्यक्षविषय इत्यर्थः । किञ्चैवमिति ।
क्षयिह्याध्वर्शनक्षत्रेण सर्वत्र तच्छ्रुत्यामित्यर्थः । व्यभिचार्यपवादेनेति । अपवादेन व्यभि-
चारीत्यन्वयः । नन्वक्षय्यते श्रुत्यैवात्मनः आनन्दत्वसिद्धिरित्यत आह आनन्दश्रुतेरिति ।

॥ इति प्रत्यक्षस्य भाविबाधकशङ्काभङ्गः ॥ १७ ॥

॥ अथ प्रत्यक्षस्य पारमार्थिकसत्त्वग्राहित्वविवरणम् ॥

नापि प्रत्यक्षं कालत्रयाबाध्यत्वग्रहाक्षममिति द्वितीयः, तद्धि न कालत्रयेऽपि सत्त्वम्
मन्मतेऽप्यनित्यप्रपञ्चे तदभावात् । किन्तु कालत्रयवृत्तियदसत्त्वं तदभावः । स च कदाचित्सत्त्वे
गृहीतेऽपि गृहीत एवेति प्रतिपक्षोपाधौ सत्त्वग्राहिणा प्रत्यक्षेण तदुपाधौ त्रैकालिकनिषेधप्रति-
योगित्वरूपमिध्यात्वाभावसिद्धिः । “स्वकाले द्यस्मितां गृह्णन् साक्षात्कारस्त्रिकालगम् । प्रतिषेधं
निरुद्धानो गृह्णात्येवात्यबाध्यताम्” । वेदेऽपि हि विषयस्याबाध्यत्वे ज्ञानप्रामाण्यमेष तन्त्रं
न तु शब्दत्वं वा वर्तमानकालाद्यनवच्छेदेन स्वविषयसत्त्वग्राहित्वं वा सर्वकालादिसंवन्धित्वेन
स्वविषयसत्त्वग्राहित्वं वा तन्त्रम् । उक्तप्रकारत्रययुक्तानामुपाधयविषयस्यात्यन्ताबाध्यत्वा-
पाताम् । तच्च तत्त्ववेदनरूपं प्रामाण्यं श्रौतज्ञानस्येवाध्वजज्ञानस्यापि ज्ञानग्राहिणा साक्षिणा
गृह्यते, प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वात् । नच रूपादिज्ञानेष्विव बाधो वा दोषो वा निश्चितः, येन
तदपोधेत । तदुक्तम् “यदि स्वतस्त्वं प्रामाण्ये विश्वसत्ता कथं न ते । प्रामाण्यस्य च मर्यादा
कालतो व्याहता भवेति”ति । इयांस्तु भेदः “तत्सत्य” मित्यादिभ्युत्था ब्रह्मणो वर्तमा(न-
कालाद्य)नादिकालाद्यनवच्छेदेन सत्ता गृहीतेति तत्र सा तदनवच्छिन्ना, प्रत्यक्षेण तु घटादे-

तद्धोति । कालत्रयाबाध्यत्वरूपसत्त्वमित्यर्थः । मन्मतेऽपीति । तथाचैवंविधमन्मत्स्य प्रत्यक्षा-
योग्यत्वेऽपि नास्माकं किञ्चिदनिरुपमिति भावः । सचेति । कालमात्रसंबन्धित्वाभावरूपसामान्या-
(भाव)भावस्य यत्किञ्चिद्विज्ञानरूपत्वादिति भावः । उक्तमर्थं संयुह्यति स्वकाले हीति । ननु
प्रत्यक्षस्य कालत्रयवृत्त्यसत्त्वाभावरूपसत्त्वग्राहकत्वेऽपि शुक्तिरूप्यस्यैव घटादिप्रपञ्चस्यापि सत्त्वं न
सेत्स्यतीत्याशङ्क्य शुक्तिरूप्यप्रत्यक्षस्यैव प्रामाण्यापवादकदोषाद्यभावेन ज्ञानप्रामाण्यादेवार्थस्य-
वास्तवसत्त्वसिद्धिः । अन्यथा वेदेऽप्यर्थसिद्धिर्न स्यादित्यभिप्रेत्याह वेदेऽपीत्यादिना तदपोधने-
न्यन्तेन । उक्तप्रकारत्रयेति ।* यद्यपि प्रकारचतुष्टयमुक्तम् । तथाप्याद्यस्य दृष्ट्यां स्फुटमित्युपेक्ष्य
तथोक्तमिति ध्येयम् । निश्चित इति । यद्यपि बाधादि संशयः संभवति । तथापि न स प्रामाण्याप-
वादकः, अतिप्रसंजकत्वादित्युक्तमिति भावः । मर्यादा सत्त्वम् । कालत इति । व्यवहारदृशाया-

* प्रकारचतुष्टयं इष्टं मूले नाप्यस्मर्यते । किन्तु यामोदे भानिबामतायोगे च तत् प्रस्तुतम् । भानिबामताधि-
यानुसारेण शब्दस्वर्यादिकृत्कालविज्ञानमात्रमवधार्यमात्रविषयसत्त्वग्राहिण्यस्यैव सत्त्वग्राहिण्यस्यैव
प्रकारचतुष्टयमभिमतमिति भावः । मूले अतएवमेव तथा प्रस्तावना ।

1. आमोदगीत्या तत्रत्याद्यकारम् समन्वयः । 2. अबाधादिमन्त्राः इति पाठः ।

स्तदवच्छिन्ना सा गृहीतेति तत्र सा तदवच्छिन्नेति । यदेतद्व्याप्तिप्रकारा(ध)वच्छेदेन तु यस्य येन मत्ता गृहीता तदवच्छेदेन तस्यावाध्यत्वं प्रामाण्यप्रयुक्तं उभयसाधारणमिति प्रमाणेन प्रत्यक्षेण नित्यत्वादयमिदवापि स्वोपाधौ त्रैकालिकनिषेधाप्रतियोगित्वरूपमात्यन्तिकावाध्यत्वं मिथ्ययेव । कालान्तरादिस्वमपि हि बाधकं किं यत्कालाद्यवच्छेदेनानेन स्वार्थो गृहीतस्तदवच्छेदेनैव तन्निषेधति ? अन्यावच्छेदेन वा ? आद्ये कथमस्य प्रामाण्यम् ? अन्त्येत्वनित्यत्वादिकमेव स्थाप्यतु मिथ्यात्वम् । किञ्चानागतकालग्राही साधो स्वविषयस्य गगनादेः माह्वान्वाविषयस्य घटादेरपि निर्दोषतद्दीप्रामाण्यग्रहणद्वारा भाविबाधाभावं गृह्णात्येव । नहि विषयाबाधमनन्तर्भाव्यप्रामाण्यग्रहणं नाम । त्यक्तव्यं च परेषैव प्रत्यक्षस्य वर्तमानमात्र-प्रातिष्ठम्, अन्यथा रूपादेः प्रतिषेधोपाधौ त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वरूपं मिथ्यात्वं प्रत्यक्षं न स्यात् । किञ्च “प्रातिभासिकवैधर्म्यं तव येन प्रसिध्यति । घटादेः परमार्थत्वं मम तेनैव सेत्स्यति” । अस्ति हि त्वन्मतेऽपि घटादेर्व्यावहारिकसत्त्वाय तज्ज्ञाने रूपादिधीतो विशेषः । तथा च तेनैव विशेषेण तात्त्विकत्वसिद्धिः । किञ्च “यद्यसिद्धं विश्वस्य सत्यत्वं

मित्यर्थः । तन्मर्यामित्यादीनि । यद्यपि यत्तत्त्वमित्यर्थं सर्वं तत्सत्यमितिभुतेः एतत्तत्त्वमित्यर्थं एतन्नि-यम्यैतत्त्वमित्यर्थं यस्यात् तत् तस्यादिति हेतुपन्थासपूर्वकं सत्यमिति सर्वस्य जगतः सत्यत्व-विधायित्वं प्रतीयत इति प्रत्यक्षवत् जगत्सत्यत्वेऽपीयं भ्रुतिः प्रमाणीकृतुं शक्यते । तथापि परीत्यैवमुक्तमिति ध्येयम् । तदवच्छिन्नेति । वर्तमानकालाद्यवच्छिन्नेत्यर्थः । ननु प्रत्यक्षेण घटादिप्रपञ्चस्य कालान्तरे सत्त्वाग्रहेण आद्यवत्स्य कथमात्यन्तिकावाध्यत्वकंपसत्यत्वसिद्धिरित्यत आह यदेतद्व्याप्तेति । तथाच प्रत्यक्षादिप्रमाणेन कालान्तरे सत्त्वाग्रहेण नित्यत्वासिद्धावपि उक्तरीत्या सत्त्वसिद्धिरपिकलेनि भावः । उभयसाधारणमिति । आद्यघटादिसाधारणमित्यर्थः । प्रत्यक्षेणेत्यनन्तरं घटादेरिति शेषः । ननु प्रत्यक्षेणात्यन्तिकावाध्यत्वं न सिध्यति । कालान्तरे हेतुान्तरे च बाधाकारसंभवावित्याशङ्क्य बाधकं विकल्प्य निराकरोति कालान्तरादित्यमर्षात् । अनेनेति । प्रत्यक्षेणेत्यर्थः । कथमस्येति । तदभाभवति तद्वत्त्वज्ञादिक्यादिति भावः । अभ्युपेय्य विकल्प्य दूषितम् । वस्तुतस्तु सत्त्वसिद्धिरोधाद्वाधावतार एवासंभवीत्याह विज्ञेति । साधवित्येतत् पक्षान्तेष्वेकमेव संकथ्यते । नहीति । प्रामाण्यस्य विषयाबाधघटितमूर्तित्वाविति भावः । नायेकत्वान्तरावस्थीति शेषः ॥ प्रत्यक्षं न स्यादिति ॥ वेदरजतमितिवाधान्तरं मिथ्यैव

नैव तात्त्विकम् । तर्षासिद्धं रूप्यादिमिध्यात्वं तात्त्विकं कथम् ” । नहि षट्ससन् रूप्यं मिध्येति प्रत्यक्षयोर्मात्रयापि विशेषोऽनुभूयते । रूप्यमिध्यात्वस्य कालान्तरबाध्यत्वे च रूप्यं तात्त्विकं स्यात् । किञ्च “पारमार्थिकसत्यत्वं न चेत्प्रत्यक्षगोचरः । तन्निषेधश्रुतीनां स्यादप्रसक्तनिषेधता ” । किञ्च “अतत्त्वं तात्त्विकत्वेन प्रपञ्चं नावभासयेत् । अक्षं यदि तदा तस्याऽतत्त्वावेदकता कथम् ” । नहि व्यावहारिकं तथैव गृह्यद् अतत्त्वावेदकं भवति, किन्तु पारमार्थिकत्वेन । अनुभूयते च जगति लौकिकानां पारमार्थिकत्वबधीः । तस्मात्प्रत्यक्षस्य प्रति-
पन्नोपाधौ त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वरूपमिध्यात्वाभावग्राहित्वात्तद्व्याधिता दृश्यन्वादयः ।

॥ इति प्रत्यक्षस्य पारमार्थिकसत्त्वग्राहित्वम् ॥ १८ ॥

रजतमभादिति मिध्यात्वप्रत्यक्षस्यानुभवसिद्धत्वादिति भाषः । ननु मिध्यात्वं न प्रत्यक्षं किन्तु स्यातिबाधान्यथानुपपत्तिगम्यमिति वदन्तं प्रत्याह किञ्चेति । नन्वनु विध्वंसत्यर्थं किन्तु तत्कल्पितमेव, ननु तात्त्विकमित्यत आह किञ्चेति । उपसंहरति तस्मादिति । तद्व्याधिता इति । प्रत्यक्षव्याधिता इत्यर्थः ।

॥ इति प्रत्यक्षस्य पारमार्थिकसत्त्वग्राहित्वविशरणम् ॥ १८ ॥

॥ अथ विश्वमिध्यात्वस्यानुमानबाधः ॥

अनुमानबाधिताश्च दृश्यत्वादयः । तथाहि ब्रह्मप्रमान्येन वा वेदान्ततात्पर्यप्रमाजन्य-
ज्ञानान्येन वा मोक्षहेतुज्ञानान्येन वा अवाध्यत्वे सति असत्त्वानाधिकरणत्वे सति ब्रह्मान्य-
द्विमतं वा, मग्ना पारमार्थिकसङ्गा, प्रातिभासिकत्वानाधिकरणत्वे सत्यसत्त्वानधि-
करणत्वात्, अनिषेध्यत्वेन प्रमां प्रति साक्षाद्विषयत्वात्, अनिषेध्यत्वेनेश्वरं प्रति साक्षाद-
परोक्षत्वात्, मप्रकारकावधार्यक्रियाकारित्वात्, आरोपितमिध्यात्वकत्वात्, कल्पकर-
द्वितन्वाच्च, आत्मयत् । प्रातिभासिकस्य(रूप्यादेः) बाधकं हि ज्ञानं ब्रह्मप्रमान्यत् वेदान्त-
तात्पर्यप्रमाजन्यज्ञानान्यत्, मोक्षहेतुज्ञानान्यत्वेति तस्यापक्षत्वाय पक्षे सतीत्यन्तं वैकल्पिकमाद्यं
विशेषणत्रयम् । तत्रापि ब्रह्मवृत्तिव्याप्यमितमतेनाऽऽद्यं विशेषणं, ब्रह्म वृत्तिव्याप्यमपि नेति-
मतेन तु द्वितीयतृतीये । तत्रापि शब्दप्रमां प्रति तात्पर्यप्रमाहेतुरिति मतेन द्वितीयम् ।
अन्योन्याभयाच्च हेतुरिति मतेन तृतीयम् ।

यद्वा एतद्विशेषणस्थाने स्वबाधकाभिमतान्वाप्यदोषजन्यज्ञानाऽविषयत्वे सतीति वा
स्वबाधकाभिमतान्वाप्यबाधाविषयत्वे सतीति वा समानाधिकरणकर्मप्रागभाबसमानकालीन-

ब्रह्मप्रमेति । ब्रह्मवृत्त्यप्रकारिकेत्यर्थः । वेदान्ततात्पर्यभ्रमजन्यज्ञानान्यब्रह्मज्ञानबाधः वाऽनुप-
गमात् प्रपञ्चस्य तत्राश्रयविशेषणसिद्धिः व्यात् अत उक्तं वेदान्ततात्पर्यप्रमेति । अस्ति-
व्यभिचारवारणायाह अनिषेध्यत्वेनेति । अनिषेध्यत्वप्रकारकप्रमां प्रतीत्यर्थः । व्यवसायद्वारा
साक्षिविषये प्रतिमान्तिके व्यभिचारवारणायाह साक्षादिति । ईश्वरस्याभान्तत्वेऽपि भ्रान्तिब्र-
ह्मत्वात् प्रातिभासिके व्यभिचारवारणायाह साक्षादिति । धर्माधर्मादौ अस्मदाद्यपरोक्षमाहाय
भाष्यसिद्धिं शुक्तिरूप्यादौ व्यभिचारं च कारयितुमाह ईश्वरं प्रतीति । सप्रकारकेति ।
मप्रकारकेणावाध्या वा धर्मक्रिया लब्धरित्वावित्यर्थः । एतद्विशेषणत्रयोऽनं चानुपपत्त्येव वक्ष्यति ।
शिष्यानुजिगृह्यत्वा स्वयमेव पक्षविशेषणस्य प्रयोजनमाह प्रातिभासिकस्येत्यादिना । वैकल्पिक-
मिति । तथाच नान्यतमस्यैवार्थमिति भावः । तत्रापितीति । विशेषणत्रयेऽपीत्यर्थः । अन्योन्या-
भयादिति । शब्दात्मसंस्पर्शोपस्थितौ तत्र तात्पर्यप्रश्न, तस्यां च सत्यां शब्दात्तदुपस्थितिरिति ।

एतद्विशेषणस्थान इति । ब्रह्मप्रमान्यत्वापुक्तविशेषणवचनस्थान इत्यर्थः । समानाधिकरणेति ।
बाधसमनानाधिकरणेत्यर्थः । ननु परेष्वपि प्रपञ्चे व्याख्यातिकसम्बाद्धीकारात् सिद्धसाधनमित्यत

सौरभविशेषवद्भरहितं चन्दनप्रभववद्विरहितत्वात् । विमतं निर्धूयं आर्द्रन्वनप्रभववद्विरहितत्वा "दित्यादावसिद्धिबारकविशेषवत्स्यापि स्वीकारात् । किञ्चानधिकरणत्वस्य दृष्टान्तेऽप्यभावेन प्रातिभासिकत्वस्य चक्षुस्तैजसत्वानुमाने रूपादीनां मध्य इत्यस्यैव व्याप्तिग्रहोपपत्तिर्वाद् व्यभिचारवारकेऽपि तदौपयिकत्वस्यैव तन्त्रत्वाच्च दोषः । यत्किञ्चिदनधिकरणत्वस्य प्रातीतिकेऽपि सत्त्वाद्यभिव्यक्तिवारकमेवेदं विशेषणमिति केचित् । नच व्यावहारिकमन्येनाप्याद्यहेतोरुपपत्त्याऽप्रयोजकता । ब्रह्मण्यसत्प्रातिभासिकव्यावृत्तिरूपहेतुं प्रतिव्यावर्तकतया प्रयोजकत्वेन ब्रह्मपरमार्थमन्वय्यागस्य विधिमिध्यात्वसिद्धिं विनाऽयोगेनान्योन्याश्रयात् अन्यथातिप्रसङ्गान् । नच ब्रह्मणि ज्ञानत्वानन्दत्वादिरूपब्रह्मत्वमेव तत्प्रयोजकम् । अपृथिवीव्यावृत्तिं प्रति पृथिवीत्वस्यैवासम्भवावृत्तिं प्रति तद्विरुद्धसत्त्वस्यैव प्रयोजकत्वेन ब्रह्मत्वात् । अन्यथात्मन्यज्ञानादिवाक्ये ज्ञानपदेनैवानृतव्यावृत्तिसिद्धौ सत्यपदेवैयर्थ्यं स्यात् । प्रपञ्चेऽत्रप्रातीतिकव्यावृत्तौ मयामपि ब्रह्मत्वाभावाच्च । नच द्वितीये तत्त्वावेदकप्रमोक्तवसिद्धिः, अतत्त्वावेदकप्रमोक्तौ त्वप्रयोजकतेति वाच्यम् । प्राप्ताप्यातत्त्वावेदकत्वयोर्व्यावृत्तत्वात् । प्रत्यक्षस्य तत्त्वावेदकतोक्तेः । अनुमानादेश्च परेणापि मिध्यात्वादौ

तथाच यथायोग्यं हेतुद्वये तत्तद्विशिष्टाभावसंभावकत्वेन विपक्षवाचकस्फोरकत्वेन वाऽवैयर्थ्यमिति भावः । चक्षुस्तैजसत्वानुमान इति । चक्षुस्तैजसं कणादीनां मध्ये रूपस्यैवामिव्यञ्जकत्वात्वालोकवदित्यनुमान इत्यर्थः । केचिदित्यस्वरसोद्भावनम् । तद्वीजं तु भविष्येति तानधिकरणत्वस्य सामान्याभावोपस्थापकत्वेन व्यभिचाराप्रसङ्गेति । ब्रह्मणीति । "ब्रह्मकल्प्यविरोधे हि लघुः-क्षपप्रतिग्रहः" इति म्याचेन व्यावहारिकसत्त्वान्तराकल्पनाविति भावः ॥ अन्यथेति ॥ कल्पनागौरवस्यादोषत्वे धूमेन व्यक्त्यन्तरस्यापि सिद्धिप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ पृथिवीत्वस्येति ॥ धर्मान्तरस्यापि व्यावृत्तिप्रतिपत्तिनिहाय्येभ्यामाभ्यप्रतिपत्तिनिहाय्येभ्योऽप्युपपत्तेरैव व्यावर्तकत्वाविति भावः । मयपदं यथैयमिति ।

इदमुक्तस्यम् । भट्टित्वादिचक्षुः स्वस्यैव ज्ञानानन्दत्वादि स्याविति शङ्कायां स्वत्वं विनानृतव्यावृत्तिसिद्धिरिति बोध्यम् । नूनवृत्तित्वावपि न तस्य प्रयोजकतेत्याह प्रपञ्च इति । नच तत्राभ्यर्थेव व्यावृत्तिप्रयोजकम् । अनुगते संश्लेष्यननुगतस्याकल्पनाविति भावः ॥ द्वितीये इति ॥ हेतुचितिनोचः । ननु व्यावहारिकसत्त्वमात्राय प्राप्ताप्यातत्त्वावेदकत्वयोरेवपक्षौ न प्यावृत्तिरित्यत आह ॥ प्रत्यक्षस्येति ॥ अनुमानादेश्च । तथाच धर्मादिरप्रत्यक्षत्वेऽपि

प्रमाणीकरणात् । विपक्षे व्याघातात् । विषयबाधे प्रामाण्यायोगात् । नापि तृतीयेऽसिद्धिः, त्वयापीशस्य जगत्कर्तृत्वशास्त्रयोनित्वादिना कुलालपाणिन्यादिबन्निषेधत्वेन तद्द्रष्टृत्वोक्तेः । अन्यथेशस्य तत्पालनादौ प्रवृत्तिर्न स्यात् । विपक्षे चेशस्य भ्रान्तिः स्यात्, सा च भ्रुत्यादिविरुद्धा । चतुर्थेऽर्थक्रियायाः सत्यायाः पक्षे सपक्षे च परं प्रत्यसिद्धया व्याप्तिपक्षधर्मतयोरयोगात्, असत्यायार्थेन्द्रजालिकादौ व्यभिचारात्सप्रकारकाबाध्यत्वेन सा विशेषिता । व्यभिचारस्त्वस्य निरसिष्यते । सत्यस्य साक्षिणोऽज्ञानादिसाधकत्वाच्च दृष्टान्तः साधनहीनः । असद्वा व्यतिरेकदृष्टान्तः । असाधारण्यस्यागृह्यमाणविशेषत्वावस्थायामेव दोषत्वात् । विपक्षे व्याघातः । ब्रह्मणि हेतुत्वं प्रति अकारणासदादिव्यावृत्तस्य परमार्थसत्त्वस्यैव प्रयोजकत्वेन क्लृप्तत्वात् । नच पक्षमेऽसिद्धिः । परमतेऽपि जगन्निष्त्वात्स्वारोपितत्वात् । अत्र च हेत्वन्तर्गतं मिथ्यात्वं मत्वाभावोऽभिप्रेत इति नासत्यनैकान्त्यम् । नच षष्ठेऽसिद्धिः । चिन्मात्रस्याद्रष्टृत्वेनान्यस्य च कल्पितत्वेनाकल्पकत्वात् । अत्र चाकल्पितत्वस्य साध्यत्वाभासति व्यभिचारः । विपक्षे व्याघातः । कल्पकं विना कल्पनाऽयोगात् । किञ्च विमतं न सद्विलक्षणं, असद्विलक्षणत्वात्, आत्मवत् । नच शुक्तिरूप्ये व्यभिचारः । तस्यासद्विलक्षण-

अनुमितिशाब्दप्रमाविषयत्वेन तद्वचोऽसिद्धिः । नच मिथ्यात्वानुष्ठानस्य तत्त्वावेदकत्वेऽपि अनुमानमात्रस्य तत्त्वावेदकत्वे किमायातमिति वाच्यम् । व्याप्तिपक्षधर्मत्वयोरविशेषादिति भावः । अन्यथेति । अन्विषेयत्वेन तद्द्रष्टृत्वाभावा इत्यर्थः । प्रवृत्तिर्न स्यादिति । प्रवृत्तेः स्वसमानविषयकप्रत्यक्षसामानाधिकरण्यनियमादिति भावः । सत्यस्येति । यद्यपि विशदष्टयोपहितस्य वा चेतन्यस्य परमते साक्षित्वात् न तस्य सत्यत्वम् । नाप्यविद्यासाधकत्वम् । अधिष्टायाः तन्निष्ठस्वरूपसाक्षिणज्ञानादित्वात्साधार्यक्रियाकारित्वम्, तथापि साधकत्वांशे सत्यत्वाद्विद्याव्यवहारजनकत्वाच्च न तस्य दृष्टान्तत्वानुपपत्तिरिति भावः ।

ननु शुद्धचेतन्यान् सत्यादसत्तत्त्वाव्यावृत्तत्वेनासाधारण इत्यत्र आह ॥ असाधारण्यस्येति ॥ व्याहृतिमेवाह (व्याघातमेवाहति पाठः) ब्रह्मणोऽपि । हेतुशरीरप्रतिष्ठापनन्याभासिकनियतपूर्वसम्बन्धकारणत्वस्य परमार्थसम्बन्धघटितत्वेन ब्रह्मणि क्लृप्तत्वादित्यर्थः । ननु प्रतिपक्षोपाधिघटितं मिथ्यात्वम् असत्यम् आरोपितमेव । तस्य प्रतिपक्षोपाध्यभावादित्यत्र आह ॥ अत्र चेति । यद्यपि तन्मते सत्त्वाभावो जगत्स्यपि नाङ्गीकृतः । तथापि (साधारण्ये) प्रामाणिकत्वाय हेतुमिति द्रष्टव्यम् ॥ अकल्पकत्वादिति ॥ अन्यथा शुक्तिरूप्यादिवत् जगत् प्राणिभामिकत्वं व्यादिति

त्वेन तद्विरुद्धमद्वित्यक्षवायोमात् । विमतं न चैतन्याज्ञानकार्यं न चैतन्याज्ञानकार्यधी-
विषयो वा न चैतन्याज्ञानकार्यसत्त्वबद्धा चैतन्यज्ञानावाध्यं वा चैतन्यज्ञानावाध्यसम्भवबद्धा
तस्मिन्नपरोक्षेऽपि अनिषेध्यत्वेन साक्षाद्भासमानत्वात् यदेवं तदेवं यथा परोक्षोऽप्युक्त-
मानवान् घटो न पटाज्ञानकार्यादिः । चैतन्यं चाधिष्ठानतया मुखादिसाक्षित्वेन चेदानी-
मप्यपरोक्षमिति नासिद्धिः । शङ्क्यादावपरोक्षेऽपि भासमानं पीतान्वादिकं न तदज्ञान-
कार्यम् । किन्तु श्वेतत्वाज्ञानकार्यादिकमिति न व्यभिचारः । अत्राप्यापरोक्षस्याज्ञान-
विरोधित्वात् मति तस्मिन्नज्ञानांगीकारे व्याघातः । एषमुत्तरत्रापि विपक्षे बाधकमुभेयम् ।

विमतं नामन्यथ्यस्तम् । तत्त्वमाशान्कारवत्प्रवृत्तिविषयत्वात् यदेवं तदेवं यथा
पटमाशान्कारवत्प्रवृत्तिविषयो घटो न तत्राध्यस्तः । नचासिद्धिः । ईशजीवन्मुक्तयोरात्म-
माशान्कारवतोरपि जगद्रक्षणमिध्वाटनश्लिष्यबोधनादौ प्रवृत्तेः । शङ्केऽध्यस्तमपि पीतत्वं
न शङ्कनस्वमाशान्कारवत्प्रवृत्तिविषय इति न व्यभिचारः । विमतं नेश्वरमायाकल्पितं तं

भाषः । नन्वनादिजीवोऽकल्पित एव जीवत्वस्य कल्पितत्वेऽपि तदाध्ययचैतन्यस्याकल्पितत्वेन स एव
सारं सत्यं कल्पक इति चेन्न । चैतन्यमात्रस्य जीवत्वाभावात् । अन्यथा जीवो ब्रह्म विमुञ्चा-
च्चिदिति पार्थक्येन त्वबुक्त्ययोगादिति । तस्येति । नथात्र तत्र हेतुरेव नास्तीति भाषः ।
तस्मिन्निति । अत्र विपक्षे बाधकसूचनायापिनाम् । बाधकज्ञानविषये अपरोक्षधर्मविषये च
शुक्तिरूप्यादौ व्यभिचारवारणाय विरोधबद्धयम् । बाधानन्तरं शुक्तिकैव रज्ज्वत्त्वेनाभादिति
परमार्थविषये तत्रैव व्यभिचारवारणाय साक्षादिति । पक्षेऽसिद्धिवारणाय भासमानत्वादिति ।
अपिराज्यसूचितं विषये व्याघातमाह (बाधकमाहेति पाठः) अत्रापीति ॥ तत्त्वमाशान्कारवदिति ॥
अध्यामविरोधित्वाविमतसाक्षात्कारवत्प्रवृत्तिविषयत्वादित्यर्थः । तेन शङ्कनस्वकपराशङ्क-
साक्षात्कारवतो विरोधादानीन्वयव्यां प्रवृत्तिविषये पीतत्वे न व्यभिचारः । सामान्येनेति ।
मिरयात्याधिकरक्तपक्षेऽवकपुरस्कारेवेत्यर्थः । अज्ञानात्मसत्त्व इत्यव्यानन्तरं अनुमानानीति
शेषः । अनुमानानि द्रष्टव्यादीन्पक्षेत्वेन संकल्पः । मण्डनरीत्या सिद्धसाधनतां वारयितुमाह
परमार्थमद्वावान्य इति । अज्ञानान्मानात्मसत्तां साधयति आत्मा यावदिति ।

ननु पुरातनं पञ्चक्यमतीतिविषयत्वं, तच्च निःस्वक्ये मयीके व्यभिचारति । (स्वमि-
चारीति पाठः) तच्च स्वक्यकटितत्त्वव्याख्यावादिनाम् बाह भावत्वाहेति । भाष्यमप्यसक्यक-
क्यक्योपधिरिति न क्यक्यनुपपत्तिरिति द्रष्टव्यम् । स्वयत्तियोगी निवृत्तिप्रति-

प्रत्यपरोक्षत्वात्, यदेवं तदेवं यथा चैत्रं प्रत्यपरोक्षो षटो न चैत्रमायाकल्पितः । विमतं न जीवकल्पितं तस्मिन्सुषुप्तेऽप्यवस्थितत्वात् आत्मवत् । नचाऽसिद्धिः, प्रत्यभिज्ञानात्, तस्यात्यन्ताप्रामाण्ये च क्षणिकवादापातात् । बाधकाभावाच्च । अष्टादेरप्यभावेन पुनरुक्तोपायोगाच्च । सामान्येनानात्मसत्यत्वे मिथ्यात्वं नात्मान्यसर्ववृत्ति मिथ्यामात्रवृत्तित्वात् शुक्तिरूप्यत्ववत् । आत्मा परमार्थसदन्यः, परमार्थसद्भावान्यो वा पदार्थत्वात् अनात्मवत् । आत्मा यावत्स्वरूपमनुवर्तमानानात्मवान् यावत्स्वरूपमनुवर्तमानभावरूपानात्मवान्वा, स्वज्ञानावाध्यानात्मवान्वा, स्वज्ञानावाध्यभावरूपानात्मवान्वा, पदार्थत्वाद्भावत्वाद्वा षट्षट् । विमता बन्धनिवृत्तिः स्वप्रतियोगिविषयविषयकज्ञानावाध्यानात्मसमानकालीना उक्तज्ञानावाध्यभावरूपानात्मसमानकालीना वा बन्धनिवृत्तित्वात् निगडबन्धनिवृत्तिवदित्यादीनि द्रष्टव्यानि । विशिष्यानात्मसत्यत्वे तु आत्मधीः न स्वविषयविषयकधीवाध्या धीत्वात् शुक्तिधीवत् । आत्माधिष्ठानकभ्रमहेतुः न स्वकार्यभ्रमाधिष्ठानवाध्यः, भ्रमकहेतुत्वात् यदेवं तदेवं यथा शुक्त्यधिष्ठानकभ्रमहेतुः काचादिः । शुक्त्यज्ञानमपि पक्षतुल्यम् । ब्रह्मान्यदनादि

योगी यो बन्धः तस्य यो विषयोऽप्यस्तस्तद्विषयकं यज्ज्ञानं तदवाध्यो योऽनात्मा तत्समानकालीनेत्यर्थः । अत्रानात्मसमानकालीनेत्येषोक्ते इदानीं तन्मुक्तावशातः सिद्धसाधनं स्यात्, अत उक्तं स्वप्रतियोगिविषयविषयकज्ञानावाधयेति । निर्विषयनिवृत्तौ व्यभिचारवारणायाह बन्धेति ॥ विशिष्येति ॥ मिथ्यात्वाधिकरणावच्छेदक(व्याप्य)धर्मपुनरकारेणेत्यर्थः । शुक्त्यज्ञानमिति । तथाच पक्षे तत्र व्यभिचारसंवेदो न दोषायति भावः । ब्रह्मान्यदनादीति ॥ अत्रानुमाने अनादिशब्देन यावत्प्रागभावावच्छिन्नसमयसम्बन्धि विवक्षितम् । तेनात्मद्वंशे न बाधव्यभिचारविति द्रष्टव्यम् । दोषेति । यद्यप्यनाद्यस्यत्वं अनादिभ्रमप्रवाहविषयत्वम्, अत एवानादित्वमपि । लाघवेन भ्रमविषयीभूतैकाज्ञानसिद्धिः । तत्र च दोषजन्यज्ञानात् पूर्वमिति नास्त्येष । न ह्यविद्याजन्यज्ञानप्रवाहस्य पूर्वमस्ति यत्किञ्चित् । ब्रह्माप्यध्ययनं व्याहितमपि न सम्यक् । सोपाधेरप्यस्तत्वात् । निरुपाधेऽप्याधिष्ठानाभावेन अभ्यासायोगात् । तथापि यो यज्ज्ञानात् पूर्वः स तद्वत्त्वानापाक् इति ध्यातेः दोषजन्यज्ञानात् पूर्वमस्तीतिज्ञानस्य तज्ज्ञानाध्यामस्थानापाद्-

परमार्थसत् अनादित्वात् ब्रह्मवत् । दोषजन्यज्ञानात्पूर्वं सतोऽप्यनादेरनाद्यप्यस्तत्त्वे ब्रह्मा-
प्यनाद्यनन्ताप्यस्तं स्यात् । ब्रह्म कालाद्यसंबद्धं नावतिष्ठते, पदार्थत्वात् षट्पदम् । ब्रह्मान्यद्वेदक-
गम्यं धर्मादि, परमार्थसत्, श्रुतितात्पर्यविषयत्वाद्ब्रह्मवत् । साक्षिवेद्यं सुखादि परमार्थसत्,
अनिषेध्यत्वेन दोषाजन्यज्ञानं प्रति साक्षाद्विषयत्वात् आत्मवत् । विमतं परमार्थसत्,
स्वविषयकसाक्षात्कारात्पूर्वभावित्वात् आत्मवत् । नचाऽसिद्धिः, त्वन्मतेऽपि प्रतिवर्त-
व्यवस्थार्थं स्वविषयसाक्षात्कारात्पूर्वं षटादेर्भावात् । अन्योन्याभावातिरिक्तै-
तद्वटसमानाधिकरणैतद्वटप्रतियोगिकाभावत्वं एतद्वटसमानकालीनावृत्ति, अन्योन्याभाव-
व्यतिरिक्तैतद्वटसमानाधिकरणैतद्वटप्रतियोगिकाभावमात्रवृत्तित्वात्, एतद्वटप्रतियोगिकप्राग-
भावत्ववदित्याद्युक्तम् । व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावपक्षे व्यधिकरणधर्मानवच्छिन्नेति विशेष-
णीयम् । अनेन च स्वसमानाधिकरणः स्वसमानकालीनः अन्योन्याभावव्यतिरिक्तो

कल्पमित्यत्र तात्पर्यम् । तथास्तप्यप्यस्तत्त्वे ब्रह्माप्यप्यस्तं स्यात् । न चाधिष्ठानाभावः ।
भ्रान्तस्यैवाधिष्ठानत्वसम्भवात् । निरुपाधौ भावाभावेन शून्यतायामेव पर्यवसानात् ।
निर्धिष्ठानभ्रमस्य वक्ष्यमाणत्वाच्चेति दिक् । असत्प्रतिमासिकयोगेशे बाधव्यभिचारवारणाय
पक्षं हेतुं च विशिनष्टि अनिषेध्यत्वेनेत्यादिना । ब्रह्मान्यादिनि । एतच्छांशतःसिद्धसाधन-
वारणाय । असत्पक्षतो बाधवारणयाह एकेति । तदैक आहुरसदेवेदमत्र असीदित्यादिना
अस्मिन्नेवेदमप्यन्तात् । किं तदित्यपेक्षायामुक्तं धर्मादीनि । एतद्वटान्योन्याभावमात्राय बाध-
वारणयाह अन्योन्याभावव्यतिरिक्तेति । उभयसिद्धैतद्वटप्रतियोगिकास्तन्ताभावमात्राय बाध-
वारणयाह ॥ एतद्वटसमानाधिकरणेति ॥ अन्यप्रतियोगिकास्तन्ताभावमात्राय बाधवारणयाह ॥
एतद्वटप्रतियोगिकेति ॥ एतद्वटान्योन्याभावत्वे व्यभिचारवारणाद्योऽपेक्षेति । एतद्वटास्तःता-
भावत्वे व्यभिचारवारणाय एतद्वटसमानाधिकरणेति । संसर्गाभावत्वे व्यभिचारवारणाय
मात्रेति । अन्यप्रतियोगिकास्तन्ताभावत्वे व्यभिचारवारणाय एतद्वटप्रतियोगिकेति । इत्याद्यु-
मित्यादिपरात् संसर्गाभावत्वं प्रतियोगिकासान्वकालीनमावृत्ति संसर्गाभावमात्रवृत्तित्वात्
प्रागभावत्ववदित्वादेः परिग्रहः । व्यधिकरणेति । इदमुपलक्षणम् । व्यधिकरणसंबन्धेनाभावा-
भ्युपगम्यपक्षे तद्वटवच्छिन्नेत्यपि द्रष्टव्यम् । विज्ञेयणीयमिति । एकीकृतमुक्ताभावत्वं हेतुकृत-
मुक्ताभावमावृत्तित्वं चेति शेषः । नन्वत्र कदाचित्कामावृत्तित्वमुपाधिः । संसर्गाभावत्वं-

योऽभावः तदप्रतियोगित्वरूपसत्त्वसिद्धिः । अत्र चाऽनुकूलतर्का बह्वन्ते इति नोपाध्या-
भाससाम्यादिशङ्का । तथाच “असत्प्रातीतिकान्यत्वात्प्रमाणविषयत्वतः । अर्थक्रियाकारिता-
देर्विश्वं सत्यमिति स्थितम्” ॥

॥ इति विश्वमिथ्यात्वस्यानुमानबाधः ॥ १९ ॥

घटसमानाधिकरणघटसमानकालीनघटप्रतियोगिकाभाववृत्ति साक्षाद्भावविभाजकोपाधित्वात्
अन्योन्याभावत्ववदित्याभाससाम्यं चेत्यत आह अत्र चेति । आदिशब्देन प्रतिकूलतर्कपराहृत्यादि-
परिग्रहः । उक्तमर्थं संगृह्णाति तथाचेति ।

॥ इति विश्वमिथ्यात्वस्यानुमानबाधः १९ ॥

॥ अथ विश्वमिथ्यात्वस्यागमादिबाधः ॥

किञ्च “ विश्वं सत्यं यच्चिकेत सत्यमित्तन्न मोघं यावातध्यतोऽर्चान्यदधान्छासतीभ्यः ममाम्य ” इत्यादिश्रुतिभिः, “ असत्यमप्रतिष्ठन्ते जगदादुरनीश्वर ” मित्यादिस्मृतिभिः, “ नाभाव उपलब्धेः, वैषम्याच्च न स्वप्नादिबद्धिः ” त्यादिसूत्रैश्च बाधिता इत्युत्पादयः । नचायं प्रत्यक्षप्राप्तानुवादः, त्वन्मते सन्धट इत्यस्य सदर्थस्य व्यावृत्तघटाद्यन्यानुवृत्तब्रह्मत्वेन घटादि-सम्बन्धाऽप्राप्तेः । यच्चिकेतेत्यादिवाक्यद्वये ईश्वरस्य मानान्तराप्राप्तसत्यजगत्सृष्टृत्वस्यैवोक्तेश्च ।

विश्वंमत्यमिति । विश्वं सत्यं मयवानां युयोरित्यापन्नं प्रमिनन्ति व्रतं वाम् इतिश्रुते-रयमर्थः । हे मयवानौ युयवोः संवन्धि इदं विश्वं संकोचकामाभात् प्रत्यक्षादिसिद्धं सर्वं सत्यं ब्रह्मकदाप्यम् । अत एव तादृशचिन्मान्तर्गतत्वादेव वां व्रतं कर्मविशेषं (भववर्थे इति पाठः) आपन्नं अवमिमानिन्यो वेषता अपि प्रमिनन्ति प्रमित्या विषयीकुर्येत इति । ननु “ हे मयवाना-विन्द्री विश्वं सर्वं वां व्रतं मयवर्थे व्रतं सत्यं सफलं, आपन्नं प्रमिनन्ति अवमिमानिन्यो वेषता अपि सफलत्वेन जानन्ति इति वा जाचरन्ति इति वा “ यद्वो कयं प्रमिनाम व्रतानीतिवत् ” इत्यर्थः । युयोरितिपदवैषम्यात् । स्वरान्दकल्यार्थस्यागापत्तेश्च ॥ यच्चिकेत सत्यमित्तन्न मोघमिति श्रुतेरयमर्थः । पूर्ववाक्यगतस्तुपर्बराभ्येन प्रकृतः परमात्म यच्चकार तत्सत्यमेव । अत एव न मोघम्, स्मोचितार्थकियाकारीति । यनु यच्चिकेत सत्यमिति वाक्याच्च सत्यत्वसिद्धिः । यच्छब्दनिर्दिष्टस्य सत्यस्योद्देश्यत्वेन प्रवैकत्ववत्प्रतिष्ठसत्यत्वकपचमस्याविषयितत्वात् । तच्च मोघमिति तद्बृत्तयोगेनामोघफलसम्बन्धकियाकारित्वस्यैव विधेयत्वात् । सत्यत्वस्यापि विधाने वाक्यमेवप्रसङ्गादिति । तच्च । सत्यत्वस्य विधेयत्वेनोद्देश्यविशेषणत्वासिद्धेः, उद्देश्यविशेषणत्वेऽ-प्यसतः स्तब्धकत्वायोगेन विधेयामोक्त्यनिर्वाहाय सत्यत्वस्य विवक्षणीयत्वाच्च । अत एव यस्यो-भयस्योमावसो भवुरक्तावमिनिःकोचेदभ्युदित्याह पुनरायेयं तस्य प्रायश्चित्तिरित्याहवनीयाग्निगत-द्वित्र्यस्योद्देश्यविशेषणत्वेऽपि (प्रायश्चित्तमित्यादावग्निगतस्येति पाठः) विषयः ॥ यावातध्यत इति । अस्याः भुनर्बमर्थः । कचिर्मनीषीति पूर्ववाक्यप्रतिपक्षः परमात्मा बहुवचनित्वात् अर्चान् पुनः-पुनरर्चयितांश्चकारेति । एतेन कचिर्मनीषीतिभूत्या न विश्वसत्यत्वसिद्धिः । तत्त्वकदाप्याभावात् । वायातध्यतस्य सत्येऽप्यभिप्रेतः । तच्च ज्ञाता यथापूर्वमव्यवहिति भुवन्तगानुसारेण परमात्म बहुवचनरेजोऽनन्तरं यथापूर्वमर्चाच्च कस्तुजिति तर्ब इति निरस्तम् । सत्यं तथ्यमुतं सम्बन्धि कौताग्रसिद्धसत्यत्वात्पर्वकितज्वात्वाच्च धीमन्सर्वकमयाभ्येन सम्रासे स्वार्थिकतद्विजे

पृथिवी इतरभिन्ना, न हिंसात्सर्वाभूतानीत्यादाविव एकदेशे विधेयसिद्धावपि विश्वमात्रे तदसिद्धयानुवादकत्वाच्च । अनुवादकत्वं हि वाक्यस्य न ज्ञातज्ञापकत्वमात्रं, अतिप्रसङ्गात्, किंतु ज्ञातमात्रज्ञापकत्वम् । एकशाखास्थविधिवान्यैकार्थशाखान्तरस्थविधिवान्यस्य पुरुषान्तरं प्रतीव येन पुंसा वादिविप्रतिपत्त्यादिना प्रत्यक्षेण विश्वसत्यता न निर्णीता तं प्रत्यर्थवच्चाव । अनुवादकत्वं तु सर्वाविवादस्थले सावकाशम् । अत एव त्वयापि बृहदारण्यकभाष्ये

च सत्यादिबुद्धौ याथातथ्यशब्दस्य निष्पत्त्या तस्यावाध्यपरत्वात् । असत्यप्रतिष्ठन्त इति स्मृतौ असत्यत्वादिवादनिन्दनेन मिथ्यात्वाभावस्यैवावगमादिति भावः । ब्रह्मनिष्ठसत्त्वस्यैव घटादौ प्रत्यक्ष विषयत्वे लाघवाच्च परामित्तं तर्कं सूचयन्नाह व्यावृत्तेति । परस्परव्यावृत्ता ये घटादयः तदन्यत्तत्र अनुवृत्तं यत् ब्रह्म तत्त्वे(ने)त्यर्थः । ननु सन् घट इति घटे सत्यत्वप्रामिरस्येव । अन्यथा सत्त्वस्य घटत्वसामानाधिकरण्यानुभवायोगात्, किन्तु सा प्राप्तिरभ्यासरूपैवेति स्यादेवानुवादकत्वं धृतीनामित्यत आह ॥ यच्चिकेतेति ॥ ननु अष्टत्वांशे भुतिसिद्धयस्याननुवादकत्वेऽपि विभ्वं सत्यमिति भुताद्यत्र च सत्यत्वांशे स्यादेवानुवादकतेत्यत आह ॥ पृथिवीति । विश्वमात्र इति । अयोधप्रपञ्चे प्रत्यक्षस्याप्रसरादिति भावः । यद्यप्ययोधप्रपञ्चसिद्धौ धर्मिप्राहकमानेन सत्त्वसिद्धिः । तदसिद्धौ च तत्र सत्यत्वविधानमेवासंभवि तथापि धर्मिप्राहकमानेन विषयत्वाधिकरणेण सत्यत्वसिद्धावपि विष्वक्त्वेन तस्यासिद्धेर्नानुवादकत्वमिति । अतिप्रसङ्गादिति । प्रमेयत्वेन वस्तुमात्रज्ञानस्य सुलभत्वादिति भावः । प्रकारमेवेनेव प्रमातृमेवेनापि नानुवादकत्वमित्यत्र औत्तराश्रयमाह ॥ एकशाखास्थेति ॥ एतच्च द्वितीयाध्याये चतुर्थपात्रे चिन्तितम् । नामरूपधर्मविशेषपुनरुक्ति-निन्दाऽशक्तिसमाप्तिवचनप्रायश्चित्तान्यर्थदर्शनाच्छाखान्तरेषु कर्ममेवः स्यात् । (जै. सू. अ. २. पा. ४ सू. ८) नानाशाखास्वास्मान्प्रतिगोत्रादि भिद्यन्ते नवेति संवेदो अविशेषपुनःभुतिरूपाभ्यासान् । ब्रह्मत्वलक्षणप्रकरणान्तराच्च भिद्यत इति पृथपक्षे पुनःभुत्या प्रकरणान्तराच्च कर्मविधेयमित्येतायत् सिध्यति ननु मेवः । विधिवशात् न मेदसिद्धिः, अन्यत्र विहितस्य विधानायोगादिति । इह तु शाखा-मेदानामभ्येदमेदनियमत्वेन विहितस्यापि पुरुषान्तरं प्रति विधिः संभवतीति न ताभ्यां भिद्यत इति निश्चान्न इति । नन्वेवमनुवादमात्रोच्छेद इत्यत आह ॥ अनुवादकत्वं विधानं ॥ यथाविधा-दस्येति ॥ नान्वरिक्षे न विधीत्यादिस्थले ॥ द्वयोः प्रणयन्तीति ॥ एतच्च मममेवैवयो नृतीय-पादे विचारितम् । “स्वीमिकं” तु प्रणयनमवाच्यं हीनरत्न “आनुमार्ग्येव” द्वयोः प्रणयन्तीति वैभवेवचरणप्रधाससाकमेधनुनामीराख्यानां अनुमार्ग्येवैवयोः प्रणयनमवाच्यं हीनरत्न “आनुमार्ग्येव” द्वयोः प्रणयन्तीति

१. प्रणयन्तु लौकिकमवाच्येहानुवादितिसंख्याः बाह्यमेव लक्ष्यते । जै. सू. अ. २. पा. ४. अधि. ८. सू. १५.

देहान्यात्मबोधिकायाः “अस्तीत्येवोपलब्धव्य” इति श्रुतेः प्रत्यक्षप्राप्तानुवादित्वमाशङ्क्य
बादिविप्रतिपत्तिदर्शनादित्यादिना तत्परिहृतम् । द्वयोः प्रणयन्तीति वाक्यस्यावयवध्याय
चातुर्मास्यमध्यपर्वणोद्योदकाप्राप्तप्रणयनान्तरप्रापकत्ववत् इहापि श्रुतेरवयवध्याय तत्सत्य-
मित्यादिश्रुतिवत् वर्तमानमात्रग्राहिप्रत्यक्षाप्राप्तकालत्रयावाप्यत्वरूपसत्यत्वप्रापकत्वाच्च । अन्यथा
आत्मन आनन्दत्वश्रुतिरपि सुखं सुप्तोऽस्मीति प्रत्यक्षप्राप्तास्तात्त्विकानन्दत्वानुवादिनी स्यात् ।
अनुवादकत्वं तु अप्राप्तविषयान्तराभावे सावकाशम् । निगमनवत्, तत्त्वमसीति नवकृत्योऽ-
भ्यामवत्, पिपासितस्य एकजलविषयकलिङ्गशब्दप्रत्यक्षरूपप्रमाणसंप्रववत्, त्व(न्मते)त्यक्षे
प्रत्यक्षसिद्धभावरूपाज्ञाने “तम आसीदि”त्यादिश्रुतिवत् श्रुतेरैक्यतात्पर्यं वदितुमशक्यं प्रत्य-
क्षानाश्वासनिरासेन दाढ्यार्षत्वाच्च । अनुवादकत्वं तु यत्र दाढ्यं प्रागेव सिद्धं तत्रैव ।
तदुक्तं “बहुप्रमाणसंवादश्च दाढ्यहेतुरेवे”ति । किञ्च यथा “वदितुं शक्तिरस्यैकप”
इति मन्त्रस्याऽधमेवे चोदकप्राप्तस्य “चतुस्त्रिंशद्वाजिनो देवबन्धो”रिति वैशेषिकमन्त्रेणापोदि-

अभिप्रणयनं किं दार्शपौर्णमासिकधर्मकमुत सौमिकधर्मकमनेकाङ्गकलापयुक्तमुतोभयविलक्षणम-
पूर्वमिति विशये चातुर्मास्यानां दशपूर्वमासप्रकृतिकत्वेन चोदकप्राप्तत्वेन सङ्गिधानात् दार्शपौर्ण-
मासिकधर्मकमित्येकः (दार्शपूर्वमासिकमित्येकः पक्षः इति पाठः) पक्षः, चोदकप्राप्तस्याविधेय-
त्वात्, गुणविषयभावेनानुवादानर्धक्याचार्यवत्त्वाच्च सौमिकमिति द्वितीयः पक्षः । प्रणयन्तीत्यस्य
प्रणयनमात्रमन्यवाचिनः सौमिकप्रणयनविशेषपरत्वे लक्षणाप्रसङ्गात् । चातुर्मास्येऽप्येव किञ्चित्
प्रणयनमस्युपसौमिकत्वाद्याकारं विधीयते । तच्च तदुभयविलक्षणमपूर्वं पर्यवहतीति सिद्धान्त
इति । श्रुतेरिति । विम्बं सत्यमित्यादिभ्रुतेरित्यर्थः । यद्यपि सिद्धान्तिना सत्यवैविषयानङ्गी-
कारात् विम्बं सत्यमित्यादिभ्रुतेः प्रणयनवाक्यवैषम्यम् । तथापि परेण विम्बसत्यत्वभ्रुतेरनु-
वादकत्वे कर्तुं न शक्यत इत्यत्र तात्पर्यम् ॥ अन्यत्रेति ॥ यथाकथञ्चित्प्रत्यक्षप्राप्तप्रापकत्व
इत्यर्थः । नन्वेवं प्रत्यक्षस्य त्रिकात्याचार्यत्वकथनस्याविषयकत्वे मिथ्यात्वग्राहिप्रमाणबाधकता न
स्यादित्यत आह । निगमनवादिनि । ननु स्वतः सिद्धप्रमाणभावे प्रत्यक्षे ज्ञानदोषाभावनिरूप्यात्
भनाभासग्राह्यं नोहेतुमर्हतीति त्वयैवोक्तत्वात् कथमेवंसति तद्विरोधो न स्यादित्यत आह ॥
किञ्च पथेन ॥ यतश्च नचमेऽध्याये चतुर्धरावे विचारितम् । तत्प्रतिविषय प्रकृतिर्नियुज्यते सा
चतुस्त्रिंशद्वाजिनः ॥ (श्रु. सू. अ. ९., वा. ४, अष्टि. ३, सू. १८) अधीपोमीयपदवाधिरूपे
भुतस्य वदितुं शक्तिरस्यैकप इति मन्त्रस्याधमेऽधीषाभ्यवगुणे प्राजापत्यवागे चोदकप्राप्तस्य

तस्य प्रतिप्रसवार्थं 'वड्डिशतिरित्येव वृषादि'तिवचनम् तथा प्रत्यक्षाप्राप्तस्य जगत्सत्त्वस्याऽ-
द्वैतध्रुव्याऽऽपाततोऽपोदितस्य प्रतिप्रसवार्थं सत्त्वध्रुतिः किं न स्यात् ? दृश्यन्ते हि मृदमृदे-
त्याद्याः प्रतिप्रसवार्थं विधयः । तस्मात् 'धर्मिप्रमातृधर्मादिभेदाच्च द्वैतमीदृश्या । अहिंसा-
वाग्भिन्नशस्त्रावाग्निप्रणयनादिवत्' । किञ्च प्रत्यक्षं प्रमाणं चेत्तद्व्याधो मिथ्यात्वानुमानादेः,
नचेत्कथं सत्त्वध्रुतिगनुवादः । ध्रुतेः सदर्थत्वायाऽननुवादकत्वाय च प्रत्यक्षाऽप्राप्ततात्विक-
सत्त्वविषयत्वोपपत्तेः । नहि प्रमात्रमयोरेकविषयता । किञ्च 'यथानापहरेत् द्वैताभावध्रुत्यर्थ-
मध्वधीः । तथा नोपहरेद्वैतध्रुत्यर्थमपि दुर्बला ।' प्रत्यक्षं प्रमाणत्वेन निश्चितं चेत्तद्व्याधो-
मिथ्यात्वानुमानादेः, अनिश्चितं चेत्प्रत्यक्षं मिथ्यात्वध्रुतिविषयपहारा इव सत्त्वध्रुतिविषयपहा-
रेऽप्यशक्तं स्वप्रामाण्यनिर्णयाय ध्रुतिसंवादापेक्षं सन्न ध्रुत्यनुवादकत्वापादकम् । अप्रयोष्य-

चतुस्त्रिंशद्वाजिनो देवकन्धोर्वैकिट्त्वस्य स्वधितिः समेतीतिवैशेषिकमन्त्रेण चोदितस्य सर्वथैव
निवृत्तौ प्रसक्तायां तथैवेमास्त्रापते । न चतुस्त्रिंशदिति वृषात्, वड्डिशतिरित्येव वृषात् इति ।
तत्र च संशयः किमन्वयस्य पठितमेव वैशेषिकमग्निगुणवचनं कर्तव्यमिति प्राकृताग्निगुणवचनस्य
सर्वथैव निवृत्तिरुक्तं न निवृत्तिरिति । तत्र न चतुस्त्रिंशदित्यादिबिषयवचनस्य चतुस्त्रिंशद्वाजिन
इत्यस्यां श्रुचि चतुस्त्रिंशत्पदं प्रतिषिध्य वड्डिशतिपदनिधानार्थत्वोपपत्तेः । समस्ताया श्रुचः
प्रतिषेधकत्वेन प्रकरणपठितायाः तस्याः बाधोऽभ्युपगन्तुमयुक्तः इति प्राकृताग्निगुणवचनस्य
निवृत्तिरेवेतिप्राप्ते पठितायां श्रुचि चतुस्त्रिंशत्पदप्रतिषेधे तत्र तत्स्थाने वड्डिशतिपदप्राप्ती प्रमाणा-
भावेन वड्डिशतिरित्येव वृषादिति तदनुवादासम्भवात् तस्यापि विधौ बाधयमेवापत्तेः । एक-
वाक्यत्वनिर्वाहाय न चतुस्त्रिंशदिति वैशेषिकीं श्रुत्वं प्रतिषिध्य वड्डिशतिरिति निःपरिपन्थि-
चोदकप्राप्ते प्राकृताग्निगुणवचनमनुयत इत्यभ्युपगम्यात् । न तस्य निवृत्तिरिति सिद्धाः इति ॥
आपाततोऽपोदितस्येति ॥ अविचारदशायामपवादविषयत्वेन प्रसक्तस्येत्यर्थः । प्रातिपदिकार्थ-
मिति ॥ अपवादनिगम्येनौत्सर्गिकस्य पुनःप्रापणार्थमित्यर्थः । उत्तमर्थमुपसंहारव्याजेन स्वंगच्छति ॥
तस्मादिति ॥ अत्र पञ्चम्यन्तो भेदशब्दो धर्म्यादिभिः प्रत्येकं सम्यच्यते । आदिशब्दात्सर्वथा-
परिग्रहः ॥ द्वैतमीदृशिति ॥ जगत्सत्त्वध्रुतिरित्यर्थः । कथं सत्त्वध्रुतिगनुवादिकेति । न कथम-
पीत्यर्थः ॥ ध्रुतेरिति ॥ नियन्निर्गुणत्वेन प्रामाण्यनिश्चयादिति भावः । किञ्च प्रत्यक्षं प्रमाणं चेत्-
स्यादिनोकमेवार्थं प्रतिवादिमुत्पन्नं (प्रतिबन्दीमुत्पन्नं) द्रष्टव्यम् । किञ्चानि ॥ न ध्रुत्यनुवादाद्व्या-
पादकमिति ॥ निश्चितप्रामाण्यज्ञानसमानविषयकज्ञानजनकस्यैवानुवादकत्वकथनवातिनि भावः ।

प्रत्यक्षस्य प्रामाण्यानिश्चयेऽधिर्हिमस्य मेघजमित्यादिरप्यनुवादो न स्यादेव । अन्यथा “सत्यं-
ज्ञानं, नेह नाने”त्यादिभ्युत्तरप्यनुवादिनी स्यात् । ब्रह्मसत्त्वस्य लोकतो भ्रमाधिष्ठानत्वादि-
लिङ्गेन च विश्वमिध्यात्वस्य च दृश्यत्वाद्यनुमानेनाऽवेदमूलप्रवाहानादिविज्ञानवादादिना च
प्राप्तेः । उक्ता हि मन्त्राधिकरणे मन्त्रलिङ्गप्राप्तनोपकस्यापि तदर्धशाल्मस्याऽनुवादकता । उक्ता
च त्वयैवेष्ट्यधिकरणे सदेवैत्यादिवाक्यस्य प्रधानपरत्वे सांख्यस्मृतिप्राप्तानुवादिता । किञ्च
सत्त्वश्रुतेः सत्त्वप्रत्यक्षानपेक्षत्वाच्च सापेक्षानुवादत्वं निरपेक्षानुवादित्वं तु धाराबाहिकज्ञानइव
नाप्रामाण्यहेतुः । उक्तं हि नयविषेके “सापेक्षानुवादे हि न प्रमितिः, नतु दैवादनुवादे
धाराबाहिकवदि”ति । उक्तञ्च वाचस्पत्ये “यत्र तु प्रमाणान्तरसंवादः तत्र प्रमाणान्तरादि-
वार्त्तवादादपि मोऽर्धः प्रसिद्धयति, द्वयोः परस्परानपेक्षयोः प्रत्यक्षानुमानयोरिवैकत्रार्थे
प्रवृत्तेः प्रमात्रपेक्षया त्वनुवादत्वं, प्रमाता ह्यन्युत्पन्नः प्रथमं यथा प्रत्यक्षादिभ्योऽर्थमवगच्छति,

नन्वेवं तर्हि “अग्निर्हिमस्य मेघजमित्यादिः” धीम्यप्रत्यक्षस्य प्रामाण्यानिश्चयदशायामनुवादो
न स्यादित्याहुषेष्टापत्त्या समाचक्षे ॥ अग्न्यौष्येति ॥ अन्ययेति ॥ यथाकथञ्चित्प्राप्तार्थत्वमात्रे-
णानुवाद्यकत्वं इत्यर्थः ॥ लोकत इति ॥ प्रत्यक्षतो वा लोकप्रसिद्धितो वेत्यर्थः ॥ मन्त्राधिकरण
इति ॥ प्रमाणमस्य द्वितीयपादे “तदर्धशाल्म्यात्” (अ. सू. अ. १. पा. २. अधि. ४. सू. ३१)
इत्यत्र “उक्तञ्च उक्तप्रत्यक्ष उक्ते यद्यपतिः प्रथमां” इत्यादयो मन्त्राः किमुच्चारणमात्रेण
द्वीपूषेमासादिकर्मसुपकुर्वन्ति इतः पुरोडाशप्रयनादितत्कर्मसमवेताध्यायिभिरनुवादेति संशये
अनुच्चारितानामग्निमित्राद्यकत्वात् प्राचम्यावक्यकत्वाभ्यामुच्चारणद्वयैव तद्वाच्यत्वं युक्तमिति तन्मात्रे-
णोपकुर्वन्तीति पूर्वपक्षयित्वा कर्मप्रकरणेषु मन्त्राणामुच्चारणस्याधिष्ठानात् कर्मविध्यनपेक्षितत्वेन
तैरप्यनाक्षेपात् पूर्वव्यापारस्य मन्त्रगतव्यापारलाभत्वेन मन्त्राङ्गत्वनिर्वाहकत्वेनाप्यनाक्षेपाच्च
अन्योच्चारणकर्मव्यत्यासाद्येवाप्रमादमिति न तस्य द्वारत्वं युक्तम् । किन्त्वनुष्ठानाय कर्मविधे-
रपेक्षितत्वेन कर्माङ्गत्वमिति निर्वाहकतया आभिधानसिद्ध्या अक्षेपसम्भवाद्यभिधानस्य द्वारत्वं
युक्तम् । तद्वद्वेन तु पञ्चानुच्चारणस्य कर्मव्यत्यासिद्धिः । तस्याद्यभिधानेन मन्त्राः उपकुर्वन्तीति
सिद्धान्त इत्यधिकरण इत्यर्थः ॥ ईध्याधिकरण इति ॥ (अ. सू. अ. १. पा. १. अधि. ५. सू. १)
ईक्ष्मेनांशान्मित्राच्च ‘क्षेप मोऽन्वेष्टव्य आसीत् एकमेवाद्वितीयमिति वाक्यगतं तच्छब्द-
निर्वर्ति किं प्रधानमुत ऋषेति पंरावे बहुवचनव्यापिना प्रधानं, न ऋषेति पूर्वपक्षे ईक्ष्मति-
धत्वात् उद्भवत्येकत्वान्नोद्भवत् सत्त्वत्ववाच्यं ऋषेति सिद्धान्त इत्यधिकरण इत्यर्थः ।

न तत्राऽऽप्राप्यतस्तत्र व्युत्पत्त्यपेक्षत्वादि”ति । किञ्च बाधिविप्रतिपत्तिनिरासार्थत्वाच्च निष्प्रयोजनानुवादत्वम् । सप्रयोजनानुवादत्वं तु विद्वद्वाक्य इव स्वार्थपरत्वाविरोधि । अत एव मीमांसकैर्विद्वद्वाक्यस्य समुदायद्वित्वापादनरूपप्रयोजनवच्चैनानुवाद्यस्वार्थपरत्वाद्वाक्यैकवाक्यतोक्ता । स्वार्थपरत्वाभावे अर्थवादवत् पदैकवाक्यतोच्येत । किञ्चानुवादत्वेऽपि नैष्कल्यमात्रं नस्वप्रामाण्यम्, याथाऽर्थमेव प्रामाण्यं नत्वनभिगतार्थत्वमित्यन्यत्रोक्तत्वात् । किञ्चायमनुवादो न तावद्वापुक्षेपिष्ठादिवाक्यवत्स्तुत्यर्थः, नापि “इमा जुहोती”त्यत्र जुहोति-सापेक्षानुवादत्वमिति ॥ परप्रामाण्याधीनप्रामाण्यकत्वमित्यर्थः । तेन व्युत्पत्त्यादिद्वारा प्रत्यक्ष-पेक्षत्वमादाय न दोषावकाश इत्यवधेयम् ॥ विद्वद्वाक्य इवेति ॥ एतच्च भेदरक्षणे द्वितीये द्वितीयपादे चिन्तितम् । “प्रकरणन्तु पौर्णमास्यां कृपावचनात्” । (ऊ. सू. अ. २, पा. २, अधि. ३, सू. ३) आग्नेयादिवाक्यसन्निधाविद्वद्वाक्यायते । य एवं विद्वान्पौर्णमासी यजते य एवं विद्वानमावास्यां यजत इति । अत्र संशयः किमिमी यजती प्रकृतानामाग्नेयादीनां पौर्णमास्यमावास्याकाल-संयुक्तानामनुवदितारी, उत एवंसंज्ञकयोरपूर्वयोः कर्मणोर्विधातारविति । अनुवादमात्रस्यानर्थक्यात् विधिपुनः श्रुत्याऽपूर्वकर्मविधायकविति पूर्वोपपन्नः । सिद्धान्तस्तु कर्मान्तरविधिपक्षे प्रीया-ज्यस्य द्रव्यस्य लामेऽपि देवतायाः कुनोऽप्यलामेनारूपत्वापत्त्या कर्मान्तरविधायकत्वानुपपत्तेरनुवाद-चिन्ह इत्यदसमभिम्याहाराच्चानुवाद एव । नचानुवादार्थैरर्थम् । तस्य दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्ग-कामो यजेतेत्याग्नेयादीनां फलसम्बन्धबोधके वाक्ये द्विवचनोपपत्तये दर्शचिकष्य पौर्णमासत्रिकस्य च समुदायद्वित्वापादनप्रयोजनकत्वात् । अन्यथा तेषां बहुत्वेन बहुवचनापत्तेरिति ॥ स्वार्थपरत्वा-भावे हीति ॥ यथाधुनार्थपरत्वाभावे हीत्यर्थः ।

यथा अर्थवान्नां विध्यपक्षितप्राशस्त्यमात्रपरत्वेन निश्चितानां मुख्यकृत्या प्राशस्त्यप्रतिपात-कत्वात्मभवेन तेषां प्राशस्त्यपरत्वोपपत्तये कृत्तिमन्वेन कल्पितानामर्थवादगतपदानामेव लक्षणया क्लेकपोतन्यायेन प्राशस्त्यसमर्पणद्वारा विधिवाक्येन सह एकवाक्यता मीमांसकैरुच्यते, न तु पदार्थसंसर्गसमर्पणद्वारा वाक्यैकवाक्यता, तथा विद्वद्वाक्यस्यापि अनुवादस्वार्थपरत्वाभावे वाक्यैकवाक्यता नोच्येत । किन्तु कर्तव्या पदैकवाक्यतेर्बोध्यतेत्यर्थः ॥ याथाऽर्थमिति ॥ यद्यपि विप्रतिपत्तिविषयप्रत्यक्षसमानविषयकानुवादरूपत्वेनाप्य वाक्यस्य याथाऽर्थमेव सन्निरूप्यम् । तथापि क्रमशोपामावेन प्रकृत्यादिसंभवेन च प्रत्यक्षं याथाऽर्थरूपप्रामाण्यनिश्चयसंभवात्, कदाचि-द्विप्रतिपत्तिविषयेऽपि न किञ्चिदनिर्दिष्टमिति भावः । किञ्चायमनुवाद इति ॥ तादृशविधि-

रिवाग्यविधानार्थः, विधानाय प्रमाणानुदितस्य तात्त्विकत्वनियमात् । नहि “वीहीन् शोषती”-
त्यादावारोपितग्रीष्मादेर्धीः, अनुवायस्यासत्त्वे ह्याभ्यासिद्धौ धर्मिधर्मसंसर्गरूपानुमितिवेष
इवाऽनुवायविषेयसंसर्गरूपवाक्यार्थो बाधितः स्यात् । नापि नेह नानेति निषेधार्थः ।
तत्रैव किञ्चनेत्यनुवादकांक्षस्य सत्त्वात् । नहि “न सुरां पिबेदि”ति निषेधाय सुरां
पिबेदिति वाक्यान्तरमपेक्षितम् । अत्र च ‘आपन्नं न प्रमिनन्ती’त्यलौकिकस्य प्रमाणस्य विषेयस्य
सत्त्वाच्च । यत्तत्त्वेत्यादिनिषेधार्थानुवादलिङ्गभावाच्च । तदभावेऽपि निषेधायानुवादे
“तत्तन्त्य”मित्याद्यपि “न सत्ताश्वासदुन्यते, असद्वा इदमग्र आसीदिति”ति निषेधाय ब्रह्म-
सत्तानुवादकं स्यात् । “सर्वप्रत्ययवेषे च ब्रह्मरूपे व्यवस्थिते । प्रपञ्चस्य प्रविलयः शब्देन
प्रतिपाद्यत” इति मण्डनोक्त्या मन्वत इत्यत्रापि ब्रह्मसत्ताप्रतीतेः । “परामर्शप्रमेयेषु या
फलत्वेन संमता । संवित्सर्वेह मेयोऽर्थो वेदान्तोक्तिप्रमाणतः” इति सुरेश्वरोक्त्या सङ्घटज्ञान-
मित्यत्रापि तत्प्रतीतेः । मत्सुखस्फुरणं अज्ञोऽस्मीत्यादौ तु तत्प्रतीतौ न विवादः । शुद्धचित्त
एव सुखस्फुरणत्वात्, अज्ञानाद्यध्यामाधिष्ठानत्वाच्च । अधिकस्फुरणेऽपि चिदस्फुरणाभावात् ।
ब्रह्मज्ञानानुल्लेखेऽपि अस्त्यर्थानिष्ठवाक्यरोप्यं यद् ब्रह्म तत्सत्त्वप्रतीतेः । एवमानन्दधुतिरपि
अदुःखमसुखं मयमित्यादिनिषेधाय प्रत्यक्षप्राप्तानन्दानुवादिनी स्यात् । किञ्चैवं नेहनानेति-

सन्निधानादर्शनादिति भावः । निषेधावानुदिते व्यभिचारवातणायाह ॥ विधानायेति ॥ ननु
चिम्बं सत्यमित्यादिवाक्ये सन्निहितविधिनिषेधयोरन्यतरस्यानुपलम्भादध्ययनविध्यापादितपुरुषार्थ-
पर्यवसायित्वनिर्वाहाय, नेहनानेतिनिषेधाय तदसन्निहितस्यापि अगत्यानुवादकत्वं कल्पनीयमित्या-
शङ्कयाह ॥ तत्रेति ॥ चिम्बं सत्यमित्यादिवाक्य इत्यर्थः ॥ यत्तन्नेत्यादि ॥

यद्यपि न कलङ्कं भक्षयेदित्यादावुक्तलिङ्गाभावेऽपि तादृशानुवादकत्वमस्ति । तथापि
मन्वेवात्र निषेधसमभिध्याहाराभावेन न तादृशानुवादित्वसिद्धिरिति भावः । भवादिपदविषेध-
वाक्यकनिर्वाहाः परिग्रहाः ॥ अमद्वा इदमग्र आसीदिति ॥ यद्यपीह वाक्यं सूत्रेः प्राक् इदं-
शब्दार्थस्य प्रपञ्चव्याख्याकृतनामरूपत्वाभावेति शङ्कयते वक्तुम् । तथाप्यलक्ष्यमसिद्धमयपदेत्य-
मिति निषेधो वा, ‘तदाहुः’ किं त्वामीन् तस्यै स्थोवाच न सत्तास्त्यस्त्यसति’त्यादिनिषेधो
वा द्रष्टव्यः । ननु ब्रह्मसत्त्वस्य यानाम्तरेण्यत्तास्त्यवाक्यं तत्सदित्यादेरनुवादकत्वेत्यत आह ॥
सर्वप्रत्ययवेषादिना ॥ तत्प्रतीनेत्येति ॥ ब्रह्मसत्त्वप्रतीतेरित्यर्थः ।

श्रुतिरेव विश्वं सत्यमित्यवाच्यत्वरूपवाधनिषेधाय विज्ञानवादादिप्राज्ञविषयवाधानुवादिनी किं न स्यात् ? किञ्च धर्माधर्मस्वर्णनरकादेर्न प्रत्यक्षादिना प्राप्तिः, शब्दप्राप्तस्य शब्देन निषेधायानुवादे एतच्छास्त्रात्प्राप्तीषोमीयवाक्यस्य न हिंसादिति निषेधाय शास्त्रान्तरोक्तामीषोमीय-हिंसानुवादित्वं स्यात् । सत्यं ज्ञानमित्यादेरपि इदं वा अग्रे नैव किञ्चानसीदिति निषेधाय तत्सत्यमित्यादिवाक्योक्तब्रह्मसत्त्वानुवादित्वं स्यात् । तस्मान्नानुवादिनी श्रुतिः । नापि व्यावहारिकसत्त्वपरा, वैयर्थ्यात्, नहि कोऽपि प्रपञ्चे व्यावहारिकसत्यतां नोपैति । अप्राप्ते च शास्त्रमर्थवत् । किञ्च व्यावहारिकशब्देनावध्योक्ताविष्टापत्तिः । वाध्योक्तौ श्रुतिभिरानुवृत्त-दृढप्रान्तिहेतुत्वेनात्यन्ताप्रमाणं स्यात् । नच मिथ्यात्वश्रुतिविरोधात्तद्विष्टम् । त्वत्पक्षे तस्या लक्षणया अखण्डचिन्मात्रपरत्वेन जगत्सत्त्वाविरोधित्वात् । असद्वा इत्यादिश्रुतिविरोधेन

ननु ब्रह्मसत्त्वप्रतीतौ ब्रह्मशब्दोलेखप्रसङ्ग इत्यत आह ॥ ब्रह्मशब्देति ॥ अन्यथा पञ्च-मूकस्य दाहादिप्रतीत्यभावप्रसङ्ग इति भावः ॥ आनन्दानुवादिनी स्यादिति ॥ यद्यपि द्वयोः प्रणयनीत्यस्यैवानन्वधुतेरपि प्रत्यक्षाद्यप्राप्तापूर्वानन्वपरत्वमिति शक्यते षक्तुम् । तथापि परेणानन्दद्विविध्यानङ्गीकाराच्च तन्व्यायावतार इति भावः ॥ विश्वं सत्यमिति ॥ यद्यपीयं श्रुतिः निषेधार्था न । तथापि न्यायमते तत्रःशब्दश्च सर्वमते प्रत्ययादिष्वच धर्मगत्या भवत्येव निषेधार्था इति भावः ॥ किञ्च धर्माधर्ममिति ॥ यद्यपि धर्माधर्माभेदेः स्तोत्रेभ्यश्चादनावित्वाद्द्विविध्या-द्विभक्तवृत्तिनः । प्रत्यात्मनियमाद्भुक्तेरस्तिहेतुरलीकिकः ॥ (इति न्यायकुसुमाञ्जली प्रथमस्तबके श्लोकः) इत्यनुमानतः प्रामिरस्ति । तथापि नेहजानेति यत्र तन्निषेधः न तत्र प्राप्तिः । नञानु-मानविशेषेण ब्रह्मण्यपि प्रसक्तिः सम्भवतीति वाच्यम् । अनुमानमात्रस्य प्रसङ्गकत्वे अप्रसक्तस्य प्रतिषेधत्वस्योच्छेदप्रसङ्गः । नचैवं तव केवलो निर्गुणश्चेत्यादिना ब्रह्मणि हेयगुणाभेनिषेधो न स्यादिति वाच्यम् । सर्वकर्मैत्यादिभुक्तिन एवापातनः हेयपापादिरूपकर्मप्रामिसम्भवाति ।

तन्वत्रापि यस्मिन् दौः, अनो धर्माणि धारयन् इत्यादिभुक्तिन एव प्राप्तिः सम्भवतीत्यत आह शब्दप्राप्तस्येति ॥ तात्पर्यतः शब्दप्राप्तस्य चेत्यर्थः । (तात्पर्येयच्छब्दप्राप्तस्येत्यर्थः इति पाठः) नानुवादिनीति ॥ न निष्पद्योन्नानुवादिनीत्यर्थः ॥ व्यापहारिकेति ॥ व्यवहार-विषयेत्यर्थः ॥ श्रुतिरिति ॥ जगत्सत्यत्वश्रुतिः । चिरानुवृत्तजगत्सत्यत्वप्राप्तिप्रसङ्गप्रसङ्गप्रसङ्गसमानविषयकविज्ञानीयशाब्दज्ञानजनकत्वेन तत्त्ववाचितया प्रत्यक्षादिप्राप्त्याप्यधमापावकत्वे-नात्यन्ताप्रामाण्यमित्यर्थः ॥ तत्पक्षे तस्या इति ॥ यद्यपि लक्षणाधीनानुपपत्तिप्रयोक्तृत्वप्रामाण्य-

तत्सत्यमित्यादेरपि प्राप्तिमासिक्तसम्बन्धपरत्वापाताच्च । सत्त्वश्रुतिविरोधेन मिथ्यात्वश्रुतिरेवा-
प्रमाणमित्यपि सुबलत्वाच्च । नच षड्विधतात्यर्थलिङ्गवन्त्वादद्वैतवाक्यं प्रबलम्, लिङ्गानि
हि तात्पर्यज्ञापकानि, नन्वर्थतयात्वस्य । अस्ति चात्रापि वाक्यश्लेषे आपन्न न प्रमिनन्तीति
प्रामाणिकत्वरूपा । न मोक्षमित्यर्थक्रियाकारित्वरूपा चोपपत्तिस्तात्पर्यलिङ्गम् । लिङ्गबहुत्वं
तु त्वत्यश्लेषे प्रमाणबाहुन्यवश्यमिति युक्तम् ।

यदिच सत्त्वश्रुतिः प्रत्यक्षप्राप्तार्थत्वाच्च स्वार्थपरा तर्हि मिथ्यात्वश्रुतिरपि तद्विरुद्धार्थ-
त्वाच्च वा स्वात्, भवान्तरप्राप्तिवचनविरोधस्याप्यतात्पर्यहेतुत्वात् । यदितु मिथ्यात्वश्रुतिः
प्रत्यक्षागृहीतत्रिकालाबाध्यत्वनिषेधपरा तर्हि सत्त्वश्रुतिरपि तदगृहीततद्विधिपरास्तु । नच
सुषुप्तौ निष्प्रपञ्चतायाः पुरुषार्थत्वदर्शनात्, फलवत्संनिधावफलं तदङ्गमिति न्यायेन निष्प्रपञ्च-
वाक्यानुसारेण मत्प्रपञ्चवाक्यं नेयमिति विवरणोक्तं युक्तम् । तस्या मूर्च्छायामपुरुषार्थत्व-
स्यापि दर्शनात् । मूर्च्छायां प्रपञ्चस्याज्ञानमेव नत्वभाव इति चेत् समं सुषुप्तावपि । यदि च
मूर्च्छा दुःस्वयोगेनैवापुरुषार्थः, तर्हि सुषुप्तिरपि सुस्वयोगेनैव पुरुषार्थः । अस्ति च “द्वितीयाद्वै
भयं भवती”तिश्रुतिरिव “तस्मादेकाकी न रमत” इत्यपि श्रुतिः । सन्ति च भेदज्ञानस्य

शास्त्रबोधे न सत्त्वश्रुतेर्विरोधोऽस्ति । तथापि तस्य मिथ्यात्वश्रुतिविषयत्वाभावेन तद्विरोधोऽ-
किञ्चित्कर इति भावः । आपातनोऽपि विरोधस्य बाधकत्वे वृत्तमाह ॥ अमृता इत्यादीति ॥
लिङ्गबहुत्वमिति ॥ शनमप्युपधानां न वक्ष्यतीति न्यायादिति भावः ॥ तद्विरोधस्यापीति ॥
एतच्चोपलक्षणम् । ननु यतः इत्यादिप्रत्यक्षेण सत्तादात्म्यप्राप्तिना सद्भिन्नत्वकपमिथ्यात्वस्याप्राप्ते-
रित्यपि प्रष्टव्यम् ॥ तदगृहीतेति ॥ अयुपेत्यच्छेदमुचितम् । वस्तुतस्तु प्रत्यक्षं त्रिकालाबाध्यत्व-
प्राप्तीत्युचितमिति श्वेयम् ॥ अफलमिति ॥ पृथक् फलसम्बन्धित्वेनाज्ञातमित्यर्थः । मयं
सुषुप्तावपि ॥ नच सुषुप्तिकाशे ‘सकलो विनीनः’ इति श्रुत्या सकलस्य विलयः प्रतीयत
इति वाच्यम् । तच्च सकलशब्दस्य योग्यमनोवृत्तिपरत्वात् । अन्यथा बहुप्रमाणविप्रापत्तेः ।

ननु तथापि द्वितीयस्य भयापादकत्वप्रत्ययेन तदभासस्य पुरुषार्थत्वं न्याय्येष्टमित्या-
शङ्क्य तस्यापुरुषार्थत्वावेदं कथुनेरपि सत्त्वाच्च तस्य पुरुषार्थत्वमित्यभिप्रेत्याह ॥ अस्ति चेति ॥
ननु, “यस्मिन् सर्वसि भूतान्मातृवाभूद्विज्ञानतः । तच्च को मोक्षः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः ॥”
“यो वेदाहं ब्रह्मास्मीति” “स एवं सर्वं भवती”त्यादिश्रुत्याऽऽद्वैतज्ञानस्य मोक्षस्तापनत्वाद्यगमाव-
द्वैतकथनानुसारेणैव द्वैतकथनं नेयमित्यत आह ॥ संतिष्ठेति ॥ अथमर्थः । स्वान्मानं, श्रेयितारं

मोक्षसाधनत्वे “पृथग्ज्ञानं प्रेरितारं च मत्वा जुष्टस्तस्तेनामृतत्वमेती”त्याद्याः श्रुतयः । यदि चाद्वैतवाक्यस्य निषेधवाक्यत्वात्प्राबल्यं, तर्हि “कितिच” इतिवृद्धिश्चात् “किञ्चित्च” इतितन्निषेधश्चरस्य, अग्नीषोमीयवाक्यादर्हिंसावाक्यस्य, बोधशिग्रहणवाक्यादग्रहणवाक्यस्य, सत्यज्ञानादिवाक्यादसद्वा इत्यादिवाक्यस्य प्राबल्यापातेनाहिंसा पारमार्थिको धर्मः, अग्नीषोमीयहिंसा तु व्यावहारिको धर्म इत्यादि स्यात् । प्रत्यक्षप्राबल्यप्रस्तावे उक्तप्रकारेणाऽद्वैतवाक्याद् द्वैतवाक्यस्यानुपसंजातविरोधित्वशीघ्रगामित्वविशेषविषयत्वनिर्बकाशत्वादिना प्राबल्याच्च । नच स्मृतिद्वये शून्यवादिनिरासार्थं, तन्मते जगतोऽस्त्यन्तासत्त्वात्, मन्मते असद्विलक्षणत्वादिति वाच्यम् । अर्थक्रियाकारित्वादिना शशमृङ्गादिवैलक्षण्यस्य तन्मतेऽपि सत्त्वात् प्रतिपन्नोपाधौ निषेधप्रतियोगित्वेन तद्वैलक्षण्यस्य तन्मतेऽप्यभावात् । द्वये स्वप्नवैलक्षण्योक्त्ययोगाच्च । व्यावहारिकसत्त्वेन स्वप्नवैलक्षण्यस्य तन्मतेऽपि सत्त्वात् । “द्वे सत्त्वे ममुपाश्रित्य बुद्धानां धर्मदेशना । लोके संवृतिसत्यत्वं सत्त्वं च परमार्थतः ॥ सत्त्वं तु द्विविधं प्रोक्तं सांवृतं पारमार्थिकम् । सांवृतं व्यावहार्यं स्वाप्तिवृत्तौ पारमार्थिक”मिति बौद्धोक्तेः । तस्माच्छ्रुत्यादिबाधो दुर्बारः । किञ्च त्वयापि तत्तत्प्रमाणमिद्धा एवाद्याः पक्षीकृत्याः । तैश्च ते सत्त्वेनैव सिद्धा इति तत्तन्मानवाधः । अप्रिासीदृष्टिर्भविष्यति रूप्यं मिथ्येत्यादि-घोरपि स्वविषयसत्त्वं गृह्णाति, अन्यथा तद्वृत्तिप्रवृत्त्याद्ययोगादिति ॥

॥ इति विश्वमिथ्यात्वस्यागमादिबाधः ॥ २० ॥

परमात्मानं च भिन्नत्वेन ज्ञात्वा ततो ज्ञानात् अगच्छतीतिविषयः सन् तेन ग्रीणनेन मोक्षं प्राप्नोतीति । यदा मृष्याद्यधिकरणन्यायेनात्मशब्दमुत्थार्य परमात्मानं पृथक् स्वस्माद्विभक्तं प्रगयतृत्वादिगुणविशिष्टं च ज्ञात्वैति । नच स्वात्मानं कार्यकारणस्वभावात् भिन्नं प्रगितारमाश्रयं च ज्ञात्वन्वयः किं न स्यादिति वाच्यम् । तथापि मेदज्ञानस्य मोक्षहेतुत्वानपायेन तद्विषय-मेदस्यात्मवत् सन्त्यन्तनपायात् । मुत्थार्य बाधकं विना त्यागायोगाच्चैति ॥ अत्रानिपशान् “तुष्टं यदा पश्यन्त्यन्महीशमस्य महिमानमिति धीमनोःकः” “अत्रात्मनं वेदविश्वे विदित्वा जीना ऋषिणि तत्परा योनिमुक्ताः” इत्यादिभुतिगणिग्रहः । किञ्चित्चेति ॥ (पा. म. १-१-५) अत्र निषेधकत्वं “न धातुलोप बार्धधातुकं” (पा. म. १-१-५) इति सूत्रस्थनप्रवृत्तेन ज्ञातव्यम् ।

ननु भुत्वोः स्वाग्नेऽपि विवक्षितार्थमिज्ञेः न भुतिबाधित्वं (बाधकत्वाप्रतिपादः) इत्या-शङ्क्य मेदभुतेः प्राबल्यमाह ॥ प्रत्यक्षैति ॥ सूत्रे इति ॥ वैधर्म्याच्चनस्वप्रातिवर्तित्वं सूत्र इत्यर्थः । भुत्वादिबाध इति । मिथ्यात्वहेतुनामितिज्ञेः ॥ ॥ इति विश्वमिथ्यात्वस्यागमादिबाधः ॥ २० ॥

॥ अथ असतः साधकत्वे बाधकविवरणम् ॥

किञ्चैतरेष प्रयोगैः स्वप्रतिज्ञाहेतुदाहरणादिप्रापितानां साध्यासाधनव्याप्त्यादीनां मिथ्यात्वं न बोध्यते चेत् सर्वमिथ्यात्वासिद्धिः, बोध्यते चेत् परस्परव्यावृत्तिः बाधस्वरूपा-
सिद्धिर्व्याप्यत्वासिद्धयादिकं च स्यात् । परमार्थसत्त्वस्यैव साधकत्वे तन्त्रत्वात् । तथाहि न
तावद्दीमात्रं तत्र तन्त्रम् । तुच्छस्यापि तत्रसङ्गात् । नाप्यपरोक्षधीः अपरोक्षसत्त्वधीर्वा
तन्त्रम् । नित्यातीन्द्रिये तदभावात् । हृदे प्रपञ्चे चापरोक्षभ्रान्तिसिद्धेन धूमेनात्यन्ताबाधेन
च बह्वैः पारमार्थिकसत्त्वस्य चासिद्धेः । बह्वित्वेनाज्ञातस्यापि बह्वेर्दाहकत्वाच्च । अमृतत्वेन
ज्ञातस्यापि विश्वासासङ्गीकत्वाच्च । अत एव न त्रिचतुरक्षस्यास्वबाधिता सत्त्वधीस्तन्त्रम् ।
गौरोऽहं नीलं नभ इत्यादिभ्रान्तिसिद्धेन नीलत्वादिना आत्माकाशादेरपि अनित्यत्वस्पर्श-
वत्त्वाद्यापाताच्च । गौरोऽहमित्यादावपि तत्कक्ष्यासु प्रत्यक्षाबाधात् । यौक्तिकादिबाधस्य च
स्वभ्यते प्रकृतेऽपि भावात् । एतेन लोकप्रसिद्धिस्तन्त्रमितीष्टसिद्धयुक्तं निरस्तम् । एतेनैव
त्रिचतुरक्षस्यास्वबाधिता बादिप्रतिबादिप्राप्तिकानां सत्त्वधीस्तन्त्रमिति निरस्तम् ।

बोध्यते चेदिति ॥ यद्यपि न बोधन(बोध) मात्रेण व्याहृतिः । सतोऽप्यसत्त्वेन बोधन
सम्भवात् । तथापि प्रमादबोधसम्भवाय व्याहृतिर्द्रष्टव्या । असतः साधकत्वायोगात्, अस्मद-
विज्ञापकत्वेन तावदाबोधनस्यैव मिथ्यात्वानुमानफलत्वेन न्याया रक्षीकर्तव्यकथाविति भावः ।

ननु पक्षध्वेः मिथ्यात्वबोधनेऽपि सत्यत्वस्याप्यङ्गीकारेण न व्याहृत्याविशेष इत्यत आह ॥
परमार्थेति ॥ साधकत्वं इति ॥ परमार्थज्ञापकत्वे तदुत्पादकत्वे चेत्पर्यः ।

ननु व्यवसायद्वाराऽपरोक्षधीचिचयसम्भसतोऽपीत्यत आह ॥ अपरोक्षोऽति ॥ उपनायक-
नामप्री चित्रैव सत्त्वप्रकाररूपपरोक्षधीरित्यर्थः । उत्पन्नकृत्वं साधकत्वंमिति पक्षे दोषमाह ॥
बह्वित्वेनेत्यादिना अस्तङ्गीकृतावच्छेदकत्वेन ।

ननु बह्वित्वेन शास्त्रबुद्धिसामान्याभावे नानुबोध, कृततो योगिनामेव
नच तथा बुद्धिस्त्वभाविन्यत आह ॥ अमृतत्वेनेति ॥ ननु संसारकालीनबाधकाबाधयधीस्तत्र
स्वमिमित्यादाव्याह ॥ अत एवेति ॥ अनित्यत्वेनेति ॥ अस्मदकृत्त्वस्यानित्यत्वस्पर्शवत्त्वव्याप्य-
त्वात् । नच तस्मिन् व्यभिचाराच्च तस्य स्वभावकृत्त्वस्याप्येति नाप्ययम् । तत्रसत्तेजोऽभावात्पक्षे
व्याप्त्योक्तत्वात् । नच दीप्यमानौ व्यभिचारः । तस्मात् बुद्ध्योपपत्त्यादिति भावः ॥ एतेनेति ॥

निपुणेन बौद्धेनोक्तधीविषयव्याप्यादिमन्वेन व्युत्पादितैः शून्याद्वैतादिहेतुभिस्तत्सिद्धयापातात् । एतेनैव यादव्या तव सत्त्वसिद्धिस्तादृशी धीर्मम तन्त्रमिति खण्डनोक्तं निरस्तम् । यादव्या शब्दे ह्यमदोषहीनया तव ब्रह्मणि सत्त्वसिद्धिस्तादृश्या प्रत्यक्षे ह्यमदोषरहितया मम जगति सत्त्वसिद्धेः । अन्यथा शुक्तिरूप्यादिप्रत्यक्षदृष्टान्तेन जगत्प्रत्यक्ष इव पूर्वपक्षिप्रतिपक्षधुत्यर्बदृष्टान्तेन त्वत्प्रतिपक्षेऽपि धुत्यर्थे दोषान्तरशङ्का कालान्तरभाविबाधशङ्का च स्यात् । नापि परप्रसिद्धं सत्त्वं तन्त्रम् । तेन स्वार्थानुमानायोगात् । परार्थप्रयोगस्य च तत्पूर्वकत्वात् । परप्रसिद्धमात्रेण हेतुना वास्तवसाध्यासिद्धेः ।

न च मिथ्यात्वमपि परीत्यैव न तु वास्तवमिति वाच्यम् । बौद्धरीत्या मिथ्याभूतस्यात्मन इव जगतो वस्तुतस्सत्त्वापातात् । मिथ्यात्वस्य तत्त्वावेदकधुतिवैद्यत्वाच्च । तदुक्तं यार्तिके बौद्धं प्रति “योऽपि तावत्परामिद्धः स्वयं सिद्धोऽभिधीयते । भवेत्तत्र प्रतीकारः स्वतोऽसिद्धे तु का क्रिये”ति । नापि व्यावहारिकं सत्त्वं तन्त्रम् । प्रपञ्चमिथ्यात्वसिद्धेः प्राक् तदसिद्धयाऽन्योन्याश्रयापातात् । प्रातिभासिकेन हेतुव्याप्यादिना व्यावहारोद्भूतमित्यादिप्रतीतेः अनित्यत्वादिसाधकत्वापातेनेत्यर्थः । लोकप्रसिद्धिरिति ॥ अबाधितत्वेन वृषज्जनप्रसिद्धिरित्यर्थः ॥ एतेनैवेति ॥ अतिप्रसङ्गेनैवेत्यर्थः । अतिप्रसङ्गशेषोपपादयति ॥ निपुणेनेति ॥ यादवेति ॥ अत्र धियेति शेषः ॥ अन्यथेति ॥ ह्यमदोषभावनिसिद्धयेऽपि दोषान्तरशङ्कामात्रेण सत्त्वसिद्धयनङ्गीकार इत्यर्थः ॥ बाधशङ्का स्यादिति ॥ तथाच ब्रह्मण्यपि सत्त्वसिद्धिः न स्यादिति भावः ।

ननु इदमनुमानं परार्थम् । तस्य चास्मैव सत्त्वाभ्युपगम इत्याशङ्क्याह ॥ नार्पाति ॥ तेनेति ॥ तथापि साधकत्वेन एकं प्रयोजकमुक्तमिति भावः । ननु स्वार्थानुमानाभावे का धृतिरित्यत्र आह ॥ परार्थेति ॥ प्रयोगस्य ज्ञानपूर्वकत्वात् जगन्मिथ्यात्वे च प्रत्यक्षाभावात् तत्रानुमानमेव बाध्यमिति स्वार्थानुमानाभावे परार्थानुमानमपि न स्यादिति भावः । किञ्च व्याख्याति किं सन्न वा । सन्नेन तन्वेनानभ्युपगममपि तथापि जनयेत् । अस्मै च तन्वेनाभ्युपगममपि परम्यापि न जनयेत् इति, अभ्युपगमानभ्युपगमयोः तत्रानन्वयवैयर्थ्यमिदमेत्याह ॥ परप्रसिद्धिमात्रेणेति ॥ तथाच अस्मत्पक्षे बाधकस्य त्वत्पक्षे साधकस्य वा कस्यचित् त्वया अनुपगम्यामानं त्वां प्रति नास्माकं किञ्चित्प्रसिक्तमव्ययमस्मीति भावः । यस्तानुक्तपो बलिरिति न्यायेन आशङ्क्याह ॥ नयेति ॥ मिथ्यात्वस्येति ॥ यथा कैवल्ययोगवत्तदित्यवयवस्यान् ॥ का क्रियेति ॥ का प्रतिक्रियेत्यर्थः ।

हारिकसाध्यसिद्धयदर्शनेन हेतुव्याप्यादेरनुमितिविषयसमसत्ताकत्वनियमेन व्यावहारिकेण पारमार्थिकासिद्धेः । किञ्च व्यावहारिकसत्त्वस्यावाप्यत्वरूपसत्त्वविशेषत्वेऽस्मादिष्टसिद्धिः । सत्त्वेन व्यवहारमात्रत्वे चोक्तदोषाः । आन्तेर्बहुकालानुवृत्तिश्चाप्रयोजिका । तथाच “व्यावहार्यं यदा सत्त्वमस्माकं तर्हि का ह्यतिः । नचेदसत् साधकत्वं नास्तीत्यत्र किमागतम् ।” तदुक्तं वार्तिके बौद्धं प्रति “तस्माद्यथास्ति नास्त्येव यथास्ति परमार्थतः । तत्सत्यमन्यन्मिथ्यैव न सत्यद्वयकल्पना ॥ तत्पारमार्थत्वेऽपि तेनैव मिथ्यासंवृत्तिश्चन्दयोः । वञ्चनार्थमुपन्यासो लालावक्त्रासवादिवत्” इति । अज्ञानादेः सिद्धिपर्यन्तसाधके स्वरूपेण परमार्थसत्ति-साक्षिणि व्यावहारिकसत्त्वाभावाच्च । न च साध्यप्यविद्यावृत्तिप्रतिबिम्बित एवाज्ञानादि-साधकः । त्वयैव “चैत्ररागः स्वविषयानित्यज्ञानातिरेकिणा । तदप्यङ्गेण संवेद्यः प्रत्यक्षत्वा-दटादिबदि”ति सुखादेरित्यधीयेतत्त्वोक्तेः । अज्ञानसुखादेर्ज्ञातैकसत्त्वाभावापाताच्च । अविद्या-वृत्तिं प्रति तदप्रतिबिम्बितस्यैव साधकत्वाच्च । साक्षिगतसाधकताया अज्ञानाधीनत्वेऽपार-मार्थिकनया प्रातीतिकस्याज्ञानसत्त्वस्य साक्षिणा सिद्धिं विनाऽयोगेनान्योन्याभयाच्च । एतेन

ननु धस्त्वन्योन्याभयो नास्त्येव । इत्यौ तु व्यावहारिकसत्त्वस्य ज्ञातस्यैव प्रयोजक-त्वात् नात्योन्याभय इत्यत आह ॥ प्रातिभासिकेनेति ॥ गद्यस्यपि कुटलिज्जन्यानुमितिरथले पादच्छिन्नसंवाधवर्जनात् तत्र प्रातिभासिकेनापि व्याप्यादिना व्यावहारिकसाध्यसिद्धिरस्यत इति हेतुव्याप्यादेरनुमितिविषयसमसत्ताकत्वनियमोऽसिद्धः । तथापि ग्रामाणिकविभाजकोपाध्य-वृत्तिष्ठानुमितिविषयसमसत्ताकत्वनियमो हेतुव्याप्यादेरसिद्ध इति द्रष्टव्यम् ॥ उक्तदोषा इति ॥ बुद्धिसत्त्वपक्षे उक्तदोषा अत्रानुसंधेया इत्यर्थः ।

ननु बहुकालानुवृत्ता सा साधिका न त्वैककालीनेत्यत आह ॥ आन्तिरिति ॥ कचित् प्रातिभासिकेऽपि तथा संभवादिति भावः ॥ अमन्माधकन्वमिति ॥ असत्ः साधकत्वमित्यर्थः ॥ तेनेति ॥ मिथ्यासत्त्वेनेत्यर्थः ॥ एव उपन्यास इति संबन्धः ॥ लालावक्त्रासवादिवदिति ॥ लालावक्त्रासवादिवदोरित्यर्थः । व्युत्पत्तिश्चाव व्यावहारिकसत्त्वं न साधकत्वे तन्मम् इत्याह ॥ अज्ञानादिति ॥ अत्र आदिपद्माह्वाहुःकारेक्यमिस्साधकत्वमप्यस्तीति पर्यन्तयुक्तम् । अविद्या-वृत्तिप्रतिबिम्बित इति ॥ स च व्यावहारिक एवेति भावः ॥ स्वविषयेति ॥ अत्र स्वहन्तः चैत्ररागपरः । जन्मजन्मसंवेद्यत्वेन साधः स्मरित्वत्त उक्तम् ॥ तदप्यङ्गेवेति ॥ चैत्राध्यसंवेद्यार्थः । इहान्ते सान्त्वयैवमपरिहारस्य स्वविषयेति । चैत्रवृत्तिवेद्यमभावाच्च सिद्धसाधनधारणायाह ॥

तवासत इव मम सतोऽपि साधकत्वे विमतिरित्यानन्दबोधाद्युक्तं निरस्तम् । नापि सत्तात्रयं
द्वयं वा तन्त्रम् । अनुगुमात् । प्रयोज्यवैजात्याभावेन तृणारणिमणिन्यायासंभवाच्च ।
नापि सत्त्रयानुगतं सद्द्वयानुगतं वा सत्त्वसामान्यं तन्त्रम् । अपरमार्गसतोऽसत्त्वेन तत्र
सत्त्वस्य विरुद्धत्वात् । तदुक्तं वार्तिके बौद्धं प्रति । “सत्यत्वं नच सामान्यं मृषार्थ-
परमार्थयोः । विरोधाच्चहि सिंहत्वं सामान्यं वृषसिंहयोः” इति । अपरमार्गसतः अवाध्यस्वरूप-
सद्विशेषत्वे च शब्दलेयस्य गोविशेषत्ववत् प्रपञ्चस्यापि ब्रह्मण्यत्वं सद्विशेषत्वात् सदैवलक्षण्यं न
स्यात् । किञ्च यद्यारोपितानारोपितानुगतं सामान्यं स्यात्तर्हि ब्राह्मणो यजेतेत्यादिसामान्य-
विधिं प्रति ब्राह्मण्यामब्राह्मणाज्जात आरोपितब्राह्मण्यादिरपि नियोज्यः स्यात् । निषेधस्य तु

अनित्यज्ञानानिरेक्येति ॥ घटादिबद्धिर्दति ॥ चैत्रप्रत्यक्षवेद्यघटवदित्यर्थः ॥ अज्ञानसुखादेरिति ॥
कृतेः सामग्रीवैक्येन विलम्बसम्भवादिति भावः । नन्वविद्योपहितचैतन्यस्यैव साक्षित्वाङ्गी-
कारे नेक्तदोष इत्यत आह ॥ साक्षिगतेति ॥ अपारमार्थिकविद्याविशिष्टस्य तदुपहितस्य वा
साक्षित्वे साक्षिणोऽपारमार्थिकत्वम् । अपारमार्थिकसाक्षिभास्यत्वेन अविद्यायाः अपारमार्थिकत्व-
मिति मन्योन्याय इत्यर्थः ॥ एतेनैवेति ॥ साक्षिणः स्वत एव साधकत्वाङ्गीकारेणेत्यर्थः ।

नन्वस्तु (तर्हि) साक्षिणि पारमार्थिकी सत्ता (पारमार्थिक्येव सत्ता) साधिका तथापि
प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वमक्षतमेवेत्यादाह ॥ नापीति ॥ प्रातिभासिकस्यासाधकत्वमेवेत्यभिप्रेत्याह ॥
द्वयं वेति ॥ इदमुपलक्षणम् ॥ सत्तानेकत्वे मानाभाव इत्यपि बोध्यम् ॥ मन्वस्येति ॥ अवाध्यत्व-
रूपस्येत्यर्थः । नियोज्यः स्यादिति ॥ नचेष्टापत्तिः । “कानुर्वर्त्यमविशेषात्” । (जै. सू. भ. ६.
पा. १ अधि. ७ सू. २५) इत्यधिकरणविरोधापत्तेः । तत्र होचं विचारितम् । अग्निहोत्रादिषु किं
अनुर्णा वर्णानामधिकारः उतापशूद्रमिति संशये विधिवाक्येयु विरोधाध्वनाच्चतुर्णामिति पूर्वपक्षं
अग्निहोत्रादिकर्मणामग्निविद्यासाधकत्वाद्भिषिद्यायाश्चाधानोपनयनपूर्वकाध्ययनसाध्यत्वान् तयोश्च
वस्तुत्वे ब्राह्मणो ब्रह्मिणाधीतः, ग्रीष्मे राजन्यः, शरदि वैश्यः, वस्मन्ने ब्राह्मणमुपनयीत, ग्रीष्मे
राजान्यम्, शरदि वैश्यमिति त्रिष्वेव वर्णानाम्, अन्यतो लघ्वग्निविद्यानां वैशिष्ट्यकानां अधि-
कारिणां सत्त्वेन कर्मविधिभिः शूद्रेभ्यश्च तयोर्गोक्षेपकल्पनायां प्रमाणाभावात् अथशूद्रमेवाधिकार-
इति सिद्धान्त इति ॥ ननु व्यावहारिकब्राह्मण्यवन एव नियोज्यत्वाङ्गीकारान् नापगृह्णाधिकरण-

आरोपितेनापि ब्राह्मणेन दीनो विषयः स्यात् । अस्तु वा तदनुगतं सामान्यं तथापि तस्य तन्त्रत्वे स्वाप्नेनाद्वैतसाक्षात्कारेणाश्रयेषादिना च तत्फलस्य द्वैतश्रुत्यादिना च द्वैतस्य धूमाभासेन च बहुव्यवहारिकेण च विरुद्धधर्मेण पारमार्थिकस्य जीवेश्वरभेदस्य सिद्धिः स्यात् । अत एव धर्मितुल्यमत्त्वं वा असद्विलक्षणत्वं वा न तन्त्रम् । गौरवाच्च ।

ननु धूमाभासस्यासाधकत्वं नासत्त्वात्, किन्तु व्याप्यभावात्, बहुलोर्ध्वतादिवदाभासविवेकस्यापि व्याप्यर्थत्वादिति चेन्न । अस्याः कल्पनाया असतः साधकत्वसिद्धिमापेक्ष्यतेनान्योन्याश्रयात् । आभासेऽप्यारोपितव्याप्तेरारोपिताभासविवेकस्य च सत्त्वाच्च । प्रकृतेऽपि दृश्यत्वस्यारोपितस्य ब्रह्मण्यपि सत्त्वेन व्याप्यर्थमेव हेत्वादिमत्त्वस्यापेक्षितत्वाच्च । हेत्वाद्यारोपस्य सर्वत्र सौलभ्येनासिद्ध्यादेरदोषत्वाच्च । आश्रयादेस्सत्त्वनियमाभावेऽपि व्याप्यादेस्तन्निमित्तमाच्च । नाप्यप्रातिभासिकत्वं तन्त्रम्, तुच्छेऽतिप्रसक्तेः । नाप्यप्रातिभासिकमत्त्वं तन्त्रम्, गौरवात् । व्यावहारिकतान्त्रिकानुगतमत्त्वसामान्यस्याभावाच्च । नाप्यसद्विलक्षणत्वे सति प्रातिभासिकवैलक्षण्यं तन्त्रम्, अतिगौरवात् । अन्यथा प्रवृत्तौ न संसर्गग्रहो

विरोध इत्युच्येताह ॥ अस्तुवेति ॥ अश्रयेषादिना चेति ॥ अत्रापि स्वाप्नेनेत्यनुषज्यते ॥ सिद्धिः स्यादिति ॥ एतच्च पक्षयन्तपरे सर्वत्र सम्बध्यते ॥ अत एवेति ॥ स्वाप्नेनेत्यायुक्तदूषणप्रासादेवेत्यर्थः ॥ गौरवाच्चेति ॥ धर्मिसमसम्बन्धस्य गुरुत्वात्त्वेन सद्विलक्षणत्वस्य चाभासघटितत्वेन सम्बन्धैव लाघवेन तन्त्रत्वादिति भावः । यद्यप्यसद्वैलक्षण्यवत् सत्त्वमप्यभासघटितं, तथापि असद्वैलक्षण्यज्ञानार्थं सत्त्वकप्यावर्तकधर्मज्ञानस्यावश्यकत्वाद्बुद्धस्थितिलाघवमिति ॥

नन्वेकहेतवोभवं सिध्यति । नन्वेकसिद्धिमप्यत्रयेसते । येनान्योन्याभावः स्यात् । यथा-शङ्खं क्रमेण वाही वरं बोध्यते, वक्षस्तः क्रमशःचित्वाचित्यरुच्येताह ॥ आभासेऽपीति ॥

नन्वसिद्धेर्न दोषत्वम् । वन्वासुप्तौ न वक्षा वन्वेतनत्वात् इत्यावाचाश्रयस्यास्तत्रापि अनुमानस्य सिध्यत्युक्तत्वात्किन्तु अह ॥ आश्रयादेरिति ॥ अन्यच्चेति ॥ गौरवस्यातोक्तस्य इत्यर्थः ॥ ननाश्रयित्वेति ॥ अत्रानुपगमात् । अत्रानुपगमे वा (च) चित्वावर्त्यवस्तनापिति भावः । अत्रवस्तनानादिति ॥ ननाश्रयसम्बन्धेन साधकत्वस्य साधनीयात्वापिति भावः । सिद्धिमिति ॥ अज्ञानान्तःकरणभावे-मिति शेषः । प्रविशेषस्येति ॥ असत्त्व इत्यर्थः ॥ सिद्धत्वाच्चेति ॥ सम्बन्धेति शेषः । ननाश्रय

हेतुः, किन्तुपस्थितासंसर्गाग्रह इति भ्रान्तिर्न सिद्धयेत् । किञ्चासतः साधकत्वं विप्रति-
पक्षत्वात्साध्यम् । तत्साधकत्वं च न तावत्त्वन्मते सत् । अपसिद्धान्तात् । नाप्यसत्, प्रतिषादि-
नस्तत्साधकत्वे विप्रतिपत्त्याऽनवस्थानात् । नच सतः साधकत्वेऽप्ययं दोषः । त्वन्मते
सतः साक्षिणः साधकत्वात् । उक्तं हि “साधकत्वं सतस्तेन साक्षिणा सिद्धिमिच्छता ।
स्वीकृतं ह्यविशेषस्य साध्यासाधकता पुनः” इति । औत्सर्गिकप्रामाण्येन सिद्धत्वाच्च । तथापि
व्यवहारे उपायान्तराभावेन खच्छायावदुर्लभ्यलोकमर्यादासिद्धत्वाच्च । नच सिद्धिरप्य-
सतीत्युक्ते निस्तारः । अन्योन्याश्रयात् । अन्यथा प्रतीतिरप्यत्यन्तासतीति सुषचत्वेन
प्रतीत्या असद्वैलक्षण्यं न सिद्धयेत् । एतेन सल्लक्षणयोगित्वायोगित्वे एव साधकत्वा-
साधकत्वयोस्तन्त्रे, नतु सत्त्वासत्त्वे इति खण्डनोक्तं निरस्तम् । हेतुव्याप्त्यादेरसम्भवेऽसिद्धय-
व्याप्त्याद्यसल्लक्षणापाताच्च । एतेन मिथ्यात्वाविशेषेऽपि स्वप्रबद्धेतुतदाभासव्यवस्थेति
निरस्तम् । तद्वदेव वास्तवमाध्यासिद्ध्यापातात् । तस्मान्नासत्यात् सत्यसिद्धिः । तदुक्तं
वार्तिके बौद्धे प्रति “साधकं चेदवश्यं च परमार्थास्तिता भवेत् । सिद्धिर्नापारमार्थेन-
परमार्थस्य पुज्यते” इति । उक्तं च बौद्धधिकारे “लोकस्यापि व्यक्तिकमे विचारस्य याद-
च्छिकवाच्यावत्त्वापत्तेः” इति ॥

॥ इत्यसतः साधकत्वे बाधकविवरणम् ॥ २१ ॥

साधकत्वञ्च त्वयाप्यभ्युपगतं स्वतः प्रामाण्यबलाच्च तस्य सत्त्वमपि सिध्यतीति न तत्र प्रमा-
णान्तरमन्वेषणीयमिति भावः ॥ व्यवहार इति ॥ अबाधितव्यवहार इत्यर्थः ॥ सिद्धत्वाच्चेति ॥
अत्रापि सत्त्वस्येति शेषः ।

ननु यादृशो यक्षः तादृशो बलिरिति न्यायेन सिद्धिरप्यसत्येवास्तु इत्यादाहूयाह ॥ नचेति ॥
अन्योन्याश्रयादिति ॥ सिद्धेरसत्त्वे सिद्धे तदनु रूपतया साधकस्यासत्त्वसिद्धिः, तन्मिर्जा-
य तदनु रूपतया सिद्धेरसत्त्वसिद्धिरिति ॥ अन्यथेति ॥ सिद्धेरसत्त्वसिद्ध्यावित्यर्थः । प्रतीति-
रित्यस्यानन्तरं प्रपञ्चस्येति शेषः । अमद्विलक्षणत्वं न सिद्धयेदिति । तदुक्तन्यायेनैव आसत्प्रतीति-
सिद्धप्रपञ्चस्यासत्त्वावश्यभावादिति भावः ॥ सल्लक्षणोति ॥ सत्त्वतुल्लक्षणव्यर्थः । न तु मर्या-
मर्या इति ॥ सत्त्वसिद्धेः पूर्वमसत्त्वव्यापकतया सल्लक्षणयोग्यत्वस्यावश्यव्यापकत्वेन तदेव तत्त्व-
मिति भावः । तद्वदेवेति ॥ नचेष्टापत्तिः । मिथ्यात्वादेर्वास्तव्यस्य सिद्धयर्थाकारादिति भावः ॥
अवश्यमेवेति ॥ साधनस्येति शेषः । यादृच्छिकेति । अमुन्निर्पूर्वकार्यगुण्यदाल्पत्वापत्तेरित्यर्थः ।

॥ इत्यसतः साधकत्वे बाधकविवरणम् ॥ २१ ॥

॥ अथ असतः साधकत्वाभावे बाधकोद्धारः ॥

नन्वसत्यमपि प्रतिबिम्बं बिम्बस्य स्वाप्रार्थश्च शुभाशुभयोः स्फटिकलौहित्यं चोपाधि-
संनिधानस्य रेखातोषितवर्णवार्धस्य वर्णदैर्घ्यादिकं च नगो नाग इत्यादावर्थमेदस्य शङ्का-
विषं च मरणस्य सवितसुषिरादि चारिष्टादेः साधकं दृष्टमिति चेन्न । प्रतिबिम्ब-
स्वरूपस्य स्वन्मतेऽपि सत्यत्वात् । स्वाग्रस्य च मन्मते सत्यत्वात् । त्वन्मतेऽपि पुरुषं
कुष्मां कुष्मदन्तं पश्यतीत्यादिश्रुत्या ज्ञानमेव धृक्चक्रम् । अन्वयस्यतिरेकाभ्यां च स्वाग्रका-
मिन्पादिज्ञानमेवार्थक्रियाकारीत्युपपत्तेः । स्फटिकलौहित्यस्यापि प्रतिबिम्बत्वात् । रेखायाश्च
वर्णे पदस्यार्थ इव सङ्केतितत्वेन रेखास्मारितवर्णस्यैवार्थबोधकत्वात् । अत एव रेखां
दृष्ट्वा वर्णमुच्चारयन्ति । नगो नाग इत्यादौ दीर्घत्वादिकं स्वरूपसद्वार्थविशेषधीहेतुभे-
दीर्घध्वनिमाहित्यरूपं वा तद्व्यक्तत्वरूपं वा दीर्घत्वं वर्णगतं सत्यमेव हेतुः । न ध्वनिगतं
वर्णोच्चारोपितं हेतुः । ज्ञातं सद्हेतुभेदस्यमाणरीत्या सवितसुषिरादिज्ञानमिवावार्थानवच्छिन्नं सत्यं
ज्ञानमेव हेतुः । एतेन “यथा सत्यत्वाविशेषेऽपि चक्षुषा रूपज्ञानमेव जायते नतु रसज्ञानं
तथैवामस्याविशेषेऽपि वर्णदैर्घ्यादिना सत्यं जायते नतु धूमाभासादिना” इति वाचस्पत्युक्तं
निरस्तम् ।

असत्यमिति शब्दस्य क्वचित्सुश्लिष्टतयापि संकल्पः । स्वन्मतेऽपीति । अपिरत्र स्वमत
समुच्चयार्थः । यद्यप्यत्र ज्ञानमात्राय एकहेतुत्वैव परिहारस्तुतश्चः । तथापि शिष्यबुद्धिवैराग्याय
सम्यग्ज्ञानान्तरमपि क्रियत इति द्रष्टव्यम् । इत्यादिश्रुत्वेति । ‘अवादिपक्षात्’ यथा कर्मसु
काम्येषु स्त्रियं स्त्रीषु (स्त्रीऽपि) पश्यति । समृद्धिं तत्र ज्ञानीयात् तस्मिन् स्वाग्र स्वग्र)
विदर्शनं इति धृतिपरिग्रहः । प्रतिबिम्बत्वादिति । व्यग्रत इति शेषः । अत एवेति । रेखायाः
कले संकेतितत्वादेत्यर्थः । ननु वर्णानां नित्यविभुद्रव्यकल्पके गुणत्वपक्षे वा कैश्चिद्वि-
परिमाणस्यासंभवेन व्यरोपितमेव लक्ष्यविशेषस्तथाक्रममिति व्यसंभवाद् । नगो नाग इत्यादाविति ।
ननु ज्ञापमानकमनिष्ठतया ज्ञानोपयोगित्वेन कैश्चिद्वर्णानामावश्यकम् । तादृशज्ञानस्यैव
उपयोगिभवनियमात् । तथाच उक्तस्य भावमात्रेण व्यनिग्रमेव कैश्चिद्विपरिमाणोपेत्य इति
असत्यस्य चकचं तथापि दुर्निवारमिति कल्पं कथाद् । ज्ञानमिति । एतेनेति । उभयथापि
सत एव हेतुत्वव्यवस्थापनेमेत्यर्थः । तज्ज्ञानमात्रादेवेति । व्यापकविज्ञानमात्रस्य व्यापसेऽपि

शङ्काविषेऽपि शङ्कानिमित्तभयजन्या घातुव्याकुलतैव मरणहेतुः नतु विषम् । स्वाम-
मन्त्रोऽपि फलसंवादी चेत् स्वप्नप्रतीतत्वेऽप्यात्मवत्सत्त्व एव स्वयंप्रतिभातवैदबददृष्टात् भासते ।
भारतपुद्गादौ घटोत्कचादिभिः शक्तिविशेषात्सृष्टमर्षक्रियाकारिणज्जादिकं सत्यमेव । सधितु-
सुषिररज्जुसर्पादिज्ञानमेव चारिष्टभयादिहेतुर्नत्वर्थः । सत्यप्यर्थे तदज्ञाने भयाद्यभावात् ।
नचैवमनुमितिं प्रत्यपि हेतुव्याप्त्यादिज्ञानमेव कारणं नतु हेत्वादीति वाच्यम् । तज्ज्ञान-
मात्रस्य हेत्वाभासेऽपि सत्त्वात् । त्वन्मते वृत्तिरूपस्य तत्प्रतिबिम्बितचैतन्यरूपस्य वा ज्ञान-
स्यापि मिथ्यात्वाच्च । सत्यसर्पादेस्त्वभिसर्पणदंशनादिरेवार्थक्रिया नतु भयादिः । नन्वर्था-
नवच्छिन्नस्य ज्ञानस्य हेतुत्वेऽतिप्रसंगः । अवच्छिन्नस्य हेतुत्वेऽर्थोऽपि हेतुः स्यादिति चेन्न ।
घटावच्छिन्नस्य घटात्यन्ताभावध्वंसादेर्घटदेशकालभिन्नदेशकालादित्वेऽपि अवच्छेदकस्य
घटस्य तदभाववत् घटेऽन्नाब्रह्मज्ञानयोर्घटज्ञानवेदान्तसाध्यत्वेऽपि घटब्रह्मणोस्तदभाववत् ,
घटप्रागभावस्य घटे प्रति विशेषदर्शनाभावस्य च भ्रमं प्रति विहितनिषिद्धकरणाभावयोः प्रत्य-
वायादिं प्रति स्वर्गकामनायाश्च यागं प्रति अतीतादिस्मृत्यादेर्दुःखादिकं प्रति असद्विषयक-
परोक्षज्ञानस्य च तद्व्यवहारं प्रति हेतुत्वेऽपि अवच्छेदकस्य घटस्य विशेषदर्शनस्य विहितनिषिद्ध-
करणयोः स्वर्गसालीतादेरत्यन्तासतश्च तदभाववत् चिकीर्षितघटपुद्गेर्घटहेतुत्वेऽपि घटस्य
तदभाववत् ब्रह्मज्ञानस्य तदज्ञाननिवर्तकत्वेऽप्युदासीनस्वभावस्य ब्रह्मणस्तदभाववत् , ब्रह्म-
ज्ञानस्य जगत्प्रति परिणामिकारणत्वेऽपि ब्रह्मणस्तदभाववच्च अर्थावच्छिन्नस्य हेतुत्वेऽपि अव-
च्छेदकार्यस्य कुरुणां क्षेत्रे वसतीत्यत्र कुरुणामिव ताटस्थेनाहेतुत्वोपपत्तेः । तथाच “रज्जु-
सर्पादिधीमाध्यभयादौ सर्पपूर्वकम् । फलेच्छामाध्ययागादौ फलवर्षैवकारणम् ।”

सत्त्वात् नतोऽपि वास्तवार्थसिद्धिप्रसंग इति भावः । मिथ्यात्वान्वाचेति । तथापि^१ नास्मत्प्रतिबन्धीति
भाष्यः ।

ननु सर्पज्ञानमेव चेद् भयादिहेतुः, तर्हि सर्पस्य क्वापि सत्यत्वं न भयात् । अर्थाविद्या-
काण्डिभाषादित्यत्र ब्रह्म । सत्यसर्पादेस्त्विति । अतिप्रसंग इति । उदासीनज्ञानिज्ञानानपि
अयकस्याद्यापि निरूप्य इत्यर्थः । विहितनिषिद्धेति । विहितनिषिद्धयोः ये कारणे तदभावयो-
रित्यर्थः । ताटस्थेनेति । क्रियाऽनन्वयित्वेऽपि व्यावर्तकत्वेनेत्यर्थः । सर्पपूर्वकमिति । सर्पादि-
पूर्वकमित्यर्थः । ननु कदाचित्कपदार्थघटिमोपाधेः कदाचित्कत्ववत्तल, मिथ्यात्वाच्चिदुक्तस्य

नन्वद्यापि मिथ्यार्थे ज्ञानं प्रति व्यावृत्तिधीहेतुत्वरूपव्यावर्तकत्वमस्तीत्यसतोऽपि हेतुतेति चेन्न । यतो व्यावृत्तिधीहेतुधीविषयत्वमेव व्यावर्तकत्वम् । सत्यपि दण्डे तदज्ञाने व्यावृत्त्यज्ञानात् । नन्वद्याप्यवच्छेदकस्य मिथ्यात्वेऽवच्छिन्नस्यापि तन्नियमादसत्यस्य हेतुतेति चेन्न । तुच्छस्य ज्ञाने तुच्छादौलक्ष्ये च तुच्छत्वस्य प्रातिभासिकादौलक्ष्ये च प्रातिभासिकत्वस्य पञ्चमप्रकारायामात्मस्वरूपभूतायां वा अनिर्वचनीयाज्ञाननिवृत्तौ च चतुर्थप्रकाररूपानिर्वचनीयत्वस्य पारमार्थिकान्त्वस्वरूपे तद्विज्ञे वाऽनृतद्वैतस्याभावे ततो व्यावृत्तौ चानृतत्वस्यादर्शनात् । तत्रावच्छेदकानामसदादीनां तादस्थेऽत्रापि विषयस्तथास्तु । वस्तुतस्त्वर्थानवच्छिन्नमेव ज्ञानं हेतुः । न चातिप्रसंगः । विषयावच्छेदमनपेक्ष्य स्वन एव सर्पज्ञानस्यामर्षज्ञानाद्यावृत्तेः । तथाहि । मर्षज्ञानममर्षज्ञानात्तावद्यावृत्तं, व्यावृत्तिश्च व्यावर्तकाधीना । नच विषयस्तत्सम्बन्धो वा व्यावर्तकः । स्वरूपातिरिक्तादिष्टमम्बन्धाभावात् । असंबद्धस्य चाव्यावर्तकत्वात् । अथ संबंधांतरमंतरेण विशिष्टव्यहारजननयोग्यं स्वरूपमेव वा ज्ञानमात्रनिष्ठधर्मो वा संबंधः । तर्हि विषयमनन्तर्भाव्य ज्ञान एव विशेषः सिद्धः । किंच मर्षज्ञानममर्षज्ञानादभ्यन्तरसंबंधमनपेक्ष्य विलक्षणम् । तज्जनकविलक्षणजन्यत्वात् ।

मिथ्यात्वमेवेत्यभिप्रेत्य मिथ्यात्वमेव किञ्च स्यादिति शङ्कते । नन्वद्यापीति । अदर्शनादिति । एतच्च वृत्तपन्नपदैः सर्वत्र संबध्यते । ननु असतोऽपि व्यावृत्तिधीहेतुज्ञानविषयत्वेन व्यावर्तकत्वे असंज्ञानमसंज्ञानव्यावर्तकमित्युक्तं स्यात् । पञ्चञ्च व्यावर्तकसंज्ञानस्यापि व्यावर्तकासंज्ञानाभ्यपेक्ष्यत्वेन जनकस्य स्यादिति विषयस्यैव व्यावृत्तिधीहेतुत्वं वक्तव्यमिति असतः साधकत्वं दुरादमित्यपरितोषावाह । वस्तुतस्त्विति । स्वन पठेति । स्वनिष्ठधैर्यलक्षण्यादेवेत्यर्थः । ननु विषयमनन्तर्भाव्य सम्बन्धः, परव्यावर्तकत्वं तु तेन संबन्धेन विषयस्यैवेत्युक्तेराह । किञ्चेति । सिद्धसाधनधारणावाह । धर्म्यन्तरेति । यदाहुरादिति । अथ यत्कार्यं यत्कार्यजनकविजानीयकारणजन्यं तत् तत्कार्यतो विजानीयम् इति सामान्यव्याप्तिर्लक्ष्य्या । तज्जन्येति । असंज्ञानजन्यकार्यविजानीयकार्यजनकत्वादित्यर्थः । अद्यापि सामान्यव्याप्तिरभिप्रेता । ननु यथायथा हि व्यावृत्तिधीये वस्तवमेव प्रयोजकम् । ननु वैश्वसम्बन्धित्वम्, तस्य अथेऽपि सत्त्वात्, अथेऽपि कश्चिदस्तत्त्वात् । वैश्वसम्बन्धित्वाच्चाप्येऽपि वस्तवमेव अथवापि व्यावृत्तिबुद्धेः । सर्वज्ञाने तु सर्व एव प्रयोजकः । कस्यच संप्रज्ञानान्त्वकत्वतिरेकादुचिधानं न स्यादिति यो ब्रूवात् तं प्रत्याह । अपि चेति ।

यवांकुरात्कलमांकुरवत् । तज्जन्यविलक्षणजनकत्वात् । यवबीजात्कलमबीजवत् । न च विलक्षणविषयसंबन्धेनैव हेत्वोक्त्यपचरप्रयोजकत्वम् । तथात्वे हि यवबीजतदङ्कुरविलक्षणजन्यजनके कलमांकुरतद्बीजे अपि कदाचिद्यवाङ्कुरतद्बीजाभ्यां कलमांकुरत्वतद्बीजत्वस्वरूप-स्वाभाविकवैलक्षण्यं विनोपलक्षणभूतचैत्रादिसंबन्धित्वमात्रेण विलक्षणे स्याताम् । साक्षात्कारोऽपि परोक्षज्ञानादन्यसंबन्धित्वमात्रेण विलक्षणः स्यात् । गृहमपि संस्थानविशेषं विना विचित्र-काकदंसोपलक्षणत्वमात्रेण विचित्रकारणजं विचित्रकार्यकारि च स्यात् । अपिच ज्ञानस्य स्वकारणादुत्पत्तौ स्वकार्यकरणे च विषयः अभावस्य प्रतियोगीबोपलक्षणम् । अतीतादिज्ञाने असद्विषयकपरोक्षज्ञाने च तथा दर्शनात् । नहि तत्रार्थः अनिर्वाच्योऽप्यस्ति । उपलक्षणेन चान्यो व्यावर्तक उपस्थाप्यः काकेन संस्थानविशेष इवेति स्वतो विशेषसिद्धिः । एवं च यथा प्रतियोगिनमनंतर्भावस्यैव घटस्याभावः अभावांतरात्, यथा च विषयमनंतर्भावस्यैव शिलो-द्धरणकृतिर्माषोद्धरणकृतिः, यथा चातीतादिज्ञानमसद्विषयकपरोक्षज्ञानांतरादितः, यथा च घटस्मृतिर्घटानुभवात्, यथा च घटस्य परोक्षज्ञानं तदपरोक्षज्ञानादिलक्षणम्' अन्यथा तत्त्वकार्यसंकरः स्यात् । नचाभावाद्यवच्छेदकप्रतियोग्यादिविशेषादसंकरः । ध्वंसादेः

ननु उपलक्षणं द्विविधम् । प्रत्याख्यव्यावृत्त्यन्यूनान्तरिकवृत्तिः, नन्वूनवृत्तिश्चेति । तदुभयमपि विद्यमानाविद्यमानमेवेन द्विविधम् । तत्र प्रथमे न व्यावर्तकान्तरोपस्थापकत्वम् स्वत एव स्वज्ञानद्वारा व्यावृत्तिबोधसमर्थत्वात् । नहि दण्डो घटकारणमित्यत्रापि दण्डत्वेन व्यावर्तकान्तरमुपस्थाप्यते । नवा स्वज्ञानं विनैव व्यावृत्तिर्बोध्यते । ज्ञानान्तरव्यतिरेकानु-विधानस्य आनुभाषिकत्वात् । द्वितीये तु व्यावर्तकान्तरोपस्थापकत्वनिवर्तनः । स्वाभाविकव्यधिकरणे कदापि स्वसम्बन्धज्ञानाभावेन व्यावृत्त्यबोधकत्वात् । अन्यथाऽतिप्रसङ्गान् । अत एव बुजिरपिप्रथमे उपलक्षणप्रकारिकैव । द्वितीये तु उपलक्ष्यप्रकारिका । प्रकारसम्बन्धश्च क्वचिद्विद्यमानः । यच्चित्-विद्यमान इत्यन्यदेतत् । नचैवं प्रथमस्य विशेषणामेदः । विशेष्यान्वितानन्वितत्वेन भेदान् । तथाच येन केनचित् सम्बन्धेन उपलक्षणस्यैव प्रकारत्वात् न स्वतः विशेषसिद्धिरित्याशङ्कानिरासपूर्वक-मुपसंहारव्याजेन दृष्टान्तान्तरमुक्तेन युक्त्यन्तरसिद्धमर्थमाह । एवञ्च । ननु नोपलक्षणस्य कारणत्वं अपिनु उपलक्ष्यधर्मिण पक्षेऽप्यत आह ॥ उपलक्षणेति ॥ तत्तनुपलक्षणस्य धकारणत्वं धर्मिण एकत्वात् कार्यवैचित्र्यं न स्यादित्यर्थः ॥ अन्यन्तामसत्तेति ॥ तथाचास्मिन् सम्बन्ध-कारणत्वादां कामेव नाहंतीति भावः ॥ शिलोद्धरणादिति ॥ तथा च हृत्योः समानविषयत्वेऽपि

कृतेरतीतादिज्ञानस्य च काले प्रतियोगिविषययोरसत्त्वात् । पूर्वक्षणेऽसतस्य नियतपूर्व-
वृत्तिस्वरूपकारकत्वव्याधात् । उपलक्षणभेदमात्रेण च विलक्षणकार्याद्ययोगात् । अत्यन्ता-
सतस्य कदाप्यभावात् । शिलोद्धारणार्थं माचोद्धारणयत्ने कृतेऽपि तदनित्यत्वेन । तथा सर्प-
ज्ञानमपि विषयमनन्तर्भाव्यैव असर्पज्ञानाद्विलक्षणम् । उक्तप्रमाणैरनुभवेन च सिद्धस्य तस्य
जातिरूपस्य विशेषसाख्यातुमशक्यत्वात् । घटज्ञानमिति व्यवहारः क्षीरमाधुर्यं चाधुप-
ज्ञानमिति वस्तुतः ।

किंच त्वन्मते तत्तद्भूतेस्तत्तदाकारत्वेन चैतन्यस्य च तत्तत्प्रतिविम्बितत्वेन वा तदभि-
व्यक्तत्वेन वा, यम तु तत्तज्ज्ञानस्य तत्तदीयस्वभावत्वेन वा तत्तद्व्यवहारजननशक्तत्वेन वा स्वत
एव बलक्षणम् । नहि गवयाकाररेखाया घटीयस्वभावस्य तदभावस्य वा दादृशत्वेनैव यत्कार्यं
तद्वेतुकोटौ गवयादेर्निवेशः । तस्माद्भ्रजौ सर्पज्ञानस्य भ्रमत्वेनाधिकजन्यत्वेपि सर्पज्ञानत्वेन
तद्वेतुजन्यत्वात् स्वत एवासर्पज्ञानात् बलक्षण्यमिति न कोऽपि दोषः । तदुक्तम् ।

“सर्पभ्रमादावपि हि ज्ञानमस्त्येव तादृशम् । तदेवार्थक्रियाकारि तत्सदेवार्थकारकम्” इति ॥

“अन्तर्भावितमणं चेत्कारणं तदमसत्तः । नांतर्भावितमणं चेत्कारणं तदसत्तत्”

सर्वनिष्पत्तेः कृतिगता एव विशेष आदरणीय इति भावः । ॥ असर्पज्ञानाद्विलक्षणमिति ॥
यद्यपि सर्पज्ञानस्यासर्पज्ञानाद्भ्रजत्वे सर्पासर्पविषयकसमूहालम्बनजातिसङ्गणयतिः सर्पासर्प-
ज्ञानहेतुवृत्त्ययोज्यजातिद्वयस्यावयवभावात् । तथाप्युपाधिसाधुर्यवजातिसांकर्यं न दोष
इति भावः ।

ननु तादृशैलक्षणास्यै कथं घटज्ञानमित्येव व्यवहारः न तु तद्वैलक्षण्य
पुरस्कारेणेत्यत्र आह ॥ उक्तप्रमाणैरिति ॥ आख्यातुमिति ॥ स्वभावप्रवृत्तिनिमित्तकपदेनेति शेषः ।
किञ्चाप्यं प्रति स्तब्धे यथा तथास्तु । अवयवोस्तु सिद्धमेव स्वस्वमस्तानुसारेणेत्यत्र आह ॥
किञ्चेति ॥ घटीयस्वभावस्येति ॥ पूर्वोक्तपुरुषवचनेन प्रस्ताव्यात्तक एवायं दृष्टान्त इति मंतव्यम् ।
दादृशत्वेरिति ॥ शक्तेरतीन्द्रियत्वेन शब्दानुबोधेऽपि तत्त्वमितशक्तेरेव प्रयोजनत्वम् । अन्यथा
आत्माध्यायिनि भावः । ननु सर्पभ्रमवां भ्रमनु नाम वक्ष्यकपञ्चिद्वैजायम् । सर्पभ्रमे तु अधिक-
हेतुजन्यत्वेनैव इतरणानुपपत्तौ स्वतो विरोधो नास्तीकार्यं इत्यावाह्यमुपसंहारव्याजेन परिहरति ॥

इत्यादिखंडनोक्ताऽसत्कारणतास्यैव श्लोकस्याकारप्रक्षेपे)क्षेपेण पठितुं शक्यत्वात् ,

“अंतर्भावितसत्त्वं चेदधिष्ठानमसत्ततः । नान्तर्भावितसत्त्वं चेदधिष्ठानमसत्ततः” ॥ इत्यपि पठितुं शक्यत्वाच्च स्वन्याहता । कथमसतः सज्जायेतेत्यादिभ्युत्था नासतोऽदृष्टत्वादित्यादि-
सूत्रेण असङ्गः शशविषाणादिभ्यः सदुत्पत्त्यदर्शनादित्यादिस्वीयभाष्येण च विरुद्धाऽन्यत्र निरस्ता च । तस्माद्धेतुव्याप्त्यादीनामसत्त्वेऽसिद्ध्यादि दुर्भारमिति ॥

इति अमतः साधकत्वाभावे बाधकोद्धारविवरणम् ॥ २२ ॥

तस्मादिति ॥ असर्पज्ञानादिलक्षणमित्यर्थः ॥ तत्प्रदेवेति ॥ अत्र तच्छब्दो हेत्वर्थः ॥ अन्तर्भावित-
सत्त्वं चेदिति ॥ अत्र कारणं कारणत्वं, तदन्तर्भावितसत्त्वं चेत् सत्ताविशिष्टे वर्तते यदि तदा कारणत्व-
पर्याप्त्यधिकरणमसदेव प्राप्तम् । विशिष्टस्यासत्त्वात् । अंशतः आत्माभ्यः (आत्माभ्यादिति पाठः)
न चेत् तथापि कारणमसदेव प्राप्तम् । सत्तायाः उपलक्षणत्वादित्यर्थः । यद्वा कारणत्वं यदि सत्ता-
घटितं तर्ह्यसदेव कारणं प्राप्तम् । विशिष्टे सत्ताघटितवृत्त्यभावात् । पूर्ववद्वात्माभ्यात् । नचेत्कारणत्वं
सत्ताघटितं तदा कारणमसत्प्राप्तम् । सत्ताघटितकारणत्वास्यासति प्रकृतौ दोषाभावादित्यर्थः । अथवा
कारणं सत्ताघटितं चेत् तदा तत्कारणत्वमसत्प्राप्तम् । स्वघटिते स्वावृत्तेः । शेषं पूर्ववत् । यद्वा
कारणत्वं यदि सत्तायामस्ति तदा असतः कारणत्वापत्तिः । सत्तायास्तत्राभावात् । न चेत् तदा
सत्त्वमसत्प्राप्तम् । अर्धक्रियाकारित्वाभावादित्यर्थः । तथाच तद्वत्कीकत्वे असदेव कारणत्वं प्राप्त-
मित्यर्थः । अस्यैव श्लोकस्येति । अन्तर्भावितसत्त्वं चेदकारणमसत्ततः । नान्तर्भावितसत्त्वं
चेदकारणमसत्ततः ॥ इति पठितुं शक्यत्वादित्यर्थः । ननु अस्याभिः सतः साधकत्वं कंठनीयम् ।
नन्वसतः साधकत्वमपि साधनीयम्^१, इत्यत्र आह ॥ अन्तर्भावितेति । ननु प्रसिध्दीमात्रं
न दूषणमित्यत्र आह । अन्यत्रेति ॥ किमनो यथेवम् अत्र आह ॥ तस्मादिति ॥

इति अमतः साधकत्वाभावे बाधकोद्धारविवरणम् ॥ २२ ॥

१. स्थापनीयम् इति पाठान्तर्भव

॥ अथ दृग्दृश्यसम्बन्धानुपपत्तिभङ्गः ॥

अनुकूलकदीनाश्च मिथ्यात्वहेतवः । अत्र केचिन्मायिभिस्त्वयः “अन्येष्वेतसंविदो नीलं न तद्भासेत संविदि । भासते चेत् कुतः सर्वा न भासेतैकसंविदि ॥ नियामकं न संबन्धं पश्यामो नीलमद्विषोः” । इत्यादिबद्धिरात्मरूपातिवादिभिरुक्तं ब्राह्मलक्षणाभावाख्यं तर्कं मिश्रित्वाहुः । दृश्यस्य सत्यत्वे न तावज्ज्ञानं तदसंबन्धं प्रकाशकं अतिप्रसंगात्, नापि संबन्धम्, आत्मगुणस्य ज्ञानस्य ज्ञेयेन संयोगसमवाययोरयोगात् । अन्यस्य च संबन्धस्याऽभावात्, विषयविषयिभावस्य चाऽद्विष्टत्वेनासंबन्धत्वात्, दुर्निरूपत्वाच्च । तथाहि, विषयत्वं किं ज्ञान-जन्यफलाधारत्वं ज्ञानजन्यहानादिबुद्धिगोचरत्वं वा ज्ञानकर्मत्वं वा ज्ञानाकारार्पकत्वं वा दृश्यमानत्वे सति तत्त्वं वा ज्ञानजन्यव्यवहारयोग्यत्वं वा यत्संनिकृष्टकरणेन यज्ज्ञान-मुत्पद्यते स तस्य विषय इति वा यस्यां संविदि योऽर्धोऽवभासते स तस्य विषय इति वा संबन्धांतर-मंतरेण यो यज्ज्ञानावच्छेदकः स तस्य विषय इति वा । आद्येऽपि फलं न तावज्ज्ञातता, अनङ्गीकारात्, अतीतादाबसंभवाच्च । नापि हानादिः गगनादौ तदयोगात् क्लृप्तमतमलादे-रपि तज्ज्ञानविषयत्वापाताच्च । नाप्यभिज्ञानाभिलपने । तयोर्ज्ञेयानिष्ठत्वात् । न द्वितीयः । हानादिबुद्धीनां तदजन्यत्वात् । गोचरताया एवाद्याप्यनिरूपणाच्च । न तृतीयः । ईश्वर-ज्ञानस्यातीतादिज्ञानस्य च कर्मकारकाजन्यत्वात् । न चतुर्थः । ज्ञानतदाकारयोरभेदेन सर्वेषां ज्ञानहेतूनां विषयत्वापातात् । न पञ्चमः । दृश्यमानताया एवाद्याप्यनिरूपणात् । न षष्ठः । योग्यतायां योग्यतांतराभावात् । न सप्तमः । नित्येश्वरज्ञानस्य निर्विषयत्वा-पातात् । अष्टमेऽपि संविदीति न तावदधिकरणमस्त्वमी । ज्ञानस्य ज्ञेयं प्रत्यनधिकरणत्वात् । नापि विषयसप्तमी । तस्यैव निरूप्यमानत्वात् । संविदो विषयत्वम्, अर्थस्य विषयित्वमिति

॥ मिश्रित्वेति ॥ युक्तपाभासोक्त्यासेऽपि न परस्व स्वात्मव्यमिति भावः । प्रकाशकमिति ॥ प्रकाशारूपमित्यर्थः । नन्वसमुत्कर्षसम इत्यत आह ॥ दुर्निरूपत्वाच्चेति ॥ संबन्धांतरमंतरेणेति ॥ एतच्च देशकालस्य घटानमित्यत्र देशकालस्यापि विषयत्वधारणाय ॥ तदजन्यत्वादिति ॥ हानादिबुद्धयजन्यत्वापत्त्यर्थः । गोचरताया इति । विषयतासिक्तिकाया इति शेषः । ज्ञान-तदाकारयोरित्यर्थः । इदमुक्तमस्त्वम् । अतीतघटादेरधिकत्वाच्च व्यादित्यपि बोध्यम् । योग्यताया-विनि । स्वात्मधारणजन्यत्वापत्तेरिति भावः । युक्तविधनोक्त्यन्तः प्रकृत्यर्थगतत्वाच्चोपपत्त्य-

वैपरीत्यापाताच्च । नापि सति सप्तमी । भासमानताया एवाद्याप्यनिरूपणात् । न नभसः । यत्समवेतं रूपज्ञानमित्यत्र रूपज्ञानात्मसमवायस्य संबंधांतरं विनैव रूपज्ञानावच्छेदकस्य तद्विषयत्वापात् । तस्मात् सत्यत्वे दृश्यत्वानुपपत्तेर्दृश्ययोराध्यासिक एव संबंध इति ।

अत्रोच्यते । सर्वस्यापि दृश्यस्य ब्रह्मात्मैकदृग्गोच्यस्तत्त्वेऽपि कस्यचित्कदाचित्कचित्प्रति प्रकाशाय त्वयापि तत्तत्संनिहृष्टेन्द्रियजन्यतत्तदाकारवृत्तिद्वारक एवाऽनावृत्तदृक्संबंधः स्वीकृतः । तथाच सत्यत्वेऽपि तद्द्वारक एव संबधोऽस्तु किमाध्यासिकसंबंधदुर्व्यसनेन । नहि त्वन्मते विज्ञानवादिमत इव तत्तदर्थस्तत्तज्ज्ञानेऽध्यस्ताः । सत्यायाः शुद्धदृशः स्वतो भेदाभावादुपाधि-
विशिष्टाया भेदेऽपि घटादिवन्मिध्यात्वेन तदधिष्ठानत्वायोगात् । उपाध्युपलक्षितायास्तस्य-
त्वेऽप्यभेदात् । कथंचिद्भेदेऽपि वृत्तिद्वारकसंबंधात्प्राग्व्यस्तत्वरूपे संबंधे सत्यपि दृश्याप्रतीतेः ।

किंच किं घटाकारवृत्तिप्रतिबिंबितं चैतन्यं घटप्रकाशकं किंवा तदभिष्यक्तं घटाधिष्ठान-
चैतन्यम् । नाद्यः । आध्यासिकसंबंधस्याऽतंत्रत्वापातात् । नान्यः । आबध्यकेन वृत्तिप्रति-
बिंबितेनैव प्रकाशोपपत्तौ तेनाधिष्ठानचिदभिष्यक्तयादिकल्पनायोगात् ।

किंच घटाधिष्ठानस्य सत्यस्य चिन्मात्रस्य चरमसाक्षात्कारात्पूर्वं नाभिष्यक्तिः ।
अभिष्यक्तस्य तु घटाधिष्ठानचैतन्यस्य न तदधिष्ठानत्वम् । आत्माभयात् ।

किंच घटप्रकाशिकाया दृशो घटवन्मिध्यात्वे न तदधिष्ठानत्वं सत्यत्वे दोषजन्यत्वेन
प्रमात्वात् सत्यं स्वविषयं प्रति नाधिष्ठानत्वमित्युभयतःपाशा रज्जुः । यत्कृतं ज्ञानज्ञेययो-

नियमादिति भावः । भासमानताया इति । सप्तमीप्रयुक्तदोषापगमेऽपि योऽर्थाऽवभासते
इत्यत्र भासमानताया विषयतारूपत्वेन आत्माभयादिति भावः । ज्ञातो घट इति विशिष्टबुद्धेः
कदाचित्कत्वकादाचित्कत्वयोर्निर्वाहाय कल्पसम्बन्धमभिधः कश्चिद्भागन्तुकः सम्बन्धः उभाभ्या-
मवश्यं बाध्यः । अधिष्ठानदृशः स्वज्ञानत्वात् सार्वत्रिकत्वाच्च । सत्यं नाध्यासिकः । स्वतः निज-
प्रमात्वानुपपत्तेः । किन्तु सत्य एव । कल्पसम्बन्धधैर्धर्म्यकल्पनायाः उभयपक्षेऽपि समानायादि-
त्वमिष्यत्व निश्चान्तयति । सर्वस्यापीति । ननु घटाद्यधिष्ठानस्यापि भिन्नभिन्नायां न वृत्तिद्वारक-
सम्बन्धापेक्षेत्यत आह । मत्पाया इति । अधिष्ठानभूताया इति शेषः । ननु उपलक्षणस्यापि
व्यावर्तकत्वेन भेदकत्वमस्म्येष । विगोषणस्यापि तत्त्वं तदेव मूलमित्यत आह । कथंचिदिदि ।

ननु वृत्तेरावगणनभ्रार्थत्वेन वृत्तेः प्राक् तदभावेन दृश्यध्यस्तत्वेऽपि न सर्वदा दृश्यस्य भान-
मिति नागन्तुकसम्बन्धापेक्षेत्युक्तेराह । किंचेति । ननु वृत्तिप्रतिबिम्बितचैतन्यस्य विषयानि ना
सम्बन्धाभाव एवाधिष्ठानविश्वमभिष्यक्त्यादिकल्पक इत्यनुगतायाह । किंचेति । न च चरम-

नेसंबंध इति तत्र। गुणगुण्यादेस्संयोगासंभवे समवायवत् ज्ञानज्ञेययोरुभयासंभवेऽन्यस्य संभवात्। अभाववद्गतं ज्ञातो घटः इष्टो घटः घटस्त्वाभाव इत्यादिका परस्परसंयुक्ता-
समवेतविशेषणविशेष्यविषयकविशिष्टधीः विशेषणविशेष्यतत्संबंधविषयिका, विशिष्टधीत्वात्
दंदीति विशिष्टधीवत्। उक्ता अन्यप्रमा विशेषणविशेष्यसंबंधनिमित्तिका अवाधितविशिष्टजन्य-
धीत्वात्, संमतवत्। विमता धीः अवाधितविशेषणविशेष्यसंबंधविषयिका, अवाधितविशिष्ट-
धीत्वात्, दंदीतिप्रभावदित्यनुमानात्तत्सिद्धेः। गोमांश्चैत्र इत्यादिधीरपि पक्ष एव। उक्तं हि
'वृष्टी स्थानेयोगे'त्यत्र महाभाष्ये "एकशतं वृष्टयथा" इति, ते च स्वस्वामिभावादयः संबंधाः,
वृष्टीदंडके पठिता इत्युक्तं कैयटे। प्रमितवस्त्वनुसारेण हि प्रक्रिया कल्प्या न तु स्वकल्पित-
प्रक्रियानुरोधेन प्रमितत्यागः। न च संबधित्वमेव बाधकम्। अन्योन्याश्रयात्। अन्यथा
संबंधैक्यं समवायबाधकं स्यात्। नाप्यतीतादौ संबध्यभावो वा ज्ञानज्ञेययोर्विप्रकर्षो वा
बाधकः। अस्य संबध्यस्य समवायवत् संबध्यभावविप्रकर्षाद्यविरुद्धत्वेनैव धर्मिग्राहकेण सिद्धेः।
अन्यथा हि पृथक्निमज्जयोरैव संयोगसंबंधदर्शनात् अपृथक्कृतिरितिः समवायसंबध्यस्य बाधिका
स्यात्। अंसादेष्टातीतादिना मिथ्यात्वलक्षणान्तर्गतस्यात्वंताभावस्य च प्रतियोगिना वेदांत-
निष्ठशक्तिनात्यर्ययोश्च ब्रह्मणा (ज्ञात्राधि) जीवाभिताज्ञानस्य चाऽज्ञेयेन ब्रह्मणा व्यवहारस्य
च व्यवहर्तव्येन ब्रह्मणा मृमुक्षायाश्च मोक्षेण त्वदुक्तदूषणस्य च दूष्येण त्वद्वाक्यस्य चाऽर्थेन
ज्ञानस्य ज्ञेयेन संबधो नेति त्वद्वाक्योक्तसंबंधाभावस्य स्वज्ञानेनाऽसंबंधात् स्वन्यायस्वक्रिया-
स्ववचनविरोधाः स्युः। नहि ज्ञेयं ज्ञान इव प्रतियोगिभक्त्याज्ञेयेष्यमाणव्यवहर्तव्यादयः
अभावशक्त्यज्ञानेच्छाव्यवहारादावप्यन्ताः। एतेन

साक्षात्कारात् पूर्वं स्थित्वाचस्य अममिष्यकत्वे अगमत्वं स्यादिति बाधकम्। प्रमाणाधीनज्ञानेनापि
तत्परिहारसम्भवादिति। इत्यादिकेति। अत्र बाधित्वेन गोमांश्चैत्र इत्यादिधीपरिग्रहः। अत
एव कस्यपि गोमांश्चैत्र इत्यादिधीरपि पक्ष एवेति। बाधस्फोरणाच्च परस्परसंयुक्त्यादि
विशेषणम्। विशिष्टधीत्यादिति। विशेषणविषयकधीत्वादित्यर्थः। ईश्वरप्रज्ञायां च अंशतो भ्रमे
बाधधारणाय ॥ अन्वयप्रयेति ॥ साक्षात्कारकत्वेनपि विशेषणीयम्। ज्ञातो नातुमित्यादावंधातो
बाधः प्रशङ्घेति। ईश्वरज्ञाने भ्रमे च व्यभिचारकारणाच्च ॥ अवाधितजन्येति। धीपवं च
साक्षात्कारपरम्। तेनानुमित्यादौ न व्यभिचारः ॥ विशिष्टेति निर्विकल्पके व्यभिचारवारणाय।
द्विवचनेति ॥ अममज्जानीक्यमेवेत्यर्थः। अन्योन्याश्रयादिति। एककारान्तभावे न बाधकता।
तत्संबधधारिण्येति विहित इति बाधः। प्रत्येति। यथा समवायव्य जीवाद्यभाक्शायामपि

* “न्याये दृढेऽन्यसामान्यात्किं दृढेऽन्यदपि बाध्यताम् ।

न ममत्वं मुमुक्षूणामनिर्वचनवादिनाम्”

इति निरस्तम् । स्वव्याहतस्य न्यायाभासतया दाढ्याभावात् । अन्यथा जातिवाद्यपीत्य-
बदेत् । नचेच्छायास्तज्ज्ञानजन्यत्वादन्यस्तत्संबंधो नेति युक्तम् । ज्ञाने संनिकर्षाधीनस्यैव
स्थूतावनुभवाधीनस्यैव च इच्छायां ज्ञानाधीनस्य विषयसंबंधस्यानुभवात् । अन्यथा घटपटा-
विति ज्ञानजन्यायाः पटेच्छाया घटीयत्वापातात् । नित्येश्वरेच्छाया विषयाऽसंबंधापाताच्च ।
पुत्रादिधीजन्यसुखादेस्तद्विषयत्वापाताच्च । अज्ञानस्य च तज्ज्ञाननिवर्त्यत्वातिरिक्ततद्विषयत्वा-
भावे तन्निवर्त्यत्वमेव न स्यात्, तस्य समानविषयकज्ञाननिवर्त्यत्वात् । अज्ञानस्याधिकारवत् आभ-
याच्छादकत्वेऽपि सविषयत्वस्य स्वीकृतत्वाच्च । यदि च भावाभावादेः संबंधांतरमंतरेण तद्विशिष्ट
व्यवहारजननयोग्यस्वरूपात्मकः स्वभावसंबंधो वा असंबंधरूपं प्रतियोगित्वादिकं वा नियामकं
सत्संबंधकार्यकारि तर्हीहापि विषयत्वं तथैवास्तु । भावाभावादेरपि संबंधो मिथ्यैवेति चेत् ।
प्रपंचमिथ्यात्वसिद्धेः प्राक् तदसिद्ध्याऽन्योन्याभयात् । घटस्याभाव इत्यादावभावसम-

तत्सम्बन्धत्वं नापैति यथा वा सम्बन्धिविप्रकर्षे तत्सम्बन्धत्वं नापैति तथा ज्ञानश्रेययोः सम्बन्ध-
स्यापि सम्बन्धभावेऽपि तत्सम्बन्धत्वं नापैतीत्यर्थः । उक्तेषु कश्चिद्वाधमाशंक्य निराकरोति ॥
नचेति ॥ घटीयत्वापातादिति । ननु तद्विषयकज्ञानजन्यत्वमात्रेण तद्विषयकत्वे तत्रापि तस्याः
घटीयत्वापत्तिः, अंशमेवविषयत्वायां च नास्मत्पक्षे दोषः । न, घटं जानामीत्यनुभवात् (अनुभववत्)
घटमिच्छामीत्यनुभवेन इच्छायाः घटीयत्वसिद्धया उक्तदोषाप्रसरादिति । नित्येश्वरेच्छाया
इति ॥ न च जन्येच्छायामेव सविषयकत्वे^१ ज्ञानजन्यत्वं प्रयोजकमिति बाध्यम् । अननुगमापत्तेः
॥ पुत्रादीनि ॥ अत्र प्रथमाविषयात् हितादिपरिग्रहः ॥ द्वितीयाविषयात् अन्यदुःखादिपरिग्रहः ॥
नकारोपे सति निमित्तानुसरणं ननु निमित्तमस्तीत्यारोप इति न्यायेन जननीभूतज्ञानस्येच्छा
संबन्धरूपत्वमस्तु । इदो घट इतीच्छाविशिष्टबुद्धिमत्त्वेन संबन्धकल्पनावश्यकत्वात् । नचैवंमुक्ते
तत्र विशिष्टबुद्धयभावेन संबन्धस्य विचारपथानारोहादिति बाध्यं । तर्हि ज्ञानसंबन्धेच्छायामपि
साक्षादेव सविषयत्वमस्तु । ननुक्तं प्रयोजकमतिप्रमत्तत्वादिति भावः । नन्वन्धकार-
वदाभयाच्छादकस्याज्ञानस्य न तद्विषयकत्वामित्याशङ्क्याह ॥ अज्ञानस्येति ॥ तथा च
प्रमाणाभावेनाधिकारस्य निर्दिष्टयत्वेऽपि शास्त्रार्थं न जानामीत्यनुभववदज्ञानस्य सविषयत्वं
दुर्निवारमिति भावः ॥ नियामकमिति ॥ अन्यैव विवरणं संबन्धकार्यकारिणि ॥ अन्योन्याभया
दिति ॥ प्रपञ्चमिथ्यात्वे सिद्धे तद्वन्तःप्रातिभावाभावसंबन्धादिमिथ्यात्वनिश्चिः । तन्मिथ्या च
तद्वृत्तान्तेन इष्टव्यसंबन्धमिथ्यात्वनिश्चिदिति ।

* न्याये दृढे न्यायलाभ्याः किम-घटपि बाध्यताम् इति पाठः-११५

१. सविषयत्वमिति वा १-११५

सत्ताकसंबंधवत् घटस्य ज्ञानमित्यत्रापि ज्ञानसमसत्ताकसंबंधस्य स्वीकार्यत्वाच्च । अस्तु वा संयोगादिवत् विषयत्वमपि मिथ्यैव । न च तावता प्रस्तुतदृश्यमिध्यात्वसिद्धिः । ज्ञानस्यैव ज्ञेयस्य सत्यत्वेऽपि तत्संबंधमिध्यात्वोपपत्तेः । न च संयोगादिरपि त्वन्मते तात्त्विकः । न च तावता दंडे चैत्रोऽभ्यस्तः । न चाध्यासिकसंबंधोऽपि तात्त्विकः येनेच्छादौ क्लृप्तसंबंधव्यागेन ज्ञाने स आश्रीयेत । न चाभावादेः प्रतियोग्यादिना संबंधोऽस्ति न तु ज्ञानस्य ज्ञेयेनेति युक्तम् । नियामकाभावात् । दृग्दृश्ययोस्संबंधो नेत्येतद्वाक्यजज्ञानस्य स्वज्ञेयेन श्रवणमननादीनां च श्रोतव्यादिरूपेण ब्रह्मणा चरमसाक्षात्कारस्य च साक्षात्कारान्वयेन ब्रह्मणा असंबंधेन स्वक्रियादिबिरोधापाताच्च । नहि दृग्दृश्यसंबंधो नेति वाक्यज(न्य)ज्ञाने दृग्दृश्यसंबंधाभाव-
क्षरमसाक्षात्कारादौ च ब्रह्माध्यस्तम् । ब्रह्मणि अद्यस्तस्य तत्साक्षात्कारत्वे घटसाक्षा-
त्कारस्यापि तत्त्वापातात् । धर्मादौ तत्तात्पर्यदिरनध्यासाच्च । इहापि ज्ञेये ज्ञानाध्यासा-
पाताच्च । एवं च,

ननु तदुद्घात्नेन दृक्दृश्यसम्बन्धमिध्यात्वं न मया साध्यते येनान्योन्याध्ययः स्यात् । किन्तु तः उद्घात्नेन त्वया दृग्दृश्ययोः सम्बन्धस्य अनध्यस्तत्वात् न साधयितुं शक्यत इत्युच्यते इत्यपरितुष्यन्नाह ॥ घटस्याभावेति ॥ अस्तुवेति । न चाध्यस्तसम्बन्धनिरूपकत्वेन मिध्यात्वसिद्धिः । दृश्येव व्यभिचारोदिति भावः ।

ननु मिध्याभूतसम्बन्धप्रतियोगिनोर्मध्ये एकस्परस्मिन्नध्यस्तमिति व्याप्तिः । तत्र च ब्रह्मणि व्यभिचारो न दोष इत्यत आह ॥ नचेति ॥ मिध्याभूतसंयोगप्रतियोगिनोः ब्रह्मण्यध्यस्तत्वेऽपि परस्परमनभ्यासादित्यर्थः ।

ननु मिध्याभूतसम्बन्धप्रतियोगित्वेन नाध्यस्तत्वनियमः, किञ्च आध्यासिकसम्बन्धप्रति-
योगित्वेन अन्यतरस्य अध्यस्तत्वनियमः स्यादित्यत आह ॥ न चाध्यासिक इति ॥ तथा च
विशेषाभावात् (विशेषभावाभावात्) क्लृप्तपक्षित्वागे गौरवाच्च तस्य अद्यापि असिद्धिरेवेति
भावः ।

ननु दृग्दृश्ययोः सम्बन्धावस्तराविरूपत्वात् आध्यासिकसम्बन्ध एव वाच्य इत्याशङ्क्य
विराकरोति ॥ न चाभावादेति ॥ सम्बन्धत्वाच्च किं हि प्रतीतेरुभयत्राविशेषादिति भावः ।
यद्यपि यत्नं कालेन आशङ्क्य विराकृतम्, तथापि उदाहरणोत्तरमुत्तेन तस्यैव दृढीकरण-
वैयर्थ्यमिति ध्वेयम् । ब्रह्मर्षाणि । यद्यपि त्वद्व्यभिचाराध्यासिकसम्बन्धान्ताव इति भावः ।

“दृग्दृश्ययोर्नसंबंध इति वाक्योत्पत्तिसंविदि ।

अनघ्यासात्तदर्शस्य संबंधोऽन्यस्तयोर्मतः” ॥

यद्यपि ज्ञानं प्रकाशस्तथापीच्छादिबद्धांतरत्वेन प्रदीपबैलक्षण्यात् परोक्षवृत्तौ दर्शनाच्च विप्रकृष्टेनापि प्रकाशयेन संबंधो युक्तः । अन्यथा दीपबदेवाध्यासिकसंबंधो न स्यात् । किंच तवापि मते ज्ञेयस्य न स्वज्ञानेऽध्यस्तत्वनिधयः । अनध्यस्तस्य तुच्छस्याविद्यानिवृत्तिः पंचमप्रकारेतिमतेऽविद्यानिवृत्तेरभावाद्द्वैतमतेर्भावाद्द्वैतमते अभावस्य चाष्टमपत्त्येऽपि स्वज्ञानेऽनघ्यासात् । अपरोक्षानुभवैकसे ब्रह्मण्यध्यस्तस्य व्यावहारिकस्यातीतादेर्नित्यातींद्रियस्य च परोक्षानुभवरूपे स्वज्ञानेऽनघ्यासात् । स्मर्यमाणस्य च स्मृतिरूपे वृत्त्यात्मके स्वज्ञानेऽनघ्यासात् । प्रातिभासिकस्य च प्रातिभासिके स्वज्ञाने व्यावहारिकस्य च वर्तमानघटादेर्व्यावहारिके स्वज्ञानेऽनघ्यासात् । त्वन्मतेऽर्धवद् भ्रमरूपज्ञानस्यापि कल्पितत्वात् । अध्यस्त-तुल्यत्वेन कल्पितस्य चानधिष्ठानत्वात् प्रातिभासिकात् पूर्वमसत्यास्तत्प्रतीतेरधिष्ठानत्वा-योगाच्च । त्वयापि रूप्यादिकमिदमंशावच्छिन्नचैतन्येऽध्यस्तम्, रूप्याकाराविद्यावृत्ति-प्रतिबिंबितेन तु चैतन्येन प्रकाशत इत्यंगीकाराच्च, रूप्यादेः स्वज्ञानेऽध्यस्तत्वेऽधिष्ठानज्ञाना-ज्ञानाभ्यामध्यासजन्मनि वृत्त्योनियतत्वाद्रूप्यज्ञानस्याज्ञानज्ञानाभ्यां रूप्यभ्रमजन्मनिवृत्त्योः प्रसंगाच्च । ज्ञानं रूप्यमिति धीप्रसंगाच्च । घटादेः स्वसन्निकृष्टेन्द्रियजन्यात् स्वज्ञानात्पूर्वं सत्त्वेन स्वज्ञानेऽध्यासायोगाच्च ।

ननु या घटसन्निकर्षजा वृत्तिर्न तथा घटः प्रकाश्यः, येन च प्रकाश्यः घटाधिष्ठान-चैतन्येन न तद्घटसन्निकर्षजन्यमिति चेन्न । त्वन्मतेऽपि वृत्तेरेवाज्ञानविरोधित्वात् । अज्ञान-निवर्तकादन्यस्य च ज्ञानस्यानुपलंभात् । त्वयापि,

ननु ब्रह्मणि तत्साक्षात्कारोऽध्यस्त इति वदन्ता यो यत्साक्षात्कारः स तत्राध्यस्त इति विवक्षितम् । उत यद्यद्विषयकम् तत् तत्राध्यस्तमिति विवक्ष्य आद्यं निराकरोत् ॥ ब्रह्मण्य-ध्यस्तत्वेति । क्षिणीयं निगड ॥ धर्मादाविति ॥ इहापीति ॥ घटावाचपीत्यर्थः ।

ननु ज्ञानस्यापि प्रकाशत्वेन दीपादिवत् विप्रकर्षे प्रकाशयेन कथं मध्यस्थ इति शङ्कते ॥ यदपीति ॥ तथापीति ॥ शब्दानुगमो जन्मार्थानुगम इति भावः ॥ परोक्षवृत्ताविति ॥ यद्यपि परोक्षवृत्तेः तदाकारत्वमात्रं न मज्झिष्यत्वं वक्तुं शक्यम्, तथापि परोक्षवृत्त्यनन्तरं बहिमनुमिनोमीत्यनुभवबलेन स्वविषयत्वमावश्यकमिति भावः ॥ विप्रकृष्टेनेति ॥ स्वभावे मूर्ते-

“घटोऽप्यमित्यसावुक्तिराभासस्य प्रसादतः । विज्ञातो घटस्त्युक्तिर्ब्रह्मानुभवतो भवेत्” ।
इतिवदता वृत्तिप्रतिबिम्बितस्य घटानधिष्ठानस्य चैतन्यस्यैव घटानुभवत्वोक्तेश्च ।

किंच दृश्यत्वानुपपन्नस्या मिथ्यात्वमित्यर्थापत्तिर्विवक्षिता किंवा सत्यत्वे दृश्यत्वं न स्वादित्यनुकूलतर्कमात्रम् । नायः । तत्सामग्र्यभावात् । आद्येऽप्यस्योपपादकत्वं प्रमाणा-
विरुद्धत्वं चाद्येऽपकस्यानुपपद्यमानत्वं प्रमितत्वं चेतिद्वयार्थापत्तिसामग्री । नचाद्येऽप्यं संबंधि-
मिथ्यात्वमाद्येऽपकस्य संबंधस्योपपादकम् । किंतु प्रतिकूलमेव । नचाध्यस्तत्वरूपसंबंधस्य न
तत्प्रतिकूलम् । तस्याद्याप्यसिद्धयनाद्येऽपकत्वात् । नच मिथ्याभूतसंबंधस्य न तत्प्रतिकूलम् ।
स्वतःप्रमाणप्रत्यक्षसिद्धसंबंधस्य विनैव बाधकं मिथ्यात्वायोगात् । नच दृश्यमिथ्यात्वमेव
बाधकम् । अन्योन्याश्रयात् । प्रत्यक्षादिविरुद्धं चाद्येऽप्यमिथ्यात्वम् । नच प्रत्यक्षाद्यविरुद्ध-
संबंधान्तरकल्पनेनैव दृश्यत्वोपपत्तौ प्रत्यक्षस्य स्वतःप्राप्तत्वापेदकत्वत्यागो युक्तः । नाप्ये-
कस्य दृश्यत्वस्योपपत्तये प्रमितानेकवस्तुत्यागो युक्तः । आद्येऽपकं च नतावद्वाध्यस्तत्वम् ।
तस्याद्येऽप्याभिप्रायेण मां प्रत्यभिद्धेः । नापि दृग्बिषयत्वरूपो दृक्संबंधः । तवापिद्धेः । मिदौ
वा नेनैव संबंधेन प्रकाशोपपत्त्याध्यस्तत्वं विनाऽनुपपन्नभावात् । नापि दृग्धीनसिद्धिकत्वं,
दृग्बिषयत्वानिरीकृतिसिद्धयसंयतेः । नच दृक्संबंधसामान्यमाद्येऽपकम् । तच्च प्रसक्तविशेषप्रति-

वतेत्यर्थः । अत्रयेति । प्रतीपचैर्ध्यानिंगीकार इत्यर्थः । अज्ञाननिवर्तकादन्यस्येति । नच तमेव
भास्यमिति ध्रुव्या उपलभ्यत इति बाध्यम् । तच्छृतेरन्यार्थत्वस्य कथ्यमाणत्वादिति भावः ।
आभास्येति । वृत्तिप्रतिबिम्बितचैतन्यस्येत्यर्थः । किंतु प्रतिकूलमेवेति । सम्बन्धस्यापि किञ्चित्
प्रतिबिम्बितेन मिथ्यात्वस्य तदभाषकत्वादिति भावः । अनाद्येऽपकत्वादिति । मिथ्यात्वस्येति
शेषः । मिथ्याभूतमम्बन्धस्येति । अण्यस्मत्त्वापेक्षया मिथ्यात्वं भिन्नमिति शङ्कितुर्दृश्यम् ।
अन्योन्याश्रयादिति ॥ एतद्वदनुकूलतर्कस्य मिथ्यात्वानुमित्यधीनसिद्धिकत्वेन पूर्वमेवसतारा-
दित्यर्थः । अद्येऽप्यमिथ्यात्वस्य अनुपपादकत्वमुक्त्वा अर्थापत्तिसामग्रीप्रविष्टं प्रमाणविरुद्धत्वं च
नेत्याह । प्रत्यक्षादिति ॥ नाप्येकस्येति । अथपि दृश्यत्वानुपपत्तौ मिथ्यात्वमपि (प्रतीतःत्वमपि)
अनुपपन्नम्, तथापि सम्बन्धान्तरकल्पने तदुपपन्नमेवेति पूर्वोक्तार्थावहृद्व्येन एतदुक्तमिति ।
अर्थापत्तिसामग्र्येकदेशमप्येकस्येति वृत्तवति । आद्येऽपकं चेति ॥

ननु दृक्सम्बन्धत्वं अतिविशेषवृत्तितया स्वात्मजन्यसम्बन्धानं स्वाभावस्याध्यस्तत्वमिति
कतीत्यादीन्व निराकरोति । नचेति ॥ तस्येति । अन्यस्तत्त्वकल्पसम्बन्धवृत्तित्वेनापि दृक्सम्बन्धः-

वेवेऽप्यस्तत्त्वरूपविशेषे पर्यवस्यतीति युक्तम् । तस्य घटस्य ज्ञानमिति धीसिद्धसंबंधसामान्यं प्रत्यविश्लेषत्वात् । नहि रूपस्य शुक्तिरित्यस्ति । नान्त्यः । सत्त्वेऽप्युक्तरीत्या संबंधान्तरेणैव दृश्यत्वोपपत्त्याऽप्रयोजकत्वात् । किंच न तावदनिर्वाच्यत्वाभाव आपादकः । तद्वतोऽपि तुच्छस्य परोक्षबीवेद्यत्वेन दृश्यत्वात् । नापि सत्त्वम् । सत्त्वेऽपि ब्रह्मणस्त्वप्यवहित्येव घटस्यापि स्वज्ञानेन संबंधोपपत्तेः । किंचाध्यासिकसंबंध इति कोऽर्थः । किं यः कश्चित्संबंध एवाध्यस्त इति किं वा तदप्यस्तमेव संबंध इति । आद्ये न दृश्यमिध्यात्वसिद्धिरित्युक्तम् । नान्त्यः । त्वन्मते श्लेषवत्तज्ज्ञानस्याप्यध्यस्तत्वेन तत्र तस्यानध्यासादित्युक्तत्वात् । एवंच—

“शान्ददृष्टेर्हि विषयो ब्रह्म तत्र न कल्पितम् । यथा तथा दृग्बिषयो दृश्यं न दृशि कल्पितम् ॥ अविद्याविषयो ब्रह्म हविद्यायां न कल्पितम् । यथा तथा दृशा ग्राह्यं न विश्वं दृशि कल्पितम् ॥”

तस्माद्दृश्येच्छेष्यमाणान्देर्नाध्यासिकस्संबंधः । किंत्वन्य एव । कोऽसाविति चेत्, न । संबंधेनैवातिप्रसंगे निरस्ते विशेषजिज्ञासाया विशेषगतविशेषजिज्ञासाया इवानर्थकत्वात् । प्रमाणस्य चोक्तत्वात् । संयोगसमवायांतर्भावे च तल्लक्षणस्यैव बहिर्भावे तु तदितरत्वे सति संबंधत्वादेर्लक्षणत्वात्, विशेषसंज्ञायाश्च यथारुचि कल्प्यत्वात् । यत्तु संबंधस्य मुपपन्नं नाक्षेपकमिति प्रसक्तेरिति भावः । ननु घटस्य ज्ञानमित्यत्रापि ज्ञानघटयोः आध्यासिक एव सम्बन्धोऽस्तु, इत्यत आह ॥ नहीति ॥ तथाच नैवाद्यशमनीसिगाध्यासिकसम्बन्धविषयिणी भवितुमर्हतीति भावः । अनुकूलतर्कमात्रमिति द्वितीयं निराकरोति नान्त्य इति । तदप्यस्तमिति । तत्र अध्यस्तत्वमित्यर्थः । उक्तमिति । अस्तु चेत्यादिनेति शेषः । तत्रेति ॥ ज्ञान इत्यर्थः । उक्तत्वादिति । त्वन्मते अर्थवदित्यादिनेति शेषः । उक्तमर्थे स्माव्यमुपसंहरति । एवंचेति ॥ ननु कोऽसाविति किं लक्षणं पृच्छयते (पृच्छति इति पाठः) उत प्रमाणम्, आहोस्मिन्नस्मिन् विफल्य तत्र नाप्य इत्याह ॥ मस्वन्धेनवेति । अनर्थकादिति ॥ (अनर्थकत्वादिति पाठः) नानि प्रयोजनकत्वादित्यर्थः । द्वितीयं निराह ॥ प्रमाणस्य चेति ॥ विशिष्टबुद्ध्यादिकपण्यमित्यर्थः (विशिष्टबुद्ध्या निरूप्यस्य चेत्यर्थः इति पाठान्तरम्)

ननु विशेषजिज्ञासावैयर्थ्यम् । तस्याः लक्षणजिज्ञासात्वेन लक्षणज्ञानस्य च व्यावृत्ति-
व्यवहारप्रयोजनकत्वादित्याशङ्क्याह ॥ संयोगेति । द्वितीयं निराह ॥ विशेषजिज्ञासायाऽप्येति । (विशेषसंज्ञायांचेति पाठः) मस्वन्धामिद्विरिति । सम्बन्धमिध्यास्वनियमाविति भावः । स्वन्वाहनमिति । अध्यस्तत्वेऽपि एवं मण्डनावतारादिति भावः । ननु न स्वग्रहणतमम् ।

संबन्धिभिरुत्वेऽनवस्था, नचेत्संबन्धासिद्धिरिति संबंधसामान्यस्त्वष्टनं, तत् उक्तरीत्या स्वव्यावृत्तम् । युक्तं च दृश्यत्वाद्यंतरहीनस्यापि दृश्यत्वादेरिव संबंधस्यापि क्वचित्स्वनिर्वाह-
कृतम् । यदपि ज्ञानविषयत्वनिरुक्तिस्त्वष्टनं, तत् प्रकृतानुपयुक्तम् । अनतिप्रसंगाय हि दृग्दृश्य-
योस्संबन्धो वाच्यः । न तु ज्ञानविषयत्वं निर्बन्धव्यम् । न च विषयत्वस्यानिरुक्तिमात्रेण
विषयस्य मिथ्यात्वम् । विषयित्वस्यानिरुक्तावपि विषयोभूतदृग्बुत सत्त्वोपपत्तेः, स्वव्यावृत्तं च ।
त्वयैव प्रमाणज्ञानं स्वविषयावरणेत्याहुक्तेः । दृग्विषयत्वस्य हेतुकृतत्वाच्च । नच प्रमाणज्ञाने
विषयोऽप्यस्तः । तदज्ञानजन्यं तज्ज्ञाननिवर्त्य बाऽप्यासं प्रति विषयत्वाद्वा तदनुविद्धतया
प्रतीयमानत्वविशेषाद्वाऽप्यस्य तत्राप्यस्तत्वस्याभावाच्च । न ज्ञानिर्वाच्यत्वादिरूपं साधारण-
मप्यस्तत्वं दृग्विविशेषप्रकाशयत्वे तन्त्रम् । किंच—

यादृशं विषयत्वं ते वृत्तिं प्रति चिदात्मनः ।

तादृशं विषयत्वं मे दृश्यस्यापि दृशं प्रति ॥

नन्वनिर्वाच्यमेव विषयत्वं मया व्यवहृतमिति चेन्न । विषयत्वस्यानिर्वाच्यत्वेऽपि तव
ब्रह्मब्रह्ममपि जगतस्सत्त्वोपपत्तेः । त्वयापि व्यावहारिकसत्त्वस्वांस्कीर्णव्यवहारस्य च
मिदृशार्थं व्यवहाराविसंबादिनो लक्षणस्यापि प्रमाणवदविद्यादाविव वक्तव्यत्वाच्च । कथं
च त्वया माध्यं मिथ्यात्वं निर्बुधता साधनं दृग्विषयत्वं न निर्बन्धव्यम् । नच त्वयापि
माध्यास्तिकसम्बन्धस्यापि अनिर्बन्धनीयत्वांगीकारात् इत्यत आह ॥ युक्तं च दृश्यत्वादीति ।
भवाद्विद्यात् हेत्वन्तरपरिग्रहः । दृश्यत्वात्तरांगीकारेऽनवस्थापत्तिः, अविशिष्टधीध्यावृत्त-
विशिष्टधीविषयस्यैव सम्बन्धत्वेन सम्बन्धस्य सम्बन्धिभिरुत्तानियमोऽसिद्ध एवेति भावः ।

ननु ज्ञानविषययोराध्यास्तिकसम्बन्धस्यैव मया स्वीकारात् न स्वव्यावृत्तिरित्याशङ्क्य
निराकरोति ॥ न चेति ॥ त्वयाऽनभ्युपगम्याहिति भावः । तदज्ञानजन्यमिति ॥ तथाच अभ्यस्तत्व-
सम्बन्ध इति वदतापि त्वया विषयत्वं स्वीकृतमेवेति भावः । ननु तत्राप्यस्तत्वं तत्रप्रकाशयत्वे
न कृत्रम्, किंतु अभ्यस्तत्वात्साधनम्, अतो न स्वव्यावृत्तिरित्याशङ्क्याह ॥ नर्हीति ॥ अति-
प्रसंगमिति भावः । ननु अनिर्बन्धनीये विषयत्वे अनिर्बन्धनीयमेव लक्षणग्रन्थादि वक्तव्यमिति
को रोष इत्यत आह ॥ कथञ्चेति ॥ अन्वयः पदार्थाज्ञाने (पदार्थाज्ञाने इति पाठः) भ्रान्तरूप-
मिन्द्रिगिति आह ॥ न च त्वयापीति ॥ तत्राच्चासंकीर्णव्यवहारमिदृशार्थं त्वयापि नष्टत्वं
निर्बन्धनमिति भावः ।

षटादौ षटादयसंकीर्णव्यावहारिकपृथुबुद्धोदराधाकाराद्यज्ञाने असंकीर्णषटादिव्यवहारः । नन्वसंकीर्णाकारज्ञानमात्रेण तदुपपत्तौ किं तन्निर्वचनेनेति चेत् समं ममापि । इयांस्तु विशेषः । तव स आकारस्सद्विलक्षणः, मम तु सञ्चितीति । अनिरूप्यमानोऽपि स तव येन मानेनाप्रातिभासिकः, तेनैव मम तात्त्विकोऽस्तु । नच लक्षणोक्तयनुक्तिभ्यां सदसद्वैलक्षण्यरूपानिर्वचनीयत्वहानिलाभौ, ब्रह्मण्यपि श्रौतस्यापि जगत्कारणत्वादिलक्षणस्य कारणत्वादिलक्षणनरीत्या असम्भवात् । त्वयैव

“कीदृक्तत्त्वमिति चेत्तादृगीदृमिति इयम् ।

यत्र न प्रसरत्येतत्त्वमित्यवधारय ॥”

इति ब्रह्मण्यपि दुर्निरूपत्वस्योक्तत्वाच्च । प्रपञ्चादावपि स्वदुक्तानिर्वाच्यत्वादिलक्षणसम्भवाच्च । “यत्कठिनं सा पृथिवी”त्यादिभ्युत्था पृथिव्यादीनामपि लक्षणोक्तेः । तस्मात्प्रमितस्येत्यमिति निर्वक्तुमशक्यत्वं प्रतिपुरुषमुखं स्पष्टाबाधितदृष्टिदृष्टविलक्षणसंस्थानविशेषस्येव सत्त्वेऽप्यद्भुतत्वादेव युक्तम् । उक्तं हि “अद्भुतत्वादनिर्वाच्य”मिति । नहि शुक्तिरूपस्येतरमेदकं रूपत्वं प्रातीतिकज्ञातिरूपतया सुवचमिति तद्व्यावहारिकम् । न वा मुखसंस्थानविशेषो दुर्बल इति स प्रातिभासिकः, न वा ब्रह्मण आनन्दत्वज्ञानत्वसत्यत्वस्वप्रकाशत्वादिकं लक्षणोक्तरीत्या दुर्बलमिति ब्रह्म तत्त्वतो नानन्दाद्यात्मकम् । तस्मान्निर्वचनापोग्यस्यापि विश्वस्येष्टुष्टीरादिमाधुर्यवत् ब्रह्मवच्च प्रामाणिकत्वादेव सत्त्वसिद्धेः सदसद्वैलक्षण्यरूपानिर्वाच्यत्वाय

नन्वनिरूप्यमानत्वे तस्य तात्त्विकत्वं न स्यात् इत्याशङ्क्याह ॥ अनिरूप्यमानेऽपीति ॥ ननु मास्तु प्रातिभासिकवैलक्षण्यं प्रपञ्चे । तथाच लक्षणानिर्वचने तात्त्विकमेव न सिद्ध्येदित्याशङ्क्य निराकरोति ॥ न च लक्षणोक्तरीति ॥ ब्रह्मण्यपीति ॥ लक्षणानिर्वचनमात्रेणासत्त्वे ब्रह्मणोऽपि सत्त्वं न सिद्ध्येदिति भावः ॥ त्वयैवेति ॥ तथा च दुर्निरूपत्वमात्रेण स्ववासिष्ठिर्न वक्तव्या स्ववचनविरोधादिति भावः ॥ प्रपञ्चादायिति ॥ तथाच त्वयैव लक्षणवक्तव्या निरुक्तत्वेन नास्त्यमिति भावः ।

ननु यतो वेत्यादिभ्युत्था ब्रह्मणो लक्षणमिधानात् तस्य भविष्यत्परीत्येऽपि ब्रह्मणो न सत्त्वज्ञानिः । प्रकृते तु नैवमित्यत्र आह ॥ यत्कठिनमिति ॥ किन्नाहं स्ववचनोक्तमित्यपेक्षायां तद्वचने उपसंहरति । तस्मादिति ॥ प्रामाणिकत्वादेवेति ॥ स्ववक्तव्यत्वेनेति शयः ।

निरुक्तिस्वप्नं शब्दसाम्याद् भ्रान्तिमूलम् । नच केपाञ्चिर्निर्वचनाशक्तिमात्रेण वस्तुनां तदयोग्यत्वम् । उक्तं हि बौद्धविकारे “नहि जात्यन्वेन नीलं द्रष्टुं वक्तुं च न शक्यत इति अज्ञेयमनिर्वाच्यमेव तत्, दूरवगाहत्वेनापि तदुपपत्तेः” इति । नच तदनिर्वचनं यथा मन्त्रस्य “मन्त्र” इत्यभिप्युक्तप्रयोग एव लक्षणं तथा ज्ञानविषयस्यापि “ज्ञानविषय” इत्यभिप्युक्तप्रयोग एव लक्षणम् । नचान्योन्याभ्रयः, पूर्वपूर्वप्रयोगस्य ज्ञानेनोत्तरोत्तरप्रयोगोपपत्तेः । अथवा यज्ज्ञानं यदभिलषनरूपव्यवहारकारणं स तस्य विषयः । करणपाटवाद्यभावेन व्यवहारानुदयेऽपि सहकारिवैकन्यप्रयुक्तकार्याभावकत्वरूपं कारणत्वमस्त्येव । कदापि व्यवहारजनकं तु निर्विकल्पकं नोपेत इति नाभ्याप्तिः । नच यच्चतत्त्वज्ञात्योरोभावेनानुगमः, कस्य को विषय इत्यनुगतप्रश्ने अस्मायं विषय इत्यनुगतत्वेनैव वक्तव्यत्वात् । षट्ज्ञानानन्तरं प्रामादिके षट् इति व्यवहारे न षट्ज्ञानं हेतुरिति नातिष्याप्तिः । अत एव ज्ञानकर्मत्वं विषयत्वमित्यत्रापि न दोषः, ज्ञानकर्मशब्देन ज्ञानाधीनव्यवहारयोग्यत्वरूपातिशयवचस्य विवक्षितत्वात् । नहि क्रियाजनकत्वविशेषः कर्मत्वम् । (षट्)षट् करोतीत्यादावभावात् । नष्टसिद्धं जनकम्, नापि सिद्धं कृतिकर्म । अत एव यस्यां संविदीत्यादिलक्षणेऽपि न दोषः ।

ननु यदि प्रामाणिकत्वादेव सत्त्वसिद्धिः, तर्हि परः प्रमाणमेव (परप्रमाणमेव) न तु लक्षणमिति शिष्यसंशयामाह । सदसदिति । शब्दसाम्यादिति (शब्दसामान्यादिति पाठः) भ्रुत्यादिषु जगति प्रयुज्यमानस्य अनिर्वचनीयतास्य बहुतत्वात् निर्वाच्यमित्यादिप्रमाणत्वात् बहुतत्वात्प्रवृत्तिनिमित्तकस्य अज्ञाप्यनिर्वचनत्वात्कौगिकानिर्वचनीयशब्देन साम्यादित्यर्थः (सामान्यादित्यर्थः इति पाठान्तरम्)

ननु निर्वचनायोग्यत्वेन शब्दाप्रवृत्तेः कथं स पिनोषः एवं प्रति बोधनीयः । परार्थानुमानस्यापि शब्दाधीनप्रवृत्तिकत्वात् इत्यत आह ॥ न च केपाञ्चिदिति ॥ अन्योन्याभ्रय इति ॥ प्रयोगे ज्ञाने प्रयोगघटितलक्षणज्ञानम्, लक्षणे च ज्ञाने प्रवृत्तिनिमित्तज्ञानात् प्रयोगः इत्यन्योन्याभ्रय इत्यर्थः । यदभिलषनेति ॥ यपि अभिलाषकरत्वात्तद्वच्छेदकं ज्ञाने तद्विषयत्वमेवेत्यात्माभ्रयः । अवच्छेदकापरिज्ञाने (कारणत्वाज्ञाने इति पाठः) लक्षणाज्ञानदोषः । तथाप्यनेकविधत्वे लक्षण-स्थोक्त्यादेकस्य लक्षणात्वे लक्षणात्परस्य कारणत्वात्तद्वच्छेदकत्वसम्भवात् नाभ्याभ्रय इति ॥ षट्ज्ञानानन्तरमिति ॥ षट्ज्ञानं मिश्रविकल्पात् तत्र न कारणम् । अभिलाषस्तु यदाधीनज्ञान-मत्वात् (पराधीनज्ञानमत्वात् इति पाठान्तरम्) शुद्धमिति भावः ।

यतस्संविदीति सति सप्तमी । भासमानत्वं च व्यवहारयोग्यत्वम् । योग्यत्वं च सति कारणान्तरे व्यवहारार्थ्यभावः । योग्यत्वे च दृश्यत्वे दृश्यत्ववदाध्यासिकसम्बन्धे आध्यासिक-सम्बन्धवच्च तदेव वाऽन्यद्वा योग्यत्वमस्ति । आत्माश्रयादिकं तु तद्देवोत्पत्त्याद्यप्रतिबन्ध-कत्वाददोष इति नाभ्यासिः ।

अन्ये तु यस्सम्बन्धान्तरमनपेक्ष्य यज्ज्ञानावच्छेदको यज्ज्ञानानवच्छिन्नस्वभावश्च स तस्य विषयः । यद्यप्यात्मा स्वविषयकज्ञानेन समवायवान्, तथापि न तस्य तदवच्छेदे तदपेक्षा स्वज्ञानासमवायिनोऽपि घटादेस्वज्ञानावच्छेदकत्वदर्शनात् । यथात्मनः स्वानुमितिविषय-त्वेऽपि न विषयत्वेन तत्र हेतुता, तद्वत् । यद्यपि च रूपज्ञानं मत्समवेतम्, रूपज्ञानमिष्टम्, रूपज्ञानं ध्वस्तमित्यादौ रूपज्ञानाविषया अप्याऽऽत्मसमवायेच्छाब्धंसादयस्सम्बन्धान्तर-मनपेक्ष्य रूपज्ञानावच्छेदकाः, तथापि ते समवेतेभ्यमाणाधात्मकरूपज्ञानावच्छिन्नस्वभावाः, सम्बन्धेच्छादीनां सम्बन्धीभ्यमाणाद्यवच्छिन्नस्वभावत्वादिति नातिव्याप्तिः । ज्ञानविषयस्तु न ज्ञानावच्छिन्नस्वभावः । ज्ञानस्य घटावच्छिन्नस्वभावत्ववद् घटादर्शनावच्छिन्नस्वभावत्व-स्यादर्शनात् ।

ननु कारकविशेषत्वं कर्तृत्वं, तत्कथम् अन्यथा वर्ण्यत इत्यत आह ॥ नहीति ॥ नद्यासिद्ध-मिति । सिद्धत्वासाध्यत्वयोः विरोधादिति भावः ॥ नापि सिद्धमिति ॥ यद्यपि सिद्धमेव कपालादि-कृतिकर्म, साक्षात्कारवत् कृतेरपि स्वविषयजन्यत्वात्, अत एव घटं करोतीत्यादौ अवयवलक्षणा परैरंगीक्रियते, तथापि उक्तक्रमेणैवोपपत्तौ लक्षणायां मानाभावादिति भावः ।

ननु विषयनातिरिक्तभासमानताया अनिरूपणात् आत्माश्रय इत्यत आह ॥ भासमानत्वं वेति ॥ ननु योग्यत्वमेव बाधितम्, योग्यत्वस्य स्वरूपबुद्धिव्यवहारादिघटितत्वात् इत्यत आह ॥ अन्येद्रेति । आत्माश्रयादिकं न्विति । तदेवेत्यत्र आत्माश्रयः (तद्वेवेति पाठान्तरम्) अन्यदेवेत्यत्र अविपक्षोक्तानवस्था ॥ तद्देवेति ॥ दृश्यत्वादाविवेत्यर्थः ॥ सम्बन्धान्तरमिति ॥ स्वभिन्नसम्बन्धान्तर-मित्यर्थः । यदप्रीति । तथाच आत्मनि अभ्यासिगति भावः । अनपेक्षयेति विज्ञापनादेव न तत्राभ्यासिनित्याह । तथापीति । उक्तवदस्य प्रयोजनं वक्तुं तसिक्तव्योक्त्या दर्शयति । नाति-व्याप्तिरिति । तेष्विति शेषः । अदर्शनादिति । अन्यथा घटस्य ज्ञानमित्यादिवत् ज्ञानस्य घट-इत्यादिधीप्रसङ्ग इति भावः । नन्वभावच्छेदकत्वं अवच्छिन्नमित्ययं जनकज्ञानविषयत्वम् । तथा च आत्माश्रय इत्युक्तेराह ॥ अथवेति ॥

यद्यपि स्वप्नाहङ्कृज्ज्ञानविषयभूतं ज्ञानविषयकानुमित्यनुव्यवसायादिकं ज्ञानावच्छिन्न-
स्वभावम्, तथापि स्वयं यज्ज्ञानं प्रति विषयः तदवच्छिन्नस्वभावं नेति नाप्याप्तिः ।
अथवा यज्ज्ञानं यदीयस्वभावं स तस्य विषयः । भस्ममेतत् रूपज्ञानमित्यत्र तु
समवाय एव रूपज्ञानावच्छिन्नस्वभावः, नतु रूपज्ञानं तदवच्छिन्नस्वभावम् । प्रकृतस्य
ज्ञानविषयत्वस्यैवेयं निरुक्तिर्नित्विच्छादिविषयत्वस्यापीति न तत्राप्याप्तिर्दोष इत्याहुः ।

अथवा यत्सन्निकृष्टकरणेन यज्ज्ञानमुत्पद्यते, स तस्य विषयः । नचैवमाकाशसन्निकृष्टेन
चक्षुरादिना शब्देन च जन्यं रूपादिज्ञानं प्रति आकाशस्य विषयतापत्तिः, सन्निकर्षस्यापि
हेतुत्वेन विवक्षितत्वात् । नच चक्षुरादिनाऽकाशस्य सन्निकर्षो रूपादिज्ञानहेतुः ।
ननु तथापि पञ्चसन्निकृष्टलिङ्गज्ञानमिति प्रति पञ्चः, श्रोत्रसन्निकृष्टवाक्यजशब्दज्ञानं
च प्रति श्रोत्रं विषयः स्यादिति चेन्न । अतीतादिलिङ्गादेर्ज्ञानिनानुमित्यादिदर्शनेन लिङ्गज्ञान-
वाक्यज्ञानयोरेव करणत्वात् । लिङ्गादिज्ञानस्य चात्मसन्निकर्षो नानुमित्यादिहेतुः ।
किन्त्ववर्जनीयमभिधिः ।

ननु तथापि रूपादिज्ञानस्यात्मा विषयः स्यात् । तत्र मनसः करणत्वादात्ममनस्सन्नि-
कर्षस्य च रूपादिधी(ज्ञानहे)हेतुत्वादिति चेन्न । असाधारणकरणत्वस्य विवक्षितत्वात्,

ननु लक्षणे ज्ञानपदान्तरभावे परकीयस्वभावे ससम्बन्धिकपक्षार्थमात्रेऽतिव्याप्तिः । तदन्त-
र्भावे तु दृष्टाविषयतायामप्याप्तिरित्यत आह ॥ प्रकृतस्येति ॥ अत्र यदीयस्वभावमित्यस्य
यदवच्छिन्नस्वभावमित्यवर्कत्वे उक्त एवास्माभ्यः इत्यनभिधितिरन्येति न्येत दर्शितेति द्रष्टव्यम् ।
न च चक्षुरादिना आकाशस्येति ॥ यद्यपि यदा भाष्ये उद्भूतरूपाद्यभावः प्रत्यक्षः तदा संयुक्त-
विशेषणताघटकत्वेन आकाशावच्छिन्नसन्निकर्षोऽपि प्रविष्ट इति तत्रातिव्याप्तिः, तथापि सन्निकर्षत्वेन
हेतुत्वस्य विवक्षितत्वात् नानिध्यामिरिति भावः ॥ पञ्च इति ॥ यद्यपि पञ्चस्याप्यनुमितिविषयत्व-
मिति तत्र तदापादानमिहमेव, तथापि यद्विषयकज्ञानजनकत्वेन अनुमानस्य सफलत्वं स एवानु-
मितिविषय इत्यभिप्रेत्य तयोक्तम् । बह्वा एतत्स्वरसादेव उदाहरणान्तरमिति ध्येयम् (बोध्य-
मिति पाठान्तरम् ।)

ननु तथापि आत्मसन्निकृष्टलिङ्गादिज्ञानज्ज्ञानानुमित्यादेरस्या विषयः स्यादित्यत आह ।
निगादिज्ञानस्य चेति ॥ कारणतामाहङ्कृज्ज्ञानावच्छिन्नत्वादिनि भावः । कारणत्वं कारणत्वपर्यायं
मत्वा । ज्ञानतः इति पाठान्तरम्) शङ्कते ॥ ननु तद्वर्षाणि ॥ सन्निकर्षस्यापीति ॥ यद्यपि

मनसश्च साधारण्यात् । तर्हि मनस्सन्निकृष्टचक्षुर्जन्यं रूपज्ञानं मनोविषयं स्यादिति चेन्न । सन्निकर्षस्याप्यसाधारणहेतुत्वेन विवक्षितत्वात् । चक्षुर्मनस्सन्निकर्षस्य च द्रव्यादिज्ञानसाधारणत्वात् । प्रत्यभिज्ञायामिन्द्रियस्य तत्तया संस्कारः, लिङ्गज्ञानस्य च लिङ्गिना तस्यासन्निकृष्टसम्बन्धः, वाक्यज्ञानस्य च तत्परवाक्यसन्निकर्षः । एवमन्यत्रापि सन्निकर्ष उच्यते । नहि संयोगादिरेव सन्निकर्षः । किंतु प्रत्यासत्तिमात्रम् । तन्मानतिप्रसङ्गाप तत्तादिना सह वक्तव्यमिति नाव्याप्तिः । यद्यपि लिङ्गज्ञानादेर्लिङ्गादिना विषयित्वमेव सम्बन्धः, तथापि स इदानीमुभयसंभवेन सम्बन्धत्वेनैव ज्ञेयः, नतु विषयित्वेनेति नात्माश्रयः । इदं च नियतविषयकजन्यज्ञानविषयलक्षणम् । अथवा यथा पाकजरूपवती पृथ्वीत्यत्र पाकजरूपसमानाधिकरणद्रव्यत्व (साक्षाद्या)व्याप्यजातित्वत्वं विवक्षितम्, तथा ज्ञानकरणसन्निकर्षसमानाधिकरणः ज्ञानावच्छेदकत्वसाक्षाद्याप्यधर्मो विषयत्वमिति नाव्याप्तिरिति ॥

इति दृष्टयसम्बन्धानुपपत्तिभङ्गः ॥ २३ ॥

सन्निकर्षस्यासाधारण्यविक्षायां असाधारणकरणत्वविवक्षा व्यर्था । तथापि अस्यां सत्यम् न विवक्षणीयमेवेति भावः । नन्वेतल्लक्षणं योगिप्रत्यक्षविषयादावव्याप्तम् । तत्र एकस्यैव सकलसाधारणस्य योगजधर्मस्य सन्निकर्षत्वेन असाधारण्याभावात् । ईश्वरप्रत्यक्षविषयाव्याप्तिश्च । तद्व्यत्यक्तस्याजन्यत्वादित्यत आह ॥ इदञ्चेति ॥ तथा ज्ञानकरणेति ॥ अत्र धर्मो विषयतेत्युक्ते घटज्ञानविषयता द्रव्यत्वं स्यात् । अत उक्तम् — ज्ञानावच्छेदकत्वव्याप्येति ॥ तावत्युक्ते सामान्यप्रकारकज्ञानविषयत्वमनुल्लिखितं (चेति) विशेषधर्मः तद्वर्तितत्वमपि स्यात्त आह ॥ साक्षादिति ॥ विशेषधर्मस्तु न तथा, अवच्छेदकत्वव्याप्यघटत्वादित्यनुवृत्तित्वात्, तद्व्याप्याभ्युपगम्यतावत् साक्षात्पदार्थत्वात् । तावत्युक्ते द्रव्यत्वादायनिव्याप्तिः स्यादत उक्तम् ॥ व्याप्येति ॥ धर्मपदं तु स्वल्पकथनपरम् ।

ननु ज्ञानावच्छेदकत्वमेव ज्ञानविषयत्वमस्तु । एतद्वद्व्याप्ये ज्ञानावच्छेदकत्वव्याप्याभावेन तावन्नैव तत्रातिव्यापिपरिहारादिति चेन्नयापि ज्ञानावच्छेदकत्वस्य घटज्ञानत्वादावपि स्यादेन प्रतिप्रसक्ततया अविषयताकल्पत्वात्, विषयमात्रवृत्तिधर्मविशेषस्यैव विषयताकल्पव्यतिरिक्त्यात् । तावत्युक्ते घटज्ञानावच्छेदकत्वसाक्षाद्याप्ये तद्घटकज्ञानत्वादायतिव्याप्तिः । घटस्य घटज्ञानव्यापि तदज्ञानावच्छेदकत्वादित्यत आह ॥ ज्ञानकारणमन्निकर्षसमानाधिकरणेति ॥ ननु ज्ञानकरणसन्निकर्षसमानाधिकरणं ज्ञानावच्छेदकत्वमेव ज्ञानविषयत्वमस्तु, घटज्ञानत्वोभयसाधारण्य

घटज्ञानावच्छेदकत्वस्य एकत्वेन तात्कन्मात्रस्य अतिप्रसक्तत्वेऽपि नीलत्वसमानाधिकरणघटत्वस्येव
 ज्ञानकरणसन्निकर्षे सामानाधिकरण्यविशेषितस्य घटज्ञानत्वादावभावेन अतिप्रसंगादिति चेन्न ।
 तस्य लक्षणान्नरन्त्वेन यथोक्तविशेषणविशेष्यभावे वैयर्थ्यानिवकशङ्कात् । न च सर्वस्यैव धर्मस्य
 क्वचिद्विषयतात्वात् (विषयतावत्त्वात् इति पाठान्तरम् ।) धर्मो विषयता इत्येव सामान्य-
 लक्षणमस्तु इति वाच्यम् । विशेषविषयलक्षणप्रस्तावे सामान्यलक्षणाभिधानस्य अर्थान्तरत्वात् ।
 अथ एव सम्बन्धो व्याप्तिरिति व्याप्तिलक्षणं परिहृत्य नियतसामानाधिकरण्यं तदुक्तणमाचक्षते ।
 तेन घटज्ञानकरणसन्निकर्षसमानाधिकरणो घटज्ञानावच्छेदकत्वसाक्षात्ताप्यधर्मो घटज्ञान-
 विषयतेति पर्यवस्यति । न च घटज्ञानमित्यत्र वृष्ट्यर्थः सम्बन्धो विषयतेत्यात्माश्रय इति
 वाच्यम् । सम्बन्धत्वेनैव तस्य तत्र प्रवेणादित्याकर एव स्फुटत्वात् । नन्वेवमपि घटज्ञानविषयता
 कम्पुमीषादिप्रसङ्गं स्यात् । तस्यापि घटज्ञानकरणसन्निकर्षसमानाधिकरणघटज्ञानावच्छेदकत्व-
 व्याप्यघटत्वान्यूनधर्मत्वादिति चेन्न, इष्टापादनात् । यद्वा साक्षात्तावत्समभिव्याहारेण ज्ञाना-
 वच्छेदकधर्मो विषयतेत्यत्र तात्पर्यम्, न तत्रातिप्रसङ्ग इति विक् ।

इति दृग्दृश्यमम्बन्धानुपपत्तिमङ्गः ॥ २३ ॥

॥ अथ प्रतिकर्मव्यवस्थाभङ्गः ॥

यद्योक्तं—यथा तदाकोदकं छिद्राभिर्गत्य कुल्यात्मना केदारान् प्रविश्य तद्देव
चतुष्कोणाद्याकारं भवति, तथा विषयेन्द्रियसंप्रयोगादिके सति सावयवं तैजसमन्तःकरणं
चक्षुरादिद्वारेण निर्गत्य ध्रुवादिविषयपर्यन्तं चक्षुर्बतु शीघ्रं दीर्घप्रभाकारेण परिणम्य
विषयं व्याप्य तदाकारं भवति, सेयं वृत्तिरित्युच्यते । तत्र जीवचैतन्यमविद्योपाधिकं सत्
सर्वगतम्, अन्तःकरणोपाधिकं सत् परिच्छिन्नं चेति मतद्वयम् । तत्रापि विषयप्रकाशकं जीवचैतन्यं
द्वितीये ब्रह्मचैतन्यम् । सर्वगतत्वपक्षेऽपि जीवचैतन्यमविद्यानाहतमाहुतं चेति मतद्वयम् ।
तत्रापि वृत्तिर्जीवचैतन्यस्य विषयोपरागार्था । द्वितीये त्वावराणाभिभवार्था । परिच्छिन्नत्व-
पक्षे तु जीवचैतन्यस्य विषयप्रकाशकब्रह्मचैतन्यामेधाभिष्यक्त्यर्था । अनाहुतत्वपक्षे-
क्षणावृतं सर्वगतमपि जीवचैतन्यं तत्तदाकारवृत्त्यैषोपरज्यते, नतु विषयैः, असङ्गत्वात् ।
यथा गोत्वादिकं सर्वगतमपि मास्नादिमश्वक्त्यैषोपरज्यते नतु केसरादिमश्वक्त्या, यथा
वा प्रदीपप्रभा आकाशगन्धरसादिप्रदेशव्यापिन्यपि तास्य प्रकाशयति, रूपिसंसर्गितया तद्देव
प्रकाशयति तद्वत्, केवलाग्न्यदास्यत्वापि अयःपिंडसमारूढाग्निदास्यत्ववत् केवलचैतन्याप्रकाशय-
त्वापि घटादेस्तदाकारवृत्त्युपाकूटचैतन्यप्रकाशयत्वं युक्तम् । एवं चानाहुतत्वपक्षे तत्तदाकार-
वृत्तिद्वारा चैतन्यस्य च तत्तदुपरागे तत्तत्प्रकाशः । आहुतत्वपक्षेऽपि तत्तदाकारवृत्त्या तत्तदव-
च्छिन्नचैतन्यावराणाभिभवे तत्तत्प्रकाशः । परिच्छिन्नत्वपक्षेऽपि तत्तत्तत्तदाकारवच्छेदकान्तःकरणीय-
तत्तद्विषयाकारवृत्त्या तत्तद्विषयावच्छिन्नब्रह्मचैतन्याभिष्यक्तौ तत्तत्प्रकाश इति नातिप्रसङ्गः ।

यद्यप्येवमपि यथा नातिप्रसङ्गस्तथैषोपरज्यते ॥ अनाहुतत्वपक्षे हीति ॥ असङ्गः वार्ताति ॥
अमश्वन्धस्वभावत्वादित्यर्थः । ननु वृत्तिं प्रत्यपि तद्वत्संगमेवेति विषयस्यैव तदुपर ब्रह्मत्वमस्मीत्यन
भाह ॥ यथा गावर्वादिक्मात्रेण ॥ तत्र क्वाचित्कानुभवबलेन तथाप्रतीतिनियमस्वीकाराविति
भावः ।

ननु मयवेत्तावता वृत्त्युपरक्तमेव तत्त्वकाशकम्, तथाप्येकैव तत्तद्विषयागतकपमिव रसादीनपि
कुतो न प्रकाशयतीत्याशंकां दृष्टान्तमुक्तेन परिहरामि ॥ यथावेति ॥ तदाकारवृत्त्युपरक्तं तदेव
प्रकाशयतीत्यनुभवबलेनैव स्वभावकल्पनादिभिः भावः । ननु तन्मयमेव केतूषंमपि विषयं
प्रकाशयेत् । अमयमेव केतुं किमागम्य वृत्त्योपकृतमित्याशंकां दृष्टान्तमुक्तेन निगच्छे ॥ इ. वला-
ग्न्यदास्यतेति ॥ तत्र च नेत्यमश्वमुक्तप्रकृत्येवेति भावः ।

विषयानुभवस्य नञ्चित्त्वेऽपि वृत्त्या जीवचैतन्याभेदेनाभिव्यक्तत्वात्, जीवचित्त्वमविरुद्धमिति प्रतिकर्मव्यवस्था युक्तेति ।

तच्च, स्वमभिकृष्टेन्द्रियजन्यस्वज्ञानात्पूर्वं घटादेस्त्वत्वे प्रतीतिमात्रशरीरत्वव्याप्य-
कल्पितत्वायोगात् । नच कल्पितत्वविशेषः प्रातिभासिकत्वमेव तद्व्याप्यम् ।
गौरवात् । वद्वि प्रत्यपर्वतीयधूमस्य अप्रामाणिकत्वादिकं च प्रति प्रातिभासिकत्वस्यैव
व्याप्यत्वापातात् । नच प्रतीतिमात्रशरीरत्वाभावेऽपि ज्ञाननिवर्त्यत्वादिना कल्पितत्वोपपत्तिः ।
प्रतीतिमात्रशरीरगन्वाभावेनैव ज्ञाननिवर्त्यत्वाद्यभावाप्यापादनात् । प्रतीतेश्च विश्वस्य
मत्यन्तत्वेन वा मिथ्यात्वेऽपि स्वप्रवदिन्द्रियमन्निकर्षानपेक्षतयैवोपपत्तेश्च । व्यावहारिकत्वस्य च
अन्तिर्दौर्घ्यमात्रेणोपपत्तेश्च । तत्तदाकारपरोक्षवृत्तेरिवापरोक्षवृत्तेरेव तत्तत्प्रकाशकत्वोपपत्ताव-
परोक्षवृत्त्युपरागादिमतचैतन्यस्य तत्तत्प्रकाशकत्वकल्पनायोगात् । विषयापरोक्षं त्वावश्य-
केन वृत्तिगतविशेषेणैवेत्युक्तम् । नच परोक्षवृत्तिविषयस्यापि चैतन्योपरागाद्यस्ति,
अभिव्यक्तापरोक्षैकरमचिदुपरागेण विषयस्याप्यापरोक्ष्यापातात् । वृत्तेरेवापरोक्षानुभवत्वे
तत्प्रयुक्तं स्वप्रकाशत्वमपीच्छात्वज्ञानत्वादिकमिवान्तःकरणानिष्ठमपि तदुपादेयवृत्तिनिष्ठमस्तु ।

ननु यदि चैतन्यं विषयानुभवः तदा अनुभवामीति स्ववृत्तितया न प्रतीयेतत्यत आह ॥
विषयानुभवस्येति ॥ इन्द्रियसम्प्रयोगविनाशं न वृत्तेरतिप्रसङ्गनियामकत्वं तदा स्यात्,
यदीन्द्रियसम्प्रयोगकाले विषयस्त्वन्मते स्यात्, स एव नास्तीति सिद्धान्तयति ॥ स्वमभिकृष्टेति ।

ननु प्रतीतत्वान्यथानुपपत्त्यैव ज्ञातः कल्पितत्वे सिद्धे प्रातिभासमात्रशरीरत्वं प्रातिभासिक-
त्वमेव प्रातिभासमात्रशरीरत्वव्याप्यं कल्प्यताम्, गौरवस्य प्रामाणिकत्वादित्यत आह । प्रतीतेरिति ।
यथा चैतन्योपपादितमयस्तादिति भावः ॥ स्वप्रवदिति ॥ तथाचैवमपि त्वत्त्व्यना बाधितत्वेति
भावः । ननु स्वप्रवत्कल्पितं चेत् तदा किञ्चित् प्रातिभासिकं किञ्चिद्व्यावहारिकमिति व्यघस्या
कथमुपपादनीयेत्यत आह ॥ व्यावहारिकत्वस्येति ॥ ननु स्वप्रवत्कल्पना प्रकृते बाधितं ।
तद्व्यपम्यस्थानुभवसिद्धत्वादित्याशङ्क्य यद्यनुभवाप्रस्ताद्वि प्रकृत्यव्यतिरेकसिद्धं वृत्तेरेव प्रकाशकत्वं
इत्याह ॥ तत्तदाकारेति ॥ नन्वभिव्यक्तापरोक्षविषयुपरागाभावे विषयापरोक्षत्वमेव न स्यादित्यत
आह ॥ विषयापरोक्षं न्विति ॥ उक्तमिति । क्वाचित्कदाचिद्विषयत्ववदप्यतत्वे हेतुभङ्ग इति शेषः ।
ननु परोक्षवृत्तिप्रत्येकं न विषयमप्राप्ताः, किन्तु तदुपपन्नचैतन्येनैवेत्याशङ्क्य निराकरोति ॥
नचेति ॥ ननु प्रकाशत्वे स्वप्रकाशत्वं स्यात् । न च तत्संभवति । ज्ञातः करणपरिणामत्वा-
रित्यत आह ॥ वृत्तेरेवेति ॥ तत्प्रयुक्तमिति ॥ अनुभवत्वप्रयुक्तमित्यर्थः । अन्यथेति ॥

अन्यथा अपरोक्षानुभवस्यापि तन्न स्यात् । नच घटं जानामीति सकर्मकज्ञानरूप-
वृत्त्यन्या घटः प्रकाशत इत्यकर्मकप्रकाशरूपा चिदनुभवसिद्धेति वाच्यम् । क्रियैक्येऽपि
करोति प्रयत्ने गच्छति चलतीत्यादाविव धात्वोः कर्मोपरागवाचित्वतदभावस्वभावत्वोप-
पत्तेः । अन्यथा त्वत्पक्षेऽपि परिणतेरकर्मकत्वात्परिणतिविशेषस्य वृत्तेस्सकर्मकज्ञानत्वं न
स्यात् । अतीतं प्रकाशत इति धीम न स्यात् । एवं चेष्ट्यमाणे इच्छादेरिवानुभाव्ये स्वतः
प्रवणस्यानुभवस्यान्यद्वारा तदुपरक्तत्वं घटाज्ञानविरोधिन्या वृत्तेर्न घटानुभवत्वं तदविरोधि-
चैतन्यस्य तु तदित्यादिकं दृष्टविरुद्धं न कल्प्यम् । अन्यथा द्वेषविरोधिन्या वृत्तेर्नेच्छात्वम्,
किञ्चन्यसैवेत्यादि स्यात् । “तमेव भानमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाती”ति
धुतिस्तु घृषादिप्रकाशस्येशाधीनत्वमेवाह, नत्वस्मदादिगतघटादिज्ञानस्य ब्रह्मत्वम् । सर्व-
शब्दस्य “सर्वेभ्यः कामेभ्यो दर्शपूर्णमासौ”इत्यादाविव “न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकम्,”
इति प्रकृतघृषादिपरत्वात् । त्वन्मतेऽपि नित्यातीन्द्रियस्य चित्प्रकाशत्वभावेन सर्वशब्द-
संकोचाच्च । प्रकृतपरेदं शब्दसमभिध्याद्वाराच । एतद्वाक्यनिर्णायके “अपि स्मर्यते” इति सूत्रे
त्वद्भावेऽपि “यदादित्यगतं तेज”इत्यादिस्मृतेरेबोदाहृतत्वाच्च । त्वन्मते ब्रह्मणो भानमात्रत्वेन
भांतमिति श्रुत्वत्यस्य तस्य भासेति षष्ठ्याः प्रपञ्चे ब्रह्मभानान्यभानाभावेनाऽनुशब्दस्य
चायोगाच्च । गच्छन्तमनुगच्छतीत्यादौ गमनादिभेदे सत्यवानुशब्दो दृष्टः ।

वृत्तेरपरोक्षानुभवत्वप्रयुक्तत्वप्रकाशत्वात्तन्नीकारे चिद्वृत्तानुभवस्याप्यनुभवत्वप्रयुक्तत्वप्रकाशत्वं न
स्यादित्यर्थः ॥ धान्वादिनि । जानानि प्रकाशत्योक्त्यर्थः ॥ अन्यथेति ॥ तादृशास्वभावानङ्गीकार
इत्यर्थः । अतएव इति । वृत्तेः कर्मोपपदधानुप्रतिपाद्यत्वनिधमाङ्गीकारश्च न चिदभिप्रेतः । अनङ्गी-
काराद्यर्थः । स्वतः प्रमाणस्येति प्रकृताभिप्रायम् । इच्छादेर्दृष्टान्ता तु स्वतोविशेषणीभवन-
समर्थत्वमात्रेणैवत्यर्थेयम् । ननु द्वेषविरोधिवृत्तेरिच्छात्वे बाधकाभावः । प्रकृते तु तमेव भास्व-
मित्यादिभ्यः चैतन्यस्यैव सर्वप्रकाशत्वं बोधितं चिदुपरागार्थत्वं कल्प्यत इत्यत्र भागः ।
तमेवेति । त्वन्मते ब्रह्मण इति । अथवा त्वलक्षणस्वप्रकाशत्वाङ्गीकर्तुर्मत इत्यर्थः । भानमात्रत्वेनेत्यत्र
मात्रप्रदानं तद्विषयत्वव्यवच्छेदः ॥ अपरोक्ष्यापानादिति ॥

यद्यपि परब्रह्मणः अपरोक्षत्वात्, मेवमेवकालस्य अनित्यादीन्त्वलक्षणरोपसत्त्वाच्च
नापरोक्ष्यमापादयितुं शक्यम्, अन्यथा सिद्धान्तेऽप्यगते, तथापि सिद्धान्तविमतविषयविषय-
भावस्थाने आप्यासिकसंकाशस्य त्वया स्वीकरोषे वृत्त्या निवृत्तावगणापरोक्षत्वस्येव संकाशे स्मृति
पोत्पन्नस्य अनुपयोगात्, दोषेण प्रतिकल्पव्याभावाच्च । न च सिद्धान्तेऽप्यगतिः । विषयस्य

अस्तु वा चैतन्यस्य विषयप्रकाशत्वम्, तथापि अन्तःकरणस्य न देहाभिर्गतिः कल्प्या, परो(क्षधीवैलक्षण्या)श्चाद्वि वैलक्षण्याय विषयस्याभिव्यक्तापरोक्षचिदुपराग एव वक्तव्यः। चिदुप-
रागादौ चापरोक्षवृत्तेस्तदाकारत्वमेव तन्त्रम् । नतु प्रभाया इव वृत्तेस्तदावरणनिवर्तकत्वादौ
तत्संस्लेषतन्त्रम् । नेत्राभिर्गच्छद्भुवाद्याकारवृत्त्यैव स्वसंस्लिष्टनेत्रस्य कजलादेर्देहभ्रवमध्यवर्तिनः
परमाण्याकाशादेर्ब्रह्मणश्चापरोक्ष्यापातात् । इयोस्तन्त्रत्वे च गौरवात्, तदाकारत्वस्य च
तत्संस्लेषं विनापि परोक्षवृत्ताविव तत्सन्निकृष्टकरणजन्यत्वेनवोपपत्तेः । नच स्वतरहेतु-
साकल्ये सत्यपि घटचक्षुस्सन्निकर्षाभावेनैव घटमनस्सन्निकर्षाभावेन घटानुभवाभावो दृष्टः ।
एवंच स्पर्शज्ञानमप्यनुकूलितं स्यात् । चक्षुरादेरिव स्पर्शनस्य नियतगोलकद्वारा भावे-
नान्तःकरणनिर्गत्ययोगात् । अन्यचेच्छादेषादिरूपवृत्तयोऽपि देहाभिर्गत्य विषयान् गच्छेयुः ।

अस्तु वा देहाभिर्गतिस्तथापि विषयप्रकाशकं चैतन्यं किम्

“घटैकाकारधीस्या चिद्वटमेवावभासयेत् ।

घटस्य ज्ञातता ब्रह्मचैतन्येनावभासते ॥”

इत्युपदेशसाहस्रपनुसारिभारतीतीर्थादिरीत्या वृत्तिप्रतिबिंबितचैतन्यं, किं वा

“परामर्शप्रमेयेषु या फलत्वेन संमता ।

संवित्सिद्देह मेयोऽर्चो वेदान्तोक्तिप्रमाणतः ॥”

इति सुरेश्वररीत्या वृत्तिप्रतिबिंबितचैतन्याभिव्यक्तं विषयविबर्ताधिष्ठानं चैतन्यम् । नाद्यः ।
आध्यात्मिकसंबन्धस्यातन्त्रत्वापातात् । नान्त्यः । आद्यस्यैव विषयसंस्लिष्टवृत्तिप्रतिबिंबित-
चैतन्येनैव तदज्ञाननिवृत्तिवत्तत्प्रकाशस्याप्युपपत्तौ तदधिष्ठानचैतन्याभिव्यक्तयादिकल्पना-
योगादित्युक्तत्वात् ।

किंच वृत्तेस्तदाकारत्वं न तावच्चद्विषयत्वम् । त्वयैव निरासात् । नापि तस्मिन्
चैतन्योपरागयोग्यतापादकत्वं वा, तदज्ञानाभिभावकत्वं वा, तयोस्तदाकारत्वप्रयोज्य-

मयोग्यत्वं योग्यसन्निकर्षाभावेन ज्ञानस्यैव अनुपपत्तेः, दोषस्य ज्ञानोत्पत्तिप्रतिकषणकत्वाच्चेत्यत्र
तात्पर्यम् । इयोरिति । तथाकारत्वतत्संस्लेषयोरित्यर्थः । तथापि विषयप्रकाशकमिति ॥ यद्यपि
अयमर्थो हृदयस्य सम्बन्धानुपपत्तिभेदे ‘किंच घटप्रकारकम्’ इत्यादिना आशङ्क्य निराहृतः,
तथापि न एव प्रमाणमाशङ्क्य विराजिष्य इत्यपीनकत्वम् । निराकृतत्वादिति । पूर्वभेदे
विषयत्वं किमिच्छति चेति शेषः । तत्त्वायोगादिति । अमेवे प्रयोज्यप्रयोजकभ्रान्त्यानुपपत्तेरिति

त्वेन तत्त्वायोगात् । नापि घटादिषु पृथुबुधोदराद्याकारत्वम्, साकारवादापातात्, संस्थानहीनगुणकर्मजात्यभावादिदृष्टेस्तदाकारत्वायोगाच्च । घटपटौ पटतद्रूपे घटतदभावा-
वित्यादिसमूहालम्बनदृष्टेस्सर्वविषयकयोगिनिष्ठवृत्तेश्च युगपद्विरुद्धनानाकारत्वायोगाच्च ।
चरमसाक्षात्कारस्य निराकारब्रह्माकारत्वायोगाच्च, तस्मात्पक्षत्रयमप्युक्तम् ।

किंच न तावत् विषयदृग्जीवचैतन्यमिति पक्षो युक्तः । तथाहि — तत्र विषयाध्यासो
न तावद्विशिष्टे ब्रह्मणि चिन्मात्रे वा, दृग्दृश्ययोराध्यासिकसम्बन्धासिद्धेः । नापि जीवे,
तस्यावच्छिन्नस्य स्वयंकल्पितत्वात् । अत एव विषयदृग्ब्रह्मचैतन्यमिति पक्षो न युक्तः ।
सविशेषस्य ब्रह्मणोऽपि कल्पितत्वात् । शुद्धस्य चासंसारमावृतत्वेन जगदान्ध्यापातात् ।
अनवच्छिन्नस्यावृतत्वेऽपि घटाद्यवच्छिन्नं वृत्त्या प्रकाश्यत इति चेन्न । अवच्छिन्नस्य कल्पित-
त्वेनात्माभयापानेन च घटाद्यनधिष्ठानत्वेनाध्यासिकसंबन्धस्यातन्त्रत्वात् । विशिष्टज्ञानेऽधिक-
प्रकाशेऽपि चरमवृत्तिविषयस्य विशेष्यस्य प्रकाशेन तद्वैयर्थ्याच्च । नमस्तच्छब्दार्थपरवेदान्त-
जन्यायां तस्यां भावोऽभावो वा विशेषणमुपलक्षणं वा प्रकारः प्रकाशते । अन्तःकरणाव-
च्छिन्नस्य जीवत्वे त्वन्मते तस्य सुषुप्त्यादावभावेन कृतहान्यादापाताच्च ।

किंचोपरागार्थत्वपक्षेऽपि चितः स्वतो वृत्तिमात्रोपरकत्वं न तावद्वैयर्थ्ये मुखस्यैव
प्रतिबिंबितत्वम्, अनुकूलरूपान्तःकरणे शुब्दान्यप्रतिबिंबनोपाधिताया अबाधुषे च चैतन्ये

भाषः । ननु तैजसान्तःकरणपरिणामविशेषरूपवृत्तेः मूलास्थानुतसुवर्णवत् तदाकारपरिणामादि
योगित्वेऽपि न साकारवादापातः । वृत्तिरूपज्ञाने घटाकारस्य घटत्वादेः स्वीकारे एव तस्यापक्षे-
रित्यत आह ॥ संस्थानहीनेति ॥

ननु अवच्छेदकमेवेन आकारयोर्न विरोध इत्यत आह । चरमसाक्षात्कारस्येति । तस्मा-
त्पक्षत्रयमपीति । पक्षत्रयस्यापि तदाकारवृत्त्यधीनत्वादिति भाषः ॥ तत्रेति ॥ जीवचैतन्यस्य
दृक्स्वपक्ष इत्यर्थः ॥ कल्पितत्वादिति ॥ एत एव अधिष्ठानत्वादिति भाषः ॥ जगदान्ध्यापाता-
दिति ॥ अनावृतचैतन्यस्यैव आत्मकबोधाग्राप्तिरिति भाषः ॥ आन्माभयापानेनेति ॥ घटाद्यव-
च्छिन्नस्य घटाद्यधिष्ठानत्वे आग्राभयापानेनेत्यर्थः । किंच अवच्छिन्नचैतन्यस्यापि न वृत्त्या
अभिध्यतिकः, चरमवृत्तिवैयर्थ्यापनेतिग्याह ॥ विशिष्टज्ञान इति ॥ ननु विशिष्टज्ञाने विद्यमानस्य
मानेऽपि चरमवृत्तिविषयस्य प्रकाशस्याभावात् न तद्वैयर्थ्यमित्यत आह ॥ नहीति ॥ कृतहान्या-
दीति । यद्यपि आग्राभिसंस्काराय यथाकथञ्चिद्व्यभिःकरणानुवृत्तिः तैरपि र्मंकिष्यत एव । तथापि तथा
विधा व्यक्तिः (वृत्तिः) (कृताध्यः) तस्या नाशेन कृतहानिः स्यादेवंति भाषः । अनुकूलरूपेति ।

प्रतिबिम्बनस्य चायोगात् । नापि मृषास्यद्रुतमुवर्णादिवत् तदात्मना विकृतत्वम्, चित्तो निर्विकारत्वात् । नापि गोत्वादिवत् तदाभितत्वं तत्राभिव्यक्तत्वं वा, चित आकाशवत् अनाश्रितत्वात् । उपरगगार्धन्वपक्षे चितोऽनादृतत्वेन सर्वत्राभिव्यक्तत्वाच्च । नापि घटाकाशादिवत् तदन्तस्थत्वम्, आकाशादिवत् सर्वगतता चित् स्वतो वृत्त्यन्तस्था नतु घटाद्यन्तस्थेत्यस्यायोगात् । नापि प्रभाया रूपं प्रतीव प्रकाशकत्वम्, प्रभायात्मनोविरोधित्वस्य रूपं प्रतीव गन्धादीन्प्रत्यपि मन्वान् । नहि सा गन्धदेशं तमो न निवर्तयति, प्रभायामज्ञानविरोधित्वस्य रूपं प्रत्यप्यभावात् । प्रभाया रूपग्राहिबुधस्सहकारित्ववद् गन्धादिग्राहिग्राणादिसहकारित्वस्याभावेऽपि चितो ग्राहकान्तरामहकारित्वेन दार्ष्टान्तिकानानुगुण्यात् । तस्माच्चितस्सर्वगतत्वेन सर्वसम्बन्धावृत्तादेरिव गुरुत्वादेरप्याश्रयद्वारा साक्षाद्वा चित्सम्बन्धित्वात् चित्सम्बन्धित्वस्यैव च प्रकाशकत्वात् सर्वप्रकाशो दुर्वाङ्गः । “असङ्को ह्यय”मिति शुतिरीधरस्य तत्तत्कृतलेपाभावपरा, “म यत्तत्र किञ्चित्पश्यति अनन्वागतस्तेन भवती”ति पूर्ववाक्यात्, “यथाऽऽकाशस्थितो निन्यं वायुस्मर्वत्रगो महानि”त्यादिस्मृतेश्च । अपिच वृत्तितः पूर्वमाध्यासिकमम्बन्धोऽस्त्येव । अन्यस्त्परागो न दृश्यते तन्त्रमिति किं तदर्था वृत्त्या । किञ्च जीवचैतन्यमसङ्गं चेद्भ्रमचैतन्यं सुतरां तथेति मानोपाधिकविषयोपरागत्वात् स्वतस्सार्वत्रयं न स्यात् ।

ननु ब्रह्म सर्वोपादानत्वादुपाधिं विनैव स्वस्वरूपेव स्थाभिन्नं जगद्भासयतीति चेत् । उपादानत्वं हि न तावद्विशिष्टनिष्ठं परिणामित्वम्, आध्यासिकसम्बन्धस्यातन्त्रत्वापातात् । अनाद्यविद्यादिकं प्रति तदभावाच्च । नापि शुद्धनिष्ठमविद्यानत्वम्, मार्बस्यादेर्विशिष्टनिष्ठत्वात् ।

आवरणाभिप्रवार्धन्वपक्षोऽप्यपुक्तः । विवर्ताधिष्ठानचिन्मात्रस्याज्ञानादिमाप्तिवत्वेन मदा प्रकाशनात्, अन्यस्य चाज्ञानकल्पितत्वाभावात् । किञ्चाज्ञानस्य नयनपटलवत्पुंगतत्वे चैत्रस्याज्ञाननाशेऽपि मैत्रस्य तदनाशादप्रकाशो युक्तः । विषयगतत्वे तु चैत्रगतया वृत्त्या अज्ञाने दीपेन तममीव नाशिते मैत्रस्यापि प्रकाशः स्यात् ।

अत्र अग्नःकरण इति प्रकृताभिप्रायम् । अनुगुणत्वमात्रमेव प्रतिबिम्बत्वेन उपाधित्वाभावव्याप्यत्वेन अत्राभिमतम् । अग्न एव तावन्मात्रं (तन्मात्रमिति पाठान्तरम्) शब्दप्रतिबिम्बनोपाधौ व्यवहारीति चित्ग्राहमात्रेण अन्वयित्वात् समर्थवितुं चित्तिनष्टि ॥ शुद्धान्वेति ॥ अत्रानुगुणत्वमित्त्रियाद्येवत्वम् । अन्वाधुपमित्यवयवम् ॥ अन्वाधुप इति ॥ न च अन्वाधुपनभसोऽध्यासहित्वेन (अत्रे) प्रतिबिम्बितत्वं दृष्टमिति वाच्यम् । प्रभायन्वयस्यैव तथा प्रतिबिम्बितत्वात् । आकाशवदिति ॥ तथा च वृत्तिसैवर्ध्वमिति भावः ।

अपिच किं “आत्माभयमात्मविषयं चाज्ञानमन्तरेणानात्मसु प्रतिविषयं भावरूपाज्ञान-
सद्भावे मानाभावादिति” विवरणोक्तरीत्याऽज्ञानमेकम् ? किंवा “अनन्तान्येषु शुक्तयज्ञानानि
यदनन्तानि शुक्तिज्ञानानी”ति इष्टसिद्धिरीत्या प्रतिविषयमनेकानि ? नायः । शुक्तिज्ञानेना-
ज्ञाननिवृत्तौ मय एव मोक्षापातात् । अनिवृत्तौ रूपादेस्सविलासाविधानिवृत्तिरूपबाधा-
योगात् । नन्वस्मिन्पक्षे शुक्तिज्ञानेन रूपादेः स्वकारणे प्रविलयमात्रं क्रियते मुद्गरप्रहारेणैव
षट्स्य, नत्वज्ञानं निवर्तते, ब्रह्मज्ञानेन तु विरोधित्वादज्ञानमेष निवर्तत इति चेन्न ।
ज्ञानस्याज्ञानद्वारैवान्यविरोधित्वेनाज्ञानमनिवर्त्य रूपादिनिवर्तकत्वायोगात् । शुक्तिज्ञानेना
ज्ञाननिवृत्तावभिष्यक्तचैतन्यासम्बन्धेन भ्रान्ताविष बाधेऽपि शुक्तेरप्रकाशापाताच्च ।
नच खद्योतादिप्रकाशैर्महान्धकारस्यैवाज्ञानस्यैकदेशेन नाशाद्या भीरुभटवदपसरणाद्या
कटवत्संवेष्टनाद्या चैतन्यस्याप्येकदेशेन प्रकाश इति युक्तम् । अनाद्यज्ञानचैतन्ययोनिरव-
यवत्वात् । नच मण्यादिना बहुधादिगतदाहादिशक्तेरिव शुक्त्यादिज्ञानेनाऽविद्यागता-
वरणशक्तेरभिभवात् तत्तत्प्रकाशः । वृष्ट्या च खोपादानभूताया अप्यविद्याया अभिभवो
वृष्टिकवृष्टादिना गोमयमृदादेरिव युक्त इति वान्यम् । चक्षुरादिजन्यशुक्तिवृत्ते रूपादिहीन-

ननु प्रभायाः रूपप्रकाशकत्वं तद्देशस्थितमोविषर्तकत्वम्, किंवा तत्त्वज्ञानविरोधिष्वम्, आहो-
स्वित् तद्ग्राहकसहकारित्वम् इति त्रैधा विकल्प्य भागं निराकरोति ॥ प्रभाया इति ॥ द्वितीयं निराह ॥
प्रभायामज्ञानविरोधिष्वस्येति ॥ तृतीयमाशङ्क्य निराकरोति ॥ प्रभायां रूपग्राहीति ॥ ग्राहकान्तरा-
महकारित्वेनेति ॥ ग्राहकान्तरस्यैव अभावादिति भावः ॥ चित्तमम्बन्धस्यैवस्येति ॥ अस्मिन् पक्षे
व्योपपत्त्यस्य अकिञ्चिदकारत्वादिति भावः । ननु असंगो ह्ययं पुरुष इति भवणात् चित्तः सर्वगतश्च-
मेष नास्मांति नातिप्रसंग इत्यत आह ॥ असंगो ह्ययमिति ॥ अन्यस्य चेति ॥ कल्पितस्य च
अधिष्ठानायोग्यत्वस्य लोक्तत्वादिति भावः । एकस्यैव वृष्ट्या अज्ञाने नाशिते सर्वस्य सर्वप्रकाशा-
पत्तिरिति वृक्षे सत्येव वृक्षान्तरमाह ॥ शुक्तिज्ञानेनेति ॥ अज्ञानस्येति ॥ ज्ञानाज्ञानयोर्विरोधाव-
त्यक्तत्वे कारणोच्छेदकमेषैव हनरोच्छेदोपपत्तौ स्वाक्षाद्विरोधकल्पने मानाभावादिति भावः ।
अप्रकाशापाताच्च ॥ तथाच तत्त्वविद्याया अज्ञाननिवृत्त्यवश्यंभावे सत्यो मोक्षप्रसंगो नृनिवार
इति भावः । अनादीनि हेतुगर्भचिरोपगम । तथाच यदनादि तद्विषयवशमेव । मासयवत्वे
जन्यत्वनिवृत्तेन अनादित्वाभावाप्रसंगइति भावः । ननु अविद्योपादेया वृत्तिः कथं नर्दभिभाषिका
स्यादित्यत आह ॥ वृष्ट्या चेति ॥ ननु शुक्तिवृत्तिः किं गुडगमविषयमया अज्ञाननिभाषिका,
किंवा शुक्त्यवच्छिन्नवृत्तिविषयमया इति विकल्प्य भागं निराह (निराकर्तव्यमिति पाठान्तरम्) ॥
चक्षुरादिजन्येति ॥

शुद्धैकगम्यशुद्धात्माविषयतया तदावरणशक्त्यप्रतिबन्धकत्वात् । शुक्तिवृत्तेस्तदवच्छिन्न-
चिद्विषयत्वेन तत्प्रतिबन्धकत्वे च तयैव तदा शुद्धात्मप्रकाशापातात् । अविद्याकल्पित-
मप्रमत्तप्रकाशं च जडं प्रति चाविद्याया इवाविद्यागतावरणशक्तेरप्ययोगात् । अस्तीकाराच्च
जडविशिष्टात्मानं प्रति, तत्स्तीकारे च विशेषणानावरकविशिष्टावरकशक्त्यभिभवस्य विशेष्या-
वरकशक्त्यभिभवं विनाऽप्योगेन शुक्तिवृत्तैव तदा शुद्धात्मप्रकाशापातात् । प्रच्युतमोमयत्वा-
द्यवस्था एव पार्थिवावयवा वृश्चिकासुपादानानीति न वृश्चिकादिनोपादानस्वभावमिभवः ।
शिष्टमविद्यानिवर्तकमेव वक्ष्यते ।

नच मूलाज्ञानसैवावस्थाविशेषा रजतासुपादानानि शुक्तिज्ञानेन साध्यासं निवर्तन्त
इति वाच्यम् । तेषामज्ञानविशेषत्वेऽनेकाज्ञानवादापातात् । नचेत् साक्षाज्ज्ञानेन निवृत्तेर्भ्र-
मोपादानतायाश्चायोगात्, तेषामिव रूप्यसैवोपादाननिवृत्तिं विना निवृत्तिप्रसंगाच्च ।
शुक्त्यज्ञानं नष्टमित्यनुभवविरोधाच्च ।

द्वितीयेऽप्येकया वृत्त्या किं सर्वतदज्ञानानां निवृत्तिः ? उतैकतदज्ञानस्य ? आद्ये शुक्तेः
पुनःकदाप्यप्रकाशो न स्यात् । अन्ये तदापि प्रकाशो न स्यात्, एकस्यावरणस्य निवृत्तावपि

ननु यथा साक्षात्प्रत्यक्षो दाहकमात्रनिष्ठो मण्वादिः दाहकशक्तिमिमिश्रितः । एवमावर-
णीयाविषयिण्येव वृत्तिरावरकनिष्ठशक्त्यभिभाषिकास्त्विति चेत्, एवं हि मणेरिव वृत्तेरपि
सहनशक्त्यभिभवसत्त्वेन सकलावच्छिन्नचैतन्यप्रकाशावपि । नहि मणौ सति कस्यापि दाहो
भवति । नच मण्येन प्रतिनियतदाहकशक्तिप्रतिकण्ठधरेव तत् स्यादिति वाच्यम् । तत्र प्रति-
नियनोद्देश्यत्वस्यैव नियामकत्वात् । प्रकृते च तादृशस्य नियामकस्य प्रमाणाभावेन भव्यकार्यत्वा-
दिति । समानविधया एव अभिभाषकत्वादिति भावः । (१) द्वितीयं निराह । शुक्तिवृत्तेरिति ॥
शुक्त्याकारवृत्तेरेवार्थः । तत्प्रतिबन्धकत्वे चेति ॥ आवरणशक्तिप्रतिकण्ठधरे चेत्यर्थः । किञ्च
आवरणमपि किञ्चिद्विषयम्, किंवा जडविशिष्टात्मविषयमिति चिकित्स्य नाद्य इत्याह— आविद्या-
कनेनमिति ॥ द्वितीयमनूय निराकरोति । जडविशिष्टात्मानमिति ॥ तस्य उपादानाभिभाव-
कत्वे (उपोपादानाभिभावकत्वे इति पाठान्तरम्) यः परेण दृष्टान्त उक्तः सोऽपि भ्रंशप्रतिपक्ष
इत्याह । प्रच्युतेति ॥ शिष्टमिति ॥ वृत्तेर्निवर्तकत्वे बाधकमित्यर्थः । ज्ञानमपि परंपरया
अज्ञाननिवर्त्यस्वीकार्यदाह । माद्यादिति ॥ तेषामिदं ॥ यथा ज्ञानमिदं तदवस्थाविशेषाणांमेव
साक्षाज्ज्ञानेन निवृत्तिः, एवं शुक्तिरूप्यस्यापि साक्षाज्ज्ञानेनैव निवृत्तिरस्तु । एवं च तच्चिद्वृत्त्युप-
पन्नस्य मध्ये अवस्थाविशेषः तच्चिद्वृत्त्याधिकं न कल्प्यमिति भावः । एवं तर्हि तथैवास्तु इत्यतः

अन्यस्य सत्त्वात् । अयं च दोषः अवस्थाविशेषपक्षेऽपि योज्यः । कथं च सादिशुक्त्यादे-
स्तदवच्छिन्नमर्चैतन्यस्य शानाद्यज्ञानविषयत्वम् ? निर्विषयस्यावरणस्यानवस्थानात् । नञ्च
पूर्वमनवच्छिन्नावरणमिदानीमवच्छिन्नावरणं जातम् । शुक्तिज्ञानेनेष मोक्षापातात् ।
एतेन व्यक्तितः पूर्वं जातिरिव विषयात् पूर्वमज्ञानमस्तीति निरस्तम् । प्रतिविषयमनेका-
ज्ञानाङ्गीकारायोगात् ।

यत्कृतं कौमुद्यां ज्ञानेन तत्प्रागभावनिवृत्तावप्ययं विकल्पः समः । ततश्च सत्त्व-
प्यनन्तेष्वज्ञानेषु बहुजनसंकीर्णदेशे वैयुतनिपातवत् त्रिदोषहरीषधयश्च ज्ञानमितराज्ञाना-
पसारणेनैकमज्ञानं नाशयतीति, तच्च । नहि मन्मते ज्ञानप्रागभावाः आवरणानि, किन्तु
दण्डप्रागभाववत् हेन्वभावरूपाः । नापि ज्ञानं तन्निवर्तकत्वेन हेतुः, किन्तु दण्डादिषु
स्वरूपेणैव । एवंच एको दण्ड इवैकं ज्ञानं स्वसञ्जातीयान्तरप्रागभावे सत्यपि स्वकार्यं जनये-
द्देव । कार्योत्पत्तौ हि कारणमत्ता तन्त्रं नतु कारणजातीयसर्वप्रागभावनिवृत्तिः, असम्भवात् ।
त्वन्मते तु वृत्तेरावरणनिवर्तकत्वादेकस्मिन्नज्ञाने निवृत्तेऽप्यन्यस्य यवनिकान्तरवत् सत्त्वात्
कालान्तर इव वृत्तिकालेऽप्यप्रकाशः स्यात् । नचालोकाभावस्तम् इति मते तमः कुष्मादि-
वदावरणम्, हेन्वभावरूपत्वात् । नाप्यालोकस्तन्निवर्तकत्वेन ज्ञानहेतुः किन्तु स्वरूपेणैव ।

आह । शुक्त्यज्ञानमिति ॥ तथाच अनुभवानुरोधेन एकाज्ञानपक्ष एव स्याज्य इति भावः ।
द्वितीयेऽपीति ॥ यावन्नि ज्ञानानि तावन्मयज्ञानानीति द्वितीयपक्षेऽपीत्यर्थः । कदापीति ॥ वृत्ति-
कालेऽपीत्यर्थः । योज्य इति ॥ किं एकया वृत्त्या सर्वावस्थाविशेषाणां निवृत्तिः, उत एकस्याः ।
आद्ये कदापि न्यप्रकाशो न स्यादिति । अन्ये वृत्तिकालेऽपि प्रकाशो न स्यात् । अवस्था-
विशेषरूपावस्थान्तरसम्भाविति योज्य इत्यर्थः । एकानेकाज्ञानोभयसाधारणदोषमाह । कथं चेति ॥
निर्विषयत्वेति ॥ ज्ञानवत् सविषयस्वभावत्वादिति भावः । प्रवच्छिन्नावरणमिति ॥ प्रागवृत्तमेव
पश्चादवच्छिन्नं जातमित्यर्थः । एकाज्ञानमभिप्रेत्य शेषमाह । शुक्तिज्ञानेनेति ॥ शुक्तिज्ञानेनेष
मोक्षापातनेत्यर्थः । अङ्गीकारायोगादिति ॥ अङ्गीकारयोगव्योक्तत्वादित्यर्थः । अयं विकल्पः
सम इति ॥ ज्ञानेन किं सर्वं प्रागभावा निवर्तने, उत एक एव प्रागभावो निवर्तने । नापः ।
सकलज्ञानोभयस्यापत्तेः । न द्वितीयः इत्यज्ञानप्रागभावे सति ज्ञानकालेऽपि कार्याभावापातादि-
त्येकरूप इत्यर्थः । अथ एक एव प्रागभावो ज्ञानेन निवर्तने । न व्योक्तदोषः । ध्यानाद्यन्त-
प्रागभावस्य अनावरणत्वावित्यन्त आह । तत्रेति ॥ हेन्वभावरूपा इति ॥ व्यवहारहेन्वभाव-
रूपा इत्यर्थः ॥ नापि ज्ञानं तन्निवर्तकत्वेनेति ॥ तथा च न प्रागभावान्तरमन्त्रं कार्याभावः आधा-

नाप्येकैकालोकाभावस्तमः किंत्वाऽऽलोकत्वावच्छिन्नतदभावः । नचैकस्मिन्नप्यालोके सति सोऽस्ति । भाविज्ञाननिबर्त्यमज्ञानं त्वेतज्ज्ञानकालेऽप्यस्तीति वैषम्यम् । नचेहाप्यज्ञान-
समुदाय एवावरणं, एकेन च ज्ञानेनैकस्मिन्नज्ञाने निवृत्ते स नास्तीति प्रकाशोपपत्तिरिति
वाच्यम् । वृत्तिनाशेऽपि समुदायाभावस्य सत्त्वेन सदा प्रकाशापातात् । अयुक्तं चामूर्ताना-
मज्ञानानामपमरणम् । तस्मादनुकूलतर्कहीना मिथ्यात्वहेतवः ॥

॥ इति प्रतिकर्मव्यवस्थाभङ्गः ॥ २४ ॥

ययितुं शक्यः । तन्निर्कर्तव्येनैव व्यवहारादिति हेतुत्वे एव तत्प्रसंग इति भावः ॥ स्वरूपेणैवेति ॥
ज्ञानत्वादिनैवेत्यर्थः । ननु अलोक्यभावस्य तमस्त्ववादिनां मते आलोककाले घटादिप्रत्यक्षं न
स्यात् । भाष्यालोकप्रागभावस्य तमोरुपस्थावरकस्य सत्त्वादित्याशङ्क्याह ॥ न च आलोक्यभाव
इति ॥ किञ्च नुप्यनु वृत्तेन इति न्यायेन भवतु तमः प्रतिकर्तव्यम्, तथापि एकस्मिन्नालोके
सति तमो नास्त्येव । नहि एकैकाभावः तमः । आलोककालेऽपि तमोव्यवहारापत्तेः । अपितु समय
विशेषसंसर्गिसंसर्गविशेषावच्छिन्नालोकत्वावच्छिन्नसामान्याभावः । सच यत्किञ्चिद्विशेषविरोधि-
त्वात् तदा नास्त्येवेत्याह ॥ नाप्येकैकालोकाभावस्तम इति ॥ न च सामान्याभावस्य प्राग-
भावविरोधित्वात् कथं प्रागभावसति सत्त्वम्, प्रागभावे आरोप्यसम्बन्धान्यसम्बन्धेन अविरोधात् ।
यद्वा अलोकत्वाभ्ययावदभाव एव अलोकत्वावच्छिन्नाभावत्वेन विवक्षितः । सोऽपि यत्किञ्चि-
द्विशेषविरोध्येव । अत एवावरण एव शङ्कां करिष्यति ॥ नचेहापि अज्ञानसमुदाय एवेत्यादिना ॥
अप्यप्य समुच्चयास्तत्तत्भावेनापिरयुक्तः स्यादिति भावः ॥ भावीति ॥ अज्ञाननिष्ठावरकत्वस्य
प्रत्येकं पर्यवसितत्वादिति भावः । ननु वृत्तिरेकमज्ञानं नाशयति । इतराणि अपसारयति । यद्वा
सर्वाण्यपि अपसारयत्येवेति मते न कोऽपि शेष इत्यत आह ॥ अयुक्तं चेति ॥ मूर्तत्वस्य
कियाजनकत्ववच्छेदकत्वादिति भावः । परममूलमुपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥

॥ इति प्रतिकर्मव्यवस्थाभङ्गः ॥ २४ ॥

॥ अथ मिथ्यात्वहेतूनां प्रतिकूलतर्कविवरणम् ॥

प्रतिकूलतर्कद्वयैते । तथाहि । यदि विश्वं कल्पितं स्यात् तदा साधिष्ठानादिकं स्यात् । भ्रान्तेस्सदृशं सत्यं चाधिष्ठानं प्रधानं दोषमज्ञानं बाधकज्ञानं द्रष्टारं देहेन्द्रियादिकं च विनाऽयोगात् । निस्सामान्ये निर्विशेषे चात्मनि अधिष्ठानत्वे तन्त्रस्य सामान्यतो ज्ञातत्वे सत्यज्ञातविशेषत्वस्याभावात् । उक्तं हि —

“अधिष्ठानस्य कान्त्स्येन ज्ञानेऽज्ञाने च न भ्रमः ।

ज्ञाताज्ञातविभागस्तु निर्विशेषे न पुन्यते ॥” इति

ननु न सामान्यज्ञानं सद्विशेषज्ञानं च तत्र तन्त्रम् गौरवात् । किन्तु स्वरूपाज्ञानं विशेषज्ञानं च । लाघवात् । तच्च स्वप्रकाशे निर्विशेषे चात्मन्यस्तीति चेन्न । त्वन्मतेऽपि भ्रान्तेस्संस्कारादि-
त्रयजन्यत्वात् । सामान्याकाराज्ञाने च संस्कारानुद्बोधात् । असद्विशेषाज्ञानस्य च बाध-
कालेऽपि सत्त्वात् । बन्धीके स्वाणुत्वभ्रमनिवर्तकस्यापि पुंस्त्वभ्रमस्य बन्धीकत्वप्रमानिवर्त्यत्वेना-
ततो भ्रमकालाज्ञाताधिष्ठानविशेषप्रमां विना भ्रमानिवृत्तेः । (ननु) अथ भ्रमविरोधिज्ञाना-
भावस्तत्र तन्त्रम्, नतु विशेषाज्ञानम् । विश्वभ्रमोपादानाज्ञानस्य च भ्रवणादिजन्यमात्म-
मात्रविषयं दृष्टिज्ञानं विरोधि नतु विद्वरूपज्ञानमिति चेन्न । अस्याविद्याविषयभङ्गे निरभिष्य-
माणत्वात् ।

॥ अथ मिथ्यात्वहेतूनां प्रतिकूलतर्कविवरणम् ॥

एते दृश्यत्वादिहेतवः । साधिष्ठानादिकं स्यादित्यत्र परस्वेष्टापत्तिमात्राङ्गसाधिष्ठानादा-
कापाद्यनावच्छेदकोपदर्शनेन तां कारयति ॥ भ्रान्तेरिति ॥ भ्रान्तेरयोगादित्यन्वयः ॥ सत्यमिति ॥
एतच्चाधिष्ठानादिषु सर्वेषु स्वस्थस्थिते ॥ प्रधानमिति ॥ अधिष्ठाननिष्ठत्वाद्यप्यपत्तिर्योगीत्यर्थः ॥
निर्विशेष इति ॥ धर्ममात्रगत्य इत्यर्थः ॥ सामान्यज्ञानमिति ॥ सामान्यधर्मप्रकरणधर्मिज्ञान-
मित्यर्थः ॥ सद्विशेषेति ॥ अनेकधर्मिणि विद्यमानस्यावर्तकमित्यर्थः ॥ गौरवादिति ॥ सामान्य-
धर्मप्रकरणधर्मिणि विद्यमानस्यावर्तकमित्यर्थः ॥ प्रवेष्टादिति भावः । संस्कारादीत्यादिपदेन दोषसंप्रयोगयोर्मन्त्रणम् ।
असद्विशेषेति ॥ तथा च बाधकत्वाविद्यमानविशेषादर्शनस्यैव भ्रमहेतुत्वं बाध्यम् । अस्यया
बाधकालेऽपि भ्रमः स्यादिति भावः । ननु सद्विशेषाज्ञानस्य भ्रमहेतुत्वे सद्विशेषज्ञानं भ्रम-
विवर्तकं स्यादिति कस्मीके स्थाणुत्वभ्रमनिवर्तकः पुंस्त्वभ्रमो न स्यात्, सद्विशेषाज्ञानादित्यन्य-
थाह ॥ बन्धीक इति ॥ बन्धीके पुंस्त्वभ्रमस्य तच्च स्थाणुत्वभ्रमनिवर्तकत्वंऽपि यावत् भ्रम-

किञ्चात्मानात्मनोऽष्टयत्वात्मत्वानात्मत्वादिना मेदज्ञानाभाविष्ठानाप्यस्तभावः ।
उक्तं हि त्वयैव ।

“ तवेदंते स्वतान्यत्वे त्वत्तादृशे परस्परम् ।
प्रतिद्वितया लोके प्रसिद्धे नास्ति संशयः ॥ ”

इति । “ स्वयमात्रेतिपर्यया ” इति च । अपि चाविष्ठानतिरोधानं विनाध्यासासंभवस्य
तथापि संमतत्वात् प्रकाशमात्रस्वभावस्य चात्मनः तिरोधाने प्रकाशनिवृत्तत्वेन कथं तदधीन-
प्रकाशस्याविद्यादेरप्यस्तस्य प्रकाशः । किञ्च घटाद्यनुविद्धत्वेनाप्रतीतस्यात्मनः कथं तदधि-
ष्ठानत्वम् । न च सन् घट इति स्फुरति घट इति चात्मा तदनुविद्धतया भातीति युक्तम् ।
चाक्षुषादिज्ञाने रूपादिहीनात्माप्रतीतेरित्युक्तत्वात् । न च स्वप्रकाशसदृशभूतं घटाधिष्ठानं
चैतन्यं स्वत एव भातीति युक्तम् । घटस्यापि तत्संबन्धेन स्फुरणसंभवे वृत्तिवैयर्थ्यात् । घटः
स्फुरतीत्यस्य च स्फुरणानुभवत्वेन घटानुभवत्वायोगात् । नन्वथापि न प्रधानं भ्रमहेतुः
किंतु तत्संस्कारः स च तत्प्रमथेव तद्भ्रमेणापि । अत्र च पूर्वपूर्वप्रपञ्चभ्रम अनादिः । न च

निवृत्तेरविष्ठानविशेषप्रमां विनाऽयोजेन विज्ञानो निर्विशेषत्वे तज्ज्ञानस्य यावद्व्यभिचरित्वमेव न
स्यादित्यर्थः ॥ तत्रेति ॥ अविष्ठानत्व इत्यर्थः ॥ विश्वभ्रमोपादानंति ॥ विश्वभ्रमस्येति वक्तव्ये
उपादानप्रवृत्तं तु उपादानविरोधादेव उपादेयविरोध इति सूचयितुमिति द्रष्टव्यम् । निर-
मित्यभाजन्यादिति ॥ वृत्तिवैयर्थ्यस्य विषयोपरागर्थेति मते तस्य ज्ञाननिवर्तकत्वादित्यादिनेति
शेषः । किञ्च भ्रमविरोधिवन्किञ्चिज्ज्ञानाभाषो न हेतुत्वेन वाच्यः, अतिप्रसङ्गात् । सामान्याभावस्तु
व्यावर्तकधर्मज्ञानस्यापि भ्रमविरोधिनया नास्तीत्याह । किञ्चेति ॥

ननु व्यग्रत्वं इकवावच्छिन्नचैतन्याभिन्नम् अध्यास्सतु चिन्मात्रे, तत्र च व्यावर्तकधर्मज्ञान-
मस्त्वैवेत्यस्वरसादाह । अपिचेति ॥ किञ्चेति ॥ अन्यत्र इदमर्थस्य आरोप्यानुविद्धतया प्रतीति-
दर्शनादिति भावः । वृत्तिवैयर्थ्यादिति ॥ न च प्रतिकल्पापगमाद्यं सेतिवाच्यम् । वृत्ति-
हेतोरेव तदुपपत्तेः । न चैवं स्वकर्ममतेऽपि ज्ञानापलापः । ज्ञानासीत्यनुव्यक्तसायानुरोधेन ज्ञानस्य
अवश्यं स्वीकारात् । ज्ञानहेतुना च तस्योपपादयितुमशक्यत्वादिति भावः ॥ घटः स्फुरतीति ॥
यद्यपि घटानुभवः स्वप्रकाशतया स्फुरणानुभवकश्च एव । अत एव घटमज्ञानामीत्याकार-
णं एव मवां विषय एवोन्पन्न इति आभाकराणामप्यभ्युपगमः । तथापि अविष्ठानानुबोधस्य नाय-
माकारः । एवं रज्जुमयि हि तदनुभवाविति भावः ॥ तद्भ्रमेणापीति ॥ विशिष्टज्ञानव्यस्यैव

प्रमाज्य एव संस्कारो भ्रमहेतुः । सत्यपि संस्कारे प्रमाजन्यत्वाभावेन भ्रमाभावादर्शनात् । नच तार्किकस्येवाप्यस्तमेव देशान्तरादौ सदित्वावयोर्मतम् । नैवम् । एवं सत्याधिष्ठानधीरेष भ्रमहेतुः तद्विधं भ्रमरूपानादिरिति शून्यवादिरीत्याधिष्ठानस्याप्यसम्भावातेनाधिष्ठानत्वेन ब्रह्म सदिति त्वदुक्त्ययोगात् । अधिष्ठानवत्प्रधानस्याप्यवाधात् । तथाच

“प्रधानमिष धीमात्रादधिष्ठानमपि भ्रमे ।

हेतुस्सुगतरीत्या स्यादवाधस्तु द्वयोस्तमः ॥”

एतत्प्रपञ्चासाध्यार्थक्रियाकारिणश्च तात्त्विकप्रपञ्चान्तरस्याभावे स्वोचितार्थक्रियाकारिणः शुल्बादिसिद्धोत्पत्त्यादिकस्यासंबात्मन इव खोपाधौ निषेधायोगेन तत्र तात्त्विकत्वापाताच्च । त्वन्मते प्रातिभासिकरूपे त्रैकालिकनिषेधस्य व्यावहारिकरूपविषयत्ववद् व्यावहारिक-प्रपञ्चेऽपि नेह नानेति त्रैकालिकनिषेधस्य पारमार्थिकप्रपञ्चान्तरविषयत्वावश्यंभावाच्च । प्रातिभासिकसंब पारमार्थिकत्वाकारेण त्रैकालिकनिषेध इति तु निरस्तम् । कल्पाद्यभ्रमा-योगाच्च कल्पान्तरीयसंस्काराद्ब्रह्मोत्पत्तौ च नारिकेलीपवासिनो गुंजापुंजादावग्न्यारोपः स्यात् । एतज्जनमन्यननुभूततत्किरसस्यापि बालस्य गुडादावाप्यगतपित्तद्रव्यनिष्ठतत्त्व-त्वारोपस्तु जनन्यगतिकत्वाज्जन्मांतरीयसंस्कारजन्यः । यथा माषराशिस्यमण्यां माषामेदा-रोप इव गृहमाणारोपोऽयं नतु संस्कारजन्यः । किञ्च चैत्रेण भैत्रे संस्काराध्यासोऽपि मैत्रस्य भ्रमादर्शनाद् जगद्ब्रह्महेतुसंस्कारस्य सत्त्वं दूरीरम् । नच स्वैनाध्यत्मसंस्कारादेव भ्रमः, भ्रमात्पूर्वं स्वस्य कार्यानुभेयसंस्काराध्यामनियमाभावात् ।

लाघवेन संस्कारजनकभावच्छेदकत्वादिति भावः ॥ आद्ययोरिति ॥ अनिषेधनीयासम्बन्धादि-वादिनोरित्यर्थः । नन्ववाधादेव अधिष्ठानस्य सत्त्वसिद्धिरित्यत्र आह ॥ अधिष्ठानवर्द्धति ॥

ननु नेह ज्ञानेव्याधिभूत्या प्रपञ्चस्य निषिद्धत्वेन अवाधितत्त्वप्रसिद्धिरित्यत्र आह ॥ एतत्प्रपञ्चति ॥ तथाचोदाहृतधुतिः जैतृप्रपञ्चविषया । तथाचैव तदुत्पत्त्याधिभूतप्रपञ्चस्य स्यादिति भावः । एवं तर्हि निषेधो निषेधयः स्यादित्यत्र आह ॥ न्यन्मन इति ॥ ननु निषेध-प्रतियोगित्वं ग्रहणे तु उत्तरप्रपञ्चस्य (तथाचैतत्प्रपञ्चस्येतिपाठान्तरम्) पूर्वप्रपञ्चः प्रथानमिति सर्वस्येव निषेधप्रतियोगित्वम् । न त्वारोप्यभिप्रायमपि निषेधप्रतियोगित्वं नः प्रम । अतः कुतः प्रपञ्चान्तरविषयत्वम् । अस्तु वा प्रातिभासिकस्यैव वाधवन्निषेधोऽपीत्यत्र आह ॥ कनरायेति ॥ अनन्यगतिकत्वादिति । ग्रहणे तु अकल्पितत्वेनाप्युत्पत्तेः ज्ञानन्यगतिकत्वात्मासि-भावः । अयमिति ॥ निकम्बमारोप इत्यर्थः । प्रपञ्चश्चमध्य इत्ययमाणारोप इति भावः ॥

यत्कृतं विवरणे गुणादिहीने ब्रह्मणि गुणादिकृतसादृश्याभावेऽपि केतकीगन्धसदृश-
स्मर्पगन्ध इति धीबलात् गन्ध इवेहापि सादृश्यान्तरं वा रक्तस्फटिक इत्यादिवत् सादृश्यं
विनैवाध्यासोऽस्त्विति । तत्र । इह कल्पितस्यासादृश्यस्याप्यविद्याध्यासाधीनत्वेनान्योन्या-
ध्यात् । रक्तस्फटिक इत्यस्य सोपाधिकभ्रमत्वेन निरुपाधिके सादृश्यनियमाच्च, रक्तद्रव्य-
स्फटिकयोरपि द्रव्यत्वादिना सदृशत्वाच्च । नच दोषादिकं विना भ्रमशङ्क्यः, अप्रामाण्यस्य
स्वतस्त्वाद्यापातात् । एवं द्रष्टृभावेऽपि न भ्रमशङ्क्यः, भ्रमस्य समानाश्रयप्रमानिवर्त्यत्वेन
ज्ञानस्य ज्ञातृसापेक्षत्वेन च द्रष्टुरवश्यंभावात् । एवं देहेन्द्रियाद्यभावेऽपि न भ्रमशङ्क्यः ।
प्रलये सत्यप्यज्ञानादौ देहादेरभावेन प्रमाया इव करणजन्यभ्रमस्याप्यदर्शनात् । नच
रूपाद्यध्यासे दोषादीनां देहेन्द्रियान्तानां व्यावहारिकं वा करणादिसमं वा सत्त्वं तन्त्रमिति
जगदध्यासेऽपि तथेति वाच्यम् । दोषादीनां व्यावहारिकसत्त्वस्याप्यसिद्धान्योन्याश्रयात् ।
परमार्थ (पारमार्थिक) सत्त्वस्य त्वौत्सर्गिकप्रामाण्येन सिद्धत्वात् । इह साक्षिरूपाज्ञानादिप्रतीतौ
करणाभावाच्च रूपाद्यध्यासे करणादेरप्यविद्यानसमस(वाक्यत्वे)त्वेनेहापि तथात्वापाताच्च,
दोषादेरप्यस्तत्वे तदभावस्य तात्त्विकत्वापातेनातात्त्विकेन च तात्त्विककार्यप्रतिबन्धायोगेन
दुष्टनया बौद्धकल्पितवैदजन्यज्ञानस्यैव जगज्ज्ञानस्य प्रामाण्यापाताच्च । दोषाद्यध्यासस्यापि
दोषान्तरापेक्षत्वेनानवस्थाद्यापाताच्च, कस्यचिदोषाभावेऽप्यारोपे अप्रामाण्यस्य स्वतस्त्वं स्यात् ।

गुणादिकृतेति ॥

मामान्यान्त्येव भूयामि गुणावयवकर्षणाम् । भिन्नप्रधानमामान्यवर्तिसादृश्यमुच्यते ॥
इति लभणाकान्तसादृश्याभावेऽपीत्यर्थः ॥ सादृश्यान्तरमिति ॥ पदार्थान्तरमित्यर्थः ।
कल्पितस्येति ॥ कल्पितस्य च सादृश्यस्यानभ्युपगमादिति भावः । अन्योन्याश्रयादिति ॥ न
ज्ञानादित्वादत्रोच्यते इति वाच्यम् । ज्ञानादित्वे ज्ञातृवत् अभ्यस्तत्त्वमेव न स्यादिति भावः ॥
दोषादिकमिति ॥ अत्रापिपदान् अज्ञानवाचकज्ञानयोः परिग्रहः । स्वतस्त्वाद्यापातादित्यादि
पदान् तद्विषयवशात्तथापि भ्रमः स्यात् । पूर्वेज्ञानस्य भ्रमत्वमेव न सिद्ध्येदिति दृषणयोः परि-
ग्रहः ॥ भ्रमस्येति ॥ भ्रममात्रस्येत्यर्थः ॥ अन्योन्याश्रयादिति ॥ विश्वस्य कल्पितत्वे सिद्धे
तदन्तःपतिनां कल्याणध्यासहेतुदोषादीनां व्यावहारिकत्वसिद्धिः । तत्सिद्धौ च तद्दृष्टान्तेन
जगदध्यासहेतुज्ञानादीनां व्यावहारिकत्वेननुपपत्त्यभावेन विश्वस्य कल्पितत्वसिद्धिरित्यन्योन्याश्रय-
इत्यर्थः ।

जन्मेवं ज्ञानस्य प्रमात्वे सिद्धे तद्विषयस्य सत्त्वसिद्धिः । तत्सिद्धौ च ज्ञानस्य प्रमात्व-
निष्ठिरित्यन्योन्याश्रयात् जगतस्तत्त्वमित्यतःपरमार्थसत्त्वमपि न सिद्ध्येदित्यत आह ॥ परमार्थ-

न चानादित्वेन वा भेदवत् स्विर्वाहकत्वेन वाऽविद्यास्यदोषस्य तदनपेक्षा । तत्
 एवाधिष्ठानानपेक्षापातात् । विषयस्वानादित्वेऽपि प्रतीतेर्दोषाजन्यत्वे अप्रामाण्यायोगाच्च ।
 “अविद्यारोपे तस्या एव दोषत्वे लाघवेन जगदारोपेऽपि तस्या एव दोषत्वापाताच्च”
 स्विर्वाहकत्वे भेदो भिन्न इति ब्रह्मज्ञानमज्ञातमिति व्यवहारसंभवेऽपि प्रतीतिमात्रशरीरस्ववि-
 षयधीहेतुत्वेन स्वस्य स्वस्मात्पूर्वभावित्वायोगाच्च, बाधकज्ञानस्यापि बाध्यत्वे बाधपरम्परयाऽ-
 नवस्था(देर्व)या वक्ष्यमाणत्वाच्च । रूप्याद्यध्यासेऽधिष्ठानस्यापि तदेव सत्त्वं तन्त्रमितीहा-
 प्यधिष्ठानस्यापि तथात्वापत्तेश्च । नच तत्राधिष्ठानज्ञानावाच्यं सत्त्वं तन्त्रं दोषादीनां तु
 व्यावहारिकं तन्त्रमिति ब्रह्मकल्पनमसति बाधकं युक्तम् । नचेह दोषादीनां मिथ्यात्वमेव
 बाधकम् । अन्योन्याश्रयात् । नच कृतिपयाध्यासे प्रातिभासिकाध्यासे साध्याध्यासे वा
 दोषादिसत्त्वं तन्त्रम्, नन्वाधिष्ठानेतरसर्वाध्यासे व्यावहारिकाध्यासे वा अनाद्यध्यासे वेति
 युक्तम्, अधिष्ठानेतरसर्वाध्यास एवायुक्त इत्युच्यमानत्वात् । लाघवेन प्रथमोपस्थितत्वेन
 च प्रवृत्तिमात्रभूममात्रे प्रति संसर्गधीषद्द्वयोरिवाध्यासमात्रं प्रति तस्य तन्त्रत्वाच्च । अन्यथा

मन्त्रस्येति ॥ कारणं समसत्त्वं तन्त्रमिति द्वितीयं प्रयोजकं वृण्वति ॥ इह माक्षिरूपेति ॥
 दोषादेरिति ॥ अत्र दोषपरमागन्तुकदोषपरम् । आदिपञ्चादिकानपरिग्रहः । अनवस्थादीत्यादि-
 पदेनान्योन्याध्यासिपरिग्रहः ॥ तदनपेक्षेति ॥ दोषानपेक्षेत्यर्थः ॥ तत् एवेति ॥ अनादित्वादेष्टेत्यर्थः ॥
 प्रतीतिमात्रशरीरेति ॥ सत्येतरविषयाणवत् स्वस्वममीत्योः समसमयत्वेन स्वं प्रति स्वप्रतीतिं प्रति
 वा हेतुत्वनिराकार्यमपभितस्य स्वस्मिन् स्वपूर्ववर्तित्वस्य स्वप्रतीतिं प्रति वा पूर्ववर्तित्वस्यायोगादि-
 त्यर्थः । ननु चरमकृतेर्बाध आत्मकप त्वेति नानवस्थेत्येतरत्वेनाह ॥ रूप्याद्यध्यास इति ॥
 अधिष्ठानस्य गुक्त्यादेः तदेव बाध्यमेव । ननु सर्वत्राधिष्ठानस्य स्वज्ञानबाध्यमेव सत्त्वं तन्त्रम् ।
 दोषादीनाम्तु व्यावहारिकसत्त्वं दर्शनान् । एषश्च रूप्याधिष्ठानगुक्त्यादेः बाध्यत्वेऽपि जगदध्यासाधि-
 ष्ठानत्वेन ब्रह्मवैतन्यस्य निरधिष्ठानत्वेन स्वज्ञानाबाध्यत्वं सत्त्वं पारमार्थिकत्वकल्पमेव पर्यवस्यतीत्या-
 शास्य निगकरोति ॥ नचेति ॥ तथा च सर्वत्राधिष्ठानज्ञानाबाध्यमेव सत्त्वं तन्त्रमिति भावः ॥
 अन्योन्याध्यासिदिति ॥ एष्यत्वादिहेतुभिर्मिथ्यात्वे सिद्धे वैकल्पिकरूपेण प्रतिफलमर्पणद्वयभाष-
 निष्ठिः । तस्मिन् च तत्रेव हेतुभिः मिथ्यात्वमिद्विगिति अन्योन्याध्यासित्यर्थः ॥ कृतिपयाध्यास
 इति ॥ अथास्वविशेष इत्यर्थः । तमेव विशेषं वदोपति ॥ प्रातिभासिकेत्यादिना । अधिष्ठानेतरसर्वा-
 ध्यास इति उक्तमेव वदोपति ॥ व्यावहारिकेत्यादिना । लाघवेनेति । प्रातिभासिकः । ध्यासः । यावदपेक्षया
 कथासम्बन्धस्य लघुशरीरत्वेनेत्यर्थः ॥ प्रथमोपस्थितत्वेन चेति ॥ बाधालागनन्तरं प्रातिभासि-
 कत्वापरिस्थितिं विनाप्यध्याससम्बन्ध उपस्थितिमवधारयति भावः । तस्मिन् । दोषादिसम्बन्धेत्यर्थः ।

संसर्गधीवद्वा अपि संवादिप्रवृत्त्यपर्वतीयध्वौ प्रति हेतुः स्वातामित्यनुमानमात्रोच्छेदः । एवं
माधिष्ठानेऽप्यासे प्रातिभासिकाप्यासे वा साधप्यासे वाधिष्ठानसत्त्वं तन्त्रं नतु सर्वाप्यासे
व्यावहारिकाप्यासे वा अनाद्यप्यासे वेति च स्यात् । तस्मादप्यासमात्रेऽधिष्ठानस्य दोषा-
दीनां चाधिष्ठानज्ञानबाधयं सत्त्वं तन्त्रमिति जगदप्यासहेतुदोषादयो ब्रह्मज्ञानाबाध्याः स्युः ।
एवंच

“ लोकेऽधिष्ठानवत्सत्यो दोषादिप्रमकारणम् ।
दृष्टोऽतो ब्रह्मवत्सत्यो दोषादिस्स्याजगद्भ्ये ॥ ”

किञ्चार्थस्यासत्यत्वेऽपि ज्ञानं सदेवेति वक्ष्यमाणत्वाद्वितिरूपं तद्विशिष्टचिद्रूपं वा
षटादिज्ञानं सत्यं स्यात् । किञ्च बन्धस्यात्यन्ताभावप्रतियोगित्वरूपमिध्यत्ववचने तदभावाय
यतो न स्यात् । अत्यन्ताभावस्याभाष्यत्वात् । नच पारमार्थिकत्वाकारेणात्यन्ताभावः
स्वरूपेण तु निवृत्तिरिति युक्तम् । तस्य निराकारे ब्रह्मणीव स्वरूपाबाधेनाप्युपपत्तेः ।
गौरनाद्यन्तवतीत्यादिषुत्यनुसरणाय पारमार्थिकत्वाकारेण निवृत्तिः स्वरूपेण त्वनुवृत्तिरित्या-
पाताच्च । नच तत्प्रतीत्युच्छेदार्थं यन्नः, तस्या अपि मिथ्यात्वात् । अन्यथा मोक्षेऽपि
बन्धप्रतीत्यापत्त्या प्रातीतिकबन्धापातात् ।

अन्यथेति । बाधकं विना नाद्यवप्रथमोपस्थित्योपनावर इत्यर्थः ॥ अनुमानमात्रेति ॥ कार्यकारण-
भावमूलकानुमानमात्रेत्यर्थः । अमरश्चेऽपीति ॥ मिथ्यात्वेऽपीत्यर्थः । अभ्युपगमवादोऽयम् ।
दृष्टान्तादिहेतूनामुक्तवृत्तगमस्तत्त्वेन मिथ्यात्वासिद्धेति ॥ अत्यन्ताभावस्येति ॥ आकृताभावप्रति-
योगिनश्च निस्स्वकफलेन तस्य निवृत्त्ययोगेन अत्यन्ताभावस्यैव साध्यत्वं वक्तव्यमिति भावः ॥
तस्येति ॥ पारमार्थिकत्वाकारेण अत्यन्ताभावस्येत्यर्थः । गौरनाद्यन्तवती आद्यन्तवती न
भवतीति तच्छून्यत्वार्थः । नन्वनादिरन्तवती चेति । एषोऽभ्यासः सनातन इति धृत्या
स तत्र एवेति नुक्ती विज्ञेयप्रतिषेधकधृत्या च विरोधापत्तेः । नचैवं विध्यमायानिवृत्तिरिति
धुनिविरोधः । उदाहरणे कथुन्यनुसारेण तस्याः माकाकार्यवृत्त्यादिनिवृत्तिरित्यात् । प्रपञ्चितभा-
वमर्थः तन्वमाशिरूपेष्टिकायाम् । न च त्वन्मते कथनिकृत्यर्थं वक्षो न स्यादिति वाच्यम् ।
प्रस्ताभिः प्रकृतिसम्बन्धविरोधस्यैव कथनोपादेन प्रकृतेर्निवृत्तत्वेऽपि तत्सम्बन्धनिवृत्तौ विरोधा-
भावरिति ॥ मिथ्यात्वादिति ॥ तस्याच्च पूर्वोक्त एव दोष इति भावः ॥ अन्यथा
मोक्षेऽपीति ॥ तस्या सम्यक्स्य निवृत्तेन अभ्युपगममिति भावः । कथं यदि ब्रह्मणि
अभ्यस्तः स्यात् तर्हि तच्चिरिभ्यासवत्साध्यतस्तत्कालकारनिवृत्तौ न स्यात्, देवतानि विध्यास-

किञ्च बन्धस्य ब्रह्मण्यप्यस्तत्वे तद्विधिध्यासनसाध्यतत्साक्षात्कारनिवर्त्यत्वं भवणादि-
नियमादृष्टसापेक्षज्ञाननिवर्त्यत्वं च न स्यात् । नहि देवतानिदिध्यासनसाध्यतत्साक्षा-
त्कारनिवर्त्ये दुरितं तत्राप्यस्तं न वा दूरगमनादिनियमादृष्टसापेक्षसेतुदर्शननिवर्त्ये दुरितं
तत्राप्यस्तम् । नच नियमादृष्टं न बन्धनिवृत्तौ हेतुः किन्तु ब्रह्मापरोक्ष एवेति युक्तम् ।
अवघातमाध्यवैतुष्यान्प्रापृक्षेव भवणसाध्यापरोक्षान्यमुक्तेरेव तत्साध्यत्वात् । अन्यथा
भवणनियमादृष्टसाध्या माक्षात्कारे भवणनिरपेक्षसोपायान्तरस्याप्रसक्त्या तत्प्रसक्त्यधीननि-
यमविध्ययोगात् । नच परोक्षज्ञानमेव भवणादपरोक्षज्ञानं तु नियमादृष्टादिति युक्तम् ।
भवणविधौ परोक्षज्ञानप्रवाहरूपनिदिध्यासनसाध्यापरोक्षज्ञानस्यैव दृष्टिर्नोद्देशात्, साक्षात्कर्तव्य
इति ध्रुव्यन्तराच्च, त्वन्मते परोक्षज्ञाने कामनायोगेन तस्योद्देश्यत्वायोगाच्च । आपरोक्षपर्य्यैव

साध्यतत्साक्षात्कारनिवर्त्यदुरितविशेषवत् । बन्धो यदि तथा स्वास्ति भवणादिनियमादृष्ट-
सापेक्षब्रह्मसाक्षात्कारनिवर्त्या न स्यात् । दूरगमनादिनियमादृष्टसापेक्षसेतुदर्शननिवर्त्य-
दुरितविशेषवदिति प्रतिकूलतर्कान्तरे आह ॥ किञ्चेति ॥ ननु न बन्धस्य नियमादृष्ट-
सापेक्षब्रह्मज्ञाननिवर्त्यत्वा येन ब्रह्मण्यप्यस्तत्वं न स्यात् । किन्तु ब्रह्मापरोक्षज्ञानमात्र-
निवर्त्यत्वं नियमादृष्टन्तु तथैवोपयुज्यत इत्याशङ्क्य निराकरोति ॥ नचेति ॥ अन्यथेति ॥ भवण-
नियमादृष्टस्य साक्षात्कारान्यफलानभ्युपगमे भवणे नियमविधिर्न स्यात् । तथैव हि नियमविधिः
यत्र साधनान्तरप्राप्तिकृता विधिस्तिस्रसाधनस्य पाक्षिकी प्राप्तिर्निवारयितुं शक्यते । प्रकृते च
नियमादृष्टसाध्या साक्षात्कारे भवणनिरपेक्षसाधनान्तरप्रसक्तिरेव नास्तीति न तत्र नियमविधिः
संभवतीति भावः । परोक्षज्ञानमेवेति ॥ तथाच भवणफलमप्यपरोक्षज्ञानस्यैव नियमादृष्टसाध्यावोप-
गमात् भवणसाध्या च परोक्षज्ञाने साधनान्तरप्राप्तिर्लभ्यात् न भवणे नियमविध्युपपत्तिरिति
भावः । परोक्षज्ञानप्रवाहरूपेति ।

यद्यपि निविध्यात्मने ज्ञानान्यमानसक्रियारूपमिति पराभ्युपगमः । तथापि ज्ञानातिरिक्त-
मानसक्रियारूपत्वे मानाभावः । न च विधेयत्वानुपपत्तिरेव मानम् । पन्थब्रह्मणादिषु ज्ञान
विशेषस्य विधेयत्वसंभवात् । यथा कैतलम् तथा तृतीयपरिच्छेदे ज्ञानविधिसमर्थनं स्पष्टं अभिप्रेत्यति ।
हृत्प्रज्ञादृष्टादिति । यद्यपि दृष्टेः पदार्थज्ञानान्दोषेन इत्यादिवाचकान् नानार्थतया परोक्षज्ञानार्थ-
कत्वमपि संभवति । तथापि वाचकं विना प्रबुद्धप्रयोगमिदं पदार्थं प्राप्य इति दृष्टेः साक्षात्कारार्थ-
कत्वमेव युक्तमिति भावः । ध्रुव्यन्तराच्च । तथाच अत्र दृष्टेः साक्षात्कारपरम्यं नृत्तराप्रति
भावः । स्वप्नमत्र इति । अज्ञाने ज्ञाने कामनायोगान् ज्ञात एव परोक्षज्ञाने कामना वाच्या ।

नियमादृष्टसाध्यत्वेऽपि तत्साध्यदेवतापरोक्ष्यनिवर्त्यदुरितवदप्यस्तत्वायोगाच्च । किञ्च कल्पितत्वे स्वधीहेत्विन्द्रियामाधिकर्षात् प्रतिकर्मव्यवस्था न युक्ता स्यात् ।

किञ्च यदि जगत्कल्पितं स्यात्तदा त्वन्मतेऽपि “जन्माद्यस्य यत्” इति सूत्रे “यतो वे” त्यादि श्रुतौ च जन्माद्युक्तिः “ईश्वतेर्नाशब्द” इति सूत्रे “तदैक्षत” इत्यादिश्रुतौ च ईश्वरस्येष्टापूर्वककर्तृत्वोक्तिः “लोकवतु लीलाकैवल्यं” इति सूत्रे “ब्राम्हणस्य का सृष्टे” इति श्रुतौ च प्रयोजनाभावेऽपि लीलया सृष्ट्यायुक्तिः, “वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्” इति सूत्रे “पृथ्वेन पृथ्व्यं लोकं नयती” त्यादिश्रुतौ च कर्मसापेक्षत्वेनावैषम्योक्तिः, “तेजोऽस्तथाग्राह” इति सूत्रे “वायोग्नि” रित्यादिश्रुतौ च तेज आदेर्वाग्रादिजन्यत्वोक्तिः “विपर्ययेण तु क्रम” इति सूत्रे “पृथिव्यप्सु प्रलीयत” इति श्रुतौ च पृथिव्यादीनामबादौ लयोक्तिरित्याद्यपुक्तं स्यात् । न हि कल्पितस्य रूपादेर्जन्मादिकमीक्षापूर्वं सृष्ट्वं वा तद्भान्तेः प्रयोजनापेक्षा वा जीवस्य सुखदुःखेश्वरादिविषयभ्रान्त्येश्वरस्य वैषम्यादिप्रसक्तिर्वा एकस्य कल्पितस्य

तज्ज्ञानं च स्वविषयीभूतज्ञानविषयतावच्छेदकभूतस्यार्थस्य ज्ञाने सत्येव भवति, नान्यथेति प्रागर्थाज्ञानस्यावश्यकत्वेन तस्मिन्सासति सिद्धे इच्छाविग्रहात् तत्कामनैव नोपपद्यत इति अप्रत्ययन-विचेरर्थाज्ञानफलत्वं निराकुरुतेतत्तच्च मन इत्यर्थः । अयमुपेत्याह ॥ आपरोक्ष्यस्यैवेति ॥ तत्साध्येति ॥ नियमादृष्टसाध्येत्यर्थः ।

एतच्च “कार्मिक्यां कृत्तिकायोगे यः कुर्यात्स्वामिदर्शनम् ।

मती भूत्वा भवेत्तेन तत्पापस्य प्रणशानम् ॥

इत्यादिवाक्यावयवगन्तव्यम् । दुरितवदित्यस्यानन्तरं बन्धयेति शेषः ॥ किञ्चेति ॥ घटादिप्रपञ्चस्य कल्पितत्वे(न) शुक्तिरूपाविषत् प्रातिभासिकत्वावश्यभावेन ज्ञायमानावस्थाया एवाभावेन तद्वी-हेतुसन्निकर्षादिरनपेक्षितत्वापत्त्या त्वदभ्युपगतप्रतिकर्मव्यवस्थैव न स्यादित्यर्थः ।

यद्यप्यस्तत्कालिपक्षे यथा इन्द्रियासन्निकृष्टत्वाविशेषेऽपि दोषमहिम्ना शुक्तिरूप्यकर्म-रामादिधर्मवस्था तथैव दोषभ्रमसंस्काराधिष्ठानेनेन्द्रियसम्यग्बोधेनज्ञातमाधीमहिम्नैव प्रपञ्चस्य कल्पितत्वेऽपि स्वधीहेत्विन्द्रियसन्निकृष्टत्वं विनैव विलक्षणप्रतिनियतविषयधीकपकार्यस्य व्यव-स्थोपपत्त्यते । तच्चान्युक्तमाभावा अपि कल्पितत्वेन प्रातिभासिकत्वावश्यभावात् । तत्काले कार्यन्वाभिमतस्याभावेन दृष्टिमुद्रिपक्षमाभावापत्त्या तत्रैव त्वदुक्तव्यवस्थैवानुपपत्त्या स्यादित्यत्र तात्पर्यम् । नन्मतेऽर्थाति ॥ अत्रापिवाग्देन वक्ष्यमाणस्वीकृतत्वाच्च ज्ञानार्थानामुभयसम्पत्ति

कल्पितान्तरादुत्पत्तिर्वा तत्र लयो वा दृष्टः युक्तो वा । रूपादौ च जन्मेष्टापूर्वसृष्टत्वाभावेऽप्यस्तत्त्वमेव तन्त्रम्, नतु तद्विशेषः प्रातिभासिकत्वं तन्त्रम्, ज्ञाननिवर्त्यत्वेऽपि तस्यैव तन्त्रत्वापातात्, अनुमानमात्रोच्छेदस्योक्तत्वाच्च ।

नचेक्षरस्य मायाविवक्षामयितृत्वात्प्रयोजनादिप्रसक्तिः । आमयितुरीक्षरस्यापि सपरिकरस्य जीवैरप्यस्तत्त्वात् । नहीक्षरः स्वेन वा चिन्मात्रेण बाध्यस्तः । नच कल्पकं विना कल्पना । नच जीवानां बाधबादिभ्योऽभ्युत्थयितृत्वमत्रो बास्ति यः भुतेरालंबनं स्यात् ।

पक्षत्वं सूचयति ॥ पृथिव्यप्सु प्रलीयत इति भुतो वेति ॥ यद्यपि “विषयवेयेण कमोऽत उपपद्यते वेति” सूत्रे शङ्करभाष्ये

“अग्न्यप्रतिष्ठा देशवै पृथिव्यप्सु प्रलीयते ।

ज्योतिष्यापः प्रलीयन्ते ज्योतिर्वायौ प्रलीयते”

इति स्मृतिरेषोदाहृता । तथापि तस्मृतिस्मानार्थिकेयं भुतिरिति नैतदुदाहरणेऽपि दोष इति भावः ॥ अयुक्तं स्यादिति ॥ असर्वविषयत्वेन अग्रमाणं स्यादित्यर्थः । असत्त्वमेवोपपादयति ॥ नहीत्यादिना ॥ युक्तो वेति (वि) कल्पितस्य स्वकृतेण त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगिनो नृशृङ्गादिष्वसत्स्वरूपत्वादिति भावः । नन्वीक्षापूर्वकसृष्टत्वाद्यभावेऽप्यस्तत्त्वमात्रं न तत्र किमु प्रातिभासिकत्वम् । एवञ्च रूपादौ च तदभावेऽपि विषयविषयपञ्च तद्वह्नीकापे नानुपपत्तिरित्याशङ्क्याह ॥ रूपादौ वेति ॥ नतु तद्विशेष इति ॥ गौरवादिति भावः । गौरवस्यादोषत्वे बाधकमाह ॥ ज्ञाननिवर्त्यत्वेऽप्याति ॥ तस्यैव प्रातिभासिकत्वस्यैव ॥ अनुमानमात्रेति ॥ कार्यकारणभावमूलानुमानमात्रेत्यर्थः ॥ ३ कृत्वादिति ॥ संस्पर्धीवह्नी अपि संवादिप्रकृत्यपवर्तनीयधुमी प्रति हेतु स्यातामित्युक्त्यादिन्यर्थः । आमायितुरीक्षरस्याप्याति ॥ तथाच जीवस्यैव्वर्गे बाध्य इति अग्रमात्रेण तत्र प्रयोजनादिप्रसक्तं तदभावेऽपि भावः । इतरपयुक्तात्वेनेष्टरस्य जीवकल्पितत्वमेवोपपादयति ॥ नहीति ॥ आत्माध्यायदसङ्कोशात्मानस्य भावत्वाच्चेति भावः ॥ नच कल्पकं विनेति ॥ अग्रवत्पुरुषं विना भावनेरयोगात् । अन्यथा भोक्तृवृत्तापि भुजिक्रिया स्यादिति भावः ॥ नच जीवानामिति ॥ भुतिप्रकृतेः पूर्वमिति शेषः । यः भुतेरालम्बनमिति । यः भुतेर्विषय इत्यर्थः । तथा च निर्विषयत्वेनाग्रमात्रं नृनिर्गममिति भावः ॥ बौद्धागमस्याप्याति ॥ तस्यापि तद्वह्नीक्यज्ञमभ्याग्निमिद्वार्थविषयत्वेन आग्रमात्रापत्तेरिति भावः ।

नच भ्रान्तिं विना कल्पितमस्ति । न चैतद्वाक्यजभ्रान्तिसिद्धालम्बनेनैव एतद्वाक्यस्य
 ग्रामाण्यम् । बौद्धागमस्यापि तत्प्रसङ्गात् । त्वन्मते भ्रान्तिहेतूनां देहेन्द्रियादीनां पृथिव्यादि-
 कार्यत्वात् । ईश्वरस्य चाभ्रान्तत्वात् । भ्रान्तत्वे वा तद्भ्रान्तेरपि देहादिकार्यत्वादिति दिक् ।
 तस्माच्चानुमानं विश्वमिध्यात्वे मानम् । इमे मिध्यात्वहेतूनां प्रतिकूलतर्काः ॥

॥ इति मिध्यात्वहेतूनां प्रतिकूलतर्कविवरणम् ॥ २५ ॥

किञ्च भ्रान्तिसिद्ध्यर्थपरतया भुतेर्या त्वया सालम्बनता उच्यते तत्र किं सा भ्रान्तिर्जीवानाम्
 किंवा परमेश्वरस्येति विषयस्य आद्ये दोषमाह । त्वन्मत इति । तथाच सामग्रीबाधात् न
 पृथिव्यादेः जीवभ्रान्तिसिद्धत्वम् इति भावः ॥ द्वितीयं निराह ॥ ईश्वरस्य चेति ॥ परमप्रकृतमुप-
 संहरति ॥ तस्मादिति ॥

॥ इति मिध्यात्वहेतूनां प्रतिकूलतर्कविवरणम् ॥ २५ ॥

॥ अथ सामान्येन मिथ्यात्वश्रुतिनिरासः ॥

नापि श्रुतिः । श्रुत्या स्वस्वरूपसामान्याण्यतद्वैतयोग्यतादेर्मिथ्यात्वाबोधने प्रत्यक्षादिसिद्धतत्सत्यत्वोपजीवने ब्रह्मेतरसर्वमिथ्यात्वासिद्धेः । सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विधातव्येति महाभाष्योक्तन्यायेन प्रत्यक्षादिसिद्धषट्पादमिथ्यात्वासिद्धेः । बोधने श्रुतिबोध्यार्थस्य तात्त्विकत्वासिद्धेः । शब्दबोध्यस्य शब्दतन्त्रामाण्ययोग्यतादिना समसत्ताकत्व-
नियमादित्युक्तत्वात् । मदर्थे स्वाप्नदेवतादिवाक्येऽपि योग्यताप्रामाण्ये अपि सती एव, शब्दस्वरूपमपि मय सत्यम् । तव तु न तच्छब्दत्वेन मानम् । आप्त्यपौरुषेयत्वयोरभावात् । किन्तु यादृच्छिकसंवादि वा उपश्रुतिवशादशब्दज्ञानं लिङ्गत्वेन प्रमाणं वा । नच तात्त्विक-
सर्वमिथ्यात्वपरश्रुतिबलादिह समसत्ताकत्वनियमभङ्गः । “स्वर्गकामो यजेते” त्यादिविधे-
रूपजीव्याग्निविद्यावद्विषयकत्वेनेव द्वैतनिषेधस्यापि खोपजीव्ययोग्यतादीतरविषयकत्वेन

॥ अथ सामान्येन मिथ्यात्वश्रुतिनिरासः ॥ २६ ॥

ननु मास्तु मिथ्यात्वे अनुमानं मानम् । एकमेवाद्वितीयमित्यादिश्रुतिस्तु स्यादित्या-
शङ्क्याह ॥ नापि श्रुतिरिति ॥ मिथ्यात्वे मानमिति शेषः । ननु चिन्मिथ्यात्वे श्रुतिर्मानमिति वच-
नप्रत्ययः । किं स्वस्वरूपसामान्याण्येः मिथ्यात्वं न बोधयति वा बोधयति चेति चिकित्स्य तत्राप-
मन्य वृत्त्यति ॥ भुत्वा स्वस्वरूपेति ॥ सन्निपातलक्षण इति ॥ यो विधिर्यत्सन्निपातलक्षणो
भवति । यादृशावस्तुस्वरूपसामान्यासत्तिनिमित्तको भवतीति यावत् । न विधिर्यत्सन्निपाताय न
भवति । यास्वरूपोपजीवनेन यस्य वस्तुनः स्वरूपलाभो भवति तद्वस्तुस्वरूपविधाताय तद्वस्तु-
कारणं न भवति इति न्यायार्थः । यद्यपि षट्पादसम्बन्धादि श्रवणं न श्रुतेरुपजीव्यम् । तथापि
तदुपजीव्यजानीयत्वात् श्रुतिर्न तद्विषयमिथ्यात्वसाधनस्येह इति भावः ॥ द्वितीयं निराह ॥
बोधन इति ॥ उक्तत्वादिति ॥ प्रायश्चित्तोपजीव्यत्वेन प्राक्तन्यसमर्पणावसर इति शेषः ।

ननु शब्दबोध्यस्य शब्दव्याप्राण्ययोग्यतादिना समसत्ताकत्वनियमोऽसिद्धः । मदर्थके
स्वाप्नदेवतावाक्ये व्यभिचारिण्याशङ्क्याह ॥ मदर्थं इति ॥ ननु तथापि शब्दार्थस्य न शब्दस्वरूप-
समसत्ताकत्वं, स्वाप्नवाक्ये एव व्यभिचारिण्याशङ्क्य व्यभिचारः किमसमग्रमेत उत त्वग्रमत
एवेति चिकित्स्य नाथ इत्याह ॥ शब्दस्वरूपमपीति ॥ द्वितीयं निराह ॥ नच विवर्ति ॥ ननु
यादृच्छिकसंवादिष्वेऽपि व्यभिचारस्मरणस्य यवयवम आह ॥ उपश्रुतिवदिति । यादृशाशब्दस्वरूपं

संकोचस्य वा सृष्ट्यादिभूतेरिव कल्पितविषयत्वस्य बोधपक्षौ भूतेस्तात्त्विकसर्वमिध्या-
त्वपरत्वकल्पनेऽन्योन्याश्रयात् । तस्मात्

“श्रुद्धार्षतद्योग्यतयोस्तुल्यत्वाद्योग्यता सती ।
न चेद्रेदोऽप्रमाणं स्याद्बुधलोद्वाहमन्त्रवत् ॥”

एवं तिः स्वबोध्यं द्वितीयाभावमपि निषेधति चेत् स्वव्याघातः । न चेत्सर्वमिध्यात्वा-
मिद्विरिति । किञ्चोक्तरीत्या भुत्याप्यविद्याकार्यस्य विश्वस्य न स्वरूपेण त्रैकालिकनिषेधः ।
पारमार्थिकत्वेन निषेधस्तु निर्धर्मकस्यात्मनोऽपि । अपिच “तत्त्वमसी”त्यनेन प्रत्यक्षाविरोधाय

च (शब्दज्ञानस्वरूपं च इति पाठान्तरम्) सत्यमेवेति न व्यभिचार इति भावः । ननु शब्द-
बोध्यस्य शब्दस्वरूपतत्त्वमागम्यादिना समसत्ताकत्वनियमो नास्त्येव । अन्यथा तात्त्विकसर्वमि-
ध्यात्वभूतेरप्रामाण्यं स्यात् इत्याशङ्क्य निराकरोति ॥ नचेति ॥ उपजीव्यामिद्विद्यावद्विषयक-
त्वेनेवेति ॥ एतच्च अप्रामाण्यधिकरणे निर्णीतम् । तच्च अस्माभिः असतः साधकबाधकग्रन्थ-
व्याख्यानादस्तर एव निरूपितमिति तत्रैवानुसन्धेयम् । अन्योन्याश्रयादिति । भूतेः तात्त्विकसर्व-
मिध्यात्वपरत्वे सिद्धे तुल्यसत्ताकत्वनियमप्रसङ्गः । भूते च तस्मिन् बाधकाभावेन भूतेः
तात्त्विकसर्वमिध्यात्वपरत्वमिध्यात्वोन्याश्रयादित्यर्थः । तथाच सर्वमिध्यात्वे भूतेरतात्पर्याभावादि-
नाप्रामाण्यप्रसङ्गिनः । तान्यर्थविषयार्थाभाव एव तथात्वादिति भावः ॥ तुल्यत्वादिति ॥
तुल्यसत्ताकत्वनियमादित्यर्थः । नचेदिति । योग्यतावती नचेदित्यर्थः । बुधलोद्वाहमन्त्रवदिति ।
मन्त्रानुकरणभूतपदमन्दर्भवदित्यर्थः । भुतिर्हि एकमेवाद्वितीयमिध्याविभूतिः । स्वव्याघात
इति । स्वविहितनिषेधस्यापि द्वितीयत्वाकान्ततया स्थनिषेधत्वे मे प्राप्ता वग्येति यत्
भुतेर्ध्यातृभाविन्वेन अप्रामाण्यप्रसङ्ग इत्यर्थः । सर्वमिध्यात्वमिद्विरिति । यद्यपि द्वितीया-
भावस्य ब्रह्माभावः केन तदनिषेधेऽपि ब्रह्मेतरसर्वमिध्यात्वं सिध्यति । तथापि ब्रह्मरूपस्य
द्वितीयाविरोधितया न तदभावत्वं युज्यते । अन्यथा स्वदेशकालयोरपि स्वाभावान्वापनेः ।
किञ्च जगद्विरोधिब्रह्मण एव जगद्भावरूपत्वे जगन्मिध्यात्वं न सिध्येत् । अविरोधिधिशिष्टा-
भावादियमित्योगिनि सिध्यात्ववर्जनात् । अपि च द्वितीयनिषेधस्य जगत्कारणरूपरूपत्वे ब्रह्मणः
जगन्प्रागभावापत्त्या जगत्तादृशत्वादियमिद्विरिति भावः ॥ न स्वरूपेवेति ॥ नृशृङ्गादिवदन्ता-
सन्वापचेरिति भावः । प्रत्यक्षाविरोधायेति । तत्त्वपदार्थभूतबोः जीवेशयोः वेदप्राप्तयया
उपशोध्यं यदेषाज्ज्वं परीक्षितं स्वभिरूपं कल्प्यमानं तद्विरोधावेत्यर्थः ॥ तदविरोधापय ॥

तत्त्वंपदलक्षितयोरैक्यमिव मिथ्यात्वधुत्यापि तदविरोधाय प्रत्यक्षादिमिद्वादहन्यस्यैव
मिथ्यात्वं बोध्यमिति न तत्सिद्धविषयमिथ्यात्वसिद्धिः । अन्यथा “नेहनाने” ति
निषेधाद्विषयात्यन्तासत्त्वं तात्त्विकं स्यात्तदन्यथानुपपत्तिसिद्धमसद्वैलक्षण्यं त्वतात्त्विकं
स्यात् । किञ्च श्रुतेस्तात्पर्यं चैतन्यमात्रे वा ? द्वितीयाभावविशिष्टे वा ? तदुपलक्षिते वा ? नाद्यः,
विषयमिथ्यात्वासिद्धया इष्टापत्तेः । तस्य स्वप्रकाशस्य नित्यसिद्धत्वेन श्रुतेर्वैयर्थ्याच्च । न
द्वितीयः, श्रुतेरखण्डार्थत्वहानेः । अत एव न तृतीयः, काकवदितिवद् द्वितीयाभाववदिति
सप्रकारज्ञानहेतुत्वे अखण्डार्थत्वायोगात् । चिन्मात्रस्य नित्यसिद्धत्वेनान्यस्य च मुमुक्षुहे-
यत्वेन काकेन संस्थानविशेषस्यैव द्वितीयाभावेनोपलक्ष्यस्यान्यस्याभावेन तस्योपलक्षण-
त्वायोगाच्च । किञ्च श्रुतिबोध्यस्य विशेषणस्य बोधलक्षणस्य वा द्वितीयाभावस्य सत्त्वे
अद्वैतहानिः । मिथ्यात्वे च दण्डहीने दण्डीतिषाक्यवत् काकहीने काकवदित्यादिषाक्य-
वत्तद्वैतवाक्यस्यातत्त्वावेदकता स्यात् । नच तत्रातात्पर्याभावात्तत्त्वावेदकता । आद्यपक्षान्ता
र्भावापाताच्च । किञ्चातात्पर्यं हि मानान्तरप्राप्त्या वा, यथा बापुषेपिप्लुत्वाद्वा, तद्विरोधाद्वा

प्रत्यक्षाविरोधाच्च । प्रत्यक्षादिमिद्वादहन्यस्यैवेति ॥ परीक्षितप्रत्यक्षतुपजीव्यनुमानभुतिसिद्धा
दन्यस्यैव प्रातिभासिकप्रपञ्चस्यैवेत्यर्थः । तत्सिद्धेति । तादृशप्रत्यक्षादिविश्लेष्यार्थः ॥
अन्यथेति ॥ तादृशप्रत्यक्षादिविरोधस्य अपरिहर्तव्यत्व इत्यर्थः । अतैरिति । अद्वैतश्रुतेरित्यर्थः ।
तात्पर्यमिति ॥ तत्प्रतीतिप्रयोजनत्वकपमित्यर्थः । अरीकयेये वेदे तत्प्रतीतीच्छया उपलक्षणत्वकपता-
त्पर्यासंभवादिनि । नि-यमिद्वन्त्येनेति । स्वकथांशे मया संशयाविशिरोचिज्ञानस्वभावश्चेत्यर्थः ।
अखण्डार्थत्वहानेरिति । द्वितीयाभावसंस्पर्शसंगिधीहेतुत्वापत्तेरिति भावः । अत एवेत्येन उपलक्षे-
मेव सदृशत्वं विष्णोनि । काकवदिति । किञ्च द्वितीयाभावस्य उपलक्षणत्वाङ्गीकारो न कुल-
धर्माच्च । किन्तु ज्ञानार्थः । नच ज्ञेयं किञ्चिन्मात्रम् उत तद्वितरम् इति विकल्प्य आद्यं प्रत्याह ॥
चिन्मात्रस्य नित्यसिद्धत्वेनेति ॥ द्वितीयं निराह ॥ अन्यस्य च मुमुक्षुहेयत्वेनेति ॥ अगवा वाचो
विमुञ्चयन् चैतन्यमात्रम् अन्यज्ञानस्य पुरुषार्थसम्बन्धिन्वाधवणादिति भावः । किञ्च
चिन्मात्रादस्य द्वितीयत्वकपप्रतिपोगितावच्छेदकप्रकाशमया विरोधेन द्वितीयाभावोपलक्ष्यः चार्ह-
त्वमेव प्रसंगिच इत्यभिधेयं द्वितीयं पक्ष एव सदृशत्वं उपलक्ष्यार्थमवकथं दोषाभ्यगात् ॥
काकंनेति ॥ उपलक्ष्यस्य व्यवस्थेयस्य स्वत्वविशेष इत्यप्याहुः । तत्र अमान्यपार्थित्येति । मात्पर्यं
विषयीभूतप्रत्यक्षत्वाभावेन तत्र तत्राभावात्तत्त्वायोगोः सर्वैः व्यवस्थितत्वादिति भावः ॥ आद्यपक्षेति ।

ननु स्वयमेव स्वविहितमपि द्वितीयाभावं द्वितीयवाचिषेयतीति स्वविरोधादेवातात्पर्यमिति चेत् । निषेधस्य स्वविहितनिषेधेतरद्वितीयविषयत्वावश्यकभावात् । अन्यथा “क्रुतिषे” त्रिक्रिधिविपकृष्टिप्रतिषेधोऽपि क्रिधिविपकृत्वात् “कृतिषे” तिस्रवविहितक्रिधिविषयनिषेधकृष्टि “न हिंसासि”त्येतदपि हिंसात्वाद्गनीयोमीयहिंसां “इदं वा अग्रे नैव किंचनासीत्” इत्येतदपि “सदेहे”त्यादिवाक्योक्तं ब्रह्माणि प्रतिषेधेत् । स्वविरोधो हि वाक्यांतरविरोधादपि यत्नेन परिहार्यः । अद्वैतवाक्यस्य द्वितीयाभावे अतात्पर्याद्विरोध इति चेत् । द्वितीयाभावस्य स्वेन निषेधे सति स्वविरोधादेव तत्रातात्पर्यमतात्पर्यं च सति स्वचनविरोधाभावाच्चिषेय इत्यन्योन्याश्रयात् । अपि चैवं यम माता वंश्या मृकोऽभिमित्यादावपि विरोधो न स्यात् । सुबचं हि तत्रापि भाव्यादिष्वप्रतिपातमाहः प्रादिकं

नदीति ॥ मृतीवमनूय दूषयति ॥ द्वितीयाभावपरत्वेतिर्वातं ॥ द्वितीयाभावमात्रपरत्वे नित्यत्वकः । ननूकरीत्या अस्तु अद्वैतवाक्यस्य अद्वैतवाक्यान्तरविरोधात् तात्पर्यं द्वितीयाभावे । किन्तु स्वयमेव स्वविहितमपि द्वितीयाभावं द्वितीयत्वादेव निषेधतीति स्वव्यापानकपविरोधादेव स्वस्य तत्तात्पर्यमस्तु इत्यादां कते ॥ नन्विति ॥ अन्यथेति ॥ निषेधजन्यधर्माप्रतन्त्रमात्रेण निषेधविषयत्वस्वीकार इत्यर्थः ॥ प्रतिषेधोऽपीति ॥ एतच्च कृष्टिं श्लोकोमीयहिंसामित्यनेन च संबध्यते । किंच स्वविरोधादपि न स्वविहितस्य स्वेन निषेध इत्यभिप्रेत्याह ॥ स्वविरोधो हीति ॥ धर्मेनेति ॥ अन्यविहितस्य अन्येन निषेधे वास्तविकमात्रत्वसंबन्धेऽपि स्वविहितस्य स्वेनैव निषेधे सर्वथा साधारणत्वा सामान्यमेव दुर्लभमिति स्वविरोधः सर्वथा परिहर्तव्य इति भावः ॥

ननु यथा वाक्यान्तरस्य वाक्यान्तरतात्पर्यगोचरविक्रान्तावपरस्य एव विरोधः एवं स्वव्यापि स्वतात्पर्यविषयीभूतार्थनिषेध एव स्वविरोधः स्यात् नत्वन्वयस्यभिन्नस्य हाहने ॥ अद्वैतवाक्यस्येति ॥ अपि चैवमिति ॥ स्वविरोधस्यावरोचन्यमेवतत्त्वार्थः ॥ सुबचं हीति ॥ यद्यपि भानुः पुत्रस्य श्राविनिष्ठकथं प्रति जनकस्यावधारणान् तद्विरोधादेव भाव्यादिवाक्यप्रमाणं । जनकश्रीत्वकपमान्त्वा दिकं वन्धापदेन निषेधं वाक्यस्य इति तच्च कल्याणदेन भानुत्वं निषिध्यत इति न सुबचम् । किञ्च वन्धावरोधस्य ननुपूर्वावस्थाभावेन तेन निषिध्यत इत्ययुक्तम् । तथापि भानुभरविरोधस्या परिहार्यं च भानु वन्धेन्यादिलौकिकव्याप्येऽपि अद्वैतवाक्यैविकवाक्य इव विरोधपरिहार एवा कर्मणः स्यात् । न्यायनीहवान् । वन्धावरोधस्य ननुपूर्वावस्थाभावेऽपि पुत्रजनकत्वाभावावधारित श्लोकावरोधकत्वा विरोधवातावधारण निषेधत्वसंबन्धवन्तानां तथोक्तमिति शेषम् ॥

संख्यादिपदेनैव निविध्यत इति बोद्धव्यमिदं वादादप्युच्यतेऽपि विवक्ष्यम् न स्यात् ।
अत्र द्वयवाक्येन द्वयनिषेधात्मात् । अतिबोधिनी द्वितीयस्य विध्यात्वात्तदभावेऽपि
विध्येति तु निरस्तम् ।

किंच स्येनैव निविध्यस्य द्वितीयाभावात् द्वितीयस्यैव विधेयकत्वेन उपलब्धकत्वेन
वा पुनरुपादानमवयुक्तम् । न तृतीयः । अहं संवाह्यतिव्यं संवर्गस्येवेहाहंदाह्यपरे
विधेयान्तरस्याभावेन विधेयस्य आस्यगम्यस्य विन्मात्रस्याप्राप्तयोरेभ्यत्वायोगेन च
द्वितीयाभावात्तदोरेभ्यविधेयकत्वाभावाद्बिषयाहेतोर्निर्ज्ञातविधेयकत्वस्याभावात् । कर्मकां-

बोद्धव्यमिदं ॥ एतच्च वचनेऽहमवारे विनिमित्तम् । "विहत्यात्प्रतिषेधः स्यात्" इत्यु-
(श्रु. अ. १०. अ. ८. अर्थ ३ सू. १) इत्यत्र "अतिपदे बोद्धव्यं पृच्छति, नानिराये बोद्धव्यं पृच्छति"
इत्यत्र वाक्ये किं पुरुषास्तः किका अतिषेध इति संवाये अतिषेधार्थमेव भिन्नवाक्यत्वेन विरोधे समुक्तवा-
योनेन विवक्ष्यमाश्रयमे तस्य च यदा अहमवारेवस्यानुज्ञापकत्वं तदाऽहमवारे आत्ममाश्र-
यपरिष्ठापः परित्यक्तमाश्रयपरिष्ठापः अहमवारे स्वीकृतामाश्रयपरिष्ठापः परित्यक्तमाश्र-
यस्वीकारश्चेति कालानो दोषाः । यदा त्वमाश्रयवाक्यस्यानुज्ञापकत्वं तदाऽहमेवं कालानो दोषाः "
एतदप्युच्यतेऽहमवारेऽनुज्ञापकत्वमिदं पुरुषास्तः इति आत्मे वातुपाश्रयित्वानुज्ञापकत्वमिति चेत्पु-
त्रानेषु वे वज्राह इति सामान्ये किञ्चिद्विधेयकत्वमिदं कालानो वातिगम्यमिति चेत्तदपि बोद्धव्यं
पृच्छतीति तत्रैव तद्व्यतिरिक्तकत्व विधेयकत्वात्तुपरात्वा पुरुषास्तदोरेभ्यविधेयः । काला च
वीद्विषयव्यतिरिक्त इति सिद्ध्यति इति सोऽपि न व्यापितव्यः । कञ्चित्तुभुतेः तत्वावेव कालाव्य-
वस्थाप्येव न द्वितीयकत्वकर्मण्ये, द्वितीयकत्वकत्व विध्यात्वात्तदोरेभ्यविधेयकत्वेन विध्यात्वादि
लक्षणं विराजतेति । अतिबोधिनी इति ॥ निरस्तमिति ॥ सामान्यतो विध्यात्वात्तद-
इति लेखः ।

किञ्च द्वितीयकत्वे भुतेरतत्त्वमिति न कलुषं वाक्ये । तस्य कति तस्य तत्त्वमे विना
स्येनैव निविध्यत्वेन* द्वितीयकत्व विधेयकत्वेन वा उपलब्धकत्वेन वा तत्रैव भुत्वा
उपादानमनुपपन्नं स्यात् इत्यत्र अहं । किञ्च स्येनैवेति ॥ अहमवारेवैवेत्यर्थः । स्येनैव
विधिरस्य तत्त्वमर्थात्तदोरेभ्य विधेयकत्व स्येनैव विधेयकत्वमिति उच्यते कालानो पुनः-
तत्वेन वृत्तमिति । अहमवारे इति ॥ हेतुमर्थविधेयकत्व । विधेयान्तरस्येति ॥ किञ्चतिरि-

* विधेयकत्वेन इति च

हादापातप्रतीतयर्थेण पुंसा तत्प्रकारविज्ञेयत्वेन वेदादापातप्रतीतप्रज्ञा मुमुक्षुणापि
अद्वितीयत्वादितत्प्रकारस्यैव जिज्ञासितत्वाच्च, शुद्धाद्वीप्सत्वापि द्वितीयाभावस्य तात्पर्या-
विषयत्वेन द्वैतमानविरोधेन चात्यवपोत्सननादेरिव व्यावहारिकसम्भासिद्ध्येन । अबांतर-
तात्पर्यविषयत्वात्तद्विद्विरिति चेन्न । द्वितीयाभावस्योपक्रमे उपसंहारे च प्रतीतस्य
प्राकरणीकत्वेन मुमुक्षौ कृतवत्त्वदर्शनेन चान्यज्ञेयत्वायोगेनावंतरतात्पर्याविषयत्वात् ।
स्वप्रकाशचेतनस्य चोक्तरीत्या प्राप्तया महातात्पर्याविषयत्वाच्च, प्रमाणाबांतरतात्पर्य-
विषयस्यान्यज्ञेयत्वेऽपि महातात्पर्यविषयसमसत्ताकृतनियमाच्च । अबांतरतात्पर्यविषयस्य
द्वितीयाभावस्य द्वितीयवत् व्यावहारिकत्वे भुत्वा प्रत्यक्षादिबाधायोगाच्च । नहि कदापि
तदभावे तथाप्रमिते तत्रशरोपितम् । तस्माद् द्वितीयाभावस्य मिथ्यात्वे भुतेरतत्त्वादेदकत्व-
प्रसंगो दुर्भारः । तस्मान्न मिथ्यात्वे भुतिर्मानम् ॥

॥ इति मामान्धेन मिथ्यात्वभुतिनिरासः ॥ २६ ॥

कृतविषयेत्येत्यर्थः । शास्त्रगम्यस्येति ॥ इदमभावागम्यस्येत्यर्थः । एतदपि हेतुगम्यविशेषणम् ।
उद्देशविशेषवत्त्वादिनेत्यादिपरोपास्तनिर्वातविशेषणकथनं वृत्तयति ॥ अद्वितीयत्वादीति ॥ तथाच
भुतेः द्वितीयाभावेऽन्तात्पर्यं दुर्निवारमिति भावः । द्वितीयाभावस्य तात्पर्याविषयत्वे सदाहान्तवृत्त-
काम्यरमाह । शुद्धाद्वीप्सत्वापीति ॥ तन्मिद्विरिति ॥ व्यावहारिकसत्त्वमिद्विरित्यर्थः । उपक्रम
इति ॥ तद्वच्च सौम्येवमत्र ज्वरीतिभ्युपक्रमे बाधायां न्यायानाधिकरण्यवरे 'यत्तत्तात्पर्यमिदं सत्यम्'
हन्त्युपसंहारे चेत्त्यर्थः ॥ उक्तरीत्येति ॥ निवृत्तिनिवृत्त्येतेभ्युपगमनीयेत्यर्थः । अथवा अगते शास्त्रमर्थ-
वदितिन्नावचिरोक्तः स्यादिति भावः ॥ महान्तात्पर्येति ॥ वर्गापन्नभूतमयाज्जायै तथा वर्गानादिति
भावः । बाधायोगाच्चेति । अधिकसत्ताकविषयकस्यैव न्याय बाधकस्याभ्युपगमादिति भावः ।
अत्यक्षारेणोपनिमित्तव्यवस्थेन बाध्यत्ववर्गीकारादिति भावः । प्रत्यक्षादिप्रतिपक्षस्य आगोपनत्वा-
त्तात्पर्येचोपपादयति ॥ नहीति ॥ परमप्रकृतमुपसंहर्तन ॥ तस्माच्च मिथ्यात्वेति ॥

॥ इति मामान्धेन मिथ्यात्वभुतिनिरासः ॥ २६ ॥

॥ अथ द्वैतप्रत्यक्षस्याद्वैतभुतिवाचकत्वसंग्रहः ॥

किंच न तावदेकमेवाद्वितीयमित्यादिभुतिस्तत्र मानम् । कथं न हि नापातयतीति
एवार्थः “ग्रान्थेः स्तुतये” “शास्त्राद्यादेव तदुत्पत्तये” इत्यादेरपि चिन्तान्वाचिकवा-
क्यावाचिककर्तृत्ववहनीत्या वृत्तवचनात्कर्तृत्वस्य “अथो यन्निर्दिष्टम्” “सूत्रवरीत्” इत्यादेरपि
प्रतीतिर्वाचकत्वस्य च प्रसंगेन वीयांतावैवर्थात् । “विद्येत्यन्वयव्याप्तेर” इति सूत्रेण

अथ द्वैतप्रत्यक्षस्याद्वैतभुतिवाचकत्वसंग्रहः ॥ २७ ॥

भुतीनां साक्षात्कारो विद्यमानत्वात् नित्यस्य चित्तोऽपि तावतां निगच्छे ॥ किञ्च
न तावदिति ॥ तावच्छब्दः कश्चर्यः । भुतीनां विद्यमानत्वात् तेषां तत्त्वज्ञानात्तावतीति
स्मिन्नेऽप्येव तावच्छब्दोक्तः किन्तु चित्तस्य दत्तेत्याह ॥ कथं न इति ॥ चिन्तान्वा-
चिकत्वेति ॥ कस्मिन् गुणोपदेशः प्रथमलोऽमित्यन्वयः (३६ सू. ३१ अ. १ अथि ३ सू. ३)
इत्यत्र आत्मीः स्तुतये इति स्तोत्रप्रकारेण वक्ष्यमाणत्वात्तावतीति कथने आत्मवत्त्वो गुणविधिः किं वा
कर्मनामत्वेति संज्ञायां दृष्टिप्रकारात् एवंप्रकारसंज्ञाविशिष्टवृत्तवचनात्तुल्यविधिः । तथाच
अस्मिन्नुपनिषात् स्तुतया इत्यत्र आत्मीनां स्तोत्रप्रकारेण पुरो विज्ञायेतैव आत्मनामपि पापमेवस्य-
एवंप्रकारसंज्ञात्तावतीति तावच्छब्दे तद्विचारकमेव स्तोत्रमुच्यते । एवं च आत्मीः स्तुतय इति दत्तवि-
धिविचारकत्वमपि आत्मवत्त्वं गुणविधिविज्ञातानुकारकमिति पूर्वपक्षे एवंप्रकारसंज्ञात्तावतीति
मित्रदोषद्वयसंज्ञायाः न परस्परवैतिष्ठ्यात्तावतीति स्तुतयोऽपि स्तोत्रवृत्तया प्रत्येकं विधौ
कथयते तावच्छब्दप्रकारं वृत्तस्तोत्रनामत्वेति स्तोत्रानुकारेण संज्ञाविधिः । आत्मा दत्तवि-
चारकमेव आत्मवत्त्वं एवंप्रकारमेवमिति सिद्धम् इति प्रमाणवत्त्वनामत्वेवहनीयविद्यावाचिकत्व
इत्यर्थः ।

शास्त्राद्याविकारश्च इति ॥ ‘वाच्यतास्तद्विज्ञानम्’ इत्यत्र ‘वाच्य’ शब्दस्य वा गतिः’ इति
समाकल्पमशङ्क्यते भुते ‘वाच्यता’ इति दोषश्च तर्हि ॥ वा इत्यपि भूतान्वाक्यप्रदेश
स्तुतृत्वस्य’ इत्युक्तप्रकारकथने किञ्चाकरो भूतकारः किञ्च अस्तीति संज्ञायां दृष्टेः प्रत्यक्षवृत्तवृत्ति
वाच्यविरक्तभूतकारकत्वसंज्ञायां भूतत्वता इति ज्ञाने सिद्धान्तः अतएव नच वाच्यतावाच्यार्थः ।
तथापीत्यसंभुतितावच्छब्देन विविचिन्तयन्तर्भूतोऽप्येवंप्रकारसंज्ञायां वाच्यताविकारश्च
इत्यर्थः । अतिरिक्तात् ‘वाच्य’ इत्यत्र ‘वाच्य’ इति अतिरिक्तवर्गीयः ॥ वैवर्थादिति ॥ वैवर्था

“कञ्जदंसां चोदमावेद वीरः” इति श्रुत्वा च त्वार्कस्य गहनत्वोक्तम् । किंतु मानांतरेण पूर्वोचरेण वाऽपि कञ्जः । उक्तं हि । “कञ्जं हि शब्दविज्ञानादस्य किञ्चिदेऽर्थं विज्ञानं” इत्यत्र वार्तिके ।

“अस्य किञ्चिदवाचा च इयमत्र विहासितम् ।

तादृज्येण परिच्छेदस्तद्विपर्ययसोऽपि च” ॥ इति

“विषयाविषयो ज्ञात्वा तेनोत्सर्गापवादयोः ।

वाचावाचो विषेकस्यौ न तु सामान्यदर्शनात्” ॥

“अन्य एवैकदेशेन शास्त्रात्वाऽर्थः प्रतीयते ।

अन्यच्च परिदृष्टेन समस्तांगोपसंहृतौ” ॥ इति च ।

उक्तं च ।

“विरुद्धवत्प्रतीयंते जागमा यत्र वै मिथः ।

तत्र दृष्टानुसारेण तेषामर्थोऽन्वयेत्यते” ॥ इति ।

कसंज्ञादित्यर्थः । न केचन ग्राह्यताप्रतीतितात्पर्यस्वीकारे प्रीमांसावैचर्य्यम्, अथितु स्पृतिविषे-
क्योत्साह । विमेतीति ॥ तथापि तत्स्वीकारे कव्यवाचः स्वादिति भावः । ननु यदि प्रतीप-
प्रानार्थाव्यावर्तसद्भावे प्रमाणं स्यात् तस्यैव प्रीमांसाव्यावर्तक्यं स्यात् । न वैचमित्यादां कथा ॥
कञ्जदंसाविति ॥ को बुद्धिचरणी वेदानामुपपन्नमर्थं वेद न कोऽपीत्यर्थः । वीरिणो वा ॥
पूर्वोचरेण चेति ॥ पूर्वोक्तवाक्याभ्यामर्थः ॥ शास्त्रं हीति ॥ शास्त्रोक्त्याव्यावर्तविज्ञानात् शास्त्र-
वैच अर्थोऽव्यवधानात् पदार्थान्वयद्वारेण बाधुराद्यस्य किञ्चिदं वाक्याये वद्विज्ञानं तच्छास्त्रार्थाव्यर्थः ॥
इत्वं इति ॥ शास्त्रभाष्य इत्यर्थः ॥ अस्य किञ्चिदवाचेति ॥ भाष्यगतास्य किञ्चिदपरेत्यर्थः ॥
तादृज्येणेति ॥ येन रूपेण वो वाक्यार्थः शास्त्रेण बोधनीयः तेन रूपेण प्रमाणात्मनेन निश्चय
इत्यर्थः ॥ नद्विपर्यय इति ॥ शास्त्रबोधविपर्ययाकारेण प्रमाणात्मनेन निश्चय इत्यर्थः ।

प्रमाणात्मनश्चिदञ्जः शास्त्रार्थो नैव च सम्यग्निमुक्त्वा पूर्वोक्तविपर्ययवाक्याद्योऽपि न
वद्विज्ञानं इत्यत्र वार्तिककारसंमतिमाह ॥ विषयाविषयाविति ॥ विषयाविषयाविति उत्सर्गापवाद-
वोक्तित्वेन संकल्पने ॥ उक्तं चेति ॥ अगत्यावैरिति शेषः ॥ अत्र चेति ॥ अत्रैव वाक्य इत्यर्थः ।
अपि च नैव वाक्यमात्रवैचर्य्यविषयीभूतविपर्ययं हीनमादिप्रत्यक्षाद्यस्त्याम् न तस्य नद्विज्ञानः ।
तथापि कव्यप्रमाणस्य विवेकाभावेन प्रमाणात्मनैव न स्यादिति प्रत्यक्षप्रमाणस्य न हीनवाक्यं विपर्ययं

अथ च प्रत्यक्षादिविरोधः स्पष्टः ।

अशोकं संदने । प्रत्यक्षं निवृत्तचित्तं तथाच घटवदौ विद्याविति प्रत्यक्षज्ञानेन वाक्यत्वेनाभिमतास्त्वस्मादवाभ्यत्वेनाभिमतं श्रौतमैक्यज्ञानं विद्यमन्यत्रदवाचप्रत्यक्ष-
पदा “मयं क्षणिकं ब्रह्म” इत्यात्मैक्यबुद्धिस्ततोस्तादृशं गृह्णाति । तथा च प्रत्यक्षधीः
स्वाधिक्यमैक्यज्ञानं न वाचते । एवं च निर्वाणा बुद्धिस्तर्वाङ्गीते सर्वव्यवसति । न च वाच्य-
वाक्यविरोधान्नान्तरेण वेदब्रह्मः, अनवस्थाववापय बुद्धिपरंपराविच्छेदस्तत्रैव परमज्ञाने-
बुद्धेरक्यासात् । ननु कश्च ।

“मुद्रुवाचनभावा वाक्यबुद्धिपरंपरा ।

निवृत्तावहवाग्रावैः पार्थिव्याहैः पिञ्जीयते ॥” इति

तत्र । प्रत्यक्षादिप्रमत्तो हि वेदः “नेदनाना” इत्यादिश्रुत्या निषेध्यः । अप्रसक्तप्रतिषेधा-
योगात् । तथा च अत्र यथाङ्गीतबुद्धिस्तिष्ठामिति तत्र प्रागेव प्रत्यक्षादिना वेदो ब्रह्म इति कथं
वाग्निकगृहे चोर इव भुक्तिस्त्वय तिष्ठेत् । एवं च

तत्पर्यलो निषेधकमेव वाक्यम् । तत्राथ अन्वयविरुद्धिः स्फुट इति ब्रह्मम् ॥
प्रशोकमिति ॥ अक्षिप्तभुक्तोः अन्वयविरुद्धिरेव तत्पर्यलोऽनुपपत्तिरर्थः ॥ तत्रानि ॥
कचरवेदप्रतिषेधकप्रतीत्यात्मैक्यज्ञानविरुद्धिः ॥ तत्प्रत्यक्षधीरिति ॥ उक्तमेव प्रत्यक्षधीरिति ॥
वाक्यवाक्यवाक्य वेदं विना अनुपपत्तेरिति अर्थः ॥ यथाङ्गीत इति ॥ अन्वयवाचनोपपत्तय
इत्यर्थः ॥ वाक्यवाक्यवाक्येति ॥ आत्मैक्यज्ञानकचरवेदप्रतिषेधकविरुद्धिः ॥ अनवस्थेति ॥
अन्वयवाक्यवाक्यवेदः वेदप्रतिषेधकान्तरेऽपि आत्मज्ञानेनैव वेदस्य अन्वयविरुद्धिः नाथः ॥
अनुपपत्तिरन्वयवाक्यवाक्य तत्पर्यलोऽनुपपत्तिरिति ॥ ननु कश्चिति ॥ निवृत्ताविति ॥ वा उक्त
वाक्यबुद्धिपरम्परा तत्राः निवृत्तौ बुद्ध्यान्वयवाक्यवाक्ये तसि अन्वयवाक्यवाक्यैः पार्थिव्याहैः स्वयक-
बुद्धिपरम्परा पिञ्जीयता इत्यर्थः ॥ भुक्तिरिति ॥ अक्षिप्तभुक्तिरिति ॥ उक्तमर्थं स्पष्टयामि ॥
एवंवेति ॥ अनुपपत्तेर वेदबुद्धिपरम्परा । अनुपपत्तौ उक्तवाक्यवाक्यवेदः वेदप्रतिषेधकवाक्यवाक्य
अन्वयवाक्य अक्षिप्तभुक्तवाक्यवाक्यवाक्ये तसि अर्थः ॥

ननु भुक्तवाक्यवाक्ये तत्पर्यलो वा तत्पर्यलोऽनुपपत्तिरिति वेत् । तर्हि वाक्य-
वाक्यवाक्य इव वाक्यी तत्पर्यलो वा भुक्तवाक्यवाक्यवेदः । न च तत्पर्यलोऽनुपपत्तिः । वाक्येः अन्वयवेद
तत्पर्यलोऽनुपपत्तिरिति वाक्यवाक्यवाक्यवाक्यवेदप्रतिषेधकः ॥ न हीति ॥ अन्वयवेद
तत्पर्यलोऽनुपपत्तिरिति वाक्यवाक्यवाक्यवाक्यवेदप्रतिषेधकः ॥ न हीति ॥ अन्वयवेद

“प्रत्यक्षाप्रसक्तं वेदप्रसक्तनिषेधता ।

श्रुतेः साधनत्ववृत्तं चेष्टावाचः सुस्थिरः श्रुतेः” ।

किंच चरमधीः प्रत्यक्षाप्रसिद्धा चेत् तदभेदः श्रुतेरपि दुर्ग्रहः । न हि श्रुतेर्षटादौ तदभेदे-
च तात्पर्यं षटादेः प्राप्तत्वात्, औतस्य किंचनादिश्रद्धस्य षटादावुपादकता चरमपुद्गलादौ
तु विचायकतेत्युक्तौ च वैरूप्यापातात् । अथ चरमधीः प्रत्यक्षाप्रसिद्धा तर्हि तन्नेरोऽपि
तेनैव सिद्ध इति नाहृतश्रुतेरवकाशः । श्रुत्यापि हि बाध्यबाधकत्वेनाभिमतयोरितर-
मिच्छत्वेन बुद्धित्वयोरैवाभेदो बोध्यः । यस्य कस्यचिदेन केनचिदभेदबोधने बाधकस्य
बाध्याभेदासिद्धेः । एवं बोधयतः पाशा रज्जुः । किं चाऽहृतश्रुतेः किं सर्वमिध्यात्वे तात्पर्य-
मभेदे वा भेदनिषेधे वा । नायः । चरमज्ञानस्य वास्तवे मिध्यात्वे प्रमितेऽप्यहृतज्ञानव-
द्वावहारिकततः प्रमात्वसंभवेन श्रुत्या तद्विषयापहारायोगात् । अन्यथा “इदं वा अत्रै नैव
किंचनासीद्” इति श्रुतिर्वा विमतम् सत् प्रतीतत्वादित्याद्यनुमानं वा आदौ स्वबोधकस्य
तत्त्वज्ञानादिवाक्यस्यासत्त्वं गृहीत्वा निर्वाधं सत् सर्वांसत्त्वं बोधयेत् । नास्ती । अततो हृत
प्रत्यक्षबाधकस्याहृतज्ञानस्य बाधनेन हृतज्ञानेन ऐक्यवाक्यस्य भेदवाक्येन ऐक्यस्य च भेदेन
प्रत्यक्षाप्रसिद्ध्यर्थं तत्त्वपि चरमधोऽधीताधिक्यविधोः न भेदग्रहमिषम इत्याशङ्क्याह ॥ श्रुत्यापि
हीति ॥ नन्वेवं शृङ्गः पटः इत्यादिप्रतीत्या शृङ्गपरधोरमेरासिद्धिसंलग्नः । तयोऽप्युक्तत्वाद्येन
विकल्पात् प्रथमिषमाह । यदि च शृङ्गत्वादितैवोपस्थितयोः तद्वद्वदः तथा तत्तादुक्तिव्याप्ति-
वस्थितयोर्बन्धुतो वाक्यवाचकज्ञानयोः श्रुत्याऽभेदधीगवद्वेति चेत् । न ह्यभेदबोधनायं मिच्छाव्यो-
पस्थितिरिति व्रजः । हेनोक्तमित्यसंगः क्वाह । किञ्चभेदबोधनायंमुपस्थितयोर्वाप्यबाधकविधोः
कदाप्यभेदप्रमादहीमेन भेदग्रहावकाशभावात् नवभेदः श्रुत्या बोधयितुं शक्यते इति ॥ यद्वा
यत्तद्वचनसाहाह ॥ किंचाहृतश्रुतेरिति ॥ अमेद इति ॥ सर्वमिष इत्यर्थः ॥ भेदनिषेधं ॥
भेदविषयमात्र इव सर्वभेदनिषेधमात्र इत्यर्थः ॥ चरमज्ञानमित्येति ॥ यच्च बाध्यबाधकज्ञानयो-
र्भेदप्रसक्ता भेदप्रसक्ताज्ञानविच्छेदः सादृशाचरमज्ञानस्य परिधिप्रमाणाभावेन वास्तवमिध्यात्वे
प्रमितेऽपि तद्विषयभेदादौ तद्विरोधिप्रमात्रसम्बन्धेन श्रुत्या तद्विषयवाक्यमनुप्रमात्रकतया न
तत्त्वात् सर्वमिध्यात्वे तात्पर्यमप्युपगमादिति न्यर्थः ॥ अन्यथेति ॥ विरोधिप्रमात्रस्य प्रथमं
मिध्यात्वं गृहीत्वा तद्विषयस्य सर्वस्य पश्चाद्विषयविपर्ययात्पुनर्मिध्यात्वं बोधयतीत्युक्तीकार
इत्यर्थः । औतज्ञानेनेति ॥ औताधिक्यज्ञानेनेत्यर्थः ॥ आह इति ॥ सर्वमिध्यात्वं तात्पर्य-
मिध्यावचक इत्यर्थः ॥ अपृक्तमिति ॥ त्यागानाधिकरण्याभावेनमिध्याविति भावः । नच सर्वं

परमार्थतः प्रमेदेऽपि मेदाभावेऽपि वा व्यावहारिकमेदयात्रेण हेतुज्ञानवाचकत्वम् वाचकस्य प्रत्यक्षज्ञानस्यापि बाधेन प्रौढज्ञानेन परमार्थतः प्रमेदेऽपि मेदाभावेऽपि वा व्यावहारिकमेदयात्रेणाहेतुवीयाचकत्वोत्पत्तेः । अन्यथा “आपो वा इदं सर्वम्” इति श्रुतिर्वा विमतं जलाधिष्ठं प्रवीकृत्वान्नस्यवदित्यनुमानं वा आदौ सत्ताचकस्य ज्ञानमेदं गृहीत्वा निर्वाचं तत् प्रसिद्धकृत्यमेदं बोधयेत् । एवं च यत्र मेदः प्रत्यक्षसिद्धः न तथाऽमेदः कदापि श्रुतितस्तुष्टः । अन्यत्र कथं गृह्यतां न नो हानिः । अपि बाधे सर्वं खल्विदं प्रमेति सामानाधिकरन्ध्रमनुक्तम् । अंत्यबोधिदं रूपं गौरोऽयमिति प्रमाणां प्रमातृत्वं स्यात् । आत्मनि देहाग्नेरक्षानृतादिभ्याहृतेषु बोधकानां वेदान्तानामप्रामाण्यं च स्यात् । वट-
ज्ञानेनैव तदभिकल्पस्य प्रकृतमेदादेस्मर्षस्यापि वस्तुतो ज्ञातत्वेन सार्वत्र्यं, वेदान्तानां वैषम्यं मनोबोधस्य स्यात् । सुखदुःखबंधमोक्षमेदाभेदरूपत्वप्रपञ्चपराजपप्रान्तिप्रमादेरपि वस्तुतोऽभिकल्पेन मर्षसंकरावपत्त्या त्रिक्रियात्मन्यापत्त्यवचनविरोधाच्च त्सुः । आविद्यकमेदेन मर्षस्यापि व्यक्त्येति चेत् । तस्याप्यनाविद्यकप्रज्ञाभिन्नत्वेनाविद्यकसत्तायोगात् । कान्यनिक-
मेदेन शास्त्राभेदकार्यप्रतिबंधायोगात् । मोक्षे आविद्यकमेदाभावेनानन्दस्य दुःखात्मकत्वे-
नापुनर्मर्षस्यापत्त्या । सुखादौ निष्ठाधिक्यप्रतिज्ञादिरूपदुःखाद्यसाधारणसत्ताभावाभावेऽपि तदभेदं वारिभाषिकोऽयमभेदो भेदे वर्षवत्सेत् । ज्ञाताधारकरूपभेदमुपेत्य सप्रपञ्चाभेद-
कल्पितं प्रमेति । कात्यायनेन सामानाधिकरन्ध्रं अन्यभेदे इति कथ्यम् । तस्य सिध्दात्मसिध्द-
वीकत्वेन कर्त्तव्यत्ववचनमिति भावः ॥ प्रमातृत्वं सादिति ॥ जीवजन्मसंघट्टे कथित-
विषयत्वादिति भावः । मेदविरोधभावे सार्वत्र्यमिति ज्ञाने दोषबाह । आत्मनीति ॥
वेदान्तानामिति “नं व्याचष्टीकृत्यहेतुं प्रविशेवीक्यं”, “यच्च संकल्पतोऽव्याचष्टीरात्मसमुत्पाद्य-
“सत्त्वं ज्ञायम्” इत्यादिप्रमाणव्याप्तिरर्थः ॥ आविद्यकभेदेनेति ॥ न च मेदाभेदाद्वीक्यदे-
विरोधः । मेदस्य आविद्यकत्वेन कथितोपपत्त्येनेति भावः ॥ कान्यनिकर्त्त ॥ दृग्गन्धद्वी-
वदिभेदात्मेदव्यवसायस्य वास्तव्यमेवकार्यमनुसंधितव्यवसायेर्वैयर्थ्यादिति भावः ॥ सुखादावात्म ॥
मयाच ज्ञानान्नस्य पुनर्वैयर्थ्यात् । सुखाद्यसाधारणत्वव्यवसायस्य तस्याप्यपि भावः ॥ भेदे-
वयवभेदेति ॥ वेदवैयर्थ्यात् इति ज्ञान कृतं व्याप्तिरिति भावः ॥ ज्ञाताधारकरूपभेदमिति ॥
अन्तःकारणकमेव मेदमिति भावः ॥ मनुष्येति ॥ जलो ज्ञेयं सप्रपञ्चं, सत्यमिति वाच्यम् । तस्य
तत्त्वत्वेन यो भेदः सत्तावधिक्यज्ज्ञेयः तद्विरोध इत्यर्थः ।

एतत्तु अन्यत्वेन अन्यत्वावच्छिन्नो मेदज्ञानस्य सुदृग्गन्धवर्गवीक्यत्वं परिहारः कृतः । संशयि

निषेधे त्विष्टापचिरप्रसक्तं प्रविषेद्य ॥ किंच वटपटौ विद्यावित्तज्ञानं स्वस्वाहृतज्ञानादिना मेदं
विनानुपपद्येस्त्वमाक्षिपतीति नाहयधुतेरवकाशः । यद्योक्तम् इयमर्थापरिनि स्वविषयेति तैश्च
हारायहचक्षुतेः । तदुक्तम्—

“आद्यधीधेयमेदीयाभ्यन्यवानुपपद्यता ।

स्वज्ञानोपेक्षयादंते वापते नाहयधुतिम् ।” इति

तत्र । अर्थापरिचरितरस्माद्भेदाभावे त्वदुक्तरीत्या वटपटमेवास्मिन्नभा तद्भेदस्यापि वटपट-
भेदोपपादकत्वेनाऽर्थापरिविषयत्वात् । उपपादकत्वं अर्थापरिविषयत्वे त्वं न त्वमर्थापरि-
संबन्धितम् । अन्यथा एतदप्यसंबन्धान्यवानुपपत्तिर्ज्ञाननिवर्तत्वाभ्यन्यवानुपपत्तिश्च स्वमिध्यात्म-
विषया न स्यात् । नेह नानेति ब्रह्मणि भेदमात्रनिषेधान्यवानुपपत्तिश्च स्वाभेदविषया न
स्यात् । नहि मयै सर्वस्मादभिधमिति काचित् क्षुतिरस्ति । अस्ति चेदपि सापि स्वाभेद-
विषया न स्यात् । तथाच तत्रार्थापर्यन्तरे भुत्वंतरे च वाच्यमिति तत्राप्यनवस्था । स्यात् । एवं च

काम्यकाम्यविषयोः मेवमुक्तिपरं विधेय अर्थापरिप्रसूताभेदाज्ञानस्यैव विरोधिनः सत्त्वात् ज्ञैत-
धुतेरवकाश एव मेवाह ॥ किंचेति ॥ अनुपपद्येति ॥ स्वस्य भेदज्ञानवानुपपद्येतित्यर्थः ॥
इयमर्थापरिचरिति ॥ वटपटभेदज्ञानस्य भेदज्ञानाभ्यामनुपपत्तिः, ज्ञैतज्ञानस्य वटपटभेदज्ञानस्य
च भेदविषयस्य च स्वस्य ज्ञैतज्ञानाद्भेदमवगच्छत इति धुतिः तस्यैव कण्ठपदा स्त्री स्वज्ञैतं
बोधयेदित्यर्थः ॥ आद्यधीधेयेति ॥ वटपटौ मिथी इति ज्ञाने औताहृतज्ञानात् भेदं पृष्टुं ज्ञैत
ज्ञानं तत् मय आद्यधीः, तद्भेदो बोधः तद्विषया अनुपपत्तिः स्वज्ञानोपेक्षयात् स्वअप्यज्ञाने
ज्ञैतज्ञानात् भेदमवगच्छे औताहीन्यात् स्वस्य स्वविषयत्वाभावेन अनिष्टाभेदमवगच्छे सामर्थ्यविधु-
रत्वात् अन्ते अर्थापरिप्रसूताभेदाज्ञानस्य अर्थापरिप्रसूताभेदाज्ञानस्य ज्ञैतज्ञानस्य च अभेदबोधनाय
मवृत्तायज्ञैतधुति न काचन इत्यर्थः ॥ नदुक्तरीत्या ॥ अर्थापरिप्रसूताभेदाज्ञानस्य औताहृतज्ञानेन
धुत्वा अभेदे बोधिते अर्थापरिप्रसूताभेदाज्ञानस्य अभेदज्ञानस्यमिध्या वटपटभेदज्ञानस्य ज्ञैतज्ञाना-
द्भेदसिद्ध्यापनया वटपटयोः भेदास्मिन्नर्थः ॥ तद्भेदस्यापि ॥ अर्थापरिः ज्ञैतज्ञानाद्भेदस्या-
दीत्यर्थः । ननु अर्थापरिप्रसूताभेदाज्ञानेन त्वति उपपादकत्वम् अर्थापरिचरित्वम् तन्मयम्, रात्रि-
भोक्तवारी तथा इतीत्याम्, एवं आर्थापरिप्रसूताभेदाः भेदः कथं तद्विषया इत्यादिभ्यः अह ॥ उपपाद-
कत्वं हीनि ॥ तत्राह ब्रह्मकलेन स्वस्य स्वविषयत्वं न विदुर्ब्रह्मणि जायः ॥ अर्थापरिप्र-
सूताभेदाभिमिति ॥ अर्थापरिप्रसूताभेदाभिमिति ॥ ननु अर्थापरिप्रसूताभेदाभिमिति धुतिन एव

“अर्वाण्यपिस्वकीयं च मेदं वृद्धाति तं विना ।

अनुष्ठेत्तुव इत्यस्यसंबन्धादुपपत्तिवत्” ॥

कथं च मत्स्योऽनकस्या । षट्पद्मीमेदशादिषा स्वप्रकाशेन साक्षिणा स्वस्मिन्निष्ठमेदसाधि
 ब्रह्मात् । अन्यथा स्वस्य षट्पद्विम्बो मेदसंज्ञकः स्यात् । तस्मात्सायान्यविषयशुते-
 विज्ञेयविषयेन प्रत्यक्षेणादानीयज्ञातस्य षट्पदाक्षेपेण संश्लेष एव न्याय्यः । न तु प्रत्यक्ष-
 वाक्यता । अन्यथा नेति नेतीत्यनियतविषयमेदःशुतिः सर्वं सर्वस्याद्विषयमिति मडाकथं वा
 औत्तरवाक्यवद् तन्मानतद्विषयाणां तेष्वो मेदवादी गृहीत्वा निर्वाचं सत् सर्वमेदे पर्यवस-
 तीति स्यात् ।

तत्त्वोपवर्तीत्यत आह ॥ नृणीति ॥ अस्तिवेदधीति ॥ यद्यपि सर्वे ज्ञानं गुण इत्यादिवाक्यवत्
वाक्यवदपि विषयवत् तत्त्वस्य स्वविषयवाक्यमपि संभवति । तथापि प्रमादसत्त्वेऽपि तत्त्वस्य स्वविषय-
त्वात्तदनुपगमे उदाहरणत्वेऽपि तत्र स्थानिति श्लेषवत् । तत्रेति ॥ दृग्दृश्यसंघातानुपपत्तितत्त्व
दृश्यैः । उक्तार्थे संक्षल्लप्तिः । एवं चेति ॥ दृग्दृश्येति ॥ ज्ञं च दृष्टान्तोऽर्थापत्तेः स्व-
संनिधिविषयत्वे । ननु प्रमदुत्वेऽपि दोषस्तद्व्याप्तौ कथमन्यत्तरस्य सम्भवक्यमिदं चार्थमिति वादांशव
मयं च तद्व्याप्तत्वात् तत्र व्यापकत्वं न दोषस्तद्व्याप्तित्वात् । क्वं चेति ॥ भेदसंज्ञादिः सादिति ॥
क्वं चान्वितो न वा ज्ञातव्य इत्यहमिति वा ज्ञेयविषयकसंज्ञात्वेयविषयकविषयवत् इति प्रसंग
दृश्यैः । तन्मादिति ॥ उक्तमिहा ज्ञानस्य कथमन्यत्तरानुपपत्तेरित्यर्थः । यतश्च दुर्भातः ज्ञानस्य
ज्ञाप इत्येव सम्भवत्वे । इत्युद्भावादेति ॥ ज्ञानं नति ज्ञापकत्वेत्यर्थः । अन्ये चेति ॥ विभेद-
विषयेन ज्ञानान्वितित्वस्य संज्ञोक्तत्वीकार इत्यर्थः । अनिवारविषयभेदधुरितिरिति ॥

[illegible]

किंच शब्दबुद्धयोर्विरम्य व्यापारायोगाच्च कथेनाभेदग्रहो युक्तः । ननु पुण्यपदेन
श्रुत्वा सर्वाद्वैतविषयतया ज्ञातायां बुद्धावस्माकं तत्तद्विषयेषु ग्रामाण्यबुद्धय एव कमिका इति
केनैवम् । ब्रह्मणि सर्वाभेदस्यैव श्रुतत्वात्तदन्वयानुपपत्त्या च षट्पटाद्यभेदस्य कल्प्यत्वात् ।
प्रथमोपस्थिते भेदप्रसक्तिमति च कल्पकाभेद एव प्रथमं ग्रामाण्यधीन्यार्या । स एव च
प्रत्यक्षवाचित इति कथं चरमबुद्धितद्विषयाद्यभेदकल्पना येन तद्व्यापारं सर्वाभेदस्तिद्वयेदिति
दुर्गारः प्रत्यक्षवाचः । विस्तरस्तु खंडनखंडने द्रष्टव्यः । तस्मात्प्रत्यक्षवाचाच्छ्रुतयोऽन्यपरा
इति ॥

॥ इति द्वैतप्रत्यक्षस्याद्वैतधुतिवाचकत्वखंडनमार्गः ॥ २७ ॥

एव नेति नेतीत्यामेति धुतिर्विचक्षिता ॥ तस्याः तस्यात्वस्य परेण अभ्युपगमात् । तथाच
सम्बन्धकस्यैव तन्नाशं "योऽस्तापुषमिवास्वेवाधिगतः पुरुषोऽस्तंस्तीक्ष्ण उन्वाद्यादिशतुर्विधद्वय-
विकल्पः स्वप्रकल्पस्यो विविशेषो नास्ती नास्ति नाधिगम्यत इति वा शब्दं वदितुम् । स एव
नेति नेत्यामेत्याम्यशब्दात् आत्मनश्च प्रत्याख्यानस्याशक्तत्वात्" इति । किंच वक्तुं, अमरवचन्या-
मवात् एव परंपरापरिच्छेदः तज्ज्ञानस्य भीताधैक्यकालेन अमेवं एहीत्या अद्वैतधुतिः निर्वाचं
सर्वाद्वैतं बोधयेदिति । तच्च । शब्दबुद्धयोर्विरम्यव्यापारायोगादित्याह ॥ किंचेति ॥ ननु पुण्य-
पदेनेति ॥ अतो न विरम्य व्यापार इति भावः । नन्वस्मिन् ग्रामाण्यबुद्धीनां कमिकत्वं तथापि
सर्वविदस्य प्रत्यक्षवाचो दुर्गार इत्याह ॥ तैवमिति ॥ तदन्वयानुपपत्त्या चेति ॥ भीत
(धुनिनः इति पाठः) स्वर्वामेत्याम्यानुपपत्तेरित्यर्थः । प्रथमं ग्रामाण्यधीनैवित्यभ्युपगमिताह ॥
प्रथमोपस्थिते भेदप्रसक्तिमति चेति ॥ स एव चेति ॥ कल्पकाभेद एव खेत्तव्यः । उपसंहारमिति ॥
तस्मादिति ॥

॥ इति द्वैतप्रत्यक्षस्याद्वैतधुतिवाचकत्वखंडनमार्गः ॥ २७ ॥

“अर्थाविस्वरूपं च भेदं गृह्णाति तं विना ।

अनुक्तेस्तत्र दृग्दृश्यसंबंधानुपपत्तिवत्” ॥

कथं च मत्पक्षेऽनवस्था । षट्पदहीमेदब्राह्मिणा स्वप्रकाशेन साक्षिणा स्वस्मिन्नितरमेदसापि ग्रहणात् । अन्यथा स्वस्य षटादिभ्यो भेदसंशयादिः स्यात् । तस्मात्सामान्यविषयभुते-
विज्ञेयविषयेषु प्रत्यक्षेणाहवनीयशालस्य पदशालेष्वेव संकोच एव न्याय्यः । न तु प्रत्यक्ष-
बाधकता । अन्यथा नेति नेतीत्यनियतविषयभेदधुतिः सर्वं सर्वस्माद्विधमिति भट्टाक्यं वा
अद्वैतवाक्यवत् तज्ज्ञानतद्विषयाणां तेभ्यो भेदमादौ गृहीत्वा निर्वाचं सत् सर्वभेदे पर्यवस-
तीति स्यात् ।

तस्मैत्यपीत्यस्य अत्र ॥ नहीति ॥ अस्मिन्नेदपीति ॥ यद्यपि सर्वं ज्ञानं गुण इत्यादिवाच्यवत्
अध्ययनविधिष्वस्य स्वस्य स्वविषयत्वमपि संभवति । तथापि प्रमाद्यसत्तेऽपि स्वस्य स्वविषय-
त्वानभ्युपगमे उदाहरणकृतेऽपि तत्र स्वादिति ध्येयम् ॥ तत्रेति ॥ दृग्दृश्यसंबंधानुपपत्तिस्त्वस्य
इत्यर्थः । उक्तमर्थं संप्रकाशति ॥ एवं चेति ॥ दृग्दृश्येति ॥ अथं च दृष्टान्तोऽर्थापत्तेः स्व-
संबन्धविषयकत्वे । ननु अतदुभयेऽपि दोषस्तस्यात् कथमन्यतरस्य सम्बन्धनिर्धारणमित्यादांश्च
मन्यते अन्यकस्यास्य एव प्रमाणात् न दोषस्तस्मैमित्याह ॥ कथं चेति ॥ भेदसंशयादिः स्यादिति ॥
अथ षट्पदो न वा षटाधिक एवाहमिति वा मेवविषयकसंवाचाभेदविषयकविषयैव इति प्रसंग
इत्यर्थः । तस्मादिति ॥ उच्यते । अत्यन्तधर्मकत्वानुपपत्तेरित्यर्थः । यतश्च दुर्बलः प्रत्यक्ष-
बाध इत्यनेन सम्भवते ॥ प्रत्यक्षबाधकृति ॥ अस्त्वसं प्रति बाधकतेत्यर्थः ॥ अन्यथेति ॥ विशेष-
विषयेषु सामान्यविषयस्य संकोचत्वीकार इत्यर्थः । अनियतविषयभेदधुतिरिति ॥

अनु “इं वा ज्ञानो ह्ये मूर्ते कान्तं च । अर्थं वैवाक्यं च । स्थितं च यच्च स्थितं च इति
मूर्तामूर्ते” अनुक्रम्य ‘अथकामादेशो वेति वेति ज्ञोतव्यमिति नेत्यन्तापरमसमीति’ बृहदारण्यक-
शास्त्रेण पृथिव्यादीनां प्रतिषेध एव किञ्च ननु भेदः प्रतिपाद्यत इति चेन्न । इति शब्दमात्र-
वैयर्थ्याच्चेत् । न च इत्याद्यन्यप्रकारकतया सार्वक्यम् । हेतुमकारसामान्यार्थकस्येतिराव्यस्य
मथ्यते मात्राशब्दात् ‘ज्ञोतव्यमिति’ वाक्यभेदकतपरशब्दैश्चर्त्वात् । अन्ततः मूर्देयर्थाच्च ।
नच तथापि तत्पुनरेवविषयविषयभेदधुतिस्तानुपपत्तिः, मूर्तामूर्तयोः प्रकट्यदिति बाध्यम् । विचार-
दशायां विद्यमानविषयेऽपि अविद्यापरशब्दाद्विषयविषयभेदधुतिरित्यसंभवात् । अन्यथा अद्वैत-
भूतं तपि अविद्याविषयभेदधुतिरित्यं न कथयिष्यति । अत्रा ‘चेति वेति’ इत्यविद्याविषयभेदधुतिरिति च

किंच शब्दबुद्धयोर्विरम्य व्यापारायोगाच्च कमेणामेदग्रहो युक्तः । ननु पुणपदेव
श्रुत्या सर्वाद्वैतविषयतया जातायां बुद्धावस्माकं तत्तद्विषयेषु प्रामाण्यबुद्धय एव क्रमिका इति
चेन्मैवम् । ब्रह्मणि सर्वाभेदसंबन्धुतत्वात्तदन्यथानुपपत्त्या च षटपटाद्यभेदस्य कल्प्यत्वात् ।
प्रथमोपस्थिते भेदप्रसक्तिमति च कल्पकाभेद एव प्रथमं प्रामाण्यधीन्याया । स एव च
प्रत्यक्षबाधित इति कथं चरमबुद्धितद्विषयाद्यभेदकल्पना येन तद्द्वारा सर्वाभेदस्तिद्धयेदिति
दुर्वारः प्रत्यक्षबाधः । विस्तरस्तु खंडनखंडने द्रष्टव्यः । तस्मात्प्रत्यक्षबाधाच्छ्रुतयोऽन्यपरा
इति ॥

॥ इति द्वैतप्रत्यक्षस्याद्वैतश्रुतिबाधकत्वखंडनभङ्गः ॥ २७ ॥

एव नेति नेतीत्यामेति श्रुतिर्विचक्षिता ॥ तस्याः तथात्वस्य परेण अभ्युपगमात् । तथाच
सम्बन्धवस्तुत्रे तज्ज्ञाप्यं “योऽस्मानुपनिषत्सवेवाधिगतः पुरुषोऽसंस्मरिब्रह्म उत्पाद्याविबुधनुर्विधप्रत्य-
खिलक्षणः स्वप्रकरणस्यो निर्विशेषो नासौ नास्ति नाधिगम्यत इति वा शेषं वदितुम् । स एव
नेति नेत्यामेत्यात्तज्ज्ञात्वात् आत्मनश्च प्रत्यास्थानस्याशक्यत्वात्” इति । किंच यदुक्तं, अनवबक्या-
भयात् यत्र परंपराविच्छेदः तज्ज्ञानस्य धीनात्मैक्यज्ञानेन अभेदं गृहीत्वा भद्वैतश्रुतिः निर्बाधं
सर्वाद्वैतं बोधयेदिति । तत्र । शब्दबुद्धयोर्विरम्यव्यापारायोगादित्याह ॥ किंचेति ॥ ननु पुण-
पदेवेति ॥ अतो न विरम्य व्यापार इति भावः । नन्वस्तु प्रामाण्यबुद्धीनां क्रमिकत्वं तथापि
सर्वाभेदस्य प्रत्यक्षबाधो दुर्वार इत्याह ॥ मैवमिति ॥ तदन्यथानुपपत्त्या चेति ॥ धीन
(श्रुतिः इति पाठः) स्वर्वाभेदान्यथानुपपत्तेरित्यर्थः । प्रथमं प्रामाण्यधीनैवेत्यभ्युपगमात् ।
प्रथमोपस्थिते भेदप्रसक्तिमति चेति ॥ स एव चेति ॥ कल्पकाभेद एव चेत्यर्थः । उपसंहरति ॥
तस्मादिति ॥

॥ इति द्वैतप्रत्यक्षस्याद्वैतश्रुतिबाधकत्वखण्डनभङ्गः ॥ २७ ॥

॥ अथ एकमेवाद्वितीयमिति श्रुत्यर्थविवरणम् ॥ २८ ॥

किंच “तस्मिन् एको दृष्टाद्वैतो भवति” इत्यत्र तल्लिङादिपदेन “तदेव सोम्येदमग्र आसीत्” इत्यत्र कालप्रापकेन पूर्वेष्वग्रपदेन “तदेवैत नामरूपे व्याकरोत्” इतीध्वनाम रूपात्मकप्रापकप्रापकेनोचरेण च द्वैतवाक्येन विरोधः, प्राप्ताभ्यस्य स्वतस्त्वेनाद्वैतवाक्येनाद्वैत-
लोच द्वैतवाक्येनैव द्वैतस्य स (त्य) त्वसिद्धेः । यदि चाविरोधाय द्वैतवाक्यस्य तद्व्यादि-
नाऽद्वैतपरत्वं वाज्ज्यात्विकविषयत्वेन व्यवस्था वा तद्विरोधेनाप्राप्तार्थं वा तदा विपरीतं
किं न स्यात् । अपच्छेदस्यापादेनिरासात् । तेन पूर्वस्य द्वैतवाक्यस्य वाचेऽपि परस्यावापाच ।

॥ अथ एकमेवाद्वितीयमिति श्रुत्यर्थविवरणम् ॥ २८ ॥

न तु केवलमद्वैतब्रुतेः ज्ञानान्तरेण विरोधः किन्तु पूर्वोत्तरवाक्याभ्यां चेत्याह ॥ किञ्च
मल्लिङ इति ॥ यद्यपि एकमेवाद्वितीयमिति श्रुतिः मिथ्यात्वे मानमिति समर्थनाकसरे ‘तल्लिङ
एको दृष्टाद्वैतो भवतीति श्रुत्यन्तरस्य प्राप्तार्थनिराकरणमनुक्तमिव । तथापि तुल्यन्यापयता
तदनुपादान् दृष्ट्वाभिधानमिति दृष्टव्यम् । अत एव तत्समाख्यया एतच्छ्रुतिर्यद्वैतपरेत्यपि
निरस्तम् । मल्लिङादिपदेनेति ॥ तथापिपदेन ‘एवास्व परमा गतिः, एवास्व परमा संपत्, एवोऽस्य
परमो मोक्ष, एवोऽस्य परम ज्ञानम्, एतस्यैव ज्ञानस्य ज्ञानानि भूतानि ज्ञानमुपजीवन्तीति उत्तर-
वाक्यस्येदंभूतादिपदपरिग्रहः ॥ विरोध इति ॥ एतच्च पूर्ववाक्यगतपृतीयान्तरपदेन सर्वेषु सम्प्रत्यते ।
ननु द्वैतवाक्येन द्वैतस्य प्रतिपन्नत्वेऽपि तस्य सत्त्वेन अग्रतिपन्नता न तद्वैतपरश्रुतिविरोध
इत्यादावप्याह ॥ प्राप्तार्थत्वेति ॥ कल्पया ज्ञैतक्यापि सत्त्वं न सिध्येत् । न ज्ञैतं सत्त्वमित्यपि
श्रुतिरिति । न ज्ञैतं परमार्थतः इति श्रुतिरस्तीति वाच्यम् । तस्या ज्ञैतपरतायाः निरसिष्य-
मात्रत्वात् । द्वैतक्यापि सत्त्वत्वे श्रुत्यन्तरसत्त्वत्वेति ज्ञातः । ननु न वैकरीत्यम्, अपच्छेदस्यादेन
परम्यादेन सत्त्वस्य प्रत्यक्षकारित्वम् आह ॥ अपच्छेदस्यापादेरिति ॥ अग्रिपदेन अनन्यशेष-
त्वादिपरिग्रहः ॥ तेनेति ॥ अपच्छेदस्यादेन पूर्वस्य सर्वेष्वेकस्य एकमेवाद्वितीयमिति ज्ञानेन वाचेऽपि
नतोऽप्युत्तरस्य तद्वैक्येनैवकारित्वस्य तेन ज्ञातार्थोपपत्त्यर्थः ॥ उक्तं बावेति ॥ प्रत्यक्ष-
वाक्यमग्रमर्थवाक्यतः इति शेषः ।

ननु तात्पर्यविकवीयुक्तयेन विरोधो वाच्यः । नहि द्वैतवाक्यस्य द्वैते तात्पर्यम्, प्राप्तार्थ-
विन्यासादुच्य निराकरोति ॥ नचेति ॥ तस्यादिति ॥ ज्ञानान्तरेण पूर्वोत्तरेण च विन्यासात्-

पूर्वस्थाप्यनुपसंज्ञातविरोधित्वादिना प्राबल्यस्योक्तत्वाच्च । न च सत्त्विसृष्टिकालेक्षणानाम-
रूपव्याकर्तृत्वादिकं यानांतरप्राप्तम्, येन तद्वाक्यमनुवादकं स्यात् । तस्मात्तद्वैतवाक्यमध्यस्थ-
मद्वैतवाक्यमुपांशुयाजवाक्यमध्यस्थविष्ण्वादिवाक्यवत् पूर्वोत्तरद्वैतवाक्यानुसारेण नेयम् ।
किं च त्वया

“यावत् किंचित् भवेदेतदिदंशब्दोदितं जगत् ।

इदं सर्वं पुरा सृष्टेरकमेवाद्वितीयकम् ॥

सदेवासीत्” इति व्याख्यातत्वात् सद्भेदेन सत्त्वमुक्त्वा पुनरद्वितीयपदेन तन्निषेधे व्यापातः ।

वित्पर्थः । उपांशुयाजवाक्यमध्यस्थविष्ण्वादिवाक्यवदिति ॥ यतश्च द्वितीयेऽभ्यासे द्वितीयपदे
विचारितम्* । शौर्णमासीचतुर्पांशुयाजः स्यात् । (अ. सू. ४. २. पा. २. अधि ४ सू. ९.) इदं-
पूर्वमासयोः श्रूयते । “जामि वा यतपञ्चस्य क्रियते यदन्वञ्जौ पुरोडाशौ उपांशुयाजमंतग यजति ।
विष्णुकांशु यद्व्योऽजामित्वाय प्रजापतिकांशु यद्व्योऽजामित्वायाग्नीषोमांशुपांशुयद्व्यो
अजामित्वाये” इति । तत्र संशयः किं विष्ण्वादिवाक्येषु त्रिषु यागविधयः । उपांशुयाजवाक्यमु
नत्समुदायानुवादः उतोपांशुयाजवाक्ये यागविधिर्विष्ण्वादिवाक्यत्रयं तद्वर्चसाद् इति । तत्र
विष्ण्वादिवाक्येषु तत्त्वप्रत्ययदर्शनात् विष्ण्वादिप्रत्ययेन च ब्रह्मदेवतात्मकरूपत्वाभावे तेष्वेव विधयो
ननु उपांशुयाजवाक्ये वर्तमानोपदेशात् सर्वयज्ञसाधारणश्रीवाऽयकपञ्चव्यक्तामेऽपि देवताया
अव्यक्ताश्च तयागत्रयसमुदायानुवाद इति पूर्वः पक्षः । जामि वा यतविःपापुपक्रमे पुरोडाशपञ्च-
नैरन्तर्यप्रयुक्तजामिनादोवसद्दीर्घेनेन तन्निर्हरणाय तदन्तर्गले पुरोडाशपञ्चकं भिन्नं किंचिन्मर्म
विधित्सितमिति प्रथममेव अवगमन् जामिनादोवोपक्रमाजामिन्वोपदेशावैक्यप्रतीतिकवाक्य-
संरक्षणत्वाभावे । पंचमलकारकव्यनया उपांशुयाजवाक्ये एव अन्तर्गलसंयुक्तयागविधिः । तस्य या-
ज्यानुवाक्याकाङ्क्षनाऽऽग्नेयाग्नीषोमीययाज्यानुवाक्यायुगलत्रयमभ्यासानुपपन्नमप्रमाणावगमनवत्तथा-
वैष्णवप्राजापत्याग्नीषोमीययाज्यानुवाक्यायुगलत्रयद्वयमंत्रवर्णप्रातिविधिक्रियविष्ण्वादिदेवतामन्त्रेन
रुपात्मभवांकानुवयात्, न तु विष्ण्वादिवाक्येषु यागविधयः । उपक्रामजामिनदोवस्य अन्तर्गल-
संयुक्तयागविधिमेव विष्ण्वादिस्वयुक्तयागविधिपरिगृह्णाम, प्रतीतिकवाक्यत्वाभावे प्रसंगाच्च ।
तस्माद्विष्ण्वादिवाक्यत्रयं मंत्रवैष्णवप्रातिविष्ण्वाद्यनुवादेन तद्वैक्यतया उपांशुयाजत्वावकमिति
भिज्जान् इति ।

* विनितमिति वाक्यनाम

न हि सदेवासीदित्यस्मात्सदासीदित्यर्थः । सञ्चितिरैकेन नासीदित्यर्थोक्तौ तु सविज्ञेयधे-
हीतिन्यायेन सदात्मकत्वं स्यात् । किं च न तावदेकशब्देन मिथ्यात्वसिद्धिः । तस्य
मानान्तराविद्यमानेकार्थत्वात्, “एके मुस्यान्यकेवला” इत्यमरोक्तेः । “एको गोत्रे” इत्यत्रैक-
शब्दोऽप्यमन्यप्रधानामहायसंख्याप्राबल्यममानवाचीति कैयटोक्तेः । “ष्णांता वति” तिसूत्रे
महाभाष्ये एकशब्दोऽयं बहुवचः । अस्ति संख्यार्थः एको द्वौ बहव इति । अस्त्यसहायवाची
एकाग्र एकादानीति, अस्त्यन्यार्थे प्रजामेका रक्षत्यूर्ध्वमेका इत्याद्युक्तेः । “एको बहूनां
यो विदधाति कामान्” इत्यादौ संख्यादौ प्रयोगाच्च । संभवति च ब्रह्मणि जीवादितोऽन्यत्व-
प्राधान्यप्राबल्यानि । सृष्ट्यादौ सहायानपेक्षत्वं कुलमयप्राप्तनिर्गुणत्वनिषेधायैकत्वसंख्या-
विधिः । नानारूपेषु निर्दोषत्वेन समानत्वं च । मन्मते एकं रूपमेको भाव इत्यादावपि
संख्यार्थ एव । अत एवोपरत्र जीवादिष्वसंभावितजगत्सृष्ट्यादिनान्यत्वादिसमर्पणम् ।
किं च न्वयापि—

किंच न्वयेति ॥ यच्च यावच्च इदंशब्दोक्तिर्न अस्त्यस्ति तदिव सर्वं सृष्टेः प्राक् एकमेवा-
हितीयकं यत् तत् सत् सवेवासीदितिप्रमाणान्वादित्यर्थः ॥ सविज्ञेयधे हीतिन्यायेनेति ॥
उक्तरीत्या प्रपञ्चस्यापि सः कसिध्या सविज्ञेयायोगात् । सद्रूप्यसिद्धिरन्यरूपविशेषकविज्ञेयेन सत्-
त्वित्यन्तं स्यादित्यर्थः । एकमेवाहितीत्यस्ति ध्रुतेः पूर्वोत्तरविरोधात् सिध्दान्तव्यवस्थं निराकृत्य
संप्रति पदार्थपर्यालोचनयापि न तत्परत्वसिद्धिरित्याह ॥ किञ्च न तावदिति ॥ तावच्छब्दः
कामार्थः । ज्ञेकार्थत्वमेवोपपादयति ॥ एके मुस्यान्यकेवला इत्यादिना ॥ प्राबल्येति ॥ प्राग-
भावात्किञ्चनसमवर्तित्वरूपमाकर्ष्येत्यर्थः । कर्तुं इत्यस्यानन्तरं इतीति शेषः । मानान्तराविरोध-
मुपपादयति ॥ संभवन्ति चेति ॥ नचैवमनेकार्थत्वे वाक्यभेदः । एकवाक्यत्वस्मत्प्रत्यक्ष एव
तस्य दोषश्चात् प्रकृते च विनिगमनाविरहेष्वेकमेव विज्ञेयत्वमिध्या एकवाक्यत्वास्त्वभादिति
भावः ॥ सदायानपेक्षत्वमिति ॥ स्वसमानजगतीकक्षरजगत्तत्त्वपेक्षत्वमित्यर्थः ॥ जानाकृपेर्ध्वनि ॥
बहून्पेक्षित्यर्थः ॥ ऊर्ध्वकं रूपं एको भावः इत्यादिष्वेकशब्दात्सर्वेऽपि एकत्वसंख्यायाः गुणत्वेन
गुणस्य प्रपञ्चावधार्यत्वात् वाक्यकान् कपालौ यच्च तत्तत्त्वं, एवं ब्रह्मण्यपि तस्याग एवोचितः ।
निर्गुणत्वावेकधुतिकृपाध्यात् । इत्याहोक्त्य संख्यायाः गुणात्तान्गीकारात् दृष्टान्त एव ।
संप्रतिपक्ष इत्याह ॥ मन्मत् इति ॥ निर्गुणत्वधुतेः द्वेषधर्मनिषेधव्यवस्थेन तत्वाधिकादिति
भावः ॥ अत एवेति ॥ एकशब्दस्य तत्त्वार्थेनोऽन्यकार्थक्यावेव ॥ उत्तरत्रेति ॥ नामकये
व्याकरोन्, यच्च तत्त्वनिमित्तादावित्यर्थः ॥ किञ्च न्वयापि ॥ अविशब्देन यथापि निवृत्तिना

“वृक्षस्य स्वगतो भेदः पत्रपुष्पफलादिभिः ।

वृक्षांतरात्सजातीयो विजातीयश्चिह्नलाहितः ॥ १ ॥

तथा सद्भुतनो भेदत्रयं प्राप्तं निवार्यते ।

ऐक्यावधारणद्वैतप्रतिषेधैस्त्रिभिः क्रमात् ॥ २ ॥”

इतिवदतैकशब्दस्य स्वगतभेदनिषेधकत्वेन व्याख्यातत्वात् तेन मिथ्यात्वसिद्धिः । अद्वितीय-
शब्दोऽपि कर्मधारयो बहुव्रीहिर्वा । आद्ये ब्रह्म द्वितीयं न चेत् तृतीयं प्रथमं वा स्यात् ।
नान्यः । प्राथम्येन कर्मधारये संभवति जघन्यस्य बहुव्रीहेरयोगात् । द्वितीयादन्यद-
द्वितीयमिति “अनपुंसकस्ये”त्यादाविष “नार्षेयं वृणीत” इत्यादाविष च पर्युदासार्थस्य नैक-

एकशब्दस्य स्वगतभेदनिषेधपरत्वमाधितमिति ज्ञापयति ॥ सजातीय इति ॥ सजातीयप्रतिषेधिक
इत्यर्थः । एतच्च स्वकथनार्थम् । एवं विजातीयशब्दस्यापि व्याख्यानं ब्रह्मण्यम् । अद्वितीय-
शब्दोऽपीति ॥ यद्यपि अद्वितीयशब्दे परेण न कर्मधारयोऽपीकृतः इह्यसिद्धेः । तथापि संभवमात्रेण
एवं विकल्प इति ब्रह्मण्यम् ॥ जघन्यस्येति ॥ अन्यपर्यवर्धमानत्वेन विकल्पस्य तदुपस्थापकस्ये-
त्यर्थः । न च कर्मधारयपक्षेऽपि संसर्गाभावे शाकस्य नम्रोऽम्बोऽम्बाभावसंज्ञनया जघन्यत्वं
तुल्यमिति वाच्यम् । बहुव्रीहौ विनिगमनाविरहेण क्वद्वयेऽपि स्वस्र्णा ॥ कर्मधारये तु नम्रमात्र
इति ज्ञेयत्वात् । नम्रस्तद्व्याख्यायैव शाकत्वेन जघन्यत्वसंज्ञानवकाशात् । नच ब्रह्मणोऽद्वितीय-
त्वस्य स्वद्विमिश्रितत्वेन न तन्निषेधो युक्त इति वाच्यम् । अस्याभिः पूर्वैकान्तसंवन्धित्वे सति
एकशब्दस्य संवन्धित्वकपद्वितीयत्वस्य स्वानने ब्रह्मण्यनङ्गीकारेण तन्निषेधोपपत्तेः । किञ्चाद्वितीय-
मिति न बहुव्रीहिः । वाक्यभेदापत्तेः । न विद्यते द्वितीयं यस्य तत् तथोक्तमिति बहुव्रीहौ
क्रियान्वितस्य नम्रः प्रसज्यप्रतिषेधार्थत्वावश्यमाभात् । किन्तु तत्पुरुष एवाधयणीयः द्वितीयादित्यन्त
अद्वितीयमिति । तत्र नम्रः पर्युदासार्थत्वेन एकवाक्यत्वमिच्छेः । नचैवं नम्रोऽमुक्यार्थावाधयणं
शोकः । तस्य वाक्यभेदापेक्षया प्रबलशोकत्वाभावादिन्याह । द्वितीयादन्यदिति ॥ अनपुं-
कस्येत्यादाविधेति ॥ सुवनपुंसकस्येति सूत्रं नपुंसकव्यतिरिक्तः सुट्स्वसंज्ञाप्रसङ्गः स्यादिति चेक-
वाक्यत्वमिच्छेदे नम्रः पर्युदासार्थत्वं यथा आधितं तथोक्त्यर्थः ॥ नार्षेयं वृणीत इत्यादाविवक्षते ॥
एतच्च दशम्यभावेऽष्टम्यादे विचारितम् (विचिन्तितम्) । ‘प्रतिषेधः प्रदेशेऽनारभ्यविधाने च
प्राप्तप्रतिषिद्धत्वादिङ्गणः स्यात्’ । (जै. सू. भा. १०. पा. ८ अर्थ. ४. सू. १.) तानुसारेण
महाविमृष्टे इतिवद्विचिन्तनेन सर्वपूर्णमात्रविषयत्वप्राप्ताविरमाज्ञायते । नार्षेयं वृणीतं न होतार-

वाक्यत्वसंभवे प्रसज्यप्रतिषेधार्थत्वेनैकवाक्यभेदायोगात् । अष्टं भूतमिति बहुद्वितीयाभावेनैव सद्वितीयत्वाभावात् तस्यापि निषेधे व्याघातात् । “आत्मा वा इदमेक एवात्र मिति । तत्र नञ्प्रत्ययः प्रतिषेधः पुरुषासौ वा इति संज्ञायां पुरुषास्तयो नञ्चातुभ्यां वक्तव्यसिद्धिरुक्तानां कृत्वात्प्रसङ्गात् । मुष्णार्थानुग्राहकः प्रतिषेध इति पूर्वपक्षे अष्टदोषतुष्टविषयत्वाद्भेदकत्वात् पुरुषास्तत्रैकत्वम् एकवाक्यत्वस्यापि संज्ञात्वमिति सिद्धात् इति ॥ प्रसज्यप्रतिषेधार्थत्वेनेति ॥ किंवा सह नञ्प्रत्ययप्रतिषेधकत्वेनेत्यर्थः । तदाहुः

प्रसज्य प्रतिषेधोऽयं क्रियया सह यत्र नञ् ।

पुरुषादयः स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन नञ् ॥ इति ॥

वाक्यभेदायोगादिति । वाक्यभेदाद्यवकायोदित्यर्थः ॥ द्वितीयाभावेनैवेति ॥ अत्रावकायचिद्व्याख्यायं च निरस्तमिति भावः ।

किञ्च अद्वितीयपदेन बहुव्रीह्याप्रत्ययेऽपि न अगमिष्यात्त्वसिद्धिः । आत्मा वा इदमेकवाक्यवासी इति भुवनान्ते स्मार्थसमवेच्छाभिरुक्त्य अतः भिन्नवाक्येण निबद्धतया तदनुसारेण अद्वितीयपदस्यापि तत्र तन्निषेधपरत्वस्यैव अनुपपत्तयत्यन्तेन स्वकथेन तन्निषेधपरत्वासिद्धिः । न च भुवनान्तरेऽपि भिन्नत्वविशिष्टत्वप्रसङ्गनिषेध एव किञ्चन्यावेति वाच्यम् । अत्रिप्रसङ्गसर्गनिर्वाहात् तदा तदनुगुणान्वयप्रसङ्गस्य सम्भाव्यत्वात् तस्य भिन्नत्वविशेषकत्वाप्रतिषेधपरत्वमित्यभिप्रेत्याह ॥ आत्मा वा इदमिति ॥ अद्वितीयमिति ॥ स्वात्मनिषेधस्य विशेषनिषेधभुवनतरानुसारेण विशेषनिषेधपरत्वभेदोचितमित्यत्र व्याख्येयम् ॥ छागो वा मंत्रवर्णादिति ॥ एतच्च षष्ठेऽह्नकदे विचारितम् (विचिन्तितम्) ॥ पशुचोषनायामनियमोऽभिज्ञेयान् ॥ जै. सू. अ. ५. पा. ८. अथि १०. सू. ३० ॥ यो वीक्षितो वस्त्रीचोऽपीचं पशुवत्तस्य इत्यत्र यः कश्चित्पशुसम्बन्ध उत छाग एवेति संज्ञायां वाचनभूतचोषनास्यपशुसम्बन्धानुसारेण चोदितार्थप्रकाशकतया वाच्य (तन्पर) मंत्रं मंत्रं हिमन्त्य छागहस्तस्य कश्चिच्छ्रुतछागमन्त्राविशेषेण पशुसामान्यप्रकाशकत्वस्य छागमन्त्रमन्त्रमन्त्रं मन्त्रचोपेतस्य वा कथनायः कश्चित्सम्बन्धः । नचाधिकरकत्वादेन विशेषपर्यवसानं विस्तरेणार्थकस्य वृत्तकथनतया कथंवाच्यत्वात्वागम्यव्यवस्थितस्य तत्सार्थवादोपासविशेषपर्यवसानेऽपि मन्त्रान्वाहः कश्चित्सिद्धस्य तस्य तत्त्वज्ञानविशेषपर्यवस्यनाद्योदिति पूर्वपक्षे चोदोपासस्य पशुसामान्यस्य छागेऽप्यधिकृतस्य सत्वेन मन्त्रस्य तद्विरोधाभावात् अनुष्ठानाय चोपेतस्य अपि विशेषतरेणकारविष्टस्य च (अकारितस्य) विशेषस्य वाक्यान्तर्धानित्यापि व्यवस्येयत्वात् भिन्नवदाहारेण मन्त्रेण कथयित्वात्वा एवामन्त्रस्य इति सिद्धम् इति ॥

आसीद्वात्यन्तिकचनमिषत्" इति श्रुत्यंतरेऽन्यस्य सविशेषधेः हीतिन्यायेन मिषत्त्वेनैव निषिद्धत्वेन
 "छागो वा मन्त्रवर्णात्" इति न्यायेनेहापि मिषत्त्वेनैव निषेद्धप्यतया स्वरूपेणैव निषेधासिद्धेः ।
 किंच नञा द्वितीयात्यन्ताभावोक्तौ अग्रइति व्यर्थम् । नापि प्रागभावोक्तिमिध्यात्वासिद्धेः ।
 त्वन्मतेऽप्यविद्याकर्मादेस्तदा सत्त्वाच्च । किंच द्वितीयशब्दस्सहायवाची । "असिद्धितीयोऽनु-
 ससार पांडव" इति प्रयोगात् । "असिद्धितीयः असिसहाय इति गम्यत" इति महाभाष्योक्तेः ।
 तथाचाद्वितीयमसहायमित्यर्थोऽस्तु । यद्वा द्वितीयशब्दः प्रकृतसमान एव द्वितीये
 व्युत्पन्नः । न तु तत्र तस्य संकोचः । लोके "अस्मिन्नामेऽप्येक एवाद्वितीय" इति, स्मृतौ च
 "एक एवाद्वितीयोऽसावश्वमेधः क्रतुश्चपि ।

एक एवाद्वितीयोऽसौ प्रणवो मंत्र उच्यत" इति प्रयोगात् ।

महाभाष्ये च "अस्य गोर्द्वितीयेन भाष्यमित्युक्ते सदृशो गौरैवोपादीयते नाश्वो न गर्दभ"
 इत्युक्तेः । शांकरभाष्ये च "अस्य गोर्द्वितीयोऽन्वेष्टव्य इत्युक्ते गौरैव द्वितीयोऽन्विष्यते नाश्वः
 पुरुषो वे" इत्युक्तेः । "ममे द्वितीयशब्दः स्वादि" इति स्मृतेः । द्वितीयशब्देन द्वितीयमात्रोक्तौ
 व्यर्थमिति ॥ निष्प्रयोजनं विरुद्धञ्चेत्यर्थः । अग्रपदसमभिध्याद्वारेण नञः प्रागभाष्य एव व्युत्पत्ते-
 रिति । तर्हि तत्र एव नञः प्रागभाषपरत्वमस्तिव्याख्यायां व्याह । नापीति ॥ मिध्यात्वासिद्धेरिति ॥
 कैकालिकनिषेधस्यैव मिध्यात्वापादकत्वाविति भावः । यद्यपि प्रागभावानभ्युपगम्यतेऽप्यात्मना-
 भाष्यविशेष एव प्रागभाषस्थानाभिषिक्तः, तथापि सोऽप्यन्ताभावः स्वमयविशेषसंस्मृतिरिति नञ-
 स्तत्परत्वेऽपि न मिध्यात्वमिद्विगिति ज्ञातव्यम् । अविद्याकर्माद्यंशे स्वर्गाद्यकाले विद्यमाने
 वास्वार्थस्य बाधितत्वात् मिध्यात्वमिद्विगित्येव व्याह ॥ त्वन्मत इति ॥ भवतु वा नञोऽप्यन्ता-
 भाष्यपरत्वं तथापि द्वितीयशब्दार्थपर्यालोचनायां परस्य नेष्टमिद्विगित्याह ॥ किञ्च द्वितीयशब्द-
 इति ॥ किञ्च द्वितीयशब्दस्य सहायवाचित्वे प्रमाणमाह ॥ अस्मिद्वितीय इति प्रयोगादिति ॥
 अविगीताभिपुक्तप्रयोगादित्यर्थः । ननु अस्मिद्वितीय इत्यस्य नास्मिन्साहायत्वमर्थः । किन्त्वस्मिन्न-
 द्वितीयस्मृतिरिति इत्येवार्थोऽस्तु इत्यत्र व्याह । अस्मिद्वितीय इति ॥ ननु अस्मिद्वितीयः अस्मिसहाय
 इति गम्यत महाभाष्योक्तेः शक्तिलक्षणयोगोपासीत्यात्मा तद्वलेन द्वितीयशब्दस्य न सहाय-
 वाचित्वमिद्विः । कथञ्चित्त्वस्मिन्नाव्येकशब्देन पौनःपर्यं चेत्यस्वरसादाह ॥ पठेति ॥

ननु स्वामे द्वितीयशब्दस्य न व्युत्पत्तिः । क्वचित्द्वितीयत्वावच्छिन्नवाचिनस्तस्मात्स्वामान-
 द्वितीयवर्गीमस्मिन् स्वीकृतप्रमाणान्तरवत्त्वादित्याद्यं कथं द्वितीयत्वावच्छिन्न इव स्वामानद्वितीय-
 त्वावच्छिन्नेऽपि व्युत्पत्तिरस्तीत्यत्र लोकवेद्ययोगविगीताभिपुक्तवद्वा (प्रतीति) प्रयोगः प्रदर्शयति ॥
 तस्य संकोच इति ॥ किंच द्वितीयशब्दस्य स्वमद्वितीये व्युत्पत्त्यभावेऽपि आवयोर्द्वितीयविशेषे

अद्वितीयशब्देनैव क्षेत्रसर्वनिषेधसंभवेन सजातीयनिषेधकैवशब्दादिवैवर्ध्यात् । तदवैवर्ध्याय द्वितीयशब्दस्य विजातीयपरत्वेन संकोचे चात्र इत्यनेनाविरोधाय समद्वितीयपरत्वेन संकोचः स्यात् । तथाच सामान्यविकरादित्यमेषाद्वितीयशब्दार्थः । “न तत्समव्याप्यविक्रम एवयत्” इति श्रुतेः “नत्वन्मयोऽस्त्वम्यधिकः” इति स्मृतेः । “एक एवाद्वितीयो भगवान्-स्त्वमरुहः परो नास्ती”ति श्रुतौ

ज्ञानानंदाद्यभिधत्वादेकः सर्वोऽयमत्वतः ।

अद्वितीयो महाविष्णुः पृथक्त्वात्पुनः स्मृतः ॥

मेदामेदनिवृत्त्ययमेवशब्दोऽवधारकः”

इति स्मृतौ च व्याख्यातत्वात् । द्वितीयाभावात् आभावाभावाभ्यां व्याघातेनाद्वितीयशब्दस्य-
तत्परत्वासंभवात् । उक्तं च

“यथा बोलनृपस्मग्राहद्वितीयोऽस्ति भूपतिः ।

इति तनुनृपनिनिवारणपरं वचः ।

न तु तद्भावतत्पुत्रकलत्रादिनिवारकम्” इति ।

तस्मान् ‘एक एवाद्वितीयोऽमाशाकाशे सचिदेतिवत् ।

एकमेवाद्वितीयं सद्य इत्यपि योज्यताम्” ॥ किञ्च—

‘अधिकं हि विजातीयं सजातीयं समं भवेत् ।

गुणादिकं तु स्वगतं तद्भेदोऽत्र निषिध्यते” ॥

इत्येकमेवेतिशुल्कर्षः ।

॥ इति एकमेवाद्वितीयमिति श्रुत्यर्थविवरणम् ॥ २८ ॥

संकोचकस्य भाववचकत्वान् नचपि अद्वितीयवैवर्ध्यादिति ॥ द्वितीयशब्देनेति ॥ एवं च भुविस्मृती अपि अतुल्यमिमे भवत इत्याह ॥ न तन्मयमेवेति ॥ न चाप्रत्यक्षमितिषेधकम् । भुविनात्यर्थापरिज्ञानवृत्तवां तत्सद्व्यवधिकयोः लक्षित एव प्रत्यक्षसंभवात् । न च सम-
निषेधे निरुद्धः एतत् साध्यमुपेयनीत्यादिभुतिविरोधः । तथा विज्ञानं पुण्यपापं विधुषेति पूर्व-
वाक्ये प्रकृत्या पुण्यपापराहित्यादिना किञ्चित्कस्यास्यसम्भवेऽपि सर्वोक्त्या सामान्यं न तत्सम-
मेवेति भुक्त निषेधोक्ततेरिति शङ्कः । भुतिस्मृतिकव्याख्यानाविरोधादपि आद्वितीयशब्दस्य
वराद्विरोधोऽर्थे इत्याह ॥ एह एवेति ॥ उक्तमेकार्थं सद्व्यवस्तुपक्षेऽहमिति ॥ तस्मादिति ॥

॥ इति एकमेवाद्वितीयमिति श्रुत्यर्थविवरणम् ॥ २८ ॥

॥ अथ नेहनानेतिश्रुत्यर्थविवरणम् ॥ २९ ॥

नापि “नेह नानास्ति किंचन” इति (कठो. ४. ११.) श्रुतिस्तत्र मानम् । अत्र स्वगतभेद-
निषेधात्, नानाशब्दो हि नानात्वार्थः श्रेकयोरित्यादिवद्भाषप्रधानत्वात्, लोके च नानाशब्दस्य
वृत्तमाववाचित्वादिति कैयटोक्तम् । “यदेवेह तदमुत्र यदमुत्र तदनु इह” (कठो. ४. १०.) इति
पूर्ववाक्ये इदमाद्यर्थगीकारेण तन्निष्ठब्रह्माभेदस्यैव उक्तम् । अन्यथा इदं चादभनेति श्रूयते ।
न च स्वगतभेदस्याप्रसक्तिः । जगज्जन्मादिकारणे ब्रह्मणि गुणरविचित्रकार्यभेदेन अंतर्धा-

॥ अथ नेहनानेतिश्रुत्यर्थविवरणम् ॥ २९ ॥

ननु मास्तु एकमेवेति श्रुत्या मिथ्यात्वसिद्धिः नेहनानेत्यादिश्रुत्या तु स्यात् । तत्र इह-
शब्दार्थे ब्रह्मणि प्रतिपन्नोपाधी नानाकिञ्चनश्रुतिभेदविशिष्टप्रपञ्चमात्रस्य निषेधा-
वगमादित्याशङ्क्य निराकरोति ॥ नार्पाति ॥ अत्रेति ॥ नेहनानेतिश्रुती स्वगतस्वप्रतिपोगिक-
मेव निषेधावगमादित्यर्थः ।

ननु नानाशब्दस्य भिन्नवाचित्वात्कथमत्र स्वगतभेदनिषेध इत्यत्र आह ॥ नानाशब्दो हीति ॥
ननु श्रेकयोर्हि वचनैकवचने इत्यत्र श्रेकशब्दयोर्हित्वैकत्वसंख्याविशिष्टपरम्ये श्रेकेश्वरमिति बहु-
वचनोपपत्तस्तु तयोर्वचनप्रधानत्वम् । प्रकृते तु तादृशवाचकाभावाच्च भावप्रधानत्वेत्यत्र आह ॥
लोके चेति ॥ ननु तथापि नानाशब्दः प्रकृते नानात्वपर इत्यत्र किमयात्ममित्यत्र आह ॥ पदे-
हेति ॥ इदमन्तःशब्दार्थयोर्विद्यमानस्य ब्रह्मणः पूर्ववाक्येनैकत्वावेदनकालात् तद्वत्प्रतिपोगिकभेद-
निषेध एवास्याः धुनेस्मात्पर्यवसनीयत इति भावः ॥ अन्यथेति ॥ इदमन्तःशब्दार्थस्य यदेवेहेत्यादि
श्रुतिना-पर्यागोचरत्वे, इत्यर्थः ॥ श्रूयतेति ॥ यद्यप्यपौरुषेयवाक्यं आनुपूर्वीविशेषविधायनमप्युक्तम् ।
तथापि यथाधुनानुपूर्वीकधुनेर्नैकत्वसमर्पणं सामर्थ्यामित्यत्र ना-पर्यम् ॥ इवगतभेद इत्येति ॥ स्वगत-
स्वप्रतिपोगिकभेदस्येत्यर्थः । जगज्जन्मादिकारणे ब्रह्मणीत्यादिसमस्यर्थस्य ल-प्रत्ययैरिति पञ्चम्यन्तेन
सम्बन्धः । ल-प्रत्ययैरित्यत्र तदुक्तं यदुक्तम् ॥ गुणरविचित्रकार्यभेदेनेति ॥ गुणरवुर्गभू-
त्वरविकल्पविशिष्टकार्यरूपविज्ञेयत्वार्थः ॥ निरप्यनान्धेनेति ॥ पृथिव्यादिकपणित्यप्यनन्धेनेत्यर्थः ॥
स्थानभेदेनेति ॥ अस्यादित्यादिस्थानभेदेनेत्यर्थः । यद्यप्येकैव समर्थस्य गुणरविचित्रकार्यर-
त्वं लोके इत्यनेन । तथा ली-मर्षाद्यात्मन एकत्वैकानेकतादीरविद्यामत्त्वमनेकत्वमलक्षणम् ॥ च प्र-
सिद्धम् । तथापि विशेषादर्थान्तराणां तन्वानुमितिपप्रसक्तजनकत्वं संभवति । नहि प्रसक्तिरपि

मिति च नियम्यान्तत्वेन स्थानभेदेन च “वदेकमव्यक्तमनंतरूप”मिति अनेकत्वश्रुत्या च अवतारेषु प्रतिविग्रहं प्रत्यक्षादिना गुणगुण्यादौ च तार्किकभाट्टरीत्या गुणगुणित्वेन ज्ञानानंदादौ चापर्यायशब्दाच्चनैकतरपरिज्ञेयभावादिना सर्वत्र च “अन्योऽन्तर आत्मा प्राणमय” इत्यादिभुतितात्पर्याज्ञानेन च तत्रसत्केः । किंच नेहेति वाक्यात् पूर्वं बृहदारण्यके “तस्मिन्प्लुक्तमुतनीलमाहुः पिंगलं हरितं लोहितं च” इत्यादिना भगवतोऽनेकरूपाणि “यस्यानुविचः प्रतिबुद्ध आत्मे”त्यादिना ज्ञानादिधर्माः, काठके च “गुहां प्रविश्य तिष्ठन्तं यो भूतेभिर्व्यप्रापते”न्यनेकावताराः, “महांतं विदुमात्मान”मित्यादिना चानेकधर्माश्लोका इति कथं तदप्रसक्तिः । इहैकस्मिन्नेव वृक्षे पत्रशाखादिवत्प्रसक्तस्य स्वगतभेदस्य “एको देवस्सर्वभूतेष्वि”त्यादिश्रुती

प्रमाणद्वयैव वक्तव्येति भावः ॥ अनेकत्वश्रुत्या चेति ॥ भुतिप्रापितानेकत्वफलित्वेन चेत्यर्थः ॥ प्रत्यक्षादिनेति ॥ तत्कालीनानां प्रत्यक्षादिनेत्यर्थः ॥ अविज्ञेन तद्विषयव्यक्तमूलकान्दानुमानपरिग्रहः ॥ गुणगुणित्वेति ॥ एतन्बोध्यस्तत्त्वम् । कियत्कियाकत्वादिना चेत्यपि प्रष्टव्यम् । ज्ञानानन्दमाधित्वादिपरात् तत्त्वस्याविपरिग्रहः । एकतरपरिज्ञेयभावादिनेत्यादिपदेन विलक्षणार्थकित्वात्परित्यागविपरिग्रहः ॥ सर्वत्र चेति ॥ अज्ञानाद्विधारणे ज्ञानात्प्रापितस्तत्त्वमननिर्दिष्टे सर्वत्र चेत्यर्थः । अन्योऽन्तर ज्ञानं ज्ञानमय इत्यादिपदेन अन्योऽन्तर ज्ञाना मनोमयः, ज्ञानम् ज्ञानो विद्वान्, तत्तादृश एतत्तादृशज्ञानमवात् । अन्योऽन्तर ज्ञानं ज्ञानमय इत्यादि भुतिपरिग्रहः ।

एतन्बोध्यस्तत्त्वम् । इन्द्रो ज्ञाताभिः पुच्छत ईकते, यस्य ज्ञानमयं तत्, एतस्य शक्तिर्विचि-
क्षेयं भूते स्वभाषिणी ज्ञानव्यक्तिश्च, धर्माकं पावनं मरोहां, सत्यकायः सत्यसंकल्पः,
इहान्नो हरिश्च गुणाः इत्यादि भुतिपरित्यागं बोध्यम् ॥ तात्पर्यापरिज्ञानेन चेति ॥ तात्पर्य-
भवेन चेत्यर्थः ॥ किंच बृहदारण्यके काठके च श्रुतमात्मन्येव नेहनामेतितात्पर्यस्य पूर्ववाक्येभ्यो
वचनेभ्यः ज्ञानमयत्वत्वा नाप्रसक्तमनियेयत्वमित्याह ॥ किंचेति ॥ नेहनानास्मीतिवाक्यात्पूर्वं
बृहदारण्यके काठके च अज्ञानोऽनेकरूपाणि ज्ञानादिधर्माः, ज्ञानेकावताराः ज्ञानेकधर्माश्लोका इति
सम्बन्धः ॥ कथं तदप्रसक्तिरिति ॥ न कथयतीत्यर्थः ।

अनु स्थानस्थानसिचोगिकभेदमिनेकतरत्वमव्यक्तश्रुत्यादौ बृहद्वेद्येव नेहनामेतिभुनी कथं
स्वीकित्वा तत्कालं वाह ॥ इहैवेति ॥ इहैव विषय इत्यन्वयः । वक्तव्येको देव इति भुतावुदाहृतः ।

“नञ्चादयो हि भूतानि तेषामन्तर्गतो हरिः ।

समस्य सर्वभूतेषु य एवं वेद तत्त्ववित्” ॥

इति महाभारते च निषेधः । अन्यथा परपक्षेऽप्यखंडबाहानारंभः स्यात् । अनुभूतिर्न नाना अनुभूतित्वादुपाधिभेदमंतरेणाधिभाव्यमानभेदत्वादित्याद्यनुमानैः स्वगतभेदनिषेधश्च न स्यात् । “एकमेवाद्वितीय”मित्यादावेकपदेन स्वगतभेदनिषेधोक्तिश्च न स्यात् । प्रत्युत परमत एव धर्माधर्मस्वर्गनरकाद्यंशे अप्रसक्तप्रतिषेधः । इहेति च विशेषणाच्च नानात्वमात्रनिषेधः । इमौ स्त्रिधावस्मिन् ग्रामे न विरोध इत्यादाविषेदंशब्दोपात्तस्य ब्रह्मण एव धर्मित्वेन प्रतियोगित्वेन च संबंधसंभवे तदनुपात्तस्य धर्मित्वेन वा प्रतियोगित्वेन वा संबंधायोगात् । विषेयो-

भारतवचने च एकसमशब्दी न निषेधवाचकौ । तथापि एकशब्दतत्पर्यायसमशब्दाभ्यां एकत्व-
विधानसामर्थ्याद् निषेधार्थत्वे पर्यवसानमभिप्रेतमिति बोध्यम् । (ध्येयम् ।) यद्वा एको देवः
सर्वभूतेषु इत्यादिभूताधित्यत्रातद्गुणसंविधानबहुधाहिणा नात्र काचन भिदास्ति, नैवात्र काचन
भिदास्तीत्यादिभूतिर्विचक्षितेति बोध्यम् ॥ अन्यथेति ॥ प्रत्यक्षमात्रस्य प्रसङ्गकत्वाङ्गीकार इत्यर्थः ॥
अखण्डवादेति ॥ अखण्डार्थवादेत्यर्थः ॥ अनुभूतिरिति ॥ एकत्वनानात्वाभ्यां विभक्ता अनु-
भूतिरित्यर्थः ॥ न नात्रेति ॥ वस्तुन इति शेषः ॥ उपाधिभेदमन्तरेणेति ॥ विषयमेवानुसंधान-
मंतरेणेत्यर्थः ॥ इत्याद्यनुमानैरित्यादिशब्दार्थश्च अनुभूतित्वं वस्तुतो न स्वाध्ययप्रतियोगिकाम्यो-
न्वाभावसमानाधिकरणं अनुभूतिः स्वचक्षुस्त्वे इति प्रतीतिविषेयत्वात् । चक्षुस्त्ववित्याद्यनुमानानि ।
ननु नाहमीश्वरः घटानुभवः पटानुभवो नेत्यादिप्रत्यक्षेण च भेदप्रसक्तिसंभवात् प्रत्यक्षमात्रस्य
प्रसङ्गकत्वाङ्गीकारेऽपि न काप्यनुपपत्तिरित्यत्र आह ॥ एकमेवाद्वितीयमित्यादाविति ॥ स्वगत-
भेदनिषेधोक्तिश्च न स्यादिति ॥ वृक्षस्य स्वगतो भेद इत्यादिकोक्तिश्च न स्यादित्यर्थः ॥
प्रत्युत परमत एवेति ॥ प्रत्यक्षादिमात्रेण प्रसक्तस्य प्रतिषेध इत्यभ्युपगम्यून्यत्र एवंत्यर्थः । सिद्धांते
रामकृष्णाद्यवतारे प्रतिविग्रहं प्रत्यक्षमोऽपि भेदप्रसक्तैरप्यवतिनः वादिति भावः ॥ धर्माधर्मंति ॥
धर्माधर्मशब्दौ अग्निहोत्रादिकलज्जभक्षणविज्ञन्यानिशयपरी नष्टतादीकिकभयस्वाधनः वा निष्पाद्य-
नत्वपरी वा द्रष्टव्यौ । प्रतिषेध इत्यस्यानन्तरं स्यादिति शेषः । नन्वेवमपि नाना तन्मयुक्तं भेदमात्र
निषेध एव नश्यते ननु स्वगतभेदनिषेध इत्यत्र आह ॥ इहेति च विशेषणादिति ॥

ननु इहेति चिदंशेणकालात् निषेधनाना-वस्य स्वार्थकत्वमेव नश्यते, न स्वप्रतियोगिक-
त्वमिति शङ्कामनुकपदृष्टान्तोक्त्या परिहरति ॥ इयौ इत्युपाधिवि ॥ धर्मित्वेन प्रतियोगित्वेन
चेति ॥ निरप्यं प्रतीतिशेषः ॥ तदनुपात्तमिति ॥ इदंशब्दानुपात्तस्येत्यर्थः । परिच्छेदस्यापि
मेहनतेतिभूत्या स्वगतत्वप्रतियोगिकप्रत्यक्षमात्रनिषेध एव नश्यत इत्याह ॥ विषेयोऽदोऽप्योपाश्रित ॥

हेभ्योर्नानात्वनिषेधतदाधारप्रज्ञाबोधिष्वन्यनिषेधयोर्नानात्वतदभावाद्योऽभेदावश्यभावाच्च । काठके “तं देवात्मर्वे जर्षितास्तद् नात्वेति कथने”ति पूर्व्व “यच्च आत्मनि तिष्ठती”ति “यद्योदकं शुद्धं शुद्धमासितं तादृगेव भवति । एवं भुनेर्विज्ञानत आत्मा भवती”ति उत्तरत्र च भेदप्रमितेऽर्थे । किञ्चनशब्दस्तु गुणगुण्यवयवावयवित्वादिप्रयुक्तानेकनानात्वाभिप्रायः । अन्यथा उक्तदोषात् । भवितुमिष्टान्येऽपि (नानाशब्दस्य) किञ्चनशब्दप्रकृतधर्मादिपर एव सर्वनामन्वात् । सर्वेभ्य इत्यत्र सर्वशब्दबद्धहेतुसमर्पकत्वाच्च । श्रीहीनवहंतीत्यत्र श्रीहिशब्द-
बलकृतिवाचित्वाच्च । “आधेय्याऽऽधीभ्रमुपतिष्ठत” इत्यत्राधेयीशब्दवत् । एवं धर्माऽप्युपगति-
विशेषशब्दमक्षिहितसामान्यशब्दत्वाच्च । घृतशब्दमक्षिहितशब्दशब्दवत् । एवं च—

तदाधारेति ॥ चिन्तेयो यो नानात्वनिषेधः तदाधारेत्यर्थः ॥ भेदावश्यभावाच्चेति ॥ अन्यथा
उपेक्षविधेयभावाद्यनुपपत्तिरिति भावः ॥ भेदप्रमितेऽर्थेति ॥ यद्यपि तं देवात्मर्वे जर्षिता इत्यादौ
भेदो न साक्षात् प्रतीयते, तथापि तस्मिन्प्रादिचिद्विषयक्यत्वात्तद्वद्विषयक्यत्वाच्च निर्विहाय तेषामन्यो-
न्यभेदोऽप्यवगम्यतेत्यर्थः ॥ तादृगेव भवतीति ॥ तद्विषये सति तत्तत्प्रयोजनधर्मकवक्तृत्वात्तद्विषया-
भिधानेनास्त्येव साक्षाज्ज्ञेयमतीतिः । सादृश्यं पदार्थान्तरमिति ज्ञेऽपि तद्विषयभेदो दुर्वारः । अत
एव “गार्ग्योऽभेदोऽपि हि भेदेनैव प्रतीयते” इति सूत्रे च अन्यत्र तिष्ठन् यो विज्ञाने तिष्ठन्
इत्यादि तादृशमेव भेदकं विषयक्यत्वेनोदाहृतमिति ब्रह्मसूत्रम् । एतन्नोपलब्धम् “अन्येष्वेव
तद्विदिताम्” इत्यादिशास्त्रान्तरगतत्वात् साक्षाज्ज्ञेयमित्येवमपि बोध्यम् । ननु स्वगतभेदस्यैव
तस्य च निषेधस्य नानात्वतैव समर्थत्वात् किञ्चनशब्दस्यैवमित्यत आह ॥ किञ्चनशब्द-
स्त्विति ॥ अन्यथा उक्तदोषादिति ॥ गुणगुण्यवयवावयवित्वादिप्रयुक्तान्यप्रयुक्तधर्मादिप्राप्तये
चिन्तेयोहेतुयशोदित्वादिनोक्तस्यैव साक्षात्तद्विदोऽप्यसंगतिरित्यर्थः ॥ भवितुमिष्टान्येऽपीति ॥ नाना
शब्दस्त्विति शेषः ॥ तथापि न एतन्वेदमिद्विरिति भावः ॥ प्रकृतेति ॥ ब्रह्मसूत्रस्यैव “यस्यानुचितः
वसिष्ठश्च” इति पूर्व्वोक्तयोक्तत्वेन काठकेऽपि “अज्ञानं विमुखाज्ज्ञानम्” इत्यादिपूर्व्वोक्तयोक्तत्वेन
प्रकृत्यर्थः । ननु किञ्चनशब्दस्य अनिर्धारितैकविधोक्तत्वेन चिन्तितव्यमिति सर्वपरत्वं किञ्च
स्यादित्यत आह ॥ सर्वनामन्वादिति ॥ यद्यपि किञ्चनशब्दस्य न सर्वनामत्वम्, सर्वार्थानि
सर्वनामानीति सर्वार्थवाचिनो गम्यन्तित्यर्थेन सर्वनामसंज्ञाविधानम् । तथापि किञ्चनशब्दस्य
तथात्वेन तद्विषयकस्य तस्य सर्वनामत्वकल्पितमिति बोध्यम् । सर्वशब्दवदिति ॥ यथा सर्व-
शब्दः प्रकृत्यवयवो न सर्वकाम्यः, तद्वदित्यर्थः ॥ उदयसमर्पकत्वाच्चेति ॥ यद्यप्युपग-
मादप्युपगमादप्युपगमात् तद्वदित्यर्थः ॥ किञ्चनशब्दस्य उपेक्षसमर्पकत्वमिद्विरिति भावः ॥
श्रीहिशब्दवदिति ॥ कथं श्रीहिशब्दः श्रीहिशब्दोऽधीभ्रमुपतिष्ठत इति ॥ आधेयीशब्दवदिति ॥

“वाक्यशेषस्वधर्मात्पविशेषे पर्यवसति ।

किंचनेति हि शब्दोऽयमक्ताशब्दो धृते यथा” ॥

तथा चेह ब्रह्मणि किंचन धर्मादिकं नाना नास्तीत्युक्ते धर्माणां नानात्वमेव निषिद्धं स्यात् ।
सविशेषपणे हीति न्यायात् । “लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्ति, न जीर्णमलवद्वासाः स्नातकः

एतच्च पूर्वतन्त्रे तृतीयाध्याये द्वितीयपादे विचारितम् । अधिकारे च मन्त्रविधिरतवाग्न्येषु
शिष्टत्वात् (अ. ३ पा. २ अधि. ८ सू. २०) ज्योतिष्टोमे काश्चित् ‘अग्न आवाहि बीतय’ इत्याद्या
आग्नेय्यः श्रुचः समाज्जाताः । तत्रैव धृतम्, ‘आग्नेय्या आग्नीध्रमुपतिष्ठत’ इति । तत्र संशयः किं
यथा कयाचित्त्वा आग्नेयो (आग्नीध्रो) पस्थानं कर्तव्यम्, उत प्रकृतानां ग्रन्थे एव कयाचित्ति ।
तत्र यत्र व्रीहीनवहन्तीत्यादौ व्रीह्यादीनुद्दिश्य प्रोक्षणादिसंस्कारा विधीयन्ते, तत्रापूर्वासं च गन्धिनाः
संस्कारस्य धेयवर्थात्, व्रीहिभिर्भोजेतेत्यादिभिः अपूर्वसंघन्धिन्वेन प्रकृता एव ग्राह्या इति युक्तम् ।
इह तु न आग्नेयीनुद्दिश्योपस्थानं विधीयते । किन्तु उपस्थाने करणत्वा आग्नेय्युपाधीयते ।
तृतीयदिनिर्देशात् । तत्र च शम्भार्चमात्रस्यांगम्भान्, न प्रकृतनियम इति पूर्वपक्षे यौगिकत्वा-
द्यग्नेयीशब्दः सन्निहितामेव व्यक्त्यालम्बते, विषयवाक्यसमानशीलत्वात्, विषयवाक्यस्य च अग्नि-
र्देवता अस्य इति सर्वनामघटितत्वेन सन्निहितविधयत्वात् प्रकृतपक्षोपस्थानमिति ॥ विशेषशब्द-
सन्निहितमामान्यशब्दत्वाच्चेत्यनन्तरं किञ्चनशब्दो वाक्यशेषस्वधर्मात्पविशेषपर इति शेषः ।
धृतशब्दसन्निहिताक्ताशब्दवदिति । एतच्च नामधेयपादे निर्णीतम् । संविद्येनु(व)वाक्यशेषात् (अ. १.
पा. ४. सू. २०. अधि. १०.) इत्यत्र अक्ताः शर्करा उपपधाति तेजो वै धृतम् इत्यत्र शर्कराणामञ्जनं
धृतैतलवसानामन्थनमेन द्रवद्रव्येण कर्तव्यमुत वाक्यशेषोपात्तेन धृतेनेति संशये विधौ विंशत्वाध-
णान्, अर्धवादानुसारेण प्रधानस्य विधेः नयनायोगान् येन केनचित् जनम्, अर्धवादरूपधृतद्रव्यस्तु
विध्यनुरोधात् द्रवद्रव्यमात्रलक्षकोऽस्तु इति पूर्वपक्षे विधायजनकियाक्षिमव्रवद्रव्यसामान्यस्य
धृतेऽपि सन्त्वात् निर्विशेषसामान्यानुष्ठानासम्भवेन कश्चिद्विशेषपर्यवसानस्य विधिर्नैवाभितवात्
वाक्यशेषोपात्तं विशेषे स्थिते विशेषात्प्रकल्पनानीक्षित्या च विधेयत्वावकाशक्यशेषानुसारात् धृते
नैवाञ्जनमिति सिद्ध्यति । यद्यपि किञ्चनशब्दोऽनिर्वाणिकविशेषकचनस्त्वपि क.स्त. सामान्य
शब्दतुल्य इत्युक्ताकाशिराजवदित्युक्तिर्विशिष्टं प्रष्टव्यम् । ननु तथापि न तत्रेष्टमिति । ब्रह्मधर्मादि-
नामेव निश्चिततया मिष्टत्वाच्चप्रसङ्ग इत्यत्र आह ॥ तथापि न । नानात्वमेव ॥ तन्मिष्टत्वाच्च
इमिति भावः ॥ सविशेषं हीति न्यायादिति ॥ सविशेषं विशेषणविशेषं विषये प्रवर्तमानो
विधिर्निर्देशो वा विशेष्यवाच्ये विशेषणं विशेषणवाच्ये तु विशेष्यं उच्यवाच्ये विधिः सुपसंज्ञाप्रसंगी-

स्यादि"त्यादी दर्शनाच्च । अत एवोक्तम् "विज्ञेयं नामिवा गच्छेत्सीकृत्किंविज्ञेयम्" इति । एकदेशोपवादेन कल्प्यमाने च वाचके ।

न सर्ववाचनं युक्तमितिन्यायविदः स्थिताः" इति च ॥

धर्माणां स्वरूपेण निषेधे हि नास्ति पृथगिति च व्यर्थं स्यात् । तथा चात्र ब्रह्मणो निर्धर्म-
कल्पपक्षः धर्मधर्मिणोरन्तर्भेदपक्षः भेदाभेदपक्षश्च निरस्तः । किंच त्वद्वीत्या किंचन विषं
नाना नामीत्युक्तेऽप्यविनाभूतमस्तीत्येवार्थः । नानाशब्दो हि विनेत्यर्थे वर्तते "विनव्भ्यां
नानाञी नमहे"तिद्वये "असहार्थे पृथग्भावे वर्तमानाभ्यां विनव्भ्यां स्तार्थं नानाञी
प्रत्ययौ भवत" इति दृष्टौ "नमहेति प्रकृत्यर्थविज्ञेयमेतत् । विनव्भ्यामेताभ्यां नसहार्थ-
वाचिभ्यां नानाञी भवतः, कस्मिन्नर्थे स्वार्थ" इति महाभाष्ये च विना नानाशब्दयो-
रेकार्थत्वोक्तेः । "पृथग्विनांतरेणैतं हिरुहानाना च वर्जने" इत्यमरोक्तेः । "नाना विष्णुं
(विष्णुनानाञी) मोक्षदो नास्ति देवः" इत्यमरव्याख्यायां नानाशब्दस्य विनार्थत्वेनोदाहृत-
त्वाच्च । "न तदस्ति विना यन्मान्मया भूतं वराचर"मिति स्मृतेश्च । विनार्थस्य च नाना-

स्तिव्यापारित्यर्थः । विधिनिषेधयोः कर्मणोद्देशत्वे दर्शयति ॥ लोहितेति ॥ इत्यावाचित्यादिपदेन
दर्शनी प्रैराक्याह, न कलत्रं अक्षवेदित्यादिविधिनिषेधपरिग्रहः ॥ दर्शनाच्चेति ॥ अन्विष्टु
उप्यपत्य प्राप्तत्वा विधेर्लोहितवदपविरोक्तमात्रविषयत्वस्य कालात्वे वाससो विहितत्वेन
निषेधस्य जीर्णवस्त्रवत्पक्षविरोक्तमात्रविषयत्वस्य च दर्शनाच्चेत्यर्थः । उभयत्रामियुक्तसंमति-
व्याह ॥ विज्ञेयमिति ॥ अभिवाचा विरोध्याग्रमित्ये कल्प्यमानत्वं वाचकं ब्रह्मण्यम् । एकदेशेति ॥
वाचके समग्रविषयपक्षश्च अस्तमाने एकदेशमात्रकल्पनेन कल्प्यमाने तावतीव निषेधोपपत्तौ न तेन
सर्ववाचनं युक्तमित्यर्थः ।

अतु वाचकं किंवा लक्षितोपपत्ते इति व्यापारत्वात् कल्पमित्यतो वाचकं दर्शयति ॥ धर्मा-
वामिति ॥ निषेधे हीनवस्तुजन्यत्वं वेदनावेति धुनी, वचं कर्मविधुगतिमेव दर्शयन्निम्नाधुनी
वेति शेषः । लक्षितोपपत्ते इति व्यापारेण वेदनावेति धुनेर्नामावकपक्षविरोक्तनिषेधपरत्वाद्दीप्यरे
कल्पमाह ॥ ननु चोति ॥ ऊपेचं अक्षतद्वर्णाव्यक्तत्वाद्येव एव प्राप्त इति निर्दिष्टोपपत्त्यादादिशेष
इति चेत्, द्वितीयपरिच्छेदे तस्य निमित्तव्यक्तत्वादिति । किञ्चनहास्यस्य वरनीया शिब-
रान्तेऽपि न शिबान्नमितिद्विरव्याह ॥ किञ्चेति ॥ अतु किञ्चनहास्यस्य शिबकल्पे नामताव्यस्य
च भिन्नार्थत्वे कथं न किञ्चाव्यसिद्धिः, कथं काऽकिनाभूतमस्तीत्यर्थेतिद्विरित्यस्य व्याह ॥ नाना-
शब्दो इति ॥ नाव्यव्यस्य चिन्त्यार्थत्वे अक्षयव्याह ॥ विनव्भ्यां नानाञी नमहेति द्वये

छन्दस्य संबंधिश्चन्दतया ब्रह्मण एव प्रतिसंबन्धित्वेनान्वयोपपत्तेश्च । नच भूयोऽपि विना नेत्युक्ते मिथ्येति सिद्धयति । एवंच

“नानेत्यस्य विनार्थत्वाद्भिनाभूतं निषिध्यते ।

अविनाभूतमस्तीति सत्त्वैवार्थात्तु तस्यते ॥

किंच विश्वं ब्रह्मणि नास्तीत्युक्तेऽपि न मिथ्यात्वसिद्धिः । ब्रह्मणोऽन्यत्र खोपादाने प्रकृत्यादौ सत्त्वसंभवात् । ब्रह्म च नोपादानमिति वक्ष्यते । अन्यथेहेति व्यर्थम् । अथ “यस्मिन्द्यौ पृथिवी चे”त्यादिभ्युतेर्ब्रह्मण्यप्यस्ति विश्वं तर्हि तद्विरोधादेव न तत्र तन्निषेधः । एतद्वाक्यस्य मिथ्यात्वाभिप्रायत्वे च बृहदारण्यके “यस्मिन् पंच पंचजनना आकाशश्च प्रतिष्ठित” इति पूर्वण, “य एषोऽतर्हदय आकाशस्तस्मिन् श्वेते सर्वस्य बन्धी सर्वस्वज्ञानः सर्वस्याधिपतिः एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेष भूतपाल एष सेतुर्बिधरण एषां लोकानां संभेदाय”स्पृष्टरेण, काठके

इत्यादिना उपाहृतत्वाच्चेत्यन्तेन । स्मृतेष्वेति ॥ तथाच एतदुपबृंहणानुरोधेन एतच्छ्रुतेरविनाभूत-
मस्तीत्यर्थपरत्वं युक्तमिति भावः । ननु प्रतिसम्बन्धिनोऽत्रानुद्देशात् नानाशाब्दस्य विनार्थकत्ववर्णनं
कथम् इत्यत आह ॥ विनार्थस्य चेति ॥ ब्रह्मण एवेति ॥ इहवाक्यार्थभूतब्रह्मण एवेत्यर्थः ।
न च इहेतीदंशाब्दस्य विरुद्धविभक्त्यवच्छिन्नत्वेन तेनोपस्थितस्य ब्रह्मणो न प्रतिसम्बन्धिभावे-
नान्वयोपपत्तिरिति वाच्यम् । अन्यत्र धर्माद्व्यवाधर्मशिष्यावाक्यव्याख्यस्येव अनेहवाक्ये सुपां
सुतुगिःपादिना द्वितीयास्थानविहितसप्तम्यन्तत्वेन विरुद्धविभक्त्यवच्छिन्नत्वामिच्छिरिति ।

नभेनावता विनाभावनिषेधोऽपि विभक्त्य स्वकणेन असम्बन्धेऽपि सम्भवतीत्याशाङ्गमधार्गतर-
न्यासेन निराकरोति ॥ नवेति ॥ न केवलं जगत्तो ब्रह्मविनाभावनिषेधे विभक्त्यप्याग्यामिच्छिः,
अन्युत तद्विरुद्धसत्यत्वमेव मिथ्यमीत्याह ॥ एवंचेति ॥ अर्थादिति ॥ धीनार्थन्यायानुपपत्ते-
रित्यर्थः । किञ्च त्वद्वीत्या नानाशाब्दस्य शेषविजातार्थत्वेऽपि न तद्वैयर्थ्यादिगम्याह ॥ वि
विद्यमिति ॥ महद्ब्रह्मरामकर्मित्यर्थः । नेत्यन्तान्तरं विभक्त्येति शेषः । प्रकृत्यादौ इत्यादि-
पदेव महदादिपरिमहः । ननु ब्रह्मण एवोपादानत्वेन तत्र विभक्त्य निषेधे मिथ्यात्वमिच्छिरवि-
कलेत्यत आह ॥ ब्रह्मचेति ॥ अन्यथेति ॥ प्रकृत्यादावन्तत्वेन इहानानेतिभूमी अधिकरणविशेष-
प्रत्यावच्छेदपरं विगतप्रयोजनमित्यर्थः ॥ अवेति ॥ प्रणिपद्योपाधिभूतब्रह्मण्येव निषिद्धत्वेन विभ-
क्तिप्राप्त्यवच्छिन्नमिति भावः ॥ तद्विरोधादेवेति ॥ यस्मिन् यौगित्यादिभुक्तिविरोधादेवेत्यर्थः ।
एतद्वाक्यस्य नेहानानेतिवाक्यस्य ॥ अवेति ॥ अथमहत्वात् प्रजा यद्येवमनन्तरम् अभ्याहनेति-

च “ईशानं भूतमव्यले”ति पूर्वैव “ईशानो भूतमव्यले”त्युत्तरेण च वाक्येन विरोधः स्यात् । एवंच

“अनन्या राक्षसेनाहं मास्करेण प्रया यथा ।

व्याख्यात्र यादृशी तादृक् नेचनानेति च द्युतेः”

एतेन “मृत्योस्स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यती”ति पूर्ववाक्यमपि व्याख्यातम् । तत्र वेदशब्दो भेदाभेदपराः ।

भवेदेकत्र संयोगश्च शब्दो विरुद्धयोः ।

धर्मयोः सममाया वा स्वल्पत्वे वा विवक्षिते” ॥

इति वचनात् । अन्यथा यो नानेव पश्यति न तु वस्तुतो नानेति परानिर्द्धारः स्यात् । केचित्तु सर्वस्यापि जडाजहस्य ब्रह्मक्षरीरत्वेन तद्विशेषणत्वाद्विशिष्टं ब्रह्म द्वितीयरहितमिति “एकमेवाद्वितीयं नेहनाने”त्यादिभ्युत्तरं इत्याहुः । अन्ये तु परमते “सर्वगं च स्मरन्त” इत्यादिभ्युत्तिरिवादितीर्थमित्यादिक्रमेण नाम्नि ब्रह्मत्वस्वेवाविद्यमानस्योपासनाय न त्वर्थ-तत्त्वनिष्ठमित्याहुः । इतरे तु प्रपञ्चेऽभिनिवेशनिषेधपरा तन्मिथ्यात्वमुत्तिरित्याहुः ।

॥ इति नेहनानेतिभ्युत्तरं विवरणम् ॥ २९ ॥

आत्मेन सम्बन्धे । तादृगित्यव्याजस्तत्पुनरिति दोषः ॥ एतेनेति ॥ जानाशास्त्रस्य भावप्रधान-त्वादियुक्तपक्षेनेत्यर्थः । पूर्ववाक्यमपीत्यपि शास्त्रेण कथं च पूर्वमुत्तरं च इद्विचारश्च उच्यते चेति युक्तवति । ननु पूर्ववाक्ये अक्षरार्थिकत्वपक्षे च तदव्यक्तमव्यक्तमित्याहारेण जानाशास्त्रार्थस्य (अ) अस्तत्त्वमेव कथ्यत इत्यत आह ॥ तत्र चेति ॥ भेदाभेदपरा इति ॥ प्रकृत्याभिप्रायेण भवेदिति ॥ चिद्व्ययो-र्धर्मवोरेकत्रार्थमिति संबन्धो सम्बन्धे इत्यन्तोऽयितुक्तप्रबोधविषयो भवेदित्यर्थः ॥ अन्यथेति ॥ इत्यव्यक्तस्य अक्षरार्थिकत्व इत्यर्थः ॥ परानिर्द्धारः स्यादिति ॥ वरेण वास्तवमेवानभ्युपगम्यमिति भावः । केचित्तु अक्षरस्योद्भावनम् । तद्विष्णु व्यापीं शरीरेषु स्वर्गेष्वप्युक्तमव्यक्तमव्यक्तमिति भूया उपचित्तापचितिविद्यमव्यक्तविवेकात् नाव्यक्तपक्षेर्मुच्यतो ब्रह्मक्षरीरत्वं युक्तम् । तादृशद्वितीय-त्वाप्रसक्तत्वा भक्तसकयतिरेकत्वेनेति । केचित्तु अक्षरस्योद्भावनम् । तद्विष्णु सृष्टिप्रलयवि-वाक्यनानाविध वृत्तसर्वावस्थापत्वा वैशिकार्थस्य न कस्यापि स्थितिः स्वयमिति । इतरेत्यव्यक्त-स्योद्भावनम् । तद्विष्णु अक्षरमित्यादिशिवत्वं विनापि एतत्त्व अक्षरत्वादिवाक्यैः कस्याव्यक्त-मव्यक्तव्येति तद्विष्णुमव्यक्तमित्येति ॥

॥ इति नेहनानेतिभ्युत्तरं विवरणम् ॥ २९ ॥

॥ अथ यत्रत्वस्येतिभुत्वर्थविवरणम् ॥ ३० ॥

नापि “यत्र त्वस्य सर्वमात्मेबाभूत्तत्केन कं वच्चेत्” इति श्रुतिस्तत्र मानम् । अत्र हि पूर्व्वं “स यथा सैषवसित्व” इत्यादिना सैषवसित्वस्य समुद्र इव विज्ञानघनजीवस्य ब्रह्मणि स्थितिर्गोष्ठ इति स्वमतमुक्तम् । नक्षत्रोदकराश्रितसमुद्रः, किंतु तटाकादिचतुर्दशभ्यः स्नातो बरुणो वा, पूर्व्वं “स यथा सर्वासामपां समुद्र एकायनम्” इत्युक्तेः । नचाऽऽप एवाऽपा-
मयनम् । न चेश्वरस्थानीयाभ्यां स्नातवरुणाभ्यां सैषवसित्वस्याभेदः । नापि पूर्व्वमुक्तस्ना-
नीयाभिरद्भिः । एतच्च जीवेशभेदवादे वक्ष्यते । उक्तं च— “समुद्रजलस्थानीया मुक्ता वडभः

॥ अथ यत्रत्वस्येतिभुत्वर्थविवरणम् ॥ ३० ॥

ननु तथापि सिन्धुवात्यसिद्धिरधिकला । यत्रत्वस्य सर्वमात्मेबाभूदितिभुत्वा मोक्षे अद्वितीया-
त्ममाश्रयणवस्थावेदनादित्याशङ्कं निराकरोति ॥ नापीति ॥ यत्रत्वस्येति भुतिरद्वितीयात्ममाश-
रणो मोक्षिरितिमतं निराकर्तुमेव प्रवृत्तेति व्यवस्थापयितुं प्रथमं भुतिमतं दर्शयति ॥ अत्रहि
पूर्व्वत्रेति ॥ यद्यपि यत्रत्वस्येति वाक्यं वृत्ते शैवेयीब्राह्मणे अज्ञातम् । सैन्धवखिल्य इत्यादि तु
अनुर्थ इति न तपोरव्यवधानेन पौर्वापर्य्यमस्ति । तथापि चिरञ्जार्थविज्ञानीचव्यवधानामावेन पूर्व्वत्वा-
पायावेचमुकमिति प्रवक्ष्यम् । यद्यपि स यथा सैन्धवखिल्य उक्ते प्राप्ताः उक्तेष्वेवानुचितीयते इति
वाक्ये समुद्रशब्दो नास्ति, तथापि उक्ते प्राप्ता उक्तेष्वेवानुचितीयत इत्यत्र उक्ते म्यस्तस्य सैन्धव
खिल्यस्य उक्तेन सहावस्थानप्रतीतेरवस्थानस्य च आधारस्वापेक्षत्वेन सत्त्वाधारः समुद्र इति प्रयेयम् ।
ननु उक्तावस्थितिरित्यसमुद्रशब्दार्थस्य अभावात् स्वप्नोदकमहितस्य सैन्धवखिल्यस्य समुद्र स्थिति-
प्रतिपादनमयुक्तम् । सैन्धवखिल्यस्य उक्तेन उक्तेष्वेवानुचितीयत इत्यत्र उक्ते म्यस्तस्य सैन्धव
खिल्यस्य उक्तेन सहावस्थानप्रतीतेरवस्थानस्य च आधारस्वापेक्षत्वेन सत्त्वाधारः समुद्र इति प्रयेयम् ।
ननु “समुद्रं शोणयिष्यामि पद्भ्यां पातुः पद्भ्याः” इत्यादिप्रयोगदर्शनात् समुद्रशब्दो
अमरादिशिरोचराद्येषु, ननु ज्ञातशिरोचराधी, तस्य शोणयाम्भवादिप्रयोगाद्वाह । पद्भ्यां ॥ तथा-
चोदाहृतप्रयोगो जलरशिरोचराद्येषु लाक्षणिकः, पूर्व्ववाक्यानुसागम् । न च “स यथा सर्वासामपां” इति
पूर्व्ववाक्यमपि “नचा नचा” इत्यन्वयानाः समुद्रं प्राप्यात्मं यामि इत्यादिषु नवीजलाद्यभिप्रायमिति
वाच्यम् । तथापि (तथापि) समुद्रशब्दस्य ज्ञातशिरोचराद्येषु जल एव नदीनां स्नातने गति-
रित्यादिप्रयोगः । न च स्नागरादिशब्दानामेव लाक्षणिकत्वमिति वाच्यम् । लाक्षणेन एकस्य
समुद्रशब्दस्यैव लाक्षणिकत्वौचित्यादिति भावः ॥ नवेति ॥ अनुभवशिरोचरादिति भावः ॥ एतच्च ॥

एकस्मादाः, बहुवचसां सातवद्भान्त्योऽपारो भववान्” इति । एवं श्रुतिः स्वमतमुक्त्वा
 “अविनाशी वा अरेऽयमात्मानुच्छिद्यिष्या” इति वाक्ये अविनाशीत्यनेनात्मनाशो मोक्ष
 इति बौद्धमतमनुच्छिद्यिष्येत्यनेनाशेषविशेषगुणोच्छेदो मोक्ष इति वैशेषिकमतं च निरस्मा-
 द्वितीयचिन्मात्रावशेषो मोक्ष इति मतेऽनिष्टं प्रसंजयितुं “यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं
 पश्यति” इत्यादिना प्रसंगागम्यतिरेकव्याप्तिमुक्त्वा “यत्र त्वत्स” इत्यादिना यत्र येषां मते
 स्वात्ममात्रावशेषः, तद् तर्हि केन कं पश्येत् न केनापि किञ्चित् । तथाचेष्टस्य रूपादेरीश्वरस्य
 बाह्यानादेवादेरिवादिदुःखं मोक्षे स्वादित्यनिष्टप्रसंगोऽत्राभिप्रेतः । उक्तं हि महाभारते
 “यमस्य हि परेऽज्ञाने किं न दुःखतरं भवेत्” इति । अन्यथा न विद्यते उच्छिद्यिष्येषां ते
 अनुच्छिद्ययः अनुच्छिद्ययो धर्मा यस्मात्तानुच्छिद्यिष्येति धर्मानुच्छिद्युक्तिविरोधः स्यात्,

मुक्ताद्येवो मेत्येतत्त्वत्वं ॥ उक्तं चेति ॥ बृहदारण्यकवाक्य इति शेषः ॥ स्वमतमुक्त्वेति ॥
 यद्यपि सैग्यवच्छिन्न इत्यादिवाक्यं अनुपेयं अविनाशीत्यादिवाक्यं तु वक्ष इति मध्ये बहुवाक्य-
 म्यवधानमस्तीति न क्वाच्यस्य उचितः । तथापि विरोधिप्रमेयान्तरितत्वेन उक्तं चेति पूर्व-
 कालार्थकवाक्यमन्यो नानुपपन्न इति श्वेद्यम् ॥ अतिदुःखं मोक्षे स्वादिति ॥ न च आत्ममात्रा-
 योपकल्पमोक्षे अनिष्टस्वात्मनादेरवशेषादेव न दुःखमस्त्यः (इति) । यदि च इष्टरूपायज्ञानमेव दुःखा-
 फलकं स्यात् तर्हि तत्रापि सुकुली तद्भावेन भवतिदुःखसंग इति वाच्यम् । यम सुती स्वकप-
 हानस्य सुखवत्त्वा स्वचिन्मत्तस्य सत्त्वेन दुःखापन्नार्थसंभवात् । न च तत्रापि भेदादेरिव सुती
 इष्टरूपाज्ञानमनुकदुःखसंगतावकस्त्वमिति वाच्यम् । तत्त्वमेव विद्वद्वायां तद्ज्ञानस्य दुःखा-
 यवकत्वात् । सुखस्य च तद्भावात् । नचैवं मोक्षेऽपि इष्टविशिष्टज्ञानावादेव न दुःखमस्त्य इति
 वाच्यम् । मुक्तस्य सत्त्वव्यवसायिभुक्ता इष्टरूपावकत्वं भवात् । तत्रापि स्वाज्ञानमनुकदुःखमस्त्य-
 परिहारायेति शब्दः । इष्टरूपाज्ञानस्य दुःखसाधकत्वं भारतवाक्येन ब्रह्मसि ॥ मयस्तेति ॥
 अन्यथेति ॥ आत्ममात्रावशेषस्यैव भुक्तमित्यस्य इत्यर्थः ।

अनु कदुःखीतिर्भवेदुःखीतिरस्येति कदुःखीतिर्यथावाक्यं ज्ञात इत्यत्राह्वय पुनरुच्छेदार्थमपश्यैव-
 र्थाच्च नैवमित्यह ॥ अनुच्छिद्यिरिति ॥ पुनरुच्छिरिति ॥ न च अविनाशीत्यनेन स्वकल्पमित्यव-
 शिष्येक, अनुच्छिद्यिष्येत्यनेन तु कल्पितव्यमित्यवशिष्येक इति वाच्यम् । उभयविधानमित्यवका-
 यवित्यातीत्यनेनैव विरोधस्तद्वदेव औपकल्पिकपरिहारात् । नचान्यस्य विषयमेवकल्पयम् । अस्त्यमुक्त-

अनुच्छिद्विर्धर्मो यत्नेति विशद्वे च अधिनाशीत्वनेन पुनरुक्तिः । अनुच्छिद्विरित्येतावतैष
पूर्णत्वेन धर्मशब्दवैयर्थ्यं च । यत्र हि द्वैतमिषेत्वा इवशब्दस्तु द्वैतस्य परमते मिध्यात्वात्
परीत्या चापादनीयत्वादल्पत्वाद्वा पुराणे “दशरात्रैर्धृक्कमिष न सम्पक्स्वल्पभोजनात्” इति
लोके च अन्येह्ये अयं विद्वानिषेति प्रयोगाच्च, “इषोपमायां स्वल्पार्थ” इत्यमरोक्तेः,
“उपमार्थे तथाल्पत्वे इवशब्दः प्रयुज्यत” इति वचनाच्च । अन्यथा वाक्यशेषे सर्वे तं परा-
दोऽप्यत्रात्मनस्सर्वे वेदितिसर्वाधारत्वोक्तिः स यथा हुंदुमेर्न्यमानस्य न बाह्यान् शब्दा-
निति स यथाद्रिंशधेरभ्याहितस्य पृथग्भूमा इति च भिन्नानां समसत्ताकानां च हुंदुभि-
तच्छब्दाभिधूमादीनां दृष्टांतानामुक्तिश्चापुक्ता स्यात् । न हि हुंदुभ्यादौ तच्छब्दादिरध्यसः
किंतु तदधीनः । अन्ये तु मोक्षे देहेन्द्रियादिहीनस्य केवलस्यात्मन एव भाषात् सर्वविषयज्ञान-
निषेधकमिदं वाक्यं न तु प्रपञ्चमिध्यात्वरपरमित्याहुः ॥

॥ इति यत्रत्वत्वेतिभुत्वर्थविवरणम् ॥ ३० ॥

रीत्या गत्यन्तरसंभवात् । एतेनोच्छिद्विधर्मो न भक्तीत्यनुच्छिद्विधर्मैति चिह्नदोऽपि प्रयुज्य इति ।
ननु यत्र त्वत्वेति भुतेर्येष्टाग्राह्यसोषे तात्पर्यं न स्यात् तर्हि यत्र हि द्वैतमिषेति पूर्ववाक्ये
अस्तीकार्थकेवशाद्गो न स्यात् इत्यन वाह ॥ यत्र हीति ॥ ननु तथापि सिद्धांते इवशब्दवैयर्थ्यं
स्वाधित्याद्याह्वाह ॥ “अल्पत्वाच्चेति ॥ द्वैतस्य भिन्नप्रपञ्चस्य ब्रह्मापेक्षया अल्पत्वात्तत्र इवशब्दः ।
न तु मिध्यात्वादिति भावः ॥ अन्यथेति ॥ द्वैतमिषेत्येवशब्दस्य द्वैतप्रपञ्चस्य मिध्यात्व-
सात्पर्यकत्वे, इत्यर्थः ॥ वाक्यशेष इति ॥ यद्यपि स्वयंतत्वाधित्याधित्याक्यं यत्र हि द्वैतमिष भवतीति
वाक्यापेक्षया पूर्वमेवास्मात्तमिति न तस्य तेजो वै घृतमित्यादिवाक्यशेषत्वम् । तथापि यत्र
हि द्वैतमिष भवतीति वाक्यार्थमिर्णयोपयुक्तत्वेन ** एकप्रकारास्मात्त्वेन तद्वाक्यशेषत्वोक्तिर-
विच्छेदोक्तिरुपपद्यते । ननु सर्वस्य ब्रह्माप्यस्मात्त्वेऽपि तस्य तदाधारत्वोक्तिरविरुद्धेत्यत्रचेष्टाह ॥
स यथेति ॥ आहुरित्यस्वरमोक्षावनम् । तद्वाजं तु स तत्र पर्येति यवमेवायमाग्नेर्दं दारिं
मिहत्यादिचां गच्छित्वात्वं नवतं कल्याणतं कपं कुरुते पिपं वा गांधर्वं वा त्पो अग्निं पश्यति
अपानं नो तद्दुःखतां सर्वं वः पश्यतीति मुक्ती देहेन्द्रियादिप्रापकभूतिविशेष इति ॥

॥ इति यत्रत्वत्वेतिभुत्वर्थविवरणम् ॥ ३० ॥

* भगवत्वाद्वा इति पा.

** पञ्चमरमेति पा

स्वस्माद्विभं न पश्यति तद्वितीयं नास्ति द्वितीयत्वेन नास्ति, कुतः पश्यन्सर्वज्ञ एव सजी-
श्वरो न पश्यति । न हि द्रष्टुमीश्वरस्य दृष्टेर्विपरिलोपो बाधो विद्यते नित्यत्वात् । यत्तु जीव-
जडादिकं स्वस्माद्विभक्तं पश्येत्ततोऽन्यदिति श्रुत्वार्थप्रतीतेः पश्यतीतिदर्शनकर्तुरेव पदि-
न्यायेन यद्वैतमित्यत्र प्रतियोगित्वेनान्वयात् यद्वैतमितियच्छब्दस्य न तु तदितिभ्यवहित-
तच्छब्दान्वयस्तु “यत्तदोस्माकांश्चत्वादाकांश्चापाश्च सविधानाद्भूतलीयस्त्वात्” युक्तः । उक्तं हि
जैमिनिध्वे “आनन्तर्यमचोदना” इति, वार्तिके च

“यस्य येनार्थसंबंधो दूरस्थेनापि तेन सः ।

अर्थतो ह्यसमर्थानामानन्तर्यमकारणम्” । इति

ननु नास्तीति ईश्वरज्ञानं भय एव किं न स्यादित्यत आह ॥ न हीति ॥ भयमवश्य
बाधकल्यत्वादिति भावः ॥ नित्यत्वादिति ॥ दोषजन्यज्ञानस्यैव बाध्यात्वादिति भावः । यद्वा
तच्च पश्यतीत्येतत् यथाभूतमेव । नहि दृष्टेरित्यादि च ततोऽन्यद्विभक्तं यत्पश्येदित्यत्र संबध्यते ।
एतच्च यदीदृशः पश्येत् तद् द्वितीयमस्तीत्युक्ते आत्मा तद्वदृश्य कथं स्वस्वमित्यादां कामिधारणायेति
ब्रह्मस्यम् । ननु यद्वैतमित्यत्र स्वस्य प्रतियोगित्वोपस्थापकत्वाभावात् कथं स्वस्माद्विभक्तमित्यर्थ-
ज्ञातः इत्यत आह ॥ पदिन्यायेनेति ॥ एतच्चतुर्थाध्याये प्रथमपादे विचारितम् । एककर्मा-
प्रयोजकं नयनस्य एवार्थत्वात्, (जै. मी. अ. ४ अधि. १०. सू. २५) ज्योतिहोमे एकहायन्या-
सोमं कीर्णाति इति एकहायन्या गवा सोमकयणं प्रकृत्य वदप्राग्वन्नुविष्कामसि, स्वममं एवमध्य-
युरज्जलिना गृह्णासि इति वदपन्नयनानन्तरं स्वममपांसुमहणं विधाय वार्हि हविर्धाने प्राचीं प्रवर्त-
येयुः तर्हि तेनाक्षमुपाध्यात् इति हविर्धानाकटप्रवर्तनकाले तदक्षजनं तेन एवपांसुना कर्तव्यमा-
ह्वार्यते । तत्र संशयः सोमकयणवत् एवपांसुस्याप्ययमपि भक्षाजनमपि एकहायनीनयनस्य प्रयो-
जकमिति भक्षाज्जनार्थसंगृहीतपवपांसुविनाशार्थी तन्निष्पत्त्यर्थं पुनरप्येकहायनीनयनं कर्तव्य उत
न तस्य प्रयोजकमिति न कर्तव्यमिति । उभयोरपि एकहायनीनयनमाभ्यासान् उभयं प्रयोजक-
मितिपूर्वपक्षे एकहायन्या कीर्णातीति एकहायन्याः कयणार्थत्वेनैव विधानान् यद्यर्थं ब्रूयं तदर्थं
तत्सर्वकारः इति एकहायन्याः सोमकयणवेदां प्रति नयनकयण संस्काराव्यापि कयणार्थत्वात्
कयणमेव तत्रत्ये प्रयोजकम् । अन्यदनुमिष्यादीति सिद्धान्त इति । एतदधिकरणं स्वममं एव-
मित्यत्र एवमावश्य संविधानान् एकहायनीनयनविषयकत्वं सिद्धं कृत्वा प्रवृत्तामिति परिभ्याये-
केत्युक्तमिति ॥ युक्त इति ॥ न च स्वविहितस्य कयणप्रयोगस्य अन्यभय एव व्यवहितान्त्वय-

अन्वया यद्विषयं तथास्तीत्येतावता पूर्वत्वेन शेषवैयर्थ्यं, कथं च त्वत्त्वत्वे नित्ये चैतन्यमात्रे
 “नहि इदुर्दृष्टेर्विपरिलोपः, नहि प्रातुर्घातेर्विपरिलोपः, नहि स्मृदुःस्पृष्टेर्विपरिलोपः” इत्यादिनोक्तं
 दृष्टिन्वघातिवस्तुदृष्टिन्वादिकं द्रष्टृत्वादिसंबन्धम् । किंच पूर्वम् “यथास्मिन्नाकाशे श्येनो वा
 सुपर्णो वा विपरिपत्य आतसंसंहत्य एवौ सल्लयायैव ध्रियते एवमेवायं पुरुषः” इति, “तद्यथा
 प्रियया क्षिया संपरिष्वक्तो न बाध्यं किंचन वेद नांतरं एवमेवायं पुरुषः” इति भिन्नस्य
 नीहश्चेनस्त्रीपुरुषादिदृष्टान्तोक्तिः “प्राज्ञेनान्यना संपरिष्वक्तः” इति जीवेशमेदोक्तिश्चायुक्ता
 सादिति ॥

॥ इति ननु तद् द्वितीयमस्तीति श्रुत्यर्थविचारः ॥ ३१ ॥

कल्पनम् । अत्र च वस्तुव्यवहारीति तत्पश्यन्नेव न पश्यतीति सचिद्विज्ञानव्यवस्य उक्तत्वादिति
 बाध्यम् । उक्तपश्यन्नेवस्य विरस्तन्नेन कल्पयवोग्यस्य सचिद्विज्ञानस्याभावादिति ॥ अन्यथेति ॥
 तस्याः ध्रुतेः स्वकपेन श्रोतरेद्वितीयनिषेधपरत्वं इत्यर्थः । द्वितीयमात्रनिषेधेन विज्ञानस्यैव
 ध्रुतितात्पर्यगोचरत्वे दोषान्नरम्यह ॥ कथंवेति ॥ दृष्टिन्वादिकं हि चक्षुरादिअव्यवधानत्वेन वा
 सविरोधत्वेन वा उपपद्यते । न च तदुभयं त्वया स्वीकृतमिति भावः । किंच अस्याः ध्रुतेः
 सर्वसिध्यात्वमसिद्धत्वनपरत्वे भिन्नसमस्तप्राकनीहश्चेनादिदृष्टान्तोक्तिः जीवेशमेदोक्तिश्च न
 स्यात् ॥ किंचेति ॥ न च व्यावहारिकमेवमादाय तदुपपत्तिः, तस्य सिध्यात्वसिध्धीनत्वादिति ।

॥ इति ननु तद् द्वितीयमस्तीति श्रुत्यर्थः ॥ ३१ ॥

॥ अथ वाचारंभणश्रुत्यर्थविवरणम् ॥ ३२ ॥

नापि “वाचारंभणं विकारो नामधेयम्” इति श्रुतिस्तत्र मानम् । वाचारंभणशब्दस्य मिथ्यात्वे रूढेरभावात् । आरम्भत इत्यारंभणमिति योगेऽपि कृद्योगे तृतीयाया अप्योगात् , वाचारंभणकान्यादेरेव मिथ्यात्वाभावात् । बाणालंबनमात्रमिति मित्याख्याने प्रभुतत्त्वपनात् , अत्रारम्भेन निर्वचनेऽपि मात्रशब्दाभवात् । त्वया नामधेयमित्यस्यापि नाममात्रं शेष-

॥ अथ वाचारंभणश्रुत्यर्थविवरणम् ॥ ३२ ॥

ननु वाचारंभणमिति श्रुतिरेव मिथ्यात्वे मानमस्तु, विकारो घटशरावादिरूपो वाचारम्भ-
णम्, आरम्भत इत्यारम्भणम्, वाचा आरम्भणम् वाचा व्यवहारमात्रम्, नामधेयं, नाम-
मात्रम्, शब्दव्यतिरेकेण वस्तुतो विकारः कोऽपि नास्ति, मिथ्येति यावत् । किमर्थं सत्यम् ।
श्रुतिकैव, उपादानभूतं ब्रह्मेति तदर्थप्रतीतेरित्याशङ्क्य निराकरोति ॥ नापीति ॥ ननु वाचा-
रम्भणमित्येकं पदमेकं वा इति विकल्प्य नाद्य इत्याह ॥ बाधेति ॥ द्वितीयेऽपि आरम्भणपदं
कटं यौगिकं वेति विकल्प्य तत्राद्यं प्रमाणाभावेन बहिरेव निराकृत्य द्वितीयमनूद्य निराकरोति ॥
आरम्भत इति ॥ कर्तृकर्मणो कृतीति कृद्योगे वक्ष्या एवानुपासनमिति भावः । एतच्छोप-
लक्षणम् । न्युद्धत्यारम्भणशब्दस्य कर्मार्थत्वमप्यसम्भवि, न्युद्धः कर्मण्यनुपासनादिति
मिथ्यात्वाभावाच्चेति । इवमुपलक्षणम् । घटशरावादिरूपश्रुतिकविकारस्य बाणिमित्रपारम्भ्याभावा-
च्चेत्यपि बोध्यम् । ननु वाचारम्भणमित्येकं पदम् । वाचाशब्दश्च शब्दपरः, तत्राद्यं वाचायाः
आरम्भणम् । आरम्भणमात्रमिति मिथ्यात्वमिदिरविकल्पेभ्यः अह ॥ बाधिति ॥ प्रभुतत्त्वपना-
दिति ॥ बाणालम्बनमात्रमित्यस्य अधुनस्य कल्पनादित्यर्थः ॥ पौनरुक्त्याच्चेति ॥ नच इत्याख्यान-
स्याख्येयभावेन असौनकल्प्यम् । अस्य धनस्यानिकृतादिति भावः ।

ननु मास्तु वाचारम्भणशब्देन (पदेन) मिथ्यात्वमिदिर, श्रुतिकेत्वेन सत्यमिति उपादान-
मात्रस्यत्वाद्येवकभावेन तु इत्याख्याशङ्क्याह ॥ श्रुतिकृत्येति ॥ तत्राद्यं उपादानमात्रस्य-
त्वात्सिद्धया नोक्तदेवमिथ्यात्वमिदिरिति भावः । इतिशब्दस्य अर्थवर्त्यत्वमर्थनाय प्रकृते न त्वयी-
त्वात्कर्तृत्वमर्थमाह ॥ पदार्थविवरति ॥ श्रुतिकारणान्वितेतिशब्दस्य समाध्या-
यार्थत्वात्सम्भवात् । न च श्रुतिकर्मण तेन समाधिः प्रतिपादयितुं शक्यत इति वाच्यम् । पक्ष-
भूतान्वाच्यार्थमात्र एव हि श्रुतिकर्मण्य आधायणीयत्वात् । समाध्यायार्थत्वाधायणस्य नातिप्रयोजनत्वा-

दिनिभ्याख्यातत्वेन गौनरूपेण च । मृषिकेत्यर्थविषयायामिति शब्दवैयर्थ्याच्च । पदार्थ-
विपर्यासे स्वपक्षेति शब्दः, स च शब्दप्रकरणे प्रत्यक्तं शब्दपदार्थकत्वं निवार्यार्थपदार्थकत्वं
व्यवस्थापयति, यथा “नवेतिविभाषा” इति । अर्थप्रकरणे तु शब्दपदार्थकत्वं यथा गौरित्य-
यमाहेति । उक्तं हि महामात्रेण — “नवेतिविभाषेत्यत्र इतिकरणः क्रियते सोऽर्थनिर्देशार्थो
प्रविश्यति तद्यथा गौरित्ययमाहेति गोशब्दादितिकरणः प्रयुज्यमानः गोशब्दं स्वस्मात्पदा-
र्थान्तरावधारति सोऽस्मात्पदपुनश्च शब्दपदार्थकत्वं संयतम्” इति । अत्र चार्थप्रकरणादेवार्थपदार्थ-
कत्वे सिद्धे किमिति शब्देन । नचात्रेति शब्दः प्रकारार्थः । प्रकारस्यानुपादानत्वात् । तदुक्तम्—
“वाचारंभममित्युक्ते सिध्येत्प्रयुक्तकल्पनम् ।

पुनरुक्तिर्नामधेयमितीत्यस्य निरर्थता” । इति

तस्मादाश्रया वागिन्द्रियेभारंभं उत्पादनं यस्य साकेतिकस्य भाषाशब्दस्य तन्नामधेयं
विचारः ‘कर्मणि चक् विकृतं, संस्कृतापभ्रंशरूपेण विक्रियमाजन्तात् । मृषिकेत्यादिसंस्कृतं
नामधेयं तु सत्त्वं नित्यम् । “नास्य जरयैतज्जीर्यते न वधेनास इत्यन्ते एतत्सत्त्वं ब्रह्मपुरम्”
इति एतच्छ्रुतावेवोपरत्र सत्यशब्दस्य नित्ये प्रयोगात् । तदाशब्दात्, “अव्ययास्यप्” इतित्य-

केति भाष ॥ यथेति ॥ नवेतिराज्यो वधेत्यर्थः ॥ शब्दपदार्थकत्वमिति ॥ अथ व्यवस्था-
पकनीत्यनुवचः ॥ यथा गौरिति ॥ गौरित्यवगाहोन्मत्त गौरिति राज्यो वधेत्यर्थः ॥ गोशब्दा-
दितिकरणः प्रयुज्यमान इति ॥ गोशब्दात्पदः प्रयुज्यमानः इतिकरण इत्यर्थः ॥ अत्रचेति ॥
मृषिकेत्येष स्वमित्येत्येत्यर्थः ॥ प्रकारस्य अनुपादानत्वादिति ॥ तद्यथा उपपत्तानगतधर्मस्यैव
सम्बन्धावस्था तदधिकरणोपादानसम्बन्धासिद्धिरिति भाषः ॥ पुनरुक्तिर्नामधेयमितीत्यस्योक्तं ॥
भुतिगतेति राज्यवधेत्यर्थः । एवं परम्यान्वायस्य पुनरात्मात् भुतेः स्वाभिधेत्यर्थमाह ॥ तस्मादिति ॥
वाचा वागिन्द्रियेण व्यवस्थितमित्यादिकर्मण्यवधानमात्रपरम् । सिद्धस्तु वाचा वागिन्द्रियम्,
आरम्भते उत्पाद्यते ज्ञेयेति व्यवस्थितम् । कर्मणे श्रुतं, उत्पन्नकर्म यस्य नामधेयम् तदिति ।
एवंच अश्ववाविकारानां बहुव्रीहिरित्यन्ते इति कर्मिकवचनं जानुपुनीनं भवनीत्यवधेयम् ।
साकेतिकं भाषाशब्दकं नामधेयं विचार इत्युक्ते विचारशब्दस्य सम्बन्धितत्वात्वात् कर्मण्ये-
वांशात्वं इति सम्बन्धितत्वात्माह ॥ संस्कृतेति ॥ यद्यपि संस्कृतनामधेयस्य अव्ययमिकारणत्वात्
साकेतिकमश्वशब्दकं नामधेयं न तद्विचारः, तथापि तेनैवमित्युक्तमिति निवृत्तं आश्रयत्वात्वात्वात्

इन्तस्य सत्यशब्दस्य नित्ये प्रयोगसंभवाच्च, “सनातनं सत्यमिति नित्यमेवोच्यते कुचैः” इति वचनाच्च । इह विकृतत्वप्रतियोगिन एव सत्यशब्देन विवक्षणीयत्वाच्च । “टापं चापि हलंतानां यथा वाचा निशा दिशः” इति वचनाद्वाचारंभणमिति समासस्साधुः । तस्मात्तत्सादृश्यादेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानेन श्रुतिदृष्टमृत्तयादिदृष्टांताः प्रधानज्ञानादप्रधानज्ञाने संस्कृताप-
ग्रंशदृष्टांतः भाषाशब्दज्ञानाद्भि यत्फलं तत्वाधिकं च सार्वत्रिकव्यवहारादिकं संस्कृतज्ञानाद्भ-
वतीति तद्वज्रो विद्वानित्युच्यते । तदर्थं “यथा सोम्य” इत्यादिकं “तनूर्बहिष्ठा” इत्यादिबहनुप-
जनीयम् ।

विकारित्वं विकारशब्दस्यालंबनमित्यर्थः ॥ एतच्छ्रुतावेवेति ॥ छंदोग्युतावेवाहम् इत्यर्थः ।
सत्यशब्दस्य वस्तुतो नित्ये निमित्तांतरमादायापि प्रयोगसंभवात् न नित्यशब्दपर्यायतेत्यत आह ॥
सदाशब्दादिति ॥ स्वराशब्दाकारलोपः छन्दस्य इति भावः । यद्वा एतत्स्वरसावाह ॥ सना-
तनमिति ॥

ननु तथापि प्रकृते तस्य नित्यत्वपरत्वे किं ज्ञानम् अत आह ॥ इदंति ॥ विकृतरव-
प्रतियोगिनइति ॥ तद्विरोचिन इत्यर्थः । ननु वाच्यारम्भणमित्यस्य समासस्य बाण्यारम्भणमित्येष
निर्देशः स्यादित्यत आह ॥ टापंचापीति ॥ टापं भागुरिराचार्या बह्वीति पूर्वैणाव्ययः । ननु
भवतु वाच्यारम्भणवाक्यस्य त्वयुक्त एवार्थः, तथापि प्रकृते का संगतिः । नञ् दृष्टान्तप्रतिपादन-
परतया संगतिः संभवति । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञाने तस्य दृष्टान्तत्वायोगात् इत्याशेषयाह ॥
तस्मादिति ॥ ननु कथमेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानम् । अन्वयज्ञानेन अन्वयज्ञानादर्शनात् इत्यत आह ॥
मादृश्यादिति ॥ परस्परस्मरशब्दस्तेषु एकस्मिन् शब्देनस्मरस्मरशब्देन ज्ञाने स्वस्मरशब्देन शब्देन
सर्वं ज्ञानं भवतीति भावः । ननु प्रधानज्ञानादप्रधानं ज्ञानं न भवति, राज्ञाज्ञानेऽपि भमाः याच-
ज्ञानात् इत्यत आह ॥ भाषेति ॥ तथाच प्रधानज्ञानेन अप्रधानज्ञानं भवतीत्यस्य प्रधानज्ञानात्
अप्रधानं ज्ञानफलं भवतीत्यर्थः । एवंच नोक्तानुपपत्तिरिति भावः । व्यवहाराग्निकमित्यादिपदेन
एकशब्देन सम्यग्ज्ञानं इति धृत्युक्तफलपरिग्रहः ।

ननु वाच्यारम्भणमित्यादी पदेत्यादिशब्दाभावात् कथं दृष्टान्तःकमिष्यत आह ॥ तदर्थ-
मिति ॥ दृष्टान्तावधिमित्यर्थः ॥ तनूर्बहिष्ठित्यादि ॥ एतच्च द्वितीयोऽप्याशेष प्रथमपादं विचारितम् ।
बहनुपगो वाक्यसमाप्तिः सर्वेषु नुन्ययोगित्वात् (अ. मी. भ. २, पा. १ अधि. १.३. म. ४.८.१. याने अंशं
अवाचयता तनूर्बहिष्ठिः । तद्वज्रो, उग्रं वज्रो अवाचयीः । वंशं वज्रो अवाचयीः । व्याहृ. या मे अंशं राजाजायः

कचं च विवर्तपक्षे मृत्विदमृष्यपादिरष्टांताः । ब्रह्माविद्याविशिष्टं सदुपादानमपीति चेत् । मुमुक्षुश्रेयशुद्ध्यवसायानेनैव सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानात् । अन्यथा त्रिविद्याया अपि “वेनाभुतम्” इत्यादिप्रतिज्ञावाक्योक्तश्रेयकोटित्वापावात् । अनाद्यविद्यादीन्मृत्युपादानत्वायोगात् । उपादानत्वाभिप्रायत्वे मृदा ज्ञातया मृष्यं विज्ञातं स्वादित्वेतावतैव पूर्वत्वेन मृत्विदादिवाक्यत्रये प्रत्येकं भुतानामेकशब्दपिदशब्दसर्वशब्दानां वैयर्थ्यात् । नहि सर्व-मृष्यपादिकमेकमृत्विदविचारः । नखनिर्कुतनसांत्पावपवित्वेनोपादानत्वसंबासंभवात् । मृत्वे निमित्तेऽपि घटादौ संशयादिदर्शनात् । नच घटादेरपि मृष्यत्वात्त्वाद्विवर्तपक्षेऽपि तदुद्देशो युक्तः । मृष्यज्ञानेऽपि घटाद्यनिवृत्तेः, व्यवहारदृष्ट्या मृदादिषु कारकव्यापार-

या ते श्रेष्ठे इत्यत्रात्मा इति श्रवणमप्यत्राप्ये, तत्र राज्ञात्मा इत्यत्राप्यमन्त्रयोः साक्षात्संयोगोः किं लौकिकः सेवोऽप्याहार्यः, उत अवाद्यायामन्त्रयोः तन्पूर्वविष्ठित्वाविशेष, तयोरेष्यनुसंगेण शेष इति संदेहे लोके विचक्षणानुसारेण अनुसंगेऽपि न वेदे अनुसंगः । कमनियमवति वेदे यद्यप्येवाक्यसंयोगान्न ततोऽप्यत्र तस्य नयनयोगेनैव अन्वयहार इति पूर्वपक्षे वैयर्थ्यात्त्वयोरे लक्ष्यसमनेन लौकिकसंयोगे वेदेऽप्याहार्यः । दक्षोति, वक्तव्योऽपि) सैवैवन्तेतुं श्रवणकारकज्ञानाकांक्षायोगेयतासंज्ञिनीनामविशेषात् व्यवहितसम्यक्ज्ञातानामपि अस्त्वभिप्रायपरिनिष्पन्नव्यवधानाभावेन बुद्धिविषयकृत्तित्वात्संज्ञिचित्तत्वात् ज्ञानमन्त्रस्य अयमोऽन्वयः । तस्मिन्ज्ञातानामेव सर्वार्थत्वमिति सर्वव्यापं शेष इति सिद्धान्त इति ॥ कचं चेति ॥ बुद्धिकारकतरेर्बुद्धिकर्तृत्वाभावाविति भावः ॥ ब्रह्मेति ॥ तथाच अतः तादृश ब्रह्मपरिणामः च संभवे मृत्विदमृष्यपादिरष्टांतापत्तिरिति भावः ॥ मुमुक्षुश्चेति ॥ एकविज्ञानेन सर्व-विज्ञानप्रतिज्ञाविषयस्यानुसंगान्वात् दृष्टान्तानुपपत्तिरसम्भवेति भावः ॥ अन्यथेति ॥ विशिष्टश्रेष्ठ सर्वविज्ञानमिति वाच्यत्वात् इत्यर्थः ॥ त्रिविद्यादीनि ॥ अनाद्यनुसंगविज्ञानवद्बुद्धीहिजा जीव-ब्रह्मविभागविरूपिणः । तथाच न सर्वविज्ञानसिद्धिरिति भावः ॥ वैयर्थ्यावेति ॥ न च मिश्रान्तेऽपि सर्वव्याप्यैक्यम् । पिच्छव्याप्यमहिम्ना अन्यमृद्भावेनापि सर्वमृष्यव्यापनं यदा भवति तदा अत्रविशिष्टब्रह्मज्ञानेन सर्वज्ञानं मिश्रमिति किमु वक्तव्यमिति कैमुत्यभावेन तदवैयर्थ्या-दिति । न केवलं परव्यापनं वक्तव्यादीनां वैयर्थ्यं विद्वद्वाक्यकर्मणीयात् ॥ नर्हति ॥ उपादानः वाद्योवायेति ॥ तथाच मृत्विदमृष्यपादं उपपादानाभिप्रायः इति भावः । घटादीनां बुद्धिकर्तृत्वात् न दृष्टान्तानुपपत्तिरिच्छातं च निरकरोति ॥ नचेति ॥ मृष्यत्वज्ञानेऽप्याति ॥ वस्तुत्वज्ञानादपि कर्तृत्वे तत्त्वैव तद्विकल्पकमिति भावः । किंच बुद्धिसेव्येव सम्भवति तस्य-ज्ञानेन व्यापहारिकसम्भवमित्येन उत परवाच्यैक्यमिति विद्वद्व्यवसायं वृत्तमिति ॥ व्यवहार-

साध्यस्य जलाहरणादिसमर्थस्य चावस्थाविशेषरूपस्य घटादेरपि सत्त्वात् । तात्त्विकविषयायां तु मृदोऽपि सत्त्वोक्त्ययोगाच्च । शुक्त्यादितत्त्वज्ञानेन रूप्यादिज्ञानादर्शनाच्च । यत्तुक्तं वाच-
स्पतिना— “शुक्तौ ज्ञातायां रूप्यं तत्त्वतो ज्ञातं भवति । सा हि तस्य तत्त्वम् । एवं ब्रह्म-
ज्ञानात्सर्वं तत्त्वतो ज्ञातं भवति” इति । तच्च । एवं हि ब्रह्मज्ञानेन ब्रह्मैव ज्ञातं भवतीत्यर्थः
स्यात् । तच्च न युक्तम् । सर्वसाधारण्यात् । स्वस्य स्वहेतुत्वायोगाच्च । “येनाधुतं धुतं भवत्य-
मतं मतमविज्ञातं विज्ञातम्” इति धुतिगताधुतादिपदायोगाच्च । किञ्च, असाधारणं स्वरूप-
मसाधारणधर्मो वा तत्त्वम् । नतु भ्रमाधिष्ठानम् । तथात्वे हि ब्रह्माद्यनधिष्ठानमानन्दः शुक्ति-
त्वादिकं ब्रह्मशुक्त्यादितत्त्वं न स्यात् । नच शुक्तिः शुक्तिज्ञाननिवर्त्यस्य रूपस्य स्वरूपं धर्मो
वा । नचानेकारोप्यानुगतमधिष्ठानमेकैकसारोपितस्याऽसाधारणम् । किञ्चैवं शुक्तौ रूप-
धीरानन्दादौ ब्रह्मादिधीरिष्य प्रमा स्यात् । तथात्वे तद्धीत्वात् । तस्मात्परमते एकविज्ञानेन
सर्वविज्ञानमयुक्तम् । अस्मत्पक्षे तु प्रधानपुरुषज्ञानाद्धानपूजनादौ लोके अनपदस्सर्वोऽपि ज्ञात
आहृत इत्यादेः, पुराणादौ च

“श्रद्धास पूषिर्षी सर्वा सशैलवनकाननाम् ।

नाश्रिता पूषिषी सर्वा धार्तराष्ट्रेण दुर्नयैः” ॥

इत्यादेश्च व्यवहारस्य दर्शनात्प्रधानभूतब्रह्मज्ञानादप्रधानभूतदेवतादिज्ञानफलमित्येतेऽस्त्युक्तम् ।

दृष्टायामिति ॥ एवं च सृष्टिकेत्येवेति अवधारणविरोध इति भावः । द्वितीयमनूय वृचयति ॥
तत्त्वविषयायामिति ॥ शुक्त्यादीति ॥ तथाच जगत्तो ब्रह्मविषयत्वपक्षेऽपि नैकविज्ञानेन
सर्वविज्ञानमिति श्लोपपक्षिरिति भावः ॥ एवंहीति ॥ ब्रह्मणो जगत्प्रासाधिष्ठानत्वेन जगत्सर्वरूपस्य
इत्यर्थः ॥ येनाधुतमिति ॥ जगत्स्वरूपस्य ब्रह्मणः धुतत्वादिति भावः ॥ ब्रह्माद्यनधिष्ठान-
मिति ॥ ब्रह्मादेरनधिष्ठानमित्यर्थः । अत्रादिपदात् शुक्तिपरिग्रहः । नन्वकम् उक्तं एव तत्त्वसाक्षात्तः ।
ततः प्रकृते किमिष्यत आह ॥ न चेति ॥ किञ्चैवमिति ॥ अधिष्ठानमित्येव तत्त्वरूपस्य इत्यर्थः ।
जगन्प्रासाधिव्याधिपदात् पृथुपुद्गोदशकाण्यधर्षपरिग्रहः । ब्रह्मादीनां प्रादिपदेन तु घटादिपरिग्रहः ।
तत्त्व इति ॥ तत्त्वत्वविषयकतद्ब्रह्मादित्यर्थः । युक्तमिति ॥ एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानमिति ज्ञानं
युक्तमित्यर्थः ॥ तावानिति ॥

यावानर्थ उदयाने सर्वतः संप्रज्ञादकं ।

तावान् सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विज्ञानतः ॥

॥ अथ इदं सर्वं यदयमात्मत्यादिभुत्वर्थविचारः ॥ ३३ ॥

नापि “इदं सर्वं यदयमात्मा” इत्यादिभुतिस्तत्र मानम्, जडाजडयोरैक्यासंभवेन ब्रह्मव्यतिरेकेणासत्त्वस्यात्राभिप्रेतत्वादिति युक्तम्, “सर्वेषु भूतेष्वेतत्” इतिभुतेः सर्वं जलं लवणमितिबत् सर्वव्याप्त्या वा, स हि सर्वस्य कर्तेतिभुतेः “आयुर्वै घृतं, ब्राह्मणोऽस्य मुखम्” इतिबत् निमित्तत्वेन वा, “यस्मिन्यौः पृथिवीच” इत्यादिभुतेः “राजा राष्ट्रं, ब्राह्मणो वै सप्त देवता” इतिबत् सर्वाधारत्वेन वा, “न ऋते त्वत्क्रियते किंचन” इत्यादि भुतेः “यजमानः प्रस्तरः” इतिबत् “तत्सिद्ध्या वा” (तत्कार्यकारित्वेन वा) “आदित्यो यूपः” इतिबत् सारूप्येण वा, सामानाधिकरण्योपपत्तौ सर्वप्रमाणवाचितायाः यः पुरुषः स स्थाणुरितिबत् यत्सर्वत्वेन प्रतीतं तदात्मन्यप्यस्तमिति पदद्वयलक्षणाया अयोगात् । उक्तं हि महाभाष्ये “अंतरेणापि निमिषं निमिषार्थोऽवगम्यते । तद्यथा, आयुर्वै घृतं, दक्षिणपुंसं प्रत्यङ्मोन्वर इति । अंतरेणापि वतिमतिदेशोऽवगम्यते । अब्रह्मदत्तं ब्रह्मदत्त इत्याह ब्रह्मदत्तवदिति गम्यते” इति । “पुरुष एवेदं सर्वं पुरुषैर्बेदं सर्वं व्याप्तमातृणादाकरीषात्” इतिभुतौ ।

असत्तत्त्व सतत्त्वैव सर्वस्य प्रभोऽगम्ययः । सर्वस्य च सदा ज्ञानात्सर्वमेतं प्रचक्षते ॥

पुरुषएवेदं सर्वं भूतं भव्यं अवबधत् । इत्युच्यते तदीयत्वाज्जतु सर्वस्वरूपतः” ॥

॥ अथ इदं सर्वं यदयमात्मा इति भुत्वर्थविचरणम् ॥ ३३ ॥

नार्पाति ॥ एतच्च युक्तमित्यनेन सम्बध्यते । यद्यपि यत्र त्वत्वेति भुतिनिगमनेनैवैवमपि निरस्तम् । व्यायसाभ्याम् । तथापि परैः स्वग्रन्थे इदमपि वाक्यं मिथ्यात्वे प्रमाणत्वेनोपाहृतमिति पृथक् निराकरणाति प्रतिपद्यम् । इदं सर्वं यदयमात्मत्यादिपदान्तरं यद्वैदमित्यादिवाक्यपरिग्रहः ॥ तत्सिद्धयर्थे ॥ तत्कार्यकारित्वेऽर्थः । स्वरते किंचन केनापि न क्रियत इति तच्छ्रुत्वा तत्कार्यकारित्वप्रतीतेरिति ॥ सारूप्येण चेति ॥ जगत्तोऽपि सत्त्वादिना ब्रह्मस्वरसात्वादिति भावः ॥ सामानाधिकरण्येति ॥ सामानाधिकरण्यनिर्देशात्यर्थः । यः पुरुषत्वेन प्रतीतः सः सत्त्वावयवस्य इतिवदित्यर्थः । निमित्तवाचकज्ञानाभावात् सादृश्यवाचकवाक्या (इत्यादि) यभावे च निमित्तनैमित्तिकभावः सादृश्यं वाचगम्यते इत्यत्र सम्प्रतिग्रहः ॥ उक्तंहीति ॥ निमित्तमिति ॥

इति भारते “सर्वे सवाग्मोषि ततोऽसि सर्वः” इति गीतायां चान्यथा व्याख्यातत्वाच्च । अन्यथा “इदं सर्वम्” इत्यस्य “सर्वं तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनस्सर्वं वेद” इति पूर्वेण “स यथा हृदुमेः” इत्यादिनोचरेण, “पुरुष एवेदं सर्वम्” इत्यस्य “स भूमिं विश्वतो वृत्वा” इति पूर्वेण “उतामृतत्वस्वेद्यान” इत्युचरेण, “ब्रह्मैवेदं सर्वम्” इत्यस्य “अस्यां वृषिण्यां तेजो-मयोऽमृतमयस्म यन्मायमप्सु तेजोमयोऽमृतमयः” इत्यादिना पूर्वेण, “सर्वं सत्त्विदं ब्रह्म” इत्यस्य “न्यायान् वृषिण्या न्यायानन्तरिद्यात्” इत्यादिनोचरेण “सर्वाणि भूतान्यात्मैव” इत्यस्य “मर्वभूतेषु चात्मानम्” इत्यादिना पूर्वेण “यायातप्यतोऽर्वाण्यदधानाच्छाश्वतीभ्यः” इत्युचरेण च विरोधः ।

॥ इति इदं सर्वं यदयमान्येन्यादिभ्युत्पत्तिविचारः ॥ ३३ ॥

निर्मितत्वाच्चकृतत्वं इत्यर्थः ॥ व्याख्यातत्वाच्चेति ॥ पुरुष एवेदं सर्वमित्यादिसामानाधिकरण्य-मित्येवम्वेति शेषः ॥ अन्यच्चेति ॥ इदं सर्वमित्यादेः मिथ्यात्वार्थकत्वं इत्यर्थः ॥ विरोध इति ॥ सर्वं तं परादादित्वापुत्रादतत्पूर्वेषां च येन सर्वपदार्थसत्त्वमहीकृत्य ब्रह्मणः तदाचारत्वाद्युक्तिविरोध इति ।

॥ इति इदं सर्वं यदयमान्येन्यादिभ्युत्पत्तिविचारः ॥ ३३ ॥

॥ अथ यस्मात्परं नेतिश्रुत्यर्थविवरणम् ॥ ३४ ॥

“यस्मात्परं नापरमस्ति” (श्वेता.३.९.) इतिश्रुतेरपि यस्मात्परं न अपरं त्वस्ति तच्च किंचिदल्पमित्यर्थः । “पुरुषाच्च परं किंचित्” “पादोऽस्य विद्या भूतानि” इत्यादिश्रुतेः “वासुदेवात्परं नास्ति” इत्यादिस्मृतेश्च । नञोऽनुपगमात्कल्पत्वाच्च । “तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वं ततो बहुतरतरे” इति वाक्यशेषाच्च । विश्वस्यैवाभावे हि किं तेन पूर्णं कस्माच्च तदुत्तरतरं स्यात् । “यस्मात्प्राणीयो न ज्यायोऽस्ति” इत्यत्र “अणोरणीयान्महतो महीयान्” इत्यादिश्रुत्यंतराद्वाक्यशेषविरोधादुभयत्रापि नञः भवणाद्युभयनिषेधः ।

॥ इति यस्मात्परं नेतिश्रुत्यर्थविवरणम् ॥ ३४ ॥

॥ अथ यस्मात्परं नेति श्रुत्यर्थविवरणम् ॥ ३४ ॥

ननु यस्मात्परमिति श्वेतादिवतरभुतौ परापरवस्तुमात्रमिवेधात् मिथ्यात्वं सौख्यमीत्यत आह ॥ यस्मादिति ॥ ननु वेदलीदीपन्यायेन नञः परापरपक्षाभ्यां संबन्धेन सर्वमिवेधपरत्वमेव किं न स्यादित्यत आह ॥ पुरुषादिति ॥ अनुपगमस्येति ॥ नञ इति शेषः । तथाच वाक्यस्तत्तानुरोधेन अनुपगमं विनैवोपपत्तावनुपगमकल्पने प्रमाणाभावादिति भावः । न केवलमनुपगमे प्रमाणभावः । किंतु वाक्यशेषविरोधादपीत्याह ॥ तेनेदमिति ॥ ननु यस्मात्प्राणीय इत्युत्तरत्र अणीयस्यो निषेधात् पूर्वत्राप्यनुपगमेनापरनिषेधो दुर्भाग इत्यत आह ॥ यस्मात्प्राणीय इति ॥ वाक्यशेष इति ॥ तेनेदं पूर्णमित्युवाच न वाक्यशेष इत्यर्थः ॥ उभयनिषेध इति ॥ अद्याप्येक्षयोक्तृपरिमाणवतो न्यूनपरिमाणवतश्चेत्यर्थः ।

॥ इति यस्मात्परं नेतिश्रुत्यर्थविवरणम् ॥ ३४ ॥

॥ अथ मायामात्रमिदमिति भुत्वर्थविचारः ॥ ३५ ॥

“प्रपञ्चो यदि विद्येत निर्वर्तेत न संशयः । मायामात्रमिदं द्वैतमद्वैतं परमार्थतः ॥ विकल्पो विनिवर्तेत कल्पितो यदि केनचित् । उपदेष्टादयं बाहोऽज्ञाते द्वैतं न विद्यते” ॥ माण्डू. १. १७. १८. इत्यत्राप्याद्यश्लोके भेदस्य भास्करादिमतप्राप्तौ सत्योपाधिकृतत्वं निरस्य द्वितीये मायाबाध-प्राप्तमारोपितत्वं निरस्यानादिसत्यत्वमेवोच्यते । यथा “तद्वैक आहुः” इतिभूतौ बौद्धमत-प्राप्तमनस्कारकत्वं निरस्य “मदेव” इत्यत्र सत्कारणत्वम् । तथाहि । भेदप्रपञ्चो यदि विद्येत उत्पद्येत तर्हि निर्वर्तेत न च निर्वर्तेते मोक्षेऽपि भेदभूतेः । तस्मादनादिरित्यर्थः । विद सत्ताया-मिति हि धातुः । उत्पत्तिरपि च सत्तायोग एव । अस्ति च सत्तावर्षस्यापि भवतेः-

“तेन भूतिषु कर्तृत्वं प्रतिपन्नस्य वस्तुनः ।

प्रयोजकक्रियामाहुर्भाषनां भाषनाविदः” ॥

इत्यादावुत्पत्तौ प्रयोगः । विदुः लाभ इति वा धातुः । तथाच विद्येत लभ्येत उत्पद्येतेत्यर्थः ।

अथ मायामात्रमिदमिति भुत्वर्थविचारः ॥ ३५ ॥

ननु मायामात्रमिति भूती द्वैतप्रपञ्चस्य अविकल्पम् (अपरमार्थत्वम्) व्यङ्ग्यस्य परमार्थत्वं च कल्परूपेण उच्यते इति कथं न जगन्मिथ्यात्वे अनामाच इत्यत आह ॥ प्रपञ्चो यदि विद्येतेति ॥ भास्करादिमतप्राप्तमिति ॥ तत्प्रसंज्ञितमित्यर्थः । ननु भुत्वा निषेधः कल्पकालिनः प्रसक्तत्वैव । ननु समग्रमात्रस्य इत्यत आह ॥ यद्येति ॥ निरस्येति ॥ कथमस्यः सत्तावेतेत्युत्तरवाक्येनेत्यर्थः ॥ भेदप्रपञ्च इति ॥ अन्योन्याभाक्प्रपञ्चमित्यर्थः । यद्यपि प्रपञ्चान्वयो विन्यविस्तारवाची । पञ्चदशतौ कर्णेति पाणिनिद्वयत्वेन पञ्चानां कर्णः पञ्च, प्रकृष्टवर्णौ पञ्चत्वेति बौद्धमतपक्षेऽपि सप्तमान्तः पञ्चानां कर्णा मन्वते । ननु पञ्चवेदाः, तथापि मायामात्र-मिदं द्वैतमिति काकवराचे भेदवाचिद्वैतराज्यकथनान् पञ्चवर्णावर्षस्य प्रकृष्टत्वोक्त्या प्रकृष्टत्वस्य च मोक्षमाधनीयुष्मानविकल्पककथनं दृष्टव्यत्वं वेदितारं च मन्वत्वादी भेदस्यैव सत्तावाचेदनाद्य प्रपञ्चान्वेनायं भेदप्रपञ्चं ज्ञातमिति हृदयम् ॥ भेदभूतेरिति ॥ लोऽस्तुते सर्वान् कथञ्च नह कथञ्च विकल्पित । आन्तेनं युक्तलोकावलोऽन्तः, कर्मकले वाति सात्त्विकत्व इत्यपिभेद-भूतेरित्यर्थः । ननु विद्येतेत्यस्य उच्यतेत्यर्थः कथमित्यत आह ॥ विद सत्तायामितिहीति ॥ तथापि सत्त्वप्रपञ्चस्य एव तदर्थः ज्ञात्, ननु उच्यतेरित्यत आह ॥ उत्पत्तिरपिचेति ॥

उत्पत्तिरपि हि स्वात्मनो लाभ एव । अस्तित्वार्थत्वे तु पयदस्ति तत्तन्निवर्तत इतिव्याप्त्य-
भावात् भौतस्तर्क आभासः स्यात् । अत एव “नम्रानुयाजा” इति भौतहेतौ राणके
व्याप्तिरुक्ता । ननुपाधिकृतं न चेत् किं तर्हि स्वतंत्रम्, नेत्याह । मायामात्रमीश्वरेच्छाधीनम्,
मायेतीश्वरेच्छोच्यत इति वक्ष्यमाणत्वात् । “विष्णोरिच्छावशत्वात् मायामात्रम्” इत्यादि-
स्मृतेश्च । पूर्वत्र “स्वप्नमायासरूपेति सृष्टिरन्यैर्विकल्पिता” इत्येवञ्जातिकृत्यं मतांतरत्वे-
नोक्त्वा “इच्छामात्रं प्रभोस्सृष्टिः” इतीश्वरेच्छाधीनत्वस्य स्वमतत्वेनोक्तेश्च । “प्रभवस्सर्व-
भावानां सतामिति विनिश्चय” इति पूर्वत्र “कल्पितो यदि केनचित्” इत्युत्तरत्र च सत्त्वो-
क्तेश्च । निवर्ततेति तर्कस्य विपर्ययपर्यवसानलब्धानिबर्त्यत्वाविरुद्धार्थस्यैवैव वक्तव्यत्वाच्च । तर्ह्य-
द्वैतस्सर्वभावानामितिभुतमद्वैतं कथमित्यत आह । अद्वैतपरमार्थत इति । न्यक्लोपनिमित्ता-
पञ्चमी । परमं स्वतंत्रमर्थमपेक्ष्य तत् । “स्वतंत्रं परमार्थाख्यम्” इति स्मृतेः । परिभाषायाश्च
कार्यार्थत्वेन “आख्याया” इत्यादाविवासति वाचे “कृत्रिमाकृत्रिमयोःकृत्रिमे कार्यतंत्रमत्यय”
इतिन्यायेन पारिभाषिकस्यैव ग्राह्यत्वात् । यववराहादधिकरणन्यायेन शास्त्रे शास्त्रीयार्थस्यैव

भूतिभिर्वाति ॥ उत्पत्तिवु कर्तृत्वं प्राप्तस्येत्यर्थः । ननु विद्येत्येत्यस्य अस्तित्वार्थकस्यापि सत्त्वात्
निर्घवासम्भव इत्यत आह ॥ अस्तित्वार्थत्वे त्विति ॥ व्याप्यभावाद्वाति ॥ ब्रह्मण्येव व्यभि-
कारादिति भावः ।

ननु व्याप्तिहीनोऽपि तर्कः भौतत्वादेव अनाभासः व्यापित्वावांकां संश्रितमुक्तेन निराच्यते ॥
अत एवेति ॥ तर्कस्यापि हेतुविशेषत्वादिति भावः ॥ दयाप्रकृतेति ॥ चतुर्गुहीनाभ्याख्यानि
भवन्ति । नम्रानुयाजा इत्यग्रे इति । एवञ्चात्र नम्रवति दम्प्यार्थभुतहेतौ यत्रानुयाजाभावः
तत्राहपुहीनत्वाभावः इतिव्याप्तिरुक्त्यर्थः । मायागच्छेद्वेश्वरेच्छावाक्षित्वे प्रमाणाभावमादावुपाह ॥
मायेति ॥ ननु तथापि प्रकृते तदर्थोपपत्तेः किं मानमित्यत आह ॥ विष्णोर्वाति ॥ स्मृतां
मायामात्रमिति प्रतीकप्रवृत्तपूर्वकं मायामात्रवत्त्वस्य व्याप्यत्वादिति भावः ॥ स्वप्नमाया-
मरूपेति ॥ स्वप्नमरुता मायामरुता चेत्यर्थः ॥ मन्वोक्त्येति ॥ पूर्व स्वप्नाद्येकभावपर्यवेनोत्तर-
तर्कस्य विपर्यये पर्यवसानेन स्वत्वोक्त्येत्यर्थः ॥ इहेति ॥ मायामात्रमिति भुतत्वित्यर्थः ॥
भुतमिति ॥ हेतुतत्त्वैव भावितमित्यर्थः । अत आहति गङ्गां प्रति स्वाभिप्रेतमर्थमाहृत्यर्थः ॥
आख्याया इत्यादाविद्येति ॥ यथा आह्वानप्रत्यक्षकाये वर्ज्यं पुंति गृह्याख्या नदीनिपाति
भाषिकार्थस्यैव ग्राह्यम् ॥ न्यायेनेति ॥ यववराहादधिकरणन्यायेनेति ॥ अथ च व्यापः

प्राप्तत्वात् । किंचासि स्वतन्त्रेऽपि परमत्वम् । नच तात्त्विकेऽपि क्त्वावयवशक्तयेव काव्य-
निकादुत्तमार्थत्वेनैव परमार्थशब्दसंभवे समुदायशक्तिकल्पना युक्ता । अत एव प्रोक्ष्यपि-
करणे प्रोक्षणीयत्वस्य जले योग एव न तु रुदिरित्युक्तम् । उक्तं च वासिष्ठे-

“भवेतां यदि वृक्षस्य वायिकर्मा कर्षचन ।

अरुहां समुदायस्य कश्चकिं जातु कल्पयेत्” ॥ इति

स्मृतिशब्दे व्युत्पत्तितः । सेष्वर्शानाद्रिरोधस्य सम्यक् चित्प्रतिपत्तिः ख्यात् । (जै. सू. १-३-८ अर्थः)
‘अवमयश्चरमेवति काराही उपानहावुपमुञ्जते, कैतसे कटे प्राजाप-यान् संचिनीति’ इति विधि-
कावयेषु यवकराद्यनेमस्तत्रात्मानां कैश्चित् म्रियंगुचापसज्जम्भृषुसेषु कैश्चित् दीर्घशूक्त्युकरवजुलेषु
च प्रयुज्यमानानां व्यवहाराविप्रतिपत्त्या अर्थानिर्णये प्राप्ते शब्दस्य वा तन्निमित्तत्वादिति सिद्धान्त-
सूत्रेण, यथाप्या मोचपयो म्हाकले, अथैते (तत्रैते) मोक्षमानास्तिष्ठन्ति कल्पने सर्वसंस्थानां जायते
पञ्चदशमनम् । मोक्षमानास्तु तिष्ठन्ति कदाः क्वचिद्व्यतिष्ठन्ति ॥ इति स्मृत्या यथाप्या मोचपयो म्हाकले
तत्रैते मोक्षमाना इषोत्तिष्ठन्ति, कदाहं गावोऽनुधावन्ति, अयमुजो वेतस इति यथाविधिधियाक-
शेषाणां यथादीनां कथमेव अन्वीचयिष्यमानिकाले कञ्जगुणे मोक्षमानस्य, गोस्तदवयवस्य, जलोद्भूत-
त्वस्य च प्रतिपादकाग्रामानुगुण्येन दीर्घशूक्त्याविध्यव्यवहारस्य कनीयस्त्वान् दीर्घशूक्ताविरेवाप्यो प्राज्ञ
इति ।

ननु स्मार्तपरिभाषासम्प्रतस्त्वव्यवहारविषयोऽप्युज्यते, यथा ‘यूस्म्याकवी नवी’ इति, क्वचित्
स्मार्तपरिभाषया धुवर्षनिर्णयो विनोच्यमानस्तत्राभात् । न च प्रकृते तादृशविशेषप्रमाणं
दद्यात् । यवकरादिविधानानां अर्थविशेषनिर्णये इव काक्यरोषाभावात्, उदाहृतस्मृतौ ‘परमार्थतः’
इति मतीकप्रवृत्तपूर्वकल्पाव्यापारानां केचनोदाहरणम् ॥ किञ्चास्तीति ॥ प्रोक्ष्यपिकरण इति ॥
यतश्च क्वचिदर्थं नाप्येवमपि व्युत्पत्तितम् ‘मोक्षणीयार्थसंयोगात्’ (जै. सू. १. ४. ११) इति पूर्व-
प्राम्योः प्रोक्षणीयत्वस्येवम् इत्यत्र मोक्षणीयत्वः संस्कारत्वः आतिशयः यौगिको वा इति संशये
उत्पन्नानिर्वाहकानामु अयमु न-प्रयोगस्य त्वर्षमीमांसात् संस्कारत्वात् इत्येकः पक्षः अन्यकीदृशां
‘मोक्षणीयत्वोक्तिरिति स्मः’ इति क्वचिद्विशेषे प्रयोगदर्शनात्संस्कृतानामु अयमु प्रयोग-
स्यापि गृह्यविधेयैव निर्वाहसंभवात् आतिशयोऽवमित्यर्थः पक्षः । उक्तं संशये इति धातोः
प्रोक्ष्मृत्वात् व्युत्ति कवीमांसात्मकस्य अथ शब्दस्य प्रकृतातेककरणभूतानामु अयमु कल्पनयोगेनैव
अवलोक्यते कदाचनवादीगिक इति सिद्धान्त इति ।

वृक्षत्वेति ॥ व्यवहाराव्यवसितिष्यवृक्षचित्तेकत्वेऽर्थः । नन्वस्तु स्वल्पेऽपि परमात्मन् ।

स्वतंत्र एव च परमत्वं मुख्यम् । नच मुख्ये संबन्धत्यमुख्यं युक्तम् । परमार्थशब्दस्य तात्त्विके योगरूप्यं गीकारेऽपि मानांतरैः पूर्वोत्तरवाक्यैश्चाविरोधाय योगेन स्वतंत्रपरत्वमेव युक्तम् । तथाच सर्वभाषानां मध्येऽप्यमद्वितीय इत्युक्ते स्वातंत्र्यमेव सिद्धयति न तु सर्वभाषासम्बन्धित्यर्थः ।

केचित्तु “अनाशी परमार्थः स्यात्” इति वचनादद्वैतं परमार्थत इत्यस्याद्वितीयं ब्रह्माविनाशीत्यर्थ इत्याहुः । एवं भेदस्योपाधिकृतत्वं निरस्य कल्पितत्वं निरस्यति ॥ विकल्प इति । तर्कत्वाच्च च निवर्तते तस्माच्च कल्पित इति विपर्यये पर्यवसातव्यम् । तत्त्वे अज्ञाते तु द्वैतं न विद्यत इत्यर्थः । श्लोकयोरतर्करूपत्वे यदि शब्दद्वयं सिद्ध्यत्ययत्तुष्टयं च व्यर्थं स्यात् । तदुक्तम् ।

“इत्यत्र यदि शब्दौ च निवर्ततेति च द्वयं ।

विशेष सत्यतामाहुः विद्येतोत्पत्तिमेव च” ॥ इति

स्पष्टीकृतभाष्यमर्थः श्रुत्यंतरे ।

ततः प्रकृते किं सिद्धम् इत्यत आह ॥ स्वतन्त्र एव चेति ॥ परमस्वतन्त्र एव चेत्यर्थः ॥ अमुष्यमिति ॥ पूर्वोक्तमिति शेषः । ननु परमार्थमेव ज्ञसी क्वसि इत्याहौ परमार्थशब्दात् क्वाचित्तात्पर्यमतीतेः सर्वानुभवसिद्धत्वात् इहापि परमार्थशब्दस्य तत्त्वैकत्वमेव युक्तमित्याशङ्क्याह ॥ परमार्थशब्दस्येति ॥ स्वतन्त्रपरत्वमेवेति ॥ परमार्थशब्दत्वमेति शेषः । एवं श्रुत्या स्वाभिप्रेताये कल्पिते पूर्ववाक्यस्याप्ययमेवार्थः सिध्यतीत्युपसंहरति ॥ तथाचेति ॥ केचित्त्वित्यस्वरस्योद्गाहनम् । तद्वीजम् तु मुरीयं तत्सर्ववृक्षसदृशं पूर्ववाक्येनैव ब्रह्मणो निगम्यमाभास्युन-रक्षिनाशित्वप्रतिपादनेऽवधीनरक्तं परमार्थत इत्यर्थः । तर्गिकपञ्चम्यन्तःपाग इत्यादि बोध्यम् । नन्वच कल्पितत्वनिरासो न प्रतीयते तत्त्वमुच्यते कल्पितत्वं निरवयवीत्यत आह ॥ तर्कः प्रा-दिति ॥ अन्यथा तर्काभासः स्यादिति भावः । उपसंहरणं च इत्यव्यायमर्थः । अयं प्रपञ्चस्य च-विषयो वाचः सनामुपदेशत्वात् श्रुत्याद्यनुसारीति । द्वैतं न विद्यत इत्यव्यायमन्तं इति वाद इति शेषः । कर्तृकृतत्व इति तर्कजर्गलप्रतिपादकत्वं इत्यर्थः ॥ निष्ठग्रन्थयत्तुष्टयं चेति ॥ अयत्तुष्टु कल्पितो वयि व्यादित्यव्यादनमिच्छति प्रत्ययम् ॥ विद्यतेति ॥ विद्यतेति शब्दः उपपत्ति-माह । न त्वलित्वमित्यर्थः । केचित्त्वित्यस्वरस्योद्गाहनं । तद्वीजम् वेदमेवेन वेदोऽहं मनुष्योऽहं

“तोऽयं सत्यो ज्ञानादिषु साक्षिभेदाद्यमाधुयात् ।

न च नाशं प्रयात्येष नचासौ प्राप्तिरुत्प्लवः ।

कल्पितमेविवर्तेत नचासौ विनिवर्तते ।

इति न विद्यत इति तस्मादज्ञानिनां मतम्” इति ॥

केचित्केचित्स्मिन्नेवात्मनि देहभेदेन देवमनुष्यत्वादिरूपप्रपञ्चमिध्यात्वपरयेयं श्रुतिरित्याहुः ।

॥ इति मायामात्रमिदमिति धृत्यर्थाविचारः ॥ ३५ ॥

इत्येकस्मिन्नेवात्मनि देवमनुष्यत्वादिरूपतीतेर्गीकत्वेन तदभावात्साम्येन न तन्मिध्यात्वपरत्वं ध्रुते-
क्यप्यतद्वति ।

॥ इति मायामात्रमिति धृत्यर्थाविचारः ॥ ३५ ॥

॥ अथ अनन्तमिति धृत्यर्थविवरणम् ॥ ३६ ॥

यत्तु तत्त्वप्रदीपिकायां “मत्तं ज्ञानमनंतम्” इत्यनंतशब्दस्तत्र मानमित्युक्तम् । तत्र ।
अंतशब्दो हि परिच्छेदे ध्रुत्वचः । न तु परिच्छिन्ने । तथाचामेदसापरिच्छेदरूपत्वेऽपि
यथा देशायपरिच्छेदाभिप्रायेणाकाशोऽनंत इत्युक्ते देशादेराकाशतुल्यतया मन्वेत्तत्त्वेव
तदपरिच्छेदमात्रं सिध्यति न तु देशादेर्मिध्यात्वम्, तद्येहापि वस्तुनो घटादेर्जीवैस्तन्य-
वद्वस्तुत्वतया मन्वेत्तत्त्वेव (प्रतीयमानमेदत्यागेन) “विकल्पांश्चत्यागेन” ब्रह्मण्यमेदरूपं

॥ अथ अनन्तमिति धृत्यर्थाविचारम् ॥ ३६ ॥

अनन्तशब्दस्तत्रमानविति ॥ देशाकाशकल्पपरिच्छेदचोरिच ‘इत्वं इत्वं न भवति’ इत्येवं-
कल्पप्रतीतिस्तिष्ठत्यनुप्रतिबोधिमेव कल्पपरिच्छेदवत्त्वमिति विधेयात् । कल्पकल्पसमये तदयोगज्ञानं
अनन्तमात्रमिहैका अस्मत्कल्पमिति विचारः । ननु कल्पतामस्य परिच्छिन्नव्यतिथेन अनन्त-
शब्देदेव तन्मिधेये मिध्यात्वमिति विचारित्वेति चारांशं कल्पतामस्य तत्र ध्रुत्वस्याभावेन विराकुर्ष्व
यत्तु इत्यामिता उक्तं विचार्यते ॥ तद्येति ॥ ननु चित्तवृत्तकल्पविच्छेदार्थाकल्पयोः अन्तर्गतयोः
कल्पमेव इत्यत्रोक्तम् ॥ विकल्पांश्चत्यागेनेति ॥ यथा तत्त्वकल्पानुक्ते विकल्पांश्चत्यागेन अंत-

वस्त्वपरिच्छेदमात्रं सिध्येत् । न तु वस्तुनो मिध्यात्वम् । जीवस्वरूपं सत्यं विश्वं तु मिध्येति विभागस्त्वद्याप्यसिद्धः । वस्तुतस्तुभेदो नापरिच्छेदः । परिच्छिन्नाद्भेदाभावे अपरिच्छिन्नत्वायोगात् । कालापरिच्छिन्नेऽपि परमाण्वादी देशपरिच्छेदेन परिच्छिन्नत्वबुद्धि-
वत् उभयापरिच्छिन्ने गगनादौ भेदमात्रेण परिच्छिन्नत्वबुद्धेरभावाच्च । अनन्तपदेनैव परि-
च्छिन्नाद्यावृत्तेस्त्वयैवोक्तत्वाच्च भिन्न इत्यर्थे परिच्छिन्नइत्यप्रयोगाच्च । तस्माद्देशकालगुणा-
परिच्छेद एवानन्तशब्दार्थः ।

॥ इति अनन्तमितिभुत्वर्थविवरणम् ॥ ३६ ॥

अज्ञानोरमेवः, तत्रा इहापि ब्रह्मजगतोरमेव एव सिध्येत् इत्यर्थः । ननु जीवस्वरूपस्य सत्यत्वेन
भेदयोग्यत्वेऽपि विश्वस्वरूपस्य मिध्यात्वेन तदयोग्यत्वात् भिन्नज्ञांशान्वाधेनोपि कथं तस्य ब्रह्माभेद
इत्यत आह ॥ जीवस्वरूपमिति ॥ पूर्वं अनन्तशब्दोकापरिच्छेदोऽभेद इत्यंगीकृत्य दूषणमभि-
हितम्, इदानीं तदेव अयामाणिकम् इत्याह ॥ वस्तुतस्तु इति ॥ ब्रह्म अपरिच्छिन्नमिति क्वचन
प्रष्टव्यः किं नत् परिच्छिन्नान्निभं नयेति । नाद्यः त्वया भेदस्यैव परिच्छेदरूपत्वांगीकारेण
परिच्छिन्नत्वापात्तात् इत्याद्यं निराकृते ॥ परिच्छिन्नादिति ॥ सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यत्र सत्यज्ञान-
पराभ्यां अनुनञ्जप्रावृत्तिवत्, अनन्तपदेन परिच्छिन्नात् प्रावृत्तेरपि त्वयैवोक्तत्वात् अनन्त-
पदेनाभेदोक्तौ स्ववचनविरोधश्चेत्याह ॥ अनन्तपदेनैवेति ॥ न च ब्रह्मपदेन परिच्छिन्न-
प्रावृत्तिसिद्धिः । नस्य लस्यनिर्देशार्थत्वात् अत एव अनन्तपदेनैवेत्येवकार इति । उपसंहारश्चेव
स्वविवक्षितार्थे दर्शयति ॥ तस्मादिति ॥ अपरिच्छेदः इत्यन्ताद्याप्यत्वम् ।

॥ इति अनन्तमितिभुत्वर्थविवरणम् ॥ ३६ ॥

॥ अथ इन्द्रो मायाभिरित्वादिभुत्वर्थविवरणम् ॥ ३७ ॥

“इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयत” इत्यत्रापीश्वरस्य विचित्रशक्तिमिर्मत्साद्यनेकरूपत्व-
मेवोच्यते । न त्वज्ञानेन षटादिरूपत्वम् । “रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव” इति पूर्वोक्तानां
जीवात्म्यप्रतिविधानि प्रति विबभूवभगवद्गुणानामेवेह रूपशब्देन प्रत्यभिज्ञानात् उत्तरत्र च
“अयं वै हरयोऽयं वै दक्ष च महस्रामि च बहूनि चानंतानि च” इति हरिशब्दवाच्य-
विष्णुरूपाणां दृष्टत्वादिना बहुत्वोक्तेः । “तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरम्” इत्यादिना तेषां
रूपाणां ब्रह्मत्वोक्तेः । चिन्मात्रस्यैव नानारूपप्रपञ्चाधिष्ठानत्वेन परमेश्वर्यवार्चीद्र

॥ अथ इन्द्रो मायाभिरित्वादिभुत्वर्थविवरणम् ॥ ३७ ॥

ननु इन्द्रो मायाभिरिति बृहदारण्यकभुक्ती श्रुत्याः प्रपञ्चात्म्यबुद्धयस्य मायिकत्वप्रतीतेः
मिथ्यात्वमिदिरित्यत आह ॥ इन्द्रो मायाभिरिति ॥ विचित्रशक्तिभिरिति ॥ न च मायाशब्दस्य
शक्तिपरत्वे मानाभावाः । तत्र ब्रह्मस्य मायया इत्यादिभौतप्रयोगस्यैव प्रमाणादिति भावः । ननु
पुरुरूप ईयत इत्यत्र रूपशब्दस्य नामरूपे व्याकरोत् इत्यादायिच षटादिरूपत्वं किंच स्यादित्यत
आह ॥ रूपं रूपमिति ॥ तेषामिति ॥ पूर्वोक्तस्य प्रतिपन्नानामित्यर्थः । परमेश्वर्यवार्चीन्द्रशब्देति ॥
अपि श्रुतेन्द्राप्रपञ्चविष्णुब्रह्मपुरुराजोऽयमेवमेवमुक्तश्रुतगौरवकोराश्रयाः (उत्तवि १८६)
इत्यादिभूयेव इन्द्रशब्दः इन्धी दीमापिति धातोः इष्कते तेजोमिरित्यर्थे पूर्वानुवृत्तान्मत्स्यधानो
मिफलितः । न तु इति पर्यवस्ये इति धातोः इष्कति इत्यर्थे, ततो एव प्रत्ययविधानेनैव
रूपमिदिसंभवे निपातनञ्चोक्तमाभावात् । अत एव एतन्मूलकस्यैव इष्कतिधातोर्निष्पन्नस्य निपात-
नमुक्त्वा इषिपरिध्यां एव (उत्तवि १८५) इति पूर्वसूत्रे इष्कति धातोरेपि आद्येन रूपमिदिसंभवे
निपातनञ्चोक्तं नास्तीत्युक्तमाभ्याम्, इष्कते तेजोमिरिति इन्द्र इति इन्धीधातोर्विपातन-
माधितम् । तद्यपि दीमिषिदिहवाचीन्द्राज्वात्वारकस्तवकस्यम् । (अतः) इन्द्रशब्दस्य इति
पर्यवस्ये इति अनुनिष्पन्नकस्यैव संभवति । न चोक्तरीत्या निपातनञ्चैक्यम् । तस्य प्रति-
परिणैरकसिहापकैवेन लौकिकत्वात् । अत एव “चमिन्द्राज्वाचमिष्वरं हरेः” इत्यादी पर्य-
वस्ये इन्द्रशब्दप्रयोग इति लौकिकम् । ननु कथां तु ब्रह्मति विद्यात् इत्यत्र ब्रह्मतेजगदुपादानक्य
अवधारणेन निष्कल्लोकोः तदुक्तदेवस्य सर्वत्र मिथ्यात्वं सिद्ध्यतीत्यत आह ॥ मायातिविति ॥

शब्दास्वारक्षाच्च । “मायां तु प्रकृतिं विधात्” इत्यस्यापि मायया सञ्चित इति पूर्वोक्ता या माया सा प्रकृतिः त्रिगुणात्मकं प्रधानमित्यर्थः । न तु या प्रकृतिर्जगदुपादानं सा माया मिथ्येति पूर्वनिर्दिष्टस्य मायाशब्दार्थस्य बुद्धुस्तिवत्त्वात् प्राचम्येन मायाया एवोद्देश्यत्वाच्च । प्रकृतिशब्दस्य श्रुतिषु प्रधाने प्रसिद्धत्वाच्च । मायाशब्दस्य सत्येऽपि प्रयोगाच्च ।

॥ इति इन्द्रो मायाभिरित्यादिभुत्वर्थविचरणम् ॥ ३७ ॥

प्राचम्येनेति ॥ प्रथमानिर्दिष्टस्य उद्देश्यत्वमौत्सर्गिकमिति ॥ श्रुतिष्विति ॥ अथ ह वाच्यमित्यानि पुरुषः प्रकृतिरात्मा कालः इत्यादि भ्रुतिष्वित्यर्थः । परीत्या प्रकृतेरुद्देश्यत्वांगीकारेऽपि न मिथ्यात्वसिद्धिरित्याह ॥ मायाशब्दस्येति ॥ अणिमन्वादिप्रयोक्तारि मायाविशेषप्रयोगदर्शनादिति भावः ।

॥ इति इन्द्रो मायाभिरित्यादिभुत्वर्थविचरणम् ॥ ३७ ॥

॥ अथ अतोऽन्यदार्तमिति श्रुत्यर्थविवरणम् ॥ ३८ ॥

एतु कौमुद्याम् “अतोऽन्यदार्तम्” इतिवाक्यं तत्र मानमित्युक्तम् । तत्त्वतितुच्छम् । अत्रानुप्रासिभिः प्रकृतत्वादेतच्छब्दस्य प्रकृतपरत्वात् । अन्यशब्दस्य च “एतद्वाङ्मनादन्य-
मानय, समानमितरच्छेदेनेन” इत्यादाविष प्रकृतसमानजातीयान्वपरत्वात् ब्रह्मणोऽन्यजीव-
जानमार्ते दुःखीति जीवभेदसौबोक्तेः, नहि जीवादन्यस्यातिः ।

॥ इति अतोऽन्यदार्तमिति श्रुत्यर्थविवरणम् ॥ ३८ ॥

॥ अथ अतोऽन्यदार्तमिति श्रुत्यर्थविवरणम् ॥ ३८ ॥

नत्र मानमिति ॥ यस्योभयं द्विवर्तिमार्तमतीत्यादाविष अर्तिशब्दस्य निवृत्तिपरत्वात्
ब्रह्मण्यतिरिक्तस्य सर्वस्य निवृत्तिप्रतीतेः सिध्यात्सर्वसिद्धिरिति भावः । अर्तिः पीडाधनुष्कोट्यो-
रिति कोशमसिद्धेरतिशब्दस्य अर्तो जिह्वासुरार्थातीत्यादौ दुःखिभ्यश्च प्रयुक्तत्वं (अस्ति) (अभियुक्ता-
विगीतप्रयोगेभ्योर्नात् इति पाठान्तरम्) गीताप्रयोगेभ्योर्नात् । यस्योभयं द्विवर्तिमार्तमतीति
काव्यिभ्योऽप्रयोगस्य नागे मश्वत्थान्पुपपत्तेः, नादाप्रतिषेधोपनिषद्ब्रह्मस्य सिध्यात्वरूपत्वाभावाच्च
नैनच्छ्रुत्या सिध्यात्सर्वसिद्धिरित्यभिप्रेत्य दूषयति ॥ तत्तुच्छमिति ॥ तर्हि तदुक्तेः कोऽर्थ-
इत्यपेक्षयां तत्त्वान्वयविषयीभूतार्थं दर्शयितुमाह ॥ अत्रेति ॥ प्रकृतत्वं आन्तर्यामिणः “एष त-
वाम्ना सर्वान्तर” इति पूर्ववाक्येनेति ब्रह्मण्यम् । ननु तत्त्वान्वयवित्युक्ते संकोचकामात्रेण ब्रह्म-
ण्यतिरिक्तसर्वमात्रेः सर्वविद्यमानत्वविधानमसंभवीत्यत आह ॥ अन्यशब्दस्येति ॥ एतेन
दार्तमित्यस्य वा ब्रह्मजीवदार्तमिति ईकत्वमिति वैगिकार्थान्वयादीयस्तत्त्वं च सिध्यान्व-
एव सर्वव्यपनीतिरित्यतम् । योगस्य यदेकैकत्वात् ॥ अर्तमितिप्रयोगापत्तेरिति ॥

॥ इति अतोऽन्यदार्तमिति श्रुत्यर्थविवरणम् ॥ ३८ ॥

॥ अथ जगदसत्त्वादिवाचिपुराणार्थविवरणम् ॥ ३९ ॥

पुराणादिषु कचित् जगतोऽसत्त्वोक्तिरसाधुत्वात्, “नासत्पुरुषमाभवेत्” इत्यादिषु । “सद्भावे साधुभावे च सदित्येतत्प्रयुज्यते” इति । “अथद्वया हुतं दधं तपस्तां कृतं च यत् । असदित्युच्यते पार्थ न च तत्प्रेत्य नो इह” इति च गीतोक्तेः “सच्छब्दः साधु-
वाचक” इति विष्णुपुराणोक्तेः । अस्मात्तन्माहा “सत्त्वं स्वातन्त्र्यमुद्दिष्टं तच्च कृष्णे नचापरे ।
अस्मात्तन्मात्तदन्वेषामसत्त्वं विद्धि भारत” इति भारतोक्तेः । अन्यथा अस्मात्तसत्त्वापातात् ।
अवस्तुत्वोक्तिः, अपरमार्थिकत्वोक्तिश्च परिणामित्वाद्भिनाशित्वाच्च । “यत् कालान्तरेणापि
नान्यसंज्ञामुपैति वै । परिणामादिसंभूतां तद्वस्तु नृप तच्च किम् । अनाशी परमार्थश्च प्राज्ञ-
रभ्युपगम्यते” इति विष्णुपुराणोक्तेः । मिथ्यात्वोक्तिस्तु वृथात्वाद् “मिथ्यैव व्यक्तसापस्त”
इत्यादिषु तदोक्तत्वाद्वा । मिथ्योपपदात्कजोऽभ्यास इति शब्दे वृथा पदं मिथ्या कारयते

॥ अथ जगदसत्त्वादिवाचिपुराणार्थः ॥ ३९ ॥

ननु मास्तु भुक्तिमिथ्यात्वसिद्धिः । पुराणादितः स्यात् । तस्मादिदं जगत्त्वोक्तसत्त्व-
रूपं स्वप्नामम् ।

“मत्सत्त्वोक्तानुमानेन निगमेनात्मसंविदा ।

आद्यस्तद्वत्सज्जात्वा निस्सङ्गो विचरेद्विद् ॥

सद्भावे एषं भवतो मयोक्तो ज्ञानं यथा सत्यमसत्यमन्यत्” इत्यादिभागवतविष्णुपुराणादिषु
कण्ठत एव सद्ब्रह्मण्यत्वरूपमिथ्यात्वमतीतेरित्याद्याह्य निराकरणे ॥ पुराणादिष्विति ॥
असाधुत्वादिति ॥ वृष्टत्वादित्यर्थः । अस्मात्तन्माहाद्वैत्यस्यानन्तरमसत्त्वोक्तिरित्यनुवच्यते ॥ अन्व-
येति ॥ असच्छब्दस्य सत्त्वाभावार्थकत्वे लोकात्मिष्ठपुरुषयनुसारेणाप्यस्मात्तद्वत्त्वोक्तः स्यादित्यर्थः ।
अवस्तुत्वोक्तिरिति ॥

किं भद्रं किमभद्रं वा द्वैतम्याचमनुजः कियत् ।

यथा यथा न यत्किञ्चिद्भासते परमार्थतः ॥

इति च भागवतसत्त्वान्वादिषु अवस्तुत्वोक्तिरपरमार्थिकत्वोक्तिश्चेत्यर्थः ॥ परिणामादिसंभूत-
विति ॥ परिणामादिमिसिक्तमित्यर्थः ॥ तद्वन्विति ॥ तथा च परिणामादिनिर्गलनस्य वस्तु-
त्वोक्त्या जगद्वस्तुत्वोक्तिः (अपरिणामिपरमितिभावः) अपरिणामित्वमप्यनेतिभावः । अपरमार्थि-

॥ अथ ज्ञाननिवर्त्यत्वान्यथानुपपत्तिभङ्गः ॥ ४० ॥

नापि ज्ञाननिवर्त्यत्वान्यथानुपपत्तिस्तत्र मानम् । नहि ज्ञानमज्ञानस्यैव मिथ्याभूतस्यैव वा निवर्तकमिति नियमः । ज्ञानमात्रेण ज्ञानसमानविषयकाज्ञानानुपादानकस्य सत्यस्य तत्प्रागभाबस्यैवज्ञानेन घटादेरुत्तरज्ञानेन पूर्वज्ञानस्य प्रत्यभिज्ञानादिना संस्कारस्य विषये दोषदर्शनेन रागादेः सुहृदर्शनेन दुःखादेर्गुरुदुःखानादिना विषादेः अग्निचित्कपिलादिदर्शनेन दुरितादेः सेत्वादिदर्शनेन ब्रह्महत्यादेः निवृत्तेः । ननु सेत्वादिदर्शनमज्ञान-

॥ अथ ज्ञाननिवर्त्यत्वान्यथानुपपत्तिभङ्गः ॥ ४० ॥

ननु "सरति शोकमात्रमचित् तदा चिद्विज्ञानमरूपान्निमुक्तः" इत्यादिभूत्या ज्ञान-निवर्त्यत्वावेदनात् । सत्यस्य च ज्ञाननिवर्त्यत्वायोगात् तदवस्थापुनरप्या तस्य मिथ्यात्वं सेव्यती-त्याद्याह्व्याह ॥ नापीति ॥ यद्यपि ज्ञानमज्ञानस्यैव निवर्तकमिति नियमेऽपि नाज्ञानस्य मिथ्यात्वसिद्धिः । आर्जुननिवृत्त्या मूचकस्येव तस्य सत्त्वत्वेऽपि ज्ञानाचिद्वृत्त्युपपत्तेः । न च ज्ञान-चिद्वृत्तौ शुक्तिकप्यादिष्वज्ञानस्य मिथ्यात्वमावश्यकमिति बाध्यम् । शुक्तिकप्यस्य स्वोपादान-भूतज्ञाननिवृत्त्यैव निवृत्त्यनेन ज्ञाननिवर्त्यत्वासिद्धेः । (ज्ञाननिवर्त्यत्वासिद्धिरिति पाठान्तरम्) तथापि नियम एवायमसिद्ध इत्याह ॥ नहीति ॥ ज्ञानमज्ञानविषयेति ॥ निवर्तकज्ञानसमान-विषयेत्यर्थः । एतच्च विशेषणं बहुपक्षपरिनिर्दिष्टस्य सर्वस्य मत्वाव्योपपादनार्थम् । निवर्तकज्ञान-समानविषयत्वेन ज्ञानविशेषणं तु घटाद्यज्ञानानुपादानकत्वस्यासिद्धिचारणायेति द्रष्टव्यम् । तत्प्रागभाबस्येति ॥ निवर्तकज्ञानप्रागभाबस्येत्यर्थः । एतच्च प्रागभावादिनिवृत्तिः प्रतीयोप्यति-रिक्तेति मतेन ॥ सुहृदर्शनेति ॥ सुहृदर्शनेन सुखं तेन च दुःखं निवर्तने इति शक्यते वक्तुम् , यद्यपि दुःखनिवृत्तेः सुखानन्तरभाविष्ये ज्ञानाभावेन सुखोत्पत्तिसम्भवेऽपि (समयमेव वा.) दुःखनिवृत्तिसम्भवेन व्यभिचार इति भावः ॥ गुरुदुःखानादिनेति ॥ यद्यपि ध्यानं ज्ञानानि-रिक्तं मानसकिदेति पराभ्युपगमः तथापि अविच्छिन्नमृत्तिसम्मानस्यैव ध्यानत्वसम्भवेन तदति-रिक्तमानसकियाविशेषकत्वे ज्ञानाभाव इति भावः ॥ दुरितादिति ॥

अग्निचित् कपिला सखं (मन्त्री) गजान् मिथुर्महोदधिः ।

ब्रह्माद्याः पुनश्च ये ते लब्धा/स्तेष्वेन नाम मत्वा ॥

(एवमेव निवृत्ता इति पाठान्तरम्) इति कपिलविषयानस्य वृत्तिनिवर्तकत्वसम्भारविनि

निवृत्तिद्वारेणादृष्टदारेण वा तन्निवर्तकं साक्षान्निवर्तकत्वेऽपि न ज्ञानत्वेन किंतु विहितक्रिया-
त्वेनेति चेत् सयं प्रकृतेऽपि श्रुतदर्शनत्यागेन तत्प्राप्तिस्तद्व्याप्यं वा निवर्तकं चेदिहापि
ब्रह्मप्राप्तं तद्व्याप्यं वा निवर्तकमस्तु । “तस्याभिध्यानात्” इत्यादिश्रुतेः । ननु सेतुदर्शन-
मात्रं न निवर्तकम् । किंतु दूरागमनाद्विनिश्चितमिति चेदिहापि ब्रह्मज्ञानमात्रं न निवर्तकम् ।
किंतु नियमाधीतवेदांतधर्माद्विनिश्चितम् । भाषाप्रबंधजन्येनानधीतवेदांतजन्येन अधीत-

माधः ॥ सेत्वादिदर्शनेनेति ॥ ‘सेतुं दृष्ट्वा समुद्रस्य ब्रह्मत्वां व्यपोहति’ इत्यादिस्मृत्या
ब्रह्मत्वादिनिवर्तकत्वावेदनात् इति भाषः । क्वचिद् व्यभिचारोद्धारं शङ्कते ॥ नन्वेति ॥
ननु सेतुदर्शनं नाज्ञाननिवृत्तिद्वारा ब्रह्मत्वाभिनिवर्तकम्, युगपदुभयनिवृत्तिसंभवात् । ब्रह्म-
द्वयायाः सेत्वनानुपपत्त्यात्वेन तच्चिदृश्या तच्चिदृशिरित्यस्यासंभवात्तु कथं कथं वेत्स्यत आह ॥
अदृष्टद्वारेणेति ॥ ननु सेतुदर्शनादन्तरमेव ब्रह्मत्वाभिनिवृत्तिसंभवे तत्प्राप्तद्वारा कथं कथं न-
यमाधिकादिति स्वस्वरूपमाह ॥ साक्षादिति ॥ सेतुदर्शनस्येति शेषः ॥ ज्ञानत्वेनेति ॥ निवर्तक-
मिति शेषः । ज्ञानविधिप्रभृत्येवमुक्तमित्यत्र शेषम् ॥ सयं प्रकृतेऽधीति ॥ ब्रह्मज्ञानस्यापि
विहितक्रियात्वेनैव निवर्तकत्वम् । ननु ज्ञानत्वेनेति मुच्यमानादिति भाषः । भुक्तार्थं परित्यज्य
सेतुं दृष्ट्वेनेन सेतुप्राप्त्या तद्व्याप्यं तद्व्याप्यं वा निवर्तकम् । ज्ञानं न व्यभिचार इति वदति
चेत् प्रकृतेऽपि तुल्यमित्याह ॥ श्रुतदर्शनत्यागेनेति ॥ तत्रातिरिक्तिरिति ॥ सेतुप्राप्तिरित्यर्थः ।
इहापीति । तस्मिन् शोकप्रसक्तचित्ते, तत्रा विज्ञानं नामकं कश्चिन्मुक्तत्वात्वापि भुक्तार्थं परित्यज्य
वेदनाद्वारेण ज्ञानं ज्ञानद्वारं वा निवर्तकमस्तु इत्यर्थः । स्वोक्तार्थं भुक्तान्तरानुगुण्यमप्य-
स्तीत्याह ॥ तस्याभिध्यानादिति ॥

अन्तरान्तरेण व्यभिचारपरिहारं शङ्कते ॥ ननु सेतुदर्शनमात्रमिति ॥ क्वचि सेतुदर्शन-
मात्रस्य ब्रह्मत्वाभिनिवर्तकत्वं भुक्तम्, तथापि साक्षात्पर्यायबोधनात् दूरगमनाद्विनिश्चितमेव
तद्व्याप्यं तच्चिद्वर्तकमिति कथं वीक्ष्यम्, कथं दूरगमनाद्विनिश्चितत्वात्प्राप्तत्वात्प्राप्तत्वेति चेत् । तत्रैव
स्थितस्य ज्ञानं सेतुदर्शनसंभवेन तेनैव तच्चिद्व्याप्यत्वेनेति भाषः । इति चेदित्यस्यानन्तरं
तर्हीति शेषः ॥ नियमाधीतेति ॥ मुक्तकृष्णसाधिविनिश्चयस्वरूपधीतत्वर्यः ॥ धर्माद्विनिश्चित-
मिति ॥ द्वितीयविनिश्चयस्यापि निश्चयः । विनिश्चितमित्यन्तरं कथं वीक्ष्यमिति शेषः । निवर्त-
कत्वमेवाह ॥ भाषेति ॥ धर्माद्व्याप्यत्वात्प्राप्तत्वं ॥ अज्ञानात्वेनेति ॥ अज्ञानात्वात् विनिश्च-
(इतीति वदन्त्याह) ब्रह्मत्वात्प्राप्तत्वं, तत्रैव तत्प्राप्तत्वेनेति । तत्र ज्ञानात्प्राप्तत्वात्प्राप्तत्वं

वेदान्तजन्मेनाप्यसंभावनाविपरीतभावनाप्रबलारब्धकर्मादिना प्रतिबद्धेन तेन तदनिवृत्तेः,
 अन्यथा वेदांताप्ययनभवनानि नियमस्यासंभावनादिनिवर्तकमननादेशे वैयर्थ्यं स्यात् ।
 प्रारब्धकर्मवशाजीवन्मुक्तस्य संसारानुवृत्तिश्च न स्यात् । किंच लोके अदृष्टत्वेऽपि विपक्षे
 बाधकाभावात् ध्रुतिबलात्सत्यस्यापि बंधस्य निवृत्तिः किं न स्यात् । अन्यथा लोके अधिष्ठान-
 तत्त्वे साक्षात्कृते कर्मवशादपि निरुपाधिकभ्रमानुवृत्तेर्जीवन्मुक्तिदशायां कर्मवशादनुवृत्तस्य
 जगतः सत्यतैव स्यात् । अपिच लोके कल्पितस्य नित्यनैमित्तिककर्मसाध्यांतःकरणशुद्ध्य-
 ज्ञानज्ञाननिवर्त्यत्वनियमाच्च अन्यज्ञाननिवर्त्यस्य प्रपंचस्य तज्जन्यदेवतादर्शननिवर्त्यद्वैतवत्
 सत्यतैव स्यात् । अपिच कल्पिते संस्कारनिरपेक्षज्ञाननिवर्त्यतायाः संस्कारसापेक्षग्रह-
 भ्रमरादिज्ञानसंताननिवर्त्यं विषकीटत्वादौ च सत्यताया दर्शनेन भवनानि जनितसंस्कार-
 सापेक्षज्ञाननिवर्त्यस्य प्रपंचस्य सत्यतैव स्यात् । किंच लोके निवृत्तिनिवर्त्ययोः समान-
 मत्ताकत्वनियमादज्ञाननिवृत्तिवदज्ञानमपि तात्त्विकं स्यात् । प्रातिभासिकस्य रूप्यस्य प्रध्वंसो

अवयवफलम्, प्रमेयासंभावनानिवृत्तिस्तु मननफलमिति विवेकः । विपरीतभावनानिवृत्तिश्च निधि-
 ध्वासनफलमिति विवेकः ॥ तेनेति ॥ ब्रह्मज्ञानेनेत्यर्थः ॥ तदनिवृत्तेरिति ॥ नामरूपात्मक-
 प्रपञ्चानिवृत्तेरित्यर्थः ॥ अन्यथेति ॥ ब्रह्मज्ञानमात्रस्य तन्निवर्तकत्वे त्वत्संभावनापेक्षप्रतिषेधकत्वे-
 चेत्यर्थः । ननु शुक्तिरूप्यापेक्षित्याभूतस्यैव ज्ञानानिवृत्तिर्दर्शनात् सत्यस्य ज्ञाननिवृत्तिकल्प्ये
 दृष्टानिरदृष्टकल्पनाप्रसङ्गश्च इत्याशाह्वामनूय निराकरोति ॥ किञ्चेति ॥ अन्यथेति ॥ दर्शनानु-
 स्तारेणैव सर्वत्र कल्पने ब्रह्मत्वसाक्षात्कारानन्तरं जीवन्मुक्तिवशायां संसारानुवृत्तिर्न भ्यात् ।
 तत्त्वसाक्षात्कारानन्तरं लोके स्रोताधिकप्रमत्तत्वेऽनुवृत्तेरदृष्टत्वेऽपि कल्प्य मिथ्याभूतस्य अनु-
 वृत्त्यदर्शनात्, कर्मवशात्तदनुवृत्तेरप्यत्र दर्शनात् तथाच महशायाननुवर्तमानस्य संसारस्य ब्रह्मत्वं
 सत्यत्वमेव व्याप्तिर्यर्थः । पूर्वमर्थोपत्तेरन्यथाप्युपपत्तिः स्मर्यता । संप्रतिष्ठाप्येवोपपत्तिबोधमाह -
 अपिचेति ॥ तज्जन्मेति ॥ तथाविधान्तःकरणशुद्धिजन्मेत्यर्थः ॥ अपिच लोके कल्पित इति ॥
 यद्यपि कल्पितस्य मेवमस्य सोऽयमिति संस्कारसापेक्षप्रत्यभिज्ञाननिवर्त्यत्वमस्ति, तथापि प्रत्य-
 मिहायाः तत्तात्त्व्यतिरेक कारणम्, न संस्कार इति प्रत्येकवस्तुत्वमिति ध्वेयम् । यथा यत्नवत्त्व-
 क्त्वाह ॥ किञ्चेति ॥ ननु निवृत्तिनिवर्त्ययोः न समानमनकल्पविषयः, प्रातिभासिकरूप-
 त्वस्यैव व्यावहारिकत्वदर्शनादित्यत्र नञ् ॥ प्रातिभासिकत्वेति ॥ अनादिभावकत्वमेति ॥

व्यावहारिकवेद्योर्विरोधो न स्यात् । व्यावहारिकप्रातिभासिकयोः शुक्तिरूप्यमेदामेदारिचे-
त्युक्तम् । किंचाज्ञानाद्वेद्योर्दोषाधिष्ठानयोश्च समानसत्ताकत्वनियमात् ब्रह्मवदज्ञानमपि
सत्यं स्यात् । किंच यवानादिभाररूपस्थान्यत्रादृष्टाणि निवृत्तिः शुचिबलाद्यथा सत्यस्यापि
किं न स्यात् । किंच ज्ञानमज्ञानस्यैव निवर्तकमित्यत्र ज्ञानं नाम यदि ज्ञप्तिस्तदा असिद्धिः ।
तन्मते ज्ञप्तिरूपस्य चैतन्यस्य वंचानिवर्तकत्वात् । वंचनिवर्तिकायाश्च वृत्तेरज्ञप्तित्वात् । वृत्ति-
प्रतिष्ठितचैतन्यं ज्ञप्तिः, सा च तन्निवर्तकेति चेत् न । मुक्तावानन्दज्ञानभावापातात्, साधि-
विषयमुखादावज्ञानापाताच्च । एतेन वेन यत्प्रकाशते तत्र सा ज्ञप्तिः । एवंच घटादौ वृत्ति-
प्रतिष्ठितचैतन्यं ज्ञप्तिः मुखादौ तु चैतन्यमात्रमिति निरस्तम् । मोक्षे आनन्दप्रकाशस्य
स्वरूपचैतन्यस्य तन्ज्ञप्तिरूपत्वेन तेनैवाज्ञानस्य नित्यनिवृत्त्यापातात् । ज्ञानकरणं चेन्न व्याप्तिः ।

अज्ञानस्येति शेषः ॥ किञ्च स्यादिति ॥ अग्न्या धुतनिवृत्तिरूपेण अज्ञानस्य स्यादित्वमपि कल्पये-
तेति भावः ॥ असिद्धिरिति ॥ व्याप्तिस्वरूपस्यैवासिद्धिरित्यर्थः ॥ तत्र या ज्ञप्तिः सा अज्ञान-
निवर्तकेति व्याप्तिरविमता किंचा वा अज्ञाननिवर्तिका सा ज्ञप्तिरिति । अथ व्याप्यं पश्यं निरा-
करोति ॥ न्वन्मत इति ॥ अग्न्या तस्य निवृत्त्यापत्तेरिति भावः ॥ अमिद्धिरिति ॥ व्याप्ति-
स्वरूपस्यैवेति शेषः ॥ अथ अज्ञानप्रकाशत्वं अज्ञाननिवर्तकत्वापत्तिरूपकमेव अज्ञाननिवर्तकत्वापत्त्युक्ति-
रज्ञानस्यैव वृत्त्यवस्थापनाय । तथातुः ॥ ‘अविद्यास्तमयो मोक्षः सा संसार उदाहृत’ इति ॥
द्वितीयं प्रत्यक्षम् ॥ वंचनिवर्तिकायावेति ॥ ननु न चैतन्यमात्रं ज्ञप्तिः, न वा वृत्तिरज्ञान-
निवर्तिका, किन्तु वृत्तिप्रतिष्ठितमित्यतः (अतिप्रसिद्धा इति वाक्यान्तरम्) चैतन्यमेव । अतः पक्षद्वयेऽपि
लोकात्मनिकार इत्यग्नौ च बाहुने ॥ वृत्तिप्रतिष्ठितमित्येति ॥ वृत्तिप्रतिष्ठितमेतत्त्वम् वृत्तिर्बिरोधक-
मुक्तत्वं वा । ज्ञानकः । अज्ञानस्य नित्यनिवृत्त्यावस्थापित्वमित्येव वृत्त्यसि ॥ मुक्तापत्तिः ॥
तथा मुक्तेर्विमुक्तत्वमिति भावः ॥ अज्ञानापातावेति ॥ चैतन्यमात्रव्यापिरोकिन्वादिति भावः ।
तथाच मुक्त्यानन्तर्याम्यवस्थे मोक्षकमुक्त्यवस्थापनाया मुक्तावस्थापनाया च केवलचैतन्यं
जप्तिरिति स्वीक्यते ॥ एवंचोक्तमधिकारस्यैवत्वमिति भावः ।

येनेति ॥ येन कल्पकारो तत्प्रकाशविरोधि, यत् प्रकाशविरोधि स तत्रकाश इति व्याप्ति-
रुक्तमित्येतत् । एवं च वृत्त्यधिकारयो न व्यापिकार इति भावः । एतेवेमुक्तमेव विवृणोति ॥
मोक्ष इति ॥ तेनैवेति ॥ ननु वृत्तिप्रतिष्ठितचैतन्यमेतत्त्वम् । तथापि व्याप्तिरुक्त्यापि स्वरूप-

शुक्त्यज्ञानस्य रूप्यस्य वा ज्ञानकरणेन निवृत्तेरसंभवेः । न जानामीत्यज्ञानस्य शक्तिविरोधि-
त्वेनैव प्रतीतेः । एवमज्ञानं नाम यदि ज्ञानविरोधिभावरूपं सत्त्वं न तर्हि विश्वमिध्यात्व-
सिद्धिः । यदि तु मिध्या तर्हि न व्याप्तिः । शुक्तिज्ञाननिवर्त्यस्याज्ञानस्य शुक्तिवत्सत्य-
त्वात् । नहि बाधज्ञाने रूप्यमिध्यात्ववत् शुक्त्यज्ञानमिध्यात्वं भाति । प्रत्युतैतत्सत्तं कालं
शुक्त्यज्ञानमासीदिति सत्यमेव । एवं यदि निवृत्तिर्नाम चिनाशः तदा विरोधः । लोके
ज्ञाननाशे अज्ञानादौ सत्यताया एव मिध्याभूते रूप्यादौ च ज्ञाननाशवत्त्वाभावरूपैवानु-
भवात् । नहि रूप्यं ज्ञानेन नष्टमिति बाधोऽस्ति । यदि तु निवृत्तिर्नाम प्रतिपक्षोपाधौ
निषेधस्तदासिद्धिः । “क्षीयंते चाऽस्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे” इत्यादिश्रुत्या “ज्ञानाग्निः सर्व-
कर्माणि भस्मसात्कृत्तेऽर्जुन तेषां” इत्यादिस्मृत्या “तदधिगम उत्तरपूर्वाधयोरशेषविनाशौ
तद्वपदेऽशात्” इत्यादिदृष्टेः बंधनाशसंबोक्तेः ।

अत्र यदुक्तं विवरणे ज्ञानेन सत्यस्य निवृत्तिर्बोद्धे किं विषयेण संबद्धस्य निवृत्तिः ।

कैतन्ये वृत्तिप्रतिषिद्धितकैतन्ये च व्यभिचार इति भाषः । यतो ज्ञानप्रज्ञानस्यैव निवर्तकमित्यत्र
ज्ञानशब्दः किं भाषसाधनः उत करणसाधन इति विकल्प्य तत्राद्यं ज्ञानं नाम यदीत्यादिना निरस्य
द्वितीयमनूय निराच्छेदः ॥ ज्ञानकरणं चेदित्यादिना ॥ अनुभवविरोधादपि न तत्र ज्ञानशब्दः करण-
साधन इत्याह ॥ न जानामीति ॥ न तर्हीति ॥ तथाच ज्ञानवशेन प्रपञ्चस्य सत्यस्यैऽपि ज्ञान-
निवर्त्यत्वमुपपद्यत इति भाषः ॥ न व्याप्तिरिति ॥ यदज्ञानं तस्मिन्मिध्याभूताज्ञाननिवर्तकमिति न
व्याप्तिरस्तीत्यर्थः ॥ सत्यस्यैवेति ॥ अत्र भाषीत्यनुपपत्त्ये । यतो ज्ञानप्रज्ञानस्यैव निवर्तकमित्यत्र
निवृत्तिराभ्यर्थे विकल्प्य वृत्तयति ॥ एवंयदीति ॥ विरोध इति ॥ ज्ञाननिवर्त्यस्य सत्यस्यैवेति
व्याप्ताविति भाषः ॥ रूप्यादौचेति ॥ अशब्दस्यैव ॥ नर्हीति ॥ नैवैतावता मिध्याभूतकल्या-
देर्ज्ञानाशयान्ते प्रमाणं नेति सिध्यति ॥ ज्ञाननाशवत्त्वाभावे किमाचारमिति बाध्यम् । बाधा-
नन्तरमुपनीतकल्यादी योग्यानुफलज्या ज्ञाननाशवत्त्वाभावाभ्युपगम्येति भाषः ॥ तदामिद्व-
रिति ॥ क्षीयन्ते चास्य कर्माणीत्यादिप्रमाणैः ज्ञाननाशवत्त्वस्यैवाशेदनाम् । प्रतिपक्षोपाधौ निषि-
द्धान्ते प्रमाणाभावात् तद्वपदेऽशब्देऽपि ॥ अत्र पक्षे उपपादकमित्यात्वं सति विकल्पवति-
कमिति श्लेषम् ॥ इत्यादिदृष्टेऽप्येति ॥ अकारिण्यात् । इतरज्याऽशेषमस्त्येवः पाने नु ,
' अकारिण्यात्वे एव नु पूर्व तद्वपदेः , ' अन्योऽप्यवधीत्येकेषामुपपत्तौः ' इति नृबान्तराणि गृह्यन्ते ॥

किंवाभवेण यद्वोभाम्याम् । नाथः । विशावयविनि नीलविस्मिद्व्यङ्ग्यानेन तद्वत-
पीतिमादेरनिवृत्तेः । न द्वितीयः । आत्मज्ञानेन तद्वतधर्माधर्माद्यनिवृत्तेः । न तृतीयः ।
शरीरज्ञानेन देहात्म्यसंबंधानिवृत्तेरिति ।

तत्र ३५: । ज्ञानेनाज्ञानस्यारोपितस्य वा कस्य निवृत्तिः । न तावद्विषयेण संबन्धस्य,
चैत्रनिष्ठमैत्रविषयकज्ञानेन मैत्रनिष्ठघटविषयकज्ञानस्य इदमंशज्ञानेन तत्रारोपितरूप्यस्य
चाप्यनिवृत्तेः । नाप्याभवेण संबन्धस्य, चैत्रस्य घटज्ञानेन तदीयघटाज्ञानस्यात्मन्यारोपितदेह-
तादात्म्यस्य चानिवृत्तेः । नाप्युभाम्यां संबन्धस्य । चैत्रनिष्ठमैत्रविषयकज्ञानेन मैत्रनिष्ठचैत्र-
विषयकज्ञानस्य आत्मनिष्ठदेहविषयकज्ञानेन देहात्म्यतादात्म्यादेर्ज्ञानिवृत्तेः ।

ननु ज्ञानेन ममानाशयविषयकसाक्षात्ज्ञानस्य निवृत्तिर्निवृत्ते चाज्ञाने तत्कार्यं स्वयमेव
निवर्तत इति चेत् । चैत्रस्य शब्दे शेत्तत्त्वानुमित्या तदीयशेत्तत्त्वविषयकज्ञानस्यारोपितपीतत्त्वस्य
वा त्वन्मतेऽपि विवक्षितविषयोरेक्यसाक्षात्कारेणैक्याज्ञानस्यारोपितमेदस्य वा अनिवृत्तेः ।
शेत्तत्त्वानुमित्यादिना तदज्ञाननिवृत्तौ अज्ञानकार्यस्यारोपितपीतत्वादेरनुवृत्तिर्न स्यात् ।
अथस्य सोपाधिकत्वेऽपि उपादाननिवृत्तौ कार्यानुवृत्त्ययोगात् । किंच चैत्रत्वेदानीतनेन

उभाम्यामिति ॥ जातवयविषयाभ्यामित्यर्थः । प्रतिक्रिया समायत्ते ॥ तत्र ३५ इति ॥

ननु ममेति चेत् प्रतिक्रिया यदि प्रपञ्चस्य साक्षात्ज्ञाननिरूप्यतां ममः, किञ्च (किन्तु)
जातवय, तत्र च सत्त्वानविषयकसत्त्वनाशयमेव ज्ञानं निवर्तकमिति, नात्र विषयतावकाशः ।
सम्बन्धवत्त्वे तु प्रपञ्चस्य साक्षात्ज्ञाननिरूप्यतास्य आपत्ता, उक्तविषयतावकाशा इत्यभिप्रेत्य वाच्यते ॥
नन्विमं ॥ सत्त्वानविषयकसत्त्वनाशयज्ञानं निवर्तकमित्यत्र किं तादृशज्ञानमयं विवक्षितं, किंवा
तादृशतरोक्षज्ञानमिति विचिन्त्य जायं वृत्तयः ॥ चैत्रस्येति ॥ द्वितीयं अवाह ॥ त्वन्मत्त इति ॥
मेक्यसाक्षात्कारेणेति ॥ इदमेव प्रीत्यैव मुक्तमित्येक्यसाक्षात्कारेणेत्यर्थः । ननु उभयत्रापि
भ्रान्तनिवृत्तिरस्म्येवेत्यवाच्यम् ॥ शेत्तत्त्वेति ॥ अवाचित्वेन उक्तसाक्षात्कारपरिग्रहः ।
प्राप्तत्वादेरित्यभिप्रेत्याहारोपितमेवपरिग्रहः । ननु तादृशाभ्यस्य सोपाधिकत्वेन यावत्प्राप्तम्-
रनुवृत्तिस्त्वन्मत्तत्वात् ॥ भ्रमस्येति ॥ भविष्यन्मासाक्षात्कारनिवर्त्येति ॥ इदानीतव-
साक्षात्कारनिरूप्यताप्रयोजकस्य त्वत्पुण्यस्य तत्रापि सम्प्रतिष्ठितः ।

ननु यदि तादृशज्ञानमज्ञाननिरूप्यतामेव, तदा न्ये मयोदोक्षसत्त्वम्, संबन्धतावकाशान-

घटसाक्षात्कारेण भविष्यद्वटसाक्षात्कारनिवर्त्याविद्यानिवृत्त्यापत्त्या सकृत्साक्षात्कृतस्य घटादेः सदा आपरोक्ष्यं स्यात् ।

नन्वज्ञानस्यैकत्वात् जडानापरकत्वाच्च घटादिज्ञानमज्ञाननिवर्तकमेव नेति चेत् तर्हि बंधस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वेन दृष्टानुसारादज्ञानमयत्वमिति न स्यात् । ननु ज्ञाननिवर्त्यस्य भ्रान्तादेर्ज्ञानविरोधित्वं दृष्टमिति चेत् तर्हि बंधस्य दृष्टानुसारान् ज्ञानविरोधित्वं कल्प्यताम् । न भावरूपाज्ञानत्वं न वा मिथ्यात्वम् । नहि भ्रान्तिः स्वरूपेण मिथ्येत्यविद्यावादे वक्ष्यते । मिथ्याभूतस्य च रूपस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वमसंमतमित्युक्तम् । अपिच चरमसाक्षात्कारेण जीवन्मुक्तिदृष्टानुवृत्त्याप्यविद्यालेशस्य वाऽज्ञानसंस्कारस्य वाऽऽनन्दकर्मोद्भा निवृत्तिः किं न स्यात् । ज्ञानस्य प्रागभावनिवर्तन इवाज्ञाननिवर्तनेऽप्यन्यानपेक्षत्वात् । तस्मात्त्वया-
प्यज्ञानस्यारोपितस्य वा ज्ञानविरोधिन एव ज्ञानेन निवृत्तिविरोधश्च कार्यामेव इति वाच्यम् । समयेतन्मयापि । वस्तुतस्त्वीश्वरप्रसादादेव बंधनिवृत्तिः । “यस्य प्रमादात्परमार्तिरूपा-

स्यैकत्वात् । ज्ञानस्य घटादिविचयत्वेऽपि अज्ञानस्य तद्विचयत्वाच्च । घटादेस्त्वरीयपक्षेऽपि शक्तिविचयत्वेऽपि जडत्वेनाप्रसक्तप्रकाशतया तदीयावर्णशक्त्यविचयत्वादिभिरभिप्रेत्य शङ्कते ॥ नन्वज्ञानस्येति ॥ ननु ज्ञानेनाज्ञानस्यानिवृत्तावपि तत्कार्यस्य भ्रमस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वेन तद्विरोधित्वदर्शनात् तद्वृत्तान्तेन कथस्यापि ज्ञाननिवर्त्यत्वेन विरोधित्वेऽज्ञानमयः बंधं स्यादेवेति शङ्कते ॥ तर्ह्येति ॥ तथाच दृष्टमेव स्वीकारार्हमिति वदं ज्ञानविरोधित्वमेव स्वीकियताम् , ननु अज्ञानमयत्वाविकम् , अस्मिन्निपत्तेरिति भावः । ननु ज्ञाननिवर्त्यस्य भ्रमस्य मिथ्यात्वदर्शनात् कथस्य स्यादेव मिथ्यात्वमिथ्याराष्ट्रप तत्र भ्रमशब्देन भावस्युपपत्त्या अज्ञानं विवक्षितं उत कर्मस्युत्पत्त्या तद्विचय इति चिकित्स्याद्ये दोषमाह ॥ नर्हति ॥ द्वितीयं भाह ॥ मिथ्याभूतस्येति ॥ ज्ञानमज्ञानस्यैव मिथ्याभूतस्यैव वा निवर्तकमिति नियमे प्रतिकूलतर्कः परावृत्तिमाह ॥ प्रपिद्येति ॥ ननु ज्ञानेऽपि कुनश्चित् प्रतिकल्पान्ननुवृत्तिर्भविष्यतीत्यत आह ॥ ज्ञानस्येति ॥ ज्ञान-
विरोधिन एवेति ॥ तथाच ज्ञाननिवर्त्यतायां नाज्ञानत्वं धारोपितत्वं वा तन्वमिति भावः । एतदिति ॥ ज्ञानेन विरोधिन एव निवृत्तिरित्येतदित्यर्थः । इयमा प्रकल्पेन बन्धस्य ज्ञान निवर्त्यत्वेऽपि न मिथ्यात्वसिद्धिरित्युक्तम् । अस्मिन् ज्ञानस्य तद्विचयत्वमेव मेः पाह ॥ वस्तुतस्त्विति ॥ इत्यादिभुनेतित्यादिफलान् यमेवैव वृणुते तेन लभ्यः, तन्वीजनाम्नोभ्रमाप्रोति

इस्मात्संभारान्मुच्यते नापरेण” इत्यादिश्रुतेः “यत्प्रसादापरिण्यसि” इत्यादिस्मृतेषु । ज्ञानं तु प्रसादहेतुः । तदुक्तम् । “यथा दृष्ट्या प्रसन्नः सत्राजा वंशापनोदकृत् । एवं दृष्टः स भगवान्कुर्याद्विचषिमेदनम्” इति । “दृष्ट्वैव तं मुच्यते” इत्यवधारणमयोगव्यवच्छेदपरम् । बोधहेतुप्रसादेऽययोगव्यवच्छेदपरं वा । उक्तं हि बिष्णुपुराणे । “एवं ज्ञाते तु भगवाननादिः पुरुषोत्तमः । प्रसीदति ततस्तस्मिन्प्रसवे क्लेशसंशयः” इति ।

॥ इति ज्ञाननिवर्त्यत्वान्यथानुपपत्तिमङ्गः ॥ ४० ॥

सर्वे इत्यादिश्रुतिपरिग्रहः । नन्वेवं ब्रह्मविदाप्रोति परमिताविश्रुत्या ज्ञानस्य मोक्षसाधन-
न्योक्तिः कथमित्यत आह ॥ ज्ञानं न्विति ॥ तथाच ज्ञानस्य तस्य प्रसादद्वारा हेतुत्वेऽपि
उदाहृतधुनी तथोक्तिरुपपद्यत इति शक्यः । नन्वेवं दृष्ट्वैव तं मुच्यते इत्यवधारणविरोध इत्यत
आह ॥ दृष्ट्वेति ॥ अन्यथा प्रसादस्य साक्षान्मोक्षहेतुत्वावेवकोदाहृतानेकश्रुतिस्मृतिविरोध
इति शक्यः ॥ अन्ययोगव्यवच्छेदपरं वेति ॥ उदाहृतधुन्यनुसारेण दृष्ट्वैव प्रसादः तेन मुच्यते
इति श्रुत्यर्थे स्थिते एवकारस्तत्रान्वययोगव्यवच्छेदपरः सम्पद्यत इत्यर्थः । उपरंहृणादप्ययमेव
धुन्यर्थोऽङ्गीकार्य इत्याह ॥ उक्तंहीति ॥

॥ इति ज्ञाननिवर्त्यत्वान्यथानुपपत्तिमङ्गः ॥ ४० ॥

॥ अथ सत्यस्य सत्यइत्यादिश्रुतार्थापत्तिभङ्गः ॥ ४१ ॥

नापि “प्राणा च सत्यं तेषामेव सत्यः” इति श्रुतार्थापत्तिस्तत्र मानम् । राजराजः, देवदेवः, मन्मथमन्मथः, “पवित्राणां पवित्रं यो मंगलानां च मंगलम्” इत्यादौ राजस्य-देवत्वादीनामिष प्राणादिसत्यत्वस्य ज्ञानाभावात्पक्षे सत्येषापकृष्टत्वमात्रेण तदुपपत्तेः । नापि “सत्यं ज्ञानम्” इत्यादौ ब्रह्मणः सत्यत्वतश्चणोक्त्यप्यबाधुपपत्तिर्मानम् । छांदोग्ये (८-३-७) “तस्य ह वा एतस्य ब्रह्मणो नाम सत्यमिति तान्मेतानि ग्रीष्मधराणि सत्-ति-यमिति तद्यत्सत्तदमृतम्, अथ यति तन्मर्त्यम्, अथ ययं तेनोमे यच्छति” इति मुक्तामुक्त-निर्णयत्वं सत्यत्वमित्युक्तेः ।

“सत्ये प्रतिष्ठितः कृष्णः सत्यमस्मिन्प्रतिष्ठितम् ।

सत्तासणे च गोविंदस्तस्मात्सत्यः सतां मतः" ॥

॥ अथ सत्यस्य सत्यइत्यादिपुतार्थापत्तिभङ्गः ॥ ४१ ॥

ननु सत्यस्य सत्यं प्राणा वै सत्यं तेषामेव सत्य इत्येतच्छब्दार्थस्य ज्ञानाः सत्यभूत-
प्राणानां मध्ये सत्याद्येकोः ततः तदपेक्षया अधिकसत्याव्यप्रीतिः, प्राणादिसत्याव्यं न्यूनत्वस्य वा
ज्ञानान्वाच्यत्वलक्षणव्यावहारिकवाच्यस्याभावात् औत्तार्यान्वधानुपपत्त्या प्राणोपकृष्टितद्भेदर-
सर्वप्रपञ्चमिष्यात्वसिद्धिरधिकलोभ्यावाह्य निराकरोति ॥ नापीति ॥ अपकृष्टत्वमात्रेणेति ॥
अपकर्षसाक्षानधिकरणमात्रेणेत्यर्थः । तेन सत्यव्याप्यत्वं बाधाभावः । नबाधावै प्रकर्षप्रकर्षौ
संभवत इति ज्ञातुं परास्ता ॥ तदुपपत्तेरिति ॥ अन्यथा राजराज इत्यादौ प्रथमराजादिशब्द-
निर्दिष्टराजवादीनां प्रातिभासिकवचकन्यूनत्वप्रसङ्ग इति भावः ॥ सत्यत्वलक्षणेति ॥ सत्याव्यस्य
ज्ञानान्यधर्मत्वं नेतिष्यान्वाः । तस्य लक्षणव्यमेवानुपपत्तिमिति भावः । सत्यज्ञानादिलक्षणवाक्योक्तं
सत्यत्वं न अवाच्यत्वं, येन तत्तत्तत्तत्त्वान्यधानुपपत्त्या मिथ्यात्वं सिध्येत्, किन्तु मुक्तामुक्त-
नियामकत्वं, सत्यज्ञानवियामकत्वं वा, ध्वन्यभरणानुस्मरणम्, भावतत्वाक्यानुस्मरणं वा ॥ न तद-
इवेति ॥ वृद्धावस्थक इति क्वचित्तत्तत्त्वं लेखकधर्ममूलम्, तस्य वृद्धेयुताहमवाक्यस्य
तत्वादीनाम् । ज्ञानेभ्य एव वर्तमानेति ध्येयम् ।

ननु स्वराशान्म्य अवाप्यत्वे दृष्टव्यान् . भीमस्यपदेन तद्वत्त्वमेव युक्तमिदं याशांक्य

इति भारतीकेष्व । नच रुद्धवर्धं श्रौतयोगत्यागः “यदाग्निमीयुस्तदान्यानामाज्यत्वम्”
इत्यादाविव निरवकाशश्रौतयोगवाधायोगात् । आह्रस्वा वेतिन्यावेनासतिवाधके वेदे वैदि-
कार्यस्यैव श्राद्धत्वाच्च । उक्तं च वार्तिके ।

“गौर्धं तादृग्निकं वापि वाक्यभेदेन वा स्वयम् ।

वेदो यमाश्रयत्यर्थं को नु तं प्रतिकूलयेत्” ॥ इति

किंच “विज्ञानमानंदं ब्रह्म” इत्यत्र “मैवानंदस्य” इत्यादिश्रुत्युक्तमानुषाद्यानंदव्यावृत्ता-
परिच्छिन्नानंदत्ववदिहापि अन्यव्यावृत्तमनन्याधीनमत्यन्तं लक्षणमस्तु । नापि “विमुक्तश्च-
विमुच्यते” इति श्रुतार्थापविर्मानं । मज्जनसासत्त्वसंगारौर्जन्यस्य ताग्रद्वत्त्वादिवत्
मन्यत्वेऽपि “मज्जनः मज्जनो जात” इतिवत् संगारस्य मन्यत्वेऽपि अस्वाभाविकत्वेन तदु-
पपत्तेः । भारते-

निराकरोति ॥ नचेति ॥ यदाग्निमीयुरिति ॥ तत्रापि योगमात्रस्य कल्पपक्षेणा पुर्णलत्वेऽपि,
अन्यथासिद्धश्रौतयोगस्य कल्पपक्षेणा प्रचलतया श्रौतवीगिकार्यं एव श्राद्धः । अन्यथा पञ्चदशा-
ग्यानीत्यादावपि प्रसिद्धाज्यादिब्रह्मचमेव स्वादिति भावः । सत्यतन्वस्यान्वाच्यत्वरूपप्रसिद्धार्थ-
परत्वेऽपि नव्य लक्षणत्वानुपपत्तिः । नचातिप्रसक्तस्य कथं लक्षणत्वमिति वाच्यम् । तादृग्मात्र-
स्यातिप्रसक्तत्वेऽपि निरतिराधानन्त्यत्वत्, अनन्याधीनसात्वत्स्य अतिप्रसक्तत्वादित्याह ॥
किञ्चेति ॥ ननु विमुक्तश्च विमुच्यत इति ध्रुव्या संस्कारवृत्ततामपि विमुक्तत्वसंवेदनात्, तस्य
च संस्कारस्य कश्चित्त्वं विना (अनुपपत्त्या मिथ्यात्वसिद्धिरित्याह. पा.) मिथ्यात्वानुपपत्ति-
रित्यादांश्याह ॥ नापीति ॥ कर्पापत्तेरन्वयोपपत्तिरित्याह ॥ मज्जनमेवेति ॥ संसारस्य ताग्रद्वच-
त्वाविवत् सत्यत्वेऽन्वयव्यापिकत्वेन “मज्जनः मज्जनो जातः” इत्यभिगीतनीक्षिकप्रयवहारवत्
विमुक्तश्च विमुच्यत इति श्रौतव्यवहारोपपत्तेर्न तद्वत्त्वेन मिथ्यात्वसिद्धिः । नच संसारस्य
मन्यत्वं निवृत्त्यवकाशसह, ताग्रद्वचत्वाविवत्त्वेन तस्य निवृत्तेरनुपपत्तेरिति शब्दः । भारतसंवादेनापि
उक्तमर्थं प्रदर्शयति ॥ भारम् इति ॥ उच्ये मृण्मयत्वे, मोहान् वा वृत्तिः तस्याः सकारवत्
मृण्मयेवनीत्यर्थः । कर्षेच्छारकपोरवेदोवचारात्मकयोः प्रकृत्यर्थेति । प्रकृतं मोहम्, अग्रमादा-
व्योहोपायान् । ननु कसंगो कथं पुनरित्यसिधुक्तं ज्ञानेनः संग्रहाद्विचमृण्मयत्वं प्रत्यक्षापि-
सिद्धरेहादिसंस्तव्य मिथ्यात्वं विनायुपपत्तयानं तदासिद्धीत्यादांश्व तत्रापि कल्पयासिद्धि-

“उभे सत्ये ध्वनिपाद्यप्रवृत्ते मोहो मृत्युः संमतोऽयं कवीनाम् ।

प्रमादं वै मृत्युमहं ब्रवीमि तथाऽप्रमादादमृतत्वं ब्रवीमि”

इति संसारः सत्योऽप्यज्ञानाधीन इत्युक्तेः । एवमन्यदपि योज्यमिति सत्यमेव जगदिति ॥

॥ इति सत्यस्य सत्यइत्यादिभुतार्थापत्तिभङ्गः ॥ ४१ ॥

मतिदिशति ॥ एवमिति ॥ योज्यमिति ॥ तद्व्याख्यमपि परमात्मनः पुण्यपापप्रयुक्तलेपाभाव-
प्रतिपादनपरतया योज्यमित्यर्थः । परमप्रकृतमुपसंहरति ॥ इति सत्यमेव जगदिति ॥ इति
उक्तप्रकारेणेत्यर्थः ।

॥ इति सत्यस्य सत्यइत्यादिभुतार्थापत्तिभङ्गः ॥ ४१ ॥

॥ अथ दृष्टिसृष्टिमङ्गः ॥ ४२ ॥

यच्च बौद्धाभिमतस्तद्विषयसिद्धयर्थमुक्तं विषयस्य दृष्टिसृष्टिः । चैत्रे सुप्ते तदेहादिकं तं प्रति नास्त्येव । जाग्रतो वैश्वस्य तु तद्भावात् भाति । प्रत्यभिज्ञा तु सोऽयं दीप इत्यादि-
वत् प्रातिरिति । तच्च । “वदस्माकमनादयः” इति स्ववचनेन बौद्धं प्रति प्रत्यभिज्ञादिना
विषयस्य स्वायित्वप्रतिपादकविपरचनेन च विरोधात् । दृगन्यस्य सर्वस्य दृष्टिसृष्टित्वे तत्त-
त्कार्यस्य प्रतीतिमात्रशरीरत्वेन नियततत्त्वत्कारणाजन्यत्वे श्रुतिषु स्वर्गादयं ज्योतिहोमादि-
विचेर्मन्त्रसाक्षात्कारार्थं श्रवणादिविवेकाकाशादेर्वाय्वादिहेतुत्वोक्तेश्चायोगात् । तथापि तद्व्यर्थं
भोजने परप्रत्यायनादयं शब्दोच्चारणादौ च प्रवृत्त्ययोगेन स्वक्रियादिविरोधाच्च । यदि

॥ अथ दृष्टिसृष्टिमङ्गः ॥ ४२ ॥

बौद्धाभिमनस्तद्विषयसिद्धयर्थमिति ॥ यद्यपि बौद्धाभिमतस्तद्विषयसाधनार्थं माया-
वती न प्रवृत्तः, तथापि दृष्टिसृष्ट्यङ्गीकारे बीजस्त्वेव तस्यापि जगत् क्षणिकमेव पर्ववत्स्यतीति
ध्येयम् । उक्तमिति ॥ चिन्मयस्य दृष्टिसृष्टिरिति वपुर्कं तत्रेति स्पष्टम् । उक्तं (उक्ति इति पाठः)
प्रकारमेव वदामि ॥ चैत्र इति ॥ ननु यदि चैत्रे सुप्ते तदेहानिकं न स्यात् कथं तर्हि अन्यस्य
तन्मूर्तीतिरित्यत आह ॥ जाग्रत इति ॥ तदेहानिकं प्रति प्रत्यभिज्ञाविरोध इत्यत आह ॥
प्रत्यभिज्ञान्विति ॥ स्ववचनेनेति ॥

“अथ ईशो विद्युदा श्वित्, मेघस्तस्यास्तबोर्ध्वयोः ।

अविद्यातक्षितोर्ध्वोः वदस्माकमनादयः” ॥

इति स्ववचनेनेत्यर्थः । ननु ‘अस्तीत्येवोपरस्तम्भः’ इति ध्रुवतुसाद्यत् विपरजगतं चैतन्य-
मवस्थच्छिन्नप्रतिपादनवत् । तदितरस्याविद्याप्रतिपादनं तु स्फुटतत्त्वकीत्यापेक्षेन चैतन्यस्यैव
तत्त्वत्वेन प्रतिपत्त्यर्थं, तावन्निपातार्थं वास्तव्यत्वात् आह ॥ दृगन्यस्येति ॥ दृष्टिसृष्टिर्न इति ॥
दृष्टिश्चान् यच्च सृष्टिः कस्य चिन्मयस्य विषयस्य (दृष्टिसृष्टिस्तावत्) स दृष्टिसृष्टिः तस्य इत्यर्थः ।
प्रतीतिमात्रशरीरत्वेनेति ॥ मूर्तीत्यन्वयानतिरिक्तकालवृत्तिमेत्यर्थः ॥ नियतेति ॥ प्रति-
नियततत्त्वत्कारणविरोधजन्यत्वात्तद्विषयः ॥ श्रुतिरिति ॥ ज्योतिहोमेन स्वर्गाकामो यजने,
विचया यजेन क्युदाका, जगत्वा वा करे इत्यन्वः श्रोतव्यो मन्त्राण्यो निरिच्छासितव्यः, आकाश-
हावुः, वायोऽग्निरित्यादिभुक्तिरित्यर्थः ॥ तदानीमिति ॥ दृष्टिसृष्टिर्वाङ्गीकृत्येन इत्यर्थः । तच्च
‘मोक्षे’ इत्युक्तस्य विषये वाक्यं श्रीकृष्णाय नमः इत्येवम् ॥ प्रवृत्त्ययोगेनेति ॥ तत्त्वतो

तृक्षुत्वादिकमपि स्वामधुत्वादितुल्यमिति न पर्यनुयोज्यम्, तर्ह्येतत्प्रतितन्मीमांसादिक-
मपि तथेति न तेनादृतसिद्धिः । दृष्टिमुष्टिपक्षे षटादेः ज्ञानात्पूर्वमसम्भवेन प्रतिकर्मव्यवस्था-
नुपपत्तेश्च । शुक्लीदमंशस्वापि रूप्यवदिदं रूप्यमितिज्ञानात्प्रागसम्भवेन संप्रयोगादिहेतुत्रय-
जन्यत्वरूपस्याप्यासतदस्थलक्षणस्य, सत्यस्य मिथ्यावस्तुसंभेदावभासत्वरूपस्वरूपलक्षणस्य
चायोगाच्च । इदं रूप्यमितिज्ञानकाले शुक्तित्वादेरभावेनाप्यासस्य तदज्ञानकार्यत्वादिप्रक्रिया-
विरोधाच्च । इदं रूप्यमिति ज्ञानयोर्भिक्षविषयत्वेन बाध्यबाधकभावादानुपपत्तेश्च, रूप्यादि-
बाधस्यापि दृष्टिमुष्टित्वेन तेन रूप्यादेर्मिथ्यात्वासिद्धेश्च, सुषुप्तिप्रलयादौ जीवब्रह्मविभागस्या-
प्रतीतत्वेनाविद्यमानतया प्रत्यहं प्रतिप्रलयं च मुक्तस्य पुनरावृत्त्यापाताच्च, सुप्तं प्रति
कार्यस्य प्रतिनियतकारणजन्यत्वासंभवाविति भावः ।

ननु यथा स्वप्ने ज्योतिष्मादिवाक्यान् स्वाप्नसाधनभावं जानतः स्वर्गाद्यर्थज्योतिरोमादौ
प्रवृत्तिः तेन च फलं, यथा वा सत्याद्यर्थं भोजनादौ प्रवृत्तिः, तेन च सत्यादिफलं, तथा
आप्तत्वादर्थस्य प्रतीतिमात्रादपि नोक्तव्यवस्थानुपपत्तिरित्युच्यते ॥ यदि न्विति ॥ तर्हीति ॥
तथाच स्वप्नप्रसिक्त्या आप्तदृशायां व्यवस्थासम्भवं त्वया न कर्मव्यमिति भावः ॥ दृष्टिमुष्टि-
पक्ष इति ॥ तथाच तत्तद्दिन्द्रियसन्निकर्षजन्यत्वादिरूपनियामकाभावेन जायमानज्ञानस्य सर्व-
विषयत्वात्पत्या षट्ज्ञाने षट् एव भासते, ननु षटादिरिति प्रतिकर्मव्यवस्थानुपपत्तेरित्यर्थः ।
किञ्च दृष्टिमुष्टिपक्षे शुक्तिरूप्यादेरपि अव्यक्तत्वं न सिध्येत्, तत्तद्विज्ञानादित्वात्तद्विज्ञानात् ॥
शुक्तीति ॥ तथाच न तदृष्टान्तेन विश्वमिथ्यात्वसाधनं युक्तमिति भावः ॥ मिथ्यावस्तुसंभे-
देति ॥ मिथ्यावस्तुसंभेदेत्यर्थः ॥ इदं रूप्यमितिज्ञानकाल इति ॥ आचरकस्याज्ञानस्य आश्रित-
भावेन व्याप्ततया आश्रित्यमानस्य शुक्तित्वादेरविद्यमानत्वात्, तदज्ञानत्वासंभवेन शुक्तिरूप्यं
तदज्ञानकार्यमिति परस्वीकृतप्रक्रियाद्यनुपपत्तिरित्यर्थः ॥ इदं रूप्यमिति ॥ प्रतिदृष्टि विषयमेव-
स्वीकारेण नेवं रज्जमिति बाधकज्ञानेन रज्जतदृष्टिविषये तदभावावगताद्वेनेन तयोर्बाधबाधक-
भावायोगादित्यर्थः ॥ रूप्यादिबाधकस्यापीति ॥ रूप्यतदभावयोरपि अस्मिन् पक्षे मुख्यस्वरूपेन
तदज्ञानयोर्बाधबाधकभावायोगेन न तेन रूप्यमिथ्यात्वसिद्धिरिति भावः । प्रलयादाभित्यादि-
पक्षान्मुखावस्थान्तिप्रसङ्गः ॥ मुक्तस्येति ॥ त्वया ब्रह्मावेदमैव मुक्तिरूप्याङ्गीकारेण सुप्तस्य
पुनरुद्बोधोद्भाङ्गीकारे मुक्तस्यैव पुनरावृत्तिरित्यङ्गीकृतं व्याप्तम् । सुप्तमुक्तयोर्विभागवदिति भावः ।

किञ्च दृष्टिमुष्टिपक्षे सुप्तस्य पुनरुद्बोधो न व्याप्तम् । उद्बोधकभावावित्याह ॥ सुप्तं प्रतीति ॥
सुप्तस्य स्वस्कारणोद्बोधपक्षेन तन्मात्रज्ञानीरक्षसंस्कारमैव तदा असम्भवाविति भावः ॥

संस्कारादेरप्यभावेन तस्य पुनरुक्तोपायोगाच्च । मोक्षस्यापि दृगन्यत्वेन स्वाप्रमोक्षवद्दृष्टि-
सृष्टिमात्रत्वापाताच्च, चिन्मात्रस्यैव घटादिदृष्टित्वे तस्य सदा प्रतीत्यापत्त्या विप्रतिष्ठस्य तच्चे-
द्याच्चे तस्यापि विप्रतिष्ठस्य दृष्टिमृष्टित्वेऽनवस्थादिप्रसंगाच्च । उक्तन्यायेन दोषाज्ञानद्वष्ट-
देहेन्द्रियादीनामभावे आत्ययोगेन तेषामपि दृष्टिमृष्टित्वेऽनवस्थापाताच्च, घटादेर्दृष्टिमृष्टि-
गिन्यस्यापि दृष्टिमृष्टित्वेन घटादेर्दृष्टिमृष्ट्यापाताच्च, प्रत्यभिज्ञाविरोधाच्च । दीपादौ परि-
माणादिभेदकलेवेह बाधकस्याभावात्, तदभावेऽपि आतित्वे च घटादेरप्येकस्मिन्नपि क्षये
भेदस्यात्मनोऽपि प्रतिबुद्धं भेदस्य च प्रसंगात्, सोऽयं देवदक्ष इत्यादिदृष्टान्तेन तच्च-
मसादौ जहदजहल्लक्षणपैक्यपरत्वोक्त्ययोगाच्च । अत्र भेदस्यापि दृष्टिमृष्टित्वेन तज्ज्ञानस्य

मोक्षस्वीपीति ॥ अविद्यामिदृष्टिर्ब्रह्ममात्रकण नेतिमतेनेहं बोध्यम् । तयाच पराप्रिमममोक्षस्य
मित्युक्त्यार्थान्नामात्रप्रसङ्ग इति आचः । ननु चिन्मात्रस्य दृष्टित्वेन दृष्टिसृष्टिपक्षेऽपि मोक्षस्य
मित्युक्त्यार्थत्वमविकलमित्याहुवाह ॥ चिन्मात्रस्यैवेति ॥ तयाच विनिगमनाविरहेण मोक्ष-
स्येव घटादेरपि चिन्मात्रकणदृष्टिमृष्टित्वापत्त्या तस्यापि सदा प्रतीत्यापत्त्या विप्रतिष्ठस्योपहितस्य
वा वैतन्वस्य दृष्टित्वे बाधये विरोधकस्योपाधेर्वा दृष्टित्वं सदातन्त्रये उक्तदोषानिस्तापत् ।
तस्यापि दृष्टिमृष्टित्वे आकल्पके तस्यान्येवं तस्यान्येवमित्यनवस्थाप्रसङ्ग इत्यर्थः । एतच्चोप-
पन्नम् । चिन्मात्रस्यैव मोक्षदृष्टित्वे इदानीमपि संसारो न स्यादित्यपि दूषणं बोध्यम् । फल-
मुष्मीमनवस्थामुक्त्या कारणमुष्मीमनवस्थामाह ॥ उक्तन्यायेनेति ॥ एतदभावाकाले इदं
नेत्युक्त्यावेनेत्यर्थः । अन्नचोयोगेनेत्यस्यानन्तरं तदर्थमिति शेषः । दृष्टययोगेनेति शक्यते भ्राम्य-
योगेनेत्युक्तिः दृष्टिप्रत्यय भ्रामित्वज्ञानार्थमिति ब्रह्मम् ॥ इत्यस्वीपीति ॥ घटादिदृष्टिसृष्टिः
इति कल्पार्थः किं दृष्टिसृष्टः उत न । न द्वितीयः । मुद्रकस्यावेन घटादेरपि तथात्वापत्तेः ।
न प्रथमः । घटादिदृष्टिमृष्टिरिति दृष्टेः भ्रामित्वेन घटादेः दृष्टिमृष्ट्यानापत्तेरित्याभिप्रेत्याह ॥
घटादेरिति ॥ ननु सोऽयं रीप इत्यादिप्रत्यभिज्ञात् सोऽयं घट इत्यादिप्रत्यभिज्ञा भ्रामित्वः
किञ्च मय्यारित्वान्न आह ॥ ईषादाविति ॥ जहदजहदिति ॥ तत्त्वमसीति काच्ये विप्रतिष्ठकयोः
तत्त्वपरयोः मज्जन्तव्य (मज्जन्तव्यः इति ख.) विरोधक्युक्तचिन्मात्रोक्त्यप्रत्ययकत्वेन अज्ञातत्वं सर्वज्ञ-
त्वात्यक्त्यादिषिद्वयविरोधकारणयोगेन आत्मत्वं वेति बोध्यम् । किञ्च विप्रत्यय दृष्टिमृष्टिं तत्त्व-
प्रतीत्यैव न्यस्त्यैव न स्यात्, मुक्त्यर्थमेतदाद्यकस्य नाहमीत्येतस्यापि भेदकत्वात्स्य अन्नत्वेन बाधकत्वा
बोधत्वं ॥ अत्रेति ॥ दृष्टिमृष्टिपक्षे इत्यर्थः । किञ्च कण्ठो भिन्नो, सोऽयं घटः इत्यादिप्रतीतीनां

वाचकत्वायोगाच्च । “ध्रुवा दौर्ध्रुवा पृथिवी ध्रुवासः पर्वता इमे । ध्रुवं विश्वमिदं जगत्”
इत्यादिभ्युतिविरोधाच्च, भिन्नत्वेन प्रतीतस्य घटपटादेरभेदः अभिन्नत्वेन प्रतीतस्य घटस्य
प्रतिक्षणं भेद इति दृष्टहानादृष्टकल्पनापाताच्च । तस्मात्

“निर्बाधप्रत्यभिज्ञानाद्भ्रुवं विश्वमितिभ्युतेः ।

स्वक्रियादिविरोधाच्च दृष्टिमुष्टिर्न युज्यते” ॥

“अस्मादात्मनःसर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे वेदाः सर्वाणि भूतानि व्युत्थरन्ति” इति भुतावपि
पूर्ववाक्ये “यत्रैव एतत्सुप्तोऽभूत्” इतिसुप्ताधारत्वेनोक्तस्य ब्रह्मणः सर्वसद्वृत्तौच्यते । न तु
सुप्तोत्थिताजीवात्प्राणादिसृष्टिः, येनेयं दृष्टिमुष्टौ मानं स्यात् । अन्यथा वाक्यशेषे “नाम्नो
द्रासमतिसहस्राणि हृदयात्पुरीततम्” इत्यादिना सुषुप्तौ नाभ्यापुक्तिः, “यद्योर्णनाभिः”
“यथाग्नेः क्षुद्रा बिष्कुलिङ्गाः” इत्यापुक्तिः, अत्रापि वाक्ये “सर्वे लोका” इत्यापुक्तिर्वापुक्ता
स्यात्; नहि दृष्टिमुष्टिपक्षे सुषुप्तौ नाड्यादिकमूर्णनाभ्यप्रयादितः तंतुबिष्कुलिङ्गजन्म वा
सुप्तोत्थितस्य सर्वलोकादिदृष्टिर्वास्ति । न चोर्णनाभितत्त्वमिबिष्कुलिङ्गदृष्टांतो दृष्टिमुष्ट्यनु-
गुण इति न कल्पितं जगदिति ।

॥ इति दृष्टिमुष्टिभङ्गः ॥ ४२ ॥

दृष्टिमुष्टिपक्षे भ्रमत्वेन घटपटयोः क्लृप्तमेवपरित्यागः परस्परविरोधे तु (वि-पा.) न प्रकारगत-
स्थितिः इति न्यायेनाक्लृप्तामेवकल्पनं तथा एकस्मिन्नेव घटे क्लृप्तामेवपरित्यागः, अक्लृप्तमेवकल्पनं
चापघन इत्याह ॥ भिन्नत्वेनेति ॥ उक्तमर्थमुपसंश्लक्षति ॥ तस्मादिति ॥ नन्वस्मादात्मन-
स्सर्वे प्राणा इति भुतौ सुप्तोत्थितात् जीवात् प्राणादिदृष्टिप्रतीतेः सैव भुतिर्दृष्टिर्गृही मान-
मित्याशङ्क्याह ॥ अस्मादिति ॥ अन्यथेति ॥ एवमेवैव एतच्छब्देन इत्यभ्यतिनपूर्ववाक्ये प्रति-
पक्षसुप्तोत्थितजीवादेः दृष्ट्यभ्युपगमे इत्यर्थः । वाक्यशेष इति ॥ पूर्ववाक्य इत्यर्थः ॥ नर्हाति ॥
सुप्तिकाले तत्तद्विषयकदृष्टेरेवाभावेनाप्राणादिसन्त्वस्यैव असम्भवादितिभावः । किञ्च दृष्टिमुष्टिपक्षे
ऊर्णनाभ्यादिरदृष्टात्मानानुगुण्यमित्याह ॥ नचेति ॥ सर्वव्यापि दृष्टिकल्पितत्वेन ऊर्णनाभ्यादि-
जन्मत्वाभावात् ।

॥ इति दृष्टिमुष्टिभङ्गः ॥ ४२ ॥

॥ अथ एकजीवाज्ञानकल्पितत्वभङ्गः ॥ ४३ ॥

यथेदमुच्यते “एकमेव च शरीरं सजीवमन्यानि तु स्वाप्नशरीरवन्निर्जीवानि कृत्स्नं च जगदज्ञानकल्पितम्, बह्वमुक्तव्यवस्था तु नास्त्येव, जीवसंक्रत्वात्, गुरुश्रिण्यादि-
व्यवस्था तु यावदविषं स्वप्नप्रभुक्ता, निवृत्तायां तु तस्यां नास्त्येव” इति । तत्र । तस्मिन्
एकस्मिन् जीवे सुप्ते जगदप्रतीत्यापातात्, दृष्टिसृष्टिपक्षे तस्य सुषुप्ताबुद्धोपकस्य संस्कारादे-
रप्यभावेन पुनरुद्बोधयोगाच्च । मम कल्पकत्वे तव मोक्षार्थं प्रवृत्त्ययोगेन तवैव कल्पकत्वे
वाच्येऽस्मदादिवोधार्थं तव शब्दप्रयोगरूपस्वक्रियाविरोधाच्च । परमार्थतो मया नोच्यत
इति चेत् । व्यवहारत उक्तावपि यूकोऽहमित्यादाविव स्वक्रियाविरोधात् । नच स्वाप्न-
पुरुषवत्स्वकल्पितत्वादहं न पर्यनुयोज्य इति वाच्यम् । अपर्यनुयोज्यत्वे निर्मर्यादतया
कथानविकारापातात्, सजीवशरीर इवान्यत्रापि प्रतिशरीरमहं दुःखी अहं संसारी अह-

॥ अथ एकजीवाज्ञानकल्पितत्वभङ्गः ॥ ४३ ॥

ननु तत्रापि स्वारेष कृत्स्नस्य जगतः कल्पितत्वं, तथाहि जीवस्तावदेकः, जीवतोपादे-
रज्ञानस्य एकत्वात्, विमलवैतन्यव्यवस्थाकत्वाच्च ‘अनादिमावया सुप्तो ब्रह्मा जीवः प्रबुध्यते’
इतिभूती जीवस्यैकबोद्धेयः । तत्र च तन्निष्ठतया उपसम्भमानं सर्वं तदज्ञानकल्पितं, यथा
स्वाप्नप्रबुद्धोपकस्य एकत्वेन तन्निष्ठत्वेनोक्तव्यज्ञानकरितुरणदिकं तदज्ञानकल्पितमित्येकजीववा-
सित्वं दृष्टितुमनुवर्तते ॥ यथेदमुच्यत इति ॥ बह्वमुक्तव्यवस्थेति ॥ कसिदपि मुक्तः
इत्यस्तु क्वः इति व्यवस्थेत्तर्कः, ननु क्वत्स्यैव मुक्तिरिति व्यवस्थेति ॥ एकजीववादेऽपि
नृदभ्युपगमादिति ॥ किं एकजीववादिनापि दृष्टिसृष्टिर्नाप्येतो किं वा उपेत्य इति विवक्ष्य
तत्रायं ब्रह्म ॥ तस्मिन्निनि ॥ द्वितीयं ब्रह्माह (द्वितीये ब्रह्म प्र.) ॥ दृष्टिसृष्टिपक्ष इति ॥
अस्मदादीनि ॥ तदुक्तवैतिरिक्तस्य सर्वस्यापि त्वकल्पितत्वेन ज्ञानोपपत्त्यादिति भावः ॥
स्वक्रियाविरोधादिति ॥ स्वक्रियाविरोधाभिल्लापरित्यक्तः । कथंवा मुक्तोऽहमित्यादावपि पर-
मार्थतो नोच्यत इति स्वकल्पनत्वेन स्वक्रियाविरोधो न स्यादितिभावः ।

ननु त्वत्वेव कल्पकः, त्वत्वेन मोक्षार्थं प्रवृत्त्यनुवर्तते । मम नात्राप्यवृत्तिविशिष्ट-
तत्वापि त्वकल्पितत्वात् । तत्रायं न ब्रह्म ज्ञाने स्वक्रियाविरोधपर्यनुयोगः इत्याहृष्य

मस्वाप्समिति संसाराद्याधारजीवात्मानुग्रहाच्च । न चेयं धीर्भ्रांतिवादेन निर्जीवेष्वेव
शरीरेषु युक्ता, तेषामयं दुःखीत्यादिभ्रांतिविषयत्वेऽप्यहं दुःखीत्यादिभ्रांत्याधारत्वायोगात् ।
न हि स्वामादिशरीराणि तथा भ्राम्यन्ति । नचेयं धीः सर्वदेहानुगतचिन्मात्रस्यैव न तु
जीवस्येति युक्तम् । प्रतिविम्बरूपे जीव एव तदौचित्यात् ।

ननु जीवो न ब्रह्मप्रतिविम्बादिः किंतु कौतयस्यैव राक्षेयत्ववत् ब्रह्मण एव जीवत्वं
तच्च सर्वदेहगतमिति चेत्, कथं तर्हि शरीरांतराणां निर्जीवत्वम् । वक्ष्यते च कल्पितेनापि
संसारेण कदाप्यस्पृष्टचैतन्याभावे नित्यमुक्तत्वश्रुतिविरोधः । नापीयं धीः कल्पकजीवकल्पित-
जीवांतरस्य, कल्पितस्य भ्रांत्याधारत्वायोगात् । अन्यथा अज्ञानभ्रांतिसम्बन्धानमोक्षाना-
मैकाधिकरण्यनियमेन बहुजीववादः स्यात् । कल्पितस्य जीवस्य कल्पकं प्रति प्रत्यक्त्वा-
योगाच्च । अप्रत्यक्त्वेन भासमाने च प्रत्यक्त्वारोपायोगात् । अन्यस्य च प्रत्यक्त्वेनानु-

निराकरोति ॥ नचेति ॥ ननु कथाधिकार (तथाधिकार इति पाठान्तरम्) विधिदृष्टेनापि
त्वत्कल्पितत्वात् नाहं पर्यनुयोज्य इत्यत आह ॥ किञ्चेति ॥ प्रतिविम्बादिरिति ॥
चिन्मात्रस्य असंगैकस्वभावत्वेन तस्य तावदाज्ञासम्भवाविति भावः ॥ किन्न्विति ॥
यथा कुन्तीतनयस्यैव कर्णस्य राधायास्तनयत्वं तद्वदित्यर्थः ॥ तथेति ॥ ब्रह्म चेत्यर्थः । तथाच
न प्रतिशरीरं अहं सुखीत्याद्यनुसंधानानुपपत्तिरिति भावः । किञ्च न ब्रह्मण एव जीवत्वांगी-
कारो युक्तः, निरनिष्टो निरवयवः इति, शोकं मोहमत्येतीति, नित्यमुक्तः इत्यादिभ्रुतिविरोधान्
इत्याह ॥ वक्ष्यते चेति ॥ अज्ञानस्य विवरणोक्तचिन्मात्राधितत्त्वमज्ञ इति शेषः । यद्यपि
संसारस्य कल्पितत्वेन वस्तुनः संसारभाषान्, न नित्यमुक्तः (नित्यमुक्तत्व पा.) भ्रुतिविरोधः ।
तथापि त्वग्मते अकल्पितसंसारस्याप्रसिद्धया कल्पितसंसारेणैव संसारित्वे वाक्ये नित्यमुक्तत्व-
भ्रुतिविरोधतादवस्थमिति ज्ञेयम् ॥ इयं धीरिति ॥ अहं दुःखीत्यादिधीरित्यर्थः । तथा च न
प्रतिशरीरं दुःखाद्यनुसंधानानुपपत्तिरिति भावः ॥ कल्पितम्येति ॥ कल्पितस्य जगद्व्यादिति
भावः ॥ ऐकाधिकरण्यनियमेनेति ॥ अन्यथा कृतहानादिप्रसंग इति भावः ॥ कल्पितम्येति ॥
किञ्च प्रतिशरीरमहमित्यनुसंधानत्वमस्मीत्यविवादाय, तथा किं कल्पकस्य वा कल्पित-
जीवांतरस्य वा इति विवक्ष्य आद्यं दृश्यति ॥ कल्पितम्येति ॥ कल्पकजीवस्य कल्पित-
जीवविषयकाहमित्यनुसंधानवत्कल्पप्रत्यक्त्वायोगादित्यर्थः ॥ ननु कल्पितजीवस्य कल्पकजीव

मवितुषेतनस्वभावात् । तथानुभवप्राप्ताये च तस्याप्येकस्य जीवसाद्वैतधृतेऽसिद्धेः । ननु चोक्ता दोषा एकशरीरैकजीववादे, नन्वेकशरीरैकजीववादे, तस्य सर्वत्रापि सत्त्वादिति चेत् । तथान्वेऽननुसंधाने तत्रस्य व्यावहारिकजीवभेदस्याप्यभावेन योगिनोऽनेकशरीरेष्विव तस्य सर्वशरीरगतदुःखाद्यनुसंधानापातात् । तस्य शुकादिदेहस्यस्य तत्त्वज्ञानमोक्षावबन्धदेहस्यस्य तु न तावद्विशेषमोक्षादिसंक्रापाताच्च । तस्यैव तमेव प्रति प्रत्यक्षवपराक्ष्वयोरयोगेन यत्र प्रति त्वमितिधीविषयस्य चैत्रस्य तमेव प्रत्यक्षमितिधीविषयत्वायोगाच्च । किंच श्रुतिषु “प्रविद्यायामंतरे वर्तमाना” इत्यादावविद्या, “रमणीयचरणा” इत्यादौ कर्मबंधः, “मति संघं न विदुः” इत्यादौ मुमुक्षुः, “वेदांतविज्ञानमुनिश्रिताः” इत्यादौ तत्त्वज्ञानम्, “परामृतात्परिमुच्यंति मर्त्ये” इत्यादौ मुक्तिश्च चेतनधर्मः कथमनेकेषु चेत । नन्वास्मिन्मते चेतनवद्द्वयं व्यावहारिकमप्यस्ति । नच मुक्तादिवद्द्वयं प्राप्तम्, येन श्रुतिरतत्परा स्यात् ; किंचैकस्यैव जीवस्येश्वरादिसर्वकल्पकत्वे जीवस्य कारणत्वं निषिध्येत्यस्य कारणत्वविधायकैर-

प्रति वास्तवप्रत्यक्षभावादेऽपि आरोपितं तत् किं न स्यादित्यस्य ब्रह्म ॥ अप्रत्यक्षत्वेनेति ॥ द्वितीयं दृश्यमिति ॥ अन्यस्य चेति ॥ तथानुभवेति ॥ प्रतिशरीरब्रह्मं बुद्धीत्याद्यनुभवेत्यर्थः ॥ तस्यापानि ॥ कल्पितस्यापीत्यर्थः ॥ अमिद्धेरिति ॥ असिद्धपापक्षेरित्यर्थः ॥ तथान्व इति ॥ एकस्यैव जीवस्य सर्ववारीरस्यस्य इत्यर्थः । व्यावहारिकजीवभेदेऽस्वापीत्यपिदाम्नेन वस्तुतः सोऽपि नानुसंधानप्रयोजक इति दृश्यमिति ॥ तावदिति ॥ कल्पमोक्षादित्यर्थः ॥ नन्वेकजीववादे शुकादिमुक्तिरसिद्धेय, कश्चित् तत्प्रतिपादनं त्वत्वं इति वो ब्रूयात् तं प्रति दृष्टवान्तरमाह ॥ तस्येवेति ॥ धृतिरिच्छात्वाच्च न जीवैकत्वमिच्छाह ॥ किञ्चेति ॥ रमणीयचरणा इति ॥ शुभ-
कर्माणि इत्यर्थः ।

ननु जीवस्य एकत्वेऽपि भक्त्यकारणत्वेनेन प्रमात्तुमेवान् चेतनधर्माविद्यारिणां बहुपुक्ति-
रप्यप्येवमुक्तवाह ॥ दराश्रुतादिति ॥ मुक्तात्मनःकरणस्यैवाभावेन तत्त्वमुक्तवद्द्वयं तत्र बहु-
मगम्यमप्येतिभक्तः ॥ नहीति ॥ कथंचा एकजीव इति मन्स्य ब्रह्मो जीवा इति प्रमातिशेच-
प्रसक्त इतिभक्तः । ननु क्वास्मत्तात् करिबुद्ध्यान्तीत्यादिपुक्तिः न मुक्ताविबुद्धवपरेति न तथा
तद्बुद्ध्यामिदिरित्वावांशक्य ॥ नचेति ॥ जीवस्य कारणत्वं निषिध्येति ॥ व्याप्यप्यनीष्टा-
मुक्तदुःखाहेनोरिति जीवस्य कारणत्वं निषिध्य - कल्पकत्वानी नृजते विवक्ष्येतत्, तावाभूमी

विद्यायाश्चिन्मात्राभितत्त्वभंगे वक्ष्यमाणैः श्रुतिस्मृतिद्वैविरोधः । किंचैवं सर्वज्ञत्वसर्वकर्तृत्वादि-
श्रुतीनां निर्विषयत्वं स्यात् । चिन्मात्रे ज्ञत्वस्यैवाभावात् ईश्वरस्य च अयं सर्वज्ञ इति जीवेन
कल्पितत्वेऽप्यहं सर्वज्ञ इति ज्ञातृत्वाभावेन, “तान्यहं वेद सर्वाणि” इत्याद्ययोगात् । जीवस्य
चासार्वश्यादिनैवानुभवात् । अपि च यः कल्पको जीवस्तस्यापि भावितत्वज्ञानमुपदेश-
साध्यम्, “आचार्यवान्पुरुषो वेद” इति श्रुतेः । न चान्यस्तत्त्वविद्गुरुस्ति । ननु स्वप्रवक्तृत्व-
विच्छेनैवान्यो गुरुः कल्पित इति चेन्न । तत्त्वविद्गुरुः शिष्यायाद्वैतमुपदिशतीति भातेः
कल्पके जीवे प्रागेव ज्ञातृत्वेनाद्वैतस्य ज्ञातृतया तदेव मोक्षापातात् । तत्त्वविशेषविच्छेनेन
गुरुकल्पनाकाल एव तत्त्वस्य ज्ञातृतया पुनरुपदेशवैपर्य्यासः । गुरोः कल्पितत्वस्यापि
तत्वांतर्गतत्वेन कल्पनाकाल एव गुरोः कल्पितत्वस्य निश्चिततया तत्प्रवचने प्रवृत्त्ययोगाच्च ।
स्वप्ने तु शब्दविशेषवस्तुत्वेनैव गुरुकल्पना न तूपदेशसाध्यज्ञानविषयतत्त्वविशेषविच्छेनेन,
न च प्रकृतेऽपि तथा, “यदेव भगवान्वेद तदेव मे ब्रूहि” इत्यादिश्रुतेः, “उपदेश्यंति ते
ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः” इत्यादिस्मृतेष्वप्ययोगात् । किंच “स्वाध्यायप्रवचनार्थ्यां न प्रमदि-
तव्यम्” इत्यादिविधिरपि भावितत्वज्ञानं कल्पकं चेतनं प्रत्येव । न च तस्य शिष्यः स्वाज्ञान-

जनयन् देव एकः, तत्त्वप्रवचनं सांख्ययोगाधिगम्यम्” इतीश्वरस्य जगत्कारणत्वविधायकश्रुति-
वाक्यैरित्यर्थः ॥ वक्ष्यमाणैरिति ॥ ब्राह्मणार्ण, य आत्मनि तिष्ठन्, भस्वच्च परमो राजन्,
तथान्यः पञ्चविंशतः, तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परंतप, शरीरभ्योभयेऽपि हि मेदेनैनम-
धीयते, ‘मेवम्यप्येवशाब्दान्यः’ इत्यादिजीवेशामेवप्रतिपादकश्रुतिस्मृतिस्त्वैव विरोध इत्यर्थः ॥
किञ्चैवमिति ॥ एकस्यैव जीवस्यैवावधारितसर्वकल्पकत्व इत्यर्थः । सर्वज्ञत्वादिश्रुतेः सर्वविषयत्वं
यदत्र प्रष्टव्यः किं चिन्मात्रमात्राय सर्वविषयत्वम्, उक्तेश्चरम्, आतोस्वितीति । तत्र
नाप्य इत्याह ॥ चिन्मात्र इति ॥ तथाच सर्वज्ञत्वसर्वकर्तृत्वादिकं पुरापास्तमिति भावः । द्वितीयायं
निराह ॥ ईश्वरस्य चेति ॥ तृतीयायं प्रत्याह ॥ जीवस्य चेति ॥ विन्ध यद्येकजीवः तदा गुरु-
शिष्यव्यवस्थापि न स्यादित्याह ॥ त्रिपदेति ॥ प्रागेवेति ॥ उपदेशात् प्रागेव भ्रान्तेर्ज्ञान-
त्वेनेत्यर्थः ॥ पुनरुपदेशेति ॥ पुनस्तान्दो वाक्यान्तद्वारे । स्वप्रतिपत्त्यभिमुखरिति ॥ स्वंप्र-
तिपत्तिरिति ॥ शब्दविशेषवक्तृत्वेनेत्यर्थः । तथाच न सद्योभोक्तव्यादिप्रसङ्ग इति भावः । तथाहो-
कारे वाचकमाह ॥ यदेवेति ॥ भावितत्वज्ञानमिति ॥ भावि तत्त्वज्ञानं यस्य न इत्यर्थः
चेतनमिति ॥ जहस्य विधिष्वन्त्यायोगादिति भावः ।

कल्पित इति ज्ञानतत्त्वज्ञानार्थं प्रवचने प्रवृत्तिर्युक्ता, स्वप्ने तु कल्पितत्वाज्ञानात्प्रवृत्तिः । नचापरोक्षज्ञानाभावात्प्रवृत्तिः । दिव्योहादौ परोक्षज्ञानेनापि तत्रतिवंचात् । नच संस्कार-
बन्धात्प्रवृत्तिः । नक्षयं वेगादिब्रह्मात्यवर्तकः किंतु तत्त्वनिश्चयप्रतिबंधद्वारा, ततश्च भिद्यटनादौ
कंचचित्प्रवर्ततां नाम, अद्वैतं बोधयंतु कंच तदनुसंधानहीनः स्यात् । नचायं स्वाप्नगुल्वत्
कल्पितत्वादपर्यनुयोज्यः, कल्पकस्यैव गुरुबोक्तेः, कल्पितत्वेऽपि तत्त्वज्ञानहेतुत्वेन वेदस्य
मीमांस्तत्त्ववत् गुरोरपि पर्यनुयोज्यत्वाच्च । अन्यथा कथासु सदुचराप्रतीतावहं त्वत्कल्पितो
न पर्यनुयोज्य इत्येवोचरं स्यात् । एतेन यावदविद्यं स्वप्नब्रह्मस्येति निरस्तम् । इह कल्पक-

ननु स्वप्नब्रह्म प्रवचने प्रवृत्तिरुज्ज्वलेत्यत आह ॥ स्वप्ने तिबिति ॥ नच कल्पकत्वादेव
गुरोरपि शिष्यकल्पितत्वाज्ञानमात्रस्यकमिति काप्यम् । तत्त्वविव एव गुरुत्वेन शिष्यकल्पित-
त्वस्यापि तत्त्वकल्पत्वा तज्ज्ञानावस्थम्भावादितिभावः । ननु कल्पितत्वविषयकपरोक्षज्ञान-
सत्त्वेऽपि प्रवृत्तिप्रतिकल्पकतद्गोचरापरोक्षतत्त्वज्ञानाभावात् प्रवृत्तिर्युक्तेत्याशंक्याह ॥ नचेति ॥
नन्वप्रतिबन्धादिति ॥ प्रवृत्तिप्रतिकल्पकत्वरीनादित्यर्थः । ननु सत्यपि तत्त्वज्ञाने यथा मिथ्यादृष्ट्या
हितसंस्कारवद्वयेव जीकमुक्ते मिश्राटनादौ प्रवृत्तिः, एवं शिष्ये कल्पितत्वगोचरतत्त्वज्ञान-
सत्त्वेऽपि संस्कारवद्वयेव प्रवचने प्रवृत्तिः स्यादित्याशंक्य निराकरोमि ॥ नचेति ॥ प्रयमिति ॥
संस्कार इत्यर्थः ॥ तत्त्वनिश्चयप्रतिबन्धेति ॥ तत्त्वमिच्छयक्यर्थप्रतिकल्पेत्यर्थः । कथंचिदित्यनेन
तत्त्वज्ञानेन ज्ञाननाशारेव तदुचयेकसंस्कारस्यापि नाशकत्वस्याभावात्, न तद्वशात्पि प्रवृत्ति-
रसंभवतीति सूचयति । कल्पकस्यैवेति ॥ अस्तु कल्पितत्वम्, तत्प्रापि स्यादेव पर्यनुयोज्यत्वम् ।
कल्पितत्वेऽपि स्वाप्नस्यैवमवस्थ अनुभवसिद्धत्वेन दुरपह्वन्त्याह । अन्यथा कल्पितत्वमात्रेण
स्वाप्नगुल्वत्, आश्रितुरोत्पत्त्यर्थनुयोज्यत्वे तत्त्वज्ञानहेतुस्वाप्नवेवत्येव तत्त्वभूतजगद्वैतस्यापि
मीमांस्तत्त्वं न स्यात् । नहि तस्यामीमांस्तत्त्ववर्तनात्, तद्वयेव जगद्वैतस्यापि मीमांस्तत्त्वं
युक्तम् । तद्यसति तद्वयेव मीमांसितत्वेऽन्वयज्ञानस्यापि वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । नचैवं, तत्त्वज्ञान-
फलस्य मोक्षस्य त्वस्यापि वास्तव्यबोधनमादित्यभिप्रेत्याह ॥ कल्पितत्वेऽप्येति ॥ अन्वयंति ॥
तथाच कल्पितत्वाकल्पितत्वे एवमुच्येवत्यर्थनुयोज्योक्तत्वे इति भावः । यद्यपि कल्पितेन जीवेन
स्वस्मिन् कल्पितत्वज्ञानात् वैयर्थ्यमुक्तं संभवति । तद्यपि अधीतज्ञानाद्योरेव कथ्यप्रवेशेन
तस्यापि कल्पितत्वज्ञानसत्त्वेऽपि न्येवम् । व्यवस्थेति ॥ गुणितत्वकथ्यत्वस्येत्यर्थः ॥ इहेति ॥
यद्यप्य जीवः सर्वज्ञादौ इति क्ते इत्यर्थः । आश्रयज्ञानं वा कल्पितं दयेति स्वप्नप्रवृत्त्यां

एष शिष्यत्वगुरुत्वयोरुक्तत्वेन स्वाभावैक्यमात् । किंच स कल्पको जीव इदानीं निश्चिदा-
द्वैतो न वा । आद्ये इदानीं संज्ञापाद्यभावेनाद्वैतज्ञास्वप्रणयनादि व्यर्थं स्यात् । अंत्ये त्वद्वैत-
ज्ञास्वं प्रामाण्यं न स्यात् । अपिच सोऽमुक इत्यनिश्चितो निश्चितो वा । नाद्यः । बह्वापा-
ससाध्यमोक्षार्थं प्रवृत्त्ययोगात् । नचाभिसंधिपूर्विकापीयं प्रवृत्तिः कल्पितत्वादपर्यनुयोज्या ।
कथासु स्वकीयाविरोधादेरप्यनुज्ञाव्यतापातात् । न द्वितीयः । त्वया जीवन्मुक्तत्वेन
निश्चितेष्वद्वैतितु मृतेष्वपि विश्वभ्रमानुवृत्तिदर्शनेन स गुरुशिक्षण्यो वा, गुरुत्वेऽपि वैश्वो
मैत्रो वेति निश्चेतुमशक्यत्वात् ।

ननु गुरुशिक्षणादिशब्दैः केनचित्कोटीकृतं चैतन्यमुच्यते निरस्तसमस्तमेदं वा ।
नाद्यः । तस्य शिष्यात्वेनाकल्पकत्वात् । अंत्ये कथमनिश्चयः ? तस्यैकत्वादिति चेन्नैवम्,
भ्रमाचिद्वानस्य चिन्मात्रस्वैकत्वेऽपि तस्य मुख्यमात्रस्थानीयस्यासंसारित्वेनाकल्पकत्वात् ।
तस्य मोक्षार्थं प्रवृत्त्ययोगाच्च । कल्पकानां च संसारिणामनेकेषामुपलंभेनायं सत्यः संसारीत्य-
निश्चयेन मुमुक्षुप्रवृत्त्ययोगात् ।

तु स्वप्नप्रवृत्तिरस्वस्मिन् यदा शिष्यत्वकल्पनं तदा तेन गुरुत्वेन ज्ञस्य एव कल्प्यते, यदा च
गुरुत्वं स्वस्मिन् कल्प्यते तदा ज्ञस्य एव शिष्यः कल्प्यते इति गुरुत्वशिष्यत्वयोः नैकस्मिन्
कल्पनेति स्वात्मवैक्यसत्त्वान् स्यादेव पर्यनुयोज्यत्वमिति भावः ॥ उक्तत्वेनेति ॥ परांगीकारे-
त्यर्थः ॥ संज्ञापाद्यभावेनेति ॥ अद्वैतविषयसंशयविपर्ययाभावापस्येत्यर्थः । अद्वैतज्ञास्वप्रणय-
नारीत्यादिपदेन प्रवचनादिपरिशुद्धः ॥ प्रामाण्यं न स्यादिति ॥ यद्यपि अपौरुषेयवेदवत् संचादि-
शुक्वालादिवाक्यवच्च प्रामाण्यत्वाभावेऽपि स्यादेव प्रामाण्यम्, तथापि ज्ञास्वप्रणेतृत्वाव्यधा-
नुपपत्त्या तत्त्वणेतुःशास्त्रमूलभूतज्ञानवत्त्वान्यथानुपपत्त्या शास्त्रार्थज्ञानावश्यभावेन कल्पकत्वमुप-
भोक्तव्यमन्यथानुपपत्त्या च तज्ज्ञानस्य भ्रमत्वं दुर्बलमिति तत्त्वणीतज्ञास्वस्याप्रामाण्यं पुनिरस्य
मिति भावः ॥ म इति ॥ कल्पक इत्यर्थः ॥ बह्वापासेति ॥ एतच्च निष्कर्म्यवेदिकार्थगोचर-
प्रवृत्त्यं निश्चय इति ज्ञापनार्थम् ॥ अभिमन्त्रिपूर्वकेति ॥ उपानेयत्वादिनिश्चयपूर्वकेत्यर्थः ।
स्वकीयाविरोधादेरित्यस्यानन्तरं त्ववेति शेषः ॥ म इति ॥ कल्पक इत्यर्थः । द्वितीयपक्षे
वृत्तजोऽङ्गं शास्त्रेते ।

नन्विति ॥ मुख्यमात्रस्थानीयस्येति ॥ चिन्मात्राभिमतस्थानीयस्येत्यर्थः ॥ असंसारित्वेनेति ॥

अपि चानादौ संसारे कस्यचित्त्वैज्ञानं युक्तिश्चाभूत्तथा । आये इदानीं संसारोप-
लम्भिर्न स्यात्, जीवान्तराभावात् । नांत्वः । संप्रदायाभावेनोपरत्रापि तत्त्वज्ञानासंभवात् ।
तत्त्वविषयेन कल्पितगुरुसंप्रदायस्य च निरासात् । तत्त्ववित्त्वेन श्रुत्यादिसिद्धानां शुकादीनां
त्वदभिमतानां गौडपादादीनां चाभूता युक्तिरन्यस्य भविष्यतीत्याश्रयोपयोगाच्च । मोक्षशास्त्र-
प्रामाण्यात् सा युक्तेति चेदेवं यदि शास्त्रे ब्रह्मा तर्हि “तपो यो देवानां प्रत्यनुष्यत स एव
तदभयवचस्पर्षीणां तथा मनुष्याणां, अजो ज्येष्ठो जुषमाणोऽनुश्रेते जहात्येनां भुक्तभोगा-
मजोऽन्यः, बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागता” इत्यादिश्रुतिस्मृतिप्रामाण्यात् पूर्वमपि
केषां चिन्मुक्तिः किं न स्यात् । नहि प्रत्यक्षेण मुखदुःखाद्यनुसंधानाननुसंधानादिलिङ्गेन
“चेतनचेतनानाम्” इत्यादिश्रुत्या “इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः” इत्यादि-
स्मृत्या च सिद्धे जीवभेदे बाधकमस्ति । “अनादिमायया मुक्तो यदा जीवः” इत्यादि-

उपाधेः प्रतिबिम्बप्रकृतित्वेन अविधोक्त्याधिकसंसारस्य प्रतिबिम्बे जीव एवोचितत्वादिति
भाषः ॥ तस्य चेति ॥ चिन्मत्स्यानीयासंसारविशिष्टवस्तु चेत्त्वर्थः ॥ अयं सत्य इति ॥ अत्र
अवमिति प्रत्यक्षयुक्तिः, अयं सत्यः संसारीत्यभिधेयेनेत्यर्थः ॥ संप्रदायाभावेनेति ॥ चिन्मात्र-
व्यभिचारीनित्यात्, जीवस्य च अत्र अज्ञानात् (अतत्त्वज्ञानित्यात् पा.), एतदुभयस्य तिरेकेन
तत्त्वविदः तृतीयस्य त्वैव अत्रानुपपन्नात् । संप्रदायाभावाप्रसंगेन उत्तरत्रापि तत्त्वज्ञानासंभ-
वप्रसंगदित्यर्थः । ननु तत्त्ववित्त्वेन तत्त्वविकल्पितगुरुपरम्परा संप्रदायप्रकृतिसंभवेन तत्त्वज्ञान-
संभवप्रसंग इत्यत आह ॥ तत्त्वविषयेनेति ॥ गुरुकल्पनाकाल एव कल्पकजीवस्य तत्त्वज्ञान-
कालेन सद्योभेदादिप्रसंगेन कल्पितगुरुसंज्ञाकस्य च निरास्तदित्यर्थः ॥ श्रुत्यादिसिद्धाना-
दिति ॥ तत्त्वार्थीनां तथा मनुष्याणां तद्वयेतत् पश्यन् ऋषिर्षामेवैवः प्रतिपेदे, अयं मनुजमयं
सर्वथा इत्यादिश्रुतिस्मृतिनिश्चानामित्यर्थः ॥ सेति ॥ आगेत्यर्थः ॥ केषां चिन्मुक्तिः किं न
स्यादिति । तत्रात्र जीवतद्वयमुक्त्यवस्थानुरोधेन जीवानेकत्वमेवावहितमिति भाषः ॥ प्रत्यक्षेणेति ॥
नातं चेत् इत्यादिकल्पकेत्येवार्थः ॥ मुखदुःखाद्यनुसंधानाननुसंधानेति ॥ विमयी भिन्नौ
मुखदुःखाद्यनुसंधानाननुसंधानप्रत्यक्षविषयकत्वात्, इत्यनुसंधानेनेत्यर्थः । मनुजसंधानादीत्या-
दिपदेन विद्वज्जगत्कारिणीत्यर्थः ॥ इत्यादिश्रुत्येति ॥ अवादिषयान् अनुत्तेन हि प्रमुखाः इत्यादि-
भुतिपरिग्रहः । इत्यदिश्रुत्याचेत्यादिषवात् ॥ अत्रेव चे प्रकल्पने ॥ इत्यादिस्मृतिपरिग्रहः ।

ननु ‘अनादिप्रकल्पेति’ भुतिर्गन्तव्यवचनेन प्रत्यक्षदिव्यात्मकमित्यादिवाच्यम् ॥ अनादि-

श्रुताधिकवचनं तु “यथा नीतिपरो राजा” इत्यादिषत् “स्वर्गकामो यजेत” इत्यादिषत् युक्तम् । अन्यथा “इति सृष्टौ विनिश्चिता” इति पूर्वेण, “स पूज्यः सर्वभूतानाम्” इत्युत्प्रेरण जीवभेदवाक्येन विरोधात् । नचाविद्यैक्येन तदुपहितजीवसर्वैकत्वेऽप्यतः करणोपहिता-नामनेकत्वात् बहुमुक्त्यवस्थेति वाच्यम् । जीवभावेऽतः करणोपाधेरपि संश्लेषे बहुजीववादा-पातात् । अननुगमाच्च । अतंत्रत्वे देहादिनिवृत्तिवदन्तःकरणनिवृत्तेरप्यमुक्तित्वेनोक्तव्य-वस्थायोगात् ।

एतेनैव हिरण्यगर्भ एव ब्रह्मप्रतिविंबो मुख्यो जीवः । अन्ये तु तत्प्रतिविंबभूता जीवभासाः संसारादिभाज इति निरस्तम् । हिरण्यगर्भमुक्तिः प्राक्स्थाप्यमुक्त्यापातात् । अतीतहिरण्यगर्भमुक्तेः श्रुत्यादिसिद्धत्वेनेदानीं संसार्युपलंभायोगाच्च । सादिहिरण्यगर्भ-प्रतिविंबवत्स्य संसारस्य सादित्वापाताच्च । नचातीतकल्पानामानंत्येनैकैकस्मिन्कल्पे एकैकस्य मुक्तावपि एकैकमावापचये माषराक्षपचयवत् क्रमेण सर्वजीवमुक्तेरिदानीं संसारोपलंभो न स्यादिति वाचकम् , कल्पानंत्यातृक्ष्णानंत्य इव क्ष्णानंत्याजीवानंत्येऽतिशयस्य “अतीता-माययेति ॥ यथा नीतिपरो राजेत्यादौ प्रत्येकमेकत्वाभिप्रायेण एकवचनमिदं यथा जीव इत्येक-वचनमपि प्रत्येकमेकत्वावुपपन्नमिति न बहुत्वव्यवच्छेदकमिति भावः ॥ अन्यथेति ॥ यथा जीव इत्येकवचनस्य बहुत्वव्यवच्छेदकत्व इत्यर्थः । ननु न अनेकजीवत्वं, जीवोपाधेरविद्याया एकत्वात्, नचैवं बहुमुक्त्यवस्थानुपपत्तिः । तस्यैकस्यैव जीवस्य नानान्नःकरणोपाधिप्रयुक्त-मेवसाक्षेन तदुत्पत्तेरित्याशंक्य निराकरोति ॥ नचेति ॥ जीवभावे अन्नःकरणमपि तन्वं न वा, अद्योऽप्यविद्याया समुच्चिनं तन्त्रम् उत प्रत्येकमिति विचिन्त्य आद्यं वृथयति ॥ जीवभावा इति ॥ अविद्याया एकत्वेऽपि अन्नःकरणमेवप्रयुक्तमेवव्यावश्यकत्वादिति भावः । द्वितीयं वृथयति ॥ अननुगमाच्चेति ॥ अविद्यान्तःकरणयोरेनुगतधर्माभावेन स्वात्मन्देशेण द्वयोरपि जीवत्वोपाधिन्वे जीवशाब्दस्य नानार्थत्वप्रसंगमिति भावः । नाभ्यस्य इत्याह ॥ अतंत्रत्वं निति ॥ श्रुत्यादिसिद्धत्वेनेति ॥ यच्च ब्रह्मा एवमानदृष्टव्यां वाचं वदन, ब्रह्मा न्यो वदति ज्ञानविद्यां वदस्य मावां विमिमीत उ त्वः । मुक्तैः स्वपार्षदैः पूर्वैः ब्रह्माद्यैश्चैव संयुतम् । ब्रह्मा ददर्श तपसा मगधन्तं इति प्रमुमु ॥ इत्यादिभुविष्मृतिमिद्वत्त्वेनेत्यर्थः ॥ सादिहिरण्यगर्भप्रति-विंबवत्त्वेति ॥ सादिहिरण्यगर्भप्रतिविंबभूतजीवस्य संबंधी एवमन्तारान्नकथ्येत्यर्थः । पूर्वमपि

नामसाधैव बाधंतः सहिताः क्षणाः । अतोऽप्यनंतगुणिता जीवानां राक्षसः पृथक्”
इत्यादिभ्युतिसिद्धत्वेन प्रतिक्षणमेकैकमुक्तावपीदानीं संसारोपलंभतंमवात् । तस्मात्

“एकजीवमतं शब्दपुक्तिप्रत्यक्षवाचितम् ।

तदप्रमाणतायां तु सोऽपि जीवे न सिद्ध्यति” ॥

तस्माज्जगत्वाविद्यकमिति ।

॥ इति एकजीवाज्ञानकल्पितत्वभङ्गः ॥ ४३ ॥

केवास्मिन्मुक्त्यभ्युपगमे बाधकमात्रांशस्य विराडरोति ॥ नचेति ॥ नच बाधकमिति सम्बन्धः ।
उपसंहारमुक्तमर्थं संगृह्णाति ॥ तस्मादिति ॥ परमप्रकृतमुपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ उक्त-
रीत्या जीवस्य कल्पकत्वासंभवादित्यर्थः ।

॥ इति एकजीवाज्ञानकल्पितत्वभङ्गः ॥ ४३ ॥

॥ अथ अविद्यालक्षणभङ्गः ॥ ४४ ॥

यद्योक्तमनादिभावरूपत्वे सति ज्ञाननिवर्त्यत्वं भ्रमोपादानत्वं वाऽविद्यालक्षणम् । प्रमाणं त्वद्वयज्ञो मामन्यं च न जानामि त्वदुक्तमर्थं न जानामीत्यादिप्रत्यक्षम्, तथा एतावन्तं कालं न किञ्चिद्वदमवेदिवमिति परामर्शसिद्धसौषुप्तिकानुभवः । तथा प्रमाणज्ञानं स्वप्रागभावव्यतिरिक्तस्वविषयावरणस्वनिवर्त्यस्वदेशगतवस्तुवन्तरपूर्वकम् । अप्रकाशितार्थ-

॥ अथ अविद्यालक्षणभङ्गः ॥ ४४ ॥

ननु जगत् आधिपत्यं दुर्निवारम् (दुर्बारमिति ज.) अविद्यालक्षणप्रमाणस्वरूपपर्यालोचनायां तस्यानिर्वचनीयाविद्याकार्यत्वसिद्धेरित्याशङ्क्य मिरासाय एकोकानि तल्लक्षणप्रमाणान्यनुभवति ॥ यद्योक्तमिति ॥ अनादीति ॥ अत्र सति सममीमहिम्ना अनादिभावरूपत्वज्ञाननिवर्त्यत्वयोः सामानाधिकरण्यं लभ्यते तेनानादित्वभावरूपत्वोभयसमानाधिकरणं ज्ञाननिवर्त्यत्वं तल्लक्षणमित्युक्तं भवति । तत्र भ्रमप्रागभावयोरतिष्ठामिवावराण्य सत्यन्तम् । ब्रह्मणि तद्वारणाय ज्ञाननिवर्त्यत्वमिति । एतच्च लक्षणं प्रागभावनिवृत्तिर्ज्ञानातिरिक्तोत्पत्तेरिति बोध्यम् । अत्रानादिभावे सतीति वक्तव्ये तस्याः भावरूपत्वोक्तिर्ब्रह्मणो भावत्वमपि नेति (व्यापनाय पा) स्थापनाय । साक्षाज्ज्ञाननिवर्त्यत्वमत्र विवक्षितमिति न ज्ञानाद्विभागादावतिष्ठामिरिति ब्रह्मण्यम् ॥ भ्रमोपादानत्वमिति ॥ भ्रमोपादानत्वं परिणामितयैव विवक्षितम् । तेन न ब्रह्मण्यतिष्ठ्यातिः ॥ भ्रमेति ॥ मृत्पिण्डादावतिष्ठामिवावराण्य ॥ अद्वयम् इति ॥ यद्यप्यद्वयम् इति वा मामन्यं च न जानामीति वा विषयविशेषपुरस्कारेण नाज्ञानप्रत्यक्षमस्ति । तथापि ज्ञानातिरिक्तार्थविषयाज्ञानप्रत्यक्षाकारप्रवर्तनपरमिति ब्रह्मण्यम् । न किञ्चिद्वदमवेदिवमिति किञ्चिच्छब्दोऽपि ज्ञानव्यपार एव ब्रह्मण्यः ॥ इति परामर्शमिद्वेति ॥ एवमाकारम्भूतिरूपकपर्यायानुपपत्तिकल्पयेत्यर्थः । यद्यप्यद्वयम् इत्याद्यनुभववत् सौषुप्तिकानुभवोऽपि आधिक्य एव । तथापि वादिभेदेन तथातयानुभवविशेषोक्त्यामो नाधिक इति भावः । यद्वा अद्वयम् इति ज्ञानप्रकाशानुभवस्य ज्ञानाभावाविषयत्वेनाम्यथासिद्धिशङ्का स्वप्नवर्तीति, अनम्यथासिद्ध्यामिकानुभवस्य प्रमाकत्वेनोक्त्यास इति ब्रह्मण्यम् ।

प्रमाणज्ञानमिति ॥ अत्र प्रमाणसिद्धिराणं ज्ञानावधारणो वाधकारणाय । ज्ञानमिति प्रमाणस्यैव भावसाधनत्वज्ञापनाय । तत्फलं वाच्यं करणसाधनत्वादिभ्रमनिरासः । स्पृष्टमित्यमिति ॥ स्वप्रागभावज्ञादावार्थान्तराणां वार्तायामित्यर्थः ॥ अप्रकाशितमिति हेतुविशेषणं

प्रकाशकृत्वात् । अंशकारे प्रथमोत्पत्त्यप्रदीपप्रभावदिति विवरणोक्तमनुमानम् । स्वप्रागभावं
 खोत्यादकारं स्वप्रतिबन्धकारं विषयगतमज्ञातत्वं च व्युत्पत्तितुं साध्यविशेषणानि । तथा
 चैत्रप्रभा चैत्रगतप्रभाप्रागभावातिरिक्तानादिनिवर्तिका प्रमात्वात् मैत्रप्रभावत् । विगीतो
 विग्रमः एतज्जनकाभाप्यातिरिक्तोपादानकः विग्रमत्वात् सम्मतवदिति तत्त्वप्रदीपिकोक्तानु-
 मानम् । तथा “तम ज्ञासीन्” इत्यादिभूतिः, तथा मिथ्याभूतस्वार्थज्ञानात्मकस्य प्रमत्त
 कदाचित्कत्वेन सोपादानत्वात् भावरूपं कार्यानुगुणं मिथ्याभूतमुपादानमनवस्थापरि-
 हाराईमनाद्यंगीकार्यमित्याद्यर्थापत्तिश्च । न च न ज्ञानामीनिप्रत्यक्षं ज्ञानाभावविषयम् ।

द्वितीयादिप्रकाशे व्यभिचारकारणाय । दृष्टान्ते प्रथमोत्पत्तेति विशेषणं द्वितीयादिप्रभायां
 स्वाचनवैकल्यकारणाय ॥ चैत्रप्रमेति ॥ अनानुमाने चैत्रेतिपक्षविशेषणं मैत्रादिप्रभायां तन्माग-
 माचमत्वायां सिद्धसाधनकारणाय । चैत्रेतिपक्षविशेषणमात्रे पक्षमाचच्छेदकहेतोरभेदेन व्याप्ति-
 द्रव्यामेव फलमाचच्छेदकस्मादानीतिकरणत्वेन विवक्षितसाध्यसिद्धेः सिद्धसाधनमेव दोष इत्य-
 प्याहुः । साधने पूर्वज्ञानविषयकत्वेन अर्थात्तरताकारणाय अनादीति । प्रागभावाभावाय तद्व्या-
 दृष्टये अभावातिरिक्तेति । साध्याप्रसिद्धिकारणाय चैत्रगतेति विशेषणानि । इदमप्यनुमानं
 प्रागभावनिवृत्तिः प्रतियोग्यतिरिक्तेति ज्ञेयेति द्रष्टव्यम् । प्रागभावनिवृत्तिः प्रतियोगिकपैवेति मत-
 स्वधारण्येनाप्यनुष्ठानमाह ॥ विगीत इति ॥ एतच्च विशेषणं भ्रमांतरे भ्रमः सिद्धसाधनकारणाय ॥
 एतज्जनक्रेति ॥ एतज्जन्मजनकं तत्त्वार्थं यत् तदतिरिक्तोपादानक इत्यर्थः । आलोपादनकत्वेन
 सिद्धसाधनताकारणात्साध्यातिरिक्तेति । फलमेव साध्याप्रसिद्धिकारणाय एतज्जनकेति । एत-
 ज्जनकाभाप्यातिरिक्तकारणकत्वेनोक्ते तादृशप्रागभावादिप्रकारकत्वात्वेन अर्थात्तरता । तद्विचारणाय ।
 उपादानेति ॥ तम ज्ञासीदिति ॥ अयं तमः क्वं तमसा गूढमित्युत्तरकाचयप्रतिपत्ताकरकचगुण-
 योगात्वाद्यपिपाकम् । नहि प्रविष्टमवस्यस्वर्गापकाले चिदमानन्वं संभ्रम्यतीति । अत्रादिप्रमेन
 ज्ञेयेन हि प्रत्यक्षा इत्यतिशुनिकप्रहः ।

अत्रादिप्रमेणमिथ्याभूतचिदाकाशवर्त्तमानमपि प्रमाचयति ॥ तथेति ॥ सिद्धैव रजत-
 मभादिनिर्वाणरजसवीजानुभवादिना सिद्धान्तेन सिद्धयोः शुद्धिरूपमज्ञानयोरानुभवभावात्वेन
 स्वममनमनात्मकानुबोधोक्तत्वात्साध्याप्रसिद्धिकत्वेन द्रष्टव्यत्वात्प्रागनुबोधेन तद्व्याप्यप्राधान्यात्तरा-
 वेष्टव्यामनवस्यस्वर्गापकाले सिद्धवदितिप्रमेणमिथ्याभूतं च सिद्धमिति । तथाभूतो-

धर्मिण्यात्मनि प्रतियोगिनि च ज्ञानेऽज्ञाते तस्य विषयनिरूप्यत्वेन विषयस्यापि ज्ञाततया तज्ज्ञानाभावायोगात् । अज्ञाते तु हेत्वभावेन ज्ञानाभावज्ञानायोगात् । न च विषयोऽपि सामान्यतो ज्ञायत इति युक्तम् । सामान्यस्य ज्ञातत्वादेव तज्ज्ञानाभावायोगात् । विशेष-ज्ञानाभावे सत्यपि निरूपकविशेषज्ञानाभावेन तन्निरूपितविशेषज्ञानायोगादिति । तत्र भ्रमः । आद्यलक्षणे अव्याप्तिः । सादिशुक्त्यापवच्छिन्नचैतन्यावरकाज्ञानानामनादित्वायोगस्योक्त-त्वात् आरोपिताभावोपादानाज्ञाने भावत्वाभावाच्च । अभावस्य भावोपादानकत्वे असत्यस्य

अज्ञानं विना तादृशकार्यानिर्वाहादित्यर्थापत्तिश्चेत्यर्थः । अत्राविषयेन वस्तुतो निर्धिकारत्वेन उपा-दानत्वेन च श्रुतिप्रतिपक्षस्य ब्रह्मणः श्रुतोभयरूपत्वनिर्वाहाय तद्विशेषणत्वेन विकारिमिथ्याभूताज्ञानं कल्पनीयमित्याद्यर्थापत्त्यन्तरपरिग्रहः । ननु विषयितभावरूपाज्ञाने आमर्थ्यं च न जानामीति प्रत्यक्षं न मानम् । तस्योभयपक्षविसिद्धज्ञानाभावाविषयत्वेनाप्युपपत्तेरित्याद्याह्वय निराकरोति ॥ नचेति ॥ न जानामीत्यनुभवो ज्ञानाभावविषय इति वदता तज्ज्ञानात् पूर्वं धर्मप्रतियोगि-ज्ञानमङ्गीक्रियते नचेति विकल्प्याये आह ॥ धर्मिणीति ॥ तस्येति ॥ प्रतियोगिभूतज्ञानस्येत्यर्थः । तज्ज्ञानाभावायोगादिति ॥ स्वस्वान्तविषयकज्ञानयोः सत्त्वेन स्वस्मिन् विरोधेन तदभावा-संभवादिति भावः । द्वितीये दोषमाह ॥ अज्ञातेति चेति ॥ धर्मप्रतियोगिज्ञानस्याभावप्रत्यक्ष-हेतुत्वेन तदभावे तस्यैवायोगादित्यर्थः । ननु प्रतियोगिभूतज्ञानस्य विषयनिरूप्यत्वेन विषय-ज्ञानसत्त्वेऽपि तत्सामान्याकारमेवेति न तस्य विशेषाकारज्ञानाभावेन विरोध इत्याशङ्क्य तर्हि न जानामीति प्रत्यक्षस्य सामान्याकारज्ञानाभावविषयत्वं त्वयैव नाङ्गीकृतमित्यनुवाचपूर्वकं विशेषा-कारज्ञानाभावविषयत्वमपि तस्य न संभवति । सामग्रीकाधादित्याह ॥ विशेषेति ॥ अव्याप्ति-मेवोपपादयति ॥ मार्दाति ॥ सादिशुक्त्यापवच्छिन्नचैतन्यस्य सादित्वावश्यभावेन तस्य च विषयोत्पत्तिस्त्वभावत्वेन अज्ञानविषयत्वायोगेन (अनाद्यज्ञानविषयत्वायोगेन इति पाठः) विषयो-त्पत्तिस्त्वभावेण ज्ञानेच्छादिषु चिरम्य विषयीकरणरूपव्यापारादर्शनेन च शृङ्गि न जानामीत्या-द्यनुभवविसिद्धतद्विषयकज्ञानस्य सादित्वस्योक्त्यादित्यर्थः । आद्यलक्षणे विशेषणविरहादित्यप्याति-रित्याह ॥ आरोपितेति ॥ उपादानव्योपादेयानुरूपत्वनिर्णयार्थिनि भावः । नयानङ्गीकारं वाच्य-माह ॥ अभवत्येति ॥ ननु आरोपिताभावं प्रति नाज्ञानमुपादानं किञ्च ननु कथमन्यदेषाद्यत-माह ॥ नस्येति ॥ आरोपिताभावस्येत्यर्थः । अज्ञानमकार्ययोरेव ज्ञानाविवृत्त्यनुपपत्तिरिति

सत्त्वोपादानकत्वाभावात् । तत्साक्षाननुपादानकत्वे ज्ञानाविबुद्धिर्न सात् । अथं ब्रह्म वृत्ति-
व्याप्यमपि नेतिमते तदज्ञाने चरयसाक्षात्कारानंतरमाविजीवन्मुक्त्यनुवृत्ते अज्ञाने ऊर्ध्वा-
ग्रन्थाद्विज्ञानत्वसाक्षात्कारानिवर्तिवत्तत्त्ववृत्त्याधोऽग्रत्वादिसोपाधिकप्रमोपादानाज्ञाने च
ज्ञाननिवर्त्यत्वाभावाच्च । नञ्ब्रह्मज्ञानेन ब्रह्माज्ञाननिवृत्तिः जीवन्मुक्त्यनुवृत्त्याज्ञानस्य ज्ञान-
निवर्त्यत्वे च स्वकार्यारम्भकर्मभिः सह पूर्वैवैव साक्षात्कारेण निवृत्तिः सात् । न च
सोपाधिकप्रमोपादानमज्ञानमुपाधिनिवृत्तिसन्निवृत्तज्ञाननिवर्त्यम् । तस्य स्वप्राप्तभावं प्रतीवा-
ज्ञानं प्रत्यप्यन्यनिरपेक्षसैव निवर्तकत्वात् । न हि ज्ञाते कचिदपि न जानामीति धीरमिति,
चेतन्याविद्यासंबन्धेऽसिध्यातिष्ठ । साक्षाज्ज्ञाननिवर्त्यत्वविद्ययापि चानादिपदवैयर्थ्यमसंभवश्च ।

भाषः । अज्ञानविरोधे ज्ञाननिवर्त्यत्वविद्ययाप्यध्यामिरित्याह ॥ शुद्धमिति ॥ अन्तस्तरसाधारण-
मपि वृत्त्यमह ॥ ब्रह्मेति ॥

ननु शुद्धब्रह्म वृत्तिव्याप्त (प. इति पा.)मपि नेति मते न तदज्ञानेऽध्यामिः तस्य ब्रह्मेतर-
विषयकज्ञानेन निवृत्तिसंभवादितावद्युपाह ॥ नहीति ॥ अत्र ब्रह्मज्ञानेनेति ॥ ब्रह्माविषयकज्ञाने-
नेत्यर्थः । नञ् तद्विषयविषयत्वं तन्वम् । साक्ष्येन तदज्ञाननिवृत्तौ तद्विषयकज्ञानत्वस्यैव तन्व-
त्वात् । अन्यथा निकर्तकज्ञानस्य निर्विषयत्वेन घटानिबत् ज्ञानत्वाभावाप्रसङ्गात् । घटादेरपि वृत्ति-
व्याप्यत्वाभावाप्रसङ्गाच्चेति भाषः । आरम्भकर्मभिः सहोत्पत्त्या उपादाननिवृत्तौ तदुपादेयनिवृत्त्य-
कथंमहं नूचमिति ॥ पूर्वैवेति ॥ अन्यथा उत्तरेणापि निवृत्तिर्न स्यादिति भाषः ॥ अन्य-
निरपेक्षेति ॥ स्वनिवर्त्यैतत्साक्षात्कारकारणानपेक्षस्येत्यर्थः ॥ नहीति ॥ अन्यथाज्ञातेऽपि ज्ञाने
कारणान्तरविषयमेवाज्ञाननिवृत्तिविषयमेव न जानामीति धीरसङ्गादिति भाषः । नञ् न जाना-
मीत्यनुमेयमज्ञानमेव प्रतिकथयामिति वाच्यम् । तत्तात्पर्यज्ञानस्य सुखादिबन्त एवाभ्युपगम-
जातैकसत्त्वनिवृत्त्यभावाप्रसङ्गात् । नचैवं सोपाधिकप्रमोपादाने अज्ञानानुपादानमसङ्गतम् ।
तत्रापि न जानामीत्यनुभवबलमेवाज्ञाननिवृत्त्यवयवंभावादिति वाच्यम् । एवाभ्युपगमादायैव
मत्राभ्याप्युपादानमिति ॥ सैनन्वेति ॥ नञ् चैतन्याविद्यासंबन्धेऽविद्याकथनसंबन्धनिवृत्ति-
निकर्तने ननु बाधेवेति वाच्यम् । चैतन्यातिरिक्तस्य सर्वस्यापि परेषु ज्ञाननिवर्त्यत्वाङ्गीकारादिति
भाषः । ननु चैतन्याविद्यासम्बन्धव्याविद्यानिवृत्तिद्वारा ज्ञाननिवर्त्यत्वेऽपि न साक्षाज्ज्ञान-
निवर्त्यत्वम् । अतो न तत्तात्पर्यमिति वाच्यम् । साक्षादिति ॥ अनादिपदवैयर्थ्यमिति ॥
शुद्धिद्वाराः स्वसाक्षाज्ज्ञानविषयकत्वाभावादिति भाषः ॥ अनादिन्वाधोगत्वेति ॥ अज्ञानस्य

कल्पितत्वेन दोषजन्यधीमात्रशरीरस्वाज्ञानस्थानादित्वायोगस्योक्तत्वात्, ज्ञाननिवर्त्यस्या-
भावविलक्षणस्य रूप्यवदनादित्वायोगाच्च । अज्ञानसंबन्धोऽपि पक्षतुल्यः । नचाज्ञानत्वा-
नाधिकरणत्वमुपाधिः, पक्षेतरत्वात् । अवच्छिन्नाज्ञाने साध्याभ्यासेष्वेव । व्यतिरेकासिद्धेर्ब्र-
ह्मन्मते अज्ञानस्य भावाभावविलक्षणत्वेन भावत्वाभावाच्च । भावविलक्षणस्याभावत्वनियमेन
भावविलक्षणे अभाववैलक्षण्यस्याप्ययोगाच्च । अपिचानादेरभावविलक्षणस्यात्मवदनिवर्त्य-
त्वम् । नच भावत्वमात्मत्वं बोधाधिः । अत्यन्ताभावे असति च साध्याभ्यासेः । त्वन्मते
कल्पितत्वेन शुक्तिरूप्यादिवत् दोषजन्यधीमात्र(शरीरत्वापत्त्या इति पा.)स्वरूपत्वापत्त्या प्रतीत्य-
भावकालेऽभावादित्यर्थः । किञ्च विमतमज्ञानं सादि ज्ञाननिवर्त्यत्वे सति अभावविलक्षणत्वात्
शुक्तिरूप्यादिवदित्यनुमानेन ज्ञानस्य सादित्वसिद्धेरनादित्वाभावा इत्याह ॥ ज्ञाननिवर्त्यस्येति ॥
अत्र च ऋद्धाणि प्रागभावे च व्यभिचारवारणाय विशेषणद्वयम् । नन्वज्ञानसंबन्धे व्यभिचार
इत्याशङ्क्याह ॥ अज्ञानसंबन्धोऽपीति ॥ एतच्छोपलक्षणम् । जीवत्वाधिकमपि पक्षतुल्यमिति
बोध्यम् ॥ पक्षेतरत्वादिति ॥ बाधानुपनीतपक्षेतरत्वस्यऽपि दृष्टकत्वे अनुमानमात्रोपपक्षेत्प्रसङ्गा-
दिति भावः । अवच्छिन्नेति ॥ घटाद्यवच्छिन्नवैतन्यस्य सादित्वेन तद्विषयकाज्ञानस्यापि सादि-
त्वेन तत्रोपाप्यभावात्साध्याभ्यासेरित्यर्थः ॥ व्यतिरेकेति ॥ यत्राज्ञानत्वानाधिकरणत्वाभावोऽज्ञान-
त्वाधिकरणं तदाज्ञाने सादित्वाभावस्य संविध्यतया व्यतिरेकव्याप्तिसिद्धेरुपाधिरप्रयोजक
इत्यर्थः । अज्ञानस्य भावत्वासंभवादपि अस्संभवाद्वाह ॥ त्वन्मत इति ॥ नन्वभाववैलक्षण्यमेव
माकल्यं विवक्षितमिति नास्संभवं इत्यत्र आह ॥ भावविलक्षणस्येति ॥ अभावत्वं हि भाव-
वैलक्षण्यमेव नन्वव्यतिरिति भावः । विलक्षणेऽज्ञानेऽभाववैलक्षण्यस्याप्यभावादित्यर्थः ।

किञ्च विमतं न ज्ञाननिवर्त्यं अनादित्वे सति अभावविलक्षणत्वात् आत्मवदित्यनुमाने-
नाज्ञानस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वाभावा(ज्ञाननिवर्त्यत्वाभिज्ञेति पाठः)सिद्धेरप्यसंभवं इत्याह ॥ अपि-
क्षेति ॥ अत्र च शुक्तिरूप्ये प्रागभावे च व्यभिचारवारणाय विशेषणद्वयम् ॥ भावत्वमिति ॥
अज्ञानस्य भावाभावविलक्षणत्वेन तत्र साधनाभ्यापकत्वं साध्यव्यापकत्वं चाग्ननीति भावः ॥
अन्यन्ताभाव इति ॥ एतच्च मिथ्यात्वशरीरप्रविष्टात्मनाभावोऽधिकरणातिरिक्तः सत्यक्षेति
मतेवेति बोध्यम् ॥ त्वन्मत इति ॥ तथाचाग्निं यादरां भावत्वं तदरागज्ञानेऽपीति तत्र न
साधनाभ्यामिति भावः । नचाभावत्ववत् भावत्वमवच्छेदोपाधिः । तथास्मति त्वन्मते निर्धर्म-
कस्यात्मनो भावत्वाभावमसङ्गादिति भावः । उक्तानुमानं विवरणोक्तप्रयोजकत्वमुपाध्यन्तं च

आत्मन्यप्यभाववैलक्षण्यातिरेकेण भावत्वाभावात् । यदत्रोक्तं विवरणे न सादित्वमनादित्वं वा विनाशाविनाशयोर्निमित्तम्, किंतु विरोधिसन्निपातसन्निपातौ । किंचानादिभावो न निवर्तत इति सामान्यव्याप्तेरज्ञानं ज्ञाननिवर्त्यमिति विशेषव्याप्तिर्वैलीयसी, अपि-
चाभाववैलक्षण्यादात्मवदनिवृत्तौ भाववैलक्षण्यात्प्रागभाववन्निरुद्धिः किं न स्यादिति ।

तच्च । अनादिभावत्वेनैव विरोध्यसन्निपातस्याप्यनुमानात् । यः पर्वतः सोऽनघिक इति विशेषव्याप्तिरित्यतिप्रसंगाच्च । त्वदभिमतानाद्यज्ञानस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वे दृष्टान्ताभावेनाज्ञान-
स्यध्वेन मादिग्रन्थादिमाधारण्ज्ञानविरोधिसमात्रस्य विवक्षणीयत्वेन विशेषव्याप्तिरुपायोगाच्च । भाववैलक्षण्येन निवृत्तावन्तंताभावस्य ध्वंसस्य च निवृत्त्यापाताच्च । अविद्यानिवृत्तिरूपमोक्षाभा-
वोऽपि भवेवापाद्यते । प्रतीतिमात्रशरीरस्याज्ञानस्य यावत्सर्वविषयधीरूपमाक्षिप्तमन्वमुत्पत्तिनिय-

दृष्टयितुमनुवर्तति ॥ यदत्रेति ॥ निमित्तमिति ॥ प्रयोक्तृत्वमित्यर्थः ॥ किन्त्विति ॥ तथाचानि-
वृत्तौ विरोध्यसन्निपात एव प्रयोक्तृ इति स एवोक्तचित्ति भावः ॥ वैलीयसीति ॥ अन्यथा
यज्जन्तं तद्विनाशीति स्वभावव्याप्तेरविनाशे ध्वंस इति विशेषव्याप्तिर्वाधिका न स्यादिति भावः ।

किञ्च चिन्मन्त्रानं निवर्तते अनादित्वे तस्यभावविलक्षणत्वादात्मवदित्यनुमाने, चिन्मन्त्र-
ज्ञाननिवर्त्य भावविलक्षणत्वात् प्रागग्रहणवदिति प्रतिपक्षमाह ॥ अपिचेति ॥ अनुमानादिति ॥
चिन्मन्त्रज्ञानं विरोधिसन्निपातवहितं अनादित्वे तस्यभावविलक्षणत्वादात्मवदित्यनुमानात् पक्षे
विरोध्यसन्निपातकपोलचित्तिरेवं तस्य साधनाभ्यासकत्वमिति । ननु यः पर्वतः सोऽनघिक इति
विरोध्यसन्निपाते न, भूयवति चर्वत एव प्रकृतस्य प्रपक्षेण वदन्नुपसर्गविरित्यदुपेराह ॥
त्वदभिमतोति ॥ दृष्टान्ताभावेनेति ॥ नच यत् निवर्तते तत्ज्ञानमेव न भवतीति विरोध्यसन्नि-
पातव्याप्तिरस्तीति वाच्यम् । विरले साधकाभावेन तस्याप्रयोक्तृत्वमिति भावः । किञ्च चिन्मन्त्र-
ज्ञानविकर्षे आत्मवैलक्षण्यादित्यत्र चिन्मन्त्रादित्वे सति भाववैलक्षण्यं हेतुः उत भाववैलक्षण्य-
मात्रमिति विवक्ष्य तत्तत्तत् प्रत्याह ॥ अन्यन्ताभावस्येति ॥ द्वितीयं प्रत्याह ॥ ध्वंसस्य
वेति ॥ कण्ठावस्थानिवृत्तौ मोक्ष एव न वदन् तस्याविद्यानिवृत्तिकृत्यादिति तस्याः निवृत्ति-
रूपस्यभ्युपेक्षेति नोक्त इति त्वत्तच्छब्दः ॥ अविद्येति ॥ तथाचाविद्यानिवृत्तिकृतत्वे मोक्षस्योक्त-
दोषः स्वदेहेत्येव एव मोक्ष इति वाक्यः ।

किञ्च कथञ्चनं निवर्तते तर्हि त्वद्व्युत्पत्त्यासिभाविकत्वमेव न स्यात् । आसिभासिकस्य

मेन निवृत्त्ययोगाच्च, अज्ञानस्वातंत्र्यताभावप्रतियोगित्वरूपमिध्यात्ववतो निवृत्त्ययोगसोक्तत्वाच्च ।
द्वितीयलक्षणेऽपि यावन्ति ज्ञानानि तावन्त्यज्ञानानीतिमते अभ्रमपूर्वकप्रमानिवर्त्याज्ञाने
अभावारोपनिवर्तकप्रमानिवर्त्याज्ञाने चान्याप्तिः । अभावस्य निरुपादानकत्वात् ।
सोपादानकत्वेऽपि भावरूपाज्ञानोपादानकत्वायोगात् । किंच नञ् जगदुपादानमायाधिष्ठान-
मितिपक्षे दोषाभावेऽपि मायावच्छिन्नं ब्रह्मोपादानमितिपक्षे असंभवः । रज्ज्वाः सूत्रद्वयमिष
मायाम्रक्षणी उपादाने इतिपक्षे प्रतिव्याप्तिः । अपिचार्यज्ञानरूपस्य भ्रमस्य भावविलक्षणत्वेन

यावत्प्रतीतिसत्त्वमनुवृत्तिरित्यमात् । अविद्याप्रतीतेरनित्यसाक्षिरूपत्वाविति बाधकान्तरमाह ॥
प्रतीतिमात्रेति ॥ निवृत्त्ययोगस्येति ॥ अन्यथा नृशृङ्गादेरपि निवृत्तिः किं न स्यादिति भावः ॥
द्वितीयलक्षणेऽपीति ॥ भ्रमोपादानत्वं वेत्युक्तद्वितीयलक्षणेऽपीत्यर्थः ॥ अभ्रमपूर्वकेति ॥ नञानादौ
संसारे सर्वस्यापि शुक्लपितृज्ञानस्य यत्किञ्चिद्भ्रमजनकत्वसंभवाद्भिनिगमनाधिरहेणैकधम-
जनकत्वाद्वा अभ्रमपूर्वकप्रमानिवर्त्यज्ञानमेव नास्तीति नाप्यामिरिति वाच्यम् । सर्वज्ञानेऽपि भ्रम-
रूपकलोपादानत्वाविश्रयेन सन्निधाप्यातिः । चिदयाचरणं विनैकधमजनकत्वायोगेन पूर्वेषाण्यज्ञाने-
नैकदैव तद्विषयाचरणावस्थंभावे चिनिगमनाविरहादेव तद्विषयैकैकप्रमथैव तद्विषयकसर्वज्ञानस्यापि
निवृत्त्यापाताच्च ।

नचैव, तत्रैव शुक्लपितृ तस्यैव पुंसः कालान्तरे रूप्यभ्रमानाचरोः । नच भ्रमोपादान-
योग्यत्वमेव लक्षणम् । योग्यत्वस्योपादानत्वावच्छेदकपर्यवसितस्य तदभिप्रत्याज्ञानत्वावतिरिक्तस्या-
सिद्धेः । ब्रह्मानवस्यवाचाप्यनिरुक्तेरिति भावः ॥ अभावारोपेति ॥ आरोप्यत इत्यारोपो
भावात्प्रको य आरोहः तद्विचलनकेत्यर्थः ॥ अभावस्येति ॥ अन्यथा घटादिभ्रंसस्यापि सोपादान-
त्वापत्त्या तद्विदुष्या विदुषी घटाद्युत्पन्नजनप्रसङ्गः । नच घटनिवृत्तेर्निवृत्तिर्घटाद्यैव घटविरोधिनीति
युक्तम् । तथापि निवृत्त्युपादानानवस्थाप्रसङ्गान् । तथाच भावारोपनिवर्तकप्रमानिवर्त्याज्ञानं
तदारोपनिमित्तमेवेति भावः ॥ सोपादानत्वेऽपीति ॥ अयं चाभ्युपगमत्वात् इति इष्टव्यम् ।
भावरूपेति ॥ अन्यथा उपादानोपादेययोः समानस्यभावत्वाविश्रयेन उपादेयस्य भावत्वं उपा-
दानस्य अभावत्वं स्यात् । नच गोमयवृद्धिकारी व्यभिचारः । तयोः पृथक्पृथक्तया उपादानोपादेय-
भावस्यैवासिद्धेरिति भावः ॥ दोषाभावेऽपीति ॥ अन्यमानदोषाभावेऽपीत्यर्थः ॥ मायार्च्छिन्न-
मिति ॥ मायावच्छिन्नाज्ञानस्य सूत्रादिवस्तुपादानत्वावच्छेदकत्वेन भ्रमोपादानत्वाभावाविति भावः ।
अपिप्राप्तिरिति ॥ ब्रह्मणीतिशेषः ॥ अर्धज्ञानरूपस्येति ॥ अर्धकल्प्य ज्ञानकल्प्य वेत्यर्थः ॥

प्रति विषयस्य स्वपुण्यादेरसत्त्ववत् सत्यसाक्षिवेषाज्ञानादेर्मिथ्यात्वबोधोपपत्तेः । एतावन्तं कालं रजतज्ञानमासीदितिज्ञानस्य सत्त्वानुसंधानाच्च, असद्वैलक्षण्यमात्रेण सत्त्वानुसंधाने च सद्वैलक्षण्येन नासीदित्यनुसंधानापातात् । अर्थेऽप्यासीदित्यनुसंधानापाताच्च । एतावन्तं कालमिहादर्शं मुख्यमासीदित्यनुसंधानं तु प्रतिर्विषयस्य छायादिब्रह्मसत्त्वत्वात् । किंच अज्ञानस्य भावविलक्षणत्वात् सद्वैलक्षण्यत्वाच्च नोपादानत्वम् । अन्यथा तत्त्वज्ञानप्रागभाव एव भ्रमोपादानं स्यात् । उपादानत्वे च भावत्वं सत्त्वं च तत्रम्, न त्वभावविलक्षणत्वमसद्वैलक्षण्यत्वं वा गौरवात् । किंच यद्यदनुविद्धतया भाति तद्यदुपादानकम् । नच रूप्यं तज्ज्ञानं वा अज्ञानमिति भाति ।

यत्तु ज्ञाननिवर्त्यत्वमज्ञानलक्षणम् । नच प्रपञ्चेऽतिव्याप्तिः । तस्याज्ञानपरिणामत्वात् । नहि पृथिवीलक्षणस्य षटादावतिव्यप्तिरिति । तत्र । जीवन्मुक्त्यनुवृत्त्याज्ञानादावध्याप्यादे-

विपर्यये पर्यवसानमित्याह ॥ एतावन्तमिति ॥ नच त्वनुसंधानं भ्रमः । बाधकाभावापिति भावः । ज्ञाने सत्त्वानुभवस्यान्यथासिद्धिमाशङ्क्याह ॥ असद्वैलक्षण्येति ॥ तथाच सत्त्वानुसंधाने सत्त्वमेव प्रयोजकम् । असत्त्वानुसंधाने चासत्त्वमेव प्रयोजकमिति भावः । ननु सत्त्वानुसंधाने सत्त्वस्य प्रयोजकत्वेऽसति प्रतिक्रमे सत्त्वानुसंधानमेव न स्यादित्याद्याह्वय निराकरोति ॥ एतावन्तमिति ॥ सत्यत्वादित्यस्यान्तरं युक्तमिति शेषः । पूर्वमर्थज्ञानरूपस्य भ्रमस्य भावविलक्षणत्वावसद्वैलक्षण्यत्वाच्च निरुपादानत्वमभिधाय सम्प्रति तत्र एवाज्ञानस्य नोपादानत्वमित्याह ॥ किञ्चाज्ञानस्येति ॥ अन्यथेति ॥ भावविलक्षणस्याप्युपादानत्व इत्यर्थः । (सति भावत्वं सत्त्वं भावत्वमिति अधिकपाठः) ॥ तन्त्रमिति ॥ उपादानत्वावच्छेदकमित्यर्थः । एतावत्परीत्या, सिद्धान्ते व्यादेरनुपादानत्वेन तत्र तस्यातिप्रसक्तत्वादित्यवधेयम् ॥ यद्यदनुविद्धतयेति ॥ यदभिमतयेत्यर्थः । अद्वैत्वमेवाज्ञानत्वमिति तद्वचश्चिच्छब्दस्य लक्षणत्वेनातिव्याप्यादिशेषाभावात् ज्ञाननिवर्त्यत्वमेव तद्वक्तव्यम् । नहि पृथिवीत्वावच्छिन्नस्य लक्षणत्वे गन्धवत्त्वस्य षटादावतिव्यप्तिरिति वक्तुं शक्यमिति यस्मिन् तस्मिन् वृत्त्यनुमनुचरति । यद्विनि ॥

अज्ञानपरिणामत्वाद्युक्तिः प्रपञ्चव्यापि अहम्ब्रह्मण्यनावच्छेदकावच्छिन्नत्वज्ञापनार्थेति ब्रह्मव्यम् । अज्ञानावाधित्यादिष्वान् स्रोताधिक्यभ्रमोपादानाज्ञानपरिग्रहः । अथवाप्रादे- रित्यादिपर्यवेनासम्भवपरिग्रहः ॥ विप्रतिपक्षमिति ॥ विषयावरकत्वानिर्वचनीयम्ब्रह्मपञ्चादिना

रुक्तत्वात् । यद्भावरूपाज्ञानं विप्रतिपक्षं तस्य शुक्तिरूप्यादिव्यावृत्तस्य कारणावस्थानाद्य-
ज्ञानस्यैव लक्षणीयत्वेन रूपित्वस्य तेजोलक्षणत्वे तत्परिणामेऽप्यवादाविवाद्यापि प्रपञ्चेऽति-
व्याप्तेः । पृथिवीलक्षणेऽपि कारणावस्थस्यैव लिलक्षयिवित्तत्वे षटादावतिव्याप्तिरेव, साक्षा-
त्तदप्रक्षेपेनोपादाननिवृत्तिद्वारेण ज्ञानेन निवर्त्ये प्रपञ्चेऽतिव्याप्तिपरिहारेऽपि “अभावाभावो
भावव्याप्य” इतिमते ज्ञानप्रागभावस्यापि साक्षात्प्रतिवर्त्यत्वाच्च । अन्यथाविवरणाविधानु-
माने आद्यविशेषणवैयर्थ्यम् ।

॥ इति अविद्यालक्षणभङ्गः ॥ ४४ ॥

विप्रतिपक्षमित्यर्थः ॥ कारणावस्थानाद्यज्ञानस्यैवेति ॥ अन्यथाभूतकार्यसाधारण्येनापि लक्षण-
कथने विप्रतिपक्षमिदमस्त्वनेन वैयर्थ्यमेव स्यादिति भावः । ननु कारणावस्थस्यैव लक्षणीयत्वेऽपि
कार्ये अतिव्याप्तिर्न दोषः । कार्यकारणयोरेवादित्याहोपपत्त्याह ॥ रूपित्वस्येति ॥ अन्यथा रूपित्व-
मेव तेजोलक्षणं स्यादिति शङ्कः । एतच्चोपलक्षणम् । कृपान्तरेणामेवस्य सर्वत्र सुलभतयाति-
व्याप्तिः अपि दोषो न स्यादित्यपि बोध्यम् ।

नन्वेवं कार्यकारणस्य साधारण्यत्वा गण्यत्वाच्च पृथिवीलक्षणं (न) स्यादित्याहोपपत्त्याह कार्यकारण-
साधारण्येन लक्षणीयत्वेऽतिव्याप्तावस्थेऽपि कारणावस्थस्यैव लक्षणीयत्वे अतिव्याप्तिरित्येवे-
त्याह ॥ पृथिवीलक्षण इति ॥ ज्ञानप्रागभावस्यापीति ॥ तथाच तत्रातिव्याप्तिरिति भावः ॥
अन्यथेति ॥ अभावाभावो भावव्याप्य इति अतस्यैवाभाव इत्यर्थः ॥ आद्येति ॥ स्वप्रागभाव-
व्यतिरिक्तः इत्यर्थः ।

॥ इति अविद्यालक्षणभङ्गः ॥ ४४ ॥

॥ अथ भावरूपाज्ञानप्रत्यक्षभङ्गः ॥ ४५ ॥

यच्चाज्ञाने प्रत्यक्षं मानमित्युक्तम् । तच्च । त्वन्मतेऽप्यहमर्थस्य भावरूपाज्ञानाभयत्वे-
नाहमज्ञोऽहं न जानामीत्यादेः प्रामाण्याय ज्ञानाभावविषयत्वावश्यभावात्, साक्षिविषय-
सुखदुःखाज्ञानादावै प्रतिभासिके च भावरूपाज्ञानाभावेन सुखं न जानामि शुक्तिरूप्यं न
जानामीत्यादेः ज्ञानाभावविषयत्वे वक्तव्ये त्वदुक्तमर्थं न जानामीत्यादेरपि तथात्वाच्च ।
त्वन्मते परोक्षदृष्टेर्विषयावरकाज्ञानानिवर्तकत्वेन परोक्षतो ज्ञातेऽपि न जानामीत्यनुभवा-
पाताच्च । त्वन्मते जडावरकाज्ञानाभावेन त्वदुक्तमर्थं न जानामीत्यादेरपि प्रामाण्याय
ज्ञानाभावविषयत्वाच्च । नच जडे आवरणरूपातिशयाभावेऽपि विज्ञेयरूपातिशयस्य सत्त्वा-

॥ अथ भावरूपाज्ञानप्रत्यक्षभङ्गः ॥ ४५ ॥

त्वन्मत इति ॥ अज्ञानस्य चिन्मात्राभितत्वाभ्युपगमेनाहमर्थस्य स्वात्थात्वात् । तच्चिष्ठतया
प्रतीयमानमज्ञानमज्ञावरकमेव । अन्यथा तत्प्रतीतेः प्रमात्वमेव न स्यादिति भावः । नच घटे
रूपमित्यत्र घटत्वस्योपाधित्वेन यथा न रूपाभयानुकोटि (कोटि) विवेकाः तथाहमज्ञ इत्यत्रा-
व्यवहारस्योपाधित्वेन नाज्ञानाभयकोटिनिवेश इति तत्प्रतीतेर्भावरूपाज्ञानविषयत्वेऽपि न प्रमात्व-
क्षतिरिति बाध्यम् । तथाप्युपहितस्यानुपहितावस्थत्वेनाज्ञानस्य तदाभितत्वे त्वदभ्युपगतानुप-
हितत्वैतन्मात्राभितत्वासिद्धेः । खिद्यच्छिद्येरहमर्थत्वस्वीकारेण तच्चिष्ठधर्मस्योपाधित्वेऽपि
खिद्यर्थवदखिद्यर्थस्याज्ञानाभयत्वस्य पुनिरस्तया तत्प्रतीतेः प्रमात्वनिर्वाहाय तद्विषयाज्ञानस्य ज्ञाना-
भावरूपत्वावश्यभावाच्चेति, क्लृप्तज्ञानाभावरूपविषयत्वस्यैवोचितत्वादित्यर्थः ॥ न जानामीत्यादेः ॥
सुखदुःखाज्ञानादाविति ॥ सुखदुःखाज्ञानविषयादावित्यर्थः । अत्रापिपदेन इच्छाद्वेषादिपरिग्रहः ।
भावरूपेति ॥ भावरूपाज्ञानस्यानभ्युपगमेनेत्यर्थः ॥ तथात्वाच्चेति ॥ तन्मात्रेण क्लृप्तज्ञानाभावरूप-
विषयत्वस्यैवोचितत्वादित्यर्थः । न जानामीतिप्रतीतेः भावरूपाज्ञानविषयत्वे बाध्यकमप्याह ॥
त्वन्मत इति ॥ विज्ञेयरूपातिशयस्येति ॥ तज्ज्ञानातिशयवशमित्यस्यैव तद्विषयत्वादित्यर्थः ॥
विज्ञेयमद्भावेऽपीति ॥ घटत्वपटत्वयोः परस्परविरुद्धाप्यन्वाप्रतिस्पर्धानवशात् शब्दाभासस्य
बोधकत्वेन तज्ज्ञान्यभावेनविश्वैकनीयत्वम्यावश्यकत्वात् । अन्यथा कापि तच्च ज्ञादिति भावः ।

ननु मास्तु जडावरकमज्ञानम् । नच त्वदुक्तमर्थं न जानामीत्यस्य ज्ञानाभावविषयत्व-
प्रसक्तिः तस्य त्वदखिद्यच्छिद्यैतन्मात्राज्ञानविषयत्वादिति शङ्कते ॥ नन्विति ॥ पूर्वाश्रयम् । विषया-

द्विज्ञानविषयतास्तीति न जानामीत्यनुभव इति बाध्यम् । अपरोक्षतो घटत्वेन ज्ञातेऽपि घटेऽयं घट इति बाध्याभासाद्विशेषतद्भावेऽपि घटं न जानामीत्यनुभवभावात् । ननु जडे न जानामीत्यनुभवस्य जडावच्छिन्नं चैतन्यं विषय इति चेन्न । निरसिष्यमाणत्वात् । इतिः चिदुपरागार्थेतिमते जडावच्छिन्नचैतन्यावरकाज्ञानस्याप्यभावात् । भावरूपाज्ञान-विषयत्वेनाभिमतस्याहमज्ञ इति ज्ञानस्य ज्ञानाभाविषयत्वेनाभिमतात् अपि ज्ञानं नास्तीति ज्ञानादघटं भूतलमिति ज्ञानस्य भूतले घटो नास्तीति ज्ञानादिवद्विशेषणविशेष्यभाव-व्यत्यासं विना इच्छाद्वेषाभावज्ञानयोरिव विषयभेदाप्रतीतेः । प्रतियोगिज्ञानाज्ञानाभ्यां ज्ञानाभावज्ञानदूषणं तु स्वप्नादहम् । भावरूपाज्ञानादेऽपि इदानीं वेदान्तभवणादिसाध्य-मोक्षहेतुब्रह्मज्ञानप्रागभावस्य सत्त्वेन तज्ज्ञानस्य त्वयापि वक्तव्यत्वात् । नच भावरूपाज्ञानेन सिंगेन ज्ञानाभावानुभवेति बाध्यम् । इतिज्ञानस्य साक्षिघटत्वेन तदभावस्यापि दुःखाद्यभाव-वच्छिन्नचैतन्यव्यावर्तनाभावेऽपि संकल्पाभावेनैव घटाद्यप्रकाशोपपत्तौ तदर्थं तत्त्वच्छिन्नचैतन्या-वरकाज्ञानं न कल्पनीयमिति भावः । इच्छाद्वेषाभावज्ञानयोरिवेति ॥ तथानिष्कुरहम्, मयी-च्छा नास्ति, तथा नाहं हिट् (हेप्ति पा.) अपि द्वेयो नास्तीति प्रतीत्योर्विशेषणविशेष्यभाव-व्यत्यासमात्रं तथा अहमज्ञो अपि ज्ञानं नास्तीत्यत्रापि विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासमात्रमेवेति न तादृशानुभवो भावककाले प्रगल्भम् । कल्पया भावरूपाविच्छादिकमपि सिञ्चेदिति भावः । ननु धर्मप्रतियोगिज्ञानज्ञानाभ्यां तादृशानुभवस्य न ज्ञानाभाविषय-वं संभवतीति तस्याः भाव-रूपाज्ञानविषयत्वमेव कल्पनीयम् । नेच्छामीत्यादौ बाधकभावात् कल्पाभाविषयत्वमेवेत्या-हमप्याह ॥ प्रतियोगीति ॥ व्याहृतिभेदोपपादयति ॥ भावरूपेति ॥ वरेणापि तत्त्वज्ञानप्राग-भाषोऽस्यत्वं विद्येत्यक्तः क्वावासत्ताप्यविच्छादिकमप्युक्तिविषयस्य प्रागस्तत्त्वनिश्चयं विना तत्साधने तत्त्वितिः तादृशानुभवानुपपत्तेः । तथा च तत्त्वप्रतियोगिभूततत्त्वज्ञानं ज्ञानाभावेन तत्प्रागभावज्ञानं, तज्ज्ञाने च प्रतियोगिज्ञानवच्छेदकतया ज्ञानतत्त्वस्यापरोक्षीकरणात् तदपरोक्षज्ञानप्रागभाव इति तत्प्रागभावः संभवतीति दोषसाम्यात् स्वप्नादिति । नच वान्किञ्चिदपरोक्षज्ञानसत्त्वेऽपि मोक्ष-हेतुत्वपरोक्षज्ञानप्रत्यक्षत्वस्यैव विरोध इति बाध्यम् । तथासति न जानामीत्यत्रापि ज्ञानविशेषा-भावमात्रात्तद्विरोधः संभवतीति भावः । (विकिरोजसंभवात् इति पा.) ज्ञानाभावानुमिति-रिति ॥ प्रतियोगिज्ञानवच्छेदकप्रकारकज्ञानमप्यनुभवस्य एव कारणं नानुमितावपीति नेष्ट-दोष इति भावः । ज्ञानाभावेन येनैवप्रतियोगिज्ञानेन येनैवप्रतियोगिज्ञानं विनापि प्रतीयमान-त्वाच्च न तज्ज्ञानानुमितिपक्षेतित्याह ॥ इतिज्ञानत्वेति ॥ किञ्च यदि ज्ञानाभावेन भावकक-

वत् साक्षिणा अनुबलक्या वा ह्रदिषि प्रतीतेः । त्वन्मते जडे भावरूपाज्ञानरूपलिङ्गाभावाच्च । अपरोक्षतो ज्ञाते भावरूपाज्ञानाभावेन तत्र परोक्षज्ञानाभावासिद्धयापाताच्च । दुःखादौ प्रातिभासिके च भावरूपाज्ञानाभावेन दुःखादिज्ञानाभावप्रतीत्ययोगाच्च । प्रतियोग्यादिज्ञानाज्ञानाभ्यामनुमित्यापि ज्ञानाभावस्य दुर्ग्रहत्वाच्च । अपिच भावरूपाज्ञानमपि न जानामीति ज्ञानविरोधित्वेनैव भाति । मृगधोऽस्मीत्यादौ तु प्रलयादिशब्देभ्यश्च न अनुसृष्टेस्मात्रम् । अत एव ज्ञानाभावाभिप्रायेणापि मृगधोऽस्मीत्युच्यते । उक्तं च विवरणे 'अज्ञानमिति द्वयसापेक्ष-ज्ञानपर्युदासेनाभिधानात्' इति । अन्यथा अज्ञानस्य ज्ञानविरोधोऽप्रामाणिकः स्यात् । तथाच विरोधनिरूपकभूतज्ञानस्य ज्ञानाज्ञानाभ्यामज्ञानस्यापि ज्ञानं दुर्घटं स्यात् । ज्ञानाभावोऽपि हि प्रमेयत्वादिना ज्ञाने प्रतियोग्यादिज्ञानानपेक्षः । एतेन निपुणे कृशलादिशब्दवत्

ज्ञानलिङ्गकमेव स्यात्तदा जडविषयकज्ञानप्रागभावो न सिध्येत् । जडावरकाज्ञानाभावादिष्व्याह ॥ त्वन्मते इति ॥ ननु जडविषयकज्ञानं वस्तुवच्छिन्नचित्तमविविधकज्ञानलिङ्गेन सिद्ध्यतीत्यत आह ॥ अपरोक्षत इति ॥

अस्तु वा ज्ञानाभावज्ञानमनुमितिरूपं तथापि नोक्तदोषनिस्तारः । अनुमितेर्ध्यापक-तावच्छेदकप्रकारकत्वनैवत्येन प्रतियोगिभूतज्ञानावच्छेदकज्ञानावश्यभावात् तत्रभावे च तादृशानुमितेरेवायोग्यदित्यभिप्रेत्याह ॥ प्रतियोग्यादीति ॥ किञ्च धर्मादिज्ञानाज्ञानाभ्यां ज्ञानाभावज्ञानद्वयणं भावरूपाज्ञानज्ञानेऽपि सन्नं तस्यापि धर्मादिज्ञानस्यापेक्षत्वादित्याह ॥ अपिचेति ॥ ननु भावरूपाज्ञाने न ज्ञानविरोधित्वेन प्रतीतियोगः । मृगधोऽस्मीति स्वकपेणापि न प्रतीति-र्वानात् । अन्यथा नञ्मुक्तप्रसक्त इत्याशङ्क्य नञ्नुमितेःऽपि मृगधोऽस्मीत्यादिव्यवहारहेतुभूत-ज्ञाने ज्ञानविरोधित्वैवाज्ञानं भासत इत्यभ्युपेयम् । अन्यथा ज्ञानस्य ज्ञानविरोधित्वकालि मृगधनत्वेनानुवाचो न व्याप्तिरि परिहारमाह ॥ मृगधोऽस्मीत्यादाविति ॥ अत एव मृग-शब्दस्य ज्ञानविरोधित्वोपस्थापकत्वादेव अज्ञानं ज्ञानविरोधित्वैव भासत इत्यत्र विवरणस्य सम्प्रतिमाह ॥ उक्तञ्चेति ॥ द्वयसापेक्षज्ञानपर्युदासेनेति ॥ आद्यविविधमपेक्षं पञ्चज्ञानं तद्विरोधेनेत्यर्थः । अन्यथाति ॥ अज्ञानस्य ज्ञानविरोधित्वेन भावानभ्युपगमातिशयः ॥ तथा-चेति ॥ विरोधिनिरूपकज्ञानस्य ज्ञाने तदवच्छेदकविषयव्यापि ज्ञानतया तद्विषयकज्ञानस्यैवा-संभवात् तदज्ञाने च निरूपकस्य ज्ञानाभावाच्चाज्ञानज्ञानं दुर्घटमित्यर्थः । ननु अज्ञानज्ञानस्य न प्रति-

भावरूपाज्ञाने अज्ञानशब्दो रूढ इति निरस्तम् । वृत्तिज्ञाननिवर्त्यसाक्षात्ज्ञानस्य तद्विरुद्धत्वेन कन्याभाववशकस्तद्वैरोपपत्तौ समुदायशक्तिकल्पकाभावात् । शब्दाप्रयोगेऽपि न जानामीति प्रत्यक्षेण ज्ञानविरोधप्रतीतेः । एवं च -

“अभाव इव भावेऽपि ज्ञानाज्ञानविरोधिता ।

न जानामीत्यतश्चोपपरिहारौ समौ तयोः” ॥

अत्रिच भावरूपाज्ञानावच्छेदकविषयसाक्षाने अज्ञानज्ञानायोगात् ज्ञानेचाज्ञानस्यैवाभावात् कर्म भावरूपाज्ञानज्ञानम् ।

ननु विरोधनिरूपकज्ञानावच्छेदकस्य च विषयस्य ज्ञानं साक्षिरूपमिति न तद्भावरूपाज्ञानविरोधि, वृत्तेरेव तद्विरोधित्वादिति चेत्, समं भावपक्षेऽपि अवच्छेदकस्य विषयस्य ज्ञानं

येषादिज्ञानसापेक्षत्वमिच्छते । प्रमेयत्वादिना तज्ज्ञाने तत्प्रमावादित्वाद्यं कस्य तुल्यं ज्ञानाभावे-
कानेऽपीत्याह ॥ ज्ञानाभावोऽपिहीति ॥ अज्ञानशब्द इति ॥ तथाचाज्ञानशब्दादवच्छेदमेवाज्ञानं
माप्सत इति तत्सम्बन्धविषयकप्रत्यक्षेऽपि न ज्ञानविरोधित्वं विषय इति भावः ॥ वृत्तीति ॥
निपुणे कुशलप्रविशब्देन तत्प्रवक्तव्यमृतवर्मप्रज्ञावारेऽप्यतीतेर्वाचाच तत्र तस्य कदन्तेऽपि ज्ञाने
ज्ञानविरोधित्वस्य प्रमाणसिद्धत्वात् कस्तास्यवशात्कथैवाज्ञानशब्दस्याज्ञाने प्रकृत्युपपत्तौ न तत्र
कदिकल्पनेति भावः ।

अस्तु वा, ज्ञानशब्दस्य अप्रामाण्यज्ञाने कठिः । तथापि न जानामीति प्रत्यक्षे तस्य
ज्ञानविरोधित्वेन अज्ञानमुपलक्षितत्वादुपपन्नम् । प्रत्यक्षस्य च शास्त्रानुमानतिरिक्तविषयत्व-
मिषमोऽस्ति च एवेत्याह ॥ शब्दाप्रयोगेऽपीति ॥ तयोः इति ॥ ज्ञानाभावभावरूपाज्ञानयोरित्यर्थः ।
पूर्वं विरोधनिरूपकज्ञानस्य ज्ञानाज्ञानाभ्यां विरोध उक्तः । सम्प्रति विषयज्ञानाज्ञानाभ्यामपि
तज्ज्ञान ॥ अत्रिचेति ॥ अज्ञानज्ञानायोगादिति ॥ ज्ञानस्येवाज्ञानस्यापि सविषयत्वेन
विषयनिरूपकत्वमिति भावः ॥ अज्ञानस्यैवाभावादिति ॥ ज्ञानस्य एतेषां एतेषां धारण-
ज्ञानमत्राविषयः त्व इति पा० व्योक्त्यादिति भावः । उक्तदृक्प्रवृत्त्यापि परिहारां वापुते ॥
नन्विनि ॥ साध्यमेवोपपत्तिरिति ॥ अवच्छेदकस्येति ॥ तस्मादिनि ॥ उल्लिख्य प्रकाशान्-
ख्यासंभवादित्यर्थः ॥ मयमिति ॥ साध्यत्वो विषयज्ञानसम्बन्धेऽपि न जानामीतिप्रतीतेः विरोध-
ज्ञानाभावविषयकसंभवादिति भावः । नन्वाज्ञाने प्रतिबोधिनावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य धारण-

साक्षिरूपम् । न जानामीतिषीस्तु इतिज्ञानाभावविषयेति सुषचत्वात् । तस्मात्त्वयाप्य-
बन्धेदकस्य विषयस्य सामान्यतो ज्ञानेऽपि विशेषे भावरूपाज्ञानमितिवाच्यम् । तत्समं
ज्ञानाभावेऽपि तद्विशेषज्ञानाभावज्ञानं प्रति च तत्सामान्यज्ञानमेवान्वयव्यतिरेकाभ्यां हेतुः,
न तु तद्विशेषज्ञानमित्यविद्याविषयभंगे वक्ष्यते । अपरे तु विशेषस्य स्वरूपेण ज्ञानेऽपि
विशेषप्रकारकज्ञानं निषिध्यते तस्यैव संशयादिविरोधित्वात् । संभवति हि सर्वत्र प्रमेयत्वा-
द्याकारेण विशेषज्ञानमित्याहुः ।

केचित्तु करतलामलकादिज्ञाने स्वविषयेतरप्रतियोगिकव्यावृत्त्यधिकरणताबन्धेदक-
धर्मविषयत्वादिकं प्रसिद्धमिह ज्ञाने निषिध्यत इत्याहुः ।

त्वात् तदभावे कथं विशेषाभावपीरित्यत आह ॥ तद्विशेषेति ॥ अयमावायः—घटं न जानामी-
त्याद्याकारकं भावरूपस्याभावरूपस्य बाह्यानस्य प्रत्यक्षं घटापटाद्यर्थस्य घटपटादिशब्दार्थः कश्चि-
दस्तीत्यादिसामान्याकारेण ज्ञानाभावे न दृश्यते, सति च तस्मिन् दृश्यत इत्यन्वयस्य तिरैकाभ्यां
सामान्येन रूपेण उभयविद्याज्ञानविषयसजातीयस्य ज्ञानं हेतुः । नहि घटशब्दार्थत्वादिनापि
घटादिज्ञानाभावे घटं न जानामीत्याद्यभिलाषहेत्वज्ञानानुभवः कदाप्यनुभूयते । तथाच सामान्यतः
तद्विषयसजातीयपक्षिच्छद्विषयज्ञानसत्त्वेऽपि विशेषतः तद्विषयविशेषगोचरज्ञानाभावो न विरुद्ध
इति उभयवादिस्तत्प्रतिपक्षतद्भावविषयमेव घटं न जानामीत्यादिप्रत्यक्षम् । नर्चं सामायाकारे-
णापि ज्ञानं घटादिविषयकं ज्ञानं तद्विशेषविषयं तद्विशेषज्ञानाभावप्रत्यक्षे कथं हेतुप्रतिप्रसंगमिति
वाच्यम् । उक्तीत्या सिद्धे, हेतुप्रत्यक्षसामान्यविशेषाभावरूपस्य प्रतिप्रसंगभेदकप्रकल्पनामिति ।
न जानामीत्यनुभवस्य सामान्यलक्षणानभ्युपगन्तुस्त्वमेतेन विषयविशेषगोचरज्ञानविशेषाभावविषय-
त्वमुपपाद्य तदभ्युपगन्तुमतेऽपि तस्य उभयवादिस्तत्प्रतिपक्षज्ञानविशेषाभावविषयत्वमुपपादयितु
माह ॥

अपरेति ॥ विशेषस्येति ॥ वस्तुनो विषयगतविशेषस्य प्रमेयत्वाविसामान्याकारेण
ज्ञानसत्त्वेऽपीत्यर्थः । नहि विषयविशेषज्ञानसत्त्वे कथं न जानामीत्यनुभवस्य तद्भावविषयत्व-
निर्वाह इत्यत आह ॥ विशेषप्रकारकेति ॥ तस्यैवेति ॥ अन्यथा स्वकूपेण विशेषगोचरज्ञान-
स्यापि विशेषप्रकारकज्ञानवत् संशयविषयविरोधित्वे क्वापि संशयविषयपी न व्याप्तामिति
भावः । न जानामीत्यनुभवस्य ज्ञानविशेषाभावविषयत्वेन अन्यथासिद्धयया न भावरूपाज्ञान-
साधकत्वमितिपुपाद्य धर्मविशेषविषयत्वाभावरूपविषयतया अन्यथासिद्धत्वेन न भावरूपाज्ञान-
साधकत्वमिति चे अन्वते तन्मतमुपगम्यति ॥ केचित्ति ॥ धर्मविषयत्वाविकाम्यादिपदेन

अन्वेतु साक्षात्पदुक्तार्थविषयकं प्रमाणज्ञानं यपि नास्तीत्यर्थः । नचास्यैव विशिष्ट-
विषयज्ञानस्य प्रमायत्वात् तद्विशेषकतयार्थस्यापि प्रमायेनाधिगमात् स्ववचनव्याघात इति
वाच्यम् । अत्र साक्षाद्विशयत्वाभावात्, साक्षात्प्रमाणविषयत्वस्यैव च तत्त्वप्रयोजकत्वादित्य-
त्वादुः । किंचाज्ञानं इत्यत्राद्यं चेत्, तदनुमानाद्युक्तिरयुक्ता स्यात् । रहस्यं न जानासी(मी)
त्वादिरपरवाक्यात् स्वनिष्ठाज्ञानधीव न स्यात् । वृत्तिप्राप्तं चेत्, तदवच्छेदको विषयोऽपि तयैव
गृह्यते न वा । आद्ये कथं तत्राज्ञानम् । त्वन्मतेऽपि वृत्तेरज्ञानविरोधित्वात् । नच परोक्षवृत्ति-
रज्ञानविरोधिनी नेति युक्तम् । परोक्षतोऽपि ज्ञाते कदापि न जानामीत्यननुभवात् । अज्ञाना-
निवृत्तौ परोक्षे व्यवहाराद्ययोगाच्च । यदि च तत्राज्ञाननिवृत्तिं विना वृत्त्यैव व्यवहारसंस्कारा-
दि, तस्य परोक्षेऽपि तां विना वृत्त्यैव तत्त्वात् । विषयस्यापरोक्ष्यं त्वावश्यकादतिगत-
विशेषादेवेत्युक्तम् । परोक्षवृत्त्या परोक्षप्रमानिवृत्तिप्रसंगाच्च, अनुमित्या बहुवृत्त्यानं शास्त्रभरणेन
वाचस्वविषयेतरनिष्ठात्कृताश्रयप्रतियोगिधर्मविषयत्वादिरिष्टः ॥ इहेति ॥ घटं न जानामी-
त्यापनुभव इत्यर्थः । त्वयुक्तमर्थं न जानामीत्यस्यापि न भावकृताज्ञानसाधकत्वं, तस्यापि
स्वरूपत्वं त्वयुक्तार्थविषयकप्रमाणज्ञानाभाविषयतया मन्वथासिद्धत्वापि त्वे मन्वन्ते
तन्मन्तुमवस्थिति ॥ अन्वे त्विति ॥ साक्षादिति ॥ मन्वाविरोच्यतवेत्यर्थः ॥ अस्येति ॥
त्वयुक्तार्थस्येत्यर्थः । ननु त्वयुक्तार्थविषयकं प्रमाणज्ञानं यपि नास्तीत्यर्थः सत्ताविषयविरोध्यनु-
भूयते, प्रमाणज्ञानं विशेषणो ह्यविरोच्यत्वेऽपि अर्थासत्ताविषयकमिति स्ववचनविरोधस्त-
दस्य इत्यादिष्वेव कथं कथं चिन्तितं प्रमाणप्रमाणज्ञानविषयत्वं नार्थासत्तप्रयोजकम् । किन्तु सत्ता-
सद्विषयमिति न स्ववचनविरोध इत्याह ॥ साक्षादिति ॥

किञ्च भावकृताज्ञानवादिना तस्य वृत्तिविषयकमव्यवस्थामङ्गीकार्यम् । मन्वथा तस्यानु-
मानबोस्तत्र प्रमाणीकरणयोगात्, वृत्तिविषयत्वे च अज्ञानावच्छेदकविषयज्ञानावश्यभावेन
विरोध इति वृत्त्याभ्यन्तरमाह ॥ किञ्चेति ॥ व्यवहाराद्ययोगादिति ॥ वृत्त्यभिप्रेक्ष्यत एव
व्यवहारसंस्कारविवृत्तापि हेतुत्वमिति भावः । ननु व्यवहारादौ वृत्तिरेव हेतुः, ननु तदभिप्रेक्ष-
कत्वम्, गौरवमित्यादावुपायविवृत्त्येऽपि अधिष्ठानिवृत्तिं विना व्यवहाराद्यप्रसंगाच्चित्तमित्याह ।
यद्विचेति ॥ मन्वपरोक्षस्यो विषयत्वरोक्षसिद्धयर्थमधिष्ठानिवृत्तिरपेक्षणीया । अनादृतसंविस्त-
तामवस्थैव विषयापरोक्षत्वमित्यवच्छेदाह ॥ विषयस्यापरोक्ष्यं त्विति ॥ आवश्यकदेवेति ॥
आवश्यकमिति कथं त्वयुक्तार्थविषयकप्रमाणज्ञानविषयकवृत्तिगत्वविरोधदेवेत्यर्थः । परोक्षवृत्त्येति ॥

च धर्माद्यज्ञानं निवृत्तमित्यनुभवाच्च । तस्य ज्ञानाभावविषयत्वे च भावरूपाज्ञानं न सिद्धयेत् । परोक्षतो ज्ञातेऽप्यपरोक्षभ्रमोऽस्मन्मते उपाध्यादिदोषाद्युक्तः । त्वन्मते तु भ्रमस्याज्ञानोपादानकत्वात् स न स्यादेव । अंत्ये तद्वदेव विषयाग्रहणेऽपि ज्ञानाभावावच्छेदकस्य ज्ञानस्य प्रवृत्तिसिद्धिः । न किंचिदहमवेदिषमिति परामर्शोऽपि एतावतं कालं दुःखं नावेदिषं शुक्तिरूप्यं नावेदिषमित्यादिबतु ज्ञानाभावविषयः । नच तदा धर्मादिज्ञानाभावादभावज्ञानायोगः । भावरूपाज्ञानस्याप्यज्ञानत्वेन प्रतीतो तदपेक्षणात् । यद्विच विषयसामान्यविशेषितमेव ज्ञानं सुषुप्तावज्ञाननिरूपकम्, तर्हि तदेव तदा ज्ञानाभावनिरूपकमस्तु । ननु तदा स्वरूपेणानुभूतमज्ञानमिदानीं प्रतियोगिविशेषावच्छेदेनानुभूयत इति चेत्, समं ज्ञानाभावेऽपि । अभावस्यापि प्रमेयत्वादिना ज्ञाने तदनपेक्षणात् । यद्वा नायं परामर्शः कित्वानुमानिको ज्ञानाभावानुभवः । अवस्थाविशेषस्य वा इन्द्रियसंप्रसादेन तदुपरमानु-

अज्ञाननिवृत्तिं विना तदुपादेयभ्रमनिवृत्त्ययोगादिति भावः ।

ननु परोक्षज्ञानस्यापि अज्ञाननिकर्तृकत्वे त्वन्मतेऽपि परोक्षतो ज्ञातेऽपरोक्षभ्रमो न स्यात् इत्याशङ्क्याह ॥ परोक्षत इति ॥ अस्मन्मते भ्रमस्याज्ञानानुपादानकत्वेनाज्ञाननिवृत्तावपि प्रवृत्तयोर्वातरचशात् भ्रमः संभवतीति भावः । प्रत्युत तथैवायं दोषः, इत्यत आह ॥ त्वन्मते तिबति ॥ अंत्य इति ॥ अज्ञानविषयस्य वृत्त्यग्राह्यत्वेऽपि यथाज्ञानज्ञानं तद्वदेव विषयस्याज्ञानेऽपि प्रतिबोधिभूतज्ञानज्ञानसम्भवात् ज्ञानाभावः सुप्रव इति भावः । अहमज्ञानस्याविप्रत्यक्षस्य ज्ञानाभावविषयत्वेनान्यथासिद्धिमुपपाद्य परामर्शसिद्धसौचित्यिकप्रत्यक्षमप्यवयवमिति ॥ न किञ्चिदहमवेदिषमितीति ॥ धर्मादिज्ञानाभावादिति ॥ तत्सत्ये च सर्वज्ञानोपरमकपस्तुबुद्धिरेव न सिध्येदिति भावः ॥ अज्ञानत्वेनेति ॥ ज्ञानविरोधित्वेनेत्यर्थः ॥ विषयेति ॥ सामान्याकारेण विषयविषयकं सन्नित्वानमित्यर्थः ॥ स्वरूपेणेति ॥ ज्ञानविरोधित्वादिप्रकागीदार्ढ्यान्वेनेत्यर्थः । नन्वभावप्रत्यक्षमात्रे धर्मादिज्ञानस्य कष्टरच्यत्वात् तदभावे कथं ज्ञानाभावपीरित्यत आह ॥ अभावस्यार्थाति ॥ अभावकत्वादिप्रकटकज्ञान एव तदपेक्षेति भावः । न्यायमनानुसारेण पक्षान्तरमाह ॥ पट्टेति ॥ ननु मद्यामलिज्ञाभावात् कथं न किञ्चिदवेदिषमित्यनुभवस्यानुमानिकत्वमित्यत आह ॥ अवस्थाविशेषस्य वेति ॥ आत्मस्वभावादिफलान्यत्वात्पुनरुपायव्यवस्थाविशेषस्य वेत्यर्थः । सामान्यभावस्य निवृत्तं कथं तस्य कष्टाभावे नैवत्येन कथं ज्ञानाभावनिवृत्तामित्यादिशाब्दाचार्याणां ॥ इन्द्रियसम्प्रसा-

माने सामग्र्यभावस्य वा प्रातर्गजाद्यभाव इव तत्तुल्ययोगक्षेमे आत्मादौ स्मर्यमाधेऽपि
नियमेनास्मर्यमाजत्वस्य वा लिङ्गत्वात् । त्वन्मतेऽप्यहमर्थज्ञे परामर्शत्वाभावात् सुषुप्ता-
वहमर्थाभावेनान्यानुभूते अज्ञानाज्ञेऽप्यहमर्थस्य परामृष्टत्वायोगाच्च । सुषुप्तावज्ञानसाविद्या-
वृत्तिप्रतिबिम्बितमाक्षिवेषत्वे जागरणादावपि तद्वेद्यत्वापातेन वृष्यभावदञ्जयामज्ञानेऽसंवे-
दाद्यापस्या केवलमाक्षिवेषत्वे वक्तव्ये त्वन्मते नित्यज्ञानस्य संस्काराजनकत्वेनाज्ञानपरा-
मर्शयोगाच्च । अन्यथा नवापि सुषुप्तौ ज्ञानाभाषो न सिद्ध्येत् । भावरूपाज्ञानेन लिङ्गेन
सोऽनुमीयत इति चेन्न । त्वन्मते ब्रह्मे भावरूपाज्ञानाभावादित्युक्तत्वात् । साक्षिवेष इच्छादौ

देनेति ॥ नचेन्द्रियस्मरणमात्रं तत्तदुपरग्रहितम् । शोभनस्वप्नदर्शनादपि मनःप्रस्तावदर्शनादिति
वाच्यम् । इन्द्रियसंस्मरणविशेषस्यैव तद्विज्ञानत्वात् । नचाचेन्द्रियोपरमात् सामग्र्यभावः सिध्यतीति न
तस्य कार्यभाषोक्षेपत्वेनाभिहितमिति शब्दः । नच(त्र) प्रयोगः । जागरणमात्रात्मानतद्वृत्तवच्छिन्नोऽहं
ज्ञानाभाववान् अवस्थाविशेषकत्वात् यद्वैवं तद्वैवं(यो नैवं सनैवं)यथाजाग्रत्यास्तीनोऽहमिति ॥ ज्ञान-
सामग्र्यभावकत्वाद्वा वृत्तानुल्लेखयोगक्षेमे आत्मादौ स्मर्यमाधेऽपि तद्वृत्तस्य नियमेनास्मर्यमाजत्वत्वाद्वा
यो यदा यत्तुल्ययोगक्षेमकत्वात् स्मर्यमाधेऽपि तद्वृत्तस्य न स्मर्यते स तदा तदभाववान् यदा जाग्रत्तुल्य
योगक्षेमरूपादिमत्तया स्मर्यमाजत्वत्वात् । तथा चास्मर्यमात्रः प्रातर्गजाद्यभावान् तदा तदभाववान्
कच्चर इति संस्कारानुद्बोधद्वारां तद्वृत्तया स्मर्यमाजत्वं तद्वृत्तौऽपीति व्यभिचार इत्यत उक्तम् ॥
निपमेनेति ॥ तद्वृत्तपि सामग्र्याभावात् जननुस्मृतेर्न्यभिचारकारणाच्च पूर्वदत्तम् । आत्मपदं च
प्रकृतमिदमप्यम् । किञ्चानुमकत्वस्युक्तित्वबोरेकस्य विरोधात्तद्वृत्तानोऽनुभवस्य तस्य स्वर्गोऽप्य-
नुभवकत्वेव वक्तव्यमित्यभिहितम् ॥ स्वन्मत् इति ॥ किञ्च परामृष्टाहमर्थस्य सुषुप्तकभावेना-
विद्याननुमकित्वात् कारु(वर्तमानाद्योगात् इति च.)इत्याद्योगात् नोक्तज्ञानस्य परामर्शत्वमित्याह ।
सुषुप्तापि ॥ संस्कारात्मकपि नावं कार्मरी इति वक्तव्यज्ञानस्य केवलसाक्षिवेषतां साध-
यति ॥ सुषुप्तावज्ञानस्येति ॥ अन्यथेति ॥ उक्तानुमानेन ज्ञानाभावसिद्ध्यवर्गीकार इत्यर्थः ।
न किञ्चिद्वेदिरमित्यस्य ज्ञानाभावो विषय (ज्ञानाभावविषय इति वा कार्यः इति वा.) इति
वा कार्यः । उक्तानुमानात्तद्विज्ञापि सिद्धान्तरागमिद्विः, प्रत्यक्षतत्तद्विज्ञाप्यनुमानादेव
तन्निर्दिष्टमिति वा वाक्ये । भावद्वयेति ॥ स्वन्मत् इति ॥ नचापि उद्विचयकज्ञानाभाषो न
निपमेनेति शब्दः । साक्षिवेष इति ॥ सुषुप्तपि इच्छादिभ्रान्तकत्वमित्यस्य साक्षात् (ज्ञान-
भावोऽस्मिन्न इति च.) तद्वृत्तानाधेऽस्मिन्न इति वाच्यम् । इच्छाद्वयाधेऽपि तद्विषयज्ञानस्यैव

तदा ज्ञानाभावासिद्ध्यापाताच्च । किंचैवं सुश्रुतिकालीनो रागाद्यभावो न सिद्धयेत् । नहि तदा रागादिषिरोधी द्वेषोऽस्ति येनाज्ञानेन ज्ञानाभाव इव द्वेषेण रागाभावोऽनुमीयेत । नच ज्ञानाभावादेव रागाद्यभावसिद्धिः । प्रकाशमान आत्मादौ तदभावासिद्धेः । तस्माच्च-
प्रत्यक्षं भावरूपाज्ञाने मानम् ।

॥ इति भावरूपाज्ञानप्रत्यक्षभङ्गः ॥ ४५ ॥

अतीतादिज्ञान इव तदुल्लेखापाताच्च इति भावः ॥ किञ्चैवमिति ॥ तद्विरुद्धपदार्थसम्बन्धेनैव तद-
भावानुमान इत्यर्थः ॥ प्रकाशमान इति ॥ तथाचात्माविषयवकरागाद्यभावो न सिध्येदिति
भावः । उपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ उक्तानुभवस्यान्यविषयत्वत्वसमर्चनादित्यर्थः ॥

॥ इति भावरूपाज्ञाने प्रत्यक्षभङ्गः ॥ ४५ ॥

॥ अथ अविद्यानुमानभङ्गः ॥ ४६ ॥

यथाद्यानुमानं तत्र मुखादिप्रमायां बाधः । तस्याः साक्षिरूपत्वेनाज्ञानानिर्बलत्वात् ।
 वृत्तेः पक्षत्वेऽपि परोक्षवृत्तौ बाधः । तस्याः स्वविषये अज्ञाननिर्बलत्वे तद्विषयस्याभिव्यक्ता-
 परोक्षैकसत्त्वैतन्यसंभेदेनापरोक्षत्वापातात् । उक्तं च विवरणे । “विषयत्वं नानुमेयादौ
 सुपुष्टिम्यावृत्तिः” इति । अपरोक्षवृत्तेः पक्षत्वेऽपि परोक्षवृत्तौ व्यभिचारः । तस्यावृत्त्यर्थं
 हेतुविशेषेण अपरोक्षकत्वम् । सर्वभ्रमेऽप्यविद्यानन्तरेनानुगतसदर्थविषयापरोक्षवृत्तौ बाधश्च ।
 तद्विषयज्ञानसङ्गादेः भ्रमोपादानन्तलक्ष्यस्य तत्राव्याप्तिः स्यात् । नहि सदर्थरूपाविद्याना-
 ज्ञाने कश्चिद्वयः । तदन्यस्य पक्षत्वे धाराबाहिकद्वितीयादिप्रमायां बाधोऽसिद्धिश्च । स्व-

॥ अथ अविद्यानुमानभङ्गः ॥ ४६ ॥

यथेति ॥ चिदात्मनोऽकारणं प्रमाणाज्ञानं स्वप्रागभावाव्यतिरिक्तस्वविषयावरणव्यतिरिक्तं
 स्वदेशान्नवस्त्वंतत्पूर्वैकं व्यभिचारित्वार्थप्रकारात्मकम् । अकारणे प्रथमोत्पन्नप्रतीत्यभावाविति
 यथाद्यानुमानं तत्तेत्यर्थः । किमत्र प्रमाणाज्ञानपदेन वैतन्यं विवक्षितं उत वृत्तिरिति विषयस्य नाद्य
 इत्याह ॥ मुखार्दाति ॥ तस्या इति ॥ साक्षिभावे अज्ञानस्यैवाभावाविति भावः । द्वितीयेऽपि
 किं वृत्तिमात्रं विवक्षितं उतापरोक्षवृत्तिरिति विषयस्याप्यं निराह ॥ परोक्षेति ॥ बाधमेवोप-
 पादयति ॥ तस्या इति ॥ वैतन्यसंभेदेनेति ॥ वैतन्यतावाक्येनेत्यर्थः । परोक्षवृत्तेरज्ञान-
 निर्वर्तकत्वे विवक्षितोपपत्त्या व्यापित्वमित्येवाह ॥ उक्तं चेति ॥ द्वितीयेऽपि किमपरोक्षवृत्तिमात्रं
 एतः उत विरोधाकारवृत्तिरिति । तत्राप्यं निराचरे ॥ अपरोक्षेति ॥ ननु परोक्षवृत्त्यन्तरेण हेतु-
 विरोधकत्वं व्यभिचार इत्यावाहयाह ॥ नद्यावृत्त्यर्थमिति ॥ किञ्चापरोक्षवृत्तिमात्रं एत इति
 कदा इदमाकारवृत्तिनिर्वर्तकत्वं स्वीकृत्य नवेति वक्तव्यम् । तत्र नाम्नाह इत्याह ॥ सर्वभ्रमे-
 रिति ॥ अनुमानेति ॥ अविद्यानन्तरेणान्नवस्त्वंतत्पूर्वैकं व्यभिचारित्वार्थप्रकारात्मकम् । अकारणे प्रथमोत्पन्नप्रतीत्यभावाविति
 तद्विषयं इति ॥ तस्य भ्रमोपादानन्तलक्ष्यसंभेदेनेति भावः । तस्य हि तदुत्पत्त्यानन्तरे अविद्यान-
 तलक्ष्यज्ञानव्यतिरिक्तं न च । अद्य तेनैव निवृत्तत्वाद्युत्पत्त्यानन्तरे द्वितीये कारणभावादेव तद-
 संभव इत्यधिकेवाह ॥ नदीति ॥ विरोधाकारपरोक्षवृत्तिरिति द्वितीयेऽपि किं धाराबाहिक-
 द्वितीयादिपुष्टेरपि एतन्ननुत आत्मिकवृत्तेरेति विषयस्याप्यं वृत्तयति ॥ तदन्यस्येति ॥
 ननु द्वितीयादिपुष्टिरनवहितत्वा एव आत्मिकवृत्तेरुत्पत्त्यानन्तलक्ष्यता एव इत्यत आह ॥

निवर्त्यप्रथमप्रभाष्यवहितायास्तस्याः द्वितीयादिप्रभाषायाः तमः प्रतीबाह्यानं प्रत्यनिवर्तकत्वात् । सूक्ष्मतत्त्वक्षणां प्रत्यक्षत्वेन प्रकाशितप्रकाशकत्वाच्च । तदन्यस्य पक्षत्वेऽपि अनात्मविषया-
परोक्षवृत्तौ बाधः । त्वन्मते अडावरकाज्ञानाभावात् । ननु षटोऽपमित्यादिबुद्धिरपि तद-
बच्छिन्नचैतन्यविषया अज्ञानमपि तथेति न बाध इति चेन्न । एकाज्ञानपक्षे तदभावात्,
अबच्छिन्नस्याप्यस्वप्रकाशत्वेनाप्रसक्तप्रकाशतयावर्णायोगाच्च । रूपादिहीनस्यात्मन आका-
शादिवद्व्यावच्छिन्नस्यापि चाभ्युपत्ताद्ययोगसोक्तत्वाच्च । अयं षट इति शब्दजन्येन षट-
मात्रविषयकज्ञानेनायं षट इत्यपरोक्षवृत्तेः विषयभेदाप्रतीतेश्च । आत्मविषयापरोक्षवृत्तेः
पक्षत्वेऽप्यनात्मज्ञानेन व्यभिचारः । आत्मविषयत्वेन हेतुविशेषणे दृष्टांतस्य साधनवैकल्प-
मिति दिक् । साध्वेऽप्यायं विशेषणं व्यर्थम् । यतो ज्ञानमज्ञानस्यैव निवर्तकमिति त्वन्मते
अभावनिवृत्तिरेव भाव इति मन्यते च त्वनिवर्त्यविशेषणेनैव प्रागभाष्य्यादृष्टिसिद्धेरभाष-

स्वनिवर्त्येति ॥ स्वशब्देनात्र द्वितीयादिप्रमेय्यते । तस्माद्व्याप्यमिकबुद्धेरु (न) तस्माद्विर्य-
नाज्ञाननिवर्तकत्वमिति बाध एवेति भाषः । ननु नासिद्धिः तत्त्वक्षणाबच्छिन्नप्रकाशानां पूर्व-
मप्रकाशितत्वेन द्वितीयादिबुद्धेरप्यप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वावित्यत आह ॥ सु२मेति ॥ तथाच
क्षणादीनामनोन्मिर्यत्वेन तद्विशिष्टस्याप्यतीन्द्रियत्वापत्त्या प्रत्यक्षायोग्यतया केवलप्रत्यक्षेरेव प्रापक्ष-
विषयतया द्वितीयादिबुद्धेः प्रकाशितार्थप्रकाशकत्वेनासिद्धिरेवेति भाषः । द्वितीये च किमनात्म-
ज्ञानं पक्षः उतात्मज्ञानमिति विकल्प्य तत्राप्यं दोषमाह ॥ तदन्यस्य पक्षत्वेऽपीति ॥ एकाज्ञान-
पक्ष इति ॥ तत्पक्षेऽज्ञानस्य सिद्ध्यभावविषयत्वेन तद्वच्छिन्नचैतन्यविषयाज्ञानाभावाविति भाषः ।
नानाज्ञानपक्षेऽपि दोषमाह ॥ अबच्छिन्नेति ॥ यथाहि अहस्य प्रकाशाप्रसक्त्या न तदावरक-
मज्ञानम् । एवं तद्वच्छिन्नचैतन्यस्यापीति भाषः । अज्ञानस्य घटाद्यवच्छिन्नचैतन्यविषयत्वं
निराकृत्य चाभ्युपदिष्टानोत्तरपि न तद्विषयकत्वं तन्मयोऽवकाशादिहीनत्वादित्याह ॥ रूपादि-
हीनस्येति ॥ रूपादिहीनद्रव्यस्येत्यर्थः ।

ननु यथा मीमांसकमते कृपादिहीनस्यापि कालस्य बहिर्निष्ठत्वेऽपि तद्वैद्यमनोऽपि
व्यापित्यत आह ॥ अयं षट इतीति ॥ तथा चानुभवावुत्पत्तेरेव प्राप्यभ्रमनीर्णप्रमाद्यविषयत्वेन तत्र
काज्ञानाभावेन बाध एवेति भाषः । द्वितीये आह ॥ आत्मविषयेति ॥ अभावनिवृत्तिरेवेति ॥
प्रागभाष्यनिवृत्तिः प्रतियोग्येवेति मन्मते चेत्त्यर्थः ॥ व्यावृत्तिरिति ॥ प्रागभाष्यस्य प्रति-

व्यतिरिक्तपदेनैव तस्यावृत्तिमिदृश्या शेषवैयर्थ्याच्च । द्वितीयं चायुक्तम् । जडे अज्ञानस्नानंगी-
कृतत्वात् । निर्विशेषचित्तमाज्ञानादिसाक्षितया प्रकाशमानत्वेनाज्ञानस्वावरणत्वायोगात् ।
स्रोतादकादृष्ट्यावृत्तेरावरणपदेनैव सिद्धया शेषवैयर्थ्याच्च । ज्ञानमज्ञानस्यैव निवर्तक-
मिति त्वन्मते स्रोतादकादृष्टस्य स्वनिवर्त्यपदेनैव व्यावृत्तिसिद्धेः । तृतीयं चायुक्तम् । वृत्ति-

योगित्वेन तद्व्यवस्थाभावादिति भावः । नच प्रागभाषनवृत्तिः प्रतियोग्यतिरिक्तैव, अन्यथा प्रति-
योगित्वं प्रागभाष्यमज्ञानप्रसङ्ग इति वाच्यम् । मानाभावात् । अभाष्यमात्रप्रतियोगिकाभावा-
द्धीक्षरापत्तेः । प्रतियोगित्वमस्यैव प्रतियोगित्वागम्यबोध्यविरोधित्वोपपत्तेः, विशेषण-
वैयर्थ्याच्चेति । नच न विशेषणवैयर्थ्यम् । अज्ञानाभावेन वैयर्थ्यसंज्ञानवकाशमिति वाच्यम् ।
एवमप्येकविशेषणविराट्प्रतियोगिकाभावापेक्षया विशेष्यमात्रप्रतियोगिकाभाषस्य लघूपस्थिति-
कत्वेन तादृशभावघटितधर्मस्यैव व्यापकतावच्छेदकत्वौचित्याच्च ॥ द्वितीयमिति ॥ स्वविषया-
वरणद्वितीयविशेषणं चेत्कारणः । ननु विषयावरणेत्यत्र विषयपदेन किं घटान्त्रिकं विवक्षितं उत
चैतन्यम् । नाद्य इत्याह ॥ जड इति ॥ द्वितीयं निराह ॥ निर्विशेषचित्तमेति ॥ शुक्ल्यादी
भास्यस्येव तद्वत्विशेषस्यावृत्तत्ववत् चैतन्यमात्रभावेऽपि तद्विशेषस्य आवरणमस्त्विति शंका-
निरासायं निर्विशेषेयुक्तम् ॥ आवरणत्वायोगादिति ॥ आवरणत्वायोगादित्यर्थः । नच
यदा प्रकाशमानस्यैव रवेर्मेषकृतत्वं तद्वैयर्थ्यापि स्यादिति वाच्यम् । अज्ञानेन साक्षिण आवृत्तत्वे
तद्व्यतीतिरेव न स्यात् । अनावृत्तचित्त एव भासकत्वाभ्युपगम्यमिति भावः । शेषवैयर्थ्यादिति ॥
अविषयेत्यन्तवैयर्थ्याच्चेत्कारणः । किञ्च विशेष्यभागोऽपि व्यर्थः । तत्रचोक्तनस्याप्यत एव सिद्धे-
रित्याह ॥ ज्ञानमज्ञानस्यैवेति ॥ यद्यपि परैरविद्यात्मकार्यबोधाननिवर्तत्वाभाभ्युपगमात्तदृष्टस्यापि
ज्ञाननिवर्त्यत्वमस्त्येव । तथापि तस्याज्ञाननिवर्तकत्वेनाम्ब्यासिद्धेर्न तत्कार्यनिवर्तकत्वम्, उपा-
दानतादृशेपोषादेयकारणत्वमवात् ॥ वृत्तिरिति ॥ एतन्मते घटाधिष्ठान (चैतन्येऽज्ञानावरणयो-
रभिधेयेन इति वा) चैतन्यस्वावरणमित्येकवचनमित्येवोक्तत्वेन पक्षीभूतघटाधिष्ठानस्य मज्जि-
कनकमेव जालीति वाच्य इति भावः ॥ घटाकारवृत्तेति ॥ एतन्मते च पक्षीभूतघटाधि-
ष्ठानादनविद्याधनचैतन्यवत्तद्विषयनिवर्तकत्वमावात्, अविद्यानिवर्तकत्वेऽस्त्विति विवक्षितचैतन्यस्य
च घटप्रकाराकत्वमावात् वाच्य इति भावः ।

ननु वृत्तेस्तत्प्रतिविम्बितचैतन्यस्य च अज्ञाननिवर्तकत्वस्य घटाधिष्ठानादधीकारात् नोक्त-

परागार्थेतिमते घटाकारवृत्त्या तत्प्रतिबिंबितचैतन्येन बाभिव्यक्तं घटा(विषया)धिष्ठान-
 यं घटप्रकाशकमितिमते च घटप्रकाशकज्ञानस्य घटाज्ञानानिवर्तकत्वात् । घटाकारवृत्तिः
 तिर्बिंबितचैतन्यं वा घटप्रकाशकमितिमतस्य चाध्यासिकसंबंधस्यातंत्रत्वापातेनायोगा-
 साक्षात्कारोत्पत्तिप्रतिबंधकादृष्टस्य तदनिवर्त्यत्वे मिथ्यात्वासिद्ध्या स्वनिवर्त्यपदेन
 वृत्तसिद्धेः । चतुर्षु चायुक्तम् । अज्ञानस्य चिन्मात्राभितत्वाद्भूतेः तत्प्रतिबिंबितचैतन्यस्य
 तद्विषयकाधिष्ठानचैतन्यस्य वा प्रमाणज्ञानस्य तदनाभितत्वात् । त्वन्मतेऽपि विषयस्या-
 स्त्वंवावरणत्वाच्च । अज्ञातत्वस्य तद्विषयकज्ञानाभावरूपत्वे आद्यविशेषणेनैव ध्यावृत्ति-
 रविशयविषयत्वरूपत्वे चाऽविद्याऽसिद्ध्या चतुर्थवैयर्थ्याच्च । किञ्च स्वविषयावरणपूर्वक-
 तावतैवालम्, अन्यमर्थम् । नहि प्रमाप्रागभावः प्रमोत्पत्तिप्रतिबंधकादृष्टं वा अज्ञा-
 तिरुक्तमन्यत्किंचिद्वा आवरणम् । तथात्वे तेनैव स्वप्रकाशमज्ञावरणसंभवेन हेतोःप्रयो-
 हति मत्तमनूय वृत्तयति ॥ घटाकारवृत्तिरिति ॥ आध्यासिकेति ॥ आध्यासिकसंबंध-
 विषयविषयिमात्रप्रयोजकतया घटाधिष्ठानचैतन्यस्यैव घटप्रकाशत्वं वक्तव्यम् । ननु
 तत्प्रतिबिंबितचैतन्यस्य वा तयोस्तदधिष्ठानत्वाभावात् । अन्यथा घटादेरन्यत्रात्ममेव
 श्रूयेदिति भावः । वृत्तेऽपि स्वनिवर्त्यत्वे चरमसाक्षात्कारोत्पत्तिप्रतिबंधकादृष्टमाद्यधोतर-
 त्त्वं । तस्यापि ज्ञाननिवर्त्यत्वादित्याह ॥ चरमसाक्षात्कारेति ॥ मिथ्यात्वासिद्धेति ॥
 नेषत्वंत्वलक्षणमिथ्यात्वासिध्यापत्त्यर्थः । तदनाभितत्वादिति ॥ चिन्मात्रानाधितत्वा-
 मज्ञानसमानदेशत्वाभावेन बाध एवेति भावः ॥ विषयस्थाज्ञानस्यैवेति ॥ तमोवचकानस्य
 वावरकताया एवोचितत्वादिति भावः । किञ्च स्वदेशगतेति विशेषणव्यावर्त्यमज्ञानाबंध-
 ऽपमभावकत्वं वा । अन्यथे तत्किमन्यत्राभावादिरूपं उत प्रागभावकपम् । नाशः । स्वनिवर्त्यपदे-
 तद्व्यावृत्तेः । न द्वितीयः । स्वप्रागभावव्यतिरिक्तविशेषणादेव तद्व्यावृत्तिरित्याह । अत्रा-
 श्रयेति ॥ (द्वितीयेऽपि) नाद्य इत्याह । अविद्याविषयत्वेति ॥ अविद्याविषयव्यतिरिक्तं गविद्या-
 धीनतयोक्तविशेषणाभावेऽप्यभिमतमिध्या अधीनताभावव्यतिरिक्तविशेषणवैयर्थ्यादित्यर्थः । किञ्चा-
 तिरिक्तं स्वविषयावरकमस्ति न वा । नास्यः । इतरविशेषणानां वैयर्थ्यादित्याह । किंचेति ॥
 धमः । कल्मेन तेनैव ज्ञावरणसंभवे अज्ञानकपावरककल्पनावैयर्थ्यात् । गीरवाद्येत्यभिज्ञेत्याह ।
 न्व इति ॥

न्यासि स्वविषयावरकं तमः । नच तेनैव ज्ञावरणमिच्छिः । नच स्यादन्वेन भनादिज्ञावर-

अकृत्वापातात् । न च तमोव्युदासाय तृतीयम्, तस्य प्रमामात्रविषयावरणत्वाभावात् । न च व्यापकविशेषणानामुद्देशप्रतीत्यर्थत्वादवैयर्थ्यमिति वाच्यम् । यत्राविशेषितं साध्यं प्रति हेतोरप्रयोजकता विमतं मित्राभिन्नं समानाधिकृतत्वादित्यादौ तत्रैव विशिष्टप्रतीतेरुद्देश्यत्वात्, अन्यथा अतिप्रसंगात् । नीलधूमकरणिका बह्विप्रमोहेऽप्येत्यपि सुवचत्वेन हेतावपि व्यवशेषितेष्वसादोषत्वापातात् । हेतौ च प्रकाशकत्वं ज्ञानत्वं वा ज्ञानहेतुत्वं वा साध्यात्परंपरया व्यवहारहेतुत्वमात्रं वा तमोनिवर्तकत्वं वा आवरणनिवर्तकत्वं वा अज्ञानांधकारान्यतरनिवर्तकत्वं वा प्रकाशकशब्दवाच्यत्वमात्रं वा । नाद्यः । दृष्टिर्न ज्ञानाभावात् । न द्वितीयः । अमिद्वैरिद्रियादौ व्यभिचारात् । अत एव न तृतीयः । न चतुर्थः । अज्ञानांधकारागुगततमस्त्वाभावात् साध्यावैशिष्ट्यात् । अत एव न पंचमः । कुडालादौ व्यभिचारात् । न षष्ठः । साध्यावैशिष्ट्यादेव । न सप्तमः । शब्दसाम्येनैकसाध्यसाधने दृष्टिव्यादेरपि गोत्वेन भृंगित्वसाधनापातात् । उक्तं च विवरणे । ज्ञानप्रकाशप्रत्ययानुबन्धविरोधकत्वाद्योगात् । तथाच तेनैव प्रत्याघातकेणार्थान्तरव्यावृत्तये स्वनिवर्त्यपदमित्याशङ्क्य निराकरोति ॥

न च तम इति ॥ प्रमामात्रेति ॥ सर्वस्यापि प्रमाणज्ञानस्य पक्षत्वेन न तमस्यार्थान्तरतादाह, तस्य चाभ्युपगमान्मात्रविषयावरणकतया सिद्धाद्यविधितसाध्यापर्वकस्तनाविति भावः ॥ यत्राविशेषितेति ॥ एतद्योपलक्षणम् । विशेषितस्तत्र प्रति न तस्य प्रयोजकमित्यपि द्रष्टव्यम् ॥ समानाधिकृतत्वादित्यादाविति ॥ विमतौ गुणगुणिनौ मित्राभिन्नौ समानाधिकृतत्वादित्यादावित्यर्थः । अतिप्रसंगादिति ॥ व्यापकविशेषणमात्रवैयर्थ्याभावात्तिप्रसङ्गादित्यर्थः । किंचैवं हेतावपि व्यवशेषितेष्वन्यत्वं न स्यात्, न्यायतौल्यादित्याह ॥ नीलेति ॥ अप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वात् इति हेतुमपि विषयस्य वृत्तयति ॥ हेतौवेति ॥ व्यवहारहेतुत्वमात्रमित्यस्यैव विवरणं साक्षात् परम्परयाचेति ॥ प्रकाशशब्दवाच्यत्वमात्रं चेति ॥ मायया प्रकाशत्वं व्यवच्छिद्यते बह्विधत्वायामनुगतस्य तस्याभावेन दृष्टान्ते साधनवैकल्यादित्येवः स्यात् ॥ अत एवेति ॥ इन्द्रियादौ व्यभिचारगतेत्यर्थः ॥ साध्यावैशिष्ट्याचेति ॥ अप्रकाशकप्रत्ययमोनिवर्तकत्वसाध्याप्यसिद्धत्वेन साध्यावैशिष्ट्यादित्यर्थः ॥ अत एवेति ॥ साध्यावैशिष्ट्यादेवेत्यर्थः ॥ कुडालादाविति ॥ तस्यापि कुडालाघातकनिवर्तकत्वादिति भावः ॥ साध्यावैशिष्ट्यादेवेति ॥ एतमिदं ज्ञानसाध्याप्यसिद्धत्वात् साध्यावैकल्यायामनुगतस्य तस्याभावेन दृष्टान्ते साधनवैकल्यादित्येवः स्यात् । तथाचाभासस्तस्यावैकल्याधक्यमिति भावः । (न तत् वाच्यमिति उक्तः) इत्यानुगमयावेव मार्दानुगम इत्येव विवरणसंभतिमाह ॥ उक्तं चेति ॥

नोऽन्यदेवालोकरकाश्यत्वं तमोविरोधित्वं नामेति । एवं च—

“पञ्चदशानुगतं प्रकाशत्वं न विद्यते ।

शब्दसाम्येन चेतृध्व्या गोत्वाच्छृङ्गं समापतेत्” ॥

किञ्च प्रमाणस्य च ब्रह्मज्ञानस्य चिदन्याप्रकाशकत्वात् स्वप्रकाशचित्वाध्यासाधिष्ठानत्वा-
दिना सदा प्रकाशमानत्वेनाप्रकाशितत्वाभावात् तत्र हेतोरसिद्धिः । किञ्चास्या अनुमिते-
रप्रकाशितप्रकाशित्वाभावे प्रकाशितप्रकाशकत्वं वा अप्रकाशकत्वं वा स्वादुभयभाष्यनु-
मितिर्यर्था । तत्रप्रकाशकत्वे चात्रैव बाधो व्यभिचारो वा । अस्यास्त्वविषयावरणानिवर्त-
कत्वात् । न ब्रह्मज्ञानावरणमज्ञानमस्ति । दृष्टान्तेऽपि द्वितीयादिप्रभायाः अधिकारानुत्पत्त्येन
प्रथमपदं व्यर्थम् । दृष्टिसृष्टिपक्षे दृष्टान्ते उभयवैकल्यं च । अनादित्वे सति भावत्वमभाव-
विलक्षणत्वं वा न निवर्त्यनिष्ठमनादिभावमात्रवृत्तित्वात् । अनाद्यभावविलक्षणमात्रवृत्तित्वाद्वा
आत्मवत् । निवर्त्यत्वं वा नानादिभावनिष्ठं नानाद्यभावाविलक्षणनिष्ठं वा निवर्त्यमात्रवृत्ति-
त्वात् प्रागभावत्ववत् । अनादित्वं वा नावरणनिष्ठमनादिमात्रवृत्तित्वात् प्रागभावत्ववत् । प्रमाण-
अन्यपक्षोल्लूचणकारिकां तां निबध्नाति ॥ एवं चेति ॥ किञ्चेति ॥ किञ्च वृत्तिप्रकाशाच्चैतन्मयस्य
स्वप्रकाशात्तया तत्पूर्वमपि प्रकाशमानत्वेन अप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वाभावाद्येतोरसिद्धेरित्याह ॥
(शिरित्याह) किञ्चेति ॥ किञ्चास्या अनुमितेरप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वमस्ति न वा । नाभ्यः । उक्ता-
भाधो हि विशेषणाभावाद्द्विषोभ्याभावाद्वा सिध्येत् । उभयथापि व्यर्थेयमनुमितिः । भाधे अनु-
मितिर्यर्था अन्यत एव तत्सिद्धेः । अन्ये च ब्रह्मानमेव न सिध्येत् । अनुमितेरप्रकाशात्वा-
दित्याह ॥ किञ्चेति ॥ द्वितीयेऽपीयमनुमितिः पक्षो न वा । अन्ये व्यभिचारः । भाधे बाध
इत्याह ॥ तत्रप्रकाशकत्वे चेति ॥ अप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वे चेत्यर्थः ॥ दृष्टिसृष्टिपक्ष इति ॥
तस्यैव ब्रह्मतत्त्वज्ञानेन साध्यसाधनोभयविकलो दृष्टान्त इत्यर्थः । स्वयसिपक्षितत्वाच्च द्वै-
यमुमानमित्याह ॥ अनादित्वे मतीति ॥ एतच्चाभावत्वस्य निवर्त्यवृत्तादिनिष्ठत्वेन बाधवार-
णाय । अनादित्वमात्रस्य निवर्त्यप्रागभावनिष्ठतया बाध इत्यन उक्तम् ॥ भावत्वमभावविलक्षणत्वं
चेति ॥ अत्र हेतुद्वयेऽपि घटत्वप्रागभावत्वद्वयत्वाद्वा व्यभिचारवारणाय क्रमेण विशेषणानि ।
वृत्तिपक्षे च घटत्वे व्यभिचारवारणाय । नानादिभावनिष्ठमिति ॥ अत्र प्रागभावनिष्ठतया घटादि-
निष्ठतया च बाधवारणाय अनादिभावेति विशेषणद्वयम् । हेतौ च माधुर्यं द्रव्यत्वाद्वा व्यभिचार-
मिद्वस्तत्वनवारणाय ॥ प्रमाणज्ञानमिति ॥ तत्र प्रमाणपदं ज्ञानाचक्षेपः मिद्वस्तत्वनवारणाय

ज्ञानं वा जगत्वाचनानाद्यनिवर्तकं ज्ञानत्वाद्भवदित्यादिना सत्यविषयता च । पूर्वं कृत्य-
 भावमात्रेणाकृतस्य कृतिवत् स्मृत्यभावात्त्रेणास्मृतस्य स्मृतिवत् पूर्वं प्रकाशाभावमात्रेणा-
 प्रकाशितप्रकाशोपपत्तेरप्रयोजकत्वं च । किञ्च षडादिविषय आलोकप्रकाशस्तयोविरोधीति
 तद्विवर्तकोऽस्तु । ज्ञानप्रकाशस्तु नाज्ञानविरोधी षटाद्यधिष्ठानचैतन्यस्याज्ञानाविरोधित्वाद्-
 वेस्त्वन्धिष्ठानत्वेन तज्ज्ञानत्वाभावात् । त्वन्मते हि ज्ञानज्ञेययोराध्यात्मिकसंस्बंधः । द्विती-
 यानुमानेऽप्युक्तरीत्या शुद्धादिप्रमाणं बाधः । किंच माध्वे चैतन्यगतत्वं किं प्रमातृत्वागभाव-
 योरन्यतरविज्ञेयवत्, तदतिरिक्तानादंशं । नायः । वृत्तेस्तत्प्रतिबिम्बितचैतन्यस्य बाधिष्ठान-
 चैतन्यस्य वा प्रमाया आत्मगतत्वाभावात् प्रमाप्रागभावस्य च प्रतियोगिसामानाधिकर-
 स्थान्ये च प्रागभावनिकर्तृकत्वेन स्वजनकारणनिवर्तकत्वेन च बाधवारण्यस्य क्रमेण विरोध-
 इवम् । नन्वत्र प्रागभावासिद्धिरिक्तानादिनिवर्तकत्वस्याप्रसिद्धा तद्भावकपक्षाभ्युपगमसिद्धि-
 रिति चेत् । स्वजन्यत्वं सत्यप्रतियोगिकमूलकप्रमाणत्वात्प्राधान्यादिकत्वस्य स्थाप्यत्वात् । नचैवमाकाशपानिवर्त-
 कत्वेनापीनरता । प्रागभावासिद्धिरिक्तानादिन्यायचिन्त्ये स्वजन्यत्वं सत्यप्रतियोगिकत्वस्य विवक्षितत्वा-
 निति ॥ भ्रमवदित्यादिनेति ॥ अत्रानिक्तत्वं यावत्तानादिभावजन्यवृत्तिरित्येतत्प्राप्तित्वात् ।
 अन्यभावाभावं सत्यं जगत्प्रकाशसिद्धिरिक्तानादिप्रतियोगिकयावद्बुद्ध्यानादिभावप्रतियोगिकयावद्बुद्धि-
 रित्येतत्प्राप्तित्वात् षट्त्वं सत्त्वं, जगत्कत्वं वा यावत्तानादिनिवर्तकवृत्तिरप्रागभावात्कल्प्यापत्तत्वात् प्रमे-
 कत्वादित्यापनुमानव्यतिरेकार्थः ॥ अथयोजकत्वं चेति ॥ अन्यथा अस्मद्व्याप्तिकप्रति भावकप-
 तिष्येदिति भावः । नन्विच्छादेरप्यवधारकस्य भावनिवर्तकत्वेऽपि प्रकाशस्यालोकादेर्भावकपक्षमो-
 निवर्तकत्ववत् प्रकाशकपक्षानस्यापि भावकपक्षाननिवर्तकत्वमावश्यकम् । अन्यथाऽऽलोकस्यापि
 तत्त्वं स्यादित्येव तत्त्विकत्वे तद्विरोधित्वेन तन्मत् । ननु प्रकाशवत् । तथाच तमोविरो-
 धिनः अलोकाव तत्त्विकत्वेऽपि षटादियथावत्तानादिविरोधित्वात् । वृत्तेष्वर्थसंस्पर्शाभावेना
 तन्प्रकारात्तत्त्वं न तावत्प्रकाशत्वाज्ञाननिवर्तकत्वमिति चेत् ॥ किंचेति ॥ द्वितीयानुमानेऽपीति ॥
 वैश्वप्रमः वैश्वजन्यप्रमाणभावासिद्धिरिक्तानादिनिवर्तकत्वं प्रमात्वात् वैश्वप्रमावदिति द्वितीयानु-
 मानेऽपीत्यर्थः । उत्कर्षादेवेति ॥ शुद्धादिविषयकज्ञानाभावेन तन्प्रमायां बाधः । एतेस्मृतेरज्ञान-
 निवर्तकत्वात् तथापि बाधः । तन्मत्त्वं एतत्त्वे तस्यैव व्यभिचारानुपपत्तीत्येवम् ॥ आत्मगतत्वा-
 भावादिति ॥ वृत्तेस्तत्प्रतिबिम्बितचैतन्यस्य ज्ञानः कल्पनिवृत्तेनाधिष्ठानचैतन्यस्य बाधुः सति चेत् प्र-
 मत्त्वस्याभावादिनि ॥ वैश्वजन्यप्रमाणविवर्तकत्वमिति चेत् तद्वत्त्वम् ॥ प्रागभावस्येति ॥

प्यात् । न द्वितीयः । दृष्टं साध्याभावात् । मैत्रप्रमायाः स्वसमानाधिकरणं स्वप्रागभाव-
मज्ञानं च प्रति निवर्तकत्वेऽपि चैत्रगतानाद्यनिवर्तकत्वात् साध्ये प्रमापदवैयर्थ्यं च । चैत्र-
प्रमा चैत्रगतस्वाभावातिरिक्तस्थानादेः निवर्तिका न प्रमात्वान्मैत्रप्रमावदिति प्रकरणसमता च ।
नचात्रोपाध्याभाससाध्ये शङ्क्ये । उक्तसाध्यान्ग्रीकारे गौरवेण लाघवतर्कानुग्रहाच्चैत्रगत-
प्रमाभावातिरिक्ताभावनिवर्तकत्वं समव्याप्नोपाधिष्वप्यतिरेकोपसंहारत्वं च प्रागभावः
चैत्रप्रमा स्वप्रागभावातिरिक्ताभावनिवर्तिका प्रमात्वान्मैत्रप्रमावत् । घटः चैत्रेच्छा वा चैत्र-
प्रमा वा स्वप्रागभावातिरिक्तानादिनिवर्तिका घटत्वात् इच्छात्वाद्वा अप्रमात्वाद्वा घटातिरिक्तं
चैत्रेच्छावद्वा चैत्रप्रमावद्वेत्याद्याभाससाम्यं च । किंचैवं विशिष्टव्यतिरेकिणः चैत्रप्रमा चैत्र-
तयाच तस्यापि न चैत्रव्यगत्त्वमिति भावः । दृष्टान्ते साध्यवैकल्यमुपपादयति ॥ मैत्रप्रमाया
इति ॥ चैत्रमेति ॥ प्रागभावातिरिक्तानादिनिवर्तकत्वस्याप्रसिद्ध्या तदभावात्साधनमज्ञाप्यमित्यत
उक्तम् ॥ चैत्रगतद्वयेति ॥ प्रागभावनिवर्तकत्वेन बाधवारणायाह ॥ अभावातिरिक्तत्वेति ॥
जनकादृष्टादिनिवर्तकत्वेन बाधवारणायाह ॥ अनादेरिति ॥ नन्वयं मैत्रगतत्वमुपाधिः । न
चाकारादौ साध्याप्यासिः । साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वात् । किञ्च चैत्रप्रमा चैत्रगताभाव-
निवर्तिका न, प्रमात्वान्मैत्रप्रमावदित्याभाससाम्याच्च " यतो बुद्धेकत्वाच्च प्रकरणसमते " त्यागाद्य-
निराकरोति ॥ नचेति ॥

" अनुकूलेन तर्केण सनाथे सति साधने ।

साध्यव्यापकताभंगात् पक्षे नोपाधिसम्भवः ॥ "

इत्युक्तरीत्या अनुकूलतर्कसम्बन्धाद्यमुपाधिर्न बाऽऽभाससाम्यं चेत्याह ॥ उक्तसाध्येति ॥ गौरवेणाति-
रिक्ताज्ञानकल्पनागौरवेण ॥ चैत्रगतेति ॥ एतच्च प्रमाभावविशेषणम् । ननुपाधेः स्वव्यतिरेकेण
स्वव्यभिचारेण वा साध्याभावस्य साध्यव्यभिचारिवस्य वा साधने व्याप्तिग्रहक्यत्वाभावेन
दृष्टान्ताभावात् साध्यव्यतिरेकपक्षसाधकत्वात्साध्योपाधित्वमित्याशङ्क्याह ॥ व्यतिरेकेति ॥ इत्या-
द्याभामसाम्यंचेति ॥ चैत्रेचः स्वप्रागभावातिरिक्तानादिनिवर्तकः द्वेषत्वान्मैत्रद्वेषवदित्याद्यनुमान-
मादिशब्दार्थः । (इत्यनुमानादिगदिशब्दार्थः इति पा.) किञ्चायं हेतुर्विशिष्टः विशिष्टव्यतिरेक-
माश्रितस्य हेतोः साध्याभावव्याप्यत्वस्य वक्तुं शक्यत्वादित्याह ॥ किञ्चवर्मात् ॥ विशेषणा-
द्यभावेन विशिष्टाभावसिद्ध्या साध्यव्यभिज्ञावित्यर्थः ।

नन्वयं चैत्रनिष्ठव्यतिरेकः (विशेषणस्य) चैत्रव्यापकरोपाधिप्रसन्त्याच्च साध्यव्यापकत्वम्

निष्ठत्वे मति चैत्रप्रभाभावातिरिक्तानादिनिवर्तकत्वानधिकरणं प्रमात्वान्यैत्रप्रभावदिति साध्याभावेऽपि सुवचत्वात् स्वध्यापातः । नचात्रोपाधिः शङ्क्यः । अयमुपाधिः एतदुपाचित्वे मति माध्याभ्यापकत्वानधिकरणं धर्मत्वादित्वादिना विशिष्टव्यतिरेकैर्बै साध्याभ्यापकत्वादेः सुसाधत्वात् । अत एव तृतीयानुमानं निरस्तम् । किंच अतैस्तद्विषयस्य वा पञ्चत्वे द्वितीयलक्ष्यमंगरीत्वा बाधः । विगीतो भ्रमः एतज्जनकवाध्यातिरिक्तोपादानकः विभ्रमत्वात् संमतवदिति प्रकरभमयता च । एतेन विमता अनित्यप्रमा स्वाभावातिरिक्तस्वविरोधिनिवर्तिका प्रमात्वात् भ्रमोत्तरप्रभावत् । ज्ञानत्वं स्वविषयावरणनिवर्तकनिष्ठं प्रकाशवृत्तिन्वादात्मेकत्ववत् । अनित्यज्ञानमभावत्वानधिकरणस्वविरोधिसमानाधिकरणं प्रयत्नान्यत्वे मत्वनित्यत्वे मति मविषयकत्वादनित्येच्छावत् । इच्छा हि स्वविरोधिप्रेषसमानाधिरूपान्तिनेत्यादिपदात् साधनभ्यापकत्वपरिग्रहः । तत्साधनप्रकारस्य अयमुपाधिः साधनभ्यापकत्वानधिकरणं धर्मत्वादित्युक्तरीत्येति द्रष्टव्यम् ॥ अत एवेति ॥ विगीतो भ्रमः एतज्जनकमाभावातिरिक्तोपादानकः विभ्रमत्वात् संमतवदिति संमतवत् । इत्याभास्तस्याभावात् । एतत्कारणानिरिक्तकारणकत्वकूपेपाभ्यादिरोषादेवेत्यर्थः ॥ तृतीयानुमानमिति ॥ विगीतो भ्रमः एतज्जनकवाध्यातिरिक्तोपादानकः विभ्रमत्वात् संमतवदित्याद्यनुमानमित्यर्थः ॥ द्वितीयलक्ष्यमङ्गरीत्येति ॥ अर्थस्य मन्त्रते असन्धेन निवृत्त्यादानत्वात् । ज्ञानस्य सन्धेऽप्यसन्धोऽतःकरणस्य बोधान्तरत्वात् । कस्मते च स्वहितमन्त्रधेन निवृत्त्यादानत्वादित्यसन्धमङ्गोक्तरीत्या बाध इत्यर्थः । सुखादिप्रमायां बाधधारणाकाह ॥ अनिन्देति ॥ विमता (अनित्य) प्रमा ॥ स्वाभावातिरिक्तेति ॥ अय प्रमापदमसिद्धि-कारणाय । भ्रमनिर्कर्तव्येनार्थान्तरकारणत्वाह ॥ भ्रमोत्तरेति ॥ अय स्वपदं चेच्छानिर्कर्तव्येनार्थान्तरकारणाय । भ्रमोत्तरप्रमावदिति ॥ अयच्च भ्रमोत्तरपदं दृष्टान्ते स्याज्जैवैक्यपरिहाराय ॥ स्वविषयेति ॥ स्वाध्वविषयेत्यर्थः ॥ प्रकाशवृत्तिन्वादिति ॥ अय प्रकाशपदं यदात्मादौ व्यभि-कारकारणाय सुखादिसिद्धिष्वि बाधकारणत्वाह ॥ अनिन्देति ॥ यदाद्यंते बाधकारणाय । ज्ञानमिति स्वाभावमन्त्रनाधिकरणत्वेन दृष्टादिसिद्धनाधिकरणत्वेन बाधान्तरकारणाय अभाक्त्वानाधिकरण-स्वविरोधाति ॥ प्रयत्नान्यत्वे मतीति ॥ प्रकमे निष्काम्ये यदादौ च व्यभिचारकारणाय क्रमेण विरोधमिति । निवेद्येच्छाका द्वेषामन्त्रनाधिकरणत्वेन दृष्टान्ते स्याज्जैवैक्यपरिहाराय दृष्टान्ते अनित्यपरम् । दृष्टान्ते स्वध्यापकानुक्तवमिति ॥ इच्छाहीति ॥

अन्वयकत्व भावविरोधिकत्वं सिद्धम् । अन्वयवर्तिमान् बाध ॥ अज्ञानविरोधीति ॥

करणाज्ञानविरोधी एवं चाज्ञानमित्यादिनवीनानुमानं निरस्तम् । अप्रयोजकत्वाद्यनिस्तारात् ।

॥ इति त्रिविद्यानुमानभङ्गः ॥ ४६ ॥

अप्रयोजकत्वादीत्यादिपदेन विप्रता अनित्यप्रमा अभावातिरिक्तानादिनिवर्तिका न, प्रमात्वादीभ्यः प्रमावत् । अमानुत्तरप्रमा, स्वाभावातिरिक्तस्वविरोधिनिवर्तिका न, अअमपूर्वकप्रमात्वात् प्रमोत्तरप्रमावत् । ज्ञानत्वं, न स्वविषयावरणनिष्ठं, ज्ञानवृत्तित्वात् । द्वितीयादिज्ञानत्वात् । अनित्यप्रमा, अभावत्वानधिकरण-स्वविरोधि-समानाधिकरणं न, अमान्यत्वात् । घटवदित्यादि स्मृतिपक्षस्याद्यानुमानद्वये अमान्यत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्य दोषाजन्यत्वोपायेस्तृतीयानुमाने साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्य अमसमानकालीनसामग्रीजन्यत्वोपाये, वतुर्धनानुमाने अनात्माधितवृत्तित्वोपाये, पञ्चमे च विषयाजन्यत्वरूपोपायेऽप्यनित्यप्रमा प्रमाभावातिरिक्तानाद्यभावनिवर्तिका कार्यत्वात् घटवदित्याद्याभासाम्यायेऽप्यपरिग्रहः ।

॥ इति त्रिविद्यानुमानभङ्गः ॥ ४६ ॥

॥ अथ श्रुतेरनिर्वाच्याविद्यापरत्वभङ्गः ॥ ४७ ॥

“अनृतेन हि प्रत्युदा” इत्यनृतशब्दो दुष्कर्मपरः । परिणामिप्रधानपरो वा । “ऋतं पिबंती” इत्यादौ मत्कर्मणि ऋतशब्ददर्शनात् । “ऋतं सत्यं तथा धर्मः” इति स्मृतेष्व । “अनृतं परिणामतः” इति स्मृतेष्व । अज्ञानाविद्यानीहारादिशब्दा अपि प्रकृतिपराः । न च सा मिथ्या । “तम आसीन्” “गौरनाघंतवती नित्या सततविक्रिया” इत्यादिश्रुतिभिस्सत्यत्वमित्यत्वाच्च । नचास्याः श्रुतेः अपूर्ववारमार्थिकसत्त्वपरत्वसंग्रहे व्यावहारिकसत्त्वपरत्वं वा अमद्वैलक्ष्यपरत्वं वा युक्तम् । मायाशब्दोऽपि कचित्प्रकृतिपरः । कचिच्च विचित्रेश्वरशक्त्यादिपरः “त्रिगुणान्तिका” इत्यादिस्मृतेः । “विश्वमायानिष्ठुषिः” इत्यादौ निष्ठुषिस्तरणमेव । “मायामेतां तरंति ते” इति स्मृतेः । नद्याज्ञानं मायाशब्दार्थः । मायिनो

॥ अथ श्रुतेरनिर्वाच्याविद्यापरत्वभङ्गः ॥ ४७ ॥

एवमज्ञाने प्रत्यक्षानुष्ठानयोः प्रमाणत्वं निरस्य तत्प्रमाणत्वेन परोदाहृतश्रुतीरप्यन्यथयति । अनृतेन हीनि ॥ अनृतशब्दस्य दुष्कर्मपरत्वं परिणामिपरत्वं च कर्मोपपादयति ॥ ऋतं पिबंती-विति ॥ तथाच नचिच्चयुक्त्यावेनानृतशब्दस्य दुष्कर्मपरत्वमावश्यकमिति भावः । ननु “अज्ञानेयं, अविद्यायाः फलं फलं तारयति, अज्ञा अविद्या च स्वयमेव भवति । नीहारेण प्राकृताः, अविद्यायामंतरे वर्तमानाः, नाम्यप्येवो वेदवन्ते प्रमुदाः” इति श्रुतिः अज्ञानेनापृतं ज्ञानं इति, ‘मम अस्तीत्यस्त्वा गृहप्रभे’ इत्यादिश्रुतिस्मृतिभिरेवाज्ञानमिच्छिरित्यत आह । ‘अजेति ॥ ननु मिथ्याभूतजगदुपादानप्रकृतिरेवस्मन्मिथ्याज्ञानमित्यादाहुष विराकरोति ॥ नचेति ॥ नित्यत्वाच्चेति ॥ मिथ्याभूतस्य ज्ञानमिथ्यात्तया नित्यस्य स्वस्वभावस्यैकमिति भावः ।

ननु तम अनीदित्यनया श्रुत्या व्यावहारिकं सत्यं वा अस्त्यैकसत्त्वं वा बोध्यत इत्या-
शाहुष प्रमाणत्वात्तत्कारणार्थिकसत्त्वफलमेव तस्याः एकत्वम् । ननु प्रत्यक्षप्रामाण्याद्व्यावहारिक-
सत्त्वत्वमपि फलमित्यतः ॥ नचेति ॥ कचिदिनि ॥ माया अविद्या च स्वयमेव भवति, “ईषी
क्षेना गुणवती मम माया पुरात्मा” इत्यादिश्रुतिस्मृत्यावाप्तित्वात् । कचिच्चेति ॥ “इन्द्रो
मायाभिः पुच्छप ईक्षे, संभवाभ्यामव्यवसा” केत्यादिश्रुतिः । ननु मायाशब्दो न नित्य
प्रकृतिपरः मायाशब्दार्थस्य निष्ठुषिप्रकृत्यादिस्वरूपत्वाच्च । विश्वमायेति ॥ किञ्च ज्ञानं माया-

१. दूरे अज्ञानाविद्या इत्येव अत्रास्ति चेति शङ्कः तदादम्बोयः ।

ब्रह्मणोऽज्ञानित्वे सर्वज्ञत्वनिरवयत्वादिभ्रुतिविरोधात् । मायाशब्दस्य मय ज्ञान इति धातु-
जत्वाच्च । वेदनिघंटौ माया वयुनं ज्ञानमिति पाठाच्च । मायाविश्वब्दस्य विचित्रशक्तियुक्त-
इवाज्ञानिन्यप्रयोगाच्च । “योगमायां समादिशत्” इति भागवते “ऋते मायां विशालाक्षीम्”
इति रामायणे च चेतने, “अलं संस्तम्य मायया” इति भारते जलस्तंभनशक्तौ च प्रयोगाच्च ।
हरिवंशे

“मयश्च शंवरश्चैव महामायाधरौ तथा ।

पार्जन्यवारुणीमाये व्यधत्तां वारिविश्वरे ” ॥

इति पार्जन्यवरुणाक्षयोर्मायाशब्दप्रयोगाच्च । तत्रैव “मायामास्थाय पुण्यस्य” इति प्रकृत-
मायायां “आस्थाय तामसीं विद्याम्” इति विद्याशब्दप्रयोगाच्च । “एकस्त्वमेव भगवानिद-
मात्मशक्त्या मायाख्याया” इति भागवते शक्तिर्मायेति व्याख्यातत्वाच्च । अत एव न
मिध्याभूतं मायाशब्दार्थः । शुक्तिरूप्यादौ तदप्रयोगात् । सत्यमंत्रोपधादिमन्त्रेषु मायावि-
श्वद्वन्द्वप्रयोगाच्च । मायामृगस्यापि मारीचस्य कामरूपित्वेन रामशरशेष्यत्वेन च सत्यत्वात् ।

शब्दार्थः । तथात्वे मायिनमित्यादौ मायित्वेन निर्दिष्टस्य ब्रह्मणोऽज्ञात्वप्रसङ्गात् । नचेष्टापत्तिः ।
“यः सर्वज्ञः स सर्वशक्तिः, निरवयवं निरञ्जनम्” इत्यादिभ्रुतिविरोधादित्याशाङ्क्याह ॥ नहीति ॥
किञ्च मायाशब्दोऽज्ञाने यौगिको कदो वा । तत्र नाप्य इत्याह ॥ मायाशब्दस्येति ॥ द्वितीयं
निराह ॥ वेदनिघंटौ चिति ॥ नन्वेवं मायाशब्दस्य त्वदभिमतविचित्रशक्त्यादिपरत्वमपि न
स्यात् । योगकद्वयोरन्यत्रैव वर्तमानात् । यदि च प्रयोगत्वत्वात्परत्वं तर्हि तत एवाज्ञानपरत्वमपि
व्यावर्त्याशाङ्क्याह ॥ मायाशब्दस्येति ॥ विचित्रशक्त्यादौ प्रयोगमेव दर्शयति ॥ योगमायां
समादिशदित्यादिना व्याख्यातत्वाच्चेत्यन्तेन ॥ ननु मिध्याभूतैश्च जालिक्वाजनुगमादौ मायाशब्द-
प्रयोगदर्शनात् मिध्याभूतमेव औतमायाशब्दार्थः । ननु सत्येश्वरेकछादिमित्यत आह ॥ अत
एवेति ॥ ननु मायाशब्दस्यास्य एव प्रयोगः सिद्धः । मारीचस्य मायामये मृगकचे, देवास्तुत-
त्वंमाये तत्त्वबलवृष्ट्यादौ च तस्य प्रयोगदर्शनादित्याशाङ्क्याह ॥ मायामृगस्यापीत्यादिना ॥
कथं तर्ह्यैन्द्रजालिकद्वयौ मायाशब्दप्रयोग इत्यत आह ॥ मिध्याभूत इति ॥ नन्वेवं विम्बमाया-
निवृत्तिरित्यादौ मायायाः ज्ञाननिबल्यत्वोक्तिर्नव्यादित्याशाङ्क्य एव निगमयति ॥ नचेति ॥ यद्यपि
विभृतिस्तरणमेवेत्युक्तम् । तथापि निवृत्तिशब्दस्य एवेत्युपपत्त्यैवमुक्तम् ॥ अत एवेति ॥ सत्य-

देवासुरसंग्रामादौ च मायावशादेः छेदापर्षाकियाकारित्वेन सत्यत्वात् । मिथ्याभूते
 येंद्रजालिकादौ मायाधीनप्रतीतिकृत्वेन मायावद्भ्रमायुक्तत्वात् । नच मायायाः सत्यत्वे
 ज्ञाननिवर्त्यत्वोक्तिविरोधः । सत्यस्यैव तद्विवर्त्यत्वात् । अत एव नाविद्यात्वोक्तिविरोधः ।
 विद्यानिवर्त्यत्वात् । “दैवी शेषा गुणमयी मम माया” इत्यादौ गुणमयत्वाद्युक्तिरपि सत्त्वानु-
 गुणैव शुक्ल्याद्यज्ञाने रूप्यादौ त्रिगुणत्वादर्थनात् । तस्माच्च ध्रुतिः सत्यप्रकृतीश्वरशक्त्या-
 यतिरिक्तपरामिप्रेतानिर्वाच्याविद्यापरा ।

॥ इति ध्रुतेरनिर्वाच्याविद्यापरत्वमङ्गः ॥ ४७ ॥

अपि ज्ञाननिवर्त्यत्वसंभवमित्यर्थः । किञ्च मायाशब्दो नाज्ञानपरः । नच मिथ्याभूतार्थपरः ।
 “दैवी शेषेति” स्मृतौ मायायाः गुणमयत्वाच्चेदनात् । त्वदमिमताज्ञाने रूप्यादौ च तददर्श-
 नादित्याह ॥ इतीति ॥ उक्तमुक्तंहरति ॥ तस्मादिति ॥

॥ इति ध्रुतेरनिर्वाच्याविद्यापरत्वमङ्गः ॥ ४७ ॥

॥ अथ अविद्यार्थापत्तिभङ्गः ॥ ४८ ॥

अभ्योपादानत्वेनाविद्याकल्पनं तु द्वितीयलक्षणनिरासेनैव निरस्तम् । किंच शुक्ति-
रूप्यमुपादानसहितं चेत् सकर्तृकं भवेत् । नचेशो जीवो वा तस्य कर्तेतिष्युज्यते । नापि
निर्विकारस्य ब्रह्मणः श्रौतजगदुपादानत्वनिर्वाहाय तत्कल्पनम् । सत्यस्य त्रिगुणस्य प्रधान-
स्यैव तदुपादानत्वेन ध्रुवादिसिद्धत्वात् । अविद्याया अपि अनादित्वेन निरवयवतया ब्रह्म-
बदेव विकारायोगाच्च । किंच ब्रह्मण उपादानत्वेऽपि नाविद्या कल्प्या । त्वद्वीत्या ब्रह्मण एव
तात्त्विकाविकाराविरुद्धेनातात्त्विकाविकारेण शुक्त्यादिषत् विषयार्थिष्ठानत्वरूपोपादानत्वोप-
पत्तेः । अन्यथा अविद्यादेराभयसापेक्षस्य तत्त्वतोऽद्वितीयात् ब्रह्मणोऽप्यदधिकरणं कल्प्यं
स्यात् । नच परिणामित्वेनाविद्याकल्पनम् । असत्यस्य सत्वरूपांतरापत्तिरूपपरिणाम्यन-

॥ अथ अविद्यार्थापत्तिभङ्गः ॥ ४८ ॥

ननु तथाप्यर्थापत्त्याऽज्ञानं सिध्यतीति चेत्तत्र ग्रहणम् । किं शुक्तिरूप्यादिभ्यस्य
सोपादानत्वाभ्ययानुपपत्त्या तत्कल्पनम् । किं वा निर्विकारब्रह्मणः भुतजगदुपादानत्वाभ्ययानुपपत्त्या
तत्कल्पनं उत जगतः परिणामित्वाभ्ययानुपपत्त्या आहोस्वित् मिथ्याभूतस्य स्वस्मानसत्ता-
कोपादानत्वाभ्ययानुपपत्त्या । अथवा जीवस्यापरिच्छिन्नज्ञानंशामकाशान्ययानुपपत्त्येति । तत्र नाद्य
इत्याह ॥ अभ्योपादानत्वेनेति ॥ किंच शुक्तिरूप्यस्य सोपादानत्वे सकर्तृकत्वं स्यात् । कर्ता
च किमीश्वरो जीवो वा । नाद्यः कालत्रयेऽपि शुक्तिरूप्यं ज्ञानीति ज्ञानेन ईश्वरस्य तत्त्वप्रवृत्ता-
योगात् । न द्वितीयः अननुप्रवाप्तिर्याह ॥ किंचेति ॥ द्वितीयमात्रादय निषेधति ॥ नापीति ॥
निर्विकारस्येति ॥ विकारिकारणस्यैवोपादानत्वेन ब्रह्मणश्च स्वतो विकाराभावेन विकारप्रयोजक-
तयाज्ञानं कल्प्यमिति भावः ॥ मन्यस्येति ॥ तथाच प्रधान एव जगदुपादानत्वस्य ध्रुवादिसि-
द्धत्वेन ब्रह्मण उपादानत्वे प्रमाणाभावाच्च तदन्यथानुपपत्त्याऽज्ञानं सिध्यतीति भावः । किंच
निरवयवत्वेन निर्विकारस्याज्ञानस्य ब्रह्मोपादानकत्वानुपपादकत्वात्तदुपादकस्यैव कार्यार्थापत्तिवियय-
त्वाच्च तदन्यथानुपपत्त्याऽज्ञानं सिध्यतीत्याह ॥ अविद्याया अर्पीति ॥ अन्यथेति ॥ तात्त्विका-
विकारस्य कल्पिततद्विकारेणापि (विकारेणापि इति पाठः) चिरोक्षे बन्तुनो द्वितीयस्य कल्पित-
द्वितीयेनपि चिरोपादकज्ञानाध्यवन्त्यमपि न संभवतीति तदधिष्ठानतया द्वितीयं ब्रह्मातिरिक्तमधि-
कारजातरं कल्पयेतेत्यर्थः । तृतीयमात्रादय निगम्येति ॥ नयेति ॥ अमन्येति ॥ असत्यस्य

पेक्षत्वाद् । नच कार्यपेक्षितस्वसत्तासमानमत्ताकोपादानत्वेन तत्कल्पनम् । विवर्ताधिष्ठान-
रूपोपादानेन निवृत्तोपादानाकाङ्क्षापि घटादिदृष्टान्तेनोकोपादानकल्पने घटादेः कार्यस्य
स्वसमानमत्ताकोपादानानपेक्षत्वेनासमानसत्ताकस्य ब्रह्मणो विपदादावनुपादानत्वापातात् ।
कल्प्येस्वसमानसत्ताकनिमित्तत्वापि कल्पनापाताच्च । नच जीवस्थानवच्छिन्नब्रह्मानंदाप्रकाशाय
तत्कल्पना । मेदेनैव तदुपपत्तेः । अनवच्छिन्नानंदत्वापि प्रकाशमानप्रत्यक्षाव्रत्त्येनाप्रकाशा-
नुपपत्तेश्च ।

॥ इति अविद्यार्थापत्तिमङ्गः ॥ ४८ ॥

ज्ञातः स्म्यकपान्तरावच्छिन्नो यः पश्चिमागस्त्य(तद्वदिति वा.) अनपेक्षणादित्यर्थः । चतुर्धमादाहूय
निषेधसि ॥ नचेति ॥ कार्यं हि उपादानमपेक्षते । ननु स्वसमानसत्ताकं गौरवाच्च । यदि च
घटादी दर्शनान् मया कल्प्येत तर्हि तस्य एव नातिविकल्प्य ब्रह्मणोऽतात्त्विकविषयदायुपादानत्वं
न स्यात् । अतिवृत्तिकरुपादेश्च (कल्प्यादेश्च इति वा.) तत्सत्त्वानिमित्तान्तरमपि कल्प्येते-
त्याह ॥ विवर्तेत्यादिना ॥ नापि पञ्चम इत्याह ॥ नचेति ॥ जीवस्येति ॥ अयमात्मेत्यादि
धुम्या जीवाभिन्नत्वेनाद्यप्यब्रह्मानन्दप्रकाशास्याविद्यावरणं विनानुपपत्तेरिति भावः ॥ मेदे-
नैवेति ॥ मेदेनैव समर्थयिष्यत इति शेषः ॥ अनवच्छिन्नेति ॥ अपरिच्छिन्नब्रह्मानन्दस्य प्रकाश-
मानजीवमिच्छतया अयमकाराग्रानन्दस्वैराग्रामणिकत्वेन न तदव्ययानुपपत्त्याऽज्ञानं सिध्यती-
त्यर्थः ॥

॥ इति अविद्यार्थापत्तिमङ्गः ॥ ४८ ॥

॥ अथ सामान्येनाविद्याप्रमाणभङ्गः ॥ ४९ ॥

किंच त्वन्मते अज्ञानस्याप्रामाणिकत्वात्कथं तत्र प्रमाणोक्तिः ।

“अविद्याया अविद्यात्वं इदमेव (हिल) तु लक्षणम् ।

मानापातासहिष्णुत्वमसाधारणमिष्यते”

इति सुरेश्वरोक्तेः । नचाज्ञानस्य व्यावहारिकत्वात्तत्र तत्प्रमाणोक्तिः । प्रातिभासिकोपादाने प्रातिभासिके अज्ञाने तदुक्त्ययुक्तेः । नहि व्यावहारिकं प्रातिभासिकं प्रत्युपादानम् । नच प्रातिभासिके मानमस्ति । नच साक्षिसिद्धेऽज्ञाने प्रमाणैरसम्बाधुषिमात्रं बोध्यत इति वाच्यम् । नित्यनिर्दोषसाक्षिवेद्यत्वे सुतरां प्रामाणिकत्वापातात् । तम आसीदित्यादौ सत्त्व-

॥ अथ सामान्येनाविद्याप्रमाणभङ्गः ॥ ४९ ॥

पूर्वमज्ञानस्य प्रत्यक्षविद्यप्रमाणगम्यत्वं(मपि) न संभवतीत्युक्तम् । इदानीं तद्व्याप्यत्वे बचन-
विरोधमन्याह ॥ किंचेति ॥ अप्रामाणिकत्वादिति ॥ अज्ञानस्य तद्भासकसाक्षिणश्चाप्रमाणत्वात् ।
अन्यथा प्रामाणिकत्वे पारमार्थिकत्वमेवाज्ञानस्य स्यादिति भावः ॥ अविद्याया इति ॥ अविद्याया
मानापातासहिष्णुत्वमेव अविद्यात्वं नाम । इदमेव तस्या असाधारणं लक्षणं बोध्यत इति योजना ॥
अविद्याया इति ॥ नन्वज्ञानस्य घटादिव्यावहारिकत्वेन प्रमाणोक्तावपि न तस्य पारमार्थिकत्व-
मित्यादाहुय, विमतमज्ञानं प्रातिभासिकं प्रातिभासिकोपादानत्वात् । यद्यसत्ताकोपादानं तत्तन्ममान-
सत्ताकं यथा घटोपादानभूता मृत् घटसमानसत्ताकः । नच ब्रह्मणि व्यभिचारः । उपादानशब्देन
विकारिकारणत्वस्यैव विवक्षितत्वात् । तथाच प्रातिभासिके तस्मिन् प्रमाणोक्तिर्विरुद्धेवेत्याह ॥
नचेति ॥ उक्तहेतोरप्योजकत्वमादाहुष्याह ॥ नर्हाति ॥ अन्यथा कार्यस्य स्वममानसत्ताकोपादान-
कत्वान्यथानुपपत्त्याऽज्ञानमेव न कल्प्यं स्यादिति भावः । ननु “यस्मानुक्तपो बलिः” इति
न्यायेन तद्विरोधकमानमपि प्रातिभासिकमेवेत्यादाहुय तथाच प्रमाणाप्रमाणविभाग एव न सिध्ये-
दित्यभिप्रेत्याह ॥ नचेति ॥ निर्दोषेति ॥ तथाच प्रमाणादिष्वात्मनिजा साक्षिणा अमष्टाकृत्-
स्वरूपमेव अज्ञानं विषयीकृतम् इति नासद्याकृत्यं प्रमाणात्मरूपमेवैवणीयमिति भावः । किंच
प्रमाणैरसद्याकृत्सिमात्रं बोध्यत इति कोऽर्थः । किं सत्त्वं न बोध्यते अमष्टाकृत्सिमेव बोध्यत
इति वा, किंवा ज्ञानस्वरूपं न बोध्यते अमष्टाकृत्सिमेव बोध्यते (इति) । नत्र नाद्य इत्याह ॥
तम आसीदिति ॥ तदप्रतीतिर्बोधि ॥ असद्याकृत्यमतीतमेत्यर्थः ॥ द्वितीयं विगच्छे ॥ प्रमाणे-

स्यैव बोधनात् । उक्तानुमानेषु तदप्रतीतेः । ननुमानं विषयापरतन्त्रम् । प्रामाणैरज्ञान-
स्वरूपाग्रहे तत्रासङ्गादृष्टेर्दुर्बोधत्वात् । नच प्रमाणानि साक्षिवेष्यत्वेनाविद्यां बोधयन्ति ।
येन भ्रमविषयत्वेनानुस्यूतमायबोध्यस्य रूप्यादेरिव प्रामाणिकत्वं न स्यात् । नच प्रमाणानि
प्रतिषेधोपाधौ निषेधप्रतियोगित्वेनाविद्यां बोधयन्ति, येन तथावाधगोचरस्य रूप्यादेरिव
प्रामाणिकत्वं न स्यात् । ज्ञाननिवर्त्यत्वेन प्रकाशनिवर्त्याधिकारवदनित्यत्वस्यैव बोधनात् ।

॥ इति सामान्येनाविद्याप्रमाणभङ्गः ॥ ४९ ॥

रिति ॥ ननु प्रामाणैरज्ञानस्वरूपं बोध्यते । नच प्रामाणिकत्वापत्तिः । अन्यविषयस्यैव प्रमाणेन
बोधनादित्याशङ्क्य अन्यविषयकबोधजनकत्वमात्रेण न तत्राप्रामाण्यम्, किं त्वन्यविषयत्वेनैव
तद्वोधने निषेधप्रतियोगित्वेन तद्वोधनं वा, अन्यथा प्रमाणसंप्रत्ययमात्रोच्छेदप्रसंग इत्यभिप्रेत्याह ॥
नचेति ॥ ननु प्रामाणैरकदरेणाबोधनेऽपि ज्ञाननिवर्त्यत्वकथमिध्यात्वाकारेणाबोधनात्प्रामाणि-
कत्वं दुर्बोधमित्याह ॥ ज्ञाननिवर्त्यत्वेनेति ॥ ज्ञाननिवर्त्यत्वमात्रं मिथ्यात्वमिति भावः ॥

॥ इति सामान्येनाविद्याप्रमाणभङ्गः ॥ ४९ ॥

॥ अथ अविद्याप्रतीतिभङ्गः ॥ ५० ॥

किंचाविद्या किं शुद्धसाधिचैतन्नेनैव भाति किं वा वृत्तिप्रतिबिम्बितेन तेन । नाद्यः । निर्दोषचित्प्रकाशप्रत्येनाज्ञानस्य पारमार्थिकत्वापातात् । मोक्षेऽपि तत्प्रतीत्यापत्तेश्च । तदा सा निवृत्तत्वाच्च भातीति चेन्न । प्रतीतिबाधशरीरस्य प्रतीत्यनुवृत्तौ निवृत्त्ययोगात् । एतेनाज्ञानस्य राहुषत्त्वावृत्तप्रकाशेनैव स्फुरणमिति निरस्तम् । नात्यः । अज्ञानस्य कदाचिदप्रतीत्यापातात् । अंतःकरणाविद्यावृत्त्योः प्रमाणदोषाभ्यां जन्मतयोर्दोषाभावेन वृत्त्ययोगाच्च । प्रतिबिम्बनोपाधित्वप्रयोजकस्य सत्त्वस्य अपारमार्थिकत्वेन प्रातीतिकया वृत्तेः प्रतीत्यधीनत्वेनान्योन्याश्रयाच्च ।

॥ इति अविद्याप्रतीतिभङ्गः ॥ ५० ॥

॥ अथ अविद्याप्रतीतिभङ्गः ॥ ५० ॥

किंचाज्ञानविषयकप्रतीतिश्च वृत्त्येवत्वात् नाज्ञानमग्रीकर्तुं शक्यमित्याह ॥ किंचेति ॥ मोक्षेऽपीति ॥ अन्यथा तस्य तत्प्रकाशित(त)त्त्वमेव न क्यादिति भावः । ननु प्रतीतिसत्त्वं विषयभावे न तत्रं, अपि तु विषयसत्त्वमपीति शङ्कते ॥ नदेति ॥ प्रतीतिमात्रशरीरस्येति ॥ एतेनेति ॥ उक्तरीत्या सिद्धमात्रस्याज्ञानभानन्वनिरासेनेत्यर्थः ॥ अज्ञानस्येति ॥ वृत्तेः कदाचित्कत्वेन तत्प्रतिबिम्बितवैतन्यस्यापि कदाचित्कत्वादिति भावः । किञ्चाविद्यायां प्रमाणदोषयोरभावेन न वृत्तिप्रतिबिम्बितवैतन्यं भवान्भासकमित्यभिप्रेत्याह ॥ अन्तःकरणेति ॥ वृत्तेरपीति ॥ किञ्च वृत्तिप्रतीतेरपि वृत्त्येवत्वेन वृत्तिसिध्या न तत्प्रतिबिम्बितवैतन्यं भवान्भासकमित्यभिप्रेत्याह ॥ वृत्तेरपीति ॥ किञ्च वृत्तेः प्रतिबिम्बनोपाधित्वसंवायोगात् नाज्ञानं तत्प्रतिबिम्बितवृत्त्याश्रयित्वाह ॥ प्रतिबिम्बनेति ॥ अन्योन्याश्रयाच्चेति ॥ प्रातीतिकी वृत्तिः प्रतिबिम्बनोपाधित्वाप्रयोजिका अपारमार्थिकसत्त्वसिद्ध्यर्थं वैतन्यकप्रतीतिमपेक्षते । वैतन्यं च स्वव्याविद्यामकशसिद्ध्यर्थं वृत्तिमपेक्षत इत्यन्योन्याश्रय इत्यर्थः ।

॥ इति अविद्याप्रतीतिभङ्गः ॥ ५० ॥

॥ अथ अज्ञानस्य विवरणोक्तचिन्मात्राभितत्वभङ्गः ॥ ५१ ॥

अविद्याभवश्च दुर्बलः । यदत्रोक्तं विवरणे । चिन्मात्रमेवाज्ञानाभयः । तदन्यस्याज्ञान-
कल्पितत्वेन तदाभ्यवत्वायोगात् । तदुक्तम् । (आभयत्वविषयत्वभागिनी निर्विशेषचित्तिरेष-
केवला । पूर्वमिद्वतवसो हि पश्चिमे नाभयो भवति नापि गोचरः इति । दर्पणस्य मुख-
मात्रसंबन्धेऽपि प्रतिमुखे यातिन्यवत् प्रतिचिन्ने जीवे संसारो नतु चिन्ने ब्रह्मणि । उपाधेः
प्रतिचिन्नेष्वप्यतिद्वयमिति । अत्र ब्रूयः ।

विरोधाद्विमानेन बाधावृत्तिविरोधतः ।

अतल्लैकाधिकरण्याच्च नाज्ञानं शुद्धचिद्रूपम् ॥

तथाहि । एकविषयज्ञानभावरूपाज्ञानयोः तमःप्रकाशयोरिव चिद्रूपत्वात् नाभयाभयित्वम् ।
नहि ज्ञानानिवर्त्यमज्ञानं भवति । नच इष्टिज्ञाननिवर्त्यं तत् । विवरणेऽन्तःकरणपरिणामे
ज्ञानत्वोपचारादित्युक्तत्वेनौपचारिकज्ञानविरोधिना मुस्याज्ञानत्वायोगात् । अज्ञानाविरो-
धिन्ने चैतन्यस्य षटादिब्रह्मज्ञानत्वायोगाच्च । ज्ञानज्ञाने हि ज्ञातुरर्थप्रकाशाप्रकाशौ । नच

॥ अथ अज्ञानस्य विवरणोक्तचिन्मात्राभितत्वभङ्गः ॥ ५१ ॥

तदाभ्यवत्वायोगादिति ॥ स्वस्वस्यैव कल्पिताधिष्ठानत्वात् । पूर्ववद्विज्ञानज्ञानस्य तदन्तर-
आधिक्यनिरास्यभयान्तराभेदेत्यर्थः । अस्त्यनुपापत्त्यपरिहाय ॥ तदुक्तमिति ॥ नन्वेवं तस्य
शुद्धत्वमेव न स्यात् । अज्ञानादभवत्वेन तस्य तत्त्वयुक्तसंस्कारित्वापत्तेरित्याद्योक्त्य दृष्टांतमुखेन
विश्लेषे संसारादभवत्त्वमुक्तव्यमिति ॥ दर्पणस्येति ॥ उक्तहेतुश्च बाधकत्वं व्याचष्टे ॥ तथाही-
त्यादीनां ॥ एकविषयेति ॥ स्वस्वत्वविषये ज्ञानाज्ञाने, तयोर्मेलनःप्रकाशयोरिव निवर्त्यनिवर्तक-
भावन्यभयविरोधकत्वेनेत्यर्थः । बाधकत्वेत्यन्वयमज्ञानस्य प्रकाशयोरिव निवर्त्यनिवर्तक-
भावमङ्गीकृतम् । तथापि स्वस्वत्वात्प्रत्यक्षबाधकत्वं स्वविकल्पकत्वस्येव । अन्वयश्च तदज्ञाननिवृत्तिः
कदापि न व्याप्तिरिति शङ्कः । ज्ञानाज्ञानयोर्विरोधाभावे बाधकत्वम् ॥ नहि ज्ञानानिवर्त्यमिति ॥
नहि चैतन्यादिवर्त्यमित्यर्थः । ननु चैतन्यादिवर्त्यत्वेऽपि वृत्तिज्ञानविकल्पकत्वाज्ञानत्वं संबन्धी-
त्वात्तस्य तथापि मुक्त्याज्ञानत्वं न स्यात्तुमुक्त्याज्ञानविरोधिना एव तत्त्वान्वित्यभिप्रेत्याह ॥ नचेति ॥
विज्ञानज्ञानं चैतन्यविरोधेवेति वक्तव्यम् । कदाचन तस्याज्ञानत्वमेव न स्यात् । तथाचाज्ञानस्य

तदविरोधित्वेऽपि व्यवहारादिहेतुत्वात् ज्ञानत्वम् । अज्ञाननिवर्तकस्यैव तद्वेतुत्वानुभवात् । नच विवरणे करणव्युत्पत्त्या बुद्धिचिन्तानिमित्त्युक्तत्वेनाज्ञानं ज्ञानकरणविरोध्येव, नतु ज्ञप्तिविरोधीति वाच्यम् । न जानामीति ज्ञप्तिविरोधित्वेनानुभूयमानस्याज्ञानांतरत्वापातात् । साक्षिवेषे सुखादावज्ञानादर्शनाच्च । नच चैतन्याज्ञानयोः सौरप्रकाशदिवाभीतांधकारयो-
रिव तत्सत्यत्वमिध्यात्वाभ्यामविरोधादाश्रयाभयितेति वाच्यम् । सौरप्रकाशविरुद्धतत्सम-
सचाकृतमोऽंतरस्येव चैतन्यप्रकाशविरुद्धतत्समसचाकाज्ञानांतरस्याभावेनातात्त्विकाज्ञानविरो-
धसंबन्धः वाच्यत्वात् । अन्यथा तात्त्विकसुखरूपस्यात्मनो व्यावहारिकदुःखरूपता स्यात् ।

किंचाहमज्ञ इति धर्मिग्राहकसाक्षिबाधः । नचात्मनि स्थौल्याभयदेहैक्याभ्यासादहं
स्पृष्ट इतिवदहंकारे अज्ञानाभयचिदैक्याभ्यासाद्वा दृष्टत्वायसोरेकाग्रिसंबन्धादयो दहतीति
वदज्ञानाहंकारयोरेकचि (ताव) दभ्यासाद्वाहमज्ञ इति धीर्ग्रातिरिति वाच्यम् । अद्यापि
चितोऽज्ञानाभयत्वासिद्धयान्योन्याभयात् । दोषाजन्यस्याहमज्ञ इति साक्षिज्ञानस्य भ्रांतित्वा-

न चैतन्याभितन्वमित्याह ॥ अज्ञानेति ॥ ज्ञानाज्ञाने द्वीति ॥ तथाच प्रकाशाप्रकाशयोः सामा-
नाधिकरण्येऽपि नाभयत्वमिति भावः ॥ तदविरोधित्वेऽपीति ॥ अज्ञानाविरोधित्वेऽपीत्यर्थः ॥
अज्ञाननिवर्तकस्यैवेति ॥ अन्यथा अज्ञाननिवर्तकस्यापि व्यवहारेहेतुत्वमग्नेण ज्ञानत्वाभ्युपग-
मेऽतिमसङ्ग इति भावः ॥ बुद्धिचिन्तितेति ॥ अन्तःकरणवृत्तित्वर्थः ॥ नतु ज्ञप्तिविरोधीति ॥
तथाच चैतन्याज्ञानयोर्नाभयाभयित्वे विरोध इति भावः ॥ न जानामीति ॥ तथाच जप्ति-
विरोध्येवाज्ञानं न करणविरोधीति भावः ।

नन्वस्तु चैतन्यस्यैवाज्ञानाध्ययन्, नच विरोधः समानस्वाकरोरेव तयोर्विरोधात् इत्येते
हि भिन्नस्वाकरोः । सौरप्रकाशदिवाभीतांधकारयोराध्ययाध्ययित्वाभ्यासांधय विरागोति ॥
नचेति ॥ अन्यथेति ॥ भिन्नस्वाकरोरविरोधाभ्युपगम इत्यर्थः । किंच नाज्ञानं विगमात्राध्ययं
धर्मिग्राहकमानाभावात् (बाधादित्याह इति पाठान्तरम्) इत्याह ॥ किंचेति ॥ अन्योन्याभयादिति ॥
अज्ञानस्य विगमाच्चक्षित्ये स्पष्टेऽहमज्ञ इति प्रतीतेर्धर्मत्वकल्पनं, स्पष्टे च अधम्येऽज्ञानस्य
विगमाच्चक्षित्यसिद्धिरित्यन्योन्याध्यय इत्यर्थः । किंच बाधाभावादपि नैतज्ज्ञानं धमः । न च

१. दिवाभीतः = पृष्ठः । दिवाभीतः सौरप्रकाशे-ऽधकाराग्रे पवति । तथा-ऽधकाराग्रेमध्यवृत्तः । मध्यवृत्तः
सौरप्रकाशाभित इत्यर्थः ।

योगाच्च । बाधकामितस्यैव धर्मिग्राहकैतद्व्यापितत्वेनैतद्व्यापकमात्राच्च । मिथ्यारूपे-
दमंशसंबन्धवदभ्यस्तज्ज्ञानसंबन्धस्यापि तद्व्यापकैवैव व्यापत्वाच्च । अज्ञानाभयत्वधीबलादेवाह-
मर्थोऽकल्पितो बाधविद्यायामनुपपत्तिरलंकारो बाधस्तु ।

किंच “निरिदो निरवयः शोकं मोहमत्वेति नित्यमुक्त” इत्यादिभूतिविरोधः ।
नहि मो(ह्यै)शं न दोषः । नापि बंधकाज्ञानाभयो मुक्तः । नच तात्त्विकाविद्यादेरेव
निषेधः । त्वन्मते तस्याप्रत्यक्षः । जीवेऽपि तदभावेन जीवब्रह्मणोः सावयत्वनिरवयत्वादि
व्यवस्थामुतिविरोधाच्च । मुक्त्यन्यपि चिन्मात्रे जीव इव शोकस्य तात्त्विकस्याभावेऽपि
मोहव्यावहारिकत्वापाताच्च । नच भूतो मोहश्च्युतत्कार्यपरः । मुख्यार्थहानेः, तत्कार्य-
शोकादेः पृथगुक्तेः । नचैवं भुतिः विवस्थानीयब्रह्मपरा । जीवेऽप्यज्ञानाभावेन ज्ञाज्ञाधी-
शानीश्वरित्वादिभूतिषु जीवे अज्ञत्वोक्त्य (अज्ञानीश्वत्वोक्त्य) योगात् । यद्वाचो मुक्ति-
स्त्वन्मात्रं सावयमन्यन्निरवयमित्यस्य विरोधाच्च । नच जीवस्यैव शुद्धस्याज्ञत्वे भुत्यापत्तिः ।

चिद्व्यवस्थं सर्वव्यापि ज्ञानकल्पितत्वेन तत्साधकत्वान्ननुपपत्तिरेव बाधिकेति बाधयम् ।
कल्पितत्वस्याप्याप्यनिष्ठेः, सिद्धौ च निर्दोषताद्विस्तिज्ञाज्ञानाभयभिन्नस्यैव तन्निश्चिरिति न
मेनैतद्व्यवस्थस्य बाध इत्युच्येत ॥ बाधकामितस्येति ॥ नन्वहमह इति न धर्मिग्राहक-
ज्ञानं, किंतु तम धर्मीवित्वादिभूतिसिद्धाज्ञानस्याप्यव्यवस्थयम् । अतो न धर्मिग्राहकमानबाधः ।
तेन स्वकल्पमत्रसिद्धेर्निष्ठावांशस्य स्वकल्पग्राहकत्वस्यैव संबन्धिग्राहकत्वनिवृत्तस्य स्वातन्त्र्ये-
वाज्ञानग्राहकत्वसंभवात् धर्मिग्राहकत्वमिति तद्वाचो दुर्भार इत्याह ॥ मिथ्यारूपेति ॥ नन्वह-
मर्थस्य कल्पितत्वेन नानाघटानाञ्चकमुत्पत्तय इत्यावांशवाह ॥ अज्ञानाभयत्वधीबलादेवेति ॥
अप्रमत्तेरिति ॥ नचात्रामन्य प्रत्यक्षज्ञानाभासस्य निषेधः । तत्रासति निषेधप्रतिपत्तिरित्येनामन्यव
प्रत्यक्षविद्यासिद्धिप्रसङ्गः । नचैवं भुतिरवयवे प्रत्यक्षविद्यानिषेधपरेति बाधयम् । स्वकल्पैक-
निषेधप्रतीतेरिति । तत्राज्ञेन तान्त्रिकविद्याभावेन ॥ व्यवस्थाभूतीति ॥ हाही बाधजायीवा-
नीयौ धर्मीतश्च शोकेति मुक्त्यानः, विरोधोऽपिप्रतिपत्तिः, इत्यादिभूतीत्यर्थः । यदि मुक्त्यन्यवधि-
विम्याच्च एवाज्ञानं तदा जीव इव व्यावहारिकदुःखारिक्तं स्यात् । नचेष्टापत्तिः । जीवभाव इव
नदभावेऽपि मुक्तिर्वैयर्थ्यादिभिर्ज्ञेयः ॥ मुक्त्यन्यवधिनीति ॥ नच “मोहमत्वेति” इत्यादिभूति-
संज्ञकार्थवोक्त्यापत्तिरित्यत्रावयवपरेति न तच्छ्रुतिविरोध इत्यावांशस्य विरोधोऽपि ॥ नचेति ॥

किंच शुक्त्याप्यज्ञानवत् ज्ञातुरर्थाप्रकाशरूपमिदमप्यज्ञानं स्वकार्येण भ्रातिसंसारादिना
स्वनिवर्तकेन तत्त्वज्ञानेन स्वसमानयोगक्षेमेण ज्ञानप्रागभावेन च सामानाधिकरण्यात् ज्ञात्रात्म-
निष्ठम्, नतु ज्ञानमात्राभितम् । उक्तं हि विवरणेऽपि—जडस्य चाज्ञानाभयत्वे भ्रातिसम्यग्
ज्ञानयोरपि तदाभयत्वप्रसंगादिति । चिन्मात्रेऽपि ज्ञातृत्वाप्यासोऽस्तीति चेन्न । तस्याविद्या-
धीनत्वेनान्योऽन्याभयात् । चैतन्ये बुद्धिस्थकर्तृत्वाप्यासेन तत्त्वभोक्तृत्वाप्यासवद्बुद्धिस्थ-
ज्ञातृत्वाप्यासेन तत्त्वाज्ञातृत्वाप्यासाप्यथा बुद्धेरेवाज्ञानाभयत्वापाताच्च । देहादावपि ज्ञातृत्वा-
प्याससद्भावाच्च । बुद्धयवच्छिन्न एव तद्वर्माणां ज्ञातृत्वकर्तृत्वभोक्तृत्वादीनामप्यासेन चिन्मात्रे
तदभावाच्च । तेषां चिन्मात्र एवाप्यासे तु ज्ञातृत्वादिमत्वे बाह्यानां गीकारेण जीवाज्ञानमनं स्यात् ।
नच शुक्त्यज्ञानमपि शुक्त्यवच्छिन्नचैतन्यस्थमेव । अहं जानामीति बह्वहं न जानामीति ज्ञातृत्व-

ननु निरवयवादिभुतिर्न चिन्मात्रपरा, किन्तु ज्ञानाभयविम्बभूतज्ञापरेति भविरोध
इत्याशां क्वाज्ञानाभयविम्बात्रस्यानुस्यूततया तत्रापि तत्प्रसक्त्या भुतिचिरोधो दुर्धर्षः । अम्यथा
प्रतिविम्बभूतजीवस्य ज्ञानानाभयत्वेन तत्र स्यात् । भुतिष्वज्ञानोक्तिश्च न स्यादित्यभिप्रेत्याह ॥
नचेयमिति ॥ ज्ञानभ्रान्तिसम्यग्ज्ञानानां त्रैकाधिकरण्यनियमे विवरणसंसमितिमाह ॥ उक्तं हीति ॥
अन्योन्याभयादिति ॥ अविद्यायाश्चिन्मात्राभितत्वे (अयत्वेति पाठान्तरम्) सिद्धे तदधीनज्ञातृत्वा-
प्याससिद्धिः । सिद्धे चैतास्मिन् भ्रान्त्यैकाधिकरण्यनियमेन तत्राज्ञानसिद्धिरित्यप्यन्योन्याभया-
दित्यर्थः । किञ्च यथा कर्तृत्वभोक्तृत्वयोः सामानाधिकरण्यविषयमात् बुद्धिनिष्ठकर्तृत्वाप्यासेन
तज्जिष्ठभोक्तृत्वाप्यासो यथा चैतन्येऽंगीक्रियते तद्वदेवाज्ञातृत्वमपि तज्जिष्ठमेव तत्राभ्यस्यते इत्यज्ञानं
बुद्धिनिष्ठमेव किं न स्यादित्याशंक्याह ॥ बुद्धिस्थेति ॥ किञ्च नाभ्यस्तं ज्ञातृत्वमज्ञानाभयत्वा-
प्रयोजकम् । देहादेरपि तदाभयत्वापातादित्याह ॥ देहादावर्पाति ॥ तदभावादि ॥ ज्ञातृत्वा-
द्यनुभवस्य बुद्धयवच्छिन्नचैतन्यविषयत्वेनैवोपपत्तौ चिन्मात्रे तत्कल्पने ज्ञानाभावादिति भावः ।
चिन्मात्र एव ज्ञातृत्वाप्यासे बाधकमप्याह ॥ तेषामिति ॥ जीवाज्ञानमनं स्यादिति ॥ तच्छास्त्रे
निरसिष्यत इति भावः । नन्वज्ञानं न ज्ञातृनिष्ठं शुक्त्यज्ञाने तदभावादित्याशंक्य तदपि ज्ञानादि-
वत् ज्ञातृनिष्ठमेवानुभवसाम्यादित्याह ॥ नचेति ॥ नन्वज्ञानस्य आत्म्यादिना तत्त्वज्ञानेन च
सामानाधिकरण्यावश्यकता । नचाज्ञानस्य आत्म्यादिप्रसङ्गः । विरोप्यविशिष्टभाववद्भव तद्वज्रक-
त्वादित्याशंक्य निराकरोति ॥ नचेति ॥ विरोप्यनिष्ठं प्रयोजकं विशिष्टं प्रयोज्यमात्रधर्मात्म्यं नियमः

त्वानुभवात् । नच चिन्नेष्वविशिष्टभावस्यैव तंत्रत्वाद्भिन्नेष्वस्यमज्ञानं विशिष्टे जीवे संसार-
हेतुर्विशिष्टस्व(स्व)तन्ववीकृतं चेति वाच्यम् । विशिष्टे ब्रह्मण्यपि संसारापातात् । देहं प्रति
विशेष्याहंकारस्पर्कद्वन्द्वेन देहविशिष्टे भोक्तृत्वापातात् । विशिष्टस्वमुक्तेर्विशिष्टस्वसंसार-
विरोधापातात् । एतेन विशिष्टविशिष्टयोरप्यस्यैक्यं तंत्रमिति निरस्तम् । नचोपाधेः प्रति-
विषयवृत्तासित्वत्वाभावात् जीवे संसार इति वाच्यम् । श्रुत्यादिविरोधसाम्ये अर्धजरतीया-
योगेन चिन्मात्र एवाज्ञानत्वेन संसारस्याप्यंगीकार्यत्वात्, प्रतिविंबस्य च्छायादिवद्वस्त्वन्त-
त्वात् । अचाक्षुषस्य चैतन्यस्य गंधरसादिवत्प्रतिबिंबनानर्हत्वात् । प्रतिबिंबत्वे जीवस्य
सादित्वाधापातात् । दूर्यस्य जल इव मरीचिकाजलेष्वप्रतिफलनेन चिदसमस्तसाक्षात्ज्ञानस्य
चितं प्रत्युपाधिन्वायोगात् । अन्वच्छद्रूप्यसाक्षात्ज्ञानस्य प्रतिबिंबनोपाधिन्वायोगात् । अवि-
द्यायाश्चिन्मात्रमिमुल्याभावात् । उपाधेरज्ञानस्याकाशाद्यान्मना परिणामे प्रतिबिंबापाया-
पातात् । मुक्तप्रतिमुक्तानुगतमुक्तत्वातिरिक्तमुक्तभावनरूपव्यक्त्यन्तरस्यैव जीवब्रह्मानुगत-
विश्रान्तिरिक्तचिन्मात्ररूपसाक्षात्ज्ञानाश्रयत्वयोग्यव्यक्त्यन्तरस्य चाभावात् । अनादिभावो न

अज्ञानरूपमयोक्त एव इत प्रयोक्तव्यस्यास्येति चिक्छम्नाद्यं निराह ॥ विशिष्ट इति ॥
विश्वेष्वविशिष्ट इत्यर्थः । द्वितीयं प्रत्याह (देहं प्रत्यपीति वा.) देहंप्रतीति ॥ किञ्चैवं चिरोप्य-
निष्ठमुक्तिरपि विशिष्टे संसारं निहन्त्यात् । चिरोप्यविशिष्टभाक्त्वातिप्रसङ्गमंजकस्यस्यात्राप्य-
विरोधात्प्रसङ्गसाम्यमित्याह ॥ विशिष्टस्येति ॥ एतेनेति ॥ चिरोप्याहंकारस्यकर्तृत्वेन देह-
विशिष्टे भोक्तृत्वाधत्तेत्यर्थः ।

ननु चिरोप्यस्य प्रयोक्तृत्वं विशिष्टे प्रयोक्तव्यवधातीत्यर्थं निबन्धो ज्ञान एवाङ्गीक्रियते ।
नच जीव इव ब्रह्मण्यपि संसारापातः । उक्तयेः प्रतिबिम्बवत्प्रतिबिम्बादित्वादांशस्य निराकरोति ॥
नयेति ॥ श्रुत्यादीति ॥ निरवय इत्याद्युपाहतपुतिविरोधसाम्येऽपीत्यर्थः ॥ अर्धजरतीया-
यांगेनेति ॥ चिन्मात्रे अज्ञानमर्धाङ्गत्वं संसारावर्तीकारणकार्यज्ञानीत्वाद्येनेत्यर्थः ॥ प्रतिबिम्ब-
स्येति ॥ नतश्च प्रतिबिम्बजीवस्य चिन्मात्रस्य च चिरोप्यविशिष्टभाक्त्वैवाभावात्, चिन्मात्र-
निष्ठाज्ञानस्य प्रतिबिम्बत्वादे संसारापातकत्वे वृक्षातिप्रसङ्गो दुर्धार इति भावः । यस्मिन् वा
विम्बप्रतिबिम्बवैरोधकम् । तथापि जीवो न कैतव्यप्रतिबिम्बः । जीवस्य प्रतिबिम्बनानर्ह-
त्वात् । अन्वच्छ गंधरसादेरपि प्रतिबिम्बं न्यादित्याह ॥ अचाक्षुषस्येति ॥ अन्वच्छद्रूप्यस्येति ॥

निवर्तत इति सामान्यव्याप्तेरज्ञानं ज्ञाननिवर्त्यमिति विशेषव्याप्तेरुपाधिः प्रतिबिंबपक्ष-
पातीति सामान्यव्याप्तेरज्ञानं स्वाभय एव भ्रान्त्यादिहेतुरिति विशेषव्याप्त्या बाधाः । बन्धस्य
चिन्मात्राभितमोक्षसामानाधिकरण्यात् । नच व्यक्त्यंतराभावेऽपि जीवाभितमेवाज्ञानम् ।
चिदाभयत्वोक्तिस्तु चित्तस्याधिकरणतावच्छेदकत्वादिति युक्तम् । अन्योन्याभयादेर्वैश्य-
माणत्वात् । ब्रह्मण्यतिप्रसक्तस्य चित्तस्याधिकरणतानवच्छेदकत्वात् । चिन्मात्ररूपविशेष्य-
स्वाज्ञानेन विशिष्टे संसारइति च निरस्तम् ।

किंचोपाधेः प्रतिबिंबपक्षपातित्वं किं तत्र स्वधर्मप्रतिभासकत्वम्, स्वकार्यप्रतिभास-
कत्वं वा, स्वकार्यनिष्ठधर्मप्रतिभासकत्वं वा, प्रतिबिंबं प्रति स्वविषयाच्छादकत्वं वा । नायः ।
मालिन्यादर्पणानिनिष्ठवत्त्वं सुषुप्त्याद्यनुवृत्तस्याविद्यारूपस्य वा अविद्यावच्छिन्नस्वरूपस्य वा
तत्प्रतिबिंबित्वरूपस्य वा सुषुप्त्याद्यनुवृत्तस्य कर्तृत्वप्रमादृत्वादिरूपस्य वा संसारस्याज्ञान-
निष्ठत्वाभावात् । ज्ञानक्रियासंस्काराणां च त्वन्मते अज्ञानस्वत्वेऽपि नित्यातींद्रियाणां
तेषामात्मनि कदाप्यप्रतीतेः । “अविद्यास्तमयो मोक्षः सा संसराउदाहृत” इति त्वन्मतेऽपि

अज्ञानस्य स्वच्छन्दे चैतन्यावरकत्वायोगादिति भावः ॥ आभिमुख्याभावाच्चेति ॥ तस्याद्यैक्य-
वृत्तित्वादिति भावः ॥ उपाधेरिति ॥ ज्ञानस्योपाधेरैकजाकारेण परिणामे पूर्वमतिविशेष्य
बाधापत्तिर्दर्पणाद्युपाधौ तथा दर्शनादिति भावः । किंच नाज्ञानं बिम्बाभितं प्रतिबिम्बाभितं वा,
अनभ्युपगमात् । नचोभयानुगतचैतन्याभितम्, तादृशस्य चित्वातिरिक्तस्य विद्याकथंनरस्याभावात् ।
अन्यथा मुक्तप्रतिमुक्तातिरिक्तमुक्तव्यक्त्यन्तरमपि व्यादित्याह ॥ मृत्वेति ॥ बाधादिति ॥ जीवे
संसारमिच्छता तत्रैवाज्ञानमङ्गीकर्तव्यमिति भावः ॥ बन्धस्येति ॥ मोक्षस्य चिन्मात्रनिष्ठत्वेन
तत्रैव संसारो न जीवे, बन्धमोक्षयोः व्यापानाधिकरण्यनियमादिति भावः ॥ जीवाभितमेवेति ॥
तथाच न ब्रह्मणि संसारापात इति भावः ॥ अन्योन्याभयादंगिति ॥ निराधयाविद्यायोगेन
जीवमिन्द्रिः । तन्मिन्द्रिं च तदुपलक्षिताज्ञानाधयजीवमिन्द्रियमन्योन्याभयादेर्वैश्यः ॥
सुषुप्त्याद्यनुवृत्तस्येति ॥ तथाच तदानीं स्वधर्मासंज्ञकत्वाभावेन तस्योपाधित्वमेव न व्यादिति
भावः ।

ननु ज्ञानक्रियाशक्तिस्वस्काराणामपि अविद्यानिष्ठत्वेन तदुपसंभाराभावात्त्वमिन्द्रिया-
दाह्य निराकरणेति ॥ ज्ञानेति ॥ अत्रर्तानेति ॥ प्रत्यक्षेणाप्रतीयमानधर्मस्यान्यत्राधिकत्वा-

अविद्या बंधिका बंधो वा, नतु बद्धा । न द्वितीयः । विच्छेदादेरुपाधिकार्यस्य विवे महाकाशे च दर्शनान्मुखस्वविषयादेः ब्रह्मस्वसार्वज्ञादेरानौपाधिकत्वापाताच्च । प्रतिमुखगत-स्थौन्यादेरुपाधिकार्यत्वेऽपि जीवगतस्य संसारस्थानादित्वेनाकार्यत्वाच्च । न तृतीयचतुर्थौ । दर्पवचटादावष्टेः । एवं बुद्धिरुपोपाधेरपि न प्रतिविंबपक्षपातित्वम् । तस्मा प्रतिविंबपक्षपाति-जपाकुमुदम्बानीयत्वेन तत्पक्षपात्यादर्शस्थानीयत्वाभावात् ।

नन्वस्तु तर्हि चिन्मात्रसैवाज्ञानं संसारश्च, तदन्वस्य मिथ्यात्वेन मोक्षसमानाधिकरण-बंधायोगात् । नित्यमुक्तत्वश्रुतिस्तु विवम्यानीयब्रह्मपरेति चेन्न । षट्दर्पणोपाधिकोः परि-च्छिन्नत्वमयान्निन्योगवच्छिन्नाकाशप्रतिविंबयोरिवाकाशमात्रमुखमात्रयोरदर्शनेन अवच्छेदपक्षे प्रतिविंबपक्षे चास्वायोगात् । विवे ब्रह्मणीव प्रतिविंबे जीवेऽपि संसाराभावेन जीवब्रह्मणोः संमारासंमाराभ्यवस्थाश्रुत्ययोगाच्च । नच तार्किकमते आत्मनि दुःसाध्यपता देहादिने-वेहापि चिन्मात्रे संमाराभ्यवता जीवत्वेनावच्छिन्ना तदभिप्राया च श्रुतिरिति वाच्यम् । त्वन्मते आत्मन इवात्रापि चित एवानर्थात्त्वेन तद्भावरूपमुक्तेरपुनर्यत्वापातात् । नित्य-मुक्तत्वश्रुतेर्निर्विषयत्वापाताच्च । नहि सा कल्पितविशिष्टविषया ।

अथ नावच्छेदो नापि प्रतिविंबनम् । किंत्वविद्यया ब्रह्मण एव जीवत्वम् ।

“राजघ्नोः स्मृतिप्राप्तौ व्याघ्रभावे निवर्तते ।

यथैवमान्यनोऽज्ञस्य तत्त्वमस्यादिवाक्यतः” ॥

एतेनादिति भावः । किंच जीवविहङ्गव्यापिद्याधर्मत्वेन तस्य अपि बन्धनं स्यादित्याह ॥ प्रतिविंबि ॥ विच्छेदादेरिति ॥ तत्राद्य स्वकार्यप्रतिभासकत्वं न प्रतिविंबवक्ष्यपातित्वं, तस्य चिन्म-साधारकत्वादिति भावः । किंच स्वकार्यप्रतिभासकत्वं किं स्वाधीनप्रतिभासकत्वमात्रं स्वजन्य-प्रतिभासकत्वमात्रं वा तत्र नाद्य इत्याह ॥ मुखम्येति ॥ द्वितीयं विराह ॥ प्रतिमुखगतोति ॥ तदप्या इति ॥ तत्राद्य तस्याः स्वसंसर्गिणि कर्मसंज्ञकवक्ष्योपधिष्ववधारम् । ननु प्रतिविंबवक्ष-पातिचमयीति भावः ॥ अवच्छेदपक्ष इति ॥ अवच्छेदकत्वपक्षे प्रतिविंबोपाधित्वपक्षे च चिन्मत्वे संसारायोगे, कवक्ष्योपाधित्वपक्षे परिच्छिन्नकत्वविराज इति भावः ॥ व्यवस्था-धुर्याति ॥ अवीर्या शोचति, शोके मोहं जगं कुपुष्यतेति पादिभूतवयोगेन्द्रोत्पत्तः । नित्यमुक्तत्व-श्रुतिः चिन्मत्त्वानीयब्रह्मपरेत्वाद्युक्तं विवेचति ॥ नहीति ॥ नित्यमुक्तत्वश्रुतिर्न चिन्मत्त्वविराह-कल्पितब्रह्मपक्षे कर्मव्यवस्थान्नादित्यर्थः ॥ यथैवमिति ॥ तत्त्वमस्याद्यनोऽपि तत्त्वमस्यादि

इति वार्तिके । “कश्चित् किल राजपुत्रो व्याधशृङ्गे संबन्धितः” इत्यादिबृहदारण्यकभाष्ये च व्याध-
बन्धितराजपुत्रदृष्टान्तोक्त्या ब्रह्मैव स्वाविद्यया संसरति स्वविद्यया च मुच्यत इति स्वीकारात् ।
नित्यमुक्तत्वश्रुतिस्तु तत्रैव तत्त्वतः कदापि संसाराभावाभिप्रायेति चेन्न । यादृशः कल्पितोऽप्य-
नर्थरूपः ज्ञानेनोच्छेद्यो बन्धः सदा तदभावसौत्रं तच्छ्रुत्यर्थत्वेन कल्पितेनापि संसारेणा-
स्मृत्तत्त्वाभावे नित्यमुक्तत्वश्रुतेर्निर्विषयत्वापातात् । अन्यथा मुक्तौ शोकाभावश्रुतिरपि
शोकस्य तात्त्विकनिषेधपरा^१ स्यात् । असर्वज्ञत्वेनानुभवसिद्धाजीवादन्यस्य चेतनस्या-
भावेन मार्चंशादिश्रुतेर्निर्विषयत्वापाताच्च । बहुजीववादे ब्रह्मभावरूपमुक्तेरपुमर्थत्वापाताच्च ।
एकजीववादेऽपि जीवब्रह्मणोः संसारासंसारादिन्यवस्थाश्रुतिविरोधाच्च । तयोर्व्यावहारिक-
भेदस्याप्यभावेन त्वन्मतेऽपि तत्पराभिः “ह्य सुपर्णा, य आत्मनि तिष्ठन्” इत्यादिश्रुतिभिः,
“अन्यथ परमो राजन् तथान्यः पंचविंशकः । तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परंतप”
इत्यादिस्मृतिभिः, “शरीरशोभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयते, भेदन्यपदेशाच्चान्यः” इत्यादिस्मृत्यैः,
“तस्माच्छरीरादन्य एवेश्वरः, आत्मानौ हि तावुभौ चेतनौ । एकः कर्ता भोक्ता अन्यस्तद्विप-
रीतोऽप्यहत्पाप्मत्वादिगुणः” इत्यादित्वद्वाप्यैस्तत्त्वज्ञानसंसरणे चावदातत्त्वस्यामत्वादिवत्
नेतरेतरावतिष्ठेते इत्यादिविवरणादिग्रन्थेषु विरोधाच्च ।

किंच चिन्मात्रस्याज्ञानं स्वाभाविकं वेदानंदादिवन्न निवर्तत । औपाधिकत्वे
उपाधिः स एव वेदात्माश्रयः । अन्यवेदन्योन्याश्रयश्चकमनवस्था वेति ।

॥ इति अज्ञानस्य विवरणोक्तचिन्मात्राधिनत्वभङ्गः ॥ ५१ ॥

वाक्यात् स्वरूपज्ञाने सति जीवभाषो निवर्तत इत्यर्थः ॥ तत्रैव इति ॥ संसारे तात्त्विकत्वा-
भावाभिप्रायेत्यर्थः ॥ अन्यथेति ॥ नित्यमुक्तत्वश्रुतेः संसारे तात्त्विकत्वाभिप्रायकत्वं इत्यर्थः ।
चिन्मात्रस्याज्ञानाश्रयत्वे न केवलं नित्यमुक्तत्वश्रुतिविरोधोऽपितु सर्वज्ञत्वादिश्रुतिविरोधोऽपी-
त्याह ॥ असर्वज्ञत्वेनेति ॥ अपुमर्थत्वापाताच्चान्ति भावः । किंच
श्रुतिस्मृतिभ्यां त्वद्वाप्यादिग्रन्थेषु विरोधात् ब्रह्मैव स्वाविद्यया संसरति स्वविद्यया मुच्यत
इति पक्षो न युक्त इत्याह ॥ तयोरेति ॥ तत्त्वज्ञानेति ॥ यथा तत्त्वज्ञानव्याप्त्यामन्योन्यं परस्व-
पाधिकत्वमेष तद्व्यस्तैकत्वसंसारावपि न परस्परपाधिकत्वमवस्थी इत्यर्थः ।

॥ इति अज्ञानस्य विवरणोक्तचिन्मात्राधिनत्वभङ्गः ॥ ५१ ॥

^१ परमवा इति पाठः ।

॥ अथ सर्वज्ञस्याज्ञानाभयत्वमङ्गः ॥ ५२ ॥

किंच त्वन्मते शुद्धब्रह्मचक्रिन्मात्रत्वेऽपि श्रुत्वाद्वा तस्य सर्वज्ञत्वात् कथमज्ञानम् ।

“तत्र हि यो विज्ञानीते तस्य कुत्रापि नाज्ञता ।

नहि यो यद्विज्ञानीते स तत्राज्ञानवान्भवेत्” ॥

सचिन्नेत्येव ब्रह्म सर्वज्ञमिति चेत् । “तुरीयं तत्सर्ववत्सदा” इति शुद्धे तच्छ्रुतेः ।

एतेन सर्वज्ञत्वं ज्ञात्या प्रमाणतो वा स्वरूपज्ञप्त्या वा त्रेधाप्यविद्यासिद्धिः । अतोः प्रमादृत्वादेवाविद्यामूलत्वान् । असंगस्वरूपज्ञेयाविद्यां विना विषयासंगतेः । उक्तं हि

“स्वरूपतः प्रमाचैर्वा सर्वज्ञत्वं द्विधा स्मितम् ।

तद्योमयं विनाऽविद्यासंबंधं नैव सिद्धयति ॥”

इति निरस्तम् । अविद्यारहिते तुरीयेऽपि सार्वज्ञ्यश्रुतेः । एकाग्रयैकविषयकज्ञानाज्ञानयो-
र्विरोधस्यानुद्वारात् । स्वरूपज्ञेः स्वतः सर्वकालाद्यसंबंधे असम्भाषातेन स्वतःसर्वसंधामाद्यै
असर्वागतत्वापातेन चाविद्येयैव स्वत एवान्येनापि संबधोपपत्तेश्च । असंगत्वश्रुतेस्तु गतिरुक्ता ।
एतेन ब्रह्मणो ज्ञातृत्वमुपेत्याज्ञानं वदंतो निरस्ताः । तदुक्तम् । “अज्ञाताखिलसंबधेतुर्घटते न
कुलधन” इति ।

॥ इति सर्वज्ञस्याज्ञानाभयत्वमङ्गः ॥ ५२ ॥

॥ अथ सर्वज्ञस्याज्ञानाभयत्वमङ्गः ॥ ५२ ॥

पूर्वे किम्यत्रज्ञानाभावात् तत्र संस्वरूपसत्ताविरोध उक्तः । इदानीं तस्य सर्वज्ञत्वेन
“यः सर्वज्ञः सर्वविद्” इत्यादिभुतिसिद्धत्वात् तदाभ्यक्त्यं न संभवति, समानविषयज्ञानाज्ञानयो-
र्विरोधमित्याह ॥ किञ्चेति ॥ ननुसादृश्यभुतिः समुच्चयपरेति शङ्कते ॥ सचिन्नेत्येवेति ॥
तुरीयमिति ॥ नचाप्यैतच्छब्दतुरोयेनेवाहत्म्यभुतिरपि शुद्धाभावरैवेति विरोधो वृध्वर इति
अथः । एतेभ्योत्वेत्येव चिद्वचोति ॥ अविद्यारहित इति ॥ एकाग्रयेति ॥ नच सर्वविषयविद्यां
चिरञ्जि । स्वरूपज्ञानपूर्वादेरविद्यामुक्तत्वेन तत्परोपजीव्यत्वादिति वाच्यम् । स्वरूपज्ञानैव
सार्वभूम्यमवदिति अथः । नचसंगस्वरूपज्ञानेविद्यां विना विषयसंबधायोग्यताप्यविद्या-
मिद्विरपिक्तैवेत्यारुह्याह ॥ स्वरूपज्ञेति ॥ नचसंगो ज्ञापं वृत्त इत्यपि भुतिविरोध इत्या-
राह्य कर्मज्ञानेयभयपरतया च ज्ञाप्यतेत्याह ॥ असङ्गत्वश्रुतेस्त्विति ॥ एतेनेति ॥ ज्ञाप्यः
भुत्पारी सर्वज्ञतया अतिपरितोषैवेत्यर्थः ।

॥ इति सर्वज्ञस्याज्ञानाभयत्वमङ्गः ॥ ५२ ॥

॥ अथ परोक्तब्रह्मायित्वभङ्गः ॥ ५३ ॥

एतेन मा भूद्रक्षण्यविद्या । माया तु स्यात् । तस्या लीलोपकरणत्वेनादोषत्वादिति निरस्तम् । तथाहि । सा किमज्ञानविशेषः किं वा देवासुरसंग्रामादौ देवादेर्बाह्यसाधनमन-
पेक्ष्यैव बह्विजलादिविचित्रसत्यवस्तुसर्जनशक्तिबन्धकविशेषः । यद्वैद्रजालिकस्थेषाविद्यमान-
प्रदर्शनशक्तिः । नायः । उक्तरीत्या सामान्याभावे विशेषायोगात् । अज्ञानस्य लीलोपकर-
णत्वाददर्शनाच्च । तस्मिन्मायाशब्दाप्रयोगाच्च । नर्षद्वैजालिकोऽपि कस्यचिदज्ञानेनेद्रजालं दर्श-
यति, किंतु मणिमंत्रादिर्नैव । न द्वितीयः, इष्टापत्तेः । न तृतीयः, व्यामोहनीयजीवादर्शने
व्यामोहनायोगात् । कल्पिततद्दर्शनस्य च भ्रांतिं विनाऽयोगात् । कल्पितत्वेन तद्दर्शने च
तथ्यामोहनायोगात् । तस्यापि द्वितीयचंद्रदर्शनस्थेषाविद्यां विनायोगाच्च । किंच तस्याः शक्तेः
सत्त्वे अद्वैतहानिः । जीवकल्पितत्वे तथ्यामोहकत्वायोगः । ब्रह्मकल्पितत्वे तस्याज्ञानावश्यं
भावः ।

॥ इति परोक्तब्रह्मायित्वभङ्गः ॥ ५३ ॥

॥ अथ परोक्तब्रह्मायित्वभङ्गः ॥ ५३ ॥

मायात्विति ॥ तस्या अनावरकत्वेन न सर्वज्ञत्वादिभुतिविरोध इति भावः । नन्वेवं
विरचयत्वभुतिविरोध इत्याशङ्क्याह ॥ तस्या इति ॥ अज्ञानस्येति ॥ तथा च विरचयत्वादि
भुतिविरोधः स्यादेवेत्यर्थः । किंच नाज्ञानं मायाशब्दार्थः । प्रमाणाभावादित्याह ॥ तस्मिन्निति ॥
ननु ब्रह्मणः सर्वज्ञतया व्यामोहनीयजीवानपि पश्यत्येवेत्याशङ्क्य कल्पितजीवादिष्वस्वरूपेण
पश्यति उत कल्पितत्वेन वा, नाय इत्याह ॥ कल्पितेति ॥ द्वितीयं निराह ॥ कल्पितत्वेनेति ॥
नहि रज्जौ सर्पः कल्पित इति जानन्न तद्वननायोपलक्षणः प्रयत्नमानो दृश्यत इति भावः ॥
तस्यापीति ॥ कल्पितत्वेन व्यामोहनीयजीवस्यापीत्यर्थः ॥ तस्याः शक्तेरिति ॥ अविद्यमान-
प्रदर्शिकाया इत्यर्थः ।

॥ इति परोक्तब्रह्मायित्वभङ्गः ॥ ५३ ॥

॥ अथ अज्ञानस्य वाचस्पत्युक्तजीवाभितत्वभङ्गः ॥ ५४ ॥

यद्योक्तं वाचस्पतिना जीवाभिताविधेति । तत्र । जीवशब्देन चिन्मात्रलक्षणाया-
मुक्तदोषात् । अविद्या वा आविद्यकबुद्ध्यादिना बाधच्छिन्नस्य तत्प्रतिबिम्बितस्य वा कल्पित-
मेदसोक्तावन्योन्याभयात् । नच बीजाङ्कुरन्यासेनासौ न दोषः । तद्वदिह व्यक्तमेदा-
भावात् । संतानिष्यतिरेकेण च तत्र संतानयोरन्योन्यापेक्षाभावात् । नच यथा निरंशेऽप्या-
काशे घटसदस्य एव तदुपलक्ष्यकदेशं संपाद्य तेन संबध्यते तद्वदविद्यापि तदस्यैव चिन्मात्र-
मुपलक्ष्यकदेशरूपजीवं संपाद्य तत्रावतिष्ठत इति नेतरेतराश्रयः ।

“ स्वेनैव कल्पिते देशे व्योम्नि यद्वदटादिकम् ।

तथा जीवाभवाविद्यां मन्यन्ते ज्ञानकोविदाः ॥ ”

इत्युक्तेरिति वाच्यम् । निराश्रयाविद्यायोगेन जीवसिद्धिस्तत्सिद्धौ तदुपलक्षितजीवसिद्धिरित्य-
न्योन्याभयात् । त्वन्यते गगनस्थाप्यनित्यद्रव्यत्वेन स्वत एवांशसंभवाच्च । नच जीवा-
विद्ययोरनादित्वेनोन्वचिद्वृत्तिप्रतिबंधादयमदोषः । यतः—

“ अविद्याजीवयोरेव व्यपेक्षा तन्निरोधकः ।

अन्योन्यसंशयो नोपेदन्योन्याधीनताइति ॥ ”

॥ अथ अज्ञानस्य वाचस्पत्युक्तजीवाभितत्वभङ्गः ॥ ५४ ॥

अनु सक्तु क्षिप्तावाधिता अविद्या, जीवाधिता तु व्यात् अं न आनयीत्यनुसंधाविसिम्भं
दृष्टवितुमनुसरति ॥ एवेति ॥ अन्योन्याभयादिति ॥ अविद्यासिद्धौ तदधीनजीवसिद्धिः ।
तन्मिद्धौ च तदाधिताविद्यासिद्धिरिति । अनु सन्तानिष्यतिरेकेऽपि बीजाङ्कुरसन्तानयोरन्यो-
न्याभयमन्योन्यापेक्षाविद्यापि स न दोष इत्यावृत्त्याह ॥ मन्तानिष्यतिरेकेऽपि ॥ संतान्यपेक्षा
व्यतिरेकेणैवार्थः । कटस्थान्यधितस्य तदुपलक्ष्यकदेशकस्याधवाभ्यस्तसंज्ञात्वं युक्तम् । अवि-
द्याया भाधवाभ्यस्तस्य तदुपलक्ष्यकदेशकस्याधवाभ्यस्तसंज्ञात्वं युक्तम् । निराश्रयेति ॥
किंच तद्विद्या इत्याहो चिन्मा इत्याह ॥ त्वन्यते इति ॥ अविमिति ॥ अन्योन्याभय इत्यर्थः ।
अनु इत्युक्त्यान्वयसिद्ध्यान्वयत्वात् इति कथं प्रत्यक्षः । किमज्ञानजीवयोरन्योन्यापेक्षासि

अज्ञानजीवयोर्हि कुत्रापि विषयेऽन्योन्यापेक्षा न वेदन्योन्यापीनत्वाभ्यासः । नहि सर्वथा तदनपेक्षं तदधीनम् । अत्रानादित्वेऽपि द्रव्यत्वगुणत्वाद्विजातिव्यञ्जकयोरिव प्रयुक्त्यादा-
वपेक्षा तर्ह्यन्योन्याभयस्तस्यैव प्रतिबंधकः । द्रव्यत्वाद्दौ व्यंग्यमेव व्यञ्जकप्रयुक्तं नतु व्यञ्जकं व्यंग्यप्रयुक्तम् । इह तु जीवब्रह्मविभागस्याविधकत्वादविद्यायाश्च जीवाभितत्वात् जीवत्वा-
ज्ञाने अन्योन्यप्रयुक्ते इति प्रयुक्तेरेव प्रतिबंधः । एवं च

“यद्युत्पत्तिज्ञप्तिमात्रप्रतिबंधेन दोषता ।

तर्हि स्वाच्चैत्रमैत्रादेरन्योन्यारोहणादिकम् ॥”

नच प्रमेयत्वाभिधेयत्वादावन्योन्यवृत्तिवदिहान्योन्यापेक्षा प्रमिता । अन्यथाऽन्योन्या-
भयादिः कापि दोषो न स्यात् । जीवत्वप्रयोजकमज्ञानांतरं चेत् चक्रकमनवस्था वा । नचेयं
वरंपरा सिद्धविषया । अहमज्ञ इति प्रतीतेः सत्यभेदेनैवोपपत्तेः ।

किंच जीवेश्वरयोर्जीविभिराभ्यां कल्पितत्वे आत्माभयात्, ईश्वर (ब्रह्म) जीवकल्पित

उत नेति विकल्प्य कारिकां व्याकुर्वन् द्वितीयमनूय निराकरोति ॥ अज्ञानजीवयोरिति ॥ प्रथम-
पक्षमावाह्य निराचष्टे ॥ अथेति ॥ ननु न प्रयुक्तावन्योन्याभयो दोषः । द्रव्यत्वगुणत्वव्यञ्ज-
कयोस्तत्त्वदर्शनात् । अन्यथा तयोरेपि तथात्वावन्योन्याभयो दोषस्यावित्याशंक्याह ॥ द्रव्यत्वादा-
विति ॥

ननुत्पत्तिज्ञत्योरेवान्योन्याभयः प्रतिबन्धकः । न प्रयुक्तौ । प्रव्यत्वगुणत्वयोः परस्परं व्यंग्य-
व्यञ्जकभावसत्त्वेन तत्राद्यन्योन्याधयत्वस्यादोषत्ववद्विज्ञाप्यन्योन्याधयस्यादोषत्वमित्याशंक्याह ॥
यदीति ॥ नन्वन्यत्रादृष्टमपि प्रमाणसिद्धत्वात् प्रमेयत्वादेरन्योन्याभयणं यथा न दोषः, एव-
मिहपि स्यादित्याशंक्य निराकरोति ॥ नचेति ॥ जीवत्वाज्ञानत्वयोः प्रमाणाभावादिह अन्योन्या-
भयो दोष एवेति भावः ॥ नचेति ॥ नहीत्यर्थः ॥ नन्वेकमेवाज्ञानं जीवाभिन्नं जीवत्वप्रयोजकः च ।
नचावन्योन्याभयः । अहमज्ञ इति प्रमाणसिद्धत्वेनादोषवार्तित्य भाह ॥ अहमज्ञ इति प्रमातेरिति ॥
जीवपरयोर्मदस्य सत्यत्वेन जीवत्वस्य स्वाभाविकतया अज्ञानप्रयुक्तत्वं विनायुक्तप्रतीतिरप्यप्यम
इति नायमन्योन्याधयः सिद्धविषय इति भावः । किंचाज्ञानं गुह्यवैतन्याभिन्नमेव, तर्कवैतन्यादि
सर्वकल्पकत्वान् । नचेन्नदो जीवो वा स्वकल्पकौ, आगमाध्यायन्योन्याकल्पकत्वं चान्योन्याधय इति
नाज्ञानं जीवाभिन्नमित्याह ॥ किंचेति ॥ नन्वविद्यायामाध्यायानिषट्पणं न दोषः । “दुष्टं त्वमवि-

त्वेऽन्योन्याभयात् । तत्कल्पकस्य शुद्धस्य मन्त्रमोऽज्ञानमावश्यकम् । नचाविद्याया दौर्घट्यं भूषणम् । तत्र लक्षणप्रमाणाद्युक्त्ययोगात् । अविद्याया निराश्रयत्वनिर्विषयत्वात्मस्वरूपत्वाद्यापाताच्च । प्रतीत्वानुसारेणाश्रयाद्यमीकारे च घटमई न जानामीतिप्रतीत्याहमर्थाभितत्त्व-
ब्रह्मविषयत्वादिसंंगाच्च । अनादित्वादिनाऽनुपपत्तिपरिहारायोगाच्च । उत्तरास्फुरणे प्रकृति-
संहत्वादेर्दौर्घट्यं भूषणमिति सुवचत्वेन सांख्यबौद्धादिमतनिरासायोगाच्च । उक्तंच ।

“दुर्घटत्वं भूषणं चेत्सादविद्यात्वमात्मनः ।

अंधंनमोऽप्यलंकारो नित्यदुःखं क्षिरोमणिः ॥”

इति । एतेन

“प्रश्नविधांति(हेतु)भूमित्वाद्योषं तमसि नोचितम् ।

न बुद्धिमंतः कृच्छंति न जानामीतिवादिनम् ॥”

इति निरस्तम् । नल्लङ्घं प्रत्वप्रमोऽज्ञानस्य दौर्घट्यात्, ज्ञानमेवाज्ञानमित्याद्युक्तावपि विरोधा-
द्यनुज्ञापनापातात् । किंतु ज्ञातुरेष वक्तृत्वात् ।

॥ इति अज्ञानस्य वाचस्पत्युक्तजीवाभितत्त्वमङ्गः ॥ ५४ ॥

अविद्याया भूषणं ननु दूषणम् ” इत्यङ्गीकारमित्यत आह ॥ नयेति ॥ ननु परीत्या एते
बोधनीय इत्यभ्युपेक्ष्य तदुक्तिः । न तु कस्तुतस्मदित्यत आह ॥ अविद्याया इति ॥

नल्लङ्घानस्याक्षयाविरतुमशक्यमपेक्षाभ्युपेक्षते) इत्याहोक्त्य लङ्घनमवसिद्धत्वेनैव तस्या-
हंकाराद्यकथं क्तादिअविषयकत्वं च व्यापित्वाच्च ॥ प्रतीतीति ॥ एतेमेत्येतरेष चिन्तुतेति ॥
नहींति ॥

॥ इति अज्ञानस्य वाचस्पत्युक्तजीवाभितत्त्वमङ्गः ॥ ५४ ॥

॥ अथ अविद्याविषयभङ्गः ॥ ५५ ॥

अविद्याविषयोऽपि दुर्बलः । यदत्रोक्तं विवरणे । अज्ञानस्य चिन्मात्रमेव विषयः । तस्याकल्पितत्वेनान्योन्याभयादिदोषाभावात् । स्वप्रकाशत्वेन प्रसक्तप्रकाशे तस्मिन्नावरण-
कृत्यासंभवाच्च । न त्वन्यत् । तस्याज्ञानकल्पितत्वात् । जडत्वेन स्वयमेव प्रकाशहीने आव-
रणकृत्याभावाच्चेति ।

अत्र ब्रूमः । चिन्मात्रेऽप्यावरणकृत्यं न तावत्सिद्धप्रकाशलोपोऽसिद्धप्रकाशानुत्पत्तिर्वा ।
स्वरूपप्रकाशस्य नित्यसिद्धत्वात् । तदन्यस्य च स्वप्रकाशे तस्मिन्ननपेक्षितत्वात् । नापि
सतोऽपि प्रकाशस्य विषयासंबंधः । ज्ञानस्य विषयसंबंधस्वभावत्वात्, स्वयं ज्ञानरूपत्वेन
त्वन्मते संबन्धानपेक्षणाच्च । नापि प्राकट्याख्यकार्यप्रतिबंधः । त्वन्मतेऽपि चैतन्यातिरिक्तस्य
तस्याभावात् । नापि नास्ति न प्रकाशत इत्यादिव्यवहारः । व्यवहारो ब्रह्मिज्ञा, अभिलषणं वा ।
नाद्यः । नास्तीत्यादिभ्रातेरावरणसाध्यत्वेनावरणत्वायोगात् । अत एव नांत्यः । तस्योक्त-
भ्रातिसाप्यत्वेन भ्रान्तिहेत्वावरणत्वायोगात् । सुषुप्तौ व्यवहाराभावेनावरणपाताच्च ।
नाप्यस्ति प्रकाशत इत्यादिव्यवहाराभावः । व्यवहारस्याभिज्ञात्वे स्वरूपाभिज्ञाया इदानी-

॥ अथ अविद्याविषयभङ्गः ॥ ५५ ॥

आवरणकृत्येति ॥ आवरणकृत्येत्यर्थः ॥ अज्ञानकल्पितत्वादिति ॥ तथाचाज्ञान-
सिद्धौ कल्पितविषयसिद्धिः । तन्मिद्धौ च स्वविषयकज्ञानमिद्धिरित्यप्योन्याधयः । ध्यनिर्मेदा-
धयणे तु एककानिरिति भावः ॥ स्वरूपप्रकाशत्वेति ॥ तत्प्राज्ञाभ्युपगमे चागमहात्म्यापत्तेः
स्वरूपप्रकाशसिद्धौ नावरणकृत्यमिति भावः । द्वितीयपक्षं दृश्यति ॥ तदन्यस्य चेति ॥ तथाच
प्रकाशान्तरानुत्पत्तिसंभवावरणकृत्यम्यागमस्वरूपप्रकाशाविरोधितया तत्त्वत्वेऽपि यथावदागमस्वरूप-
भावादिति भावः ॥ ज्ञानस्येति ॥ तथाच स्वभावव्यापनपादान् सर्वदा विषयसंबन्धोऽस्मीति न
तदभावेऽज्ञानेनापि सुसंपाद इति भावः ॥ स्वयमिति ॥ तथाच जडस्य भानाद्यं चैतन्यसंबन्धा-
पेक्षणेऽपि चैतन्यस्य स्वप्रकाशाद्यं भानार्थं (संबन्धान्नगनपेक्षणेन इति या.) स्वसंबन्धान्नगनपेक्षणेन
सर्वदा यथावत् भानं व्यापिति भावः ॥ प्राकट्येति ॥ ज्ञानतापननामकप्राकट्येत्यर्थः ॥
त्वन्मतेऽपीति ॥ विशिष्यानुक्तिविषये "व्यवहारे भाट्टनय" इत्यङ्गीकारेऽपि अत्र पक्षेन तत्-

चितोऽज्ञानावच्छेदेन प्रकाशसांगीकार्यत्वाच्च ।

एतेनाज्ञानविशेषितापरोक्षव्यवहारयोग्यत्वभावरणकृत्यमित्यपि निरस्तम् । नचोक्त-
योग्यत्वायोग्यत्वरूपयोः प्रकाशप्रकाशयोः सत्यत्वमिध्यात्वाभ्यां विरोध इति वाच्यम् ।
सुखादिस्फुरणं न प्रकाशत इत्यननुभवेन सुखादिसाक्षिणि चैतन्ये आरोपितस्याप्यप्रकाशसा-
भावात् । बह्वाववह्निवारोपेऽपि वह्निकार्यत्वेवाप्रकाशारोपेऽपि प्रकाशकार्यभ्रान्त्याप्रभावसा-
पाताच्च । सतः शुक्तिवत्सारोपितेनाशुक्तिवत्त्वेनाविरोधेऽपि सतोऽधिष्ठानप्रकाशसारोपात-
रेवेवाप्रकाशारोपेणापि विरोधाच्च । अन्यथा तद्विद्वन्निर्न स्यात् । नचावेद्यत्वे सत्यपरोक्ष-
व्यवहारयोग्यतात्वंताभावावधिकरणत्वं स्वप्रकाशत्वमुक्तयोग्यताप्रागभावभावरणमित्यपि-
रोधः । स्वरूपप्रकाशप्रयुक्तयोग्यताया अनादित्वात् । इदानीं योग्यतारूपप्रकाशस्व प्राग-
भावः, मोक्षे तु च्छंस इति मोक्षेऽप्यप्रकाशापाताच्च । भवति हि दीपात्पूर्वमिव पश्चादप्य-
प्रकाशः । एवंच

“स्वप्रभत्वेनापरोक्षव्यवहारार्ह आत्मनि ।

तद्योग्यत्वाभावरूपमविद्यावरणं कथम् ।”

किंच सुखादिसाधकं स्वप्रकाशमित्यविद्याद्यम् । तच्चेदज्ञानावच्छिन्नं तदा सुखादिकं न
प्रकाशत इत्येवानुभवः स्यात् । नचैवं । तथाच चितः स्वरूपेणैव स्वप्रकाशात्ममहीकार्यमिति
उक्तावरणस्वप्रकाशत्वयोः विरोधस्तदवस्थ इत्यभिप्रेत्याह ॥ सुखादेरिति ॥ एतेनेति ॥ उक्त-
चिरोचेनेत्यर्थः । न जानामीत्यपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वेनासंभववारणायाह ॥ अज्ञानाविशेषि-
तेति ॥ सुखादिस्फुरणमिति ॥ तथाचारोपितप्रकाशेन चिन्मात्रावरणमिति नाज्ञानं तद्विषय-
मिति भावः । किंचारोपितस्य स्वावकार्यप्रतिबंधकत्वेनारोपिताप्रकाशो नावरणमित्याह ॥
बह्वाविति ॥ अव्यवहारोपितानारोपितयोरविरोधेऽपि प्रकृते भ्रमोपितानारोपितयोः विरोधो दूषारः ।
अव्यवहारोपिताप्रकाशोऽपि न चैतन्येन निवर्ततेत्याह ॥ सत इति ॥ उक्तयोग्यतेति ॥ अवेद्यत्वं
सत्यपरोक्षव्यवहारयोग्यतेत्यर्थः । योग्यता किं स्वरूपप्रयुक्ता उतागन्तुकीति विषयस्य नाद्य इत्याह ॥
स्वरूपप्रकाशेति ॥ द्वितीयं निराह ॥ इदानीमिति ॥ प्रागभाव एवावरणं न च्छंस इत्यत्र नियामक-
भावेन च्छंसस्याप्यावरणत्वापत्त्या मोक्षेऽप्यावरणं न्यादिति भावः । उक्तमर्थं दृष्टान्तमुच्येनोपपाद-
यति ॥ भवति हीति ॥ उक्तमेवार्थं स्पष्टयति ॥ एवंचेति ॥ किंचाविद्याया आवरणत्वेऽपि न चैतन्यं

किंच दीपावरकघटादिबभैतन्यावरकापिषा चैतन्यस्यान्यसंबंधं प्रतिबध्नातु । अन्यं च प्रति चैतन्यमाच्छादयतु, नतु चैतन्यं प्रत्येव चैतन्ये उक्तयोग्यतारूपप्रकाशविरोधिनी । नहि दीपो घटादुतोऽपि स्वयं न प्रकाशते तमःसंबंधापातात् । ननु कल्पितमेदं जीवचैतन्यं प्रति शुद्धचैतन्यमाच्छादयतीति चेन्न । आवरणं विना भेदकल्पनायोगात् । यो मोक्षे भावी चिन्मात्रस्यैव चिन्मात्रं प्रति प्रकाशस्तदभावस्यैवैदानीमज्ञानेन साधनीयत्वाच्च । नच दीप-प्रकाशः आदुतोऽपि स्वविषयत्वात्प्रकाशते । ज्ञानप्रकाशस्तु न तथेति न प्रकाशत इति वाच्यम् । मोक्षेऽप्यप्रकाशापातात् । अज्ञानवैयर्थ्याच्च ।

अथ मतं साक्षिणि प्रकाशमानेऽप्यज्ञानं युक्तम् । तस्य तत्स्फोरकत्वेन तदविरोधि-त्वात् । दृश्यते हि त्वदुक्तमर्थं न जानामीति प्रकाशमान एवाज्ञानम् । अज्ञाना-प्रत्येव चैतन्यसंबंधप्रतिकल्पकत्वं नराच्छादकत्वं वा धर्मानात् । प्रत्युत दृष्टविरोधः स्यादि-त्याह ॥ किंचेति ॥ कल्पितमेव (सन्वादिति वा.) सिद्धत्वाच्च दृष्टविरोध इत्याशङ्कते ॥ नन्वात ॥ आवरणं विनेति ॥ आकण्ठमिदौ विरोध्यभावेन मेवकल्पनं तत्सिद्धौ आवरणसिद्धिरित्यन्यो-न्यायपादित्वैः (इत्यर्थः इति वा.) । किंच अथवादिसाध्यतत्त्वस्वज्ञात्कारेण यो भावी चिन्मात्रस्येव चिन्मात्रं प्रति प्रकाशकः परमपुरुषार्थः तदभावे एव संसारदृश्यामावरकाज्ञानेन साधनीयः । ननु कल्पितमेदं ग्रीवं प्रति, तत्परोपहितस्य तत्त्वज्ञानमिदमेव त्वेनोक्तपुरुषार्थभाक्त्वाभावात् । तथाच दृष्टविरोधस्तदवश्य एवेत्याह ॥ यो मोक्ष इति ॥

ननु ज्ञानचैतन्यस्य त्वं प्रति दीपकं प्रकाशो नापादनीयः । दीपस्येव चैतन्यस्य स्व-विषयकत्वाभावादित्याह द्रव्य विपक्षोति ॥ नचेति ॥ मोक्षेऽपीति ॥ संसारदृशापाम्निव मोक्षेऽ-प्यनवच्छिन्नज्ञानाप्रकाशेन तस्य संस्कारविशेषप्रसङ्ग इति भावः ॥ अज्ञानवैयर्थ्याच्चेति ॥ चैतन्यस्य स्वविषय-काभावेन प्रकाशप्रस्फोरकावादिति भावः ।

नन्वाज्ञानावरकघटानिर्वाहार्थं नास्माभिदध्यत (येत इति वा.) किंतु प्रकाशमान-चैतन्यविपक्षमेवानुभवमिदञ्चात् । नच प्रकाशमाने चैतन्ये तत्त्वोपः । चैतन्यस्य तत्स्फोरकत्वेन तदविरोधिभावः । नचैवमज्ञानमिदृच्छिन्नसंगं । वृत्तिविशेषादेव तद्विद्वत्पुनरेति शङ्कते ॥ प्रथेति ॥ प्रकाशमान इति । चैतन्य इति शेषः । ननु प्रकाशमानं चैतन्यं स्वविषयकाज्ञानं गोकर्णनीलवस्त्रार्चनमकथं नदृश्येत इत्यत आह ॥ दृश्यते इति ॥ अज्ञानस्य विषयस्य प्रकाश-मानावरकघटानुपेक्षमित्याह ॥ अज्ञानावरकघटस्येति ।

बच्छेदकस्य विषयस्याज्ञाने तदवच्छिन्नाज्ञानज्ञानापोगात् । नच सामान्येन ज्ञातेऽपि विशेषेणाज्ञानमिति वाच्यम् । सामान्यस्य ज्ञातत्वादेवाज्ञानानवच्छेदकतया तदवच्छेदकस्य विशेषस्यैव ज्ञातव्यत्वात्, अविद्यानिवृत्तिस्त्वात्ममात्रविषयकादृतिविशेषादेव । एकविषयत्वेऽपि वृत्तिचितोरज्ञानविरोधित्वाविरोधित्वे घटविषयकयोः सौरालोकज्ञानयोः सौरचाक्षुषप्रकाशयोर्वा तमोविरोधित्वाविरोधित्ववत्, शंखे सैत्यप्रत्यक्षानुमित्योः पीतत्वभ्रमविरोधित्वाविरोधित्ववच्च युक्ते । एवं च प्रकाशमाने आवरणकृत्याभावेऽप्यज्ञानमविहमिति मम सिद्धांतरहस्यमिति । अत्रोच्यते । त्वयाप्यनवच्छिन्नज्ञानंदाप्रकाशार्थमेवाज्ञानस्य कल्पितत्वेन कथं प्रकाशमाने अज्ञानम् । अपिच त्वदुक्तोऽर्थो न प्रकाशत इत्यनुभवादस्तु तत्र भासमाने अज्ञानम् । नचेह सुखादिस्फुरणं न प्रकाशत इत्यनुभवोऽस्ति, येन भासमाने तत्त्वात् । किंच न तत्रापि भासमाने अज्ञानम्, गुहास्थं तमश्छन्नमिति वत् त्वदुक्तं न ज्ञानामीत्यनादृतसामान्यावच्छेदेनैवाज्ञानानुभवात् । नहि परचित्तस्वमज्ञानं त्वयापि बुद्ध्यापिपासादि(वत्) प्रातिस्विकरूपेणानूयते । एवं च तद्विशेषसंशयं प्रति तत्सामान्यनिश्चय इव तद्विशेषावच्छिन्नाज्ञानज्ञानं प्रति तत्सामान्यज्ञानमेष हेतुः । तथा दर्शनात् । नहि विशेषे ज्ञाते

ननु समानविषयकप्रकाशत्वाविशेषे एकस्याज्ञानविरोधित्वमपरस्य तु नेत्येतत् कुत इत्याशङ्क्य दृष्टान्तमुखेनोपपादयति ॥ एकविषयत्वेऽपीति ॥ अथ अज्ञानविरोधित्वाविरोधित्वे युक्ते इत्यन्वयः । त्वयापीति ॥ अन्यथा इदानीमप्यनवच्छिन्नज्ञानस्यप्रकाशसत्त्वेन तदर्थं भ्रमणाद्यनुसरणं न स्यादिति भावः । किंचाज्ञानं न भासमानैतन्मयविषयकं प्रमाणाभावात्स्यात् ॥ अपिचेति ॥ तदिति ॥ अज्ञानमित्यर्थः । पूर्वं भासमानेऽप्यज्ञानं कचिदभ्युपेयं प्रकृतं तच्चेत्यभिहितम् । इदानीं तु न कापि भासमानेऽप्यज्ञानमित्याह ॥ किंच न तत्रापीति ॥ एतमेवार्थं सदृष्टान्तमुपपादयति ॥ गुहास्थमिति ॥ यथा गुहास्थं तमश्छन्नमित्यनुभवो गुहास्थेऽप्ये तमस्य-सामान्याकारेण भवद्विशेषांशं(त्वं) विशेषाकारेणानवभासमानं तमदृष्टमव्याकारेणैव गोचरयति । एवं त्वदुक्तमर्थं न ज्ञानामीत्यनुभवस्तत्त्वदुक्तार्थत्वकृपसामान्यकारेण भवनं तद्विशेषांशं विशेषाकारेणानवभासमानमज्ञानादुक्तत्वेनैव गोचरयतीत्यर्थः । एतदेषोपपादयति ॥ नहीति ॥ प्रातिस्विकरूपेयेति ॥ विषयविशेषांकिनात्वेनेत्यर्थः ।

ननु विषयविशेषानुपपत्त्यौ कथं तद्विषयकाज्ञानज्ञानमित्यन आह ॥ एवंवेति ॥ विशे-

तदज्ञानधीर्घटा । अवच्छेदकज्ञानसावच्छिन्नज्ञानहेतुतापि हि दर्शनादेव कल्प्या । सामान्य-
विशेषभावा एव च नियामक इति नातिप्रसंगः । युक्तं च द्वेषसेष्टत्वेऽपि द्विष्टसेष्टत्वाभाववत्
ईश्वरसाक्षदादिप्रातिविषयविषयकज्ञानाभावेऽपि प्राप्ते (तिविषयकज्ञाऽ) ज्ञानवदसमादीनां
सर्वज्ञानेऽपि ईश्वरमार्षजज्ञानवशाज्ज्ञातज्ञानाभावेऽप्यज्ञानज्ञानम् । अन्यथा ।

“ मोहमानार्थमज्ञानमानं यदि च कल्प्यते ।

अज्ञाते मोहानिश्च तदर्थं किं न कल्प्यते ॥ ”

तथाहि । संयोगाद्यवच्छेदकस्य घटादेरज्ञानावच्छेदकतया ज्ञानेऽपि घटाद्यज्ञाननिवृत्तिं
विनाऽवच्छिन्नसंयोगादिज्ञानादर्शनेन प्रकृतेऽपि विषयावच्छिन्नाज्ञानज्ञानार्थं तदवच्छेदक-
विषयावरकाज्ञाननिवृत्तेरपि वक्तव्यत्वेनाज्ञानाविरोधिज्ञानवदज्ञानाविरोधिन्यज्ञाननिवृत्तिरपि
स्वीकार्या स्यात् । अथ यथाऽन्यत्रावच्छिन्नमन्त्रसावच्छेदकमन्त्रसापेक्षत्वेऽप्यारोपितावच्छि-
न्नाभावमन्त्रस्य नारोपितमन्त्रसापेक्षत्वं विरोधात् । तथा विषयावच्छिन्नाज्ञानज्ञानस्य न विषया-
ज्ञाननिवृत्तिमापेक्षत्वं विरोधादिति चेत् तर्हि तत्र एव तस्य न विषयज्ञानसापेक्षत्वमपि ।

वाक्येन विरोधज्ञानं तद्विषयकाज्ञानविरोधीति न तदवच्छिन्नाज्ञानहेतुरित्यभिप्रेत्याह ॥ नहीति ॥
ननु तद्विशिष्टविषयज्ञाने तद्विशिष्टज्ञानं कारणं ज्ञानम् । अन्यथातिप्रसंगश्च । तथाच विरोधा-
नुपस्थितौ तदवच्छिन्नाज्ञानज्ञानमेवासंभवीत्यत आह ॥ अवच्छेदकज्ञानस्येति ॥ अन्यत्र
तथात्वेऽपि प्रकृते सामान्याकारकत्वेन विरोधावच्छिन्नाज्ञानानुभवाच्च तथात्वम् । अन्यथा जिज्ञा-
सालोचरज्ञानमवच्छेदप्रसंगादिति याचः । नन्ववच्छानस्य विनाष्टत्वाज्ञानहेतुत्वेऽतिप्रसंग इत्यत
आह ॥ मादान्धेति ॥ ननु सविषयकप्रार्थो यत्र विषयस्तत्र तद्विषयोऽपि विषयः । ज्ञान-
विषयकज्ञाने तथा दर्शानित्यादावप्यस्ततो व्यभिचारत्वात् नियम इत्याह ॥ युक्तं चेति ॥

ननु यत्र ज्ञाने सविषयकप्रार्थो भास्ते तत्र तद्विषयोऽपि भास्ते इत्येवं नियमाद्योक्त-
व्यभिचार इत्याशङ्क्याह ॥ ईश्वरमर्थेति ॥ अज्ञानज्ञानमिति ॥ एतच्च युक्तं चेति पूर्वैव संबध्यते ।
अन्यथेति ॥ विषयज्ञानं विना ज्ञानाज्ञानान्योन्यम् अज्ञानविरोधिविषयज्ञानाकल्पन इत्यर्थः ॥ मोहेति ॥
अज्ञाने इत्यर्थः । योक्तं आचष्टे । तथाहीति ॥ अन्यवप्यतिरेकप्रार्थो तत्संबन्धिविषयकप्रार्थप्रत्यक्षे
संबन्धिप्रत्यक्षस्यैव संबन्धविषयकज्ञाननिवृत्तेरपि व्यक्तत्वाचारणात् अज्ञानविरोधितत्त्ववृत्त्यन्तर-
मपि कियेनेति शक्यः । ननु तत्संबन्धिविषयकप्रार्थप्रत्यक्षे संबन्धिविषयकज्ञाननिवृत्तेरन्यत्र कारण-
त्वेऽपि विरोधात्मेव व्यक्तत्वम् । अविरोधे तु तत्त्ववृत्तिसंबन्धे न स्यादिति शङ्कते ॥ अथेति ॥
तत्र ददेति ॥ तत्त्ववृत्तिसंबन्धिविरोधादेवेत्यर्थः ।

किंचाज्ञानस्य ज्ञानान्तरविरोधित्वेऽपि साक्ष्यविरोधवत् (धित्ववत्) अन्यत्रावच्छेदकज्ञानाभावात्
स्वावच्छिन्नज्ञानविरोधः किं न स्यात् । अज्ञानस्य विषयविशेषावच्छेदसिद्धिस्तु तमस इव
विशेषज्ञानान्तरमेतावन्तं कालममुमर्षमिथं नाज्ञासिधमित्यनुभवांतरादिति श्लेषम् ।

यच्चोक्तं साक्ष्यज्ञानस्फोरकत्वाच्चदविरोधी । वृत्तिरेव तु विरोधिनीति । तत्र । वृत्तिर्धै-
तन्यस्य विषयोपरागार्थेति मते तस्या अज्ञानानिवर्तकत्वात् । अज्ञानस्य स्वविरोधिज्ञानाभावा-
ध्यापकत्वेन मोक्षेऽप्यज्ञानापाताच्च । न जानामीत्यज्ञानस्य ज्ञानसामान्यविरोधित्वानुभवाच्च ।
न जानामीति ज्ञप्तिविरोधित्वस्यैवानुभवाच्च । त्वत्पक्षे च चैतन्यस्यैव ज्ञप्तिवत्त्वात् । चैतन्या-
ज्ञानयोरविरोधे ज्ञानत्वाज्ञानत्वायोगसोक्तत्वाच्च । वृत्तेरप्यर्षप्रकाशकत्वं विना जातिविशेषे-
र्गैवाज्ञानतत्कार्यनिवर्तकत्वे इच्छादिनिवर्त्यद्वेषादिवत् सत्त्वापस्या शुक्त्यादिज्ञानवदर्थप्रकाश-

ननु विषयविशेषस्याज्ञानानुभवेन तत्त्वच्छेदकत्वेनापि विषयीकरणे तस्याप्यमर्षविशेषो
विषय इति न सिध्येदित्यत आह ॥ अज्ञानस्येति ॥ यच्चोक्तमिति ॥ अथ मतमित्यादिपूर्वग्रन्थे
यच्चोक्तमित्यर्थः ॥ विरोधिनीति ॥ विशेषनिवर्तकत्वार्थः ॥ मोक्षेऽपीति ॥ नच वृत्तिवत्त्वत्त्वं-
सोऽप्यज्ञानविरोध्येति मोक्षे नाज्ञानापादनं युक्तमिति वाच्यम् । तमोनिवर्तकालोक्यत्वंसस्य
तमोविरोधित्वादर्थेनेन वृत्तिष्वंसस्याप्यज्ञानविरोधित्वादिति भावः ।

ननु ब्राह्मणविशेषविरोधिन्येव ब्राह्मणविरोध्यस्मादिति वत् सामान्यधर्मपुरस्कारेणापि ज्ञान-
विशेषवृत्तिविरोधित्वमेवानुभूयत इत्यनुप्रायः (यादाहेति पाठः) वानाह ॥ न जानामीति ॥ तथाच
वृत्तेर्गैहत्वेनाज्ञानितया सामान्यधर्मपुरस्कारेणापि न तद्विरोधित्वमुक्तानुभवविषय इति भावः ॥
चैतन्याज्ञानयोरिति ॥ ज्ञानमेवाज्ञाननिवर्तकम् । भ्रान्तमेव च ज्ञाननिवर्त्यमिति त्वदभ्युपगमात्
चैतन्याज्ञानयोरविरोधेन व्यापकनिवृत्त्या चैतन्यस्य ज्ञानत्वग्रहणस्य चाज्ञानत्वं (च) न व्यापिति
पूर्वमेवोक्तमिति भावः । किञ्च वृत्तेरज्ञाननिवर्तकत्वमर्षप्रकाशकत्वं नैव वाच्यम् । ननु जाति-
विशेषावच्छिन्नतया तद्विवर्त्याज्ञानादेः मिथ्यात्वमित्यदिप्रसङ्गात् । धर्मप्रकाशकत्वं च चैतन्येऽप्य-
विशिष्टमिति तस्याप्यज्ञानविरोधित्वं दुर्धारम् । अथयथासिद्धत्वमन्यधर्मप्रकाशकत्वमज्ञाननिवर्तक-
त्वावच्छेदकं न व्यापित्वमिमेत्याह ॥ वृत्तेरपीति ॥ किञ्च वृत्तिमात्रमज्ञानविरोधिनी, उत परीक्ष-
वृत्तिरिति विद्वद्भ्योभयत्रापि ध्यमिच्छात् न वृत्तिरज्ञानविरोधिनी किन्तु चैतन्यमेवेत्याह ॥

त्वेन तद्विवर्तके वक्तव्ये चैतन्यस्यापि तत्त्वेन तद्विवर्तकत्वावश्यंभावात् । त्वन्मते नित्या-
तीक्ष्णेषु परोक्षवृत्तौ सत्यामपि अज्ञानानिष्टत्वा मुक्तादावपरोक्षवृत्त्यभावेऽपि स्फुरणमात्रेण-
ज्ञानादर्शनेन चान्वयव्यतिरेकाभ्यां स्फुरणस्यैवाज्ञानविरोधित्वात् । स्वसत्तायामप्रकाश-
विरोधित्वेनात्मनः स्वप्रकाशत्वसाधनायोगात् । वृत्तिचित्तोवैषम्योक्तिश्चायुक्ता । वृत्तिवत्साक्षि-
णोऽपि ममानविषयकाज्ञानविरोधित्वानुभवात् । अनुभूयते अज्ञानविषयकानुमित्यादिरूप-
वृत्तिवदज्ञानविषयकसाक्षिणोऽप्यज्ञानविषयकाज्ञानविरोधित्वं साक्षिवत्साज्ञानविषयकवृत्तेरप्य-
ज्ञानविषयविषयकाज्ञानविरोधित्वं च । अन्यथा साक्षिवेषे चैत्रेच्छामुखदुःखादौ मैत्रस्येव
चैत्रस्याप्यज्ञानं स्यात् । एवं च ।

“माक्षी स्वविषये ज्ञानविरोधी न भवेद्यदि ।

तद्वेषे मुखदुःखादावज्ञानं केन वार्यते ॥”

इच्छादौ मदा प्रकाशादज्ञानप्रसक्तिकेव नेति चेत् तर्ह्यात्मन्यपि तत् एव तदप्रसक्तिः स्यात् ।
नच साक्षिवेषत्वं तदप्रसक्तौ तत्रम् । आत्मा तु न तद्वेषः किंतु चिद्रूपत्वात्प्रकाशत एवेति
युक्तम् । प्रकाशरूपे दीपेऽवकारस्वेवात्मन्यप्यज्ञानाप्रसक्तेरन्याप्यत्वात् । अन्यथा घटादि-
रातोऽकमिवात्मापि स्वव्यवहारे ज्ञानांतरमपेक्षेत । नच मुक्ताद्यपि वृत्तिप्रतिबिंबितसाक्षिणैव

त्वन्मन इति ॥ प्रप्रकाशविरोधित्वेनेति ॥ अज्ञानविरोधित्वेनेत्यर्थः । यत्पुनः न चैतन्यस्य
स्वव्यवसायज्ञानविरोधित्वं किन्तु वृत्तेरेवेति, तत्पुन्युक्तम् । चित्तोऽस्वविषयेऽज्ञानविरोधि-
त्वानुभवस्य तुल्यत्वात्पि स्यात् ॥ वृत्तिचित्तोरिति ॥ अन्यथेति ॥ साक्षिणोऽज्ञानविरोधित्व
इत्यर्थः । उक्तमर्थं संक्षुद्भासि ॥ एवं चेति ॥

अन्यच्छब्देः प्रकाशव्यभिचारितया तद्विषयेऽज्ञानस्यैकाग्रसक्तोः न तत्र निर्वतकपक्षेणा
हमारादुप तुल्यत्वावेकाग्रव्यवस्थानं कदापि न क्यामित्याह ॥ इच्छादाविति ॥ मदेति ॥ स्व-
सत्तावशात्तथांमिति शेषः ॥ तद्वदप्रकाशिति ॥ अज्ञानाप्रसक्ततामित्यर्थः ॥ अन्यथेति ॥ प्रप्रका-
शविषयस्यैव स्वविरोध्यवसक्तिकप्रयोक्तव्य इत्यर्थः । स्वविरोध्यवसक्तिकप्रयोक्तव्यस्यैव स्वव्यवहा-
रे तुल्यवर्तमानम् । प्रकाशविषयस्यैव च तत्त्वबोधकत्वे अत्रापि स्वव्यवहारे घटादिरिवासिक्त-
ज्ञानमपेक्षेत । यदि आत्मा प्रकाशव्यवस्था प्रकाशवर्तकमपेक्षेत तर्हि तत् एव स्वविरोधिप्रसक्ति-
विरोध्यपि स्यादिति शक्यः । करोम्वृत्तिवदप्रसक्तोऽप्युत्तेरपि नाज्ञानविरोधित्वं मुक्तादौ व्यभिचार-

वेद्यम्, नतु केवलेनेति केवलो नाज्ञानविरोधीति वाच्यम् । असतः साधकत्वभंगे केवलसाक्षि-
वेद्यत्वोपपादनात् । अतः करणवृत्तेरिन्द्रियादिव्यापारमविद्यावृत्तेष्व दोषं विनायोगाच्च ।
अन्यथाऽऽत्मापि वृत्तिप्रतिबिंबितेनैव स्वेन (तेन) सदा प्रकाशते नतु केवलेनेति स्यात् ।
एतेन सौरालोकज्ञानाद्विप्रतिबंदी निरस्ता । एतेनैव सर्वं ज्ञाततया वाञ्छाततया साक्षि-
विषय इति निरस्तम् । अंधकारावृतवत् ज्ञानाभावावच्छेदकविषयवत्ज्ञानावच्छेदकस्याप्य-
प्रकाशेन साक्षिवेद्यतायोगात् ।

अस्तु वा वृत्तिरेवाज्ञानविरोधिनी तथाप्यात्मविषया सेदानीमप्यस्तीति कथं तत्राज्ञानम् ।
विवरणे जीवाकाराहंवृत्तिपरिणतांतःकरणेन च जीवोऽभिव्यज्यते । अन्यथा मुपुत्तेरित्युक्तेः ।
द्वित्युक्त्यभिव्यक्त्योद्धारमाशङ्क्य निराकरोति ॥ नचेति ॥ असतः साधकत्वभङ्ग इति ॥
मुक्तादेर्ज्ञानैकसत्त्वनिर्वाहाय केवलसाक्षिवेद्यत्वस्योपपादनादित्यर्थः । किञ्च मुक्तादिकं वृत्तिप्रति-
बिंबितसाक्षिवेद्यमित्यत्र किमन्तःकरणवृत्तिरुताविद्यावृत्तिः । नाद्यः । तस्या इन्द्रियव्यापारं
विनाऽयोगात् । मुक्तादेरेन्द्रियायोग्यत्वात् । न द्वितीयः । अविद्यावृत्तेर्दोषजप्रत्यक्षनियमेन मुक्ता-
द्यनुभवस्य भ्रमत्वापत्तेः । नचेद्भ्रमज्ञानवदविद्यावृत्तित्वेऽप्यभ्रमत्वम्, दृष्टान्तस्यैवासंप्रतिपत्तेः ।
'स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च' इतीश्वरज्ञानस्य स्वाभाविकत्वोक्तेश्च भिन्नस्याह ॥ अन्तःकरण-
वृत्तेरिति ॥ अन्तःकरणपरोक्षवृत्तेरित्यर्थः ॥ अन्यथेति ॥ मुक्तादेर्वृत्तिप्रतिबिंबितसाक्षिभावस्य
इत्यर्थः । यद्वा ननु इन्द्रिययोग्यविषयकारोक्षवृत्तावेव इन्द्रियव्यापारो हेतुरिति मुक्तादेरिन्द्रिया-
योग्यत्वेऽपि स्वाकारवृत्तिप्रतिबिंबितसाक्षिवेद्यमविरुद्धमित्याशङ्क्य तर्हि मुक्तादिवदेवात्मनोऽपि
वृत्तिप्रतिबिंबितस्ववेद्यत्वं स्यादिति तत्राप्यज्ञानस्य प्रसक्तिर्न स्यादित्याह ॥ अन्यथेति ॥

एतच्चोपलक्षणम् । स्वाभिमतम्प्रकाशत्वज्ञानिप्रसंग इत्यपि बोध्यम् । स्वप्रकाशात्वा-
विशेषाद् वृत्तेरिव यदि चैतन्यस्याप्यज्ञाननिवर्तकत्वं तर्हि सौरालोकवत् आधुनप्रकाशाभ्यापि
तमोनिवर्तकत्वं स्यात् । ज्ञानत्वाविशेषात्, भेद्यप्रत्यक्षवत् तदनुमानंरपि रीतस्य भ्रमनिवर्त-
कत्वं स्यादिति दृष्टान्तमुक्त्येनोक्तप्रतिबन्धाय निरुक्तेत्याह ॥ एतेनेति ॥ चैतन्यस्याज्ञान-
विरोधित्वसमर्थनेनेत्यर्थः ॥ एतेनेत्येतदेव विवृणोति ॥ अन्धकारावृत्तवदिति ॥ साक्षि-
वेद्यत्वायोगादिति ॥ साक्षिणः स्वविषये अज्ञानविरोधिभाविति भावः । नन्विदानीमात्म-
विषयकवृत्तिरेव न, तस्य स्वप्रकाशात्वेन वृत्त्यनपेक्षणादित्याशङ्क्याबंधव्यवहाराय वृत्त्यनपेक्ष-
णेऽपि मुपुत्तिव्यावृत्त्यर्थं तदपेक्षास्तीत्येतद्विवरणसंश्लेषा आह ॥ विवरण इति ॥ अन्यथेति ॥

अयं घट इत्याद्यपरोक्षदृष्टेरपि त्वन्मते घटावच्छिन्नविशिष्यत्वात् । अन्यथा घटावरकाज्ञानाभावेन अयं घट इति दृष्टेरज्ञानाभिभावकत्वं न स्यात् । नच विशिष्टवैतन्यरूपजीवविषया वा घटावच्छिन्नवैतन्यविषया वा दृष्टिरज्ञानविषयीभूतचिदविषया वा तदज्ञानविरोधिनी वेति युक्तम् । इदं चैत्र इतिवृत्त्या चैत्रज्ञानानभिभावापातात् । आकाशस्यैव घटावच्छिन्नस्य घटाकाशत्वे घटाकाशे दृष्टे आकाशगतमहत्त्वावदर्शनेऽपि आकाशमात्रं दृष्टमेव, आकाशांशस्य घटाकाशत्वे तु घटाकाशदर्शनेऽपि महाकाशादर्शनं युक्तम् । नच श्रवणादिजन्या दृष्टिरज्ञानविरोधिनीति युक्तम् । भ्रमकालीनापरोक्षज्ञानानधिकविषयज्ञानेन कारणांतरजन्येनाप्यविद्यानिवृत्तावतिसंज्ञात् । अनधिकविषयत्वे श्रवणादिवैवर्ध्यात् । सत्त्वत्वापातात् । तस्मात्त्वमात्रमज्ञानस्य विषयः । नापि देहादिभेदो वा भोक्तृत्वाद्यभाषो वा ब्रह्माभेदो वा द्वितीयमात्राभाषो वा तद्विशिष्टात्मा दृष्टेर्यदमात्रविषयत्वे समानविषयकत्वाभावेन घटाद्यवच्छिन्नविशिष्यकाज्ञाननिवर्तकत्वं न स्यादित्यर्थः ॥ ब्रह्मानविषयभूनेति ॥ विशिष्टाविशिष्टयोर्भेदादिति भावः ॥ तदज्ञानविरोधिनीति ॥ केवलवैतन्याज्ञानविरोधिनी । अज्ञानाभ्युनातिरिक्तविषयकदृष्टेरज्ञानविरोधित्वादित्यर्थः ॥ इमंहीति ॥ तदाच विशिष्टाविशिष्टयोर्भिन्नोक्तप्रयुक्तमेवस्तत्वेऽपि स्वकूपेयत्वात् विशिष्टज्ञाने विशेष्यस्वरूपमपि भासत इत्यज्ञाननिवृत्तिर्बुद्धीरा । न चान्युनातिरिक्तविषयत्वमेवाज्ञाननिवर्तकत्वे तत्रम् । अनुभवापुरोधात् साधनाच्च अन्यूनविषयत्वमेव तत्रम् । नत्वनतिरिक्तविषयत्वमपीति शङ्कतः ।

ननु विशेष्यस्य विशिष्टविषयकप्रत्यक्षविषयत्वे घटावच्छिन्नकाशज्ञानेनापि महाकाशज्ञानप्रसंगः । नचेहापत्तिः । तद्वन्नमद्वयत्वापि शङ्क्यप्रसंगः । सामान्यगुणानां द्रव्यगुणयोग्यतांतर्भूतबोध्यताकाशदित्वादांशकत्वविरिक्तत्वकाशगतमद्वयत्वाप्यबोध्यताया आकाशज्ञानस्य न तद्विषयत्वप्रसंग इत्यभिप्रेत्याह । आकाशस्यैव चेति ॥ त्वं च परिहात आकाशास्य विरहात्त्वमाधित्वोक्तः । यस्मिन्तत्त्वकाशस्य स्वराम्भात् महाकाशवत्ता एव घटाकाश इति घटाकाशमहत्त्वेन महाकाशमद्वयप्रसंग इत्याह ॥ आकाशांशत्वेति ॥ अन्त्याविषयकदृष्टिमात्रं नाज्ञानविरोधि किंतु भवत्वादिज्ज्ञैश्च सा केदानीं नास्तीति नाज्ञानविवृत्तिप्रसंग इत्यादांशक विराकरोति । नचेति ॥ इदानीमनात्मनोऽपरदृष्टेस्तत्त्वज्ञानविकर्तकत्वे भवत्वादित्त्वप्युत्पन्नचित्तवर्तकत्वप्रसङ्गः । विषयद्वयविरोधाभावात् । कारणविशेषकत्वान्वयप्रयोजकत्वात् । अन्यथा इवाग्नौऽहमितिभ्रमस्य इराकत्वमस्तीति शङ्क्यत्वज्ञानेऽपि विवृत्तिः स्यादित्यभिप्रेत्याह । प्रयुक्तार्त्तानेति ॥ नचैवं

वा तद्विषयः । तेषामात्ममात्रत्वे उक्तदोषात् । भिन्नत्वे सत्त्वेऽद्वैतहानेः । आविष्टकत्वेऽन्यो-
न्याश्रयादेः । नच ब्रह्मामेदादेः प्रकाशमानात्ममात्रत्वेऽपि कल्पितेन भेदेनाज्ञातत्वम् ।
अधिष्ठानावरणं विना भेदकल्पनायोगादित्युक्तत्वात् । नच मिथ्याभूतेनापि भेदाभावेन
द्वितीयाभावेन बोधलक्षित आत्मा अज्ञानविषयः । तस्य समानविषयज्ञाननिवर्त्यत्वेन वेदान्ता-
नामप्युपलक्षणरूपप्रकारयुक्तात्मपरत्वेनाखंडार्थत्वहानेः । अकाके काकवदिति वाक्यवद-
ग्रामाण्यापाताच्च । प्रकाशमानस्यात्मनोऽज्ञानविषयत्वे अग्रकाशमानस्य द्वितीयाद्यभावस्योप-
लक्षणेन तद्विषयत्वे च दृष्टहाना(दृष्टक)दिकल्पनापाताच्च । तस्मादात्मनः प्रकाशमान-
त्वादन्यस्य चाविष्टकत्वाभावाविष्टाविषयत्वम् । तदुक्तम् ।

श्वेत्यानुमित्येव श्वैत्यप्रत्यक्षेणापि पीतत्वभ्रमानिर्गुप्तिप्रसङ्गः । त्वयैव तस्य ज्ञानत्वेन निवर्तकत्वा-
नङ्गीकारेण वैषम्यात् । ज्ञानत्वेनाज्ञाननिवर्तकत्वमभ्युपगम्य विषयवृत्तचिरोपं चिनापि वस्तुतः
वरणविशेषमात्रजन्यत्वस्य प्रयोजकत्वं एवातिप्रसङ्गस्योक्तत्वादिति भावः ।

ननु भवणादिजन्यत्वा(द्या)न्तर्धमेवात्मविषयकाज्ञाननिवर्तकतावच्छेदकमित्यत आह ॥ सत्य-
त्वापाताच्चेति ॥ मिथ्यात्वे ज्ञानत्वेन ज्ञाननिवर्त्यत्वस्यैव तन्त्रत्वेन, अज्ञानमिथ्यात्वमिच्छता ज्ञान-
त्वमेव तन्निवर्तकतावच्छेदकमङ्गीकार्यम्, न भवणादिसाध्यज्ञानत्वमिति भावः । परमप्रकृतमुप-
संहरति ॥ तस्मादिति ॥ अज्ञानस्य विषयान्तरमाशङ्क्य निराकरोति ॥ नापीति ॥ वेदादीत्यादि-
पदेनेन्द्रियादिपरिग्रहः ॥ भोक्तृत्वादीत्यादिपदेन कर्तृत्वादिपरिग्रहः ॥ उक्तदोषादिति ॥ आत्मनः
सदा प्रकाशमानत्वेनाज्ञानविषयत्वासम्भवाविरूपोक्तदोषादित्यर्थः ॥ अद्वैतहानेरिति ॥ एतच्चोप-
लक्षणम् । आत्मातिरिक्त (व्यतिरिक्तेति पाठान्तरम्) देहादिभेदेनाजडत्वेनाज्ञानविषयत्वासंभवं
इत्यपि बोध्यम् ॥ अन्वयान्वाश्रयादिति ॥ आविष्टकमित्यद्वैतविषयकाविष्टासिद्धिः । तन्मिथ्या
आविष्टकसिद्धिरित्यन्योन्याध्यायात् । व्यक्त्यभेदाभ्ययने च व्यक्त्यादित्यर्थः । भेदकल्पनायोगा-
दित्यादेरित्यादिपदेन कल्पितभेदस्य स्वाभाविककार्याप्रतिबन्धकत्वेन भेदकल्पनेऽपि प्रकाशमानात्म-
मात्रत्वेनाज्ञानत्वासम्भवं इत्यादिदोषपरिग्रहः ।

ननु मिथ्याभूतजीवब्रह्मभेदाद्यभावापन्नितात्मन्येषाज्ञानविषयबोधान्मात्रं तस्य अह-
विषयत्वप्रसङ्गः । नचा सदा प्रकाशमानत्वप्रयुक्तसिद्धिपदानुपपत्तिरित्याहुष निराकरोति ॥
नचेति ॥ आत्मपरत्वेनेति ॥ आत्मपरत्वावश्यभावेनेत्यर्थः ॥ अकाक इति ॥ उपलब्धार्थभूत-
द्वितीयाभावस्य मिथ्यात्वेन तद्विषयकत्वेनाज्ञानाग्रामाण्यापातान् । नच वेदान्तजन्यप्रतीतिानुप-

“ निर्विशेषे स्वयंभाते किमज्ञानादृतं यथेदं ।

मिथ्याविशेषोऽप्यज्ञानसिद्धिमेव व्यपेक्षते ” ॥ इति ।

किंच न्यूनयाऽविद्या विषयसंबन्धिन्या कबमधिकप्रज्ञावरणम् । न्यूनाप्यंगुलिरवि-
षयसंबन्धित्वादधिकक्षर्याच्छादिका । तस्मादनिर्वाच्याविद्याया दुर्निरूपत्वादहंकारादिकं न
तत्कार्यम् ।

॥ इति अविद्याविषयमङ्गः ॥ ५५ ॥

कल्पवत्याविषयव्याप्ताग्रामाख्यायत इति वाच्यम् । अस्तीत्यज्ञानस्योपलक्षणत्वाद्योगेन तस्यापि
वेद्यान्तःकल्पप्रतीतिविषयत्वात्कल्प्यमात्रादिति भावः ॥ दृष्टवानेति ॥ दृष्टस्याज्ञाने अयमज्ञानमानविषय-
त्वस्य इति, अदृष्टस्य प्रकाशमानविषयत्वस्य च कल्पनं स्यादित्यर्थः । उपसंहरति ॥ तस्मा-
दिति ॥ किञ्च विषयान्यूनपरिग्रहस्यैवावच्छेदकत्वं दृष्टमिति कथमविषयसंक्रान्त्यावरणस्य परि-
च्छिन्नाज्ञानस्यापरिच्छिन्नज्ञापरच्छन्नमित्याह ॥ न्यूनयाऽविद्या विषयसम्बन्धिन्येति ॥ विनोप-
पन्नार्थमाह ॥ न्यूनार्थानि ॥ अविद्याया दुर्निरूपत्वप्रतिपादनफलाभाह ॥ तस्मादिति ॥

॥ इति अविद्याविषयमङ्गः ॥ ५५ ॥

॥ अथ अहमर्थस्य अनात्मत्वभङ्गः ॥ ५६ ॥

यदप्युच्यते अहमर्थो नात्मा पश्चात्परामर्शान्यथानुपपत्त्या सुषुप्तौ स्वतःप्रकाशमान-
स्वात्मनः सद्भावेऽप्यनेवंविधस्याहमर्थस्याभावात् “अथातोऽहंकारादेशः अथात आत्मादेशः”
इतिभूतौ पृथगुपदेशाच्च, “महाभूतान्यहंकारः” इति स्मृतावहंकारस्य क्षेत्रज्ञात्पार्ष्वपेन क्षेत्र-
त्वोक्तेः । तस्मादहमनुभवासीत्यात्मानुबन्धनुभवस्याहंकारेत्यनात्मानुबन्धिकर्तृत्वादेवाभयोऽहं-
कारः चिदचित्संबलनात्मकत्वादध्यस्तः । यदि च सुषुप्तावहमर्थः प्रकाशेत तर्हि स्मर्येत ह्यस्तन
इवाहंकारः । अनुभूते स्मरणनियमाभावेऽपि स्मर्यमाणात्ममात्रत्वादिति ॥

॥ अथ अहमर्थस्य अनात्मत्वभङ्गः ॥ ५६ ॥

नन्वाहंकारस्यानात्मतया अभ्यस्तत्वेन तज्ज्ञेतुतयाऽविद्यासिद्धिरधिकलेख्येतद् वृषपितुमनु-
ववति । यदप्युच्यत इति ॥ पश्चादिति ॥ सुषुप्तावहंकाराभावाच्च तस्यात्मत्वम् । नच सुषु-
प्तमहत्त्वास्तमितिपरामर्शानुपपत्त्या तस्य सुषुप्तावपि सत्त्वसिद्धिः । परामर्शस्य स्वप्रकारात्ममात्र-
सद्भावेनाप्युपपत्त्याहंकारासाधकत्वात् । नचैवं परामर्शो अहमर्थानुल्लेखप्रसंगः । अहमर्थस्य
तत्कालोत्पन्नत्वेन तत्रो परामर्शत्वस्यैवासिद्धिरित्यर्थः । किंचाहंकारो नात्मा अहंकारात्मनोः
भूतौ पृथगुपदेशादित्याह ॥ अथात इति ॥ महाभूतानीति ॥ महाभूतान्यहंकारो बुद्धिरव्यक-
मेव च । इन्द्रियाणि इन्द्रोक्तं च पञ्च चेन्द्रियगोचराः ॥ इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं संघातश्चेतना
धृतिः । एतत्क्षेत्रं समासेन सविकारमुवाहृतम् ॥ इति स्मृतावित्यर्थः ।

ननु यद्युक्तरीत्याहंकारो नात्मा तर्ह्यनुभवामीत्यात्मधर्मानुभवाध्ययत्वं न व्यादिन्यादाव्या-
त्मधर्मवदनात्मधर्मस्य कर्तृत्वबुद्धादेरपि दर्शनेन आत्मानामरूपत्वाभ्युपगमाच्च विरोधः । तदु-
भयरूपत्वस्य आध्यासं विनाऽयोगाद्ध्यस्तकर्तृत्वातिक्रमात्मधर्म एवेति वाच्यम् । तस्य निधि-
कारतया कर्तृत्वादिरूपविकारायोगात् । कर्तृत्वादेर्गैराधिकत्वाच्च । अतोऽहमर्थो नास्मैत्याह ॥
तस्मादिति ॥

ननु सुषुप्तावहमर्थप्रकाशेन तदा तस्यास्तत्त्वमिति न शक्यं ज्ञाप्यम् । तदा तदप्रवृत्तार्थस्य
सिद्धेरित्यादाह्याह ॥ यदिचेति ॥ नन्वनुभूतं सर्वं स्मर्यमिति न नियमः । अस्मर्यमाण-
सुषुप्तौ व्यभिचारवित्याशङ्क्य अहमर्थस्य स्मर्यमाणात्माभिक्रत्यांगीकारेण तस्यापि स्मरणमात्र-
व्यक्तमित्याह । अनुभूत इति ॥ यद्युक्तमागमि प्रकाशमानेऽप्यहमर्थस्याप्रकाशजननाल्लयोभं

तत्र न तावत् स्वप्रकाशत्वात्प्रकाशत्वाभ्यां सुषुप्तावात्माहमर्थयोः प्रकाशाप्रकाशौ ।
अहमर्थः स्वप्रकाशात्मान्य इत्यस्मादाप्यसिद्धयाऽन्योन्याश्रयात् । नापि परामर्शापरामर्श-
भ्याम् । अहमस्वाप्तम्, न किञ्चिदहमवेदितमित्यहमर्थस्यैव परामर्शात् । अहमर्थे परामर्शो न
चेत् स कथमात्मनि । अज्ञानाज्ञान्य आत्मपरामर्शो हि दृश्यते ।^१ अस्वाप्तमित्यत्रापि उत्तम-
पुरुषप्रयोगयोग्याहमर्थस्यैव स्फुरणात् । उक्तं च विवरणेऽपि “अंतःकरणविशिष्ट एवात्मनि
प्रत्यभिज्ञानं ब्रह्मो न निष्कलंके, तस्य मोक्षावस्थापिनः शालीकसमधिगम्यत्वात्” इति । यदि
वेदमर्थन्याहृषोऽहमर्थो न परामृश्येत तर्हि तावत् कालं सुप्तोऽहं बाऽन्यो वेति संशयादि
स्यात् । नत्वहमेवेति निश्चयः ।

ननु परामृश्यमानात्मन एव प्रत्यक्षत्वात्तथा निश्चय इति चेत् प्रत्यक्षत्वं न तावत्
चिन्मिर्मासप्रतिद्वंद्विचित्तम्, अन्यत्वप्रतिद्वंद्विस्त्वत्वं वा । चिदस्वपीदिति वा स्वयमस्वपीदिति
वा परामर्शापातेनाहमिति परामर्शायोगात् । घटादिः स्वस्माद्भिन्नो नेत्यादिप्रतीत्यात्मनीव
घटादावपि स्वत्वस्य मत्वाच्च । नापि युष्मदर्थरूपपराम्भ्याहृतत्वात्, अहमर्थस्यैव तस्याहृतेः ।

इति । तत्र प्रत्यक्षत्वात्तत्वात्प्रकाशत्वाभ्यां कथ्येते उत स्मर्य-
माणत्वात्स्मर्यमाणत्वाभ्यामिति चिकम्प्याद्यं दूषयति ॥ तत्र न तावदिति ॥ द्वितीयं दूषयति ॥
नापीति ॥ परामर्शादिति ॥ तच्छब्द न तस्य परामृश्यमानात्मान्यत्वमिति भावः । नन्वाहमिति
आत्मन एव परामर्शो न त्वहंकारस्येत्वात्तत्वात्तन्मिन्पुद्गेकनात् अहमर्थस्यैव परामर्शः नत्वात्मन
इति सुषुप्ताकात्मन एवासिद्धिः स्यात् । नच परामर्शात्तत्वात् तस्मिन्निष्ठः । तस्यैकमात्रादित्याह ॥
अहमर्थ इति ॥ किञ्चान् परामर्शोऽहमर्थस्यैव, अस्वाप्तमिति तस्यैवोत्तमपुरुषप्रयोगविषयत्वा-
वित्काह ॥ अस्वाप्तमित्यत्रापि ॥ अहमर्थस्यैव परामर्शविषयकमित्यत्र विवरणसंमतिमाह ॥
उक्तं चेति ॥ अहमर्थस्य परामर्शविषयकमुपपाद्य विषयो काश्चिकम्प्याह ॥ यदिचेति ॥

नन्वाहमस्वाप्तमिति परामर्शविषयः प्रत्यगात्मैव, नत्वाहमर्थ इति यत्तावत् कालमहमेव
सुप्तः इति निश्चयः उपपद्यते इति दृष्टते ॥ नन्विति ॥ अहमर्थत्वमेव प्रत्यक्षत्वमिति व्यपस्थाप-
यितुं पक्षान्तं प्रतिभिषयति ॥ प्रत्यक्षत्वं न तावदित्यादिना ह्युक्तेरित्यंतेन ॥ चिन्मिर्मासप्रति-
द्वंद्विचित्तमिति ॥ स्वयमस्वर्पादिति^१ वा ॥ स्वत्वस्यैवान्वयप्रतिद्वंद्वित्वाविति भावः । किञ्च
नान्यत्रप्रतिद्वंद्वित्वं अन्यत्र-कम्, परामर्शदूषितत्वावित्काह ॥ घटादिरिति ॥ आत्मन एव युष्मदर्थ-

१ मत्वादादिति घटादादिति । (१५७ अ. उक्तम् इति इत्यागच्छः)

नहि त्वन्मते आत्मनः परामर्श्यावृत्तिः । विवरणे “आत्मनः सर्वात्मकत्वाच्च परामर्श्यावृत्ति-
रहमुपरागादेव व्यावृत्त्यवभासः” इत्युक्तेः । तस्मादहमर्थत्वमेव प्रत्यक्तं बाध्यमिति
घट्टकुटीप्रभातवृत्तान्तः ।

ननु नाहमंशे परामर्शः, किंतु परामृश्यमान आत्मा इदानीं जातेनांतःकरणेना-
वच्छेदादहत्वं प्राप्तस्तथातुभूयत इति चेन्न । न किंचिदहमवेदितमित्यादावज्ञानाद्यंशेऽप्यपरा-
मर्शत्वापातात् । नञज्ञानादिकं निराभयमन्याश्रयं वा परामृश्यते, किंचिदहमर्थाभयमेव ।
एतावंतं कालमहं स्वप्नं पश्यन्नासम्, जाग्रदासमित्यत्रेवाहमस्वाप्समित्यत्राप्यहमंशे परा-
मर्शत्वानुभवाच्च । अन्यथा यः पूर्वं दुःखी सोऽधुना सुखी जात इतिवत् यः पूर्वं मदन्यः
सुप्तः सोऽधुनाऽहं जात इति धीः स्यात् । नन्वहंकारे परामृश्यमानात्मेक्यारोपात्तज्ज्ञाने
परामर्शत्वाभिमान इति चेन्न । अपरामर्शे परामर्शत्वारोपादर्शनात् । सिद्धेऽहमर्थस्यात्मान्यत्वे
परामृश्यमानात्मेक्यारोपः, सिद्धे च तस्मिन्सुषुप्तावप्रकाशेनाहमर्थस्यात्मान्यत्वमितीतरेतरा-
भवाच्च । अहमित्यतोऽन्य आत्मपरामर्शो नेत्युक्तत्वेन दृष्टानादहमकल्पनापाताच्च ।

व्यावृत्त्यनुपगमे विवरणविरोधः स्यादित्यभिप्रेत्याह ॥ विवरण इति ॥ तस्मादिति ॥ तथाच
प्रत्यगात्मन एव परामर्श इति त्वयैवोक्तत्वात् प्रत्यगात्मनश्चाहमर्थातिरिक्तस्याभावात्तदहमर्थस्यैव
परामर्श इति तस्य सुषुप्तावप्रकाशोऽसिद्ध एवेति भावः ॥ नन्वहंकारस्य न परामर्शः । किंत्वात्मन
एव । नचाहमित्यहंत्वाभ्य एव परामृश्यते, आत्मा नाहंत्वाभ्य इति अहंकार एव परामर्श-
विषय इति बाध्यम् । तात्कालिकान्तःकरणावच्छेदेन अहंत्वमप्यात्मन्येवास्तीति तदाध्यपरा-
मर्शोऽपि आत्मपरामर्शत्वाविरोध इति शङ्कते ॥ नन्विति ॥

ननु बाधकाभावात् भवज्ञानंशे परामर्शत्वमित्यादावुपाह ॥ नहीति ॥ तथाच सुषुप्ता-
वहमर्थाभावे तदाभितप्रज्ञानमपि नास्तीति तस्यापि तात्कालिकत्वं प्रसज्यत इति तदंशेऽपि परा-
मर्शत्वं न स्यादिति भावः । अतुभभवत्तात्प्यहमर्थांशे परामर्शत्वमित्याह ॥ एतावंतं कालमिति ॥
अपरामर्श इति ॥ अतुभ्यवसायस्य प्रमात्यनियमादिति भावः । नन्वात्मविषयकपरामर्शान्तरेण
सुषुप्तावहमर्थस्याप्यपरामर्शविषयारोपं चिन्नेवाहमर्थस्यात्मान्यत्वसिद्धेर्नान्योन्याधय इत्यानाहुय तादृश-
परामर्शस्यैवाभावात् तत्कल्पने च दृष्टानादिविरोधप्रसंग इत्याह ॥ अहमित्यत इति ॥ स्मर्येन

एतेन सुपुत्रावहमर्षकाद्ये स्मर्येत ह्यस्तन इवाहंकार इति निरस्तम् । अहंशब्दोल्लेखि-
परामर्शापादने सुपुत्री तदुल्लेख्यनुभवमाभावादेव तदभावोपपत्तेः । तावन्मात्रेण च ह्यस्तन-
वैषम्यात् । अहमर्षविशेषकस्याहंत्वप्रकारकस्य वा परामर्शस्यापादने इष्टापत्तेः । स्मर्यते हि
एतावन्तं कालं सुखमहमस्यात्ममिति सुपुत्रिकालीनसुखावच्छिन्नोऽहमर्षः । अन्यथा स्मर्येत
ह्यस्तन इवात्येत्येतिचोपं निरुद्धं स्यात् ।

ननु तथाप्येतावन्तं कालमहमित्यभिमन्यमान आत्ममिति न परामर्शः स्यादिति चेत् कणं दृष्टः
कटिं चालयमि । अहमर्षप्रकाशेन तदभिमानपरामर्शापादनस्य व्यधिकरणत्वात् । अन्यथा
तथाप्यात्येत्यभिमन्यमान आत्ममिति परामर्शः स्यात् । तस्मात्सुपुत्रावहमर्षः प्रकाशत एव ।
न किंचिद्वेदिषमित्यज्ञानपरामर्शस्य त्वात्माद्यज्ञानादन्यदिवाहमर्षज्ञानादन्यदेवाज्ञानं
विषयः । अन्यथा विरोधात् ।

या तु न विज्ञानात्ययमहमस्मीति सुपुत्रिषिषया श्रुतिः सापि नात्मानं न परांशेति
सुपुत्रावात्माज्ञानधुतिवद्विशेषज्ञानपरा । किंच सौपुत्रिकाज्ञानादिसमर्तृत्वं किमनहमर्षस्या-
विद्यावच्छिन्नमर्षतन्पक्षातः करणावच्छिन्नस्याहमर्षस्य वा । नायः । योऽहमर्षो सोऽहं सौपुत्रि-
ह्यस्तन इवेति कोऽर्थः किमहंशब्दोल्लेखिप्राप्त्या व्याख्यायते । उताहमर्षविरोधकाहंत्वप्रकारक-
इति । नच नाय इत्याह ॥ अहंशब्दोल्लेखीति ॥ तावन्मात्रेणेति ॥ शब्दानुल्लेखित्वमात्रेणैत्यर्थः ।
द्वितीयमन्य विराज्यते ॥ अहमर्षविशेषकस्येति ॥ अन्यथेति ॥ ह्यस्तनवैषम्यात्प्रेषात्पर्यमाज्य
इत्यर्थः । ननु यदि सुपुत्रावहमर्षः प्रकाशेत तर्हि न किंचिद्वेदिषमिति सर्वविषयकाज्ञानानुभवो
न व्याप्तिस्तदाहयाह ॥ न किंचिद्वेदिषमिति ॥ सुपुत्रावहमर्षः प्रकाशमानत्वात् तदन्याज्ञानमेव
परामर्शविषय इति वदोच्यते तथाहमर्षस्यापि प्रकाशमानत्वात् तद्विषयमज्ञानं परामर्शविषय
इति भावः ।

ननु सुपुत्रावहमर्षाज्ञानस्य धुतिसिद्धत्वाच्च तस्य तदा प्रकाश इत्याशङ्क्याह ॥ या न्विति ॥
किंचेति ॥ सौपुत्रिकाज्ञानविरुद्धाहमर्षः किं व्यवसायच्छिन्नचैतन्यं उतात्म-करणावच्छिन्न-
वैषम्यामिति विप्रसङ्गाच्च ॥ योऽहमिति ॥ तथाच कर्तुरेवज्ञानानुसंवात्तानुभवमाविद्याव-
च्छिन्नस्य कर्तृत्वाच्च तदज्ञानानुसंवात्तमिति भावः । ननु नाहमर्षोऽनुभविता । नचैवं
वृत्तिसंस्कारानुभवानां समावाधत्वाच्चान्नप्रसङ्गः । स्वस्वरूपैतन्मैक्येन, जीवचैतन्मैक्येन वा

काज्ञानादि स्मराभीत्यवाधितानुभवात् । अतः त्वहमर्थस्यैव तदनुभवितृत्वं वाच्यम् ।
 स्मृतिसंस्कारानुभवानामेकाधिकरणानामेव कार्यकारणभावात्, योऽहमन्वभूवं सोऽहं
 स्मराभीतिप्रत्यभिज्ञानाद्येति सुषुप्तावप्यहमर्थसिद्धिः । यद्यपि चैत्रमैत्रादिसाधारणं चैतन्य-
 मेकं जीवत्वोपाध्यविधेयत्वात्, जीवभैकः तथापि तयोरस्मर्तृत्वात् । स्मर्तृत्वाहमर्थस्या-
 विद्यावच्छिन्नानुभवितृचैतन्यादन्यत्वेनानुभवितृस्मर्त्रोरैक्यम् । यद्यप्यविद्या चैतन्यं प्रत्यवच्छे-
 दिका । अतःकरणं तु अविद्यावच्छिन्नचैतन्यं प्रत्येवावच्छेदकं न तु स्वातन्त्र्येण । तथाप्य-
 विद्यातःकरणरूपोपाधिभेदे शुद्धचैतन्याविद्यावच्छिन्नचैतन्यरूपोपाधेयभेदे च सति मठा-
 काशतत्त्वषट्काकाशयोरिव सुतरामुपहितभेदेन प्रत्यभिज्ञानविरोधो दुस्तरः । किंच सुषुप्ता-
 वहमर्थाभावेऽहंनिर्दुःखः स्वामितीच्छया सुषुप्तौ प्रवृत्त्ययोगः । योऽहं सुषुप्तः सोऽहं
 जागर्मीति प्रत्यभिज्ञावाच्यम् । योऽहं पूर्वेषुरकार्षं सोऽहमद्य करोमीति प्रत्यभिज्ञानानुपपत्तिश्च ।
 अहंकारव्यक्तिभेदात् कृतहानाकृताभ्यागमप्रसंगश्च । कर्तृभोक्तृत्वाहमर्थस्य भिन्नत्वात् ।

तदुपपत्तिरिति शङ्कते ॥ यद्यपीति ॥ तयोरिति ॥ अहमस्याप्तमिति अहमर्थस्यैव स्मृतत्वाद्यनु-
 भवेन स्वकपक्षैतन्मयीकचैतन्मयोः प्रमाणाभावेन न स्मर्तृत्वमिति भावः ॥ नानुभवितृस्मर्त्रो-
 रैक्यमिति ॥ उपाधिभेदे उपहितभेदस्यावश्यकत्वाविति भावः ।

ननु स्वतंत्रोपाधिमेव एव उपहितभेदप्रयोजकः । न तु उपाधिमेवमात्रम्, भेदःकरणं च न
 स्वतंत्रोपाधिरिति नानुभवितृस्मर्त्रोरैक्यानुपपत्तिरिति शङ्कते ॥ यद्यपीति ॥ उपाधिमेवमात्रमेवो-
 पहितभेदप्रयोजकं, मठांतर्बर्हिषटस्यापि मठाकाशभेदकत्वदर्शनात् । नच मठाकाश एव घटा-
 वच्छिन्न इति प्रत्यभिज्ञाबलात् स्वतंत्रोपाधेर्भेदकत्वमिति वाच्यम् । महाकाश एव मठा (घटा)
 वच्छिन्नो जात इति प्रत्यभिज्ञाविरोधात् स्वतंत्रोपाधेरपि भेदकत्वं न स्यात् । यदि च तत्र प्रत्य-
 भिज्ञा जातिविषयतया कथंचिदुपपद्येत तर्हि तद्वत्वेनात्राप्यस्मिन्मन्त्रेण परिहरति ॥ तथापीति ॥
 प्रत्यभिज्ञानविरोध इति ॥ योऽहमन्वभूवं सोऽहमस्मीति प्रत्यभिज्ञाविरोध इत्यर्थः । ननु नोक्त-
 प्रत्यभिज्ञाविरोधः, तस्या जातिविषयतया कथंचिदुपपादनसंभवापत्त्यनुशायादाह । कृतहानेति ॥

ननु अहमर्थभेदेऽपि चैतन्यैक्यात् कृतहानादि(सि)प्रसंग इत्याह ॥ अभिज्ञ इति ॥
 तथाच वस्तुतः न तस्य कर्तृत्वं वस्तु कर्तृत्वं न तस्यैक्यमिति कृतहानादिप्रसंगो दुर्वाय इति

अग्निचे चैतन्वे कर्तृत्वाद्यभावात् । कर्तृत्वाद्यारोपस्य च देहादावपि सत्त्वात् । अहं करोमी-
त्येव प्रतीत्याहमर्थान्यात्मनि कर्तृत्वारोपस्याप्यभावाच्च ।

किंच अहंकार एव क्रियाशक्त्या प्राणः विज्ञानशक्त्या मन इति गीयत इति
त्वन्मतम् । तथाच सुषुप्तावहंकारविलये प्राणकार्यस्यासादि न स्यात् । ननु प्राणस्याहंकारात्
मेदपक्षे अहंकारस्य लयो युक्तः । अमेदपक्षेऽपि प्राणांशं विहाया(वि)वशिष्टांशस्यैव लयः
कल्प्यत इति चेत् । न । प्राणस्याहमर्थत्वाभावे कर्तृत्वस्य प्राणोपाधिकत्वेनाहं कर्तेति बुद्ध्य-
योगात् । अहमर्थत्वे सुषुप्तावहमुखेक्षापातात् । किंच न सुषुप्तावतःकरणस्य लयः “अथ
हेतुपुल्लः स्वपिति” इत्यारभ्य “गृहीतं चक्षुर्गृहीतं श्रोत्रं गृहीतं मन” इत्यादिभ्युतौ मन
आदीनामुपरमस्यैवोक्तेः । “अथात आत्मादेशः” इतिभ्युतौ चात्मनस्त्वन्मते “स एवा-
वस्मान्” इत्युपदिष्टेन भूमेराहंकारेणाप्यैक्येऽपि पृथगुपदेशो युक्तः ।

ननु भूमात्मनोभिन्नत्वेन प्रत्यक्षसिद्धयोः पृथगुपदेशो ऐक्यार्थः । इवोः सार्वान्ध्या-
योगात् । अहंकारस्य त्वात्मैकत्वेन प्रत्यक्षसिद्धस्य पृथगुपदेशो मेदार्थ इति चेत् । अहमर्था-
दन्यस्यात्मनः भूमाख्यव्यभिक्तत्वेन प्रत्यक्षसिद्धत्वाद्ययोरुपदेशो मेदार्थः । अहमर्थस्य तु
व्यभिक्तत्वेन प्रत्यक्षसिद्धत्वाद्ययोरुपदेशो ऐक्यार्थ इति वैपरीत्यापत्तेः । त्वत्पक्षे श्रुत्युक्तानां
भूमाहंकारान्मनां विषयप्रतिविम्बमुखस्यानीयाविद्योपाधिकप्रसङ्गीकचिन्मात्रत्वसंभवेनाहंकारस्य

अथः । नन्वारोपितकर्तृत्वं चैतन्वेऽप्यस्तीति नोक्तदोष इत्यत आह ॥ कर्तृत्वाद्यारोपस्यचेति ॥
तथाकारोपितकर्तृत्वाद्यवधारीरस्य नावृत्तम् कृतज्ञानाविप्रसंगस्तदवस्थ इति भावः । ननु शरीरस्य
मात्रेऽपि आरोपितकर्तृत्वाद्यवधैक्यस्यानुपपत्तेर्नोक्तदोष इत्यनुदाहराह ॥ अहं करोमीति ॥

ननु सुषुप्तव्यवस्थाकरणं नाभ्युक्तानुं इत्यप्यम् । सुषुप्तिकास्य इत्यादित्त्वमयतिपादकभुति-
विगोधारिम्यादादयः कवभुतिव्यवस्थाया भुत्वन्तयानुस्तरावित्याह ॥ किंचेति ॥ यदुक्तं पृथगुप-
देशापाहंकारात्मनोर्मेव इति तदपि न । पृथगुपदेशात्मन्ययोरुपपत्तेरित्याह ॥ अथान इति ॥
अहंकारस्य विविधः ॥ ज्ञानात्मन्ययोरुपपत्तेरिति भावः । किंच त्वत्पक्षे ज्ञान्याः
भुतेः जीवज्ज्ञानमेवपरत्वेन भूमाहंकारात्मन्यान्वासीन्मरजीवानुत्पन्नचैतन्यपरत्वमेव वक्तुमुचि-
तम् । तेषामेवमेवस्य प्रतिविम्वारविमित्तत्वाविति नाहंकारजीवज्ज्ञानोर्मेवसिद्धिरित्याह ॥ त्वत्पक्षे
इति ॥ यदुक्तं इवोः सार्वान्ध्यायमेवस्य भूमात्मनोर्मेव इति तदपि वेत्याह ॥ स एवेदमिति ॥

जीवात्पार्थक्यासिद्धेः । “स एवेदं सर्वम्” “आत्मैवेदं सर्वम्” इत्युपसंहाराणां “स एषा-
धस्तादहमेवाधस्तादात्मैवाधस्तात्” इत्युपक्रमैः “सर्वं समामोषि ततोऽसि सर्वं” इत्यादिस्मृति-
भिश्च सर्वगतत्वपरत्वेन सार्वान्त्योपदेशाभावाच्च । सर्वगतत्वस्य चानेकेषु संभवात् ।
भूमात्मोपदेशाभ्यामेव ब्रह्मात्मैक्यसिद्ध्या मध्येऽहंकारोपदेशवैयर्थ्याच्च ।

ननु परोक्षस्य ब्रह्मण आपरोक्ष्याय स्थूलारूपतीन्यायेनाहंकारैक्योक्तिरितिवेषः । त्वत्पक्षे
प्रत्यगर्वरूपस्यात्मन एवापरोक्षैकरसत्वेन तदैक्योक्त्यैवापरोक्षसिद्ध्या अहंकारे अविद्यमान-
सार्वान्त्योक्त्ययोगात् । आत्मन आपरोक्ष्याभावे चात्मब्रह्मभेदस्य प्रत्यक्षत्वोक्त्ययोगात् ।
अपरोक्षाहंकारैक्योपदेशलब्धापरोक्ष्यस्य परोक्षात्मैक्योपदेशेन हान्यापाताच्च । ध्रुत्यर्थस्तु
“भूमा नारायणाख्यः स्वात्स एवाहंकृतिः स्मृतः । जीवस्वस्वनिरुद्धो यः सोऽहंकार इतीरितः ॥
अधुरूपोऽपि भगवान्वासुदेवः परो विष्णुः । आत्मेत्युक्तः स च व्यापी” इत्यादिज्ञांदोग्यभाष्यो-
दाहृतस्मृत्याऽवगतव्ययः । मोक्षधर्मे च “अनिरुद्धो हि लोकेषु महानात्मा परात्परः । योऽसौ
व्यक्तत्वमाश्रो निर्गमे च पितामहम् ॥ सोऽहंकार इति प्रोक्तः सर्वतैजोमयो हि स” इति ।
सुत्रं च “सैव हि सत्यादयः” इति । अन्यथाऽहंकारस्य व्याप्त्युक्त्ययोगात् । अहंकाराहंकारतत्त्वं

ननु स एवाधस्तादित्याद्युपक्रमस्यास्तातिप्रत्ययांतस्य “दिक्छन्देभ्यः स्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो
दिग्देशकालेष्वस्तातिः” (५-३-२७) इति पाणिनिस्मरणात् प्रथमांतत्वेऽपि संबन्धेनोपक्रमानुसारेणोप-
संहारस्य सर्वगतत्वपरत्वसिद्धिरित्यादाहयाह ॥ सर्वं समामोषीति ॥ तथाच स्मृत्यैव सार्वान्त्यभूतेः
सर्वगतत्वपरत्ववर्णनेन तच्चैतनेत्वद्भिमत्तत्सार्वान्त्यपरत्वमित्यर्थः । सर्वगतत्वपक्षे सार्वान्त्यपक्ष इव
नामेदं विनानुपपत्तिरित्याह ॥ सर्वगतत्वस्य चेति ॥ किञ्च यदीयं भुक्तिरभेदपरा तदीपदेशाद्ये-
नैव तन्मिदमेवैवैऽहंकारोपदेशवैयर्थ्यमित्याह ॥ भूमौति ॥ अहंकारैक्योक्त्यांगतं ॥ तथाचाह-
मर्थस्यापरोक्षतया तदभेदे ब्रह्मणोऽप्यपरोक्ष्यं स्मर्यतीति भावः ॥ प्रत्यक्षान्वोक्त्ययोगाद्गतिः ॥
अन्योन्याभावप्रत्यक्षेऽधिकरणयोग्यतायाः तंत्रत्वादिति भावः । आत्मनः पक्षस्याभ्युपगमे दृष्टान्त-
माह ॥ अपरोक्षाहंकारेति ॥ कर्त्तृर्हि भुक्तेरर्थ इत्यत आह ॥ ध्रुत्यर्थमिति ॥ अश्रोपदेशाश्रयेण
परमात्मनो रूपवयमुच्यते । भूमादिपदानां नारायणातिरुद्धात्वासुदेवाख्यरूपत्रयार्थकत्वस्य स्मृति-
सिद्धत्वात् । नञ्वानेकरूपोपदेशवैयर्थ्यम् । तेन रूपणोपात्मनार्थमित्यादि । अहंकाराधोऽतिर-
ह्यार्थक इत्यत्र स्मृत्यन्तरमाह ॥ मोक्षधर्म इति ॥ सैव हि सत्यादय इति ॥ स्यादयः विज्ञान-
मतिविज्ञानिष्ठाकृतिस्तुभूमाहंकारात्मानः सैव परदेवैवेत्यर्थः ॥ अन्यथांगतं ॥ अहंकारपक्षस्य परि-

येति श्रुतौ “महाभूतान्यहंकार” इति स्मृतौ च महत्त्वकार्यं मन आदिकारणं वैकारिकादि-
भेदेन त्रिविधं च तत्त्वमुच्यते नत्वहमर्थः । “महत्त्वाद्भिरनुवर्णाणां गृह्यगर्हीर्यचोदितात् । क्रिया-
शक्तिरहंकारश्चिविधः समपद्यत ॥ वैकारिकस्तैजसश्च तामसश्चेत्यतो भवः । मनसर्धेद्वियाणां
च भूतानां महतामपि” इत्यादिस्मृतैः । अन्यथा संविदाच्चिनो बुद्धिशब्दस्य बुद्धिरव्यक्तमेव
येति क्षेत्रे प्रयोगाद् संविदपि क्षेत्रं स्यात् । अहंकारशब्दस्य दंभाहंकारसंयुक्ता इत्यादौ देहेऽहं-
बुद्धौ गर्भे च प्रयोगेण गर्बोऽभिमानोऽहंकार इत्यभिधानेन चाहमर्थवाचित्वनियमाभावाच्च ।
अहमर्थेऽहंशब्दप्रयोगेऽप्यहंकारशब्दाप्रयोगाच्च । आत्मवाचिनोऽहंशब्दस्य दकारांतात्मच्छब्द-
जत्वेनाहंकारतत्त्ववाचिनश्च दकारांताव्ययत्वेन भेदस्य स्पष्टत्वाच्च । अहमर्थे आत्मानात्म-
धर्मदर्शनं त्वसिद्धम्, कर्तृत्वादेरात्मधर्मत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् । अंतःकरणधर्मत्वेऽपि गौरोऽह-
मित्यादौ देहस्थेबाह्यं कर्तृत्वश्राप्यंतःकरणस्याहमर्थानंतर्भावेऽपि धर्ममात्रारोपसंभवाच्च । या तु
परकीयाहमर्थे त्रयमितिधीः सा अहमर्थस्यैव प्रतिसंबंधिभेदेनेदमर्थत्वात् । नत्वहमर्थे अना-

च्छिबाहंकारार्थक्य इत्यर्थः ।

ननु भुतिस्मृत्योर्हंकारशब्दस्य अहमर्थेने प्रयोगवर्तीनात् तदनुसारेण प्रकृताहंकार-
शब्दस्यापि अहमर्थोपरत्वेमेव किं न स्वादित्याद्युपाह ॥ अहंकारश्चेति ॥ अहंकारशब्दो महत्त्व-
कारक इत्यत्र स्मृतिपाह ॥ महत्त्वादिति ॥ अन्यथेति ॥ अहंकारशब्दस्य कश्चिदहमर्थोने
प्रयोगमात्रेण स्तैव तदर्थक्य इत्यर्थः । ननु यद्यहंकारशब्दो नाहमर्थकारकः कथं तर्हिहमेवा-
वस्तवित्यादाहंकारशब्दायै अहंशब्दप्रयोगः । तस्यात्मवाचित्वादित्यत आह ॥ आत्मवाचिन
इति ॥ तथाच प्रकृतहंकारशब्दस्य दकारांतात्मच्छब्देनाप्युपरस्या न तस्यात्मवाचिन्यभिप्रेत इति
शङ्कः । वक्ष्याम्यनुकल्पयनुभवादेरात्मानुबन्धिकर्तृत्वादेकाग्रयोऽहमर्थः विदित्वित्संवलनात्मको न
केचनमात्रमेवेति तदपि वेत्स्याह ॥ अहमर्थेति ॥

ननु यद्यहमेवाहमर्थः कथं तर्हि परकीयाहमर्थे इत्युपाहमर्थस्य इत्यत आह ॥ या त्विति ।
प्रतिसंबंधिभेदेनेति ॥ विदुःकभेदेनैकस्मैकेवमर्थत्वं व्यस्यर्थत्वं च न विदुःप्रतिमर्थः ॥
अन्यथेति ॥ अहमिति ॥ श्रीमच्छास्त्रात्तत्त्वज्ञाचर्योपर इत्यर्थः । नन्वात्मनो ज्ञानानन्दरूपत्वा-
दहमर्थस्य च तत्त्वसंवेदिनानुभवात्मनोऽहो दुर्धार इत्यत आह ॥ नथेति ॥ आत्मन्यायोगादिति ॥
स्वरमिन्द्रियनोऽनाचित्वमिति शङ्कः । विरोधादिति ॥ मेवसाधकत्वेन त्वदुक्तप्रतीतिभित्ति

त्मांश्चसद्भावात् । अन्यथा परात्मन्ययमितिधीर्न स्यात् । नच ज्ञानानन्दरूप आत्माहं जानाम्यहं
सुखीत्यहमर्थाद्भेदेन भातीति युक्तम् । अहमर्थाभितत्वेन प्रतीयमानयोरनयोरात्मत्वायोगात् ।
अस्याः प्रतीतेर्भातिवै च विरोधात् । नचात्मा सर्वात्मकः अहमर्थस्त्विदमर्थव्याप्य इति
वाच्यम् । सर्वात्मकेऽहमर्थे आत्मनीवेदमर्थव्याप्यपिधियो भांतित्वोपपत्तेः ।

यत्त्वहमर्था नात्मा अहंप्रत्ययविषयत्वाच्छरीरवदिति । तत्र । त्वन्मतेऽहमर्थातर्गता-
धिष्ठानभूतचित्तोऽपि तत्प्रत्ययविषयत्वात् ।

किंच त्वयाऽऽत्मनो गौरोऽहमित्यनात्मारोपाधिष्ठानत्वम्, मा न भूषम् भूपासमित्या-
दिना परमप्रेमास्पदत्वमहमर्थस्य स्वसत्तायां प्रकाशम्यतिरेकवैधुर्येणात्मनः स्वप्रकाशत्वं
चोक्तम्, तत्सर्वमहमर्थस्यानात्मत्वे न युक्तम् । नच प्रेमास्पदात्मैक्यारोपादहमर्थं तद्धीः,
अन्योन्याश्रयात् । अहमर्थप्रेम्णोऽन्यस्यात्मप्रेम्णोऽननुभवश्च । अहिते हितमुद्भूया प्रेमोत्पात्ता-
वपि अप्रेमास्पदे तदास्पदतारोपस्यादर्शनाच्च । वाचस्पतिना

तथा मेदसिद्धेरव्याहतत्वादित्यर्थः । नन्वात्मनः सर्वात्मकत्वेनात्मैवेवं सर्वमित्यादिभूतिसिद्धस्य
इदमहं नेति इदमर्थव्याप्यत्वेन प्रतीयमानाहमर्थाद मेदः आषस्यक इत्यादावपि निराकरोति ॥
नचेत् ॥ सर्वात्मक इति ॥ अहमेवेवं सर्व इति भूत्वा अहमर्थव्यापि सर्वात्मकत्वप्रतीतेरवि-
शिष्टतया आत्मनि(वा) इतरव्यापृतिधीर्भातिरेवेति भावः । अहमर्थव्याप्तेर्नातःकरणमुच्यते उक्त
वैतन्यम् । नांत्यः । बाधत् । न प्रथमः सिद्धसाधनात् । वैतन्ये व्यभिचारोक्त्यभिप्रेत्याह ॥ त्वन्मत्
इति ॥ अहमर्थस्यानात्मत्वे बाधकमप्याह ॥ किंचेति ॥ अहमर्थस्येति ॥ अहमर्थप्रतीतिविषयस्या-
त्मन इति यावत् ॥ न युक्तमिति ॥ आत्मधर्मत्वेन त्वदभ्युपगमप्रमाधिष्ठानत्वादीनामहमर्थे
प्रतीयमानत्वात्तस्यात्मत्वं धुर्निरस्म । अन्यथा तेषामात्मधर्मत्वमेव न स्यादिति भावः ।

नन्वाहमर्थे आत्मधर्मप्रतीतिमात्रेण न तस्यात्मत्वम् । तत्प्रतीतिर्भवेनाभ्युपपत्तेरित्या-
शङ्क्य निराकरोति ॥ नचेति ॥ तद्भाति ॥ प्रेमास्पदत्वार्थावित्यर्थः । किमाहमर्थे प्रेमास्पदत्व-
मारोप्यते उक्त प्रेमास्पदात्मन्यहमर्थायोगात् तत्र तत्प्रतीतिरिति । आद्ये दोषमाह ॥ अन्योः या-
वदादिति । तत्प्रतीतिर्भवेत्ये सिद्धे प्रेमास्पदत्वाभावेनानात्मत्वमिच्छिः । सिद्धे चानात्मत्वं
तत्प्रतीतिर्भवेत्यन्विच्छित्यन्योन्याश्रयानित्यर्थः ॥ अहमर्थप्रेम्ण इति ॥ अहमर्थनिष्ठतया प्रतीय-
मानस्य प्रेमास्पदत्वस्य तदव्याप्त्यभिष्ठतया कदाप्यननुभवोक्त्यर्थः ॥ अदर्शनाच्च नि । ज्ञानविषयत्व-

“समारोप्यस्य रूपेण विषयो रूपवाग्यवेत् ।

विषयस्य तु रूपेण समारोप्यं न रूपवत्” ॥

इत्युक्तत्वेनाध्यस्तातः करणमताप्रेमास्यदत्वसैवात्मनि प्रतीत्यापचेष्ट । तद्वीत्या सुखानुभव-
रूपस्यात्मनः अहं सुखमनुभवामीत्यहमर्थाद्वेदेनैव प्रतीतेः । किंच मोक्षे अहमर्थाभावे
आत्मनाशो मोक्ष इति बाह्यमतापचिः । प्रेमास्यदसाहमर्षस्य च त्वन्मतेऽपि नाज्ञात् ।
तदन्यस्य ग्रन्थादेस्तन्मतेऽप्यनाज्ञात् । अपिचैवं अहं मुक्तः स्वामितीच्छा न ज्ञात् ।

नन्वात्मन एव मुक्तिरिष्यते । अहंकारे तु तदभेदारोपान्मुक्तः स्वामितीच्छा, यथा
शरीरस्यैव पृथीच्छायामप्यात्मनि तदैक्यारोपादहं पुष्टः स्वामितीच्छा, यथाऽऽत्मन एव
मुखेच्छायामपि तदैक्यारोपाच्छरीरं मुखं स्वादितीच्छेति चेष्ट । अन्योन्याश्रयसोक्तेः ।
“तत्र माममृतं कृषि” “ज्योतिराहं विरजा विषाप्या भूयासम्” इत्यादिश्रुतिविरोधाच्च । तत्र
शरीरं पुष्टं स्वादित्यपीच्छावत् अहं मुखी स्वामित्यपीच्छावत्वेह चिन्मात्रं मुक्तं स्वादिती-
च्छायाः कदाप्यदर्शनेन मुक्तेरनिवृत्तापाताच्च । यः कश्चिदात्मा मुक्तः स्वादितीच्छया च
न मुमुक्षुप्रवृत्तिः । यमात्मा मुक्तः स्वादितीच्छा त्वहमर्षस्यैव मुक्तीच्छा । नच स्वतःपुरुषार्थ

वत् इच्छाविकल्पस्यापि आरोपानर्हत्वादिति भावः ॥ जन्मे न्याह ॥ वाचस्पतिनेति ॥ विषय
इति ॥ अधिष्ठानमित्यर्थः । किञ्चाहमर्थो न प्रेमास्वात्मकमप्यस्तः । तस्यात्मभिन्नतया प्रतीयमान-
त्वात्तत्त्वस्वरूपविज्ञानमिच्छन्ना प्रतीतिनिवृत्तिश्चाह ॥ तद्वीत्येति ॥ अहमर्थाभाव इति ॥
जनप्रत्ययेन तस्यापि निवृत्त्यवयवंभावादिति भावः ॥ अपिचैवमिति ॥ अहमर्षस्य मुक्त्यन्वया-
भावादिति भावः । इहात्माहोसिकचोर्बैरग्न्यग्न्याह ॥ तत्रेति ॥ तच्छास्य वस्त्वेच्छा न तस्य
मुक्तिः, वस्य च मुक्तिर्न तस्य मुमुक्षेति मुक्तेरपुष्कार्थत्वमस्य इति भावः । नन्वहं मुक्तः
स्यामिति इच्छा न मुमुक्षा वेनाहमर्षस्य मोक्षान्वक्षित्वाभावेन तस्यापुष्कार्थत्वं स्यात् । किंतु
यः कश्चिन्नृत्तलि स मुक्तः स्यादिति इच्छेति नोक्तरोच इत्यावांस्य निराकरोति ॥ यः
कश्चिदिति ॥ सर्वो हि स्वसंबन्धितुष्कार्थश्च वे योऽस्मत् इति वस्य कदाचित्पुष्कार्थसिद्ध्यर्थं स्वयं
न प्रयत्न इति भावः ।

ननु वयमहमर्षस्यैव मुक्तवन्मुक्तं कथं तर्हि यमात्मा मुक्तः स्यादितिच्छेदस्त न्याह ॥
यमात्येति ॥ ज्येति नही नु न्यक्षिरेव स्येति भावः । ननु चिन्मात्रं मुक्तं स्यादित्येव मुक्तीच्छा

इच्छा नियतं शक्या, बौद्धतार्किकादिनियमितेच्छयाऽऽत्मनाऽनुसुखानांशादेरपि पुमर्थत्वा-
पातात् । किंचाहमर्थोऽतः करणमभितवेन्मम मन इतिधीर्न स्यात्, तदवच्छिन्नस्य पुनः तद-
नन्वयात् । किंचैवं मनः स्फुरति मनोऽस्तीति ज्ञानादहमितिज्ञानस्य वैषम्यानुभवो न स्यात्,
चिदचित्संबलनविषयत्वाविशेषात् । किंच सर्वाऽपि भ्रांतिर्ग्रन्थविषया, अन्यथा निरधिष्ठान-
भ्रमापातात् । नचाहमितिवुद्धेर्ग्रन्थत्वमनुभूयते । यदि कल्प्यते तदात्मेतिषुद्धेरपि ग्रन्थत्वं
कल्प्यताम् ।

ननु रूप्यं स्फुरति रूप्यमस्तीत्यत्रेवाहं स्फुराम्यहमस्मीति ग्रन्थता भाति । रूप्यभ्रमे
त्वदमंशावच्छिन्नं स्फुरणमधिष्ठानमितीदंरूप्यमितिधीः, इह तु स्फुरणमात्रमधिष्ठानमिति
स्फुरामीत्येव धीरितिचेष्ट । त्वन्मते भ्रमज्ञानस्याप्यप्यस्तत्वेनाधिष्ठानत्वायोगात् । अह-
मिच्छामीतिवदहं स्फुरामीत्यहमर्थाद्विभक्त्वेन भासमानस्य स्फुरणस्य तदैक्यारोपाधिष्ठानत्वा-
योगाच्च । बाधकेन बाधिरूपमाणस्याप्यस्तधर्मत्वेन भासमानस्य चास्तित्वस्याधिष्ठानत्वा-
योगाच्च । त्वदभिप्रेतस्याहमित्यत्रैवांशद्वयमित्यस्यासिद्धेः । तस्मादाहमर्थस्यानात्मत्वे मानम् ।
आत्मत्वे तु प्रत्यक्षं तावत् । अनुमानानि च अहमर्थः शोधान्वयी । तत्साधनकृत्याभय-
त्वात् सम्मतवत् । अहमर्थोऽनर्थनिवृत्त्याभयः अनर्थाभयत्वात् सम्मतवत् । नचासिद्धिः

नन्वहं मुक्तः 'स्यामित्याशंक्य निराकरोति ॥ नचेति ॥ तदवच्छिन्नस्येति ॥ तद्विशिष्टस्य न पुन-
स्तदन्वयः । आत्माधयापातादित्यर्थः । एवमहमर्थस्य चिदचित्संबलनकल्पे श्रृंशत्वमित्यप्रामा-
णिककल्पने संकोचायोगादिति भावः । अहमर्थाधिष्ठानत्वेनाभिमतं स्फुरणं भ्रमरूपं ज्ञानांतरम्,
स्वरूपज्ञानमेव वा, तत्र नाद्य इत्याह ॥ त्वन्मतं इति ॥ न द्वितीय इत्याह ॥ अहमित्यहमीति-
वदिति ॥ एतच्च कृपणं प्रथमपक्षसाधारणमिति द्रष्टव्यम् । एवमस्मीत्यत्रापि स्वप्नं नाधिष्ठानम् ।
अप्यस्नसत्त्वस्य बाध्यतायाधिष्ठानत्वायोगात् । स्वरूपसत्त्वस्य च तद्वर्तमाना प्रतीयमानस्य तदधि-
ष्ठानत्वायोगादित्यभिप्रेत्याह ॥ बाधकेनेति ॥ तन्माधनेति ॥ स्वप्नं बंधिरूपसाधनकृत्याभयत्वा-
दित्यर्थः । तेन पुनर्वृत्तत्वादिसाधनकृत्याभये पित्रादी न व्यभिचारः । यथा यथाभूत एव हेतुः ।
नच व्यभिचारः । कर्तृत्वाध्यासभंगे वक्ष्यमाणरीत्या पुनर्वृत्तत्वादेरपि विमृशत्वात् ॥ सम्मत-
वदिति ॥ स्वर्गकामादिचिदित्यर्थः ॥ सम्मतवदिति ॥ निग(ल)द्वयं धर्मिर्मुक्तपुनर्वचदित्यर्थः ।

नन्वधिष्ठानमूलस्यानर्थस्याप्यप्यस्तमत्वाऽहमर्थस्य तदाभयत्वमसिद्धमित्याशंक्यावाधिताना-

अहमङ्गः अहं दुःखमनुभवशील्यवाचितानुभववात् । अनात्मत्वं नाहमर्थनिष्ठं अनात्ममात्रवृत्ति-
त्वात् घटत्ववदित्यादीनि । श्रुतयश्च “कस्मिन्महामुक्तं उक्तांतो भविष्यामि कस्मिन्वा प्रतिष्ठिते
प्रतिष्ठास्वामीति स प्राणमसृजत, इताऽहमिमास्तिस्रो देवता” इत्यादौ जगत्कारणे सति
प्राणमनस्सृष्टेः प्रागेवाहंत्वोक्तेः । “तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मि” इत्यत्र चावधारणेन
शुद्धात्मनोऽहंत्वोक्तेः । अनवयस्य ब्रह्मणोऽहमुल्लेखोक्तेः । “अहमित्येष यो वेद्यः स जीव इति
कीर्तितः । स दुःखी स सुखी चैव स पात्रं बंधमोक्षयोः” ॥ इति श्रुतौ मोक्षान्वयोक्तेश्च ।
स्मृतयश्च “मायैव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते” इति स्वप्रपन्नमायानिरसनशक्तस्येश्वर-
स्याहमुल्लेखोक्तेः । “अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा” इत्यत्राहमर्थस्य मन आदि-
सर्वकारणत्वोक्तेः । “नर्च न भविष्यामः सर्वे वयमतः परम्” इत्यत्रानिष्टस्युक्तेः । “वेदैश्च
सर्वैरमेव वेद्यः” इत्यत्र सर्ववेद्यत्वोक्तेः । “ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विश्वे तदनंतरम्”
इत्यत्र मुक्तप्राप्त्यन्तोक्तेः । “अहमात्मा शुद्धाकेन्द्र” इत्यादावात्मत्वाद्युक्तेः । एवंचाहं ब्रह्मास्मि
तद्योऽहं मोऽमावित्यादौ परेषां लक्षणा नाभयणीया । तस्मात् । “अज्ञोऽहमित्याद्यध-
क्षापदान्मानमिति श्रुतेः । अहमात्मेति च स्मृत्याऽहत्वं शुद्धात्मनः स्मृतम्” ।

॥ इति अहमर्थस्यानात्मत्वमङ्गः ॥ ५६ ॥

नुभवबन्धनम् अहमर्थस्यैव तदाश्रयत्वसिद्धिरित्याह ॥ नचेति ॥ प्रमेयत्वाद्वा व्यभिचारादाह ॥
अनान्यमात्रेति ॥ कस्मिन्महामिति ॥ ईश्वरस्य प्राणमनःसृष्टेः प्रागेव श्रुत्याऽहमर्थोऽल्लेखि-
विश्वीयसिद्धयने नांतःकरणमहमर्थोक्तकथमिति शङ्कः ॥ अवधारणेनाति ॥ तस्याहं प्रतीति-
विषये अनात्मत्वात्तत्त्वमसि शङ्कः । शुद्धात्मन इति ॥ अनात्मनोऽसंभिन्नतात्मन इत्यर्थः ।
“तदात्मानमेवावेदिति” शङ्कवस्थेस्वरानुसंधानाद्वरमर्षाकथाकथनेऽप्यात्मन एवाहमर्थत्वसिद्धि-
रित्याह ॥ अनवयस्येति ॥ मोक्षान्वयोक्तव्येति ॥ एतच्छोपसक्तम् । “तेभ्यो विलक्षणः साक्षी
चिन्मात्रोऽहं स्वरादिनाः” इति श्रुतौ चिन्मात्रस्यैवाहमर्थत्वोक्तव्येति वृत्त्यर्थम् ।

ननु अहमेवेवाहमर्थत्वोक्तव्यमित्यापोऽस्मान्नेरिकाभ्यासस्तुतः किं न स्यादित्याशङ्क-
निरामायाह ॥ अत्रपक्षमायानिरसनशक्त्येति ॥ तथाच तदनेश्वरस्य आकाशत्वेन नमून्तका-
भ्यासोऽसंभवी । कथञ्च तत्त्वमसिपरिविश्लेषेण विद्यामन्माभावेन माया(निवारण)वरज-
हेतुमतिपरिविश्लेषवेद्य न सन्नमिति शङ्कः । अस्मान् एवाहमर्थत्वाद्गीकारे एतस्याप्यानुकूल्य-
मस्मीत्याह ॥ एवंचेति ॥ उक्तमर्थमनुसंहार्य संक्षेपमिति ॥ तस्यादिति ॥

॥ इति अहमर्थस्यानात्मत्वमङ्गः ॥ ५६ ॥

॥ अथ कर्तृत्वाध्यासभङ्गः ॥ ५७ ॥

यद्योच्यते जपाकुसुमस्यं लौहित्यं स्फटिक इव मनस्स्यं कर्तृत्वमात्मन्यप्यस्तम्, नतु तात्त्विकम्, आत्मनो निर्बिकारत्वात्, सुषुप्तौ बुद्धयभाषेनकर्तृत्वदर्शनात्, धृत्यादिविरोधा-
वेति । तत्र ब्रूमः ।

“प्रत्येकं स्फटिके पुष्पे भवेद्वक्तृत्वबुद्धिवत् ।

चित्ति बुद्धौ च कर्तृत्वसाक्षात्कारः कदाचन” ॥

भवितव्यं हि बुद्धिस्त्वस्य कर्तृत्वसात्मन्यारोपे रक्तं कुसुममिति वत् कदाचिन्मनः कश्चित्
प्रत्यक्षप्रमया, रक्तः स्फटिक इति वत्कदाचिच्चैतन्यं कश्चित्प्रमेण च । नहि बुद्धिस्त्वं कर्तृत्व-
मप्रत्यक्षम् ।

ननु मनश्चैतन्यात्मनाध्यस्तं कुसुमं तु न स्फटिकात्मनेति वैषम्यमिति चेन्न, अधि-

॥ अथ कर्तृत्वाध्यासभङ्गः ॥ ५७ ॥

कर्तृत्वादेरात्मधर्मत्वस्य वक्ष्यमाणत्वादित्युक्तम् । तत्समर्थनापोषणमिति ॥ यद्योच्यत
इति ॥ मनस्यमिति ॥ “विज्ञानं यच्चं तनुते कर्माणि तनुतेऽपि च” इति ध्रुवी विज्ञायते
क्वनेनेति ध्युत्यस्या विज्ञानशब्दितस्य मनसः कर्तृत्वप्रतीतेरिति भावः । निर्बिकारत्वादिति ॥
निष्कलं निष्क्रियं शांतमिति धृत्या आत्मनो निर्बिकारत्वसिद्धेरिति भावः ॥ बुद्धयभाषेनेति ॥
बुध्यते मनयेति ध्युत्यस्या बुद्धिरंतःकरणम्, तद्भावेनेत्यर्थः ॥ अकर्तृत्वदर्शनादिति ॥ कर्तृत्वा-
दर्शनादित्यर्थः ॥ धृत्यादिविरोधावेति ॥ “स समानः सन् उभौ लोकावनुसंहरति ध्यायतीव
लेलायतीव” इति धृतिविरोधात्, तत्रैवशाब्देन वास्तवकर्तृत्वाभावप्रतिपादनात् । अन्यथैव
शब्दवैयर्थ्यादित्यर्थः ॥ भवितव्यमिति ॥ एतच्च प्रत्यक्षप्रमया भ्रमेण वेत्यन्तेन संवध्यते ।

ननु जपाकुसुमलीहित्यवत् मनोनिष्ठकर्तृत्वस्याप्रत्यक्षत्वात् मनः कश्चित् प्रत्यक्षं न
मधिष्यती(भवतां)ध्याशंक्याह ॥ नहीति ॥ बुद्धिचक्षुर्ग्रसंभूतकर्तृत्वव्यापि साक्षिषेयत्वाप्रति भावः ।
ननु स्मारोप्याध्याधिष्ठानयोः यत्र भेदेनावभासस्मरैवमारोप्यमाणस्य स्वधर्ममिद्वयता एवकप्रतीतिः ।
भवे साधिष्ठानविरोधप्रकारोऽपि यत्र स्मारोप्याध्याधिष्ठानयोर्भेदाध्यासः, नत्र तु नोक्त-
प्रतीत्यावयवकञ्चम्, मीषणोऽयं स्पर्ष इति भ्रमवान्, प्रकृते च मनश्चैतन्ययोर्ब्रह्माध्यासात् एवक
प्रतीतिद्वयावयवमिति शाङ्कते ॥ नन्विति ॥ साधिष्ठानात्मनाप्यस्मरैव जपाकुसुमादेः उपाधित्व-

निरस्तम् । आधे आत्मन्यारोपितस्याप्यनर्थाभावेन बुद्धेरेवाहमर्थस्यैव वा बंधमोक्षापातात् । द्वितीयेऽहमर्थत्वेनानप्यस्तकर्तृत्वेनैवाहंकर्तेति प्रतीत्युपपत्त्याऽऽत्मनि तदध्यासासिद्धेः । किंच मनसः कर्तृत्वेऽपि करणत्वप्रसिद्धिविरोधः ।

अपिच “कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्” इत्यधिकरणे त्वयापि सांख्यरीत्या बुद्धेः कर्तृत्वे प्राप्ते जीवस्येति सिद्धांतितत्वेन तद्विरोधः । बुद्ध्यात्मनोरधिबेकस्य सांख्यमतेऽपि सत्त्वात् । किंच

“बंधस्य तदपायेन कृतेस्तत्फलभाक्तया ।

सामानाधिकरण्याच्च न बुद्धेः कर्तृता मता” ॥

तथा हि । कर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यनर्थरूपो बंधो बुद्धिगतश्चेत् ततो मोक्षोऽपि तद्गतः स्यात्, बंधमोक्षयोः सामानाधिकरण्यात् । अज्ञानमपि हि दुःखादिभोगद्वारैवानर्थः । नच बुद्धिगतं सत्यं भोक्तृत्वादिकं नानर्थः, किंतु तदुपाधिकं मिथ्याभोक्तृत्वादिकमिति बुद्धिगतं कर्तृत्वं अहमर्थेऽप्यस्यत इति पक्षे चैतन्यं कर्तृ इति प्रतीत्यभाषो युक्तः । अहमर्थगतं कर्तृत्वमात्मन्यप्यस्यत इति पक्षे मनः कर्तृ इति प्रतीत्यभाषो युक्त इति क्रमेणान्वयः । मनः कर्तृ इति प्रतीत्यापत्तिरिति दूषणे सत्येष्वेव दूषणान्तरमाह ॥ आद्य इति ॥ चैतन्यं कर्तृ इति प्रतीत्यापत्तिरिति दूषणे सत्येष्वेव दूषणान्तरमाह ॥ द्वितीय इति ॥ अंतःकरणत्व(करणत्वप्रसिद्धि-विरोध इति पाठः) प्रसिद्धिविरोध इति ॥ मनसैवानुद्वेगस्य, शरीरमनःकरणोपपातम्, इत्यादिप्रसिद्धिविरोध इत्यर्थः ।

ननु न सिद्धांतविरोधः । तस्मिन् अधिकरणे कर्तृत्वाध्यायबुद्धिविबेकमात्रेण जीवस्य कर्तृत्वो-
क्त्युपपत्तिरित्याशङ्क्याह ॥ बुद्ध्यात्मनोऽपि ॥ तस्य सांख्येनाप्यहीतत्वेन तदधिकरणमिच्छा-
नुत्थानप्रसंग इति भाषः ॥ किंचेति ॥ बंधस्य तदपायेन सामानाधिकरण्यात्, हनः फल-
भाक्तया सामानाधिकरण्याच्चेति योजना । अहोर्कं व्याचष्टे ॥ तथाहि ॥ तत्र इति बन्धा-
दित्यर्थः । सामानाधिकरण्यादिनि । सामानाधिकरण्याभ्युपगमनव्यवहारः । अन्यथा हनहानादि-
प्रसंगदित्यर्थः । न कर्तृत्वादिकं बंधः । किंचज्ञानमेव, तद्विनिष्ठमेव वा मोक्ष इति तयोर्भिन्ना-
गतत्वमुपपत्तयस्तथाह ॥ अज्ञानमप्याति ॥ अज्ञानं हि न स्वकपेण बन्धः । किंतु दुःखाद्यनर्था-
पावकतया, अनर्थ एव मुख्यो बंध इति तस्य बुद्धिनिष्ठत्वे बुद्धेरेव मोक्षः व्यादिनि भाषः ॥
मयमिति ॥ अहमिदमस्माकमित्यर्थः ॥ तदुपाधिकमिति ॥ तथाच तस्याहमनिष्ठत्वाच्च बुद्धेर्मोक्ष-

वाच्यम् । एतत्कल्पनायाः कर्तृत्वाध्याससिद्धिधीनत्वेनान्योन्याभयात् । मोक्षस्य सत्यस्यैव
पुरुषार्थत्ववत् भोक्तृत्वादिरूपबंधस्यापि सत्यस्यैवानर्थात्वाच्च । तदुक्तं वार्तिके बौद्धं प्रति

“नहि स्वप्नमुखाद्यर्थं धर्मं कश्चित्प्रवर्तते ।

यारच्छिक्तत्वात्स्वप्नस्य तूष्णीं मासीत पंडितः” ॥

इति । स्पूलः करोमि स्पूलोऽहं हंज इत्यादिप्रतीत्या देहस्याप्यनर्थात्त्वयापाताच्च । नापि
बुद्धयुपाधिकमात्मत्वं भोक्तृत्वादिकमनर्थः, नतु देहस्वमिति वाच्यम् । अनर्थाभ्रयस्यात्म-
नोऽनर्थकोटित्वायोगात् । भ्रमकालेऽहं भोक्तेति प्रमाकाले तु बुद्धिर्भोक्तीत्येव प्रतीत्या
शुद्धात्मनि कदापि तदप्रतीतेः । अपिच मनसः श्रवणादिकर्तृत्वे तत्फलं मोक्षोऽपि तस्यैव
स्यात् । “शास्त्रफलं प्रयोकरि” इति न्यायेन यस्मिन्साधनकृतिः तस्यैव फलभाक्त्वात्,
अन्यथा कृतहानाकृताभ्यागमापातात् । जातेष्टावपि पित्रर्षपुत्रगतं पूतत्वादिकं तदनुष्ठातः

प्रसंग इति भावः ॥ अन्योन्याभ्रयमिति ॥ कर्तृत्वाध्याससिद्धौ अन्यस्तकर्तृत्वादेः सिद्धिः ।
तन्मिद्धौ च सत्यस्य बंधकत्वायोगेन कर्तृत्वान्तेरन्यस्तत्त्वसिद्धिरित्यन्योन्याभ्रयादित्यर्थः ॥
मन्यस्यैवेति ॥ स्वप्नकालेऽहं इत्यादिमिदृश्वर्षमपि बधोक्तप्रत्यक्षिणापनुष्ठानं स्यादिति भावः ।
सत्यस्यैव पुरुषार्थत्वमित्यत्र संयतिरग्राह्यं । तदुक्तमिति ॥ किंवाप्यस्तकर्तृत्वादिकं नानर्थः ।
देहस्याप्यनर्थाध्यकत्वापातेन मोक्षकल्पित्वप्रसंग इत्यभिप्रेत्याह ॥ स्पूल इति ॥ अनर्थाभ्रयस्येति ।
आत्मस्वरूपेन कर्तृत्वान्तेरनर्थत्वे आत्मनोऽप्यनर्थकोटिमिवेशः स्यात् । स चायुक्तः । आत्मज्ञान-
स्यापि (अनर्थस्यैव इति षष्ठः) पुरुषार्थत्वापत्तेरिति भावः ।

ननु कस्मिन्काला कदात्मस्य कर्तृत्वादिकं तदेकानर्थं इति आत्मनोऽनर्थकोटिमिवेश इत्यनु-
वन्धनाह ॥ भ्रमकाल इति ॥ अहं करोमीत्यादिप्रतीतेर्यात्मनि कर्तृत्वविशिष्टान्तःकरणाभेदा-
ध्यामयाद्येव धर्मयोगेनैव कर्तृत्वांतरस्यात्मनि वृत्तगण्यत्वे ध्यानाभावात्तन्मनो बद्धत्वसिद्धिरिति
भावः ॥ साधनकृतिरिति ॥ स्वप्नमिच्छककृतिरित्यर्थः ।

ननु वस्तुन स्वप्नकृतित्वस्यैव फलमिति न विषयः । पुत्रगत (पुत्र इति पा.) चापि
फलकप्रत्येकितर्तरे वज्रवज्रगतकप्रत्येककृतत्वाभेदेषु कान्तिषु च स्वमिच्छारावित्पादांश्याह ॥
जातेष्टावपि ॥ तेन तदुद्देशमिति । तथा च तेन वपुर्दिश्य किंचिते तत् तस्यैव फलमिति

वितुरेव फलं तेन तदुद्देशात् । नचात्रात्मातःकरणार्थः, येनात्मगतो मोक्षो मनस उद्देश्यः
स्यात् । आर्त्विज्यादेरपि दक्षिणैव फलम् ।

नन्वारोपितमेव वा आत्मारोपितमेव वा कर्तृत्वं फलान्वये तत्रमिति चेन्न । निर-
स्तत्वात् । सत्यकर्तृत्ववत्या बुद्धेः सांसारिकफलभोक्तृत्वापाताच्च । नचोभयं संश्रमं,
अननुगमात् । अपिच कृतिकर्मत्वकरणत्वादीनां मनसि ध्रुतेः पुत्रभावेऽपि कर्तृत्वध्रुते-
र्बुद्धेर्न कर्तृता । श्रूयते हि “तन्मनोऽकुलं” इत्यादौ मनसः कृतिकर्मत्वम्, “तथा मृण्मंतः
भोत्रेण विद्वांसो मनसा” इत्यादिध्रुतौ “शरीरवाङ्मनोभिर्यत्कर्म प्रारभते नर” इत्यादिस्मृतौ
च करणत्वम्, तथा “मन उदकामत् मीलित इवाभन् पिबन्नास्तैव” इत्यादौ मनस उत्क-
मणेऽप्यात्मनः कर्तृत्वम्, तथा “एतं प्राणमयमात्मानमुपसंक्रम्य” “एतं मनोमयमात्मानमुप-
संक्रम्य, इमांल्लोकान् कामाभी कामरूप्यनुसंचरन्” इत्यादौ त्वद्वीत्या प्राणाद्यतिक्रमणेऽपि
संचरणादिकर्तृत्वम्, तथा “परंज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते, स तत्र पर्येति जक्षन्
क्रोडघ्नममाण” इत्यादौ स्वरूपाविर्भावरूपपरममुक्तावपि कर्तृत्वम् । अपिच

विषमवारोपनिष्पत्तेः नोक्तव्यभिचार इति भावः । अत एव श्रुतिवच्चपि न व्यभिचार इत्याह ॥
आर्त्विज्यस्यापि इति ॥ (आर्त्विज्यादेरपि इति पाठः) दूषणांतराभिधित्वस्या निरस्तमपि
पुनरुपांक्ते ॥ नन्विति ॥ आत्मारोपितमिति ॥ आत्म्यारोपितमित्यर्थः ॥ मन्येति ॥
आरोपितकर्तृत्वस्यैव त्वया सांसारिकफलभोक्तृत्वाव्यये तंत्रत्वोपगमादिति भावः ॥ उभयमिति ॥
आरोपितमनारोपितं चेत्यर्थः ॥ कृतिकर्मन्वेति ॥ कृतिमाध्यन्तेत्यर्थः । श्रोतं व्याचष्टे ॥
श्रूयते हीति ॥ शरीरवाङ्मनोभिरिति ॥ यद्यप्यन्तुरवित्तुर इत्यादिभ्रंशेन निपातनात्
शरीरवाङ्मनसैरित्येष प्रयोगः युक्तः । तथाप्यपेक्षाश्च दोषः ॥ तथा मन इति ॥
अचोसरश्च च अन्नक्षित्यादिवान्मैः मनस्य उत्क्रमणेऽप्यात्मनः कर्तृत्वं प्रतीयते । “लः कर्मणि च
भावे आकर्मकेऽप्यः” इति सूत्रेण कर्त्रे लकारस्यानुपासनादिति भावः । परममुक्ताविति ॥
तथाच तत्र श्रूयमाणं कर्तृत्वं स्वाभाविकमेषान्तःकरणापुपायेः परममुक्ता स्वर्वात्मना विद्यात् ॥
अप्यथा स्वेन कृतेणाभिनिष्पद्यत इति निरुपाधिकमवकपमात्राविर्भावमतिपादनविरोध इति
भावः । आत्मनः स्वाभाविककर्तृत्वाभावे बाधकमुक्त्वा साधकं चाह ॥ अपिचेति ॥ कर्तृत्व-
मिति ॥ एतच्च आत्मभोक्तृत्वयोऽप्युपलक्षणम् ॥ नन्वेति ॥ बाधकप्रतीत्येन संकष्यते । अहं

“अहं करोमीत्यादिप्रत्यक्षेण, विमत आत्मा मोक्षसाधनविषयकृतिमान् तत्फलान्वयित्वात्

कर्ताऽऽत्मेत्यादिवाक्याच्च स्थितं कर्तृत्वमात्मनः” ॥

नचाहं करोमीत्यादिप्रत्यक्षेण, विमत आत्मा मोक्षसाधनविषयकृतिमान् तत्फलान्वयित्वात् सम्मतवत्, अज्ञानं ज्ञानसमानाधिकरणं ज्ञाननिवर्त्यत्वात् ज्ञानप्रागभाववत्, दुःखादि-भोगः मोक्षसमानाधिकरणः बंधत्वात्सम्मतवदित्याद्यनुमानैः, “कर्ता विज्ञानात्मा, यो वेदेदं जिघ्राप्सीति स आत्मा, जानंदमुक् तया प्राज्ञ” इत्यादिश्रुतिभिश्च सिद्धे आत्मनः कर्तृत्वादौ वाचकमस्ति । नच श्रुतिरनुवादः, अहमर्थान्यात्यस्कर्तृत्वस्य “नामरूपे व्याकरोत्सहि सर्वस्य

जानामि अहं भुञ्ज इति प्रत्यक्षमादिवाक्यार्थः ॥ विमत इति ॥ अंतःकरणसिद्धिरित्यर्थः ॥ मोक्ष-साधनविषयकृतिमानिति ॥ मोक्षसाधनविषयानीपाधिकृतिमानित्यर्थः । तेनारोपितकृतिमत्त्व-मवाय न सिद्धसाधनम् ॥ न-फलान्वयित्वादिति ॥ उद्दिष्टतत्साधनफलान्वयित्वादित्यर्थः । तेन फलत्वादिपक्षेणैव तत्साधनविषयकृतिहीने पुत्रे न व्यभिचारः ॥ अज्ञानमिति ॥ अन्त-मज्ञमित्यज्ञानस्य ज्ञानसामानाधिकरण्यसिद्धौ आत्मन एव ज्ञातृत्वमिति तत्प्रयुक्तकर्तृत्वमपि नप्येव सेव्यमस्ति भाषः । इत्याद्यनुमानैरित्यत्रविशेष्येन विमत आत्मन् नांतःकरणोपाधिकृति-मवत्, नदमात्रेऽपि कर्तृत्वात् संमतवत् । विमतं आत्मज्ञानज्ञानं नांतःकरणोपाधिकं अज्ञाननिवृत्ति-जनकत्वात् ज्ञानवत् । विमतो बंधः अनौपाधिकः बन्धत्वाविगड्बंधवत् । इत्याद्यनुमानपरि-च्छः ॥ अनुवाद इति ॥ अहं कर्तेत्यादिप्रत्यक्षमाद्यनुवाद इत्यर्थः । तथाच श्रुतितात्पर्याभावात् न कर्तृत्वारिचं भुत्वर्थ इति भाषः ।

अहमर्थान्तेति ॥ अहं कर्तेत्यादिप्रत्यक्षस्य त्वरमित्यहमर्थविषयत्वेन तत्तिरिकात्म-विषयकत्वभावात्, “कर्ता विज्ञानात्मा” इत्यादिभुक्तकेवलात्मनिष्ठकर्तृत्वस्य प्रत्यक्षागोचरत्वाच्च तेन भुनेरनुवादः । ईश्वरमिद्वत्कर्तृत्वस्य च प्रत्यक्षगोचरत्वाच्चानुवादार्हादेत्यर्थः ॥ निर्धर्मकत्व-मिति । ‘केवलो निर्गुणश्च’ इत्यादिश्रुतिप्रतिपक्षमित्यर्थः । ध्यायानादिति ॥ निर्धर्मकत्व-मपि धर्मत्वेन तत्सद्भावे धर्मसम्बन्धभावाच्चोऽसंग्रही तत्संग्रहे च (तदसद्भावे च) धर्मवत्त्वं इति कारणानुपपन्नवि निर्धर्मकत्वं व्याहृतमित्यर्थः । इत्यहमश्रुतिश्च निरनिष्टो निरवयव इत्यादि भुक्तानुसारेण हेतुगुणविधेयपरेति न तद्विरोध इति भाषः ।

किंच वाच्यं अंतःकरणवृत्तिरिति व्याख्यातव्यं ज्ञानत्वादिभुक्तकेवले तथैव ज्ञातृत्वादि-

कर्ता" इत्यादिश्रुत्युक्तेश्चरत्त्वकर्तृत्वस्य च प्रत्यक्षेणाप्राप्तेः । नच निर्धर्मकत्वं बाधकम्, निर्धर्म-
कत्वरूपधर्मभावाभावाभ्यां व्याघातात् ज्ञानत्ववत्, सौषुप्तिकाज्ञानादिसाक्षित्ववत्, बुद्धिं प्रति
बुद्ध्यविशिष्टस्य ज्ञातृत्ववत्, सत्यस्यासत्यस्य वा ज्ञातृत्वादेरप्यात्मन्येव संभवाच्च । नापि
निष्क्रियत्वं बाधकम्, क्रियाया धात्वर्थत्वे आत्मन्यप्यस्यादिधात्वर्थसत्तादेः सत्त्वेनासिद्धेः ।
परिस्पन्दत्वे ज्ञानादीनामपरिस्पन्दत्वेनाप्रयोजकत्वात् । नापि निर्विकारत्वं बाधकम्,
आकाशस्य संयोगाद्याश्रयत्व इवात्मनोऽज्ञानतद्बुध्वंसाद्याश्रयत्व इव च ज्ञानरूपगुणाश्रयत्वेऽपि
द्रव्यान्तरत्वापत्तिरूपविकारानापातात् । नच सुषुप्तौ मनसोऽभावे कर्तृत्वाद्यदर्शनं बाधकम्,
तदाऽप्युच्छ्वासादिकर्तृत्वदर्शनात् । "सुप्तो भूर्भूतित्येव प्रवसिति" इत्यादिश्रुतेषु । देहादि-
बन्धनसो निमित्तत्वेनापि तदुपपत्तेश्च । नापिश्रुतिर्वाधिका, "विज्ञानं यज्ञं तनुते" इति श्रुतेः

मध्युपेयम् । किमन्तःकरणोपधिकत्वकल्पनयेत्याह ॥ ज्ञानत्ववदिति ॥ बुद्ध्यविशिष्टस्येति ॥
अन्यथा त्वात्माध्व इति भावः ॥ अमन्यस्य वेति ॥ वाचस्पदोऽनास्थायाम् ॥ अत्मन्येवेति ॥
केबलात्मनीत्यर्थः ॥ निष्क्रियत्वमिति ॥ निष्कलं निष्क्रियमिति श्रुतिप्रतिपन्नमित्यर्थः । अथ
क्रिया धात्वर्थरूपा उत परिस्पन्दरूपेति विफल्पाद्येऽसिद्धिः । द्वितीये न वातृत्वादिविरोध
इत्याह ॥ क्रियाया इत्यादिना ॥ निर्विकारत्वमिति ॥ निर्विकारोऽज्ञानः शुद्ध इत्यादिप्रमाणप्रति-
पन्नमित्यर्थः ॥ द्रव्यान्तरत्वापत्तिरूपेति ॥ न च लाघवात् कार्यमात्रं विकारः, तथात्वे मृ-
ष्टाद्यात्मना विकरोतीतिचत् इष्टसंयोगादिमति पुरुषे पुरुषः संयोगाद्यात्मना विकारोतीति
प्रतीतिप्रसंगादिति भावः । उच्छ्वासादिकर्तृत्वं न प्रत्यक्षं किन्तुभूयमानोच्छ्वासेनानुमेयम् ।
तच्चेश्वरगतत्वेनाप्युपपन्नमिति न जीवस्य कर्तृत्वसिद्धिरित्यनुशायाह ॥ सुषुप्ताविति ॥ नच
सुषुप्तौ जीवस्य कृत्यनुकूलज्ञानाभावात् कथं कर्तृत्वमिति बाध्यम् । श्रुतिबलादेव अथ ज्ञानाद्य-
जन्महेतुपि कल्पनेन कर्तृत्वाविरोधादिति भावः ।

अस्तु वा सुषुप्तौ कर्तृत्वाद्यभावः । तथापि कर्तृत्वं न मनोनिष्ठम् । तद्व्यतिरेकप्रयुक्त-
व्यतिरेकप्रतियोगित्वस्य निमित्तमाधारणत्वेनोपादानत्वाप्रयोजकत्वादिन्विभिन्याह ॥ मनस
इति ॥

ननु - विज्ञानं यज्ञं तनुते " इत्यादिश्रुत्या विज्ञानशान्तिमानःकरणव्यर्थे कर्तृत्वाद्येदमान्
जन्मनः कर्तृत्वे तद्व्यतिरेकोपपत्तेरनुशास्य निराकरोति ॥ नार्थाति ॥ ब्रह्मपरम्बादिनि ॥

“विज्ञानं ब्रह्म चेद्रेद तस्माद्येष प्रयायति । शरीरे पाप्मनो हित्वा सर्वान्कामान्समश्नुत” ।
 इत्यादिवाक्यशेषेण ब्रह्मपरत्वात् । “कामः संकल्प” इत्यारभ्य “एतत्सर्वं मन एव” इति
 श्रुतेः “मनसा वा अत्रे संकल्पयति” इत्यादिश्रुत्या मनःकरणकत्वपरत्वात् । “आत्मेन्द्रिय-
 मनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिण” इतिश्रुतेरात्मनो भोक्तृत्वे देहादिबन्धनसः सहकारितेत्येवं-
 परत्वात् । “प्यायनीयं लेलायतीय” इत्यादिश्रुताविषयशब्दस्य परतंत्रप्रभौ प्रभुरिवेत्येव
 जीवस्य कर्तृत्वस्येश्वरतंत्रत्वपरत्वात् । “अहंकारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते” इतिस्मृतेरपि
 जीवे स्वातंत्र्यनिषेधकत्वात् ।

“तत्रैवमिति कर्तारमात्मनं केवलं तु यः । पश्यत्यकुबुद्धित्वाज्ञस पश्यति दुर्मतिः ॥”
 इत्यादिवाक्यशेषात् । अन्यशोकश्रुत्यादिशिरोभात् ।

नच कर्तृत्वस्य ज्ञेयसंबंधाच्च भुतिस्तत्परा, दर्शपूर्णमासादावप्यतात्पर्यापातात् ।
 लीलादेरन्ध्रवामादेश्चाकरण एव ज्ञेयदर्शनाच्च । “यदा वै करोत्यथ निस्तिष्ठति” इति श्रुत्यैव
 कर्तृत्वस्य फलसंबंधोक्त्येति ।

॥ इति कर्तृत्वाध्यासमङ्गः ॥ ५७ ॥

अथ यः तत्र ज्ञानात्म्ययोगः तदुक्तसकल्य सकलकामाकांक्षिभ्य न स्यादिति भावः ॥ ननु ‘कामः
 संकल्पो विशिक्तस्य धर्मा धर्मज्ञा पृथिरष्टनिर्द्दिर्धीरित्येतत्सर्वं मन एवेति’ श्रुती कामादीनां
 मन धर्मकत्वावेदनेन तदुक्तसकल्यसकल्यकमिति कामादीनामंतःकरणनिष्ठतया तत्समानाधिकरणं
 कर्तृत्वादिकमंतःकरणनिष्ठमेकश्रुत्येवमित्यातांकाह ॥ कामः संकल्प इत्यारभ्य इति ॥ नच
 स्वयन्नाधिकरण्यप्रयोगस्तदुक्तसकल्यः । ननु लोके वायरोग इत्यादिष्व निमित्तत्वेऽपि तदुक्तसकल्येति
 भावः । (नवरादाहङ्गमश् इति स्वयन्नाभावे नकुलेकं वायरोग इति कर्ते)

अन्तर्मेन्द्रियमनोयुक्तमिति श्रुती मनोयुक्तस्यैवात्मनो भोक्तृत्वावेदनेन मनोयुक्तसकल्यमेव
 भोक्तृत्वादिकमित्यातांकाह ॥ आत्मेन्द्रियेति ॥ अथ यः वेदेन्द्रियवाक्ये भोक्तृत्वादिकं प्रस-
 ज्येतेति भावः । ननु ‘ज्ञानी वेदवेदवाक्येन ध्यानकर्तृत्वादेरप्यार्याधिकत्वावेदनात् तस्यांतः-
 करणोपाधिकत्वसकल्यकमित्यातांकाह ॥ प्यायतीति ॥ केवलमिति ईश्वरानधीनमित्यर्थः ।
 अन्यथेति ॥ तदुक्ताह तत्पुत्रेण कल्यविनिर्मुक्त्याः अजः कर्तृत्वनिषेधकत्व इत्यर्थः ॥ ज्ञेयसंबंधा-
 दिनि ॥ ज्ञेयनिकल्यमित्यर्थः । किंच कर्तृत्वं न ज्ञेयस्यांतं व्यभिचारिणाह ॥ लीलादेरिति ॥
 ननु तत्पक्षे फलमाकाह न नच भुतिस्तत्परेणोपाधिकमित्यातांकाह ॥ यदा वै करोतीति ॥

॥ इति कर्तृत्वाध्यासमङ्गः ॥ ५७ ॥

॥ अथ देहात्मैक्याध्यासभङ्गः ॥ ५८ ॥

यबोध्यते (आत्मनि देहेन्द्रियाद्यैक्यं तद्धर्माध्यास्यस्यंते) देहेन्द्रियादेरात्मन्यैक्यं तद्धर्माध्यास्यस्यंते तत्र चाहं ब्राह्मणोऽहं काण इत्यादिप्रत्यक्षम्, “ब्राह्मणो यजेत” इत्यादिभुति-
देहाद्यैक्याध्यासाभावे सुषुप्तौ प्रमातृत्वावदर्शनाच्चदन्यथानुपपत्तिश्च मानमिति तच्च, त्वन्मतेऽ-
हमर्हस्यानात्मत्वेनाहंब्राह्मणइत्यादेर्देहात्मैक्याविषयत्वात् । देहात्मैक्यस्य प्रत्यक्षत्वे तद्विरोध्य-
नुमानाद्यप्रामाण्यस्योक्तत्वेन तद्वेदासिद्धयापत्तेः । परस्परं भिन्नत्वेन निश्चितानां देहेन्द्रिया-
दीनां युगपदेकात्मैक्याध्यासायोगाच्च । त्वन्मते देहात्मनोभेदस्याभ्यस्तत्वेन जीवब्राह्मणोरिव
तत्राभेदाध्यासायोगाच्च । मिथ्यात्वं हि अविज्ञानज्ञानावाध्यास्यताभावप्रतियोगित्वम्, तद्व्या-
ध्यास्यताभावप्रतियोगित्वस्य सत्त्वेऽपि संभवात् । अमेदश्च भेदात्यंताभाव इति कथं भेद-

॥ अथ देहात्मैक्याध्यासभङ्गः ॥ ५८ ॥

नन्वहं मनुष्य इत्यादिप्रतीतिरुक्तं कर्तव्यादिप्रतीतिरभ्यस्त एव इत्याद्याह्वय इष्टांतं
वृषयितुमनुभवति ॥ यथेति ॥ यद्वा बुद्ध्यैक्याध्यासस्य वृषितत्वात् तत्प्रसंगोपस्थापितमैक्या-
ध्यासांतरमपि वृषयितुमनुभवति ॥ यथेति ॥ अहं ब्राह्मण इति ॥ ब्राह्मणत्वकरणत्वादे-
रेहेन्द्रियादिधर्मस्य तदाह्वयैक्याध्यासं विना अहंत्वसामानाधिकरण्यप्रतीत्यसंभवात् तदध्यास-
सिद्धिरिति भावः ॥ ब्राह्मणो यजेतेत्यादीति ॥ ब्राह्मणत्वादेरधिकारिबिषोषणस्यात्मन्यभावात्
देहैक्याध्यासकृतमेव (तदिति) वक्तव्यमिति भावः ॥ तदव्ययानुपपत्तिः ॥ प्रमातृत्वाद्यव्यया-
नुपपत्तिः ॥ उक्तत्वेनेति ॥ प्रत्यक्षप्राबल्यसमर्भनाचसर इति शेषः ॥ परस्परमिति ॥ देहा-
भिन्नत्वेन प्रतीयमाने आत्मनि देहभिन्नत्वेन प्रतीयमानेन्द्रियव्याप्यात्मनि भिन्नत्वप्रतीतिनियमेन
तदैक्याध्यासो नोपपद्यते, अध्यासध्यासकस्य भेदाग्रहस्याभावादिति भावः ॥ अभेदाध्यासा-
योगाच्चेति ॥ भेदमिथ्यात्वस्याभेदाध्यासविरोधित्वादिति भावः ॥ तदेषोपपादयति ॥ मिथ्यात्वं
हीति ॥ तद्व्याधेति ॥ अविज्ञानज्ञानावाधेत्यर्थः ।

नन्वस्तूकमेव मिथ्यात्वम्, तावता अभेदस्याध्यासः कुतो न युक्त इत्यत्र भावः ॥
अभेदाच्चेति ॥ तथाच भेदाभेदयोः परस्परविरुद्धरूपत्वेनान्यतरमिथ्यात्वंऽन्यतरसम्यत्वं त्वौर्गममिति
भावः । ननु देहस्य भिन्नत्वेन बाधितत्वेन वा नाध्यासः येनोक्तशेषः स्यात् । किन्तु स्ववच-

मिथ्यात्वे अमेदः सत्यो न स्यात् । नच देहस्य स्वरूपेवैवाप्यस्तत्वात् देहादात्मनो न मेदो नाप्यमेद इति बाध्यम् । अप्यस्तादृषि रूप्यान्शुक्लेः स्वज्ञानावाप्यस्य बाधगोचरस्य मेदस्य दर्शनात् । किञ्च

“अहं गेहीतिवाहं देहीत्येव प्रतीयते ।

न तु देहोऽहमस्मीति कदाचित्कस्यचिन्मतिः ॥ १ ॥

ब्राह्मणोऽहं मनुष्योऽहमित्यादिस्तु प्रमेव नः ।

देहामेदयुक्तो यस्माद्ब्राह्मणादिपरोदितः ॥ २ ॥

कुञ्जोऽहं कुण्ड इत्यादौ काश्चादिर्देहसंस्थितः ।

पुत्रादिस्थितकाश्चादिबदात्मन्युपचर्यते” ॥ ३ ॥

प्रतीयते हि मम गृहं मम क्षेत्रमितिबन्धम देहः मम मनः मम चक्षुरिति मेदः ॥ आत्म-
नीति ॥ अहं ब्राह्मणोऽहं मनुष्य इत्यादिस्तु प्रमा देहविशेषविशिष्ट एव हि ब्राह्मणादि-
शब्दार्थः । न तु देहविशेषः । देहो ब्राह्मण इति कदाप्यप्रतीतेः । अंशोऽहमित्यादिषुः प्रमेव
चक्षुर्भ्रांशदिहीनस्यैवांशवधिरादित्वात् । कुण्डोऽहमित्यादावपि कुण्डन्यादिकं रजौ सर्पस्य-

वैवाप्यास इत्याशङ्क्य निराकरोति ॥ नचेति ॥ अप्यस्तादृषीति ॥ अधिष्ठानाध्यस्तमानयो-
र्मैदाभावे इवमधिष्ठानमिदम् (इदञ्च तथाप्यस्तम् इति पाठः) बाध्यस्तम्, एवं बाध्यमिदमबाध्यमिति
व्यक्त्यधोगमम् तयोर्मैदं बाधककः । इत्युक्ते च स्वकृतेवाप्यस्तस्यापि रूप्यस्याधिष्ठानभूतशुक्ले-
मेदः । तथाच मेदस्य मिथ्यात्वमिच्छता नदन्तांताभाबस्यामेदस्य स्वरूपमवश्यमभ्युपेयमिति
शङ्कः ॥ गेहीतिवदेति ॥ कदाचनेन मम गेहमितिचदिति वृष्टांतांतं समुचीयते । तेन
वाहीनिरे मम देह इत्यपि प्रतीतिः लुब्धिता भवति । श्लोकार्थे (श्लोकात् इति पाठः) व्याचष्टे ।
प्रतीत्येन हीति ॥ कथपि मम गेहमित्यादिप्रतीतिः स्वसंभवविषयिणी न मेदविषयिणी, तथापि
स्वसंभवावच्छेदकस्यैव प्रतिबोहितावच्छेदकत्वेन तत्प्रकारकज्ञानवृत्तयां स्वात्मसीमन्त्वात् मेदोऽपि
प्रतीयमान एवेति शङ्कः । ननु अहं देही मम देह इत्यादिप्रतीतिर्मेदविषयकमेव मम मनुष्यः इत्यादि-
देहात्मामेदश्च न स्यात् इत्याशङ्क्यञ्च ॥ अहं ब्राह्मण इति ॥

नन्वात्मनि देहप्रत्यक्षान्ध्याकवदिप्रतीतिः कथं प्रमा स्यात्, अधिष्ठानप्रकारकन्यादित्वात्
आह ॥ देहविशेषेति ॥ तथाच ब्राह्मणन्यासमानविकल्पकं ब्राह्मणोऽहमिति अत्यल्पमपि प्रमेवेति

भीषणत्वादिकमिव धर्मैक्येन सहाप्यसते, किं वा स्फटिके जपाकुसुमलौहित्यमिव तेन विनैव । नाद्यः । धर्मैक्याध्यासाभावसोक्तत्वात् । नात्यः । तद्देह कात्र्यादिद्वयप्रतीत्या-
पत्तेः । कुशोऽहं कुण्डोऽहमित्यादिस्तु पुत्रे कुशोऽहं कुश इतिवत् कर्ममल्लिहोऽहं कुण्ड इतिवत्
गौणः । नचायमप्यध्यासः, पुत्रात्कर्दमात्स्वस्य स्पष्टं भेदप्रतीतेः । अन्यथा मंचाः क्रोशंती-
त्यादिरप्यध्यासः स्यात् । पुत्रकावर्णेन दुःखं तु तस्यात्यंतप्रेमास्पदत्वात् । नच कुशोऽह-
मित्यैक्यप्रतीत्या शिलापुत्रिकाया देह इतिवत् मम देह इत्यपमेव गौण इति वाच्यम् । मम
देह इत्यस्य देहात्मविवेकिनि मुख्यतायाः कुशोऽहमित्यस्य च पुत्रकावर्णे गौणतायाश्च हस्त-
त्वात् । तत्र भेदधीः स्पष्टेतिचेदिहापि तथा, पश्चादीनामपि देहात्मभेदसाक्षात्कारस्याङ्गी-
कार्यत्वात् । तदुक्तम् ।

“जातमात्रा मृगा गावो हस्तिनः पक्षिणो ज्ञपाः ।

भयाभयस्वभोगादौ कारणानि विजानते ॥

अस्मृतौ पूर्वदेहस्य विज्ञानं तत्कथं भवेत् ” ॥ इति ।

तथाहि जातमात्रस्य पश्चादेः स्तुन्यपानादौ प्रवृत्त्यादिहेतोरिष्टसाधनत्वाद्यनुमितेहेतुः ,

भाषः । ननु तथापि कुशोऽहमित्यादिप्रतीतेरध्यासत्वं दुर्धारम् । काव्यविः वेदमात्रधर्मत्वावित्या-
दाह्याह ॥ कुशोऽहमिति ॥ गौण इति ॥ परंपरासंबंधविषयक इत्यर्थः ॥ अयमपीति ॥ पुत्रे
कुशे अहं कुशः कर्ममल्लिहोऽहं कुण्डः इत्यादिप्रत्ययोऽपीत्यर्थः ॥ अन्यथेति ॥ पुत्रे कुशे कुशोऽह-
मित्यादिप्रतीतेर्गौणत्वाभावावित्यर्थः ।

ननु कुशोऽहमितिधीर्येति नाध्यासः तर्हि पुत्रकावर्णेन पितुर्दुःखं न स्यात् । नश्य-
कार्थमन्यस्य दुःखापावकमित्यादाह्याह ॥ पुत्रकावर्णेनेति ॥ तत्रेति ॥ पितृपुत्रयोर्हित्यर्थः ।
इहापीति ॥ देहात्मनोरपि भेदप्रतीतिः स्पष्टेत्यर्थः । स्पष्टवचनेषोपपादयति ॥ पश्चादीनामपीति ॥
कारिणां व्यापत्तेः । तथाहीति ॥ प्रवृत्त्यादीत्यादिपदेन निवृत्तिपरिग्रहः । इष्टसाधनत्वादीत्यादि-
पदेनानिष्टसाधनत्वपरिग्रहः ॥ यथेदमिति ॥ यथा प्राग्ग्रन्थे ग्रन्थतत्त्वम्यपानमित्यर्थः ॥ यथेद-
मिति ॥ यथा प्राग्ग्रन्थे अकृतमेवास्तःशोकुकचूयनमित्यर्थः ॥ न देहांतरेति ॥ न स्वीयदेहांत-
रेत्यर्थः । तथाच यथेदमिति देहात्मस्मरणस्य प्राचीनस्वीयशरीरांगान्तरव्यग्रां विनाऽयोगेन स्थावरा-
स्ततो मेवस्तिद्विरिति भाषः ।

यत् स्तन्यपानं तदिहसाधनं यथेदं, यथेदसांतःशंकुकं ह्यनं तदनित्यसाधनं यथेदमित्यादि
 व्याप्तिस्मृत्यतिस्तावन्न देहांतरास्मृतौ युक्ता । नच मम प्राग्देहांतरमभूदिति स्मरतः स्वस्यै-
 तरेद्वैक्यधीः, किञ्चनेकमणिष्वनुस्यूतं ध्वजमिवानेकदेहेष्वनुस्यूतमात्मानं पश्यतस्ततो मेदधी-
 रेव । किञ्च योऽहं बाल्ये पितरावन्बभूवं सोऽहं स्वधिरः नन्द्यन्यामीति, योऽहं स्वमे
 व्याघ्रदेहः मोऽहमिदानीं मनुष्यदेह इति च देहमेदधीपूर्वकं स्वस्यैक्यमनुसंदधानः कथं
 ततो मेदं न जानीयात् । नचेयं विरुद्धधर्मरूपलिगज्न्या मेदधीः परोक्षेति नैक्यापरोक्ष-
 प्रमविरोधिनीति वाच्यम् । प्रत्यक्षे धर्मिणि मेदकसाक्षात्कारस्य मेदसाक्षात्कारव्याप्तत्वात् ।
 इह च व्यावृत्तत्वेन धीस्वदेहादिमेदकसानुवृत्तत्वस्यात्मानि प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षसिद्धत्वात्, व्या-
 वर्तकसाक्षात्कारस्यैक्यापरोक्षप्रमेयेन मेदव्यवहारसौपचारिकत्वेन च सह विरोधाच्च ।
 नचायं प्रमः सोपाधिकः येनाधिष्ठानतत्त्वसाक्षात्कारेऽपि स्यात् । या तु धुतिरुक्ता । तत्र
 किं लक्षणया देहविशेषैक्याध्यामवान् ब्राह्मणश्चन्दार्थ इति भावः । किं वा देहविशेषसंबद्ध
 एव तदर्थः, संबंधस्त्वन्यस्यासंबन्धार्थक्याध्यासरूप इति । यद्वा देहविशेष एव तदर्थः आत्मा

नन्वेतावन्ता अस्तु प्राचीनशरीरमेवाध्यासः । वर्तमानशरीरैक्याध्यासः किमिति न स्यात्
 तत्रैवस्याध्यासित्वाशङ्क्याह ॥ नचेति ॥ तत्राच्च व्यवहितप्राग्भवोक्तेर्हम्यायेन ततोऽपि
 प्राग्मणीयानन्तेहानुस्यूतत्वेनानादित्वेन च स्वात्मानमनुसंजये । व्यावृत्तस्य (व्यावृत्तसाध्वेति
 षष्ठः) धर्म्ये नद्वैक्याध्यासो न संभवति, अप्युक्त सामग्रीसत्त्वात् ततो मेदधीरेव भवतीति
 भावः । पूर्वं देहात्मनोः मेदधीः प्राग्मणीयदेहात्तरस्मरणमनुकेत्युक्तम् । संप्रति तयोर्मेदधीः
 प्राग्मणीयदेहस्मरणमात्रेऽपि प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षेव संभवतीत्याह ॥ किञ्चेति ॥ कथमिति ॥
 व्यावृत्तसानुवृत्तकथमेवैकधर्मद्वानुपसामग्रीसत्त्वान् देहात्मनोर्मेदधीः धुवरिति भावः ।
 भाव्यरामेदकधर्मस्य शून्यस्य साक्षात्कृतत्वेऽपि नमेतरव्यावृत्तेरप्रत्यक्षस्य अव्यभिचारकारणापेक्षं
 प्रत्यक्षं धर्मिणीति । शुक्तिवारिस्मृतिस्मृतोऽपि प्रत्यक्षशुक्तिशकमासी रजस्तमेवामनीतेः तत्रैव
 व्यभिचारकारणाव व्यावर्तकधर्मः साक्षात्कारेऽप्युक्तम् ॥ देहादिमेदकत्वेति ॥ मनुवृत्तस्येति शेषः ॥
 विरोधाभांति ॥ वज्रानं वच प्रसिद्धकं तत्सामग्र्येति तस्यतिर्बंधकेति न्यायविति भावः ।

ननु प्रत्यक्षे धर्मिणि मेदस्वसाक्षात्कारो नावेदधमविरोधी, साक्षात्कृतसाक्षात्कारेऽपि पीतामेव-
 क्यकोमकवित्कारमुपाह ॥ नचेति ॥ व्यतिर्कः । शब्दे पीतामेवधम्यस्य सोपाधिक इति भावः ।
 धुतिरिति ॥ ब्राह्मणो वज्रोन्मेषिधुतिरित्यर्थः ॥ अन्वयासंबन्धादिति ॥ संबंधोऽप्यावधिधुत्यवसे

तु देहैक्याध्यासात्प्रवर्तते इति । नापः । विधौ लक्षणायोगात्, त्वया पुत्रभार्यादिषु विकलेषु सकलेषु वा अहमेव विकलः सकलो वेत्यध्यक्षतीति भाषितत्वेन न्यायसाम्येन भृत्यमित्रादावपि तस्य सत्त्वेन श्रद्धस्वामिनो ब्राह्मणादर्थागाधनधिकारापाताच्च । ब्राह्मणादिकमित्रस्य श्रद्धस्याप्यधिकारापत्तेश्च । नच स्वकर्माजितेन देहविशेषेणैक्याध्यासासंवांसदर्थः, आबध्यकत्वेन स्वकर्मणा देहविशेषार्जनस्यैव तदर्थत्वोपपत्तेश्च । सुप्तस्य जीबन्मुक्तस्य च देहैक्याध्यासाभावेन “ब्राह्मणो न हंतव्य” इत्यादेस्तदविषयकत्वापाताच्च । नापि कदाचिदध्यासासंवांसदर्थः, महापातकेन नष्टब्राह्मणस्याप्यधिकारापाताच्च । जन्मारभ्य जीबन्मुक्तस्योक्तनिषेधाविषयत्वापाताच्च । अत एव न द्वितीयः । संयोगस्यात्मविश्रुत्वपक्षे सर्वदेहेषु स्वस्वामिभावस्य च भृत्यदेहे सत्त्वेऽपि इच्छानुविधायित्वस्य चात्यातुरादिदेहेभ्यसत्त्वेऽपि साक्षात्स्वस्वामिभावस्य वा तदिन्द्रियाभ्यत्वस्य वा साक्षात्प्रयत्नजन्यप्रक्रियाभ्यत्वस्य वा तद्गोमायतनत्वस्य वा तत्कर्माजितत्वस्य वा संबंधांतरस्य संभवात् । नच प्रयत्नादावप्यालोक्यभ्रम एव संबंधः, अं-

सर्वदेहसाधारण्यात् स्वस्वामिभावस्य च भृत्यादिसाधारणत्वादिति भावः ॥ विधाविति ॥ विष्णु-
देहो वाचकं विना लक्षणयोगादित्यर्थः ॥ ब्राह्मणादिमित्रकस्येति ॥ ब्राह्मणादिमित्रकस्य अभ्यस्त-
ब्राह्मण्यस्य तत्रापि संभवादिति भावः ॥ तदर्थ इति ॥ ब्राह्मणशाब्दार्थ इत्यर्थः ॥ तदर्थत्वोपपत्ते-
(सेधेति पाठः) गिति ॥ ब्राह्मणशब्दप्रकृतिनिमित्तत्वोपपत्तेरित्यर्थः ॥ सुप्तस्येति ॥ तथाच
तद्वये प्रत्यवायो न स्यादिति भावः ॥ कदाचिदिति ॥ तथाच सुषुप्तादेरपि ब्राह्मणो न तंतस्य
इत्यादिनिषेधविषयत्वमधिकल्पमिति भावः ॥ जीवमुक्तस्येति ॥ वामदेवादेरिति शेषः ॥
माक्षान् स्वस्वामिभावस्येति ॥ अत्र (तत्र) स्वस्वामिभावस्य साक्षान्तं जेतनवानाद्यधीनत्वं
विचक्षितम् ॥ तेन भृत्यदारादिदेहव्यावृत्तिरिति ध्येयम् ॥ साक्षादिति ॥ ततश्च चंद्रादेरुक्त-
क्रियाधये घटादावतिप्रसंगवारणाय ॥ तद्वद्गायतनन्वस्य वेति ॥ तद्वद्गायतनवच्छेदकत्वस्य
हेत्यर्थः ॥ नवेद्विषयादिषु तत्कर्मार्जितत्वातिरिक्तमयीत्यस्याभावेनावश्यकत्वात्प्राप्यावर्तनप्रसक्त-
त्वाच्च तदेव संबंधः स्यादिति वाच्यम् ॥ यथोक्तविज्ञाप्यविज्ञापनभावं वैयर्थ्यानवकाशान् ॥ यथा
पतदस्वरसाद्येवाह ॥ तत्कर्मार्जितन्वस्य वेति ॥ प्रयत्नादावर्षाणि ॥ तथाचावश्यकत्वात् देहव्यापि
स एव संबंधः स्यादिति भावः ॥

नन्वाहं कृतिरिच्छामि तावपि संबंधान्नरम्यामं भवादाध्यामिकमसंबंधकत्यनाम न्याशः पादः ॥

कुतिरित्यप्रतीतेः । आत्मसम्बन्धाय स्वात्मायुतसिद्धेर्वा संबंधांतरस्य सत्त्वाच्च । न चानतिप्रसंगात् स्वस्वामिभावादिरेक्याध्यामरूपमूलसंबन्धाधीनः, वैपरीत्यस्यापि सुबचत्वात्, तत्कर्माजितत्व-
स्यैव मूलसंबन्धत्वाच्च । कर्मणां तदीयत्वं चानादिपूर्वपूर्वतदीयकर्माधीनं वा तदाभितप्रयत्न-
जन्यत्वाधीनं वा, न तु तदीयशरीरजन्यत्वाधीनमिति नान्योन्याश्रयः । पुत्रकामेष्टिकर्मापि
न पुत्रशरीराजकम्, किंतु ग्रामकामेष्टिकृत्युत्रकर्माजितस्य तस्य स्वसंबन्धमात्राजकम् । न
तुवीयः । तस्य जडत्वादिना अनियोज्यत्वात् । देहविशेषयुक्त एव ब्राह्मणशब्दप्रयोगेण
देहस्यातदर्शत्वाच्च । अनेन “सर्वाण्यपि विधिनिषेधशास्त्राण्यध्यासमूलानि” इति परभाष्यं
निरस्तम् । नापि प्रमातृत्वाद्यन्यवानुपपत्त्याध्याससिद्धिः, तदभावेऽपि सुषुप्तावज्ञानादि-
ज्ञातृत्वस्य दर्शनात्, जागरणादावपि षटादिप्रमातृत्वदशायां तत्कर्माजितत्ववत् तदैक्या-
ध्यामस्य मदाऽभावाच्च ।

आत्मममवायस्येति ॥ स्वस्वत्वानभ्युक्तं तु ज्ञेयम् ॥ आत्मायुतसिद्धेरेति ॥

ननु स्वात्मात् स्वस्वामिभावादिरपि देहविशेष एव, ननु देहांतर इत्येतन्नियामकतया
ऐक्याध्यासरूप एव संबन्धो वाच्य इत्याक्षयकत्वात् स एव संबन्धोऽस्ति च न्याशाह्य निरा-
करोति ॥ नचेति ॥ वैपरीत्यस्यापीति ॥ आत्मसिद्धसंबन्धोऽपि देहविशेष एवेत्येतन्नियामक-
तया स्वात्मात्स्वस्वामिभावादिरेवांगीकार्य इति वैपरीत्यस्यापीत्यर्थः । ननु कर्मणां स्वीयत्वं
तदीयशरीरजन्यत्वम्, शरीरस्य तदीयत्वं च तत्कर्माजितत्व(भित)मित्यन्योन्याश्रय इत्यादाह्वयाह ॥
कर्मायामिति ॥ अनादीति ॥ तथाचानकस्या न दूषणमिति भावः ॥ तदाभितेति ॥ तत्त्वाध्या-
सितेत्यर्थः ।

ननु तत्कर्माजितत्वं न मूलसंबन्धः । तस्य पुत्रकामेष्टिकर्माजितशरीरविशेषेऽपि सत्त्वादि-
न्याशाह्वयाह ॥ पुत्रकामेति ॥ तस्येति ॥ देहविशेषत्वैत्यर्थः । जडत्वादित्येत्वादिपरेनानित्य-
त्वादिपरिच्छेदः ॥ अनियोज्यत्वादिति ॥ स्वर्गादिकप्रत्यय मध्येन कर्ममिति बोद्धव्यत्वात्संभवा-
दित्यर्थः ॥ देहविशेषयुक्त एवेति ॥ आत्मनीति शेषः ॥ एतेनेति ॥ ब्राह्मणो यजेतेत्यादि-
शास्त्रव्याख्यातयुक्तमकृत्यप्रकारेणेत्यर्थः । वपुष्कं प्रमातृत्वान्वाचानुपपत्तिरपि देहात्मैक्याध्यासे
मानम् । सुषुप्ते तद्व्यतिरेकेण तद्व्यतिरेकशरीरादिति, त्वपि वेत्ताह ॥ नार्पीति ॥ (तर्द इति पा.)
ऐक्याध्यासस्येति ॥ षटादिप्रमातृत्वदशां (स्वकले)ऽहं ब्राह्मणत्वादिप्रतीतिमिषयाभावेन (मिष-

एतेन प्रमादत्वादिकमप्यासमूलमिति परभाष्यं निरस्तम् । चार्वाकादेस्त्वनुमाना-
भासादिजन्येऽपि देहात्म्यप्रमे धर्माद्यभाष्यम इव प्रत्यक्षत्वाभिमानः संसारहेतुः । देहानु-
कूलादौ रागादिरपि पुत्रानुकूलादाविव देहस्य प्रेमास्पदत्वात् । अंगुल्या देहं प्रदर्शयामह-
मित्युक्तिरपि अंगारं प्रदर्शयामि बहिरिति चत् पृथग्दर्शयितुमशक्यत्वात्, श्रुतिषु देहात्मैक्य-
निषेधोऽप्यसत्कारणत्वनिषेधवत् कुवादिसिद्धत्वात्, व्यवहारपर्यंतं स्फुटतरभेदज्ञानाभावाच्च ।
दृश्यं हि यमलयोर्व्यावर्तकं पश्यतोऽपि व्यवहर्तुमशक्ताः । उक्तं च

“व्याप्तत्वादात्मनो देहे व्यवहारेष्वपाटवत् ।

भेदज्ञानेऽपि चाक्षरवद्विषयत्वाविरक्तवत् ॥ १ ॥

भवंति व्यवहाराश्च नहि प्रत्यक्षगानपि ।

अर्थान्यथानुभवतः प्रतिपादयितुं क्षमाः ॥” इति ॥

तस्मादेहादेरात्मैक्येन स्वरूपेण चानप्यसत्त्वाजगत्सत्यमेव न त्वनिर्वाच्यमिति ।

॥ इति देहात्मैक्याप्यासमङ्गः ॥ ५८ ॥

आभावेन, नियामकाभावेन इति पा.) देहत्वैक्याप्याससत्ये प्रमाणाभावाविति भावः ।

नन्वेवं चार्वाकादीनां देहात्मैक्यगोचरप्रत्यक्षधर्माभावेन संसार आकस्मिकः स्यादित्या-
शङ्क्याह ॥ चार्वाकादेस्त्विति ॥ यद्यप्यनुमानाभासादिनापि चार्वाकादेरेपि न देहात्मैक्यधर्मः
संभवति । उक्तरीत्या साक्षिप्रत्यक्षेण तद्देवनिश्चयसत्त्वात् । तथापीम्बरधर्माद्यभाष्यज्ञानमेव तस्य
संसारहेतुरित्यत्र तात्पर्यम् ।

ननु देहे आत्मवचपुत्रपभावे देहानुकूलपृतयानावाविच्छादिर्न स्यात्, आत्माद्योर्देहेनैव सर्व-
स्यापीच्छाविषयत्वादित्यत आह ॥ देहानुकूलादाविति ॥ ननु यदि देहात्मैक्यधर्मो न स्यात्
तर्हि न जायते ज्ञियत इत्यादौ देहात्मैक्यनिषेधो न स्यात् । अप्रसक्तत्वादित्यत आह ॥
श्रुतिष्विति ॥ किंच व्यवहारपर्यंतं स्फुटतरभेदज्ञानावापि श्रुतिषु देहात्मनोभेदोपदेश आशङ्क्य
इत्याशयवानाह ॥ व्यवहारपर्यंतं ननु प्रत्यक्षनो भेदज्ञानस्य नत एव व्यवहारोऽपि किं
न स्यादित्यत आह ॥ दृश्यन्ते हीति ॥ व्याप्तत्वादिति ॥ देहे आत्मनो व्याप्तत्वात् प्रत्यक्ष-
भेदज्ञानस्य स्फुटतरभेदव्यवहारेष्वसमर्थत्वात् । तादृशभेदज्ञाने सत्यपि च अंगारे वद्विषयव्यवहारम्
देहे आत्माविधिक्येन लोकानां व्यवहाराश्च भवन्तीत्यर्थः । स्फुटतरव्यवहारात्म्यं प्रत्यक्ष-
मप्यस्तीत्येनपुण्यावयति ॥ नहीति ॥ एतच्च धर्मा इत्यनेन संबध्यते । परमप्रकृत्युपमं हन्ति ॥
तस्मादिति ॥

॥ इति देहात्मैक्याप्यासमङ्गः ॥ ५८ ॥

॥ अथ अनिर्वाच्यत्वलक्षणभङ्गः ॥ ५९ ॥

यथोक्तं यद्यप्यनिर्वाच्यत्वं न निरुक्तिरिहः, इदं रूप्यमिति निरुक्तेः । अत एव न निरुक्तिनिमित्तस्य ज्ञानस्वार्थस्य वा विरहः, निमित्तं विना कार्यायोगात् । नापि तयोः सद-सद्रूपविशिष्टविलक्षणत्वम्, सदेकरूपत्वेऽपि तदुपपत्तेः । नापि सद्विलक्षणत्वे सत्यसद्विलक्षणत्वम्, मदमद्रूपत्वेऽप्युपपत्तेः । नापि सद्विलक्षणत्वे सत्यसद्विलक्षणत्वे सति सदसद्विलक्षणत्वम्, यतोऽपि सदैतरविलक्षणत्वात् । नापि सत्त्वे सत्यसत्त्वरूपविशिष्टस्य विरहः, केवलसत्त्वेऽप्युपपत्तेः । नापि सत्त्वरहितत्वे सत्यसत्त्वविरहः, सदसत्त्वेऽप्युपपत्तेः ।

तद्यापि सत्त्वेनासत्त्वेन सदसत्त्वेन च विचारामहत्त्वं वा बाध्यत्वं बाधनिर्वाच्यत्वम् । प्रमाणं तत्र । विभक्तं सत्त्वरहितत्वे सत्यसत्त्वरहितत्वे सति सदसत्त्वरहितं बाध्यत्वात् दोष-प्रयुक्तभानन्वादित्यादि व्यतिरेकि । नचाप्रसिद्धविशेषणत्वम्, सत्त्वासत्त्वे समानाधिकरणात्पंथाभावप्रतियोगिनी धर्मत्वादप्रपरसत्त्वं । सत्त्वमसत्त्वानधिकरणानिष्ठम्, असत्त्वं वा

॥ अथ अनिर्वाच्यत्वलक्षणभङ्गः ॥ ५९ ॥

लक्षणप्रमाणमात्राविर्भाव्यं जगदिति व्यवस्थापनाय परोक्तलक्षणप्रमाणे वृथयितुमनु-
वर्तते ॥ यथोक्तमिति ॥ अत एवेति ॥ सत्त्वमद्रूपत्वपेक्षेत्यर्थः ॥ निमित्तस्येति ॥ प्रयोञ्ज-
स्वेत्यर्थः ॥ कार्यायोगादिति ॥ प्रयोञ्जामात्रोक्तमित्यर्थः ॥ तयोर्गति ॥ निरुक्तिनिमित्तज्ञानार्थयो-
रित्यर्थः ॥ मदमद्रूपेति ॥ स्वरूपतो कवे सत्त्वासत्त्वे ताभ्यां विशिष्टं वस्तुद्विलक्षणत्वमित्यर्थः ।
अथैवं प्रतियोगेप्रसिद्धिः । प्रतियोगिप्रमाणपेक्षया सत्त्वेन प्रतियोगिज्ञानमात्रस्यैवाभावज्ञानहेतुत्वात् ।
तस्य च शब्दाभ्यासादिनापि संभवादिति ॥ तदुपपत्तेरिति ॥ विशिष्ट(वि)लक्षणत्वस्य विशेषण-
विशेष्यान्तरविरुद्धेनाव्युपपत्तेरिति शङ्कः । सत्त्वं न प्रतियोगिज्ञानावच्छेदकमित्यभिप्रेत्य वृत्तयति ॥
मताऽपानि ॥ तस्य प्रतियोगिज्ञानावच्छेदकत्वे तु विधर्मके लक्षणव्यतिष्यामिरिति भावः ॥
सत्त्वे मताऽपि ॥ सत्त्वमसत्त्वानाधिकरण्यस्य वक्तुं वद्विशिष्टं तस्येत्यर्थः ॥ सत्त्वरहितत्वे सतीति ॥
सत्त्वेनासत्त्वेन सत्त्वमसत्त्वेन च सत्त्वमद्रूपत्वज्ञानसंभवाद्यतिरिक्तकारण्यं क्रमेण विशेषणानि । बाध्य-
त्वादित्यर्थः च हेतुः प्रत्यक्षसत्त्वमिच्छायेति बोध्यम् ॥ अप्रसिद्धविशेषणत्वमिति । सत्त्वाभाव-
लक्षणविरुद्धासत्त्वमसत्त्वमिति च व्यतिरेकसत्त्वमसत्त्वमित्यर्थः ॥ असत्त्वानधिकरणानिष्ठमिति ॥

सत्त्वानधिकरणानिष्ठं धर्मत्वाद्रूपवदिति वा सामान्यतस्तत्सिद्धेः । किंच सत्त्वेन बाध्यतासत्त्वेन प्रतीयेतेति ख्यातिबाधान्यथानुपपत्तिः प्रवृत्तिबाधान्यथानुपपत्तिश्चात्र मानमिति ।

अत्र ब्रूमः । अत्र सत्त्वासत्त्वे सत्ताजातितदभावौ वा अर्बकक्रियाहेतुत्वाहेतुत्वे वा अबाध्यत्वबाध्यत्वे वा प्रामाणिकत्वाप्रामाणिकत्वे वा अशून्यत्वशून्यत्वे वा ब्रह्मत्वशून्यत्वे वा अबाध्यत्वशून्यत्वे वा प्रामाणिकत्वशून्यत्वे वा परेणाङ्गीकृते सत्त्वासत्त्वे वा । नाद्य-
द्वितीयौ, शुद्धात्मनि सदैलक्ष्ण्यस्य प्रपञ्चे तदभावस्य चापातात् । न तृतीयः । त्वन्मते तुच्छस्याप्यबाध्यत्वेन तत्र सदैलक्ष्ण्यस्यानिर्वाच्यस्य च बाध्यत्वेन तत्रासदैलक्ष्ण्यस्य चायो-
गात् । अत एव न चतुर्थः । अनिर्वाच्यस्याप्रामाणिकत्वेन तत्रासदैलक्ष्ण्यायोगात् । नच
पञ्चमः । अनिर्वाच्यस्याशून्यत्वेन तत्र सदैलक्ष्ण्यायोगात् । न षष्ठः । यमापि प्रपञ्चे
तस्येष्टत्वात् । न सप्तमः । तयोरविरोधेन सम्भासम्भवरूपत्वायोगात्, अबाध्यत्वाभावस्यैव
लक्षणत्वोपपत्त्या व्यर्थविशेष्यत्वाच्च । किंचात्र शून्यं किं विवक्षितं निरुपाख्यं वा निस्वरूपं
वा । नाद्यः । असत्त्वातिवादेऽपि रूपादौ तदैलक्ष्ण्यस्येष्टत्वात् । न द्वितीयः । मिथ्यात्व-
भङ्गोक्तरीत्या त्वन्मतेऽपि रूपादेः स्वरूपेण त्रैकालिकनिषेधेन निस्वरूपत्वात् । अत एव

अस्तत्त्वानधिकरण्यकिञ्चिद्विनिष्ठमित्यर्थः ॥ सामान्यतस्तत्सिद्धेरिति ॥ यद्यपि साध्याता-
वच्छेदकप्रकारकस्तत्त्वसिद्धिरेवमपि न संपादिता । संपादिता तु नानुमानांगम् । तथाप्युक्तानु-
मानप्रवृत्त्यनंतरं मानसी साध्यप्रसिद्धिस्तथापि सम्भवतीति भावः ॥ अत्रेति ॥ अनिर्वाच्य-
लक्षण इत्यर्थः ॥ शुद्धात्मनीति ॥ सत्ताजातेरर्बकक्रियाकारित्वस्य च शुद्धात्मव्यतिरिक्तवस्तु-
वृत्तित्वादिति भावः ॥ अबाध्यत्वेनेति ॥ उपाधौ प्रतिपन्नस्यैव बाधनियमात् अन्तर्भावोपाधौ
प्रतिपन्न्यभावादिति भावः ॥ तस्येति ॥ ब्रह्मशून्याभ्यां विलक्षणत्वस्येत्यर्थः ॥ तयोरेति ॥
त्वन्मते अबाध्यत्वशून्यत्वयोः तुच्छवृत्तित्वेन विरोधाभावेनेत्यर्थः ॥ लक्षणत्वापपत्त्येति ॥ अनि-
र्वाच्यलक्षणत्वोपपत्त्येत्यर्थः ॥ व्यर्थविशेष्यत्वाच्चेति ॥ असद्विलक्षणत्वे सति स्वसद्विलक्षणत्वव्य-
तिरोध्यस्य व्यर्थत्वाच्चेत्यर्थः । नचासम्पत्तिध्यामिः । न्याया नस्याप्यबाध्यत्वोपागमेन तद्विलक्षणस्य
तत्र भावादिति ॥ असम्पत्त्यातिवादेऽपीति ॥ असम्पत्त्यसम्पत्तिरिति (वा) न्यायमानान्वे(न)निर्वाच्य-
विलक्षणस्य तत्र सत्त्वात्, असत्त्वमुक्तिरूप्यादावतिव्याप्तिरित्यर्थः ॥ निःस्वरूपत्वादिति ॥
तथाच प्रपञ्चे निःस्वरूपत्वकदाचित्तद्विलक्षणत्वाभावेनानिर्वाच्यलक्षणमसंभवेण व्यादिति भावः । अत

नाह्वयः । उक्तीत्या रूप्यादावप्यसद्वैलक्षण्ययोगात् । न नवमः । मया त्रिकालसर्वदेशीय-
निषेधाप्रतियोगित्वप्रतियोगित्वे सत्त्वासम्भवे इति स्वीकारात् । त्वन्मते चानिर्वाच्यस्य
तत्प्रतियोगित्वात् । किंच रूप्यादौ षटादौ च प्रातिभासिकस्य न्यावहारिकस्य च सत्त्वस्य
सद्भावात् कथं सद्वैलक्षण्यम्, पारमार्थिकसद्वैलक्षण्यं विवक्षितं चेत् पारमार्थिकत्वस्य
बाध्यत्वाभावरूपतया लाघवाद्बाध्यत्वमेवानिर्वाच्यत्वं स्यात् । किंच मदनभिमतयोः परस्पर-
निषेधानात्मकयोः पारिभाषिकयोः सत्त्वसत्त्वयो राहित्यविवक्षायाभिष्टापयिः । मदनभिमतयो-
राहित्यविवक्षायां तु मया लाघवादावन्वयकत्वाच्च (बाऽसत्त्वाभाव एव सत्त्वमिति) सत्त्वाभाव
एवासम्भमिति स्वीकारात् । “इौ नवौ प्रकृतमर्थं साविश्रयं गमयत” इति न्यायेनैकतर-
निषेधस्यान्यनुरविधिरूपत्वात् माता वन्द्येतिवद्भाषातः ।

एतेनामद्वैलक्षण्येन सत्त्वसाधने आत्मत्वमुपाधिरिति निरस्तम् । असद्वैलक्षण्यमेव
सत्त्वरूपमिति व्याहारेणोक्त्या तेन तदसाधनात् । सत्त्वे तद्विरुद्धवैलक्षण्यस्येवात्मत्वस्य
तत्र प्रयोजकत्वेनावतृप्तत्वाच्च ।

एवेत्येनदेव विवृणोति ॥ उक्तीत्येति ॥ शास्त्र्यविषय्योक्तरीत्येत्यर्थः ॥ त्वन्मते चेति ॥ तथा
वाचस्पत्येन एवेति भाषः । किञ्च सदैलक्षण्यं किमत्र विवक्षितम् । प्रातिभासिकसद्वैलक्षण्यं वा
व्यावहारिकसद्वैलक्षण्यं वा पारमार्थिकसद्वैलक्षण्यं वा इति विवक्षितम् ॥ किञ्चेति ॥ पारमार्थि-
केति ॥ लाघवादिति ॥ बाध्यत्वाभावरूपसद्वैलक्षण्यगम्यसद्भावापेक्षया व्याप्यत्वस्य लघुरारिरतया
तदेव लक्षणं स्यात् । तथा निरसिष्यत इति भाषः ॥ मत्त्वसत्त्वयोरिति ॥ आत्मसत्त्वप्रकारक-
प्रमाविषयत्वाभावरूपयोरित्यर्थः ॥ लाघवादिति ॥ सत्त्वप्रकारकप्रमाविषयत्वाभावापेक्षया सत्त्वा-
भावरूप लघुत्वात् । सत्त्वप्रकारकसद्वैलक्षण्यकान्तव्य भ्रमन्वसित्यर्थे सत्त्वाभावावस्थापकत्वाच्च ।
विषयनमर्थेरीयविषेधाप्रतियोगित्वरूपसत्त्वाभावे एवासम्भमिति मया स्वीकरादित्यर्थः । किमतो
परोचयत आह ॥ द्वाविति ॥ एकजरेति ॥ परस्परविषयतात्मकयोस्ति शेषः । तथा च प्रपञ्चे
असद्वैलक्षण्यवादीकारे कत एव लक्षणमितिः (सम्भमितिः इति पाठः) । अन्यथा व्याघातादिति
भाषः ।

अन्वयसद्वैलक्षण्येन सत्त्वसत्त्वसम्बन्धम् । तथा आत्मत्वयोपधिवाचित्वांशमपि असद्वैलक्षण्येन
सत्त्वसत्त्वसाधनादेव निरस्तोक्त्याह ॥ एतेनेति ॥ अस्तु वा असद्वैलक्षण्येन सत्त्वसत्त्वजनम् । तथापि

एतेनानिर्वाच्यवादे विरोधोऽसिद्ध इति निरस्तम्, अन्योन्याभयात् । अन्यथा माता वन्द्येतिवादे विरोधोऽसिद्ध इति स्यात् ।

ननु निषेधसमुच्चयस्यातात्विकत्वाच्च विरोधः । सदादिबैलक्षण्योक्तिस्तु तत्तत्प्रतियोगिदुर्निरूपत्वमात्रप्रकटनाय । नहि स्वरूपतो दुर्निरूपस्य किंचिदपि रूपं वास्तवमस्तीति चेन्न । सत्त्वादिराहित्यस्यातात्विकत्वेऽपि सत्त्वादेर्दुर्निरूपत्वमात्रेणानिर्वाच्यत्वे पञ्चमप्रकाराविधानिष्टौ “नानिर्वाच्यश्च तत्क्षय” इत्यनिर्वाच्यत्वनिषेधायोगात् । सत्त्वादिष्वतद्राहित्यस्वाप्यतात्विकत्वे सत्त्वादौ प्रमाणनिरासेन तद्राहित्ये तदुक्तेरयोगाच्च । विधिसमुच्चयस्यैवातात्विकत्वाच्च विरोध इति सुवचत्वाच्च । किंच निषेधसमुच्चयस्यातात्विकत्वं किमुभयातात्विकत्वेन एकैकातात्विकत्वेन वा । नाद्यः । उभयतात्विकत्वबहुभयातात्विकत्वस्यापि विरुद्धत्वाद्विधिसमुच्चयस्य तात्विकत्वापातेन प्रतियोगिदुर्निरूपत्वस्यायोगाच्च । अत एव न द्वितीयः । तत्प्रतियोगिन एकस्य विधेस्तात्विकत्वापातात् । अतात्विकं हि तात्विकात्यन्ताभावप्रतियोगीत्युक्तम् ।

किंच हेतुकृतस्य स्वरूपतो दुर्निरूपत्वस्य साध्यस्य वास्तवरूपाभावास्य चातात्विकत्वेऽनैकांत्यस्य सिद्धसाधनस्य चापस्या तयोस्तात्विकत्वावश्यभावाद्बिरोधः । अपिच स्वरू-

नात्मत्वमुपाधिः । तस्योक्तत्वाच्चं प्रति अग्रयोऽग्रत्वादित्याह ॥ मत्त इति ॥ अन्योन्याभयादिति ॥ अगदनिर्वाच्यत्वसिद्धौ विरोधासिद्धिः, अविरोधसिद्धौ च व्याहृत्यभावेन अगदनिर्वाच्यत्वसिद्धिरिति अन्योन्याभयादित्यर्थः ।

नन्वेवं प्रपञ्चे स्वस्वद्वैलक्षण्यमाधनं किमर्थमित्यत आह ॥ मदादीति ॥ निषेधसमुच्चयस्य तात्विकत्वमुपपादयति ॥ नर्हति ॥ अनिर्वाच्यत्वनिषेधायोगादीति ॥ तथाच दुर्निरूपत्वं अनिर्वाच्यत्वमिति न स्वयाप्यङ्गीकर्तुं युक्तम् । स्वमैकांतिकत्वजनविरोधादिति भावः ॥ तदुक्तेरिति ॥ अनुमानादिप्रमाणोक्तित्यर्थः ॥ विधिसमुच्चयस्येति ॥ तथाच जगत् स्वस्वतात्मकमेव स्यादिति भावः ॥ तात्विकत्वापातेनेति ॥ निषेधस्यातात्विकत्वे प्रतियोगितात्विकत्वमियमादिति भावः ॥ अत एवेति ॥ निषेधाऽनात्विकत्वस्य प्रतियोगितात्विकत्वमियमादित्यर्थः ॥ अनेकांत्यस्येति ॥ अनात्विकत्वस्य स्वकृतो दुर्निरूपत्वस्य वास्तवत्वकथं ब्रह्मणि सन्भावितिति भावः ॥ सिद्धमाधनस्येति ॥ कल्पितस्य वास्तवकृपाभावास्य सन्भाविविरोधित्यादिति

पतो दुर्निरूपस्वेत्यत्र किमिदं दुर्निरूपत्वम् । केनापि प्रकारेण वा केनापि प्रकारेण दुर्निरूपत्व-
मित्येवप्रकारान्यप्रकारेण वा सत्त्वासत्त्वाभ्यां वा । नाद्यः । केनापि प्रकारेण दुर्निरूपत्वमित्य-
नेन प्रकारेण दुर्निरूपत्वादुर्निरूपत्वाभ्यां व्याघातात् । अत एव न द्वितीयः । केनापि प्रकारेण
दुर्निरूपत्वमित्येतदन्यप्रकारेण दुर्निरूपत्वस्य केनापि प्रकारेण दुर्निरूपत्वमित्यस्मादन्यत्वा-
दसतोऽसत्त्वेनेव कल्पितस्यापि बाधवेद्येन मिथ्यात्वादिना सुनिरूपत्वाच्च । न तृतीयः । तस्य
सदसद्वैलक्षण्यव्याघातसत्त्वहेतुत्वात् । नच ध्वंसानुपलक्षितोपलक्षितसत्त्वयोगित्वरूपयोनित्यत्वा-
नित्यत्वयोः सत्त्वादिने सामान्यादावभावबहुत्वावधिराहित्यभावादन्यनिवृत्तिमन्वरूपयोनित्य-
त्वानित्यत्वयोः प्रागभावे अभावबद्धा कश्चित् सत्त्वासत्त्वयोरभावः स्यादिति केनचिदुक्तं पुनश्च
उक्तयोर्नित्यत्वानित्यत्वयोर्भावाभावात्मकत्वात् सत्त्वासत्त्वयोस्तु तदात्मकत्वात् प्रागभाव-
सामान्याद्यनुगतयोर्भेदाप्रतियोगित्वप्रतियोगित्वयोरेव नित्यत्वानित्यत्वरूपत्वाच्च । प्रागभाव-
स्यापि प्रतियोग्येव ध्वंसः, भावस्याभावो निवृत्तिरभावस्य तु भाव एवेति स्वीकारात् ।
अन्यथा ध्वंसोपलक्षितानुपलक्षितसत्त्वावधिराहित्यरूपयोनित्यत्वानित्यत्वयोः सामान्यादौ भाव-
बदेकत्र मन्वासत्त्वे स्यातामिति स्यात् । न चाप्यस्ते नित्यत्वानित्यत्वयोरिव सत्त्वासत्त्वयो-

भावः ॥ विरोध इति ॥ स्वकपतो दुर्निरूपत्वस्यैव वास्तवकपस्य सत्त्वेन तेन वास्तवकपाभाच-
स्तत्त्वे विरोध इत्यर्थः ॥ व्याघातादिनि ॥ केनापि प्रकारेण दुर्निरूपत्वमित्यनेनापि प्रकारेण
दुर्निरूपत्वे त्वदभिमतां दुर्निरूपत्वमेव न सिध्येत् । तेनैव प्रकारेण सुनिरूपत्वे तु केनापि रूपेण
दुर्निरूपत्वमिति सिद्धिरित्युभयत्रापि व्याघातादित्यर्थः ॥ अत एवेति ॥ व्याघातावेवेत्यर्थः । व्याघात-
मेवोपपन्नमिति ॥ केनापीति ॥ परस्परविरुद्धयोरेकत्वाभावी न विरुद्धादित्येतत् सत्त्वज्ञानमाशङ्क्य
विरुद्धोक्तिः ॥ नयेति ॥ यथायोगिन्येति ॥ सत्त्वज्ञानप्रतियोगित्वेत्यर्थः ॥ प्रागभावे अभाव-
बद्धेति ॥ प्रागभावमिच्छतेः भावत्वेन तत्त्वमिच्छतेत्यत्राभावापत्तिरिति भावः । परस्परविरुद्धानामप्ययो-
रेकत्वाभावरसंभवेऽपि परस्परविरुद्धानामप्ययोरेकत्वाभावाद्युक्तं भवेत्यर्थः ॥ उक्तयोगिति ॥
ध्वंसाप्रतियोगिन्येति ॥ ध्वंसप्रतियोगित्वकथ्येत्यर्थः ।

ननु सत्त्वमन्वद्वैध्वंसप्रतियोगित्वस्य प्रागभावे अभावात् कथमस्य प्रागभावस्य आधारमिति शङ्क-
यच्च ॥ प्रागभावस्योपीति ॥ अन्वयेति ॥ परस्परविरुद्धानामप्ययोः प्रतियोगित्वमित्युक्तत्वादनित्यत्वयो-
रेकत्वाभावरसंभवेऽप्येतद्वैलक्षण्ययोरेकत्वेऽप्युक्तं भवेत्यर्थः ॥ निवृत्त्यनित्यत्वयोरिति ॥

रूप्यभावो न विरुद्धौ धर्मिण एव कल्पितत्वेन विरुद्धयोरपि धर्मयोरभावादिति वाच्यम् ।
 त्वन्मते कल्पितस्यानित्यत्वात्कल्पितत्वरूपहेतोर्विरुद्धधर्माभावरूपसाध्यस्य च भावाभावाभ्यां
 प्याघाताच्च । अथ कल्पितत्वादिकं नित्यत्वादिवन्न धर्मिसत्त्वापेक्षं तर्ह्यसम्बन्धमपि तथा ।
 अन्यथा तुच्छस्याप्यसद्बहिर्भावः कल्पितस्यापि दृश्यादृश्यबाध्याबाध्यदुरितरूपसुनिरूप-
 बहिर्भावोऽपि स्यात् । नच तार्किकमते संयोगतदत्यंताभावयोरिव भ्रुमते भेदाभेदयोरिव
 च सत्त्वासत्त्वाभावयोरप्यविरोधोऽस्त्विति वाच्यम् । तद्वदेव सत्त्वासत्त्वयोरैवाविरोधा-
 घातात् । अथ संयोगतदत्यंताभावादावबन्धेदकभेदेनाविरोधः सत्त्वासत्त्वयोरपि
 तथात्वे दृष्टापत्तिः । स्वकालाद्यवच्छेदेन सत्त्वस्यान्यकालाद्यवच्छेदेनासत्त्वस्य वेष्टत्वादिति
 चेत् समः समाधिः । स्वकालाद्यवच्छेदेनासद्वैलक्षण्यस्य कालांतराद्यवच्छेदेन सद्वैलक्षण्यस्य
 वेष्टत्वात् । तस्मात्सत्त्वासत्त्वात्यंताभावावेकत्र विरुद्धौ । अपि च सत्त्वादिना
 विचारासहत्वं किं सत्त्वाद्यनधिकरणत्वं सत्त्वात्यंताभावाधिकरणत्वं वा सत्त्वपदाद्य-
 भावो वा सत्त्वादेरित्यमिति निर्बन्तुमशक्यत्वं वा सत्त्वादिना प्रमाणागोचरत्वं वा ।
 नाद्यः । असतोऽप्यसत्त्वरूपधर्मानधिकरणत्वात् सत्पदलक्ष्यस्य निर्धर्मकस्य ब्रह्मणोऽपि

ध्वंसानुपलक्षितोपलक्षितसत्त्वायोगित्वरूपनित्यत्वानित्यत्वयोरिवेत्यर्थः ॥ कल्पितत्वरूपहेतोर्विति ॥
 पक्षे हेतुसत्त्वस्य धर्मिसत्त्वं विनायोगेन हेतुस्वरूपमेव न सिध्येदिति न तेन साध्यसिद्धिः । हेतो-
 रसत्त्वे च न तेन साध्यसिद्धिः । एवं साध्यस्यापि पक्षे सत्त्वे धर्मिणः सत्त्वाद्यवच्छेदमेव कल्पितत्व-
 रूपहेतोरस्मिप्या तेनैतत्साधनानुपपत्तिः । असत्त्वे चोक्तहेतुनापि नैतत्साधनं संभवतीति
 व्याख्यानानित्यर्थः ।

ननु हेतुसाध्ययोः पक्षे सत्त्वेऽपि न धर्मिणः सत्त्वापत्तिः । तयोर्धर्मिसत्त्वनिर्गम्यभावादिति
 शाङ्गे ॥ अथेति ॥ तर्हीत्यर्थः । कल्पितधर्मिसत्त्वसापेक्ष(सत्त्वा)ध्वाभावेऽपि तन्निर्गम्यभावं तु
 स्थादिति सत्त्वाद्यवच्छेदकभावाच्च न स्यातामिति भावः ॥ अत्रपक्षेति^१ । परस्परविरुद्धाग्रमो-
 रत्वेककाऽभावाङ्गीकार इत्यर्थः । दृष्टापत्तिं तटस्थः शाङ्गे ॥ अथेति^२ । दृष्टापत्तिमेवोपपादयति ॥
 स्वकालेति ॥ साध्यमेवाह ॥ स्वकालाद्यवच्छेदेनेति ॥ सत्त्वादिनैत्यादिपदेनासत्त्वसत्त्वसत्त्व-
 परिग्रहः ॥ अमनोऽपीति ॥ तथाच लक्षणव्याप्तिध्यामिर्गति भावः ।

सत्त्वादिराहित्यं न तावत्प्रातिभासिकम्, रूप्यप्रपञ्चयोर्मन्त्रवत्पारमार्थिकत्वापातात् । नापि धर्मिसमसत्ताकम्, बाधबोध्यस्य प्रातिसिद्धेन साम्यायोगात् । नापि व्यावहारिकम् । जगति व्यावहारिकत्वे रूप्ये प्रातिभासिकत्वापातेनोक्तदोषात् । रूप्ये व्यावहारिकत्वे च जगति पारमार्थिकत्वापातेनाद्वैतहानेः । अत एव सत्त्वादिराहित्यं न पारमार्थिकम्, नहि स्वरूपतो दुर्निरूपस्य किञ्चिदपि रूपं वास्तवमस्तीति स्वबचनविरोधाच्च । किञ्च श्रुत्या पुस्त्या च भेदं निराकुर्वता कथं सदसद्भिन्नत्वरूपं तद्याप्तं बाऽनिर्वाच्यत्वं समर्थ्यते । बाध्यत्वमनिर्वाच्यत्वमिति तु मिथ्यात्वभङ्ग एव निरस्तम् ।

॥ इति अनिर्वाच्यत्वलक्षणभङ्गः ॥ ५९ ॥

व्यावहारिकमपि किं जगत्वे च उत रूप्ये किञ्चोभयवेति विकल्प्याद्यं वृथपति ॥ जगतीति ॥ सत्त्वादिराहित्यस्येति शेषः ॥ प्रातिभासिकत्वापातेनेति ॥ प्रातिभासिकनिष्ठधर्मस्य व्यावहारिकनिष्ठधर्मपक्षेया न्यूनसत्ताकत्वादिति भावः ॥ उक्तदोषादिति ॥ रूप्यस्य ब्रह्मत्वं पारमार्थिकसत्त्वापातरूपोक्तदोषादित्यर्थः । द्वितीयं निराचष्टे ॥ रूप्य इति ॥ अथ जगतीत्यनुव्रज्यते । रूप्ये जगति च व्यावहारिकत्व इत्यर्थः । जगतीत्यस्यानन्तरं सत्ताया इति शेषः ॥ पारमार्थिकत्वापातेनेति ॥ प्रातिभासिकनिष्ठधर्मपक्षेया व्यावहारिकनिष्ठधर्मव्याधिकसत्ताकत्वनियमादिति भावः । अत एव न तृतीयोऽपि । उक्तनियमद्वयेनोभयसाधारणधर्मस्यासंभवात् । व्यावहारिकसत्ताके प्रपञ्चे व्यावहारिकसत्ताहित्यस्य विरोधेनासम्भवाच्चेति भावः ॥ यद्वा सत्त्वादिराहित्यं व्यावहारिकमिति वदन् प्रष्टव्यः । तर्हि धर्मिणो व्यावहारिकत्वात् उत स्वत एवेति विकल्प्याद्यं निराह ॥ जगतीति ॥ प्रातिभासिकत्वापातेनेति ॥ धर्मिणो रूप्यस्य प्रातिभासिकत्वाङ्गीकारेण न्यूनस्याप्यतया तज्जिष्ठसत्त्वादिराहित्यस्य प्रातिभासिकत्वापातेनेत्यर्थः । द्वितीयं निराचष्टे ॥ रूप्य इति ॥ व्यावहारिकसत्त्वादिराहित्यजनः अप्रातिभासिकस्य पारमार्थिकत्वावश्यमावाप्ति भावः ॥ अत एवेति ॥ ब्रह्मतत्त्वानेवेत्यर्थः ॥ कथमिति ॥ व्यावृत्तेरिति भावः ॥ तद्याप्तं वेति ॥ सत्त्वानधिकरणत्वादिकथं वेत्यर्थः ॥ बाध्यत्वमिति ॥ प्रतिपक्षोपाधौ श्रैकालिकविषेधप्रतियोगित्वरूपमित्यर्थः ॥ निरस्तमिति ॥ प्रतिपक्षोपाधिजन्यविषेधो न प्रातिभासिकः सिद्धसाधनात्, नापि व्यावहारिकः । अप्रातिभासिकस्य व्यावहारिकविषेधप्रतियोगिनः पारमार्थिकत्वनिषेधेन जलनः पारमार्थिकत्वापत्तेः । नापि पारमार्थिकः । ब्रह्मतत्त्वानेतिव्यादिवृत्तकलापन निरस्तमित्यर्थः ।

॥ इति अनिर्वाच्यत्वलक्षणभङ्गः ॥ ५९ ॥

॥ अधानिर्वाच्यत्वसाधकानुमानभङ्गः ॥ ६० ॥

अनुमानं बाधुकम्, मिथ्यात्वमंशे उक्तरीत्याऽंशे सिद्धसाधनाद्, अप्रसिद्धविशेषण-
त्वाच्च, उक्तरीत्या व्याघाताच्च, ब्रह्मवत्सत्त्वरहित्येऽप्यनिर्वाच्यत्वाभावोपपत्त्याऽर्थांतरत्वाच्च,
सत्त्वादिराहित्यस्य प्रातिभासिकत्वादपक्षेषु दोषस्योक्तत्वाच्च, भेदनिरासानुपपत्तेरुक्तत्वाद्
वक्ष्यमाणरीत्या प्रातिभासयोरन्यवैधोपपत्त्या विमतं सदसदात्मकं बाध्यत्वमितिरेकेणात्म-
वदित्याद्याभासमाभ्यास्य, असदेव रजतं प्रत्यभादिति प्रत्यक्षबाधाच्च । नचैवं मिथ्यैव

॥ अधानिर्वाच्यत्वसाधकानुमानभङ्गः ॥ ६० ॥

कृतमं वृषयिणा विमतं सत्त्वरहितत्वे सत्यसत्त्वरहितत्वे सति सत्सत्त्वरहितं बाध्यं वा
बाध्यत्वाद्दोषप्रयुक्तमानत्वाच्चेत्यादि करोकानुमानमपि वृषयति ॥ अनुमानं चेति ॥ अंश इति ॥
असत्त्वरहितत्वादा इत्यर्थः । असत्त्वरहित्यस्य सिद्धावपि सत्त्वरहित्यविशिष्टस्य तस्यासिद्धेः
नाशतः सिद्धसाधनमित्यन्वाहानिपत्तायोक्तं मिथ्यात्वभङ्गोक्तरीत्येति । न हि सिद्धमसिद्धेन
महोच्यमानमसिद्धं भवतीत्यर्थः । उद्देश्यप्रतीतेरसिद्धत्वाच्चावगतः सिद्धसाधनमिति अनुसम्यादाह
॥ अप्रसिद्धेति ॥

यथा सत्त्वादिराहित्यानां विशेषणविशेष्यमावापन्नानामेव साध्यत्वम्, उत स्वतन्त्राणां
(स्वनन्त्रं वा इति पाठान्तरम्) वा, नास्त्यः असत्त्वरहितत्वांशे सिद्धसाधनात् । पक्षैकदेशे साध्य-
सिद्धाविव पक्षे साध्यैकदेशेसिद्धावप्यंशतः सिद्धसाधनमित्यभिप्रेत्याह ॥ मिथ्यात्वभङ्ग इति ॥
॥ न हि सिद्धमसिद्धेन महोच्यमानमसिद्धं भवतीति ॥ मिथ्यात्वभङ्ग उक्तरीत्येत्यर्थः ।
एतच्चैकस्य सिद्धावपि स्वभावगतीरप्रविष्टानां कृतात्मसिद्धत्वाच्च सिद्धसाधनमिति शङ्कावारणाय ।
न प्रथम इत्याह ॥ अप्रसिद्धेति ॥ सत्त्वरहित्यविशिष्टासत्त्वरहित्यव्याप्रसिद्धत्वादिति भावः
॥ उक्तरीत्येति ॥ सत्त्वासत्त्वयोः परस्परविरुद्धा (कदा)त्मकयोरेकत्राभावसाधने व्याघातावित्यर्थः ।
किञ्च सत्त्वादिराहित्यं किं प्रातिभासिकम् उत व्यावहारिकम् आहोस्विः पारमार्थिकम् । नाद्यः प्राति-
भासिकसत्त्वरहित्यस्य पारमार्थिकत्वविजातिनवा सिद्धसाधनात् । अत एव न द्वितीयः ।
न्ययमेव त्रयः सत्त्वभेदादि व्यावहारिकत्वेन तत्र व्यावहारिकत्वव्यावसायिके बाधत् । न तृतीयः
भेदनाशेनित्याह ॥ सत्त्वादिराहित्यस्येति ॥ भेदनिरासेति ॥ तथा च व्याघात इति भावः ।

ननु नामास्तत्त्वव्ययम् । अनिर्वाच्यत्वसाधकानुमानस्य व्याप्तिबाधान्वाधानुपपत्तिरुक्तानु-
कूलमनं सविकल्पविस्तारानुपपत्तिरुक्तम् ॥ वक्ष्यमाणरीत्येति ॥ उक्तभङ्ग इति शेषः ॥ अम-
देव रजतमिति ॥ अस्त्येव रजतं कल्पभाषित्यनुभवसिद्धं वज्रकृतमत्र नास्ति नासीच्चविध्यनीति

रूपमभादितिप्रत्यक्षेणानिर्वाच्यत्वसिद्धिः, मिथ्याशब्दस्यासत्पर्यायत्वात्, चिमत् असत्
सत्त्वानधिकरणत्वात् नृमृगवददितिसत्प्रतिपक्षत्वाच्च । न च सत्त्वाभावमात्रेणासदितिधीः ।
त्वपक्षे ज्ञानेऽपि सत्त्वाभावेनासदितिधीप्रसंगात्, असत्त्वाभावेन सदितिधीप्रसंगाच्च, नृमृगाद्य-
सत्त्वबुद्धितोऽस्या वैलक्षण्याननुभावाच्च । किंचोक्तेषु सत्त्वासत्त्वपक्षेष्वाद्यद्वितीययोः जगति
सत्त्वरहित्यांशे रूप्यादावसत्त्वरहित्यांशे तृतीयचतुर्थयोरुभयत्रापि असत्त्वरहित्यांशे पंचमे
उभयत्रापि सत्त्वरहित्यांशे सममाष्टमनवमेध्वप्युक्तन्यायेनोभयत्राप्यसत्त्वरहित्यांशे बाधः ।
षष्ठे त्ववाध्यत्वरूपसत्त्वेनोपपत्त्याऽर्थांतरम्, सामान्यतोऽनिर्वाच्यसाधकानुमानेध्वप्युक्त-
रीत्या व्याघातार्थांतरादिकम् ।

प्रत्यक्षं तेन बाधादित्यर्थः । यथा यथाश्रुतमेव साधु, अनुव्यवसायस्यापि रजते स्वातन्त्र्येणासत्त्व-
वैशिष्ट्यावगाहितया बाधकत्वात्संभवात् ॥ मिथ्याशब्दस्येति ॥ स्वरूपेण वैकलिकनिवेधप्रति-
योगिन एव मिथ्याशब्दासच्छब्दयोः स्वरूपेण वैकलिकनिवेधप्रतियोगित्वस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वा-
दिति भावः ॥ सत्त्वानधिकरणत्वादिति ॥ न च ब्रह्मणि व्यभिचारः । तस्याप्यसद्वैलक्षण्याय
सत्त्वाधिकरणत्वा(स्या)वक्ष्यंभावादिति ।

ननु असत्त्वे रजतं प्रत्यभादिति प्रत्यक्षस्य सत्त्वाभावविषयत्वेनाप्ययासिद्धेन तेन बाध
इत्याशङ्क्य निराकरोति ॥ न चेति ॥ ज्ञानेऽपीति ॥ त्वन्मते कल्पस्येव तज्ज्ञानस्याप्यप्यस्तत्त्वेन
सत्त्वशून्यत्वादिति भावः ॥ असत्त्वाभावेनेति ॥ विरोचनियामकाभावेन रूप्येऽपि सदिति
धीप्रसङ्गादिति भावः ॥ अस्याइति ॥ असत्त्वे रजतं प्रत्यभादिति धिय इत्यर्थः । तथा च
विषयमेव कल्पनस्याप्रामाणिकत्वात्सत्त्वमेव तज्जीविषय इति भावः ॥ आद्यद्वितीययोरिति ॥
सत्ताजातिनदभाषार्थकियाहेतुत्वाहेतुत्वयोरित्यर्थः ॥ तृतीयचतुर्थयोरिति ॥ अवाध्यत्ववाध्यत्व-
प्रामाणिकत्वाप्रामाणिकत्वकल्पयोरित्यर्थः ॥ उभयत्रापीति ॥ रूप्ये जगति चेत्यर्थः ॥ पञ्चम
इति ॥ अशून्यत्वशून्यत्वरूप इत्यर्थः ॥ सममाष्टमनवमेध्विति ॥ अवाध्यत्व, शून्यत्व, प्रामाणिकत्व-
शून्यत्व, पगङ्गीकृतसत्त्वकल्पेभ्यस्त्यर्थः ॥ उक्तन्यायेनेति ॥ स्वरूपेण त्रिषाढसर्वधेर्वापिनिवेध-
प्रतियोगिनो निस्वरूपत्वेनासत्त्वादित्युक्तन्यायेनेत्यर्थः ॥ बाध इति ॥ एतच्च स्वमय्यनपरेषु
सर्वत्र संबध्यते ॥ षष्ठेति ॥ (षष्ठेत्वर्थान्तरमिति मूलपाठः) ब्रह्मत्वशून्यत्वकल्पेभ्यस्त्यर्थः
॥ अनिर्वाच्यसाधकानुमानेध्विति ॥ सत्त्वासत्त्वे समानाधिकरणाप्यन्ताभावाप्रतियोगिनी धर्म-
त्वान् कपरसत्त्वं । सत्त्वप्रमत्तानधिकरणनिष्ठं असत्त्वं वा सत्त्वानधिकरणनिष्ठं (असत्त्वं
वाध्यत्वाधिकरणनिष्ठमिति पाठः) धर्मत्वान् कपरसत्त्वं अनुमानेध्वित्यर्थः ॥ उक्तरीत्येति ॥

किंचोक्तसत्त्वासत्त्वपक्षेषु गृह्यान्वेष्टे वाचः । षष्ठेऽर्थांतरम् । सत्त्वासत्त्वे समा-
नाधिकरणान्यंताभावप्रतियोगिनी न भवतः, परस्परात्यंताभावत्वात् घटत्वाघटत्ववत् ।
असत्त्वं सत्त्वानधिकरणानिष्ठं न, तत्प्रतिषेधरूपत्वात्, यथा अनित्यत्वं नित्यत्वानधि-
करणानिष्ठं न । एवं सत्त्वं पक्षीकृत्यापि प्रयोक्तव्यमिति सत्प्रतिपक्षत्वम् । घटत्वाघटत्वे
समानाधिकरणात्यंताभावप्रतियोगिनी धर्मत्वाद्भूतपरसबत्, कल्पितत्वमकल्पितत्वानधिकरणा-
निष्ठं धर्मत्वाद्भूतपरमवदित्याभाससाम्यं च, परस्परप्रतिषेधानात्मकत्वमुपाधिष्य । एवं च—

“अबिरुद्धौ रूपरसौ सत्त्वासत्त्वे विरोधिनी ॥

अन्यथा सदमर्शं स्वात्किंचिद्वसरूपवत्” ॥

किंचाद्ये मल्लिध्वजत्वासद्विलक्षणत्वकल्पितत्वाकल्पितत्वदृश्यत्वादृश्यत्वदुर्निरूपत्वा-
दुर्निरूपत्वादौ द्वितीयतृतीययोर्यथाक्रममसद्विलक्षण्ये सद्विलक्षण्ये च त्रिविधं ज्ञेयत्वव्यवहार्य-
त्वादौ व्यभिचारः । नचौपाधिकधर्माणामुपाध्यनतिरेकाज्ज्ञानत्वमेव ज्ञेयत्वमिति तदप्य-
त्यंताभावप्रतियोगिनी वाच्यम् । तथात्वे दृक्त्वमेव दृश्यत्वमभिधानत्वादिकमेवाभिधेयत्वादिक-
मिति ब्रह्मण एव दृश्यत्वम्, नतु जडस्य, ब्रह्मण इव च षटादेरप्यवाच्यत्वमित्याद्यतिप्रसंगात्,

परस्परविरोधात्मकसत्त्वासत्त्वपरहित्यस्वस्थने व्याधातः । स्वसत्त्वात्मकत्वेनार्थान्तरम् । तदा (ना)-
त्मकसत्त्वात्मस्वरहित्यसाधने तु सिद्धसाधनमित्यर्थः ॥ अंशे वाच इति ॥ परस्परविरोधात्मकयोः
परस्परविरोधमनिकनबोर्वा अन्यतरस्य अन्यतरमावसामानाधिकरण्यनिश्चयेन उभयोरप्येक-
धर्मिनिष्ठाभावप्रतियोगिकसाधने अन्यतरांशे वाच इत्यर्थः ॥ अर्थांतरमिति ॥ अवाध्यत्वकप-
नत्ववत्त्वेनान्युक्तसाधनेपक्षे व्याध्यान्तरमित्यर्थः ॥ परस्परप्रतिषेधानात्मकत्वमिति ॥

न च संबन्धे सत्त्वाऽयातिः तस्याभ्याप्यवृत्तित्वाविति भावः । उक्तमर्थं संगृह्णाति
॥ एवं चेति ॥ विरोधिनी इति ॥ परस्परविरोधकत्वे इत्यर्थः ॥ अन्यथेति ॥ सत्त्वासत्त्वयोः परस्पर-
विरोधानात्मकत्वे इत्यर्थः । ' इमं रूपवदिति ॥ रसकत्वे अन्य (घटस्य) रस इति रसकयो तद्वदित्यर्थः
॥ आद्य इति ॥ सत्त्वासत्त्वे समानाधिकरण्यत्वस्याभावप्रतियोगिनी धर्मत्वविरुधेत्वर्थः ॥ द्वितीय-
नृनाययोरिति ॥ सत्त्वकत्वसत्त्वकत्वानुमानबोर्हित्यर्थः ॥ तथाभिचार इति ॥ अन्यथा
सदसदान्तकं कल्पिककल्पिताद्यात्मकं किञ्चिन्निश्चेत् । ज्ञेयत्वादेः केवलान्वयित्वं च न
व्यापिति अन्यः ॥ औपाधिकधर्माणामिति ॥ इत्युक्तार्थवद्विधधर्माणां षट् (दृष्टि) यदाधानतिरेक-
वित्त्वर्थः ॥ ज्ञानः संबन्धेति ॥ परस्परसंबन्धेन विद्यमाना ज्ञातिरेकोक्तधर्मिणी स्वीकारात्,

१. इमं प्रतिपक्षेति । तद्व्याप्तिर्येव । वाचानाम् ।

आवाभ्यां षट्पदार्थनियमस्थानं गीकाराच्च वैशेषिकैरप्यौपाधिकधर्माणामभावे सामान्येऽत-
र्भाव इति वा उपाध्यनतिरेकेऽपि षटाद्येव कार्यं नत्वाकाशादीतिव्यवस्थित्यर्थं यस्मिन्पाधिना
संबंधो न तत्रैवौपाधिकधर्मात्यंताभाव इति वा स्वीकृतत्वेनानैकांत्यतादवस्थायाच्च ।

नच ज्ञेयत्वाद्यपि स्निग्धात्यंताभावप्रतियोगि अन्यथाऽऽस्ताभ्यादिति न व्यभिचार
इति वाच्यम् । सत्त्वादेरप्यसत्त्वाद्यनधिकरणत्वात्, सत्त्वादिरूपविशेषनिग्धात्यंताभावप्रतियोगि-
त्वसिद्ध्या सामान्यतः ससिद्धयुक्त्ययोगात्, हैलक्षणमिध्यात्ववृत्त्यत्वादिबहुभद्रप्रति-
पाद्यत्वादेरप्यनन्यधासिद्धधीबलेन स्ववृत्तित्वाच्च, अत्यंताभावप्रतियोगित्वे व्यभिचारस्य
दुर्भारत्वाच्च । नच शब्दबोधत्वाद्यपि निर्धर्मकात्मनिग्धात्यंताभावप्रतियोगि, आत्मशब्देनैव-
प्रतिपाद्यतया व्याघातात्, सत्त्वासत्त्वयोरपि तन्निग्धात्यंताभावप्रतियोगित्वेनार्थांतरत्वाच्च ।

अन्यथा षट्पदार्थनियमभङ्गप्रसङ्ग इति भाषः ॥ तथारव इति ॥ औपाधिकधर्माणा-
मुपाध्यनतिरेक इत्यर्थः । नन्वेवं षट्पदार्थनियमभङ्गप्रसङ्ग इत्यत आह ॥ आवाभ्यामिति ॥
षट्पदार्थनियमास्तीकृत्यतेऽपि व्यभिचारो दुर्भार इत्याह ॥ वैशेषिकैरपीति । अतर्भाव इति ॥
औपाधिकधर्माणामुपाध्यतिरेकत्वेऽपि न षट्पदार्थनियमभङ्गः । अभावे सामान्ये वाग्तर्भावात्
उच्यते च सामान्यं द्विविधं जातिरूपाधिभेदेति । नचानित्यघटितधर्माणामनित्यत्वेन नित्यत्वा-
दिपदघटिततल्लक्षणादुपपत्तिः । तस्य जात्यभिप्रायकत्वात् । तथाच ज्ञेयत्वादिकेवलान्वयि-
धर्माणां ज्ञानत्वाद्यतिरेकत्वेन तत्र व्यभिचार एवेति भाषः । अस्तु वा परस्परसंबन्धेन
विद्यमाना जातिरेवोपाधिरिति ज्ञानत्वमेव ज्ञेयत्वम् । तथापि तत्संबन्धघटकज्ञानस्य विषयविषयि-
भावसंबन्धेन सर्वत्र सर्वत्र तेन संबन्धेन न कुत्रापि ज्ञानत्वान्यन्ताभावः संभवति । यत्रोपाधि-
संबन्धो न तत्रौपाधिकधर्माणामन्यन्ताभाव इति स्वीकर्तव्यत्वात् । अन्यथा कार्यत्वस्यापि
कृतित्वपर्यवसितस्य घटाकाशादयोरभावत्वादिनोवेऽपि षटाद्येव कार्यं न त्वाकाशादीति व्यवस्था
न स्यादित्याह ॥ उपाध्यनतिरेकेऽपीति । सिद्धयुक्तयोगादिति ॥ अनिराध्यमिष्टयुक्त्य-
योगादित्यर्थः ।

अस्तु तर्हि तत्रैव व्यभिचारः । अन्ये त्वन्यन्ताभावप्रतियोगित्वव्यभिचारो दुर्भार इत्यर्थः ।
तर्हि सत्त्वादावेव साध्यप्रसिद्धिरित्यनुशासताह ॥ असद्वैलक्षणेति । अत्यन्ताभावप्रतियोगित्व-
इति ॥ अन्यन्ताभावप्रतियोगित्वमन्यन्ताभावप्रतियोगि न वा, आद्ये यन्निग्धात्यन्ताभावप्रतियोगि
तत्रैव व्यभिचारः । अन्ये त्वन्यन्ताभावप्रतियोगित्वे व्यभिचारो दुर्भार इत्यर्थः ॥ आत्मशब्द-
नैवेति ॥ तत्रात्मन इति शेषः ॥ अनैकान्त्यतादवस्थामिति ॥ वाग्यप्रतिपाद्यत्वादिभि-
नोयः ।

यदि च सर्वधर्मराहित्यश्रुत्याऽऽत्मनि सत्त्ववचदत्यंताभावोऽपि नेति नार्थांतरम्, तर्हि शब्दबोध्यत्वात्यंताभावोऽपि न तत्रेत्यनैकान्त्यतादवस्थम् ।

नच सत्त्वमसत्त्वानधिकरणानात्मनिष्ठात्यंताभावप्रतियोगि अनात्मनिष्ठात्यंताभाव-प्रतियोगित्वादसत्त्ववदिति प्रयोगाच्चात्मन्यर्थांतरमिति वाच्यम्, व्याघाताद्यनित्यसारात्, अत्यंताभावस्य प्रामाणिकत्वे अपसिद्धान्तस्याऽप्राामाणिकत्वे च सिद्धसाधनस्यापातात् । अयं च दोषः पूर्वत्रापि द्रष्टव्यः । कल्पितत्वमकल्पितत्वानधिकरणानात्मनिष्ठात्यंताभावप्रतियोगि अनात्मनिष्ठात्यंताभावप्रतियोगित्वादकल्पितत्ववदित्याभाससाम्याच्च, आत्मन इवानात्मनोऽपि मृत्त्वामस्वरुद्वित्येऽप्यनिर्वाच्यत्वाभावोपपत्त्याऽर्थांतरत्वाच्च, मिथ्यात्वे त्वद्वीत्या व्यभि-चाराच्च । तस्मादप्रसिद्धविशेषणत्वं दुर्बारम् ।

एतेन सत्क्यातिवादिनं प्रति असद्विलक्षणं विमतं सद्विलक्षणं बाध्यत्वात् शुक्ति-रजतत्वसंमर्गवत् इति, असत्क्यातिवादिनं च प्रति सद्विलक्षणं विमतमसद्विलक्षणम-परोक्षवीचिपयत्वात् षट्श्रुतिप्रयोगाच्चाप्रसिद्धविशेषणत्वादिकं पञ्चधर्मताबलाच्चानिर्वाच्य-मिद्विरिति नवीनोक्तं निरस्तम्, व्याघातवाधाद्यनित्यसारात् ॥

इत्यनिर्वाच्यत्वसाधकानुमानमंगः ॥ ६० ॥

आत्मनिष्ठात्वस्याभावप्रतियोगिभेदाद्यन्तरकारणाय अनात्मा(त्वा)धौ व्यभिचारकारणाय च साध्ये हेतौ आनात्मनिष्ठपक्षम् । व्याघाताद्यनित्यसारात् इत्यत्र व्याघातदीत्यादिपदेन स्वसंज्ञा-मकत्वेनाद्यान्तर-परिच्छेदः ॥ अपसिद्धान्तः स्वादिति ॥ अद्वैतहानेरिति भावः ॥ पूर्वत्रापीति ॥ सामान्यतो-ऽनिर्वाच्यत्वसाधकानुमानवधेऽपीत्यर्थः । सत्त्वमसत्त्वानधिकरणनिष्ठं धर्मत्वादित्यनुमाने सिद्धात्सोक्तमप्यथेन दृष्टवान्तरम्वह ॥ मिथ्यात्वोक्तं । त्वद्वीत्येति ॥ सिद्धान्ते मिथ्यात्वस्या-सम्भवश्रुतिव्येनोक्तस्यैवस्यापि सत्त्ववदिति भावः ॥ सत्क्यातिवादिनं प्रतीति ॥ असत्क्याति-वादिनं अत्यसद्विलक्षणमिति पक्षनिर्देशयोगवदिति भावः । आकाशे वायुकारणाय विमतमिति । शुक्तिरूप्यादिकमित्यर्थः । अत्यंते वायुकारणात् ॥ विमतमिति ॥ स्वयमेनासति व्यभिचार-कारणायात् ॥ अपरोक्षेति । व्याघातवाधाद्यनित्यसारादिति ॥ स्वहो व्याघातः । अत्येव रजनं प्रचभादिति अत्यंते च प्रचक्रानुमाने पूर्ववसितसाध्यस्य वाधः । द्वितीयानुमाने तु केवल-साध्यत्वमिति । अत्रापि स्वयमेव निर्वर्धकत्ववत् सत्त्वव्येनाप्युपपत्तिरित्युक्ताद्यन्तरपरिग्रहः ॥

॥ इत्यनिर्वाच्यत्वसाधकानुमानमङ्गः ॥ ६० ॥

अथानिर्वाच्यसाधकख्यातिबाधान्यथानुपपत्तिभङ्गः ॥ ६१ ॥

अर्थापत्तावपि सत्वेन बाध्येतेत्यत्र किमिदं सत्, सत्ताजातिमद्वा अर्थक्रियाकारि वा अबाध्यं वा अबाध्यत्वावच्छेदकावच्छिन्नं वा प्रामाणिकं वा । नाद्यद्वितीयौ, त्वन्मते प्रपञ्चे व्यभिचारात्, व्यवहारदशायां न बाध्येतेत्यापादने च “नेह नाने” तिबाधेन जगतोऽ-निर्वाच्यत्वासिद्धेः, व्यवहारदशायामेव जगति यौक्तिकादिबाधस्य दर्शनाच्च प्रत्यक्षबाधस्य च परोक्षाध्यस्ते अपरोक्षाध्यस्ते नभोनैल्यादौ चाभावात् सत्तादिराहित्येऽपि ब्रह्मवद-निर्वाच्यत्वाभावोपपत्तेश्च, व्यवहारदशायां बाध्यस्यापि रूप्यस्याद्वैतवत्पारमार्थिकत्वोपपत्तेश्च ।

अथानिर्वाच्यसाधकख्यातिबाधान्यथानुपपत्तिभङ्गः ॥ ६१ ॥

ननुकरीत्यानुमानस्य प्रमाणत्वास्मत्त्वेऽप्यर्थापत्तिरनिर्वाच्यनीये प्रमाणं स्यादित्यादांश्च तत्रापि दूषणं वक्तुमर्थापत्तिमूलव्याप्तिग्रहोपपत्तिकर्तृशरीरप्रविष्टसत्त्वव्याप्यं पृच्छति ॥ अर्था-पत्तावपीति ॥ प्रमाणविशेषाबाध्यत्वं बाध्यविशेषेऽप्यस्तीत्याह ॥ अबाध्यतेति ॥ न बाध्येते-त्यत्रापि सर्वदा बाधाभावो वा व्यावहारिकदशायां बाधाभावो वा । नाद्य इत्याह ॥ त्वन्मत इति ॥ परसामान्यत्वेनाभ्युपगत्सत्ताजातिमत्तः अर्थक्रियाकारिणश्च प्रपञ्चस्य त्वया ज्ञाननिवर्त्यः-रूपबाध्यत्वाभ्युपगमादिति भावः । ननु प्रपञ्चस्य ज्ञानेन निवृत्तिलक्षणबाधस्य कदाचित्संभवेऽपि व्यवहारदशायां तदभावात्तदशायां न बाध्येतेत्यापादशरीरसंकोचे नोक्तव्यभिचार इत्यत आह ॥ व्यवहारदशायामिति ॥ तथाच व्यवहारदशायां तच्छ्रुतिजन्यज्ञानेन जगतो निवृत्तिलक्षण-बाधादर्शनात् तदशायां बाध्येत चेति तर्कस्य विपर्यये पर्यवसानाभावेनाभासत्वापत्तेरिति भावः । ननु व्यवहारदशायां(न)बाध्येतेत्यत्र बाधशब्देन विपरीतप्रमादपबाध एव विवक्षितः । एवं च भुत्वा दशानीमेव तादृशाधो जायत इति न तर्कस्याभासत्वमित्यत आह ॥ व्यवहारदशायामेवेति ॥ तथाचोक्तव्यभिचारः तदवस्थ इति भावः । ननु व्यवहारदशायां विपरीतप्रमादपबाधः प्रात्यक्षिक एवेह विवक्षितः । ज्ञानो नोक्तव्यभिचार इत्यत आह ॥ प्रत्यक्षबाधश्च चेति । परोक्षाध्यस्त इति ॥ कूटलिङ्गशास्त्राभासजन्याभ्यासगोचर इत्यर्थः ।

नभोनैल्यादावित्यादिपदेन चन्द्रप्रादेशिकन्यादिपरिग्रहः । तथाच तदर्थे विपर्यये पर्य-वसानास्मत्त्वादाभासत्वमिति भावः । किञ्चोक्तार्थापत्त्या कत्यादेः स्वत्वास्मत्त्वं रूपमहित्य सिद्धावपि नानिर्वाच्यसिद्धिः । ब्रह्मवत्सत्त्वत्वेनाभ्युपगमेतित्याह ॥ मतादिति ॥ किञ्च व्यव-हारदशायां बाध्यत्वं न स्वत्वादिराहित्योपपादकं व्यभिचारादित्याह ॥ व्यवहारदशायामिति ।

न तृतीयः, यद्वाच्यं तद्वाच्यमिति साध्यावैशिष्ट्यात्, व्यवहारस्यापाद्यत्वे च बाध्यत्वेनैवा-
सद्यावृत्तेरपि सिद्धया शेषवैयर्थ्यात् । अत एव न चतुर्थः, प्रामाणिकत्वादप्यस्य तदव-
च्छेदकस्याभावात् । न पंचमः, बाध्यस्यापि बाध्यत्वाकारेण प्रामाणिकत्वात् सत्त्वेन
प्रामाणिकत्वविवक्षायामात्माश्रयापातात् । मानंतराप्रामाण्यं तत्त्वावेदकभुतिवैयर्थ्येन प्रामाणि-
कस्य ब्रह्मनिर्विशेषत्वादेरपि त्वन्मते ब्रह्मान्यत्वेन बाध्यत्वेन व्यभिचारात्, अवाप्ये
अविद्यादिमाधकनया स्वतःप्रकाशमाने चिन्मात्रे वैयर्थ्येन प्रमाणाप्रवृत्त्या प्रामाणिकत्वस्य
बाध्यत्वेनैव व्याप्तत्वात्, रूप्यादिबाधकस्यातत्त्वावेदकत्वेन तदप्रामाणिकतानापादकत्वात् ।
अतस्त्वावेदकव्यावहारिकप्रमाणबाधितस्यापि रूप्यादेरद्वैतबलत्वात् प्रामाण्यप्रयुक्तपारमार्थि-
कत्वोपपत्तेः । नचास्य तत्त्वावेदकाद्वैतभुतिबाधः, तस्याः भेदभुतिवत् प्रत्यक्षप्राप्तव्यावहारि-
करूप्यनिषेधानुवादिनोपपत्तेः ।

व्यवहारस्येति ॥ इवमाच्यमिति व्यवहारस्येत्यर्थः ॥ असद्व्यावृत्तेरपीति ॥ त्वन्मते सत एव
अस्तोऽपि बाधानभ्युक्तप्राप्तिपर्यये पूर्ववसानलम्ब्यबाध्यत्वेनैवासद्यावृत्तेरपि सिद्धत्वात् । अस्त्येव
प्रतीयेतेत्येतस्य वैयर्थ्याज्ज्ञानमिति भावः ॥ अतएवेति ॥ शेषवैयर्थ्यावैयर्थ्यः ॥ प्रामाणि-
कत्वादप्यस्येति ॥ प्रामाणिकत्वस्य च पञ्चमस्तोष्यब्रह्मत्ववैयर्थ्येन दुष्टत्वमिति भावः ॥ व्यभिचारा-
वेति ॥ अवाप्यः शेषवैयर्थ्यदोषानुकरित्यर्थः । किञ्च अत्र प्रामाणिकं तद्वाच्यं यथा
अस्त्येव प्रामाणिकत्वात् बाध्यत्वयोरेव व्याप्तिर्वर्तते तदभावरूपयोः प्रामाणिकत्वबाध्यत्वयोरेव
व्याप्तिरप्यस्त्युक्तव्याप्तिर्विच्छेदत्वात् ॥ अवाप्य इति ॥ रूप्यादिबाधकत्वेति ॥ अधिकरणे
अभावरूप्यं प्रामाणिकत्वान्तरेण तत्प्रतिषेधोक्तिनोऽप्रामाणिकत्वात् उपपत्तेरिति भावः ।

तन्मात्रप्रमाणस्य (प्रामाण्यस्य) तत्त्वावेदकत्वाभावेऽपि व्यावहारिकप्रामाण्यस्तु बाधप्रति-
षेधोक्तोऽप्रामाणिकत्वमिदं वाद ॥ अतत्त्वावेदकेति ॥ यद्यं प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वच्छेदेन व्याव-
हारिकप्रमाणकचित्तस्यापि अद्वैतस्य पारमार्थिकत्वं, एवं तादृशप्रामाण्यकचित्तस्यापि रूप्यस्य
तन्मात्रप्रामाण्यस्य स्वतस्त्वच्छेदेन पारमार्थिकत्वं किं न व्याधित्यर्थः ॥ अस्वेति ॥ शुक्तिरूप्यस्ये-
त्यर्थः ॥ अद्वैतभुतिशेष इति ॥ तत्त्वः अस्त्यतिरिक्तसकलनिषेधकत्वाविति भावः ॥ तस्या-
इति ॥ यद्यं केवधुतिः अस्त्यप्रामाण्यव्यावहारिकत्वेवानुवादिनी एवमद्वैतभुतेरपि प्रत्यक्षप्राप्ते-
कार्याऽपि अस्त्यव्यावहारिको रूप्यनिषेधः (इति) तदनुवादिनोपपत्तेरित्यर्थः ॥ अतएवेति ॥ अस्त्येवं च
तन्मात्रवदितवैयर्थ्येन न तत्त्ववैयर्थ्योक्तदूषणावकाश इत्युच्यते ॥ इद्वेति ॥ अस्त्येव बाधेतेत्येत्यर्थः ।

एतेनासत एव विलक्षणमिह सद्विवक्षितमिति केनचिदुक्तं निरस्तम् । अवधारणस्य सदसद्विलक्षणं नचेदित्यर्थकत्वेन प्रतियोग्यप्रसिद्धयापादकासिद्धेः, बाधेनैवानिर्वाच्यत्व-सिद्धया ख्यात्युक्त्ययोगाच्च । सदसद्विलक्षणं न चेदित्यत्र सत्किं विवक्षितमिति पूर्वविकल्प-प्रसरेण घट्टकुटीप्रभातवृक्षांतापाताच्च । एवं न बाधयेत्यत्र बाधः किं ज्ञानेन निवृत्तिः प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिकनिषेधो वा, नोभयमपि, मिथ्यात्वभङ्गे उक्तरीत्या आद्ये इष्टापत्ते-द्वितीये असद्विलक्षणत्वपक्षे बाध्यते चेति विपर्ययापर्यवसानात् ।

एवमसचेदित्यत्रासत् किं सत्तादिहीनं बाध्यं वा निरुपाख्यं वा निरुपाख्यत्वाव-च्छेदकावच्छिन्नं वा निस्स्वरूपं वा । नायः, सत्तादिहीनस्यात्मादेः प्रतीत्या व्यभिचारा-मूपादौ तस्मादसन्न भवतीति विपर्ययापर्यवसानाच्च । अत एव न द्वितीयः । न तृतीयः । निरुपाख्यं चेन्न ख्यायेतेति साध्यावैशिष्ट्यात् । न चतुर्थः । निस्स्वरूपत्वाद्यन्यस्य तस्या-भावादसत एव ख्यात्यङ्गीकारेणापादकासिद्धेश्च । न पंचमः । पारमार्थिकत्वाकारेण

एतेनेत्युक्तहेतुं विवृणोति ॥ अवधारणस्येति ॥ यद्यप्यसत एवेत्यवधारणस्य सद्विलक्षणं न चेदित्यर्थकत्वमपि संभवति । तथापि पूर्वपक्षिणैव स्वविकल्पोक्तदूषणाभिधानात् तत्त्वर्थकत्वा-नाशयणात् तस्य सदसद्विलक्षणं न चेदित्यर्थकत्वेनेत्युक्तिरिति ध्येयम् ॥ प्रतियोग्यप्रसिद्धयेति ॥ सदसद्विलक्षणस्य वस्तुनोऽप्याप्यसिद्धेरिति भावः । बाधेनैवानेत्यवधारणलब्धसद्विलक्षणस्याभावात्स्यैव बाध्यत्वापादकत्वेन बाधस्यैव सदसद्विलक्षणरूपानिर्वाच्यत्वसाधकत्वावित्यर्थः । त्वमते प्रपञ्चे व्यभिचारादित्यादिना वृष्टिमपि बाधं दूषणान्तराभिधितस्या पुनः पृच्छति ॥ एवमिति ॥ मिथ्यात्वभङ्ग इति ॥ स्वरूपेण त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगिनो नृगुणादिवत् निस्स्वरूपत्वेन ज्ञानेन निवृत्त्ययोगविति मिथ्यात्वभङ्गोक्तरीत्येत्यर्थः ॥ द्वितीय इति ॥ परेण शुक्लौ रूप्योत्पत्त्यङ्गी-कारेण तत्र तस्य त्रैकालिकनिषेधायोगात् विपर्यये पर्यवसानं न स्यादित्यर्थः ॥ सत्तादिहीन-मिति ॥ अत्रादिपदेनार्थक्रियाकारित्वपरिग्रहः । आत्मादेरित्यादिपदावस्यपरिग्रहः ॥ विपर्यये-पर्यवसानादिति ॥ शुक्तिरजनावैः स्ववद्विशून्यत्वादिति भावः ॥ अत एवेति ॥ विपर्ययापर्यव-सानादेवेत्यर्थः ॥ साध्यावैशिष्ट्यादिति ॥ प्रतीत्युपाख्याताव्यप्योपेकार्थकत्वादिति भावः ।

न च निरुपाख्यत्वं शब्दाप्रतिपाद्यत्वं विवक्षितमिति न साध्यावैशिष्ट्यादिति बाध्यम् । सर्वस्यापि शब्दाप्रतिपाद्यतया आपादकाप्रसिद्धेः ॥ निस्स्वरूपत्वाद्यन्यभवेति ॥ तथाच पञ्चमपक्षान्त-र्भाव इति भावः ॥ अमृत एवेति ॥ शुक्तिरूप्यादेरिति शेषः ॥ न विपर्यये पर्यवसानमिति ॥

त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वस्य निर्धर्मके ब्रह्मण्यपि सत्त्वेनानिर्वाच्यस्य स्वरूपेण तत्रति-
योगित्वे वाच्ये शुद्धमृगादेरपीतोऽन्यस्य निस्स्वरूपत्वस्याभावेन तस्मादसम्भभवतीतिविपर्यया
पर्यवमानात् । किंचासत्त्वं यदि सत्त्वाभावतद्व्याप्यान्यतरत्तर्हनिर्वाच्यस्यातो न विपर्यये
पर्यवसानं, अन्यथेदृष्टापत्तिः । एवं न प्रतीयेतेत्यत्र किं प्रतीतिमात्रं विवक्षितं सत्त्वेन प्रतीतिर्वा
अपरोक्षप्रतीतिर्वा सत्त्वेनापरोक्षप्रतीतिर्वा । नायः । असतोऽप्रतीतावसद्वैलक्षण्यज्ञानायोगात् ।
असत्प्रतीतिनिर्गतानुपपत्तेः, असत्यदत्तानर्थक्यत्वे प्रयुक्तपदानां संभूयकारित्वेनासम्भ-
वप्रतीयत इति वाक्यस्यावबोधकत्वापाताच्च, असतोऽसत्त्वेनाप्रतीतावसद्व्यवहारानुपपत्तेः । तदुक्तम्

“असद्वैलक्षण्यज्ञानै ज्ञातव्यमसदेव हि ।

तस्मादसत्प्रतीतिश्च कथं तेन निवार्यते” इति ।

द्वितीयेऽपि सा किं प्रभारूपा निषिध्यते अमरूपा वा । नायः । इष्टापत्तेः । न द्वितीयः
उक्तान्वायेनामतः प्रतीतिसिद्धौ सतोऽसत्त्वेनेवाकूप्यस्य च रूप्यत्वेनेव आंतिवादेवास्तः

तस्माच्च सत्त्वाभाववदिति विपर्यये पर्यवसानस्य सत्त्वविधिपर्यवसत्त्वत्वादिति भावः ॥ अन्यथेदिति ॥
सत्त्वाभावतद्व्याप्याभ्यामिति शेषः ॥ इष्टापत्तिरिति ॥ तावदासत्त्वपक्षित्य (रूप) विपर्यये पर्य-
वसानस्यासद्व्यभिमानसत्त्वाविरोधित्वादिति भावः ॥ ज्ञानायोगादिति ॥ ताज्ज्ञानस्य प्रतियोगि-
ज्ञानाधीनत्वादिति भावः । असत्प्रतीतिविषयनिर्वाच्यप्रतीतिनिर्वाच्यस्य विषयप्रतीतिं विनायोगादिति
भावः ॥

किञ्च यद्यस्तः प्रतीतिमात्रविषयत्वे स्फुटस्यावबोधकत्वात् वा तत्त्वमभिध्यातृत्ववाच्यस्यापि
अवबोधकत्वं स्यादित्याह ॥ अमृत्यदस्येति ॥ व्यवहारान्वाधानुपपत्त्यस्यतः प्रतीतिविषयत्वं साधयति
॥ प्रयत्न इति ॥ असत्त्वेनेत्युक्तिस्तु वस्तुतोऽसत्त्वप्रकारकप्रतीतिरेव तद्व्यवहारहेतुरिति
वस्तुतत्त्वमभिधेयं । बह्वा यद्यसतोऽसत्त्वापराधेन प्रतीत्यविषयत्वं तर्हि तद्व्यवहारोऽपि न
स्यात् । व्यवहारस्य व्यवहर्तव्यज्ञानसाध्यत्वादित्यभिधेयत्वाह ॥ असत् इति ॥ अथवा असत्तः
प्रतीतिविषयकस्य प्रयुक्ततायास्तत्त्वप्रकारकप्रतीतिविषयकमनुपपद्यत इति ॥ असत् इति । उक्तः या-
वेनेति ॥ असत्तत्त्वप्रकारकस्यैवमस्त्यप्रतीतेरावबोधकत्वात्पुनः कस्यावेत्येवार्थः ॥ आनिर्वादेवेति ॥
असति सत्त्वप्रकारकज्ञानस्य अवबोधेनास्तत्त्वोत्पत्तेन न आवबोधिष्येतद्विरुद्धमिति भावः ॥ नम्यसति
सत्त्वप्रकारकज्ञानस्य एव तत्त्व अवबोधेनोक्तविरोधावकाशः । तदेव तु न संभवति । सामग्री-
विरुद्धान्वाच्यत्वाह ॥ वेनेति ॥

सत्त्वेन प्रतीत्युपपत्तेः । तदुक्तम् “असतः सत्त्वप्रतीतिः सतोऽसत्त्वप्रतीतिरित्यन्यथाप्रतीतेरेव
 प्रातिवत्वात्” इति । येन पुंसा शशभृङ्गाभावो न निश्चितः तस्य शशभृङ्गमस्तीति वाक्याभासा-
 ज्ञानोत्पत्तेश्च । न ह्यत्र “षट्पथ” इत्यादिनिरर्थकेष्विव पदार्थधीरेव वा “कुंडमजाजिनम्”
 इत्याद्यपार्थकेष्विवान्वयधीर्वा नास्ति । विपरीतबोधकेषु योग्यताभावेऽपि अयोग्यत्वज्ञाना-
 भावमात्रेण योग्यताभ्रमेण वा आकांक्षासिद्धिभिर्भ्यां ज्ञानोत्पत्तेरनुभवात् । अन्यथा प्रवृत्त्या-
 देरयोगात् । योग्यताहीनाद्वाक्याज्ज्ञानानुत्पत्तौ च तद्धीनात्प्रतिवादिवाक्याद्धीरेव न
 स्यादिति कथा बधिरकलहः स्यात् ।

ननु शशभृङ्गादिशब्दाद्विकल्पमात्रमेव जायते । उक्तं हि योगसूत्रे “शब्दज्ञानानुपाती
 वस्तुशून्यो विकल्प” इतीति चेन्न । विकल्पस्येच्छादिवज्ज्ञानान्यवृत्त्यंतरत्वेऽनुभवविरोधात्,
 प्रवृत्त्ययोगाच्च । नहि शशभृङ्गस्यासत्त्वाज्ञानदशायां तदस्तिवज्ञानस्य गोभृङ्गास्तिवज्ञाना-
 न्मात्रयापि विशेषोऽनुभूयते । असति वृत्त्यंतरवज्ज्ञानस्यैवोपपत्तेश्च । अन्यथा शुक्तिरूप्या-
 देरपि विकल्पमात्रं न तु प्रतीतिरिति स्यात् । विकल्पस्य ज्ञानविशेषत्वे त्विष्टापत्तिः । वस्तुशून्य

ननु योग्यताया अपि शाब्दज्ञानसहकारित्वात्कथं तत्भावे वाक्यमपि बोधकमियत आह
 ॥ विपरीतबोधकेष्विति ॥ तथाच यत्संशयव्यतिरेकनिश्चयी यत्र प्रतिबन्धकौ तत्सिद्ध्यस्तत्तेनु-
 रिति ध्यामिषत्वाद्योग्यताज्ञानमेव हेतुः, न तु स्वरूपसती योग्यतेति भावः । स्वरूपसद्योग्य-
 ताया एव हेतुत्वे वाचकमाह ॥ योग्यताहीनादिति ॥ न च प्रतिवादिवाक्यगतपदैः पदार्थापत्ति
 (तेः फ) तां मानस एव संसर्गबोधो ननु शाब्दः योग्यताव्यतिरेकनिश्चयात् । अत एव चिन्ता-
 म्नाशुक्तम् । ‘तेन मानान्तरमुत्थाप्यत’ इति, इति वाच्यम् । आहार्यमानससंसर्गबोधवत् चित्तोवा-
 द्दर्शनस्यानाह्वयनिरूपाधिकभ्रममात्राहेतुत्ववत्, अनाहार्यशाब्दबोध एव योग्यताज्ञानस्यापि हेतुः चेन
 प्रतिवादिवाक्यस्यापि आहार्यधी (हेतुत्व) संभवात् । अन्यथा सर्वत्र पदार्थापत्तिरिति मानस एव
 संसर्गबोध इति शाब्द (त्वे) स्य प्रमाणान्तरत्वोच्छेद इति ॥ शब्दज्ञानानुपातीति ॥ शब्दध्वन्या-
 नन्तरतोत्पत्तिक इत्यर्थः ।

ननु विकल्पो नाम ज्ञानान्यवृत्त्यन्तरं ज्ञानं वेति विकल्प्यायं निगद ॥ विकल्पस्येति ।
 अनुभवविरोधादिति ॥ आनामीत्यनुभवविरोधादित्यर्थः ॥ अन्यथेति ॥ भवति यद्यवृत्त्यन्त-
 रभवसिद्धज्ञानत्वपरित्याग इत्यर्थः । द्वितीयं निगद ॥ विकल्पस्येति । व्यवहाराणुपपत्तिर्भेति ॥

इति च कोऽर्थः । किं किमप्यनुष्ठितमिति, असदेवोष्ठितमिति वा । आद्ये अनुभवविरोधः
व्यवहारानुपपत्तिश्च । न ह्ययं घटादिबक्तिमप्यनुष्ठितमनुभूयते । द्वितीये सिद्धं नः
समीहितम् । नचेषमपि धीरनिर्वाच्यविषया । निस्स्वरूपस्य श्रुष्टमृगादेरप्यनिर्वाच्यत्वे हि
रूप्यादेः कुतो वैलक्षण्यमाशास्यते । निरुपाख्यादिति चेन्न तस्य दुर्बोधत्वादित्युक्तत्वात्,
तारुणादौलक्षण्यस्येष्टत्वाच्च । “अत्यन्तासत्यपि ज्ञानमर्थे शब्दः करोति हि” इति, त्वन्मतेऽपि
तत्राप्यस्तत्वास्तित्वत्वानिर्वाच्यत्वेऽपि श्रुष्टशृंगममदितिवाक्य इव श्रुष्टशृंगमस्तीतिवाक्ये
श्रुष्टशृंगशब्देनामत एव प्रतीतेश्च । “तद्वैकत्रादुरसदेवेदमप्रजामीत्” इतिश्रुत्याऽप्यसतः
सत्त्वप्रतीतेश्च ।

एतेन श्रुष्टशृंगशब्दो निश्चितानन्वयत्वादपार्षक इति चिन्तामप्युक्तं निरस्तम् ।
अपार्षकशब्देनाप्रत्यायकोक्ताबनन्वयानिश्चयद्वयायां प्रवृत्तिपर्यंतप्रतीत्यनुभवविरोधात्, तेना-
त्यंतिकनिषेधयोग्याप्रतीतौ असच्छ्रुष्टशृंगमित्यादौ समभिध्याहृतत्वासत्यदख्यानन्वयापाताच्च ।
अमत्प्रत्यायकत्वोक्तौ चेष्टापत्तेः । एतेनैव श्रुष्टशृंगादिशब्दानां संगतिग्रहणासंभवादबोधक-
तेत्वान्मतत्वविषेकोक्तं निरस्तम् । यौगिकशब्दानामवयवसंगत्यतिरेकेण पृथक्संगत्यनपेक्ष
तया मतो बाऽमतो बाऽर्थस्य बोधनसंभवात् । एतेनैव श्रुष्टशृंगशब्दस्य शृष्टेः शृंगाभावोऽर्थ
इति वार्तिकोक्तं निरस्तम् । तत्र तस्याशङ्केः, नास्तीत्यस्य पौनरुक्त्यापाताच्च । न तृतीयः, यद-

तद्यवधारण्य तद्विषयकज्ञानसाध्यत्वादिति भावः । अनुभवविरोधमुपपादयति ॥ नद्वयमिति ॥
श्रुष्टशृंगादिवाक्यश्रुत्यग्रन्थ इत्यर्थः ॥ तारुणादिति ॥ सर्वथा दुर्बोधमित्यर्थः । असतः
सत्त्वप्रकारकप्रतीतिविषयत्वं भुत्तिसिद्धमपीत्याह ॥ तद्वैक इति ॥ तेनेति ॥ श्रुष्टशृंगशब्देनेत्यर्थः ।
॥ यौगिकशब्दानामिति ॥ अकल्पितुच्छादिशब्दानां तु श्रुष्टविधानादिशब्दानां वाक्यार्थ-
विषयोपस्थितेः शक्तिः, यच्च दुःखेन संश्लिष्टमित्यादिवाक्यात् वाक्यार्थविषयोपस्थितेः
स्वर्गादिपरम्परेति इत्यन्वयः । श्रुष्टशृंगशब्दस्य श्रुष्टविषयकश्रुष्टशृंगभावे शक्तिर्लक्षणा चेति
चिकित्स्य प्रमाणाभावादित्यभिप्रेत्याह ॥ तत्रेति ॥ अवयवसाधारकदृष्ट्येव द्वितीयं निराह
॥ नाम्नाऽन्यस्वेति । न तृतीय इति ॥ अकरोत्प्रतीतिरिति तृतीयः पक्षः इत्यर्थः ॥ न प्रतीयत
इति ॥ नाकरोत्प्रतीतिरिति तृतीयः पक्षः इत्यर्थः ॥ इत्युक्तत्वावयवभावादिति ॥ अनुमित्यादिरुपपत्त्यानि-
श्चयस्य तारुणादौलक्षणावांतरसापेक्षत्वेनावयवत्वात्वात् प्रत्यक्षत्वे अकरोत् प्रतीतिरिति तद्विषयत्वेन

सत् तन्न प्रतीयत इति व्याप्तिज्ञानस्य प्रत्यक्षतावश्यभावात्, शशशृंगद्यत्यंताभावस्याप्रत्यक्षत्वा-
पातेनासतोऽसत्त्वासिद्धेश्च । न चतुर्थः, भ्रांतित्वादेव तदुपपत्तेः । सन्मात्राविषयकं अपरोक्ष-
ज्ञानमपरोक्षभ्रमो वा असद्विषयकः सत्त्वानधिकरणविषयकत्वादसद्विषयकपरोक्षज्ञानवदित्या-
द्यनुमानैरप्यसतोऽपरोक्षप्रतीतिसिद्धेश्च ।

नन्वसतोऽपरोक्षवीक्षेत् शशशृंगादेरपि सा स्यात् । न चासद्विशेषस्य सा, सविशेषत्वे
असत्त्वायोगादिति चेन्न, दुष्टेन्द्रियस्य रूप्यसंस्कारसाच्चिद्यत् शशशृंगादिसंस्कारसाच्चिद्या-
भावात्, असतः सत्यादसत्त्वरूपेण सद्रूपलक्षण्यरूपेणापरोक्षप्रतीत्यविषयत्वरूपेण नृशृंग-
शशशृंगादीनामेवान्योन्यं नृशृंगादिशब्दैरेव परोक्षप्रतीतिव्यवहारविषयत्वरूपेण शशशृंगस्यैव
कदाचिदेव परोक्षप्रतीतिविषयत्वरूपेण च विशेषेणैवानेनापि बौद्धेन सत्त्वानपेक्षेण विशेषेणा-
सत्त्वान्याघाताच्च ।

अभिचार इति भावः ॥ अप्रत्यक्षत्वापातेनेति ॥ संसर्गाभावप्रत्यक्षे प्रतियोगिगोप्यत्वस्य
तत्रत्वादिति भावः ॥ असत्त्वा(सत्त्वा)सिद्धेश्चेति ।

न चानुमित्या दाराष्ट्रंगाभाषासिद्धावप्यसत्त्वसिद्धिरविकलेति वाच्यम् । अनुमानस्या-
प्युक्तविधया प्रत्यक्षस्यासिद्धानमूलत्वेनाभावस्याप्रत्यक्षत्वे तद्वदितव्यात्तेषु श्रेष्ठत्वादिति भावः ।
सत्त्वेनापरोक्ष(सत्त्व)प्रतीतिरित्यत्रापि प्रमा निविध्यते भ्रमो वा । नाद्यः । इष्टापत्तेरित्याद्यं निरस्य
द्वितीयं निराचष्टे ॥ भ्रांतित्वादेवेति ॥ असतः सत्त्वप्रकारकप्रतीतिविषयत्वं तत्प्रतीतेर्भ्रमत्वे-
नाप्युपपन्नमिति न तेनासद्रूपलक्षण्यसिद्धिरिति भावः ॥ सन्मात्राविषयकमिति ॥ अर्थक्रिया-
कारिमात्राविषयकमित्यर्थः । एतच्च घटाद्यपरोक्षभावे बाधवारणाय । असद्विषयकपरोक्षज्ञानांशे
सिद्धसाधनवारणायापरोक्षज्ञानमिति ॥ इत्याद्यनुमानैरिति ॥ अपरोक्षभ्रमोऽसद्विषयकः दशा-
ष्टगमस्तीति वाच्यजन्यभ्रमवत्, अपरोक्षत्वं असद्विषयकज्ञानवृत्तिं सन्मात्राविषयकवृत्तिः स्यात् अस-
द्विषयकज्ञानत्ववदित्याद्यनुमानैरित्यर्थः ॥ शशशृंगादेरिति ॥ तथाच सामान्यभाषायां तस्य
प्रत्यक्षत्वमिति भावः । अस्तु वा सद्रिणेरर्थेवापरोक्षत्वम् । न खल्वसत्त्वस्याघातः ।
धर्मिसत्त्वनिरपेक्षविशेषाणां असत्त्वाध्याघातकत्वादित्याह ॥ असतः सत्यादिति ॥ बौद्धेन ॥
बुद्धिकल्पितेन ॥ सत्त्वानपेक्षेणेति ॥ धर्मिसत्त्वानपेक्षेणेत्यर्थः ॥ तादिति ॥ परोक्षप्रतीति
विषयत्वादिकमित्यर्थः ॥ अन्यथेति ॥ असतः सत्त्वप्रकारकप्रतीत्यविषयत्वं इत्यर्थः ॥ सा धानस्या-
दिति ॥ सत्त्वप्रकारकधोर्न स्यात् । नुत्यन्यायतया स्वःस्वरेण सद्रिण्यक्षणादप्यपि तद्विषयकत्व-
प्रयोजकत्वादित्यर्थः ।

एतेन सर्वसामर्थ्यहीनत्वात् सता ज्ञानेनासंबन्धाद्विषयत्वरूपधर्मानाश्रयत्वात्
 भानि ज्ञान इति कर्तृत्वकर्मत्वाद्ययोगाच्च नापरोक्षधीरिति निरस्तम् । अतीतादेः स्मृत्यनु-
 मित्यादिकं प्रति विषयत्वादिवदसतोऽसद्वैलक्षण्यं प्रति प्रतियोगित्ववग्रहवारं परोक्षज्ञानं च
 प्रति विषयत्वकर्तृत्वकर्तृत्वादिवदपरोक्षप्रतीत्यविषयत्वरूपसाध्यवत् सर्वसामर्थ्यवैधुर्यरूप-
 साधनवशापरोक्षप्रांतिविषयत्वस्याप्युपपत्तेः । यदि तत्रानुमित्यादावेव तद्विषयकत्वं न
 त्वतीतादी विषयत्वम्, तर्हीहापि तथास्तु, तत्सन्धानपेक्षं चेदिदमपि तथा, नहि सत्त्वेन प्रांतिः
 सत्त्वसापेक्षा, अन्यथा सद्वैलक्षण्येऽपि सा न स्यात्, संबन्धादावसद्वैलक्षण्यादपि लाघवेन
 सत्त्वस्यैव तंत्रत्वात्, दुष्टाच्छब्दादसति सत्त्वे परोक्षप्रांतिवदुष्टादिद्रियात् सत्त्वेनापरोक्षप्रांत्युप-
 पत्तौ परोक्षप्रतीतिर्वाकारेणापरोक्षप्रतीतिनिषेधे विशेषहेत्वभावाच्च ।

एतेन प्रवृत्तिविषयत्वान्यथानुपपत्त्या अपद्वैलक्षण्यसिद्धिरिति निरस्तम् । इदमंशस्या-
 मद्भ्यात्मना प्रतीतत्वमात्रेण तदर्थिप्रवृत्तिविषयत्वोपपत्तेः । नचापरोक्षज्ञानस्यार्थेनेन्द्रिय-
 मभिकर्षणं च अन्यत्वादसतस्य हेतुत्वमभिकर्षणयोगाद्यापरोक्षधीरिति वाच्यम् । अपरोक्ष-
 प्रमाया एवाद्यादिजन्यत्वाद्भ्युपसंस्कारसचिवस्य दुष्टेन्द्रियस्याधिष्ठानमभिकर्षादेवाधिष्ठानस्या-
 मद्रजतात्मना प्रतीत्युपपत्तेश्च, अन्यथाऽनिर्वाच्यपक्षेऽप्ययं दोषः स्यात् । न हि धीमात्रशरीरं
 रूप्यं स्वज्ञानान्ध्रमागति ।

किंचानिदंरूपे प्रातिभासिके च रूप्ये यदिदत्तं यच्च व्यावहारिकत्वं भाति तदुभयं
 न तावन् मन्, नाप्यनिर्वाच्यम्, तथान्वे हि तस्यामद्वैलक्षण्यार्थे प्रातिभासिकसम्भाय च

ननु संबन्धे प्रतीतिविषयत्वे चासद्वैलक्षण्यमेव तत्रमिति नोक्तमतीतिविरोध इत्यादांश्याह
 ॥ संबन्धादाविति । असद्वैलक्षण्यमिद्विरिति ॥ नन्वेवमंशास्यैव प्रवृत्तिविषयत्वसंभवाच्च तत्सिद्धि-
 रिति वाच्यम् । रज्ज्मात्रिकस्य तस्य रज्ज्मात्रप्रवृत्तिविषयत्वेऽपि प्रसंगमिति भावः ॥ इदमं-
 शस्येति ॥ तत्त्वार्थप्रवृत्तिविषयत्वे तद्विषयत्वेन प्रतीतत्वं तंत्रम् । ननु तत्र विषयस्य सत्त्वमपि,
 इदमंशं च रज्ज्मात्रेण व्याप्यमानत्वाच्च प्रवृत्तिविरोधीति भावः । जन्तुसत्त्विकदृष्ट्याप्यपरोक्ष
 प्रतीतिविषयत्वेऽतिप्रसंग इत्यादांश्याह ॥ रूप्यसंस्कारमचिवस्येति ॥ तथाच शेषाधिक-
 मेवातिप्रसंगमंशस्येति भावः ॥ अन्यथेति ॥ साधनेनापरोक्षप्रतीतिव्यवस्थार्थादिजन्य-
 त्वाप्युपपन्न इत्यर्थः । किंच परेष्वप्यसतोऽपरोक्षप्रतीतिविषयत्वमवस्थायुपपेयम् । शुक्ति-
 रज्ज्मे प्रतीतत्वेनैवैकस्याव्यवहारिकत्वबोधोपपत्तिर्वाच्यवदुक्त्यासंभवादित्याह ॥ किंचानिदंरूपेति ।

सत्त्वप्रतीत्या भाव्यमेवं तदपि सत्त्वमनिर्वाच्यं चेत्तस्यापि सत्त्वप्रतीत्या भाव्यमित्यनवस्थापातात् । तस्मादिदंत्वव्यावहारिकत्वयोरसत्त्वं वाच्यम् । एवं रूप्यमसद्विलक्षणं धीकालेऽस्ति चेत्तस्य स्वरूपेण त्रैकालिकनिषेधायोगादिदंत्वाकारेण वा परमार्थिकत्वाकारेण वा निषेधो वाच्यः, तयोरप्यसद्विलक्षणत्वे स्वरूपेण निषेधायोगात्परमार्थिकत्वाकारेण निषेधे चानवस्थानासयोरसत्त्वं वाच्यम् । ते च सत्त्वे नापरोक्षे इति कथमसतः सत्त्वेनापरोक्षज्ञानाभावः । तदुक्तम् ।

अन्यथात्वमसत्त्वस्माद्धातावेव प्रतीयते ।

सत्त्वस्यासत एवं हि स्वीकार्यैव प्रतीतता ॥ १ ॥

तस्यानिर्बचनीयत्वे स्यादेव ह्यनवस्थितिः” इति ॥ टीकायां त्वदंत्वसत्त्वयोः सत्त्वा-
योगादनिर्वाच्यत्वे च तथैव प्रतीतौ प्रवृत्त्ययोगात्सत्त्वेन भाने च तस्मिन्नपि सत्त्वे सत्त्वादि-
विकल्पप्रसरेणानवस्थानादिदंत्वव्यवहारिकत्वयोरसत्त्वमित्युक्तम् । न च तत्र त्वत्पक्षे-
ऽप्यसति रूप्ये यत्सत्त्वं भाति तस्य सत्त्वायोगादसत्त्वे च तथैव भाने प्रवृत्त्ययोगात् सत्त्वेन

तथात्वे हीति ॥ अनिर्वाच्यत्वे हीत्यर्थः ॥ तस्येति ॥ इदंत्वव्यावहारिकत्ववरूपधर्मयस्या-
निर्वाच्यत्वे हि सत्त्वप्रतीत्या भवितव्यम् । अन्यथा सदैवलक्ष्यसाधकप्रातिभासिकसत्त्वासिद्धे-
रित्यर्थः ॥ तदपीति ॥ उक्तधर्मद्वये प्रतीयमानमपीत्यर्थः । शुक्तिरूप्यगतनिषेधप्रतियोगिता-
वच्छेदकयोरिदंत्वपारमार्थिकत्वे स्तः । प्रकारांतरेणानिषेधत्वे सति निषेध्यत्वात्, नृशृङ्गादि-
वदित्यभिप्रेत्याह ॥ एवमिति ॥

नन्वस्तु तयोरसत्त्वं ततः किमित्यत आह ॥ ने चेति । अन्यथात्वमिति ॥ अनिर्बच्यं
प्रातिभासिकरूप्यनिष्ठतया भ्रान्तौ प्रतीयते, यदन्यथात्वं इदंत्वपारमार्थिकत्ववरूपं तदसत्त्वेव । तस्या-
सत्त्वानिर्बचनीयत्वयोरयोगात् । एवं ह्यसत एव सत्त्वव्यापरोक्षतः प्रतीतिः त्वथापि स्वीकार्य-
त्यर्थः । ननु टीकायामनवस्थितानवस्थैव हेतुकरणत्वात् तत्र त्वथा कथमन्येदेव हेतुक्रियत
इत्याशङ्क्य तथा न विरोध इत्यभिप्रेत्य टीकोक्तं दर्शयति ॥ टीकायां त्विति ॥ यद्वा प्रसंगादु-
वाह्यतन्मोकस्य टीकोक्त्या शंकोद्वाराय टीकोक्तमनुवदति ॥ टीकायां त्विति । प्रवृत्त्ययोगादिति ॥
अर्धसत्त्वनिष्ठयस्यैव प्रवृत्त्यनवस्थितिः भावः ॥ तत्रानि ॥ टीकोक्तार्थ इत्यर्थः ।

किंच क्वाप्तिबाधयोरन्यथो(धैवो)पपन्नत्वाच्च तद्वलेनानिर्वाच्यत्वमिच्छित्त्याह ॥ ननु
सत्त्वेवेदं रजमिति भ्रमविरोधात् न तद्विषयस्य सत्त्वसदान्मकत्वमित्यत आह ॥ त्वत्पक्ष इति ॥

भाने च तस्मिन्नपि सत्त्वे उक्तविकल्पप्रसरेभानवस्थेति वाच्यम् । परमतेऽनिर्वाच्यसत्त्वस्य सत्त्वेनाभाने प्रातिभासिकत्वासिद्धिबद् मन्यते असतः सत्त्वस्य सत्त्वेनाप्रतीतावस्थासिद्धे-
रभाषातु ।

किंच प्रत्येक सत्त्वास्तत्त्वयोरनुपपत्तौ सदसदात्मकमस्तु, निषेधसमुच्चयवत् विधिमनुष्यसत्त्वाप्यतात्त्विकत्वेनाविरोधसंभवात् । एवं चतुर्थप्रकाराकल्पनाल्लाघवम्, त्वत्यक्षे अग्रदेश रूप्यमभादिनिवाचकस्य सदैलक्ष्ण्यमिवात्रापि सद्रूप्यमिति अग्रस्यासदैलक्ष्ण्यं विषयोऽस्तु । यद्वा त्वत्यक्षे सदसदिलक्षणे रूप्येऽनिर्वाच्यं सत्वमिवात्रापि सदसदात्मके रूप्ये मदमदात्मकं सत्त्वं भ्रान्तौ प्रतीयताम् । भ्रान्तिव्ये च त्वत्यक्षेऽनिर्वाच्यविषयत्वमिवात्रापि मदसद्विषयत्वं तत्रमस्तु । अन्यथा नित्यकाम्येऽपि नित्यत्वादेः प्रत्येकमनुपपत्त्या मित्राभिधे च गुणगुण्यादौ भेदादेः प्रत्येकमनुपपत्त्योभयवद्भिर्भावः स्यात् ।

किंवासद्विलक्षणं चेन्न बाध्येत सद्विलक्षणं चेन्न प्रतीयेतेत्यर्थापत्त्याऽनिर्वाच्यत्वाभावे एव किं न स्यात् । नचावापप्रतीयोः सत्त्वासत्त्वे तत्रे लाघवात् नत्वसद्विलक्षणत्वसद्विलक्षणत्वे गौरवादिति युक्तम् । अवापप्रतीती प्रति प्रतियोगिन्योर्वाचप्रतीत्योरेव हि प्रथमं प्रयोजकं चित्यन्ताम्, प्रथमोपस्थितत्वात् कल्पकत्वाच्च । भावप्रयोजकाभावादेवाभावापपत्तौ प्रयोजकान्तरस्यानन्वेषणीयत्वाच्च । वाचप्रतीत्योक्षासत्त्वसम्बन्धे तत्रे लाघवात्, नतु सद्विलक्षणत्वा-

सरेवेदं रजसमिति भयविरोधात् न तद्विषयस्य सत्त्वात्मकत्वमित्यत आह ॥ त्वत्पक्षेति ॥
सदसद्रूपत्वेनाप्युपपत्तेर्न तद्विरोध इत्याह ॥ यद्वेति ॥ अन्यथेति ॥ सत्त्वासत्त्वयोः प्रत्येकमनुपपत्त्या
शुक्तिकृत्वाः तदुभयवह्निर्भावेन कल्पने इत्यर्थः ॥ प्रत्येकमनुपपत्त्येति ॥ “अग्निद्वयं यदि नित्यं
स्यात् तर्ह्यग्निद्वयं सुदुर्वाय् स्वर्गकामः” इति धृतिप्रतिपक्षस्वर्गकामाधिकारिकर्तृकं न स्यात् ।
तर्हि अमनायाः कार्याधिकृत्येन यावज्जीवमग्निद्वयं सुदुर्वायिति धृतिप्रतिपक्षयावज्जीवाधिकारिकर्तृकं
न स्यादिति प्रत्येकमनुपपत्त्येत्यर्थः । गुच्छगुच्छादिविधादिपदेनोपादानोपादेयादिपरिग्रहः ॥ प्रत्येक-
मनुपपत्त्येति ॥ कल्पनमेवे कल्पतामेवे च नीलो घटः सृष्टः इति सामानाधिकरण्यायोगादिति
भावः । न केवलं क्वासिवाधायास्तनुपपत्त्या जनिर्वाच्यत्वासिद्धिः । अपितु तदभाससिद्धि-
रेवेत्याह ॥ किंचेति । प्रथमोपस्थितत्वादिति ॥ अभासज्ञानकारणतया प्रतिषेधोयुगस्थितेः
अवयवकत्वावित्यर्थः । कल्पकत्वाच्चेति ॥ अविर्वाच्यकल्पकत्वाद्येऽर्थः ॥ भावप्रयोजकेति ॥
तथा च कष्टकालीनोः सरेवेदं रजसमिति भयविषयस्य सत्त्वासत्त्वे प्रयोऽवकनय

सद्विलक्षणत्वे, गौरवात् । तथाचाबाधाप्रतीती प्रत्यसद्विलक्षणत्वसद्विलक्षणत्वे तत्रे । एवं चोक्तरीत्या सत्त्वात्प्रतीतिरसत्त्वाद्बाध इति विधिसमुषयः स्यात् । नृशृंगादौ सद्विलक्षण्यवदसत्त्वस्य भावेऽपि बाधामावः, प्रसक्त्यभावात् । एवं चासद्विलक्षणं चेन्न बाधः स्यात् सद्विलक्षणं चेन्न भाषादिति भवत्वनिर्वाच्यविलक्षणम् ।

इत्यनिर्वाच्यसाधकख्यातिबाधान्यथानुपपत्तिभंगः ॥ ६१ ॥

न क्लृप्येते । अन्यथा प्रत्यक्षत्वे महत्त्वसमानाधिकरणोद्भूतरूपवत्त्वमिष्य अप्रत्यक्षत्वेऽपि प्रयोजकांतरं क्लृप्येतेतिभाषः । नन्वस्तु बाधप्रतीत्योरपि सद्विलक्षणत्वासद्विलक्षणत्वयोरेव प्रयोजकत्वावस्यदिष्टसिद्धिरेवेत्यत आह ॥ बाधप्रतीत्योश्चेति ॥ नन्वस्तस्य बाधप्रयोजकत्वे नृशृंगादेरपि बाधः स्यादित्यत आह ॥ नृशृंगादाविति ॥ उक्तमर्थं संगृह्णाति ॥ एवंचेति ॥

॥ इत्यनिर्वाच्यसाधकख्यातिबाधान्यथानुपपत्तिभंगः ॥ ६१ ॥

॥ अथ अनिर्वाच्यत्वसाधकनिषेधप्रतियोगित्वान्यथानुपपत्तिभङ्गः ॥ ६२ ॥

नन्वत्यंतामस्यै कथं निषेधप्रतियोगित्वम् । तथाचात्यंतिकनिषेधप्रतियोगित्वरूपबाध्यत्वेनैव सत्यमिति चानुपपद्यमानमनिर्वाच्यत्वं कल्पयतीति नवीना इति चेन्न । किमिह कथम् । अमत्त्वसात्यंतिकनिषेधप्रतियोगित्वरूपत्वेन तदप्रतिषेधकत्वात्, प्रागभावाद्विदज्ञायामसत एव घटादेस्तत्प्रतियोगित्वदर्शनेन तस्य रूपादिबद्धमिदं सत्त्वाभावात्, असत्त्वाभावादपि लघुत्वेन तत्र सत्त्वस्य तंत्रतया तद्धीनस्त्वानिर्वाच्यसाप्रतियोगित्वापाताच्च, त्वन्मतेऽप्यसतोऽसद्वैलक्षण्यं प्रति प्रतियोगित्वाच्च, असतोऽपि “नासदासीत्” इति श्रौतनिषेधप्रतियोगित्वाच्च । यदि च कुत्रचित्कदाचित्सत एवासत्त्वम्, तर्हि कुत्रचित्कदाचिदसत एव सत्त्वमिति नित्यसर्वगतानां सत्त्वं न स्यात् । आत्यंतिकं सत्त्वमसत्त्वनिरपेक्षं चेदात्यंतिकमसत्त्वमपि सत्त्वनिरपेक्षम् । अन्यथा ध्वंमः स्वाधिकार्ये प्रतियोगिसत्त्वापेक्ष इत्यत्यंताभावोऽपि तथा स्यात् । अत्यंताभावश्च स्वकाले प्रतियोगिसत्त्वापेक्ष इति ध्वंसोऽपि तथा स्यात् । प्रतियोगिनोऽसत्त्वेऽपि प्रतियोगित्वस्य सत्त्वं च ध्वंसादिदशायां प्रतियोगिनोऽवर्तमानत्वेऽपि प्रतियोगित्वस्य वर्तमानत्वं बद्धं शृङ्गानादेरसत्त्वेऽपि परोक्षज्ञानादिकं प्रति विषयत्वस्य सत्त्ववत् असद्वैलक्षण्यं

॥ अथानिर्वाच्यत्वसाधकनिषेधप्रतियोगित्वान्यथानुपपत्तिभङ्गः ॥ ६२ ॥

कथमिति । सत एवमाद्यप्रतियोगित्वादिति भावः ॥ आत्यंतिकेति ॥ स्वरूपेण त्रिकाल-सर्वदेहीत्यर्थः । नन्वत्यंतासत्त्वे कथं निषेधप्रतियोगित्वमिति बहव प्रष्टव्यः, किमन्यतासत्त्व-निषेधप्रतियोगित्वयोर्विरोधात् । किंवा निषेधप्रतियोगित्वे अन्यत्र क्लृप्तस्यासत्त्वाभावस्य प्रयोक्तव्यमाभावात् । अथेऽपि निषेधप्रतियोगित्वस्य किं साक्षादत्यंतासत्त्वविरोधित्वमुत धर्मिसत्त्वापादन-मुद्येनेति विचिन्त्यमभियेयाह ॥ किमिह कथमिति ॥ भाषे दोषमाह ॥ असत्त्वस्येति ॥ द्वितीय-माह ॥ प्रागभावादीति ॥ मन्त्य माह ॥ असत्त्वाभावादपीति ॥ किंवासत्त्वाभावाः किमभाव-प्रतियोगित्वमात्रप्रयोक्तव्यः उतात्यंताभावप्रतियोगित्व इति विचिन्त्यमाह ॥ त्वन्मतेऽपीति ॥ भव्य आह ॥ असतोऽपीति ॥ यद्यपि “नासदासीत्” इत्यादि “नासदासीदिति” श्रुतौ सत्त्वसत्त्वध्वंसाभ्यां भूतपंचक्रमेवोच्यते । तथापि तमःशब्दार्थस्याज्ञानस्यानिर्वाच्यत्वे इमां श्रुतिं प्रमाणीकुर्वता स्वयैव तयोः मरुतपत्त्वध्वंसीकृतमिदं सत्त्वनिषेधव्योक्तिरिष्टमिति ध्वेयम् ॥ असत्त्वमिति ॥ निषेध-प्रतियोगित्वमित्यर्थः ॥ अन्यथेति ॥ कश्चिद्वर्तमानावेव सर्वत्र तत्त्वमुपपन्न इत्यर्थः ॥ मत्त्व-वर्तन ॥ निषेधप्रतियोगित्वस्यासत्त्वे तु मिश्रत्वात्त्वमेव न सिध्येदिति भावः । नन्वभाव-

प्रति प्रतियोगित्वस्य सत्त्ववत् त्वत्वक्षे प्रतियोगिनः सद्विलक्षणत्वेऽपि बाधगोचरस्य निषेध-
प्रतियोगित्वस्य सत्त्ववच्च युक्तम् । यदि तु तत्र प्रतियोगित्वविषयत्वे न धर्मिसत्त्वापेक्षे तर्ही-
हापि तथा । यदि च तत्र ज्वंसादौ तत्प्रतियोगिकत्वमेव वर्तमानमसद्विषयकज्ञाने च तद्विषय-
कत्वमेव सत् असद्वैलक्षण्ये च तत्प्रतियोगिकत्वमेव सत्, नतु प्रतियोगित्वं वर्तमानं सदा
न वा विषयत्वं सत्, तर्हीहाप्यत्यंताभावे तत्प्रतियोगिकः सत्, नतु प्रतियोगित्वमित्यतः ।
नचाभावविरहत्वं प्रतियोगित्वम्, सादृश्यपृथक्त्वादितिप्रतिपक्षे निष्प्रव्याप्तेः, येनासतः
प्रतियोगित्वं न स्यात् । किंतु तज्ज्ञानहेतुज्ञानविशेषविषयत्वम्, तच्चासतोऽप्यस्ति, अन्यथा
अभावावधित्वं प्रतियोगित्वमिति निरवधिकोऽत्यंताभावो निष्प्रतियोगिकः स्यात् ।

एतेन प्रतियोगिस्मृतिरूपहेत्वभावादसत्प्रतियोगिकाभावधीरयुक्तेति निरस्तम् ।
शब्दाभासादिनाऽनुभूतस्य स्मृतिसंभवात् भ्रमविषयवच्च प्रतियोगिनोऽप्रामाणिकत्वेऽपि
भ्रमवदभावस्य प्रामाणिकत्वं युक्तम् । नहि प्रमाणस्पृष्टत्वमेव तत्, असतोऽप्यसत्त्वेन तत्-
स्पृष्टत्वात् । किंतु सत्त्वेन ।

नन्वथापि योग्यानुपलब्ध्या अभावो ग्राह्यः, योग्यता च प्रतियोगितव्याप्येतुरप्रति-
योग्युपलंभकसामग्री, असति च प्रमासामग्री नास्तीति दोषसहितज्ञानसामग्रीरूपा सा वाच्या,
तस्यां च सत्यां नासतोऽनुपलंभः, उपलंभस्यैव सत्त्वात् । अनुपलंभदशायां च तज्ज्ञानसामग्री-
रूपा योग्यतैव नास्तीति कथमसदभावधीः ।

“दुष्टोपलंभसामग्री शशभृगादियोग्यता । तस्यां नानुपलंभोऽस्ति नास्ति नानुपलंभने”
इति कुसुमांजल्युक्तेरिति चेन्न । या हानुपलब्धिर्धर्म्यतयात्सत्त्वविरोधिनी, तस्या एव योग्यानु-

विरहात्म्यं वस्तुनः प्रतियोगितेत्यभ्युपगम्य कथं सतः प्रतियोगित्वमित्याशङ्क्य निराकरोति
॥ नचेति । तज्ज्ञानहेति । तज्ज्ञानहेतुज्ञानविषयत्वस्य विशेषणादिस्वाधारण्यत्वात् विशेषे-
न्युक्तम् ॥ अन्यथेति ॥ स्वोक्तलक्षणसंगृहीतत्वेनात्मनः प्रतियोगित्वानभ्युपगम इत्यर्थः ॥ प्रति-
योगिस्मृतिरूपेति ॥ अनुभावकप्रमाणाभावेनात्मनः पूर्वजन्यभूतत्वादिति भावः ॥ शब्दा-
भामादिनेति ॥ प्रमाणाननुभवकार्थकित्वम् इति भावः । ननु प्रतियोगिनोऽप्रामाणिकत्वं कथं
नवभावस्य प्रामाणिकत्वमित्यत आह ॥ भ्रमविषयवर्धेति ॥ तद्वद्व्याप्रामाणिकत्वेऽपि न तावच्च-
तुच्छादिशङ्कस्य प्रामाणिकत्वविरिति दृष्टान्तात्तरममुद्ययार्थश्चकारः ।

नन्वभावस्य प्रामाणिकत्वे प्रतियोगिनोऽपि प्रामाणिकत्वापत्तिः । तयोरेकप्रतिप्रतिविषय-
त्वादित्यत आह ॥ नहीति ॥ नन् प्रामाणिकत्वम् ॥ या हीति ॥ या हानुपलब्धिः यत्राधिकरणे

शृंगे शृंगं नास्तीत्यर्थकल्पनेऽपि भूतले षटो नास्तीतिवदसतः संसर्गस्य निषेधकोटि-
निषेधाच्च, अन्यथा संसर्गस्य सत्त्वापातात् । गोशृंगं नास्तीतिवत् विशिष्टप्रतियोगित्वप्रती-
तेरुक्तरीत्या बाधकाभावेनान्यथा ध्याख्यानायोगाच्च ।

एतेन न प्रतियोगिधीमात्रमभावधीहेतुः, तन्निर्विकल्पकादप्यभावधीप्रसंगात् । किंतु
प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नतद्दीः । नच शशीयत्त्वावच्छिन्नशृंगधीरस्तीति सामग्र्यभावादेव
बाधकान्न व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावधीरितिचिंतामप्युक्तं निरस्तम् । शब्दाभासादिना
तद्दीसंभवात् । अन्यथा तंतुषु षटो नास्तीत्यस्यापि तंतुसमवेते षटत्वं नास्तीत्यर्थं इति
प्रागभावादेरपि स्वसमानकालीनप्रतियोगित्वं स्यात् । एतेनैव सप्तमभावो नास्तीत्यादेः
द्रव्यादिषड्लक्षणात्तंताभावे भावत्वसामानाधिकरण्यं नास्तीत्यर्थं इति निरस्तम् । शुक्ति-
रूपतादात्म्यवत् संसर्गवच्चात्यंतासतोऽपि सप्तमपदार्थादेः पररीत्या प्रसक्तस्य निषेधसंभवे

प्राह्यात् । न चैवं वाय्वादौ रूपाद्यभावस्याप्रत्यक्षत्वप्रसंगः । न्यायमते नीरूपो वायुरित्यादि-
प्रतीतेरानुमानिकत्ववत् वाय्वादौ रूपाद्यभावप्रतीतेरप्यनुपलब्धिर्लिंगकानुमितिप्राह्यत्वेनेष्ट्यात् ।
नर्चवमपि धर्माद्यभावस्य प्रत्यक्षत्वप्रसंगः । न्यायमते संसर्गाभावप्रत्यक्षे प्रतियोगियोग्यत्वस्यापि
तन्त्रत्येन कल्पनात् । दृष्टानुसारित्वात् कल्पनाया इति ॥ असंयुक्तयोग्यानुपलब्धिसत्त्वमुप-
पादयति ॥ शृंगानुपलब्धिर्हीति । अप्रमिद्धविशेषणत्वोक्त्ययोगादिति ॥ शताशृंगमाध्याप्यर्थस्य
शरो शृंगसंसर्गस्य त्वदुक्तनिषेधप्रतीतिहेत्वारोपविषयत्वेन प्रसिद्धिसंभवादिति भावः । अस्तु वा
शताशृंगं नास्तीति प्रतीतेरुक्तदुक्तरीत्यार्थवर्जनं, तथाप्यसत्यप्रतियोगिकाभावस्य प्रत्यक्षत्वं दुर्धार-
मित्याह ॥ शृंग इति ॥

ननु संसर्गस्यानिषेधस्ये न तत्र तस्य सत्त्वभावात्प्रयुक्तं शक्यम् । स्वकल्पसंबंधातिरिक्त-
संबंधसत्त्वे संबंधसत्त्वस्य प्रयोजकत्वादित्युक्तचेष्टाह ॥ गोशृंगं नास्तीतिवदिति । तन्निर्वि-
कल्पकादर्पाति ॥ सामान्यधर्मप्रकाशकतज्ज्ञानादपीत्यर्थः ॥ नचेति ॥ सर्वेषां शताशृंगं नास्तीति-
निश्चयसंभवादिति भावः ॥ शब्दाभासादिनेति ॥ विशेषादर्शनदशायामिति शेषः ॥ अन्य-
चेति ॥ प्रतीतिव्याख्यान इत्यर्थः ॥ प्रागभावाद्दर्पाति ॥ नास्तीतिप्रतीत्या हि प्रागभावस्य
प्रतियोगिधरोपिध्वं प्राह्यात् । सा ब्रूकरीत्या अन्यथासिद्धेति विरोधास्तिध्याप्येति भावः ।
सप्तमभावो नास्तीत्यस्तो निषेधस्य स्वाधिकप्रतीतावस्थासिद्धिप्राशङ्क्य निराकरोति ॥ एतेनेवेति ॥
द्रव्यादीनां यत्नां यानि लक्षणाणि गुणाध्वयत्वादिरूपाणि तदत्यंताभाव इत्यर्थः ॥ संसर्गवच्चेति ॥
शुक्तौ कल्पसंसर्गवच्चेत्यर्थः ॥ पररीत्येति ॥ संप्रत्यासादध्यायिकं पदार्थान्नमिति वागिरित्येत्यर्थः ।

कृष्टिकल्पनायोगात् । किंचैह भूतले घटो नास्तीतिविधयः संसर्गाभावो विषयः, नतु घटाभावः, इह भूतले घटो नास्तीत्यत्र संयोगो निषिध्यत इत्युदयनोक्तेः भूतले घटोऽस्तीतिबुद्धेस्तत्संबंधविषयत्वेन नास्तीतिबुद्धेरपि तदभावविषयत्वात् ।

किंच न तावदयं घटप्रागभावो ध्वंसो वा, प्रतियोगिसमानकालीनत्वात् । नाप्यत्यंताभावः, कदाचिन्न घटस्य सत्त्वात् । यदि चैतत्कालावच्छेदेनात्यंताभावस्तर्ह्यत्यंताभावातिरिक्तः प्रागभावादिर्न सिद्धयेत् । संयोगस्य तु भूतत्वे ध्वंसः भावित्वे प्रागभावः कदाप्यभावेऽत्यंताभाव इत्यसतः संसर्गस्य प्रतियोगित्वसिद्धिः । नच घटे सत्त्वे संसर्ग इह निषेध्यः, तस्मापि घटतुल्यत्वेन प्रागभावादिविकल्पप्रसरात् । यत्तुक्तं वर्धमाने “घटात्यंताभाव एवायम्, घटकाले त्वसंबंधाच्च भाति । घटात्यंताभावस्य भूतत्वेन सह संबंधश्च तत्संयोगध्वंसादिः, अथवा प्रतियोगिभेदेनैव प्रतियोगितावच्छेदकभेदेनाप्यभावमेदात् संयुक्तघटा-

॥ संसर्गाभाव इति ॥ संसर्गस्याभाव इत्यर्थः । नन्विह भूतले घटो नास्तीति घटत्वावच्छिन्नस्यैव प्रतियोगित्वानुभवात् कथमस्य संसर्गाभावविषयत्वमित्याशंक्य बाधकबलात् नस्य तद्विषयत्वमित्याशंक्याह ॥ किञ्चेति । तर्हीति ॥ कपाले घटो नास्तीत्यादिप्रतीतेरपि तत्कालावच्छेदेनात्यंताभावविषयत्वस्य वक्तुं शक्यत्वादिति भावः । नन्वयं दोषः संसर्गाभावपक्षेऽपि म्भनः । ध्वंसप्रागभावयोः भाविघटसंबोगस्थले अपस्तृतपटस्थले व्यभिचारात् कथंताभावस्य तत्र प्रतियोगिनः कदाचित्स्थानेनासंबन्धादित्याशंक्याह ॥ संयोगस्य त्विति ॥

ननु भूतले घटो नास्तीत्यादिप्रतीतेर्न घटमिदमित्तघटसंबंधाभावविषयत्वम् । प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकज्ञानमात्रात् । यत्र घटसंबंधः कदापि न, तत्र घटाभावविषयत्वे बाधकभावाच्चेति चेष्ट । संसर्गाभावे स्वकाले प्रतियोग्यसिद्धिप्लुक्तस्य प्रागभावावौ क्लृप्तया भूतले घटो नास्तीति प्रतीकज्ञानाभावाद्यापि विद्यमानघटप्रतियोगिभावसंभवेन तत्संबंधाभावविषयत्वे वक्तव्ये संबंधाभावाद्येऽपि संबंधिनि संबंधितावच्छेदकवैशिष्ट्याकदाचिद्विज्ञानस्य कारणत्वकल्पनात् । न चैवं भूतले घटसत्त्वसंगः । संबंधाभावात्स्यैव तद्विरोधित्वकल्पनात्, भूतले घटसत्त्वापादनस्य तत्संबंधागतत्त्ववैयक्तिकतया तत्त्वसंज्ञायां तादृशसत्त्वावादानाशङ्क्य । भूतले तदत्यंताभावस्य ननु भवतावकाशकत्वसंबंधस्य स्वैवात् सत्त्वात् कथं संबंधोक्तिरित्याशंक्याह ॥ घटात्यंताभावस्येति । संयोगध्वंसादिरिति ॥ अविष्कारस्यागभावपरिग्रहः । जानीतापस्तनपटस्थले संयोगध्वंसभाविचकले तस्यागभावसंबंध इति ब्रह्मम् । ननु संयुक्त-

भावोऽयं विशिष्टांतराभाववदुत्पादविनाशशीलोऽन्य एवेति” । तत्र नाद्यः, अभावाधिकरणयोः संबंधांतरमंतरेण तदुपस्थितस्वभावरूपकृप्तसंबंधत्यागेन संयोगध्वसादेः संबंधत्वकल्पने आवश्यकसंयोगध्वंसादेरेव तद्वीविषयत्वोपपत्तेः । अन्यथा घटस्य कपालेष्वत्यंताभाव एष, घटकाले त्वाश्रयाश्रयिभावध्वंसादिरूपसंबंधाभावादप्रतीतिरिति घटात्यंताभावः केवलान्वयी स्यात् । न द्वितीयः संयोगस्य निषेध्यकोटित्वादिसिद्धेः दंडे सत्यपि पुरुषाभावेन दंड्य-भाववद्भूतलघटसंयोगे सत्यपि घटाभावेन संयुक्ताभावस्यादर्शनेन कृप्तैः संयोगध्वंसादिभिरेव सर्वोपपत्तौ उत्पादविनाशशीलसंयुक्ताभावांतरकल्पनायोगाच्च । तस्मादसतोऽपि निषेध्यत्वं युक्तम् ॥

॥ इति अनिर्वाच्यत्वसाधकनिषेधप्रतियोगित्वान्यथानुपपत्तिभंगः ॥ ६२ ॥

घटस्यापि कदाचित्सत्त्वात् कथं तत्रात्यंताभाव इत्याशङ्क्याह ॥ उत्पादविनाशशील इति । इष्टसिद्धेरिति ॥ संयुक्तघटस्य त्वया निषेधप्रतियोगित्वाभ्युपगमेन भूतले घटो नास्तीति प्रतीतेः स्तंर्गाभावविषयत्वमिति भवदिसिद्धेरित्यर्थः । ननु संयुक्तघटाभावो न संयोगप्रतियोगिकः, येन तवेष्टसिद्धिः स्यात् । किंतु दण्ड्यभाववदन्य एवेत्याशङ्क्याह ॥ दंडे सत्यपीति ।

इति अनिर्वाच्यत्वसाधकनिषेधप्रतियोगित्वान्यथानुपपत्तिभंगः ॥ ६२ ॥

॥ अथ श्रुत्यर्थापत्तिभङ्गः ॥ ६३ ॥

नापि “नासदासीचो सदासीचम आसीत्” इति श्रुत्यर्थापत्तिरनिर्वाच्ये मानम्, तत्र हि सदसच्छब्दो पञ्चभूतपरी, प्रसिद्धपरत्वे “नासदासीत्” इत्यस्याप्रसक्तप्रतिषेधत्वापातात्, तदानीमित्यस्य वैयर्थ्याच्च । नो सदासीदित्यनेनैव सिद्धत्वेन नासीद्वा इत्यादेर्वैयर्थ्याच्च, “न सचवासदुच्यत” इत्यादौ भूते प्रयोगाच्च, “यदन्यद्वायोर्वातरिक्षाच्चैतत्सदिति वायु-रंतरिक्षं वासत्” इतिश्रुतेषु । अन्यथा “जानीदवातम्” इतिवाक्यश्लेषोक्तं प्रलये सहजा-प्यनिर्वाच्यं स्यात् । स्यात्पुनरभंगस्त्वन्यत्र द्रष्टव्यः ॥

॥ इतिश्रुत्यर्थापत्तिभंगः ॥ ६३ ॥

॥ अथ श्रुत्यर्थापत्तिभंगः ॥ ६३ ॥

ननु नाम्नासीदित्यादिभूतौ प्रलयकाले स्रष्टव्यदार्शनविषेधपूर्वकं तमःसत्त्वप्रतिपाद-नासस्य च तमोऽनिर्वाच्यत्वं विनानुपपत्तेः श्रुत्यर्थान्यथानुपपत्तिरेवानिर्वाच्यत्वे प्रमाणमित्या-शङ्क्य निराकरोति ॥ नापीति ॥ ननु “नदीक आबु” इत्यादिबन्तुसमप्रधानविषेधकत्व-संभवाभावाः भूतेरप्रसक्तप्रतिषेधकत्वमित्यनुगत्यादाह ॥ तदानीमित्यस्येति ॥ भस्मः शदा-भृङ्गादेः सर्वदा भसत्त्वादिति भावः ॥ नो मदीमादित्यनेनैवेति ॥ रजसोऽपि सत्त्वान्नो सदासी-त्यस्य च सशशक्तिःप्रधानविषेधपरत्वस्य मया स्वीकारादिति भावः । ननु स्रष्टव्यस्रष्टव्ययोः आत्मजिकनिःस्वरुपर्यवसायस्य प्रसिद्धत्वात् कथं भूतपञ्चकार्यकत्वमुच्यत इत्यत आह ॥ नाम-दिति ॥ “भूतं सधिति संयोकप्रभूर्तमसमुच्यत” इति पूर्ववाक्यानुसारात्स्रष्टव्यस्रष्टव्ययोः भूत-पञ्चकार्यकत्वमवसीदत इति भावः ॥ अन्यथेति ॥ नासदासीदिति श्रुतिगतस्रष्टव्यस्रष्टव्ययोः आत्मजिकत्वात्सत्त्वपरत्व इत्यर्थः । ननुकरीत्याऽनिर्वाचनीयत्वात्पुनरभंगेऽपि क्वात्पुनरं तु स्यात् । तद्वि तासां विभुतं विभुतमेकैकामकरोत्, समेत्याम्योक्तसंयोगं, श्यामकत्वात् भूतस्वादित्यादि भुतिरमृतिमृतेः सर्वस्य सर्वात्मकावाचेनेन शुक्लो तत्र रजतभ्रमनियामकस्य रजतसारस्यस्य गुणाक्यवक्रमं (वर्म)सामान्य (रूप)परत्वा रजतप्रत्यक्षवर्णेशं विनाद्योगेन शुक्रपारेः रजतात्म-कत्वसिद्ध्या तथेदं रजमिति ज्ञाप्यत्वं त्वानं चत्वार्यमेव । किञ्च लौकिकप्रत्यक्षस्य विषयनस्तत्वि-कप्रत्यक्षत्वात् शुक्लेः रजतत्वकत्वसिद्धिः । रजतं साक्षात्करोमीत्यनुपपत्त्यादेन तस्य लौकिकत्व-

सिद्धेः । न चैवं निर्वैशार्थकियाप्यवस्थानुपपत्तिः । अवयवभूयस्त्वेन तदुपपत्तेः । दोषमहि-
 ज्ञेन्द्रियं भूयांसमपि शुक्ल्यं परित्यज्य क्लृयीयांसमपि रजताघंशं प्रकाशयतीति तत्र तत्पर्य(धिं)
 प्रवृत्तिश्च युज्यते । दोषाणामे (वा) च शुक्लवयवानामेव भूयस्त्वादियं शुक्तिरेव न
 रजतमिति बाधप्रतीतिश्च युज्यते । ततश्च तज्जातिरेव युक्तेति । यद्वा जात्मक्यातिरेवास्तु ।
 तथापि शुकादिदं रजतमिति प्रतीतरजतं सदैतरमेव । न चांतःसत्त्वे प्रमाणाभावात्, अस्तत्त्वे च
 (पुनः) प्रतीत्यनुपपत्तेः, बहिस्सत्त्वे च भ्रान्त्यनुपपत्तेः देशांतरसत्त्वे च पुनः प्रतीत्यनुपपत्तेः
 परिशेषादिदं रजतं ज्ञानरूपं इंद्रियसंप्रयोगमंतरेणापरोक्षत्वात् ज्ञानवदित्यनुमानाच्च तस्य
 ज्ञानाकारत्वसिद्धेः । न चैवं भ्रमत्वानुपपत्तिः । भ्रान्तरस्य बाह्यतावभासो भ्रम इत्यंगीकारात् ।
 नेदं रजतमिति बाधकस्यापि बाह्यत्वनिषेधेनैव बाधकतोपपत्तेर्येति । यद्वा शुकादिदं
 रजतमिति ज्ञानं ग्रहणस्वरूपं ज्ञानद्वयमेवास्तु । नच रजतज्ञानस्य स्मृतिरिति ततोऽज्ञा-
 पत्तिः । पदजन्यस्मृतिवत् तदनुल्लेखोपपत्तेः । नच प्रवृत्त्यन्यथानुपपत्त्या तस्य विमिश्र-
 ज्ञानत्वसिद्धिः । रजतग्रन्थे क्लृप्तं तैद्वियसन्निकर्षाभावेन तत्प्रत्यक्षासंभवात् (भभावात्) ।
 तथेतु (कत्वानावश्यकत्वाच्च) त्वेनावश्यकत्वाच्च । मेदाग्रहा (देरेव) देव प्रवृत्त्युपपत्तेः । नचैवं
 सुनौ रजते नेदं रजतमिति ज्ञानकाले च प्रवृत्तिप्रसंगः । रजते मेदभ्रमे च अन्यथाख्यात्यापत्तेरिति
 वाच्यम् । स्वतंत्रोपस्थितेष्टमेदाग्रहरथैव प्रवृत्तिहेतुत्वोपगमादित्याशंक्याह ॥ ग्यात्यंतरभंग-
 स्त्वनपत्र द्रष्टव्यः इति । सुधादावित्यर्थः । तर्जंगप्रकारस्तु—तत्र न तावदाद्यः पक्ष उपपद्यते ।
 उदाहृतधुत्यादिना सर्वस्य तेजोवशात्प्रत्ययप्रतिपादनपरत्वेन शुक्त्यादेः रजताद्यामकारप्रति-
 पादनपरत्वासिद्धेः । नापि सादृश्यान्यथानुपपत्त्या शुक्ले रजतात्मकत्वसिद्धिः । सादृश्यस्य पदाधीन-
 रत्वेन तस्य तदवयवानुप्रवेशकत्वकत्वात् । तथाच निरवयवानां व्यकारगकारकेतवीगंधस्पर्शगंधादीनां
 परस्परसादृश्याभावप्रसंगात् । नापि लौकिकसाक्षात्कारस्य विषयतात्मनिकर्षादिजन्यतया (तत्र)
 तत्सिद्धिः । अंजनादिसहकारिभिर्गोचरमात्रादिप्रवृत्तेऽपि निषिद्धिर्वादी लौकिके तत्साक्षात्कार-
 दर्शनेनोक्तनियमासिद्धेः । नहि तत्र साक्षात्कारोर्मात्रानुव्यवसायो नैवत्येन येन तत्प्रतीतेः
 लौकिकसाक्षात्कारत्वं नोपेयं स्यात् । नचैवं व्यभिचारगद्विषयेन्द्रियसन्निकर्षात् । न प्रत्यक्षहेतुः स्यादिति
 वाच्यम् । सहकारिभिर्गोचरिहस्यल पयोक्तवाचकत्वेन्द्रियाणां प्राप्यकारित्वकल्पनात् । तथा-
 विधिसाक्षात्कारे गोमयप्रभवृद्धिश्च इव धैर्याप्यकल्पनेन व्यभिचारमात्रोपपत्तेः । किञ्च
 शुक्तिरजताद्यनेकात्मकत्वे विशेषदर्शनानंतं नेदं रजतं किंतु शुक्तिरेवेति तत्र रजताद्यन्यतः प्रमा-
 नत्वार्थे च न स्यात् । किञ्च शेषोपयोगो न स्यात् । विद्यमानग्रहणं तस्याहेतुत्वादिति । नापि

ज्ञानाकारमिति यस्तान्तरणुस्वारेण स्वरेण रजतमिति द्वितीयपक्षो युक्तः । ज्ञानाकारत्वे ज्ञानाभावात् । इन्द्रियसंयोगमनरेणापरोक्षत्वहेतोर्बाह्यतयैवानैकान्यात् । शुक्तिद्रियसंयोगेन तत्वापरोक्ष-
स्वीकारात्सिद्धेः । ज्ञानस्वार्थीन्द्रियसंयोगहेत्वापरोक्षस्वीकारेण दृष्टान्तस्य साधनवैकल्याच्च । अतएव च गुंजापुंजादी दृष्टान्तिस्मरणे वेददाहादिप्रसंगात् । अस्यैव रजतं प्रत्य-
ग्भासित्यनुभवविरोधाच्च तस्य सत्त्वमपि । नचास्तत्वे प्रतीत्यनुपपत्तिः । बाह्यताया इव तदुपपत्तेः ।
नापि ग्रहणस्मरणात्मकं ज्ञानद्वयमिति तृतीयपक्षोऽपि । लाघवेन प्रवृत्तित्वावच्छेदेन विशिष्टज्ञान-
स्यैव कारणत्वव्यपनेन तद्भावे प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । नच विशिष्टज्ञानसामग्रीभावात् तद्भाघः ।
उक्तरीत्या तत्संभवमिति ।

॥ इति भुव्यर्थापत्तिर्भागः ॥ ६३ ॥

॥ अथ स्वाभिमतान्यथाख्यातिसमर्थनभङ्गः ॥ ६४ ॥

तस्मादर्निर्वाच्यख्यात्यसंभवात् उद्बुद्धरूप्यसंस्कारसचिवं दुष्टेन्द्रियं स्वसन्निकृष्टं शुक्ती-
दमंशमत्यंतासद्गुप्यान्मना गृह्णातीत्यन्यथाख्यातिरेव युक्ता । रूप्यस्यासत्त्वे चासदेव रूप्य-
मभादिति प्रत्यक्षम्, विमतमसत् सत्त्वानधिकरणत्वात्तद्वृत्तं गवत्, अप्रमा असद्विषयिका सत्त्वा-
नधिकरणविषयकत्वात् सन्मात्राविषयकत्वे मति सविषयकत्वाच्च असद्विषयकपरोक्षज्ञान-
वदित्याद्यनुमानं च मानम् । नचैवमसत्त्वात्पापतिः, मन्मते रूप्यस्यासत्त्वेऽपीदमंशस्य सत्त्वेन
बाधमत इवेदं रूप्यमितिज्ञाने भातस्य सर्वस्याप्यमत्त्वाभावात् । अन्यथा अद्वैतिमतेऽपि
सदन्यप्रतीतेरसत्त्वपरोक्षप्रतीतेस्तात्किंकमते शुक्तिः(क्ती)रूप्यं चेत्पुन्यतादात्म्यस्य वा संसर्गस्य
वाऽसत् एव प्रतीतेर्बाधमततापत्तिः ।

ननुभयं चेतादात्म्यं त्यतोऽधिकस्य तस्याभावात्तयोश्च सत्त्वाभासतः । ख्यातिरिति चेन्न,
रूप्यतादात्म्यस्य रूप्यत्वसंसर्गस्य चेदमंशनिष्ठत्वेनाग्रहणे इदं रूप्यं चेति ज्ञानाकारा-
पातेनेदं रूप्यत्वेन ज्ञातमित्यनुन्यवसायायोगात्, पुरोवर्तिनिष्ठाभेदाग्रहे प्रवृत्त्यनुपपत्तेश्च,

॥ अथ स्वाभिमतान्यथाख्यातिसमर्थनम् ॥ ६४ ॥

भर्निर्वाच्यख्यातीत्येतत् ख्यात्यंतगणामुपलक्षणम् । ननु यदि पुरोवेदो रजतं न स्यात्
कथं तर्हि अस्मिन्नकृतस्य तस्य भानं अतिप्रसंगादित्याशङ्क्याह ॥ उद्बुद्धंति ॥ न चातिप्रसंगः ।
दोषस्यैव तद्वृत्तकत्वात् । नच संस्कारजन्यत्वेन स्मृतित्वापत्तिः । संप्रयोगासहकृतसंस्कारजन्य-
त्वस्यैव तत्प्रयोजकत्वादिति भावः ॥ अतपंतामद्गुप्यान्मनेति ॥ नञ्चानुभूतरजतस्य पुंसस्त-
ज्जमाभावात् अनुभूतं सर्वेव रजतं अमविषय इति वाच्यम् । प्रागनुभूतं रजतं न भवतीति
निश्चयश्चायामपि अत्रत्य ज्ञायमानत्वेन तस्य तद्विषयत्वासंभवात् ॥ अमदिति ॥ त्रिकाटसर्व-
देशीयनिवेधमलियोगीत्यर्थः ॥ मत्त्वानधिकरणत्वादिति ॥ अथाप्यन्धानधिकरणत्वात्त्यर्थः ।
तेन सत्त्वादी न व्यभिचारः । नच वाच्यत्वस्यैव हेतु(संबन्धि)विशेषणःवाङ्मयार्थमिति वाच्यम् ।
अच्छाभावे वैयर्थ्यादां कानवकाशादिति ध्येयम् ॥ सन्मात्राविषयकत्वे मतीति ॥

ननु सन्मात्राविषयत्वं हि सन्नितराविषयत्वे मति सन्नियत्वाभापः । स न सन्नियत्त्वस्य
बाधात् सन्नितराविषयत्वेनैव पर्यवश्यम् । तथाच विशेष्यस्य साप्यार्थविशेष्यं चेति चेन्न ।

सन्मात्रविषयकत्वे अप्रामाण्यायोगाच्च । नच तथात्वेऽपि तदभाववति तत्प्रकारकत्वरूपम-
प्रामाण्यमविक्रममिति वाच्यम्, तत्प्रकारकत्वस्यापि तद्वैशिष्ट्यविषयकत्वरूपत्वेनासत्
इदं रूप्यत्ववैशिष्ट्यस्य प्रतीतेर्दुर्भारत्वात् । नच तद्विशेषणज्ञानजन्यत्वं तत्प्रकारकत्वम्,
तस्यापि तद्वैशिष्ट्यविषयकत्वव्याप्तत्वात्, तद्वैशिष्ट्यस्याभावेऽनुव्यवसायविरोधस्योक्तत्वाच्च ।
ईश्वरज्ञानस्य निष्प्रकारकत्वेन निर्विकल्पकत्वापाताच्चेति ।

॥ इति स्वाभिमतान्यथाख्यातिसमर्चनम् ॥ ६४ ॥

सद्विषयविषयकस्य चिदादित्यस्य सद्विषयत्वाभावेऽप्येतद्विशेषणतया तन्मात्रस्य घटादौ व्यभिचारि-
तया विशेष्यत्वैवार्थाभावात् । तात्कालिकं च प्रमायां व्यभिचारीति सत्यंतम् ॥ अप्रामाण्या-
योगाच्चेति ॥ असद्विषयप्रामाण्यरूपत्वादिति भावः ॥ तथात्वेऽपीति ॥ सन्मात्रविषयकत्वेऽपीत्यर्थः
॥ तद्वैशिष्ट्यविषयकत्वरूपत्वेनेति ॥ शुक्त्यनुयोगिकरजतत्वप्रतियोगिकवैशिष्ट्यविषयकत्वरूपत्वे-
नेत्यर्थः ॥ तस्यापीति ॥ तथाच तद्वैशिष्ट्यविषयकत्वप्रत्यावश्यकमिति भावः ॥ अनुव्यवसायेति ॥
इदं रूप्यत्वेनाभावेत्यनुव्यवसायेत्यर्थः ॥ ईश्वरज्ञानस्येति ॥ त्वदुक्तसप्रकारकत्वस्य तत्त्वाभावादिति
भावः ।

॥ इति स्वाभिमतान्यथाख्यातिसमर्चनम् ॥ ६४ ॥

॥ अथ आविद्यकरजतोत्पत्तिभङ्गः ॥ ६५ ॥

यच्चेदमुच्यते, अप्यस्तमज्ञानोपादानकं तत्त्वज्ञाननाशयं चेति तच्च, तथात्वे रूप्यमुत्पन्नं नष्टं चेति धीप्रसंगेन त्रैकालिकनिषेधायोगात् । न चार्थक्रियाकारित्वादिरूपलौकिकपारमार्थिकत्वाकारेण तथा निषेधः, रूप्यं नासीदस्ति भविष्यतीति स्वरूपेणैव निषेधात्, पारमार्थिकत्वस्यापि रूप्यवत् प्रतीतत्वेन तत्काले सत्त्वाच्च । नाप्ययं निषेध आपणस्य रूप्यस्य, “नेह नानास्ति” इति निषेधाय तात्त्विकप्रपञ्चांतरापातात्, तस्याप्रसक्तेश्च । अन्यथाऽन्यथा-रूपात्यापत्तेः । आभासस्य प्रसक्तिरेव पारमार्थिकस्य निषेधे तन्त्रमिति चेन्न, यत्प्रतीतं तन्मास्तीत्यनुभवविरोधात्, प्रतिपन्नोपाधावनिषिद्धस्याभासस्य मिथ्यात्वसिद्धेश्च । निवृत्तिज्ञान इव त्रैकालिकनिषेधज्ञानेऽपि प्रसक्तस्याभासस्य निषेधसंभवे निषेधं प्रत्यवच्छेदकमधीक्ष्यं पारमार्थिकम्, अनवच्छेदकस्याभावस्य धीस्तु निषेधधीहेतुरिति वयमधिकरण्यकल्पनायोगाच्च, अनारोपपूर्वकनिषेधस्यानुपपत्तेश्च । न च तत्रापि बुद्धिपूर्वकारोपकल्पना, यस्सारोपरतरयव-निषेध इति मते निषेधस्य प्रसक्त्यर्थं बुद्धिपूर्वकारोपकल्पनेऽपि त्यज्यते तदयोगात्, घटे स्मृते तदारोपं विनैवेह घटो नास्तीति ज्ञानस्यानुभवात् । न चाभासप्रसक्त्याऽनाभासस्यापि

॥ अथाविद्यकरजतोत्पत्तिभङ्गः ॥ ६५ ॥

ननु शुकावस्थसं नासद्भवितुमर्हति । तस्याज्ञानोपादानकत्वात् । तज्ज्ञाननाशयत्वाच्चेति षण्मते तन्मते दूषयितुमनुवदति ॥ यच्चेदमुच्यते इति । तात्त्विकप्रपञ्चांतरेति ॥ शुक्तिरूप्यवत् प्रतिपन्नस्य जगतोऽपि निषेधायोगादिति भावः ॥ तस्येति ॥ आपणस्य रूप्यस्येत्यर्थः ॥ अन्यथेति ॥ आपणस्य रूप्यस्यापि प्रसक्त्यंगीकार इत्यर्थः ॥ निषेधं प्रतीति ॥ पारमार्थिकधीष्वनिषेधं प्रत्यवच्छेदकं (अनवच्छेदकस्य) धीष्वनिषेधधीहेतुरिति विकल्पनायोगादित्यर्थः ॥ अनारोपपूर्वकनिषेधस्येति ॥ अनाहारारोपं विना बाधस्यानुपपत्तेश्चेत्यर्थः ।

ननु निषेधप्रमात्वाधिगोचरान् भूतले घटो नाम्नात्यादाविव बाधस्थलेऽपि बुद्धिपूर्वकारोप एव हेतुरन्विताशङ्क्याह ॥ नचेति । घटे स्मृत इति ॥ तथाच बाधव्यतिरिक्तस्थानं आरोपय्या-हेतुतया न तदृष्टान्तेनार बुद्धिपूर्वकारोपकल्पनेति भावः ॥ आभामस्येति ॥ यथा व्याप्तिप्रदायं सामान्यप्रत्यासत्त्या सकलव्यक्त्युपस्थितिः, एवमत्रापि सामान्यप्रत्यासत्त्यैवानाभासस्यानुपस्थितिः ।

प्रसक्तिः, आभास इत्यप्रसक्तेः । नच रजतत्वाकारेणानाभासस्यापि प्रसक्तिः, आभासानाभासानुगतसामान्याभावात्, फलबलेन व्याप्तिज्ञाने सामान्यस्य प्रत्यासत्तित्वेऽपि अतिप्रसंगेनान्यत्र तदभावाच्च ।

किंचाप्यस्तं न सोपादानकं सकर्तृत्वस्याप्यापातात्, अविद्यालक्षणमंगेऽप्यस्तस्याज्ञानोपादानकनाया निरासाच्च । इदं रूप्यमितिरूप्यानुविद्धस्येदमंशस्यैव दोषादिवशात् सत्वविकाराविरोधेन रूप्यात्मना मिथ्याविकाररूपविवर्तसंभवे तदननुविद्धस्याज्ञानसोपादानत्वायोगाच्च, परोक्षधीरप्यज्ञानविरोधिनीत्युक्तत्वेन श्वेतत्वेनानुमिते शंखे श्वेत्याज्ञानाभावेन पीतत्वभ्रमायोगाच्च, त्वन्मते विंवप्रतिविंवयोरैक्यस्य प्रत्यक्षतया ऐक्याज्ञानाभावेनोपाधिविच्छादपि तत्र भेदभ्रमायोगाच्च, घटत्वेन साक्षात्कृते घटे घटत्वाज्ञानाभावेन पटोऽप्यमितिवाक्यभासाद्भ्रमानुत्पत्तिप्रसंगाच्च । अयं घट इत्यत्राग्निना सिंचेदितिबदन्वयविरोधिनो धर्मस्यानुपादानेनान्वयधीर्पुर्केव, साक्षिषेयेऽज्ञानसुखादावज्ञानाभावेन तत्र ज्ञानाभावात्त्वदुःखाभावत्वादिभ्रमायोगाच्च । परोक्षतत्त्वज्ञानसाक्षात्ज्ञाननिवर्तकत्वे शंखे श्वेत्यानुमित्याऽप्यज्ञाननिवृत्तौ भ्रमानुत्पत्त्यापातात्, अपरोक्षतत्त्वज्ञानस्य च परोक्षे अभावेन परोक्षाभ्यासस्यानिवृत्त्यापानाच्च, रूप्यं दृष्ट्वाऽधिष्ठानतत्त्वज्ञानं विना निवृत्तस्य पुंसोऽज्ञाननिवृत्त्यभावेन मिथ्यात्वेनाधिष्ठानतत्त्वज्ञानैकनिवर्त्ययो रूप्यज्ञानाकाराविद्यापरिणामयोर्निवृत्त्यभावेन रूप्यधीसामग्री-

व्यादिति भावः । ज्ञानास्य प्रत्यक्षत्वा (प्रत्यासत्त्या) ज्ञानाभासस्य प्रत्यासत्तिरित्यत्र किमाभासस्य सामान्यप्रत्यासत्त्या ज्ञानास्यस्य प्रसक्तिरुच्यते किंचा वस्तुगत्याभासस्य रजतत्वादिसामान्यप्रत्यासत्त्या ज्ञानाभासस्य प्रसक्तिरुच्यते इति विकल्प्य अद्यं प्रत्याह ॥ आभास इति ॥ द्वितीयश्रवणं निगकरोति ॥ नचेति । अतिप्रसंगेनेति ॥ पुरोधर्मिणि घटत्वेन गृह्यमाणे घटांतरस्यापि निषेधविषयतापत्तिरूपनिप्रसंगेनेत्यर्थः ॥ मकर्तृत्वस्यापीति ॥ नचेष्टापत्तिः । ईश्वरस्य वापज्ञानसत्त्वाज्जीवस्य च मया रूप्यं सृष्टमिति प्रतीत्यर्थानाच्च तस्य कर्तृत्वं नेति भावः ॥ निगमावेति ॥ अज्ञाने उपादानत्वप्रयोजकस्य भावत्वस्य सत्त्वस्य चाभावेन तस्योपादानत्वनिराभावेत्यर्थः ।

ननु घटत्वेन साक्षात्कृते पटोऽप्यमिति वाक्यस्य “अग्निना सिंचेत्” इति वाक्यस्योपपत्त्या-
दोषोपकथनेहेत्वादांश्चाह ॥ अयं घट इत्येति ॥ घटघटत्वयोः परस्परविरोधव्याप्यावा

सङ्गात्वेन रूप्यप्रतीतेर्दुर्वारत्वाच्च । नच सर्वज्ञानानां स्वगोचरशूरत्वादथाभ्रांति तदर्थोऽङ्गीकार्य
इति युक्तम्, अर्थतत्त्वव्यवस्थापकस्य बाधस्यैवानुसर्तव्यत्वेनानेवंविधस्य भ्रमस्यातथात्वात्,
अन्यथा तदर्थस्य तात्त्विकत्वापातात् ॥

॥ इति आविद्यकरजतोत्पत्तिभंगः ॥ ६५ ॥

प्रतिसंधानदशायामिति भावः । ननु पटत्वाभावव्याप्यत्वाज्ञानमेव तद्व्यमहेतुरित्यतो दोषांतर-
माह ॥ माक्षिवेद्य इति ॥ अन्यस्तमज्ञानोपादानकमित्येतदूषयित्वा भव्यस्त (त्वं) तत्त्वज्ञाननाशय-
मित्यत्र किमपरोक्षज्ञानं परोक्षज्ञानं वेति विकल्पकमेण ब्रूयति ॥ अपरोक्षतत्त्वज्ञानस्येति ।
स्वगोचरशूरत्वादिति ॥ स्वविषयसाधनसमर्थत्वादित्यर्थः ॥ अनेवंविधस्येति ॥ अर्थतत्त्वा-
व्यवस्थापकस्येत्यर्थः ॥ अन्यथेति ॥ भ्रांतैरप्यर्थतत्त्वव्यवस्थापकत्वं इत्यर्थः ॥

॥ इत्याविद्यकरजतोऽपत्तिभंगः ॥ ६५ ॥

॥ अथ भ्रमस्याद्वैत्यभिमतज्ञानद्वयात्मकत्वभङ्गः ॥ ६६ ॥

यथेदमुच्यते अधिष्ठानांशे इन्द्रियजन्यांतःकरणवृत्तिरप्यन्तांशे तदजन्याविद्यावृत्तिरिति-
ज्ञानद्वयम्, नचैवमस्यात्पापतिः तादात्म्यस्यापि भानादिति । तच्च, त्वन्मते इदमंशस्या-
प्यप्यस्तत्त्वेनेदमितिज्ञानं व्यात्मकम्, इदं रूपमितिज्ञानं व्यात्मकं स्वाप्रशुक्त्यादाविदं रूप-
मितिज्ञानं चतुरात्मकमितिप्रसंगात्, शंखे पीतत्वं पश्यामीति पीतत्वांशे चाधुपत्यादिजाति-
विशेषस्यानुव्यवसायाच्च, रूप्यज्ञानस्याविद्यावृत्तित्वेन प्रातिभासिकत्वे प्रतिभासावश्यंभावा-
दप्यस्तविषयकज्ञानस्य चाप्यस्तत्वनियमादविद्यावृत्तेरप्यविद्यावृत्त्यंतरप्रतिबिंबितत्वं ददेद्यः-
मेवं तस्य तस्यापीत्यनवसानाच्च, अज्ञानस्य रूप्याकारज्ञानात्मना परिणामे रूप्यमिति-
प्रतीतेर्ज्ञानगताकारैर्बोधोपपत्तेः भ्रमस्य चातीतादिज्ञानवदवर्थाभावेऽपि संभवाद्रूप्याकाराविद्या-
वृत्तेर्बोधप्राप्तिः, दोषाणां स्वाभ्यवजन्य एवातिशयहेतुत्वेनेन्द्रियदोषप्रयुक्तभ्रमत्वाश्रये करणांत-
राजन्ये च रूप्यज्ञाने इन्द्रियकरणकत्वस्य दुर्बारात्वाच्च । अन्यथा त्वचा शंखं चक्षुषा
च शुक्तिमारुह्यं ज्ञात्वा निमीलितनेत्रस्य नेत्रगतदोषात् पीतत्वरूप्यादिभ्रमः स्यात् ।
रूप्येदमंशप्रयोस्तादात्म्यभावेनास्यातिवैषम्येऽपि ज्ञानैक्यानुभवविरोधस्यास्यातिपक्षदोषस्य
ज्ञानाभ्यासः ।

एतेन विषययोरप्यस्तेनाभेदेनैकत्वापन्नत्वात् ज्ञानयोरप्यैक्यमुपचरितमिति निरस्तम् ।
ज्ञानैक्यानुभवविरोधात्, एकविषयकधाराबाह्यिकज्ञानानामप्यैक्यानुभवापाताच्च । कल्पि-
तसार्थैक्यस्य ज्ञानैक्योपचाराहेतुत्वाच्च । एतेन यथेदमंशावच्छिन्नमचैतन्याविद्याविषयत्वा-

॥ अथ भ्रमस्य अद्वैत्यभिमतज्ञानद्वयात्मकत्वभङ्गः ॥ ६६ ॥

प्रसंगवत् ॥ यथेदमुच्यते इति । चतुरात्मकमिति ॥ शुक्त्यधिष्ठानांशः, शुक्तपशः,
रत्नमंशो, रत्नतारांशेभ्योवाचनुव्यवसानात् स्वप्ने शुक्तस्थावाविदं रत्नमिति ज्ञानं चतुरात्मकं
व्यतिरिक्त्यर्थः ॥ शंख इति ॥ तयाचाप्यस्तत्वेनेन्द्रियप्रमाणप्रवृत्तिरेवांगीकरोति भावः ॥ अध्यस्त-
नियमादिति ॥ ज्ञानस्तत्वनियमस्य त्ववांगीकृतत्वादित्यर्थः ॥ रूप्याकाराविद्यावृत्तेरिति ॥
रूप्यरूपाविद्यावृत्तिर्भास्येत्यर्थः । किंच रूप्यज्ञानमिन्द्रियजन्यम् । तदाभवदोषजन्यत्वात्, व्यतिरेकेण
पटवत्, क्षरवत्ताराजन्यत्वे स्मृतिः ज्ञानकाला कटारिज्ञानवदित्यभिहितत्वाच्च ॥ दोषाणामिति ॥
अथयथेतावदवबोधोऽज्ञानवत्ताराजन्यत्वाच्च ॥ अन्यथेति । शुक्तिमारुह्यमिति ॥ शुक्तिवत् पटतत्वाद्य-

द्रूपमिदंत्वेन भाति, तथेदं दृश्यवच्छिन्नचैतन्याविद्याविवर्तत्वाद्द्रूपज्ञानमिदंज्ञानत्वेन भातीति निरस्तम् । बाधकालेऽर्थयोरिव ज्ञानयोरपि भेदधीप्रसंगात्, इदं दृष्टेर्ज्ञातैकसत्त्वेन तदवच्छिन्नचैतन्येऽज्ञानाभावाच्च, शुक्तितत्वं जानतः इदं दृष्टितत्वं चाजानतः पुंसः रूप्य-निवृत्तावपि तज्ज्ञानानुवृत्तिप्रसंगाच्च, अबाधितज्ञानैक्यानुभवविरोधाच्च । न चेद्विद्येणाध्यस्तस्या-संप्रयोगो बाधकः, तस्य प्रमायामेवापेक्षितत्वेनाप्रमायां दोषमपेक्ष्यैवेद्विद्यस्य हेतुत्वोपपत्तेः, रूप्यं प्रत्यप्यंगुल्यग्रनिर्देशचेलालंबबंधनादिना शुक्लेरेवाधिष्ठानत्वेन तदवच्छिन्नचैतन्यस्या-नधिष्ठानत्वाच्च ।

न चाविद्यावृत्तेर्ज्ञानत्वाभावाज्ज्ञानैक्यधीः, परोक्षाध्यासे चैतन्यप्रतिफलनाभावेनाध्य-स्तांशे जानामीत्यनु(व्यवसाया)भवायोगात्, ज्ञाने अपवादादप्रामाण्यमित्यस्यायोगाच्च, विवरणेंऽतः करणपरिणामे ज्ञानत्वोपचारादित्युक्त्या तद्वृत्तावपि झित्तिताभावाच्च, प्रकाशक-चैतन्यस्य प्रतिफलनोपाधित्वस्य चाविद्यावृत्तावपि सत्त्वात् अज्ञाननिवर्तकत्वस्य च धाराबाहिक द्वितीयाद्यंतःकरणवृत्तावप्यभावात् । न च वृत्तिभेदेऽपीदं रूप्यपोरिदमंशावच्छिन्नसाक्षिषेद्यत्वेन फलैक्येन ज्ञानैक्यधीः, परोक्षभ्रमे अपरोक्षैकरसचैतन्यरूपफलैक्याभावात्, त्वन्मते इदं-

मित्यर्थः ॥ उपचरितमिति ॥ अर्थगतमैक्यं परस्परसंबंधेन ज्ञाने भासत इत्यर्थः ॥ कल्पितस्येति ॥ कल्पितस्यास्तत्वाद् अस्ततः साधकत्वस्य च निरस्तत्वादिति भावः । न च बाधकमेवमाहक-सामग्र्याः सत्यवत् ज्ञानभेदप्राहकसामग्र्या अभावाच्च तद्वेदप्राह इति बाध्यम् । नियमेन सामग्र्यभावकल्पने प्रमाणाभावेन कदाचित्तद्वेदप्राहप्रसंगात् । यदा यतदस्वरसादाह ॥ इदं वृत्तेरिति । तज्ज्ञाननिवृत्तिप्रसंगाच्चेति ॥ अधिष्ठानतत्त्वज्ञानस्यैवाध्यासनिवर्तकत्वादिति भावः । इदमंशावच्छिन्नचैतन्यस्योक्ताधिष्ठानत्वमिति यदुक्तं तदपि नेत्याह ॥ रूप्यं प्रत्यर्थाति ॥

ननु ज्ञानैक्यानुभवो न विकटः । ज्ञानस्यांतःकरणवृत्तेरेकत्वात् अविद्यावृत्तेर्भाजानत्वात् । तत्रिषयं जानामीत्यनुभवस्तु चैतन्यप्रतिफलनप्रयुक्त इत्याशंक्य निराकरोति ॥ नचेति । ज्ञान इति ॥ अग्रमाणभूताविद्यावृत्तेर्ज्ञानान्यत्योफगमादिति भावः । नन्वंतःकरणवृत्तेः वृत्तेः स्वतो ज्ञानाद्या-भावेऽपि चैतन्यप्रतिफलनौपाधिकज्ञानत्वमन्तीत्याशंक्य तुन्यमविद्यावृत्तावपीत्याह ॥ प्रकाशेति ॥ नन्वविद्यानिवर्तकत्वरूपं ज्ञानं अंतःकरणस्यैव नन्वविद्यावृत्तेरित्याशंक्याह ॥ अज्ञाननिवर्तकत्वमिति । परोक्षभ्रम इति ॥ तच्च चैतन्यप्रतिफलनस्याभावेन ज्ञानैक्यानुभवो न स्यादिति भावः ।

ननु बिम्बाधैक्यमादाय ज्ञानैक्यानुभव इत्याशंक्य घटपटादिज्ञानानामेक्यापत्तेर्न वमित्याह ॥ अफलेति ॥ ननु रूप्यं प्रतीच इदमंगं प्रत्यपि इदमंशावच्छिन्नचैतन्यस्यैवाधिष्ठानत्वात्

रूपयोर्यथाक्रममिदंरूप्याकारांतःकरणविद्यावृत्तिप्रतिबिंबिताभ्यां वा तदभिव्यक्ताभ्यामिद-
मंज्ञानबन्धिभूतदबन्धिभ्याभ्यामिदमंशरूप्याधिष्ठानचैतन्याभ्यां वा वेद्यत्वेनावच्छिन्नस-
कलस्य भिन्नत्वाच्च । अफलचिन्मात्राभेदस्य च सर्वत्र सत्त्वात् । नहि रूप्यं प्रतीवेदमंशं
प्रत्यपीदमंशाबन्धिभूतचैतन्यमधिष्ठानम्, आत्माश्रयात् । नापीदमंशं प्रतीव रूप्यं प्रत्यपी-
दमंज्ञानबन्धिभूतमधिष्ठानम्, इदं रूप्यमितिधीविरोधात् ।

एतेनेदमंशाबन्धिभूतचैतन्यस्यैवेदंशुचौ रूप्यद्वयौ च प्रतिफलनात् ज्ञानैक्यमिति
निगस्तम् । क्रमिकयोरिदमितिज्ञानयोरप्यैक्यापातात्, समूहालंबनज्ञानस्यापि भेदापाताच्च,
तस्यातदाकाररूप्यद्वयौ प्रतिफलनायोगाच्च । अन्यथा रूप्याधिष्ठानेदंशुचिप्रतिफलितचितैव
रूप्यप्रतीतिसंभवाद्रूप्याकारविद्यावृत्तिर्व्यर्था, तस्माज्ज्ञानैक्यानुभवाविरोधो दुष्परिहरः ।
तिक्तो गुड इत्यादावपि मधुरो गुडः सुरभि चंदनमित्यादाविव ज्ञा(मा)न्मांतरोपनीतविशेषण-
विषयकमेकमेव ज्ञानम् । तस्मान्मुक्तिरूप्याद्यपि नानिर्वाच्यं सुतरां जगदिति पारमार्थिक-
मेव तदिति ॥

॥ इति भ्रमसाद्वैत्यभिसृतज्ञानद्वयात्मकत्वभंगः ॥ ६६ ॥

फलैक्यमुपपद्यत इत्यादावप्याह ॥ नहीति । इदं रूप्यमितीति ॥ अन्यस्तस्याधिष्ठानतादात्म्येन
धीनियममिति शङ्कः ॥ समूहालंबनेति ॥ तदेदमंशबन्धिभूतचैतन्ययोर्मिन्नत्वादिति भावः
॥ तत्सेति ॥ एवमंशबन्धिभूतचैतन्यस्येत्यर्थः । ननु तिक्तो गुड इत्यादौ रसद्रव्ययोर्मिन्नेन्द्रिय-
प्राप्त्यर्थेन (रसनेन्द्रियप्राप्त्यर्थेन), ज्ञानमेवेऽस्त्यपि यथैक्यधीस्तद्विद्वापि स्यादित्याशङ्क्याह
॥ तिक्तो गुड इति ॥ परम्यकृतमुपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥

॥ इति भ्रमसाद्वैत्यभिसृतज्ञानद्वयात्मकत्वभंगः ॥ ६६ ॥

॥ अथ सत्तात्रैविध्यभङ्गः ॥ ६७ ॥

यच्चेदमुच्यते ब्रह्म पारमार्थिकं सत्, जगद्वावहारिकं, शुक्तिरूप्यादि प्रातिभासिकम्, इति सत् त्रिविधमिति तत्र । स्वाप्नशुक्तौ चाध्यस्तरूप्यादेरुपसंग्रहाय प्रातिभासिकादपि निकृष्टस्य सत्त्वस्य पञ्चमप्रकारस्याव्यावहारिकस्याज्ञानध्वंसस्य चोपसंग्रहायापारमार्थिकस्य व्यावहारिकादप्युत्कृष्टस्य सत्त्वस्य च वाच्यत्वेन त्रैविध्यायोगात् ।

किंचायं विभागो न तावत्तात्त्विकः, ब्रह्मैव तात्त्विकमित्यस्य भंगात् । नाप्यतात्त्विकः, तात्त्विकस्य ब्रह्मणोऽतात्त्विकत्वात् । शुक्ते रूप्यादिषु बाधगम्यस्य विभागस्य तात्त्विकत्वावश्यं भावात् । अन्यथा विभागश्रुतेरतत्त्वावेदकत्वं स्यात् । एवं च ।

“अयं विभागः सत्यच्चेदपसिद्धांत आपतेत् ।

मिथ्या चेत्कृतकृत्योऽहं त्वयैव स्वीकृतदूषणात् ॥

व्यावहारिकसत्योऽपि बाध्योऽबाध्योऽयथा भवेत् ।

उक्तो दोषश्चोभयत्र सर्वमेतेन दूषितम्” ॥

संभवति हि विषयमिथ्यात्वब्रह्मनिर्विशेषत्वादावप्येवं विकल्प्य दूषणम् ।

अपिच किमत्र परमार्थसदेव सत् इतरद्वयं सद्विलक्षणशेष सत्त्वेन प्रातिबाधविलंभाभ्यां तद्वेद इत्यभिप्रेतम्, किंवा सत्येषावांतरभेद इति । नायः त्वन्मते रूप्याभावे रूप्यधिय इव

॥ अथ सत्तात्रैविध्यभंगः ॥ ६७ ॥

ननु पारमार्थिकसत्त्वस्य ब्रह्ममात्रबुक्तितया कथं जगतः पारमार्थिकत्वम् । न चैवं घटादीं शुक्तिरूप्यादीं च सत्त्वप्रतीत्यनुपपत्तिः । घटादीं व्यावहारिकसत्त्वस्य शुक्तिरूप्यादीं प्रातिभासिकसत्त्वस्य चांगीकारेण तदुपपत्तेः इत्येतद्व्ययितुमनुवदति ॥ यच्चेदमुच्यते इति ॥ प्रातिभासिकादपि निकृष्टस्येति ॥ अध्यस्तस्याधिष्ठानाधेयभ्या न्यूनसत्ताकन्यादिति भावः ॥ तात्त्विकस्येति ॥ यथा शुक्तिरूप्यादिप्रतियोगिकब्रह्मनिष्ठाभेदः पारमार्थिकस्तथा ब्रह्म पारमार्थिकमन्यत्सर्वमपारमार्थिकमिति विभागे बाधगम्यस्य पारमार्थिकत्वं स्यादित्यर्थः ॥ अन्यथेति ॥ उक्तविभागस्यातात्त्विकत्वे “मायामात्रमिदं द्वैतमद्वैतं परमार्थतः” इत्यादितद्विभागश्रुतेरतत्त्वावेदकत्वेनाप्रामाण्यं स्यादित्यर्थः । उक्तार्थमुपसंगृह्यन् दूषणां नरमाह ॥ एवं चेति । उक्त इति ॥ विभागस्मात्त्विकोऽतात्त्विको वेति विषय्ये उक्तमिदं भावंः ॥ नर्हमिति ॥ विषयमिथ्यात्वादिकामात्यर्थः ॥ एतेन ॥

सत्त्वाभावे सत्त्वबुद्धेरयोगात्, उत्पत्त्यादौ लाघवेन कदाचित्सत्त्वत्वैव तत्रतया सत्त्वहीनस्य
रूपादेरुत्पत्त्याद्ययोगाच्च, व्यावहारिके प्रातिभासिकादर्शगतविशेषाभावे तत्रार्थक्रियादेः
श्रुतीनां व्यावहारिकविषयत्वेन प्रामाण्यस्य चायोगाच्च । दीर्घप्रातिहेतुत्वे नभोनैत्यभ्रम-
हेतोरिवाप्रामाण्यातिशय एव स्यात् । नात्यः । असतः साधकत्वभंगे जागोपितानारोपितानु-
गतं सामान्यं नास्तीत्युक्तत्वात् । व्यावहारिकस्य चानारोपितविशेषत्वेऽसदभिमतासिद्धेः ।

किंच पारमार्थिकापारमार्थिकयोर्न तावद्वाचावाच्यभ्यां भेदः, मिथ्यात्वभंगे उक्त-
रीत्याऽप्यस्तेऽपि स्वरूपावाचस्य ब्रह्मण्यप्याकारवाचस्य सत्त्वात्, उगद्वाचकस्य च सप्रकारकत्वे
तस्यैव प्रकारस्वावाच्यत्वापातात् । निष्प्रकारकत्वे च वाचकत्वायोगात्, व्यावहारिक-
प्रातिभासिकयोरपि न तावन्मायिकत्वावियकत्वाभ्यां भेदः, मायाविषयोस्तदभावात्
मायिकस्यैव ब्रह्मालोकादेः प्रातिभासिकत्वाच्च, असाधारणस्यावियकस्य दुःखादेर्यवहारिकत्वाच्च,
त्वयैव मायाविद्याभेदस्य निरासाच्च । नाप्यर्थक्रियाकारित्वतदभावाभ्यामादानादिनिर्वाहकत्व-
तदभावाभ्यां वा भेदः, अर्शगतविशेषाभावे तदयोगात्, स्वाप्नेऽपि कुंभादौ स्वाप्नब्रह्मादहरणा-
द्यर्थक्रियाकारित्वादेः सत्त्वाच्च । व्यावहारिकस्य तस्य विवक्षायां चात्माभयात् । नापि ब्रह्मधी-
वाच्यत्वतदन्यधीवाच्यत्वाभ्यां भेदः, त्वन्मते रूपादेरपि शुक्त्यवच्छिन्नब्रह्मधीवाच्यत्वात् ।
ब्रह्मण्यप्यस्तस्य प्रातिभासिकस्य क्षणिकत्वादेरपि ब्रह्मधीवाच्यत्वाच्च । नापि ब्रह्मप्रमावाच्यत्व-
तदन्यप्रमावाच्यत्वाभ्यां भेदः । त्वन्मते ब्रह्मज्ञानस्यैव प्रमात्वात् । नापि प्रमावाच्यत्वप्राति-
वाच्यत्वाभ्यां भेदः, प्रातिवाच्यत्वस्य ब्रह्मण्यपि सत्त्वात् । नापि शुद्धब्रह्मधीवाच्यत्वतदन्यधी-
वाच्यत्वाभ्यां भेदः, शुद्धब्रह्मदेन प्रातिदृश्यामज्ञानाधिष्ठानभूतविशेष्यमात्रोक्तौ तज्ज्ञानस्या-

सत्त्वविशेषविषयकभूतत्वेन । एतदेव दर्शयति ॥ संभवात् हीति ॥ तज्ज्ञेद इति ॥ व्याव-
हारिकत्वप्रातिभासिकत्वविभागः इत्यर्थः ॥ सत्त्वबुद्धेरिति ॥ सत्त्वापरोक्षबुद्धेरित्यर्थः । किंच
त्वद्भिन्नरूपादेरुत्पत्तिविधिहास्य तस्य सत्त्वबुद्धेरप्यनुपगतव्यभिचारः ॥ उत्पत्त्यादाविति ।
श्रुतीनामिति ॥ "वसिष्ठ उवाच" इत्यादिश्रुतीनामित्यर्थः । चिरकालानुवृत्तावविषयत्वेन श्रुती-
नामप्रामाण्यं स्मरित्वादिष्टमाह ॥ हीर्षेति । अवाच्यत्वापातादिति ॥ वाच्यज्ञानप्रकारकत्व-
तदवाच्यत्वरिति भावः ॥ निष्प्रकारकत्वे चेति ॥ समानप्रकारकयोरेव वाच्यवाचकभावदर्शनादिति
भावः ॥ तदवाचादिति ॥ मायिकत्वप्राप्तिरूपयोरभावेन तच्च व्यावहारिकत्वं न स्यादित्यर्थः

बाधकत्वात् तत्कालाज्ञातेन द्वितीयाभावादिना विशिष्टस्योपलक्षितस्य चोक्तौ वेदांतानामसं-
घातत्वहानेः, द्वितीयाभावादेः पारमार्थिकत्वापाताच्च ।

एतेन महावाक्यजन्यधीबाध्यत्वतदन्यधीबाध्यत्वाभ्यां वा चरमधीबाध्यत्वतदन्यधी-
बाध्यत्वाभ्यां वा भेद इति निरस्तम् । महावाक्यजन्यस्य चरमस्य चाखंडार्थवेदांतजन्यतया
निष्प्रकारकत्वेन बाधकत्वायोगात् । सप्रकारकत्वे च तस्य प्रकारस्य तात्त्विकत्वापत्तेः ।
अत एव च न निष्प्रकारकबाध्यत्वसप्रकारकबाध्यत्वाभ्यां भेदः । नापि पारमार्थिक-
विषयधीबाध्यत्वव्यावहारिकविषयधीबाध्यत्वाभ्यां भेदः, अन्योन्याभयात्, नाप्यन्योन्येतर-
त्वाभ्यां भेदः, भेदकाभाव इतरेतरत्वस्यैवायोगात् अन्योन्याभयाच्च । तस्माज्जगतः सत्यत्वात्
समन्वयाध्यायोक्तन्यायैः सत्यजगत्कर्तृत्वापनंतगुणे ब्रह्मणि वेदांताः प्रमाणमिति ॥

॥ इति सत्तात्रैविध्यभंगः ॥ ६७ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्याणां श्रीमद्ब्रह्मण्यतीर्थपूज्यपादानां शिष्येण
व्यासपतिना संगृहीते न्यायामृते प्रथमः परिच्छेदः ॥ १ ॥

॥ असाधारणस्येति ॥ प्रतिनियतसुखादिकमाविष्टकं साधारणं घटादिकं तु मायिकमिति
त्वयांगीकारादिति भावः । यथाकथंचिद्वर्धकक्रियाकारित्वं व्यवहारिकत्वे प्रयोजकमुत व्यावहारिकं
तदिति विकल्प्य क्रमेण दूषयति ॥ त्वन्मत इति ॥ ब्रह्मणः सर्वप्रत्ययवेद्यत्वादिति भावः ।
॥ अखंडार्थत्वहानेरिति ॥ संसर्गासंगिस्मयगन्धीहेतुत्वस्यैव अखंडार्थत्वादिति भावः ॥ द्वितीया-
भावादेरिति ॥ बाधकोऽप्यत्वस्य बाध्यत्वनियमादिति भावः ॥ महावाक्येति ॥ तत्त्वमस्यादि-
वाक्येत्यर्थः ॥ अन्योन्येतरत्वाभ्यामिति ॥ ब्रह्मान्यप्राप्तिभासिकेतरत्वतदन्यव्यावहारिकेतरत्वा-
भ्यामित्यर्थः । इयता प्रबंधेन स्थापितं सत्यानेवविश्वस्य कारणमिति यत् तत्सप्रमाणमुपसंग्रहितं
॥ तस्मादिति ॥

॥ इति सत्तात्रैविध्यभंगः ॥ ६७ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्याणां श्रीमत्सुखेन्द्रतीर्थपूज्यपादानां शिष्येण विजयीः प्रभिक्षुणा
विरचितायां लक्ष्मामोदिकायां न्यायामृतन्यायकाव्यायां
प्रथमः परिच्छेदः ॥

श्रीः श्रीः श्रीः श्रीः श्रीः

॥ इति न्यायामृतलक्ष्मामोदे प्रथमः परिच्छेदः ॥

॥ द्वितीयः परिच्छेदः ॥

॥ अखंडार्थत्वलक्षणभङ्गः ॥ १ ॥

॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥

नन्वेतदयुक्तम्—द्विविधं हि वेदांतवाक्यं—एकं पदार्थनिष्ठं यथा “सत्यं ज्ञानं” इत्यादि-
तत्त्वदार्थपरम् “योऽयं विद्वानमयम्” इत्यादि त्वंपदार्थपरं च, अपरमेकस्वरूपवाक्यार्थनिष्ठं यथा
“तत्त्वमसि” इत्यादि, इयमप्यखंडार्थनिष्ठम् । यद्यप्यखंडार्थनिष्ठत्वं न तावन्निर्भेदार्थनिष्ठत्वं
मेदामाशयिष्येति तत्त्वरूपस्य तदुपलक्षितत्वरूपस्य वा निर्भेदत्वस्य शब्दबोध्यत्वेऽभिप्रेते निर्घटं
भूतलमित्यादिषु मखंडार्थत्वापत्तेः । स्वरूपमन्वमात्रेऽभिप्रेते च सखंडार्थानां सगुणवाक्या-
नामपि वस्तुगत्या निर्भेदब्रह्मनिष्ठत्वेनाखंडार्थत्वापातात्, प्रकृष्टप्रकाशादिवाक्येष्वप्यप्येत्य-
न्न एव न निर्भिन्नेमार्थनिष्ठत्वं तत्, नाप्यपर्यायशब्दानां प्रातिपदिकार्थमात्रपर्यवसायित्वम्,
पयःपावकरूपानेकप्रातिपदिकार्थमात्रपर्यवसायिनि श्रुतीोष्णस्पर्शवंतौ पयःपावकावित्यादावति-
म्यामे, नाप्येकविशेष्यपरत्वम् । नीलशुत्पलमित्यादावतिव्याप्तिरिष्टापत्तेः, तथाप्यपर्यायशब्दानां
संसर्गागोचरप्रमाजनकत्वं वा तेषामेकप्रातिपदिकार्थमात्रपर्यवसायित्वं वा अखंडार्थत्वम् ।
उक्तं हि ।

॥ अथाखंडार्थत्वलक्षणभङ्गः ॥ १ ॥

वेदानेति ॥ वस्तुनिष्ठवेदान्तेत्यर्थः । एकमिति तत्त्वमिदमात्रम् । पदार्थनिष्ठमिति ॥ तत्त्व-
मस्यादिमहावाक्यस्य तत्त्वमसि पदार्थमिति ॥ तत्त्वदार्थपरमिति ॥ तत्त्वदार्थमतीतिप्रयोजक-
मित्यर्थः । स्वाभिमतं साध्यभूतं अखंडार्थत्वं निर्धारयितुं अनभिमतानि तद्वस्तुगत्यान्यनूप-
बृण्यति ॥ यद्यपीति ॥ शब्दबोध्यत्व इति ॥ अखंडार्थत्वेनाभिमतत्वात्त्वबोध्यत्व इत्यर्थः ॥ मखंडा-
र्थत्वापत्तेरिति ॥ एतन्निमित्तसखंडार्थत्वस्यैवाखंडार्थत्वमिति परिग्राह्यतेति यावत् ॥ स्वरूप-
मन्वमात्र इति ॥ अथ विशेषणवत्त्वेत्यनुच्यते ॥ प्रकृष्टप्रकाशादिवाक्येष्विति ॥ प्रकृष्ट-
प्रकाशाध्वं इत्यादिवाक्येष्वप्यप्यतिः । खंडार्थानां नक्ष्वादिप्रतिषेधोक्तव्यमित्यस्य सत्ताकमेव वत्ता-
वित्यर्थः ॥ अत्र एवेति ॥ उक्तवेत्तावेत्यर्थः । अखंडार्थनिष्ठत्वम् ॥ इष्टापत्तेरिति ॥ सिद्ध-
मर्थनापत्तेरित्यर्थः ॥ अपर्यायेति ॥ समभिध्वाहृतपदार्थसंसर्गागोचरप्रमाजनकपदार्थाप्यत्वं वा
समभिध्वाहृतैकप्रातिपदिकमात्रपर्यवसायिपर्यायित्वत्वं वेत्यर्थः । अत्रानवेत्यादिवाक्येष्वप्यति-

“संसर्गासंगिसम्यग्धीहेतुता, या गिरामियम् ॥

उक्ताऽसंङ्गार्थता यद्वा तत्प्रातिपदिकार्थता” इति ।

तत्र पदार्थनिष्ठस्य वाक्यस्यासंङ्गार्थत्वे, सत्यादिवाक्यं असंङ्गार्थनिष्ठं ब्रह्मप्रातिपदिकार्थ-
मात्रनिष्ठं वा लक्षणवाक्यत्वात्, तन्मात्रप्रभोचरत्वाद्वा, प्रकृष्टप्रकाशश्चंद्र इति वाक्यवदित्यनुमानं
मानम् ॥ न च द्वितीयहेतोरसिद्धिः “ब्रह्मविदामोति परम्” इत्युक्तब्रह्मप्रातिपदिकार्थमात्रे बुध्-
त्सितेऽस्य प्रवृत्तेः । नच हेतुद्वयेऽपि दृष्टांतः साध्यविकलः प्रकृष्टादिवाक्यं चंद्रप्रातिपदिकार्थमात्र-
निष्ठं तन्मात्रप्रभोचरत्वात् संमतवदिति तत्सिद्धेः । नहि कश्चंद्र इति चंद्रप्रातिपदिकार्थमात्रे
पृष्टेऽन्यद्वक्तुमुचितम् । साक्षादिमान्गौरित्याद्यपि लक्षणवाक्यं पृष्टगवादिप्रातिपदिकार्थमात्र-
परमिति न व्यभिचारः । ऐक्यपरस्य वाक्यस्यासंङ्गार्थत्वे तु तत्त्वमसीत्यादिवाक्यम् असंङ्गार्थ-
निष्ठं आत्मस्वरूपमात्रनिष्ठं वा, अकार्यकारणद्रव्यमात्रनिष्ठत्वे सति समानाधिकरणत्वात्
तन्मात्रप्रभोचरत्वाद्वा सोऽयं देवदत्त इतिवाक्यवत् । नचांत्यहेतोरसिद्धिः, कोऽहमित्यात्म-
स्वरूपमात्रे बुध्त्सितेऽस्य प्रवृत्तेः । नच हेतुद्वयेऽपि दृष्टांतः साध्यविकलः, कोऽयमिति
देवदत्तस्वरूपमात्रे पृष्टेऽस्य प्रवृत्तेः । विपक्षे प्रभोचरयोर्वैयधिकरण्यप्रसंगो बाधक इति ॥

व्याप्तिवारणाय लक्षणद्वयेऽपि प्रथमद्वयम् । घटः करीर इत्यादिष्वस्तिव्याप्तिवारणाय उभय-
त्राप्यपर्यायेति । प्रथमलक्षणे प्रमेति वस्तुगतिमभिप्रेत्य ॥ तन्प्रातिपदिकार्थतेति ॥ तास्मान्-
पर्यायगिरामेकप्रातिपदिकमात्रपर्यवसायितेत्यर्थः । द्विविधस्यापि वाक्यस्यासंङ्गार्थत्वे क्रमेण
प्रमाणमाह ॥ तत्रेति । वाक्यस्येति ॥ “स्वयं ज्ञानमनंतं ब्रह्म” इत्यादिलक्षणवाक्यस्येत्यर्थः ।
॥ तन्मात्रप्रभोचरत्वादिति ॥ अत्र यत् प्रभोचरं तत् तन्मात्रपरमिति सामान्यव्याप्तिरभिप्रेता । न
चासिद्धिः । “अस्मिन् ज्योतिर्मंडले कश्चंद्रः” इतिप्रभानुसारेण प्रकृष्टप्रकाशश्चंद्र इति प्रति-
बन्धनरूपलक्षणवाक्यस्य चंद्रत्वरूपमात्रपरत्वावसायान् । तद्विद्माह ॥ नहीति ॥ प्रथमहेतौ
व्यभिचारमात्राव्याह ॥ साक्षादिमानिति । अकार्यकारणेति ॥ मृडतः नीलमुत्पलं देवदण्डस्य
ग्राम इत्यादौ व्यभिचारवारणाय क्रमेण विशेषणानि ॥ अयमेति ॥ तत्त्वमसीत्यादेरित्यर्थः ।
॥ अयमेति ॥ सोऽयं देवदत्त इत्यादिवाक्यस्येत्यर्थः ॥ संसर्गमात्रेति ॥ पदव्यतिरक्तपदार्थमिति-

अत्र ब्रूमः । आद्यलक्षणे संसर्गशब्देन संसर्गमात्रोक्तौ “अप्राप्तयोः प्राप्तिः संयोगः” इत्यादिसंसर्गलक्षणवाक्ये अव्याप्तिः । पदस्मारितपदार्थसंसर्गोक्तौ तु विषं भुङ्क्तेत्यादावतिव्याप्तिः, तस्य पदस्मारितपदार्थसंसर्गप्रमाणकत्वात् । न चेदमपि “द्विषद्वं न मोक्तव्यम्” इति शास्त्रमूलकत्वात् शास्त्रीयपदस्मारितपदार्थसंसर्गप्रमाणकम्, अस्य युक्तिमूलत्वेनाशास्त्रमूलकत्वात् । प्रतिपिपादयिषितपदार्थसंसर्गोक्तौ च चंद्रमहादिशब्दार्थानां प्रसङ्गेतुसंशयधर्मित्वेन प्रागेव सामान्यतो ज्ञातव्या स्वरूपेणाप्रतिपिपादयिषितत्वात् । संसर्गप्रतियोगित्वेन तु प्रतिपिपादयिषितत्वे विवक्षिते संसर्गप्रमाणकत्वांसंगत्वात् । किंच शीतोष्णस्पर्शवर्तौ पयःपावकावित्यादौ त्वद्गीत्या संसर्गाप्रतिपादकेऽनेकप्रातिपदिकार्थमात्रपरेऽतिव्याप्तिः । नहि(च) धर्मधर्मभावा-
मुहमसंदाहृतं धर्मभेदमयम् । किंच योगिकार्थोपगवादिप्रभोचरे श्यामो दोषो लोहिताक्ष औपगव इत्यादौ अनेकार्थात्मकवनसेनादिप्रभोचरे “एकदेशस्था वृक्षा वनम्” इत्यादौ च

योगित्वाद्यौदासीन्येन संसर्गोक्तवित्त्वर्थः ॥ संसर्गलक्षण इति ॥ संयोगलक्षण इत्यर्थः ॥ अव्याप्तिरिति ॥ अप्राप्तयोः प्राप्तिः संयोग इति ग्रामिपदैव संसर्गस्य पदार्थविषययोपस्थापनाविति भावः । ॥ पदस्मारितेति ॥ यद्यप्येवमप्यप्राप्तयोः प्राप्तिः संयोग इत्यादिलक्षणवाक्यानां ग्रहणमयेत्यादिवाक्यांतराण्यमिष पदस्मारितपदार्थप्रतियोगिकसंस्कारगोचरप्रमात्रजनकत्वमस्ति । ततोऽपि संसर्गविषया तादृशसंस्कारप्रधानादित्युक्ताप्यास्तित्वावस्थयम्, तथापि लक्षणवाक्यानां पदस्मारितपदार्थसंस्कारगोचरत्वमिति परीक्षितमनुसृत्योक्तव्याप्तिरिहाप्य विशेषविषयेयमिति ध्येयम् । ॥ तस्येति ॥ पुनारिक्तं प्रति परमात्मेन विनाशिनोक्तस्य वैरिपुत्रमोजनमिदृच्छिपरस्य विषं भुङ्क्तेत्यदिवाक्यस्य शक्यता स्वप्रति(वे)वादिपदस्मारितपदार्थसंसर्गप्रमाणकत्वादित्यर्थः ॥ इदमर्थानि ॥ विषं भुङ्क्तेत्यदिवाक्यस्योपलब्धः ॥ शास्त्रमूलकत्वादिति ॥ तथाच विषं भुङ्क्तेत्यादिवाक्यं, वैरिपुत्रमोजनकर्तृत्वमप्ययम् । एकमूलमूलवाचककारकतया इदं शास्त्रीयपदस्मारितपदार्थसंसर्गप्रमाणं प्रति प्रयोजकमिति तादृशप्रमाणयोरुक्तवाक्यकल्पनाभावाज्ज्ञातित्वात्किञ्चाप्येऽतिव्याप्तिरिति भावः ॥ अशास्त्रमूलकत्वादिति ॥ शक्यानुसंधानरहितस्यापि विषं भुङ्क्तेत्यादिवाक्यान्निवृत्तिवर्तमानमिति भावः । प्रतिपिपादयिषितेति संसर्गविषयेयम् ॥ प्रागेवेति ॥ संज्ञास्य धर्मिजनं विनानुदवाप्तिरिति भावः ॥ अनिव्याप्तिरिति ॥ द्वितीयलक्षणे एकप्रातिपदिकार्थमात्रपदसंज्ञास्यैव वचनात्वेन शीतोष्णस्पर्शवर्तौ नान्यैकप्रातिपदिकत्वस्य कल्पयित्वाकर्तृत्वमिति भावः । तस्य(स्यप्ये) वाक्यंतराण्यमिष ॥ न चेति । योगिकार्थेति ॥ यत्तच्च ज्ञेयस्य विनाशविषयकत्वापनार्थम् ।

सखंडार्थे लक्षणवाक्येऽतिव्याप्तिः । प्रकृष्टादिवाक्येऽपि संसृष्टार्थत्वस्य वक्ष्यमाणत्वेनासंभवात् । अत एवांत्यं लक्षणमप्युक्तम् असंभवात् सखंडार्थलक्षणवाक्येऽतिव्याप्तेश्च । किंच प्रवृत्ति-
निमित्ताभेदेभ्योपर्यायत्वं तद्भेदस्त्वह नास्ति, अनंतत्वादीनां शुद्धादन्यत्रासंभवात्,
अनंतादिशब्दानां लक्षणयाऽखंडार्थत्वे च शुद्धे तदसिद्धेः ।

॥ अखंडार्थत्वलक्षणभंगः ॥ १ ॥

औपगवादिशब्दस्य उपगोरपत्यमिति विगृह्य तस्यापत्यमित्यस्मिन्नर्थे अण्प्रत्ययानुशासनेन
विशिष्टनिष्ठत्वादिति भावः ॥ सखंडार्थे लक्षणवाक्य इति ॥ औपगवादिप्रश्नोत्तर इत्यर्थः । किंच
सत्यज्ञानादिवदप्रवृत्तिनिमित्तभूतसत्यत्वादीनां भेदे तेषां फदानां पर्यायत्वानुपपत्तेः तत्पद-
घटितोकाखंडार्थलक्षणस्यासंभवपरिहाराय तेषां पर्यायत्वं प्रवृत्तिनिमित्तभेदेनैव निर्वाह्यम् । नचैह
तद्भेदोऽस्ति । तद्भेदे अण्प्रत्ययलक्षणकत्वे च मानांतरासंभवेन “सत्यं ज्ञानम्” इत्यादिलक्षण-
वाक्यमेव प्रमाणं वाच्यमिति विशिष्टपरत्वप्रसंगात् । न च तेषां मुख्यवृत्त्या विशिष्टार्थपरत्वेऽपि
लक्षणया शुद्धचैतन्यमात्रपरत्वप्रसक्तमिति वाच्यम् । सत्यत्वानंतत्वादीनां शुद्धादन्यत्रासंभवात् ।
शुद्धे च तत्सिद्धत्वे प्रमाणाभावाच्च पर्यायत्वमेवापन्नमिति । लक्षणद्वयसाधारणवृत्तानंतरमाह
॥ किंचेति ॥

॥ इति अखंडार्थत्वलक्षणभङ्गः ॥ १ ॥

॥ अथ सत्यज्ञानादिवाक्यानामसंख्यार्थत्वानुमानभङ्गः ॥ २ ॥

आद्यानुमाने चाप्रसिद्धविशेषणत्वम्, प्रत्यक्षादिनापीदमित्यमितिसप्रकारकज्ञानस्यैवोत्पत्तेः ।
अमिद्विषयः । मत्सत्यज्ञानन्वादेः परापरजातित्वे तस्या ब्रह्मण्यपि सत्त्वेनातिव्याप्तेः । अजाति-
त्वेऽपि ब्रह्मण्यपि तस्य तात्त्विकस्य धर्मिज्ञानाभावात् तस्य चासंभवात्, अतात्त्विकस्य व्यावहारिकस्य
चानान्यन्यपि मत्वात् । विरुद्धत्वं च, असाधारणधर्मरूपलक्षणपरवाक्यत्वस्य संख्यार्थत्वेनैव
व्याप्तः । नच स्वरूपलक्षणस्य लक्ष्यानतिरेकात्तत्पक्षमसंख्यार्थत्वाविरोधि, तस्य लक्ष्यमात्रत्वे

॥ अथ सत्यज्ञानादिवाक्यानामसंख्यार्थत्वानुमानभङ्गः ॥ २ ॥

ननु नाप्रसिद्धविशेषणत्वं प्रत्यक्षस्य । अष्टादिनिर्विकल्पकजनकत्वेन तत्रैव तत्प्रसिद्धि-
संभवादित्यत आह ॥ प्रत्यक्षादिनापीति ॥ निर्विकल्पक एव प्रमाणाभावेन प्रत्यक्षादेस्तजनकत्वे
ग्रानाभावात् । न तत्प्रत्यक्षं प्रत्यक्षं ग्रहणम् । निर्विकल्पकमंगीकुर्यता तस्यैद्विवक्तवानभ्युपगमात् ।
नच अन्यविशिष्टज्ञानस्य तथाविधानुभवस्य वा अन्यविशेषणज्ञानजनकत्वनिमित्तमेव प्रत्यक्षोत्पन्न-
विषयकविशिष्टज्ञानहेतुभूतं विशेषणज्ञानं निर्विकल्पकमेव सिध्यतीति वाच्यम् । स्मृतावभावात्वादि-
प्रकारकभावात्प्रत्यक्षे च व्यभिचार्यात् । नच पूर्वाभूतस्य संस्काराद्वारा विशेषणज्ञानत्वेनापि
स्मृतिं प्रति हेतुत्वाच्च व्यभिचार इति वाच्यम् । संस्कारस्य विशेषणज्ञानद्वारात्वायोगात् ।
विशेषणज्ञानस्य संस्कारं जनयित्वापि विशिष्टज्ञानजनकत्ववर्धनात् यद्वच्छिन्नं यद्वच्छिन्नं
जनयित्वैव यद्वच्छिन्नं जनयति तस्यैव तत्प्राप्तात्वात् । नच तज्जन्यत्वे सति तज्जन्यजनकत्वं
ह्यारम्भं लापयामिति वाच्यम् । कुलात्मन्पुत्रोभयज्ज्ये षटे कुलात्मज्ज्येष्ठपुत्रो न च तत्पुत्रपुत्रयोरपि
तद्भारत्वाभावात् । किञ्च अन्यविशिष्टज्ञानस्य नीलपटत्ववर्धनसंस्कारादेन अन्यविशेषणज्ञान-
जन्यतानवच्छेदकत्वात्, अन्यज्ञानत्ववर्धितज्ञानस्यान्तर्जातिविशेषकस्यात्मनोयोगापि रूपसामग्री-
मात्रप्रयोज्यत्वात् । विशेषणवैशिष्ट्याकाङ्क्षित्यस्य च ह्यन्यविशेषणविशेषोभयमानसामग्रीमात्र-
प्रयोज्यत्वाच्चेति भावः ॥ अमिद्विषयि ॥ सत्यत्वादेरलक्ष्यत्वाद्योगेन सत्यज्ञानादिवाक्यस्य
लक्ष्यवाक्यत्वभेदादिति भावः । सत्यत्वादेरलक्ष्यत्वमुपपादयति ॥ मत्सत्येति । धर्मिज्ञाना-
भावात्स्येति ॥ वयमि मत्वात्वादिं ब्रह्मणि धर्मिज्ञानाभावात्तदुच्यमानं तात्त्विकमेव पर्यवस्यति ।
तथाप्येतत् व्याख्यातिसत्त्वात्तद्विषयत्वमिति ध्येयम् ।

लक्ष्यलक्षणभावायोगात्, अतिरेकेऽपि यावच्छब्दभावित्वादित्यैव स्वरूपलक्षणत्वोपपत्तेः । नच द्वारत्वेन लक्षणपरत्वं द्वारिणोऽखंड(डार्थ)त्वाविरोधि, वक्ष्यमाणरीत्या लक्षणात्प्रागेव सामान्यतो ज्ञाते स्वरूपमात्रे तस्य द्वारत्वायोगात् । नच लक्षणपरत्वं न हेतुः किंत्वतत्परत्वे-
ऽपि तत्प्रत्यायकत्वमात्रमिति वाच्यम् । अलक्षणवाक्यस्यापि तात्पर्यभ्रमादिना लक्षणप्रत्याय-
कत्वसंभवेन व्यभिचारात् सखंडवनादिलक्षणवाक्ये, किं चंद्रलक्षणमित्यसाधारणधर्मप्रभोक्षरे
प्रकृष्टादिवाक्ये च व्यभिचारश्च । नचाखंडलक्षणवाक्यत्वं हेतुः, असिद्धेः । नच धर्मं पृष्टे
स्वरूपमात्रं वक्तुमुचितम् । नच प्रभविशेषविशेष्यकत्वं उत्तरत्वे तंत्रम्, किंतु तन्मूलसंशय-
विरोधित्वम् । बाधश्च, धर्मिज्ञानाधीनसप्रकारकसंशयादिनिवर्तकं मोक्षहेतुं सप्रकारकं ब्रह्मज्ञानं

ननु लक्षणवाक्यादित्यस्य स्वरूपलक्षणपरवाक्यत्वादित्यर्थ इति न चिरोध इत्याशङ्क्य
निराकरोति ॥ नचेति ॥ ननु लक्षणस्य लक्ष्यातिरेके स्वरूपलक्षणत्वमनुपपन्नमित्याशङ्क्यातिरेकेऽपि
स्वरूपलक्षणव्यवहारस्य गतिमाह ॥ अतिरेकेऽपीति ॥ ननु साध्यज्ञानादिवाक्यस्य लक्षणोपस्थापना
द्वारा लक्ष्योपस्थापकत्वाभावं द्योतयति, बोध्यमानलक्ष्यस्वरूपस्याखंडत्वादित्याशङ्क्य निराकरोति
॥ नचेति ॥ द्वारत्वायोगादिति ॥ तथाच तेन लक्ष्ये लक्षणवैशिष्ट्यमेव बोधनीयमिति विरुद्धत्वं
तद्वक्ष्यमिति भावः ॥ अतत्परत्वेऽपीति ॥ तथाच लक्षणवैशिष्ट्यप्रतिपादकत्वेऽपि तस्य तच्च
नात्यर्याभावेन लक्ष्यस्वरूपमात्रप्रतिपादनपरत्वेन नाखंडार्थत्वमिति भावः ॥ अलक्षणवाक्येऽ-
पीति ॥ प्रपञ्चं घट इत्यादिसखंडवाक्येऽपीत्यर्थः । नन्वलक्षणवाक्येनापि स्वरूपमेव प्रत्याप्यम् ।
तस्यैव प्रभविषयत्वादित्याशङ्क्य निराकरोति ॥ नचेति ॥ प्रभमूलभूतसंशयधर्मिणोऽज्ञाने
संशयाद्ययोगेन प्रभस्यापि धर्मिविषयतया तत्प्रतिषेधनभूतलक्षणवाक्यस्यापि धर्मपरत्वं दुर्निरस-
मिति भावः ।

ननु यदि धर्मप्रभः तर्हि सत्यं ज्ञानमिति ब्रह्मविशेष्यकमुक्तं न स्यात् । समानविशेष्यक-
समानप्रकारकनिष्पत्त्यैव संशयविरोधित्वेन प्रभोक्षरगोरपि समानविशेष्यकत्वनियमादित्याशङ्क्य
निराकरोति ॥ नचेति ॥ तथा च पर्वते बहिरस्ति नवंति संशयस्य पर्वतो बहिरस्ति निश्चयेन
विकृष्टिदर्शनादुक्तमित्यत्रोऽस्ति ह इति भावः । यदा किं चन्द्रलक्षणमिति प्रभोक्षरे प्रकृष्टप्रकाशदिति
वाक्ये न व्यभिचारः । तस्यापि स्वरूपमात्रप्रत्यायकत्वादित्याशङ्क्य निराकरोति ॥ नचेति ॥ ननु
प्रकृष्टादिवाक्यास्य धर्मविशेष्यकत्वाभावात् न धर्मप्रभोक्षरत्वमित्याशङ्क्य निराकरोति ॥ नचेति ।
धर्मिज्ञानार्थनेति ॥ स्वरूपज्ञानमात्रस्य संशयनिवर्तकत्वे च धर्मिज्ञानेनैव संशयनिवृत्तिः स्यादिति

प्रति माघनत्वेन वेदांतविचारविधानान्यवानुपपत्त्या बलवत्त्वा वेदांतवाक्ये साध्याभाव-
निश्चयात् । सन्प्रतिपक्षत्वं च, सत्यादिवाक्यतात्पर्यविषयः संसृष्टरूपः संसर्गरूपो वा प्रमाण-
वाक्यतात्पर्यविषयत्वात् संमतवत् । सत्यादिवाक्यं स्वतात्पर्यविषयज्ञानाभावाच्चसंसर्गपरं
स्वतात्पर्यविषयज्ञानाभावात्प्रत्यक्षकरणकप्रमितिविषयपदार्थनिरूप्यमंसर्गपरं वा प्रमाणवाक्यत्वात्
ज्योतिष्टोमादिवाक्यवत् । विषं शृङ्गेत्यादौ वाच्यार्थसंसर्गपरत्वाभावेऽप्युक्तसाध्यसङ्गावाप्त
व्यभिचारः । खं छिद्रं, कोकिलः पिक इत्यादावपि अनतिभिन्नार्थत्वे सामानाधिकरण्या-
योगेन छिद्रकोकिलादीनां स्वपिकादिशब्दवाच्यत्वसंसर्गपरत्वात् न तत्रापि व्यभिचारः ।
यद्वा वेदांतजन्या प्रमा सप्रकारिका विचारजन्यज्ञानत्वात् मंशयविरोधित्वाच्च कर्मकांडजन्य-
ज्ञानवत् । वेदांतजन्या प्रमा ब्रह्मनिष्ठप्रकारविषया, ब्रह्मधर्मिकसंशयविरोधिज्ञानत्वात् ब्रह्म-
विचारजन्यज्ञानत्वाच्च यदेवं तदेवं यथा कर्मकांडविचारजन्यनिश्चय इत्यादिना प्रतिरोधात् ।
एष्टांस्व माध्यर्बकत्वं च ।

नद्याहि—प्रकृष्टादिवाक्यस्याखंडार्थत्वं न तावन्मुख्यवृत्त्या, लक्षणापि न तावत् गंगायां
घोष इत्यादाविधानवयानुपपत्त्या, चंद्रादौ प्रकृष्टेन गुणरूपेण द्रव्यरूपेण वा प्रकाशेन संबन्धस्य
मत्वात्, चंद्रं प्रकृष्टप्रकाशादेः सत्त्वात् । नापि यष्टीः प्रवेशयेत्यादाविव तात्पर्यानुपपत्त्या
कष्टं द्रव्यस्वरूपमात्रस्य घृष्टत्वादिति वाच्यम् । अस्ति कश्चिच्चंद्रशब्दस्यार्थ इत्यज्ञाने तत्र
धर्मिज्ञानमाध्याया बुद्धत्वायाः संदेहस्य वानुपपत्तेः चंद्रशब्दस्य प्रातिपदिकत्वानिश्चयेन
मुम्बिभक्तिप्रयोगायोगाच्च चंद्रइत्यनूय क इति प्रभायोगाच्च । नञाज्ञातमनुवादार्हम् । असंकीर्ण
चंद्रस्वरूपं न ज्ञातमिति चेत् न । चंद्रस्वरूपद्वयामाभावात् । तदेव स्वरूपमसंकीर्णत्वेन न

संशयनिर्णयकज्ञानस्य धर्मिज्ञानविषयविरोधविषयकत्वस्यावश्यकत्वादिति भावः ॥ प्रमाण-
वाद्येति ॥ अवाधितवाक्येत्यर्थः । एतच्च 'अहिना सिचेषु' इति वाक्ये व्यभिचारधारणात् ।
प्रमाणवाक्यविषये यदाह द्वितीयस्तथाश्रयेन व्यभिचारधारणात् ॥ तात्पर्यविषयेति ॥ उक्त-
माध्यायि ॥ स्वकारकप्रमितिविषयपदार्थत्वस्य शक्त्यसाध्यत्विकत्वसाधारणत्वादिति भावः
॥ अनतिभिन्नार्थत्वं इति ॥ अत्यन्ताभिन्नार्थत्वं इत्यर्थः ॥ वेदांतजन्यप्रमेति ॥ ज्ञेयान्तर-
वेदांतजन्यप्रमेत्यर्थः ॥ न तावन्मुख्यवृत्त्येति ॥ प्रकृष्टत्वमिषितारव्येव मुख्यत्वादिति भावः ।
सत्यत्वापि किं अन्वयवानुपपत्त्या तात्पर्यानुपपत्त्या चेति चिकित्सा क्रमेण दृश्यते ॥ लक्षणापि न
तावदित्यादिना ॥ स्वकारक्यं ज्ञातत्वाच्च प्रत्यक्षत्वत्वं किन्तु व्यावर्तकधर्मविकल्पवत् । अथवा चंद्र-
कार्येणैव बुद्धत्वात्किं न स्यादित्यत्र ॥ अस्ति कश्चिदित्यादिना ॥ चंद्रशब्दस्येति ॥ धातु-

ज्ञातमिति चेत् न, असंकीर्णत्वस्य व्यावर्तकवैशिष्ट्यव्यावृत्तिवैशिष्ट्यपोरन्यतरूपत्वेन प्रभक्ष्यविशिष्टपरत्वापातात् । एवं च ॥

सामान्यतोऽपि न ज्ञातो धर्मो चंद्रो यदा तदा ।

न बुधुत्सा न संदेहो नानुवादश्च युज्यते ॥

तस्माच्चंद्रस्येतरस्माद्भेदको धर्म एव हि ।

पृष्टस्तस्मात्प्रकृष्टादिवाक्यं नाखंडगोचरम् ॥

एवं प्रतिवचनस्य प्रकृष्टत्वादिविशिष्टे तात्पर्याभावे तात्पर्यतो यः कश्चिच्चंद्र इत्येव बोधनात्, अतात्पर्यविषयस्य च प्रतीतस्य त्यक्तत्वात्, वस्तुतो यस्य कस्यापि चंद्रत्वं स्यात्, तात्पर्यविषये-
ऽखंडेऽयं चंद्र इति लक्षणलक्ष्यरूपोद्देश्यविषेयविभागाभावेन तात्पर्यतो यत्किंचिदित्येव बोधना
(तेन)(चंद्रत्वेन)चंद्रबुधुत्सानिवृत्त्यभावात्, कश्चंद्र इति प्रभक्ष्योत्तरं च न स्यात् । सर्वेषामपि
लक्षणवाक्यतात्पर्यजन्यज्ञानानां वस्तुगत्या परस्परभिन्नतत्प्रातिपदिकार्थविषयत्वेऽपि प्रकार-
भेदाभावेन तेन तेन भिन्नभिन्नप्रकारकतत्संदेहनिवृत्तिश्च न स्यात् । प्रकृष्टादिपदार्थपर्यं च
स्यात् । व्यावर्त्यभेदेन सार्थक्यमित्येतन्निरसिष्यते । एतेन प्रभोचरे तावच्चंद्रप्रातिपदिकमात्रविषये
प्रकृष्टादिविशेषणाश्रयभूता चासाधारणी विशेष्यव्यक्तिः चंद्रप्रातिपदिकार्थः, नतु तद्विशिष्टा,
प्रकृष्टप्रकाशचंद्र इति सहप्रयोगाद्ययोगात् विशेष्यव्यक्तिर्नाखंडेति अखंडार्थपरे प्रभोचरे इति

प्रत्ययभिन्नार्थवच्छब्दत्वरूपप्रातिपदिकत्वस्यार्थज्ञानाभावे ज्ञानुपपत्त्यनया तज्ज्ञानाधीनसंप्रयोगा-
दिति भावः । उक्तमयं कारिकाभ्यां संशुद्धाति ॥ एवं चेति । अतात्पर्यविषयस्य चेति ॥
प्रकृष्टप्रकाशाच्चविशिष्टस्येति शेषः ॥ यस्य कस्यापीति ॥ तथाच व्यक्तविशेषे चंद्रत्वनिर्धारणं न
स्यादिति भावः । किंच यदि प्रकृष्टादिवाक्यं विशिष्टपरं न स्यात् तर्हि प्रभूमूलबुधुत्साद्य-
निवर्तकत्वेनेत्यसं च न स्यादित्याह ॥ तात्पर्यविषय इत्यादिना ॥ तत्तन्मंदेहनिवृत्तिश्च न
स्यादिति ॥ न चान्यलक्षणवाक्यजन्यज्ञानस्य भिन्नविषयत्वेनैतन्मंदेहानिवर्तकत्वेऽप्येतदलक्षण-
वाक्यजन्यज्ञाननिवर्तकत्वे समानविषयत्वस्यैव मंत्रत्वादिति वाच्यम् । इयं ब्रह्ममिति ज्ञानानन्तर-
तयैव घटत्वाद्विप्रकारकसंवेदाद्यनापत्तेरिति । नतु प्रकृष्टप्रकाशाद्ययोर्निर्भक्ष्यघटादिष्व्यावृत्तिरूपकपक्ष-
क्षेपस्तत्रात्र वैषम्यमिच्छावांस्यात् ॥ व्यावर्त्यभेदेनेति । न तु तद्विशिष्टेति ॥ प्रकृष्टत्वादिविशिष्ट-

निरन्तरम्, अस्मा एवासाधारण्येनैकैर्व्यावर्तकादिर्बहिष्टयरूपेणासाधारण्येनाज्ञानेऽपि चंद्रप्राति-
पदिकार्यत्वादिरूपेण प्रागेव ज्ञातत्वात् ।

एवं च गामानयंत्यादौ गोत्वस्यानयनेनेव प्रकृष्टत्वादेर्विधेयेन चंद्रप्रातिपदिकार्यत्वे-
नानन्वयेऽपि उद्वेगान्वाच्येन विवक्षितत्वाच्चंद्रदेव विशिष्टार्थत्वं दुर्वारम् । अस्ति च
पृथिवीत्ववती पृथिवीत्यादौ पृथिवीत्वस्य विधेयेन पृथिवीशब्दार्थत्वेनान्वयः । नहि पृथि-
वीत्वं न पृथिवीप्रातिपदिकार्यः, महप्रयोगस्तु पृथिवीशब्दस्य तच्छब्देन व्यवहर्तव्यतापर-
त्वात् । तस्माद्वर्मिणश्चंद्रस्य सामान्यतो नक्षत्रादिव्यावर्तकव्यावृत्तिरूपधर्मस्य च घटादौ
प्रागेव ज्ञातत्वादिष्टिष्टिविषये एव प्रश्नोत्तरे । तत्र यदि प्रष्टा व्यावृत्तिवैशिष्ट्यमेव साक्षादुद्भूतितं
नदा वक्ता व्यावृत्तेरस्मादस्माच्च व्यावृत्त इति भाषाजन्मश्रुतेनापि दुर्बोधत्वात् धूमे उक्तेऽग्निमिव
व्यावर्तके उक्तं व्यावृत्तिं ज्ञास्यतीति भावेन व्यवर्तकवैशिष्ट्यमेव तान्वयतः प्रतिपादयति ।

स्येत्यर्थः । तथाच तुल्यार्थत्वात् षटः कसदा इत्यादिषु सहाप्रयोगादिति भावः ॥ प्रागेव
ज्ञातत्वादिनि ॥ तथाच प्रश्नोत्तरयोर्न प्रातिपदिकार्थविषयत्वमिति भावः ।

ननु यदि प्रकृष्टादिशब्दं विशिष्टं तदा प्रकृष्टत्वादिशिष्टादौहेतोर्न चंद्रप्रातिपदिकार्थत्व-
विधाने विशिष्टानन्वयिनो विरोधश्चाव्यवहितनियमेन प्रकृष्टत्वादावपि तत्त्वत्वं स्यादित्याशङ्क्याह
॥ एवंचेति ॥ तत्त्वत्वाप्ये विशिष्टस्वोद्देश्यत्वे विशेष्यस्यापि विशेष्यप्रातिपदिकार्थत्वान्वयोऽपि
कश्चिद्विद इत्याह ॥ त्रयि चेति ॥ नन्वेवं तुल्यार्थत्वात्सहप्रयोगो न स्यादित्याशङ्क्याह ॥ मह-
प्रयोगान्विति । तच्छब्देनेति ॥ पृथिवीशब्देन पृथिवीतिप्रवहर्तव्यत्वस्य विवक्षितत्वादित्यर्थः ।
न तावच्छब्दस्वरूपं प्रश्नविषयः । तस्य धर्मिण्यनेन निश्चयात् । नापि नक्षत्रादिव्यावर्तकधर्मः
तद्यावृत्तिर्वा । नन्वेति घटादौ निश्चयान् । तस्मादाकर्तव्यमेषादिहस्य व्यावृत्तिवैशिष्ट्यस्य
वा प्रश्नविषयत्वं वक्तव्यम् । प्रतिपन्नस्य तु व्यावर्तकवैशिष्ट्यविषयत्वं सर्वत्र वक्तव्यमित्याह
॥ तस्मादिति ॥ एवं च यदा सामान्यतः किञ्चिच्चंद्रान्वाच्यमस्तीति निश्चिन्य प्रत्यक्षतो
ज्योतिर्महत्वं सर्वं पश्येद्य कथं इति पृच्छति तदा प्रत्यक्षतो ज्ञाने तु व्यावर्तकधर्मवैशिष्ट्यस्य
वा व्यावृत्तिवैशिष्ट्यस्य वा ज्ञानेन तद्विषयकप्रज्ञायोगात् । यदा तु प्रत्यक्षतो ज्योतिर्महत्वं
सर्वं पश्येद्य कथं इति पृच्छति तदा अविशिष्टो चंद्रान्वाच्यत्वमेव प्रज्ञादिविषय इत्यव-
श्यम् । ननु प्रतिपन्नमे नात्र विषयः । प्रज्ञातुरप्येव कश्चिद्यावृत्तिवैशिष्ट्यविषयोऽनन्वयः

नसन्निबोधनार्थस्य धूमोऽस्तीतिवाक्यस्य न धूमे तात्पर्यं नवा यागाक्षेपकस्य
 “यदाग्नेयादि” वाक्यस्य न द्रव्यदेवतासंबंधे । यदि तु प्रष्टव्य व्यावृत्तिः प्रतियोगिनामानन्त्येन
 साक्षात्प्रष्टुं वक्तुं चाशक्येति ज्ञात्वा कथं द्रव्यनया वाचोभंग्या कैविलेशेपणैर्विशिष्ट इति पृष्टं तदा
 सुतरां प्रश्नोत्तरे व्यावर्तकवैशिष्ट्यपरे इति न काप्यखंडार्थत्वम् । असाधारणधर्मरूपलक्षणप्रश्नो
 ह्ययं किलक्षणकथं इति असाधारणधर्मविषयकस्य, कतमथन्द्र इति जातिविषयस्य, अनयोः
 कतरथं इति गुणक्रियाजातिभिः पृथक्करणरूपनिर्धारणविषयस्य च प्रश्नस्योत्तर इवात्रापि प्रति-
 वचने लक्षणात्तेः प्रश्नेऽपि प्रकृष्टो वा प्रकाशो वेत्यादिधर्मविषयविकल्पसूचककिञ्चिन्प्रयोगाच्च ।
 एतेन प्रश्ने धर्मवाचिपदं नेति निरस्तम् । तथात्वे चंद्रधर्मस्यैव लक्षणीयत्वापत्त्या तस्यानपेक्षि-

आह ॥ तत्रेति । यदाग्नेय इति ॥ अस्य द्रव्यदेवतासंबंधे तात्पर्याभावे द्रव्यदेवताविशिष्टधर्म-
 विधानं न स्यादिति भावः । एतच्च नामधेयपदे चित्तितम् । “तद्गुणान्नु विधीयेत्कविभागाद्विधानार्थे
 न चेदन्त्येन शिष्टाः” (जै.सू.प्र. १ पा. ४, अधि ३, सू. ९) “यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽग्नेयावासायां च पौर्णमास्यां
 वाच्युतो भवति” इत्यत्र किमाग्नेयशब्दः कर्मनामधेयमुत गुणविधिरिति संशये, अष्टाकपालशब्द-
 तस्य अष्टसु कपालेषु संस्कृतस्य पुरोडासाद्रव्यस्याग्नेदेवतायाश्च विधाने अनेकगुणविधानरूप-
 गौरवप्रसंगत् । द्रव्यमात्रविशिष्टो यागो विधीयते । आग्नेयपदं तु याज्यानुवाक्याकारं अत्र
 वागस्य “अग्निर्धूर्धा विष्टः ककुत् भुवो यज्ञस्य रजस्तस्य नेता” इति अग्निवैद्यस्ययाज्यानुवाक्यायुगल-
 पाठ्यात् तत्तुष्पाग्निवैद्यत्यन्तरूपप्रवृत्तिनिमित्तं कर्मनामधेयमिति पूर्वः पक्षः ॥

सिद्धान्तस्तु — यदाग्नेयवाक्ये यागो न ध्रुयत इति द्रव्यदेवतासंबंधेन यागाविना-
 भूतेनाक्षेपः । अक्षिप्ते च यागे मंत्रापेक्षायां मंत्रान्वयः । अग्नौ मंत्रान्वयान् प्रागेव यज्ञ-
 कल्पनादेवतोपस्थितेवैकव्यत्वात् आग्नेयशब्दो गुणविधिरिति ॥ ननु प्रश्ने धर्मिवाचकपदा-
 आभात् स्वरूपप्रश्न एवायम् । ननुत्तरमपि स्वरूपमात्रपरमित्याशंक्य लक्षणप्रश्नत्वात् धर्मविषय
 एवायम् । कतम(कतमः)थं प्रष्टव्यादिप्रश्नवदित्याह ॥ असाधारणेति । अत्रार्पणीति ॥ कथं
 इति प्रश्नोत्तरेऽपीत्यर्थः ॥ एतेनेति ॥ किं शुद्धस्यैव धर्मविशिष्टवाचकत्वादिति भावः ॥ तथाप्य
 इति ॥ प्रश्ने पृथक् धर्मवाचिपदस्त्वय इत्यर्थः ॥ तस्येति ॥ विशिष्टविषयोत्तरस्य वैयधिकरण्ये-
 नावकव्यत्वादिति भावः ।

तत्वात् चंद्रप्रातिपदिकार्थस्य मामान्यतो ज्ञातत्वेन तद्वृत्त्यायोगात् । लक्षण्या वा प्रभक्ष्य-
चंद्रपदस्यैव चंद्रासाधारणधर्मपरत्वस्य कल्प्यत्वात् । यद्वा लक्षणवाक्यं अनुमानत्वेनास-
वाक्यत्वेन वा चंद्रव्यवहारकर्तव्यतावैशिष्ट्यपरमस्तु चंद्रस्वरूपस्य प्रत्यक्षेणैव ज्ञातत्वात् । चंद्र-
व्यवहारशब्देन च चंद्रशब्दविशेषितो व्यवहारो विवक्ष्यते, न तु चंद्ररूपार्थविशेषितः येन तज्ज्ञाने
वाक्यवैयर्थ्यं तदज्ञाने तु तस्य कर्तव्यताबोधनमशक्यमिति शङ्क्येत । नचैवं बृहद्व्यवहारादेव
व्युत्पत्तिर्भवान् लक्षणवाक्यं व्यर्थम्, शृंगप्रादिकोपदेशवदस्यापि व्युत्पत्त्यानुपायांतरत्वात् ।

एतेन मानान्तरमिदं वैशिष्ट्यमखंडचंद्रमिद्वानुपायमात्रमिति कल्पतरूक्तं निरस्तम् ।
मानान्तरेण चंद्रप्रातिपदिकार्थः प्रकृष्टत्वादिविशिष्ट इत्यज्ञानात्, अस्मिन् ज्योतिर्मण्डले कश्चंद्र
इति पृच्छना चंद्रस्वरूपस्य प्रत्यक्षेण सुतरां ज्ञातत्वात् । तस्मान्साध्यवैकल्यं दुष्परिहर-
मित्याद्यानुमानमयुक्तम् ।

तथा द्वितीयमपि अप्रमिद्विविशेषणत्वबाधसन्निपक्षत्वदृष्टान्साध्यवैकल्यादिदोषात्
प्रकृष्टादिवाक्ये उक्तार्था मत्यादिवाक्येऽपि बुद्धन्त्याद्यनुपपत्त्या ब्रह्मस्वरूपमात्रप्रश्नोत्तरत्वस्या-
मिद्वेषः । इह च कश्चंद्र इतिवत् कृत्स्नस्य प्रभक्षाभावात् कल्प्यस्य च क्षप्तोत्तरानुसारेण
धर्मविषयकस्यैव कल्प्यत्वात् । कृतम जात्मेत्यत्र कतरः स जात्मेत्यत्र च त्वंपदार्थप्रभे
“वा बहूनां जानिपरिप्रभे इतमच, “इयोरेकस्य निर्धारणे इतरच्” इतिश्रुत्याभ्यां
जात्यापचकृतमादिशब्दप्रयोगेण तन्प्रतिवचने योऽयं विज्ञानमप्य इत्यादी पक्षन्वेन त्वदभिमाने

ननु धर्मबाधकत्वाभावात् प्रक्षस्य स्वरूपरत्वं वक्तव्यमित्यादांश्च पूर्वोक्तदोषं स्यात्पत्ति
॥ चंद्रप्रातिपदिकार्थस्येति ॥ किंच प्रभे धर्मबाधकत्वाभावेऽपि चंद्रपदस्यैव तद्वृत्त्यस्य सत्त्वान्
प्रक्षस्य धर्मविषयकत्वं नानुपपत्तिरित्याह ॥ लक्षण्या वा वेति । अनुमानत्वेनेति ॥ अयं चंद्र इति
व्यवहारः, प्रकृष्टप्रकारज्ञानात् व्यतिरेकेण पृष्टवदित्यनुमानविषयत्वात् ॥ चंद्रशब्दविशेषित इति ॥
वाक्यवाक्यप्रकारपरिच्छेदरूपो व्यवहार इत्यर्थः ॥ चंद्ररूपार्थविशेषित इति ॥ अयं चंद्र इत्यादि-
रूप इत्यर्थः ॥ मानान्तरमिद्वेति ॥ प्रत्यक्षसिद्धेति ॥ तत्वात् सङ्ख्येयवाक्यस्य न तत्परत्वं
वैकल्यादिति भावः ॥ मानान्तरेति ॥ प्रकृष्टत्वादिविशिष्टज्ञानान्तरेण चंद्रप्रातिपदिकार्थत्वाज्ञाना-
दिति भावः ॥ माध्यवैकल्यमिति ॥ दृष्टान्तवेति शेषः ॥ द्वितीयमपीति ॥ प्रश्नोत्तरत्वावित्यनु-
मानमिति ॥ उक्तार्थेनेति ॥ प्रकृष्टादिवाक्योक्तार्थत्वेत्यर्थः ॥ इह वेति ॥ “आदिवापिमेति यम्”

हेतोरसिद्धेः । किंच सर्वस्याप्युत्तरस्य प्रष्टुनिर्धारितप्रश्नार्थमिनिष्ठनिर्धारितैकप्रकारपरत्वादिरुद्धो हेतुः । यदि चोत्तरजन्यं ज्ञानं निष्प्रकारकं स्यात् तेन सप्रकारकसंदेहनिवृत्तिर्न स्यात् । यदि चोत्तरं प्रश्नादधिकविषयं न स्यात्तर्ह्युत्तरमेव न स्यात् । अन्यथा प्रश्न एवोत्तरं स्यात् । किं करोति? किमानेयम्? इत्यादिप्रश्नोत्तरेषु अध्ययनं करोति गामानयेत्यादिषु व्यभिचाराच्च । नहि तान्यप्यव्ययनत्वगोत्वादित्यागेन लक्षणया कर्मादिमात्रपराणि ।

एतेन सत्यादिवाक्यार्थः ब्रह्मप्रातिपदिकार्थमात्रं तन्मात्रप्रश्नोत्तरवाक्यार्थत्वादिति न्याय-
दीपावल्याक्तं व्यतिरेक्यनुमानं निरस्तम् । किंचैकप्रातिपदिकार्थप्रश्नोत्तरत्वेन कथमखंडार्थत्वम् ।

‘स्वार्थो द्रव्यं तथा लिङ्गं संख्याकर्मादयोऽपि च ।

नामार्थपंचकं प्रादुराद्यं त्रिकमथापरे ॥’

इति वैयाकरणमते त्वदेकदेशिभिः मया प्राभाकरैश्च स्वीकृतान्विताभिधानमते अभिहिता-
न्वयपक्षेऽपि जातिविशिष्टायां व्यक्तां शक्तिरिति तात्त्विकमते च प्रातिपदिकार्थस्यैव
विशिष्टत्वात् । जातावेव शक्तिर्व्यक्तिस्तु लक्ष्येति भाट्टानां तव च मते ब्रह्मप्रातिपदिकस्यैव
यौगिकत्वेन तदर्थस्य विशिष्टत्वात् । नच प्रातिपदिकार्थे घृष्टे तदेकदेशोक्तिर्युक्ता । किंचा-
प्रयोजका हेतवः । तथाहि, विपक्षे बाधकं किं ब्रह्मस्वरूपमात्रस्यैव बुध्तिमितत्वं “एकधैवानु-
द्रष्टव्यं” इत्याद्यभेदविधायकवाक्यं वा “उदग्भंतरं कुलत” इति भेदनिषेधकवाक्यं वा
“केवलो निर्गुणश्च” इत्यादिगुणनिषेधकवाक्यं वा “एकमेवाद्वितीयं” इत्यादिद्वितीयमात्र-
निषेधकवाक्यं वा सर्वतोऽनवच्छिन्नवस्तुपरानंतब्रह्मशब्दौ वा । नाद्यः, निरस्तत्वात् । मत्यादि-
वाक्ये मत्सु विशेषणेषु मस्तुतिकविधिवाक्ये प्राशस्त्य इव रक्तपटन्यायेनाकांक्षाया उत्थाप-

इत्यादावित्यर्थः ॥ प्रष्टुनिर्धारितेति ॥ प्रष्टु निर्धारितः प्रश्नार्थमिनिष्ठो यः प्रतिषक्त्वा निर्धारितः
एकः प्रकारस्तत्परत्वादित्यर्थः ॥ संदेहनिवृत्तिः न स्यादिति ॥ समानप्रकारकनिधायस्यैव संज्ञाय-
निवारकत्वादिति भावः ॥ तन्मात्रप्रश्नोत्तरत्वादिति ॥ हेतुवाक्यस्य घृष्टमात्रोत्तरत्वादित्यर्थः ।
मम स्वभावात्त्वत्वे स्वात्वे व्यभिचारमाह ॥ किं करोतीति । एतेनेति ॥ उक्तवाधायिप्रयोगप्राप्तेनेत्यर्थः ।
॥ तन्मात्रंति ॥ ब्रह्मप्रातिपदिकार्थमात्रप्रश्नोत्तरत्वादित्यर्थः । स्वार्थस्वरूपद्रव्यस्वत्तायोगित्वेनेति
‘वृद्धवृद्धिपृद्धौ’ इति पाणिनिस्मरणत्वात् । “वृद्धत्वाद्धृष्टत्वाच्च तन्ब्रह्मैवमिधीयते” इति स्मृत्येनेति
भावः ॥ एकधैवेति ॥ एकधैवेत्येत्यर्थः ॥ भेदनिषेधकवाक्यं वेति ॥ “अथ मव्यं अयं भवति”

नीयन्वाद्य । उक्तं हि “आकांक्षणीयामावनिभिचो ह्याकांक्षामाव” इति । निष्पकारकज्ञानस्या-
द्यप्यभिद्वया मप्रकारकज्ञानस्यैव मोक्षहेतुताया “ब्रह्मविदामेति परम्” इत्यनेन प्रतीत्या “तमेवं
विद्वानमृत इह भवति” इत्यादिश्रुत्या “यो वेद निहितं गुहायाम्” इत्युत्तरवाक्येन चोक्त्या
च द्रष्टव्यः प्रकार एव धर्मिज्ञानमाध्यबुधुन्मोचित्याद्य । निर्गुणवाक्यवत् सगुणवाक्यस्यापि
अप्रबुधुन्माया कर्मकाण्डस्य च कर्मबुधुन्मायायां वैद्यादिशास्त्रस्याप्यौषधादिबुधुन्मायायां प्रवृत्ततया
लक्षणया सगुणवाक्यमप्यसंख्यपरं कर्मकाण्डमप्यसंख्यकर्मपरं वैद्यादिशास्त्रमप्यसंख्यौषधादि-
परमित्यापातात् । अस्ति च धर्म इव ब्रह्मण्यप्यलक्षणरूपं वाक्यम् । न मध्यमाः, तेषां चैक्य-
मेदामावादिविशिष्टार्थपरत्वे वेदांतमात्रस्यासंख्यार्थत्वासिद्धेः मत्यशुद्धान्यभिध्याविशिष्टार्थपरत्वे
प्राप्ताभ्यायोगात् । तेषामेव लक्षणयाऽसंख्यार्थता सत्यादिवाक्यस्य तु मत्यन्वादिविशिष्टार्थ-
परत्वेनैवैरीत्यापातात् । उभयोरपि बुधुन्मतेयब्रह्मपरत्वाविशेषात् । नचास्यां दशयां
ब्रह्मण्यभावरूप एव धर्मो बुधुन्मतेय इत्येव ननु भावरूप इति मिदम् । तेषां लक्षणयाऽसंख्यार्थत्वे
तु न तद्विरोधेन विशिष्टार्थस्य मत्यादिवाक्यस्य बुधुन्यार्थत्यागः विशेष्यपरस्य विशिष्टपरंणा-
विरोधात् ।

ननु ऐक्यादेर्द्वारत्वेनोपादानाद्विरोध इति चेन्न, द्वारीभूतस्य ब्रह्मान्यस्य ऐक्यादेर्मि-
थ्यात्वे मत्यन्वादिधर्मपारमाध्याविरोधिन्वात्, मत्यन्वे चापमिद्वान्तात्, द्वारत्वानुपपत्तेर्बस्य-

इत्युत्तरवाक्ये मेददर्शिनो मयवेदनेनास्य तन्निषेधपरत्वावसाधारिति भावः ॥ सर्वत इति ॥ वैशतः
कालनो वस्तुतत्त्वैर्बः ॥ तमेवं विद्वानिति ॥ उक्तगुणविशिष्टतया तं विद्वानित्यर्थः ।

ननु कर्मकाण्डस्य सर्वस्य मत्यन्वाक्यत्वात्काण्डब्रह्मपरत्वम् । कर्मकाण्डस्य तु सर्वस्य
कर्मपरत्वात्तत्त्वामावादिधर्ममित्यारोपत्वात् ॥ अस्ति चेति । अलक्षणरूपमिति ॥ असत्त्वे च
भवति, ब्रह्म पुण्यं अस्तिहा” इत्यादिवाक्यमित्यर्थः । वाक्यत्वेनाभिमतानामेकवेत्यादिवाक्यानां
किमेक्यादिविशिष्टार्थपरत्वमुत्पादयित्वात्काण्डपरत्वम् । अथेति किं विशिष्टं सत्यं सिद्ध्याभूतं चेति
विषयस्य भावं प्रत्यक्ष ॥ तेषामिति ॥ द्वितीयः खण्डः ॥ सत्यशुद्धेति । अस्यामिति ॥
विचारप्रवृत्तमित्यर्थः । अथ खण्डः ॥ तेषामिति । विशेष्यपरस्येति ॥ कर्मणा पुनरोऽस्ति
इदो पुनरोऽस्तीत्यन्येनेति विरोधात्चेति भावः । नन्वेकवेत्यादिवाक्यमैक्यपरम् । ऐक्यादि
च मत्यारिक्तकर्मकाण्डार्थत्वं विनातुल्यमिति तत्त्वात्काण्डात्सिद्धिरिति चेत्तेति शङ्कते ॥ ननु

माणत्वाच्च । अत्रापि सत्यत्वादेर्हारत्वेनोपादानेन तेषामेवैतद्विरोधापाताच्च । नान्यः त्वन्मते-
ऽनंतब्रह्मशब्दयोरपि लक्षणया विशेष्यमात्रपरत्वेनाविरोधित्वात् “अथ कस्मादुच्यते ब्रह्मेति
बृहंतो ह्यस्मिन्गुणा” इति श्रुत्या “महद्गुणत्वाद्यमनंतमाहुः” इत्यादिस्मृत्या च ताभ्यां सद्गुण-
त्वस्यैव सिद्धेऽर्थः ।

प्रतिकूलतर्कपराहतिश्च । तथाहि- द्विविधमपि वेदांतवाक्यं तद्वृष्टांतीभूतं प्रकृष्टादिवाक्यं
सोऽयमित्यादिवाक्यं च यदि संसृष्टार्थं न स्यात् वाक्यमेव न स्यात्, आकांक्षासंनिधियोग्यतानाम-
भावात् । आकांक्षा ह्यभिधानार्थवमानम् । यस्य च येन विना न स्वार्थान्वयानुभावकत्वं
तदेव च तस्यापर्थवसानम् । संनिधिस्त्वव्यवधानेनान्वयप्रतियोग्युपस्थितिः । योग्यता च इतर-
पदार्थसंमगंऽपरपदार्थनिष्ठान्यंताभावप्रतियोगिताबन्धेदकधर्मशून्यत्वम् । प्रमाणावाधो योग्यतेति

ऐक्यादेरिति । तेषामिति ॥ एकचेत्यादिवाक्यानामित्यर्थः ॥ वाक्यमेवेति ॥ प्रमाणवाक्य-
मेवेत्यर्थः ॥ यस्य चेति ॥ इतरपदव्यतिरेकप्रयुक्तस्वार्थान्वयाननुमापकत्वमित्यर्थः । पदपदं च
तदुपस्थितिपदं, तेन पदस्य स्वारकत्वेन स्वत एवाननुभावकत्वम् । नन्वितरपदव्यतिरेकप्रयुक्तमिति
शंका गल्हन्तिता । ननु राजपदं पुत्रपदसाक्षात्तं न स्यात् । तद्यतिरेकेऽपि पुरुषपदेन स्वार्था-
न्वयानुभावकत्वाविति चेन्न । अन्वये तात्पर्यविषयत्वस्य विवक्षितत्वात् । घटः कर्मत्वमित्यादा-
वतिव्यामिषारणाय इतरपदव्यतिरेकप्रयुक्तेति ॥ अध्यवधानेनेति ॥ अन्वयप्रतीत्यननुगुणानंतरि-
तान्वयप्रतियोग्युपस्थितिरित्यर्थः । तेन कुलकन्धोकादौ व्यवहितेनापि क्रियाविनाम्बपदोऽपि
ध्येयम् ॥ इतरेति ॥ एतच्च पदविशेषणम् । तेन प्रमेयाद्ये प्रमेयत्वमित्यादौ नाभ्यासिः । पदत्वं
च शक्यत्वम् । येनाकारेण शक्यत्वं तेनाकारेण इतरेति शब्दोक्तमेवो विवक्षितः । तेन गामित्यादौ
प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः पदार्थात्यादौ दृढनिवर्तमानत्वयोश्चास्त्वययोग्यत्वं विवक्षितमिति (अधिकत्वमिति)
ध्येयम् । अन्वयानुभावपदं च विरोधिपरम् । तेन गंधप्रागभावकालीनो घटो गंधवानित्यादौ
नानिव्यासिः । सामानाधिकरण्यबोधे तु योग्यतास्मीति बोध्यम् । ध्यासज्यकृत्प्रतियोगिता-
नर्गकतुर्मतेनेदम् । तेन अकाराः स्वेकस्वसंगंध जलनिष्ठान्यंताभावप्रतियोगिजाविश्रयनुभवादिस्वा-
वच्छिन्नप्रतियोगिकात्वंताभावप्रतियोगिताबन्धेदकधर्मवत्त्वेन जलेन विवक्षितायाश्च ध्यासिप्रतियोगि-
निरस्तम् । नच प्रतियोगिताबन्धेदकपदवैयर्थ्यम् । अन्वयानुभावोऽप्यर्थवशाज्जनवशादादिति ।
किं पदार्थस्य वाचः किंचा संसर्गस्य उत नात्पर्यविषयस्य चे(वे)ति विवक्ष्यतां प्रत्याह ॥ पदार्थेति ॥
द्वितीयं प्रत्याह ॥ संसर्गावाधस्य चेति ॥ तृतीयमाशङ्कते ॥ नात्पर्यावधेति । पदार्थेति ॥

वेद्य, पदार्थमात्रावाचकस्य वाक्यमासेऽपि मन्वात्, संसर्गावाचकस्य चेदाप्यभावात् । तापर्यविषया-
वाचो योग्यतेति चेन्न, पदार्थमात्रे वाक्यतात्पर्यायोगात् ।

ननु यत्र पदार्थः प्रमितः तत्र स इतरपदार्थविशिष्टः प्रतिपाद्यः, यत्र त्वज्ञातः तत्र स
नान्यः श्रव्यो विशेष्यमिति तत्र स एव प्रतिपाद्यः । प्रमिते च तस्मिन् वाक्यसमासेन विशिष्ट-
परन्वमिति चेन्न, उक्ताया चंद्रब्रह्मादिप्रातिपदिकार्थानां सामान्यतो ज्ञातत्वेनेतरव्यावृत्त्यर्थं
प्रकृष्टत्वमत्यन्तादिना विशिष्यैव बोध्यत्वात् । वेदांतानां निर्विषयत्वं च स्यात् । अखंड-
वाक्यार्थस्य स्वप्रकाशस्वचिन्मात्रस्याविद्या(य)व्यामाधिष्ठानत्वेन तत्साक्षित्वेन च नित्यमिद-
न्वात् । निर्निमित्तं सर्ववेदांतानां श्रुत्यार्थत्यागश्च स्यात्, एकरसत्वादिश्रुतीनामपि विशेष्य-
मात्रपरन्वेन श्रुत्यार्थवाचकामावात् । वेदांतजन्यज्ञानं च निष्प्रकारकं चेत् ज्ञानमेव न स्यात्,
ज्ञानम्येच्छादेरेव मविषयकत्ववन्मप्रकारकत्वस्यापि नियतत्वात्, कंचित्प्रकारं विना वस्तुनो
बुद्धावनागोहात् । इदमित्यमिति हि श्रीः । वेदांतानामनुवृत्तितार्थत्वं च स्यात्, बुध्नुमायाः
धर्मिज्ञानार्थानन्वात् । “श्रोतव्यो मतव्य” इति विचारविधिषायुक्तः स्यात्, तस्याप्यापात-
दर्शनजन्यमंशयनिवर्तकमप्रकारकनिश्चयार्थत्वात् । शुद्धब्रह्मविचारकाणामाद्याप्यायवृत्तीय-
पादीयाधिकरणानां अनारंभश्च स्यात्, विषयादिपंचकाभावात् । विशिष्याज्ञातो हि विषयः

तत्त्वैकपदारेषोपस्थितिसंभवेजोत्तरपदैक्यं स्यात् । वाक्यार्थस्य तात्पर्यविषयत्वे तु
संस्पर्शस्यैव वाक्यार्थत्वेनाखंडार्थत्वहानिरिति भावः ।

ननु वयं पदार्थः प्रसिद्धस्तत्रोक्तरीत्या तस्यैव तात्पर्यावोगेनेतरपदैष्टाद्ये तात्पर्यं कल्पनीयम् ।
वयं तु न प्रसिद्धस्तत्र पदार्थत्वेनेतरपदैष्टाद्यवोचनावोगेन न न्यक्षपरत्वं कल्पनीयम् । तावता
तस्य सम्यगोजनत्वात् । इह तु ब्रह्मजोऽश्रीकृष्णश्चैव प्राग्व्यप्रसिद्धत्वात् अखंडार्थत्वमिति शंकोते
॥ नन्विति । उक्तरीत्येति ॥ बुध्नुमायुरोयेन चंद्रब्रह्मादिश्रुत्यार्थानां स्वव्याख्यानावाचक्यं भावा-
दिति भावः ॥ निर्विषयत्वमिति ॥ स्वप्रकाशे ब्रह्मणि वेदांतप्रकाशकत्वावोगेन व्यानस्यैव
विषयत्वेन स्वव्यपस्यावात्मकाभावाच्चेति भावः ॥ निर्निमित्तमिति ॥ शुभादिनिषेधवाक्यानां
वाचकत्वावोगेनोक्तमिति भावः । किंच वेदांतानां स्वव्यप्यावृत्तत्वं तदा तत्त्वव्यपं बुद्ध्या
मनसा वा । ज्ञाते न तत्र बुध्नुस्त । तद्विषयस्य सिद्धत्वात् । अन्ते धर्मिज्ञानाभावात् न
बुध्नुस्तेषु भ्यक्षयि वेदांतानामनुवृत्तितार्थत्वं कल्पितमिच्छेत्वा ॥ वेदांतानामिति । सत्त्वादि-

साधारणवर्गधीजन्यश्च संशयः, मिथ्यासत्यैकप्रकाराबलंविनौ च पूर्वपक्षसिद्धांतौ, एकतर-
प्रकारनिर्धारणाधीनं च प्रयोजनं, तच्च पंचकं निर्विशेषे कथं स्यात् । “ब्रह्मविदामोति” इति
पूर्ववाक्य एव ब्रह्मणः सामान्येन ज्ञाततया सत्यादिवाक्यवैयर्थ्यं च स्यात्, सत्यादिवाक्यस्य
सत्यत्वादिविशिष्टे तात्पर्याभावे तात्पर्यतो यत्किंचिद्ब्रह्मेत्येव बोधनाद्यस्य कस्यचिद्ब्रह्मत्वं च
स्यात् । तात्पर्यविषयसाखंडार्थत्वेन इदं ब्रह्मेति लक्षणलक्ष्यरूपोद्देश्यविधेय(भावा)(विभागा)
भावेन तात्पर्यतो यत्किंचिदित्येव बोधनात् । तेन च ब्रह्मबुद्ध्युत्तानिष्टस्यभावात् । किं ब्रह्मेति
प्रश्नोत्तरं च न स्यात् । नचोद्देश्यविधेयभावेऽसत्यपि अप्राप्तविधेयमात्रपरत्वादखंडार्थत्वाहानिः,
विधेयस्यापि स्वरूपेण ज्ञातत्वेनोद्देश्यसंसृष्टतर्येव बोधनीयतया वाक्यांतरवत्सखंडार्थत्वा-
पातात् । उक्तं हि—

“किंचिद्विधीयतेऽनृद्य वाक्येनेति सतां स्थितिः ।

सत्यज्ञानादिवाक्येन कथ्यतां किं विधीयते ॥

अज्ञातं बोध्यते किंचित् वाक्येनेति सतां स्थितिः ।

सत्यज्ञानादिशब्दैस्तु किमज्ञातं प्रबोध्यत ॥” इति ॥

सत्यादिपदानां लक्षणा च न स्यात् । अशक्यामदृशान्वयप्रतियोग्युपस्थितिलक्षणेतिपक्षे लक्ष-
णाया एवासंभवात् । शक्यसंबंधो लक्षणेतिपक्षेऽन्वयानुपपत्तिरूपलक्षणाबीजाभावात् ।
सत्यादिपदानां पर्याप्तत्वं च स्यात् । नच कुंभाद्यनुगतसत्ता परजातिः, अंतःकरणवृत्त्युपपदान-
लब्धभेदविदानंदविशेषानुगते ज्ञानन्वानंदत्वे चापरजार्ता । एवं च सत्यज्ञानानंदशब्दानां

वाक्यवैयर्थ्यमिति ॥ पूर्ववाक्ये स्थिते ब्रह्मनामार्थत्वात्प्रतिक्रियाभावाविति भावः ॥ यस्य कस्यचि-
दिति ॥ तस्याच्च ब्रह्मनिर्धारणं न स्यादित्यर्थः । वृत्तानांत्माह ॥ तात्पर्यविषयस्येति ॥ ननुद्देश्यवि-
धेयभावसत्त्वेऽप्युद्देश्यस्य मानांतरसिद्धत्वात्प्राप्तविधेयमात्रपरत्वाच्च तस्याखंडार्थत्वादनिरित्यादांश-
निराकरोति ॥ नचेति । वाक्यांतरादिति ॥ “ज्योतिष्टोमेन स्वर्गवज्रो यजन्” इत्यादिवाक्य-
वदित्यर्थः । गौणवृत्तावतिव्याप्तिवारणाय ॥ अमदृशेति । अन्वयानुपपत्तिरूपेति ॥ तात्पर्य-
विषयानुपपत्तिरूपेत्यर्थः । न च व्याघातात्प्राप्त्यनुपपत्तिरेव लक्षणाबीजाविति वाच्यम् । पदार्थ-
भावे तात्पर्यास्तंभवात् वाक्यार्थस्य प्रकृते अस्तंभवादिति भावः ॥ मत्यादिपदानाभिति ॥ स्वर्षेणा-

लक्ष्यार्थभेदेऽपि क्रमेणोक्तजातिवाचित्वात् पर्यायतेतिकल्पतरूक्तं युक्तम् । कुंभाद्यनुगत-
सत्ताया ब्रह्मलक्षणत्वायोगात्, मिथ्यासत्त्वानुगतसत्तासामान्याभावात् । तथाऽनृताद्यावृत्त्य-
सिद्धेश्च, कालत्रयात्वाप्यत्वरूपं पारमार्थिकं सत्त्वं ब्रह्मणि भौतमिति त्वन्मतभंगाच्च । धर्मिसम-
सत्ताक्रमेदं विनोपाधिकभेदमात्रेणाऽऽकाशत्वादेरिव ज्ञानत्वादेरपि जातित्वायोगाच्च । योगे-
ना ज्ञानत्वादेर्धर्मिसमसत्ताक्रमेदबहुपहितवृत्तित्वे च शुद्धलक्षणत्वायोगात् । एतेन सत्त्वादि-
विशिष्टश्रवणब्रह्मवाचिनां सत्त्वादिशब्दानां शुद्धब्रह्मणि लक्षणेति न पर्यायत्वमिति निरस्तम् ।
अनृतास्वप्रकाशपरिच्छिन्नरूपे श्रवणे सत्यत्वादेरयोगात् । योगे वा तस्यैवानृतादिव्यावृत्तिः
स्यात् तद् शुद्धस्य । तस्मान्मत्यत्वादीनां शुद्धादन्यत्रात्मनवात् सत्त्वादिवाक्यस्य लक्षणयाऽसंदा-
र्यत्वे च शुद्धे तदभिद्वेः पर्यायत्वं दूबारम् । पदांतरवैयर्थ्यं च स्यात् । नच प्रातिपदिक-
प्रथमयोगिर्वैकल्प्येऽपि पदांतरवैयर्थ्यमिति वाच्यम्, तत्र महाभाष्य एव “किं पुनरत्र प्रथमया”
इति वैयर्थ्यमाशङ्क्य “ग्राम उच्चैस्ते स्वग्राम उच्चैस्तव स्वम्” इत्यत्र “सपूर्वायाः प्रथमया” इत्येष-
विधिर्यथा स्यादित्यर्थवचोक्तः । नच प्रतिपदमारोपितामत्यत्वादिव्यावृत्तिरूपफलभेदाद-
वैयर्थ्यम्, व्यावर्तकस्य मत्यत्वादेस्तात्पर्यतोऽनर्पणे व्यावृत्त्यभिद्वेः । नच मत्यत्वादेरतात्पर्य-
विषयत्वेऽपि लक्षणतः प्रागभिधाक्ताले प्रतीतिमात्रेण तन्मिद्विः, नद्यां घोष इत्यत्र तारस्यानदीतः
“पत्रमानः प्रस्तरः” इत्यत्र प्रस्तरस्यापत्रमानाच्च व्यावृत्त्यापातात् । नचतात्पर्याविशेषेऽपि

मेकप्रातिपदिकमात्रे, प्रातिपदिकत्वादिति भावः ॥ कुंभाद्यनुगतेति ॥ सत्यत्वादीनां प्रत्येक-
लक्षणत्वेन सत्यत्वादेः परप्रातिपदिकत्वेऽसिध्यामिप्रसंगान्, मिद्वितस्य लक्षणत्वे तु सत्यज्ञान-
पर्ययोरनंतपरस्य वा वैयर्थ्यप्रसंगादिति भावः । किंच किं ज्ञानत्वादिकमौपाधिकभेदशुद्धवृत्ति
उत उपहितवृत्तिरिति विचिन्त्य नाप्य इत्याह ॥ धर्मिसमसत्ताकंति ॥ न द्वितीय इत्याह
॥ ज्ञानत्वादेरिति । प्रातिपदिकप्रथमयोगिरेति ॥ “प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिग्रहवचनमात्रे प्रथमा”
इति एभिनीषस्तुत्या प्रथमायाः प्रातिपदिकानुन्नार्थकत्वेऽपि अन्यतरावैयर्थ्यमिव सत्त्वादिपदानाम-
वैयर्थ्यापपत्तिरित्यर्थः ॥ सपूर्वाया इति ॥ पूर्वसंहिताप्रथमांतात् एतद्योर्युष्मत्सदोस्तमे इत्यादेशो
स्मो विद्वत्वेनेति सूचार्थः । तथा च अनुन्नार्थत्वेऽपि अन्यत्वे भाष्यकारेण प्रयोगान्तरोक्तिर्न
स्यात् । प्रयोगस्तु “न केवलम् प्रकृतिः” इति न्यायेन साधुत्वाच्च इति भावः । आरोपितेति
व्यावृत्तिविशेषणम् ।

सत्यत्वादिकं व्यावहारिकं यजमानत्वादिकं तु प्रातिभासिकमिति युक्तम्, नचौपनिषदे ब्रह्मणि सत्यत्वादिकं प्रत्यक्षादिप्राप्तं येन व्यावहारिकं स्यात् । नच तत्त्वपरात्प्रतीतं व्यावहारिकं व्यावहारिकपरासु (अतत्त्वपरासु इति पाठः) प्रतीतं प्रातिभासिकमिति व्यवस्था, “असद्वा इदमग्र आसीत्” इति तत्त्वपरेण प्रतीतस्य मूलकारणासत्त्वस्य व्यावहारिकत्वापातात् । नच सत्यत्वादिकं तत्त्वावेदकबाधितत्वात् व्यावहारिकं, यजमानत्वादिकं तु व्यावहारिकबाधितत्वात् प्रातिभासिकमिति युक्तम् । तत्त्वावेदकस्यापि विशेष्यमात्रपरत्वेन सत्यत्वाद्यबाधकत्वात्, व्यावहारिकबाधितस्याद्वैतवत्पारमार्थिकत्वोपपत्तेः । नच लक्षणाबीजे मुख्यार्थबाधके तुल्येऽपि सत्यादिपदस्य बाध्यार्थेऽन्तरतात्पर्यं यजमानपदस्य तु तथेत्यत्र हेतुरस्ति येनोक्तव्यवस्था स्यात् । किंच व्यावृत्तयः सत्या मिथ्या वा ? आद्ये व्यावर्तकानामपि सत्त्वं स्यात् व्यवहारिकैर्व्यावर्तकैः पारमार्थिकव्यावृत्त्यभिदेः । किंच तासां ब्रह्माभेदे ब्रह्मपदेनैव तत्सिद्धेरितरवैयर्थ्यं व्यावर्तकधर्माणामपि सत्त्वं ब्रह्माभिन्नत्वं च स्यात्, अविशेषात् । एवं व्यावृत्तीनामन्योन्यमभेदे सत्यपदेनैवाज्ञानादिव्यावृत्तिमिदंज्ञानादिपदवैयर्थ्यम् । तासां ब्रह्मणा परस्परं भेदे चाद्वैतहानिः, अभावद्वैतस्य निरामात् । नान्यः शुक्तः शुक्तितो व्यावृत्तेर्मिथ्यात्वे शुक्तिवत्त्वस्य शुक्तिममानमन्ताकत्ववदनुत्पत्त्यावृत्तेर्मिथ्यात्वेऽनृतत्वस्य ब्रह्मसमन्ताकत्वापातात् । तत्त्वजिज्ञासुं मुमुक्षुं प्रति मिथ्याबोधनायोगात् । नचानृतत्वादिभ्रान्तिनिवृत्त्यर्थं तद्बोधनम्, अधिष्ठानब्रह्मतत्त्वज्ञानेनैव तन्निवृत्तिसंभवे भ्रान्त्यन्तरात्पादायोगात् । नहि बल्ल्भीके स्थाणुत्वभ्रान्तिः

ननु सत्यत्वावेर्व्यावहारिकत्वादसत्यादिव्यावर्तकत्वं, यजमानावेऽनु प्राप्तीति क्त्वाच्च व्यावर्तकत्वेत्याशङ्क्य निराकरोति ॥ नचेति ॥ किञ्च सत्यत्वाव्यावहारिकत्वमेवास्तिजम्, येन व्यावर्तकत्वं व्यादित्याह ॥ नचेति । तत्त्वपरादिनि ॥ ब्रह्मपरवशादित्यर्थः ॥ अतत्त्वपरादिनि ॥ धर्मपरकर्मकादित्यर्थः ॥ तत्त्वावेदकबाधितत्वादिति ॥ “केवलो निर्गुणश्च” इति वाक्यबाधितत्वादित्यर्थः ॥ व्यावहारिकबाधितत्वादिति ॥ प्रत्यक्षादिबाधितत्वादित्यर्थः । ननु सत्यादिपदानां सत्यत्वाद्यबाधिततात्पर्यमस्मात् ततो व्यावृत्तिः सिध्यति, यजमानादिशब्देषु तु तदभावात्तन्निमित्तत्वादित्याह ॥ नचेति ॥ व्यावहारिकैर्गति ॥ असतः स्वाधकत्वनिरासेन पारमार्थिकवैयर्थ्यस्य बाधकत्वसमर्पणविति भावः ॥ तामाभिनि ॥ व्यावृत्तीनां ब्रह्मणा अन्योन्यं च भेदाभ्युपगम इत्यर्थः । ननु आकाद्वैतस्याभ्युपगमाच्चाद्वैतहानिरित्यत आह ॥ अभावादिनिराग्येति । शुक्तिरिति ॥ शुक्तित्वेन प्रतीयमानस्येत्यर्थः ॥ शुक्तिममानमन्ताकत्ववदिति ॥ शुक्तित्वेन प्रतीयमानसममन्ता-

पुंस्त्वस्योपदेशेन निवर्त्ता, किं बहु वन्धीकृतवत् । नचात्मनि कल्पितेनापि ब्राह्मण्येन मिथ्याज्ञाकिताब्राह्मण्यस्यैव व्यावहारिक्या व्यावृत्त्या प्रातिभासिकानृतत्वप्राप्तिनिवृत्तिरिति वाच्यम् । ब्राह्मण्यस्य देहविशेषसंबंधित्वे आत्मनि ब्राह्मण्यस्य जातिविशेषत्वेऽब्राह्मण्यस्य सत्यत्वेन द्वयोः कल्पितत्वायोगात्, असमावृत्तेर्व्यावहारिकत्वेऽनपोदितप्रामाण्येन “असद्वा इदमप्र आसीत्” इति वाक्येनासत्त्वस्य पारमार्थिकत्वापत्तेः ।

ननु मीमांसकमतेऽनृतस्याप्यर्थवादार्थस्य सत्ये प्राज्ञस्त्वे इव मिथ्याभूतानामपि व्यावृत्तीनां सत्यं ब्रह्मणि द्वारत्वेन बोधनं युक्तम् । उक्तं हि — “सत्यादिशब्दा असत्यादिव्यावृत्तिद्वारा लक्ष्ये ब्रह्मणि पर्यवस्यंति” इति चेन्न, ब्रह्मस्वरूपमात्रस्य श्रुतिं विना प्रागेवाविद्यापध्यामाधिष्ठानत्वादिना ज्ञातस्य पुनरपि “ब्रह्मविदामोति” इति पूर्ववाक्ये सामान्यतोऽत्र च मत्यादिशब्दैः सत्यत्वादिविशिष्टतया (व्यावृत्तिविशिष्टतया च) ज्ञातत्वेन तज्ज्ञानस्य व्यावृत्तिज्ञानासाध्यत्वात्, व्यावृत्तिज्ञानस्यैव च धर्मिज्ञानसाध्यत्वेन वैपरीत्यापाताच्च शब्देऽर्थं आर्थिकार्थस्य द्वारत्वानुपपत्तेः, नीलवृत्तपलमित्यादेरपि अनीलव्यावृत्तिद्वारा स्वरूपमात्रपरत्वमित्यापाताच्च । नच प्रागज्ञातो व्यावृत्त्या ज्ञाप्यो विशेषस्त्वन्मतेऽस्ति । नच प्राग्ब्रह्मणो ज्ञानेऽप्यन्याविषयकं तज्ज्ञानमभिद्वमिति वाच्यम् । व्यावृत्तिज्ञानस्यान्याज्ञाने द्वारत्वापत्त्या ब्रह्मज्ञाने द्वारत्वायोगात्, व्यावर्त्यज्ञानं व्यावृत्तिज्ञाने द्वारमिति वैपरीत्यापाताच्च, प्रार्चनं ब्रह्माज्ञाननिवर्तके ब्राह्मणगेहज्ञाने तदज्ञानकार्यस्यान्यस्य भानायोगाच्च, ब्रह्मप्रातिपदि-

कत्वमित्यर्थः ॥ अनृतव्यावृत्तिरिति ॥ सत्यत्वेन प्रतीयमानाब्रह्मनिष्ठानृतव्यावृत्तिरित्यर्थः ॥ जातिविशेषत्वे त्विति ॥ शरीरगतजलविशेषत्वे त्वित्यर्थः । ननु मिथ्यैव व्यावृत्तिस्तद्वोधनं तु सत्यब्रह्मबोधनात् । ज्ञातो न तद्वोधकत्वेनाप्राप्यम् । न च मिथ्यावस्तुनः सत्यप्रतिपत्तिरद्वारत्वात्पुनरुक्तिः । अर्थकारणतात्मकपोषकनगारेर्मिथ्याभूतस्यापि सत्यप्राज्ञास्यबोधकताया इदमस्मिन्नाहंको ॥ नन्विनि । शब्द इति ॥ अर्थिकार्थस्य शब्दार्थप्रतीत्यनंतरभासित्वा दिति भावः ॥ अन्याज्ञान इति ॥ ज्ञानस्यान्यविषयकत्वं इत्यर्थः ॥ व्यावृत्तिज्ञाने इति ॥ व्यावृत्तिज्ञानमित्यविषयकज्ञान एव हेतुरिति कृतो व्यावृत्तेरपि इतरत्वेन व्यावृत्तिज्ञानं व्यावर्त्य-
ज्ञाने हेतुरिति लोकाधिक्यप्रत्ययेतेत्यर्थः । किंच ज्ञानमात्रत्वेतरविषयकत्वासंबन्धाच्च व्यावृत्ति-
ज्ञानद्वारत्वमित्याह ॥ प्रार्चनं इति ॥ किंचान्यविषयकज्ञाने व्यावृत्तिज्ञानस्याहेतुत्वं सत्यावि-
वाक्यं स्वद्वयव्यक्त्येकमित्युक्तं स्यात् । तच्च स्वयंकिंचाधिक्यम् । धर्मिज्ञानाभावे पुनस्ताद्य-
बोधमित्यत्र आह ॥ ब्रह्मप्रातिपदिकार्थेणि ॥ किंच व्यावृत्तीनां विषयत्वेन द्वारत्वं उत समुच्चये-

कार्यबुद्धत्वापत्तेरुक्तं प्रवृत्तिमिति स्वप्रक्रियाविरोधाच्च । किंच सत्यज्ञन्देनासम्प्राप्तिद्वारा यद्वोचितं तदेव ज्ञानादिप्रदेनाज्ञानादिव्यावृत्तिद्वारा बोध्यतेऽन्यथा । आद्ये ज्ञानादिपदवैयर्थ्यम् । द्वितीये सविशेषत्वम् । नच द्वारविकल्पः, सत्यादिशब्दानां नित्यवन्धवणात्, एकस्मिन्प्रयोगे ग्रीहियवयोरिवैकस्मिन्वाक्ये सत्याद्यनेकपदोपादानायोगाच्च, अनृतत्वादिभ्रान्तिनिवृत्तिरूपदृष्ट-कार्याणां भिन्नत्वेन ग्रीहियवादिबद्धिकल्पप्रयोजकस्यैककार्यत्वस्याभावाच्च । नापि समुचित-द्वारत्वं “विज्ञानमानन्दं ब्रह्म” इत्यादौ अनृतव्यावृत्तेरबोधनेऽपि ब्रह्मप्रतीतेः, “आनंदादयः प्रधानस्य” इतिद्वये त्वद्वाप्योक्तन्यायेनोपासनायां शास्त्रांतरोक्तगुणोपसंहारेऽपि ब्रह्मप्रभितौ वाक्यस्य शास्त्रांतरानपेक्षत्वाच्च, सत्यादिपदानां प्रत्येकं लक्षकत्वेन प्रत्येकं लक्ष्यब्रह्मबोधकत्वाच्च, सत्यत्वादेः प्रत्येकं लक्षणत्वाच्च । नहि प्रकृष्टत्वादिकमिव सत्यत्वादिकं प्रत्येकमतिव्याप्तं, तस्मात्-व्यावृत्तिद्वारम् । एतेन चंद्रं शास्त्रे ब्रह्म व्यावृत्तिद्वारतया बोधयतीति निरस्तम् । एतेन सत्यत्वादिकं व्यावृत्तिर्वा ब्रह्मबोधने उपलक्षणतयोपादीयत इति निरस्तम्, काकबह्वृत्तित्यादिषु सखंडार्थत्वापत्तेः, उपलक्षणात्प्रागेव ब्रह्मणो ज्ञातत्वेनोपलक्ष्यत्वायोगाच्च । तदुक्तं

“सत्यज्ञानादिकेऽप्येवं न व्यावृत्त्या प्रयोजनम् ।

व्यावर्त्यस्याविशेषत्वे तदखंडं च खंडितम् ॥” इति ।

व्यावृत्त्या द्वारभूतयेत्यर्थः । टीकायां तु व्यावृत्तिः किं ब्रह्मविशेषणत्वेन बोध्या ? स्वतंत्रा वा ? आद्ये सखंडत्वम्, अंत्ये ब्रह्मजिज्ञासुं प्रति तदुपदेशोऽसंगत इति व्याख्यातम् । नचात्र व्यावृत्ति-वैशिष्ट्यस्यार्थिकत्वेन शब्दार्थस्य न सखंडत्वं “यथायादर्थो न स चोदनार्थ” इति न्यायात्, “मानांतरादपोहस्तु न शब्दस्तेन स स्मृत” इति मुरेश्वरैकैकंति वाक्यम्, आर्थिकेनापि

नेति विकल्प्यायं वृत्तयति ॥ नचेति ॥ वृत्तानांतरमाह ॥ एकस्मिन्निति ॥ एकजातीयकार्य-जनकत्वरूपस्य विकल्पप्रयोजनस्याभावाच्च । नापि विकल्पसंभव इत्याह ॥ अनृतन्यादाति ॥ द्वितीयं निराह ॥ नार्पाति ॥

ननु विज्ञानादिवाक्यं गुणोपसंहारव्यायेन शास्त्रांतरगानसत्याख्याद्युपसंहारेणैव स्वार्थबोधक-मिति नोक्तदोष इत्यत आह ॥ आनंदादय इति ॥ उपासनायां तदुपसंहारेऽपि वाक्यस्य निरुक्तोक्तत्वेनात्र तदुपसंहारे प्रमाणाभावा इति भावः ॥ एतेनेति ॥ अनृतव्यावृत्तेः द्वारवा-योमेत्यर्थः । सत्यज्ञानादिवाक्यस्य व्यावृत्तिविशिष्टबोधकत्वं वाचकमाह ॥ तदिति ॥ टीकोक्तार्थ-मनुव्रति ॥ टीकायां न्विति ॥ तामाशंक्य निगकर्णेति ॥ नचेति ॥ मानांतरादिनि ॥

विशेषेणेन ब्रह्मणोऽसंहत्वहानेः अनंतशब्देनांतवशात्तुचेः साक्षादुक्तेषु शब्दस्य व्यावर्तक-
वैशिष्ट्यतात्पर्ये आधिक्यव्यावृत्त्याऽसिद्धेरुक्तत्वाच्च । एतेन

“लक्ष्यार्थमेदामावेऽपि व्यवच्छेद्य(समे)विभेदतः ।

विज्ञानानंदपदयोः पर्यायव्यवर्तने कुतः ॥”

इत्यानंदबोधोक्तमपास्तम् ।

नवीनास्तु गंभीरायां नद्यां घोष इत्यत्र गंभीरनघोरन्योन्यमन्वयबोधानंतरं गंभीर-
नदीपदयोरिव समुद्रितानां सत्यादिपदानां लक्षकत्वाच्च वैयर्थ्यम्, तत्र(त्रा)स्त्राप्येकैकस्यैव लक्षकत्वे
शक्यमानबंधिने गंभीरनदीतीरस्त्राप्रतीतिप्रसंगादित्याहुः । तच्च । तत्र गंभीरनघोरिवेह
सत्यज्ञानयोग्योन्यमन्वयबोधनात् । “मन्यं ज्ञानं” “विज्ञानमानंदं ब्रह्म” इत्यादाव(न्यो)-
न्यानपेक्षाणामेव मत्यादिपदानां ब्रह्मलक्षकत्वदर्शनाच्च । गंभीरपदेन गंभीरसंबंधितरीरस्यैव इह
पदांतरणाधिकस्याल्लाभाच्च । तत्रापि गंभीरनघोरन्यवयवबोधानंतरं गंभीरगन्धितनदीबोधके नदी-
पद एव लक्ष्यया सर्वापपत्तां पदद्वये एकस्या लक्ष्यणाया लक्षणाद्वयस्य वाऽकल्प्यत्वाच्च ।
लक्षणापि हि पदद्वयैः, इष्टित्वात्, शक्तिवत् एवमन्यत्राप्युक्तम् । “गच्छ गच्छसि चेत्कांतं”
इत्यत्र तु जन्मना मृत्युनुमितिः । श्रियामृतिहेतुत्वाच्च गमनं न कार्यमित्यनुमितानुमितिरैव,
न तु वाक्ये लक्षणा । अनन्यतम्यो हि शुद्धार्थः । विषं शृङ्खेत्वादावपि प्रकृताच्छुगृहभाज-

कार्यापत्तिरुक्तमित्यर्थः । जपोहः व्यावृत्तिः ॥ लक्ष्यार्थेति ॥ लक्ष्यार्थमेव सत्त्वात् व्यावर्त्यमेव सत्त्वाच्च
न पर्यायव्यवर्तने इति भावः ॥ तत्रेति ॥ परस्परान्वयावाधसत्त्वान्वस्तु तत्र वाक्यस्य लक्षकत्वं
इह तु तद्वत्त्वाच्च वाक्यलक्ष्येति भावः । किंच न समुचितानां सत्यादिपदानां लक्षकत्वम् ।
एकपदासममिष्याहृतत्वांतरस्याल्लासलक्षकत्वदर्शनादित्याह ॥ मन्यं ज्ञानमिति ॥

ननु “गच्छ गच्छसि चेत्कांतं पंचजनः संतु ते शिवाः ।

समापि ऊच तत्रैव भूयद्यत्र गतो भवान् ॥

इति गमनविशेषः प्रतीकते । तन्प्रतीतिश्च न वाक्यलक्षकत्वमंतरेण संभवति । इतरप्यवैयर्थ्य-
प्रसंगेन पदानां प्रत्येकं लक्षकत्वयोगादित्याशङ्क्याह ॥ गच्छ गच्छसि चेदिति ॥ तच्च हि जन्म-
प्रतीत्या शिवाश्रयानुष्ठाय तत्र च जगत्प्रत्यक्ष हेतुत्वं प्राप्तेति । तत्तच्च गमनं न कर्तव्यमित्यनु-
मित्या शिवाश्रयो वाचको न गंतुमुक्त इति भावः । ननु लक्षकत्वेन गमनाभावप्रतीत्युपपत्तौ
किमेवं कल्पयेत्वातंभ्याह ॥ अनन्यतम्यो हीति ॥ ननु विषं शृङ्खेत्वा शत्रुगृहभाजना-

नात् विषमक्षणस्येष्टसाधनतोक्त्या भोजनस्यानिष्टसाधनता आक्षिप्यते न तु वाक्येन भोजना-
कर्तव्यता लक्ष्यते । यद्वा तत्र विषमक्षन्देनानिष्टसाधने विधिप्रत्ययेन च निषेधे लक्षिते निषेधे
भोजने भुजिघातुर्मुख्य एवेति न सर्वपदानामेकार्थलक्षकता । वस्तुतस्त्वयमिदानीं मया कुडः,
आप्तत्वे सति प्रमाणविरुद्धकर्तव्यताभिधायित्वात् । क्रोधश्चास्य संनिहितभोजनादेव । दृष्ट-
हेतुत्यागेनादृष्टकल्पनायोगात् । अतो मयेदं न कार्यमित्यनुमितिरेवात्र, न लक्षणा । अर्थमेत-
र्गृहमर्थं बहिर्गृहमित्यत्रापि धूमेनाग्निरिवार्थस्यांतस्त्वे सति अर्थस्य बहिर्गृहे वाक्यापेक्षांतराल-
प्रदेश आक्षिप्यते नतु समुदाये लक्षणा । अनन्यलभ्यत्वाभावात् । एव(अर्थमेतर्वेदि मातव्यमर्थं
बहिर्वेदी)तिर्वेदिकोदाहरणमपि नेयम् । तत्राप्यंततो लिङादेरभिधायकत्वाच्च । “वायुर्वं क्षेपिष्ठा”

कर्तव्यताप्रतीतिर्नोक्तविधानुमानेन, लिङाभावात् । नापि प्रत्येकपक्षलक्षणया, विशिष्टाद्यालभात् ।
तथाच वाक्ये एव लक्षणावश्यकीत्याशङ्क्याह ॥ विषं भुङ्क्ष्वेति ॥ नीरपानप्रस्तावे क्षीरं पिबेत्तत्र
नीरपानस्यानिष्टसाधनत्वप्रतीतावप्यनिष्टसाधनत्वेन प्रमितस्य विषमक्षणस्येष्टसाधनत्वोक्त्या एत-
दपेक्षयापि वैरिगृहभोजनस्यानिष्टसाधनत्वमाक्षिप्यत इत्यर्थः । ननु लक्षणाधीनानुपपत्तौ यद्यर्थ-
सिद्धिः गंगायामित्यत्रापि लक्षणा न स्यादित्यत आह ॥ यद्वेति ॥ तथा बानिष्टसाधनत्वात्प्रकृत-
तार्थगृहभोजनं न कर्तव्यमिति तात्पर्यतोऽवगम्यत इति भावः । ननु प्रकृतभोजनकर्तव्यतानिषेधे-
नैव न कलञ्जं भक्षयेदित्यादाविधानिष्टसाधनताप्रतीतेः किं विषमक्षस्यानिष्टसाधनलक्षणमेत्यतः
पक्षांतरमाह ॥ वस्तुतस्त्विति । आक्षिप्यत इति ॥ अंतरालदेशान्तिं विना अर्थस्यांतस्त्वं अर्थस्य
बहिर्गृहं च नोपपद्यत इति तदाक्षेप इति भावः । नन्वेवमपि अर्थमेतर्वेदि, अर्थं बहिर्वेदि इत्यत्र
वाक्ये लक्षणा न स्यात्, नचेष्टापत्तिः । तथा यूपस्य वेदिरित्यत्राग्नीषोमीयपत्तौ यूपं प्रकृत्य भूयते ।
अस्मिन् वाक्ये किमन्तर्वेदिकदेशो यूपान्त्येन चोपपत्ते उत बहिर्वेदिकदेशासहितः स यूपान्त्येनाराल-
देशो लक्ष्यतीति संदिग्ध लक्षणाया अन्याय्यत्वादंतर्वेदिकदेश एव विधीयते । अर्थं बहिर्वेदी-येतनु
अर्थस्यांतस्त्वे अर्थं बहिर्वेध भवतीति अनुवाद इति पूर्वपक्षयित्वा अर्थमेतर्वेदि मातव्यमित्येता-
वन्मात्रविधायार्थानंतरं बहिरित्यविधानात्प्रतिषेधाच्च तस्यांतर्वेदिवर्तमानं व्याप्तम् । तत्राद्यां बहिरिति
पाक्षिकानुवादो भवेन्निति नित्यवच्छेदविशेषः स्यात् । तस्यापि विधौ वाच्यमेतदसंशङ्कम् । यत्र
देशो निर्यानस्यार्थमेतर्गृहं बहिर्गृह भवेत्तत्र मिथ्यादिभूयस्यलक्षितान्तरालदेशविधिरिति सिद्धांति-
तत्वेन तत्र लक्षणायाः स्वीकृत्यादित्याशङ्क्याह ॥ एवमिति ॥ नच सूत्रविशेषः । तदर्थस्य
लक्षणां चिन्तायुपपत्तेरिति भावः । नन्वेवं यदि वाक्ये न लक्षणा तर्हि अर्थवाचानां प्राशस्त्य-
लक्षणिकत्वं कथमित्याशङ्क्य न कथमपीत्याह ॥ वायुर्वा इति । इद्वेति ॥ स्याज्जानादिववाक्ये

इत्याद्यार्थादिकपदसंज्ञायावधोर्मते कर्मणि क्षिप्रदेवताप्रसादेतुत्वरूपतत्त्वत्पदार्थसंसर्गबोध-
कत्वमेव, ननु तदन्यप्राप्त्यस्त्वलक्षकत्वम् । किंच तत्र लिङ्गाद्यभिधेयकार्यान्वयानुपपत्तिरिवेह
सर्वपदानामपि लक्षकत्वाच्चाभिधेयान्वयानुपपत्तिरूपं लक्षणावीजमस्ति । अपिच सर्वपदानां
लक्षकत्वे लक्षकपदान्यननुभावकनीतिपक्षे सत्यादिवाक्यस्यानुभावकत्वं न स्यात् । यदिच
लक्ष्यपरं ब्रह्मपदं वाचकं तर्हि यौगिकं तदेव सखंडार्थं स्यात् । ब्रह्मपदस्य पदार्थांतरान्वयार्थमेव
लक्षणाश्रयणेन पदार्थांतरान्वितस्वार्थपरं च स्यात् । नच “यष्टीः प्रवेक्ष्य” इत्यादाविव
तात्पर्यानुपपत्त्येव लक्षणा नन्वन्वयानुपपत्त्येति वाच्यम् । तत्रापि भोजनादिकर्तृत्वेन
प्रकृतानां प्रवेशनान्वयानुपपत्तेरेव तद्बीजत्वात् । इह प्राप्तं पदार्थमात्रं तात्पर्यायोगादित्युक्त-
त्वाच्च । एतेन वाक्यप्रामाण्यानुपपत्तिर्लक्षणावीजमिति निरस्तम् । वाक्यस्यान्वयलक्षकता तु न
संभवा । अन्विताभिधानांगीकारात् । अभिहितान्वयवादिभिन्नाकिंकरूप्यन्वये लक्षणांगी-
काराच्च । अन्वयो लक्ष्यत इति पक्षेऽपि पदान्तरेः प्रतियोग्युपस्थितौ प्रधानस्यैकपदस्य
अन्वयलक्षकत्वोपपत्तेः । गामानयेत्वस्मात् गामानय शुक्लां दंडेनेतिवाक्यस्येवेह पदान्तर-
प्रयुक्तस्य अधिकलक्षकत्वाभावाच्च । अस्तु बान्यत्र पदसंज्ञे लक्षणा, इह तु न, तथाहि यदि
कृन्न्मं मत्यादिवाक्यं लक्षकं, तर्हि तस्य विशिष्टार्थत्वेऽनंतब्रह्मशब्दविरोधोक्तिः । सत्यादि-
पदं नृतादिव्यवच्छेदोक्तिः, “विज्ञानमानंदं ब्रह्म मन्यं ज्ञानं” इत्यादिश्रुतिर्ब्रह्मणो विज्ञाना-

हस्यर्थः । ब्रह्मपदस्यैकपदत्वेऽपि सखंडार्थत्वं पुरार्थम् । अन्वयानुपपत्तिमूलकलक्षणायास्तत्त्वत्व-
बोधनार्थत्वादित्याह (मित्याह) ॥ ब्रह्मपदस्येति ॥ ननु भोजनादिकर्तृत्वेनाप्रकृतानां प्रवेशन-
ान्वयानुपपत्तिरिति वदता तात्पर्यविषयीभूतान्वयानुपपत्तिस्तद्बीजमित्युक्तं स्यात् । तथाच साध्यात्तात्प-
र्यानुपपत्तिरेव न्यायिकत्वतो दोषास्तरमाह ॥ इहेति ॥ अतो नेति पदार्थप्राप्ते तात्पर्याद्योगेने-
त्त्वर्थः । नया च तात्पर्यविषयीभूतार्थ एव वाक्यस्य प्राप्ताभ्याम् पदार्थप्राप्ते च तात्पर्याभावात् न
प्राप्ताभ्यानुपपत्तिस्तद्बीजमिति भावः ।

ननु यदि वाक्यगतलक्षकपदानावेकलक्षकत्वत्वं न स्यात्कथं तद्विषयवाक्यस्यान्वयस्य भानम् ।
नचैवमपि एकमेव वरं ब्रह्मकप्रतिपत्तिरिति वाच्यम्, विविक्कमनाचिरिद्वारित्वाहांकत्वाच्च ॥ वाक्य इति ।
इहेति ॥ “स्वयं ज्ञानं किंच विज्ञानज्ञानं” इत्यादिवाक्यस्यैव ॥ विरोधोक्तिरिति ॥ नच
सर्वत्र हास्यपुत्रं व्यापित्वमेव स्वयं ज्ञानं । सन्धानिपदैः स्वसाधिवोधनाविति भावः

जात्मकत्वे प्रमाणमित्युक्तिः, “एकमेवाद्वितीयं” इत्यादौ सजातीयविजातीयस्वगतनानात्व-
निषेधोक्तिरित्याद्युक्तं स्यात् । सत्त्वाद्युद्देशेन ब्रह्मत्वाविधानाद्ब्रह्मबुद्ध्युत्पत्तिश्च न स्यात् ।
सगुणसंप्रपञ्चवाक्ययोरपि लक्षणयाऽखंडार्थपरत्वसंभवेन सगुणनिर्गुणादिविधाविभागः, निर्गु-
णादिवाक्यैः सगुणादिवाक्यानां बाध इत्यादि चासंगतं स्यात् । “तदैक्षत, स एषोऽनंतं”
इत्यादीनामपि वाक्यलक्षणयाऽखंडपरत्वेनेक्षणदौ तात्पर्याभावेनेक्षणानंतत्वादिलिगैः प्रधाना-
काशादिनिरासके सत्याद्यधिकरणानारम्भ स्यात् । कृत्वस्व ब्रह्मकांडस्य वाक्यलक्षणया
न्यून्यादिपरत्वं कृत्वस्व च कर्मकांडस्य चैत्यवंदनादिपरत्वं निर्विशेषधर्मपरत्वं वा स्यादि-
त्यलम् । तस्मादखंडार्थत्वे पदांतरवैयर्थ्यं दुर्बारम् । अपिच सत्यानंदादिपदलक्ष्यत्वे ब्रह्मणो
नदीपदलक्ष्यस्य तीरस्थानदीत्ववदसत्यत्वानानंदत्वादिकं स्यादिति शून्यवादापत्तिः । युक्तिश्चायु-
मर्थः स्यात् । आनंदानुभवाभावात् । ननु न नदीशब्देन नदीत्ववाचिना तदाश्रयव्यकेर्लक्षणा,
किंतु तदाश्रयव्यक्तिसंबन्धिनस्तीरस्येति तस्थानदीत्वम्, इह तु सन्धट इत्यादाविव सत्तादिजाति-
वाचिभिः सत्यादिशब्दैः तदाश्रयव्यक्तेरेव लक्षणा, एवंच सत्त्वसंबंधस्याशब्दत्वेऽपि तीरस्य
नयेव ब्रह्मणोऽपि घटस्येव सत्तया संबंधः सिध्यति, ब्रह्मव्याप्यासंबंधे लक्षणायोगात् । जाति-
व्यक्त्योश्च तादात्म्यसंबंधात् । उक्तं हि—

“सत्त्वादीनां हि जातीनां व्यक्तितादात्म्यदर्शनात् ।
लक्ष्यव्यक्तिरपि ब्रह्म सत्त्वादि न जहाति नः” ॥

॥ प्रमाणमित्युक्तिरिति ॥ स्वार्थस्य त्यागादिति भावः ॥ निषेधोक्तिरिति ॥ ब्रह्मण्यपि स्वहृदय-
मात्रपरत्वादिति भावः । ईक्षत्यादीत्यादिपदेन आकाशास्तस्मिन्निर्गुणादित्यधिकरणपरिग्रहः । तात्पर्य-
भावेऽपि मानांतराचिरोच्चात् तस्मिन्निर्गुण्येनत्वाग्रेव निरस्तमिति भावः । प्रहृतमुपसंहरति
॥ अपि चेति ॥ यद्यपि पूर्वं सत्यत्वानादिवाक्यानां लक्षकत्वे सार्विकपरत्वं प्रमाणोक्तिर्न स्यादि-
त्यवैधेदमुक्तप्राप्यं, तथापि तत्र पुरुषः उक्तः, इदानीं ब्रह्म उच्यते इति तस्य (तात्पर्यं) ध्येयम् । इष्टान-
वैधेयमाशङ्कते ॥ नन्वेति ॥ ननु सत्यत्वानादिवाक्यानां लक्ष्यत्वमात्रेणासत्यत्वानुत्पत्तिरित्यादिमापाद्यते
इतः सत्त्वादिसंबन्धबोधकप्रमाणभाषाद्वेति । तत्रापि दोषमाह ॥ नन्वेति ॥ तीरव्यापनदीत्वं न
नदीपरलक्ष्यत्वप्रयुक्तम् । नद्या अप्यनदीत्वापत्तेः । किंतु शून्यवाधव्यसंबन्धित्वप्रयुक्तम् । ब्रह्म-
बस्तु शून्यसत्त्वाद्यवयवेन नास्त्यत्वादिकमिति भावः । द्वितीय आह ॥ एवं चेति ॥ तथापि

इतीति चेत् । व्यक्तिः शब्दार्थ इति मते सन्निकितोऽन्यस्यैव लक्षणीयत्वेन ब्रह्मणः सत्त्वासिद्धेः ।

ननु गंगाशब्दे जहल्लक्षणा आनंदादिशब्देषु तु जात्यंशत्यागेऽपि व्यक्त्यंशत्यागायोगात् जहदजहल्लक्षणेति कथमनानंदत्वापत्तिरिति चेत्, तत्रानंदत्वजातेरसत्त्वे तद्व्यक्तेरानंदव्यक्तित्वासिद्धेः । तत्सत्त्वत्वस्य चौपनिषदे ब्रह्मण्यशब्देनासिद्धेः । जातिः शब्दार्थ इति मतेऽपि सन्घटप्रत्यादावपि शब्देन सत्तावैशिष्ट्याप्रतीतेः लक्षणाहेतुत्वेन प्रतीतेर्बेदापि सत्त्वेन तद्विशिष्टार्थमिदं त्वत्वंद्वार्थमिति विभागायोगेन विभागाच्च सन्घट इत्यादितो विशेषेण सत्यादिशब्दानां लक्षकत्वाच्च च नयां घोष इत्यादाविव जात्याश्रयव्यक्तिसंबन्धित्वेनैव ब्रह्मणो लक्षणीयत्वेन सत्त्वासिद्धेः । एतेन यथा शोणिमगुणवाचिनः शोणशब्दस्य (तद्विशिष्टः पदार्थो लक्ष्यः) गुणविशिष्टाऽश्रय्यकर्तृत्वा यथा वा तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहौ कर्णादिशब्दस्य तद्विशिष्टोऽन्यपदार्थो लक्ष्यः, तथा सत्तादिवाचिनां सत्यादिशब्दानां सत्तादिविशिष्टो लक्ष्य इति सत्तादिसंबन्धः शब्द एवेति निरस्तम् । लक्ष्यस्य तात्पर्यविषयस्य विशिष्टत्वापातात् । नच सन्घट इत्यादौ विशिष्टं लक्ष्यम्, इदं तु व्यक्तिमात्रम् । तेनेह शब्दस्यासंबन्धित्वं लक्षणाहेतुत्वेन ब्रह्मण्यसम्बन्धिमिद्वेति वाच्यम् । लक्षणाया घटादाविवातात्त्विकसत्त्वसंबन्धेनाप्युपपत्तेः । ध्रुतेरेव वाच्ये सत्त्वेऽपि तात्पर्यं तु सत्त्वंद्वार्थम् । नचानुगतसत्त्वं ब्रह्मेति सत्तासंबन्धाभावेऽपि सत्त्वासिद्धिर्ना वाच्यम् । वाच्यानिग्निकलक्ष्याभावापातात् । ब्रह्मणः परतंत्रत्वादिरूपजातिव्यायोगाच्च । एतेन ब्रह्म स्वरूपानिग्निकलक्ष्याभावापातात् । सत्त्वमावमिति निरस्तम् । मच्छब्दस्य तत्र लाक्षणिकत्वात् । सत्तायामिव च मानांतगप्रवृत्तेर्ब्रह्मणः सत्त्वभावत्वे मानाभावात् । कथंच परमार्थमपि मुख्यस्य सत्त्वशब्दस्य ज्ञानिवाचिता, मच्छब्देरेकत्वात् । एतेन सद्रूपं कुंभ इति-

अनंतर उक्तरोक्तावकस्यैवेत्याह ॥ व्यक्तिरिति ॥ ननु न केवला व्यक्तिः शब्दार्थः, किंतु जाति-
विशिष्टा । तथा च जात्यंशप्रतिभागेन तद्व्यक्त्याश्रयस्यैव लक्षकत्वात्तद्विशिष्टस्यैव तात्पर्यप्रियं शब्दते
॥ नन्विति ॥ ननु शब्देनाशोच्येऽपि अज्ञातरेवैव ब्रह्मणः अज्ञातत्वापत्तिरिति गत्याशङ्क्याह
॥ तन्मन्यत्वस्य चेति । शोणशब्दस्येति ॥ शोणो जाकतीति वाक्यस्त्वशोणशब्दस्येत्यर्थः ।
॥ कर्णादिशब्दस्येति । कर्णादिशब्दाव्येत्वापि वाक्यस्त्वकर्णादिशब्दस्येत्यर्थः ॥ लक्षणाहेतुत्वेनेति ॥
अज्ञानाभिज्ञानकमेत्यर्थः । शब्दसंबन्धं विना सत्त्वमावमिति भ्रमः । शोणविशेष्यस्य सत्तावि-

पदानि तच्चजातिद्वारा एकां कुंभव्यक्तिमिव सत्यादिपदान्यपि सत्तादिजातिद्वारा एकामेषा-
नंदव्यक्तिं लक्षयंतीति कल्पतरूक्तं निरस्तम् । तद्वद्देवातात्विकसत्तादिविशिष्टार्थत्वापातात् ।
एवंच

“सौगतोक्तत्वाभिमतशून्यतासिद्धये परैः ।

सत्यज्ञानादिवाक्यानां लक्षणोक्ता परात्मनि ॥”

तस्मात्सत्यज्ञानादिवाक्यानां नाखंडार्थत्वम् ।

॥ सत्यज्ञानादिवाक्यानामखंडार्थत्वानुमानभंगः ॥ २ ॥

शब्दस्यापि सत्त्वाद्वा तात्पर्यमस्ति न वा । नान्यः । पारमार्थिकसत्त्वासिद्धिप्रसंगवित्त्वभिप्रेत्याह
॥ लक्षणाया इति ॥ आद्य आह ॥ ध्रुतेरेवेति । तत्रेति ॥ ब्रह्मणीत्यर्थः । किञ्च शब्दस्य
जातिबाधित्वमानन्त्यव्यभिचारव्यवक्त्यनेकत्वदोषैः कल्पनीयम् । नन्वात्र तादृशावाचकमस्ति ।
परमार्थसद्व्यक्तेरेकत्वादित्याह ॥ कथंचेति ॥

॥ इति सत्यज्ञानादिवाक्यानामखंडार्थत्वानुमानभंगः ॥ २ ॥

॥ अथ तत्त्वमस्यादिवाक्यस्याखंडार्थत्वानुमानभङ्गः ॥ ३ ॥

तत्त्वमस्यादिवाक्यस्याखंडार्थत्वानुमाने अप्ययुक्ते । उक्ताप्रसिद्धविशेषणत्ववाच-
प्रतिरोधाप्रयोजकप्रतिकूलतर्कपराइत्यादिदोषात् । उक्तरीत्याख्यहेतोरसिद्धेश्च । उभ-
यत्रापि दृष्टान्तस्य माध्यमैकल्याच । ननु सोऽयमित्यत्र किं तद्देशकालादिविशिष्टस्यैतद्देशकालादि-
वैशिष्ट्यं बोध्यते, एतद्देशकालादिविशिष्टस्य तद्देशकालादिवैशिष्ट्यं वा, विशिष्टद्वयैक्यं वा ।
नायः, एतत्कालादिविशिष्टस्य प्रत्यक्षत्वेनाऽनुपदेश्यत्वात् । तत्कालादेरपीदानीं सत्त्वापत्तेश्च
न द्वितीयः, एतत्कालादेस्तदा सत्त्वापातात् । न तृतीयः, विशेषणभेदे विशिष्टाभेदायोगात् ।
विशिष्टं हि यदि विशेषणविशेष्यसंबंधरूपं तदा विशेषणभेदेन, यदि तु पदार्थांतरं तदापि
विशेष्यभेदेनैव विशेषणभेदेनापि तन्नेद आवश्यकः, तस्मात्सोऽयमित्यादिवाक्यं लक्षणया-
खंडार्थमिति चेत् ।

उच्यते । अस्तु तावदनुभवकालसंबंध एव तत्ता, तथापि बाल्ययौवनयोरेव श्यामरक्त-
रूपयोरेव च तदेतद्देशकालसंबंधरूपयोस्तत्तदेतयोः परस्परमनन्वयेऽपि एकविशेषणविशिष्टे
इतरस्यावृत्तावपि एकविशेष्यवृत्तित्वं तावदस्ति, कालद्वयासंबंधिपदार्थानां क्षणिकत्वापातात् ।
देशद्वयसंबंधस्यापि कालभेदेनानुभवात् । सोऽयमितिपदद्वयं च तत्तदेतयोरेकवृत्तित्वबोधने

॥ अथ तत्त्वमस्यादिवाक्यस्याखंडार्थत्वानुमानभङ्गः ॥ ३ ॥

॥ अखंडार्थत्वानुमाने अर्पाति ॥ तत्त्वमस्यादिवाक्यप्रखंडार्थनिष्ठं ब्रह्मस्वरूपमात्रनिष्ठं
वा वाक्यकारणद्वयमात्रनिष्ठत्वे सति स्मरनाधिकरणवाक्यत्वात् । तन्मन्त्रप्रश्नोत्तरत्वादित्यनुमाने
अपीत्यर्थः ॥ अत्रमिद्विशेषणत्वेति ॥ अखंडार्थमिद्वैक्यस्य साध्यस्याप्रसिद्धेर्विपरीतप्रसिद्ध्या बाधात् ।
वाक्यत्वेन हेतुना प्रतिरोधात् । नीलोत्पलपिवाक्यवत् सखंडप्रश्नोत्तरत्वादिवैक्यवत् । उक्त-
साध्यमपि नाप्युपपत्त्या । अयमयोजकत्वात्, वाक्यत्वोच्छेदलक्षणप्रतिकूलतर्कपराइत्याच,
पलानुबन्धनद्वयमव्यवृत्तमित्यर्थः ।

ननु विशिष्टार्थत्वे बाधात् लक्षणया स्वकथमवधारणं सोऽयं (मस्ती)मित्यादिवाक्यस्य
वत्तत्त्वमिति न दृष्टान्ते साध्यवैक्यमिति शङ्कते ॥ नन्विनि । अनुपदेश्यत्वादिनि ॥ शब्दस्य
संनिगधविपर्ययताम्बलं प्राक्कथंवाच्यमिति भावः ॥ तत्कालादेरपीदानीं ॥ उद्देश्यव्यासत्वं तदुद्देशेन
विधानायोगात् । विधेया (त)म्वचिन एव चितोत्पन्नत्वादिनि भावः । नन्वस्तु क्षणिकत्वमप्यात्
एकस्य कालद्वयसंबंधः । देशद्वयसंबंधस्तु कथं स्वाद्विरोधापिस्मात्तत्प्राह ॥ देशद्वयसंबंधस्या-

शक्तम् । समानाधिकरणत्वात् । भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानामेकस्मिन्नर्थे वृत्तिर्हि सामानाधिकरण्यात् । नच विशेष्यस्य तत्तेदन्तान्वयपरमपीदं वाक्यं विशिष्टस्य तदन्वयपरं नेत्येतावताऽखंडार्थम् । नीलमुत्पलमित्यादेरप्यखंडार्थत्वापातात् । एवंच

कालद्वयेन योगस्य क्रमेण स्थायिवस्तुनि ।

नैत्यपरक्तवत्सत्त्वात्तदुक्तौ का विरुद्धता॥

विशेष्ये धर्मसंसर्गपरं चापि विशेषिते ।

तत्परं नेत्यखंडार्थं स्थावेत्सर्वं तथा भवेत् ॥

एतेन विशेष्यस्य कालद्वयसंबन्धेनैव क्षणिकत्वानापत्तेर्विशिष्टस्य तत्संबन्धो नाऽपेक्षित इति निरस्तम् । यथापि विशेष्य एव कालद्वयसंबन्धसोक्तेः । देवदत्तस्वरूपमात्रं बुभुत्सितमिति तु निरसिष्यते । नच तत्राया अतीतत्वमात्रेण तत्पदस्य लक्षणा । घटो नष्ट इत्यादाविवातीततत्तारूपस्वार्थात्यागात् । अन्यथा तत्तादेरतात्पर्यविषयत्वे सोऽप्यमित्यनेन देवदत्तस्य कालद्वयसंबन्धो न सिध्येत् । तस्मादेकविशेषणविशिष्टे विशेषणांतरान्वयाबोधक्रमपीदं वाक्यं विशेष्यस्य क्रमिकधर्मद्वयान्वयपरत्वात्सखंडार्थमेव । किंच त्वदुपन्यस्ते पक्षत्रयेऽपि न दोषः । तत्तादेरतीतत्वेऽपि यदन्विततया ज्ञान एव तात्पर्यविषयीभूतेतरान्वयधीः, तत्स्वरूपस्य विशेषणत्वस्य संभवात् । नच विधेयान्वयेष्वेव विशेषणम् । शब्दोऽनित्य इत्यादौ शब्दत्वादावव्याप्तेः । नापि विधेयान्वयकाले मदेव विशेषणम् । दंडी भविष्यति दंडी नास्तीत्या-

पीति । नीलमुत्पलमिति ॥ तत्रापि नैत्यविशिष्ट उत्पलत्ववैशिष्ट्यबोधायोगादिति भावः । उक्तमर्थं कारिकायां(क्या) संप्रुहति ॥ एवंचेति ॥ पदार्थानां क्षणिकत्वपरिहासय विशिष्टयोः कालद्वयसंबन्धो वक्तव्य इति दूषणमभिप्रेत्य विशेष्यमात्रस्य कालद्वयसंबन्धेनापि न क्षणिकत्वमिति परिहाराभावात् संप्रुक्तावविशेषणवैयर्थ्याह ॥ एतेनेति ॥

ननु देवदत्तस्वरूपमात्रस्य बुभुत्सितत्वान्तरं सोऽयमित्यादिना बोधनीयमिति न चिदिच्छापरत्वमित्याशङ्क्याह ॥ देवदत्तेति ॥ ननु तत्पदस्य न मुख्यत्वं संभवति तदर्थमग्रासीतत्वात् । विद्यमानार्थत्वस्यैव मुख्यार्थत्वात् । तथाच न सर्वपदानां मुख्यत्वमिति आशङ्क्य विपश्चरोति ॥ नचेति । अन्यथेति ॥ सोऽयमित्यादिवाक्यस्य स्वरूपमात्रपरत्व इत्यर्थः । किंच

दावध्यातेः । गृहनिष्ठे काकादावतिव्याप्तेषु । नापि विधेयान्वयप्रतियोगितावच्छेदकं वा स्वप्रत्यायव्यावृत्त्यधिकरणतावच्छेदकं वा विशेषणम् । अवच्छेदकत्वस्यानन्यूनानधिक-
देशकालम्बरूपत्वे तस्य सास्त्रादिमान् गौरित्यादिषु लक्ष्यतावच्छेदकरूपविशेषणेषु सत्वेऽपि
गौः शुक्रा इत्यादावध्यातेः । नहि गोत्वं शुक्रान्वयप्रतियोगित्वेनाशुक्रव्यावृत्त्या वा
अन्यूनानधिकदेशम् । अवच्छेदकत्वस्य यद्वत्तया ज्ञात एव यदन्वयधीस्तत्वरूपत्वे चेहाप्य-
वच्छेदकस्य सत्त्वान् । नहि काकोपस्थापितसंस्थानवत्तया ज्ञात एव देवदत्तधीवद-
देवदत्तगृहव्यावृत्तिधीवत् ततोपस्थापितधर्मातरवत्तया ज्ञात एवेदंत्वधीः, अनिर्दंया-
वृत्तिधीर्वा किंतु तत्तावत्तया ज्ञात एव । नचात्रापि ततोपस्थापितदेवदत्तसंस्थानविशेष-
वत्तया ज्ञात एवेदंत्वादिधीः । तत्रेदंतादिसंबंधस्य प्रत्यक्षत्वेनानुपदेश्यत्वात् । तस्मा-
दनीनमपि यदन्विततया ज्ञात एवेत्याहुक्तलक्षणपुक्तं चेद्विशेषणमेव । तदयुक्तं चेद्वर्तमान-
मप्यविशेषणमेव । अत एवाहुः 'मदमद्रा ममानाधिकरणं विशेषणम्' इति । तस्मात्प्रश्नत्रयेऽपि

यदन्वयितया ज्ञात एव तात्पर्यविषयेतराम्नादिधीः तत्त्वस्वरूपविशेषणत्वस्य विवक्षितत्वात्, तस्य
कालीनादावपि सत्त्वात् नाप्यद्वितीयपक्षस्योक्त्येदंतयोः कालद्वयसत्त्वापत्तिः । तृतीयेऽपि शब्दो-
ऽनित्य इत्यादौ शब्दत्वान्वितत्वा ज्ञाते अनित्यत्वान्वयवत् तत्त्वान्विततया ज्ञाते इदन्तान्विता
मेदात्वस्य इति न विशेषणयोरमेदापत्तिरित्याह ॥ किंचेति । नहीति ॥ यद्यपि गौः शुक्र इत्यत्र
गोत्वस्य गो(त्व)व्यावृत्त्यन्यूनानतिरिक्तदेशकालत्वेनावच्छेदकत्वं संभवति । तथापि शुक्रत्वविशिष्ट-
गोत्वाभाववद्यावृत्तौ शुक्रत्वगोत्वानीनां विशेषणत्वं न स्यादित्यत्र तात्पर्यम् । वस्तुतस्तु
प्रत्येकमभिधेयमित्यादौ विशेषणत्वं न स्यादिति बोध्यम् । यद्यपीदं विशेषणत्वलक्षणं प्रत्यक्ष-
प्रतीतायेवोपयुक्तं न शाब्दप्रतीतौ तथापि साधारणमिति श्रुत्या शंकात्प्रमाधाने इति द्रष्टव्यम्
॥ इहार्पानि ॥ तत्त्ववाचिण्यर्थः ॥ तत्रेति ॥ काकोपस्थापितसंस्थानविशेषवत्तया ज्ञाते(मे) देवदत्त-
ध्वनिविधानं संभवति तस्याहान्कात् । इदमु न तथा देवदत्तसंस्थानविशेषवत्तये वा इदंत्व-
ध्वनिप्रत्यय आहंकात् उपदेशध्वन्यर्थमिति भावः । अन्येचं विशेषणत्वलक्षणोक्तौ "अष्टमिस्तापस"
इत्यादौ अष्टानां विशेषणत्वं न ज्ञात् । स्याच्च इंदी नास्तीत्यादौ इदमेवविशेषणत्वमित्याशंका-
मिहापत्त्या परिहरयुक्तंहरति ॥ तस्मादिनि ॥ कश्चिद्विद्यमानस्यापि विशेषणत्वं कश्चिद्विद्य-
मानस्यान्युपलब्धकत्ववस्तीत्यत्र वैकल्पिकवृत्तानपि संभवति ॥ अतएवाहुमिति ॥ ननु सोऽप-
रिम्यारिवाक्यं यदि तत्त्वान्वितेदंताध्वनिवत्तयोचनमवधार्यं तथा बुभुक्षितत्ववत्तयावेत्यस्य साहचर्यमिति-

न दोषः । नचाद्ये वाक्यवैयर्थ्यम् । इदंतावैशिष्ट्यस्य प्रत्यक्षत्वेऽपि तत्ताविशिष्टे तस्याप्रत्यक्षत्वात् । नचाद्यद्वितीयोर्बुद्भुत्तिसतत्त्वाभेदस्य साक्षादलाभः । पुरोवर्तिनि तत्ताविशिष्ट्यभ्रमनिरासायायं स वा न वेत्यभिप्रायेण कोऽयमितिप्रश्ने सोऽयमित्युक्तेः । भेदभ्रमे निरासितत्वेऽपि अभेदोक्त्येवाभेदकोक्त्यापि साक्ष्येदभ्रमनिवृत्तेः । अभेदस्य बुद्भुत्तिसतत्वेऽपि वाक्यस्याभेदविशिष्ट-परत्वेन सखंडार्थत्वापत्तेः । ननु तृतीये विशिष्टैक्ये विशेषणैक्यं स्यात् । नच धूमवदग्नि-मतोरैक्येऽपि धूमग्न्योर्भेदो दृष्ट इति वाच्यम् । तत्रापि विशेष्यसंबैक्यात् । नच तर्हि दृष्टांताभावाद्विशिष्टैक्येन विशेषणैक्यापादनायोगः । अग्निमतोऽग्निमत्तैक्येऽग्निरग्निनैक्यदर्शनात् । समुदायरूपविशेषणभेदे समुदायिक्यस्य व्याहतत्वाच्चेति चेत् । विशिष्टमपदार्थ-तरमिति मते विशेष्यस्यैक्यवाधिकरणत्वेऽपि धर्मयोरप्युद्देश्यतावच्छेदकत्वेन विशेषणत्वात् तस्यैव च विशिष्टाभेदशब्दार्थत्वात् । पदार्थांतरमित्यावयोर्मते तु धूमग्न्योर्भेदेऽपि धूमवानग्नि-मानित्यवाधितसामानाधिकरण्यधीबलेन विशिष्टयोरभेदस्यापि सत्त्वात् । अन्यथा इदं रूप्य-मित्युक्ते पुरोवर्तिनि रूप्याभेदाप्रतीतेः रूप्यार्थिनः पुरोवर्तिनि प्रवृत्तिश्च न स्यात् । तत्तेदंतोपल-क्षितैक्यबोधनमिति त्वन्मतं चायुक्तं स्यात् । तत्तेदंतोपलक्षितत्वरूपविशेषणभेदाद्विशिष्टभेदात् । अस्तु वा तत्तेदंतयोर्मध्ये एकस्योपलक्षणत्वं तथापीदंताविशिष्टस्योपलक्षणीभूततत्काल-संबंधो वा ततोपलक्षिताभेदो वा तत्ताविशिष्टस्योपलक्षणीभूतेदंतासंबंधो वा इदंतोप-लक्षिताभेदो वा बोध्यताम् । नचैतावता वाक्यस्याखंडार्थत्वम् । उपलक्षणस्य काकादेः

पादनावनाकांक्षिताभिधानार्थं स्यादित्याशंक्याह ॥ नचेति ॥ यदाप्रष्टा(पृष्टः)तत्ताद्यवैशिष्ट्यसंज्ञायेन कोऽयमिति प्रश्नस्तदा सोऽयमित्यस्य साक्षात्तादिवैशिष्ट्यबोधकत्वेनाकांक्षिताभिधानत्वम् । यदा तु भेदभ्रमनिवृत्त्यर्थं भेदबुद्भुत्सा तदा अभेदोपप्रेशनेन भेदोपप्रेशनापि भेदभ्रमनिवृत्तेः नानाकांक्षिताभिधानत्वमिन्याह ॥ पुरोवर्तिनीत्यादिना । समुदायरूपेति ॥ समुदायिनां विशेषण-विशेष्यसंबंधानां भिन्नत्वेन तद्विशिष्टयोरैक्यस्य व्याहतत्वादिति भावः । विशिष्टैक्यं नाम तत्तद्विशेषणावच्छिन्नविशेष्यैक्यमेव । न च विशेषणत्वार्थभ्रमः । तथाप्यन्वितावच्छेदकत्व-भावेण तत्संभवादित्याह ॥ विशिष्टमिति ॥

ननु नास्मभ्यते तत्तेदंतोपलक्षितत्वंविशिष्टयोरभेदः । किंतु तदुपलभित्वत्वरूपमात्रम् । अन्यथा विशिष्टयोरैक्ये विशेषणयोरैक्यापत्तेः । अत्र एवैवं वृत्तमस्ति । इदंस्वरूपमप्योर्न

स्वयं प्रकारत्वेन प्रकाशितप्रोपस्थापकत्वेन वा निष्प्रकारकत्वरूपासंख्यार्थविरोधित्वात् । एकलोपलक्षणत्वेऽप्यन्यस्य विशेषणत्वाच्च । नाप्युपलक्षणत्वमात्रेण तद्विच्छिन्नानां लाक्षणिकत्वम् । वृत्तिविशेषरूपलक्षणाया व्यावर्तकविशेषरूपोपलक्षणस्य च मिश्रत्वात् । दृश्यते हि घटस्याभावः जटाभिस्तापसइत्यादावभावादिकं प्रति घटादेरुपलक्षणत्वेऽपि घटादिशब्दस्यालाक्षणिकत्वम् । दृश्यते च दंष्ट्राभिप्रायेण प्रयुक्ते दंष्टमानयेत्यत्र दंष्ट्रशब्दस्य दंष्ट्रिणि लाक्षणिकत्वेऽपि दंष्ट्राऽनुपलक्षणत्वम् । वरं चोभयपदलक्षणात् एकपदलक्षणा । नचेदंताविशिष्टस्य तस्या तत्ताविशिष्टस्य चेदंतया कदाप्यसंबंधाच्च ते प्रति तयोपरुपलक्षणतेति वाच्यम् । तयोस्ताभ्यां विशेषपटारा संबंधात् । परंपरासंबंधिनोऽप्युपलक्षणत्वात् । यद्वा इदंतोपलक्षितस्य तत्तावैशिष्ट्यं नचाविशिष्टामेदो वा तत्तापलक्षितस्येदंतवैशिष्ट्यं वा इदंताविशिष्टामेदो वा बोध्यताम् ।

ननु यद्यपीदंतया तस्या बोपलक्षितस्य विशेष्यस्य तत्तावैशिष्ट्यं वा इदंतवैशिष्ट्यं वा युक्तम् । विशेष्ये विशेषणान्तरान्बधात् । अमेदपक्षौ तु न युक्तौ । अनुवृत्तव्यावृत्तयोर्विशेष्यविशिष्टयोरामेदायोगादिति चेन्न । समवायस्थाने मेदामेदावित्यावयोर्मतेऽनुवृत्तव्यावृत्तयोरपि

बोधने विशेषणत्वं किंतुलक्षणत्वमेव, एतामेदबोधनशब्देनैव एताविशिष्टानुपपत्तेः । उपलक्षणस्यापि एतावत्वादेः प्रकारतया आनसंभवाचेत्यनुवायादाह ॥ अस्तु चेति । प्रकारांतरोपस्थापकत्वेनेति ॥ उक्तान्वायुपस्थापकत्वेनेत्यर्थः । ननु तत्तादीनामुपलक्षणत्वे लोऽयमित्यत्र तच्छब्दादेर्लाक्षणिकत्वं स्यात् । तत्तावैशिष्ट्यान्वयप्रतियोगित्वाभावात् । इत्येवमपि एवस्य लाक्षणिकत्वं वाच्यत्वात्तार्थस्यान्वयप्रतियोगित्वाभावाच्च इत्यादांश्च किं लक्षणोपलक्षणयोरमेव इत्युच्यते किंवोपलक्षणत्वेन तद्व्यावृत्तव्यावृत्तस्य लक्षणत्वमस्तीति । नाद्य इत्याह ॥ वृत्तिविशेषरूपेति ॥ भृत्य एव ॥ दृश्यते हीनि ॥ अस्तुवैकल्ये लक्षणा तथापि सर्वैकलक्षणायाः गौरवात् न त्वविष्टसिद्धिरिति प्रीतिरित्येवमप्याह ॥ वरं चेति ॥ ननु विविष्टं एवाधीतमिति अते यत्र विविष्टे कपोपलक्षणत्वं तेन तस्य कपोपलक्षणत्वं नोपलक्षणत्वम् । विशेष्यमात्रसंबंधित्वं तु अकिंचिन्मरमित्यत्र एव ॥ परंपरेति ॥ संबन्धरीबोपलक्षणत्वे तन्माविति आद्यः ।

ननु परंपरासंबंधिनोऽप्युपलक्षणत्वे वृत्तवृत्तसंबंधिनोऽपि काकस्य वैचपुटव्यावृत्तकत्वं स्वानित्यस्वरसादाह ॥ वद्वेति ॥ तथाच तत्तादीनां विशेष्यमात्रबोपलक्षणत्वात् तत्संबन्धित्वमुपलक्षणस्य लक्षणवस्तीति न नापुन्यमेव इति आद्यः । विशेषणान्तरान्वाचित्वस्यानंतरं तद्वीति

तयोः पर्वतोऽग्निमानितिधीबलाजातिव्यक्तयोरिव मृदटयोरिव चाभेदस्यापि सत्त्वात् । अन्यथा पर्वतोऽग्निमानिति लैंगिकी धीरपि निर्विकल्पिका स्यात् । केवलाभेदस्तु परिणामिनि देवदत्त-
पिण्डेऽपि नास्त्येव । यद्वा तत्तपोलक्षितस्य इदंतपोलक्षितेन वा इदंतपोलक्षितस्य तत्तपोलक्षितेन
वा ऐक्यं बोध्यताम् । नचैतावताऽखंडार्थत्वादिकमित्युक्तम् । तदेतदभिप्रेत्योक्तं “अनित्य-
देशकालसंबन्धस्य सत्त्वाच्च सोऽयं देवदत्तइत्याद्युपमा च” इति । टीकायां तु तद्देशकालसंबन्धमात्रं
न तत्ता, किंतु तद्वर्ध्वंसः, सचेदानीमस्ति । एवंच पक्षत्रयेऽपि न दोष इत्युक्तम् । तद्वस्तुस्मिति-
प्रदर्शनार्थम् । तत्चेदंतयोर्न केवलं बाल्ययौवनवत्सामानाधिकरण्यमात्रं किंतु नीलत्वो-
त्पलत्ववत्समानकालत्वमपीति प्रदर्शनार्थं च । नतु सखंडार्थत्वाच्च । उक्तरीत्यान्यथापि
तत्तिमिद्वेः । परेण तद्देशकालसंबद्ध एतद्देशकालसंबद्ध इत्यस्मिन्नुदाहृते टीकोक्तप्रकाराप्रसराच्च ।
युक्तं चानुभवकालध्वंस एव तत्तेति । अन्यथा पूर्वकालविषयेऽनुभवेऽपि स्मृताविष तत्तो-
ल्लेखः स्यात् । स्मृत्यनुभवयोः संस्कारजन्यत्वाजन्यत्वाभ्यां भेदेऽपि अनुभवकाले सतःकालस्य
स्मृतिकाले वस्तुगत्यतीतत्वेऽपि च विषयकृतचैलक्षण्याभावात् । तत्तामात्रे च स्मृतेरननु-
भूतविषयत्वमिष्टमेव । नचातिप्रसंगः । अनुभवबलेनानुभूतकालध्वंसत्वस्य संश्रयत्वात् ।
पूर्वकालसंबन्धत्वेतिमतेऽपि ह्यननुभूतापि भूतता भातीति वक्तव्यम् । तत् तत्र तदा तथा-
सीदितिस्मृतौ अननुभूतस्य भूतत्वस्योल्लेखात् ।

ननु पूर्वकालध्वंसविशिष्टो मध्येऽप्यस्ति, इदंताविशिष्टस्तु मध्ये नेति कथं तयोरभेदः ।
नचैदंता नैतत्कालसंबन्धः किंतु तत्प्रागभावः । तद्विशिष्टस्य मध्येऽप्यस्तीति वाच्यम् । पूर्वकाल-

शेषः ॥ निर्विकल्पिका स्यादिति ॥ अनुवृत्ताग्निममेवावगाहिनी न स्यादित्यर्थः । किंच सोऽयं
देवदत्त इत्यत्र तत्चेदंतान्यागेऽपि इयावृत्तानुवृत्तयोरैवाभेदः स्वीकार्यः । तत्राप्यपत्तिरित्यत्र
देवदत्तपिण्डस्य पूर्वानुभूताद्यावृत्तत्वादित्याह ॥ केवलाभेदम्विति । अनित्यदेशकालेति ॥
उपलक्षणीभूततात्संबन्धयोः प्रतीयमानत्वादित्यर्थः । नन्वेतद्विषयविशेषः । अनुभूतकालध्वंस
एव तत्तत्तुत्तानुभूतकालस्य तत्तात्वे अखंडार्थत्वापरिहार इत्याशयमतीतिरित्याशङ्क्य तदभिप्रायवच-
नाय टीकोक्तमनुवदति ॥ टीकायां न्विति ॥ ननु टीकोक्तप्रकारेणैवोपपत्त्या किमप्यपत्तिरित्यन-
वेत्याशङ्क्य अस्मदुक्तप्रकारोऽप्यवश्यमपेक्षणीय इत्याह ॥ परेणेति ॥ ननु अनुभवकालसंबन्धपर्येष
तत्तात्वे बाधकामावात् तद्वर्ध्वंस एव तत्तेति कथं वस्तुगतिरित्याशङ्कयाह ॥ युक्तं चेति ।

अपिच सोऽयमिति प्रत्यक्षप्रत्यभिज्ञा तावन्नाखंडार्थविषया । तत्र शब्दवृत्तेर्लक्षणाया अयोगात् , तवेदंतादेरभेदस्य च प्रकारसोल्लेखानुभवाच्च । तदनुल्लेखे प्रत्यभिज्ञाया अभिज्ञातो विशेषो न स्यात् । तथाच शब्दप्रत्यभिज्ञार्पि तथा । स्वप्रत्यभिज्ञावगतस्यैव परं प्रति बोधनात् । तस्मात् दुष्परिहरं साप्यवैकल्यम् । किंच तत्त्वमसीत्यस्याभेदविशिष्टे तदुपलक्षिते वा तात्पर्यं चेदुक्तरीत्या अभेदरूपसंसर्गबोधनेन सखंडार्थत्वम् । किंच चिन्मात्रस्य चिन्मात्रेणाभेदबोधने इष्टा-पत्तिरप्रसक्तनिषेधश्च । तत्पदादिवाच्यसार्वज्ञायुपलक्षिताभेदबोधने तु सखंडार्थत्वम् । सार्वज्ञादेः प्रकारत्वेनानुप्रवेशात् । चैतन्यमात्रपरत्वं चेत् , तस्य स्वप्रकाशस्य नित्यसिद्धतयोपदेशवैयर्थ्यम् । वाक्यत्वात्प्रकृत्येतन्याज्ञाने उक्तरीत्या । तत्र बुध्नुत्सा च न स्यात् । तस्या धर्मिज्ञानसाध्यत्वात् भेदभ्रमश्च न स्यात् । अधिष्ठानज्ञानाभावात् । महावाक्येन भेदभ्रांतिनिवृत्तिश्च न स्यात् । प्रमकालज्ञाताधिष्ठानादधिकारबोधनात् । महावाक्यस्याबांतरवाक्येन गताधत्वं च स्यात् । तत्पदार्थशोधकेन “सत्यं ज्ञानम्” इत्यादिना त्वंपदार्थशोधकेन “सोऽयं विज्ञानमय” इत्यादिना चाबांतरवाक्येन लक्षणाया शुद्धचैतन्यबोधनात् । महावाक्य एवानेकपदवैयर्थ्यं स्यात् । एकैकैव पदेन लक्षणाया शुद्धबोधनात्कथं तेन भेदभ्रमनिरास इति चेत् । अधिकारार्थबोधने वाक्येनापि कथम् । नहि वाक्यमदृष्टद्वारा भ्रमनिवर्तकम् । नच तात्पर्याविषयेणाप्यभेदेन तन्निवृत्तिः । अतिप्रसंगात् । नचैकस्य पदस्य लाक्षणिकत्वाय पदांतरम् । तत्त्वमिति विरुद्धार्थवाचिपदद्वयस्य सामानाधिकरण्याधीनत्वाल्लक्षणाया इति विवरणोक्तं युक्तम् । चैतन्यपदेनैव विवक्षितसिद्धौ

स्थापितान्वित्यर्थः ॥ एक्यादिविशेषितमिति ॥ अभेदादिविशिष्टाद्यंश्च शेषवत्स्वरूपमित्यर्थः । ॥ तदनुल्लेख इति ॥ यद्यप्यभिज्ञाया इदंतावैशिष्ट्यविधायकत्वात्तन्नि विशेषः । तथायुक्तानु-
भवविशेष एव तात्पर्यम् । अस्तु प्रत्यक्षप्रत्यभिज्ञायाः संमर्गविषयः तथापि शाब्दे किमायान-
मित्यत आह ॥ तथाचेति ॥ दृष्टान्तोक्तदुष्पणानि दार्ष्टान्तिकेऽप्याह ॥ किंचेति ॥ तत्त्वमसीत्यस्य
किमभेदविशिष्टे तात्पर्यम् किमभेदोपलक्षितं वा उत तत्त्वमसीत्प्रापितत्त्वमात्रमभेदं वा
सार्वज्ञायुपलक्षिताभेदे वा चैतन्यमात्रे चेति विवक्षितं आद्यौ निगम्य तृतीयां निगच्छेत् ॥ किंच
चिन्मात्रम्येति ॥ तृतीये आह ॥ तत्पदादिनि ॥ नापि पञ्चम इत्याह ॥ चैतन्यमात्रेति ॥ वाक्य-
अन्त्यमेव ज्ञानं भ्रमनिरासकमित्याशयेन शङ्कनं ॥ कथमिति ॥ ननु चिन्मात्रपरमपि वाक्यमभेदमपि

तत्त्वमिति लाघविकपदद्वयेन तद्वोधनश्चेत्यायोगात् । गंगायां घोष इत्यत्रापि घोषपदं गंगा-
 शब्दस्य लाघविकत्वाय नतु स्वार्थार्पणायेत्यापातात् । अमेदरूपाऽन्यथाबोधने पदद्वयसा-
 मानाधिकरण्यस्य लक्षणाकल्पकत्वायोगाच्च । सदेवेत्यादिपूर्ववाक्ये लक्षितचिन्मात्रस्य प्रकृत-
 वाचिना तत्पदेन लक्षणां विनैव परामर्शसंभवाच्च । “स वा एष महानज आत्मा” इत्यादि-
 महावाक्ये लक्षणायाः स आत्मेतिपदद्वयसामानाधिकरण्येनैव सिद्धा पदान्तरवैयर्थ्याच्च ।
 वाच्यार्थमेदब्राह्मणतत्त्वावेदकप्रत्यक्षवाचकेन तत्त्वावेदकेनाद्वैतवाक्येन तयोरेव तात्त्विकाभेद-
 बोधनसंभवेन लक्षणाया अनपेक्षितत्वाच्च । एतेन वाक्यस्यपदस्यैव लक्षकत्वादनेकपदो-
 पादानमिति निरस्तम् । अन्यथानुपपत्तिरूपलक्षणाबीजार्थमेव वाक्यस्यत्वस्यापेक्षणात् त्वमसी-
 त्युक्तेऽपि वाक्यस्यत्वसिद्धेः । एतेन यदुक्तं विवरणे अभिज्ञातः प्रत्यभिज्ञायाः शान्द्या
 वा प्रत्यभिज्ञायास्तावच्च प्रमेयतो विशेषः । अभिज्ञाया ज्ञातस्यैव देवदत्तचैक्यस्य प्रत्यभिज्ञया
 ग्रहणात् । नहि देवदत्तस्य स्वेनैक्यमभिज्ञायां न भाति । नचानभिज्ञातं प्रत्यभिज्ञया ज्ञेयं
 देवदत्तस्य स्वेनैक्यान्तरमिति । एकस्य कालद्वयसंबन्धः प्रत्यभिज्ञागोचर इति चेन्न । ऐक्यस्य
 कालद्वयसंबन्धस्य चाभिज्ञाभ्यामेव सिद्धेः, तस्मान्प्रमेयतो न विशेषः किंतु फलतः कालद्वयसंबन्धि
 पदार्थैक्यविषयत्वे द्वयोरविशिष्टेऽपि प्रत्यभिज्ञाया एव कालद्वयपरामर्शित्वेन पदार्थमेदभ्रमनि-
 वर्तकत्वात् । नत एव च ग्रामाभ्यमपि । एवंच तत्त्वमसिवाक्यस्य सत्यज्ञानादिवाक्यात् तत्पदाच्च
 प्रमेयतोऽविशेषेऽपि धर्मद्वयपरामर्शित्वेन मेदभ्रमनिवर्तकत्वात्प्राप्ताभ्यस्य । उक्तं हि “सिद्धं तु
 निवर्तकत्वात्” इति । तस्मिन्स्तम् । अभिज्ञाभ्यां वस्तुत एकस्मिन् कालद्वयसंबन्धस्य देवदत्ताभेदस्य
 च देवदत्ते ग्रहणेऽपि प्रत्यभिज्ञयेव एकस्मिन् कालद्वयसंबन्ध इति वा कालद्वयसंबन्धाधार एक इति
 वा ग्रहणेन प्रत्यभिज्ञायाः प्रमेयत एव मेदात् । नदीदमितिज्ञानं वस्तुतः शुक्ती शुक्त्य-
 भेदब्राह्मणायं शुक्तिरितिज्ञानवत् इदंन्यशुक्तित्वाधार एक इत्याकारम् । अन्यथा फलतोऽपि
 विशेषो न स्यात् । कालद्वयपरामर्शमात्रेण भेदभ्रमानिवृत्तौ भेदभ्रमकालोऽपि तस्य मन्वानेन
 निवृत्तिः स्यात् । एवं तत्त्वमसीत्यवशीतिरिहिक । एतेन

बोध्यमिति न स्वार्थार्थत्वं न वा भेदभ्रमविरासकत्वात्तुपपत्तिरित्याशंक्य विराकरोति ॥ नचेति ॥
 भवेदनेति शेषः । किंच प्रत्यक्षविरोधेन हि तत्त्वमसीत्यर्थोक्त्या कल्प्या, प्रत्यक्षं च त्वमस्ते दुर्बलत्वात्
 न तद्वाच्यमिति वाक्यस्य विशिष्टाभेदबोधकत्वसंभवात् न लक्ष्येत्याह । वाच्यार्थभेदेनेति ।
 अन्यथानुपपत्तिरूपेति ॥ त्वमस्ते वाक्यभावेन तत्तुपपत्तेरेवाभवात् । वाक्यस्यत्वस्याकि-
 न्तत्वेन एकपदेऽपि लक्षणा व्याप्तिरिति भावः ॥ प्रत्यभिज्ञाया इति ॥ प्रत्यक्षरूपाया इति शेषः

“उपाधिभेदभिन्नार्थो येनैकः प्रतिपाद्यते ।

तदपि स्वादखंडार्थं महत् खं कुंभखं यथा ॥” इतिकल्पतरुक्तम् ।

“सत्यज्ञानादिगीरेतत् संसर्गव्यतिरेकिणि ।

अर्थे प्रमाणं मानत्वाभ्यनदिप्रमाणवत् ॥”

इतिचित्सुखोक्तं चानुमानं निरस्तम् । अप्रसिद्धविशेषणत्वाददोषजातात् । एकत्वप्रतिपादकत्वरूपस्यापहेतोः सखंडार्थत्वेनैव व्याप्ततया विरुद्धत्वाच्च । आकाशेऽप्यः स्वाभाविक इति वक्ष्यमाणत्वेन साधनवैकल्याच्च । घटाकाशो महाकाश इत्यत्रापि आकाशस्वरूपमात्र-बोधने भेदभ्रमनिरासायोगेनाधिकस्य बोध्यत्वेन साध्यवैकल्याच्च । द्वितीयहेतौ संसर्गादन्त्यमिन् संसर्गिण्यपि प्रामाण्यस्य मन्मतेऽपि सत्त्वेन सिद्धसाधनाच्च । श्लोकस्य अग्नि-होत्रादिपीरिति सत्यज्ञानादिगीरेतत्पदार्थव्यतिरेकिणीत्यपि पठितुं शक्यत्वेनाभाससाम्याच्च । तस्माद्देवांताः सगुणब्रह्मपरा इति ब्रह्मानंतगुणमिति ।

॥ इति तत्त्वमरूपादिवाक्यस्याखंडार्थत्वानुमानभङ्गः ॥ ३ ॥

॥ एकस्येति ॥ अभिन्नायाश्च एककालसंबोधकत्वात्ततो विशेष इति भावः ॥ अन्यथेति ॥ प्रमेयतो विशेषाभावाच्च इत्यर्थः ॥ कालद्वयपरामर्शमात्रेणेति ॥ व्यतिषेधोऽपि कालद्वयसंबंधकत्वात् ॥ मेवभ्रमनिवृत्तावित्यर्थः ॥ एतदिति ॥ पतञ्जलं दृष्टान्ते साध्यवैकल्यपरिहाराय ॥ आद्यहेतोरिति ॥ तत्त्वमस्यादिवाक्यमखंडार्थ(त्वं)निष्ठम् । उपाधिभेदभिन्नयोरेक्यमतिपाद(ना.वा.)कत्वात् । घटाकाशो महाकाश इति वाक्यवदित्याद्यहेतावित्यर्थः । व्यतिरेकस्याप्यस्याप्योभ्यामावयवत्वं सत्त्वाद्यप्येति ॥ संसर्गिण्यपीति । श्लोकस्येति ॥ अग्निहोत्रादिगीरित्येतत्संसर्गिव्यतिरेकिणीति वा सत्यज्ञानादिगीरित्येतत्पदार्थव्यतिरेकिणीति वा पठितुं शक्यत्वेनेत्यर्थः ।

॥ इति तत्त्वमरूपादिवाक्यस्याखंडार्थत्वानुमानभङ्गः ॥ ३ ॥

॥ अथ ब्रह्मणो निर्गुणस्वभंगः ॥ ४ ॥

तथाहि—ब्रह्मणो धर्माः किं साधकाभावान्न संति उत नाधकसद्भावात् । नाधः “कृहंतो ब्रह्मिन्गुणाः, “परास्व शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च” “सत्यकामः मत्यमंकल्प” इत्यादिश्रुतीनाम् ,

“ब्रह्मेक्षानादिभिर्देवैः समेतैर्यदुष्णांशकः ।

नाधमाययितुं शक्यो व्याचक्षार्णश्च सर्वदा ॥”

“मध्यमंतगुणेषु नंतं, तेजोबलैश्चर्यमहाबोधसङ्गीर्यशक्त्यादिगुणैकराशिः, परःपराणाम्” इत्यादिस्मृतीनाम् , “अंतर्गम्यधिदैवादिषु तद्वर्त्मव्यपदेशात्” “अद्वयत्वादिगुणको धर्मोक्तैः” “मर्बधर्मोपपत्तेश्च” इत्यादीनां निर्णायकश्रवणां, ब्रह्म धर्मिसत्तासमानसत्ताकधर्मवत् उक्तमत्ताकभावरूपधर्मवद्वा यावत्स्वस्वरूपमनुवर्तमानधर्मवद्वा उक्तविशेषणवद्भावरूपधर्मवद्वा स्वज्ञानावाध्यभावरूपधर्मवद्वा, धर्मैर्भावैरूपैर्धर्मैर्वा हीनं नावतिष्ठते, पदार्थत्वात् भावत्वात् अभावविलक्षणत्वाद्वा घटवत् । ब्रह्म स्वज्ञानावाध्यप्रकारवत् , स्वारोपितव्यावर्तकस्वज्ञानावाध्यप्रकारवद्वा, अविष्टानत्वाच्छ्रुतिवत् । ब्रह्म स्वज्ञानावाध्यदुःस्वव्यावृत्तिमत् , स्वज्ञानावाध्यदुःस्वव्यावर्तकधर्मवद्वा, दुःस्वानात्मकत्वात् घटवत् । ब्रह्म स्वज्ञानावाध्यप्रकारकज्ञानविशेष्यम् , संदिग्धत्वात् विचार्यन्वान् निर्णेतव्यत्वाच्च स्थाणुवत् । ब्रह्म वेदांततात्पर्यगोचरप्रकारवत् , वेदांत-

॥ अथ ब्रह्मणो निर्गुणस्वभंगः ॥ ४ ॥

प्रसिद्धांतं ब्रह्मणोऽनंतगुणकमुपपन्नवति ॥ तथाहीति । श्रुतीनामिति ॥ अत्र पट्टीषु-बच्चानां परं सत्त्वाचित्तत्वेन संबन्धते । कल्पितधर्मकत्वेन सिद्धसाधनकारणायाह ॥ धर्मिसत्ता-ममानमत्ताकैति उक्तमत्ताकैति च ॥ एषमव्यव्याप्यम् । अचाहैतत्कतेनाह ॥ स्वारोपितेति ॥ आरोपितस्य विवर्तकं वद्वानं तत्त्वचित्तप्रकारवित्त्वर्थः । आरोपितहेतुधर्मिज्ञानावाध्यप्रकारत्वं कल्पितधर्मकत्वेनापि संबन्धतीति सिद्धसाधनकारणायाह ॥ स्वारोपितव्यावर्तकेति ॥

नन्वसाधेत्स्यच्च स्वप्नावाभाबो विवक्षितो न क्व । आद्ये विशेषकधैर्यस्य । भन्वे कृत्वाऽपि सिद्धसाधनत्वात् स्वापिति चेत् । तच्च स्वप्नावाभाबस्य विवक्षितत्वेऽप्यत्रापि विवक्षित-त्वाच्च शेषः ॥ स्वज्ञानावाध्येति ॥ यत्तच्च दुःकल्याणवृत्तिविशेषकम् । नच हेतुसाध्ययोरभेदः ।

विचारविषयत्वात्, यदेवं तदेवं यथा कर्मकांडविचारविषयो धर्मः । ईश्वरः सदाऽवाप्तसमस्त-
कल्याणगुणः, सदा तन्प्रेप्सुत्वे सति तत्र शक्तत्वात्, यो यदा यत्प्रेप्सुत्वे सति यत्र शक्तः
स तदा तद्वा न यथा चैत्रः । ईश्वरः सदा त्यक्तसमस्तदोषः सदा तज्जिहासुत्वे सति तस्यागो
शक्तत्वात्, यो यदा यज्जिहासुत्वे सति यस्यागो शक्तः स तदा त्यक्ततदोषः यथा चैत्रः ।
तन्प्रेप्सादिकं च प्रेक्षावत्वादिना विपक्षेऽधिष्ठानत्वसंदिग्धत्वादिकं न स्वादित्याद्यनुकूलतर्क-
सनाथानुमानानां च सत्त्वात् । नचानवस्थानिरासाय कषिद्धमौ निर्धर्मक इति तत्राश-
हेतोर्व्यभिचारः । साध्याभावस्वरूपस्य निर्धर्मकत्वस्य पदार्थत्वात्मकस्य हेतुरूपस्य च धर्मस्य
भावाभावाभ्यां व्याघातात् । प्रमेयत्वाभिधेयत्वादीनामवाधितानुभवबलेन त्वदभिमतमिध्या-
त्वदृश्यत्वादिवत् स्ववृत्तिवत् । गोत्वादेरपि गोव्यक्तिरेव वा गोत्वं वा तं स्वाश्रयव्यक्तिं
प्रति अन्यस्माद्वावर्तकत्वं वा व्यावर्तकमिति न दुःस्नानात्मकत्वस्य तत्र व्यभिचारः । न च
श्रुतिः सगुणब्रह्मपरा नतु परब्रह्मपरेति वाच्यम् । सगुणान्तरिकस्य परस्याद्याप्यभिद्वेः ।
त्वत्पक्षेऽपि तात्त्विकगुणवद्यक्तपंतराभावाच्च । परःपराणामित्यादिस्मृतां परात्परत्वांक्षेभ्यः ।
अन्यथा “मदेव सोम्येदम्, अमहा इदमग्र” इति मदसञ्छुमी अपि परापरब्रह्मविषये, ग्रहणा-

विशिष्टाविशिष्टरूपत्वेन मेदसंभवादिति भावः । सो वार्थः । सामान्यव्याप्ती दृष्टान्तमाह ॥ यदेवं
तदेवमिति ॥ उदासीने व्यभिचारवारणायाह ॥ सदा तन्प्रेप्सुत्वे सतीति ॥ प्रकृताभिप्रायम् ।
हेतौ विशेषणालिङ्गि पश्चिरिति ॥ तन्प्रेप्सादिकं चेति ॥ आधेति ॥ पदार्थत्वादित्याद्यहेतुपक्षे-
ऽपीत्यर्थः । किञ्च निर्धर्मकधर्म एव न । सर्वत्र प्रमेयत्वादेः सत्त्वात् । नच तत्रैव व्यभिचारः ।
आत्माश्रयेण तदनाश्रयणादिति वाच्यम् । मिथ्यात्वदृश्यत्वादिवत् प्रमाणबलेन स्ववृत्तिवत्-
संभवादित्याह ॥ प्रमेयत्वाभिधेयत्वादीनामिति ॥ ननु बुद्धानामकन्धहेतुर्गोत्वादी व्यभिचारः ।
किञ्चिद्वस्तु स्वत एव विलक्षणमिति न्यायेन तस्य व्यावर्तकधर्मशून्यतया स्वज्ञानावाच्यव्यावर्तक-
धर्मवत्वरूपसाध्याभावादित्याशङ्क्याह ॥ गोत्वादावर्पातिगोत्वादेर्पातिपातिवति ॥ तस्य
केवलो निर्गुणत्वेति निर्गुणत्वेनैव प्रतिपन्नत्वादिति भावः ॥ सगुणान्तरिकत्वेनेति ॥ निर्गुण-
वाक्यस्य द्वेयगुणनिषेधपरतया सगुणविषयत्वादिति भावः ॥ वःपक्षेऽर्वाति ॥ अनादिकःधर्म-
कप्रतिपादने तु वाक्यस्याप्राप्त्यर्थं व्यादिति भावः ॥ अन्वयेनेति ॥ सगुणवाक्यानां सगुणब्रह्म-
परत्वम् । निर्गुणवाक्यानां(वाक्यस्य-पा) निर्गुणब्रह्मपरत्वमित्यर्वात्कार इत्यर्थः ॥ ग्रहणाग्रहणश्रुती-

ब्रह्मबुद्धी इति परामरयामनिषे स्यात्ताम् । “असन्नेव स भवति असद्ब्रह्मेति वेद चेत्” इति
 बुद्धिनि नाल्लक्ष्मिदायां किन्तु शून्यतापधिरूपकमयोक्षपरेति स्यात् । नचेदानीं सगुणं
 दशांतरे तु निर्गुणम् । तथात्वेऽपि गुणानामनित्यत्वमात्रापस्या त्वदभिमतमिध्यात्वासिद्धेः ।
 “ज्ञानं नित्यं क्रिया नित्या बलं नित्यं परात्मनः । एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्” इत्यादि-
 धुनेष । “एष नित्य” इतिबुद्धिश्च ब्रह्मपरा । पूर्वत्र “नावेदविन्मनुतेदं बृहंतम्” इति ब्रह्मणः
 प्रकृतत्वात् । उच्यते “न कर्मणा वर्धते नो कनीयान् । तस्यैव स्यात् पदविचं विदित्वा न
 लिप्यते कर्मणा पापकेन” इति ब्रह्मर्तित्वात् । बृहदारण्यके “सर्वस्य वशी सर्वस्येज्ञानः
 सर्वसाधिपतिः, स न माधुना कर्मणा भूयाधो एवामाधुना कनीयान् । एष सर्वेश्वर एष
 धूनाधिपतिः एष भूतपाल” इत्यादिना ब्रह्मोक्त्या तत्र संमतित्वेन तदेतद्व्याभ्युक्तमिति
 “एष नित्य” इत्यादिमंत्रस्योदाहृतत्वात् । अन्यथा ब्रह्मेदानीं सदृशान्तरे त्वसदिति स्यात् ।
 नचोपाधिका धर्माः, उपाधिकत्वस्य सोपाधिकाप्यस्तत्वरूपत्वे श्रुत्यग्राप्यापातात् । वस्य-
 मात्मत्वत्वश्रुतिविरोधात् । उपाधिकनत्वरूपत्वे तुक्तनित्यत्वश्रुतिविरोधात् अंतःकरणादि-
 रूपाधिमृष्टेः प्रागेष्टेष्टित्वादियुनेष । “स्वामाविकी ज्ञानबलक्रिया च” इत्यादिधुनेष ।
 नच योगलम्बयोगिश्रुत्यादिवैषम्यमात्रेण तदुक्तिः । मंकोचकाभावेनोक्तनित्यत्वश्रुत्यनुसारेण
 स्वाभाविकज्ञानममभिध्याद्वारेण चोपाधिमात्रनिषेधात् । अन्यथा ब्रह्मणः सत्त्वसोपाधिकं
 असत्त्वं तु स्वाभाविकमिति स्यात् । नचालतिका गुणाः, श्रुत्या गुणमात्रोक्त्या तात्विकत्वा-
 नुक्तमिति वाच्यम् । नित्यत्वोक्तिरामार्थ्यान् विषयाप्राप्तद्वयग्राप्याप्यस्यौन्मार्गिकत्वात् ,

प्रतीति ॥ “अतिरात्रे रोहदिनं गृह्णाति नातिरात्रे रोहदिनं गृह्णाति” इति धृती अपीत्यर्थः ।
 नन्वसद्ब्रह्मेति न कथं शक्यम् । नन्वसद्ब्रह्मर्तित्वो निराधक्यादित्वात्तदप्याह ॥ अमंकोचेति ।
 इदानीमिति ॥ तच्च ब्रह्मैश्वर्यान्तर्गीकारात्तदुक्तिप्रसंगः । सगुणत्वाप्यानां च कदाचित्क-
 गुणयतिराहन्तेनोक्तमित्येति भावः । नचामित्यस्यपि प्रकाशविरोधादित्वाह ॥ ज्ञानमिति ।
 अन्यथा ॥ प्रकाशविरोधत्वात्वेऽपि कालमेवेव सगुणमिगुणत्वांगीकार इत्यर्थः ।

ननु निर्गुणत्वात्त्वं स्वात्मविकल्पवृत्तिकल्पकम्, सगुणत्वात्त्वं न तौल्यविकल्पपरमित्यविरोध-
 इत्यादांभ्य निराकरोति ॥ नचेति ॥ नन्वविषादपरोषावेस्त्वत्वात्तदप्याह इत्यत आह ॥ स्वाभावि-
 र्कानि ॥ तच्चामित्याद्य नोक्तमित्येति भावः ॥ अतात्विका इति ॥ अतात्विज्य विनापि धन्यत्व
 इत्यर्थः । तेन न तौल्यवृत्तमिति ज्ञेयम् ॥ निम्बन्वोक्तिरामान्वाहिति (ध्याहिति (वा) ॥

“सत्यः सो जस्य महिमा” इत्यादिश्रुतेषु तत्सिद्धेः । अन्यथा “सत्त्वं ज्ञानं, तत्त्वमसि” इत्यादिश्रुत्युक्तं ब्रह्मसत्त्वैक्यादिकमपि तात्त्विकं न स्यात् । निर्गुणश्रुतिविरोधस्तद्विरुध्यते । किञ्च तद्विरोधेऽपि श्रुतेर्न तात्त्विकविषयता युक्ता । उक्तं हि—“को हि भीमांसको भूयाद्विरोधे श्लाघ्योर्मिथः । एकं प्रमाणमितरत्त्वप्रमाणं भवेदिति ॥” इति ।

तथाहि पूर्वतन्त्रे प्राप्तबाधोऽप्राप्तबाधमेति द्विविधो बाध उक्तः । तत्र दाशमिके प्राप्तबाधे प्रकृतिवस्तुर्थादित्यादिरूपस्य प्राप्तस्य चोदकादेः कृष्णलादाववधातवर्जमित्यादिरूपः संकोच एव । एवं सार्तीयोऽप्यप्राप्तबाधे गार्हपत्यमिति द्वितीयाश्रुत्यनुसारेणैव ब्रह्मप्रयुक्तमंत्रलिंगस्य गार्हपत्ये गौणत्वादिकमेव । एवं व्याकरणेऽपि परेण पूर्वस्य नित्येनानित्यस्य अंतरंगेण बहिरंगस्य प्रतिपदोक्तेन लक्षणोक्तस्येत्यादिर्बाध उक्तः । तत्रापि संकोच एव । एवं ब्रह्मभीमांसायामपि “विकारशब्दाज्जेति चेषा प्राप्नुयान्, उपदेशभेदाज्जेति चेषा भयस्मिन्नप्यविरोधात्, गौण्यसंभवात्”

अन्यस्तस्य च ज्ञाननिवर्त्यतया नित्यत्वाद्ययोगादिति भावः ॥ अन्यथेति ॥ प्राप्तमप्यस्य तत्त्व-
स्वीकर्तृकत्वेन विषयस्य तात्त्विकत्वासिद्धावित्यर्थः ॥ चोदकादेरिति ॥ अतिवेदाद्येत्यर्थः ।
॥ अप्राप्तबाधे इति ॥ निरवेक्षतया कृतिरिति प्रकृत्या गार्हपत्यमिति द्वितीयाश्रुत्या “कदाचन-
स्तरिरसि” इतिमंत्रस्य गार्हपत्योपस्थाने विनियुक्तत्वेन चरमप्रवृत्तलैंगिकविनियोगस्याप्राप्तबा-
धसार्तीयोऽप्राप्तबाध इति भावः ॥ परेण पूर्वस्येति ॥ ध्रुवोत्तेर्मिथि कृते “ध्रुवः श्रुतः च” इति
श्रुत्यात्वेन श्रुत्या च ध्रुवस्य च सति ध्रुवस्य योकारस्य “लोपश्चास्याम्यतरव्यां यवोः” इति पूर्वश्रुतेन
लोपे प्राप्ते ध्रुवस्य योकारस्य “सर्वधानुकार्यधानुकर्मोः” इति परशास्त्रेण गुण एव भवतीति परेण
पूर्वस्य संकोच एव कल्पितः । एवं भूयादित्यत्र भवतेगतिवि लिङि सति “सर्वधानुकार्य-
धानुकर्मोः” इति धातोश्चत्वस्य गुणे प्राप्तासत्ते (प्राप्ते) “यासुट् परस्मैपदेषु धातो क्तिञ्च” इति यासुट्
भवति । कृते अकृतेऽपिच गुणे यासुट् प्राप्तिरनेन तस्य नित्यत्वात्, गुणविधायकत्वात्-
धानुकर्म्यादिशान्त्यस्य नु “क्तिञ्चिञ्चि” इति यासुट् क्तिञ्च “क्तिञ्चिञ्चि” इति गुणनिषेधेन
प्राप्तेरनित्यत्वात् । तथाच नित्येन शास्त्रेणानित्यस्य तदतिरिक्तविषयत्वं इमम् । अत्रापीत्यत्र
भू भवतीति स्थिते “कर्तारि वा” इति वाप्यस्य च सति शाब्दकारण्यं ‘जानो गुणे’ इति प्रथमे पदपदे
प्राप्ते सर्वधानुकार्यधानुकर्मोरेति शङ्कामित्यसौ गुण एव प्रथमं भवत्यनंतरंगत्वात् । ज्ञाने गुणे बहिरंग-
परकपदमित्यनंतरंगेण बहिरंगस्य बाध आधिनः । तथा भारतस्य अध्वन्यायस्य कर्मणि द्वितीया इति

इत्यादी शब्दयोर्विरोधे तात्त्विकार्थावयवत्वमेवोक्तं नत्वारोपितार्थत्वम् । अन्येष्वप्यापचि-
कारेणु मिद्वानमाधकानां ईश्वरादीनां तात्त्विकार्थमितप्रधानादावारोपसंभवात् कापि सिद्धांतो
न सिध्येदिति सर्वमपि शब्दस्य न्युत्तिनं स्यात् । किंच दृश्ये विकृतिभूतमहापितृयज्ञप्रकरणस्थे
“नार्थं ईर्ष्याते” इत्यादिवाक्ये प्रकृतिवत्कुर्यादार्थ्यवरणवर्जमिति महापितृयज्ञीयप्रकृति-
वच्छब्देकवाक्यतया पर्युदासार्थत्वमेवेत्युक्त्वा यत्र प्रकृतिभूतदर्शपूर्णमासप्रकरणस्याज्यभाग-
विधायकवाक्यमनिर्दिष्टं “न तौ पशौ करोति” इत्यादौ पाशुकप्रकृतिवच्छब्देकवाक्यत्वायोगेन
नमः पर्युदासार्थत्वाभंगवात् प्रकृतिवत्कुर्यादाज्यभागौ तु न कुर्यादिति वाक्यभेदेन प्रसज्य-
प्रतिषेधार्थत्वमेव युक्तम्, तत्र पशुभाज्यभागयोरन्वेनाप्रमत्तेः शब्दप्रसक्तस्य च सर्वथा बाधा-
योगात् विकृत्य इत्युक्तम् । एवंच पदा प्रतिषेधोपेतप्रसक्तेरपि न सर्वथा बाधः तदा किमु
वक्तव्यं प्रत्यक्षमगुणशब्दप्रधानानां गुणानां न सर्वथा बाध इति ।

आत्मयाः द्वितीयायाः ‘कर्तृकर्मणोः कृति’ इति प्रतिपदविहितत्वा बह्वधा संकोचोऽभ्युपगमः
तच्छऽत्रापि संकोच एव न्यायः । ननु बाध इति भावः ॥ तात्त्विकार्थांतरपरत्वमेवेति ॥
अन्वयमवच्छिन्नत्वे अत्राप्यपि पक्षस्यपि विचारवाचकप्रवृत्तामवधारणां न्यायप्रतिपादक
आत्मयादीनां च विरोधे प्राप्ते विचारतात्त्विकेति चेन्न प्राप्नुवीत् इति सूत्रेण मयदां तात्त्विक-
प्राप्नुवीयत्वमंगीकृत्य विरोधः वसिष्ठः । एवं “छंदोऽभिधानाच्चेतिचेन्न तच्छास्त्रेऽप्यभिगतास्तथाहि
रशोनम्” इत्यधिकृत्य “त्रिषदस्यायुनं दिवि” इत्यनेन शास्त्रेण गावऽवायुपासनमुच्यते । “परो
विचो ज्योतिर्दिप्यते चिन्मनः पृष्ठेषु सर्वतः पृष्ठेषु” इति शास्त्रेण ज्योतिषो वृण्वत्वम् । अतो
गावरीज्योतिषोऽवशमेव । अतो चिकद्ध्यर्थमितिपक्षकत्वात्तयोर्विरोधे प्राप्ते एकस्यैव परमात्मनः
श्वेन्दीप्यतासनादिपुरुषत्वं मेकमूर्तमंडलपुरुषस्मितत्वं च नुब्रूत इति तात्त्विकार्थमंगीकृत्यैव
“उपदेशमेवावेतिचेन्नोऽप्यधिकृत्यविरोधात्” इत्यनेन सूत्रेण सम्बधानं कृतम् । तथा “न विषद-
धुते” इत्यधिकृत्य “अनाविर्वाक्यतायाः” इति शब्दस्य “आत्मन आकाशाः संभूतः” इत्या-
कारोपवाक्येकधुत्वा विरोधमासी “गौण्यसंभवात्” इति सूत्रेण आकाशास्य कदाचीनविरोधत्वाभ-
वभक्तोऽस्मिन्नितिपक्षकधुनः सर्वविकृत्याभ्युपगमार्थं तत्पुरुषस्मितपुरुषेण गौण्यत्वमिति तात्वि-
कार्थमंगीकृत्यैव विरोधः स्मर्यते । एवं समुच्चिगुणक्योर्विरोधमासी तात्त्विकार्थमंगीकृत्यैवा-
विरोधकत्वं कर्तृत्वसामर्थ्यः । ईशत्वधिकृत्य ईक्षित्वापि (ईशत्वावि-का) शब्देन “अंतरत-
त्वंविशेषात्” इत्यधिकृत्यविचारः ॥ किंच दृश्य इति ॥ एतच्च दृशमेव जडमप्येव “अप्येवैवार्थ-
वाचकत्वात्” इत्यधिकृत्ये चिन्तितम् । “च तौ जयौ करोति न सोऽप्यरे” इति दर्शपूर्व-

ननु निर्गुणवाक्येन निषेधं सगुणवाक्यस्यानुवादकत्वेनैकवाक्यत्वसंभवे वाक्यभेदेन गुणप्रापकता न युकेति चेन्न । सत्यकामत्वादीनामन्यतोऽप्राप्तेः । श्रुतिप्राप्तस्य च श्रुत्या-निषेधेऽहिंसावाक्यमग्रीषोमीयीहिंसायाः, अग्रहणवाक्यं च षोडशिश्रहणस्य, असडा इत्यादिवाक्यं च ब्रह्मसत्त्वस्य, भेदवाक्यं चैक्यस्य निषेधकं स्यादित्युक्तत्वात् । किंच “मृदमृद” इत्यादि-विधिः “न क्त्वा सेदिति” निषेधस्येव सगुणवाक्यमेव निर्गुणवाक्यस्य बाधकं किं न स्यात् । नच जगत्कर्तृत्वेनाधिस्तस्य सार्वज्ञादेर्निषेधापानुवादः । श्रुत्याधिस्तस्य पुनः श्रुत्या निषेधा-योगात् । अन्यथा श्रुतेन ज्ञाननिवर्त्यत्वेन जगदारोपाधिष्ठानत्वेन “स एवेदं सर्वं आत्मैवेदं सर्वम्” इति श्रुतेन जीवब्रह्मणोः सार्वान्त्येन चाधिस्तं सर्वमिध्यात्वं ब्रह्ममणं जीवब्रह्मैक्यं च “विश्वं सत्यम्” इत्यनेन “अमडा इदम्” इत्यनेन “डा मुपणां” इत्यनेन च निषेधं “नेह-

मास्योरप्यभागी प्रकृत्य भूयते । तत्र न पञ्चाविति नञ् किं पर्वुदासः प्रतिषेधो वेति संशये विकल्पपरिहाराय “नार्थं कृणीत” इत्यादाविच पर्वुदास एवेति प्रामातुच्यते पर्वुदासार्थत्वे अनंत(र)-कृत्वाज्यभागविधिशेषत्वं संभवति । तस्य दर्शपूर्वमासमात्रविषयत्वे(तु)(न)(पा) सर्वपशुसाधारण्या-भावात् । पशुप्यतिरिक्तत्वस्य(पा)(च)वैयर्थ्येन दर्शपूर्वमासविधिवन्तावयोगात् । नापि पाशुक-प्रकृतिवच्छ्वशोचत्वम् । तस्याचासन्निधानात् । तच्छेषत्वे न सोमेऽध्वर इत्यर्थवादानन्वयाच्च । नष्टेवं भवति यथा सोमस्याज्यभागव्यतिरिक्तमैष्टिकमंगं कर्तव्यं तथा पवोरपीति, तस्यापूर्वत्वावैदि-कांग्रमावात् । संभवति त्वेवं यथा सोमस्याज्यभागी न कर्तव्यी तथा पवोरपीति । तस्मात् प्रतिषेधः । तस्य च शास्त्रीयप्राप्यपेक्षत्वात् (सापेक्षत्वात्-)(पा) पञ्चाचाज्यभागतत्प्रतिषेधयो-रगत्या विकल्प इति । निर्गुणवाक्ये(न)सकलगुणनिषेधेऽपि नाप्यपेक्षितधीभुतार्थत्वावाचित्वात् सगुणवाक्यानामप्राप्त्यवस्थित्याशयेन शङ्कते ॥ नन्विनि ॥ मन्त्यकामत्वादीनामिति ॥ तथाच नानुवादकमेति भावः ।

ननु भूतले घटो नास्तीत्यादौ भूतले घट इत्यनेन प्राप्तव्य नास्तीति निषेधवन इहापि शास्त्रप्राप्तस्यैव निषेध इत्याशङ्क्याह ॥ धुनिप्राप्तस्य येति ॥ सत्यकामत्वादीनां मानान्तराप्राप्त्या तद्बोधकवाक्यानां तद्विधायकत्वमेवेति न निषेधशङ्कां वक्तुं शक्यमिति प्रसंगमिति भावः । ननु ‘चः सर्वज्ञः सर्वशक्तिः’ इत्यादिवाक्यस्य न सार्वज्ञादिविधिवत्त्वम् । तस्य अगत्कर्तृत्वमप्यानुपपत्ति-कृत्यात्वात् । जगो निषेधावैकानुवाद इत्याशङ्क्य निगम्यतेति ॥ नञेति ॥ धुनेनेति ॥ “नरा विडाश्राय-कषादिमुक्तः” इत्यादिधुतिवतिपक्षत्वेन न्वदभिमतनेः सर्वः । अयुपेक्ष्याप्याह ॥ वि.येति ॥ ननु सर्व-

नाना" इत्यनेन "तत्त्वं ज्ञानम्" इत्यनेन "तत्त्वमसि" इत्यनेन चानूक्त इति स्यात् । किंच
श्रुत्याश्रितस्य सार्वज्ञादेः श्रुत्या निषेधेऽपि श्रुतस्य सर्वकर्तृत्वादेः कथं निषेधः । किं चाद्वैतश्रुतेः
निर्गुणश्रुतस्य वा तात्पर्यापरिज्ञानप्राप्तं निर्गुणत्वमेव सगुणवाक्येन निषेधं सगुणवाक्ये-
नानुपपन्न इति किं न स्यात् । "वैगुण्यमेव पश्यन्ति न गुणान्निनि निर्गुणत" इति
भारतोल्लेखः । किंच निर्गुणवाक्य एव "साक्षा वेता" इत्यादिना द्रष्टृत्वादिगुणविधानाच्च तेन
तन्निषेध इति न तदर्श सार्वज्ञादिवाक्यमनुवादकम् । अन्यथा सार्वज्ञादेर्व्यावहारिकं सत्त्वमपि
न स्यात् । नहि निषिद्धे ब्रह्मब्रह्मननादौ अवांतरमपि तात्पर्यम् । नचौपनिषदस्य ब्रह्मणः
सार्वज्ञादिस्मृतयानादिभिद्वयम् ।

ननु सगुणवाक्यं "वाचं वेनुषुपासीत" इत्यादिबहुपासनार्थम् । उपासनायाः कर्तव्यत्वे
गुणेषु च तात्पर्यं वाक्यमेवादिति चेन्न ।

"उपासनायाः कार्यन्ते विष्णोरात्मत्व एव च ।

उभयत्रापि तात्पर्यमात्मोपासादिके विधौ ॥"

इति श्रुतिविरोधात् । "यः सर्वज्ञः" इत्यादौ उपासनाविधेरश्ववगाव । कल्पनस्य च
निर्गुणवाक्येऽपि शक्यत्वात् । किंच "आत्मेत्येवोपासीत" "अथ योऽन्यां देवतांश्चुपास्ते"
इत्यादावद्वैतस्याप्युपासत्वं श्रूयते । किंच त्वयैव तृतीयस्य तृतीये पादे "आनंदादयः"
इतिपत्रे "आनंदं ब्रह्म" इत्यादिश्रुतिभिर्वा आनंदादयः, "व्यनिहार" इतिपत्रे "तयोऽहम्"
इतिश्रुत्युक्तं जीवस्येश्वरत्वमीश्वरस्य च जीवत्वश्रुत्यासिन्त्युक्तम् । तथा

कर्तृत्वादेः श्रुतितात्पर्यापरिज्ञानप्राप्तत्वाच्च निर्गुणत्वमेव तन्निषेधो न विकल्पत इत्याशयस्य वैपरीत्येन
सम्भवत्ये ॥ किंचेति । अन्यथेति ॥ सार्वज्ञादेः श्रुतितात्पर्याविकल्पस्य इत्यर्थः । ननु साक्षात्पाविश्रुतेः
निषेधे ब्रह्मानात्मत्वेऽपि स्वायत्तः पञ्चांतरतात्पर्याम् व्याख्यातकस्यत्वसिद्धिरित्याशङ्क्याह ॥ नहीति ॥

ननु ब्रह्म सर्वज्ञं सर्वकर्तृत्वादिवाच्यपुत्रजनैश्च सार्वज्ञादेः प्राक्तनवाचः सर्वज्ञ इत्यादि
भुक्तिर्न विच्छिन्नेत्याशङ्क्य निराकरोति ॥ नचेति । औपनिषदस्येति ॥ उपनिषदेकगम्यस्येत्यर्थः ।
उभयत्र तात्पर्यस्य स्थितिनिवृत्त्यात् कथमेतदो न वृत्तमित्याह ॥ उपासनाया इति ॥ आत्मत्वे
सम्प्रतिपत्तेः । "अथ योऽन्यां देवताम्" इति उपनिषदोपासना प्रतीकते । तथापि "आत्मेत्येवो-
पासीत" इति सर्वज्ञत्वपरिहितान्धेद्वैतस्यत्वविधिसंकेतस्योपासनात्मनोऽप्येवमिति पक्षेऽहम् ॥ एतत्तिहार
ह्येव इति ॥ "व्यनिहारो विदितमिति ईश्वरस्य" इति ह्येव इत्यर्थः ॥ तयोऽहमिति ॥ "तयोऽहं

“उत्तरस्मिस्तापनीये शैव्यप्रभेऽथ काठके ।

मां हकादौ च सर्वत्र निर्गुणोपास्तिरीरिता ॥”

इति निर्गुणं ब्रह्माप्युपासमित्युक्तम् । एवं चोपासत्वेऽप्यानंदादेरिव ऐक्यस्येव निर्गुणब्रह्मण इव च सत्यकामत्वादेरपि तात्त्विकतास्तु । भाषितं हि त्वयैव “व्यतिहार” इतिद्वये यथा ध्यानायेंऽपि सत्यकामत्वाद्युपदेशे तदुणईश्वरः सिध्यति तद्वदैक्यमिति । भामत्यां च ‘तादात्म्यदाढ्यं तु भवबोधेष्टमहे । सत्यकामादिगुणोपदेश इव तदुणेश्वरसिद्धेः, इति । नचानंदादि-वाक्यसत्यकामादिवाक्ययोर्मानंतराविरोधे तदग्राप्तौ उपासनाविष्यभषणे निर्गुणधुतिविरोधे

सोऽसौ योऽसौ सोऽहम्” इति धृत्युक्तमित्यर्थः ॥ उत्तरस्मिन्निति ॥ सर्वसंहारसमर्थः परिभवासाहः प्रभुर्भूतिः सद्गोऽज्जलोऽधिष्ठातृवर्यहीनः स्वात्मबन्धहः सर्वदा द्वैतरहितः आनन्दरूपः सर्वाधिष्ठान-सम्मानो निरस्ताधिष्ठातमोऽहमेवेति तस्मादेवात्मानं परं ब्रह्मानुसंदध्यात्” इत्युत्तरतापनीये “अथ द्वैनं शैव्यः सत्यकामः परमच्छ स यो ह वैतद्भगवन् अनुप्येयु प्राप्यानांतमोकारमभिध्यायीत कृतमं वाच स तेन लोकं जयतीति । तस्मै स होवाच एतद्वै सत्यकाम परं चापरं च ब्रह्म यवयमोकार” इत्यादिना द्विविधमपि ब्रह्म उक्त्वा यः पुनरेतं त्रिमन्त्रेणोमित्येतेनैवाकारेण परं पुण्यमभिध्यायीत” इति निर्गुणब्रह्मोपासनाप्रतिपादके प्रश्नोपनिषद्वतर्गतशैव्यप्रश्ने,

‘अथाव्यमस्वर्गोमरूपप्रत्ययं तथाऽरसं नित्यमगंधवच्च यत् ।

अनाद्यनंतं महतः परं ध्रुवं त्रिचाप्य तं मृत्युमुच्चात्प्रमुच्यते ॥

तं दुर्वर्षं गृहमनुप्रविष्टं गुह्याहितं गह्वरेष्ठं पुराणम् ।

अध्यात्मयोगाधिगमेन त्वं मत्वा धीमो हर्वशोकौ जहाति ॥ इति काठके,

‘नांतःप्रक्षं न बहिःप्रक्षं नोभयतःप्रक्षं न प्रज्ञानघनं न प्रक्षं नाप्रक्षं अष्टमध्यवहार्य-प्रप्राह्ममलक्षणमचित्यप्रत्यपदेष्टव्यमैकान्त्यप्रत्ययसां प्रपंचोपदामं त्रिषमर्हंतं चतुर्थं मन्तं स आत्मा स विज्ञेयः” इति मां हक्यादौ च

“तमेवैकं ज्ञानघ आत्मानमग्रा वाचो विमुच्यथा मृतस्यैव सेतुः”

इति मां हक्यादौ च निर्गुणोपासनोपासित्यर्थः । उपास्यत्वस्य तात्त्विकविवर्तिष्ठे परस्य स्वचक्षुनविरोध इति भावेनाह ॥ भाषितं हानि । तदग्राप्ताविति ॥ ज्ञानान्तराग्राप्तावित्यर्थः । ॥ उपासनाविष्यभषणैर्जाति ॥ यद्यपि “सोऽवेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः” इति सत्यकामादि-वाक्ये उपासनाविधिः श्रूयते । तथापि स विजिज्ञासितव्यः इति ज्ञेयत्वमंबोधेयते न नृपास्य-

च तुल्येऽपि ज्ञानेददयो वास्तवाः मत्त्वकामादयस्तु बाधेनुत्वादिषु पुंशं वा व्यावहारिका-
वेति युक्तम् । यदि चानेददयः स्वरूपभूता इति न निर्गुणमुक्तिविरोधः तर्हि बलशक्त्या-
दयोऽपि तथैव । “ज्ञानात्मको भगवान् बलात्मको भगवान्” इत्यादिश्रुतेः । “समस्त-
कन्यायगुणात्मकः” इत्यादिस्मृतेश्च ।

ननु निर्गुणाद्युपासनं भ्रमोऽपि यन्निप्रमायां यन्निभ्रम इव फलसंवादि । उक्तं हि

“स्वयं भ्रमोऽपि संवादी यथा सम्यक् फलप्रदः ।

ब्रह्मतत्त्वोपासनानि तथा शुक्तिफलप्रदा ॥” इति ।

नचैवं ब्रह्मामिद्धिः, उपासनस्य भ्रमत्वेऽपि शुद्धजन्यस्य ज्ञानस्य प्रमात्वादिति चेन्न । प्रकृते-
ऽपि तथात्वापपत्तेः । यन्निप्रमायां यन्निन्वय्येव ब्रह्मणो मिथ्यात्वाभावेन ध्यानस्यापि
मत्त्वब्रह्मविषयत्वाच्च । नच ब्रह्मविषयशब्दार्थाजन्यस्य तदपरोक्षधीजनकस्य च ब्रह्मध्यानस्या-
ब्रह्मविषयता युक्ता, ब्रह्मज्ञानहेतूनां भवभादीनामपि तथात्वापातात् । “ईक्षतिकर्म” इति श्रुते—

“ईक्षुषध्यानयोरैकः कार्यकारणभूतयोः ।

अर्थ औन्मयिकं तत्त्वविषयत्वं तथेक्षतेः ॥”

इति भामत्यां “वगन्तरं पुरिश्चयं पुल्लयीक्षते” इति ईक्षुषकर्मणः परब्रह्मण एव “परं पुरुष-
मभिधायमानं” इति ध्यानव्यन्वोक्त्या तद्विरोधाच्च । ननु ऐक्याद्युपासनं परोक्षप्रमाप्रवाहरूपम्,
ननु “बाधेनुत्तुपायीत” इत्यादाविष ज्ञानविजालीयं रूप्यंतरं बुद्धिपूर्वकारोपो वेति चेत् समं
प्रकृतेऽपि । नचैकपादिकं ध्येयं द्वेयं च मार्गज्ञादिकं तु ध्येयमेवेति युक्तम् । तत्र “तत्त्व-

मिति वा, प्रकृतमित्युक्ते तच्च भवत्येऽपि दृष्टविधायिप्रकरणाज्ञाते तस्मिन् तत्त्ववचनमिति वा
तत्त्वोक्तमिति ध्येयम् ॥ पुंशं वा वेति ॥ युक्तबुद्धिचिन्ता वेत्यर्थः । उपास्यत्वेऽपीति निर्गुणत्वात् इव
सम्यकामपार्यादायपि तन्मिथ्यात्वात् आदिबुद्धयस्योद्धारमाशङ्कते ॥ नन्वेति । स्वयमिति ॥
यन्निप्रमायां यन्निभ्रमत्वे इत्यर्थः । दृष्टान्तोऽपि विषय इत्याह ॥ यन्निप्रमायां यन्निभ्रम ॥ ननुपास-
नस्यास्य विषयत्वात् । वास्तवत्वात् प्रकृत्यवेत्तेत्याशङ्क्य निराकरोति ॥ तथात्वापातादिति ॥
ब्रह्मविषय-वास्तवमित्यर्थः । व्यावहारिकविषयत्वाङ्गीकारे स्ववचनविरोधस्येति ॥ ईक्षतीति ॥
नन्वेति । सम्यकज्ञानाद्युपासनं तु बलहेतुत्वाद्युक्तसमस्तद्वयमिति शब्दः ॥ ध्येयमेवेति । तथाच
श्रवणेश्च तान्मिथ्यं च ध्येयमिति शब्दः ॥ ब्रह्मब्रह्मवाक्यवदिनां ॥ योचितमर्थं ध्यायीत नाम
ब्रह्मेत्युक्तमिति ॥ इति योचितमर्थोक्तमिति शब्दः ।

मति" इत्यादेरिवेहाप्यविधिरूपस्य वस्तुतत्त्वनिष्ठस्य "यः सर्वज्ञ" इत्यादेः सत्त्वेन विशेषहेत्व-
मावात् । ब्रह्मणो जगत्कर्तृत्वादिनारोप्योपास्यत्वे अभिब्रह्मवाक्यानामिव ब्रह्मण्यपि कारण-
वाक्यानां समन्वयस्यावकल्पत्वेन समन्वयाध्यायानारंभापातात् । "य आत्माऽऽपहत-
पाप्या" इत्यारभ्य "सत्यकामः सत्यसंकल्पः सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्य" इति
सत्यकामत्वादीनामपहतपाप्मत्वादिभिः सह जिज्ञास्यत्वभवणात् । अपहतपाप्मत्वादीनामप्यु-
पास्यत्वे तस्य भूताकाशेऽपि (संभवेन) सत्त्वेन दहराकाशस्य ब्रह्मत्वप्रतिपादकदहराधिकरण-
विरोधः । "एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिः" इत्यादिधर्मानुक्त्वा तेषां "तमेतं वेदानुवचनेन
ब्राह्मणा विविदिषन्ति" इति मुमुक्षुहेतवोक्तेः । "यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्यैव महिमा भूवि"
इत्याद्युक्त्वा "तद्विज्ञानेन परिपश्यन्ति धीराः" इत्यपरोक्षप्रमाविषयवोक्तेः । "तुरीयं तन्मय-
दृक्सदा" इति तुरीये सार्वज्ञ्यववणात् । "सत्यः सो अस्य महिमा" इत्यादौ साक्षात्सत्यत्व-
भूतेश्च । अत्र होममात्रानुवादेन आहवनीयस्येव स इति धृत्युक्तमहिमामात्रानुवादेन सत्यस्य
विधानात् । "सत्यः सो अस्य" इत्यादेरैदृशकृत्यत्वेऽपि "तत्त्वायामि" "सुर्वायं तद्गङ्गा पूर्व-
चित्तय" इति ब्रह्मधृत्या "इंद्रः सूर्यमरोचयत्, इंद्रे ह विश्वा भूवनानि येमिर" इत्यादिधर्मप्रकाश-
कत्वादिलिङ्गैश्च ज्योतिरधिकरणन्यायेन सूक्तस्य परमेश्वरपरत्वात् । इयं धुतिर्व्यावहारिक-
सत्त्वपरा चेद्ब्रह्मसत्त्वधुतिरपि प्रातिभासिकमत्त्वपराऽस्तु । नचात्र मानांतरप्राप्तिरस्ति । अत्र
निर्गुणवाक्यं बाधकं चेत् तत्राप्यमहा इत्यादिवाक्यं बाधकम् । तत् अप्यक्त्यापमिप्राप्यं
चेत् इदमपि त्रैगुण्यग्राहित्यापमिप्राप्यम् । यदि च ब्रह्म अमाधिष्ठानन्वात्मन् तर्हि तत एव

ननु सत्यः सो अस्य महिमैत्यत्र सत्यकामत्वादेषु सत्यत्वं नोच्यते । किन्तु सत्यपदार्थस्य
तन्महिम्नमात्रमुच्यते इत्याशङ्क्याह ॥ तत्रेति । (अत्रेति पाठः) ॥ ननु तथापि ब्रह्मगुणानां न
सत्यत्वमिच्छिः । एतद्वाक्यस्यैव सूक्तस्थित्यवस्थित्याशङ्क्याह ॥ सत्य इति । ज्योतिरधि-
कारणन्यायेनेति ॥ "ज्योतिश्चरणाभिधानात्" इत्यत्र "चि मे वर्णा पतयतो विष्वाधुर्वाः" इति ज्योतिर्यदस्य
आहितं यत्" इत्यत्र धृष्टमात्रं ज्योतिः किमग्निरन विष्णुरग्नि स्वंदं ह अस्य संवक्ष्यामिस्म स्य वात्
ज्योतिरग्निरेवेति प्राप्ते कर्णादिचिद्वस्तुत्वव्यवस्थितान् सूक्तमपि तत्परमेश्वरेण विष्णुरेव ज्योतिरग्नि
स्तिज्ञातिमम् । तत्त्वाद्येमेत्यर्थः ॥ नचेति ॥ येन सत्यपदार्थमात्रेण सात्विकत्वं महिम्नो न सिद्ध्येति

सविज्ञेम् । नच निर्गुणकारोपकरोपासनाविषयत्वे तज्ज्ञानान्हुक्त्वयोगः । यमिज्ञानाधीन-
संदेहमापेक्षवेदांतविचारमाप्यतत्प्रकारकज्ञानस्यैव बोधकत्वोक्तेः । उपासनांतराधामिव श्रुति-
वतादेव विचित्रकस्तनोपपद्येव । सगुणेऽपि साम्यापत्तेश्च । “पृथगात्मानम्” इत्यादिश्रुतिषु

“यो मामजेन्दोभोजं गुणमर्षत्वहं हितम् ।

ज्ञानात्वस्यै व्रतञ्चोऽहं दद्यां वृत्तिं न चान्यथा ॥

बोक्तारं यङ्मतपमां सर्वं (भूत)लोकमहेश्वरम् ।

सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति ॥”

इत्यादिस्मृतिषु च सविज्ञेयज्ञानादेव बोधोक्तेः । तस्य तथोपासनाकर्तव्यतापरत्वे सगुणो-
पासनाविषयित्वेनार्थवादत्वे वा निर्गुणज्ञानान्हुक्तिश्रुतिरपि तथा स्यात् । एतेन “एष नित्यो
महिमा ब्राह्मणस्य सत्वः सो अस्म महिमा” इत्यादेरपि तथोपासनापरत्वादिकं निरस्तम् ।
श्रूयते च निर्गुणज्ञानस्यापि कर्मंतरं “म यो इ वै तत्परमं ब्रह्म वेद नास्त्राब्रह्मवित्कुले भवति,
य एषं वेदाहं ब्रह्मास्मीति तस्य ह न देवाश्च नाभूत्वा ईश्वर” इत्यादौ । श्रुतिबलाभिगुणज्ञानस्य
संयोगपृथक्त्वव्यापेन ह्यकिरपि कलं चेत् सगुणज्ञानस्यापि तच्चास्तु । नच सगुणज्ञानाच्छ्रुता
ह्यकिरवांतरा, “पुण्यपापे विप्लव” इति सर्वकर्मनिवृत्त्युक्तेः । अन्यथा निर्गुणज्ञानाच्छ्रुताप्य-
वांतरैव । परमह्यकिस्तु “अमघेव स भवति” इतिश्रुत्युक्ता श्रुत्यतापसिगिति स्यात् । एतेन
सगुणभावस्य निष्प्रबंधप्रकारकत्वं चेद्विषेयापातुवात्कम्, उपासनाप्रकारकत्वं चेदुपासनार्थमिति
निरस्तम् ।

गुणविज्ञेयविधितंनिहितस्य मामान्यनिषेधकस्य निष्प्रबंधवाक्यस्य विहितगुणानिषेध-
कत्वात् । प्राप्त्यभावेन सगुणभावस्यस्ताननुवादकत्वात् । अन्यथा “अमहा इदमत्र आर्मात्”
“इदं वा अहं नैव किंचनार्मात्” इति सर्वनिषेधप्रकारकत्वं, “रमो वै म” इत्यादिक्रमसि

मायः ॥ बोधकत्वोक्तिरिति ॥ “तमेवं विद्वान्भूत इह भवति” इत्यादाविति शेषः ।
एतौ च (य य-या) ध्यानव्यवस्थेय विचित्रकस्तनोपपद्येव तथा बोधकात् ॥ सगुणेऽपीति ॥
सगुणोक्तस्येकानीत्यर्थः । ननु “ये वेदे अन्त्ये अहं तप हन्तुमस्ते” इत्यादिना स वदन् ॥
भवति” इत्यनेन सगुणोक्तस्यैव कर्तारंरूपकत्वात् न बोधकत्वकथमिति शङ्का ॥ श्रूयते चेति ।

निषेधाय ब्रह्मानुवादकं स्यात् । उपासनाप्रकरणस्त्वभावेन चोपासत्वे उद्गीथोपासना-
प्रकरणस्य “स एषोऽनंत” इति श्रुतानंतत्वादेरपि भूताकाशे उपासनामाश्रमिति सुवचत्वे-
नाकाशाधिकरणेषु अनंतत्वादिलिङ्गैर्ब्रह्मत्वोक्त्ययोगाच्च । अनुपास्तिप्रकरणेऽपि सत्यकाम-
त्वादेः श्रवणाच्च । यद्विच “वेधाद्यर्थभेदात्” इति द्वे त्वङ्गाभ्योक्तरीत्या यथा सर्वं प्रविधे-

सर्वनिषेधेति ॥ सर्वस्य निषेधप्रतिपादकप्रकरणस्यमित्यर्थः ॥ आकाशाद्यधिकरणेष्विति ॥
“आकाशस्तत्सिगात्” अस्य लोकस्य का गतिरिति आकाश इति होवाच । सर्वाणि ह वा इमानि
भूतानि आकाशादेव समुत्पद्यन्ते आकाशां प्रत्यस्तं यंति आकाशो ह्येषैभ्यो ज्यायानाकाशः
परायणम्” इत्यत्र किं आकाशः परं ब्रह्म उत भूताकाश इति संवेदे आकाशावाप्स्य भूताकाशो
प्रसिद्धत्वेन तस्यैव शीघ्रं बुद्धयारोहात् वाय्वादिभूतकारणत्वस्य तत्रोपपत्तेश्च भूताकाश इति प्राप्ते
सावधारणसर्वभूतोत्पत्त्याधिकारणत्वरूपस्य “स एष परोक्षीयानुद्गीथः स एषोऽनंतः” इत्युपसंहार-
स्थानतत्वरूपस्य च लिङ्गस्य दर्शनादाकाशः परं ब्रह्मेति सिद्धांत इति । “अत एव प्राणः” इत्यत्र
उद्गीथे “प्रस्तोतर्वा देवता प्रस्तावमन्वायसा” इत्युपक्रम्य प्रकृते कतमा सा देवतेति प्राण
इति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति प्राणमभ्युज्जिहते,
सैवा देवता प्रस्तावमन्वायसेत्यत्र किं प्राणः पंचबृत्तिः प्रसिद्धः उत परं ब्रह्मेति संशये “यथा
धै पुरुषः स्वपिति प्राणं तर्हि वागन्येति” इत्यादौ मुख्येऽपि भूतसंवेदानोद्गमनस्य दर्शनात्
उद्गीथप्रतिहारयोरनित्यदेवताकत्वेन प्रस्तावस्याप्यब्रह्मभूतप्राणदेवताकत्वयोचितत्वाच्च प्रसिद्धः
प्राण एवेति प्राप्ते सर्वभूतोत्पत्तिप्रत्ययकारणत्वरूपस्य ब्रह्मलिङ्गस्य प्राणे श्रवणात् प्राणः परंब्रह्मेति
सिद्धांत इति ॥ “अंतस्तज्जर्मोपदेशात्” “य एषोऽनंतगदित्ये(हृदये)हिरण्यमयः पुरुषो दृश्यते”
इत्यादावित्यांतर्बर्तितया भूयमाणः पुरुषः किं देवताया संसारी किं वा परमेश्वर इति संशये
हिरण्यमभ्युत्थित्यादिना कृपणत्वश्रवणात् अंतर्गदित्य इति साधारणश्रवणात् ये वामुत्थित्यगब्रह्मो
लोकास्तेषां चेष्टे इत्यैश्वर्यमर्थाश्रवणाच्च संसारी ननु (नु) परमेश्वरः । तस्य अक्षयमप्ययं क्वे
महिम्नि प्रतिष्ठितः एव स्वैश्वर इत्यादौ नीकपत्वस्वमहिमकृत्वसर्वैश्वर्याश्रवणादिनि प्राप्ते “य
आत्मा अपहृतपप्सा” इत्यादौ परमेश्वरधर्मत्वेन भुक्त्यापहृतपाप्मवश्य “स ह धै सर्वैभ्यः पाप्मन्य
उदित” इत्यादौ ममबृत्तिनिमित्ततया अक्षयपुरुषे श्रवणात् सैव तत्त्वमसि तदुद्भवं तद्यच्च तदुद्भोनि-
त्तामासि सर्वात्मकत्वादेवनात् ईश्वरस्य साधकतुल्यार्थमित्युक्त्याशास्त्राशास्यकपरिग्रहयोपपत्ते-
रुपाधिविशेषत्वात्सर्वैश्वर्यमर्थाश्रयान्नोपासनार्थत्वाच्च परमेश्वर इति सिद्धांत इति ॥ अनु-
पास्तिप्रकरणेऽपीति ॥ दक्षविद्याप्रकरणेऽपीत्यर्थः ॥ वेधाद्यर्थभेदादिनि श्रुते इति ॥ आद्यर्षणिषा-

त्यादिमंत्रावाहपामनाम्रकृपादुत्कर्षः, तथानंतादिवाक्यस्यापि । यदिवाऽनंतादिवाक्यस्यो-
पास्तत्वे वस्तुत्वे च तात्पर्यं तर्हि सगुणवाक्यस्यापि तथास्तु । तस्माभासदुपासनायां
गुणोक्तिः । अन्यथा सार्वज्ञादिकं वाग्धेनुत्वादिबन्धुं प्राप्तीतिकमेव स्यात् । किंच न काव्य-
सदुपासना ॥ “नाभिधमानं बुधने वेदा प्यातुं न वैदिकाः” । “नच रमंस्त्यहो असदुपासन-
यात्महन” इत्यादिस्मृतिभिः “अचेतनासत्यायोग्यान्यनुपास्यान्यफलत्वविपर्ययाभ्यां” इतिसां-
कर्षणक्षेत्रेण च तन्निषेधात् । “वाचं धेनुम्” इत्यत्रापि धेनुमिवापत्तीमिति भुव्यंतरादेनुशब्दो
गौणः । “योषितमग्निं प्यायीत” इत्यत्रापि “रेतो बुद्धति” इतिश्रुतेर्योषितो रेतोरूपादुत्या-
घातत्वादग्निशब्दो गौणः । छांदोग्यभाष्यरीत्या यौगिको वा नन्वारोपः । “नाम ब्रह्मे-
त्युपासीत” इत्यत्रापि “नामाभिमानिनी चोपास्तत्वां ब्रह्म हरिं स्मरेत्” इत्यादिस्मृत्यैः ब्रह्माधि-
ष्ठाने नामादां ब्रह्मशब्दः । नामेतिप्रथमा वा, वनं वसति मारुत इत्यादिबत्समम्यर्थे ब्रह्मेति
नामुपनिषद्भारग्ये “सर्वं प्रविज्य इदं प्रविज्य” इति मंत्रः श्रूयते । तत्र किमर्थं मंत्रो विद्यासुपसंह-
र्तव्यः किं वा त्रेति संवेदे विद्यासंविधानाद्विधांगत्वा तत्रोपसंहर्तव्य इति प्राप्ते आभिचारिक-
विषयस्य इदमप्येवाधर्षस्य विद्याभिः संबंधाद्भावेन तद्वनंगत्वाच्च तत्रोपसंहर्तव्योऽयं मंत्र इति
एतन्मते त्वद्भाष्योक्तरीत्येत्तर्हः ॥ अनंतादिवाक्यस्यापीति ॥ “स एवोऽनंत” इत्यादिवाक्यस्या-
पीत्यर्थः ॥ वैदिका इति ॥ वैदिकाभ्येत्यर्थः ॥ अचेतनेति ॥ निष्कलत्वाद्यनर्थात्मकत्वाच्चाचेतना-
रीत्यनुपास्यानीत्यर्थः ।

अनु वचसपुलासना न स्यात्तर्हि “वाचं धेनुं” इत्यादेः का गतिरित्याशङ्क्याह ॥ वाच-
मिति ॥ तथाच धेनुमिवापत्तीमिति श्रुतिवसिपक्षं सादृश्यमेव विमितीकृत्य वाग्योचितोरद्विधेनु-
रूपो प्रकरोते, इत्यर्थः ॥ छांदोग्यभाष्योक्त(भाष्यरीत्या-या)पीत्येति ॥

“नारायणादयः पंच ब्रह्मचर्यादयः स्मृताः । अनन्तरंगेनोत्पादितरामचन्द्रवतः ॥
योस श्रेष्ठः प्रमादिकैः”

इत्युक्तरीत्या योचिच्छब्दो नात्यधिकमिनी चेति उपाख्या व्यवहृद्भावां च नामभिमानिनीत्यर्थः ।
तथाचोपाहनस्त्वुत्तिगतिपक्षेऽप्यधिकान्तरमेव नास्ति ब्रह्मरात्र्यनुसूची विमिश्रमिति ब्रह्माधिष्ठानाद्येन
आमोक्षमनां बुधाविति तदाकर्त्तव्यं इति ज्ञापः ॥ गौण इति ॥ आसन्निक इत्यर्थः । तेन
स्वरूपनिमित्तकत्वात्वाच्चात् वचसस्य गौणेनेति तांका निरस्ता ।

अनु ब्रह्मब्रह्मणे ब्रह्मलोकात्मनेन्द्रियबुद्धेयतः पक्षान्तरमाह ॥ नात्रेति ॥ तथाच नास्ति
ब्रह्मेणुपनीनेति वा नाम ब्रह्मचः सत्त्वरूपत्वमिति वा तदाकर्त्तव्यः । द्वितीयपक्षे आदरविक

प्रथमा वा “ब्राह्मणोऽस्य सुखम्” इतिवत् पंचम्यर्थे सुपां सुतुगित्वादिद्वयात् । अन्यथा “सुतं खेव मे भगवद्दृष्टेभ्यस्तरति शोकमात्मवित्” इति पृष्टवंतं नारदं प्रति अनात्मोपास्त्युक्तिरयुक्ता स्यात् । प्रतिमायामपि देवताधिष्ठानत्वबुद्धित एव फलं नतु देवतात्वबुद्धितः । “शिला देव इति ज्ञानं, भौम इज्यधीः” इत्यादिना तन्निषेधात् । यथाच “अन्यदेव तद्विदितात्” इतिश्रुतावभौतज्ञानस्य कात्स्न्येन ज्ञानस्य वा निषेधः । तथा “तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासत” इतिश्रुतावपि अभौतध्यानस्य कात्स्न्येन ध्यानस्य वा निषेधः । अन्यथा “तस्माभिध्यानात्” इतिश्रुतिविरोधात् । तस्मात्साधकाभावादित्याद्यो न युक्तः । नापि बाधकसद्भावादिति द्वितीयः । सामान्यतो मिध्यात्वश्रुतिभंगे असंख्यार्थत्वभंगे चांक्तन्यायेनाद्वैतश्रुत्यादीनामबाधकत्वात् । नापि निर्गुणवाक्यं बाधकम् । वैपरीत्यस्यापि सुबचत्वात् । नच निषेधत्वादिना तत्प्रबलम् । अथवा इत्यादिवाक्यस्य सदेवेत्यादिवाक्यान्वाख्यापरोरित्युक्तत्वात् । अपच्छेदस्याप्यस्य च निरासात् । नच निर्गुणत्वं पुरुषार्थः येन तद्वैक्यं तत्परं स्यात् । किंतु गुणितैव । नच निर्गुणज्ञानस्य मोचकत्वात् फलवत्संनिधावितिन्यायेन सगुणवाक्यं तदनुगुणं नेयमिति युक्तम् । सगुणज्ञानस्यैव मोचकत्वोक्तेः । तस्मात् सगुणत्वनिर्गुणत्वयोर्विरोधेन

ब्रह्मोपास्त्येत्यान्वेतीति नामब्रह्मोपासनाप्रसक्तिरिति भावः । ननु कथं द्वितीयादेः सप्तम्यर्थः संसृष्टिभक्तौ लक्षणायोग्यदित्याशङ्क्याह ॥ सुपामिति ॥ अंसि सुपां सुलोपो भवति लुक् च भवतीति सूत्राचयकार्यः ॥ भौम इज्यधीरिति ॥ पिंडीभूतबद्धौ यद्व्यवेषतात्वधीरित्यर्थः । ॥ निषेधादिति ॥ जनेष्वभिज्ञेषु स एव गोजर इति वाक्यगोचरावगमनिश्चया निषेधावगमादित्यर्थः । ननु यदि ब्रह्मोपास्यं तर्हि उपास्ये ब्रह्मत्वनिषेधभूतः क्व गतिरित्याशङ्क्य स्वरष्टानं तत्पुष्ट्यविरोधमुपपादयति ॥ यथेति । अन्यथेति ॥ न चात्र ब्रह्मणो व्यातप्यवसेवोच्यते न सूत्रास्यत्वमिति बाध्यम् । ध्यानव्यतिरिक्तोपासनायां प्रमाणाभावादित्यर्थः । (मानाभावादिति पा.) ॥ उक्तप्रायेनेति ॥ अद्वैतभूतेभिर्गमात्रनात्यर्थकारणे बाधकत्वात् द्वितीयाभावाविशिष्टं तदुपलब्धिर्वा तात्पर्यैः संख्यार्थत्वादेरित्युक्तन्यायेनेत्यर्थः ॥ किंतु गुणितैवेति ॥ लोके तथा वरीनादिति भावः ॥ फलवन्मन्त्राविति ॥ “फलवत्सन्निधौ अपरं तदंगम्” इति न्यायेन सगुणवाक्यस्य निर्गुणवाक्यांगत्वे सिद्धे प्रधानभूतनिर्गुणवाक्यानुसारेण सगुणवाक्यं नेयमित्यर्थः ॥ मोचकत्वोक्तिरिति ॥ तमेवं विज्ञात्वा इत्यादिश्रुतिष्विति शेषः ॥ निर्गुणश्रुतिरिति ॥ “देवतो

मनुष्यायोगाद् अनुष्ठान इव च वस्तुनि विकल्पासंभवाद् एकेनान्यस्य प्रतीतार्थत्वाग्रूपे वाचं वक्तव्यं निर्गुणवाक्यत्वेन न युक्तः न तु प्रबलस्य सगुणवाक्यस्य । तस्य प्राबल्यं च उपकमाधिक्यव्यायेनाऽनुपमंजातविरोधित्वात्, लिंगाच्छ्रुतेरिव शीघ्रगामित्वाच्च । निर्गुण-
भुतिर्हि प्रतियोगिप्रतीत्यपेक्षया विलंबने । “एदे जुहोति” इतिवद्विशेषविषयत्वाच्च । सार्वज्ञ-
भुतिर्हि विशिष्य सार्वज्ञादिपरा, निर्गुणभुतिस्तु सामान्येन गुणनिषेधिका । “दीक्षणीयायामनु-
वृत्ता” इतिवद् निरवकाशत्वाच्च । निर्गुणभुतिर्हि “देवात्मशक्तिं स्वरुणैर्निगूढां, देवी शेषा
गुणमयी” इत्यादिभुतिस्मृतिविधौ सत्त्वाद्विगुणे सावकाशा । बहुत्वाच्च । निर्गुणश्रव्येन्द्रे
सर्वेऽपि हि श्रव्याः स्वनिमित्तगुणार्थकाः । धर्मिग्राहकत्वेनोपजीव्यत्वाच्च । प्रवृत्तिनिमित्ता-
पेक्षेर्हि ब्रह्मादिश्रव्येर्धर्मिणं निर्दिश्य तत्र धर्मा निषेध्याः, नचोद्देश्यविशेषणत्वाद्ब्रह्मेकत्ववत्
निमित्तमविवक्षितम् । ब्रह्मेकत्वनये उद्देश्यस्वरूपे लब्धेऽपि यदधिकं तस्यैवाविवक्षेति स्थितिः ।
अन्यथा ब्रह्मत्वाप्यविवक्षा स्यात् । अनपेक्षकं इविरातिनयं मृत्यामहे इविया विशेषणमिति ।
तद्वक्ष्येमांस्त्रि श्रव्येन इतरव्यावृत्तमसंकीर्णमेव स्वरूपद्वयेष्टव्यम् । अन्यथा यत्र कचन धर्मनिषेधः

निर्गुण” इत्यभिधुतिरित्यर्थः । यद्यपि “ब्रह्ममस्मादमरुपमव्ययं, अस्वरूपमननु” इत्यादिभुति
विशिष्य गुणनिषेधिकाऽप्यलीति न तदपेक्षया सगुणभुतेः “एदे जुहोति” इत्यादिष्वच प्राबल्यं वस्तुं
शक्यम् । तथाऽप्युदाहृतव्यावृत्तरेणैव तच्छ्रुतेः प्राबल्यम् । शब्दादिनिषेधस्तु अनुःश्रमस्तु
मित्यभिषत् प्रकृतनिषेधश्च इत्यवचेयम् ॥ ब्रह्मेकत्वनय इति ॥ तत्र चात्राप्युद्देश्यताचच्छेद-
कत्वेन प्रवृत्तिनिमित्तस्य विषयवत्त्ववतीति भावः ॥ इविरातिनय इति ॥ भुतिरिति चेत् ।
एतान्पूर्वमस्तचोर्दोही प्रकृत्य भुतम् । “अस्योमं इविरातिमार्थक्यैर्धर्मं पंचरात्रावमोहनं निर्वपेत्”
इति प्राथमिकं सांख्येयैकं प्रातराहस्यं चालीं व्यात् उतात्मस्वरुणिनारोऽपीति संशये ब्रह्मेकत्वाधि-
क्ये उद्देश्यविशेषकत्वाच्चिच्छेदां विज्ञातावधि चक्षेह नार्तिशब्धं निमित्तं किंतु इविया
वित्तिरहम् । एवं संक्षेपापि विरोधितं निमित्तमस्तिवति पूर्वः पक्षः ।

मिथ्यातन्तु कस्यचिन्तैः सर्वथा संभवान्मिकतत्वाभावेन मिमित्तत्ववर्धकत्वात् तत्पर्वध-
सानाव ब्रह्मेकत्वेनैव इविया वित्तेऽपीवे (तत्र) तात्पर्यवर्धकत्वात् ब्रह्मेकत्ववृत्तभयःकमपि न
विवक्षितं शक्यमित्युक्ततामार्थं व्यात् । उभयपक्षं नु न केचनं प्रातराहस्येनैव निमित्तम् ।
नपि सांख्येयैर्दोहीनैरेव । किं नृत्वावधि प्रावेकं निमित्तमिति बोध्यमिति इविरातिनय इति
इत्यर्थः । ननु शक्यत्वेनैव चक्षिणोक्त्ये प्रवृत्तिनिमित्तव्याप्युद्देश्यताचच्छेदकत्वेन सिद्धं ननु
आप्त्यधिक्येनापि तद्वोधये इत्युक्तं ॥ तद्वक्ष्येमांस्त्रि । वित्तेनोपसंहार इति ॥ उदाह-त-

स्यात् । किंच निर्गुणवाक्यस्य उागपशुन्यायेन “त्रैगुण्यवर्जितं, विना हेयैर्गुणादिभिः” इत्यादि-
विशेषोपसंहारोऽस्तु । नचैवं “न हिंसात्” इत्यस्यापि “ब्राह्मणो न हंतव्य” इत्यत्रोपसंहारात्
व्यर्थहिंसा न निषिध्येतेतिवाच्यम् । सार्वज्ञादिगुणेष्विव व्यर्थहिंसायां विध्यभावात् । एतेन
“त्रैगुण्यवर्जितम्” इत्यादेरेव काकेभ्यो दधि रक्ष्यतामित्यादिवत् सामान्यपरतास्तिवति
निरस्तम् । अत्र सर्वज्ञादिभूतिभिरिव तत्र यानांतरेण विरोधाभावात् प्रत्युत तदनुगुण्यात् ।
किंच “एवं धर्मान्पृथक् पश्यन्” इतिभूतौ “सविशेषणे हि” इतिन्यायेन गुणानां पार्षक्यस्यैव
निषेधात् । तत्समाख्यानादान्यत्रापि तथैव निषेधो युक्तः । पार्षक्याभावेऽपि च विशेषबलादेव
ज्ञानानंदयोरिवैकतरपरिशेषाभावो युक्तः । अन्यथाऽऽनंदस्फुरणाभावाभ्युक्तिरपुमर्थः स्यात् ।
अपिच “साक्षी चेता केवलो निर्गुण” इतिवाक्यात्पूर्वत्रोचरत्र च गुणोक्तस्सन्मध्यस्थं निर्गुण-
वाक्यं उपांशुपाञ्चन्यायेन तदनुगुणं नेयम् । किंच निर्गुणशब्देन गुणमात्रनिषेधोऽयुक्तः
साक्षी चेतेत्यादिभिर्द्रष्टृत्वादिविधानेन व्याघातादितिसंकोचोऽस्तु । साक्षित्वादेस्तात्वि-
कत्वादविरोध इति तु निरस्तम् ।

उक्तं च “युक्तोऽयुक्तश्च यत्रार्थ आगमस्य प्रतीयते ।

स्याच्च युक्त एवार्थो नावाक्या युक्तिरिष्यत ॥” इति ।

एवंच “उपकमादिन्यायेन भूतिलिगनपाचथा ।

विशेषसामान्यनयन्यायाक्षिरवकाशतः ॥ १ ॥

वचनप्रतिपक्षविशेषनिषेधपरत्वमस्तिवत्यर्थः ॥ सार्वज्ञादिगुणेष्विव(गुणेष्विवेति) ॥ तथाच
वाचकामात्रेण न हिंसादित्यत्र तथात्वेऽप्यत्र “यः सर्वज्ञ” इत्यादिविधायकभूतिरुपवाचकस्त्ववाच
तथात्वमित्यर्थः । एतेनेत्येतद्विबुधोति ॥ अत्रेति । भूताविति ॥ “यथोक्तं बुधे बृधं पर्वनेषु
विधावति । एवं धर्मान्पृथक्पश्यंस्तानेवानुविधावति” इति भूतौ भिन्नधर्मदर्शनमित्या सविशेषणे हि
इति न्यायेन भिन्नत्वस्यैव निषेधादित्यर्थः ।

ननु धर्माणां धर्म्यपेक्षया पृथक्त्वाभावे धर्मा वा धर्मो वा व्याक धर्मधर्मिभाव इत्यत्र भाव
॥ पार्षक्याभावेऽपि चेति ॥ एकस्यैव ज्ञानानंदोभयात्मकत्वात् धर्मधर्मिकपत्वमविच्छेदमित्यर्थः ।
॥ पूर्वत्रेति ॥ “एको वेषः सर्वभूतेषु गृहः” इत्याद्यावित्यर्थः ॥ उक्तञ्च चेति ॥ “एको वशी
निष्कियाणां ब्रह्मायेकं कीञ्च ब्रह्मा यः करोति” इत्युक्तञ्च वेत्यर्थः ॥ इति संकोचोऽस्मिन्निति ॥

बाहुत्यन्वायतुषोपजीव्यत्वन्वायततत्वा ।

पञ्चुच्छगनयाचैव सविज्ञेयनयाचवा ॥ २ ॥

उपांशुवाञ्जनावेन वुकायुक्तनयाचवा ।

आहतत्वात्प्रकृता प्रवता सगुणश्रुतिः ॥ ३ ॥

तस्मादर्हिमावाक्यमधीपोमीवेतरहिंसाया इव निर्गुणवाक्यं श्रौतसार्धज्ञादीतरतुर्कभासप्राप्तेय-
सुखादिगुणानां निषेधकमिति न तद्वाचकम् ।

एवं च “हिंसाऽर्हिमावाक्यमाम्याहुचिनिर्गुणवाक्ययोः ।

अविरोधेऽप्यमानत्वं श्रूये शौगलसौहृदान्” ॥

नाप्यनुभूतिनिषिद्धे वा अनुभूतित्वादिति व्यतिरेक्यनुमानं वाचकम् । अप्रसिद्धविज्ञेयत्व-
स्वभ्याघातश्रुतिवाचाभामप्राप्त्याप्रयोजकत्वप्रतिकूलतर्कपराहत्वादितोषात् । नापि भिन्नत्वे-
ऽभिन्नत्वे च धर्मत्वानुपपत्तिः, एवमसंबद्धत्वे धर्मत्वायोगः संबद्धत्वे संबंधस्यापि संबंधा-
तरमित्यनवस्थेति न ब्रह्म धर्मवदित्वादिकृतर्का वाचकाः । धर्माभावरूपधर्मभावाभावाभ्यां
भ्यापातान् । अमेदेऽपि ज्ञानानंदयोरेकतरपरिज्ञेयाभावरहितज्ञेयत्वादेव धर्मधर्मिभावोप-
पत्तेः । संबंधस्यापि मिथ्यात्वादिवत्सन्निराहकत्वाच्च । अन्यथाऽऽनंदस्य ज्ञानमात्रत्वे दुःख-
ज्ञानमप्यानंदः स्यात् । भिन्नत्वेऽसंबंधार्थत्वहानिः । एव ब्रह्म अगदमिच्छं चेन्मिथ्या स्यात्, भिन्नं
चेद्देहस्य मत्त्वत्वमित्वादितुर्कभावात् त्वदभिप्रेतं ब्रह्मापि न सिध्येत् । श्रुतिवाचाचर्कानामा-
भासत्वं निवहामि सयम् ।

इतिहास्या प्रकारार्थे । तत्वाचोक्तप्रकारेण संकोचोऽस्मिन्त्वर्थः ॥ नावाक्येति ॥ न वाच्यविच्छे-
दर्थः । सगुणवाक्यस्य प्राक्तनोक्तप्रकारान्वात्वं संप्रकृतिः ॥ एवं चेति । तर्कभासप्राप्तेति ॥
अथ दु चि येन तत्वाजीवादिचरित्वापितर्कान्तरास्तेत्यर्थः ॥ स्वभ्याघातेति ॥ इत्यप्याचर्तकानुभूति-
त्वकपपक्षमाचक्षेत्प्राक्तनानुभूती निर्विरोधत्वकमे स्वभ्याघातादिति भावः । यत्र निर्विरोधत्वानु-
मित्येव विरोधाभावरूपधर्मसिद्धेः स्वभ्याघात इत्यर्थः ॥ आभासमात्रमेति ॥ कठो निर्विरोधः
कटवान् व्यतिरेकेण कटवदित्वाभासताम्येत्यर्थः ॥ मिदन्व इति ॥ मेध्यं वत्योः परस्परं कटस्य च
त्येमेव धर्मिकर्तृत्वकपक्षमापत्तिरिति भावः । भिन्नस्यापि संकटुं प्रकाशेः पुनरप्यर्थत्वं इत्यनेन इत्यतो
वाक्यमंतराह ॥ इवमसंबद्धत्वं इति ॥ वाचक इति ज्ञातृत्वमेव संबध्यते । विरोधस्य धर्म-

एवंच—शुष्कतर्कैः भौतगुणवापे ब्रह्मापि वाचितम् ।

भवेच्छ्रुत्या शुष्कतर्कविकारस्तु इयोः समः ॥

किंच निर्विशेषत्वरूपविशेषभावाभावाभ्यां मूकोऽहमितिवत् स्वभ्याघातः । यदि निर्विशेषत्व-
रूपविशेषोऽप्यनेनैव निषिध्यते तर्हीयमपि वचनक्रिया मूक इत्यनेनैव निषिध्यत इति समम् ।
तदुक्तं “निर्विशेषत्वमेतेन मूकोऽहमितिवद्भवेत्” इति । किंच ब्रह्मणः शून्यादनिर्वाच्याश्च
तत्त्वतो विशेषाभावे तत्त्वतस्तदेव स्यात् । भावे तु सविशेषत्वम् । किंच ब्रह्मणो निर्विशेषत्वे
वेदांतविचारविषयत्वमप्युक्तम् ।

तदुक्तं “इदमित्यमितिज्ञानं जिज्ञासायाः प्रयोजनम् ।

इत्थंभावो हि धर्मोऽस्य न येन प्रतियोगिता ॥” इति ।

किंच ब्रह्मणि धर्मारोपार्थमेव केचिद्धर्माः सत्याः स्वीकार्याः इदंवादिना ज्ञात एव शुक्त्यादौ
धर्मांतरारोपात् ।

तदुक्तं “धर्मारोपोऽपि सामान्यधर्मादीनां हि दर्शने ।

सर्वधर्मविहीनस्य धर्मारोपः क इत्यत ॥” इति ।

अभावरूपधर्माः संतीति चेन्नाभावत्वं तत्र हेतुः अतिप्रसंगात् । किंतु प्रामाणिकत्वम्, तच्च भावे-
प्यपि समम् । यदि चाभावो ब्रह्माभिन्नः यदि वा पञ्चमप्रकारो नतु सन्निति सदद्वैताविरोधी
तर्हि भावोऽपि तथास्तु ।

तस्मात् “भूतेऽमृतोऽपि मोहादीन्दोषान्विष्णोर्गुणान्मतः ।

निश्चने परमे तत्त्वे द्वेषादेवासुरो जनः ॥

तस्मात् ब्रह्म सगुणमेवेति ॥

॥ इति ब्रह्मणो निर्गुणत्वभङ्गः ॥ ४ ॥

धर्मिभाषाधनियामकत्वे वाचकमाह ॥ अन्यथेति । जिज्ञासाया इति ॥ विचाररूपेणैव ।

॥ तत्रेति ॥ धर्मस्यैव इत्यर्थः ॥ अतिप्रसंगादिति ॥ व्यावहारिकघटाभाषारोपितस्य वापानाम्
ब्रह्मणोऽस्य वापानामेवैव ॥ अमृतोऽपीति ॥ अविद्यमानानपीत्यर्थः ॥

॥ इति ब्रह्मणो निर्गुणत्वभङ्गः ॥ ४ ॥

॥ अथ निर्गुणे प्रमाणभङ्गः ॥ ५ ॥

किंच निर्दिष्टे किं प्रमाणम् । नच तत्त्वतः सिद्धम् । निरस्तत्वात् । यद्यद्विप्रतिपक्षं
 तत्सर्वमपि स्वतः सिद्धमिति सुवचत्वाच्च । विप्रतिपत्त्ययोगाच्च । शास्त्रवैयर्थ्याच्च । नचाज्ञान-
 निवृत्त्यर्थं शास्त्रम् । अज्ञानविरोधिण्याः स्वतः सिद्धेर्घटादावपि सुवचत्वात् । नच तत्र
 प्रत्यक्षं मानम् । अप्रतिष्ठान्तात् । “नेष्ट्रियाणि नानुमानम्” इत्यादिश्रुतेषु । शास्त्रवैयर्थ्याच्च ।
 अतएव नानुमानम्, व्याप्या व्यापकतावच्छेदकविशिष्टत्वेन पञ्चधर्मतया च पञ्चसंसृष्टत्वेन
 सिद्धया तेन निर्दिष्टेषां सिद्धेः । नापि पदरूपः शब्दस्तत्र मानम् । गुणक्रियाजातिरूपनिमित्ता-
 भावेन मूलपदसंज्ञेययोगात् । अन्वीकाराच्च । वैदिकशब्दस्य द्वित्वादिकत्वात्केतिकत्वायोगाच्च ।
 आरोपिननिमित्तविशिष्टविषयप्रतीतेः निर्दिष्टे प्रामाण्यायोगात् । गौण्याच्च । मूल्यार्थगुणयुक्त-
 तयैव स्वार्थोपस्थापकत्वात् । तद्व्याप्याच्च । शक्यार्थसंप्रतितावच्छेदकरूपवत्तयैव स्वार्थोप-
 स्थापकत्वात् । पदस्वान्वयप्रतियोगितावच्छेदकरूपेणैव स्वार्थोपस्थापकतया निर्दिष्टे इति-
 यात्रायोगाच्च । अत एव नोपनिषद्वाक्यरूपः शब्दस्तत्र मानम् । असंसर्गत्वात् । धर्मिज्ञानाधीन-
 विचारजन्यं निर्धारितैककोट्यवतं विनं तत्रकारकनिश्चयं प्रत्येव तस्य हेतुत्वाच्च । निष्प्रकारक-

॥ अथ निर्गुणे प्रमाणभंगः ॥ ५ ॥

॥ विप्रतिपत्त्ययोगाच्चेति ॥ सिद्धे वस्तुनि संज्ञासाधनेन विप्रतिपत्त्ययोगविप्रतिपत्तिभावः
 ॥ शास्त्रवैयर्थ्याच्चेति ॥ तन्निष्ठेः शब्दविरुद्धेऽप्यङ्गीकारादिति शब्दः ॥ अज्ञानविरोधिण्याः
 इति ॥ तस्याच्च स्वतः सिद्धमिति परिग्रहस्तत्रावसिति शब्दः ॥ तत्रेति ॥ निर्दिष्टव्याप्यत्वार्थः
 ॥ अप्रतिष्ठानादिति ॥ तस्य शब्दवैयर्थ्यादप्यङ्गीकारादिति शब्दः ॥ अत एवेति ॥ व्य-
 तिष्ठानादिविरोधवैयर्थ्याच्च । ननु तत्र शब्द एव प्रमाणमित्यङ्गीकारं शब्दः किं पदरूप उत वाक्य-
 रूपः । अतएऽपि स किं मुख्यत्वं दृष्ट्वा उत गौण्याच्चावेति तद्व्यवस्था बोधकः । मुख्यत्वेऽपि किं
 गुणादियवृत्तिनिमित्तकः उत स्वतः सिद्ध इति विच्छेदार्थं निरुक्तोक्तिः ॥ नापि पदरूप इति ॥
 द्वितीयं विरुद्ध ॥ वैदिकशब्दस्येति ॥ ननु निर्दिष्टव्याप्येऽपि आरोपितगुणवैयर्थ्याच्च । संज्ञायां पदस्य
 तत्त्ववृत्तिनिमित्तकत्वमित्यङ्गीकाराच्च ॥ आरोपितेति ॥ एकीयं विराजते ॥ गौण्याच्चेति ॥
 कपि नृपीव इत्याह ॥ तद्व्याप्याच्चेति ॥ कल्पे त्वच्च ॥ अतएवेति ॥ स्वतः स्वार्थवैयर्थ्याच्च

ज्ञानं नेत्युक्तत्वाच्च । निर्विशेषविषयकज्ञानस्य निष्प्रकारकत्वे तेन निर्विशेषत्वासिद्ध्या तत्सिद्धयर्थमेव विशेषाभावरूपविशेषविषयकत्वस्यावश्यकत्वाच्च । तस्मात्सगुणमेव ब्रह्मेति ॥

॥ इति निर्गुणे प्रमाणभंगः ॥ ५ ॥

॥ अमंसर्गत्वादिति ॥ वाक्यस्य एकार्थसंसर्ग एव प्रमाणत्वादिति भावः । करणत्वाभाष्याभिर्विशेषे प्रमाणाभावमुक्त्वा कलत्वाभाष्यादपि तमाह ॥ निर्विषयत्वामिद्ध्या तत्सिद्धयर्थमिति ॥

॥ इति निर्गुणे प्रमाणभंगः ॥ ५ ॥

॥ अथ ब्रह्मणो निराकारत्वभङ्गः ॥ ६ ॥

एतेन ब्रह्मणो निराकारत्वमपि निरस्तम् । “आदित्ववर्णं तमसः परस्तात् । यदा पश्यः पश्यते स्मयवर्णम् । ज्ञातं सत्त्वं परं ब्रह्म पुरुषं कृष्णपिंगलम् । विद्यतव्यधुः । सहस्रशीर्षा पुरुषः । सहस्रशीर्षं देवं विश्वाद्यं विश्वसंभुवम् । यदेकमभ्यक्तमनंतरूपम्” इत्यादिभ्युत्तिभिः, “पश्य मे पार्श्वं रूपाणि श्रुतश्रोत्रं सहस्रश्रुः । नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतीनि च । मर्षतः पाणिपादं तन्मर्षतोऽक्षिभिरोग्रमुखम्” इत्यादिस्मृतिभिः तदनुगृहीतैः ब्रह्म सविग्रहं संहृत्वात् पालयितृत्वाद्दोषदेष्टृत्वादित्याद्यनुमानैर्वाकारसिद्धेः । विग्रहं विनापि नित्यज्ञानेनैव कर्तव्ये ज्ञानेच्छे जपि विना नित्यप्रयत्नेनैव तत्त्वात् । किंच कुलालादौ न शरीरं ज्ञानाद्युपपद्यीतं किंतु ज्ञानादिभ्योऽप्यशरीरचेटोपपद्यीनम् । अत एव “विकरणत्वाच्चेति वेत्तदुक्तम्” इति श्रुते ईश्वरस्य कर्तृत्वाच्च “बुद्धिमान् मनोवान् अंगप्रत्यंगवान्” इति श्रुत्या सकरणत्वमुक्तम् । किंच “तदेवानु प्राविशत्” “ब्रह्मविदामोति परम्” इत्यादिभ्युत्तिसिद्धं सर्वगतस्य ब्रह्मणः प्रवेष्टृत्वं गम्यत्वमित्यादि न विग्रहविशेषं विना युक्तम् । नच श्रुतिवार्तांतरब्रह्मपरा वा रूपो-
पायनापरा वा आरोपितरूपपरा वेति युक्तम् । “आदित्ववर्णम्” इत्यत्र प्रकृत्यास्म्यतमः पर-
त्सोकेः । “य एषोऽश्वरादित्वे हिरण्ययाः पुरुषो दम्यते” इत्यत्र च वर्तमानत्वेनापरोक्षज्ञानविषय-
त्सोकेच । नहि “प्रापित्वधित्वं दम्यत” इत्युच्यते । “सहस्रशीर्षा” इत्यत्र “तमेवं विद्वानमृत
इह भवति” इति “यदा पश्य” इत्यत्र च “तदा विद्वान्पुण्यपापे बिभृष” इति “न संद्वे

॥ अथ ब्रह्मणो निराकारत्वभङ्गः ॥ ६ ॥

ननु सूक्ष्मी विज्ञः साक्षरश्च कल्प्यश्च, किंतु ज्ञानादिद्वारैश्च । तथाच नित्यसिद्धोपादान-
गोचरापरोक्षज्ञानत्वेनैवेत्येवमस्य कर्तृत्वोक्तत्वेरित्यत्रोक्ततामाशङ्क्याह ॥ विग्रहं विनापि ॥
तथाच विग्रहस्य साक्षरत्वेन हेतुत्वमिति स्रष्टुमीश्वरस्य विग्रहः स्वयमस्य इति नाप्रयोजकतेति
भाक् ॥ अत्र एवेति ॥ विज्ञात्वं साक्षरकारणत्वादेवेत्यर्थः । ब्रह्मणो विग्रहवत्त्वे भुवत्प्राप्तिसमपि
प्रमाणमिति ॥ किंच तदेवेति ॥ इत्यस्मात्परत्वे साक्षरत्वम् ॥ येषोऽन्तरिति ॥ मोक्षस्तधन-
ज्ञानविषयव्याप्त्युक्तगम्यत्वाच्च दम्यतारोक्तिकमपि वेत्याह ॥ सहस्रशीर्षत्वत्रेत्यादिना युक्तगम्य-
त्वाद्युक्तेर्न्यतेनेति । न मदिति ॥ य बुद्धिमान्मनोवान्मयमित्यर्थः ॥ नामदिति ॥ न वाग्यादिक-
मिच्छीः । एतदेत्यस्य विकरणव्याप्यत्वमस्येति । विज्ञात्वं नित्यत्वे प्रमाणत्वम् ॥ एक इति

विष्ठति रूपमस्य” इत्यत्र च “य एनं विदुरमृतास्ते भवन्ति” इति तज्ज्ञानस्य मोक्षकत्वोक्तेश्च । “देवा अप्यस्य रूपस्य नित्यं दर्शनकांक्षिण” इत्युक्तरूपस्य “ज्ञातुं इष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परंतप” इतिस्मृतौ मुक्तगम्यत्वाद्युक्तेष्व । अत एवेदं रूपं न भौतिकं प्राकृतं जनित्यं वा । “नाभ्या आसीदंतरिक्षम्” इत्यादौ भूतकारणत्वस्य, “तमसः परस्तात्” इतिश्रुतौ तमसः परत्वस्य, सर्वतःपाणिपादं तत्” इतिस्मृतौ च “न सत्त्वमासदुच्यत” इति पूर्वत्राभौतिकत्वस्य, “तमसः परमुच्यत” इति परत्राप्राकृतत्वस्य चोक्तेः । “एको नारायण आसीन्न ब्रह्मा न च द्वंद्वर” इत्यादिषु महाप्रलये स्थित्युक्तेष्व । प्रलये विग्रहरहितचेतनमात्रसत्त्वस्य सर्वसाधारण्यात् । विग्रहानित्यत्वे “नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानाम्” इति विशेषोक्त्योगात् । “पुरा कल्पापाये स्वकृतमुदरीकृत्य विकृतम्” इत्यादौ साक्षान्महाप्रलये स्थित्युक्तेष्व । “वश्यं त्यदो रूपमदभ्रचक्षुषः सहस्रपादोरुहज्जाननाद्भुतम्” इत्यारभ्य “एतन्मानावताराणां निधानं बीजमभ्ययम्” इत्यत्र

“सर्वे नित्याः शाश्वताश्च देहास्तस्य महात्मनः ।

परमानंदसंदोहा ज्ञानमात्राश्च सर्वज्ञः ॥”

इत्यादौ च साक्षाभित्यत्वाद्युक्तेष्व । अत एव न जडं नापि ततो भिन्नम् । “आनंदरूपममृतं यद्विभाति अग्रणस्त्रात्सर्व एषानंदः, मोदो दक्षिणः पञ्चः, यदात्मको भगवांस्तदात्मिका व्यक्तिः । किमात्मको भगवान् ज्ञानात्मक ऐश्वर्यात्मक” इत्यादिश्रुतेः । ज्ञेयाभावेऽप्यहिकुंडलाधिकरणन्यायेन विशेषबलाद्विग्रहवत्त्वोपपत्तेः । “आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि” इतिश्रुते

विग्रहस्य परमात्मावेदे प्रमाणमाह ॥ यदात्मक इति ॥ इत्यादिभुतेरित्यादिपदान् “एकमेवाद्वितीयं, नेहानानास्ति” इत्यादिभुतिपरिग्रहः ॥ अहिकुंडलाधिकरणन्यायेनेति ॥ “उभयस्य परेशान्बहिर्कुंडलबन्ध” (भ. सू. ३-२-२८) परमात्मनि भक्तिः कर्तव्या न वेतिस्वशये परमात्मन व्यनंदस्वरूपतया जानैरित्याभावाच्च भक्तिः कार्येति प्राप्ते सिद्धांतः “आनंदं ब्रह्मणो विद्वान्” “अर्थेण एव परम आनंदः” इत्यादिभुतौ तत्त्वोभयात्मकस्य परेशान्बहिर्कुंडलबन्धेऽन्योन्यायि च युक्तम् । न वैकल्य तदुत्पत्तं तद्वत्त्वं च विदुः ॥ कुंडलात्मकस्याप्यहोः कुंडलात्मकत्वात्, प्रकाशात्मकस्याप्यादित्यादेः तद्वत्त्वत्वात्, पूर्वः काल इत्यत्र एकस्यैव कालस्य विनोपपत्त्यत्वात् विनोपपत्त्यत्वाच्च विशेषबलादेवोपपत्तेरित्याहिकुंडलाधिकरणन्यायेनेत्यर्थः । ब्रह्म न आनंदात्मकवर्गीयत्वात् तत्त्वकपञ्चादित्यादि

“विचित्रशक्तिः पुनः पुराण” इत्यादिश्रुतिविचित्रशक्तैककत्वेन जानंदस नित्यत्ववद-
पराधीनत्ववच्च विग्रहवत्त्वापि संभवाच्च । “नैवा तर्कज मतिरापनेया” इत्यादिश्रुतिभित्तर्का-
गम्यत्वोक्तैश्च । पिशाचादिबदंतर्धानशक्त्यानुपलंभसंभवाच्च । नचाऽपाणिपाद इत्यादि-
विरोधः । “अदुःखमसुखं सर्वं न प्रधानमनम्” इति सुखज्ञाननिषेधकवाक्यवत्प्राकृत्यावय-
वादिनिषेधपरत्वात् । अन्यथोक्तश्रुतिस्मृतिभिः पश्यति शुभोतीत्यादिवाक्यश्लेषेण च
विरोधात् । “अरूपोऽप्राकृतत्वाच्च” इत्यदिस्मृत्यैवार्थश्रुतिगत्युक्तैश्च । विग्रहवत्त्वेन दुःखं चेत्
सदृश्यादिनापि तस्मात् । स्वतंत्रत्वादिना समाधिरपि समः । अप्राकृतानंदमयविग्रहस्य दुःखा-
भावादनिवृत्त्यप्येत्येव । सर्वैरपीश्वरे तीलाविग्रहांगीकाराच्च । नच भगवद्विग्रहस्य महत्त्वविशिष्ट-
रूपवत्त्वसाधयवत्त्वादिनाऽनित्यत्वं संकल्प्यम् । उक्तश्रुत्यादिविरोधात् । प्राकृतत्वसोपाधित्वाच्च ।
निरवयवविश्लेषस्येव ज्ञानानंदादिविश्लेषस्येव च सावयवविश्लेषस्यापि श्रुत्यादिबलान्नित्यत्वो
पपत्तेर्येव ।

किंचावयवशब्देनोपादानोक्तावसिद्धिः । एकदेशोक्तौ गगनात्मादौ व्यभिचारः ।
नचोपादानातिरिक्त एकदेश एव नास्ति । षट्पादावुपादानतत्त्वव्यस्य इत्यवितस्त्यादिपरि-
माणस्यैकदेशस्यानुभवात् । विस्तृतं चैतदन्वयः । नित्यस्य गगनादेरपि संयोगित्वेनैकदेश-
साधनाच्च । अन्यथाकाशे पश्चिंसंयोगतदत्यंताभासयोः आलोके त्रसरेणुसंयोगतदत्यंता-

श्रुतिविरोधात्कथमुपादतश्रुत्याभिभिः विग्रहस्य तद्व्येदसिद्धिरित्यादांश्च ॥ नैवेति ॥ एषा
कस्मादविविध्या प्रसिद्धिः शुष्कतलैश्च जलेन, वाय्वतलैश्चेत्यर्थः । तच्चाच्च ध्रुवैकसमधिगम्ये पर-
माण्यमि न श्रुतिविरोधः प्रयोजनीति शब्दः । ननु यदि कस्मात्कनो विग्रहादिग्रहं तर्हि रूपवत्त्वात्
कस्मात्कनो विग्रहोपकल्प्येत्यादांश्च ॥ पिशाचादिबदिति ॥ ननु विग्रहवत्त्वबोधकोपादतश्रुत्यादीनां
“अव्यभिचारो अकनो महीता पदकल्पकः स शृणोत्कर्मकः” इत्यादिश्रुतिविरोध इत्यादांश्च विरा-
ज्येति ॥ नवेति । सुखज्ञाननिषेधकवाक्यवदिति ॥ सुखज्ञाननिषेधकवाक्यवदित्यर्थः
॥ अत्रपशुर्गमि ॥ आसीत्पशुर्गमिः । विग्रहवत्त्वेन पुनस्तत्राग्रे स्वभावसिद्धोत्थाव ॥ सर्वैरपीति ।
महत्त्वविशिष्टेति ॥ आत्मविशिष्टादृक्कल्पत्वात् स्वकल्पवत्त्वात्मात्मिकत्वं हांयमित्यर्थः । किंच वया
प्रमाणकत्वात् निरवयवस्य षट्कण्ठेरमित्यन्तेऽपि अतस्त्वत्पुनरुपदेरित्यत्वं, वया वाय्वादि-
ज्ञानादेरमित्यन्तेऽपि ईश्वरज्ञानादेरित्यत्वं, तथा स्वकल्पवत्त्वबोधेरमित्यन्तेऽपि श्रुतिबलादीश्वरपरीक्ष-
स्वकल्पवत्त्वमपि निरवयवमिदमिति ॥ निरवयवविश्लेषस्येवेति । गगनात्मादौ व्यभिचार
इति ॥ तत्त्वसिद्धिस्तत्त्वज्ञानं बोध्यम् ।

भावयोः आत्मनि च सुखदुःखयोर्देशभेदेन प्रतीतिर्न स्यात् । एतेनैकदेशाभावेऽपि संयोगादेः स्वात्यंताभावसामानाधिकरण्याच्चाधीरिति निरस्तम् । यत्र देशे संयोगस्तत्रैव तदभावप्रतीत्या-
पत्तेः । “गौरनामंतवती” इत्यादिभ्युत्था अनादिनित्याया अपि प्रकृतेः सत्त्वरजस्तमोरूपैक-
देशदर्शनाच्च । त्वन्मतेऽप्यनाद्यविद्याया उपादानत्वाय अनपुत्वे सति परिच्छिन्नत्वाय
त्रिगुणत्वाय जीवन्मुक्तौ लेशानुवृत्त्यर्थं चैकदेशस्य वक्तव्यत्वाच्च । जीवानामपि ‘द्रोणं बृहस्पते-
र्भागं द्रौणं रुद्रांशसंभवम् । दुर्वासाः शंकरस्यांश’ इत्यादिनांशोक्तेषु ।

“यस्यापुतापुतांशेऽपि विश्वशक्तिरवस्थिता ।

परब्रह्मस्वरूपस्य प्रणमामि तमव्ययम् ॥

विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्”

इत्यादावीश्वरस्वात्पञ्चोक्तेषु । नचायमौपाधिकौऽंशः । नचेदुपाधीतिन्यायेन स्वाभाषिकांशा
भावे तदयोगात् । एतेन सावयवत्वादिना भगवद्भोकादेरनित्यत्वसाधनमप्यपास्तम् ।

“अतो हि वैष्णवा लोका नित्यास्ते चेतनात्मकाः ।

मत्प्रसादात्परां शक्तिं स्थानं प्राप्स्यसि ज्ञातव्यम् ॥”

इत्याद्यागमविरोधात् । तस्मात्सगुणं साकारं च ब्रह्मेति ।

इति ब्रह्मणो निराकारत्वभंगः ॥ ६ ॥

॥ उपादानातिरिक्तैति ॥ तथाच हेत्वभावाच्चाकाशे व्यभिचार इति भावः ॥ विस्तृतं
चैतदिति ॥ इष्यारब्धब्रह्मत्वं सावयवत्वं चेत् अकार्यत्ववादिनं प्रत्यसिद्धिः । प्रथमपरिमाणत्वं
चेत् कार्यत्वं विनैव मध्यमीभूतपरिमाणाध्यपन्वेनाप्युपपत्त्या अपयोऽपत्तायम् । प्रकृते अस्तिजिधेति ।
अन्यत्र तर्कतांडकादौ । एतच्च विस्तृतमित्यर्थः । गगनादिः प्रदेशविशेषवान् संयोगित्वात्
घटवदित्यनुमानाच्च प्रदेशविशेषसिद्धिरित्याह ॥ नित्यम्येति ॥ नन्वत्र लोपादानकत्वमुपाधि-
रित्याद्यांस्यानुकूलतर्कसंवाचायमुपाधिरित्याह ॥ अन्यथेति । दर्शनादिनि ॥ “सितासिता च रक्ता
च सर्वैकमप्युपाधिभ्योः” इत्यादिवाक्यशेषे दर्शनादित्यर्थः ॥ उपादानन्यायेति ॥ एकस्यैका-
वच्छेदेनानेकाकारपरिणामस्य विद्वत्त्वात्कदेरा अवश्यम् इति भावः ॥ अनपुत्वं मर्तानि ॥
परमाणी परममहत्परिमाणे च व्यभिचारकारणाय विनिष्टोपादानम् ।

॥ नचेदुपाधीतीति ॥ नचेदुपाधिसंबन्धः एकदेशेऽप्यसंबन्धः । एकदेशेऽनवस्था ज्ञान्
सर्वज्ञत्वे च भेदकः ॥ इत्युपाधिसंबन्धनोक्त्यायेनेत्यर्थः ॥

॥ इति ब्रह्मणो निराकारत्वभंगः ॥ ६ ॥

अथ परमते ब्रह्मणो ज्ञानत्वानन्दत्वाद्वितीयत्वनित्यत्वसाक्षित्वभङ्गः ॥७॥

यथेदमुच्यते ब्रह्म ज्ञानानन्दत्वकमद्वितीयं नित्यं साक्षिरूपं च नतु ज्ञानादिगुणकमिति । तत्र परमते ज्ञानत्वं किं जातिविशेषः । साक्ष्यामवहारजनकत्वं वा जडविरोधित्वं वा जड-
व्यावृत्तत्वं वा अज्ञानविरोधित्वं वा अर्थप्रकाशात्मकत्वं वा परांगीकृतं वा । नायः । इति-
प्रतिवर्तितज्ञानाभासेषु तत्संभवेऽप्यल्लेख्यत्वरूपज्ञाने तदयोगात् । न द्वितीयः । फलोपधानस्य
मुपुण्यादावभावात् । अस्त्वादिरूपस्वरूपयोग्यताया अपि युक्तावभावात् । न तृतीयः । स्वरूप-
ज्ञानस्य नित्यत्वेन तद्विरुद्धस्य जडस्य नित्यनिवृत्त्यापातात् । न चतुर्थः । “सत्यं ज्ञानम्”
इत्यत्र जडव्यावृत्तेराधिकत्वोक्त्ययोगात् । किंच जडत्वसाक्षाद्वृत्तादिरूपत्वेऽसंभवः ।
अज्ञानत्वरूपत्वे त्वन्योन्याभायः । न पंचमः । अज्ञानत्वं नित्यनिवृत्त्यापातात् । द्वितीयादिषु
ज्ञानत्वस्य कारकत्वादिवत् व्यवहाराद्यन्यतमोपाधिकत्वेन ब्रह्मणो ज्ञानत्वभावत्वायोगात् । न
ष्टः । मोक्षे अन्यार्थास्त्रिभावात् स्वरूपोच्छेदे च स्वविषयत्वापातात् । न सप्तमः । परांगी-
कृताया आतेर्ष्ववहारहेतुत्वादेर्वा त्वन्यतेऽसंभवात् । एवं च

“अर्थप्रकाशरूपत्वं ज्ञानत्वं ब्रह्मणः कथम् ।

अन्यार्थाभासतो मोक्षे स्थेन स्वस्याप्यवेदनम् ॥”

किंचेदमानन्दत्वं जातिविशेषो वा अनुकूलतया वेदनीयत्वं वा अनुकूलवेदनरूपत्वं
वा अनुकूलत्वमात्रं वा विज्ञानान्तरकत्वमेव वा दुःखविरोधित्वरूपत्वं वा दुःखाभाषोपलक्षित-

॥ अथ परमते ब्रह्मणो ज्ञानत्वानन्दत्वाद्वितीयत्वनित्यत्वसाक्षित्वभङ्गः ॥ ७ ॥

प्रसंगब्रह्मणः पराधिमत्तत्वात्तन्वाविदृक्त्वाच्च परोकमनुवृत्तिः ॥ यथेदमिति । तदयोगा-
दिभिः ॥ अनादिसकलवैकल्यात्वेन आत्मयोगेनित्यार्थः ॥ अस्त्वादिरूपेति ॥ कारणतापच्छेदक-
वर्णितकत्वमेव हि स्वकलपयोगत्वं मुक्तावधारितत्वेन जातिप्रकाशकित्वकलपच्छेदकाभावेन स्वकल-
पयोग्यताप्राप्त्यनुक्तं ज्ञानं न व्याप्तिवर्धः । कस्तुनोपमप्राह ॥ किंचेति ॥ ब्रह्मणोऽप्यव्यावृत्तया
नित्यत्वकलपअज्ञानत्वकलपसंभव इत्यर्थः ॥ अज्ञानत्वरूपत्वं इति ॥ ज्ञानमिदमव्यवृत्तत्वं इत्यर्थः ।
भावकलपभावकलपे तु कटापावृत्तिव्याप्तिरिति श्लेषः ॥ नित्यनिवृत्त्यापातादिभिः ॥ प्रतिषेधत्वा-
त्तन्निवृत्तिरित्येतत्पु ज्ञानोप विरक्तमिति ज्ञान ॥ द्वितीयादिष्विति ॥ द्वितीयादिपक्षेऽप्यित्यर्थः ।

स्वरूपत्वं वा पराङ्गीकृतं वा । नाद्यः । असंख्यस्वरूपानन्दे तदयोगात् । न द्वितीयः । मोक्षे वेदितुरभावात् । आत्मनोऽवेद्यत्वाच्च । किञ्चानुकूल्यं किञ्चित्सापेक्षम्, न चान्यं प्रति तद्युक्तमिति स्वं प्रत्येव वक्तव्यत्वेन सविशेषत्वापातः । अत एव न तृतीयः । अपिच वेदनस्वभावादधिकस्यानुकूल्यस्य स्वाभाविकत्वे (संखंडार्थत्वापातः) संखंडार्थत्वाभावापातः । औपाधिकत्वे कदाचिदानन्दनिवृत्त्यापातः । न चतुर्थः । उक्तरीत्यानुकूल्यासंभवात् । एतेन निरुपाधिकेष्टत्मानन्दत्वमिति निरस्तम् । न पंचमः । दुःखादिज्ञानस्याप्यानन्दत्वापातात् । विषयानुल्लेखिज्ञानं तथेति चेन्न । विरोधात् । “विज्ञानमानन्दं ब्रह्म” इत्यादौ विज्ञानपदेनैव दुःखव्यावृत्तिमिद्वयानन्दपदवैयर्थ्याच्च । न षष्ठः । विरोधस्य निवर्तकत्वादिरूपत्वे दुःखस्य नित्यनिवृत्त्यापत्तेः । तादात्म्यायोग्यत्वरूपत्वे घटादेरप्यानन्दत्वापातात् । “विज्ञानमानन्दं ब्रह्म” इत्यादौ दुःखव्यावृत्तेरार्थिकत्वोक्त्ययोगाच्च । न सप्तमः । वैशेषिकमोक्षवत् त्वदुक्तस्य दुःखस्याभावे सत्यपि आनंदाभावेनापुमर्भवस्य त्वन्मोक्षेऽप्यापातात् । नाष्टमः । पराङ्गीकृतस्य निरुपाध्यनुकूलतया वेदनीयत्वादेस्त्वन्मतेऽसंभवात् । यदि चानन्दत्वादेर्दुर्निरूपत्वेऽपि तदधिकरणं ब्रह्माभाष्यमानंदायात्मकं च तर्हि सत्यत्वादेर्दुर्निरूपत्वेऽपि तदधिकरणं अगदप्यभाष्यं सदात्मकं च स्यात् ।

एवंच “निरुपाध्यनुकूलत्ववेदनीयं सुखं मतम् ।

निर्विशेषमवेद्यं च कथं ब्रह्म सुखात्मकम् ॥”

किंचेदमद्वितीयत्वं द्वितीयाभावविशिष्टत्वं वा तदुपलक्षितत्वं वा । नाद्यः । द्वितीयाभावस्य प्रामाणिकत्वे तेनैव, अप्रामाणिकत्वे द्वितीयेनैव सद्वितीयत्वापातात् । न चाऽभावस्य प्रामाणिकत्वेऽपि प्राभाकरमत इवाऽधिकरणमात्रत्वाददोषः । “अनुपलब्धिगम्याऽभाव”

अर्बमकाशात्मकवपक्षोक्तं वृषणं स्पृहानि ॥ एवंवेति । किञ्चदमिति ॥ त्वदभिमतमानन्दत्वं च किमित्यर्थः ॥ किञ्चित्सापेक्षमिति । निरुपकसापेक्षमित्यर्थः ॥ न चान्यं प्रति तद्युक्तमिति ॥ अनुकूलतया वेदनीये वैरिदुःखेऽतिष्यापक्षवदिति भावः ॥ अत एवेति ॥ सविशेषत्वापातादेवेत्यर्थः ॥ एतेनेति ॥ इष्टत्वस्यापि स्वं प्रत्येव वक्तव्यतया सम्बन्धत्वापातान्नैवेत्यर्थः ॥ तथेति ॥ अनन्द इत्यर्थः ॥ विरोधादिनि ॥ ज्ञानावाविरोधान् सविषयत्वस्य भावा (च वा) इत्यर्थः । त्वदुक्तस्यापुमर्भत्वेति संबन्धः ॥ अनुकूलमंवेदनीयमिति ॥ अनुकूलत्वेन वेदनीयमित्यर्थः ॥ द्वितीयेनेति ॥ व्याख्यातित्योगिनैवेत्यर्थः ॥ अनुपलब्धिगम्य इति । वक्ष्येति तिमिराध्या-

इत्यादित्वन्मतमंगत् । अनृतम्यात्तुषेरपि ब्रह्मयात्रत्वेन मेदसत्यत्वापातात् । ग्रामाक्रमतेऽपि प्रतियोगिमदधिकरणम्यात्तुषर्षं कैवल्यादिविज्ञेयित्वैवाधिकरणसामावत्त्वात् । नचेतन्मतेऽप्यनुपपत्तिरेव । अन्यथा गुणगुण्यमेदमते श्रौक्यादेरिव शक्त्यादिभावधर्माणामपि ब्रह्ममात्रत्वं स्यात् । नच भावरूपद्वितीयाभावविशिष्टत्वमद्वितीयापत्तम्, तथाचाभावस्य द्वितीयस्य ग्रामाधिकत्वेऽप्यदोषद्विनि बाध्यम् । दृश्यस्याप्यभावस्येव ध्रुत्वादिसिद्धस्य धर्माधर्मादिरूपमावसापि मिथ्यात्वायोगादित्युक्तत्वात् । अत एव नान्यः । उपलब्धस्यस्याप्यभावस्याग्रामाधिकत्वे तन्प्रतियोगिनो द्वितीयस्य ग्रामाधिकत्वावश्यंभावात् । किंचाभावस्य प्रागभावादित्वे द्वितीयस्यानित्यत्वमात्रं स्यात् तु मिथ्यात्वम् । अत्यन्ताभावत्वे उपलब्धत्वमयावद्रूप्यमावित्वेन चेदत्यन्ताभावत्वहानिः । चेदन्ततात्पर्यविषयत्वादिकार्यानन्वयित्वेन चेदत्यन्ताभावासिद्धिः । किंचाग्रामाधिकत्वेन द्वितीयाभावेनेव द्वितीयेनाप्युपलक्षितत्वसंभवात् तेन सद्वितीयं किं न स्यात् ।

एवंच “द्वैताभावस्तान्त्रिकमेवेन स्यात्तद्वितीयता ।

अन्तान्त्रिकमेव द्वैतेन सद्वितीयत्वमापतेत्” ।

किंचेदं नित्यत्वं यद्ब्रह्म एवाभिमतं सर्वकालसंबन्धित्वं वा कालाबन्धेदराहित्यं वा धर्माप्रतियोगित्वं वा उभयावधिराहित्यं वा । नाद्यौ, त्रविधायां काले चाऽतिव्याप्तेः । सापि हि सर्वकालोपपदानत्वात्संबन्धिनी । इदानीमेव नान्यदेत्येवंरूपतदबन्धेदरहिता च । न तृतीयः । अंसोऽतिव्याप्तेः । ननु अंसोऽपि अंसप्रतियोगी, प्रतियोग्यतुन्मजनं तु प्रागभाव-

अतिरिक्तमप्येव अधिकरणतातिरिक्तस्यैवाधिकरणसंगीकारात् तन्मतसंगः, तत्त्वमधिकरणमेवेनाभावमेवे प्रकृत्याग्रहत्वात् कश्चिदधिकरणत्वमप्येव सर्वत्र तथैवेति तन्मतसंग इत्यत्र तात्पर्यम् । यद्वा एतत्स्वरूपेणाह ॥ अनृतम्यात्तुषेरपीति ॥ ननु तथापि ब्रह्मत्वेनैव सत्कला ननु येवात्वे-
मेवमनो दोषास्तस्य ॥ ग्रामाक्रमतेऽपीति ॥ तत्पञ्च त्वयापि ब्रह्मस्य नाभावस्वरूपत्वम् । इदानीमपि तस्य सत्त्वेन प्रतियोगिनोऽसत्त्ववत्संगम् । किन्तु प्रतियोगिनः सत्त्वद्वयस्यावृत्त-
किंचिद्विज्ञेयित्वैवेति दुर्बला तद्वितीयापत्तौचित्यमिदम् ॥ अत्यन्ताभावत्वहानिरिति ॥ तस्य नित्यत्वान्नित्यमिदम् ॥ अत्यन्ताभावाभिद्विरिति ॥ अन्तान्त्रिकमेव द्वैतेन सद्वितीयत्वमिति विज्ञेयम् । प्रागभावसंबन्धकत्वमेव तन्मतमावित्वमिति नित्यमेव । प्रागभावसंबन्धकत्वस्य प्रतियोगिकात्मकत्वनिश्चयात् प्रतियोग्य-
त्वस्याप्यनित्यत्वमेव ॥ प्रतियोग्यतुन्मजनं त्विति ॥ तत्पञ्च अंसत्वे विद्युत्मेवपि प्रतियोगिनिरो-

निवृत्तिरूपस्य षट्स्य निवृत्तावपि प्रागभावादानुमजनवत् युक्तमिति चेत् । एवं सति मोक्षेऽप्यात्मन्यस्य कस्यचिद्ध्यंसस्य वक्तव्यतया साधवार्थम् आद्यध्वंसनित्यताया एव युक्तत्वात् । न च ध्वंसस्य नित्यत्वेऽपि भावेषु ब्रह्मैव नित्यमित्यस्याहानिरिति बान्धवम् । निष्प्रतियोगिकत्वेन भावस्य ध्वंसत्वादेर्नित्यत्वावश्यंभावात् । न चतुर्थः । एवं परिभाषायामपि ब्रह्मण एव नित्यत्वमित्येतत्फलस्य युक्तावन्याभावस्मात्सिद्धेः ।

एवंच “कात्रे कालापरिच्छिन्ने ध्वंसे चाध्वंसयोगिनि ।

नित्ये सति कथं नित्यं ब्रह्मैवेति मतं तव ॥”

कथंच दृग्रूपस्यात्मनः साक्षात् द्रष्टृत्वरूपं साक्षित्वम् । “साक्षाद्दृष्टि संज्ञायाम्” इति हि ध्वजम् । बुद्धयुपाधिकस्यापि द्रष्टृत्वस्य सुषुप्त्यादावभावात् । बुद्धेः साक्ष्यधीनमिद्विकप्रातीतिकाविद्याकार्यत्वेन चक्रकाधयत्वाच्च । किंच साक्षी किं जीवकोटिर्ब्रह्मकोटिर्वा उभयानुगतं चिन्मात्रं वा । नायः । जीवो बुद्धयुपाधिकोऽणुरिति पक्षे इदमंशावच्छिन्नमविद्धेयस्य शुक्तिरूप्यादेः साक्षिवेद्यत्वायोगात् । चक्रकाच्च । “अज्ञानोपाधिकः सर्वगत” इति पक्षेऽपि अज्ञानस्य साक्ष्यधीनमिद्विकत्वेनाऽन्योन्याभयात् । न द्वितीयः । तेन ब्रह्मण एव साक्षिवेद्यसुखदुःखादिषीः नतु जीवस्येति वैपरीत्यापातात् । अन्यथाऽनवच्छिन्नानन्दधीरपि जीवस्य स्यात् । न च ब्रह्मचैतन्यं षटादिप्रकाशकमिति मतेऽज्ञानाभिभवद्वारा तस्य जीवचैतन्याभेदाभिव्यञ्जकानःकरणवृत्तिरिव तादृशी वृत्तिरस्ति । न तृतीयः । ईश्वरेणैव चिन्मात्रेणापि सांसारिकदुःखस्य तद्गतत्वेनाऽग्रहणेऽपि यद्भावे शुक्तिमनस्य चिन्मात्रस्य दुःखापुच्छंस्वरूपोपप्रवापानात् । सुप्तमयं प्रति मर्त्यायाज्ञानादेर्मर्त्यायतयेव जाग्रच्चैर्त्रायदुःखादेर्गपि चैर्त्रायतया

चित्त्वात् विरोध्यनवच्छिन्नकालस्यैव प्रतियोगिफलत्वमितिनियमः । प्रागभावाकाले द्रष्टृत्वादिति भावः ॥ निष्प्रतियोगिकत्वेनेति ॥ तथाच ध्वंसत्वेऽतिव्यामिरिति भावः । ध्वंसत्वादेराध्ययरूपतया भावत्वे तु चतुर्थपक्षे वक्ष्यमाणमेवात्रापि न्येयम् । पराभिमतं ब्रह्मणः साक्षिः स्वमपि किं द्रष्टृत्वं उत द्रष्टृत्वमिति विषयस्य नाद्य इत्याह ॥ कथं द्रष्टृत्वमेति ॥ तथास्ति पणनिम्बवृक्षयोश्च इति भावः । अन्येऽपि स्वाभाधिकमौपाधिकं वा । नायः । धर्मगीकारादित्याद्यं बहिरेव निरूप्य द्वितीयं निराचरे ॥ बुद्धयुपाधिकस्य वेति । (स्वार्थानि. पा) चक्रकाधयन्वाच्च ॥ साक्षित्वं स्वाग्रगत्याभावातःकरणमपेक्षते, तथाचिदां, सा च साक्षिणमिति चक्रकाधयाऽध्वंसः । अज्ञानाग्रगत्यामोः गि

मुक्त्वा नैव प्रति प्रतीतिप्रसंगेन यैत्रस्यैतावन्तं कालं दुःखं नावेदितमिति परामर्शयोगात् । नापि माह्वान्कर्तव्यकाराविद्यावृत्तिप्रतिकृतिं चैतन्यं साक्षी, सुषुप्तौ चाज्ञानाघाकाराविद्यावृत्तिर्नाप्तीति वाच्यम् । दुःखादेः स्वानंतरभाव्यविद्यावृत्तिप्रतिकृतिविविधत्वे ज्ञातैकसत्त्वायोगात् । अविद्याविशेषेण मात्स्यधीनमिद्विकृत्वेनान्योन्याश्रयात् । विस्तृतं चैतदसतः साधकत्वमंगे ।

॥ इति परमते ब्रह्मणो ज्ञानत्वानन्दत्वाद्वितीयत्वनित्यत्वसाक्षित्वमंगः ॥ ७ ॥

मिद्विसंभवाच्च चक्रकाशय इत्यादांकारणात् प्रातीति केत्यविद्याविशेषणम् । बुद्धेरन्यप्रति-
भाषत्त्वेऽपि प्रतिकर्मव्यवस्थामंगोक्तरीत्या तस्या बहिर्निस्सरणायोगात् साक्षिबोधत्वायोग इति-
ष्येयम् ॥ चक्रकाशयवेति ॥ पूर्वोक्तचक्रकाशयाच्चेत्यर्थः । सुषुप्तौ कृत्वभावाद्ज्ञानप्रतीतिर्न
व्यावित्यादांश्चाह ॥ सुषुप्तौ वेति ॥

॥ इति परमते ब्रह्मणो ज्ञानत्वानन्दत्वाद्वितीयत्वनित्यत्वसाक्षित्वमंगः ॥ ७ ॥

॥ अथ ब्रह्मण उपादानत्वभङ्गः ॥ ८ ॥

यथेदमुच्यते ब्रह्म जगत उपादानत्वे सति कर्तृत्वभिन्ननिमित्तोपादानं जगदिति । तत्र । यतः “विकारवत्कारणत्वमुपादानत्वमुच्यते ।

निर्विकारतया वेदसिद्धे ब्रह्मणि तत्कथम् ॥”

परिणामापरपर्यायविकारवत्त्वं मुपादानत्वम् । तत्र ब्रह्मणि “निर्विकारोऽक्षरः शुद्धः” इत्यादि-
श्रुतिविरुद्धम् । ननु विवरणे रज्ज्वाः सूत्रद्वयवन्मायाविशिष्टं ब्रह्म जगत्कारणमिति वा माया-
शक्तिमद्ब्रह्म कारणमिति वा जगदुपादानमायाभ्यतया ब्रह्म कारणमिति चेति मतत्रयमुक्तम् ।
तत्राद्ये रज्ज्वाः सूत्रे इव मायाब्रह्मणी उपादाने, निर्विकारश्रुतिस्तु केवलब्रह्मपरेति विवक्षितम् ।
द्वितीये मायोपरागाद्ब्रह्म विकारि, निर्विकारश्रुतिस्तु तदनुपरक्तभिप्रायेति विवक्षितम् । तृतीये
तंतुद्वारांशुः पटस्येव मायाद्वारा ब्रह्मोपादानम् । श्रुतिस्तु अक्षरविकारनिषेधिकेति विवक्षित-
मिति चेन्न । आद्ये मायावस्तंतुवच्च ब्रह्मापि विकारीति विशिष्य ब्रह्मणो निर्विकारत्वोक्त्ययोगात् ।

किंच परमार्थसज्ज्ञानानन्दस्वभावस्य ब्रह्मणोऽप्युपादानत्वे कार्यमपि तथा स्यात् ।
अविद्योपादानत्वेऽपि सितासितसूत्रकार्ये पटे सितत्ववज्रगति परमार्थसत्त्वादेरपि दुर्भारत्वात् ।
नमुपादानस्वभावस्योपादेये धीमात्रम् । अविद्यास्वभावस्याऽनिर्वाच्यत्वस्याऽपि प्रपञ्चे धीमात्र-
त्वापातात् । सन्मात्रोपादानकत्वं सत्त्वे तत्रं चेत् अनिर्वाच्यत्वमपि न स्यात् । तन्मात्रो-
पादानकत्वाभावात् । द्वितीये मायाव्यवहृत्परागभावाभावाभ्यां विकारभावाभावविषया चेत्
मृदादिमाचारभ्यम् । मायाविशिष्टं ब्रह्म विकारि निर्विकारश्रुतिस्तु विशेष्याभिप्रायेति विवक्षायां
तु विशिष्टस्य ब्रह्मत्वे निर्विकारश्रुतिविरोधः । अब्रह्मत्वे न नो हानिः । एतेन प्रकृतिविशिष्टं
ब्रह्मोपादानमिति निरग्नम् । विस्मृतं चैतदन्यत्र ।

॥ अथ ब्रह्मण उपादानत्वभङ्गः ॥ ८ ॥

नन्वविद्याया अप्युपादानत्वात् न कार्यस्य ज्ञानानंशप्राप्त्यन्तर्गतायाः पादोपपाद ॥ अविद्यो-
पादानत्वेऽपीति ॥ ननुवाचानस्वभावस्योपादेयगमत्वमिति न नियमः । किन्तु तत्र तत्स्वभाव
कालीतिस्मरणम्, उपादानस्वभावस्यैवमस्मिन् प्रपञ्चेऽप्यस्मीति लोकशेषे इत्याशङ्क्याह ॥ नर्हानि ।
अनिर्वाच्यत्वमपीति ॥ विनिगमनादिरहेणाविर्वाच्यमात्रोपपादकत्वाभावात् प्रपञ्चे अनिर्वाच्यत्वमपि
न व्यादिश्यात् ॥ एतेनेति ॥ ब्रह्मत्वाद्ब्रह्मविकल्पेनेत्यर्थः ॥ विस्मृतं चैतदिति ॥ ननु भेदं

किंच विशिष्टस्य मृदादिष्वभिमतसत्त्वाकरूपांतरापक्षिरूपपरिणामादिवर्तमतद्वानिः
 स्यात् । विशिष्टस्य परिणामः शुद्धस्य तु विवर्त इति चेत् तर्हि शुद्धेऽपि विवर्तार्थं आरोपित-
 विकारस्वाभाव्यकत्वाभिर्विकारध्रुतेस्तत्परत्वं न स्यात् । ध्रुतिविशेष्यस्यैव तात्त्विकविकाराभावपरा
 चेत् विशिष्टे विकारोक्तिरपुका स्यात् । तत्त्वतो निर्विकारे आरोपितविकाराविरोधात् ।
 कृतायोऽप्यपुकाः, अङ्गोस्तंतुं प्रतीच ब्रह्मणः अनादिमायां प्रति उपादानत्वाभावात् । अमा-
 धिष्ठानन्वमुपादानत्वमिति चेत् न । उपादाने मृदादौ अमाधिष्ठानत्वस्य अमाधिष्ठाने च
 न्यूनत्वादौ उपादानत्वस्य चाऽन्यवहारात् । पारिभाषिकोपादानत्वस्य चाऽनुपादानत्वे पर्यव-
 सानात् ।

एतेनाऽमत्वरूपांतरापक्षिविवर्तः, सत्वरूपांतरापक्षिस्तु परिणामः, रूपांतरापक्षिमात्रं
 उपादानत्वम् । तच्च ब्रह्मणो विवर्तरूपविशेषेणाप्युपपन्नम् । निर्विकारध्रुतिस्तु तात्त्विकविकार-
 मावाभिप्राया । ब्रह्म चाङ्गलं प्रपञ्चरूपेण विवर्त इति अज्ञानमपि परिणामितयोपादानांतर्गतम् ।
 रूप्यमपि शुक्तिविवर्तत्वाद्ज्ञानपरिणामत्वाच्चोभयोपादानकमिति निरस्तम् । त्वयापि मिथ्या-
 धृतस्य मिथ्याधृतबोधोपादानमन्वेषणीयम् । सत्त्वत्वे कार्यत्वाऽपि कारणत्वमावृत्या मत्त्व-
 प्रमंग इति वदता मत्त्वसामत्यरूपापत्तेरिति चेत् । मत्वारोपितधूमानुगतधूमत्वसामान्यस्यैव
 मत्त्वामत्यरूपांतरापक्ष्यनुगतोपादानत्वसामान्यस्याप्यभावात् । शुक्तिब्रह्मणोरेव रूप्याकाशा-
 पादानत्वमंशवे अविद्यान्वयम्यतिरंक्रपोनिमित्तत्वेनाप्युपपत्तेरविद्योपादानत्वकल्पनायोगात् ।
 नच परिणामित्वेनाविद्याकल्पनम् । असत्त्वस्य रूप्यादेः सत्वरूपापक्षिमत्परिणाम्यपेक्षाभावात् ।
 विकारित्वेनाविद्याकल्पनं तु तत्त्वतो निर्विकारे ब्रह्मणि अतात्त्विकविकारांगीकारात् परेणैव
 निरस्तम् । नच कायापेक्षितक्यमानसत्त्वाकोपादानत्वेनाविद्याकल्पनम् । अविद्यार्थापत्तिर्भगे
 निरस्तत्वात् ।

(वेरं) मृदादिष्वभिमतसत्त्वाकरूपांतरापक्षिरूपपरिणामादिवर्तमतद्वानिः
 कोपादानत्वस्य चेति ॥ बहुकध्रुतत्वमुक्तकालं तपक्षिमात्रमुक्तसत्त्वमिति तत्परि वेत्त्याह ॥
 मत्वारोपितेति । निरस्तत्वादिति ॥ विकारविज्ञानकपोक्षरात्वेन निवृत्तोक्षरावाकांक्षक्यपि
 कटारिचरानेवोक्षरात्मकत्वे कटारो कर्तव्यस्य कलकलस्यस्यकोक्षरात्वात्वेनोक्तत्वेनासमानसत्त्वाको
 कटारो विकारमुक्तसत्त्वस्य न कटारिचरस्य निरस्तत्वमित्यर्थः । ननु कटारिचरस्य प्रत्यक्षतत्त्वमतीत्य-

किंच रूप्येऽपि रूप्यमिदमितिप्रतीतेः अविद्याविकारभूतं रूप्यं इदंरूप्यतादात्म्यं वाऽस्तु । इदमो रूप्यरूपापचिरूपो विकारस्तु कथम् । नहीदं रूप्यरूपमापन्नमिति धीरस्ति । नचारोपितमप्यारोपं विना युक्तम् ।

एतेन रूपांतरापत्तिप्रतीतिविषयबुपादानत्वम् , प्रतीतेः प्रमात्वाप्रमात्वाभ्यां परिणाम-विबर्ताविति निरस्तम् । शुक्तिर्वा ब्रह्म वा रूप्यत्वं वा आकाशत्वं वा आपन्नमित्यप्रतीतेः । सच्च त्यबाभबदित्यादिभुतेषात्माभयप्रसंगेन स्वजन्यरूपांतरापत्तिधीविषयत्वप्रत्यायकत्वा-योगात् ।

एतेन रूपांतरामेदधीविषयत्वं वा कार्यामेदधीविषयत्वं बोपादानत्वम् । प्रतीतेः प्रमात्वाप्रमात्वाभ्यां परिणामविबर्ताविति निरस्तम् । आद्ये तत्त्वंपदार्थयोः क्षीरनीरयोः खंड-गोत्वयोर्बोपादानोपादेयत्वापातात् । द्वितीये सट्टो संनिहिते निमित्तेऽपि कार्यामेदभ्रम-संभवेनातिव्याप्तेः । तस्मादकारणस्यातीतादेरत्यंतासतश्च भ्रमाधिष्ठानत्वदर्शनात् भ्रमाधिष्ठाने च शुक्त्यादौ कारणत्वोपादानत्वयोरव्यवहारात् न परपक्षे भ्रमाधिष्ठानस्य ब्रह्मण उपादानत्व-कारणत्वे । ननु मायोपादानमीश्वरो निमित्तम् । शुद्धं ब्रह्माधिष्ठानमितिषेध । अभिन्ननिमित्तो-पादानत्वाभावेन त्वन्मते तदर्थस्य प्रकृत्यधिकरणादेरनुपपत्तेः ।

॥ इति ब्रह्मण उपादानत्वभंगः ॥ ८ ॥

भाषेऽपि भुक्तिः संभवतीत्याशंक्याह ॥ सचेति ॥ उदाहृतभुक्तेन रूपांतरापत्तिप्रतीतिविषयत्व-रूपोपादानत्वप्रत्यायकत्वम् , तज्जन्यप्रतीतेः स्वविषयत्वप्रसंगादित्यर्थः । वस्तुनस्तु मेयं भुक्तिर्ब्रह्मणो विषयविरूपांतरापत्तिप्रतिपादनपरा किंतु ब्रह्मण एव तत्तदंतर्प्यामिरूपप्रतिपादनपरा । स्वभादि-गुणाधिर्माद्यप्रतिपादनपरा चेति न ततो रूपांतरापन्नत्वप्रतीतिरर्पति ज्ञेयम् ॥ तदर्थम्येति ॥ अभिन्ननिमित्तोपादानत्वसाधनार्थं प्रकृत्येत्यर्थः ।

॥ इति ब्रह्मण उपादानत्वभंगः ॥ ८ ॥

॥ अथ परमते ब्रह्मणो निमित्तत्वभङ्गः ॥ ९ ॥

किंचेदं कर्तृत्वं किं परिभाषया भुक्त्वादिवदधिष्ठानत्वमात्रम्, आंतवदप्यासद्रष्टृत्वं वा, मायाविवक्षानोदकत्वं वा, कुल्लादादिवदुपादानादिमोचरप्रयत्नादिवत्त्वं वा । नायः । तन्मते-
ऽधिष्ठानत्वासिक्तोपादानत्वाभावेन कर्तृत्वोपादानत्वयोः सामानाधिकरन्ध्र्योक्त्ययोगात् ।
“उदैक्षतु नामरूपे व्याकरोतु” इत्यादिभुत्वनुपपत्तेः । नहि चेतनोऽचेतनो वा स्वस्मिन्नारो-
पितं संकल्प्य करोति । अत एव न द्वितीयः । आंतस्य प्रेक्षापूर्वकारोपितकर्तृत्वाभावात् ।
ब्रह्मणोऽभ्रान्तत्वेनाकर्तृत्वस्य जीवस्य आंतत्वेन जगत्कर्तृत्वस्य चापातात् । नचेष्टापत्तिः ।
भुत्वादिविरोधात् । जगत ईश्वरं मुक्त्वा संसारिण उत्पत्त्यादि संभवयितुमपि न शक्य-
मित्यादित्वाद्भाष्यविरोधाच्च । ननु शुद्धसाभ्रान्तत्वेऽपि मायाश्रवणतः कर्तेष्वरो आंत इति
वेद्य । ईश्वरस्य आंतत्वे जीववत्संमारायापातेन बहुभुत्वादिविरोधात् । किंच पञ्चदशेऽपि
वैषम्यनेर्भुत्वे न मापेक्षत्वादित्यादिद्वयेषु कर्ममापेक्षत्वेन वैषम्यादिपरिहारो न युक्तः स्यात् ।
अधिष्ठान(त्वादिना)त्वेन तदप्रसक्तेः । न तृतीयः । व्यामोहनीयजीवाददर्शने व्यामोहकत्वा-
योगात् । दर्शने च आंतत्वापत्तेः । व्यामोहकत्वस्यापि आरोपितत्वेनान्योन्याभ्यासः ।
नामरूपे व्याकरवाणीत्यादिभुत्वनुपपत्तेः । नहि मायावी गज्यादिकं करवाणीति संकल्प्य
करोति, किंतु दर्शयानीति संकल्प्य दर्शयति । किंच पञ्चदशेऽपि जन्मादिद्वयेऽर्बलभ्रसार्व-
हादिस्फोरमार्षं शास्त्रयोनिसूत्रमिति यत्परमत्वं तद्वङ्गः स्यात् । अभ्याधिष्ठानत्वादिना सार्वज्ञा-
ताभात् । न चतुर्थः । कल्पितत्वे तस्यायोगात् । नहि षट्पादिकं कुलालेनेव कल्पितं रूप्यादि-
भ्रान्तेन बान्धनेन वा कियते । विस्तृतं चैतन्यपुरस्तात् ।

तस्मात् “अधिष्ठाने तथा भ्रान्ते भ्रमके च न कर्तृता ।

लौकिकी कृतिमया तु न दृष्टारोपितं प्रति ॥”

॥ इति परमते ब्रह्मणो निमित्तत्वभङ्गः ॥ ९ ॥

॥ अथ परमते ब्रह्मणो निमित्तत्वभङ्गः ॥ ९ ॥

॥ सामानाधिकरन्ध्र्योक्त्ययोगादिनि ॥ तस्य मेवकटिलभाषिति शब्दः ॥ भुतिविरोधा-
दिनि ॥ “आत्मव्यतीताः सुखदुःखहेतोः” इत्यादिभुत्तेविरोधादित्यर्थः ॥ अधिष्ठानत्वादिनेनि ॥
प्रेक्षापूर्वककर्तृत्वे च वैषम्यादिवत्त्वविरतिशब्दः ॥ भ्रान्तत्वादिति ॥ स्वव्यतिरिक्तवस्तुसंस्तराभावेन
तद्वर्तने भ्रान्तत्वविरतिशब्दः ॥ व्यामोहकत्वस्यापीति ॥ तस्यापि व्यामोहकत्वमितीतरास्तोक्त-
त्वेनान्योन्याभ्यासविरतिः । संकल्पमिति ॥ अधिष्ठानेनि ॥

॥ इति परमते ब्रह्मणो निमित्तत्वभङ्गः ॥ ९ ॥

॥ अथ ब्रह्मण उपादानत्वे प्रमाणभङ्गः ॥ १० ॥

किंचोपादानत्वे न तावत् “आत्मन आकाशः संभूतः” “यतो वा” इत्यादिपंचमी-
श्रुतिर्मानम्, तस्या अनेकार्थत्वात् । उपादानार्थत्वेऽपि “भुवमपायेऽपादानम्” इत्यनेनापा-
दानसंज्ञासंभवाच्च । “जनिकर्तुः” इत्यनेनापादानसंज्ञायामपि वृत्तौ “पुत्रात्प्रमोदो जायते”
इत्यस्याप्युदाहृतत्वात् । न्यासेऽपि प्रकृतिपदं हेतुमात्रपरमित्याश्रित्य असति प्रकृतिग्रहणे
उपादानस्यैव स्यात्, प्रत्यासत्तेः, नेतरस्य, प्रकृतिग्रहणात् सर्वस्य कारणस्य भवतीति प्रकृतिपदं
पुत्रात्प्रमोदो जायत इत्यादावनुपादानेऽप्युपादानसंज्ञार्थमित्युक्तत्वात् । “शृंगाच्छरो जायते
गोलोमाबिलोमम्यो दूर्वा जायते” इत्यादावपि शरांकुरं प्रत्युपादानभूतो यः शृंगैकदेशः
तत्संसृष्टं शृंगैकदेशांतरं शरांकुरनिमित्तमस्ति । मापांकुरोपादानभूतो यस्तुषांतरवस्थितो माप-
भागस्तत्संसृष्टो मापांकुरनिमित्तभूतस्तुषभाग इवापरिणतशृंगभागस्यानुभवात् तदेव शृंगादिति-
पंचम्यन्तेनोच्यते । अत एव महाभाष्ये “अयमपि योगः श्रक्योऽवक्तुम् । गोलोमाबिलोमम्यो
दूर्वा जायते । अपक्रामंति तास्तेस्य” इत्यादिना लोमादीनां दूर्वादीन्प्रत्यक्षचित्वात् “भुवमपाये-
ऽपादानम्” इत्यनेनैवाऽपादानसंज्ञासिद्धेरिदं सूत्रं प्रत्याख्यातम् । कैयटेऽपि यथा बिलादी-
र्घमोगो मोगी निष्कामन्नप्यविच्छेदात्तत्रोपलभ्यते तथा दूर्वा अपीत्यादिनाऽवचित्त्वमेवोप-
पादितम् ।

तदुक्तम्, “शृंगाच्छरोऽबिलोमम्यो दूर्वा गोमपतल्लवा ।

हृदिकेत्वेवमायेवपादानन्वमिष्यते ॥” इति ।

॥ अथ ब्रह्मण उपादानत्वे प्रमाणभंगः ॥ १० ॥

॥ अनेकार्थत्वादिति ॥ उपादानत्वक्षेत्रुत्वस्यापि पंचम्यर्थत्वात् । नवानुशासनाभावात् ।
“तद्विशिष्टं संज्ञाप्रमाणत्वात् कृष्णं कस्माच्च भवति भुव्यादित्यादिपाणिनिभाष्यकारादि-
प्रयोगप्रमाणकलेन हेतुत्वस्यापि पंचम्यर्थत्वावगमादिति ॥ वृत्ताविति ॥ तथाच प्रकृतिपदं
हेतुमात्रपरं न नृपादानपरमिति न तत्रैवमिदमिति भावः । ननु “शृंगच्छरो जायत” इत्यादी
पंचम्या उपादानत्वं प्रतीयत इत्याशङ्क्या शृंगादित्यादिना । अत एवेति ॥ उपादानत्वेन
पंचम्यर्थत्वाभावात्तत्त्वर्थः । अवक्तुमितिच्छेदः । ननु यद्य “सर्वं व्याप्यमवत्” इति वाक्येन

अत्र एवाकाशाद्वायुरित्याद्युपादानपञ्चमीसाहचर्यम् आत्मन इत्यप्युपादानपञ्चमीति निरस्तम् ।
 आकाशादित्यादावपि निमिषांशस्यैव पञ्चमीनिर्देशात् । अन्यथा संभूतइत्युक्तम् । नहि
 श्रुते रूपं संभूतमित्युच्यते । नापि “सोऽकामयत बहु स्यां प्रजावेधेति स तपोऽतप्यत स
 तपस्तप्या इदं सर्वमसृजत यदिदं किंच तत्सृष्ट्य तदेवानु प्राविशत् तदनु प्राविश्य सद्य
 त्यामवत्” इतिश्रुतितत्र मानम् । सदादिप्रवचनस्य जगत्सृष्टितदनुप्रवेशानन्तरभावित्वेन
 जगत्सृष्टित्वानुपपत्त्या परमेस्वरस्य सत्त्वादिगुणाभिव्यक्तिपरत्वात् । अन्यथाऽभवदित्युक्तम् ।
 नहि श्रुती रूपमभवदित्युच्यते । मूर्तामूर्तात्मकप्रपञ्चस्य सदसत्यदाम्यामेवोक्तत्वेन “निरुक्तं
 चानिरुक्तं च निलयनं चानिलयनं च” इत्यादिवाक्यश्लेषनिरुक्तादिपदवैयर्थ्यं च ।
 “सोऽकामयत बहु स्याम्” इत्यादि तु परमेस्वरस्य “अजायमानो बहुधा विजायते यदेक-
 मव्यक्तमनंतरूपम्” इत्यश्रुतिसिद्धतत्त्वदनन्तपदार्थप्रेरकानन्तरूपैर्बहुभावसंकल्पमाह । न च
 स्वस्याऽनन्तरूपैर्बहुभावं संकल्प्य “इदं सर्वमसृजत” इतिप्रपञ्चसर्जनानुपपत्तिः । नियामकरूपै-
 र्बहुभावस्य नियमभावेष्टत्वात् नियम्यं सर्वं सृष्ट्वा नियामकरूपैः प्रवेशोक्त्युपपत्तेः ।

उक्तं हि—“बहु स्वामिति संकल्प्य तेजः प्रभृतिसर्जनम् ।

गुरुः स्वामिति संकल्प्य श्रिण्यसंपादनादिबत् ॥” इति ।

अन्यथा स्वामिति मन्वोक्तिरयुक्ता । स्वामितिसंकल्पतस्य सत्यदादिप्रवचनस्य “सद्य त्या-
 मवत्” इत्यनेनैवोक्तत्वेनेदं सर्वमसृजतेत्यादिवैयर्थ्यं च । सृष्टेः पूर्वमतःकरणाभावेन
 तद्विश्रिताप्रवर्त्ताभावादुत्पत्त्यनुपपत्तिश्च । एतेन “तदेष्टत बहु स्यां प्रजावेधे” इत्येतदपि
 व्याख्यातम् । किंच तथेजोऽसृजनेति यथेजःप्रभृतिसृज्यं तत्तदात्मना हि त्वया बहुभावं वाच्यः ।
 तेजःप्रभृति च चेत्तनं “तथेज येष्टत तदयोऽसृजत ता जाप येष्टत ता अजमसृजंत निष्ठो देवता”
 इति ईक्षित्वश्रुत्यदेवतात्वादीनां प्रवणात् । नच चेत्तनं प्रति उपादानता तवापीष्टा । एतेनैव
 “अमत्रा इदमत्र जामीषता वै मदजायत तदान्मानं स्वयमकुरुत” इत्येतदपि व्याख्यातम् ।
 “तदान्मानं सृजाम्यहम्, संभवाभि युगे युगे” इत्यादिबदुपपत्तेः । नञ्प्राप्त्यानयाकाशाद्यात्मना-

अर्थः प्रपञ्चप्रवेगेन बहुवचनं न ज्ञात्वा, तर्हि बहु स्वामिति बहुभावंसंकल्प्यो न स्वादित्यादिकथा
 ॥ सोऽकामयतेति ॥ अन्यथेति ॥ बहु स्वामितिसंकल्पस्य प्रपञ्चप्रवेगेन बहुभावरूपे प्रपञ्चस्या-
 भवेन स्वामितिसंज्ञोक्तिरयुक्ता स्वादित्यर्थः ॥ सन्वोक्तिरिति ॥ मूलकाकसंज्ञाकथनस्य

ऽकुस्तेति श्रूयते, अन्यथा अकुस्तेति सत्त्वोक्तिरपुक्ता । किंच परमते “ततो वै सदज्ञायत” इति-पूर्ववाक्येनैव तच्छब्दनिर्दिष्टाद्ब्रह्मणः प्रपञ्चोत्पत्तेः सिद्धत्वात् “तदात्मानम्” इति व्यर्थम् ।

नापि “सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि आकाशादेव सञ्चत्यर्धंते आकाशं प्रत्यस्तं यंति” इति ब्रह्मण्येव सृष्टिलयोक्तिस्तत्र मानम्, निमित्ते कार्यस्य लयाभावादिति पुक्तम् । निमित्तेऽप्यूर्णनाभौ तंतोर्लयदर्शनात् । ब्रह्मणोऽप्यूर्णनाभिवदेव संहर्तृत्वस्य “यथोर्णनाभिः” इत्यादिभ्रुतिसिद्धत्वात् । नचोर्णनाभिरपि तंतुकोशादीन्प्रत्युपादानम् । ऊर्णनाभिनाशेऽपि तंतुपलंभात् । नच दधि कुंडलं वा क्षीरं स्वर्णं वा प्रत्यस्तं यातीत्युच्यते । नापि “यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च, यथा सतः पुरुषात्केशलोमानि, ससर्जं मातापितृवत्” इत्यादिदृष्टान्तकथनादुपादानता । ऊर्णनाभिदेहधातुविशेषस्यैव तंतुपादानत्वात्, केशादीन् जडोपादानकान्प्रति चेतनस्य निमित्तमात्रत्वात् । पितृदेहधातोः पुत्रदेहं प्रत्युपादानत्वेऽपि पितृचेतनस्य निमित्तमात्रत्वात् । नाप्येकमेवाद्वितीयमिति वस्त्वंतरनिर्घेदादात्मन एवोपादानत्वम् । त्वन्मतेऽप्यविद्यादेः सत्त्वात् । “यद्भूतयोनिम्” इति योनिशब्दस्तु “योनिष्ट इह सदने” इत्यादिप्रयोगाद्युपादानत्वे निषत् इति परैरप्यंगीकृतम् ।

नाप्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानानुपपत्तिरुपादानत्वे मानम्, सादृश्यप्राधान्याभ्यामेव तदुपपत्तेरुक्तत्वात् । नापि “सर्वं खल्विदं ब्रह्म” इत्यादिमायानाधिकरण्यानुपपत्तिस्तत्र मानम् ।

चातुर्माषेव वा कालसंबधित्वरूपसत्तायाः प्रतीतत्वाविति ॥ नापीति ॥ पुक्तमित्यनेन संबध्यते । ॥ यथोर्णनाभिरिति ॥

“यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च यथा पृथिव्यामोषधयः संभवन्ति ।

यथा सतः पुरुषात्केशलोमानि तथाभरात्स्वभावनीह विभज्य ॥”

इति ह्रुतिसिद्धत्वावित्यर्थः । यद्यप्यत्र संहर्तृत्वं ब्रह्मणो न प्रतीयते, तथापि ऊर्णनाभिरुपादानमुत्सारेण तदप्यत्र भ्रुत्यभिप्रेतमित्यत्र तात्पर्यम् ॥ नापीति ॥ यद्यप्ययं दृष्टान्तः प्रागेव विघटितः । तथापि पुक्त्यन्तरप्रदर्शनाय पुनरुपादानमिति ध्येयम् । ननु यदि ब्रह्मोपादानं न व्याख्यायंति तर्हि “यद्भूतयोनिं वरिषक्षन्ति धीराः” इत्यादी योनिशब्दप्रयोगः इत्याशङ्क्याह ॥ भूतयोनिमिति ॥ योनिशब्दप्रयोगस्य “योमिष्ट इह सदने” अकारित्वा नृभिः पुरुषेभ्यः प्रयति ॥ इत्याद्याविष्यन्त्यानपराब्धेनाप्युपपत्तिः । अर्गाहं च तथा “योमिष्ट हि गीयते” इति सूत्रभाष्ये योमिष्ट इत्यादी योनिशब्दस्य स्थानपरः वमिति न तद्वत्तेनोपादानत्वसिद्धिरिति भावः ॥ उक्तत्वादिनि ॥ वाचान्मनभ्रुत्यर्थक्यनाशस्य इति शेषः ॥ सामाना-

सर्वं ममाग्रेषि ततोऽसि सर्वः” इतिस्मृत्यैवान्यथा व्याख्यातत्वात् । प्रकृत्यधिकरणं तु भाष्य
एवाऽन्यथा व्याख्यातम् । एतेन ब्रह्मण एव परिणाम इति भास्करादिमतमप्यास्तम् ।

नापि महाभूतानि सद्रस्तुप्रकृतिकानि तत्त्वभावानुरक्तत्वे सति विविधविकारत्वात् ।
मृदनुप्यूनघटादिवदिति विवरणोक्तमनुमानं मानम् । विवर्तमते उपादानता न युक्तेत्युक्तत्वात् ।
सत्त्वधानप्रकृतिकन्वस्य मन्यतेऽपि सत्त्वाच्च । खंडो गौमुंडो गौरिति गोखभावावुरक्ते खंडादौ
व्यभिचाराच्च । मधुनुपादानकत्वेऽपि सद्ब्रह्मेतिवत्सती पृथिवीत्यादिप्रतीतेरुपपत्त्याऽप्रयोज-
कत्वाच्च । अत्रेदानीं सन् घट इतिवत् अत्रेदानीमसन् घट इत्यपि प्रतीत्या घटादेः, असन्नृशृंगं
अमन्त्रपुष्पमित्यादिप्रतीत्या नृशृंगादीनामप्यमदुपादानकत्वापाताच्च । ब्रह्म न द्रव्योपादानं
चेतनत्वाच्चेन्न सन् । जगन्मानंदप्रकृतिकम् तत्त्वभावावनुरक्तत्वात् यद्यत्त्वभावावनुरक्तं न तत्तत्-
प्रकृतिकम् । यथा घटत्वभावावनुरक्तः पटो न घटोपादानक इत्यादिना सत्प्रतिपक्षत्वाच्च । यच्च
जगदभिन्ननिमित्तोपादानकं प्रेक्षापूर्वजनितकार्यत्वात् सुखदुःखादिवदिति विवरणोक्तमनुमानम् ।
तच्च, विवर्तमते उपादानत्वानुपपत्तेरुक्तत्वात् । कार्यत्वादित्येतावत् एव हेतुत्वसंभवाच्च । त्वन्मते
दुःखादीनामनःकरणोपादानकत्वेन साध्यवैकल्याच्च । जगदुपादानं न कर्तुं द्रव्योपादा-
नत्वान्मृद्वत् । जगत्कर्ता वा न द्रव्योपादानं कर्तृत्वात्कुलालवदित्यादिना सत्प्रतिपक्षत्वाच्च ।
एतेन विमनमभिन्ननिमित्तोपादानकं कार्यत्वात् सर्वकार्यनिमित्तकालघटसंयोगवदिति निरस्तम् ।
तस्माद्ब्रह्म जगत्कर्तृत्वादिनैव धृत्वादिवेषं न तुपादानत्वेनेति ।

॥ इति ब्रह्मण उपादानत्वे प्रमाणभंगः ॥ १० ॥

चिकित्थानुपपत्तिरिति ॥ कार्यकारणयोः साधनाधिकरणप्रयोगस्य उक्तानोपादेयतां विनानुप-
पत्तेरिति शब्दः । ननु यदि ब्रह्म जगदुत्पत्तानं न स्यात्तर्हि प्रकृत्यधिकरणविरुद्ध इत्याशङ्क्याह
॥ प्रकृत्यधिकरणं विवर्तितम् । अन्यथाप्याख्यातमिति ॥ प्रकृतिराग्रेषोक्तमित्युक्तीतिगहाण्डसमन्वय-
फलतया ब्रह्मत्वान्नित्यसर्वः ॥ महाभूतानीति ॥ सत्प्रकृतिकमित्यस्य किं सत्प्रकृतेन ब्रह्मोच्यते
इत्याशङ्कितमिति सिद्धयन्त्यस्य जगह ॥ विवर्त इति ॥ द्वितीय जगह ॥ मन्त्रधानेति ॥ वैश्वान-
रोऽपि गुणधुक्त्वात्तस्य दृष्टान्ते सत्त्ववैकल्यादिरिहाराणाह ॥ द्रव्येति ॥ दृष्टान्ते सत्त्वस्य वहा-
नाय सर्वकार्यमित्येति कालमित्येकम् ।

॥ इति ब्रह्मण उपादानत्वे प्रमाणभंगः ॥ १० ॥

॥ अथ स्वप्रकाशत्वलक्षणभङ्गः ॥ ११ ॥

यथेदमुच्यते-ब्रह्म न चेद्यं स्वप्रकाशत्वात्, तच्च यद्यपि न इत्थव्याप्यत्वम्, दृश्यत्वभंगे उक्तरीत्याऽसंभवात्, नापि कलाव्याप्यत्वम् । अतीतादौ नित्यातीन्द्रिये चातिव्याप्तेः । नाप्येद्यत्वे सत्यपरोक्षव्यवहारविषयत्वम् । सुषुप्तिप्रलयादौ व्यवहाराभावेनाप्याप्तेः । नाप्येद्यत्वे सत्यपरोक्षव्यवहारविषयतायोग्यत्वम्, मोक्षे योग्यतारूपधर्मस्याप्यभावात् । तथाप्येद्यत्वे सत्यपरोक्षव्यवहारविषयत्वयोग्यतात्यंताभावानधिकरणत्वं तत् । प्रमाणं चात्र अनुभूतिः स्वप्रकाशा अनुभूतित्वादिति व्यतिरेकि । नचाप्रसिद्धविशेषणता । ऐद्यत्वं किञ्चिद्विद्युतात्यंताभावप्रतियोगि धर्मत्वाच्छौक्यवदिति सामान्यतस्तत्सिद्धेः । आत्मा चानुभूतिरूप इति । तच्च, त्वन्मते आत्मनि सत्त्वाद्यनधिकरणत्वरूपानिर्वाच्यत्वस्यैव मोक्षे योग्यतात्यंताभावानधिकरणत्वरूपस्य वाऽनधिकरणत्वोपलक्षितत्वरूपस्य वा धर्मस्याप्यभावात् । किञ्च, त्वन्मते ब्रह्मणि योग्यतापि मिथ्या, मिथ्यात्वं च स्वसमानाधिकरणात्यंताभावप्रतियोगित्वं तथाच तदत्यंताभावानधिकरणत्वमसंभवि । नच व्यावहारिको योग्यतात्यंताभावो ब्रह्मणि नेति वाच्यम् । अत्यंताभावस्य ब्रह्मान्यत्वेन व्यावहारिकत्वात् । किञ्चेदम्येद्यत्वं न तावद्वृत्त्यव्याप्यत्वम्, असंभवात् । नापि कलाव्याप्यत्वम्, दृश्यत्वभंगे उक्तरीत्या प्रातिभासिके

॥ अथ स्वप्रकाशत्वलक्षणभंगः ॥ ११ ॥

॥ अमंभवादिति ॥ ब्रह्म विचारयत्वोर्गुणशिव्ययोर्मनं यौक्तं च स्यात्, ब्रह्मज्ञानाय अचणादिविषेद्य ऐद्यत्वं स्यादित्यादिदृश्यत्वभंगोक्तन्यायेनास्वभवाविरत्यर्थः ॥ अथेद्यत्वे मर्त्यानि ॥ कलाव्याप्यत्वे समीत्यर्थः । घटादौ नित्यातीन्द्रिये चातिव्यापिवाग्गणाय विशिष्टोपादानम् । ॥ अप्रसिद्धेति ॥ अथेद्यत्वाप्रसिद्ध्या तद्विशिष्टस्याप्यव्याप्यमिच्छावदिति भावः । यद्यप्येद्यत्वस्य वृत्त्यव्याप्यत्वरूपत्वे नोच्यैद्यत्वम्, कलाव्याप्यत्वरूपत्वे तु नाप्रसिद्धिः । नित्यातीन्द्रियादौ तन्मसिद्धेः । तथापि चेन्नन्वाच्यमिच्छाविषयत्वाभावकूपमथेद्यत्वमात्रायाप्रसिद्धिः (अत्र) विशेषणः बोधिः । त्रियमिति ज्येयम् । हेतोः पक्षधर्मतामुपाश्रयति ॥ आत्मा चेति ॥ ननु लक्षणप्रविष्टात्यंताभावो व्यावहारिको विचक्षितः । मिथ्यात्वघटकात्यंताभावस्तु पारमार्थिकः इति नास्वभवा इत्याशयः । विचारकोति ॥ नचेति । अत्यंताभावम्येति ॥ मिथ्यात्वघटकात्यंताभावस्येत्यर्थः ॥ व्यावहारिकत्वादिति ॥ व्यावहारिकत्वावस्थंभावमित्यर्थः । ननु ज्ञानविकल्पव्यवस्थमित्याद्यामुपगमे नोक्तोप इत्यनो दोषोऽन्वयात् ॥ किञ्चेति । दृश्यत्वभंगे उक्तरीत्यापि ॥ शुक्तिव्याप्यत्वे विद्या-

रूप्यादौ व्यावहारिके अविधातः करणतद्वर्गमुखादौ षटादौ च तद्व्यवसायविध्यान्ते, तत्रोक्त-
रीत्यैव ब्रह्मणोऽपि चरमवृत्तिप्रतिबिंबितचिद्रूपकलम्याप्यत्वेनासंभवाच्च । एतेन कलम्याप्यत्वं
वृत्तिप्रतिबिंबितचिद्रूपत्वाविशेषयोगिष्यम्, अतिशयश्च नावरणभंगः, नापि व्यवहारः, किंतु
मध्यावरणचित्संबंधः, स च षटादावस्ति न त्वात्मनि । यद्वा कलम्याप्यत्वं वृत्त्या तत्प्रतिफलित-
विना वाऽभिव्यक्ताधिष्ठानचिद्विषयत्वम्, तच्च तदभिव्यक्तचिद्रूपव्यवहारयोगित्वं तच्च षटादावस्ति न
त्वात्मनीति निरस्तम् ।

षटादौ वृत्तिविषयत्वमेव ननु तत्प्रतिफलितचिद्विषयत्वं न वा तदभिव्यक्ताधिष्ठान-
चिद्विषयत्वमित्युक्तत्वात् । एतेनैव चिद्रूपज्ञानाविषयत्वमवेद्यत्वं रूप्यादिरपि साक्षिविषय एव ।
तद्व्यवहारं विज्ञेयं तु नित्यार्तीद्विषेयनतिव्याप्त्यर्थमिति निरस्तम् । षटादावतिव्याप्तेः । चित्सु-
खेन तत्त्वभावसापि स्फुरत्यस्य तद्विषयत्वमित्युक्तत्वेन असंभवाच्च । ननु तर्हि चिदकर्मत्व-
मवेद्यता चित्सुखेनैव चित्तमिद्विषयत्वमुपेत्य तदकर्मत्वोक्तेरिति चेत्, कर्मत्वं किं कारक-
विज्ञेयत्वम्, तदभिव्यक्तिव्यवहारं वा परसमवेतक्रियाफलशालित्वं वा । नाद्यः, अनवच्छिन्नं
नित्यं चैतन्यं प्रति षटादेरप्यकारकत्वात् । साकारवृत्तिप्रतिबिंबितं तु प्रातः षटतत्त्वादेरिवा-
वरोक्षचरमवृत्तिव्याप्यस्य ब्रह्मणोऽपि कारकत्वावश्यंभावात् । न द्वितीयः, ब्रह्मण्यप्युक्त-
(रीत्याप्र)न्यायेन प्रतिकृतिप्रचित्कलभूतावरणभंगरूपस्य तदभिव्यक्तचिद्रूपव्यवहाररूपस्य

देश केवलस्य सतिमात्रतया षटादेरप्यव्यवहारसिरेकाभ्यां वृत्तिमात्रमात्रतया च वृत्तिप्रतिफलित-
वैतन्यविषयकवृत्तकलम्याप्यत्वाभावेनातिव्याप्तेरित्यर्थः । यथा च प्रातिपदिकव्यापरोक्षव्यवहार-
बोध्यत्वं तपोवृत्तिमग्नयस्तत् । नन्वसिरेकाः किमवरणभंगः व्यावहारिको वा ([व्यवहारो वा यः])
नोपपद्यते । अत्रापि सत्त्वेनासंभवापत्तेरित्याशङ्क्याह ॥ अतिशयश्चेति । नत्वात्मनीति ॥
चिद्रूपस्यात्मः स्वेनैव संबंधाद्येवमिति शङ्क्य (त्यर्थः) । ननु वृत्तिप्रतिबिंबितचितः केवलवैतन्य-
विज्ञानेन न तत्संबन्धतुल्यवृत्तिवृत्तिसंबन्धकत्वमित्यवचेत्याह ॥ यद्वेति । नत्वात्मनीति ॥
अत्रानो विरक्तिरूपमिति शङ्क्य ॥ षटादाविति ॥ तथाच षटादावतिव्याप्तिरिति शङ्क्य
॥ तद्विषयत्वमिति ॥ तदभिव्यक्त्याप्य([व्यवहार]व्यवहार)योगिष्यकत्वमित्यर्थः । वैतन्यं प्रति कारक-
विरोधमिति वाचेऽपि विज्ञानविज्ञानवैतन्यं प्रति इतः साकारवृत्तिप्रतिबिंबितं प्रति । नाद्यः ।
षटादावतिव्याप्तेः । न द्वितीयः अत्रापि न्यायेन ॥ अनवच्छिन्नमित्यादिना ॥ एतेनोऽपि

वातिष्ठयस्य सत्त्वात् । तदन्यस्य च घटादावप्यभावात् । न तृतीयः, शुद्धचित्तोऽसमवेतत्वा-
दक्रियात्वाच्च तत्कलशालिनोऽपि जडस्याकर्मत्वापातात् । प्रतिबिम्बिते चित्ति तु समवेतत्वादेः
सत्त्वेऽपि ब्रह्मणोऽपि चरमवृत्तिप्रतिकलितचित्कलभूतावरणभंगादिशालित्वाच्च ।

एतेन शून्यविषयत्वमवेद्यत्वं वृत्तिस्तु न शक्तिरिति निरस्तम् । घटादौ वृष्यन्यशून्य-
भावस्योक्तत्वात् । तस्मादवेद्यत्वं दुर्बचम् ।

कश्चायमपरोक्षव्यवहारः अपरोक्षज्ञानजन्यो वा अपरोक्षवस्तुविषयो वा अपरोक्षो-
ऽयमित्याकारो वा । नाद्यः, धर्माधर्मादावप्यपरोक्षेण योगज्ञानेनानुभूयसायेन व्याप्तिज्ञानेन
च जन्यव्यवहारस्य सत्त्वेनातिव्याप्तेः । अपरोक्षज्ञानशब्देनानागतगोचरसाक्षात्कारजनक-
प्रत्यासत्त्यजन्यसाक्षात्कारविषयायां चात्मस्वरूपज्ञानस्य नित्यत्वेनासंभवात् । विषयगता-
परोक्षव्यवहारहेतुसाक्षात्कारविषयायां तु साक्षिवेषे रूप्यादौ चाविद्यादौ चातिव्याप्तेः ।
द्वितीये वस्तुन आपरोक्ष्यं अपरोक्षज्ञानविषयत्वं वेदात्मापि घटादिबुद्ध्यः स्यात् । तस्यैव
लक्षणत्वोपपत्त्या कुनृष्टिर्बैषम्यं च । अपरोक्षव्यवहारविषयत्वं चेत् वस्तुव्यवहारयोरा-
परोक्ष्येऽन्योन्यसापेक्षत्वादन्योन्याभयः । न तृतीयः निराकारशुद्धब्रह्मविषयस्याऽऽलम्बा-
निष्ठवेदांतजन्यस्य च व्यवहारसापरोक्ष इत्याकारत्वायोगात् । अभावेऽतिव्याप्तेः । अस्ति हि
गज इव गजभावेऽप्यपरोक्ष इति लोकव्यवहारः । स चावेद्यः । त्वयैव नाभावस्य प्रत्यक्षत्वं

क्रियादानेन शुद्धचैतन्यं विवक्षितं वृत्तिप्रतिबिम्बितं वेति विवक्ष्यमाणं(निराह)निगद्यतेति ॥ शुद्ध-
चित्त इति । अक्रियात्वादिति ॥ क्रियात्वकपधर्मानधिकरणतया क्रियाकल्पान्संभवादित्यर्थः ।
द्वितीये निराह ॥ प्रतिबिम्बचिनि(त)स्त्विति ॥ अपरोक्षज्ञानपक्षेन लौकिकालौकिकत्वापारणम-
परोक्षज्ञानमात्रं विवक्षितं उत लौकिकप्रत्यासत्तिजन्यं आहोस्त्वितिप्रयापरोक्षव्यवहारप्रयोजकमिति
विवक्ष्यमाणं दोषमाह ॥ धर्माधर्मादाविति । व्याप्तिज्ञानेन वेति ॥ यो धर्मः सः विहितक्रियाजन्य
इति ज्ञानांतरोपनीतधर्मविहितक्रियायोर्व्याप्तिविषयकमानस्य प्रत्यक्षादपेक्षेत्यर्थः । द्वितीय आह
॥ अपरोक्षज्ञानशब्देनेति ॥ अन्ये त्वाह ॥ विषयगतेति । आत्मार्थाणि ॥ तदाचावेद्यात्मग-
मकल्पव्यासंभवा इतिमाह ॥ तस्यैवेति ॥ अवेद्यान्वे सत्यपरोक्षज्ञानविषयत्वयोग्यान्वयैव लक्षणत्व-
संभवे व्यवहारवैषम्यं व्यादिति माहः । अमावातिव्याप्तिमुपपादयति ॥ अस्मि हीति ॥ ननु न

किञ्चतुषट्पञ्चम्यत्वमिति कृतम्याप्यत्वनिषेधात् । यदि चापरोक्षज्ञानं अपरोक्षव्यवहार-
व्यवहारः, तदा स्वव्याप्तिः ।

किञ्च अपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वं न तावत्सर्वान्प्रति । चैत्रस्य ज्ञाने मैत्रं प्रति तद-
भावात् । नापि ज्ञानं प्रति, तत्साध्यवहर्तृत्वात् । नापि ज्ञानाभयं प्रति, चित्तोऽनाश्रितत्वात् ।
किञ्चावेद्यत्वे सत्त्व)सापरोक्षव्यवहारविषयत्वं व्याहृतम् । तदपरोक्षव्यवहारे तद्विषयक-
स्फुरणस्य हेतुत्वात् । यदि च स्फुरणविषयेऽपि स्फुरणे तद्विषयकापरोक्षवृत्तिर्वा तदविषयकं
स्फुरणमेव वा स्वभावभेदादेव अपरोक्षव्यवहारहेतुसार्धवैरूप्याय घटादावपि तथैव स्यात् ।
ननु घटादिकमस्फुरणरूपं स्फुरणं तु तद्रूपमिति चेत् (आत्मा तु स्फुरणरूप इति चेत्) सत्यं
तावता स्फुरणे स्फुरणांतरं नापे(क्ष्यतां)क्षितं नतु कृतं तद्विषयकत्वमपि । अन्यथा प्रमेयत्वमपि
स्ववृत्तिं विनैव स्वस्मिन्प्रमेयव्यवहारं कुर्यादिति केवलान्वयि न स्यात् । गतिरपि ग्राम इव स्व-
स्मिन्मपि स्वकार्यं कुर्यात् । अस्मन्मतेऽप्राप्यत्वरूपसत्त्वस्य स्ववृत्तितादेव सत्ता सतीति व्यवहारः ।

एतेन चिदविषयस्वरूपत्वमेव स्वप्रकाशत्वं चिदन्यत्सर्वमपि दृश्यत्वनिरुक्तिप्रस्तावे
उक्तन्यायेन चिद्वेद्यमेव । चित्तु न स्ववेद्या । स्वात्मनि वृत्तिविरोधात् । नहि छिदा छेद्या
भवतीति निरस्तम् । मिथ्यात्वानुमित्वादेः स्वविषयकत्वबहुपक्षेः । अन्यथा चितिः स्वात्मानि
व्यवहारमपि न जनयेत्, नहि छिदाकार्यं छिदायां दृश्यते । नापि स्वव्यवहारे स्वातिरिक्त-
संविदनपेक्षत्वं वा स्वव्यवहारे स्वावच्छिन्नसंवि(त्तापे)दनपेक्षत्वं वा स्वप्रकाशत्वम् । अत्र
स्ववेद्यत्वेऽप्युपपत्त्या संमतत्वात् । स्वविषयत्वं विना स्वव्यवहारहेतुत्वायोगादित्युक्तत्वाच्च ।

किञ्च स्वप्रकाशत्वं आत्मस्वरूपमेव वा, तद्वर्णं वा । नाद्यः इष्टावचेः, नात्यः, नात्विकस्य
न स्वाभावेन स्वप्रकाशत्वस्यानातिविकत्वापत्त्या तन्मात्रकानुमानादेर्वाधात् ।

॥ इति स्वप्रकाशत्वसंख्यमंगः ॥ ११ ॥

व्यवहारप्रत्येकत्वम्, तस्यैव ज्ञानार्थकत्वमित्याशङ्क्य निराकरोति ॥ यदि चेति । स्वव्याहनि-
गिति ॥ मधेयत्वांगीकारादिति शङ्कः ॥ स्वभावभेदादेवेति ॥ स्वभावविरोधादेवेत्यर्थः । किञ्च
स्वविषयकत्वादस्य कार्यकारि-त्वं स्वविषय एवेति स्फुरणस्यापि स्वविषयकत्वमवश्यम् । अन्यथा
गम्यनारः स्वविषयि स्वकार्यकारित्वव्यसंग इत्यातावेनाह ॥ गमिर्गामी ॥ यत्वं तर्हि छिदापि
छेद्या व्याप्तिप्रकारोपपन्न ॥ अन्यथेति ॥ स्वावच्छिद्येति ॥ स्वविषयकेत्यर्थः । द्वितीयपक्षे दोषमाह
॥ स्वविषयत्वं विनेति । स्वप्रकाशत्वमिति ॥ स्वव्यवहारे स्वातिरिक्तसंविदनपेक्षकत्वमिति ॥

॥ इति स्वप्रकाशत्वसंख्यमंगः ॥ ११ ॥

॥ अथ आत्मनः पराभिमतस्वप्रकाशत्वभङ्गः ॥ १२ ॥

यथानुभूतिवहेतौ साध्यप्रतिषेधार्थं धर्मत्वादित्यनुमानम्, तत्र वेद्यत्वं वृत्तिव्याप्यत्वं वा फलव्याप्यत्वं वा चिद्विषयत्वं वा अस्वप्रकाशत्वं वा । नाद्यः अर्थात्तरत्वात्, नहि पूर्वानुमान एतदभावः साध्यः । न द्वितीयः, तस्य मम घटादौ तत्र शुक्तिरूप्यादौ च धर्मादौ च पक्षेतर-व्यक्तिविशेषेऽसिद्धत्वेनासाधारणानैकात्वात् । नच पूर्वत्रावेद्यत्वे तत्त्वपरोक्षव्यवहारविषयत्वं साध्यम्, तच्च न व्यक्तिविशेषे सिद्धमिति वाच्यम् । तस्य सामान्यतोऽप्यप्रसिद्धाः प्रसिद्ध-विशेषणत्वात् । नच पूर्वत्र किञ्चित्प्रत्यपि फलव्याप्यत्वं साध्यं धर्मादिष्व योगिनं प्रति फल-व्याप्यः । अविद्यावृत्तिप्रतिकलितचिदपि साध्यत्वात्फलमिति शुक्तिरूप्याद्यपि फलव्याप्यमेव, अवेद्यत्वमात्रं च स्वप्रकाशत्वमिति वाच्यम् । उक्तन्यायेन फलव्याप्ये ब्रह्मणि तदभावस्य बाधात् । न तृतीयः । उक्तरीत्या प्रतिकलितचिद्विषयत्वस्य ब्रह्मण्यपि भावात् । शुद्ध-चिद्विषयत्वस्य च घटादावप्यभावेनासाधारण्यात् । न चतुर्थः, प्रतियोग्यप्रसिद्धाभया-सिद्धेः । सर्वत्रैवं साध्याभावं पक्षीकृत्य सुमाधत्वेनातिप्रसंगाच्च । किञ्च धर्मत्वस्या-निर्वाच्यत्वभङ्गे उक्तरीत्या शब्दप्रतिपाद्यत्वादिषु केवलान्वयिष्येभु व्यभिचारः ।

किञ्चात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं कुलबिम्ब व्यावर्तते चेत्त्रैव व्यभिचारः । व्यावर्तते चेत्पतो व्यावर्तते तत्रैव धर्मिणि व्यभिचारः । अपिच घटादाविष स्वप्रकाशत्वविरोधिना व्यावहारिकस्य वेद्यत्वस्य सत्त्वेऽपि तदत्यन्ताभावसंभवेनार्थात्तरम् । नच घटादौ धर्मिसम-सत्ताकमेव वेद्यत्वं तद्विरोधि, तद्यत्वे आत्मनि वृत्तिव्याप्यत्ववत् फलव्याप्यत्वस्य व्यावहारि-कत्वेऽपि स्वप्रकाशत्वोपपत्त्या तन्निगमयैव ध्यात् । अत एवायं घटः एतद्वद्वान्यन्ते मति

॥ अथ आत्मनः पराभिमतस्वप्रकाशत्वभङ्गः ॥ १२ ॥

॥ नहोति ॥ आत्मा स्वप्रकाशः अनुभूतिवदिति पूर्वानुमाने फलव्याप्यत्वाभावरूपेय साध्यवृत्तिरूपविद्यत्वात् अन्यथा बाधापत्तेरिति भावः [(अन्यथानुपपत्तेरिति)(पाठः)] ॥ असाधारणा-नैकात्वादिति ॥ अनुभूतिवद्वेगोरिति शेषः । नन्वेवं गुक्तिरूप्यधर्मादिरपि फलव्याप्यः कारोक्ष-व्यवहारयोक्तव्यरूपविरोध्यभागे व्यर्थं इत्याशङ्क्याह ॥ प्रवेद्यत्वमात्रं चेति । आश्रयामिद्वेगिति ॥ धर्मत्वाद्युद्भवनस्थेतिशेषः ॥ एतद्वद्वान्यन्ते सर्वाणि ॥ एतद्वद्वान्यन्तविशिष्टं यद्वेद्यत्वं 'नच नयिकर्मणं यः एतद्वद्वान्यन्त इत्यर्थः । एतच्च साध्यं फलव्याप्यं एतद्वद्वान्यन्तस्य सर्वत्र प्रसिद्धम् । एतद्वद्वान्यन्तं

वेद्यत्वानधिकरणान्यः पदार्थत्वादित्यादि महाविषया साध्यप्रसिद्धिरिति निरस्तम् । वेद्यत्वानिरुक्तेः । अयं घटः एतद्वद्वत्ते सति वेद्यत्वानधिकरणान्यत्वानधिकरणम् । पदार्थत्वादिति प्रकरणसमत्वाच्च । तस्मादप्रसिद्धविशेषणत्वं दुर्वारम् । त्वदभिमतं जातिरूपमनुभूतित्वं शुद्धचैतन्येऽसिद्धं च । अखण्डार्थभगे उक्तरीत्या जातेर्धर्मिसमसत्ताकमेदव्यक्तिसापेक्षत्वात् । अहन्त्वभगे उक्तरीत्याऽनुभाष्याद्यभावेऽनुभूतितात्संभवाच्च । विपश्चादव्यावृत्तं चानुभूतित्वम् । तस्मानुभूतिशब्दवाच्येऽनात्मनि सत्त्वात् ।

किंच हृषिकरूपस्य परोक्षानुभवस्य पक्षत्वे बाधः । अपरोक्षस्य च पक्षत्वे तत्रैव व्यभिचारः । तन्निरासार्थं हेतुविशेषणैऽनुभूतिशब्देन चिद्वपुष्मनोक्तौ चाप्रयोजकत्वम् । अपिच दुःखादिषु स्मृतिषु परोक्षानुभववशात्परोक्षानुभवमप्यपरोक्षतो जानामि मामहं जानामि स्वान्मानं जानामीत्याऽऽत्मनो वेद्यत्वग्राहिणा प्रत्यक्षेण “तदात्मानमेवावेत्” इत्यादिभ्युत्था च बाधः । नचात्रापरोक्षहृषिकेद्यत्वं वाऽपरोक्षव्यवहारविषयत्वं वा भातीति युक्तम् । जानामीति श्रुतिविषयत्वस्यैवानुभवात् । दुःखं जानामीत्यादावपि तथात्वापाताच्च । अनुभूतिः स्मरणविषयः । अपरोक्षव्यवहारविषयत्वात् घटवत् । चैत्रीयानुभूतिः चैत्रापरोक्षव्यवहारयोग्यापरोक्षश्रुतिविषयः चैत्रापरोक्षव्यवहारविषयत्वात् घटवत् । चैत्रीयानुभूतिः चैत्रापरोक्षव्यवहारयोग्यापरोक्षश्रुत्यविषयो नावतिष्ठते । चैत्रं प्रत्यप्रकाशमानत्वरहितत्वात्, चैत्रेऽच्छादिति सत्यविषयत्वं च ।

एते नृकरीत्या स्वव्यवर्तमानस्य कथितत्वात् सर्वेषां वेद्यत्वानधिकरणं किञ्चिद्वस्तुतावैव साम्यं सिध्यतीति न स्वध्याप्रसिद्धिमिति भावेन । किंचानुभूतित्वं किं जातिः तस्मानुभूतिशब्दवाच्यत्वमिति विज्ञेयं नाथ एष्यह ॥ त्वदभिमतमिति ॥ ननु कथितमेवैतत्काच जातित्वस्यतिरिक्त्यावांक्ष्याह ॥ प्रमं डार्पणत्वमंग इति । अहन्त्वमंगोक्तरीत्येति ॥ निर्विकल्पके तु ज्ञानमेव न ज्ञात्, तन्निश्चि-
पिक्तानुमेयिक्तिकिवादिभ्योक्तरीत्येत्वर्यः । द्वितीये दोषग्रह ॥ विकल्पवादिति ॥ ननु परोक्षानु-
भूतित्वं चिद्वत्त्वं वा हेतुमिति न व्यभिचार एतत्तांक्ष्याह ॥ तन्निरासार्थमिति ॥ नच साध्य-
तर्कारप्रविष्टमेद्यत्वं विद्विषयकत्वमिति न बाध एतत्तांक्ष्य निराकरोति ॥ नयेति ॥ धर्मादी
व्यभिचारकारणत्वाच्च ॥ अपरांक्ष्येति ॥ चैत्रापरोक्षव्यवहारबोधेति विशेषणं उद्देश्यमिति न चैत्र-
परोक्षव्यवहारविषये चैत्रानुभूती व्यभिचारकारणत्वाच्च ॥ चैत्रेति । चैत्रापरोक्षेति ॥ निष्कानवेद्यत्वकरो-
द्वैकस्तिव्यवे न पक्षोक्त्याह ॥ हेतौ तु कटारी व्यभिचारकारणत्वं तदुक्त्यात्मिकत्वमेवम् ॥ नयेति ॥

अप्रयोजकत्वं च । ननु नुभूतिरूपस्यात्मनः परधेयत्वेऽनवस्था स्यात्, पराभावदशाया-
मात्मनि संशयादिषु स्यात् । नचात्मनि अहमनहं वेति कथित्संदिग्धे । नापि नाहमेवेति
विपर्यस्यति । स्वधेयत्वं तु विरुद्धं तस्मात्प्राप्रयोजकतेति चेन्न । त्वन्मते संदेहाद्यविषयस्याह-
मर्थात्मानात्मत्वात् । तदन्यस्मिन् शब्दैकगम्यात्मनि संदेहादेः सत्त्वात् । किंच स्वधेयत्वं
किमिति विरुद्धम्, किं साक्षात्कारस्य विषयजन्यत्वात् स्वस्य च स्वजन्यत्वासंभवात्, किंवा
साक्षात्कारे स्वजनकैद्रियसंनिवृष्टस्यैव विषयत्वात् स्वजनकसंनिर्कर्षकाले च स्वस्याभावात्,
यद्वा विषयविषयिभावसंबन्धसोभयनिष्ठत्वात्, अथवा ज्ञानस्यैव ज्ञेयत्वे विरुद्धस्य क्रियाया
एव कर्मत्वस्यापातात् । आहोस्वित् विषयिण एव विषयत्वे कर्तुरेव कर्मत्वापातात् । तस्य
चान्यत्वगभित्तस्यैकस्मिन्नसंभवात् ॥ नाद्यद्वितीयौ स्वप्रकाशस्यात्मस्वरूपज्ञानस्येश्वरज्ञानव-
जित्यत्वेनाविरोधात् । अन्यथा स्वव्यवहारहेतुसाक्षात्कारस्यापि स्वजन्यत्वादिनियमावस्थापि
तुल्यो दोषः । न तृतीयः अतीतारोपितात्यंतासतां ज्ञानदर्शनेन तस्योभयनिष्ठत्वाभावात् ।
न चतुर्थः, कृतिविशेषस्य कार्यत्ववत्, इच्छाविशेषस्य चेष्टत्ववत्, व्यवहृतेषु व्यवहार्यत्ववत्
अभिधेयेशब्दगताया अभिधायाः स्वाभिधेयत्ववत्, वृत्तिरूपस्य यद्वृत्त्यं तन्मिध्येति व्याप्ति-
ज्ञानस्य मिध्यात्वानुमितेश्च स्वविषयत्ववचोपपत्तेः । न पंचमः, अज्ञस्यैव ब्रह्मणो ज्ञेयत्वस्य
विषयिण्या एव मिध्यात्वानुमितेः स्वविषयकत्वस्य अभिधायकस्यैव शब्दशब्दस्य स्वाभि-
धेयत्वस्य च दर्शनेन मामहं जानामीत्यनुभवेन “तदात्मानमेवावैत” इति धृत्या च कर्तुरेव
कर्मत्वमिदौ परममवेतक्रियाफलशालित्वरूपान्यत्वगभित्तस्वकपोलकल्पितलक्षणत्यागेन
क्रियाविषयत्वादिरूपस्यान्यस्यैव लक्षणस्य कल्प्यत्वात् । ननु कृत्यादिः कृत्याद्यंतरं प्रत्येव विषयः
न तु स्वं प्रतीतिश्चेन्न । गत्यादौ गत्याद्यंतरविषयत्वस्याप्यदर्शनान्न । यदि च वस्तुनां
विचित्रस्वभावत्वात् गत्यादावदृष्टमपि कृत्यादौ स्वमजातीयविषयत्वम्, तर्हि तत्र पदानुभूतेः

परममवेतक्रियाफलशालित्वरूपस्य कर्मत्वस्येत्यर्थः ॥ अन्यथेति ॥ स्वविषयकत्वाभावात्परमाव्य-
वस्थान्तराविषयत्वेनापि तथाप्युपगम इत्यर्थः । ननु न. स्थले व्यक्तियेदमन्त्याद्य दोष इत्याशंक्याह
॥ अभिधेयं ॥ स्वर्वापत्तिहासेन व्याप्यमिच्छित्पुनः कृपणमदृष्टतः शंकाप्राप्त्यं च निराकारोति
॥ नचेति ॥ धर्मादौ स्वविचारधारणायाह ॥ व्याप्तिज्ञानस्यापानि ॥ तथाच स्वाविषयत्वे अव्याप्तिव्याप्य-
तावच्छेदकवच्छिन्नविषयत्वं न व्यादिति भावः ॥ गमनादाविति ॥ गमनादावदृष्टत्वात् कर्तुः कर्मता

स्वविषयत्वमप्यस्तु । अन्यथा स्वस्य स्वस्मिन्व्यवहारजनकत्वमपि न स्वादित्युक्तम् । व्याप्ति-
ज्ञानमिध्यात्वानुमित्वादेव स्वविषयत्वे सर्वोपसंहारवती व्याप्तिरनुमितिमिध्यात्वं च न
विधेत् । नहि चित्तवृद्धिर्विषयत्वेऽपि वृत्तिव्याप्यत्वमात्रेण सिद्धयादिवत् व्याप्तिविषयवृत्तेः
स्वविषयत्वेऽपि सर्वोपसंहारयुक्तव्याप्तिमिद्वावन्य उपायोऽस्ति । नच व्याप्तिज्ञानादेः स्वस्मिन्
स्वव्यवहारहेतुत्वमेव, नतु स्वविषयत्वमिति वाच्यम् । षटादिज्ञानस्यापि तस्मिन्तद्देतुत्वमेव न
तु वृद्धिपत्त्वमित्यापातात् । व्याप्तिज्ञानादेरपि व्याप्यतायवच्छेदकावच्छिन्नत्वाच्च । षटो ज्ञात
इतिवत्सर्वोपसंहारवती व्याप्तिज्ञानित्वनुभवाच्च । एवं च

“ज्ञानाणि मायहमिति तदात्मानमवैदिति ।

प्रत्यक्षेण नवा श्रुत्या ज्ञातौ कर्तुं कर्मता ॥

गमनादौ त्वदृष्टत्वाच्च कर्तुः कर्मतेष्यते ।

अन्यथा शुद्धशब्दादेः स्ववाच्यत्वादिकं कथम् ॥”

प्रतिकूलनर्कपराहसिद्ध, अवेद्यत्वेऽवेद्यत्वसाधकप्रमाणवेद्यत्वावेद्यत्वाभ्यां व्यापातात् ।
वेदान्तानां ब्रह्मणि प्रामाण्यायोगाच्च । ब्रह्मविचारविधिवैयर्थ्याच्च । ब्रह्माज्ञाननिवृत्त्ययोगाच्च । एतेन
नदज्ञाननिवर्तकत्वापन्न तन्मायाम्यमिति निरस्तम् । ज्ञात्मनोऽप्यसिद्धिप्रसंगाच्च । स्वतःमिदं
इति चेत् स्वत इति कोऽर्थः, किं स्वेनैवेति, किंवा प्रमाणं विनैवेति । नाद्यः, स्वविषयत्वा-
पत्तात् । नच मिदं इत्यस्य ज्ञात इति नार्थः, किंतु व्यवहारयोग्य इतीति वाच्यम् । ज्ञात-
त्वानिरेकेण व्यवहारयोग्यत्वमाभावात् । वृत्तौ योग्यताया अप्यभावेनात्मनस्तदा स्वतःमिदं-
मापापतात् । नांत्यः, मिदंरूपायस्मानुपन्यासात् । अन्यथा नृभृंगादेरपि मिदयापातात् ।
ननु इतिव्याप्यत्वात्सर्वं युक्तम् । अवेद्यत्वं तु कृताभ्याप्यत्वमितिषेण । एतारश्चावेद्यत्वस्य

मेष्यन् इति न वाच्यमित्यर्थः । एकमंगीकारे कथञ्चन ॥ अन्यथेति ॥ यथा गमनाद्यधिन्येन
अप्यया शब्दार्थव्यवहारः ॥ गमनादौ त्विति ॥ ननु चित्तवेद्यत्वेऽपि वृत्तिवेद्यत्वांगीकाराच्च दोष
इत्यतो दोषांतव्यवहारः ॥ ब्रह्माज्ञानेति ॥ ननु वेदान्तप्रत्यवृत्तिप्रतिपत्तिरनित्यैतन्मस्याव्यापिषयत्वेऽपि
तदज्ञाननिवर्तकत्वेन वेदान्तानां प्रामाण्यमुपपन्नं इति कथं तदपि निरस्तमित्याह ॥ एतेनेति ॥
तदविषयस्य तदज्ञाननिवर्तकत्वाचोपेक्षेत्तर्कः ॥ ज्ञातत्वातिरेकेणेति ॥ ज्ञातत्वातिरिक्तस्य व्यव-
हारयोग्यतायवच्छेदकत्वमज्ञातत्वाकारित्वर्थः । यथा ज्ञातौ व्यवहारावर्तनेन ज्ञातत्वं विना व्यवहार-

घटादावपि सत्त्वात् । किंचात्मस्वरूपभूतविषयेः स्वबोधत्वाभावे विवित्तं स्वव्यवहारहेतुत्वं स्वस्मिन् संशयादिविरोधित्वं च न स्यात् । श्रुतेः सम्भोज्यत्ववत् विषयेः संबोधत्वनियमानुक्तौ च बोधांतराभावात् । उक्तं चैतज्जडत्वहेतुभङ्गे ॥ विषेस्तम्यवहारादिहेतुत्वे तत्संशयादिविरोधित्वे च तद्विषयत्वस्य तंत्रत्वात् । नच स्वकर्मकत्वाभावेऽपि स्वनिर्वाहकत्वात् स्वस्मिन् स्वव्यवहारादिकं कुर्यादिति वाच्यम् । स्वनिर्वाहकशब्देनैव निर्वाहत्वनिर्वाहकत्वरूपयोर्निर्बहणक्रिया-कर्मत्वकर्तृत्वयोरोक्तेः । स्वनिर्वाहकमध्ययनविधिदीपप्रभादिकमपि अन्यस्मिन्निव स्वस्मिन्स्व-कार्यकारि चेत् स्वविषयमेव ॥

एतेन यथा “गाडुटादिभ्य” इत्यत्र बहुव्रीहिः स्वाविषयेऽपि कुटे स्वकार्यं करोति तथेहापीति खंडनोक्तं निरस्तम् । बहुव्रीहेरन्यपदार्थे शक्तिरिति वैयाकरणादिमते लक्षण्येति तार्किकादिमते वा चैत्रशालास्या आनीयंतामित्यत्रोपलक्षणस्यापि चैत्रस्य शालास्यस्य तच्छब्द-विषयत्ववत् कुटस्यापि कुटादित्ववत् अन्यपदार्थभूतसमुदायांतर्गतस्य शक्त्या लक्षणया वा बहुव्रीहिविषयत्वेन तदविषयत्वासंभतेः । उक्तं हि कैपटे—“उद्भूतावयवभेदः समुदायः समा-सार्थ” इति । नच ज्ञानस्य स्वस्मादन्यत्र व्यवहारादिजनने तद्विषयत्वं तंत्रम् । स्वस्मिन्स्तु स्वाभेद एवेति युक्तम् । पश्चादन्यत्रैवायं नियम इति सर्वत्र सुवचत्वात् । दुःखादिविषयकस्य द्वेषस्य स्वाभेदे सत्यपि स्वविषयकत्वव्यतिरेकेण दुःखादाविव स्वस्मिन्निवृत्तिहेतुताया इच्छाविरोधि-त्वस्य चादर्शनाच्च । ब्रह्माज्ञानस्य च स्वाभेदे सत्यपि स्वविषयकत्वव्यतिरेकेण ब्रह्मणीय स्वस्मिन्प्रकाशप्रतिबंधकत्वादेरदर्शनाच्च । स्मरणरूपस्य परोक्षानुभवरूपस्य च वृत्तिज्ञानस्य स्वा-भेदे सत्यपि स्वविषयकत्वव्यतिरेकेण स्वविषय इव स्वस्मिन् व्यवहारादिहेतुताया अदर्शनाच्च । वृत्तेरपि चिद्वत् स्वव्यवहारादिहेतुत्वे स्वप्रकाशनं स्यात् । मंत्रचैतन्यस्य चैत्रचैतन्येन पार-मार्थिकाभेदे मुमुक्षो भेदकल्पनागाहिन्ये च सत्यपि तद्विषयकत्वव्यतिरेकेण तद्व्यवहारादि-हेतुत्वव्यतिरेकस्य दर्शनाच्च । न्वान्मानं जानामांति स्वविषयकत्वस्यानुभवाच्च ।

शेषः वास्तववादिभ्यः ॥ स्वाविषयेऽपीति ॥ बहुव्रीहेरन्यपदार्थविषयत्वेन कुटाविषय-यादिति भावः । किमयं नियमो ज्ञान एव, स्वविषयकपदार्थमात्रे वेति विकल्पयाच्य भावः ॥ पश्चा-दिनि ॥ द्वितीय भावः ॥ दुःखादीत्यादिना ॥ भावेऽपि व्यभिचारमाह ॥ स्मरणरूपस्येति । पारमार्थिकाभेदे सत्यपीति ॥ वाच्यनिकमेवमु न तावन्निवाक्येनार्थप्रतिबंधः । यदौ कल्पितमव्य

एवं च “कुर्यात्स्वकार्यं स्वस्मिन्नेज्ज्ञानं स्वाविषये तदा ।

हेषज्ञानादिकं कुर्यात्स्वकार्यमपि चाऽऽत्मनि ॥”

स्वाविषयकत्वेऽपि स्वकर्मकरमाभावाद्वेषत्वमिति तु निरस्तम् । षटः स्वप्रकाशः षट्त्वात्
व्यनिरिक्तेन षट्पदित्वायासत्ताम्प्यं च । ननु चक्षुरादिसिद्धस्य पञ्चत्वे बाधः, अन्यथा आश्रया-
मिद्विगिरिषेत्, इहापि वृत्तेः पञ्चत्वे बाधः, अन्यथा आश्रयासिद्धिरिति समम् । त्वज्ज्ञानं
तथापरोक्षव्यवहारयोग्यत्वे सति वेषत्वानधिकरणं ज्ञानत्वात् मदीयज्ञानवदिति स्वप्रकाश-
त्वानुमाने त्वज्ज्ञानं तथापरोक्षव्यवहारयोग्यत्वे सति अवेषत्वानधिकरणम् । ज्ञानत्वान्मदीय-
ज्ञानवदिति प्रकरणात्मता । विषादपदानि ज्ञानानि षट्ज्ञानान्यत्वे सति वेषत्वानधिकरणानि ।
ज्ञानत्वात् । षट्ज्ञानवदित्यत्रापि विषादपदानि ज्ञानानि षट्ज्ञानान्यत्वे सति चिदविषयत्वा-
नधिकरणानि ज्ञानत्वात् षट्ज्ञानवदिति प्रकरणात्मतैव । एतेनात्मनोऽपि स्वप्रकाशत्वं निरस्तम् ।
चित् एवास्वप्रकाशत्वे चिद्रूपत्वेन तदसिद्धेः । परपक्षे आत्मनि चिन्वायोगस्योक्तत्वाच्च ।
“विज्ञाना प्रज्ञाता” इति ज्ञातृत्वमुत्तेज ।

एतेन विषयं ज्ञानं विज्ञापयविषयं ज्ञानत्वाज्ज्ञानांतरवत् । विषयं न स्वाभयविषयं
गुणत्वात् अग्नौष्मवदिति विद्यामागरोक्तं निरस्तम् । मायाम् जानामीति प्रत्यक्षवाधात् ।
अज्ञान इव ज्ञानेऽपि आश्रयविषययोरैक्योपपत्त्याऽप्रयोजकत्वाच्च । अंतःकरणविषयिष्यामंतः-
करणविज्ञानायां श्रद्धादिजन्यवृत्तौ आपास व्यभिचाराच्च । द्वितीयस्यापि दीपगतमावररूपस्य
षट् इव दीपेऽप्यंशकारविरोधित्वेन तद्विषयतया तत्र व्यभिचाराच्च । त्वन्मने तस्मागुणत्वाच्च ।

वद्विवेकस्यापि दृष्टमसिद्धं चकम्पावृत्ताविति भावः । ननु सुषुप्तौ व्यक्ताकारणस्तमर्चस्याभावादेव
व्यक्ताभावाच्च इत्यन्ते शेषांतराद्वय ॥ स्वात्मानमिति । आत्मनीति ॥ स्वस्मिन्नित्यर्थः ॥ तथेति ॥
त्वत्परोक्षव्यवहारयोग्यकर्मस्त्वानधिकरणवेषत्वस्यानधिकरणमित्यर्थः । एते चिरोप्यामाद्यभावाच्च
दृष्टान्ते च चिरोप्यामाद्यकर्मण्यस्य तावत्पर्यवस्तनमिति द्रष्टव्यम् । चिरोप्योपादानं त्वमसिद्धिचारणाय
॥ षट्ज्ञानान्यत्वे मर्त्तानि ॥ एते षट्ज्ञानान्यत्वेन स्वत्वेन वेषत्वानधिकरणत्वेन दृष्टान्ते
त्वमस्याभावाच्च स्वत्वपर्यवस्तनमिति द्रष्टव्यम् । ज्ञाना स्वप्रकाशः सिद्धोपपत्तिरित्येतदपि
द्रष्टव्यम् ॥ एतेनेति ॥ अत्र चिद्विषयः ज्ञातृत्वात्तत्कर्मवर्तिन्यभिज्ञेयत्वाच्च ॥ विज्ञानेति ।
विज्ञापयविषयमिति ॥ विज्ञापयविषयौ यस्य तत्तत्परोक्षमित्यर्थः ॥ ज्ञानांतरवदिति ॥

नापि “अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिः” इति श्रुतिः आत्मनः स्वप्रकाशत्वे मानम् । तथाहि “अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य” इत्यादिना “किंज्योतिरयं पुरुषः” इत्यंतेन ज्ञानसाधना-लोकाद्यभावे जीवस्य किं ज्ञानसाधनमिति पृष्टे “आत्मैवास्य ज्योतिः” इत्युपक्रांत आत्मा तावत्परमात्मैव । “स्वप्नेन शरीरमभिप्रहत्यासुप्तः सुप्तानभिचाकाशीति” इत्यादितल्लिगात् । शुभ्वाद्यधिकरणन्यायेनात्मशब्दस्य तत्रैव मुख्यत्वाच्च । तथाचात्रायं पुरुष इत्युपसंहारोऽप्यस्ये-त्यस्यानुपंगेणायमीश्वरोऽस्य जीवस्य स्वयमेव ज्योतिर्ज्ञानहेतुरित्येवंपरः । अस्मिन्नेव प्रकरणे “वार्चवायं ज्योतिषास्ते” इति ज्योतिःशब्दस्य ज्ञानसाधने प्रयोगात् । स्वप्रकाशत्वपरत्वे सदा स्वप्रकाशत्वेन श्रुतावप्रेत्यस्य वैयर्थ्याच्च । आत्मैवास्येति वृष्ट्या स्वविषयत्वस्यैवोक्तेश्च । “स्वयंदासास्तपस्विनः” इत्यादाधिवान्यावेद्यत्वपरत्वे चाभ्युपगम्यार्थत्वापातात् । वेद्येऽपि प्रदीपादौ स्वविषयप्रकाशत्वमात्रेण लोके स्वप्रकाशपदप्रयोगाच्च । तत्रापि सजातीयप्रकाश-प्रकाशम्यत्वं निमित्तमिति चेन्न । घटादेरपि स्वप्रकाशत्वापातात् । नहि घटादिज्ञाने दीपे वा घटत्वादिकमस्ति ।

अन्यदीयज्ञानवदित्यर्थः । “आत्मैवास्य ज्योतिः” इति पूर्ववाक्यानुसारात् “अत्रायं पुरुषः” इति वाक्य-स्यापि जीवस्य परमात्मैव ज्ञानसाधनमित्यर्थप्रतिपादनाय पूर्ववाक्यगतात्मशब्दस्य परमात्म-परतां तावदाह ॥ तथाहीत्यादिना ॥ तल्लिगादिनि । शुभ्वाद्यधिकरणन्यायेनेति ॥ “यस्मिन् योः पृथिवी चांतरिक्षम्” इति शुभ्वाद्यायतनत्वेन भूयमाणो रुद्रादिः उत विष्णुरितिसंशये “रुद्रो वाच सोकापाः” इत्यादिभुव्यंतरसमाख्यानात् रुद्रादिरेवेति प्राप्ते तमेवैकं जानय आत्मानमित्यारम-शब्दात् “ममृतस्यैव सेतुः” इति मुक्तप्राप्यत्वव्यपदेशात् रुद्रादिसमाख्यायाः “स्तोऽन्तकः स रुद्रः स प्राणभृत्” इति भुव्यंतरगनुसारेण विष्णुविषयत्वाच्च न रुद्रादिरिति सिद्धांत इति शुभ्वाद्यधिकरण-न्यायेनेत्यर्थः । ज्योतिःशब्दस्य ज्ञानसाधनपरत्वे प्रमाणमाह ॥ अस्मिन्नेवेति ॥ स्वप्रकाशः (त्व)-परत्वेऽपि नावेद्यत्वलक्षणस्वप्रकाशत्वसिद्धिरित्याह ॥ अन्तर्ममेति ॥ ननु “आत्मैवास्य ज्योतिः” इति वाक्यस्यास्य जीवस्य स्वयमेव ज्योतिरित्यर्थः । आत्मशब्दस्य स्वशब्दपर्यायत्वात् । तथाच न स्वविषयत्वसिद्धिः । किंतु “स्वयं दासा” इत्यादिष्वन्यावेद्यपरत्वमेवेत्याशङ्क्याह । स्वयंदासा इति ॥ यद्वा स्वयंदासा इत्यादावन्यदासत्वमिव स्वयंज्योतिरित्यन्याप्यन्यावेद्यापरत्वमेवार्थ-इत्याशङ्क्याह ॥ स्वयंदासा इति ॥ यद्वा स्वयंदासा इत्यादावन्यदासत्वमिव स्वयंज्योतिरित्य-

इतिजन्यज्ञानस्यैव स्वप्रकाशत्वे विमतं न स्वविषयं तदसंनिकृष्टकरणजन्यप्रमात्वादित्याद्यनु-
मानेन अयं घटः घटमनुभवामीतिज्ञानयोः क्रमातुभवेन च विरोधात् । तार्किकरीत्यानु-
व्यवसायस्यापि परप्रकाशत्वे ज्ञानस्य प्रत्यक्षात्मविशेषगुणत्वेन इच्छादिवदवश्यवेद्यत्वात्
बुद्ध्यन्तितप्राप्तत्वे धर्मिज्ञानं विना बुद्ध्यत्साया एवायोगेनानवस्थानात् अयं घटः घटं जानामीति-
ज्ञानद्वयातिरिक्तज्ञानधाराननुभवेनानुभवविरोधात् । चैत्रदुःखादिकं चैत्रीयनित्यापरोक्षज्ञान-
विषयः तं प्रति ज्ञातैकमश्चात् ययं प्रति ज्ञातैकसत् तत्तदीयनित्यज्ञानविषयः यथेश्वरप्रयत्न
इत्यादिना नित्यज्ञानसिद्धौ तत्स्वविषयं नित्यज्ञानत्वात् स्वव्यवहारेऽन्यानपेक्षत्वात् स्व-
मंशपादिविरोधित्वाच्च ईश्वरज्ञानवत् । नच द्वितीयादावसिद्धिः । ज्ञानधाराननुभवादित्या-
द्यनुमानैः चैत्रसोक्तज्ञानाभावे सुप्तोत्थितस्य परामर्शो न स्यादित्याद्यनुकूलतर्कसनाथैर्विरोधात् ।
अद्वैतिरीत्यात्मरूपस्य ज्ञानस्यावेद्यत्वे च दोषाणाद्युक्तत्वात् आत्मनो नित्यगुणभूतं ज्ञानं
स्वेद्यत्वरूपस्वप्रकाशत्वेन । आत्मापि यावद्व्यवभाविना तेनाभिन्नत्वात् मामहं जानामीत्यनु-
भवात् । आत्मरूपा संवित् स्वविषयः, स्वजन्यव्यवहारविषयत्वात् स्वसत्तायामप्रकाश-
मानत्वरहितत्वात् यो यजन्यव्यवहारविषयादिः स तद्विषयो यथा घटः । आत्मरूपा संवित्-

गताभिधायां च व्यभिचारः । मामहं जानामि तन्नात्मानमेवावेत् इत्यादिप्रत्यक्षबुद्धिभ्यां बाधः ।
अनुभूतिः स्फुटविषया तदपरोक्षव्यवहारविषयत्वात् घटवदिति प्रतिरोधः इत्याद्युक्तदोषादित्यर्थः ।
इयता प्रबंधेन ज्ञानस्यावेद्यत्वं निरस्य ज्ञानमात्रस्यानुमितिवेद्यत्वं स्ववेद्यत्वं अनुव्यवसायवेद्यत्वं वेति
भाट्टप्रामाण्यतार्किकमतान्यपि क्रमेण निराकरोति ॥ तस्मादित्यादिना । तदसंनिकृष्टकरणजन्यत्वा-
दिति ॥ यथा चानुमितिशब्दादेर्विषयसन्निकृष्टजन्यत्वं तथोपपादितं दृग्दृश्ययोः संबन्धानुपपत्तिर्भवे
॥ प्रत्यक्षेति ॥ संस्काररूपान्मैकत्वेऽप्यु व्यभिचारवारणाय क्रमेण विरोधणानि । घटज्ञानं जानामीत्यनु-
भवादपि नानुव्यवसायवेद्यत्वेत्याह ॥ अयं घट इति ॥ कथं तर्हि ज्ञानस्य वेद्यत्वमित्याशङ्क्य स्वाभिमतं
वेद्यत्वमुपपादयति ॥ चैत्रसुखेति ॥ नच चैत्रमिच्छापरोक्षज्ञानासिद्धया साध्याप्रसिद्धिर्निति
वाच्यम् । सामान्यव्याप्ती तस्याः अदोषत्वात् । ननु मित्यज्ञानव्यापि ज्ञानान्तरवेद्यत्वे नैयायिक-
पक्षोक्तदोष इत्यत्र आह ॥ तदिति । विरोधादिति ॥ स्वव्यवहारे अन्यपेक्षत्वे विरोधादित्यर्थः ।
ननु स्वव्यवहारे अन्यपेक्षत्वं ज्ञानमात्रेणाप्युपपत्तिरिति न स्वविषयत्वे प्रयोजकमि-याशङ्कयाह
॥ अद्वैतिरीत्येति । आत्मार्पाति ॥ स्ववेद्यत्वकपस्वप्रकाशात्मकमित्यनेन संबध्यते ॥ यावद्व्यव-

स्वविपरिधी, स्वममानाधिकरणस्वममानकालीनसत्त्वप्रकारकस्वविशेष्यकसंज्ञयविरोधित्वात् ,
 उक्तविशेष्यबहिर्पर्ययविरोधित्वात् , यद्यद्विशेष्यकोक्तसंज्ञयादिविरोधि तत्तद्विषयकं यथा
 घटमंविन् । स्वममानाधिकरणपदत्वान् स्थापरोक्षव्यवहारयोग्येति वा वक्तव्यम् । अयं घट
 इत्यादिज्ञानमपि घटे व्यधिकरणादिसंज्ञयविरोधीति व्याप्तिग्रहणार्थमेव हेतुविशेषणानि , न
 स्वमिद्विचारकाणि । इत्याद्यनुमानैश्च स्ववेद्यत्वरूपस्वकाशत्ववान् स्वप्रकाशदीप्त्याभ्रपदीपवत् ।
 तस्मादौगिकापुनरुक्तानंतर्बेदिकञ्चर्द्दैर्वाच्यतया वेद्यत्वादनंतगुणं ब्रह्मेति ।

॥ आत्मनः पराभिमतस्वप्रकाशत्वभंगः ॥ १२ ॥

भाविनेति ॥ निर्यगुणभूतज्ञानाभिज्ञत्वे हेतुः । ननु स्वविरोध्यव्यन्दीयसंज्ञयाविरोधित्वाद्
 सिद्धिरिति तद्वारण्यय स्वस्वमानाधिकरणेतिपदं हेयम् । तथाचासिद्धिचारकत्वाद्यर्थमित्याशंक्याह
 ॥ अयं घट इत्यादीनि ॥ स्वस्वप्रकाशंमुपसिपन् उपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥

॥ इति आत्मनः पराभिमतस्वप्रकाशत्वभंगः ॥ १२ ॥

॥ अथ अवाच्यत्वभङ्गः ॥ १३ ॥

यथेदमुच्यते ब्रह्म सर्वशब्दावाच्यमिति । तत्रावाच्यपदेनोच्यते चेत्, वाच्यत्वसिद्धिः । नापि तेनापि लक्ष्यते, अवाच्यरूपमुख्यार्थस्यान्यस्याभावात्, भावे वा ब्रह्म नावाच्यं किंतु तीरवदवाच्यरूपमुख्यार्थसंबंधिमात्रमिति स्यात्, मुख्यार्थहीनस्यापि ब्रह्मलक्षकत्वे घटशब्दोऽपि घटलक्षकः स्यात् । एवं निर्विशेषं स्वप्रकाशं परमार्थसदित्यादिशब्दैर्ब्रह्मोच्यते चेद्वाच्यत्वसिद्धिः । नापि तैरपि लक्ष्यते, निर्विशेषस्वप्रकाशादिरूपमुख्यार्थस्यान्यस्याभावात् । एवं लक्ष्यशब्देनोच्यते चेद्वाच्यत्वसिद्धिः, लक्ष्यते चेत्लक्ष्यत्वहानिः, गंगाशब्दलक्ष्यस्याऽगंगात्ववत् लक्ष्यपदलक्ष्य-स्वालक्ष्यत्वात् । ननु निर्विशेषादिशब्दानां विशेषाभावादिविशिष्टं वाच्यम् । तच्च न ब्रह्म, तस्य विशेषाभावाद्युपलक्षितत्वादिति चेत् तर्हि विशेषाभावोपलक्षितशब्दवाच्यत्वमनिवार्यम् । ननु विशेषाभावोपलक्षितत्वादिकं वा तद्विशिष्टत्वं वा निर्विशेषादिपदवाच्यं, तच्च न ब्रह्म किंतु तदाभ्यव्यक्तिभूतं विशेष्यम्, एवंच मुख्यार्थसिद्धिः । ब्रह्मणो निर्विशेषादिशब्दलक्ष्यत्वेऽपि निर्विशेषत्वाद्यहानिश्चेति चेन्न । व्यक्तिः शब्दार्थः जातिस्तुपधानमितिमते, जातिविशिष्टा व्यक्तिः शब्दार्थ इति मते च यत्र विशेष्ये निर्विशेषत्वादिकं तस्य तदवाच्यत्वयोगात् । जातिरेव शब्दार्थः, व्यक्तिस्तु लक्ष्येति मतस्य च व्युत्पत्तिविरोधादिनान्यत्रनिर्गसात् । अस्मिन्क्षेत्रे घटादिव्यक्तेरपि घटादिशब्दावाच्यत्वेन ब्रह्मणस्ततो विशेषार्थं जातिवाचिभिः सत्यादिशब्दैः ब्रह्म मंचशब्देन पुरुष इव जात्याधारव्यक्तिसंबंधितयैव लक्ष्यत इति वक्तव्यत्वेन मुख्यार्थाभावादोषतादृशस्थात् । सत्यं ज्ञानमित्यादौ ब्रह्मणः सत्यत्वादिधर्माभ्यतयैव लक्ष्यत्वे घटादिषु सखंडार्थत्वापाताच्च । किंच निर्गुणस्वप्रकाशादेरब्रह्मत्वे यद्यद् ब्रह्मतयेष्टं तत्तद्ब्रह्मेति साधु समर्थितो ब्रह्मवादः ।

॥ अथावाच्यत्वभंगः ॥ १३ ॥

ननु न ब्रह्मानंतवैरिक्तपदवाच्यम् । "यतो वाचो निवर्तते" इत्यादिभुक्तिविरोधादित्या-
शङ्क्याह । यथेति । अन्यस्याभावादिति ॥ तथाच तत्संबंधित्वरूपलक्षणा न स्यादिति भावः
॥ तदवाच्यत्वायोगादिति ॥ परस्य शक्यतावच्छेदकावच्छिन्ने लक्षणायोगात् । अन्यथा घट-
वक्ष्यापि घटे लक्षणा स्यादिति भावः । व्युत्पत्तिविरोधादिनेति ॥ घटमानय घटमानयेत्यादां
शब्देरेवानयनकियाव्यवस्थितौ न तत्रैव संकेतग्रहणमिति भावः । अस्मिन्पक्षे इति । व्युत्पत्तिस्तु
लक्ष्येति ॥ परलक्ष्यत्वार्थः । किंचैवं लक्षणास्वीकारे घटमानयेत्यादिषु [त्यादिवाक्ययम (पा)]स्यं
ज्ञानमित्यादिकाव्यवस्थापि सत्यत्वादिप्रकारकबोधजनकत्वसंभवात् अखंडार्थत्वं न स्यादित्या-

नन्वाच्यवादिसम्भवाः समस्तरूपाः लक्ष्यादिशब्दास्तु यौगिकाः, उभयेषामपि वाक्य-
तुल्यत्वाच्च वाचकतेति चेन्न । अन्विताभिधानपक्षे तेषामपि वाचकत्वात् । अभिहितान्वय-
पक्षेऽपि वाक्य एवामिहितान्वयस्वीकारेण प्रकृतिप्रत्यययोरन्विताभिधायित्वात् । समासे
पदार्थसंसर्गस्य यौगिके प्रकृतिप्रत्ययार्थसंसर्गस्य चानभिधेयत्वेऽपि पदार्थस्य प्रत्ययार्थस्य च
वाच्यत्वात् तदर्थस्य च ब्रह्मणः वाच्यत्वापरिहाराच्च । यदि तु ब्रह्म न पदार्थः किंतु पदार्थ-
संसर्गरूपम्, तर्हि मन्त्रं ह्येतात् । यदितु अवाच्यमित्यादौ पदद्वयादिकं न स्वार्थसंसर्गपरं किंतु
ब्रह्ममात्रलक्षकम्, तर्हि न तेनावाच्यत्वादिसिद्धिः । तस्माभिधेयेषादिशब्दवाच्यत्वं दुर्भारम् ।

तदुक्तम्—“पदं च निर्गुण इति कथं गौणं वदिष्यति ।

गुणभाषोपलक्ष्यं चेत्यदं तदपि वाचकम् ॥” इति ।

“वेन लक्ष्यमिति श्रोतं लक्ष्यशब्देन सोऽवदत्” इति ।

एवं च “अवाच्यलक्ष्यादिपदैर्लक्ष्यं चेद्वाच्यतादिकम् ।

स्वात्मदीशब्दलक्ष्यस्थानदीत्वमिष हि ध्रुवम् ॥”

“यतो वाचो निवर्तते अशब्दमस्पर्शम्” इत्यादिभ्युतिस्तु अद्भुतत्वाद्यभिप्राया ।

“न तदीदृगिति ज्ञेयं न वाच्यं न च तर्क्यते ।

पश्यंतोऽपि न पश्यन्ति येरो रूपं विपश्चितः ॥” इत्यादौ दर्शनात् ।

“अद्भुतत्वादवाच्यं तदतर्क्याद्विषयेष च ।

अनंतगुणपूर्वत्वादित्यूदे पैगिनां धुतिः ।

अवाच्यमिति लोकोऽपि वक्तव्यार्थतमं ध्रुवि ॥”

इत्युक्तेषु । पराभिमतार्थे अशब्दमित्यादिशब्दवाच्यत्वस्यापि निषेधेन अशब्दशब्दा-
वाच्यत्वाशब्दत्वमिद्वया स्वध्यायाभावात् । “यतो वाच” इत्यत्र मनसा महेति ध्रुतम्,
अतो ह्येवैरिवातः करणवृत्तिव्याप्ते ब्रह्मणि वाग्वृत्तेरपि मर्षया निषेधायोगात् । यत आनंदं
ब्रह्मण इति यदानंदापनेकशब्दमुक्त्यार्थत्वाच्च निवर्तत इत्येकामुक्त्यार्थत्वस्यैव न्याय्यत्वाच्च ।

शङ्कया ॥ मत्तं ज्ञानमिति । निर्गुणशब्दप्रकाशादेरिति ॥ निर्गुणशब्दप्रकारप्रवायुपलक्षितत्वेत्यर्थः
॥ प्रकृतिप्रत्यययोरिति ॥ प्रत्ययस्य प्रकृत्यर्थमित्येवार्थोपलक्ष्यमभिधायिति भावः ।

ननु ब्रह्मवाच्यमित्यादौ किञ्चित्समस्तब्रह्मवदार्थः उत तत्संसर्गरूपमिति चिकित्स्याच्च ब्रह्म
॥ पदार्थस्तेषु ॥ वाच्यत्वेतन्ने वस्तुनि अवाच्यत्वमचोद्गरोन्नादित्यर्थः । सिद्धस्तथनताकारवा-

त्वन्मते “यतो वाचो निबर्चते” इत्यादेरपि लक्षणया चिन्मात्रपरत्वेन वाच्यत्वाविरोधित्वात् ।
 “अथ कस्मादुच्यते ब्रह्मेति तस्मादुच्यते परं ब्रह्म” इति श्रुत्या “वचसां वाच्यमुत्तमं,
 परमात्मेति चाप्युक्तं” इत्यादिस्मृत्या वेदांततात्पर्यविषयो ब्रह्म वाच्यं वस्तुत्वाल्लक्ष्यत्वाच्च
 तीरयत् । परमार्थसदादिपदं कस्यचिद्वाचकं पदत्वाद्वटपदयत् । सत्यज्ञानादिवाक्यं वाच्या-
 र्थतात्पर्यवत्पदयुक्तं वाक्यत्वात् अप्रिहोत्रादिवाक्यवदित्याद्यनुमानैश्च विरोधाच्च । विपक्षे
 लक्ष्यत्वं न स्यात् । तथाहि लाक्षणिकशब्दो न श्रुत एवार्थांतरधीहेतुः । तत्रागृहीतशक्ति-
 कत्वात्, किंतु पूर्वधीस्थे वाच्यार्थेऽनुपपत्तिदर्शने सति तत्प्रागेन स्वरूपतो वाच्यार्थ-
 संबंधित्वेन चावगतस्यार्थांतरस्य बोधकः । गंगाशब्दादौ तथा दर्शनात् । अन्यथातिप्रसंगाच्च ।
 तथाच ब्रह्मणोऽपि लक्ष्यत्वे वाच्यार्थसंबंधित्वे ज्ञेयत्वात्, औपनिषदत्त्वश्रुत्या वेदैकगम्यस्य
 चाशब्देनाज्ञेयत्वात् स्वप्रकाशतया नित्यसिद्धौ च शब्दवैयर्थ्यात् अवाच्ये च शब्दस्य लक्षक-
 स्यैव वक्तव्यत्वात् तत्रापि वाच्यसंबंधित्वेन ज्ञेयत्वेनानवस्थेति कथमवाच्ये लक्षणा ।

एवंच “वाच्ययोगितया बुद्धं लक्ष्यं ब्रह्म च वैदिकम् ।

अवाच्यं चेति वक्तव्ये लक्षके जनवस्थितिः ॥”

नच वाचकस्यापि गृहीतसंगतिकस्यैव बोधकत्वात्संबंधग्रहणस्य च संबंधिज्ञानाधीनत्वात्
 संबन्धिनश्च ब्रह्मणः शब्देकगम्यत्वात् तथाप्यनवस्थेति वाच्यम् । यौगिकशब्दानां वाक्य-
 तुल्यत्वेन संगतिग्रहणानपेक्षणात् । एवमवाच्यं चेद्ब्रह्म न सिद्धयेत्, स्वतःसिद्धेनिरस्तत्वात्,
 औपनिषदत्वेन चाशब्देनासिद्धेः । लक्षकस्य च शब्दस्य वाच्यार्थसंबंधित्वेन ज्ञातं प्रत्येक
 माधकत्वेनाववाच्यस्य सिद्धययोगात् ।

ननु चात्र पक्षो ब्रह्मपदवाच्यं चेन्मिदमाधनं लक्ष्यं चेद्विरोधः, अत एवावाच्यत्वे
 लक्ष्यत्वं न स्यादितिकोंऽप्ययुक्तः । आपाद्यापादकयोरप्रसिद्धया व्याप्यामिदं ब्रह्म । उक्तं हि

याव ॥ वेदांततात्पर्यविषय इति । अन्वयेति ॥ तत्संबन्धिनयानवगतम्याप्यर्थस्य बोधकः इति
 स्वीकारे शक्यत्वं संबन्धिनयोर्नवबोधोऽपि स्यादित्यर्थः ॥ औपनिषदन्वधुन्येति ॥ “न औपनिषदं
 पुत्रं वृच्छामि” इत्यादिश्रुत्येत्यर्थः ॥ वक्तव्य इति ॥ लक्षके एव वक्तव्ये जनवस्थितेत्यर्थः ।
 ॥ अत्रेति ॥ वेदांततात्पर्यविषयो ब्रह्मेत्यनुमान इत्यर्थः ॥ अत एवेति ॥ अवाच्यपदवाच्यस्य पक्षान्ते
 सिद्धसाधनम् । कस्यस्य (नव, पक्षान्ते विरोधो युक्तो भवेदिति पक्षविषयपदवाच्यत्वादेवेत्यर्थः । तर्कः

उक्तं हि “कथं लक्ष्यत्वमन्तर्गतावाच्यस्येति न चोच्यताम् ।

अन्तर्गतावाच्यशब्देन लक्ष्यत्वैवावबोधनात् ॥” इति चेन्न ।

वेदांगतात्पर्यविषयत्वादिना रूपेण पक्षीकरणात् । अन्यथा त्वदीयेऽवाच्यत्वानुमानेऽपि पक्षो वाच्यं चेद्विरोधः, लक्ष्यं वेदाश्रयामिद्विरिति स्वात् । अस्ति च यत्र प्रयोजकाभावस्तत्र प्रयोजन्याभाव इति सामान्यव्याप्तिः । उक्ता च लक्ष्यत्वे वाच्यत्वस्य संवत्ता । न चेच्छुद्धीर-
माधुर्यादी बाक्यार्थे च व्यभिचारः, तस्मापि माधुर्यबाक्यार्थादिसाधारणशब्दवाच्यत्वात् ।

“विश्वदं क्षीरमाधुर्यं स्मिरमान्यस्य तीक्ष्णकम् ।

गुह्यस्य वनसादीनां निर्हारीत्वमिधीयते ॥”

इत्युक्तत्वेन अन्वितामिधानस्यान्यत्र समर्थितत्वेन चासाधारणशब्दवाच्यत्वाच्च । अभिहि-
तान्वयपक्षेऽपि बाक्यार्थो नोच्यते नापि लक्ष्यते कित्वन्वितामिधाने विज्ञेयान्वय इव वृष्टिं
विनैव संमर्गमर्यादया प्रतीयत इति तार्किकमते बाक्यार्थे लक्ष्यत्वस्याप्यभावाच्च । नच
बाक्यार्थशब्दस्य समामन्त्रेण लक्ष्यकत्वात् न वाचकतेति वाच्यम् । समासस्य लक्ष्यकत्वपक्षेऽपि
राजपुरुष इत्यत्र राजशब्दस्येव बाक्यशब्दस्य षष्ठ्यर्थलक्ष्यकत्वेऽपि पुरुषशब्दस्येव अर्थशब्दस्य
वाचकत्वात् । एतेन समासस्य बाक्यतुल्यत्वेनामिधानं विनैव स्वार्थबोधकतेति निरस्तम् ।
बाक्यशब्दार्थशब्दयोर्भावार्थो तत्संमर्गत्वेन रूपेण समासावाच्यत्वेऽपि अर्थत्वरूपेणार्थपद-
वाच्यत्वात् ।

ननु प्रवृत्तिनिमित्ताभावात् कथं वाच्यत्वम् । उक्तं हि

“दृष्टा गुणक्रियात्रातिरुद्धयः शब्दहेतवः ।

नात्वन्यन्यतमोऽप्रीषां तेनात्मा नाभिधीयते ॥” इति ।

अन्वयसिद्धिमुद्धरति ॥ अस्मि चेति । व्यभिचार इति ॥ तद्व्यवतीती क्षुब्धविषयस्य आगे
कतिपयसंगेय कल्पार्थेऽपि कल्पनाच्च व्यक्त्वकल्पात् प्रवृत्तीपक्षिमाधुर्यं तत्तत्कल्पवि बुर्भजम् ।
इत्यदिप्रसिद्धा क्षीरमाधुर्यविर्वाक्यकल्पनात्वेन क्षीरविषयेनैव कल्पनाकथेति आद्यः ॥ अन्वितामि-
धानमेवेति ॥ तदपि बाक्यार्थस्यापि लक्ष्यमित्याह तत्तत्वाच्यत्वाच्च व्यभिचार इति । अभिहित-
व्यवसरे तु हेत्वन्वयस्य व्यभिचार इत्याह ॥ अभिहितान्वयपक्षेऽपीति । अभिधां विनैवेति ॥
कृति विनैवेत्यर्थः ॥ शब्दहेतव इति ॥ शब्दप्रवृत्तिनिमित्तकीत्यर्थः । तत्तद्विधानां प्रवृत्ति-

नच षटादाविचारोचितं निमित्तमस्तीति शङ्क्यम् । आरोपिते श्रुतिवात्पर्यायोगेन तात्पर्य-
विषयस्य वाच्यत्वायोगादिति चेन्न । सत्यादिशब्दानां लक्षकत्वे सिद्धे निमित्तभावस्तस्मिन्
सिद्धे लक्षकत्वमित्यन्योन्याध्यात् । स्वरूपमात्रप्रभोत्तरत्वेन तल्लक्षकतेऽप्यतेत्यस्य च निरा-
स्तात् । निर्विशेषवाक्यस्य च स्वरूपमात्रपरत्वे सत्यत्वाद्यविरोधात् । तस्य निर्विशेषत्व-
विशिष्टपरत्वे तु निमित्तस्य सत्त्वेन निर्विशेषशब्दवाच्यत्वापातात् । अभावनिमित्तकशब्द-
वाच्यत्वे च निर्गुणत्वभंगे उक्तरीत्या प्रामाणिकत्वाविशेषेण भावनिमित्तकशब्दवाच्यत्व-
स्यापि दुर्भारत्वात् । तस्माद्ब्रह्मणि सर्वेषां वैदिकशब्दानां लक्षणेत्येतदयुक्तम् । उक्तं हि

“एकस्यापि च (हि) शब्दस्य गौणार्थस्वीकृतौ सत्ताम् ।

महती जायते लज्जा यत्र तत्राखिला रवाः ॥ १ ॥

अमुल्यार्था इति वदन्यस्तन्मार्गानुवर्तिनाम् ।

कथं न जायते लज्जा वक्तुं शाब्दत्वमात्मनः ॥ २ ॥” इति ।

तस्माद्यौगिकानंतवैदिकशब्दवाच्यत्वादनंतगुणं ब्रह्म जीवादिभिन्नमिति ।

॥ इति अवाच्यत्वभंगः ॥ १३ ॥

निमित्तसत्यत्वाद्यवश्यकत्वं क(य)स्माद्विशेषत्वाद्वा स्वरूपमात्रप्रभोत्तरत्वाद्वा निर्विशेषवाक्य(वाक्य)
विरोधादिति विकल्प्य नाद्यद्वितीयावित्याह ॥ सत्यादिशब्दानामित्यादिना ॥ तृतीयेऽपि निर्वि-
शेषवाक्यं स्वरूपमात्रपरमुक्त निर्विशेषत्वविशिष्टत्वपरमिति विकल्प्य नाद्य इत्याह ॥ निर्विशेष-
वाक्यस्य चेति ॥ द्वितीयं निपाद्य ॥ निर्विशेषेति वदामिति ॥ यो भवति तन्मार्गानुयायिना-
(वर्तिना(या)मित्यर्थः । प्रकृतमुपसंहरन् वक्ष्यमाणार्थमुपक्षिपति ॥ तस्मादिति ॥

॥ इति अवाच्यत्वभंगः ॥ १३ ॥

॥ अथ सामान्यतो भेदखण्डनोद्धारः ॥ १४ ॥

यथेदमुच्यते भेदः किं स्वरूपं धर्मो वा । नाद्यः निरपेक्षत्वाद्यापातात् । नान्यः जनकत्वाद्यापत्तेः । कुंभस्य स्तंभाद्भेदे प्रतीते स्तंभस्य कुंभाद्भेदधीरित्यन्योन्याभयाद्यापत्तेरिति । अत्र ब्रूयः—किं भेदप्रतीतिरेव नास्तीत्युच्यते किंवा सा कारणजन्या नेति उत बाध्यविषयेति । नाद्यः, भेदभ्रमनिरासाय भेदांतंभजाद्ययोगात् । भेदाप्रतीतौ बहुयत्नैस्तभिरासायोगाच्च । स्वपरपक्षदूषणभूषणाभेदप्रतीतौ बहुविधवापत्तेः । भेदः स्वरूपं धर्मो वेति विकल्पायोगाच्च । नहि पपायेव विकल्पः संभवति । द्वितीये कारणाजन्यत्वमजन्यत्वेन वा स्वात्, अकारणजन्यत्वेन वा स्वात् । नाद्यः भेदप्रतीतेर्नित्यत्वापत्त्या स्वप्रातिक्लूपाचरणापातात् । न द्वितीयः । व्याघातात् । जनकस्यैव कारणत्वात् । तृतीयेऽपि किं शुष्कतर्करैव भेदस्य बाध्यत्वाप्यवसायः श्रुत्यादिना वा । नाद्यः, ऐक्यस्यापि ब्रह्मस्वरूपत्वे तद्वदेव निरपेक्षत्वाद्यापातात्, धर्मत्वेऽनवस्थेत्वादितर्कबाध्यत्वसाम्यात् । त्वयैव भेदांतानामैदंपर्यं दर्शयितुमिदं शब्दं प्रपृष्टं न तर्कशाल्वत् केवलाभिर्युक्तिभिः कंचित्सिद्धांतं साधयितुं दूषयितुं वा प्रवृत्तमित्युक्तत्वाच्च । एवं च

“भेदःस्वरूपं धर्मो वेत्यादिरूपा विधीयिका ।

अकारवाग्रप्रक्षेपे स्वादभेदे विधीयिका ॥”

भेदाभावादप्यदैक्यं नास्तीति चेदैक्याभावादप्यो भेदो नास्तीति तस्य, भेददूषणेनैक्यमिद्विधेदैक्यदूषणेनैव भेदसिद्धिः स्वात् । एवं च

॥ अथ सामान्यतो भेदखण्डनोद्धारः ॥ १४ ॥

॥ निरपेक्षत्वाद्यापातादिति ॥ प्रतीत्येवमिदं कल्प्याद्यापातवितर्कः ॥ जनकत्वापत्तेरिति ॥ भेदस्यपि कुतश्चिन्निकाया तत्रापि भेदांतरस्वीकारापत्तेरिति शब्दः ॥ अन्योन्याभयाद्यापत्तेरिति ॥ कुंभे स्तंभभेदानंतरं कुंभस्य स्तंभत्वापत्तयत्तया कानस्य भेदप्रतीतेर्हेतोरसंभवारिति शब्दः ॥ नहीति ॥ स्वद्वयं धर्मो वेति विकल्पस्योभयोर्भेदज्ञानं विनायोगादिति शब्दः ॥ प्रवृत्तमित्युच्यते ॥ भेदप्रतीत्युच्येत्यर्थं प्रवृत्तबोद्धरिति शब्दः । धर्मत्वेऽपि मिथ्याकृतं वा नाद्यः । भेदस्य तात्काल्यत्वमित्याद्यं वदितरेव निरस्य द्वितीयं विप्राच्यते ॥ धर्मत्व

“भेदस्य खंडनेनैव यद्यभेदः प्रसिध्यति ।

अभेदखंडनेनैव तर्हि भेदोऽपि सिद्ध्यति ॥”

भेद एव दृष्योऽस्माकं नत्वभेदः साध्य इति चेत्, अभेद एव दृष्योऽस्माकं न तु भेदः साध्य इति समम् । स्वपक्षस्य जल्पादौ त्वयापि स्वाप्यत्वात् । वितंडायां तु मयाऽप्यस्वाप्यत्वात् । नच वितंडा तवैवेति नियमः । सत्यपि पक्षपरिग्रहे तवैव भवति तदा तदस्यापनेन वितंडाधिकारात् । अन्यथा तार्किकादेः शब्दानित्यत्वादौ मीमांसकादिना सह वितंडा न स्यात् । उक्तं च

“वितंडा तु सतामन्यैस्तत्त्वभेषु निगूहितम्” इति ।

पक्षपरिग्रहीनस्य तु निर्मर्यादस्वापसिद्धांतादिनिग्रहानर्हतया न वितंडापामप्यधिकारः । नाप्योपनिषदमन्यस्यापि तव वितंडैवेति नियमः । त्वदिच्छाननुसारित्वात्प्राश्निकानाम् । उपनिषदां परपक्षनिरासमात्ररूपत्वाभावाच्च । परपक्षनिरासकेन द्वितीयाध्यायेनैव गतार्थत्वेन स्वपक्षमाधनार्थानामाद्याद्यध्यायानां वैयर्थ्यापाताच्च । भाषितं च त्वयैवाद्यद्वितीययोः संगतिं दर्शयता स्वपक्षसाधनं प्रथमं कृतं तद्वयम्यर्हितं परपक्षप्रत्यारूपानादिति ।

त्वया स्वाप्यं मया दृष्यमिति समयबंधे कथमिति चेन्न । मयापि स्वानभिमतस्या-
स्याप्यत्वेन त्वयापि स्वाभिमतस्यादृष्यत्वेन तथा समयबंधायोगात् । त्वया भेदः स्वाप्यः मया दृष्य इति तद्वंधे कथमिति चेत् । त्वयैक्यं स्वाप्यं मया दृष्यमिति तद्वंधे कथम् । तदापि अस्व-
व्यापातकंरेव त्वया ऐक्यं दृष्यमिति चेत् । भेदोऽपि तथेति न स्वव्यापातकंभेददृष्यं युक्तम् ।
ब्रह्मातिरिक्तमेकमेव नास्तीति चेत् षटाद्यतिरिक्तो भेदोऽपि नास्तीति समम् । श्रुतिविरोधा-
दैक्यदृष्यकाम्तर्का आभामा इति चेत्, प्रत्यक्षादिविरोधाद्भेददृष्यका अपि तथेति समम् ।

इति ॥ ननु न स्वपक्षस्थापनमात्रेण भेदचितंडाधिकारः । किंतु पक्षापत्तिग्रहेणैवेति न चितंडा
धिकार इत्याशंक्याह ॥ अन्यथेति ॥ किंच तव वितंडैवेति नियमः कस्मात् । किं प्राश्निकानां
त्वया दृष्यमित्येष नियोगमियमात् उतोपनिषदनुसारित्वाद्देति विकल्प्याद्यं निराह ॥ नार्पति ॥
द्वितीयं निराचष्टे ॥ उपनिषदामिति ॥ “तद्वैक आहुरसर्वेदेवमय आसीदिति कथमयमः सज्जा-
येत” इति परपक्षनिरासकम् “स्वैव सोम्येवमय आसीत्” इति स्वपक्षस्थापनमप्यपि दर्शनादिति
भावः । परपक्षदूषणमात्रेण स्वपक्षसिद्धौ बाधकमाह ॥ परपक्षनिरासकेनेति । ब्रह्मातिरिक्तमिति ॥

प्रत्यक्षं तर्कविरोधादप्रमाणं चेच्छिरसि तद्विरोधादुपचरितावैतिसम्बन्धः । त्वन्मतेऽपि स्वस्य
स्वाभिप्रायादभेदनिरासः सम्बन्धात् इति चेत् त्वन्मतेऽपि ब्रह्मणोऽनृताभिप्रायादभेदनिरासो-
ऽपि मिथ्येति सुवचत्वात् ।

“नहि सत्यमयत्वेभ्यो भिन्नं नेत्युक्तितोऽपि च ।

सत्यं न सत्यमित्युक्तावधिकान्तिं विरुद्धता” ।

एवं च “शुक्लतर्कभेदवाचे स्वादभेदोऽपि बाधितः ।

प्रमितत्वाच्च तर्कास्तुच्छाभेत्प्रकृते न किम् ॥”

न द्वितीयः, श्रुतेः साक्षिप्रत्यक्षावबाधकत्वसोक्तत्वात् । श्रुत्यादेः सम्प्रगव्याख्या-
तत्वाच्च । प्रत्यक्षस्यापि भाविबाधकशङ्काभङ्गे उक्तन्यायैर्भेदधीवाधकत्वात्सम्भवाच्च ।

किञ्च कल्पन्यायानमपि बाधकं किं भेदमेव गोचरयेत् उताभेदं यद्वा यत्किञ्चित् ।
निरालम्बनज्ञानयोगात् । नाथः साधकत्वात् । द्वितीये तदन्यस्तद्विरोधी तद्भावो वा नञर्थो
वाच्यः, पञ्चमवेऽपि दृष्टरिहो भेदः । तदन्यत्वे च तद्विरुद्धत्वतद्भाववत्त्वयोरयोगात् । भेदा-
भावादिप्राप्तिनापि प्रतियोगिभित्तुजनतयैव स्वाविषयस्य प्राप्तत्वाच्च । औदासीन्येन प्रवृत्तस्य इद-
मितिज्ञानवदबाधकत्वात् । अत एव न तृतीयः । एतेन बाधकं भेदप्रमाधिष्ठानतत्त्वगोचरमिति
निरस्तम् । तस्यापि भेदभेदाभावे भेदवित्तुजनत्वेनाग्रहणे च तज्ज्ञानस्य भेदबाधकत्वायोगात् ।

किञ्च नायं भेद इति वा नास्त्यत्र भेद इति वा जन्यदेव भेदात्मना प्रत्यभादिति
वा बाधकज्ञानेन भवितव्यं नेदं रजतमित्यादिषत् । तदेतत्सर्वथा भेदावगाहीति कथं
तद्बाधकम् । एकमेवानेकात्मना प्रत्यभादितिज्ञानं बाधकमिति चेन्न । एकानेकयोर्वैस्तुतो
भेदाभावे वैतलक्ष्याग्रहणे च तस्य बाधकत्वायोगात् । एवं च

तत्रापि ब्रह्मसत्त्वमयैकैकस्त्वप्यमिति न वृत्तवृत्तत्वव्यापनायेकोति भावः ॥ तर्का इति ॥ भवेत् स्वकथं
वर्णो वेत्तावितर्का इत्यर्थः । नवैकमप्युक्तमे विरोधतः साम्यादित्याह ॥ नहीति । प्रकृते न किमिति ॥
प्रकृतेऽपि तत्र किमेतत्त्वर्थः । श्रुत्यादिभिर्देवस्य बाधितत्वमिति द्वितीयं निराकरोति ॥ न द्वितीय इति ।
श्रुत्यादिगति ॥ एकमेवद्वितीयं भेद नास्तीति किञ्चन । एकपैकानुवृत्तव्यञ्ज, उपरमंस्तरं कुलमे इति
श्रुत्यादिगतिः । तत्र किमेतत्त्वर्थः प्रकृतेऽपि ॥ उक्तन्यायैरिति ॥ अयमौदासीन्योक्तश्रुत्युपविषयविरोध-
विषयैव धीवाधिका । अथ विषयवाधिका धीवाधिका । किञ्च बाधकधीवोक्तं न बाध्यमभेदश्च बाध-
कधीवोक्तः । तथा स्वविषयस्य भेदमित्यत आ औदासीन्येन वा बाधकत्वायोगमित्याहुः कस्यापैरित्यर्थः ।
वस्तुवर्तमानुपलब्ध भेदस्य अतीतिविषयकमुपलब्धमिति ॥ भेदाभावादिप्राप्तिरिति ॥ पूर्वोक्तान्योन्वाधकं

“भेदाङ्गितया स्वार्थं बाधधीर्गाहते न वा ।

आद्ये भेदः स्थिरोऽत्ये तु न सा स्वाङ्गेदबाधिका ॥”

तस्मात् स्वविषयत्वात् नान्योन्याभ्यतादेरुत्थानम् । उत्थितस्य भवेदाभासत्वम् । एतेन यदुक्तं खंडने “निर्वचनवादिनीदं शोभते नास्मास्तु प्रतिभासमानोऽयं भेदः स्वरूपादि-
पक्षांतर्भावबहिर्भावाभ्यां सदसत्त्वाभ्यां वा अन्येनापि धर्मेण बाऽनिर्वाच्य इत्यंगीकारात्”
इति । तस्मिन्स्तम् । तर्कबाधमात्रेणानिर्वाच्यत्वे ऐक्यस्यापि तत्प्रसंगात् ।

किंच त्वयापि अनृतजडदुःखपरिच्छिन्नायनात्मके ब्रह्मणि अनृतादिव्यावृत्तिर्ब्रह्म-
ज्ञानाबाधेति वाच्यम्, शून्यायनात्मके षटादौ शून्यादितः स्वज्ञानाबाध्यमेददर्शनात् ।
अन्यथाऽनृतादिव्यावृत्तिबोधनेन तद्भांतिनिवारकस्य सत्यज्ञानादिबाध्यस्य भ्रांत्यंतरहेतुत्वं
स्यात् । ब्रह्मण्यनृतत्वादेरधिष्ठानज्ञानाबाध्यात्यंताभावप्रतियोगित्वरूपं मिथ्यात्वं च न
स्यात् । उक्तं चैतदेहात्मैक्याध्यासभंगे ।

नच प्रतियोगिनोऽनृतत्वात्ततो व्यावृत्तिरप्यनृता । शुक्लौ रूप्यामेदवत् बाधगम्यस्य
तद्भेदस्यापि प्रातिभासिकत्वापत्त्या भ्रांतिबाधव्यवस्थायोगात् । विस्तृतं चैतन्मिथ्यात्वभंगे ।
एवमात्मनि देहात् आत्मज्ञानाबाध्यमेदाभावे देहात्मैक्यस्य मिथ्यात्वं न स्यादिति त्वदीया
तदैक्याध्यासोक्तिरयुक्ता स्यात् । तथा नित्यस्यानित्यात्तात्त्विकभेदाभावे साधनचतुष्टयांतर्गतो
नित्यानित्यवस्तुविषेको अयः स्यादिति तेनानित्यहानेन नित्ये प्रवृत्तिरयुक्ता स्यात् । एवं
प्रपंचे सदैवलक्षणादिरूपमनिर्वाच्यत्वमधिष्ठानाबाध्यमिति वाच्यम् । अन्यथाऽधिष्ठानज्ञाना-
बाध्यमरवापातात् । जगन्मिथ्यात्वप्रमाणानामतत्त्वाद्भेदकत्वापाताच्च । एवमभेदस्य भेदा-
त्तात्त्विकभेदाभावे तयोरभेदात्तात्त्विकः स्यादिति भेददोषैरभेदबाधनम्, अभेदप्रमाणैर्भेदसाधनं

उपसंहारम्याजेन परिहरति ॥ तस्मादिति ॥ ब्रह्म स्वज्ञानाबाध्यजडादिव्यावृत्तिमत् तदनात्मकत्वात् ।
यत् यदनात्मकं तत् तज्ज्ञानाबाध्यतयावृत्तिमत् । यथा शून्यायनात्मको घट इत्यनुमानादपि शून्या
दिव्यावृत्तेश्च बाध्यत्वसिद्धिरित्याह ॥ किंचेति ॥ अथयोजकत्वमावांक्ष्य निवेधति ॥ अन्यथेति ॥
ननु प्रतियोगोपाधव्यंताभावप्रतियोगित्वं मिथ्यात्वम्, नत्वभावस्य स्वज्ञानाबाध्यत्वमपीति नोक्त-
त्वाच्च इत्यावांक्ष्याह ॥ उक्तं चेति ॥ तद्भाष्यात्यंताभावप्रतियोगित्वस्य सत्त्वेऽपि स्वभावान् अभेदश्च
भेदात्यंताभाव इति कथमभेदमिथ्यात्वे भेदः सत्यो न स्यादित्युक्तं चैतदित्यर्थः ॥ प्रवृत्तिर्न
स्यादिति ॥ भ्रांतमवृत्तिर्न स्यादित्यर्थः ॥ अभेददोषैरिति ॥ तथाच नृपणभूयणरूपस्य न

च स्नात् । नच तात्त्विकमेदाभावेऽपि तात्त्विकमेदाभावाभावेण व्यवस्थेतिवाच्यम् । अमेदाभावे मेदघोष्यात् । नच व्यावहारिकमेदप्रवृत्त्या । कल्पितेनाकल्पितकार्याप्रतिबंधादित्युक्तत्वात् । एवंच

“ब्रह्मणोऽनृततो मेदः सत्वमेद्रेदसंदनम् ।

व्याहृतं स्नादसत्वमेद्रेदब्रह्मणोऽनृतता मवेत् ॥ १ ॥

“मेदामेदमिदा चेत्सात्त्विकं मेदो निवार्यते ।

मेदामेदमिदा नो चेत्कथं मेदो निवार्यते ॥ २ ॥”

किंच मेदस्य व्यावहारिकमत्त्वत्वरश्चार्थमेव त्वयाप्यन्योन्याभयादिकमुद्घार्यम् । नन्योन्याभयादिदृष्टस्य व्यावहारिकतापि दृष्टवरी । नहि मृदुवातवीत्येतावता स्वजन्यघटत्रया । अन्यथाकाशवाय्वादेरेवान्योन्यमुपादानत्वाधिष्ठानत्वे स्नातामित्यज्ञानब्रह्मणोस्ते न कल्प्ये स्नाताम् । यदि चान्योन्याभयादिदृष्टस्यापि अविद्यासामर्थ्यात् व्यावहारिकता तर्हिभ्रमामर्थ्यात् तादृशस्यापि पारमार्थिकतैवास्तु ।

अपिच कथमत्रापादनक्रमः यदि मेददर्शनं स्नात् तर्ह्यन्योन्याभयादिकं स्यात्, नच तपुक्तं तस्याप्राप्ति मेददर्शनमिति वा यदि मेददर्शनं वास्तवं स्नात्तर्हि अन्योन्याभयादिकं स्नादिति वा यदि मेददर्शनं प्रमा स्नात्तदाऽन्योन्याभयादिकं स्नादिति वा यदि मेददर्शनं धर्मिप्रतिबोधादिमापेक्षं स्नात्तदान्योन्याभयादिकं स्नादिति वा । नापः यदि मेददर्शनं न स्नात्तदा परः परमतमिव स्वमतमपि निराकुर्यात् सकलव्यवहारविधुरम् स्यादित्यादिप्रतिवृत्त्यर्थं पराहनेर्मेदादर्शनं तद्विरामायोगेन विपर्ययापर्यवसानाच्च । न द्वितीयः वास्तवेऽन्योन्याभवादेरभावेन व्याप्तिवैकल्यात् । दर्शनावास्तवन्वेऽप्यमेदब्रह्मेदस्यापि सत्त्वोपपत्तेः । न तृतीयः, त्वया स्मंभात्कुंभस्य मेदप्रतीतौ कुंभात्संभस्य मेदधीरितिप्रतीतावेवान्योन्याभयत्वस्योक्तत्वेन चोपपत्त्याध्यानाहव्यस्य शूलप्राप्तिवत् प्रतीतिगतेनान्योन्याभयेण

व्यापिति भावः ॥ उक्तत्वादिति ॥ व्यक्तित्वेन वात्कत्वमस्यापि स्वेदवैकल्यादानीनादित्युक्तत्वादित्यर्थः ॥ व्याप्तिवैकल्यादिति ॥ वस्तुतत्त्वत्वं तद्वान्योन्याभय इत्यावाद्यापारकयोर्धर्माव्यवसायादित्यर्थः ॥ दर्शनावास्तवत्वेऽप्यापि । तत्त्वच पर्यवसितार्थत्वाच्चतुक्तत्वाद्यावाद्याभाससर्व इति

प्रमात्वनिषेधायोगात् । नच प्रतीतेर्विचारासहत्वेन भ्रमत्वम् । विचारासहप्रपञ्चातर्गतचरमवृत्ति-
 षत् प्रमात्वोपपत्तेः । जीवस्य ब्रह्मैक्यप्रतीतौ ब्रह्मणो जीवैक्यधीरिति ऐक्येऽप्यन्योन्याभयस्य
 वक्ष्यमाणत्वाच्च । रूपादिभ्रमस्यापि त्वयाऽख्यातिबाधुक्तहेत्वभावादिबाधकानामुद्धृतत्वेन
 विचारासहत्वाच्च । चतुर्थेऽपि सापेक्षतामात्रं निवर्ततां भेददर्शनस्य किमायातम् । प्रकारांतरा-
 भावात्स्वयमपि निवर्तत इति चेन्न । प्रतीतेः परेणाप्यपेक्षणीयत्वेन निवर्तयितुमशक्यत्वात् । प्रमा-
 त्वनिवर्तने च सामर्थ्याभावस्योक्तत्वात् । अन्यथा स्वाभिमतार्हेतमपि न सिद्धपेदित्युक्तम् ।
 किञ्च त्वत्पक्षे घटस्य पटाद्भेद इव घटेनाभेदोऽपि व्यावहारिकः, उक्तीत्या ब्रह्मजीवैक्यमिष
 ब्रह्मण्यनृतन्यावृत्तिरपि तात्त्विकीति कथमभेदमुपेक्ष्य भेदे द्वेषः । एवंच

“ब्रह्मण्यनृतभेदस्य सत्यत्वे कलशे स्वतः ।

अभेदस्य च मिथ्यात्वे भेदे द्वेषस्तु किं कृतः ॥”

॥ इति सामान्यतो भेदखंडनोद्धारः ॥ १४ ॥

भावः । विचारसहत्वस्य भ्रमत्वप्रयोजकत्वे अन्वयव्यभिचारमुक्त्वा व्यतिरेकव्यभिचारमप्याह
 ॥ रूपादिभ्रमस्यापीति ॥

॥ इति सामान्यतो भेदखंडनोद्धारः ॥ १४ ॥

॥ अथ विशिष्य भेदखंडनोद्धारः ॥ १५ ॥

मंगलनि च भेदस्य स्वरूपत्वेन निर्वाहः । तत्र यदुक्तं निरपेक्षपटस्वरूपत्वे तद्भेदस्य भेदस्यापि निरपेक्षत्वं स्यादिति तत्र । व्याप्तः स्वपरासंभवेः । त्वन्मते सापेक्षाया अविद्या-
निपुणैर्वाच्यमस्यस्य मतद्वयेऽपि स्थितौ व्यक्तिसापेक्षस्य ज्ञानिमात्रस्य प्रतीतौ सापेक्षस्य
नीलमात्रादिज्ञानविशेषस्य अर्थप्रकाशात्मकज्ञानस्य ब्रह्मणि ब्रह्माभेदस्यापि ब्रह्मेत्यादौ काल-
सापेक्षस्यास्मिन्त्वस्य च निरपेक्षब्रह्मव्यक्त्यादिस्वरूपत्वात् । व्याप्त्यभावे चानुमानस्य तर्कस्य
चाभासत्वात् । ऐक्यस्यास्वरूपत्वे च सत्त्वेऽद्वैतज्ञानिः मिथ्यात्वे च तत्परस्य “तत्त्वमसि”
इत्यादेरतत्त्वावेदकत्वं भेदस्य सत्यता च सात् । यत्र यदप्यस्मिन् तत्र तद्विरोधितज्ज्ञानावाप्यं
यथा भुक्तावरूप्यत्वमिति वा, यत्र यदैक्यमप्यस्मिन् तत्र तद्भेदस्तज्ज्ञानावाप्यं यथा दूरस्व-
दनस्यत्वोभेद इति वा, यत्र यदप्यस्मिन् तत्र तद्विरोधि तात्त्विकं यथा ब्रह्मण्यनृतत्वस्याप्यस्तत्त्वे
मत्यन्तं तात्त्विकमिति वा व्याप्तः । ऐक्यस्य च निरपेक्षत्वे तत्त्वंपदार्थपराणां “सत्यं ज्ञानं
विज्ञानघनः” इत्यादीनां ऐक्यपरमहावाक्यैकवाक्यत्वाभावेन वैयर्थ्यं स्यात् । नच प्रति-
योगिनो भेदस्य सापेक्षत्वादेक्यं सापेक्षवदिति वाच्यम् । पटः पटो नेति नञर्थस्य भेदस्यैव
तादात्म्यनिषेधत्वेन वैषयीत्यर्थवोचितत्वात् । ऐक्ये भेदसापेक्षत्वस्य दुर्वागत्वात् ।

अथ तत्र प्रतीत्योरेव सापेक्षत्वनिरपेक्षत्वे इति तयोरेव भेदः, नतु तद्विषयस्य ।
एकस्यामेव तत्परायां संस्कारमापेक्षनिरपेक्षस्मृत्यनुभवविषयत्वस्य एकस्मिन्नेवाभ्यासादौ व्याप्त्या-
दिर्धर्मापेक्षनिरपेक्षानुमितिप्रत्यक्षविषयत्वादेर्दर्शनादिनिषेत् समं प्रकृतेऽपि । एवंच

“अज्ञानहानिरष्टाद्वैतरूपपीडभेदमेदवत् ।

स्वरूपत्वेऽपि भेदस्य सापेक्षत्वं हि युज्यते ॥

॥ अथ विशिष्य भेदखंडनोद्धारः ॥ १५ ॥

॥ व्याप्तेरिति ॥ कल्पयेत्तं तत्र निरपेक्षः स्यात् (सामिधमिति वा) मिति व्याप्तेरित्यर्थः । नन्वैक्यस्य
ब्रह्मनिष्ठत्वेन हेतुत्वाभावाच्च नच व्यभिचार इत्याद्येकवाह ॥ ऐक्यस्येति ॥ ऐक्यस्यासाध्यस्यापि
सत्यत्वाच्च व्यभिचार इत्याद्येकवाह ॥ ऐक्यस्येति ॥ इत्यादीनामित्यादिक्वात् “योऽयं विज्ञानमयः”
इत्यादिपरिच्छेदः ॥ एष्टवाक्यत्वाभावेनेति ॥ वाच्येष्टवाक्यीत्येकवाक्यत्वस्येति भावः । ऐक्यस्य
चेद्विषयेष्टकल्पस्यानुपेक्षा ॥ ऐक्य इति ॥ नन्वैक्यस्यैव कल्पयेत्तं तन्निरपेक्षसामिधमिति व्याप्तिः
नचैक्यस्य व्यभिचारः स्वपेक्षान्वितपेक्षकयोः प्रतीतिवर्तमानादिति तांशते ॥ अथेति । संस्कारमापेक्ष-
(स्ये)ति (वा) ॥ कश्चि नलावा व्यभि संस्कारस्वपेक्ष (व) प्रत्यक्षिकाकपातनुभवविषयत्वमिति ।

अथ तत्र स्वरूपेण निरपेक्षस्यापि ब्रह्मणोऽभेदत्वेन सापेक्षत्वम्, तर्हि स्वरूपेण निरपेक्ष-
स्यापि घटस्य भेदत्वेन सापेक्षत्वमस्तु प्रमेयत्वानिरपेक्षस्यापि अभावसादृश्यादेरभावत्वादिना
सापेक्षत्वस्य स्वरूपेण निरपेक्षस्यापि दंडादेर्ब्रह्मणश्च कारणत्वेन ज्ञानत्वेन च सापेक्षत्वस्य दर्श-
नात् । सप्रतियोगिकनिष्प्रतियोगिकव्यवस्था तु यदसाधारण्येन स्वाचकपदप्रवृत्तिनिमित्ताव-
च्छेदेन प्रतीतौ प्रतियोगिप्रतीतिसापेक्षं तत्सप्रतियोगिकम्, अन्यतु निष्प्रतियोगिकमिति । यदि
च तत्रैकस्यैवार्थस्य लघुत्वकठिनत्वशब्दोल्लेखेन निरपेक्षस्यापि अगुरुत्वाद्वयत्वशब्दोल्लेखेन
सापेक्षत्ववत् ब्रह्मशब्दोल्लेखेन निरपेक्षस्याप्यभेदशब्दोल्लेखेन सापेक्षत्वम्, तर्हीहापि घट-
शब्दोल्लेखेन निरपेक्षस्यापि भेदशब्दोल्लेखेन सापेक्षत्वमस्तु । एकस्यैव गमनस्य गच्छति
चलतिशब्दोल्लेखाभ्यां प्रयत्नस्य च करोति यततिशब्दोल्लेखाभ्यां कर्मसापेक्षत्वनिरपेक्षत्वयोः
शब्दस्वभावप्रयुक्तयोर्दर्शनात् । यदि च तत्राभेदत्वादिकमेव सापेक्षं नत्वभेदरूपो विशेष्यः,
तर्ह्यन्याप्यन्योन्याभावस्वरूपं भेदत्वमेव सापेक्षं नतु भेदरूपो विशेष्य इति समम् । नच
तर्ह्यन्योन्याभाव एव भेदोऽस्तिवति वाच्यम् । अन्योन्याभावस्यैव स्वरूपत्वोक्तः । उक्तं हि

“भावाभावस्वरूपत्वाभ्यामन्योन्याभावता पृथक्” इति ।

उक्तं च “न स्वरूपमात्रं भेदः किंत्वन्योन्याभावः, स च वस्तुना सविशेषाभिन्नः” इति । कथम-
भावस्य भावेक्यमिति चेत् । अविद्यानिवृत्त्यद्वैतयोरपि कथं ब्रह्मेक्यम् । भावः स्वाभावेन विरुद्धो
नत्वन्याभावेनेति चेत् समं प्रकृतेऽपि । अभावाभावस्य भावत्वदर्शनात् । यदि चाविद्यानिवृत्त-
ब्रह्मत्वं नाम प्राभाकरमत इवाधिकरणस्यैव निवृत्तिव्यवहारालंबनता । तर्हि इहापि घटस्यैवा-
न्योन्याभावव्यवहारालंबनतेत्यस्तु । यदि चाद्वैतं न द्वैताभावः किंतु तद्विरोधिभावांतरं
द्वैताभावांपलक्षितं ब्रह्मैव वा, तर्हि भेदोऽपि न तादात्म्याभावः किंतु तद्विरोधिभावांतरं
तदभावांपलक्षितं स्वरूपमेव वाऽस्तु ।

तथापि संस्कारसापेक्षत्वं संस्कारजन्यत्वं विवक्षितम् । एवं च प्रत्यभिज्ञायां तत्तात्पर्यमृतिरेव हेतुः
न संस्कार इति वा संस्कारस्य तद्वन्तुः/वेऽपि तस्मिन् साक्षात्करोमीत्यनुपपत्त्यापत्तिरित्येव वा
तत्तदंत्योरपेक्षया इत्यनुभवविषयत्वेन वा तत्ताया अपि संस्कारनिरपेक्षानुभवविषयत्वमस्तीत्यत्र
तात्पर्यम् । ननु पदार्थाभासस्य स्वैतरमेकपक्षत्वेन ज्ञाने प्रतियोगिज्ञानसापेक्षत्वात् सप्रतियोगिकत्व-
निष्प्रतियोगिकत्वव्यवस्था न स्यादित्याशङ्क्याह ॥ सप्रतियोगिकेति ॥ अभाधारण्येनेत्यस्य
विषयत्वं स्वप्रतिपादकपदप्रवृत्तिनिमित्तावच्छेदेनेति ॥ स्वाभावेन विरुद्ध इति ॥ स्वाभावेन
स्वीक्यविरोधीत्यर्थः । ननु प्रतियोगिकविषयो भेदो न स्वकपदपः [स्वकपः (पा)] निकपदस्य

केचित्तु तत्तादात्म्यायोग्यत्वं वा तदैक्यधीव्यवहारविरोधित्वं वा तद्भेदत्वं यत्र पदर्शनं यत्तादात्म्याध्यामविरोधि तत्र तत्त्वं वा तद्भेदत्वमित्याहुः ।

इते तु स्ववृत्तिवृत्तिचिद्वर्मानाधारनिष्ठयत्किंचिद्वर्मानाधारत्वरूपं वा स्वावृत्तिधर्माधारनिष्ठधर्माधारत्वरूपं वा स्वरूपत्वं भेदत्वम् । अनाधारत्वं चाधारत्वादित्यं नन्वाधारान्यत्वमिति नान्योन्याश्रय इत्याहुः ।

एतेन प्रतियोगिनिरूप्यस्य भेदस्य वस्तुस्वरूपत्वे प्रतियोगिनोऽपि वस्तुस्वरूपत्वं स्वादिनि निरूप्यम् । व्याप्तः स्वपरासंमनेः, दुःखनिवृत्तेः पुमर्थत्वेऽपि दोषाभावस्य साधकत्व-प्रयोजकत्वेऽपि अनृतव्यावृत्त्यज्ञाननिवृत्त्योः अज्ञानादिप्रकाशरूपज्ञानस्य च ब्रह्मस्वरूपत्वेऽपि अज्ञाननिवृत्त्यर्थोक्तत्वेऽपि दुःखे दोषेऽनृतेऽज्ञाने च पुमर्थत्वस्य साधकत्वप्रयोजकत्वस्य ब्रह्मस्वरूपत्वस्य बोधनत्वस्य चादर्शनात् । तत्राज्ञानादिकं कार्यान्वयित्वेनोपलक्षणं सत् निरूपकमात्रम्, न तु कार्यान्वयित्वेन विशेषणमिति चेत् मम प्रकृतेऽपि । लोकेऽपि निरूपके “लम्बकण्ठमानय” इत्यादौ कार्यान्वयस्यैव “चित्रगुमानय” “काशीवामी समागत” इत्यादौ नदनवयस्यापि दर्शनात् । नच व्याप्तिग्रहणेऽनुसूना लौकिकी रीतिर्व्यभिचारे नानुमरणीया । नच कर्मस्य कार्यान्वयदर्शनेन गवामपि तदापादनम् । वैपरीत्यापत्तेः । अज्ञानादेर्ब्रह्मस्वरूपत्वापत्तेः ।

ननु प्रतियोगिन उपलब्धत्वे कदाचित्काकाऽज्ञानेऽपि गृहज्ञानवत् प्रतियोग्य-ज्ञानेऽपि भेदज्ञानं स्वादिनिचेत् तर्ह्यज्ञानाद्यज्ञानेऽपि कदाचित्तद्विष्ट्यादिज्ञानं स्यात् । अथो-पलब्धत्वस्यापि प्रतियोग्यादेर्ज्ञानवृत्तपक्षस्याभावसादृश्यादिज्ञानकारणं दृष्टमित्यदोषमिति चेत् मम प्रकृतेऽपि । तस्मात्प्रतियोगिन उपलब्धत्वाच्च धर्मिष्यन्तर्भावः । एवं च

“पुलायं दुःखमिष ब्रह्मज्ञानवत्तथा ।

बोधे च बोधवत्ताऽतर्गतं कुंभादिकं पटे ॥

नटस्येऽपि कुंभादेरप्रतीतो न भेदधीः ।

अज्ञानादेरप्रतीतो तद्वान्वाद्यप्रतीतिवत् ॥”

केचित्तु प्रतियोगिनो विभेदत्वत्वेऽपि न दोषः । शब्दोऽनित्यइत्यादौ शब्दत्वादेरिष्य कार्यान्वयत्वेऽपि विभेदत्वत्वापत्तेरित्याहुः ।

प्रतियोगिनोऽपि तत्त्ववत्कल्पसंगतम् । मिथ्यात्वविशेषो मिथ्यात्वान्वयित्वनिवृत्तम् । संवत्स-
रवत्वेत्यदौ तच्च दृष्टव्यम् । एतावन्त्यस्य ॥ एतेनेति ॥ एतावन् चिदवति ॥ लोक इति

ननु तथापि विदारणात्मनो भेदस्य घटस्वरूपत्वे घटस्यापि विदारणम्, एवं तदवयव-
नामपीति परमाणुरपि नैक इति शून्यतापत्तिरिति चेन्न । अविदारणात्मकस्याभेदस्य ब्रह्मस्वरूपत्वे
पारमार्थिकस्य ब्रह्मणो व्यावहारिकेण घटादिना प्रातिभासिकेन रूप्यादिना शून्येन चाप्य-
विदारणेन तर्देक्यं स्यादिति साम्यात् । यदि च तत्र जीवाभेद एव ब्रह्मस्वरूपं ननु घटाद्य-
भेदः तर्ह्यत्रापि पटादिभ्यो भेद एव घटस्वरूपं ननु स्वस्यादिति समम् । एवं च

“विदारकत्वेऽपि पटादृष्टस्य स्याद्विदारणम् ।

ननु स्वतो यथा द्वैक्यं स्वेनैव न परेण तु ॥”

किंच भेदस्य स्वस्याद्विदारकत्वेऽपि (अवयवानां) कापाणां विभागेन सूक्ष्मत्वमेव स्यात्
ननु शून्यत्वम्, नहि शून्यानां संयोगात्कस्यचिज्जन्म । येनावयवानां विभागेन शून्यपरिशेषः
स्यात् । अपिच विदारकमपि लवित्रादि स्वयं यत्संबन्धि तदेव विदारयति, ननु स्वात्मानम् ।
ततो धर्मभेदवादे कथंचिदेवं वक्तव्यम् ननु स्वरूपभेदवादे । वस्तुतस्तु भेदो न विदारकः
किंतु विदारणम्, भावमाधनत्वाद्भेदशब्दस्य । तथाच घटोऽपि विदारणं स्यात् ननु घटस्य ।
नहि विदारणस्य विदारणम्, स्ववृत्तिविरोधात् । एवं च

“विदारणस्य भेदस्य घटत्वे हि घटोऽपि च ।

विदारणं स्यात् घटे स्वस्य स्वस्मिन्वृत्तितः ॥”

अंगीकृत्य चेदमुदितम् । वस्तुतस्तु न विभागरूपविदारणात्मा भेदः किंत्वन्योन्याभावः

“क्रियावाचित्वमाख्यातुमेकैकोऽर्थः प्रदर्श्यते ।

प्रयोगतोऽनुगंतव्या अनेकार्था हि धातवः ॥”

इति वचनेन भिदेर्विभागोऽन्यत्वं चाधो यतः । अन्यथा संयुक्तयोरुपयोगिभाषिति व्यवहारो
न स्यात् । उक्तं च

“भेदस्य च स्वरूपत्वे च ब्रह्मं च शून्यताम् ।

अद्भुतास्ते यतोऽन्यस्य प्रतियोगित्वमिष्यते ॥ १ ॥

प्रतियोगिनो हि भेदोऽयं ननु स्वप्नान्तर्यचन ।

विभागेनान्यत्वं स्यात् कुत एव च शून्यता ॥ २ ॥

विशेषणत्वोपपत्तेरिति ॥ कार्यान्तर्यवित्त्वेऽपि यद्विचिन्तयता ज्ञान एव तात्पर्यविवर्धनेन रास्यर्थः । युक्त-
विशेषणस्याधिकारत्वादिमिति भावः ॥ विदारणात्मन इति ॥ भिदि विदारण इति पाणिनीयसूत्र्या

न शून्यानां हि संयोगाद्भाषो वस्तुन इष्यते ।

विदारचार्यो घातुश्च विद्यागुणवाचकः ॥ ३ ॥

अविदारचेऽपि शास्त्रस्य भिन्नायोहौ तु तस्य हि" इति ।

एतेन अनेकत्वैकार्थसमवायिनो भेदस्य घटस्वरूपत्वे घटसाध्यनेकत्वं स्यात् । तथा तदवयवानामपि तद्विरुद्धमेकत्वं कापि न स्यात् । एकत्वाभावे चानेकत्वमपि न भवेत् । तथाच संख्यारहितस्य द्रव्यस्य शून्यतापत्तिरिति निरस्तम् । एकत्वैकार्थसमवायिनो घटेन घटामेदस्य घटस्वरूपत्वे घटस्य घटेन सह धर्मिज्ञानावाध्यमनेकत्वं ब्रह्मणा च ब्रह्मामेदस्य ब्रह्मस्वरूपत्वे भावाद्भेदमते ब्रह्मणः प्रभावेन सहाप्यनेकत्वं न स्यादिति साम्प्रदायिकम् । अथ स्वेनैकत्वेऽप्यनेन सहानेकत्वमविरुद्धम्, तर्ह्यनेन सहानेकत्वेऽपि स्वेनैकत्वमविरुद्धमिति समम् । किंच भेदस्य सादृश्यादिबन्धनिरूप्यस्यैकमात्रवृत्तित्वाद्भेदकत्वैकार्थसमवायित्वमविरुद्धम् ।

अपिच भेदस्यानेकत्वैकार्थसमवायित्वेऽपि यत्र भेदात्मको घटस्तस्यानेकत्वं स्यात् नतु घटस्य, कथं चानेकत्ववशेन एकत्वाभाववृत्त्या पुनस्तेनैवानेकत्वाभावं वदतः न पूर्वोक्तविरोधः । न ह्यत्र काप्यल्लोतिरस्तीत्युक्तम् । येन परीत्यापादनमिति निस्तारः स्यात् । एतेन भेदस्य धर्मिस्वरूपत्वे मंशयादिकं न स्यात् । धर्मिज्ञानस्य मंशयादिहेतुत्वाच्च ज्ञानेनैव च तदभिन्नस्य भेदस्य ब्रह्माद्वेदज्ञानस्य च मंशयादिविरोधित्वादिति निरस्तम् । प्रत्यक्षैकतन्त्रे स्वयंभूतेऽपि तदभिन्नस्यैक्यस्यानवच्छिन्नानन्दस्य चाप्रकाशवत् धर्मिणः प्रकाशेऽपि तदभिन्नस्य भेदस्याप्रकाशोपपत्तेः । ऐक्यस्य च प्रकाशे च तत्र विप्रतिपत्तिर्न स्यात्, तदुपदेशानर्थक्यं च स्यात् । नच स्वरूपज्ञानेनैक्यस्य स्वतो भूतेऽप्यज्ञानविरोधिन्या वृत्तेरभावात् विप्रतिपत्त्यादीति-
वाच्यम् । प्रत्यक्षैकतन्त्रे च वृत्त्यभावेऽपि स्वतोभूतेनैक्येऽपि विप्रतिपत्त्यापयोगात् । यदि वैक्यस्याविद्यावत्त्वाद्प्रकाशः तर्हि भेदस्यापि सादृश्यादिदोषादप्रकाश इति समम् । एवंच

“स्वरूपत्वेऽपि भेदस्य पुन्यते मंशयादिकम् ।

स्वभाववृत्त्यागन्त्यन्तेऽप्यभेदे मंशयादिवत् ॥”

भेदनामस्य विदारकवृत्तित्वमिति भावः ॥ यावत् इति ॥ उत्पत्तिरित्यर्थः । ननु भेदाद्यस्य घटस्यानेकत्वं एकत्वम् । एकत्वे भेदादुपपत्तेः । एवंच सर्वस्यान्यत्वेनैकत्वेन एकत्वस्यैवावस्थिते-
त्येकत्वमपि न संभवनीत्याशङ्क्या ॥ एतेनेति ॥ अनेकत्वमपि न स्यादिति ॥ एकत्वकथा-
ममवायिकारणवृत्तित्वमिति भावः ॥ अनेकत्वैकार्थसमवायित्वमिति ॥ अनेकत्वेन सह एकत्वै-

किंच भेदः स्वरूपेण प्रकाशत एव । उक्तरूपेण भेदत्वेन तु न प्रकाशते । भेदत्वेन भेदज्ञानमेव च संशयादिबिरोधि । किंच संशयादिस्त्रलेऽपि भेदस्य भेदत्वेनाप्रतीतिरप्यसिद्धा, प्रायः सर्वतो भिन्नमेव हि वस्तु तत्र प्रतीयते । अन्यथा सर्वकोटिः संशयः स्यात् । किंतु तस्य घटप्रतियोगिकत्वं पटप्रतियोगिकत्वमित्यादयोऽनेके धर्माः संति । तत्र सादृश्यादिवशाद्यत्रतियोगिकत्वं न भाति तत्र संशयः । नहि निरूपकभेदेन निरूप्यभेदः । एकघट-निरूप्ययोः प्रागभावप्रसंगस्योभेददर्शनात् । अनेकविषयनिरूप्यस्यापि ईश्वरज्ञानादेरनेकद्वैत-निरूप्यसाद्वैतस्य चैक्यदर्शनात् ।

केचित्तु स्वरूपभेदवादे भेदज्ञानं न भ्रमविरोधि । किंत्वधिष्ठाने आरोप्यविरुद्धधर्मादिज्ञानमित्याहुः ।

केचित्तु अदोषमूलतामृप्येणाप्रतीतौ प्रतीतिः स्वरूपभेदलक्षणम् । शुक्तेः शुक्त्यात्मत्वेनाप्रतीतिश्च दोषमृतेति नातिव्याप्तिः । एवं च भ्रमस्थले तादृप्येणाप्रतीत्यभावाद्भेदभ्रमोपपत्तिरित्याहुः । एवं च

“सापेक्षत्वात्सावधेयं तत्त्वेऽद्वैतप्रसंगतः ।

एकाभावादसंदेहाच्च रूपं वस्तुनो भिदा ॥” इति श्लोकः

“सापेक्षत्वात्सावधेयं तत्त्वे द्वैतप्रसंगतः ।

नैकाभावादसंदेहाच्च रूपं वस्तुनोऽभिदा” इति पठनीयः ।

एतेन भेदस्य घटरूपत्वे घटभेदयोरेकतरपरिशेषः स्यादिति निरस्तम् । ऐक्यस्यानंदस्य ज्ञानस्य च ब्रह्मस्वरूपत्वेऽप्येकतरपरिशेषः स्यादिति युक्तिसाम्यात् । तत्र वस्तुभेदाभावादिष्टापत्तिरिति चेत्समं प्रकृतेऽपि । तथाहि । एकतरपरिशेषः स्यादिति कोऽर्थः किं

वृत्तित्वमित्यर्थः ॥ उक्तरूपेणेति ॥ तत्साध्याम्यायोग्यवर्मिः साधुक्त्यपेक्षेत्यर्थः । नन्वेकस्य घटस्य कथमनेकनिरूप्यभेदात्मकत्वम् । निरूपकभेदे निरूप्यभेदावश्यमेवाभावि स्यात् । अत्राह ॥ नहीति । केचित्पिबति ॥ अत्रेवमनुमितिबीजम् । अन्यथयप्यभिरेकाभ्यां भेदज्ञानस्यापि संशयादिबिरोधिन्वाधुक्त्योपनादवस्थ्यमेवेति ॥ अदोषमृतेति ॥ यत्प्रसंग्या यस्य स्वरूपस्य भेदत्वमभिमतम् । भिन्नमिति (प) तद्वृत्तया अदोषमृत्प्रतीतिविषयत्वे सति प्रतीयमानत्वमित्यर्थः । अप्रतीयमानता (नन्वशयां स्वस्य स्वाभेदत्वं मा भूदिति प्रतीयमानत्वमिदं । प्रतीयमानत्वशयाधुक्त्योपनादवस्थ्यमेवेति । अत्रावश्यमनुक्तवतिव्याप्तिव्याख्यायादोषमृतेति । पक्षेचाह ॥ शुक्तेरिति । तच्च इति ॥ स्वरूपमात्रत्वे भेदाभावप्रसंग इत्यर्थः ॥ एकाभावादिति ॥

वस्तुभेदो न स्यात् किञ्चैकमेव स्यादिति किंवा घट इति वा भेद इति वा व्यवहारः स्यात् । न त्वमप्येति । यद्वा एतयोरेकस्यैवार्थक्रिया स्यात् नोभयार्थक्रियेति । अथवा द्विवचनप्रयोगो न स्यादिति । नाष्टः । इष्टापचेः । न द्वितीयः । प्रवृत्तिनिमित्तभेदेन तदुपपत्तेः । न तृतीयः । एकत्रैव दीपे शुक्लमास्वरूपोष्णस्यार्थावच्छेदेन प्रकाशदाहरूपार्थक्रियावदेकत्रैव घटत्वभेदत्वावच्छेदेन तदुपपत्तेः । न चतुर्थः । अर्थप्रकाशात्मकत्वनिरुपाधिकेष्टत्वरूपयोर्ज्ञानत्वानन्दत्वरूपविशेषणयोरनेकत्वेन विज्ञानानन्दावितिबदिहापि घटत्वभेदत्वयोरनेकत्वेन तदुपपत्तेः । एतेन भेदस्य स्वरूपत्वे घटभेदशब्दयोः पर्यायत्वं स्यादिति निरस्तम् । ऐक्यब्रह्मशब्दयोः पर्यायत्वं स्यादिति साम्यात् । यदि तत्रैकार्थपर्यवसानेऽपि शुक्लः पट इत्यादाविव प्रवृत्तिनिमित्तानेकत्वादुपपत्त्यन्वयः, तर्हि प्रकृतेऽपि तमम् । एतेन भेदस्य स्वरूपत्वे अस्य भेदः इदं भिन्नमिति च मंसंघित्वेन धर्मान् स्यात् । प्रत्युत घटो भेद इति धीः स्यादिति निरस्तम् । जीवब्रह्मणोरेक्यम्, आनन्दं ब्रह्मण इत्यादिवदुपपत्तेः । न ह्येकं ब्रह्मेतिवदेक्यं ब्रह्मेत्यास्ति । जीवब्रह्मणोरेक्यमिति व्यपदेशमात्रमिति चेत्, मात्रशब्देन किमर्थो निषिध्यते । व्यवहारस्याबाधितत्वं वा व्यवहारनिमित्तं वा । जायेऽपि किं ब्रह्मस्वरूपं निषिध्यते ऐक्यं वा तन्मंसंघो वा । नाष्टः । निगम्यस्यैक्यस्यानिर्वाहात् । निर्वाहे वा ब्रह्मादितं शून्याद्वैते पर्यवस्येत् । न द्वितीयः । भेदान्मज्जनापातात् । न ह्युभयोदानीनतत्त्वमिद्धिः उभयात्मकत्ववत् । तस्यापि व्याहतत्वात् । तृतीयेऽप्यैक्यस्यान्यमंसंघित्वं वा मेरुमंदरादिवत्त्वातंशं वा स्यादिति प्रत्यग्रहैक्यमिद्धिः । ऐक्यमात्रस्य मन्मते मन्मतेन मिद्धमाधनादिकं च स्यात् । न द्वितीयः । उक्तगत्वा अर्थाबाधेन व्यवहारभाषायोगात् । न तृतीयः । निमित्ताभावे कार्यामंसवान् । क्षमभेदात्प्रतिनिमित्ताभावात्प्रपदेशमात्रत्वोक्तिरिति चेत्प्रकृतेऽपि तथाम्नु । एवं च

अपराधत्वेकतरापरिशेषविकल्पताः ।

अभेदस्यैव भेदस्य स्वरूपत्वेऽपि संगताः ॥

अनेकत्वोक्तार्थसमर्थाविवो मेरुस्येत्यायुक्तीत्या कस्यापि वस्तुनः वक्तव्यसंभवापत्त्यर्थः । ज्ञेयत्वेनामेरुमात्रशब्दबुद्धमानां सिद्धसाधनता स्यादिति भावः ॥ उभयोदानीनेति ॥ भिन्नमित्थमिममन्त्यर्थः ॥ मिद्धमाधनं च स्यादिति ॥ अत्रापि तत्रैकत्वस्य अत्रापि सिद्धत्वेन ज्ञेये-
त्यप्यनुसन्धेयं सिद्धसाधनता स्यादिति भावः ॥ ज्ञेयमिति ॥ संघित्वेन चो व्यवहारस्तव

तत्र गत्यंतराभावादैन्यस्य स्वरूपत्वं सिद्धमित्यपर्यायत्वादिकं कथंचिन्निर्वाणमिति चेत्
इहापि धर्मपक्षस्य त्वयैव दूषितत्वेन पृथक्त्वान्योन्याभाववैलक्षण्यभेदवादेऽपि पृथक्त्वा-
दाबंतरस्वरूपभेदस्यांगीकरणीयत्वेन च गत्यंतराभावात् । तथा भेदस्य घटे पटात्मको
नेत्यप्रतीतिः घटः पटात्मको नेत्येव च प्रतीतिः तत्र च पटादात्म्यनिषेधरूपस्य भेदस्य
मृद्वट इतिवत् घटसामानाधिकरण्येनाभेदस्यैव भावेन प्रत्यक्षात् तथा घटतद्भेदयोरेकस्य-
प्रतीतावितरस्य नियमेन प्रतीयमानत्वादिलिंगात् ।

“सत्यं भेदस्तु वस्तुनां स्वरूपं नात्र संशयः”

इत्यागमाच्च भेदस्य स्वरूपत्वं सिद्धम् । नच पटाद्भेदस्य घटस्वरूपत्वे कुक्ष्यस्याघटस्वरूपत्वात्
(घटस्वरूपत्वाभावात्) तस्य पटाद्भेदो न स्यादिति युक्तम् । अभेदस्य ब्रह्मस्वरूपत्वे घटतुच्छ-
योरब्रह्मस्वरूपत्वात् तयोः स्वाभेदो न स्यादिति साम्यात् । यदि तु ब्रह्माभेदो ब्रह्मस्वरूपं घटाद्य-
भेदस्तु तत्स्वरूपं तर्हि पटप्रतियोगिको भेदो घटधर्मिक एव घटस्वरूपम्, कुक्ष्यधर्मिकस्तु कुक्ष्यस्वरू-
पमिति समम् । यद्यपि (घटकुक्ष्यादिरूपाः) कुक्ष्यकुल्यादिरूपाः पटाद्भेदाः स्वरूपेणानुगताः ।
तथाप्यनेकेषु घटज्ञानेच्छादिषु घटविषयत्वस्येवेहापि पटप्रतियोगिकत्वस्य पदैक्यव्यवहार-
विरोधित्वादेर्बानुगमात्पटाद्भिन्नमिति व्यवहारानुगमः । एतेन भेदो यदीदमस्माद्भिन्नमिति
वा अस्वामुष्माद्भेद इति वा धर्मिप्रतियोगिघटितत्वेन गृह्येत तदा धर्मिप्रतियोगिज्ञाने सति
भेदज्ञानम् । अस्वामुष्मादिति विलक्षणधर्मिप्रतियोगिज्ञानं च भेदज्ञाने सतीत्यन्योन्याभयः ।
यदि घटपटौ भिन्नाविति घटपटविशेषणतया घटपटयोर्भेद इति तद्विशेष्यतया वा गृह्येत, तदापि
घटपटप्रतीतौ तद्विशेषणत्वादिना भेदप्रतीतिः भेदप्रतीतौ च द्वित्वावच्छिन्नघटपटप्रतीतिरित्यन्यो-
न्याभय एवेति निरस्तम् । भेदस्य स्वरूपत्वेन स्वरूपप्रतीतिरेव भेदधीन्त्वेन धाद्वयाभावात् । भास-
मानं हि वस्तु इदं न सर्वान्मकम्, किंतु स्वयमेवेति सामान्यतः सर्वतो व्यावृत्तमनुभूयते ।
अन्यथा इदं सर्वान्मकमेवेति विपर्ययादि स्यात् । नच सर्वज्ञयापत्तिदोषः, सामान्यतः
सर्वज्ञानस्य प्राणभृन्मात्रवृत्तिरिति । अन्यथा सर्वोपसंहारयती व्याप्तिर्न सिद्धयति सर्वानुमान-
तर्कोच्छेदः स्यात् । सर्वशब्दप्रयोगादिकं च न स्यात्, “सर्वं खनियदं ब्रह्म” इत्यादिवाक्याध-
र्धीष्व न स्यात् । ननु यद्यपि भेदो धर्मिस्वरूपमिति न तदपेक्षयाऽन्योन्याश्रयः । तथापि
प्रतियोगिरूपं नेति तदपेक्षयाऽन्योन्याश्रय इति चेन्न । विद्यमानभेदस्य नर्दक्येन चाप्रतीतस्य
स्वरूपप्रतीतिमात्रेण प्रतियोगिन्बुद्ध्युपपत्तेः । नहि सामान्यतः सर्वस्मिन्प्रतीतिरेऽपि तस्य
क्षेत्रोत्थः ॥ घटतद्भेदयोगिनि ॥ घटपटप्रतियोगिकभेदयोगित्वर्थः ॥ स्वरूपप्रतीतिमात्रेणोक्ति ॥
नच प्रमेयत्वेन प्रतियोगिप्रतीतौ तदभासप्रतीतिप्रसंग इति वाच्यम् । तस्मिन्नुत्पादभासप्रतीतौ

पुरोवर्तिनो भेदाग्रहेण पुरोवर्तिनः सामान्यतः सर्वस्माद्भेदाग्रहो दृष्टः । किंचास्तीदमित्यत्र साक्षिसिद्धेन कालेन सहैव वस्तुन इव न जानामीत्यत्र साक्षिसिद्धेन विषयेण सहैवाज्ञानस्यैव “सर्वं स्वस्विवदं ब्रह्म” इत्यत्र सर्वेण सहैवाऽभेदस्यैव वेदापि साक्षिसिद्धेन प्रतियोगिना सहैव व्यावृत्तिप्रतीनेनाऽप्योन्याश्रयः । उक्तं हि

“सर्वं सामान्यतो यस्मात्सर्वैरप्यनुभूयते ।

तस्माद्यावृषता सर्वैः सर्वस्मादनुभूयते ॥” इति ।

मर्यादादित्यनेन च तदात्मकरूपेणाज्ञातं सर्वं विवक्ष्यते । यथा “सर्वं स्वस्विवदं ब्रह्म” इत्यत्र ब्रह्मात्मत्वेनाज्ञातं सर्वमिति न कश्चिदोषः ।

एतेन विशिष्ट्य भेदप्रतीती स्तभात्कुम्भस्य भेदसिद्धौ कुम्भात्स्तम्भस्य भेदसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयः । धर्मिणः मकान्नाश्रयेन प्रतीतस्यैव प्रतियोगित्वात् । अप्रतीतभेदस्य प्रतियोगित्वे तु स्वस्यापि तत्त्वादिति निराम्यम् । त्वन्वयेऽपि विंशदेः प्रतिविंशदिना ब्रह्मणश्च ब्रह्मणा जीवेन चाभेदोऽपि इदमनेनाभिज्ञमिति वा अस्मान्मुष्माद्भेद इति वा इमे अभिज्ञे इति वा अनयोरभेद इति वा प्रत्येत्यम् । धर्मिप्रतियोगिभावधीः द्विबावच्छिन्नमधीश्च भेदज्ञानाधीनेति तद्विरुद्धभेदज्ञानानुपपत्तिरिति साम्यात् । यदि च तत्राऽभेदं प्रति प्रतियोग्यादिधीर्न भेदज्ञानाधीना विरोधात् तर्हीहापि भेदं प्रति प्रतियोग्यादिधीरपि न भेदज्ञानाधीना असंभवात् । अनयोरितिद्वित्वधीरिदमस्माद्विज्ञमित्यवश्यमपि मन्वधीश्चापेक्षा-बुद्ध्यादिमामग्रीतः । ननु भेदज्ञानात् । नद्यवधित्वादेर्भेदकस्य ज्ञानं नियमेन भेदज्ञानाधीनम् । भेदकज्ञानानंतरमपि भेदधीदर्शनात् । ऐक्यप्रतीताविबावधित्वाद्यवच्छेदकनीलत्वादिधीमात्रेण तत्संभवाच्च । अन्यथा जीवस्य ब्रह्माभेदे ज्ञाते ब्रह्मणो जीवाभेदधीरिति तवाप्यन्योन्याश्रयः । धर्मिणा महाभेदेन प्रतीतस्यैवाभेदप्रतियोगित्वात् । अप्रतीताभेदस्य प्रतियोगित्वे तु दहनस्यापि तुहिनाभेदप्रतियोगित्वं स्यात् । “तत्त्वमसि” इत्यत्र त्वंपदवाच्यस्य विशिष्टस्य च तत्त्वादिति ममम् । तत्र विद्यमानाभेदस्यामलि प्रतिबंधके अभेदयोग्यचित्त्वादिरूपेण प्रतीतिरभेदधीहेतुः भेदभ्रमे तु दोषः प्रतिबंधक इति नाभेदधीरिति चेत् । अत्रापि स्वरूपभेदपक्षे वस्तुतोऽप्योन्य-प्रतियोगि रूपोपेष्टपटस्वरूपभेदयोग्योन्यप्रतियोगित्वयोग्यपटपटत्वादिरूपेण प्रतीतयोरमलि-

यन्त्रकारादेव ज्ञानेन तद्वर्जकस्या प्रतियोगिप्रतीतिस्त्वभेदेत्यत्र तात्पर्यात् । सर्वस्य सर्वस्मात् सर्वभेदग्रहे स्वस्विवदपि स्वमेव ब्रह्मापत्तिरित्याशङ्क्या ॥ सर्वस्मादित्यनेन चेति ॥ किंचावधिज्ञानं न भेदज्ञानेन कथमम् । अर्धधिकात्वे भेदज्ञानं न हेतुर्निति वाचेनाभ्योपस्थाप्यः स्यात् । किं वचधिज्ञानता-कच्छेदकनीलकण्ठविज्ञानभेदेत्यत्र ॥ ऐक्यप्रतीताविनि । विशिष्टधीरिति । अट्पटी निष्ठाविति

प्रतिबंधके अन्योन्यप्रतियोगितया विशिष्टधीः । धर्मभेदपक्षेऽपि विद्यमानभेदस्यासति प्रति-
बंधके भेदयोग्यनीलपीतत्वादिरूपेण प्रतीतिर्भेदधीहेतुः । दूरस्ववनस्पत्यादौ दूरादिदोषः
प्रतिबंधक इति न भेदधीरिति समम् । नष्टुक्तविशेषणे सति स्तंभात्कुंभस्य भेदाग्रहेण कुंभा-
स्तंभस्य भेदाग्रहो दृष्टः । नचान्योन्याभयासंस्पर्शनि मार्गे सति तदापादको मार्गो ग्राह्यः ।
गौर्गवयसदृशीत्यादावपि गवयादीनां गवादिभ्यो भेदः सत्वेव प्रतियोगित्वे हेतुः । ननु
प्रतियोगित्वज्ञाने भेदज्ञानं हेतुः । नहि गौर्गवयसदृशीतिप्रत्यक्षधीरपि नियमेन गवयो
गोभिश्च इति ज्ञानपूर्विकानुभूयते सुतरां शब्दधीः । तत्र भेदवाचिशब्दाभावात् । अन्यथा
चैत्रस्य मैत्रपितृत्वगुरुत्वादिके ज्ञात एव मैत्रस्य चैत्रपुत्रत्वादिज्ञानम्, गवयस्य गोसादृश्ये
ज्ञात एव गोर्गवयसादृश्यज्ञानमिति सप्रतियोगिकपदार्थज्ञानमात्रेऽन्योन्याभयः स्यात् । एवं च

“सद्भेदस्य स्वरूपेण ज्ञातस्याप्रतिबंधके ।

प्रतियोगिता न भेदेन ज्ञाते तत्र मिथःभयः ॥ १ ॥

जीवस्य ब्रह्मणा दैक्ये ज्ञाते जीवैकतामतिः ।

ब्रह्मणीति तवाऽपि स्यादन्यथाऽन्योन्यसंभयः ॥ २ ॥”

एतेन न प्रतियोगिधीमात्रं भेदधीहेतुः । तन्निर्विकल्पकादपि भेदधीप्रसंगात् । किंतु
प्रतियोगित्वेन । तत्रापि नान्यं प्रति प्रतियोगित्वधीर्भेदधीहेतुः । अतिप्रसंगात् । किंतु भेदं
प्रति । तथाच भेदज्ञाने प्रतियोगित्वधीः । तज्ज्ञाने च भेदधीरित्यन्योन्याभयः इति
निरस्तम् । सप्रतियोगिके सादृश्यादावभेदे च साम्यात् । तत्र सादृश्याभेदादिप्रतियोगिता-
वच्छेदकगवयत्वचित्वादिरूपेण धीरेव सादृश्याभेदादिधीहेतुर्भेदिहाऽपि वस्तुतः प्रतियोगिता-
वच्छेदकपीतादेः पीतत्वादिरूपेण धीरेव भेदधीहेतुः । यद्वा यत्र धर्मिप्रतियोगिनौ
मज्झितौ तत्र धर्मिप्रतियोगिस्वरूपयोस्तद्भावायोस्तद्भेदस्य च युगपद्धीः । इदमनेन
सदृशमिति वत्, तथा विशेषणविशेष्यभूतयोर्भेदभेदिनोर्विशेषणविशेष्यभावस्य च युगपदेव
धीः । इमौ सदृशाविति वत्, सर्वस्येद्वियमज्झित्वात् योग्यत्वाच्च । युगपदनेकज्ञानोऽप्ये-
विरुद्धत्वेऽपि दीपसमस्य इव समूहालंबनैकज्ञानाधिरोधान् । नहि मनमते दंष्ट्री चंद्र इति

विशिष्टधीरित्यर्थः । नन्वेवं सादृश्यप्रतियोगिज्ञानमपि मेरुज्ञानसापेक्षं न स्यादित्याशङ्क्येष्टापत्त्या-
कर्तव्यम् ॥ गौर्गवयसदृशीत्यादावपीति । तत्र मिथःभयः इति ॥ तस्मात्तान्योन्याभय इत्यर्थः
॥ तद्भावायोगिनि । तद्वर्त्येवोक्त्यर्थः । ननु न विशेषणविशेष्ययोर्युगपदज्ञानं संभवति ।
विशिष्टज्ञाने विशेषणज्ञानस्य कारणत्वात् । दंष्ट्री पुच्छ इत्यादौ तथा वर्तमानादित्याशङ्क्य दृष्टान्तास्त्वमिति
रिप्याह ॥ नदीति ॥ विशेषणविशेष्योभयस्त्वज्जकार्त्तव्येव विशिष्टधीर्मन्वादिनि भावः । नन्वनु-

विशिष्टधीरपि विशेषज्ञानपूर्विका । उक्तं चैतदन्यत्र । यत्र तु धर्मप्रतियोगिनोरन्यतरस्या-
सन्निधानं तत्रापि संस्कारमविर्भूयसन्निकर्षेणैकमेव ज्ञानमुत्पद्यते तदनेन सदृशमिति वत् ।
अन्यथाऽभेदज्ञानमपि न स्यात् । तथाच नान्योन्याभयः । तदुक्तम् ।

“धर्मित्वप्रतियोगित्वतद्भावा युगपपदि ।

विशेषणं विशेष्यं च तद्भावाच्चैव गृह्यते ।

को विरोधः स्वरूपेण गृहीतो भेद एव तु ।

अस्यामुष्मादिति पुनर्विशेषेणैव गृह्यते ॥” इति ।

यद्यपि स्याद्वृत्तिधीहेतुधीविशेषविषयत्वादिरूपव्यावर्तकत्वाद्यात्मकस्य विशेषणत्वादे-
र्विशिष्टज्ञानाधीनस्यावृत्तिज्ञानानन्तरं निर्भेयस्य न विशिष्टज्ञाने स्फुरणम्, तथाप्युपसर्जन-
त्वादिरूपविशेषणत्वादेर्विशिष्टज्ञाने स्फुरणं युक्तम् । किंच

“अन्यन्वाग्रहणे प्रोक्तः कथमन्योन्यसंभयः ॥

अन्यत्वं यदि सिद्धं स्यात्कथमन्योन्यसंभयः ॥”

इत्युक्तत्वादुभयतः प्राज्ञा रज्जुः । एतेन विशेषणविशेष्यभावेनैव भेदस्य प्रत्येतव्यत्वात्तद्भावा-
प्रतीनेषु भेदप्रतीत्यधीनताया दंडचैत्रादौ दर्शनेन भेदप्रतीतिपरंपरयानवस्थेतिनिरस्तम् ।
ब्रह्मज्ञावाभिन्नं जगन्निध्या स्वपक्षो निर्दोषः परपक्षो दुष्ट इत्यादावप्यभेदादेर्विशेषणादि-
भावेनैव प्रत्येतव्यत्वात्तत्प्रतीतेषु भेदप्रतीत्यधीनत्वेनानवस्थाना(ब्रह्मावमिकाभेदादि)प्रा-
भेदादिधीरितिमाप्त्याम् । अथ दंडादावपि भेदः सन्नेव विशेषणत्वादिहेतुः नतु भेदज्ञानं

मिश्रेणान्नौ साध्यादिरूपविशेषणज्ञानस्य कारणत्वात् एतेऽपि तद्वत् ज्ञानस्य कारणतावत्वं
कारणत्वेनैवतावत्कथम् ॥ उक्तं चैतदिति ॥ अनुमित्वातौ साध्यप्रतिष्ठादिनैव हेतुता न विशेषण-
ज्ञानत्वेन, यदि च हेतुतो विशेषणविषयकत्वात् तत्त्वेनापि तस्य हेतुता तदा विशेषणज्ञानत्वेन
फलज्ञानस्य हेतुत्वमिति अत्यन्तेऽपि विशेषणज्ञानस्य कारणताफलतामिति लक्षणांशवादायुक्तमित्यर्थः
॥ तदनेन सदृशमित्यादिबहिर्नि ॥ [नन्वावधि(क)] नच तथापि सादृश्यप्रतियोगिनः स्मृतिरेव
हेतुः । अन्यथा तद्वत्कथं स्मृतिस्वाचसेरिति कथ्यम् । इन्द्रियविरहेणैकसंस्कारजन्यत्वस्यैव
स्मृतिस्वप्नयोऽवस्थात्मकत्वे स्मृतिव्यवस्थे प्रमाणावस्थाचेति भावः ॥ धर्मित्वप्रतियोगित्वतद्भावा
इति ॥ धर्मित्वप्रतियोगितद्भावा इत्यर्थः । युगपदधीनत्वेनैव तत्त्वेन संवध्यते । अनवस्थया
मेवज्ञानविरासे तत्त्वविज्ञानाभेदादिविशेषणज्ञानमपि न स्यात् । तस्यापि मेवज्ञानाधीनत्वावित्याह
॥ ब्रह्मणि ॥ यद्यपि स्वव्यवस्थेरोऽपि न विशेषणविशेष्यव्यवस्थेरोऽपि । त्वभावेऽपि

तज्ज्ञाने तथाऽननुभवादतो नानवस्थेति चेत्समं प्रकृतेऽपि । विद्यमानभेदयोः स्वरूपेण प्रतीतयोरसति प्रतिबंधे विशेषणत्वादिधीसंभवादित्युक्तत्वात् । किंच भिन्नत्वेनैव ज्ञातस्य विशेषणतायां भिन्नं ब्रह्मेतिभेदधीपूर्वकं विशेषणतया विज्ञातस्याभेदस्य पुनर्ब्रह्माभेदज्ञानं न स्यात्, विरोधात् । एवंच

विशेषणत्वं भेदेन ज्ञानं नापेक्षतेऽन्यथा ।

न स्याद्विशेषणं कैक्यं ब्रह्माभिन्नं विरोधतः ॥

एतेन प्रत्यक्षं किं भेदमेव गोचरयेत् । उत वस्तुषु । नाद्यः । भेद इत्येवाप्रतीतेः । द्वितीयेऽपि किं भेदपूर्वकं वस्तु गोचरयेत् । उत वस्तुपूर्वं भेदं युगपद्विभयम् । नाद्यः । भेद इत्येवाप्रतीतेः, बुद्धेर्विरम्य व्यापाराभावाच्च । अत एव न द्वितीयः । न तृतीयः । वस्तुग्रहस्य भेदग्रहहेतुत्वादिति निरस्तम् । विंचप्रतिविंचयोर्जीवब्रह्मणोश्चाभेदग्राहि प्रत्यक्षं शब्दश्च किं भेदमेव गोचरयेदित्यादेः साम्यात् । वस्तुमात्रज्ञानानंतरभाविना विशिष्टज्ञानेन युगपद्विभयग्रहणाच्च । विशिष्टधीविशेषणधीपूर्विकेतिमते भूतले घटाभाव इति ज्ञानानंतरमेव भूतलं घटाभाववदितिज्ञानवदनयोर्भेद इतिज्ञानानंतरमेव इमौ भिन्नावितिधियः संभवेन तत्पूर्विकैव नेतिमते तु युगपदेवोभयगोचरविशिष्टधियः संभवेनोक्तदोषानवकाशाच्च । यच्चोच्यते भेदस्यान्योन्याभाववत्त्वे तत्प्रतियोगिनः स्तंभकुंभयोस्तादात्म्यस्याप्रामाणिकत्वेनान्योन्याभावस्याप्यप्रामाणिकत्वं स्यादिति । तन्न, रूप्यस्य द्वैतस्यात्यंतासतत्वाप्रामाणिकत्वेन बाधगोचरस्य रूप्याभावस्याद्वैतस्यासद्वैतलक्ष्ण्यस्य चाप्रामाणिकत्वं स्यादिति साम्यात् ॥ यदि तत्र प्रतियोगिनो निरूपकत्वमात्रत्वेनाप्रामाणिकत्वेऽपि तदभावस्य प्रामाणिकत्वम्, तर्हि प्रकृतेऽपि तथा । नह्यस्मन्मते प्रामाणिकस्यैव निषेध इतिनियमः । येषां नियमः तन्मतेऽपि पटे प्रमितस्य पटमादात्म्यस्य घटे निषेध इत्यस्तु । तन्मतेऽन्योन्याभावसंमर्गाभावयोर्घटप्रतियोगिकत्वेऽपि यत्र प्रतियोगिनमधिकरणे समारोप्य निषेधावगमः स संमर्गाभावः, यत्र त्वधिकरणे प्रतियोगितावच्छेदकमारोप्य निषेधावगमः सोऽन्योन्याभाव इति तयोर्भेदः ।

अथेतत्त्रिभिर्हत्याहि प्रतीतिर्दीशनात् । तथाप्येवमंगीकारेऽपि न प्रकृतहानिरित्याह ॥ सममिति । वस्तुमात्रमिति ॥ ज्ञानभेदस्वीकृत्याच्च विरम्य व्यापार इति भावः । ननु घटपटयोस्तादात्म्यस्यासंभवेन कथं तन्निषेधः सङ्ख्याभेदाधिकरणप्रतियोगिग्रामभाषो निरूप्यत इत्यंगीकारमित्याह ॥ नहीति ॥ वस्तुनस्त्वन्योन्याभावोऽपि घटप्रतियोगिक एव । नच संमर्गाभावादभेदः प्रतियोगितावच्छेदकयोर्मेवाभावादित्याह (शङ्क्याह) ॥ तन्मतमिति ॥ प्रतियोगिनमित्यन्योन्याभावोऽपि संमर्गाभावेति भावः

एतेन भेदेऽपि स्वैतरभेदस्य वक्तव्यत्वात्त्ववृत्तित्वमिति निरस्तम् । जीवब्रह्माभेदे स्वेनाभेदस्य वक्तव्यत्वात्त्ववृत्तित्वमिति साम्यात् । तत्राभेदांतरं वा तस्यैव स्थानिर्वाहकत्वं वा वेदिहापि तथास्तु । एतेन नृशृंगशृङ्गमृगालंताभाषयोरन्योन्याभावरूपभेदस्य सत्त्वाद्भाषस्य च भाषत्वान्मृगशृङ्गयोः सत्त्वं स्यात् । एवं घटध्वंसप्रागभावयोरन्योन्याभावस्य वक्तव्यत्वाद्भाषाभावस्य भाषत्वाद्वटध्वंसकाले घटः स्यादिति निरस्तम् । अविद्यानिवृत्तिः पंचमप्रकरेतिमते भाषाद्वैतमते च अविद्यानिवृत्तेः ब्रह्मतोऽन्योन्याभावस्य वक्तव्यत्वाद्भाषाभावस्य भाषत्वादविद्यानिवृत्तिकालेऽविद्या स्यादिति साम्यात् । यदि त्वभावसंसर्गाभाव एव भावः, नत्वन्योन्याभावस्तर्हि प्रकृतेऽपि समम् ।

यथोक्तम् । भेदेषु जातिरूपमीषाधिकचर्मरूपं वा भेदत्वं वाच्यम्, तत्र पुनर्भेदो वाच्यः । अन्यथा भेदत्वस्यान्यस्माद्धेदो न स्यात् । तथाचान्योन्यवृत्तिरिति । तत्र, अभेदेऽप्यभेदत्वं वाच्यम्, तत्र पुनर्भेदो वाच्यः । अन्यथा तस्य स्वाभेदो न स्यात् । तथाचान्योन्यवृत्तिरिति साम्यात् । नच घटस्य घटाभेदः जीवस्य जीवाभेदो वा जीवस्य ब्रह्माभेदः, वेदांतवैयर्थ्याद्यापतेः । अत्र तत्र प्रमेयत्वाभिधेयत्वयोरिव प्रमितत्वादन्योन्यवृत्तिरदोषः, तर्हि प्रकृतेऽपि तथास्तु ।

ननु भेदः किं भिन्ने वर्तते उताभिन्ने । नाद्यः । अनवस्थायापातात् । नांत्यः । चिरोपादित्वेन अभेदः अनात्मनोऽनिर्वाच्यत्वम्, आत्मनो निविष्टेत्वं स्वपक्षे दोषाभावः परपक्षे दोषश्च किं तद्वति वर्तते । उत तद्वहिते इत्यादेः साम्यात् । यद्यभेदादिस्वरूपं यदि वा स्वाभयत्वयोग्ये वर्तते योग्यता च प्रमितिरूपकार्योक्तेया तर्हि प्रकृतेऽपि तथास्तु । एवमन्येऽपि स्वभ्यासातकाः क्षुद्रोषद्वयाः परिहार्याः । नसत्र भेदखंडने केनापि काप्यत्रास्वभ्यासातिका अजातिरूपा युक्तिरुक्ता । तदुक्तम् ।

“एतादृशस्य वक्तारानुमी ज्ञान्युत्तराकरो ।

मायी माध्यमिकश्च तावुपेक्ष्यी बुधूषुभिः ॥” इति ।

॥ विशिष्य भेदखंडनोद्धारः ॥ १५ ॥

॥ प्रतियोगिताचच्छेदमिति ॥ प्रतिबोधिगताचच्छेदकारोऽप्य संघर्षीकृत्येत्यर्थः । तेनोभयत्र प्रतियोगिता एकारोहः । अन्यथा आलोच्यतैव निवेद्यमितिबोधितया प्रतिबोधिगताचच्छेदकरीव भेदः प्रतिबोधिगत्वं व्यनितिरांका विरज्जः । भेदत्वैक्यविकिरणवाच्यं भेदत्वं किंचिद्वाच्यम् । अनो नामोभ्या-
वृत्तिर्यामिमांशोऽप्य विराकरोति ॥ नचेति ॥ अजातिरूपा इत्यस्य चिकित्वां अवस्थायातिता इति ॥

॥ इति विशिष्य भेदखंडनोद्धारः ॥ १५ ॥

॥ अथ विशेषसमर्थनम् ॥ १६ ॥

वस्तुतस्त्वस्मन्मते भेदो वस्तुना सविशेषाभिन्नः । ततश्चाभिन्नत्वाच्चानवस्थादि । भेद-
प्रतिनिधेश्च विशेषस्य सत्त्वाच्च पर्यायत्वादिकम् । विशेषश्च भेदहीनेऽप्येकतरपरिशेषाभावादि-
निर्वाहकः । तदुक्तं ।

“भेदहीने त्वपर्यायशब्दांतरनियामकः ।

विशेषो नाम कथितः सोऽस्ति वस्तुष्वशेषतः ॥” इति ।

प्रमाणं (त्वश्चा) तत्रार्थापत्तिः । तथाहि । “विज्ञानमानंदं ब्रह्म” इत्यादिवाक्यबोध्य-
विज्ञानानंदादीनां परमतेऽपि न तावद्वेदो भेदाभेदौ वा, अखंडार्थत्वात् । “एकधैवानु-
द्रष्टव्यम्” इत्याद्यैकरस्यश्रुतिविरोधाच्च । तत्र भेदप्रतिनिधिर्विशेषोऽपि न चेत्कथं तच्छब्दानाम-
पर्यायत्वम्, यदांतरावैयर्थ्यम्, विज्ञानानंदयोरेकतरपरिशेषः, भ्रमाधिष्ठानत्वेन चैतन्यभाने-
ऽपि मोक्ष इवेदानीमानंदाप्रकाश इत्यादिभेदकार्यं स्यात् । लघ्यार्थभेदाभावेऽपि वाच्यार्थ-
भेदादपर्यायत्वं व्यावर्त्यभेदादवैयर्थ्यं चेति चाखंडवादे निरस्तम् । नच सखंडवादेऽपि
प्रवृत्तिनिमित्तयोर्ज्ञानत्वानंदत्वयोर्भेदादपर्यायत्वम् । “एवं धर्मान्” इति धृत्या तयोरपि भेद-
निषेधात् । अर्थप्रकाशत्वनिरुपाधिकेष्टत्वरूपयोस्तयोरर्थप्रकाशनिरुपाधिकेष्टरूपाभयविशेष-
सापेक्षत्वाच्च । आकाशशब्दशब्दाभयशब्दयोर्निमित्तभेदाभावेन पर्यायत्वापाताच्च । नद्याकाश-
शब्दस्य शब्दाभयत्वादन्यभिधितमस्ति । ज्ञानानंदयोरेकतरपरिशेषे च मोक्षे आनंदप्रकाशो

॥ अथ विशेषसमर्थनम् ॥ १६ ॥

ननु स्वरूपभेदपक्षो न युक्तः । भेदघटशब्दयोः पर्यायतापत्तेरेकतरपरिशेषापत्तौत्याशंक्याह
॥ वस्तुतस्त्विति । एवं धर्मानिति धृत्येति ॥ पृथग्विनासरेणैर्ते” इत्यभिधानानुसारेण पृथक्-
शब्दस्य विनार्थकत्वमंगीकृत्य निर्गुणज्ञाननिषेध एव धृत्यर्थ इत्यंगीकर्तुं शक्यम्, तथापि गो-
शब्देन ह्यस्ति सास्नास्यतिष्ठत्येव पृथक्शब्देनापि भिन्नत्वार्थस्यैव ह्यस्ति युपस्थितेः, बाधकाभावे
शीघ्रोपस्थितार्थस्यैव प्राप्तात्मान् उक्तार्थ एव धृतेस्तात्पर्यम् । यद्वा तयोऽर्थोः सर्वेष्वेवेत्यन्यादि-
प्रमाणानुसारेणार्थद्वयांगीकारेऽपि न दोष इति भावः ॥ नृहीति ॥ यद्यप्याकाशपदस्य अष्ट-
द्रव्यातिरिक्तद्रव्यत्वं प्रवृत्तिनिमित्तं स्मर्यते । तथापि शब्दाभयत्वस्यैव लघुत्वात् आकाशापदा-
भियमेन तयोपस्थितेऽपि तरेच प्रवृत्तिनिमित्तमिति भावः । यस्मिन् त्वाकाशापदस्य एकव्यक्तित्वाच्च

न स्यात् । तस्माद्विज्ञानानन्दादेरैक्यश्रुतिबलादभेद इत्येकतरापरिशेषाद्यर्थं विशेषोऽप्यंगीकार्यः । एवं तत्त्वमसीत्यत्र श्रोत्रात्पक्षेऽपि दायाद्वैक्यात्स्वैक्यस्य न तावत्परमते भेदो भेदाभेदौ वा । ऐक्यस्य विध्यात्वाद्यापत्तेः । तत्र विशेषोऽपि न चेत्कथं स्वप्रकाशचैतन्यप्रकाशेऽप्यैक्यस्याप्रकाशः । तत्र प्रकाशस्य भेदप्रमाविरोधित्वेऽप्यैक्यप्रकाशस्य तद्विरोधः । तस्य निरपेक्षत्वेऽप्यैक्यस्य सापेक्षत्वमित्यादि । नचाविद्यावरणादैक्यस्याप्रकाशः, विशेषाभावे अनावृत-
चिदभिन्नस्यैक्यस्यावरणायोगात् । नहि श्रुत्यज्ञानेन श्रुत्यन्तं एवावृतोऽनावृतश्च भवति । किञ्च “एवं धर्मान्” इति श्रुतिबलादपि विशेषसिद्धिः । अत्र हि ब्रह्मणो धर्मानुक्तत्वा तद्वेदो निषिध्यते । नच भेदप्रतिनिधेरभावे धर्मधर्मिभावो धर्माणामनेकत्वं च युक्तम् । नच धर्मानित्यनुवादः । श्रुतिनोऽनेन ब्रह्मधर्माग्राहोः । नचैवं श्रुतिरत्यन्तभेदनिषेधिका । भेदमात्र-
निषेधापादश्च भेदाभावस्य लोकत एव प्राप्तत्वाच्च ।

“भेदाभेदौ च यः पश्येत्स याति तम एवच”

इत्यादिस्मृतेषु । तदुक्तम् ।

“उक्त्वा धर्मान्युक्तस्य निषेधादेवमेव हि ।

विशेषो ज्ञापते श्रुत्या भेदादन्यच्च साक्षितः ॥” इति ।

किञ्च गुणगुण्याद्यभेदपक्षे षटोपलंभेऽपि श्रौत्याद्यनुपलंभार्थं भेदाभेदपक्षेऽपि तयोर-
विरोधार्थमत्यन्तभेदपक्षेऽपि ममवायः संबंधः, मया सती, भेदो भिन्नः, अंत्यविशेषो व्यावृत्तः,
कालः मदानि, देशः सर्वत्रैव बाधितप्यवहारार्थं विशेषोऽंगीकार्यः । किंचाभावादावस्तित्वादि-
नांभावादितो भिन्नः । गुणादिष्वनंतभावेन वृत्तपदार्थनियमभंगात् । अनियमपक्षेऽप्यस्ति त्वेऽप्य-
स्ति नान्नमित्यनवस्थानान् । नच विशेषोऽपि न चेत्कथं विशेषणविशेष्यभावादि । नच सत्ता

प्रवृत्तिमिद्विधापेक्ष, तत्कालेऽपि भिन्नप्रवृत्तिमिद्विधकलाभावात् पर्वार्क्यं व्यापेवेति श्वेदम् । किञ्च
स्वयमकाराद्येनान्नाभिन्नवैक्यस्य ब्रह्मात्मन्याद्यनुपपत्त्यपि विशेषसिद्धिरित्याह ॥ एवमिति । ब्रह्म-
धर्मभेदादि ॥ भुक्ता प्राणस्य भुजैवात्म्यं तन्निषेधे च प्राणस्य भुजेरप्राणस्यापत्तिरिति भावः ॥ इयं
भुतिरिति ॥ भेदाभेदसत्ताद्यर्थं किमिदं बोधयतिरिति भावः ॥ तारुभेदाभावस्येति ॥ लोके
कथं न भिन्नानां धर्मधर्मिभावप्रतीत्येवापि धर्मधर्मिभावप्रतीत्येवाभेदाभावस्य सिद्धेः पुनः भुक्ता
प्रतिपारयं व्यवर्धयति भावः । नन्वयं विशेषो वस्तुविशेषो भिन्नो वा । नायः । वस्तुस्यैव तस्य

सतीत्यादिधीर्भातिः । सन्धट इत्यादिवदवाचात् । नाप्युपचारः । देवदत्तः सिंहो नेति वत् सत्ता सती नेति कदाप्यव्यवहारात् । ननु सत्तादेः सत्ताघंतराभावेऽपि स्वभावविशेषादेव सम्यग्वाह इति चेन्न । तस्यैव स्वभावविशेषस्यास्माभिर्विशेषशब्देनोक्तः । समवायादिः स्वनिर्वाहक इति चेन्न । स्वस्य स्वयमेव निर्वाहकं हि स्वनिर्वाहकम् । विशेषाभावे च कथमेकस्यैव निर्वहणक्रियायां कर्तृत्वं कर्मत्वं च । अपमेव विशेषः वस्त्वभिन्नः स्वनिर्वाहकमेति नानवस्था । तस्य तथात्वं च धर्मिग्राहकमानसिद्धम् । यत्र भेदाभावो भेदकार्यं च प्रमितौ(तं)तत्रैव विशेषः कल्प्यत इति न प्रमितभेदे घटपटादौ विशेषमादाय भेदत्वागः । न हि सोमाभावे पूति(ती)क इति तल्लाभेऽपि सः । एतेनोक्तस्थले भेद एवास्तु भेदकार्यार्थं न तु भेदप्रतिनिधिरस्त्विति निरस्तम् । तत्र भेदस्य बाधितत्वात् ।

एवंच ब्रह्मस्वरूपभूतयोर्विज्ञानानन्दयोर्ब्रह्मभेदयोश्च एकतरपरिशेषाभावः, प्रमेयत्वादेः स्वाभितत्वादिकं वा भेदान्नियमित्यम्, भेदान्नियमित्यत्वे सति नियमित्यत्वात् । यद्यनियमित्यत्वे सति नियमित्यं तत्तदन्यनियमित्यं यथा संमतं । ब्रह्मस्वरूपभूतं विज्ञानानन्दादिकं वा भेदान्नैकतरपरिशेषनिर्वाहकवत् भेदहीनत्वे सत्येकतरपरिशेषरूपनिर्वाहकत्वात् । यद्यहीनत्वे सति यन्निर्वाहकवत् तत्तदन्यतन्निर्वाहकवत् यथा संमतम् । स्वाभितं प्रमेयत्वादिकं वा भेदान्याभ्रयाभ्रयिभावनिर्वाहकवत् भेदहीनत्वे सत्याभ्रयाभ्रयिभावरूपनिर्वाहकत्वात् । यद्यहीनत्वे सति यन्निर्वाहकवत् तत्तदन्यतन्निर्वाहकवत् यथासंमतमित्यादिप्रयोगो द्रष्टव्यः ।

किंचार्थं विशेषः प्रत्यक्षसिद्धः । तथाहि । तंतुपटादिबुद्धीनां भिन्नघटपटादिबुद्धितो-
वैलक्षण्यं तावदनुभूयते । तच्च न तावत्संबंधविषयत्वेन, कुंडबदरादिबुद्धितोऽपि वैलक्षण्यानु-
भवान् । नापि संयोगान्यसंबंधविषयत्वेन । घटतदज्ञानतदभावबुद्धितोऽपि वैलक्षण्यानुभवान् ।
नापि स्वरूपप्रत्यामनिसंयोगान्यसंबंधविषयत्वेन । घटतद्विमिकान्योन्याभावादिवृद्धेः घटपटा-

धर्मधर्मिभावादिविर्वाहकत्वाभावप्रसंगान् । न द्वितीयः । अनवस्थापक्षेन्यासांशक्यात् ॥ अयं चेति ॥
तथाच धर्मधर्मिभावादिविषयप्रकाशेनैव सिद्ध इति नोक्तदोष इति भावः । नन्वेवं भेदमात्रोच्छेद-
प्रसंगः । सर्वत्र स्वर्गभिन्नविशेषादेव भेदकार्यसंभवादिन्यासांशक्यात् ॥ यत्रेति । भेदान्य-
नियमित्यमिति ॥ अभेदविषयत्वस्य बाधात् भेदप्रतिनिधिनियमयः समाप्त्यैव सिध्यतीति विवक्षित-
सिद्धिरिति भावः ॥ तंतुपटादिबुद्धीनामिति ॥ तत्रैव घट इत्यादिबुद्धीनामत्यर्थः । समवायित्वं

विबुद्धिनो वैलक्षण्यमाभाषासाधत् । नाप्यपुनरिति विषयत्वेन । आश्रयाश्रयिमाश्रयिमो व्युत्पत्तिः । अत्र तदानीं तत्र आश्रयाश्रयिमाश्रयः कुंडबदरादिबुद्धावपि भाति, नियमस्तु न संतुष्टादिबुद्धावपि । नहि प्रत्यक्षा संतुष्टादिधीः संतुष्टसंबंधनाम्नो वा संतुष्टविभागो वा न भविष्यतीत्याकारा । नापि कुंडबदरादिधीस्तयोः संबंधनाम्नो वा कुंडबदरविभागो वा भविष्यतीत्याकारा । नापि समवायविषयत्वेन, उक्तरीत्या संबंधनित्वत्वेन वा संबंध्यपुनरिति त्वत्वेन वा तत्राऽऽस्तुरिणान् । तस्मादभेदविषयत्वेनैव वैलक्षण्यं वाच्यम् । अयं षटः गजाभादिरेव सेना पत्रयेव ताटंकमित्यादौ पुरोवर्त्यादिना षटादेरिव आशानवितानात्मकाः संतुष्टः षटः शुक्लः षट् इत्यादावपि संतुष्टादिना षट्त्वाभेदप्रतीतेः । नचात्र षट्त्वशुक्लत्वयोरैकस्वत्वमेव भातीति वाच्यम् । षट्शुक्लयोरैक्यस्यापि तत्रांतरंगतेः । अन्यथा क्वाप्यभेदो न सिद्धयेत् । षटः षटो नेति धीश्च भेदविषया न स्यात् । दंडी चैत्र इत्यत्रापि दंडिना चैत्रस्य भेदो मात्सेव । नच शुक्लः षट् इत्यत्र शुक्लत्वात् शुक्लपदार्थ इति वाच्यम् । शुक्लरूपमित्यत्र यच्छुक्लं तस्यैवेह प्रतीतेः । अन्यदेहापि शुक्ली षट् इति धीः स्यात् । मनुष्मोपादिकल्पनं तु व्यवहारे न तु प्रतीतौ । षट्स्य औक्ल्यं रूपी षट् इत्यादिधीस्तु संबंधविषया, न तु भेदविषया, सत्ता सतीत्यादिवत् भेदाभावेऽप्युपपन्ना । षट्स्य संतुष्टत्वमेव शुक्लत्वं स्यात्, संतुष्टपुके भूतले षट्षिच न स्यात् । मूर्तानां नामानाधिकरण्यायोगात् । व्यवहारार्थं क्रियाभेदादि तु पत्रताटंकादिष्वित्युक्तम् । तस्मात्संतुष्टादिबुद्धिरभेदविषयैव । यदि केयं केवलाभेदविषया तर्हि समानाधिकरणं व्यवहारं न जनयेत् । षटः कतञ्च इत्यव्यहारात् । तेन ज्ञायते अधिको-

किं मित्यसंबंधिणं उतापुनरिति निरूपितसंबंधिणमिति विषयस्य नोपपत्तिरिति ॥ उक्तरीत्येति ॥ मनुष्येण केवमुचितम् । वस्तुतस्तत्सद्भावे मन्त्रमात्राव इति ध्येयम् ॥ तत्रांतरंगतरिति ॥ षट्शुक्लयोरैक्यत्वप्रतीतेः षट्शुक्लयोरैक्यप्रतीतिं विना व्यसंभवारिति भावः ॥ अत्रापेक्षेति ॥ समानाधिकरण्यप्रतीतेरैक्यविषयत्वं इत्यर्थः ॥ दंडिना इति ॥ दंडवत्त्वमेव । ननु दंडवदिति । कल्पय दंडेनात्येवमसंगतिरिति ध्येयम् । ननु शुक्लत्वमेवो मनुष्मोपो वक्तव्य इत्यनुक्तत्वमिति चेत् शुक्ली षट् इति प्रतीत्याकल्पनमित्याशङ्क्यते । मनुष्मोपादिकल्पनं त्विति । शुक्लत्वं स्यादिति ॥ नच (ननु) व्यक्तेरनुक्तत्वात् कालगतशुक्लं नव्यतीति

ऽप्यस्या विषयोऽस्तीति । नचायं भेदः पटो न शुक्ल इत्युल्लेखापातात्, भेदाभेदाविरोधाय विशेषस्यावश्यकत्वाच्च । तस्मादोऽधिको विषयः स एव विशेष इति सिद्धं विशेषस्य प्रत्यक्षत्वम् ।

तदुक्तं “येन प्रत्यक्षसिद्धेन व्यवहारोऽखिलो भवेत्” इति ।

“अभेदेऽपि विशेषोऽस्ति व्यवहारस्ततो भवेत्”

इति स्मृतिसिद्धश्च विशेषः । तस्माद्भेदस्य वस्तुना यविशेषाभिन्नत्वाज्ज कोऽपि दोष इति ।

॥ इति विशेषसमर्चनम् ॥ १६ ॥

न शुक्त्वद्वयोपलम्भ इति वाच्यम् तथासति कार्येऽपि शुक्त्वं न स्यात् । असमवायिकारणनाशकार्यनाशावश्यभावाविति ॥ मूर्तानामिति ॥ नष्वाचयवाचयविभावातिरिक्तस्थल एवायं नियम इति वाच्यम् । तस्यातिरिक्तावयविसिध्यधीनत्वेनान्योन्याभ्यासात् ।

॥ इति विशेषसमर्चनम् ॥ १६ ॥

उच्यते । प्रत्यक्षं तावत् जीवत्य ब्रह्मतो भेदे प्रमाणम् । घटः पटो नेतिवच्चाहं सर्वज्ञः
 नाहं निर्दुःखः इत्यनुभवान् । नच ब्रह्मणोऽप्रत्यक्षत्वात्ततो भेदोऽप्यप्रत्यक्षः । यत्र हि यत्सत्त्व-
 मनुपलब्धिबिरोधि तत्र तदभावः प्रत्यक्षः, न तु प्रतियोगिप्रत्यक्षत्वं अभावप्रत्यक्षत्वे तन्त्रम् ।
 जलपरमाणौ पृथिवीत्वाभावस्य प्रत्यक्षत्वापातात् । स्तंभः पिशाचो न भवति घटः परमाणुर्न
 भवतीति प्रत्यक्षप्रतीतिश्च । प्रतीत्यनुसारेण च प्रयोजकं कल्प्यम् । अन्यथा जीवेश्वरभेदधुतेर-
 प्रसक्तप्रतिषेधत्वं स्यात् । तद्भेदधुतेश्च त्वदुक्तं प्रत्यक्षप्राप्तानुवादित्वं न स्यात् । ईश्वरस्य जीवा-
 भेदे तु “तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परंतप । उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः” इत्यादितद्वचनानु-
 मितमीश्वरप्रत्यक्षं प्रमाणम् । नन्वत्र यो भाति अंतःकरणाविद्याविशिष्टस्याहमर्थस्य निर्दुःखाभेदः
 स ममापीष्टः, यस्तु नेष्टः शुद्धचैतन्यस्य निर्दुःखाभेदः सोऽत्र न भातीति चेन्न । योऽहमस्वाप्तं
 यस्य ममाज्ञानं संसारस्य सोऽहं निर्दुःखो नेति सुषुप्तिकालीनांतःकरणानवच्छिन्नाभेदेन
 अज्ञानाद्याभ्रयाभेदेन च प्रत्यभिज्ञायमाने शुद्धे भेदप्रतीतिः, संसाराधारस्य तदनाधाराभेद
 एव द्वावयोर्येवाहः । न तु चैतन्यस्य चैतन्यात् । साधितं चाहमर्थस्य शुद्धात्मत्वम् । यद्यपि
 घटाद्यपि निर्दुःखं तथापि निर्दुःखमात्राभेदधीरियं ब्रह्मतोऽपि भेदविषयैव । नचाहं तमते
 जीवदुःखेन ब्रह्मापि दुःखीति न निर्दुःखं ब्रह्मेति वाच्यम् । बहुजीववादे ब्रह्मभावरूपमुक्तेरपु-
 नर्मत्त्वापातात् । एकजीववादेऽप्यापाधिकश्यामत्वादेर्विषमहाकाशयोरीव दुःखित्वादेर्ब्रह्मण्य-
 सत्त्वात् । विस्तृतं चैतदविद्याभ्रयभंगे, साधितं च प्रत्यक्षप्राप्ताण्यवसरे ब्राह्मप्रत्यक्षस्य बलव-

त्वान् दारीरवदित्याभासस्ताम्यादित्यर्थः । ननु तथापि प्रमाणान्तरप्राप्तैवानुवादात्तात् भेदमिच्छि-
 विकलेव । नच त्वयानुवादत्वमपि वक्तुं शक्यम् । प्रापकप्रमाणानां कृषितत्वादि-यपरिमोदाद्वाह
 ॥ व्यावहारिकेति । एवं भेदांतरेऽपीति ॥ आत्म घटादिभ्यो भिन्नः ज्ञानाध्ययत्वान् व्यतिरेकेण
 घटवत्, घटादि पटाद्विभक्तं विलक्षणक्रियाकारित्वान् व्यतिरेकेण पटवदित्याद्यनुमानम् । आत्मनो
 ज्ञानरूपत्वेनाद्यहेतोरसिद्धिः । द्वितीये पञ्चताटकादौ व्यभिचार इत्येवंकथेन निरन्तरनीयमित्यर्थः ।
 ननु प्रतियोगियोग्यत्वव्यापि मंत्रव्यांगीकाराजोक्तयोश्च इत्यनो दोषान्तरमाह ॥ त्र्यंभ इति ।
 त्र्यन्ययेति ॥ भेदव्याप्यप्रत्यक्षत्वे इत्यर्थः । ननु भेदस्य प्रत्यक्षाद्यविषयत्वेऽपि प्रमाणप्राप्त्याश्लेषेधो-
 पपत्तिरित्यनो दोषान्तरमाह ॥ भेदधुतेर्भवति ॥ किञ्च नाहं सर्वज्ञ इत्यादिप्रतीत्या आत्मन एव

प्रत्यक्षेतरेषु न बाधः, साक्षिप्रत्यक्षस्य तु न केनापि बाध इति । तस्माज्जीवेष्टमेदः प्रत्यक्षः ।
एवं शब्दादनुमानादिना वा चैत्रात्मादिकं ज्ञातव्यता मैत्रेण नाहं चैत्रः घटो न ब्रह्म घटो
न पटः नाहं घट इत्यनुमत्तात् पञ्चापि भेदाः प्रत्यक्षाः ।

॥ इति मेदपञ्चके प्रत्यक्षविवरणम् ॥ १७ ॥

मेदो बोध्यते नत्वंतःकरणविशिष्टस्य, शब्दमर्यानात्मत्वस्य निरस्तत्वादिन्याह ॥ साधितं चेति ॥
इयाम्प्रत्यक्षेति यादृशत्वात् परिच्छिन्नत्वादिपरिग्रहः । ननु नाहं सर्वज्ञ इत्यादिमेदप्रत्यक्षस्य तत्त्वमसि
नाम्योऽतोऽस्ति द्वैतेत्यविश्रुतिव्यपितत्वाच्च तेन भेदसिद्धिरित्याशङ्क्याह ॥ साधितं चेति ॥

॥ इति मेदपञ्चके प्रत्यक्षविवरणम् ॥ १७ ॥

॥ अथ जीवब्रह्मभेदानुमानानि ॥ १८ ॥

अनुमानानि च । ईश्वरः जीवप्रतियोगिकतात्त्विकभेदवान् सर्वशक्तित्वात् सर्वज्ञत्वात् सर्वकार्यकर्तृत्वात् स्वतंत्रत्वाच्च व्यतिरेकेण जीववत् । जीवो वा ब्रह्मप्रतियोगिकतात्त्विकभेदवान् अल्पशक्तित्वात् अल्पज्ञत्वात् अल्पकर्तृत्वात् संसारित्वाच्च व्यतिरेकेण ब्रह्मवत् । परमतेऽपि जीवब्रह्मणोर्व्यावहारिकभेदस्य सत्त्वात् पक्षदृष्टान्तभावः । अन्यथा परस्यापि जीवात्मानस्तत्त्वतः परमात्मनो न भिन्नाः आत्मत्वात्परमात्मवत् इत्यादि न स्यात् । एतेन सर्वा द्वैतवादिनं प्रति साध्यावैशिष्ट्यादिदोषाश्च भेदेऽनुभोक्तिर्युक्तेति निरस्तम् । परेणापि स्वव्याहृतिनिरासाय व्यावहारिकभेदमात्रेण हेतुसाध्यादिव्यवस्थायाः स्वीकृतत्वात् । भेदस्य वस्तुस्वरूपत्वेऽपि विशेषबलात् वस्तुविशेषणत्वं चालीत्युक्तत्वात् भेदवचनं न बाधितम् । नचाप्रसिद्धविशेषणता । जीवब्रह्मभेदेऽनिष्टप्राप्तेर्बध्यमाणत्वेन तद्विपर्ययस्याष्टद्वय्यातिरिक्तद्वय्यादेरिवानुमानयोग्यत्वात् । यद्वा जीवः किञ्चिद्धर्मिकप्रतियोगिज्ञानावाध्यभेदप्रतियोगी । ब्रह्म वा किञ्चिद्धर्मिकप्रतियोगिज्ञानावाध्यभेदप्रतियोगि अधिष्ठानत्वाच्छ्रुतिवदिति सामान्यतस्तत्सिद्धेर्नां प्रसिद्धिः ।

केचित्तु जीवात् भिन्न इत्येव साध्यम् । तथाच नाप्रसिद्धिः । मिथ्याभेदेन सिद्धसाधनं तु निरसिष्यते । यद्वा ब्रह्म जीवप्रतियोगिकधर्मिसत्तासमानसत्ताकभेदवदिति साधनाभा-
प्रसिद्धिर्नापि सिद्धसाधनम् । नचोभयत्राप्यसाधारण्यम् । तस्यागृह्यमाणविशेषावस्थापामेव दोषत्वादित्याहुः । इतरे तु ब्रह्म जीवप्रतियोगिकतात्त्विकाभेदवच्चेनिसाधनाभाप्रसिद्धिः । परपक्षेऽपि घटादेर्जीवेन तात्त्विकाभेदाभावादित्याहुः ।

॥ अथ जीवब्रह्मभेदानुमानानि ॥ १८ ॥

॥ सर्वज्ञत्वादिति ॥ स्वतःसिद्धसर्वज्ञत्वव्यादित्यर्थः । तेन योगिषु न व्यभिचारः । वस्तु-
तत्त्वत्वंकुचिनसर्वज्ञस्य योग्यादिष्वत्वंभावित्वात् न तत्र व्यभिचार इति ध्येयम् । ननु
हेतुसाध्ययोर्भेदस्य सर्वाभेदवादिनानभ्युपगमान् कथं नं प्रत्यनुमानोक्तिरित्याशङ्क्य निराकराणि
॥ एतेनेति ॥ अभावसाध्यकव्यतिरेकिणि साध्याप्रसिद्धिर्नागम् । तां विनापि सर्वज्ञत्वादिरूप-
हेत्वभावस्य साध्याभाववदपजीवाभेदव्यापकताया ग्रहीतुं शक्यत्वाच्च । यद्याप्यभिज्ञानाभाप्रतियोगी
हेतुः तदभावस्यैव हेतुना साधनाम् । अथ यथाकाशत्वेनाप्रसिद्ध पक्षेनभेदः साध्यत इत्यभि-
प्रेत्याप्रयोक्तव्यत्वाकानिगमसपूर्वकमाह ॥ जीवब्रह्मभेद इति ॥ नचापरोक्ष इत्यादिना रान
वक्ष्यम् । अस्त्यैव प्रयञ्चनम् ॥ जीव इति ॥ अथ किञ्चिद्धर्मिकः पुंश्रुत्यसिध्यर्थः ॥ (१८) ॥

अपरे न्विह साध्यस्य जीवप्रतियोगिकतात्त्विकमेदस्यान्योन्याभावरूपत्वाभाप्रसिद्धि-
दोषः । सा हि व्याप्तिप्रविवर्तकत्वेन दोषः । पक्षता तु सिषावयिषाविरहसहकृतसाधक-
प्रमाणाभाववत्त्वादिरूपा संदेहानपेक्षा । सापेक्षत्वेऽपि शब्दोऽभिधेय इत्यादाविव जीव-
ब्रह्मबोधे तात्त्विकत्वमस्ति नवेति संदेहेनैव सा युक्ता । न तु ब्रह्म जीवात्तत्त्वतो भिन्नं
नवेति संदेहसापेक्षा । व्यतिरेकिणि च साध्याभावस्य व्याप्तिः । अत्र च साध्याभावो जीवा-
मेदो जीवे प्रसिद्धः । यत्र तु व्यतिरेकिणि भावः साध्यः तत्राभावस्य भावज्ञानाधीनत्वात्
सा दोष इत्याहुः ।

यद्वा ब्रह्म जीवाद् भिन्नं दुःस्वानुभववित्त्वात् घटवदिति प्रयोगाभाप्रसिद्धिविशेषणत्वा-
मायात्वाभ्ये । नच मिथ्याभेदेन सिद्धमाधनम् । मेदरूपायै साध्येऽर्शुशून्यप्रांत्या सिद्ध-
साधनोक्त्ययोगात् । एतदनुमितिषिष्यतया प्रामादिकत्वेन सिद्धयतो भेदस्य मिथ्यात्वा-
योगात् । अन्यथा त्वदीयेषु मिथ्यात्वानुमानेषु कल्पितमिथ्यात्वादिना सिद्धसाधनं स्यात् ।
तात्त्विकत्वविशेषेऽपि तात्त्विकत्वेन कल्पितमेदेन सिद्धसाधनमिति च स्यात् ।

यद्वा ब्रह्म जीवप्रतियोगिकधर्मिसत्तासमानसत्ताकभेदवत् । दुःस्वानुभववित्त्वात् अभां-
तत्वात् अयंसारित्वात् घटवत्, जीवो वा ब्रह्मप्रतियोगिकधर्मिसत्तासमानसत्ताकभेदवान्
अमर्षशक्तित्वात् अमर्षकत्वात् अस्मत्तत्रत्वात् घटवदिति प्रयोगाच्च दोषः । अत्र च जीवब्रह्म-
शब्देन स्वन्मतेऽपि “तत्त्वमसि” इत्यत्र तत्त्वंपदाभ्यां, “जीवाः परमात्मनस्तत्त्वतो न भिद्यंते
आत्मन्वात् परमात्मवत्” इत्यत्र च जीवपरमात्मशब्दाभ्यां ये विवक्षिते ते संसाराधाराधार-
चैतन्ये विवक्षिते, ते च मन्वे इति न सिद्धसाधनम् । न च ब्रह्मणो धर्मित्वाभावाद्वाधः ।

वचन्यमिद्योपहितचैतन्यस्यैव जीवत्वात् तज्ज्ञानासाध्यमेवसिद्धावपि न तात्त्विकमेदसिद्धिः ।
विशोध्यन्तं पदार्थं यत् विवक्षित इति लोकदोषः । एतच्चाह पदार्थे स्पष्टीमविष्यति ।

ननु व्याप्तिश्चार्थं स्वध्वयसिध्दयनेत्येतेऽपि अस्तिह स्वसाध्यवत्त्वपक्षमासिध्दयं
तदपेक्षा स्वादेवेत्यालोचयाह (दित्वा) ॥ पक्षता न्विति । यदुं नि ॥ वचन्येत्यपि चेचित्तवत्तादि-
लोकम् । तत्त्वपि हेतुत्वरकथनात् जीवकत्वं दोष इति । ननु धर्मिसत्तासमानसत्ताकत्वविशेष-
ेऽपि धर्मितो जीवसाध्यकत्वस्य स्वकत्वात् सिद्धसाधनमेवेत्यालोचयाह ॥ अत्र चेति । जीवप्रति-
योगिकजीवधर्मिकेति ॥ संविद्यमानसिद्धिपरिहाराय नञ्प्रयोगश्चायम् । दृष्टान्ते स्वध्वन्यैक्य-

धर्मित्वाभावं प्रति धर्मित्वाधर्मित्वाभ्यां व्याघातात् । इह धर्मिशब्देनाश्रयमात्रस्य विवक्षितत्वाच्च । धर्मिशब्दस्य च पित्रादिशब्दवत्संबंधिशब्दत्वाच्च मिथ्यात्वं प्रति धर्मिभूतशुक्तिरूप्यसमानसत्ताकप्रतिभासिकभेदेन सिद्धसाधनम् । नहि माता पूज्येत्युक्ते स्वसुतमाता भार्या पूज्यते । धर्मिपदस्थाने स्वपदं वास्तु । सचात्रैविध्यं वदतस्तत्र मतेऽपि ब्रह्मणि बाधाभावरूपाया वा तदुपलक्षितस्वरूपरूपाया वा सत्तायाः सत्त्वाच्च बाधः ।

यद्वा धर्मिसत्तासमानसत्ताकेतिपदस्थाने पारमार्थिकेतिवा यावत्स्वरूपमनुवर्तमानेति वा स्वाज्ञानाकार्येति वा स्वज्ञानावाध्येति वा विशेषणं देयम् । स्वशब्दस्य च समभिध्याहृततत्त्वदर्शपरत्वस्य व्युत्पन्नत्वाच्च कश्चिदोषः । अन्यथा तत्रापि स्वप्रागभावव्यतिरिक्त्याद्युक्तं स्यात् । नचात्राप्ये साध्ये दृष्टांतस्य साध्यवैकल्यम् । घटो जीवप्रतियोगिकः (स्वज्ञानावाध्य-भेदवानिति टिप्पणममतः पाठः ।) प्रतियोगिज्ञानावाध्यभेदवान् जीवधर्मिकधर्मिज्ञानावाध्या-भेदाप्रतियोगित्वात् यद्यज्ञानावाध्ययद्वैकिकभेदाप्रतियोगि तत्तज्ज्ञानावाध्यतत्प्रतियोगिक-भेदवत् यथा दूरस्ववनस्पत्योरेकइत्याद्यनुमानेन तत्सिद्धेः ।

यद्वा ब्रह्म तत्त्वतो जीवाभिन्नं नेति साध्यम् । एवं च न साध्यवैकल्यशंकापि । त्वन्मतेऽपि कल्पिते घटे अकल्पिताजीवात्तात्त्विकभेदवत् तात्त्विकभेदस्याप्यभावात् । नचांतःकरणस्यैव दुःखानुभविहृत्वात् तदननुभविहृत्वं जीवेऽनैकांतम् । त्वन्मतेऽपि दुःखादेरंतःकरणधर्मत्वेऽपि व्यावहारिकस्य स्वतोऽनर्थरूपदुःखानुभवात्मकबंधस्य मोक्षसामानाधिकरण्याय जीवस्थत्वावश्यभावात् । त्वन्मतेऽपि यदनर्थरूपमहं दुःखीत्यनुभविहृत्वं जीपस्य तदभावो हेतुगति न कश्चिन्क्षुद्रोपद्रवः । नचामंसाग्निवादंब्रह्मण्यमिद्धिः जीवेऽनैकांत्यं वा । त्वन्मतेऽप्यापाधिकस्यामन्वादिबन्धस्य व्यवस्थितत्वात् । एवं च जीवैश्वर्ये धर्मिज्ञानावाध्यपरस्परप्रतियोगिकभेदवन्तो विरुद्धधर्माधिकरणत्वात् दहनतुहिनवदित्याद्यपि सुस्पष्टम् । विरंघभयपि न महानवस्थानम् । अद्वैतिनं प्रत्यमिद्धेः । नापि वध्यघातुकभावः । नाज्ञान एकाऽन्यं इति नाप्यन्याधार इति न्यायेन तस्य भेदाभावरूपत्वात् । नापि परस्परभावव्याप्यत्वं परस्परभाववरूपत्वं वा, कालभेदेन नीलरूपं रक्तरूपं नीलरूपप्रागभावं च प्रत्याश्रये घटे

वर्णिताय धर्मिज्ञानावाध्येत्युक्तम् । तत्र तस्य अश्रयवयीभूताभेदप्रतियोगिगन्तावृत्तयोपनिगमः । एतच्च दृष्टांतं दूरस्थवनेन विदिपना ग्रंथकृतैव सुचितम् ॥ अद्वैतिनमिति ॥ एकैवैव सारंश्या-

व्यभिचारः । तथापि परस्परान्यतामावध्याप्यत्वं वा परस्परान्यतामावरूपत्वं वा काल-
भेदेनापि मामानाधिकारण्यायोग्यत्वं वा विरोधः । संयोगतत्त्वंतामावयोश्च सामानाधिकरण्या
नेत्यावयोर्मतमिति न तदाशये व्यभिचारः । तादृशविरुद्धधर्माश्च स्वतंत्रत्वास्वतंत्रत्वादयः ।
न चामिद्विः ।

“अन्यश्चक्रितसार्वश्यं पारतन्त्र्यमपूर्वता ।

उपजीवकत्वं जीवत्वमीशत्वं तद्विपर्ययः ॥

स्वामाधिकं तयोरेतन्नान्यथा तु कथंचन”

इत्यादिभुतेः । नच कल्पितायाः सार्वज्ञासावज्ञादिव्यवस्थाया वधे दीर्घत्वह्रस्वत्वव्यवस्था-
वन्कल्पितभेदेनैवोपपन्ना तान्त्रिकं भेदं प्रत्यप्रयोजकत्वम्, सगुणवादोक्तन्यायैः श्रुतसार्व-
श्यादेः ब्रह्मणि प्रत्यक्षप्रामाण्यवादोक्तन्यायैर्नित्यनिर्दोषानुभवरूपसाक्षिसिद्धासार्वश्यादेश्च जीवे
मत्त्वत्वात् । एवं ब्रह्म स्वज्ञानावाप्यजीवप्रतियोगिकभेदवत् पदार्थत्वाद्भटवत् । जीवस्यापि जीवांत-
राद्विषयत्वात् न व्यभिचारः । चेतनत्वं जीवत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकषयिज्ञानावाप्यभेदव-
द्भूति सर्वचेतनभूतिन्वाचेतनाभूतिस्वरहितत्वाद्वा शब्दार्थत्ववदित्यादीनि चानुमानानि जीवेश्वर-
भेदे प्रमाणाणि । विषये ब्रह्मणोऽपि जीववत्त्वंसागच्छापत्तिः । एतेन ।

“अप्रमेयेऽनुमानस्य प्रवृत्तिर्न कथंचन ।

प्रमेयस्य त्वनात्मत्वात्तत्र भेदानुमेय्यते ॥”

इति निरूप्यम् । त्वन्मनेऽप्यात्मनः शब्दलिङ्गादिजन्यवृत्तिष्याप्यत्वात् । अन्यथा ।

“अप्रमेयेऽनुमानस्य प्रवृत्तिर्न कथंचन ।

प्रमेयस्य त्वनात्मत्वात्तदस्यानुमितिः कथम् ॥”

इतिमुपपन्नेन त्वदीया ज्ञान्याभेदे अनुमायुक्तिरयुक्ता स्यात् ।

॥ इति जीवब्रह्मभेदानुमानानि ॥ १८ ॥

सार्वभ्योन्मांसीत्यपत्तिरिति शयः ॥ तद्विपर्यय इति ॥ तेषामुक्तधर्माणां विपर्यय इत्यर्थः ।
वैपर्ययिकधर्मास्तौ व्यभिचारकारणत्वाच्च ॥ यथेति ॥ यत्तत्त्वमेवास्मिन्नेतौ नम्रहवोपादानम् ।

॥ इति जीवब्रह्मभेदानुमानानि ॥ १८ ॥

॥ अथ जीवानामन्योन्यं भेदेऽनुमानानि ॥ १९ ॥

जीवानामन्योन्यं भेदे तु चैत्रो मैत्रप्रतियोगिकधर्मिज्ञानाबाध्यभेदवान् । मैत्रानु-
संहितदुःखाननुसंधातृत्वात् घटवत् । इह च दहनतुहिनादौ क्लृप्तयानुसंधानाननुसंधानरूप-
विरुद्धधर्मयोरेव प्रयोजकत्वात् । विमतं सुरभिधुमरहितं चंदनप्रभववह्निरहितत्वादित्यादा-
विवाशिद्धिवारकविशेषणत्वं न दोषः । एवं चैत्रो मैत्रप्रतियोगिकतात्त्विकाभेदवाच्यः । मैत्र-
स्मृतसर्वास्मरुत्वात् मैत्रानुभूतसर्वाननुभविताश्च घटवत् । विमतो बंधध्वंसः स्वप्रति-
योगितावच्छेदकावच्छिन्नाधारप्रतियोगिकप्रतियोगिज्ञानाबाध्यभेदवशिष्टः । बंधध्वंसत्वात्
संमतवत् । जीवः संसारी वा संसारध्वंसाधारो वा स्वज्ञानाबाध्यजीवप्रतियोगिकभेदवान्
स्वज्ञानाबाध्यसंसारिप्रतियोगिकभेदवान्वा स्वज्ञानाबाध्यसंसारध्वंसाधिकरणप्रतियोगिक-
भेदवान्वा पदार्थत्वात् घटवत् । विपक्षे बाधकस्य वक्ष्यमाणत्वात् नाभाससाध्यम् । आत्म-
भेदमात्रे तु आत्मा आत्मप्रतियोगिकस्वज्ञानाबाध्यभेदवान् पदार्थत्वाद्घटवत् । विमत आनंदः
स्वनिष्ठदुःखविरोधित्वव्याप्यधर्मेण सजातीयप्रतियोगिकस्वज्ञानाबाध्यभेदवान् दुःखविरोधि-
त्वात् दुःखाभाववत् । आत्मैक्यवक्ष्ये आकाशः आत्मप्रतियोगिकधर्मिज्ञानाबाध्यभेदाधार
विशेषगुणवद्विभुव्यतिरिक्तः द्रव्यत्वात् पृथिवीवदित्याद्यपि दृष्टव्यम् ।

॥ अथ जीवानामन्योन्यं भेदेऽनुमानानि ॥ १९ ॥

॥ मैत्रानुसंहितेति ॥ नचास्य विनोचनस्यासिद्धिवारकत्वाच्चैवर्त्यमिति वाच्यम् । उक्त-
विनोचनविशिष्टदुःखानुसंधातृत्वाभावस्याकंठस्थैश्च हेतुतया व्यर्थत्वज्ञानवकाशात् । यत-
रेवाभिप्रेत्य वक्ति ॥ विमतमित्यादिना ॥ अग्रयोजकत्वमात्रं कथा ॥ इह चेति । मैत्रेति ॥
मैत्रेणास्मर्यमाणविषयकस्मृतिप्रत्वादित्यर्थः । एवमग्रिमहेतावपि । तेन मैत्रस्मृतपटादिस्मर्यत्व(वादि)
विशिष्टोपादानेऽप्यसिद्धिगिति शङ्का परास्ता ॥ विमतो बंधध्वंस इति ॥ अत्र स्वाप्ये प्रति-
योगितावच्छेदकावच्छिन्नेति विनोचनं बंधध्वंसयोरेकान्वयवृत्तिर्बन्धेन निवृत्त्याधन(ता)वारणाय ।
हेतो बंधपरं तु शब्दध्वंसे व्यभिचारवारणाय । तत्र प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नविशेषणं बंध
तद्व्यंस्वयोरेकान्वयवृत्तिर्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाधारव्याकाशव्यंस्वध्वंसेनोक्तसाधा-
भावात् । ननु ऐश्वर्यः स्वज्ञानाबाध्यस्वप्रतियोगिकभेदवान् । पदार्थत्वादिस्वाभाससाध्यान् भेद-
यनुमानमित्याह ॥ विपक्षे बाधकस्येति ॥ दुःखविरोधिर्बन्धेन स्वस्मान्जातीयदुःखप्रागभाव-
प्रतियोगिकभेदवत्वेनाधीनत्ववारणाय ॥ दुःखविरोधिन्व्याप्यधर्मेणेति ॥ दुःखविरोधिन्व-
यव्याप्यदुःखाभावध्वेन स्वस्मान्जातीयदुःखप्रागभावप्रतियोगिकभेदवत् बन्धोक्तयोवारणाय स्वनिष्ठेति

केचित् पृथिवीत्वं जलत्वतेजस्त्ववायुत्वमनस्त्वैतरद्रव्यत्वसाक्षाद्याप्यजातिमिषं
मेयत्वात् जलत्ववत् । गगनत्वजातिवादिनं प्रति गगनत्वैतरेत्यपि विशेषणीयम् । नचोक्त-
जातिमत्पदार्थांतरसिद्धयार्थांतरम् । लाघवेन कृते धर्मिणि धर्ममात्रेणानुमानपर्यवसानात् ।
सद्यः द्रव्यत्वान्यात्मनिष्ठत्वात्यन्या, द्रव्यत्वं वा सत्त्वान्यात्मनिष्ठजात्यन्यत् मेयत्वात् घटत्व-
वत् । आत्माश्रुत्वमते, आत्मा द्रव्यत्वव्याप्यजातिमान् अविष्टद्रव्यत्वात् पृथिवीवदित्यादि-
भिरान्यवजातिमिद्वौ तात्त्विकात्मभेदसिद्धिः । जातेर्धर्मिज्ञानावाप्यभेदं विनाऽयोगात् ।
अन्यथा व्यक्त्यभेदः कापि दोषो न स्यात् । विषये आत्मत्वस्य जातित्वे लाघवम् ।
औपाधिकत्वे तस्योपाधिज्ञानाधीनत्वेन गौरवं बाधकम् । आकाशादिकं तु धर्मिग्राहकमाने-
नैकनया मिद्वयिनि नाकाशत्वं जातिरित्याहुः ।

॥ जीवानामन्योन्यं भेदेऽनुमानानि ॥ १९ ॥

धर्मविशेषणम् । कालादिमिद्वयेन पृथिव्यादिमिद्वयेन च सिद्धसाधनसाक्षात्पादाह ॥ विशेष-
गुणवद्विमिति ॥ आत्मनः वक्ष्येऽप्युक्तसाध्यपर्यवसानेनार्थांतरवारणायात्मप्रतियोगिकेति
भेदविशेषणम् । नन्वेवमाकारादिकं द्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्, द्रव्यत्वात् पृथिवीवदित्यनुमानात्
त्यदुक्तविषयवाचकत्वं सत्त्ववाचकत्वात्वादिजातिरपि सिध्येदित्याशङ्क्याह ॥ आकाशादिकं
विनि ॥

॥ इति जीवानामन्योन्यं भेदेऽनुमानानि ॥ १९ ॥

॥ अथ आत्मभेदेऽनुकूलतर्काः ॥ २० ॥

आत्माभेदे तु अन्योन्यं सुखदुःखाद्यनुसंधानं स्यात् । नचोपाधिभेदेऽननुसंधाने तंत्रम् । हस्तपादाद्युपाधिभेदेऽप्यनुसंधानदृष्टेः । नापि विश्लिष्टोपाधिभेदस्तत्र तंत्रम् । मातृ-सुखादेर्गर्भस्थेनानुसंधानापातात् ।

“उपतापुचदोर्दंडाः पतितस्त्रिशिरोक्षिभिः ।

पश्यंतः पातयंति स्म कबंधा अप्यरीन्युधि ॥”

इतिभारतोक्त्या विश्लेषेऽप्यनुसंधानदृष्टेः । नाप्यतीतादिशरीरेष्विष्य शरीरभेदस्तत्रतंत्रम् । तज्जेदेऽपि बाल्येऽहं दुःखीत्यनुसंधानस्य जातिस्मरणस्य च जन्मांतरेऽहं दुःखीत्यनुसंधानस्य योगिनश्च नानादेहगभोगानुसंधानस्य च दर्शनात् । नच वयं सदा वर्तमानतया अनुभवं स्मरणं वा अनुसंधानं ब्रूमः । किंनाम कदाचित् स्वीयतया अनुभवमात्रं । नच तन्नास्त्यतीते सुखादौ । नचांतःकरणरूपोपाधिभेदस्तत्र तंत्रम् । योगिनोऽतःकरणमेकमेवेति वाच्यम् । चैतन्यै-क्येऽप्यंतःकरणभेदादननुसंधानस्य मां प्रत्यक्षाप्यसिद्धत्वेन शरीरभेदवत्क्षुरादिकरणभेदवत् तज्जेदस्याप्यप्रयोजकत्वात् । त्वन्मते प्रत्यहं सुषुप्तावतःकरणलयेऽपि पूर्वेधुरहं दुःखीत्यनु-संधानाच्च सुषुप्तप्रलीनमुक्तानामंतःकरणभेदाभावेन संसारिदुःखाद्यनुभवापाताच्च । नचांतः-करणैकत्वानेकत्वे अनुसंधानाननुसंधानयोस्तंत्रे । मुक्तादेःस्वरूपसुखाननुभवापातात् । अंतः-करणनानात्वेऽप्यनुसंधानस्योक्तत्वाच्च । नचाविद्यारूपोपाधिभेदस्तत्र तंत्रम्, सुषुप्तौ चाविद्या-स्तीतिवाच्यम् । उक्तरीत्या ज्ञानप्रागभावभेदस्याप्यप्रयोजकत्वात् । यावति ज्ञानानि तावंत्य-ज्ञानानीति मते एकस्मिन्नपि जीवे ब्रह्मविषयकाज्ञानानां भिन्नत्वाच्च, मुक्तस्य संसारिदुःखाद्यनु-संधानापाताच्च । नचाविद्यैकत्वानेकत्वे अनुसंधानाननुसंधानयोस्तंत्रे । मुक्तस्य स्वरूपसुखा-ननुभवापातात् ।

॥ अथात्मभेदेऽनुकूलतर्काः ॥ २० ॥

॥ शरीरभेदस्तत्र तंत्रमिति ॥ अन्यथा तवापि जन्मांतरीयदुःखाद्यनुसंधानापत्तिरिति-
भावः । ननु शरीरभेदस्य सुखाद्यनुसंधानाप्रयोजकत्वे जन्मांतरीयदुःखाद्यनुसंधानं सर्वेषां कि-
न स्यादित्याशंक्य किमिवादीनमनुसंधानमापायते, कदाचिद्धा । नाद्यः । एतादृशस्य मयाप्यना-
पादानात् । (नेतरः) नोत्तरः इष्टापत्तेरित्याह ॥ नचेति ॥ नन्वेवं सौमर्थादीनामनेकशरीरगत-
दुःखाद्यनुसंधानं न स्यात् । प्रतिशरीरमन्तःकरणभेदादित्याशंक्याह ॥ योगिनश्चेति ॥ ननु
सुप्तप्रलीनयोस्तःकरणस्य संस्कारात्मना संप्रवाच तयोरन्यदुःखानुसंधानमित्याशंक्याह ॥ मुक्ता-

किंचानेकाविद्यासंबन्धस्य दुःखानुसंधानरूपानर्हस्य च विशिष्टगतत्वे बंधमोक्षयो-
र्द्वैविध्यकारण्यापातेन शुद्धगतत्वे वाच्ये यच्छुद्धं वैत्रीयदुःखानुसंधात् तदेव वैत्रीयदुःखानु-
संधात्रिणि कथमनुसंधानाननुसंधानव्यवस्था ।

एतेन विषयप्रतिविषयोरवदातत्वभ्यामन्वयत् घटाकाशमहाकाशयोः परिच्छिन्नत्वा-
परिच्छिन्नत्ववत् एकस्यैव नयसत्तत्त्वकर्तृपुटावच्छेदेन तत्र तत्र भोत्रभाववचोपाधिकभेदेन
जीवब्रह्मणोरनुसंधानाननुसंधानं इति निरस्तम् । दुःखानुसंधानरूपस्यानर्हस्योपहितनिष्ठत्वे तस्य
कल्पितत्वेन ब्रह्मस्य निवृत्तिरेव न तु मोक्ष इत्यापातात् । दुःखाद्यनुसंधानस्य साक्षिरूपतयोपाधि-
धर्मत्वाभावेन इत्यामत्वादिवैषम्याच्च । प्रतिविषयस्य छायावद्वस्त्वंतरत्वेनाकाशस्य तु त्वन्मतेऽपि
कार्यद्रव्यतया सावयवत्वेन तत्रैवमाहंकारकार्याणां भोत्राणां स्वत एव भिन्नत्वेन दृष्टांतासम्भवेच्च ।

एतेनाऽऽन्मैत्रियमनोषुकं भोक्तेत्याहुरिति श्रुतेर्विशिष्टस्यैव भोक्तृत्वास्य च भिन्न-
त्वावस्थेति कौमुद्युक्तं निरस्तम् । शुद्धचिन्मात्रनिष्ठत्वे तु तत्र भेदाप्रतीत्या कल्पितभेदस्याप्य-
भावात्, भावे वा भेदस्यैव व्यवहाररूपत्वकार्यकारिणो बह्वानुष्णत्ववद्वभिज्ञानावाप्यत्वम्,
अभेदस्य स्वव्यवहाररूपत्वकार्यकारिणोऽनुष्णत्ववन्मिथ्यात्वमित्यापाताच्च । कल्पितभेद-
हीनस्य मुक्तस्य संसारिदुःखानुभवापाताच्च ।

एतेन नोपहितेऽनुसंधानं किंतु तात्किकमते आत्मनि दुःखाद्याभयता देहादिनेषेहापि
चिन्मात्रेऽनुसंधातृता त्रिविधारूपोपाधिनावच्छिद्यत इति निरस्तम् । तन्मते आत्मन इवात्र
चित एषानर्थान्वयेन ब्रह्मदुःखित्वापादकस्य संसारिदुःखस्य सत्त्वेन तद्भावरूपमुक्तेरपुनर्बन्धा-
पातात् निग्यमुक्तबन्धुतेर्निविषयत्वाभावाच्च । विस्तृतं चैनद्विधाभयभंगे ।

नामिति ॥ नन्वंतःकरणमेवाभावात् नानुसंधानप्रयोजकम् । किंचेच्छांतःकरणवत्त्वमेव । अननु-
संधाने भेद एव प्रयोजक इति नोक्तरोष इत्याशङ्क्य निराकरोति ॥ नचेति । भिन्नत्वाच्चेति ॥
तथाच पूर्वपूर्वकस्यैव स्यात् कालमित्यनुसंधानं न व्यतिरिक्तमात्रः ।

॥ एतेनेति ॥ बंधमोक्षयोर्द्वैविध्यकारण्यापातमित्येवार्थः ॥ हे इति ॥ अनुसंधानाननु-
संधाने इत्यर्थः ॥ शुद्धचिन्मात्रनिष्ठत्वे निमित्ति ॥ अनुसंधानाननुसंधानयोरेतिसंगेः । ननु
मित्यनुसंधानच्युतितत्त्वतो बंधाभावाच्चेति नोक्तरोष इत्याशङ्क्याह ॥ विस्तृतं धनदिति ॥
कल्पितेनापि संस्मरेण कदाप्यस्मृत्तवैतन्मात्रमेव मित्यनुसंधानच्युतिर्निर्विकला व्यात् । तन्मतो
बंधकत्वस्य तत्त्वैवकारणत्वेन विनिश्चयोक्तव्यमेवमित्यादिना विलुप्तमित्यर्थः ।

ननु किमत्रांशानां जीवानामनुसंधानमापाद्यम् । अंशिनो ब्रह्मणो वा । नाद्यः । हस्तावच्छिन्नेन पादावच्छिन्नदुःखाद्यनुसंधानात् । नात्यः । तस्माभोक्तृत्वेन भोगाप्रसंगात् । दुःखादिज्ञानमात्रस्य च सर्वज्ञे तस्मिन्निष्ठत्वादिति चेन्न तावदाद्ये दोषः । न हि भोगायतनानां सांकर्यमापाद्यते येन पादे मे वेदना शिरसि मे सुखमिति न स्यात् । किंत्वनुसंधानमात्रम् । तत्रांशानामस्त्येव । अन्यथा चैत्रदेहलप्रकटकोद्वाराय मैत्रस्येव पादे लप्रकटकोद्वाराय हस्तव्यापारो न स्यात् । नच पुत्रादाविबोपपत्तिः, दुःखाद्यनुमानपूर्वकपूपादेरनुपलंभात् ।

एतेन नेत्राद्यवच्छिन्नस्यात्मनः शब्दाद्यनुपलंभदेकशरीरविशिष्टस्य शरीरांतरेऽनुसंधानमिति निरस्तम् । योऽहं रूपमद्राक्षं सोऽहं शृणोमीत्यनुभवात् । नाप्यंत्ये दोषः । भोक्तृजीवाभिन्नत्वेन ब्रह्मणोऽपि भोक्तृत्वस्यापादनात् । आपादने च प्रमाणविरोधसालंकारत्वात् । नचांतःकरणस्य तदवच्छिन्नस्य वानुसंधावृत्त्या ब्रह्मणस्तदिति वाच्यम् । दुःखभोगस्य शुद्धब्रह्मगतत्वोक्तेः ।

एतेनानवच्छिन्ने अत्रांते च ब्रह्मण्यनुसंधाने तंत्रस्यांतःकरणावच्छेदस्याभावात्, न तस्याहं दुःखीतिभ्रान्तिरूपमनुसंधानमिति निरस्तम् । कल्पितस्याकल्पितस्य वा दुःखभोगस्य शुद्धचिद्रतत्वावश्यभावात् भ्रान्तजीवाभिन्नेष्वरस्याभ्रान्तत्वायोगाच्च ।

एतेनांतःकरणावच्छिन्नान् अनुसंधातृन्प्रत्यविद्यावच्छिन्नस्य श्रित्वात्तस्यैव दुःखानुसंधानम्, नतु शुद्धस्येति निरस्तम् । चिन्मात्रमेवानुसंधात्रित्युक्तत्वात् । अवच्छिन्नस्यानुसंधावृत्तेऽप्यवस्थात्रयानुस्यूताविद्यावच्छिन्नस्यैवानुसंधावृत्त्वेन तद्वद्वारा शुद्धस्यानुसंधानापरिहाराच्च । अंतःकरणावच्छिन्नस्यैवानुसंधावृत्तेऽपि तद्वत्स्याऽनुसंधानस्य तदवच्छेद्याविद्यावच्छिन्ननिष्ठत्ववत् । अविद्यावच्छिन्ननिष्ठस्य तदवच्छेद्यशुद्धनिष्ठत्वापत्तेः ।

एतेन यथा स्वकर्णपटपरिच्छिन्ननादोपलंभेऽपि भागांतरवर्तिनादानुपलंभः तथा सुखदुःखाद्युपलंभानुपलंभाविति निरस्तम् । आत्मभेदे कर्णपटानां तत्तदीयत्वनियमवत् ऐकाग्र्यवादे सर्वदेहानां स्वीयत्वेन तत्तदीयत्वनियमाभावेन स्वीयकर्णपटद्वयपरिच्छिन्ननादोपलंभवत् सर्वदेहस्यदुःखाद्यनुसंधानस्य दुर्भावात् । नच कर्मणां तत्तदीयत्वेन शरीराणां तत्तदीयत्वम् ।

॥ अनुसंधानमिति ॥ अन्यसुखाद्यनुसंधानमित्यर्थः ॥ अननुसंधानादिति ॥ अनुसंधाने तु 'पादे मे वेदना शिरसि मे सुखम्' इत्यनुसंधानं न स्यात् । हस्तस्यैव पादावच्छिन्नभोगवतन्त्रादिति याचः । द्वितीयेऽप्यनुसंधानवाक्येन भोग उच्यते ज्ञानमात्रं वेति विकल्प्य नाद्य इत्याह ॥ तस्येति ॥ द्वितीयं निराह ॥ दुःखादिज्ञानमात्रम्येति ॥ ननु यच्छरीरावच्छेदेन

आत्मेक्ये कर्मणामपि तत्तदीयत्वनिश्चयायोगात् । शरीरनियमेन कर्मनियमे त्वन्योन्याश्रयात् । तदुक्तम् । “सिद्धौ हि कर्मभेदस्य सादुपाधिभिभिन्नता ।

तत्सिद्धौ चैव तत्सिद्धिरित्यन्योन्यव्यवस्थाभयः ॥” इति ।

एतेन वत्केनचिदुक्तम् । न मुखदुःखव्यवस्थया भेदसिद्धिः । व्यवस्थाशब्देन धर्म-
भेदोक्तौ एकस्मिन्नेकदेशे मुखदुःखदर्शनेन व्यभिचारात् । भिन्नाश्रयधर्मोक्तौ अन्योन्याश्रयात्,
विरुद्धधर्मोक्तौ विरोधस्य सहानवस्थानरूपत्वे असिद्धेः । व्यवस्थातुकभावरूपत्वे “नाज्ञात”
इतिन्यायेन भेदासाधकत्वादिति निरस्तम् । व्यवस्थाशब्देनानुसंधानाननुसंधानयोरुक्तेः ।
तस्यादात्मेक्ये मुखदुःखादिव्यवस्था न सादेव । तदुक्तम् ।

“मुखदुःखादिभोगश्च स्वरूपैक्ये न भेदतः ।

एवमो घुपाधिभेदेऽपि हस्तपादादिभोगो यथा ॥ १ ॥

नानादेशभोगानुसंधानं योगिनो यथा ।

न चेद्भोगानुसंधानं तद्विच्छा योगिनः कुतः ॥ २ ॥” इति ।

उक्तं च । “अनुसंधानरहितमैक्यं चेदेकता न तत् ।

चेदन्यैक्येऽनुसंधानं प्रमाणं नैव चापरम् ॥” इति ।

एवं बह्वमुक्तव्यवस्था संवितमूर्त्यव्यवस्था चैत्रप्रमया मैत्रस्य भ्रातृनिवृत्तिः, चैत्रानुभूते
मैत्रस्यास्मृतिरित्यादिव्यवस्था च न स्यात् । नच तत्तदुपाध्यपगमे तस्य तस्य मुक्तिः ।
उपाधिसंबंधलोपहितनिवृत्त्ये आत्मान्योन्यचक्रकाश्रयानवस्थान्यतरापातात् । शुद्धनिवृत्तेऽपि
किमेकैकोपाध्यपगमो मुक्तिः उत सर्वोपाध्यपगमः । नायः । सदा मुक्तिरेव न तु बंध
हत्वापातात् । नस्त्यः । अधुना बंध एव न कस्यापि मुक्तिरित्यापातात् । त्वन्यते इदानीं
कल्पितबंधवतः तन्मतो मुक्तत्वेऽपि पारश्चः कल्पितोऽप्यनर्हः ज्ञानेनोच्छेद्यो बंधः
तद्विहितस्य मुक्तशब्दाईत्याश्रयात् । तदेवं नोपाधिकभेदमात्रेण बह्वमुक्तादिव्यवस्था युक्ता ॥

बन्धमं किञ्चे तत्तदीयमित्यंगीकृत्योक्तदोष इत्याशङ्क्याह ॥ शरीरनियमेनेति ॥ शरीरे
तदीयत्वस्य तत्तत्कर्मादिक्रियावदप्येवमाभ्योपस्थापयितव्यं ॥ उपाधिभिभिन्नतेति ॥ शरीरविभिन्न-
तेत्यर्थः ॥ अन्योन्याश्रयादिति ॥ भिन्नाश्रयधर्मोक्त्याश्रयभेदसिद्धयधीनत्वादिति भावः ॥ ना-
ज्ञात इति न्यायेनेति ॥ “नाज्ञात एकोऽयं इति” इति न्यायेनेत्यर्थः ॥ उपाधिसंबंधस्येति ॥

किंचोपाधेर्भेदकत्वमेवायुक्तम् । तथाहि । उपाधिः किमेकदेशेन संबध्यते कुत्सेन वा ।
आधे त्वन्मते स्वाभाविकांशाभावेन औपाधिकत्वे वाच्येऽनवस्था । अत्ये न भेदकता । कुत्स-
स्यैकोपाधिग्रस्तत्वात् । एवं गगनादावपि स्वाभाविकांशानङ्गीकारे घटाद्युपाधिसंबन्धो न
स्वादेव । तदुक्तम् ।

“नचेदुपाधिसंबन्ध एकदेशेऽथ सर्वगः ।

एकदेशेऽनवस्था स्यात्सर्वगशेष भेदकः ॥” इति ।

॥ इति आत्मभेदे अनुकूलतर्काः ॥ २० ॥

वद्यपि “बहूनां जातिपरिमणोऽतमश्च” इत्यनुशासनानुसारादनवस्थान्यतमापातादित्येष वस्तु-
मुचितं, तथाप्यात्माध्यायिकमाध्याय्येनैकीकृत्यैवमुक्तिरिति ध्येयम् ।

॥ इति आत्मभेदे अनुकूलतर्काः ॥ २० ॥

॥ अथ भेदपंचकेऽनुमानानि ॥ २१ ॥

जडेश्वमेदे जडजीवमेदे च, ब्रह्म जीवो वा अनात्मप्रतियोगिकधर्मिज्ञानावाप्यभेदवान् । पदार्थत्वाद्वदवत्, ब्रह्म जीवो वा घटप्रतियोगिकधर्मिज्ञानावाप्यभेदवान्, घटासंबद्धकालसंबंधित्वात्, तदसंबद्धदेशसंबंधित्वात्, तज्जनकाजन्यत्वात् पटवत् । ब्रह्म जीवो वा जड-प्रतियोगिकधर्मिज्ञानावाप्यभेदवान् जडानात्मकत्वात् यदेवं तदेवं यथा दूरस्ववनस्पत्योरेकः । विपक्षे तु घटमिद्वयैव ब्रह्ममिद्वया भेदांतवैयर्थ्यम् । ब्रह्मणो जडत्वानित्यत्वाद्यापत्तिः । ह्युक्तिममानधिकरणसंभाराधारस्य जीवस्य जडवन्निरूप्यापत्तिः । गौरोऽहमित्यादिज्ञानं च प्रमा स्यादित्यादि बाधकम् ।

जडानामन्योन्यं भेदे तु घटकालत्वतश्शुक्त्यभिज्ञो न, शुक्तिसंबद्धकालासंबंधित्वात्, तज्जनकाजन्यत्वात्, शुक्त्यारापितरूप्यवत् । परमतेऽपि व्यावहारिकभेदस्य सत्त्वाभाविद्वयादि संकल्पम् । अन्यथा भेदमिद्वयमिद्वयोर्देहेतदभावयोश्चाभेदेन सक्रियादिविरोधः स्यात् ।

अनात्मा स्वावृत्तिधर्मानाधारज्ञानावाप्यांतर्गमिकभेदवान् पदार्थत्वात् आत्मवत् । विपक्षे दूरस्ववनस्पत्योश्शुक्तिरूप्ययोश्चाभेदग्राहि प्रत्यक्षं तत्त्वाभेदकं स्यात्, शुक्तिसंसारादिसांकर्यं च स्यादित्यादि बाधकम् । आत्मनां परस्परमात्मानात्मनोश्च तात्त्विकभेदे, अनात्मा स्वावृत्तिधर्माधिकरणप्रतियोगिकप्रतियोगिज्ञानावाप्यभेदाधिकरणम् । यत् स्वावृत्तिधर्माधिकरणं तत्प्रतियोगिकप्रतियोगिज्ञानावाप्यभेदाधिकरणं पदार्थत्वात् आत्मवत्, पक्षे स्वावृत्तिधर्माधिकरणमात्मा ततो भिन्नादात्म्यानंतराक्रियेन साध्यसिद्धिः । दृष्टान्ते तु स्वावृत्तिधर्माधिकरणं जडं

॥ अथ भेदपंचकेऽनुमानानि ॥ २१ ॥

॥ जडानात्मकत्वादिति ॥ जडस्यात्यंतमावयत्वादित्यर्थः । तेन सत्त्वार्थविशिष्टपदांशं निरस्तम् ॥ यदेवमिति ॥ यद्यदनात्मकं तत्ततो भिन्नमित्यर्थः । तेन दृष्टान्ते साधनवैकल्यपदांशं निरस्ता । ॥ घट इति ॥ हेत्वधिकरणत्ववैयर्थ्यात् यत्कथमिति प्रष्टव्यम् । ननु स्वार्थभेदे शुक्तिकालसंबंधस्यैव घटकालसंबंधकालोत्तोरसिद्धिरित्याशङ्क्य ॥ परमतेऽपीति । स्वावृत्तिधर्मानाधारंति ॥ ननु यत्किंचिज्जर्मानाधारत्वं वा स्वावृत्तिधर्मानाधारत्वं वा । नाद्यः । नादृशघटादिज्ञानावाप्यभेदस्य सत्त्वा-प्यंगीकारं सिद्धत्वापत्तात् । नेत्यः । अयत्तिज्ञेयसिद्धये च । स्वावृत्तिजडत्वादिपञ्चधर्मात्मनोऽपि अग्राह्यवस्तुत्वात्तात्पर्यात्किञ्चिन्नाप्यवयवस्य विपरिणामकत्वं ॥ आत्मवदिति ॥ आत्मभेदश्च साधित इति य दृष्टान्ते सत्त्ववैकल्यमिति श्लेषः ॥ सांकर्यं चेति ॥ अंत्यश्लेषः ॥ यत्स्या-

ततो भिन्नाजडांतराद्भिन्नत्वेन भेदस्य तात्त्विकत्वार्थं प्रतियोगिज्ञानावाच्येति विशेषणम् । जीवस्य ब्रह्मतो जीवाच्च जडस्य सत्यभेदे, पृथिवी ब्रह्मप्रतियोगिकधर्मिज्ञानावाच्यभेदाधिकरणं यदप्त्वाद्यनधिकरणं तत्प्रतियोगिकप्रतियोगिज्ञानावाच्यभेदवती वस्तुत्वात् अंबुवत् । अप्त्वा-दीत्यादिशब्देन तत्तद्वादिनः प्रति तत्तद्वादिसिद्धाः पृथिवीत्वादन्वे जडनिष्ठा घर्मा विवक्षिताः । पक्षे ब्रह्मभिन्नाजीवाद्भिन्नत्वेन साध्यसिद्धिः । दृष्टान्ते तु ब्रह्मभिन्नात्पार्थिवान्नि-त्वेनेति ज्ञेयम् । जीवस्य ब्रह्मजीवांतराभ्यां, जीवाच्च जडस्य भेदे, पृथिवी ब्रह्मप्रतियोगिक-धर्मिज्ञानावाच्यभेदाधिकरणम् । यदप्त्वाद्यनधिकरणं आंतर्गणिकभेदवच्च तत्प्रतियोगिक-प्रतियोगिज्ञानावाच्यभेदवती वस्तुत्वात् अंबुवत् । अत्र जीवस्य जीवांतरादपि भेदार्थं पूर्वस्मा-दधिकमांतर्गणिकभेदवदिति विशेषणम् । अत्र पक्षे ब्रह्मतः परस्परं च भिन्नाजीवाद्भिन्नत्वेन साध्यसिद्धिः । दृष्टान्ते तु ब्रह्मतः परस्परं च भिन्नात्पार्थिवान्नि-त्वेनेति ज्ञेयम् । जीवस्य ब्रह्मजीवांतराभ्यां जडस्य च जीवाद्ब्रह्मणो जडाच्च भेदे, पृथिवी ब्रह्मप्रतियोगिकधर्मिज्ञाना-वाच्यभेदाधिकरणम् । यदप्त्वाद्यनधिकरणं आंतर्गणिकभेदवच्च तत्प्रतियोगिकप्रतियोगिज्ञाना-वाच्यभेदवत्त्वे सति अप्त्वाद्यनधिकरणासंसारिधर्मिकधर्मिज्ञानावाच्यभेदप्रतियोगिनी वस्तुत्वात् अंबुवत् । अत्र च ब्रह्मणो जडादपि भेदार्थं पूर्वस्मादधिकमप्त्वाद्यनधिकरणासंसारीत्यादि विशेषणम् । अत्र पक्षे अप्त्वाद्यनधिकरणासंसारिब्रह्मतद्धर्मिकभेदप्रतियोगित्वेन साध्य-सिद्धिः । दृष्टान्ते तु अप्त्वाद्यनधिकरणासंसारि पार्थिवं तद्धर्मिकभेदप्रतियोगित्वेनेति ज्ञेयम् ।

इतिधर्माधिकरणमिति ॥ नन्विदं विशेषणं व्यर्थम् । नच पक्षस्यापि स्वावृत्तिधर्माधिकरणात्म-प्रतियोगिकभेदाधिकरणत्वेन तत्प्रतियोगिकभेदाधिकरणत्वरूपसाध्यव्याभावेन बाधवारणायेति वाच्यम् । उक्तसाध्यस्य जडांतरवद्भिन्नत्वेनापि पर्यवसानसंभवमिति चेन्न । आत्मनां परस्पर-भेदसिद्ध्यर्थत्वेनैवैवर्थात् ॥ भेदस्य तात्त्विकत्वार्थमिति ॥ आत्मज्ञानावाच्यत्वस्यैव तात्त्विकत्व-रूपवादितिमात्रः । जडस्य जीवात् तात्त्विकभेदसिद्ध्यर्थमाह ॥ यदप्त्वाद्यनधिकरणमिति ॥ नन्वप्त्वादिपदेन पृथिवीत्वस्यापि ब्रह्मणे दृष्टान्तसिद्धिः, एतदनुमानप्रवृत्तेः प्राक् जीवाज्जडस्य भेदासिद्ध्या अप्त्वाद्यनधिकरणजीवभिन्नत्वेन साध्यपर्यवसानायोगात् । भेदसिद्धौ वा एतदनु-मानसिद्ध्यर्थम् । किञ्च अप्त्वाद्यनधिकरणं द्वावप्रत्ययत्वेनाभिन्नं यदप्यकारणं तद्विभक्त्येनापि साध्यपर्यवसानसंभवान् जीवाज्जडस्य भेदासिद्धिरेवेत्याशङ्क्याह ॥ अप्त्वादीत्यादिप्रवृत्तेनेति ॥

मेदमात्रे तु, ब्रह्म मेदहीनं नावतिष्ठते स्वज्ञानावाप्यमेदवद्वा पदार्थत्वाद्दृष्टवत्, अनात्मा
 स्वान्यज्ञानावाप्यभेदाधिकरणम्, पदार्थत्वात् आत्मवत् । ब्रह्ममेदो न सर्वनिष्ठात्यंताभाव-
 प्रतियोगी ब्रह्मनिरूप्यत्वात् ब्रह्माभेदवत्, ब्रह्मज्ञानं स्वावाप्यमेदवद्विषयम् ज्ञानत्वात् शुक्तिज्ञान-
 वत्, घटो घटसंसर्गानवच्छिन्नप्रतियोगिताकपटादिधर्मिकत्रैकालिकामावप्रतियोगी द्रव्यत्वात्
 पटवत् । अत्र विषये वाचकानामुक्तत्वात् नामाममाम्यादि । एवं समानाधिकरणकर्मप्राग-
 भावसमानकालीनज्ञानावापोयोगो(ध्यो)मेदः परमार्थसन् प्रातिभासिकत्वानधिकरणत्वे सत्त्व-
 सत्त्वानधिकरणत्वात्, स्वात्मवागोचरप्रमां प्रति साक्षाद्विषयत्वात्, आरोपितमिध्यात्वकत्वात्,
 कृत्यकरहितत्वात्, स्वविषयकसाक्षात्कारात्पूर्वभावित्वात्मात्मवत्, जीवब्रह्ममेदः परमार्थसन्
 अनादित्वादात्मवत् । साक्षिबोधः सुखदुःखादिभेदः परमार्थसन् अनिपेक्ष्यत्वेन दोषाजन्यज्ञानं
 प्रति साक्षाद्विषयत्वात् आत्मवत् । धर्माधर्मयोगदानादिभेदः परमार्थसन् क्षुतितात्पर्यविषय-
 त्वात् ब्रह्मवदित्वात्पृष्टम् । अत्र कंटकोद्धारः जगत्सत्यत्वमानप्रस्तावे कृत इति ॥

॥ इति मेदपंचकेऽनुमानानि ॥ २१ ॥

अहनिष्ठा इत्यनेनादिपदेनागमधर्मस्यापि ब्रह्मेऽप्रसिद्धिरिति शंका परस्ता ॥ आत्मवदिति ॥
 परमत्वे ज्ञाननिष्ठमेदस्य काष्ण्डेऽपि ज्ञानात्मज्ञानावाप्यत्वाच्च दृष्टांतसिद्धिरिति ध्येयम् ॥ घट-
 संसर्गानवच्छिन्नप्रतियोगिताकेति ॥ संसर्गारोप्यसंबन्धप्रतियोगिताकेत्वर्थः । तेन तावात्म्या-
 वच्छिन्नात्यंताभावसिद्ध्याऽप्यौत्तरमिति शंका निरस्ता । दृष्टांते तु तादृशमृष्टात्यंताभावप्रतियोगित्वेन
 साव्यपेक्षस्तानं द्रष्टव्यम् । ननु घटो घटसंसर्गतसत्त्वात्म्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकपटधर्मिकत्रै-
 कालिकत्वत्तामावप्रतियोगी द्रव्यत्वात् पटवदित्वाभाससत्त्वधर्मित्वावांचयाह ॥ अत्र चेति ।
 समानाधिकरणेति ॥ मेदब्रह्मस्य कल्पन्ते प्रातिभासिकमेदांशे जायः । हेनोरसिद्धिर्ध्येयत उक्तम्
 ॥ अत्राप्य इति ॥ ब्रह्ममेदोऽसौ कर्मप्रागभावसमानकालीनावाप्यमेवोक्तौ च व्यसिद्धिरित्यत
 उक्तम् ॥ ममानाधिकरणेति । स्वात्मवागोचरेति ॥ धर्मविषये प्रतिबोधिभावा काचकप्रमाविषये
 अनुपपन्नमावसिष्ये च शुक्तिद्वारा धर्मिस्कारकारणाच्च क्रमेण चिरोक्तवानि ।

॥ इति मेदपंचकेऽनुमानानि ॥ २१ ॥

॥ अथ भेदश्रुतेरनुवादकत्वभङ्गः ॥ २२ ॥

किंच “द्वा सुपर्णा, य आत्मनि तिष्ठन्, नित्यो नित्यानां, चेतनश्चेतनानां, अजो ज्ञेको ज्ञपमाणोऽनुज्ञेते जहात्येनां भुक्तमोगामजोऽन्य” इत्यादिश्रुतिभिः

“नैतदिच्छन्ति पुरुषमेकं कुरुकुलोद्भूतम् ।

अन्यश्च परमो राजस्तथान्यः पंचविंशकः ।

यथेश्वरश्च जीवश्च सत्यभेदौ परस्परम् ॥”

इत्यादिस्मृतिभिः, “भेदव्यपदेशात्, भेदव्यपदेशाभावात्, शरीरबोधेऽपि हि भेदेनैनमधीयते, वृषगुपदेशात्” इत्यादिभिर्निर्णायकसूत्रैश्च सिद्धो भेदः । नच श्रुतिरनुवादः । जगत्सत्यत्व-श्रुतेरनुवादकत्वप्रस्तावोक्त्यापैर्जीवत्वावच्छिन्नजीवभेदस्याप्राप्त्या “न हिंसात्” इत्यादि-वदननुवादकत्वोपपत्तेः । शास्त्रांतरस्यविधिवाक्यस्येव पुंविशेषं प्रत्यक्षवत्त्वाच्च । “इयोः प्रणयंति” इत्यादिवर्तमानमात्रग्राहिप्रत्यक्षाप्राप्तकालत्रयावाध्यभेदप्रापकत्वोपपत्तेः । ऐक्ये षड्विधतात्पर्यलिङ्गवदावर्थावत्त्वाच्च । षड्विंशतिरित्येव ब्रूयादिति वत् प्रतिप्रसवार्थत्वाच्च । प्रत्यक्षस्याप्रामाण्ये श्रुतेरनुवादकत्वायुगाच्च । श्रुतेः प्रत्यक्षनिरपेक्षानुवादत्वेन धाराबाहिक-द्वितीयोपनिषद्प्रमाणत्वेन प्रमात्वोपपत्तेः । विद्वद्वाक्यवत्सप्रयोजनानुवादत्वेन स्वार्थपरत्वाच्च ।

॥ अथ भेदश्रुतेरनुवादकत्वभङ्गः ॥ २२ ॥

इत्यादिश्रुतिभिरित्यादिशब्देन “तेषामभावे कृतकर्मनाशः कर्मक्षये याति स त-वतो-ऽन्यः ।” “अस्मात्मापी सृजते विभवेतत् तस्मिन्माय्यो मायया संनिरुद्धः ।” इत्यादिश्रुति-परिग्रहः । तानेव न्यायान्दर्शयति ॥ जीवत्वावच्छिन्नजीवभेदस्येत्यादिना ॥ किंच धुतेः प्रत्यक्ष-प्राप्तभेदविषयत्वेऽपि न वैयर्थ्यम् । “एकैकलिङ्गावगतस्यैक्ये तात्पर्ये लिङ्गांतरस्येव प्राप्तिर्थाव्योप-पत्तेः” इत्याह ॥ ऐक्य इति । प्रतिप्रसवार्थत्वादिनि ॥ प्रत्यक्षमिदं भेदस्य “नाम्योऽतोऽस्ति इष्टा” “नात्र काचन भिरास्ति” “नहस्ति द्वैतमिच्छिः” इत्यादिना तद्व्यपदेशप्रसक्तौ पुनस्तत्तत्स्थापनार्थत्वा-द्येवार्थः । किंच धुतेः प्रत्यक्षप्राप्तानुवादित्वं प्रत्यक्षप्राप्तप्राप्त्यनुपपत्त्येव न वा । भाग्य प्रत्यक्ष-मैव भेदमिच्छिः । भेदे न धुतेरनुवादकत्वम् । अत्रमय तद्विषयापहारे सामाख्याभावादिष्यमि-श्रेत्याह ॥ प्रत्यक्षस्येति । धुतेरिति ॥ यद्यप्यत्र स्वार्थप्रत्यापने कर्मण्ये स्वस्वमात्रविषयक प्रमाणांतरमपेक्षते तद्वि तदर्थानुवादः । नहि धुतिः जीवैश्वर्येवप्रादुर्भावप्रत्यक्षप्राप्त्यनुपपत्त्येव स्वार्थप्रत्यापिकेति नियमोऽस्ति । येनानुवादिनीति स्यादिति भावः । विद्वद्वाक्यवदिति ॥

यच्चनेत्यादिनिषेधार्थानुवादलिङ्गाभावेन विधेयांतरभ्रमणेन च निषेधार्थानुवादायोगात् ।
विधानार्थानुवादे चानुवापस्य तात्त्विकत्वनियमाच्च, अनुवादकत्वेऽपि याचार्थ्यरूपप्राप्त्या-
हानेच्च ।

किंचौपनिषदस्य ब्रह्मणोऽशास्त्रेणाप्राप्तेः तद्वर्गिकस्य तत्प्रतियोगिकस्य वा भेदस्य कथं
शास्त्रनिरपेक्षप्रत्यक्षादिना प्राप्तिः । नच शास्त्रसापेक्षप्राप्त्या शास्त्रस्यानुवादकता, भेदमात्रस्य
प्राप्त्यानुवादत्वे तु षटेन षटैक्यस्य प्राप्त्यैक्यश्रुतिरप्यनुवादः स्यात् ।

॥ इति भेदश्रुतेरनुवादकत्वमंगः ॥ २२ ॥

यथाहि “च एषं चिद्वान् पौर्षमासीं यजते” इत्यादिविद्वद्वाक्यस्य समुवायद्वित्वापादनरूप-
प्रयोजनवत्त्वात् स्वार्थपरत्वम्, एषं भेदश्रुतेरपि क्वदिविप्रतिपत्तिनिरसनरूपप्रयोजनवत्त्वात्
स्वार्थपरत्वं दुस्त्यजमिति शब्दः । किंचायमनुवादो निषेधार्थः उत विध्यर्थः । अथ अह
॥ यच्चनेत्यादीति । विधेयांतरेति ॥ “अनभ्रकम्बोऽग्निष्वाक्यीति” इति अनशनेऽप्यग्निस्वाक्यरूप-
विधेयांतरेत्वं । द्वितीय अह ॥ विधानार्थेति ॥

॥ इति भेदश्रुतेरनुवादकत्वमंगः ॥ २२ ॥

॥ अथ भेदध्रुतेर्व्यावहारिकभेदपरत्वभङ्गः ॥ २३ ॥

नचाननुवादकत्वेऽपि बाध्यन्यावहारिकभेदपरा ध्रुतिः । अप्रामाण्यापातात् । नचा-
भेदध्रुतिविरोधात्तद्विषयः । तस्या लक्षणया अलङ्घ्यचिन्मात्रपरत्वेन भेदाविरोधित्वात् । वैपरी-
त्यस्यापि सुवचत्वाच्च । यदि तु भेदध्रुतिः प्रत्यक्षप्राप्तावर्त्तत्वात् दुर्बला, तर्हि कथं ध्रुतिरपि
तद्विरुद्धत्वात्तथा स्यात् । मानान्तरप्राप्तिवत् तद्विरोधस्यापि दौर्बल्यहेतुत्वात् । यदि चैक्य-
ध्रुतिः प्रत्यक्षाविरुद्धैक्यपरा तर्हि भेदध्रुतिरपि तद्विरुद्धात्रिकालाबाध्यभेदपराऽस्तु । नच
वद्विषयतात्पर्यलिङ्गवत्त्वादौक्यध्रुतिः प्रबला, लिङ्गानां तात्पर्यमात्रज्ञापकत्वेनार्थतथावाज्ञाप-
कत्वात् । स्वीकृतं च भेदध्रुतेरनुवादकत्वं त्यजता त्वयापि भेदपरत्वम् । अस्ति चात्रापि
“अति अनभन् पूर्णः, परो जीवसंघो ह्यपूर्णः” इत्याद्युपपत्तिरूपं, सत्यं भिदा मत्यं भिदेत्या-
दावभ्यामरूपं च तात्पर्यलिङ्गम् । तद्वद्वत्त्वं च त्वत्पक्षे प्रमाणसंश्लेषत् व्यर्थमित्युक्तम् ।
वरूपते च भेदध्रुतेरपि वद्विषयलिङ्गवत्ता । निषेधवाक्यत्वात् ऐक्यध्रुतिः प्रबलेति तु निरस्तम् ।
किंच भेद एवैक्यनिषेधरूपः ।

किंच भेदध्रुतिरेव प्रबला । अनुपसंज्ञाविरोधित्वात्, प्रत्यक्षादिसंवादात्, निरव-
काशत्वाच्च । उक्तं हि ।

“स्वातन्त्र्ये च विशिष्टत्वे स्थानमन्यैक्ययोरपि ।

सादृश्ये चैक्यवाक् सम्यक् सावकाशा यथेष्टतः ॥” इति ।

॥ अथ भेदध्रुतेर्व्यावहारिकभेदपरत्वभङ्गः ॥ २३ ॥

बाध्येत्यस्य विवरणं ॥ व्यावहारिकेति । चिन्मात्रपरत्वेनेति ॥ भेदविरोधिभेदाभावाच्च-
विषयकत्वेनेत्यर्थः । तद्विशिष्टविषयकत्वे तदुपलक्षितत्विऽद्विषयत्वे वा पा । परत्वे वाऽलङ्घ्यवर्त्तमान-
रिति भावः । तात्पर्यवत्त्वलिङ्गवत्त्वाद्भेदध्रुतेः प्राबल्यं किमर्थम् । तथात्वविषयकत्वेन उत सत्परत्व-
मात्रेण । नाद्य इत्याह ॥ तात्पर्यलिङ्गानामिति ॥ द्वितीयेऽर्थमात्रमिति ॥ स्वीकृतं चेति ॥
अनुवादस्याने अपूर्वावर्त्तनेन स्वार्थपरत्वावश्यभावादिति भावः । नन्यभेदध्रुती तात्पर्यलिङ्गानां वद्वत्त्वा-
दाधिक्यमित्याशङ्क्याह ॥ अस्ति चेति ॥ वस्तुतस्तु तद्वद्वत्त्वं वापक्षे व्यर्थमित्याह ॥ तद्वद्वत्त्वं-
चेति । निरस्तमिति ॥ अतीवोमीयरोऽद्विषयप्रमाणसम्पत्त्यपत्तिपादकत्वाच्चेत्याह ॥ अहंसा-
ऽप्रवृत्तासत्परत्वमपत्तिपादकत्वाद्यानां प्राबल्यापातादित्यादिना निरस्तमित्यर्थः । किंच घटः पदो
मेत्यत्र भेदः साक्षात्प्रतिषेधवच्च इति भेदध्रुतिरेव प्रबलम्याह ॥ किंचेति । अनुपसंज्ञा-

क्रियायं भेदो न व्यापहारिकः । मुक्तावपि भेदस्य स्मृतेः श्रुतेः । नच सा मुक्तिरवांतरा ।

“इदं ज्ञानमुपाधित्य मम साधर्म्यमागताः ।

सर्गेऽपि नोपजायंते प्रलये न व्यवंति च ॥”

इत्यादिस्मृतौ सर्गादिभाषोक्तेः ।

“न यत्र माया किमुतापरे हरेरनुव्रता यत्र सुरासुरार्चिताः ।

इयामावदाताः श्रुतपत्रलोचनाः पिशंगव(क्षाः)सुरुचः(सु)क्ष्माभरणाः सुपेशसः ॥”

इति स्मृतौ मायानिवेषाच्च ।

“यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन् ।

सोऽऽनुते सर्वान्कामान्सह ब्रह्मणा विपश्चिता ॥”

इत्यत्र शुद्धब्रह्मज्ञानफलत्वोक्तेः । त्वयापि शुद्धब्रह्मविषयत्वेन स्वीकृताया भूमविद्यायाः फलोक्त्यवसरे “तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति, स एकया भवति त्रिषा भवति पंचषा भवति सप्तषा” इति भेदोक्तेः । “परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते स तत्र पर्येति ब्रह्मन्कीदृशमयाज” इत्यादौ स्वरूपाभिन्त्युक्त्युक्तेः । “तदा विद्वान्पुण्यपापे विभूय निरंजनः परमं साम्यमुपैति” इत्यत्र कर्मत्वोक्तेः । “जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीश्वरस्य महिमानमिति बीतशोकः, पृथगात्मानं प्रेरितारं च यत्सा जुष्टस्तस्तेनामृतत्वमेति” इत्यादौ भेदज्ञानान्वाङ्गोक्तेः । त्वन्मतेऽपि भेदभोगादिपरेषु कलाज्यायास्त्यपादस्वेषु “जगद्व्यापारवज्रं, संकल्पा-
द्वेष च तच्छ्रुतेः, भोगमात्रसाम्यलिमाच्च” इत्यादिश्रुतेषु प्रकांतशुद्धब्रह्मविद्याफलस्यैव ब्रह्मत्वत्वाच्च ।

॥ इति भेदश्रुतेर्प्रावहारिकभेदपरत्वभंगः ॥ २३ ॥

विरोधिन्वादिति ॥ न सर्वं भ्रमस्यापि बाधवेक्ष्ण्य प्रत्यक्षं स्यादिति बाध्यम् । प्रमाणस्य सत्ता प्रथमप्रवृत्तस्य प्रत्यक्षत्वमिति भावः ॥ विशिष्टस्य इति ॥ मुख्यत्व इत्यर्थः ॥ स्मृतेरिति ॥ “यस्य स्वधर्म्यमगता” इति स्मृतेरित्यर्थः । “सह ब्रह्म विपश्चिता” इत्यादिश्रुतेर्योऽर्थः ॥ त्वया-
र्पणि ॥ नच कर्मकारादिति च प्रत्यक्षत्वान्मुक्तत्वात्तस्मिन् बाध्यम् । तस्य मुक्तौ भेदाभा-
सिष्यदीनावेकान्येवात्रावपि भावः ।

॥ इति भेदश्रुतेर्प्रावहारिकभेदपरत्वभंगः ॥ २३ ॥

॥ अथ जीवेशभेदे शब्दान्तरादि ॥ २४ ॥

किंच पूर्वतन्त्रे द्वितीयाध्याये यैः शब्दान्तरादिभिः कर्मभेद उक्तः तैरेव जीवेश्वरभेद-

॥ अथ जीवेशभेदे शब्दान्तरादि ॥ २४ ॥

॥ शब्दान्तरादिभिरिति ॥ अथविषदावभ्याससंख्यागुणप्रक्रियानामभेदानां ग्रहणम् । इत्थं हि पूर्वतन्त्रे कर्मभेदः साधितः । तद्यथा—“शब्दान्तरे कर्मभेदः कृतानुबन्धत्वात्” (अ. २ पा. २ सू. १ अधि १) एक्यकरणगताः यजति इवाति जुहोत्यः किमेकां भावनां प्रतिपादयंति उत प्रतिपातु भिन्नमित्ति संशये यज्यादिधातुरभेदरूपेण शब्दान्तरेण यागवानहोमानां भेदेऽपि प्रत्ययांशस्यैकरूपत्वेन भावनाभेदे प्रमाणाभावात् एकस्या एव भावनायाः कथभावनयाः (“अरुणया एकहायन्या पिगास्या कीणाति” इति) आरुण्यादिभिर्याग्नानहोमैरवच्छेदसंभवाच्चेति पूर्वः पक्षः । आरुण्यादीनां भिन्नपदोपात्तानां अगुह्यमाणचिरोक्तया एककथभावनारवच्छेदकत्वसंभवेऽपि यजतिसमानपदोपात्त-यागवच्छिन्नभावनां प्रत्युत्पत्तिरिति गृह्यणचिरोक्तेन वानहोमयोरवच्छेदः (क. पा.) स्वासंभवात्, यजत्याद्यः पृथक्पृथक्पूर्वजनकत्वेन भिन्नां भिन्नां भावनां प्रतिपादयंतीति सिद्धांत इति । “एकस्यैवं पुनःश्रुतिर-चिरोवादनवर्कं हि स्यात्” (अ. २ पा. २ सू. २ अधि. २) । समिधो यजति तनूनपातं यजति, इडो यजति, बर्हिर्यजति “स्वाहाकारं यजति” इति पंचकृत्योऽभ्यस्ते यजतिपदे किमेका भावना उत भावनाभेद इति संशये इह धातुभेदामावेनावच्छेदकधातुभेदस्याप्यभावात् “समिधो यजति” इत्यनेन समित्संबन्धो यागो विधीयते । उत्तरवाक्यानां तत्रैव विचिन्विततनूनपादादिनामकदेवताविधायक-तया अभ्यासावैयर्थ्योपपत्तेर्भेदेव भावनेति पूर्वः पक्षः । सिद्धांतस्तु विधेयसमानपदोपस्थित-यागभावनाविषयत्वस्वारस्यस्य “यथा जुहोति” इत्यादावप्राप्तगुणध्वन्यवर्णपर्यविशिष्टविधिगोचरस्य च भंगोक्त्यपि “तनूनपातं यजति” इत्यादौ तनूनपादश्च आज्यस्य” इत्यादिमंत्रवर्णप्राप्तेवतानुवादक-तया नन्परिहारसंभवेन विधिस्वारस्यभंगायोगात् प्रत्यभ्यासं यागभेदस्तद्वच्चिह्नभावनाभेदोक्तिः । “पृथक्त्वानिर्देशात्वात्संख्यया कर्मभेदः स्यात्” (अ. २ पा. २ सू. २ अधि ३) स्मदशा प्राजापत्यान पशूनामने” इत्यत्र संशयः । किं स्मदशपशुद्रव्यकः एको यागः किं वा एकैकपशुद्रव्यकः स्मदश वाच इति । तत्र पूर्वः पक्षः “प्राजापत्यान्” इत्यत्र प्रजपतिदेवता विधीयते । तद्विज्ञेन पशुद्रव्यं बहु-वचनेन बहुत्वम् । तत्र तद्विज्ञेन पशुद्रव्यं प्रथममग्नेति पञ्चाप्रजापतिना देवतया संबध्यत इति वृत्तानां पशूनां व्याप्त्यैकत्वेन तत्संबन्धेन प्रत्यदेवतासंबन्धक्याम् एको यागः । नच प्राजापत्य-शब्देन देवताविशिष्टद्रव्याभिधानात् अग्निश्च इत्यत्रैव विशिष्टरूपेण संख्यात्वपः स्यात्, न

स्वरूपेणेति ब्रह्मदेवतासंबन्धमेवात् तन्नेवब्रह्मवागमेवः स्यादिति वाच्यम् । द्वौ त्रय इत्यत्र स्वरूपे-
 वापि संबन्धवत्पदोनात् । अथवा तत्र कतुर्वा नवानां च प्रतीतिप्रसंगश्च । तद्वदिहापि स्वरूपे-
 ष्वैव संबन्धवत्त्वो युक्तो वागैक्यकल्पनासाधकमिति । सिद्धांतस्तु स्वरूपेव संबन्धवत्त्वादेकवागमे-
 तत्र प्रकृतिभूताद्विषयीमीयस्योः द्वयं, जिज्ञा, वक्षः, शब्दः यद्वती(एकवै), स्वयस्योः, उभे पार्श्वे दक्षिणे
 ओमी गुप्तं गृहीयमिति दैक्षानि" इति सिद्धितस्यैकस्यैव एकवत्युत्पन्नावाचनगुणस्यातिदेशतः
 प्राप्ते यतः एव(एक)स्तोरवदानगुप्तोऽयं गृहीतः स एव प्राज्ञाफल्वाः कृतः स्यात् नान्ये षोडश-
 वदाश्च इति । तेषामपि प्राज्ञाफल्वास्तदावैकस्य वागस्यानेकवत्युद्भवकत्वोपदेशेन तत्रैकस्यैवाचन-
 ष्ठाफल्वा प्राफल्वातिदेशं बाधित्वा सतद्वत्तावदानग्रहप्रतीतिः कस्या स्यात् । नच विशिष्टरूपेण
 संबन्धवत्त्वमुपगम्य ब्रह्मदेवतासंबन्धमेवाध्यागमेदकल्पनया प्रतिवागमवदानगुणस्यातिदेशतः
 प्राप्या पदानां प्राज्ञावत्त्वोपदेशनिर्बाधे स्वयतिदेशाभावेन संप्रवर्ति स्वरूपेण संबन्धवत्त्वाध्यागैक्य-
 मकाम्य तद्वाचकत्वं युक्तम् । तन्नादेककवत्युद्भवकाः समदश वाग्य इति । "गुणव्यापूर्वसंप्रयोगे
 वाक्ययोः समानत्वात्" (अ. २ पा. २ सू. २३ अधि. १) वातुर्मास्येषु "स्य वैक्यदेव्यामिक्षा" इति विधा-
 यास्त्यते । "वाजिन्यो वाजिनम्" इति । तत्र संशयः । किं पूर्वस्मिन्नेवामिक्षायागे वाजिनग्रह्यं
 विधायने उत तद्रूप्यं कर्मांतरमिति । तत्र पूर्वः पक्षः । वाजिनमवमामिक्षारूपं येवामिति वाजिन-
 शब्देन वामिक्षायागेवतां विधान् देवानेव निर्दिश्य तत्संबन्धितवोक्तं वाजिनं पूर्वकर्मण्येव विहितं
 भवति । एवंच गुणमवमविधानात् विधेयतावत्त्वम् । नवामिक्षा एकस्यैव वागस्योत्पत्तेस्तस्मिन्वाग-
 यच्छिद्यमवनायां होमस्यावच्छेदकत्वमिव वाजिनस्य ब्रह्मत्वमुक्तमाकांक्षाविरहादिति वाच्यम् ।
 उच्यते ब्रह्मपुत्रकस्यापि वागस्य ब्रह्मदेवतासंबन्धकञ्जितवज्रिपदोपस्थापितस्यापि तस्य निष्कृष्ट-
 ब्रह्मपुत्रकस्वरूपमन्त्रे अनुकरणेनाकांक्षासंभवात् । अविधानविशेषकृता आकांक्षा, कृता भावना तु
 तत्त्ववत्त्वम् । प्रकृत्यनुरक्ता नातुचरितुं शक्यता इति न वागावच्छिद्यायां तस्यां होमस्यावकाश-
 इति वैक्यम् । तस्माच्च वागमेव इति । सिद्धांतस्तु यद्यपि 'वाजिन्यो वाजिनम्' इत्यत्र कल्पितेन
 वाजिना वामिक्षावागस्वरूपमात्रं निष्कृष्यते, तथापि तस्योत्पत्तिवाक्यवागमस्यानुवाचास्तत्स्वरूपमासो-
 प्यमानं गुणयुक्तमकल्प्यत इति त्रैलोक्यव्याप्येकत्वाच्च तत्र विशेषात्मन्यमानं गुणांतरमात्मनिवेशाय
 कर्मान्तरोपधि गम्यति इति युक्तो गुणान्तर्यमेव इति । "अकर्णांतरे प्रयोजनान्त्वम् ।" (अ. २ पा. ३
 सू. २० अधि. ११) कुंठयचिनामवकाशे सत्ये क्वचते । "मासमिक्षाहोचं जुहोति" इति । किमनेन
 मियाहोच एव ज्ञासो गुणो विधीयते किं वा कर्मांतरमिति संशये असिद्धितक्यापि मित्याहोच
 कल्पयजिहोचराज्येव "व्याहृत्वीवे जुहोति" इत्यादिना कर्मावभावीतवाक्ये तत्प्रयकारगमनानं

सिद्धिः । “एष एव जीवं प्रवोचयति एतस्माजीव उचिष्ठति” इति विरुद्धार्थधातुनिष्पन्ना-
ख्यातरूपशब्दांतरस्य “नित्यः परो नित्यो जीव” इति अप्रत्यभिज्ञायमानपुनःधुतिरूपाभ्या-
सस्य “द्वा सुपूर्णा” इत्यादिसंख्यायाः, “अभजनभन्” इत्यादेर्भेदकस्य गुणांतरस्य “पतो
वाचो निवर्तते” इत्यादिप्रकरणांतरस्य जीवेशावितिनामधेयभेदस्य च सत्त्वात् ।

॥ इति जीवेशभेदे शब्दांतरादि ॥ २४ ॥

होमनां जुहोतिरात्वेनैवोपस्थानसंभवात्तेष्वामोहवचनीय इव तस्मिन्लोभो गुणो विधीयत इति पूर्वः
पक्षः । सिद्धांतस्तु “यदाहवचनीये जुहोति” इत्यत्र यज्जुहोति तदाहवचनीय इति होमानुवायेना-
हवचनीयविधानादसिद्धिततया बुद्धावपरिवर्तमानमपि यज्जुहोतीति प्राप्तवर्त्तिदेशेन कथंविदूरस्थ-
मन्युपस्थाप्यत इति युक्तम् । इदं तु न होमानुवायेन मासविधिः कालस्यानुवायेयत्वात् । नहि
होमानुवोधेन मासः संपादयितुं शक्यते । नात्र यो मासस्तत्र जुहोतीति मासहोमस्य विधेयत्वात्
तु तस्यासिद्धवर्त्तिदेशेन दूरस्थकर्मापस्थापकत्वम् । नवा सन्निधानमिति प्रकरणांतरानुवायेय-
संबंधानुपुद्गीतात् कर्मभेदे तत्रैवाग्निहोत्रशब्दस्यापि कृत्तियुंक्ति कर्मांतरमिति । “संज्ञा चोऽपस्ति-
संबोधात्” (बृ२ पा२ सू२२ अधि ८) ज्योतिष्टोमं प्रकृत्य श्रूयते । “अथैव ज्योतिरथैव
विष्ण्वज्योतिरेतेन सव्यस्रक्षिणेन यजेत” इति । तत्र किं प्रकृते ज्योतिष्टोमे सव्य-
स्रक्षिणाभ्यो गुणो विधीयते उत कर्मांतरविधिरिति संशये एतच्छब्दस्य प्रकृतज्योतिष्टोमाग्नि-
वाचित्वात् तत्रैव गुणविधिरिति पूर्वः पक्षः । संज्ञाभेदेन शंक्लिभेदप्रतीतेरेतच्छब्दस्याप्रक्रियमाण-
कर्मपरतयाप्युपपत्तेः ज्योतिःसंज्ञकसव्यस्रक्षिणकर्मांतरविधिरिति सिद्धांत इति ॥ विरुद्धार्थ-
धान्विति ॥ विरुद्धधानूपरक्त, धातुपुरस्कृत)भेदवाच्याख्यातभेदस्येत्यर्थः । तेनाभ्यातस्यैकरूपम्यात्
कथं शब्दांतरमिति शंका निरस्ता । यद्यपि च विरुद्धधानूपरकाम्यातेन प्रबोधनोऽधापनरूप-
किययोर्भेदः सिध्यति, न तु जीवेशयोस्तथापि विरुद्धद्वयाकर्तृत्वकपधर्मापस्थापनद्वारा धर्मभेद-
बोधकत्वमविरुद्धमिति ध्येयम् । अग्निहोत्रं जुहोति, इमा जुहोतीत्यत्राभ्यासत्वं वार्ययति
॥ अप्रत्यभिज्ञायमानपुनःधुतिरिति ॥ “स्वाहन्ति” इत्येनवर्त्तनोऽनुबन्धनि ॥ अभजनभन्नि ॥
तथाष्टाभिज्ञायागे वाजिनलक्षणगुणो निवेशामलभमानः स्वाध्यायमाभिज्ञायगात् अभिज्ञेय इत्यप्यति ।
एवमनृत्तगुणावच्छेदे च्चनृत्वं निवेशामलभमानं तदाध्यायान्निकर्मैव स्वाध्यायं कल्पयतीत्यर्थः ॥ नाम-
धेयभेदस्येति ॥ “जीवेशा(वायोरवभासेन)वभासेन करोति” इत्यादिविपर्ययः ।

॥ इति जीवेशभेदे शब्दांतरादि ॥ २४ ॥

र्यामिणं ब्रह्मगवीरुद्वजसे मूर्धा ते विपतिप्यति” इति निर्दारूपोऽर्थवादः । “यस्य पृथिवी शरीरं यं पृथिवी न वेद” इत्याद्युपपत्तिः । इयं च श्रुतिर्भेदपरैवेति सूत्रकृतैवोक्तम् । “शारीर-
मोक्षमेऽपि हि भेदेनैनमधीयते” इति सूत्रं भेदपरमिति त्वयापि भाषितत्वात् ।

॥ इति भेदश्रुतेः बहुधातात्पर्यलिङ्गानि ॥ २५ ॥

पुष्पातीत्यत्र कस्य पदमित्याकांक्षायां सञ्चिहितपशुरेष निरूपकतयान्वेति, तन्म्यायेनेत्यर्थः । उप निर्वर्तते बहुधातात्पर्यलिङ्गान्युपपाद्यति ॥ एवमिति ॥ यद्यप्यत्रांतर्यामित्वमेषोपक्रांतम् । ननु भेदः । तथापि नियामकत्वस्य भेदं विना ननुपपत्तेस्तदुपक्रम एव तदुपक्रम इति भाषः ॥ भाषितत्वादिति ॥ शारीरो भिन्नोऽप्यदुपपत्त्यापाद्यतनं यतः उभयेऽपि हि शास्त्रिनः काष्ठाः माभ्यंदिनाभ्य एनं परमात्मानं जीवान्नेवेन “यो विद्वानेतिष्ठन् य आत्मनि तिष्ठन्नित्यधीयते” इति त्वयापि भाषितत्वादित्यर्थः ।

॥ इति भेदश्रुतेः बहुधातात्पर्यलिङ्गानि ॥ २५ ॥

॥ अथ ऐक्यस्वरूपभङ्गः ॥ २६ ॥

किंच तिष्ठतु भेदः । ऐक्यं किमात्मस्वरूपम् उतान्यत् । नाद्यः । पर्यायत्वैकतरपरि-
शेषाद्यापयेः । सापेक्षस्यैक्यस्य निरपेक्षात्वत्वायोगाच्च । स्वप्रकाशस्यात्मनो विद्यादिसाक्षित्वेन
सदा प्रकाशमानत्वेन शास्त्रवैयर्थ्याच्च । नच त्वन्मते अपर्यायत्वादिनिर्बाहको विशेषोऽस्ति ।
नच भेदभ्रमनिरामार्थं शास्त्रम् । अधिष्ठानाप्रकाशं विना भेदभ्रमस्यैवायोगात् । स्वरूपप्रकाशेन
प्रकाशमानेऽप्यात्मन्यज्ञानविरोधिवृत्त्यभावाच्च इति त्वविद्याविषयभंगे निरस्तम् । अंत्ये ऐक्यं
सत्त्वं मिथ्या वा । आद्ये अद्वैतहानिः । अभावद्वैतमभावसाधिकरणमात्रत्वं च प्रागेव-
निरस्तम् । भेदाभावोपलब्धित आन्वैक्यमित्यपि न युक्तम् । उपलब्धधीभूतभेदाभावस्य सत्त्वे
अद्वैतहानिः । मिथ्यात्वे द्वितीयोऽनर्थावात् । न द्वितीयः । तत्त्वमसीत्यादेरतत्त्वाभेदकत्वा-
पातात् । भेदस्य सत्यत्वापचेधः ।

किंचान्यत्वपक्षे ऐक्यं क्रियेकत्वसंख्या तन्निष्ठसकलधर्माभयत्वं वा तन्निष्ठसाधारण-
धर्माभयत्वं वा भेदाभावो वा तदनिष्ठधर्मानधिकरणत्वं वा । नाद्याः । निर्वर्त्मके ब्रह्मणि
तत्त्वतः संख्यापभावात् । न चतुर्थः भेदस्यैक्याभावरूपत्वेनान्योन्याभयात् । न पंचमः
शून्यस्यापि ब्रह्मेक्यापातात् । विशेषनिषेधे शेषाभ्यनुज्ञानेन सधर्मकत्वापाताच्च ।

किंचाभेदे प्रभेदत्ववारमाधिक्यत्वासहैतलक्षण्यादीनि तत्त्वतः संति चेत्तैरेव सद्वितीय-
त्वम्, न वेदभेदत्वादिहानिरितिदिक् ।

॥ अर्धैक्यस्वरूपभंगः ॥ २६ ॥

॥ पर्यायत्वेति ॥ तथाचाद्यैक्यमित्यादिप्रयोगो न स्वादित्यर्थः ॥ एकतरपरिरोषा-
दित्यदिचयेन एकातरवैक्यत्वोपपन्नः । ननु यच्च त्वन्मते धर्मधर्मिभ्योभेदेऽपि यथा न पर्यायत्वादि
तद्वदेव ममापि स्वमित्यादांश्च विराजरोति ॥ नचेति । अधिष्ठानप्रकाशं विनेति ॥ तथा-
चाधिष्ठानप्रकाशकत्वकत्वकत्वे तेनैवाद्यावन्निवृत्त्येवैव ब्रह्मसंभवेन शास्त्रवैयर्थ्यमेवेति भावः ।
॥ निरग्नमिति ॥ कदाचन स्वविरोधित्वानाभावरूपापत्त्येन मोक्षेऽप्यज्ञानादित्यादिना निरस्त-
मित्यर्थः । नचैक्यत्वात्वेन भेदाभावावचोपपत्तेः । तस्य वास्तविकत्वेऽपि नाद्वैतहानिरभावद्वैतांगी-
काराभावात्तत्त्वकत्वकत्वकत्वकत्वाद्वा नाद्वैतहानिरित्यादांश्चकाह ॥ अत्रार्थान्वयमिति ॥ अभावे
अवयवकस्य तत्त्वत्वे च तदाज्ञात्वात्तेर्लक्ष्यधर्मत्वकत्वकत्वकत्वेनानात्मत्वाभावाच्चपि विशिष्टाद्वैत-

न चैक्यस्य दुर्बलत्वेऽप्यात्मस्वरूपमात्रमबाधितमिति वाच्यम् । तन्मात्रस्य सम्मतत्वेन त्वच्छास्त्राविषयत्वात् । भेद एव खंड्योऽस्माकं न त्वभेदः साध्य इति तु निरस्तम् ।

॥ इति ऐक्यस्वरूपभंगः ॥ २६ ॥

विरोधित्वादित्यादिना सापेक्षस्य निरपेक्षस्वरूपत्वायोगादित्यादिना च निरस्तमित्यर्थः ॥ भेद-
स्येति ॥ परस्परविषयस्वरूपयोरेकस्य मिथ्यात्वेऽपरस्य सत्यत्व(नित्यत्व)नियमादिति भावः ॥ तत्त्वत
इति ॥ (अ)सात्त्विकत्वे तूक्त एव दोष इति भावः ॥ निरस्तमिति ॥ अमेव एव खंड्योऽस्माकं
नतु भेदः साधनीय इति साम्यादित्यादिना भेदखंडनोच्चारणे निरस्तमित्यर्थः ।

॥ इति ऐक्यस्वरूपभंगः ॥ २६ ॥

॥ अथ ऐक्यश्रुतेरुपजीव्यबाधः ॥ २७ ॥

यथेदमुच्यते जीवब्रह्माभेदे "तत्त्वमसि" इत्यादिश्रुतिर्नाम । यद्यप्यत्र सार्वज्ञा-
सार्वज्ञादिविशिष्टयोस्तत्त्वंपदवाच्ययोरेक्यं जरद्वादिवाक्यबोधोभ्यताविरहाच्च युक्तम् । तथापि
सोऽयं देशदश इत्यादिबह्विहङ्गांशत्वागेन लक्षितयोरेक्यं युक्तम् । उक्तं हि ।

"युष्मदस्मद्विभागश्चेत् सादृश्वदिदं वचः ।

अनभिज्ञेऽनर्बहं साहचरिरेषिव गायनम् ॥" इति ।

इयं च नवप्रकरणी बहिषतात्पर्यलिंगवत्त्वात्प्रवृत्ता । तथाहि । "एकमेवाद्वितीयम्"
इत्युपक्रमः । "तत्त्वमसि" इत्युपसंहारः । "तत्त्वमसि तत्त्वमसि" इति नवकृत्योऽभ्यासः । जीव-
ब्रह्मैक्यस्यान्यतोऽप्राप्तत्वादर्पूर्वता । "अथ संपत्सते" इतिफलम् । "येनाश्रुतं श्रुतं भवति" इत्या-
दिरर्थवादः । श्रुतिव्यादिदृष्टान्तेरुपपादनादुपपत्तिरपि । एवं विमता आत्मानः परमात्मनः
परमार्थतो(तत्त्वतो)न भिद्यते आत्मत्वात्परमात्मबदित्वाद्यनुमानानि चेति । अत्र ब्रूमः ।
विरुद्धाकारत्वागः किं अविबक्ष्यामात्रेणानित्वत्वेन वा मिथ्यात्वेन वा । नाद्यः । विरुद्धा-
कारत्वाविबक्ष्यापामप्यनपायात् । न हि "असद्वा इदमत्र आसीत्, सर्वं सन्निवदं ब्रह्म" इत्यादि-
श्रुत्या अमन्यशून्यत्वबोधित्वजडत्वयोर्वा अविबक्ष्यामात्रेण ब्रह्मणः शून्येन जडेन वैक्यं सु-
वचम् । न द्वितीयः । तथात्वे तत्त्वं भविष्यसीतिनिर्देशावस्थाऽसीति वर्तमाननिर्देशायोगात् ।

॥ अथ ऐक्यश्रुतेरुपजीव्यबाधः ॥ २७ ॥

अनु जीवेदाद्योत्प्रेक्ष्य तत्त्वमस्यादिप्रमाणसिद्धत्वात् तत्त्वकथं वयाकथं चित् समर्चनीय
मित्यादांश्च प्रमाणं विकटचितुमाह ॥ यथेदमिति । न युक्तमिति ॥ काक्येन बोधयितुमिति
नेवः । युष्मदस्मद्व्यवहारोक्त्यर्थः इत्यर्थः ॥ गायनमिति' ॥ गानमित्यर्थः । अनु मेदधुति-
क्षितोक्त्या कथमस्तः श्रुतेरेकत्वोक्त्यामित्यादांश्चाह ॥ इयं चेति । नवप्रकरणीति ॥ नवकृत्यो-
ऽभ्यासमानेत्यर्थः ॥ अनपायादिति ॥ विरोधानकथावित्यर्थः । तदेव दृष्टान्तमुद्येनोपपादयति
॥ नर्हति ॥ देवकार्यं व्यभिचरिष्यद्व्यां न्यजता न्या व्यनित्यांस्तत्तरे देव्यं नालीयुक्तं स्यात् ।
तत्त्वच कर्तव्यतत्त्वत्वात् देव्याभ्येन कर्तव्यतत्त्वपदेशो न स्यादिति । द्वितीयं वृचयति ॥ न
द्वितीय इति । अनु तत्त्वमसीत्यर्थेन त्वबुद्धार्थपरत्वमंगीक्रियते इत्यादांश्चाह ॥ दशामेदे-
नेति ॥ भक्त्यवकाशे देवकाभ्येन मेवकापि सम्बन्धपरमेित्यर्थः । अनु न ब्रूयो विरुद्धांस्तत्तरे

1. मा इदानीं इति अतोः स्फुटि कृतं आतो बुद्धकिन्तुतोः इति बुद्धां गायनमिति कथं तत्त्वमिति । के मे दाभ्ये
इति कानुष्ठे गानमित्येव भवति । बुद्धावद्यावायात् ।

इच्छाभेदेन मेदाभेदयोः सत्त्वापत्त्या त्वयाप्यनंगीकारात् । जीवेशयोः स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्या-
देर्नित्यत्वे श्रुत्यादेरुक्तत्वात् । न तृतीयः । निर्दोषश्रुतिसाक्षिसिद्धयोर्विरुद्धधर्मयोर्मिथ्या-
त्वायोगादित्युक्तत्वात् । सोऽपमित्यादौ तु तत्तादेर्न त्यागः । क्रमेणैकत्र तत्तेदंतयोरविरो-
धादित्युक्तम् ।

किंचैक्यश्रुत्या प्रत्यक्षसिद्धं जीवमनस्य तस्य ब्रह्मत्वं वा श्रुतिसिद्धं ब्रह्मानस्य जीवत्वं
वा उभयानुवादेनाभेदो वा विधेयः । सर्वथाप्युपजीव्यविरोधाच्चैक्ये प्रामाण्यम्, प्रत्यक्षेण
जीवस्य ब्रह्मतो भिन्नत्वेन श्रुत्या च सर्वज्ञत्वादिना ब्रह्मग्राहिण्या ब्रह्मणस्तद्गीनत्वेनानुभूय-
मानाजीवाद्भिन्नत्वेन ग्रहणात् । उपजीव्योपजीवकयोर्हि विरोधेन तावद्विद्वद्वयोः प्रामाण्यम्, वस्तुनो
द्वैरूप्यापातात् । नापि द्वयोरप्रामाण्यम्, वस्तुनो निःस्वभावत्वापातात् । नाप्युपजीव्यस्यैवा-
प्रामाण्यम्, दुर्बलेन प्रबलवाचायोगात् । तस्मात्परिशेषादुपजीवकस्यैवाप्रामाण्यम् । तदुक्तम् ।

“शास्त्रगम्यपरेक्षानाद्भेदः स्वात्मन ईयते ।

अनुभूतिविरोधेन कथमेकत्वमुच्यते ॥ १ ॥

सर्वज्ञादिगुणं जीवाद्भिन्नं ज्ञापयति श्रुतिः

ईशं तामुपजीव्यैव वर्तते द्वैक्यवादिनी ॥ २ ॥” इति ।

ईशरस्यानुमेयत्वेऽप्युपजीव्यविरोध एव । अनुमित्यापि तस्य सर्वज्ञत्वादिनैव सिद्धेः । नचैवं
निषेधार्थिकेदंरूप्यमितिधीरापि नेदं रूप्यमित्यस्योपजीव्या स्यादिति वाच्यम् । यच्च यदपेक्षं

वेक्ष्यं नास्तीति । किंतु विरुद्धांशस्यैक्यान्वय एव नास्तीति । तथाच न निर्देशानुपपत्तिरित्यतो
दोषांतरमाह ॥ जीवेशयोरिति । श्रुत्यादेरिति ॥ “एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य” इति श्रुत्या-
देरित्यर्थः ॥ उपजीव्यविरोधादिति ॥ भेदग्राहकसाक्षिविरोधेनेत्यर्थः । ब्रह्मणो भिन्नत्वेन ग्रहणादि-
न्युत्तरेणाश्रयः ॥ श्रुत्या चेति ॥ जीवव्यावृत्तमन्वङ्गत्वादिविशिष्टतया ब्रह्म बोधयेत्या श्रुत्या जीव-
भिन्नमेव ब्रह्म बोध्यत इति तद्विरोधो दुष्परिहर इत्यर्थः । ननुपजीव्योपजीवकयोर्विरोधे उपजीव्येनो-
पजीवकस्यैव बाध इति कथम्, वैकरीत्यस्यापि संभवात् । अन्यथा उभयप्रामाण्यं उभयप्रामाण्यं
वा स्यात् इत्याशङ्क्याह ॥ उपजीव्योपजीवकयोरिति ॥ ननु यदि शास्त्रेणैवैकत्वमिच्छन्तो जीव-
स्वैश्वर्यबोधकश्रुतिविरोधात्तत्रैकश्रुतिर्न जीवाभेदं बोधयेत् । किंतु ईश्वरोऽनुमानादिव मिथ्यतीति
नोपजीव्यताल्लविरोध इत्याशङ्क्याह ॥ ईश्वरस्येति ॥ ननु यच्च यदपेक्षं तद्विरोधं नम्या-

यस्य बाधे स्वस्वसिद्धिं तत्तत्सोपजीव्यमिह, तच्च यद्वर्थादिग्राहकं स्वप्राप्ताभ्यादि-
ग्राहकं च तदेव नतु निषेधार्थकम् । नहि ब्रह्मरूपधर्मिज्ञानाप्राप्त्यान्वे ऐक्यज्ञान-
प्राप्ताभ्याज्ञानाप्राप्त्यान्वे च ब्रह्मात्मैक्यज्ञानाप्राप्ताभ्यान्वत् प्रतिषेधज्ञानाप्राप्त्यान्वे प्रतिषेध-
ज्ञानाप्राप्त्यान्वत् प्रतिषेधशङ्का (अकला) विपरिलोपापातात् । नचेदं रूप्यमिति धीरपि धर्मिग्राहित्वे-
नैवोपजीव्या । धर्मिण इदमंशस्यापि नेदं रूप्यमिति प्रत्यक्षेणैव सिद्धेः । नच जीवोऽपि तत्त्व-
मस्यादिवाक्यसिद्धः । अत्रास्ते शास्त्रसार्थवत्त्वात् । अस्तु चेदं रूप्यमिति धीरपि धर्मिग्राह-
कत्वेनोपजीव्या तथापि नेदमित्यत्रेदमंशमात्रं धर्मि नतु रजतत्वविशिष्टम् । इदमंशमात्रे
रूप्यत्वनिषेधेनैवेष्टसिद्धेः । एवं च यदुपजीव्यं तच्च बाध्यम् । इदमंशस्याबाधात् । यच्च बाध्यं
रजतत्ववैशिष्ट्यम्, न तदुपजीव्यं रजतत्वविशिष्टस्याधर्मित्वात् । नन्वेवमैक्येऽपि ब्रह्मस्वरूपमात्रं
धर्मि न तु सार्वज्ञादिविशिष्टम् । एवं च यदुपजीव्यं न तद्बाध्यं यच्च बाध्यं न तदुपजी-
व्यमिति चेत् । किं सार्वज्ञादिना बाधरूपेणासंसारित्वादिनाऽभावरूपेण वाऽसाधारणधर्मेण
ब्रह्मोद्देश्यम्, चित्त्वादिना साधारणधर्मेण वा, स्वरूपेणैव वा । आप्ते सुख उपजीव्यविरोधः ।
द्वितीये चित्त एव जीवैक्यं सिद्धयेत् । न तु ब्रह्मणः । तच्च यमापि सम्मतम् । न तृतीयः ।
शब्देनासाधारणब्रह्मस्वरूपोद्देश्यस्यासाधारणधर्मेण विनाऽसिद्धयोपजीव्यविरोधतादवस्थात् ।
साधारणस्वरूपोद्देश्ये च ब्रह्मैक्यसिद्धेः ।

एतेन न सार्वज्ञादिवाक्यसिद्धं ब्रह्म धर्मि, किंतु निर्गुणादिवाक्यसिद्धमिति निरस्तम् ।
तस्मिन्नुक्तस्याप्युक्तधातुविधावात् । निर्गुणादिवाक्येनापि धर्मिग्राहकविरोधेन गुणनिषेधा-
संभवाच्च । एतेन सार्वज्ञाद्युपलक्षितो धर्मोति निरस्तम् । जीवव्यावृत्तब्रह्मत्वस्योपलक्ष्य-

ब्रह्मण्यमित्यन्वयप्रत्यक्षे । अतस्तत्पेक्षयावस्थापि अन्वयविरोधे प्राप्ताभ्यान्व न स्थापित्वादांश्च निरा-
करोति ॥ नचैवमिति ॥ इत्येकमन्वयंतरं विवक्षितमिति शेषः । नन्वेवमपि बाधक्य अतस्तत्पेक्षयात्
पूर्वेदोषानसिद्धिः । स्वजनविषयकज्ञानयोः उपजीव्योपजीवकमात्रावपत्तिश्चेत्यादांश्च तत्प्राप्त्यर्थम् ॥
॥ नचानि ॥ तत्सोपजीव्यत्वं तत्त्वं विवक्षितमित्युक्तरेषांशकः ॥ अकलापातादिनि ॥ अत्राप्राप्त्या-
वन्त्या अत्रावृत्त्येवमर्थः ॥ अत्रानि इति ॥ जीवस्य जन्मकालादिव सिद्धत्वाच्च धर्मिग्राहकप्रमाणं शास्त्र-
मित्यर्थः । नन्विदमंशस्य नेदं रजतमिति कथेनैव सिद्धिरिति किं विषयार्थं, अत्रेष्टापि तत्त्ववि-
रोधत्वात् । तच्च तत्त्वविरोधकज्ञानस्य उत्पत्त्यर्थे च न स्थापितव्यं नच ॥ अस्तु वेति । शब्दे-

तावच्छेदकत्वे धर्मिग्राहकविरोधाद् । चिन्मस्य तत्त्वे सिद्धसाधनात् । सोऽयं देवदत्त इत्यादौ तु तवाविशिष्ट एवोद्देश्यः । यद्वत्तया ज्ञात एव यदन्वयधीः तत्स्वरूपस्य विशेषणत्वस्य तत्तादौ संभवादित्युक्तम् । नच प्रकृतेऽपि संसारित्वेन ज्ञाते ब्रह्मैक्यधीः, तज्ज्ञानस्य प्रमात्वे ब्रह्मैक्यायोगात् भ्रमत्वे चोपजीव्यस्योपजीवकेन बाधापातात् । पुरोडाशकपालेन तुषानुप-
वपतीत्यत्राधिष्ठानलक्षणायां न दोषः । तत्र तुषोपवापस्यान्यतोऽप्राप्त्या तत्र तुषोपवाप-
विधानेनैवेष्टसिद्धिः । इह तु चितो जीवैक्येन नेष्टसिद्धिः । एवं च ।

“चिता चिदैक्यं सिद्धं नः सार्वज्ञादिविशिष्टयोः ।

ऐक्यं तु धर्मिग्राहिण्यां धृत्यन्नाभ्यां विरूप्यते ॥”

अन्यथा परमाणुः सावयवः, ईशरोऽसर्वज्ञः, आदित्यो यूष इत्यादावप्युपजीव्यविरोधो न स्यात् । उत्पत्तिशिष्टगुणविरुद्धगुणविधेरुत्पत्तिवाक्यविरोधश्च न स्यात् । तत्रापि परमाणुः त्वादि-
विशिष्टो न धर्मी किंतु स्वरूपमात्रमिति सुवचत्वात् । निरवयवत्वादिना विना परमाण्वा-
देर्धर्मिकरणमेव न सिद्धयतीति चेत् समं प्रकृतेऽपि । सर्वज्ञत्वादिना विनेश्वरस्यापि धर्मि-
करणासिद्धेः । आरोपितेन सार्वज्ञादिना व्यावृत्तं धर्मीति चेत् । तत्राप्यारोपितेन निरवयव-
त्वादिना व्यावृत्तो धर्म्यस्तु । निरवयवत्वादिग्राहिणः प्रमाणत्वाच्च तथेति चेत्समं प्रकृतेऽपि ।

नेति ॥ उपलसिताविति । जीवेशाविति शेषः ॥ सिद्धसाधनादिति ॥ चित्तः चिद्वैषम्य मविष्ट-
स्यैव साधनावित्यर्थः । ननु सोऽयं देवदत्त इत्यादाविवाचापि स्वरूपमात्रोद्देशोनाप्यभेदसाधनं
स्यादित्याशङ्क्य इष्टांतं विषयवति ॥ मांऽयमिति ॥ ननु दर्शपूर्णमासयोः “पुरोडाशकपालेन
तुषानुपवपति” इत्यत्र पुरोडाशकपालशब्देन पुरोडाशरूपविशेषणान्विततयोपस्थितस्य कपाल-
तुषोपलक्षणेन शेष्यं तरेणाकांक्षाविरहादन्वयात्संभवलक्षणविनियुक्तविनियोगविरोधयोर्वच्य परिहाराय
पुरोडाशकपालशब्दस्य वस्तुनः पुरोडाशाभरणशेषत्वाधिष्ठानं कपालशब्दकपाललक्षणयाम्बय(इति)
बोधवत् इहापि सर्वैकईत्यादिविशिष्टव्याप्यशब्दयाम्बवान् अधिष्ठानमात्रलक्षणया भेदप्रतीतिरप-
पद्यत इत्याशङ्क्याह ॥ पुरोडाशकपालेति ॥ तत्र स्वरूपलक्षणायां न तुषोपवापलक्षणविधेय-
स्वरूपेन सार्वकवेऽप्यत्र लक्षणयाधिष्ठानोपस्थितावपि विधेयान्तराभावेन वाक्यवैषम्यं न्यादिति
भावः ॥ उत्पत्तिशिष्टगुणविरुद्धगुणविधेरिति ॥ “तत्र पयसि कृष्यानयसि सा वैश्वदेव्यामिक्षा ॥”
इत्यादौ आमिक्षादिकपोस्तिसिष्टगुणोत्पत्तिशिष्टगुणविधेरिति भावः ॥ नृधुनि-

एतेनैक्यश्रुतेर्जीशान्धद्वयं नास्तीत्यत्र तात्पर्यमिति निरस्तम् । निरीशरवादोन्तर्भावेन बहुश्रुति-
विरोधात् । यदि तु सार्वज्ञासार्वज्ञादिके विरुद्धार्थे सत्यपि चित्वादिनैक्यं विवक्षितम्, तन्मयापि
सम्मतम् । एतेनैक्यश्रुतेर्लक्ष्यया चिन्मात्रपरत्वेनैक्यपरत्वाभावाच्च तस्या धर्मिग्राहकत्वेन
श्रुत्यादिकमप्यजीव्यं न वा तद्विरोध इति निरस्तम् । इष्टापर्येः । यथा वेन विना यस्मानुत्थानं
तत्प्रसोपजीव्यम् । इदं रूप्यमितिधीव प्रतिषेधार्पकतयोपजीव्यैव, तथापि न दोषः । नष्टुप-
जीव्यत्वमेव प्राकट्ये तत्रम् । किंतु परीक्षितत्वविशिष्टम् । नचाविशिष्टस्य व्यभिचाराद्विशिष्टम-
प्रयोजकं भवति । परीक्षा च न तावत्प्रतिषेधार्पकश्रुतिरूप्याभेदज्ञानांशेऽस्ति । त्वन्मतेऽपि
तस्य व्यावहारिकप्रामाण्यापातात् । इह तु निषेधार्पिकापि भेदश्रुतिः साक्षिप्रत्यक्षं च
निर्दोषत्वात्परीक्षितम् । इत्यत्रेव च दोषाभावाद्विज्ञानरूपपरीक्षायाभनायासे प्रमाणतदाभास-
व्यवस्था न स्वादित्युक्तं प्रत्यक्षप्राप्त्यप्रस्तावे । यद्यपि धर्म्यर्पके इदंज्ञानांशे परीक्षितत्व-
विशिष्टमुपजीव्यत्वमस्ति, तथापि न तद्व्याप्यमित्यनुपदयेभ्योक्तम् । तदुक्तम् ।

“अथेऽप्यप्रमभागोऽस्ति तन्मात्रमुपजीव्य तु ।

शाकज्ज्ञानवृत्तिः साच चैवं सुपरीक्षितेः ॥” इति । तस्मादुपजीव्यविरोधात् ।

“उत्पत्तिश्चाक्यविज्ञातं कर्म सर्वमनूयते ।

नचाभिधु)तगुणे श्रुत्यं तद्विरोधि गुणांतरम् ॥”

इति शार्तिकोक्तरीत्या ज्ञामिच्छावाक्योपजीवकस्य शब्जिनवाक्यस्य तद्विरोधिगुणविधायकत्ववत्
प्रत्यक्षोपजीवकस्य “यजमानः प्रस्तरः” इत्यादेस्तद्विरुद्धयजमानत्वबोधकत्ववत् तत्प्रत्यसादि-
वाक्यस्य नैक्यबोधकता युक्ता । तदुक्तम् ।

विरोधादिनि ॥ “विरोधोऽप्यित्यः परमो जीव्यसंज्ञः” इत्यादिबहुश्रुतिविरोधावित्यर्थः ॥ श्रुत्या-
दिकमिति ॥ “चः सर्वतः सर्वमित्” इत्यादिभुक्त्याविक्रमव्यर्थः ॥ इष्टापर्येति ॥ भेदव्यापिपिड-
त्वेनाभ्यरथिकतमेऽस्तिव्यवैक्यव्यवसिति भावः । अनूपजीव्यत्वमाश्रय्य भ्रमवती सन्त्वेन प्राकट्या-
प्रयोजकत्वात् परीक्षितत्वविशिष्टमनूयकोऽयमेव । तस्य तदर्थान्तरस्याभावात्पित्यादांशव्याहः ॥ नचेति ॥
तत्प्रत्ये व्यभिचारेहेतोः व्यभिचारकारणाव्य विविधापुत्रकानां संख्या ॥ त्वा ॥ इति भावः ॥ परीक्षा
येति ॥ दोषाभावज्ञानरूपेणैव ॥ अनूयते इति ॥ गुणविधानायेति शेषः ॥ आभितगुण इति ॥
वाक्यविशिष्टगुणत्वव्य इत्यर्थः । शाकज्ज्ञानवृत्तिः शाकज्ज्ञानोक्ततिः ॥ नचैवमिति ॥

“यजमानप्रस्तरत्वं यथा नार्थः श्रुतेर्भवेत् ।

ब्रह्मत्वमपि जीवस्य प्रत्यक्षस्याविशेषतः ॥” इति ।

यजमानप्रस्तरादिवाक्यादैक्यश्रुतेर्वैषम्यशंका तु प्रत्यक्षस्य शब्दाबाध्यत्वप्रस्तावे निरस्ता । नैवं भेदश्रुतेरैक्यश्रुतिरूपजीव्या । धर्मिणो जीवस्य प्रत्यक्षेण ईश्वरस्य च सर्वज्ञादिवाक्येन शब्द-
धीप्राप्ताभ्यां प्रत्यक्षेणैव सिद्धेः । तस्य च सर्वस्य भेदानुगुणत्वात्प्रतिषेधपार्यकविरोधस्य
च प्रतिषेधज्ञात्प्राप्ताभ्यां नापादकत्वादित्युक्तत्वात् । श्रुतिं विनैवेक्यप्राप्तेर्वैषम्यमाणात्वाच्च । ऐक्य-
श्रुतेस्तु निषेधप्रसक्तिर्भेदश्रुतिप्रत्यक्षाभ्यामेव । त्वत्पक्षे हि भेदश्रुतिरपि निषेधपार्यकैव, नतु
सत्यविन्मात्रपरा, तत्त्वाभेदकत्वापत्तेः । निषेधपार्यकमपि परीक्षितं चेन्न बाध्यमित्युक्तम् ।

एतेन “अभेदं नोल्लिखंती धीर्न भेदोल्लिखनक्षमा ।

तथाचाऽऽप्ये प्रमा सा स्वाभातये स्वापेक्षयैश्च सात् ॥” इति निरस्तम् ।

तदुक्तम् “नोपजीव्यो ह्यभेदोऽत्र क्वचिद्भेदश्रुतेर्बलात् ।”

॥ इति ऐक्यश्रुतेरुपजीव्यबाधः ॥ २७ ॥

सुपरीक्षिते तु सर्वांशपरीक्षितत्वाने तु । एवं बाधकत्वानोत्पत्तेर्न च भ्रमांशाभावादित्यर्थः ॥ अनूयत
इति ॥ गुणविधानायेति शेषः । अभ्युपगुण इति ॥ उत्पत्तिशिष्टगुणावच्छेद इत्यर्थः ॥ वैषम्य-
शंकात्विति ॥ ब्रह्मैतवाक्यमनन्वयरत्वात् प्रकलं प्रस्तपविवाक्यं तु न तद्येत्यादिवैषम्यशंका-
त्त्वित्यर्थः ॥ निरस्तेति ॥ सात्यपि तात्पर्यलिङ्गे मानांतरविरोधे प्रस्तपविवाक्यत्वं “सोमेन यजेत”
इत्यादिवाक्यवचनान्वयरत्वात्स्यैवायोगादित्यादिना निरस्तेत्यर्थः ।

ननु भेदस्याद्वैक्याभावरूपतया तदनुमेरद्वैक्यभ्युपगुणजीवकत्वं किं न स्यादित्याशङ्क्य
धर्म्यप्राहकस्यानेनोपजीव्यतां निराकुर्वन् प्रतियोगिप्राहकत्वेनोपजीव्यत्वं तु न प्राबल्यप्रयोजक-
मित्याह ॥ नैवमित्यादिना ॥ ननु तथापि श्रुतिप्राप्तस्य धर्म्यैव निषेधे स्यादेवाप्राप्ताभ्याम् ।
अन्यथा समप्रबंधवाक्यनिषेधसमर्पकत्वेऽप्यप्राप्ताभ्यां स्यादिति त्वदुक्तिर्न स्यादित्यतः पक्षान्तरमाह
॥ श्रुतिं विनैवेति ॥ ऐक्यश्रुतिरपि विन्मात्रपरीक्षेति न तथा अभेदश्रुतेर्बाध इत्याशङ्कयाह
॥ त्वत्पक्षे हीनि ॥ ननु तर्हि निषेधपार्यकत्वादेव तद्विरोधो न दोष इत्याशङ्कयाह ॥ निषेध-
पार्यकमपीति । एतेनेति ॥ अभेदश्रुतेरनुपजीव्यत्वसमर्थभेदेत्यर्थः ।

॥ इति ऐक्यश्रुतेरुपजीव्यबाधः ॥ २७ ॥

॥ अथ तत्त्वमसिवाक्यार्थः ॥ २८ ॥

किंच त्वन्मते पदद्वये लक्षणा, ततो वरं यद्वैतैकस्मिन्मते त्वंपदे वा अमुस्यश्रुतिः । तदाहि तत्साहचर्यादिति व्यपदेशः । “वसंतादिभ्यस्तु” इत्यत्र “साहचर्यानाञ्छब्दं यविष्यति वसंतसहचरितमप्ययं वसंत” इति महामाध्योकेः । प्रसिद्धं च जीवस्य ब्रह्मसहचरितत्वं हा मुपपत्त्यादौ । यद्वा तदाभितत्वादिति व्यपदेशः । समर्थः पदविधिरित्यत्र समर्थपदाभितत्वात्पदविधिरूपचारेण समर्थ इति पदेनोच्यत इति महामाध्योकेः । “सर्वाः प्रजाः सदायतना” इतिवाक्यशेषात् । अथवा “ब्राह्मणोऽस्य ब्रह्ममासीत्” इत्यादिबत् ततो ज्ञातत्वादिति व्यपदेशः । “इयमःसंप्रसारणम्” इत्यत्र “यथा काकाजातः काकः श्वेनाजातः श्वेनः, एवं संप्रसारणाजातो वर्णः संप्रसारणम्” इति महामाध्योकेः । “मन्मूलाः मोम्बेमाः सर्वाः प्रजाः” इति वाक्यशेषात् ।

“ब्राह्मणो ब्रह्ममित्येव ब्रह्माज्ञातत्वेदेततः ।

यथावद्वृत्तिसिद्धजीवो ब्रह्मेतिवाग्रयेत् ॥”

इतिस्मृतं । अथवा “धान्यमसि धिनुहि” इत्यत्र तद्बुद्धे धान्यशब्दबत् तदधीनत्वादिति व्यपदेशः । “प्राणबंधनं हि मोघं मन” इतिवाक्यशेषे जीवस्वेष्टाधीनत्वोकेः ।

“वद्विना यस्य सत्ता तत्तदित्येव भवति” इतिभारतोक्तेः ।

अथवा अनिदेशोऽयं तद्वत्त्वमसीत्त्वर्थः । “बहुगण” इत्यादिशब्दे बहुगणवतुहतयः संख्यापदपूर्वनि अनरेणापि वतियनिदेशो गम्यते, अत्रछदसं ब्रह्मदत्त इत्याह तेन वयं मन्यामहे

॥ अथ तत्त्वमस्यादिवाक्यार्थविवरणम् ॥ २८ ॥

यद्यपि महामात्रे वसंतान्यवनशब्देनैव तथा सख तत्त्वज्ञातमित्यवनमुच्यते न तु वसंत-
शब्देनेति नात्र तत्त्वज्ञातमित्यात् तत्त्वज्ञानोपाहरणम्, तथापि वसंतशब्देनैव तत्त्वज्ञातित्व-
मुच्यते । वसंतशब्दात्सु तत्र वितोक्त्योक्त्यापक इति श्वेदम् । जीवस्य ब्रह्माधित्वे प्रत्यक्षमाह
॥ सर्वाः प्रजा इति ॥ जीवानां ब्रह्माधित्वे प्रत्यक्षमाह ॥ मन्मूला इति । प्राणबंधनं हीनि ॥
अथ वसंतः तत्त्वज्ञानं वसंतशब्दोक्त्युच्यते । यतु नावयतिशेषः । तद्यद्येतत्त्वज्ञानादेरभ्यासावित्यत
अह ॥ बहुगुणेति । अथोक्तं त्यादिति ॥ योगज्ञापित्वादिति शब्दः । तत्त्वज्ञानमुक्त्वमुक्त्वा

ब्रह्मदशवदयं भवतीति महामाप्नोकेः । “सारूप्यम्” (अ.१ पा.४ सू.२३ अधि.१५) इति-
जैमिनिस्त्रये “जादित्यो पूष” इत्यादिकं सादृश्यादित्युक्तत्वाच्च । “तद्गुणसारत्वात् तद्व्यपदेशः
प्राज्ञवत्” इति ब्रह्मध्वे ब्रह्मगुणयोगाजीवे तदिति व्यपदेश इत्युक्तत्वाच्च ।

“भिष्ठा जीवाः परो भिष्मस्तथापि ज्ञानरूपतः ।

प्रोच्यन्ते ब्रह्मरूपेण वेदवादेषु सर्वशः ॥” इति स्मृतेष्व ।

अन्यथा तत्त्वमसीति वारूप्यमबोधकं स्यात् । यथोक्तं महामाप्न्ये “यो गामश्च इति श्रूयात् न
जातुचित्संप्रत्ययः स्यात्” इति ।

यद्वा शास्त्रासदशे चंद्रे शास्त्राशब्दवत् जीवांतर्पामितया जीवसदशे ब्रह्मणि त्वमिति-
व्यपदेशः । “य आत्मनि तिष्ठन्” इत्यादिषुतेः । यद्वा “ब्राह्मणो वै सर्वा देवताः”
इत्यादिषु जीवाधपत्वाद्ब्रह्मणि त्वमिति व्यपदेशः । यद्वा ब्रह्मणः सर्वकर्तृत्वात् “यजमानः
प्रस्तरः” इत्यादिवत्तत्सिद्धया त्वमिति व्यपदेशः ॥ एवं च

“तदधीनत्वतादेऽपतात्स्थिताद्धर्म्यपूर्वकैः ।

निमित्तैस्तत्त्वमस्यादिसामानाधिकरण्यागीः” ॥

नचैवं श्रुत्यार्थत्यागदोषः । अंतर्पामिति त्वमित्यादेर्मुष्प्यताया बध्यमाणत्वात् ।
त्वद्गीत्या पदद्वयलक्षणातः मद्गीत्या एकपदलक्षणाया ज्यापस्त्वाच्च । किंच जहदजहल्लक्षणायां
वाच्यांतर्गतत्वेन प्राकृषीम्यस्याप्यनंतरमनुपपत्तिदर्शनेन त्यक्तस्य पुनः स्वीकारः । जहल्लक्षणा-
यां तु अधीम्यस्याप्यत्यक्तस्यैव स्वीकारः । त्यक्तस्वीकारादपि वरं अधीम्यस्वीकारः । एवं च ।

जीवपरत्वमुपपाद्य संप्रति त्वंपदस्य ब्रह्मपरत्वमुपपादयति ॥ यद्वा शास्त्रामदेश इत्यादिना ॥
जीवस्तेराश्वे प्रमाणमाह ॥ जीवांतर्पामितयेति । ब्रह्मण इति ॥ यथाहि “याचन्तीषा एता देव-
तास्ताः सर्वा वेदविद्भिः ब्राह्मणे वसन्ति” इत्यादिभुतिप्रतिपक्षं सर्वदेवाध्ययनमावाय ब्राह्मणे देवता-
वाच्यवत् य आत्मनि तिष्ठन्निष्ठादिभुतिप्रतिपक्षं जीवस्य ब्रह्माधितन्वमावाय ब्रह्मणि जीवपरत्वं
वाच्यप्रयोग इति भावः । ननु त्वदभिमतैकपदे जहदल्लक्षणापेक्षया एवठयेऽपि जहदजहदल्लक्षणं
युक्तम् । सर्वथा मुष्प्यार्थाग्राहिन्यादांश्च जहदजहदल्लक्षणापेक्षया जहदल्लक्षणाया ज्यापस्य प्रती-
त्यर्थस्य ॥ जहदजहल्लक्षणायामित्यादिना । तदिनि ॥ “तत्त्वमसि” इत्यत्र तत्त्वपदस्य गुञ्ज-
वाचकत्वाभ्युपगमे “तत्त्वेऽत्रोऽस्मृज्जन तत्त्वमस्मृज्जन” इत्यादां तत्त्वपदार्थस्य गुञ्जस्य जगत्प्राणत्यागभावेन

“एकस्याप्युक्त्यर्थैव तत्त्वमित्यस्य संग्रहे ।
येदेतैर्वैक्यपरतानेकलक्षणाया कुतः” ॥

नच सदेवेत्यादिवाक्ये लक्षणाया प्रकृते दृष्टे प्रकृतवाचिनस्तत्त्वदत्ताऽमिषैवेति-
वाच्यम् । शुद्धसावाच्यत्वम् । तदित्येकपदलक्षणाभिरासाय “तदैक्षत तथेजोऽमुजत”
इत्याद्यनेकपदलक्षणायोगाच्च ।

यद्वा “सुषां सुतुक्” इत्यादिष्वत्रापृतीयाविभक्त्यादेर्लुक्, प्रथमैकवचनादेशो वा । ततश्च
तेन त्वं तिष्ठमीति वा, ततस्त्वं ज्ञात इति वा, तस्य त्वमिति वा, तस्मिंस्त्वमिति वार्धः ।
“अनेन जीवेनात्मनानुप्रभूतः पेपीयमानो बोदमानस्तिष्ठति, सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः,
ऐतदान्म्यमिदं सर्वम्” इत्यादिवाक्यज्ञेयात् । मीमांसकैः “उत यत्सुन्वन्ति सामिघेनीरनुब्रूयादिति सप्तम्यर्थे प्रथमा-
स्वीकाराच्च । न्याय्यं च निरवकाशप्रधानभूतानेकप्रातिपदिकस्वारस्याय संख्यावर्धनेन सावकाश-
प्रधानैकविभक्त्यस्वारस्यम् । श्रोत्रानुष्णामित्यत्र तु विभक्त्यन्तरे प्रथमैकवचनस्येव षष्ठीबहुवचन-

तस्मिन् लक्षणा स्यात् । तत्राहुकम् । एकपदलक्षणापरिहाराच्च अनेकपदलक्षणाप्रयणोपत्तेः । उक्तायै
वाक्ययोगानुगुण्यं वरीयसि ॥ अनेन जीवेनेत्यादिना । ऐतदान्म्यमिति ॥ इयं सर्वं एतदात्माधीन-
मित्यर्थः । ननु प्रधानभूतप्रातिपदिकानुसारेण विभक्त्यर्थस्वारस्यांगीकारो न युक्तः । तद्याच्च
कथं प्रातिपदिकानुसारेण विभक्त्यर्थस्वारस्यांगीकार इत्यावाक्याह ॥ उत यत्सुन्वन्तीति ॥ “उद्गा-
तुक्कर्ममेकस्य धृतिसंयोगात्” (श्रै सू अ ३ पा. ५ सू. २३ अधि ७) इत्यधिकरणविरोधात् ।
तत्र हेतुं विचारितम् । “धैतुं होतुम्यस्यः अ ऋण्यः श्रोत्रानुष्णं अ वज्रमानस्य धैतुं स्वस्थानाम्” ।
इति भयम् । अथ सप्तमि इतिर्महाधितारः स्थितान्तर भक्षणीयानां चक्षणां नयनायं अन्वयोर्यं
प्रेषः । अन्वयैल्लुक्कर्मसम्प्राप्त्यया उद्गातुक्कर्मसम्प्राप्ते स्थिते किं न एक एव भक्षयेत् उत तेन सौहृद-
लोत्रमयं चिद्वै प्रसंगेन्यतिवर्तारक्षणीति संशये उद्गातुश्चक्षणावच्छात् स एक एव भक्षयेत्
बहुवचनं नु प्रातिपदिकमुप्यार्थानुसारेण तस्यैव कथारूपं चिद्वैर्यमिति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तसु
उद्गातुगत्वमिति स्थिति स्थिते चिद्वै उद्गातुगत्वस्यावच्छादितभावात् संभाषितार्थतया बहुवचन-
स्वरूपस्यैव संभवति न तस्याधीनवाचनं युक्तम् । तस्मान् बभोऽपि भक्षयेत्युक्तिः ।
॥ श्रोत्रानुष्णामिति ॥ तत्राच्च प्रातिपदिकस्य प्राधान्येऽपि सुविध्यलौ लक्षणाभावेन

स्नान्यत्राविधानात् बहुवचनानुसारेण प्रातिपदिकस्य प्रस्तोत्रादिच्छंदोगेषु लक्षणाभिता । दृष्टं च “प्रयाजशेषेण हवींष्यभिचारयति” इत्यत्र प्रयाजशेषप्रातिपदिकस्वारस्याय प्रयाजशेषं द्विःषु प्रक्षिपतीति विभक्त्यस्वारस्यम् । एवं च ।

अवकाशोऽज्ञितानेकमुत्पन्नानामानुसारतः ।

युक्तोऽज्ञादग्निभेदे हि बाधः प्रयाजशेषवत् ॥

यद्वा तस्य त्वमित्यर्थे तत्त्वमिति समस्तं पदम् । यद्वा ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसीत्यत्र तदित्यनेन नात्मा परामृश्यते । किंवैतदात्म्यम्, नपुंसकलिङ्गत्वात् । ऐतदात्म्यमित्यस्य चैव चासावात्मा च एतदात्मा तस्येदं ऐतदात्म्यम् । एतदीयं वस्तु त्वमसीत्यर्थः । परमते हि एतत् सत् आत्मा यस्य तदैतदात्म्यमिति व्याख्यातत्वात् बाधप्रत्ययो व्यर्थः । ततो वरमर्थांतराभयणम् । विचित्रा हि तद्विगतिरिति वचनात् ।

“स स्रष्टा चैव संहर्ता नियन्ता रक्षिता हरिः ।

तेन व्याप्तमिदं सर्वमैतदात्म्यमतो विदुः ॥” इति स्मृतेः ।

विश्वकर्मप्रविभक्त्यनुसारेण प्रातिपदिकस्य नयनं तत्र युक्तम् । अत्र तु विभक्तेः साधकाशङ्कायाः तथेति भावः । यदि चैवं न स्यात् “अभिचारणे विप्रकर्षावनुयाजकत्वाभेदः स्यात्” (अ. ४ पा. १ सू. ३३ अधि. १४) इति अनुयाज्यापापपादाधिकरणविरोधः स्यादित्याह ॥ दृष्टमेति ॥ तत्र हि पूर्वोक्तमासप्रकरणस्य “प्रयाजशेषेण हवींष्यभिचारयति” इत्यादिवाक्यमुदाहर्य चिन्तितम् । किमत्र प्रतिपाद्यमानमभिचारणं द्विषां संस्कारः उत प्रयाजशेषस्यैव प्रतिपत्तिरिति संशये छिन्नायया द्विषां संस्कार्यत्वेन प्राधान्यावगमात् तत्संस्कारः । ननु प्रयाजशेषस्य प्रतिपत्तिः । मृत्नीयामिदं दृष्ट्य गुणत्वेन प्रतिपाद्यत्वायोगादिति पूर्वपक्षयित्वा प्रतिपत्तिरेव युक्ता शेषशब्दध्वन्यात् । उपयुक्तशेषस्य द्विर्दृश्यस्य कश्चित् स्मरणरूपा प्रतिपत्तिरिति ननु द्विःसंस्कारः । अतः प्रयाजशेषं दृष्ट्य स्मरणरूपेण वाक्यार्थकजनयना प्रतिपत्तिरेव प्राप्तेः सिद्धांत इति ॥ नामानुसारत इति ॥ प्रातिपदिकानुसारत इत्यर्थः । ननु प्रत्ययप्रत्ययस्य भावार्थकत्वात् भाव एवानुशासनान् कथं तत्संबन्धि वस्तुपरत्वमित्यत आह ॥ विचित्रा हीति ॥ आहूतित्यन्वयस्योद्भावनम् । तर्हीजं तु त्वंशब्दस्य ह्यहो हरीरभूतात्मवाचिनः आहूतार्थकः आहूतार्थकः नित्यव्यर्थः स्यात् । एवं चार्थानि प्रत्ययपुरुषप्रयोगानुपपत्तिः इत्यात्मार्थप्रतिपत्तिश्च । नञ् अनुप्योऽहमिति प्रयोगानुपपत्तिः । तस्य

केचित्तु शरीरवाचिनां देवमनुष्यादिशब्दानां शरीरिपर्यतत्त्वदर्शनात्, जीवस्य च तस्मात्मा शरीरमित्यादिश्रुत्येश्वरशरीरत्वात् तत्त्वमिति व्यपदेशः शरीरशरीरिभावनिर्बंधन इत्याहुः । इतरे तु आदित्यो ब्रह्मेत्यादिषु जीवे ब्रह्मत्वोपासनावसंस्त्वमसीति निर्देशः ननु वस्तुतत्त्वनिष्ठ इत्याहुः ।

यद्वा स आत्मा तत्त्वमसीत्यत्र यद्यपि द्वेषा पदच्छेदः संभवति तथापि शब्दो नित्य इत्यत्रा-
नित्यपट्टदृष्टतेनानित्य इतिच्छेदवत् अत्रापि भिन्नश्रुतिस्मृतादिदृष्टांतैरतदिति च्छेदः । नहि आद्ये
खंडे स यथा श्रुतिः क्षेत्रेण प्रबद्ध इत्युक्तयोः श्रुतिनिष्ठयोः षष्ठे लक्षणमेतदुदक इत्यादिनोक्तयोः
लक्षणोदकयोः सप्तमे पुरुषं मोक्ष्य गंधारेभ्य इत्यादिनोक्तयोः पुरुषगंधारदेशयोः नवमेऽपहा-
र्षित्येयमकर्षादित्यादिनोक्तयोः स्तेनापहार्ययोर्बैक्यम्, स्तेनापहार्यदृष्टांते हि स्पष्ट ऐक्यज्ञानि-
नोऽनर्थः । परकीयब्रह्मत्वाभिधानी हि स्तेनः । ननु विद्यमानब्रह्मत्वाज्ञानी । नच सत्यानृतभि-
संधिमात्रमिह विवक्षितम् । तत्रात्मे सत्यानृतवागदृष्टांतेन पूर्वैरपहर्षित्येयमकर्षादित्यपहारदृष्टां-
तायोगात् । आद्यखंडे मुमुक्षुविषये स्वमपीतो भवतीत्यत्र ब्रह्मणि स्वशब्दो न जीवामेदाभिप्रायः ।

स्वातंत्र्यात्त्व इति प्रोक्त आत्मायं चाततत्त्वतः ।

ब्रह्मायं गुणपूर्वत्वात् भगवान्विष्णुरभ्ययः ॥

इति श्रुतेः आत्मायार्थत्वसंभवाच्च । अपीतो भवतीत्यस्यापि तिरोहितः सन् प्राप्तो भवतीत्ये-
वार्थः । न त्वभिन्न इति । अपेरविधाने इष्यच्च गतौ निष्ठायाच्च कर्त्तरि शक्तेः कृत्तत्वादौक्ये

गीजन्त्वेन शरीरविशिष्टवाक्यत्वेन वा उपपद्येते । वस्तुतस्तु जीवस्य न ब्रह्मशरीरत्वं माना-
श्रवणम् । नच “वस्य शरीरम्” इत्यादिश्रुतिस्तत्र ध्वनमिति वाच्यम् । तत्र तच्छरीरत्वोक्तस्त-
त्त्विकमन्वयान्वयनिर्बंधनत्वात् । नच मुक्तत्वे वाक्यवाच्यः । वेदाध्यायने सति मन्वाद्यध्यायित्वरूपशरीर-
त्वस्य तत्र वाच्यम् । अकर्षादिनोऽनर्थत्वं च स्वसम्यग्ज्ञातीयाकथ्यस्वरूपानां भक्तत्ववद्भूतत्वम् । तेन
श्रुतिस्मृत्यकारेणोक्तुपरि चिन्त्यस्तोत्रशरीराणां कुम्भारंभकत्ववत् शरीराणां तत्त्वविशेषकीकटा/कूकटा-
पारंभकत्ववत्संभव इति विरस्तम् । नच वेदाध्यायने शरीरत्वम् । शरीराकथ्यवाचापत्तिव्याप्तेः ।
विलुप्तं वैतन्त्र्यामिलसामान्यिकत्वपेक्षित्यां कर्त्तव्यत्वविरुद्धत्वात् इति । “अथेतनास्तत्त्वान्यनु-
पास्यान्यकथ्यत्वविषयवाच्याम्” इति संदर्भेणूवात्, “अस्तुपुनस्तनवा, आत्महृदो जना” इत्यादिश्रुते-
ष्वपि पश्यन्नेकात्मत्वाः अनर्थाकथ्यत्वात्पुनस्तनवासं सूचयति ॥ इतरे चिन्ति ॥ ननु सुपुतिविषये
“स्मा मोक्ष्य तदा संजयो भवति स्वमपीतो भवति” इति वाक्ये जीवब्रह्मणोरैक्यमेवाभिधीयते
इति उपसंहारस्त्वपि तत्पूर्वकथ्यमुक्तं तन्वदित्वादांस्व स्वरत्वादिद्वैक्यमवस्थीकते व्यतीत इत्यनेन-
चेति विषयवाच्यं सूचयति ॥ आद्यखंड इति । आत्मावेति ॥ स्वराज्यस्वाधीन्यजनकत्ववत्त्व

योगरूढोरभावाच्च । ऐक्यार्थत्वे अपीत इत्यस्य भवतेषां कार्यकत्वेन भुतद्वितीयायोगाच्च ।
अभुततृतीयाकल्पनाप्रसंगाच्च ।

“स्वं कुलायं यथाऽपीतः पक्षी स्वादेवमीश्वरम् ।

अप्येति जीवः प्रस्वापे ॥” इति स्मृतेश्च ।

“यथास्मिन्नाकाशे श्येनो वा सुपर्णो वा विपरिपत्य भ्रातः संहत्य पक्षौ सल्लयायैव
प्रियते एवमेवायं पुरुषः” इति सुषुप्तिविषयभुत्यंतरे भिन्नश्येननीडदृष्टांतोक्तेश्च, “प्राज्ञेनात्मना
संपरिष्वक्तः” इति सुषुप्तौ भेदभुतेष्व । त्वन्मतेऽपि भेदपरेण “सुषुप्त्यात्पुत्कांत्योर्भेदेन” इति-
श्रुत्वेण विरोधाच्च । त्वत्पक्षेऽपि जागरण इव सुषुप्तावप्याविद्यकजीवब्रह्मभेदस्य सत्त्वाच्च । नच
द्वितीयखंडे “नानात्वयानां वृक्षाणां रसानां” इत्यादिनोक्तानां नानावृक्षरसानाम् तृतीये
“इमाः सोम्य नद्यः” इत्यादिनोक्तयोर्नदीसमुद्रयोर्भेदक्यं शङ्क्यम् । नहि नानावृक्षरसा अन्योन्यं
भेदत्यागेन प्राक्सिद्धेन मधुनैक्यमापद्यंते नवा प्राग्भेदभ्रांतिविषयाः पश्चात्तदविषयाः, किंतु
तंतव इव पटं अन्योन्यं भिन्ना एव प्रागसिद्धं मधूत्पादयंति । नचेदं दार्ष्टान्तिकानुगुणम् ।
नदीसमुद्रदृष्टांतेऽपि किं नदीसमुद्रावयवविनोरैक्यम्, किं वा तदवयवजलानूनां उत द्रव्या-
तरारंभः । नाद्यद्वितीयौ । माषराशौ प्रक्षिप्तमाषतदवयवानामिव क्षीरे प्रक्षिप्तनीरतदवयवा-
नामिव चान्योन्यं मिथीभावेऽपि प्राग्भिन्नानां पश्चादप्यैक्यायोगात् । “ता एवापो ददौ तस्य स
मृनिः संशितव्रतः” इति कौर्म्ये या इंद्रकर्मंडलुस्या आपः स्वकर्मंडलौ निक्षिप्तास्ता एव वसिष्ठो
दत्तवानित्युक्तेष्व । सप्तनदीनां मिथीभूतानामपि पुनर्वि(यु)भज्य समुद्रगमनदर्शनाच्च

प्रसिद्धत्वादिति भावः । द्वितीयं विराड् ॥ अपीत इति । द्वितीयायोगादिति ॥ स्वमिति द्वितीया-
योगादिति भावः । अपीत इत्यस्य प्राप्त्यर्थत्वं उपहृत्यणचलाद्यभ्युपगंतव्यमित्याह ॥ स्वं कुलाय-
मिति ॥ ननु यदि भिन्नवाकुनिसुखादिदृष्टांतोक्तानां विलिप्तिश्चेत् कथं तर्हि “यथा सोम्य मधु मधु-
कृतो निलिङ्गति नानात्वयानां वृक्षाणां रसानां समवहारमेकतां रसं गमयंति ते यथा तत्र न विभेदं
कथंते अमुष्याहं वृक्षस्य रसो ममुष्याहं वृक्षस्य रसोऽस्मीति, यथा सोम्य नद्यः पुरस्तात्प्राप्यः
स्यंदंते पश्चात्प्रतीच्यः ताः समुद्रात् समुद्रमंवापियंति स समुद्र एव भवति ते यथा तत्र न
विदुः इयमहमस्मीद्यमहमस्मीति” इत्यैक्यपददृष्टांतोपपत्तिरित्याहऽऽशङ्क्याह ॥ नचेति ॥ ननु न
यः प्राक् भिन्नयोः पश्चादैक्यमिति किंतु भेदभ्रमविवृत्तावयवाभाव इत्यन्तो न विरोध
इत्याशङ्क्याह ॥ नचेति ॥ अमुष्याहं रसोऽस्मीति भेदज्ञानाभावेऽपि प्राग्भिन्नमानमंवाहानस्य

“यथोदकं कुड्रे कुड्वासिकं तादगेव भवति” इति सावधारणश्रुतिविरोधाच्च ।

“उदकं तदके सिकं मिश्रमेव यथा भवेत् ।

न चैतदेव भवति यतो वृद्धिः प्ररज्यते ॥”

इति मधुकिकस्मृतिविरोधाच्च । समुद्रे तु महत्त्वाद्दृष्टदर्शनम् । पूतापूतयोः शीतोष्णयोर्मधुर-
लवणयोर्जलयोर्मेलने उभयगुणदर्शनाच्च । “ताः समुद्रात्समुद्रमेवापियंति” इति अवधित्वादि-
निर्देशायोगाच्च । वाचस्पतिनापि “ज्वम्बितेरिति काशकृत्स्नः” इतिश्रुते नदीसमुद्रामेदस्य
निरस्तत्वाच्च । मेदाज्ञानं तु क्षीरनीरयोरिव व्याभित्रीभूतस्पर्शताप्रादेरिव च मिश्रीभावाद्युक्तम् ।
अन्ये न कस्यापि केनाप्यैक्यं दार्ष्टान्तिकानानुगुण्यं च । “ताः समुद्रात्समुद्रमेवापियंति स
समुद्र एव भवति” इत्यत्रापि प्रकृतनदीरुदित्य मधुद्रमवनविधाने ते तद्गुला ओदनं भवन्तीतिवत्
ताः समुद्र एव भवन्तीति स्वात् । अतो नयः नियतजलराशिरेवाप्तात्स्वातरूपाद्वा देवतारूपाद्वा
समुद्राद्रच्छंति नं प्रविशन्ति च, समुद्रस्तु स एव नैतामां समुद्रत्वमिति वा स समुद्र एव
नतु नदीनां प्राप्नोतीति बाधः । तस्मात्सतोऽप्यन्योन्यं मेदस्वाज्ञान एव इमौ दृष्टांतौ । अत एव
नानारमवाक्यं दार्ष्टान्तिकं “एवमेव खतु मोम्येमाः सर्वाः प्रजाः मनि संपद्य न विदुः सति
संपत्स्यामहे इति, न इह व्याघ्रो वा” इति नदीसमुद्रवाक्यं च दार्ष्टान्तिकं “मत प्रागम्य न
विदुः मत प्रागच्छामहे इति, न इह व्याघ्रो वा” इति सतो मेदस्वाज्ञानेनैवानर्थ उक्तः । नहि

अन्ये अनाभावाविति भावः । ननु यत्र वृद्धिर्भवति तत्र भेदो मा भूत् । समुद्रे च वृद्धेरर्वाणाञ्छवी-
समुद्रयोः भेदः स्यादेवेत्याशङ्क्याह ॥ समुद्रं त्विति । वाचस्पतिनापीति ॥ “यथा सोम्येमाः
नद्यः” इति नदीनिर्देशेन कश्चित् जीवाधिनमपि नामरूपं स्वाभाविकं चिन्तायते । अतो जीव-
ज्ज्ञानोः संस्तरत्वात्तां भेद एव ज्ञेयत्वापदेशास्तु मुच्ये भविष्यत्तत्र भेदमपेक्षेति “उत्क्रमिष्यत
वर्षमाकृषित्वौदुमोसि” इति सूत्रार्थं तरेवमाकर्षणेनोपयममुक्त्या आचार्यमतग्रहेत्युत्तरमूचा-
नतिरङ्गत्वेन प्रापिभक्तयोः पञ्चादभेदो न संभवतीत्यर्थेनाकस्मिन्पक्षिण्येन वृषपता वाचस्पति-
नापि नदीसमुद्रयोरेवस्य निरस्तत्वादिति भावः । ननु क्वि नदीसमुद्रयोर्भेदः कथं तर्हि
ननुपपन्नमिदमित्याशङ्क्याह ॥ मेदज्ञानं त्विति । ननु क्वि नदीसमुद्रयोर्भेदः कथं तर्हि “समुद्र
एव भवति” इति नदीनां समुद्रयोर्निस्तत्वाशङ्क्याह ॥ ताः समुद्रादिति । समुद्रं गच्छन्तीति ॥
यपि पुनो गच्छन्तीति एवं न दृक्ते तत्रापि समुद्रादिति पंचमीनिर्देशात् अपिपंतीत्यत्रापि-
शब्दस्य वंतिचेति द्विक्रमेन किंकरसमुच्चयार्थत्वाद्वा तद्वाच्यः । नचापिपंतीत्येतत्सुवाच्यकमेवं एवं ।
आचार्यस्य कथस्य त्ववाच्यकमेवोक्तत्वात् । नचाचीये समुद्रमितिद्वितीयानुपपत्त्येवेति भावः ॥ अत्रार्थ-

गृहे प्रविष्टस्य गृहादागतस्य वा तदैक्यम् । तस्माद्गृहांतानुसारेणातत्त्वमसीतिच्छेदो युक्तः ।
तथाच भुत्यंतरम् ।

“यथा पक्षी च क्षत्रं च नानावृक्षरसा यथा ।

यथा नद्यः समुद्रश्च शुद्धोदलवणे यथा ॥

यथा स्तेनापहार्यौ च यथा पुंविषयावपि ।

तथा जीवेश्वरौ भिक्षौ सर्वदेव विलक्षणौ” ॥ इति ।

किंचाद्ये खंडे “स्वप्नांतं मे सोम्य विजानीहि” इति स्वातंत्र्यशंकांनानास्पदसुषुप्तिनिदर्शनेन चतुर्थे च “अस्य यदेकां शालां जीवो जहाति” इत्यादिना अन्वयव्यतिरेकोक्त्या अष्टमे च “पुरुषं सोम्योपतापिनम्” इत्यादिना स्वातंत्र्यशंकांनानास्पदमरणनिदर्शनेनेश्वराधीनत्वस्योक्तत्वादात-
दित्येव च्छेदो युक्तः । एवं च

“वाक्यशेषानुसारेण मुख्यार्थस्यैव संभवे ।

तद्विरुद्धानेकपदलक्षणा नैव युज्यते ॥”

चतुर्थखंडे “अनेन जीवेनात्मानुग्रभूतः पेपीयमानो मोदमानस्तिष्ठति” इत्यत्र च जीवशब्द ईश्वरपरः । मोदमान इति संसारिणः पृथगुक्तः । “एतस्यैव सोम्यैवोऽणिघ्न एवं महान्यग्रोधस्ति-
ष्ठति” इत्यग्राणिमशब्दः परमसूक्ष्मेश्वरपरः । “स एषोऽणिमा ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्” इति इहैव
भुतावीश्वरे तस्य प्रयोगात् नतु परीत्या धानापरः । “तासां किमत्र पश्यमि” इति अण्य

उक्त इति ॥ व्याघ्रादितिर्घोनिप्रामिलक्षण इत्यर्थः । “स्त आगम्य(त्य)न विदुः” इति
वादातिक्वाक्यस्य भेदपरत्वमर्थातरन्यासेन द्रष्टव्यति ॥ नहीति ॥ ननु अयं “यदेकां शालां”
इत्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां जीवशब्देभ्वराधीनता नोच्यते, किंतु जीवाग्न्यव्यतिरेकप्रयुक्तः शरीरस्य
शोचनमेवोच्यते । अनेन जीवेनात्मनानुग्रहयति पूर्ववाक्ये जीवताम्बस्य स्वसारिणि प्रयुक्तत्वा-
दित्याशङ्क्य तथापि जीवशब्दः परमात्मपर एवेत्याह ॥ चतुर्थखंड इति ॥ ननु पंचमखंडे
“एतस्यैव सोम्यैवोऽणिघ्न एवं महान्यग्रोधस्तिष्ठति” इति वाक्ये “अणिघ्न(न) दाघ्याशङ्क्याग्न्य इहमा
धाना” इति पूर्ववाक्यनिर्दिष्टधानापरत्वात् महतो न्यग्रोधस्य धानोपादानकत्वेन तयोर्भेद एव
प्रतीयत इति तत्र दृष्टान्तपर्यालोचनायां तत्त्वप्रत्यादिवाक्यस्य जीवेश्वराभेदपरत्वमेवोक्तिर्नामप्यत-
च्छेदः ॥ एतस्यैवेति ॥ नन्वेष्टमे “पुरुषं सोम्योपतापिनम्” इत्यादिना मरणनिदर्शनेन जीवशब्दे-
भ्वराधीनत्वं नोच्यते, किंतु ज्ञानिनो ब्रह्मात्मिरेवोच्यत इति न भेदतिष्ठितिर्याशङ्क्याह ॥ यदि

इवेमा धाना भगव इति वाचप्रत्यपरहितेन स्त्रीलिङ्गेन बहुवचनान्तेनेवञ्चन्द्रशिरस्केन चाशु-
 च्चन्द्रेन निर्दिष्टतया तद्विपरीताभिमतञ्चन्दानर्हत्वात्, न निमालयस इत्युक्तादभ्यन्तायोगाच्च ।
 यदि चाष्टमे विदुषो ब्रह्मप्राप्तिमात्रं विवक्षितं तदा तस्य बाष्पानसि संपद्यत इत्यादि तेजः
 परस्मां देवतायामित्यन्तमेव वाक्यं स्यात् । “तस्य यावच्च बाष्पानसि संपद्यत” इत्यादि व्यर्थम् ।
 स्मृतिश्च— “यदा प्राचान्ददातीञ्चस्तदा चेतनकोऽखिलम् ।

जानाति ब्रह्मकारणस्तेन वेति न किञ्चन ॥” इति ।

स ज्ञानेत्यत्र च सः अविमञ्चन्दोक्त ईश्वरः ज्ञात्मा ज्ञात इत्येवार्थः ननु जीवात्मेति ।

“यदाप्नोति यदादत्ते यथापि विषयानिह ।

यथास्य मंतो भावस्तेनात्मेति हि भण्यते ॥” इति भारतोक्तेः ।

“नानुमानमनच्छब्दात्, प्राणशृङ्घ” इति शब्दे “तमेवैकं जानयात्मानम्” इति वाक्योक्तो न
 जीवः, तद्वाचिञ्चन्द्रामावादिनि त्वयापि सिद्धान्तित्वेनात्मञ्चन्द्रस्य जीवेष्वाभ्युत्पत्त्याच्च । “स
 इमाग्निघो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरोत्” इत्यत्रापि जीवञ्चन्द्रे-
 नेश्वर उच्यते ननु मंमारी, “जीव इति भगवतोऽनिरुद्धस्याख्या” इति श्रुतेः, “विष्णुर्जीव इति
 श्लोकः सततं प्राणपारभात्” इति स्मृतेश्च । जीवेऽपि योगसंभवेन रुद्धिकल्पकाभावाच्च ।

“अहं हि जीवमज्ञो वै यपि जीवः समाहितः”

वेति । तस्येति ॥ “तस्य बाष्पानसि संपद्यते घनः प्राप्ते प्राचस्तेऽस्ति तेजः परस्यां देवतायां”
 इत्यन्तमेकवाक्यं स्यादित्यर्थः ॥ प्राचानि ॥ कारणानीत्यर्थः ॥ ब्रह्मकारण इति ॥ तेनेशान्
 ब्रह्मकारण इत्यर्थः । ननु स ज्ञानेति तच्छब्दमिष्टिष्टेभ्यरेव प्रसिद्धजीवात्मनो ज्ञमेवोक्तेः कथं
 तपोभ्य इत्याशङ्क्याह ॥ स ज्ञानेत्यत्र चेति ॥ ननु “जनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे
 व्याकरोति” इति कारणोक्तमेव कारणजन्य इव जीवभावेन प्रवेशोक्तेस्तत्प्रवृत्तीत्यापि जीवपर-
 बोधेन एवाभ्युक्तं स्यात् इत्याशङ्क्याह ॥ इमाग्निघो देवता इति ॥ यपि—जनेन जीवेनात्म-
 नानु(प्रभूत)प्रविश्य इत्यत्र जीवस्यात्मन्यवस्थात्परत्वनुबन्धम्, तथापि तत्र बोधमान इति पृथगुक्तिः
 कारणजन्यत्वमेकत्र कारणजन्यावस्थानात् पुनस्तत्प्रवृत्तिरिति ज्ञेयम् । ननु जीवस्यात्मन्य-
 संस्कारिणि कदाचित् तद्वद्वचनेन पुनर्जायमानं स्यात् ॥ जीवेऽर्थाणि ॥ प्रोक्तमपि कारणवत्त्वात्
 जीवस्यात्मन्यवस्थानेन संस्कारिणि प्रबोधोपपत्तौ कठिणवत्त्वात् प्रमाणाभावाच्च इति शब्दः । प्रत्युत

इतिमोक्षधर्मे भगवद्वचनात् । प्राणधारकत्वरूपनिमित्तस्येश्वर एव शुक्लत्वाच्च, संसारिण-
स्त्रिभुक्त्वनपूर्वकं नामरूपात्मकप्रपञ्चकर्तृत्वायोगाच्च । तेजोवशानां “तत्तेज ऐक्षत ता आप
ऐक्षत इमास्तिस्रो देवता” इति पूर्वमेव चेतनत्वसिद्ध्या पुनर्जीवप्रवेशोक्त्ययोगाच्च ।

एकमेवाद्वितीयमित्युपक्रमः । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं च प्रागेव व्याख्यातम् ।
नचैक्याप्रसक्तेरतत्त्वमसीति निषेधायोगः । “इष्टापूर्तं मन्यमाना बरिष्ठम्” इत्यादाविष
भुतितात्पर्यापरिज्ञानेन वा “तद्वैक आहुरसदेवेदमग्र आसीत्” इत्यादाविबानादिकुसमयेन वा
देहेंद्रियादीनमिति स्वातंत्र्यरूपस्येश्वरलक्षणस्य सर्वैरपि आत्मन्यभिमन्यमानत्वेन प्रत्यक्षेण वा
प्रसक्तस्वैक्यस्य निषेधोपपत्तेः । एवंच “एकमेवाद्वितीयम्” इति समाभ्यधिकराहित्यस्योप-
क्रमात्, ऐतदात्म्यमिति तत्संबोधोपसंहारात्, अतत्त्वमसीति नवकृत्वोऽभ्यासात्, शास्त्रं विना
शास्त्रैकगम्येश्वरभेदस्याप्रसक्त्या अपूर्वत्वात्, अथ संपत्स्यत इति फलश्रवणात्, येनाभुतं भुतं
भवतीत्याद्यर्थवादात्, शकुनिध्वत्रादिदृष्टान्तरूपपादनात् बहुधृतात्पर्यलिङ्गानि भेदपराण्येवेति ।

॥ इति तत्त्वमसिवाक्यार्थः ॥ २८ ॥

परमात्मन्येव जीवशास्त्रस्य कठिरित्याह ॥ अहं हीति ॥ ननु जीवशास्त्रस्य योगाप्रतिस्नानशशायां
संसार्युपस्थितेः तत्रापि कठिः । एवंच योगकृत्योक्तमयत्रा(व्य)विशेषात् जीवशास्त्रस्य परमात्मपरत्वे
किं विनिगम्यकमित्यत आह ॥ प्राणधारकत्वरूपेति ॥ “ननु एकमेवाद्वितीयम्, उत तमावेशाम-
प्राप्त्यः” इत्यादिपूर्ववाक्यानुसारेण “अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य, तत्त्वमसि” इत्यादीनामभेद-
परत्वमेवेत्याशङ्क्याह ॥ एकमेवेति । इष्टापूर्तमिति ॥ “नान्यकृच्छो वेद्ययंते प्रमुखा” इति निदाच-
गमनिषेधस्य ह्युनितात्पर्याज्ञानप्राप्तेष्टापूर्तंवरिष्ठत्वविपर्ययं तद्वदित्यर्थः । उक्तरीत्या भ्रमप्रपरत्वं
निरस्यन् भेदं बहुधृतात्पर्यमुपपादयति ॥ एवंवेति ॥

॥ इति तत्त्वमसिवाक्यार्थः ॥ २८ ॥

॥ अथ अहं ब्रह्मास्मीत्यादिभुत्वर्थः ॥ २९ ॥

एतेनाहं ब्रह्मास्मीत्याद्यपि व्याख्यातम् । उक्तरीत्या एकपदतन्मया ब्रह्मसाहचर्या-
दिना जीवे ब्रह्मेतिव्यपदेशस्य वा सादेभ्यादिना ब्रह्मण्यहमितिव्यपदेशस्य कोपपत्तौ पदद्वय-
तन्मयैक्यपरत्वायोगात् । किंचाहंशब्दो जीवांतर्यामिणि मुख्यः ।

“सर्वांतर्यामिको विष्णुः सर्वनाम्नाऽभिधीयते ।

एषोऽहं त्वमतौ वेति नतु सर्वस्वरूपतः ॥”

इत्यादिस्मृतेः, “अहं अनुरम्यं सूर्यम्” इत्वंतर्प्यामिणि अहंशब्दप्रयोगाच्च । नहि त्वत्पक्षेऽपि
विशिष्टचैतन्यरूपो वागदेवो विशिष्टचैतन्यरूपमनुष्ठर्पादिर्भवति । अहंमन्मादिशब्दैश्चिन्मात्र-
तन्मयायां चोत्तमपुरुषायोगः, “अहं भूमिमददामार्याम्” इत्याद्ययोगश्च । नहि चिन्मात्रं
भूमिमदात् । यगवाञ्चिन्मुहूर्त्तत्राय भूमिमदात्, तस्मादहंनामामवत्तत्त्वोपनिषदहमिति ।

“अहंनामा हरिर्नित्यमहेयत्वात्प्रकीर्तितः”

इत्यादिभुत्वे । भुत्वन्तरे “अहं तथेजोरग्नीक्षारायणं पुरुषं जातमग्रतः । तमिममहं
विज्ञानानि” इति अहेवे अहंशब्दप्रयोगाच्च । अन्यथा अहं विज्ञानामीति स्मात् । ततश्चांत-
र्याम्येक्यमेवात्रोच्यते । उक्ता चांतर्यामिणि नियम्यानेत्यादिना भेदप्रसक्तिः । तथाच

॥ अथ अहं ब्रह्मास्मीत्यादिभुत्वर्थः ॥ २९ ॥

इत्याद्यस्मीत्यादिशब्देन “य एव अदित्ये हिरण्यवः पुरुषो दक्ष्यते सोऽब्रह्मणि” इत्यादि-
वाक्यपरिग्रहः । “अहं अनुरम्यं सूर्यम्” इति वाक्यस्याभेदपरत्वं त्वत्त्वत्वे न संभवतीत्याह
॥ नहि त्वत्पक्षेऽपीति ॥ वाक्यतोषानुपपत्तेर्भाह्मणशिराभ्यानां तन्मयत्वा विष्णवाद्यपरत्वमित्याराध्याह
॥ अहं भूमिमिति ॥ विष्णुर्हं वाग्नाक्तारं कृत्वा वसिष्ठकर्मितोऽनोर्याजं पृथिव्या देवेन्द्राय
यावच्छ्रियति प्रसिद्धेति भावः ॥ अन्यथेति ॥ आराधयत्वात्तन्मयत्वाभ्युपगम इत्यर्थः
॥ अत्रिति ॥ “अहं ब्रह्मास्मीति” वाक्य इत्यर्थः । जन्मंतर्प्यामिणि भेदस्याप्रसक्तः कथं तन्मयेव
इत्याराध्याह ॥ उक्तं चेति ॥ “अवेक्यमव्यक्तमनंतकल्प” इति भुत्वा मिथ्याज्ञानमयेन नियामकस्यानन्व-
मित्यनुपादेन “अवेक्यमव्यक्तमनंतकल्प” इति भुत्वा तात्पर्यभवेन च भेदेन प्रसक्तिः “मेह ना-
वक्ति” इति भुत्वर्थमिदमप्युक्तरे उक्तमर्थः । “अहं ब्रह्मणि” इति वाक्यस्याभेदपरत्वे वाचक-
मुक्त्यै सोऽब्रह्मस्मीति आनेक्यवाक्यस्यापि तत्परत्वे वाचकमह ॥ अन्यथेति ॥ किंच सोऽब्रह्म-

श्रुत्वंतरम्, “स यथायं पुरुषे यथासावादित्ये स एकः” इति । अन्यथा “य एष आदित्ये पुरुषो
 दृश्यते सोऽहमस्मि” इति छान्दोग्ये “स एनान्ब्रह्म गमयति” इति मेदपरोत्तरवाक्यविरोधः ।
 किंच “स य एतमेवं विद्वानुपास्ते” इत्युत्तरवाक्ये उपास्तिभ्रवणात् त्वन्मते चोपास्यस्वारोपि-
 तत्वाभानेनैक्यसिद्धिः । “योसावसौ पुरुषः सोऽहमस्मि, वायुः” इतीशावाक्ये च “वापुरनिल-
 ममृतमवेदं भस्मांतं शरीरम्” इत्युत्तरवाक्यविरोधः । नहि शरीरादेरपि जीवैक्यम् । “अग्ने
 नय सुपथा राये अस्मान्” इत्यादिमेदपरोत्तरवाक्यविरोधश्च । “तद्योऽहं सोऽसौ योऽसौ
 सोऽहम्” इत्यैतरेये च “चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः” इतिमेदपरोत्तरमंत्रविरोधः । “ब्रह्म वा
 इदमग्र आसीत्तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मि” इति बृहदारण्यके च “तद्यो यो देवानां प्रत्य-
 बुध्यत तथा ऋषीणां तथा मनुष्याणाम्” इतिमेदपरवाक्यशेषविरोधः । किंचात्र वाक्ये
 ब्रह्मण एव प्रकृतत्वात् नानेन जीवब्रह्मैक्यसिद्धिः । “य एवं वेदाहं ब्रह्मास्मि” इत्युत्तरवाक्ये
 त्वितिशब्दयोगात् त्वन्मते वेतितिशब्दयुक्तानाम् “आदित्यो ब्रह्म” इत्यादीनामुपासनार्थत्वात् ।
 “अथ योऽन्यां देवतामुपास्ते” इत्युत्तरवाक्ये उपास्तिभ्रवणाच्च नानेनैक्यसिद्धिः । यद्वात्र
 ब्रह्मशब्दो बृहणार्थ इति न परब्रह्मैक्यसिद्धिः । अन्यथा पूर्ववाक्ये “आत्मानमेवावेत्”
 इत्यनेनैव ब्रह्मेतिज्ञानस्य सिद्धत्वात् ब्रह्मास्मीतिव्यर्थम् । एतेन “अहं हरिः सर्वमिदं जनाईनः”
 इत्यादिस्मृतयोऽपि व्याख्याताः । “अथ योऽन्यां देवतामुपास्ते अन्योऽमाबन्योऽहमस्मीति न
 स वेद यथा पशुः” इत्यत्राप्यंतर्पामिमेदज्ञानी निघते । अन्यथा पदद्वयादिलक्षणादिदोषात् ।
 यद्वा योऽन्यो जीवः अन्यां बिलक्षणां देवतामुपास्ते । किमिति । अन्योऽसौ परमात्मा

स्वीत्यत्र नचछन्दनिर्दिष्टस्य उपास्यत्वेना (आरोपितत्वेन) ओपितत्वावगमान् न तेनैक्यसिद्धिरित्याह
 ॥ किंचेति ॥ योऽसावसौ पुरुषः वायुः सोऽहमस्मीति स्वबंधः । प्रतीकप्रयोजनपूर्वकं वायुदानार्थ-
 मेवाह ॥ वापुरनिलमिति । ब्रह्म वा इदमिति ॥ यत् ब्रह्माग्र भास्मीत् तत्, ब्रह्म कर्म, जीवः
 स्वात्मनया जानीयादित्यर्थः । वेदप्रकारमेवाह ॥ अहं ब्रह्मास्मीति ॥ “अहं ब्रह्मास्मि” इति
 वाक्यस्य जीवकर्तृकत्वेऽपि न त्वदभिमतब्रह्मैक्यसिद्धिरित्याह ॥ यदिति ॥ ननु यद्यत्र ब्रह्मास्मीत्यस्य
 न जीवब्रह्मैक्यपरत्वं कथं तर्हि “अथ योऽन्यां देवतामुपास्ते” इति भेददर्शनेतिद्वयांशक्याह
 ॥ अथेति । पदद्वयेति ॥ “अहं ब्रह्मास्मि” इति वाक्यगतपदद्वयेऽपीत्यर्थः ॥ उपास्ते इत्य-
 युक्तमिति ॥ तथासति योऽन्योऽहं अन्यं देवतामुपास्य इत्युक्तप्रयुक्तप्रयोग एव भ्याम् इति

अहमस्मीति न स वेद यथा पञ्चरित्यर्थः । अन्यथाहमर्थस्यापि विशेष्यत्वे देवतामुपास्त इत्ययुक्तम् । न च व्यवहितान्वयदोषः । यस्य येनार्थसंबन्ध इति न्यायेन सज्जिज्ञानाद्योग्यतायाः प्रवृत्तत्वात् । अथवा

स्वातन्त्र्येवाऽन्यसङ्गावनिषेधाय श्रुतिस्त्वियम् ।

“अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति पञ्चज्ञ इति स्म ह ।

आह तद्वक्तव्योऽपीना भिन्ना जीवास्तु सर्वज्ञः ॥”

इत्यादिस्मृतेः स्वातन्त्र्यज्ञानी पञ्चरित्यर्थः । केचित्पुनस्त इत्यादिभगवानुं प्रयत्नसाध्यज्ञान-
विजालीपवृत्त्यन्तररूपोपासनाया एव निषेधः न तु ज्ञानस्थेत्याहुः । “स यो ह वैतत्परमं ब्रह्म
वेद ब्रह्मैव भवति” इत्यादि द्वितीयो ब्रह्मशब्दो जीवपरः । “बृह ज्ञातिजीवकमलासनशब्द-
राशिषु” इतिवचनात् । “ब्रह्माणि जीवाः सर्वेऽपि” इत्यादिस्मृतेः । “हे ब्रह्मणी वेदितव्ये”
इत्यादौ जीवे तत्प्रयोगाच्च । तथाच यः परमं ब्रह्म वेद स जीव एव भवति न तु परं
ब्रह्मेत्यर्थः । अत एवाधो ब्रह्मशब्दः परमत्वेन विशेषितः । यद्वा ब्रह्म भवति बृंहितत्वरूप-
ब्रह्मन्वाकानो भवतीत्यर्थः ।

“संपूज्य ब्राह्मणं भक्त्वा शूद्रोऽपि ब्राह्मणो भवेत्” इतिवत् ।

नदि शूद्रः स्वपूज्यब्राह्मणम्यकिरेव भवति किंतु ब्राह्मणत्वजात्याकांतः, ब्राह्मण्यपि ब्रह्मशब्दस्य
बृंहणार्थत्वात्

अथः । यद्वा मेरोक्षमननिष्ठा अभेदपरत्वे देवतामुपास्त इत्युपास्योपासकभावनुपपत्तिरित्यर्थः ।
तस्मिन्पक्षे कस्तमर्थस्यापीत्यर्थोपास्यो देवताविशेष्यत्वस्मृत्तुकार्थः ॥ यस्य येनार्थसंबन्ध इति ॥ “यस्य
येनार्थसंबन्धो दूरस्थेनापि तेन स्तः । कर्त्तव्यो कस्तमर्थानामनन्तर्यप्रकारमिति” व्यायेनेत्यर्थः (स्योक्त
कार्त्तिकम्) ॥ योग्यताया इति ॥ फलान्तरान्वयबोधोक्तादृष्टार्थत्वा इत्यर्थः । नन्वेवमु ब्रह्मण्यस्य
नानार्थत्वं तत्त्वान्वय द्वितीयब्रह्मण्यस्य जीवपरत्वे किं प्रमाणं न्न आह ॥ अत एवेति ॥ यद्यपि
जीवभाषणं ब्रह्मज्ञानाग्राहि सत्येव न ब्रह्मज्ञानफलत्वोक्तिर्पुनश्च, तथापि ब्रह्मैव भवती-
त्यस्य अक्षयनिव्य वक्तव्यं ब्रह्मज्ञाने सति तत्त्वमसि जीवकनिधयकावेव भवति न तु
ब्रह्मन्वाकानिवाकित्वार्थः । नचैवं वक्तव्युत्तार्थत्वागो दोषः । अस्य त्वमस्तेऽपि सत्त्वान्वात् । अत
एव कथयति । किंच त्वमस्यो जित्वा ब्रह्मयुक्तमवेति ॥ बृंहितत्वरूपेति ॥ न च बृंहितत्वं पृथक्त्वं, तच्च
ब्रह्मण्य वक्तव्यकारणमिति कथं जीवका बृंहितत्वमिति वाच्यम् । तन्मुद्राव्यमिसितकटाहफलवद्वि-

“ब्रह्मत्वं हृदितत्वं स्वाजीवानां न परात्मता” इति स्पष्टोक्तम् ।

“अस्य महिमानमिति वीतशोक” इति वाक्यशेषाच्च । अन्यथा पूर्वत्र “यथा नद्यः स्पन्दमाना” इति भिन्ननदीसमुद्भूतान्तोक्तिः “परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम्” इति ब्रह्मप्राप्त्युक्तिश्चाप्युक्ता स्यात् । किंच त्वत्पक्षे नित्यं ब्रह्मभूतत्वापूर्वब्रह्मभावोक्तिरप्युक्ता । आरोपनिवृत्तेः साध्यत्वेऽप्यशब्दत्वात्, “ब्रह्मैव सन्नब्रह्माप्तेति” इत्यत्रापि जीव एव सन् ब्रह्म प्राप्नोतीति कर्तृकर्मभावेन भेद एवोच्यते । “कर्माणि विज्ञानमयश्च आत्मा परेऽप्येते सर्वे एकीभवंति” इत्यत्रापि एकीभावः स्थानैक्यं मलैक्यं सादृश्यं वा न स्वरूपैक्यम् ।

“अविरोधश्च सादृश्यमेकदेशस्थितिस्तथा ।

एकीभावः (स्थिधा)स्तथा प्रोक्तो नैकीभावः स्वरूपयोः” इति वचनात् ।

“अद्वीतस्ततो गता गावः सायं गोष्ठे एकीभवंति, एकीभूता नृपाः सर्वे वधूषुः पांडवं शरैः, अस्मिन्नामे महाजना एकीभूताः, कीटो भ्रमरेणैकीभूत” इत्यादौ प्रयोगाच्च । त्वत्पक्षे ऐक्यस्य प्रागेव सिद्धत्वादभूततद्भावार्यन्त्रिप्रत्ययवाधः । तथा सकृत्प्रयुक्तस्यैकीभवंतीत्यस्य कर्मसु निवृत्तिरर्थः विज्ञानात्मन्यैक्यमर्थ इति अनेकार्थत्वम् । तथा “परेऽप्येते” इति श्रुतसप्तमीदानिः, अश्रुततृतीयाकल्पनापत्तिः । तथा “निरंजनः परमं साम्यमुपैति” इति पूर्ववाक्येन “परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम्” इत्युत्तरवाक्येन च विरोधः स्यात् । नाप्यंतर्यामिप्रकरणस्य “नान्योऽस्तोऽस्ति द्रष्टा” इति वाक्यं अक्षरप्रकरणस्य “नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ” इति वाक्यं

वत् जीवेऽपि योऽप्यतानुसारेण पूर्वत्वाविरोधादिति भावः । मुक्तां हृदणत्वाविरूपब्रह्मगुणप्राप्तिरेव ननु तद्भावः । वाक्यशेषानुसारादित्याह ॥ अस्य महिमानमिति ॥ अस्य ब्रह्मणो महिमानमेतीत्यर्थः । केचित्तु “ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति” इत्यस्य “ब्रह्मविवाप्नोति एवं, पुरुषमुपैति दिव्यम्” इत्यादिभिरुक्तानुसारात् यः परं ब्रह्म वेद सः ब्रह्मैव प्राप्नोतीत्यर्थः । भू प्राप्ताविति धातोः । आत्मनेपदान्मात्राच्छादयः । एवं च ब्रह्मपद्वचस्याप्यवैक्यमित्याहुः ॥ अभूततद्भावेति ॥ “अभूततद्भावे कृत्स्नस्थितयोगे सम्पद्यमानकर्तारि चिद्” इति पाणिनिसंज्ञसिद्धाभूततद्भावायोग्यर्थः ॥ परमं साम्यमुपैतीति ॥ नच परमं साम्यमप्येव एव, नत्वंतरंगसादृश्यम् । “न तत्त्वमब्रह्माप्यधिष्ठेद्वश्यते” इति निषेधानुपपत्तिरिति वाच्यम् । परमसाम्यशब्देन “तथा विद्वान्पुण्यपापं विभूय” इति पूर्ववाक्योक्तपुण्यपापविभूतनसादृश्यस्य वा, “जगद्धापापवर्जं, प्रकरणम्” इत्यधिष्ठानोक्तस्य जगद्धापापतिरिक्तधर्मघटितसादृश्यस्य वा विवक्षितत्वेन सर्वार्थगता सादृश्यस्याविबक्षितमया वक्ष्यनिषेधभूयविरोधित्वादिति भावः । ननु “भक्तोऽप्यन्तर्म” इत्यन्तःशब्देन परमात्मनः पराभूत्य

चैक्ये मानम् । अथ इत्यनेन प्रस्तुतं सर्वनियन्तारं परामृश्याम्यो द्रष्टा नास्तीत्युक्ते
 जस्मिन्नामेव जयमेव सर्वनियोजकः नान्यः पुरुषोऽस्तीत्यादावन्यश्चम्बल प्रस्तुतसदृश-
 न्यपरतया व्युत्पन्नत्वेनेहापि सर्वनियामकद्रष्टृन्तरनिषेधात् । उक्तं हि समानमितरच्छेपेने-
 नेत्यत्र इतरश्चम्बल पूर्वनिर्दिष्टसदृशपरत्वम् । एवं च “कंदर्पः सुंदरो लोके नान्योऽस्तीह
 पुमान्” इत्युक्ते कंदर्पतोऽन्यः पुमान्नेति न प्रतीयते किंतु कंदर्पसदृशः सुंदरो
 नेति भासते । एवं परात्मसदृशद्रष्टृभावोऽत्र भासते । अन्यथा अंतर्प्राप्तिवाक्ये “य
 आत्मनोऽन्तरः यमात्मा न वेद यस्मात्मा शरीरं य आत्मानमंतरो यमयति” इति पूर्ववाक्येन
 “एष त आत्मांतर्प्राप्त्यमृतः जतोऽन्यदार्तम्” इत्युपरवाक्येन च विरोधः । तत्र परमात्म-
 नोऽन्यं चेतनमंगीकृत्य तस्मात्तियुक्तत्वेनास्मात्तन्यस्यैवोक्तेः । अथरवाक्ये च “एतस्य वा
 अक्षरस्य प्रज्ञासने मागि क्षणांचंद्रयसौ विवृतौ तिष्ठत” इत्यादिपूर्ववाक्येन विरोधः स्यात् ।
 द्वितीयाहं भयं भवतीत्यस्यापि विरोधिनः समानाङ्ग्यं भवतीत्येवार्थः, लोके तादृशादेव
 भयदर्शनान् । अथ च लोकसिद्धानुवादित्वात् । “समानाहं भयं भवेत्” इति स्मृतेश्च । पूर्वत्र
 “तस्मादेकाकी विभेति” इति, उत्तरत्र च “तस्मादेकाकी न रमत” इति भवणाच्च । “यदा क्षेत्रे
 एतस्मिन्नुदरमंतरं कुक्षे” इत्यत्रापि एतस्मिन्निति विशेषणान्तरगतस्यैव भेदस्य निषेधः । एवं
 “एको देवः सर्वभूतेषु गूढः” इत्यादिश्रुतिः ।

“एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थित”

अतोऽन्यस्य सर्वस्वार्तात्तद्वर्णनविधौ प्रसिद्धत्वेनाभेदस्यैव प्रतीतिः कथं तद्विरोध इत्याशङ्क्याह
 ॥ तत्र परमात्मन इति ॥ यथाच मैतृश्लेन विध्वान्सिद्धिस्तथा प्रसिद्धमित्यभेदात् । ननु
 “द्वितीयाहं भयं भवति” इति श्रुत्या द्वितीयसत्त्वस्य भवहेतुत्वात्प्राप्त्या बोधे च द्वितीयसत्त्वे
 भयं स्यात् । नचैतदुच्यते । तत्र अक्षरस्यैव प्रज्ञासिद्धान्त्यात् । एवं च द्वितीयभावविषयेन
 आक्षरपरयोरेक्येव सिध्यतीत्याशङ्क्याह ॥ द्वितीयाहं भयमिति ॥ ननु “यदा क्षेत्रे
 एतस्मिन्नुदर-
 मंतरं कुक्षे, यदा तस्य भयं भवति” इत्यत्र उदरं कुक्ष्यपि भेदं यः पश्येत् तस्य भयप्रसि-
 द्धान्तेन कथं तदभेदसिद्धान्त्याह ॥ यदा क्षेत्रे एतस्मिन्नुदर-
 मंतरं कुक्षे इति । स्वगतस्यैवेति ॥ स्वप्रसिद्धिबोधिगत्त्वस्यैवेत्यर्थः । भेदस्य प्रसिद्धिबोधाकांक्षयां
 पश्चिन्वाद्येनैतद्व्यवधानस्यैव प्रसिद्धिबोधिगत्त्वस्यैव अक्षरप्रसिद्धिबोधिगत्त्वस्यैव प्रज्ञासिद्धान्त्याह

इतिस्मृतिर्भातपर्याम्यैक्यपरा । भूतशब्दस्य “यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते यत्प्रयन्त्यभि-
संविशन्ति” इत्यादाविव चेतनपरत्वात् ।

“यावन्मोक्षं तु भेदः स्वाजीवस्य परमस्य च ।

ततः परं न भेदोऽस्ति भेदहेतोरभावतः ।

विभेदजनकेऽज्ञाने नाशमात्यंतिकं गते ।

आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसंतं कः करिष्यति ॥”

इत्यादिस्मृतिष्वपि भेदशब्दो मित्रभेद इत्यादाविव वैमत्यार्थः ।

“जीवस्य परमैक्यं तु बुद्धिसारूप्यमेव च” इत्यादिस्मृतेः ।

जीवस्य हि आमोक्षमीश्वरकामविरुद्धकामिता न तु मोक्षे । अत एव मुक्तः सत्यकामः ।
असंतमभद्रमित्यर्थः ।

“क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत”

इत्यस्यापि क्षेत्रज्ञं सर्वज्ञं मां सर्वक्षेत्रेष्वपि विद्धीत्यर्थः । तत्रैव ।

“इदं शरीरं कौतेय क्षेत्रमित्यभिधीयते ।

एतद्यो वेत्ति तं प्रादुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः ।

तत् क्षेत्रं यच्च यादृक्च, तत्समासेन मे शृणु ॥” इत्युक्त्या

विति भावः ॥ अंतर्पर्याम्यैक्यपरेति ॥ क्यप्या बहुवचनान्तसर्वभूतशब्दः “भूते भूते व्यपस्थित”
इति बाक्यशेषश्च विरुध्येतेति भावः । ननु भूतशब्दस्य अहपरत्वात्कथं चेतनैक्यविरोधित्व-
मित्याशङ्क्याह ॥ भूतशब्दस्येति ॥ इत्यादावित्यादिपश्चात् “न हि स्थात्सर्वा भूतानि” इत्यादि-
परिश्रमः ॥ चेतनपरत्वादिति ॥ नच विनिगमनाविष्टः । उभयपरत्वेऽप्यसद्विषयित्वात्सिध्य-
वैकल्यात् ॥ भेदहेतोरिति ॥ भेदस्यापकृत्येत्यर्थः ॥ जीवस्येति ॥ जीवस्य परमात्मैक्योक्तिर-
विरुद्धविषयकमुक्तिरुक्त्यर्थः । अयसकप्रतिषेधत्वमाशङ्क्याह ॥ जीवस्य हीति ॥ जीवस्यस्य
प्रायशो विफलत्ववर्णनादिति भावः ॥ सत्यकाम इति ॥ “इमान् लोकांश्च कामाक्षी कामकप्यनु-
संचरन् सोऽनुते सर्वान् कामान्” इत्यादिभूतिष्वपि मुक्तजीवस्येच्छाविषयताभावस्यभाव-
वर्णनादिति भावः । ननु गीतायां भगवता स्वस्य “क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धीति” क्षेत्रज्ञस्याप्यनजीव-
मात्रोक्तेः कथं जीवेश्वरयोर्भेद इत्याशङ्क्याह ॥ क्षेत्रज्ञं चार्पाणि ॥ ननु क्षेत्रज्ञत्वस्य सर्वव्यापकत्वं
कथमित्याशङ्क्य क्षेत्रज्ञत्वस्य सकलव्यापकपरत्वस्य तथैवोक्त्यादिव्याह ॥ तत्रैवेति ॥ ननु तथापि

॥ अथ ऐक्यानुमानभङ्गः ॥ ३० ॥

नाप्यनुमानम् । जीवाः परमात्मनस्तत्त्वतो न भिद्यन्ते आत्मत्वात्परमात्मवदित्यत्र त्वात्मत्वस्य ज्ञातृत्वादिरूपत्वे तबाऽसिद्धेः । अवेद्यत्वादिरूपत्वे मयासिद्धेः । जातिरूपत्वे विरोधात् । अबाध्यत्वादिरूपत्वेऽनैकात्वात् । विस्तृतं चैतज्जडत्वभङ्गे । जीवाः परमात्मनो व्यवहारतोऽपि न भिद्यन्ते आत्मत्वात् परमात्मवदित्याद्याभाससाम्याच्च । विमता जीवाश्चैत्रा-
चक्षतो न भिद्यन्ते । जीवत्वात् चैत्रवत् । विमतं वस्तुतो ब्रह्मतो न भिन्नं वस्तुत्वाद्ब्रह्मवदित्यत्रापि चैत्रादुपव्यवहारतोऽपि न भिद्यन्ते जीवत्वाच्चैत्रवदित्याभाससाम्यात् । विमतानि शरीराणि चैत्रा-
धिष्ठितानि शरीरत्वाच्चैत्रशरीरवदित्यत्र चैत्राधिष्ठितत्वेऽप्यन्याधिष्ठितत्वसंभवेनैक्यासिद्धेः । चैत्रे-
णैवाधिष्ठितानीत्युक्तौ त्वीश्वरस्यापि चैत्रशरीराधिष्ठातृत्वेन दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यात् । चैत्रस्यैव भोगायतनानीत्युक्तौ च त्वन्मते यस्य भोक्तृत्वमन्तःकरणविशिष्टस्य तस्य प्रतिशरीरं भेदः,
यस्य चैक्यं शुद्धचैतन्यस्य तस्याभोक्तृत्वमिति बाधात् । विमतानि शरीराणि चैत्रमनसैव पुक्तानि, शरीरत्वाच्चैत्रशरीरवदित्याद्याभाससाम्याच्च । आत्मा द्रव्यत्वातिरिक्तपरजात्या नाना

॥ अथ ऐक्यानुमानभङ्गः ॥ ३० ॥

॥ जातिरूपत्व इति ॥ आतेर्ज्यकिनानात्वेनैव व्याप्तया चिरञ्छेत्त्वाभासत्वादित्यर्थः ।
॥ अबाध्यत्वादिरूपत्व इति ॥ अत्राविपक्षात् ध्वंसाप्रतियोगित्वरूपनित्यत्वपरिग्रहः ॥ अने-
कात्वादिति ॥ असतीति शेषः । नन्वात्मत्वं ग्रहत्वं आत्ममात्रज्ञान्वाध्यत्वं वा भविष्यतीति
नोक्तशेष इत्याशंभ्याह ॥ विस्तृतं चैतदिति ॥ आत्मन्यसिद्धेर्विनिर्भावः । जीवेशादोरभेदसाधकानु-
मानं वृत्तित्वा जीवानां परस्परभेदसाधकं जडेभ्योऽथ तस्याधकमनुमानं वृत्तयति ॥ विमता
जीवा इत्यादिना ॥ चैत्रस्यैव भोगायतनानीत्यत्र चैत्रज्ञानेनानःकरणविशिष्टचैतन्यमुच्यते ।
शुद्धचैतन्यं वा । नोभयमपि बाधादिग्याह ॥ त्वन्मत इति । द्रव्यन्यामिर्निर्गुणम् ॥ द्रव्यव-
ध्याप्यत्ववृत्तिज्ञान्यधिकरणप्रतियोगिकभेदबाध अक्षणीत्यर्थः । (पाठान्तरं लिख्यते । साध्यदृष्टान्ते
द्रव्यत्वध्याप्यगगनवृत्तिज्ञानेरप्रसिद्धत्वात् आनिर्गुणं धर्ममात्रपरम् । तथापि दृष्टान्तस्य स्ववृत्ति-
कालाकारान्वयतरत्वाधिकरणकालप्रतियोगिकभेदवशेन साध्यविकल्पत्वात् । ननु पक्षे बाधः ।
आत्मनस्तथाविद्यप्रतियोगिकभेदवशत्वात् दृष्टान्ते साध्यवैकल्यं च । नच द्रव्यवध्याप्यत्ववृत्ति-
ज्ञान्यधिकरण(प्रतियोगिकभेदबाध अक्षणीति साध्यम्, दृष्टान्ते द्रव्यत्वध्याप्यगगनवृत्ति-
कालाकारान्वयतरत्वाधिकरणकालप्रतियोगिकभेदवशेन साध्यविकल्पत्वात् । नच स्ववृत्तिधर्मपदं

न भवति विदुत्वात् गगनवदित्त्र तन्मते गगनस्य प्रतिकल्पं भेदेन साध्यवैकल्यात् ।
परिच्छिन्नत्वेन साधनवैकल्याच्च । आत्मत्वस्य परमाधुत्ववदजातित्वेऽप्यात्मभेदसिद्धयर्थत-
त्त्वाच्च ।

विमतो भेदो मिथ्या एकस्यां दृष्टि कल्पितो वा भेदत्वात् दृश्यत्वाच्च चंद्रभेदवत्,
एकस्यां दृष्टि शुद्धिकषादिकल्पितभेदवद्वैत्यत्र तृक्तरीत्या मिथ्यात्वानिरुक्तेः, सत्यासत्य-
भेदानुगतभेदत्वमामान्यसासिद्धेय । चंद्रस्य कल्पिताद् द्वितीयचंद्राद्भेदस्य सत्यत्वेन
दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्याच्च, मुक्तेः संसाराद्ब्रह्मणोऽमृतादात्मनो देहाद्भेदे च व्यभिचाराच्च ।
अभेदो मिथ्या अभेदत्वात् देहात्माभेदवदित्याभासमाभ्याच्च । दृश्यत्वादेनिरस्तत्वाच्च ।
विमना भेदप्रतीतिः आंतिः भेदप्रतीतित्वात् चंद्रभेदप्रतीतिवदित्त्र ब्रह्मणोऽमृताद्भेदप्रतीती
व्यभिचारात् आभासमाभ्याच्च ।

“विमतं तन्मनः स्वातर्भेदहीनं मत(दृश्य)त्वतः ।

यदित्थं तद्यथा यद्वत्त्वं तथेदं ततस्तथा ॥”

इत्यत्र तन्मने गगनस्य मावयवत्वात् संयोगित्वेन मांशत्वस्य सुसाधत्वाच्च साध्यवैकल्यात् ।
संविन् स्वातर्गमिकस्याभाविकभेदहीना उपाधिभेदमंतरेणाधिभाव्यमानभेदत्वात् गगनव-
दित्त्र साध्यवैकल्यात् । इच्छादेरपि दृष्टेच्छापटेच्छेत्युपाधिभेदेनैव विभाव्यमानभेदत्वेन
व्यभिचाराच्च । विमतः अर्थाप्यवृत्तिचर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताको भेदः स्वसमानाधिकरणा-
संताभासप्रतियोगी भेदत्वात् संपुक्तप्रतियोगिताकभेदवदित्त्राभ्याप्यवृत्तिशब्देन स्वसमा-

स्वमावृत्तिचर्मपरमिति नोक्तशेष इति वाच्यम् । ब्रह्मकल्पनाद्येतस्य धर्मत्वापत्तेरिति चेत् ।
ब्रह्मकल्पनाद्येत्यनेनैव स्वमावृत्तिवत्त्वं ज्ञात्वा ॥ यद्यभ्युपसत्ताध्यामिषावेवाह ॥ आत्मत्व-
म्येति ॥ एकस्यां दृष्टीमुदेकप्रतिष्ठिः ॥ चन्द्रभेदवदिति ॥ चंद्रगतचंद्रप्रतियोगिकभेदवदित्त्वर्थः ।
॥ चन्द्रम्येति ॥ यद्यप्यंगुलवदृश्यवत्पुत्रा चंद्रभेदमात्रव्यैव कल्पनात् तस्य च मिथ्यात्वात् (२)
दृष्टाने साध्यवैकल्याच्च । तद्यपि कल्पितचंद्रांतरप्रतियोगिकसत्यचंद्रगम्येवस्य दृष्टान्तव्यभि-
क्षेपमुच्छिरितित्वेयम् ॥ आभासमाभ्यावेति ॥ विमना अभेदप्रतीतिः आंतिः अभेदप्रतीतित्वात्
देहात्माभेदप्रतीतिवदित्याभासमाभ्यावेत्यर्थः । कल्पित इति ॥ प्रतिविचयत्वात् कृतिविचयत्वा-
दित्त्वर्थः । नच (कटारी) कटारी व्यभिचारः । तस्य एकस्यमावृत्तिरिति भावः ॥ उपाधिभेद-
मंतरेणेति ॥ मिथोऽधिप्रतिसिद्धावतरेत्येवार्थः । कल्पोऽभासकल्पान्वावृत्तिवत्पुत्रगंतुमनेनाप्य-

नाधिकरणात्यंताभावप्रतियोग्युक्तौ बाधात् । अवयववृत्तिरूपव्यवस्थापक्ष-
प्रतियोगिकभेदस्यापक्षत्वापातात् । विमतो भेदः केवलान्वय्यत्यंताभावप्रतियोगी पदार्थ-
त्वात् नित्यद्रव्यवदित्यत्र च स्वरूपेणात्यंताभावप्रतियोगित्वे साध्येऽन्यतासत्त्वापातात् ।
पारमार्थिकत्वादिधर्मावच्छेदेन तत्प्रतियोगित्वे साध्येऽर्थातरात् । अन्योन्याभावं स्वसमा-
नाधिकरणात्यंताभावप्रतियोगिवृत्तिं त्रैकालिकाभावमात्रवृत्तित्वे सत्त्वभावत्वसाक्षाद्याप्य-
धर्मत्वात् अत्यंताभावत्ववदित्यत्र मन्मतेऽपि शुक्तौ शुक्तिभेदस्यारोपितत्वेन सिद्धसाधनात् ।
त्रैकालिकस्य मिथ्यात्वयोगेन विरोधाच्च, संयोगादिष्वत् सत्यत्वेऽपि स्वात्यंताभावसामानाधि-
करणसंभवेनार्थातरत्वाच्च । तत्र विप्रतिपत्तौ च दृष्टांतस्य साध्यवैकल्यात् । एवमन्या-

भेदमात्रस्य मिथ्यात्वसाधकमनुमानमात्रांशस्य निराकरोति ॥ विमत इति ॥ संयोगवदन्योन्या
भाववदध्याप्यवृत्तित्वेनार्थातरत्वावस्थायाह अध्याप्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताको भेद इति ।
॥ बाधादिति ॥ प्रतियोगितावच्छेदकधर्मात्यंताभावस्य स्वप्रतियोग्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकाव्यो-
न्याभावसमनियतत्वेनाध्याप्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगित्वेन पक्षविरोधेन बाधाप्रोक्तसाध्य-
सिद्धिरिति भावः ॥ केवलान्वयीति ॥ ब्राह्मसंबंधारोप्यकव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताक
केवलान्वय्यत्यंताभावप्रतियोगीत्यर्थः । तेन व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावप्रतियोगित्वेन व्यधिकरण-
संबंधारोप्यकाभावप्रतियोगित्वेन चाधोतरांश निरस्ता ॥ अत्यंतासत्त्वापातादिति ॥ यथा-
वैतत्तपोकमन्यवस्तात् ॥ अर्थातरादिति ॥ पारमार्थिकस्वरूपधर्मस्य ब्राह्मत्वं सत्त्वेनाप्युपपत्ते-
रिति भावः ॥ त्रैकालिकाभावमात्रवृत्तित्वे सतीति ॥ एवंसत्त्वे व्यभिचारवारणाय सत्यंनम् ।
वच्यभावो द्विविधः अन्योन्याभावः संसर्गाभावश्चेति इत्येवं विभागप्रकरणे एवंसत्त्वस्याभावस्य
(व्याप्य) साक्षाद्याप्यधर्मत्वाभावेन विरोध्याभावाच्च न व्यभिचारः । तथाप्यभावधनुर्पेति
विभागप्रमित्रैवमुक्तमिति ध्येयम् । प्रबंधसत्त्वतात्यंताभावान्यतरत्वे व्यभिचारवारणाय मात्रपक्षम् ।
यथात्यंताभावत्वे व्यभिचारवारणायोत्तरद्वयमित्यवधेयम् । नन्वसम्भते संयोगव्याप्यवृत्तित्वस्य
विप्रतिपक्षत्वाच्चाधोतरमित्यादां यथाह ॥ तत्रेति । अन्यान्यपीति ॥ मुख्यव्यपिजीवस्वरूपं
ब्रह्माभिधं ब्रह्मव्याप्यकारणत्वाद्वा ब्रह्मत्वं । जीवो ब्रह्मणि स्वसत्त्वाविरोधव्यत्यंताभावप्रतियोगी
भेदप्रतियोगिपदार्थत्वात् ब्रह्मत्वं । व्याप्यत्वं व्याप्यप्रतियोगिकान्योन्याभावासामानाधिकरणं
विमुखावृत्तिधर्मत्वात् गगनत्वादिवरित्वापीनीत्यर्थः ॥ दूषार्णानि ॥ आद्यं ब्रह्माभिधमिति साध्ये
ब्रह्मराशेन सविशेषविभक्तायां बाधः । निर्विशेष(त्व)विभक्तायां तु तस्य ब्रह्मव्याभावेन दृष्टान्ति
सत्त्वनवैकल्यम् । मुख्यव्यपिजीवस्वरूपे व्यभिच्छिन्नं । ब्रह्मव्यतिरेकोपपत्तिरिति । दृष्टान्ति

न्यप्यनुमानानि दूष्याणि । धर्मिग्राहकप्रत्यक्षश्रुत्यादिबाधः । पूर्वोक्तैर्मेदानुमानैः सत्यतिपक्ष-
त्वम्, अप्रयोजकत्वम्, सुखदुःखाद्यनुसंधानापत्तिरूपप्रतिकूलतर्कपराहतिरित्यादयो मेद-
मिथ्यात्वानुमानसाधारणदोषाः ।

॥ इति ऐक्यानुमानभङ्गः ॥ ३० ॥

साधनवैकल्यं च । गुह्यचितो ज्ञानत्वस्य निरस्तत्वात् । द्वितीयानुमानेऽपि दृष्टान्ते साधन-
वैकल्यम् । जीवो ऋद्धिनि स्वसत्त्वादिरोष्यत्वंतामाद्यप्रतियोगी भेदप्रतियोगिकसार्धत्वात् असद्वि-या-
मासस्यम्बं च । तृतीयेऽस्मन्मते जीवस्याणुत्वेन पक्षे हेतोर्लसिद्धिः । कालाक्यद्वयान्यतरत्वाद्वा
व्यभिचारद्येत्येवं दूष्यापीत्यर्थः ॥ धर्मिग्राहकेति ॥ नाहं चैत्रो नाहं सर्वं इति धर्मिग्राहक-
प्रत्ययेन “द्रासुपर्णा” इत्यादिश्रुत्या च बाध इत्यर्थः ॥ पूर्वोक्तिरिति ॥ चैत्रो मेत्रप्रतियोगिकधर्मि-
ज्ञानाभाभ्येव चान् मेत्रानुसंहितपुञ्जाननुसंधातृत्वात् घटवत् । चैत्रो मेत्रप्रतियोगिकतात्विक-
भेदवान् मेत्रस्तृप्तसर्वाऽस्त्यर्तृत्वात् घटवत् । जीवः सत्यमेव परमार्थस्य जनादित्वादात्मवदित्यादि-
पूर्वोक्तानुमानैरित्यर्थः ।

॥ इति ऐक्यानुमानभङ्गः ॥ ३० ॥

॥ अथ अंशत्वेनैक्यसिद्धिभङ्गः ॥ ३१ ॥

नच “अंशो शेष परमस्य, पादोऽस्य विद्या भूतानि” इति धृतौ

“ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः”

इत्यादिस्मृतौ “अंशो नानाव्यपदेशाद्” इति धृते चांशत्वोक्तैरैक्यम् । अपं ज्येष्ठस्यांशः अपं तु कनिष्ठस्यांशः, चैत्रस्य चतुर्थांशबलो मैत्रः, अनर्घ्यस्यास्य रत्नस्यायं रत्नाभासः सहस्रांश इत्यादिवत् मार्गविन्यस्तचैत्रपादाकृतौ चैत्रपाद इति वक्ष्यते मेदेनैवोपपत्तेः । त्वन्मतेऽपि ब्रह्म प्रति जीवस्यांशत्वं न तावदारंभकत्वम् । ब्रह्मणोऽनादित्वात् । नापि खंडघटत्वम् । अ(व)च्छेद-त्वात् । नापि समुदायित्वम् । समुदायस्य समुदाय्यनन्वत्त्वेन व्यवहारदशायामपि संसारि-जीवान्यशुद्धब्रह्माभावापातात् । नापि भिन्नाभिन्नद्वयत्वम् । अनेगीकारात् । नापि प्रदेश-त्वम् । खंडपटस्य पटं प्रतीव निष्पदेशं ब्रह्म प्रत्यकल्पितस्य तस्यायोगात् । नापि घटाकाशस्या-काशं प्रतीव कल्पितप्रदेशत्वम् । प्रतिविंबपक्षे तदयोगात् । स्वतो निरंशो औपाधिकांशा-योगस्योक्तत्वाच्च । नाप्यत्यंताभिन्नत्वम् । तत्रांशशब्दाप्रयोगात् । पटाङ्गिभेदस्येकस्मिन् तंतौ पटांशत्वव्यवहाराच्च । तस्मात् तत्सदृशत्वे सति ततो न्यूनत्वं जीवस्यांशत्वम्, न तु तदेक-देशत्वम् ।

“अभिज्ञांशास्तु मत्स्याद्यास्तेजसः कालवद्विवत् ।

जीवाभिज्ञांशकालस्य तेजसः प्रतिविंबवत् ॥” इति स्मृतेः ।

॥ अथ अंशत्वेनैक्यसिद्धिभङ्गः ॥ ३१ ॥

ननु तथापि धृतिस्मृतिस्तुत्रेषु जीवस्य परमांश(वत्पारमांश-वो)भोक्तव्यम्यानुपपत्तया मत्स्यादि-वत्परमात्म्याभिन्नत्वसिद्धिरित्याहांश्च निराकरोमि ॥ नचेति ॥ पादोऽस्य विद्या भूता-नीति धृतौ असाधारण्येनाप्यन्योपपत्तिमाह ॥ मार्गविन्यस्तेति ॥ जीवस्य ब्रह्मांशात्वेन मेव एव सिध्यतीत्याशयेनाहांश्च परिशेषयति ॥ त्वन्मतेऽपीति ॥ अवच्छेदघटत्वादिति ॥ ब्रह्मण इति शेषः ॥ स्वत इति ॥ स्वतो निरंशो उपाधिसंबंधाद्योगेनौपाधिकसंबंधमन्योक्तत्वादिति भावः ॥ नाप्यत्यंताभिन्नत्वमंशुत्वमिति ॥ निर्विशेषाभिन्नत्वमित्यर्थः । अत्यंताभिन्नत्वमंशावयवमिति ब्रह्मांशावयवविद्विक्तनांशत्वमात्रनिर्विकारिति चिकण्य द्वितीयं निराकरो ॥ घटादीनि । (पटादीनि) (पा) तत्सदृशत्वे मर्ताति ॥ एतच्च ताम्रकुण्डलाद्यवतारसाधारणमित्यत इत्युक्तं ॥ ततो न्यूनत्व-मिति ॥ ताकण्यां च अहसाधारणमित्यतः पूर्वभागः । सादृश्यं च कानानांशविना विवक्षितमिति

किंच त्वन्मते जीवसांश्चतुर्षं किं शुद्धचैतन्यं प्रति ईश्वरं प्रति वा । नाद्यः । “पादोऽस्य विद्या भूतानि” इतिभुनाविदंशब्देन सहस्रशीर्षत्वादिविभिन्नप्रकृतेष्वरस्य “ममैवांश” इति स्मृतौ वेश्वरप्रयुक्तास्यच्छब्देनेश्वरस्यैवोक्तेः । नांत्वः । त्वन्मते ईश्वरस्याप्युपहितत्वेन घटाकाशं प्रति कणकाकाशस्येवेश्वरं प्रति जीवसांश्चत्वायोगात् । नच यथाकाश एव पुनर्घटेनेवेश्वरोपाधिना-
बन्धितमेव चैतन्यं पुनर्जीवोपाधिनाबन्धितमते । तथात्वे हि मुक्तस्य शुद्धब्रह्मत्वं न स्यात् । तस्मात्त्वन्मतेऽपि न मूर्त्यांश्चत्वम् । अत एव त्वयापि भाषितम् । “अंश इवांशः । नहि निरवयवस्य मूर्त्यांशः संभवति” इति । एवं च

श्रुतांश्चन्द्रविंशस्य गुणविंशं यथा तथा ।

मेदेऽपि न्यूनतामात्राजीवो ब्रह्मांश उच्यते ॥

तस्मान्नांश्चत्वेनैक्यसिद्धिः ।

॥ इति अंशत्वेनैक्यसिद्धिर्ग्रन्थः ॥ ३१ ॥

भाषः ॥ शुद्धब्रह्मत्वं न स्यादिति ॥ एकमुक्तौ ईश्वरोपाधिमिदृश्यभावेन तदुपलब्धवच्छिन्नत्वान-
पावापिसि भाषः । उपलब्धवति ॥ तस्मादिति । ह्यस्यमिति ॥ एकवेश्वरत्वाविरूपमित्यर्थः ।
॥ भाषितमिति ॥ “अंशो नानात्म्यवशेराशत्” इति सूत्र इति शेषः । गुणविंशं ब्रह्मस्यसिद्धिर्ग्रन्थः ।

॥ इति अंशत्वेनैक्यसिद्धिर्ग्रन्थः ॥ ३१ ॥

॥ अथ विंशप्रतिविंबैक्यभङ्गः ॥ ३२ ॥

नापि जीवब्रह्मणोर्विंशप्रतिविंबत्वान्मुखप्रतिमुखबदैक्यम् । दृष्टांतस्य साध्यवैक्यत्वात् । तथाहि । विंशप्रतिविंबयोरैक्ये न तावत्प्रत्यक्षं मानम् । इमे चैत्रतच्छाये भिन्ने इतिवत् इमे चैत्रतत्प्रतिविंबे भिन्ने इत्येव पार्श्वस्थेन ग्रहणात् । स्वेनापि स्वकरतत्प्रतिविंबे भिन्ने इत्येव ग्रहणात् । ननु यथा बहिःस्थितबैत्रो यत्स्वलक्षणः प्रतिपन्नः तत्स्वलक्षण एव वैश्रमांतःस्थोऽपि भाति, तथा यत्स्वलक्षणं ग्रीवात्वं मुखं तत्स्वलक्षणमेव दर्पणस्वमपि भाति, न तद्वत्स्वंतरत्वे युज्यते तस्मादेकमेकदेशत्वं च मुखं भ्रात्वा भिन्नं भिन्नदेशत्वं च भातीति चेत् । उच्यते । किमनेन सन्वेतरहन्तयोरिवात्यंतसादृश्यधीरूपन्यस्ता प्रत्यभिज्ञा वा । नायः । तयैक्यासिद्धेः । अंत्येऽसिद्धिः । किंचित्स्वच्छताप्रादौ प्रतीते मुखच्छायायात्रे मुखसंस्थानविशेषाप्रतिपत्त्या प्रत्यभिज्ञाभावस्य स्पष्टत्वात् । स्वनेत्रगोलकादौ स्वस्वाभिज्ञाभावेन प्रत्यभिज्ञायोगाच्च । धूर्यपार्श्वे प्रतिधूर्य इतिवत् दर्पणे मम मुखच्छायेत्येवानुभवेन दर्पणे मम मुखं लग्नमिति प्रतीत्यभावाच्च, चैत्रप्रतिविंबमेव दृश्यम्, न चैत्रः चैत्रस्तु तेनानुमित इत्यनुभवायोगाच्च । प्रतिमुखे प्रत्यङ्मुखत्वादिना दृश्यमानेऽपि स्वमुखे तदुद्भयभावाच्च । अत एव बालानां स्वप्रतिविंबे बालांतरभ्रमः । कचिद्विप्रतिमुखे मम मुखमिति व्यपदेशस्तु स्वच्छायाशिरसि स्वशिरोऽप्यवहारवत्, मार्गविन्यस्तस्वपादाकृतौ स्वपादव्यवहारवच्च गौणः । मेदज्ञाने सत्यमेदव्यवहारस्य गौणत्वनियमात् ।

॥ अथ विंशप्रतिविंबैक्यभङ्गः ॥ ३२ ॥

॥ नार्पाति ॥ जीवो ब्रह्माभिन्नः तत्प्रतिविंबत्वात्, ब्रह्म जीवाभिन्नं, तद्विंबत्वात्, प्रतिमुखवन्मुखवत्चेत्यनुमानमपि जीवब्रह्माभेदे न मानमित्यर्थः ॥ तदुद्भयभावाच्चेति ॥ प्रत्यङ्मुखव-
त्पुष्पभावाच्चेत्यर्थः ॥ गौण इति ॥ सादृश्यनिबंधन इत्यर्थः । न ब्योम-गीत्या स्वमुखसंस्थान-
विशेषस्याननुभवेन सादृश्यपरिहानात् कथं सादृश्यनिबंधनमिति वाच्यम् । विंशान्तरास्त्रिधान-
वशात्पां दर्पणे प्रतीयमानमुखस्य स्वमुखप्रतिविंबत्वनिश्चये सति तेन स्वमुखसंस्थानविशेषानु-
मानस्यभवेन सादृश्यनिबंधनस्योपपत्तेः । नन्वेवंप्रणालीकल्पने प्रत्यभिज्ञापि सुखं पादेत्यत आह
॥ मेदज्ञाने मर्गानि ॥ नन्वेवंप्रणाले सत्यपि येदज्ञानं न विरुध्यते । तस्य (या) अज्ञाने सत्यपि

किंच विवप्रतिविंबयोर्भेदसाक्षात्कारे तावच्च विवादः । अन्यथा त्वयापि कस्य भ्रमत्व-
मुच्येत । नच भेदं भेदकं च साक्षात्कुर्वन्भेदमपि साक्षात्कुर्वन् दृष्टः । नचैक्ये साक्षात्कृतेऽपि
सोपाधिकभेदभ्रमो युक्तः, तदुपादानस्याप्यैक्याज्ञानस्यैक्यज्ञानेन निवृत्तेः । नचोपाधिनिवृत्ति-
सहकृतमेवैक्यज्ञानं अज्ञाननिवर्तकम् । ज्ञाते कदापि न जानामीत्यनुभवेन ज्ञानस्य स्वप्रागभावं
प्रतीयाज्ञानं प्रत्यप्यन्यानपेक्षस्यैव निवर्तकत्वादित्युक्तत्वात् । नच विवप्रतिविंबयोरैक्ये
ज्ञातेऽपि तदवच्छिन्नचैतन्यैक्याऽप्याज्ञानाद्यत्र भेदभ्रमः । अतिप्रसंगात् । नच विवप्रति-
विंबैक्याज्ञानाभावेऽपि मूलाधिदाकार्योऽयं भेदभ्रमः । व्यावहारिकत्वापत्तेः । नच सोपाधिक-
भ्रमं प्रति नाज्ञानज्ञाने उत्पादकनिवर्तकं, किंतूपाधिसन्धिधानरूपदोषतदपगमाविति वाच्यम् ।
दोषो निमित्तं कार्यस्तुगुणं मिथ्याभूतमज्ञानमेव तूपादानमिति त्वन्यतहानेः । अन्यथा
अज्ञानाकार्यत्वेन ज्ञानानिवर्त्यत्वेन च विवप्रतिविंबभेदः सत्यः स्यादिति दिक् । नाप्यनुमानं
तत्र मानम् । अत्यंतसारस्यस्य सव्येतरकरादौ व्यभिचारात् विरोधाच्च । वैधर्म्याभावस्य
वामिद्वेः । क्रियामाम्यस्य च न्यायादापनैकात्वात् । विवकारणमात्रजन्यत्वस्य च विवा-
दर्शापीने प्रतिविंबेऽमिद्वेः । पृथग्दृष्टकार्यानुरोधेन परिवर्तेद्वापच्छायाप्रतिस्पर्धादाविव

अभेदज्ञानं न विवज्यते, तस्य सोपाधिकत्वेन विमोक्षार्थानाप्रतिबद्धत्वादित्येवार्थस्य निराकरोति
॥ नचेति । अतिप्रसंगादिति ॥ शुक्तिरज्जलोभेदज्ञानेऽपि तत्त्वच्छिन्नचैतन्याभेदज्ञानेनाभेदभ्रमः
स्यात् । परिच तत्रावच्छेदकभेदज्ञाने स्ववच्छिन्नचैतन्याभेदज्ञानप्रत्यस्त्येवेति नाभेदभ्रमः, तर्हि
अवच्छेदकैक्यज्ञाने अवच्छिन्नैक्यज्ञानमपि त्वमिद्वेदभेदभ्रमेऽपि न स्यादिति शब्दः ॥ व्यावहारिक-
त्वापत्तेरिति ॥ मूलज्ञानमध्यं विवद्वत्तौ व्यावहारिकत्वरौणाविति शब्दः । ननु मूलविधाकार्यत्वात्
व्यावहारिक एतावं भेदभ्रमः । नचेतावीं तापानुपपत्तिः । तस्य प्रतिसंबन्धावच्छिन्नरादिति शब्दः ।
शुक्तिरज्जलादेरपि प्रतिसंबन्धमेवेति तावतावेन प्रतीतिरूपं न स्यादित्यभिप्रेत्यात् ॥ दिगिति ।
नाप्यनुमानमिति ॥ तत्त्वसिद्धिमिथ्याभावाविति शब्दः । किं तद्विगम्य, अत्यंतसारस्यं वा,
वैधर्म्याभावो वा किमाम्यस्य वा विवकारणमात्रजन्यत्वं वा । तत्र नाद्य इत्याह ॥ अत्यंतंनेति ।
विगंभावेति ॥ सारस्यस्य भेदमर्थान्तराविति शब्दः । द्वितीयं विवादः ॥ वैधर्म्याभावस्य चेति ॥
अन्यत्तुमुक्त्यादिवैधर्म्यस्यैव परिदृश्यजन्यमिति शब्दः । न तृतीय इत्याह ॥ क्रियामाम्यस्य
चेति ॥ न तुल्यं इत्याह ॥ विंबेति ॥ तद्वैधर्म्यजन्यविच्छिन्नतावत्तयाः इषानीयमज्ञाविति शब्दः ।
ननु अतएवतत्त्वज्ञानेन विवकारणमात्रजन्यत्वं कथंन इत्याह ॥ पृथगिति ॥

कारणस्य कल्प्यत्वात् । प्रतिबिम्बमपि हि छायाविशेषः । नहि मेरीषास्तादिरूपसहेत्वभावाद्
 ध्वनावुपरतेऽप्युपलभ्यमानः प्रतिध्वनिर्न शब्दांतरम् । एतेन दर्पणादौ न मुख्यव्यक्त्यंतरमस्ति
 तज्जन्मकारणशून्यत्वात्, शश्वमस्तके विषाणवत् इतिविबरणोक्तं निरस्तम् । एतेनैवाभिज्ञायां भेदो
 माति प्रत्यभिज्ञायां त्वभेदः । तत्र भेदधीर्मुखांतरहेत्वभावेनोपपत्तिहीनत्वाद् आतिः ।
 अभेदधीस्तु सोपपत्तिकत्वात्प्रमेति निरस्तम् । अभेदधीरेव नास्तीत्युक्तत्वात् । छायादाविष
 कारणस्य कल्प्यत्वेन भेदबुद्धेः सोपपत्तिकत्वाच्च । क्लृप्तद्रव्यानंतभावे तमोबद्धव्यांतरत्व-
 संभवाच्च । “नोपरकं न वारिष्यम्” इति स्मार्तव्यवहारस्तु चित्रितः सिंह इति लोकव्यवहार-
 वत्, “यथा दारुमयी योषा यथा चर्ममयो मृगः” इत्यादिस्मार्तव्यवहारवच्च गौणः ।
 त्वत्पक्षेऽपि हि वारिष्यशब्दो न मुख्यः, वारिणि सूर्यांतराभावात् । गगनस्यस्य च वारिष्य-
 त्वायोगात् । भेदस्तुक्तप्रत्यक्षेण न्यूनाधिकपरिमाणत्वचलत्वाचलत्वापेक्षिसंप्रयुक्तत्वासंप्रयुक्त-
 त्वगादिश्रास्त्रत्वाप्राशस्त्यप्रत्यक्षप्राप्सुस्त्वत्वरूपेण कस्तूरीतत्प्रतिबिम्बयोः सौरभतदभावरूपेण गुड-
 तत्प्रतिबिम्बयोर्माधुर्यतदभावरूपेण बह्वितत्प्रतिबिम्बयोरौष्ण्यतदभावरूपेण पर्वततत्प्रतिबिम्बयो-
 र्गुरुवतदभावरूपेण सञ्जन्दमेरीतत्प्रतिबिम्बयोः शब्दतदभावरूपेण चानुमानेन ।

“यवैषा पुरुषे छाया एतस्मिन्नेतदाततम् ।

छाया यथा पुंसदृशी पुमधीना च दृश्यते ।

एवमेवात्मकाः सर्वे ब्रह्माद्याः परमात्मनः ॥” इत्यादिश्रुत्या

प्रतिबिम्बं विषकारणातिरिक्तकारणजन्यं छायात्वात् प्रसिद्धञ्छायावत् । नचासिद्धिः । इमे वैज्ञतच्छब्दे
 इत्यनुभवावित्यभिप्रेत्याह ॥ प्रतिबिम्बमपि हीति ॥ यद्वा परिवेषादेः छायाविशेषत्वाद्युक्तमतिरिक्त-
 कारणजन्यत्वं प्रतिबिम्बस्य स्वतयात्मानं विषकारणमात्रजन्यत्वमावश्यकमित्यादां कथाह ॥ प्रतिबिम्ब-
 मपि हीति ॥ ननु दर्पणे न मुखांतरेत्यपिषेक्तं शक्या, मुखं प्रति क्लृप्तसामग्र्यभावादिप्रादांका-
 मयौल्यस्यासेन निरस्यसि ॥ नहीति । एतेनेति ॥ पृथक् दृष्टकार्यानुपरोधेन सामग्रीकजन्यत्वाच्च-
 कथेनेत्यर्थः । ननु प्रतिमुखमुपपन्नानं न तावत्प्राप्येवम्, काष्ठिन्मृगुक्त्वाद्यनुपलंभात् । नाप्याप्यं,
 खेदव्रक्षत्वाद्यनुपलंभात् । नापि तैजसम् । उष्णस्पर्शाद्युपलंभप्रसंगात् । अग्निव्यापिकल्पने
 त्वन्वोन्माधवात् । न वाचवीचारिकं कपवत्त्वाच्चाधुवत्त्वाच्च । क्लृप्तो भेदप्रतीतेरप्यपत्तिरुपपत्त्याश्च भेद
 एव स्वीकृत्य इत्यादां कथाह ॥ क्लृप्तद्रव्यानंतभावे इति ॥ ननु स्मृतौ मूर्धस्यैव वारिष्यत्वमस्ति-
 काटनात् विषप्रतिबिम्बयोरैक्यमावश्यकमित्यादां कथाह ॥ नोपरकमिति ॥ ननु प्रसिद्धकस्तूरी
 दर्पणव्यवहारोपपत्ते न तु दर्पणव्यवहारोपपत्ते । तत्र च गंधोपलम्बिप्रत्यक्षेभ्यादां कथा

“तथैव सदृशभायं विवस्व प्रतिविबवत् ।

बहवः सूर्यका यदसूर्यस्य महश्चा जले ।

एवमेवात्मका लोके परात्मसदृशा मताः ॥”

इत्यादिस्मृत्या च मिदः । नच विंवातिरेकेण दर्पणे कस्तूर्यतराभावाच्च गंधाभाव इति-
वाच्यम् । तथापि यत्स्वतश्चक्षुषं कस्तूर्यादि तत्स्वलक्षणस्यैव दर्पणस्थत्वेनारोपिततया तदुपादि-
युक्तस्यैव तद्वर्णादियुक्तस्यैव दर्पणस्थत्वेन प्रतीत्यापत्तेः । घटे गगनस्यैव दर्पणे कल्पितमेद-
युक्तब्रह्मस्याप्यभावे उपाधेः प्रतिविंबपक्षपातित्वेन ब्रह्मप्रतिब्रह्मयोरवदातत्वश्यामत्ववत्
जीवब्रह्मणोः संमारासंमारादिष्ववस्थितमिति त्वन्मतदानेन । नहि शुक्लं न शुक्तिरियमिति
मेदभ्रान्तिमात्रेण रूप्यं न शुक्लावध्यस्तम्, आरोगितेन दर्पणस्थत्वेन विशिष्टं प्रतिविंबं तत्र
मालिन्याप्याम इतिचेत् न ॥ मालिन्यवर्धणस्थत्वस्याप्यारोपितत्वेनैकविशिष्टे इतरारोपायो-
गान्, प्रतिब्रह्ममेव दर्पणस्थं नतु ब्रह्ममिति प्रतिविंबं दर्पणस्थत्वानुभवेन प्रतिविंबत्वस्य
तत्स्वत्वगमितत्वाभावाच्च, मालिन्यस्थानीयसंसारस्यापि विशिष्टनिवृत्तापत्त्या शुद्धाभितमोक्ष-
मामानाधिकरण्यायोगाच्च । एतेन ब्रह्मस्था कपिसंयोगाधारतांश्वेव ब्रह्मस्था मालिन्याधारता
उपाधिनावच्छिद्यते । तथाच दर्पणावच्छिद्य एव मालिन्यधीर्भुक्तेति निरस्तम् । संसारस्यापि
शुद्धचिन्मात्रगतत्वापातान्, ब्रह्मः कपिसंपुक्त इतिवत् ब्रह्मं मलिनमित्यनुभवापत्त्या मुखं न
मलिनं किंतु प्रतिब्रह्ममेवेत्यनुभवविरोधाच्च । यदि च कस्तूर्यादिप्रतिविंबं तत्स्वलक्षणाननु-
गमेऽपि तदाकारमात्रेण तत्त्वं तर्हि न्यायाप्रतिब्रह्माप्रतिमादीनामपि तत्त्वं स्यात् । नच प्रतिब्रह्मे
प्रत्यक्षब्रह्मत्वादिधीर्भ्रान्तिः, प्रतिविंबं विंवातिब्रह्मं नेति कदाप्यननुभवात्, अत्राधेऽप्यारोपितत्वे
प्रतिब्रह्मस्वरूपस्य मानव्यस्य चारोपितत्वापातान्, आयादावपि वैधर्म्यधीर्भ्रान्तिरिति सुबलत्वेन
तस्यापि पुल्यादिर्नक्यापत्तेश्च । एतेन

“दर्पणाभिडता दृष्टिः परावृत्तव्यमाननम् ।

व्याप्तुर्ब्रह्माभिमुख्येन व्यत्यस्यं दर्शयेन्ब्रह्मम् ॥” इति निरस्तम् ।

। न मुदव्याकवात् मुक्तव्याकवात्वेनं स्यात् । तथाचोपाधेः प्रतिविंबपक्षपातित्वात् । त्रि.। व्यापि-
त्याह ॥ घटे गगनस्येवेति ॥ नतु प्रतिब्रह्मे स्वमुक्तव्यमानस्य जीवे व्याप्यमानस्य च स्वभावात्
इत्यामकसंप्रतिस्कारीनां न मुक्तव्याकवात्वेनं स्यात् ॥ नहीति ॥ प्रतिविंबवत्त्वाधोकिपुर्वकं
कल्पितव्येवैकचित्तकव्यमानकमे ॥ आरोगितेनेति । इतरारोपायोगादिनि ॥ दर्पणस्थः ब्रह्ममालिन्ययोः
कालस्यचप्रतीतिकारविद्यानस्याव्यक्तवैकल्यविद्यमानकालव्यक्तव्यमतेति भावः ॥ महाकारतामात्रे-

परावृत्य स्वमुखस्यैव ग्रहणे पार्श्वस्थस्य मुखद्वयप्रतीत्ययोगात् । अस्मिन्पक्षे दर्पणादेनेत्रा-
द्यभिधातकत्वमात्रेणोपक्षीणत्वेन दर्पणैक्य इव दर्पणभेदेऽप्यनेकमुखप्रतीतेः, अणिदर्पणकृपाणेषु
च विरुद्धरूपानेकमुखप्रतीतेर्भायोगात् । अस्याः प्रक्रियाया ब्रह्मप्रतिबिम्बे जीवे असंभवाच्च ।
नेत्रस्य परावृत्त्या नेत्रं प्रत्याभिमुख्येऽपि स्वात्मानं प्रत्याभिमुख्यप्रतीत्ययोगाच्च । विरलावयवस्य
जलस्य नेत्राभिधातकत्वे स्वच्छजलांतर्गतशिलाद्यग्रहणापत्तेश्च । दर्पणाद्यभिहितेन नेत्रेण बहु-
योजनव्यवहितोर्ध्वभागस्यस्रपादिग्रहणे शुभ्रभागस्यस्यापि व्यवहितस्य ग्रहणापत्तेश्च । अस्यां
प्रक्रियायां स्वच्छताया अनुपयोगेन शिलाद्यभिहितनेत्रस्यापि स्वमुखग्राहकत्वापाताच्च । प्रति-
चंद्रादिदर्शनेन चंद्रादिदर्शनजन्यसुखादेः कपिलादिप्रतिबिम्बदर्शनेन कपिलादिदर्शनजन्यपुण्या-
देश्च प्रसंगाच्च । सूर्यकस्यापि सूर्यवदुर्दर्शत्वादिप्रसंगाच्च । अतिस्वच्छदर्पण इव किञ्चित्स्वच्छता-
प्रादावपि मुखसंस्थानविशेषप्रतीत्यापाताच्च । अवच्छेदपक्षे द्विगुणीकृत्य दृश्यसंभवेऽपि प्रति-
बिम्बनपक्षे तत्संभवेनांतर्पांभित्त्वमिति स्वाकिविरोधाच्च । उपाधेः प्रतिबिम्बपक्षपातित्योक्त्य-
योगादित्युक्तत्वाच्च । एतेन नेदं रूप्यमितिबभेदं मुखमिति स्वरूपेण न बाधः किंतु नात्र मुख-
मिति संसृष्टतर्पणैवेति न दर्पणे मुखव्यक्त्यंतरमस्तीति निरस्तम् । नात्र मुखच्छायासीदित्यननु-
भवेन प्रत्युत एतावतं कालमत्र प्रतिस्पर्ध आसीदिति यदत्र प्रतिमुखमासीदित्येवानुभवेन
“प्रतिबिम्बविवादश्चे” इत्यादिस्मृत्या च प्रतिमुखे दर्पणस्यत्वस्याप्यबाधात् । नहि भूमौ मेघो
नेत्येतावता मेघच्छायापि बाधिता ।

“छायापुल्लवत्तस्याच्छायावत्प्रतिस्पर्धवत् ।

प्रतिचानादिबद्भिर्भं प्रतिबिम्बं हि बिम्बतः ॥”

अन्यथा प्रतिबिम्बाद्विबानुमितिर्न स्यात् । माध्यावैशिष्ट्यात् । “नेष्टेनोद्यंतमादित्यम्” इत्यनेन
उपप्रतिबिम्बदर्शनस्यापि निषेधः स्यात् । बाग्विम्बसूर्यदर्शननिषेधेनाकाशस्यतद्दर्शनस्यापि निषेधः
स्यात् । त्वत्पक्षे गगनस्थस्यैव बाग्विम्बत्वेन प्रतीतेः । प्रतिबिम्बदर्शनेनैव “दृष्ट्वा त्वायात्”
इतिशास्त्रायांऽप्यनुष्ठितः स्यात् । नच तान्विकाभेदेऽपि कल्पितभेदाच्छास्त्राया व्ययम्या,

येति ॥ न सादृश्यमात्रेणेत्यर्थः । मालक्षणीयस्य बिम्बसाधनस्यभावकत्वव्य । नखनेकवर्धेणामिहतमणि-
वर्धेणारी कृपाणाद्यभिहता च दृष्टिः मङ्गलनानात्वदीर्घत्वादिकं गृहीत्वा मुखे भाग्यवर्तमिति धनेच.मुख-
प्रतीतिर्विदग्धमुखप्रतीतिश्चोपपद्यत एवेत्यनो दोषांतर्गमाह ॥ अस्या इति ॥ ननु चक्षुर्निप्रियाभि
मुख्याभावेन दोषः तस्याः प्रतीतेः गोलक्षत्रभिमुख्ये तु न बिम्बव्यत इत्यनो दोषांतर्गमाह
॥ विरलावयवस्येति । पुण्यादयेति ॥ “अग्निचित्पिला सर्षा” इत्यादिबिम्बनप्रतिफलपुण्यादयेत्यर्थः

अनौदुर्बलया' ज्ञातेनौदुर्बरेणौदुर्बरो यूपो भवतीति ज्ञात्तार्थासिद्धिप्रसंगात् आत्मतया ज्ञातदेह-
 भवणादिना "आत्मा श्रोतव्यः" इति ज्ञात्तार्थासिद्धिप्रसंगाच्च । किंचानादेर्जीवस्य नोपाप्यधीन-
 त्वादिरूपं प्रतिविषत्वं, किंतु तदधीनत्वे सति तत्त्वदृश्यत्वरूपं तच्च भेदव्याप्तमिति विरुद्धो
 हेतुः । उक्तं हि सूत्रकृता "अत एव चोपमा धर्मकादिवत्" इति । आप्याकृता च "अत
 एव भिन्नत्वतदधीनत्वतत्त्वादृश्यैरेव धर्मकाद्युपमा नोपाप्यधीनत्वादिना" इति ।

॥ इति विषयप्रतिविषयभंगः ॥ ३२ ॥

॥ छायापुल्लवदिति ॥ तस्माच्छाया पुल्लवदिति योज्यम् । जीवो न परस्मान्निरपते तत्प्रतिविष-
 त्वात् प्रतिमुक्त्वदित्यत्र इत्यत्र प्रबंधेन दृष्टांतासिद्धियुपपाद्य विरुद्धहेत्वाभास(त्वं)मप्याह
 ॥ किंचेति ॥ इवमुपलक्षणम् । न जीवान्निरपते विषत्वात् मुक्त्वदित्यत्रापि विषत्वस्य
 तद्विषयमप्येव सति तात्त्वदृश्यत्वरूपतया विरुद्धत्वं बोध्यम् ।

॥ इति विषयप्रतिविषयभंगः ॥ ३२ ॥

॥ अथ जीवाणुत्वविवरणम् ॥ ३३ ॥

अणुत्वाच्च जीवो व्याप्तादीशङ्किः । नन्वेतदयुक्तम् । “नित्यः सर्वगतः स्याणुः” इत्याद्या-
गमेः जीवो नाणुः प्रत्यक्षगुणाभयत्वात् प्रत्यक्षत्वाच्च षट्पदित्याद्यनुमानैर्न विपक्षे देहव्यापि-
स्पर्शादिज्ञानं न स्यादित्यादिबाधकसहितैस्तस्य विभुत्वादिति चेन्न । “अणुर्ब्रह्म आत्मा यं वा एते
मिनीतः पुण्यं च पापं च” “बालवृद्धनभागस्य शतधा कल्पितस्य च । भागो जीवः स
विज्ञेयः स चानंत्याय कल्पते” इत्यादिभ्युत्था “अणुमात्रोऽप्ययं जीवः” इत्यादिस्मृत्या जीवो
न व्याप्तः । उक्तांतिमत्त्वात्, गतिमत्त्वात्, आगतिमत्त्वात्, क्रियावत्त्वाच्च । स्वगशरीरवदित्या-
द्यनुमानैर्न विपक्षे हेतुच्छित्तिबाधकसहितैरणुत्वसिद्धेः । नचासिद्धिः । “सोऽस्माच्छरीरा-
दुत्कम्प्यामुं लोकमधिगच्छति अमुष्मादिभ्यं लोकमागच्छति” इत्यादिभ्युत्तिभिः ।

“तत्र चांद्रमसं ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्तते”

इत्यादिस्मृतिभिश्च तन्मिद्धेः । नच गत्यादिभ्युत्तिर्बुद्धिविषया, नाकस्य पृष्ठे सृकृते तेऽनुभूत्वा
इयं लोकं हीनतरं बाधिशंति, ते अशुभमनुभूयावर्तते” इत्यादिभ्युत्तौ गतेः सुखदुःखाद्यनुभव-
सामानाधिकरण्योक्तेः । “स एनान्ब्रह्मगमयति” इत्यादिभ्युत्तौ

“तत्र प्रयाता गच्छति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः”

इत्यादिस्मृतौ च श्रुतिसामानाधिकरण्योक्तेषु । “तेन प्रयोतेनैव आत्मा निष्कामति”
इत्यात्मनिष्ठत्वमुक्तेषु । अन्यथा बंधमोक्षादिकमपि बुद्धेरैव स्यात् । नच श्रुतिर्बुद्धयुपाधिक-
गत्यादिविषया । “तद्यथानः सुममाहितमुत्सर्ज्यायादेवमेवायं शरीर आत्मा प्राज्ञेनात्म-
नान्वारूढ उत्सर्ज्याति” इति स्वाभाविकगत्याभयशकटदृष्टांतोक्तेः । “तद्युत्कामंतं प्राणोऽन्-
त्कामति” इत्यादिभ्युत्तौ त्वद्वीत्या प्राणाख्यबुद्धिगतितः प्रागेव जीवगत्युक्तेषु । “मन उद-
कामन्मीलित इवाभन्निबन्धास्नैव” इत्यादिभ्युत्तौ मनस्य उत्कमणेऽपि आत्मनस्तदभाव-
ध्वज्याच्च । “तदा विद्याज्ञानरूपादिभ्युक्तः परात्परं पुण्यमुपैति दिव्यम्” इत्यादिभ्युत्तौ नामरूपा-
दिमोक्षानंतरमपि गतिध्वज्याच्च । “परं ज्योतिरूपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते, स उत्तमः
पुण्यः स तत्र पर्येति” इत्यादिभ्युत्तौ भुक्तेऽपि गत्युक्तेषु ।

॥ अथ जीवाणुत्वविवरणम् ॥ ३३ ॥

॥ प्रत्यक्षगुणाभयत्वादिति ॥ लौकिकप्रत्यक्षविषयगुणाभयत्वाविरत्यर्थः । ननु “नाकस्य
पृष्ठे सृकृते तेऽनुभूत्वा” इत्यादिभ्युत्तौ गतेर्भोक्तृनिष्ठत्वमात्रं प्रतीयते । भोक्तृत्वं बाह्यमर्थ-
त्वमेवेति न तत्वेष्टस्तिष्ठिरित्यतो दोषान्तरमाह ॥ स एनानिति । गतिध्वज्याच्च । “पुरुषमुपैति

किंच बुद्धिगतेन गत्यादिना तदवच्छिन्नात्मनि गत्यादि जायते वा बुद्धिगत-
मेवोपपत्तेर वा उपचर्यते वा । नायः । घटगत्या तदवच्छिन्ने न प्रसि गत्यंतरादृष्टेः । अन्यथा
यतो घटस्य पुद्गला गतिः तत्राकाशस्यात्मनो वा तच्छिद्रत्वं अन्यत्र द्विगुणीकृत्य वृत्तिश्च
स्यात् । नच प्रतिविम्बपक्षे नोक्तदोष इति वाच्यम् । तस्य वस्त्वंतरत्वमते दोषामावेऽपि
दर्पणाभिहता दृष्टिः परावृत्त्य स्वमुखं गृह्णातीति त्वन्मते उपाधिगत्या विवे न गतिः प्रतिविम्बे
तु संत्यस्यायोगात् । नान्यौ । कर्तुरवच्छिन्नस्यैतदात्म्यप्रदेशस्य भोगायतनलोकांतरागमिः ।
किंतु गतया बुद्ध्या अवच्छिन्नप्रदेशांतरमेव भूय इति स्वकारे कुतहान्यादिप्रसंगात्, कर्तु-
र्भोक्तुश्चावच्छिन्नस्य भिन्नत्वात्, अभिषे चानवच्छिन्ने कर्तृत्वाद्यभावात्, बाधकं विना बहूनां
वाक्यानामश्रमाप्यस्य उपचरितार्थत्वस्य चायोगाच्च । नच व्यावहारिकस्य गत्यादेः
मन्वावास्तव्यनाप्रामाण्यम् । प्रभूतं भूतार्थवच्छिन्नेऽपि व्यावहारिकगत्यदृष्टेः व्यावहारिकत्वे
घटगतिवदुद्दिगतव्यावहारिकगत्युपाधिकत्वायोगाच्च । “नच व्यावहारिकत्वेऽपि धर्मिणा
परमार्थमहात्मना मन्वावावादीपाधिकत्वं धर्मिनोऽवच्छिन्नात्मनोऽप्यपरमार्थत्वात्” । विस्तृतं
चैतन्कर्तृत्वाध्यामभंगे ।

केचित्तु ज्ञात्मनमनुनिष्ठं द्रव्यत्वसाध्याप्यजानित्वात् वृत्तिधीत्ववत्, जीवो वा न
व्याप्तः भूनेतरत्वे मनि परत्वासमवायिकारणानाधारत्वे सत्वसर्वज्ञत्वात् शुद्धेतरानित्य-
विशेषाश्रयत्वात् संस्काराश्रयत्वाच्च कटवत् । जीवोऽनुः ज्ञानासमवायिकारणाश्रयत्वात्

विध्यम् । इत्यत्र उपैतीत्यस्य गत्वर्थक्याविति भावः ॥ नोक्तदोष इति ॥ न द्विगुणी-
कृत्य वृत्त्यादिदोष इत्यर्थः । ननु सर्वतःकरणावच्छिन्नस्य कर्तृत्वं सर्वतःकरणावच्छिन्नस्यैव
भोक्तृत्वात् कर्तृभोक्तृभेदाभावेन न कुतहा(न)व्यापिकं प्रसज्यत इत्यतो दोषांतरमाह
॥ बाधकं विनेति ॥ ननु व्यावहारिकगत्यभोगतेरीपगन्तुपाधिकत्वात् व्यावहारिकत्वेऽपि बुद्धि-
गन्तुपाधिकत्वमित्यत आह ॥ विस्तृतं चैतदिनि । द्रव्यत्वमेति ॥ शुक्लवचटत्वाकरत्वात्वेषु
व्यभिचारकारणव्य क्रमेण विरोधव्यति ॥ भूनेतरत्वे मर्ताति ॥ काशकाशयोर्ब्रह्मिचारकारणाय
इत्यत्रयम् । ईश्वरे व्यभिचारकारणव्यसर्वव्यव्यति विरोधव्यम् ॥ शुद्धेतरमेति ॥ आकाशोऽथ
काशत्वं सर्वव्यव्यव्यव्यति विरोधव्यव्यव्यति । आधुनिकस्वरसोद्भावनम् । तद्विज्ञं तु माधं ज्ञाना-
सकृदाधिकत्वात्तस्य भूतवृत्तिकस्य बोधव्यव्यव्यति । नच द्विगीकृत्य क्रमस्ये साध्याव्यतिः । प्रसतो
मन्वमपरीक्षकत्वात् । आत्मत्वं नानुविष्ठं ज्ञानव्यव्यव्यव्यति । ईश्वरव्यति सत्यसिपक्षव्यव्यति ।
आत्मत्वं मन्वमपरीक्षकव्यति द्रव्यत्वसाध्याप्यजानित्वात् । वृत्तिधीत्वव्यतिमाससाध्याव्यति ।

मनोवदित्याद्यनुमानैर्जीवसाधुत्वमित्याहुः । अणुत्वेऽपि जीवस्य देहव्यापिस्पर्शादिज्ञानं ज्ञान-
रूपगुणव्याख्या युक्तम् । जीवसाधुत्वेऽपि तद्गुणव्याप्तिस्तु प्रदीपगुणभूतायाः प्रभायाः
प्रदीपं विनान्यत्र वर्तनवत् जातिसमवायादेधेमितोऽन्यत्र वर्तनवत् वन्धौष्ण्यस्य तत्समीपे
वर्तनवत् गंधस्य द्रव्यं विनान्यत्र वर्तनवत् युक्ता । वह्निसमीपस्थौष्ण्यस्य तत्समीपस्थानुभूतरूप-
तेर्जोऽंतरगुणत्वे वहेरुन्नतस्थौ न सिद्ध्येत् । नच गंधे आभयद्रव्यावयवगतिः कल्प्या । सर्वतो
योजनादिव्यापिगंधोपलंभायानेकस्थूलावयवापसारेण सद्यो गुरुत्वाद्विहासस्य द्रव्यक्षयस्य चापा-
तात् । स्फटिककरंडकान्तस्थकस्तर्पादौ चावयवांतरानुप्रवेशकल्पने मानाभावात् प्रत्यभिज्ञा-
विरोधाच्च । “नित्यः सर्वगतः स्थाणुः” इत्यत्र

“नित्यसर्वगते विष्णोवणुर्जीवो व्यवस्थितः”

इत्यादिस्मृत्यनुसारेण सर्वगतस्थश्चासावाणुवेति विग्रहः । अनेषु क्रमेण नानादेह-
संबंधाजीवस्य सर्वगतत्वोक्तिरित्याहुः । प्रत्यक्षत्वादितिहेतुस्त्वप्रयोजकः । तेनैवाविश्रुत्य-
स्यापि सुमाधत्वात् उक्तधृत्यादिविरुद्धम् । किंचात्मनां व्याप्तत्वे सर्वशरीरेंद्रियाणां मर्षदा
सर्वात्मसंप्रयुक्तत्वेन सर्वात्मसाधारण्यात् कर्मणामपि साधारणदेहादिकृतत्वेनासाधारण्या-
योगात् । अहंत्वारोपादेरपि नियामकमूलसंबंधाद्यभावे नैयत्यायोगात् । सर्वाण्यपि शरीराणि

नच मनस्त्वे व्यभिचारः । तस्य ग्रन्थमपरिमाणत्वादित्युक्ताच्चात्, मनस्त्वस्तिरिक्तत्वेन हेतु-
विशेषणादा । द्वितीयानुमानेऽपि ज्ञाना(न)धिकरणत्वस्य वा सामान्यगुणमात्रानाधारत्वस्य वा
व्यापित्वात् । न च द्वितीयस्य मनसि साध्याव्याप्तिः । विशेषगुणत्वस्वरूपपक्षधर्माच्छिद्य
साध्यव्यापकत्वसंभवात् । जीवो विभुः इच्छायाधारत्वात् । ईश्वरवदित्यनेन साधयतिपक्षितत्वाच्च ।
तृतीयानुमानेऽपि पूर्वोक्तमनसिपक्षसंभवादुपाधिसंभवाच्च । ननु यदि जीवव्याणुः कथं तर्हि
सर्वांगीणस्तुल्यस्पर्शज्ञानादिकमित्याशंक्याह ॥ अणुत्वेऽपीति ॥ नन्वनेकावयवानुसारेणऽपि न
युक्त्यग्रहे (त्व)अवयवांतरप्रवेशकल्पनादित्याशंक्याह ॥ स्फटिककरंडकेति ॥ एवं स्वपक्षे प्रसाध्य
विभुत्वसाधकत्वेनोक्तमागमग्रन्थमन्ययति ॥ नित्य इति ॥ अणुजीवस्य क्रमेणापि भस्मकृत्विज-
सकलदेहसंबंधित्वे प्रमाणाभावात् संकोच जायत्ययः । स चोक्तरीत्या मुक्यार्षसंभवे अयुक्तः पक्षेऽप-
क्षरस्य अन्ये विषयत्वेन सूचयन् प्रमातरमाह ॥ अन्ये निति ॥ सर्वशरीरव्यापिस्पर्शादिज्ञानोपादानेन
विपक्षे बाधकभावात्प्रयोजकत्वं हेतुद्रव्यसाधारणमुपपाद्य द्वितीयहेतोः प्रकरांतरेणाप्रयोजकत्वमाह
॥ ग्रन्थस्यत्वादिति । हेतुमिदमिति ॥ ननु नक्तन्कर्मात्रिकत्वेन वेदेन्द्रियादीनामसाधारण्यं भविष्यति
इत्याशंक्याह ॥ कर्मणामपीति ॥ यद्युत्तरीयेऽहंप्रत्ययः नद्युत्तरीयेभ्य नदीर्यामन्यत आह

सर्वेषां भोगायतनानि स्युरिति प्रतिफुल्लतर्कपराहितिः । एतेन चैत्रभोगार्थसांक्रादेः तददृष्ट-
जन्यत्वात् आत्मममेतस्य चादृष्टस्य साक्षादङ्कुराद्यसंबन्धेनात्मद्वारा संबन्धस्य बाध्यत्वात्
आत्मनो विद्युत्वमिति निरस्तम् । चैत्रभोगाहेतोरप्यङ्कुरादेरात्मद्वाराकादृष्टसंबन्धेऽपि तदजन्यत्वेन
तज्जन्यत्वे न्यस्तान्नतया प्रतियोग्यनुयोगिभाववान्यवाचकज्ञानहेत्यादाविवाक्यकार्ययोरपि संब-
धानरस्यैव वक्तव्यत्वात् । अस्ति हि कारीर्यदृष्टस्य दृष्ट्या सह तदुद्देशेन विहितक्रियाजन्यत्वादि-
रूपसंबन्धः । न च

“बुद्धेर्गुणेनात्मगुणेन चैव क्षाराप्रमात्रो ह(व)परोऽपि दृष्टः”

इतिभुतो बुद्धिगुणेनारात्रमात्रत्वमात्मनो गुणेन तु विद्युत्वमुक्तमिति वाच्यम् । “तद्यथा
अणुनक्षत्राः प्रकाशो व्यातत एवमेवाऽस्य पुलस्त प्रकाशो व्यातोऽणुर्मेवैव पुल” इति-
श्रुत्यनुसारं बुद्धेर्मानस्य गुणेनाप(व)रः आत्मगुणेन त्वाऽऽप्राप्तमात्रं व्याप्तिः इति अन्वया-
दिति दिक् । तस्मादणुत्वादपि जीवो व्याप्तादीश्वराद्विभक्ति इति जीवानुत्वम् ॥ ३३ ॥

तस्मादधिरोपाप्यायोक्तन्यायैर्दोषिभ्यो जीवैभ्योऽन्यंतभिन्नस्य निर्दोषस्य ब्रह्मणः
साक्षात्कारायांगीभूतं निदिध्यासनमंगभूतं श्रवणादिकं च ब्रह्मभुजा कार्यमिति सिद्धम् ।

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्याणां श्रीमद्ब्रह्मण्यतीर्थपूज्यपादानां शिष्येण
व्यासपतिना संगृहीते न्यायामृते द्वितीयः परिच्छेदः ॥ २ ॥

॥ अहं त्वारोपादेरपीति ॥ जीवशुद्धमिच्छता अन्धेन प्रतिफलितमर्बुमुपसंहरन् कल्पमाणमुपक्षिपति
॥ तस्मादिति ॥

॥ इति जीवशुद्धमिच्छनम् ॥ ३३ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्याणां श्रीमत्पुण्डरीकपूज्यपादानां शिष्येण विजयवीर्यभिक्षुना
विरचितायां आर्योपाख्यायां न्यायश्रुतस्याख्यायां
द्वितीयः परिच्छेदः ॥

श्रीः श्रीः श्रीः श्रीः श्रीः

॥ इति न्यायश्रुतस्याख्यायोदे द्वितीयः परिच्छेदः ॥

॥ तृतीयः परिच्छेदः ॥

॥ अथ मनननिदिध्यासनयोर्विवरणोक्तश्रवणांगत्वभङ्गः ॥ १ ॥

॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥

श्रीमद्भुतमङ्गीममृचांतर्गततरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवाय नमः ॥

नन्वेतदयुक्तम्, विवरणे श्रवणमंगि प्रमाणस्य प्रमेयावगमं प्रत्यव्यवधानात् । मनन-
निदिध्यासने तु चित्तस्य प्रत्यगात्मश्रवणसंस्कारपरिनिष्पन्नतदेकाग्रवृत्तिकार्यद्वारेण ब्रह्मानुभव-
हेतुतां प्रपद्येते इति फलोपकार्ये इत्युक्तत्वादिति चेन्न । यतः—

विचारः करणं नैव बोधे शब्दप्रमाणजे ।

न चायं संनिपत्यांगं शब्दस्य करणात्मनः ॥ १ ॥

करणांतर्गतो येन विचारो इति बद्धचेत् ।

संनिपात्यपि नैवासौ(यं)शेषी मत्यादिकं प्रति ॥ २ ॥

॥ अथ मनननिदिध्यासनयोर्विवरणोक्तश्रवणांगत्वभङ्गः ॥ १ ॥

धीः ॥ ॐ ॥ अथ मननयोरंगत्वं निदिध्यासनस्य चांगित्वमित्युक्तमाक्षिपति ॥ नन्वेत-
दिति । प्रमाणस्येति ॥ अथ पृथक्शक्तितत्पर्यकस्य प्रमाणतया प्रमाणकोटिनिमित्तस्य शक्ति-
तात्पर्यावधारणरूपश्रवणस्य प्रमेयावगमं प्रत्यंतरंगत्वादिति भावः ॥ प्रत्यगात्मेति ॥ प्रत्यगात्म-
प्रत्ययताकृत्यो यः संस्कारः प्रमेयासंभावनानिबृत्तिद्वारा विपरीतभावनानिबृत्तिद्वारा च तत्परि-
निष्पन्ना, या त्रयोका(ग्र)वृत्तिः सैव कार्यं तद्द्वारेणेत्यर्थः ॥ इति फलोपकार्ये इति ॥ इति
हेतौ । यस्मात्करणकोटावनिवेशः श्रवणफलसाधनत्वं च तस्मात्फलोपकार्येण इत्यर्थः । विचार-
रूपस्य श्रवणस्य किं साक्षात्कारणात्वेनांगित्वं उत करणकोटिनिबिष्टत्वेनेति विचिन्त्यार्थं प्रत्याह
॥ विचार इति ॥ शाब्दबोधे शाब्दस्य तज्ज्ञानस्य वा करणत्वम् । विचारस्त्वितिकर्तृत्वमा-
श्रयमिति भावः । द्वितीयं निराह ॥ नृत्वेति ॥ व्यचक्षानादिद्वारा अवधानात् करणशरीरनिवर्त-
कत्वे तथा हीवादीनां स्वीयरेण मज्जिफल्यांगत्वबन्धिद्वि विचारस्य मज्जिफल्यांगत्वे प्रमाणाभावेन न
करणकोटिनिबिष्टत्वमित्यर्थः । न च तात्पर्यसंबन्धे स्मि शाब्दव्याबोधकत्वेन तात्पर्यावधारण-
विशेषितस्यैव करणत्वात् विचारव्यापि करणकोटिनिबिष्टत्वमिति वाच्यम् । शाब्दज्ञानप्रतिबंधक-
संशयविरसनोपक्षीयात्वेन करणकोटिनिबिष्टत्वे प्रमाणाभावादिति भावः । अन्तु वा करणकोटि-
निबिष्टत्वं तद्यपि न मननादिकं प्रति शेषित्वम्, प्रमाणाभावादित्याह ॥ मज्जिफल्यांगीति ।

अन्यथा हि भवेद्वैतः प्रयाजान्प्रति शेषिता ।

हीपादेव यथा भिन्नफले सौमरशेषिता ॥ ३ ॥

अवभादेस्तथा भिन्नफले साष्टम्यशेषिता ।

तस्माद(म)धुका मत्वादेः अवचं प्रति शेषिता ॥ ४ ॥

तथाहि न तात्पर्यवन्नरूपो विचारः शब्दज्ञाने कारणम्, वेदेन धर्म इव ब्रह्मणि प्रतीयमाणे विचारस्यानुमानादौ तर्कस्यैव शब्दरूपे शब्दज्ञानरूपे वा कारणे इतिकर्तव्यमात्रत्वात् । एतेनानुमितौ लिङ्गज्ञानवत् शब्दज्ञाने तात्पर्यविशिष्टशब्दज्ञानं कारणमिति विद्यासातारोकं निरस्तम् । आकांक्षादिपुक्तशब्दज्ञानस्यैव कारणत्वसंभवेऽपि विवरणे अन्योन्याभयात् शब्द-प्रमाकरुतां निषिध्य तात्पर्यभ्रमरूपप्रतिबंधनिरामोपक्षीणतयोक्तस्य तात्पर्यज्ञानस्यापि कारण-

अन्यथेति ॥ कारणकोटिनिविष्टत्वमात्रेण शेषित्व इत्यर्थः । इत्येतेः अवघातस्य । किंच यथा हीपादीनां सौमरेण वृष्टपादिस्फूर्णमिन्नभिन्नफले जनयित्तवे (एष)तच्छेषत्वं एवं अवघादेरेपि शब्देन परोक्षपरोक्षज्ञानरूपमिन्नभिन्नफले जनयित्तवे एष तच्छेषत्वं स्यात् न तु परस्परमंगमि-
त्यम् । कस्यच हीपादीनां परस्परमंगमित्वं स्यात् । न चेद्व्यापत्तिः । “सौमरे पुरुषभुतेर्निधने कामसंयोगः” अ. २ ख. = सू. २१ अधि. १३ इत्यधिकरणविरोधापत्तेः । तत्र हि श्रूयते “यो वृष्टिकामो वोऽवघातकामो यः स्वर्गकामः स सौमरेण स्तुषीत” इति ब्राह्मणस्यस्तोत्रमाश्रित्य वृष्टपादिफलवत्त्वचनत्वेन विहितं सौमराण्यं साम प्रकृत्य श्रूयते । “हीपिति वृष्टिकामाय विघनं कुर्यात्, ऊर्मित्यवघातकामश्च, ऊ इति स्वर्गकामश्च” इति । विघनं नाम साध्नोऽस्तिमभागः । सौमरस्य च स्फूर्णः शाखाभेदेन हीपादीनि सन्ति त्रीणि विघनानि । तत्र किमनेन वाक्येन हीपादीनि वीक्षादिप्रकारत्वेन विधीयन्ते । सौमरस्येव वृष्टपादिफलं स्वाध्वतः शेषत्वेन साम्य-
निवर्त्तने प्राप्तनीति गम्यते इति । तत्र वृष्टिप्रकारेणादित्तात्पर्यचतुर्थ्या हीपादीनां फलार्थाव-
गम्यत् तात्पर्येदेव विधीयंत इति पूर्वः पक्षः । सिद्धांतस्तु सौमरफलत्वेन पूर्वोक्तानामेव वृष्टपा-
दीनां प्रत्यभिज्ञानात् तदर्थं सौमरशेषत्वेऽपि फलका तात्पर्यसंज्ञेन तात्पर्यचतुर्थ्या विरोधात्
सौमरशेषत्वेन निवृत्त्यंत इत्यभिप्रेत्याह ॥ हीपादेवेति ॥ श्लोकान्वाच्ये ॥ तथाहीत्यादिना ॥
मोनिश्लोकानी शब्दमात्रात्पक्षंतरमाह ॥ शब्दज्ञानरूपे वेति ॥ ननु विचारस्य स्वातंत्र्येण
कारणत्वात्तद्वेति कारणकोटिनिविष्टत्वं अभिप्रेतनीत्याशङ्क्याह ॥ एतेनेति । अन्योन्याभयादिति ॥
तात्पर्यविषयीभूतत्वान्वाच्यज्ञानं चिदा तत्र तात्पर्यस्य क्षानुमतात्पर्यत्वेनाप्यवघातित्वार्थः । ननु
संशयोक्तत्वात्तद्वेति शिरोधरीतत्वेव तत्पर्यसंज्ञाविरुद्धोपरताम्बुजादे तात्पर्यविषयो हेतुर्भवि-
ष्यतीत्याशङ्क्य कस्यचित्सिद्धत्वात् न शब्दज्ञानकारणमित्याह ॥ तात्पर्यभ्रमरूपेति ॥ न च

कोटित्वे मननादेरपि तदापचेः । किञ्च तात्पर्यज्ञानस्यापि करणत्वे वेदेऽपि तात्पर्यभ्रम-
संभवात् बाह्यागमेऽपि तात्पर्यग्रमासंभवात् शब्दज्ञानकरणस्य दुष्टत्वादुष्टत्वव्यवस्था न
स्यात् । तस्माच्च तात्पर्यज्ञानं करणम् । नचाकरणमपि तद्यागस्यावघातादिकमिव शब्दस्य
संनिपत्योपकारकं येन करणकोटिनिविष्टं स्यात् । तद्वत्करणीयद्रव्यशेषत्वादेरभावात् ।

किञ्च संनिपत्योपकारकत्वेऽपि न फलोपकारकमनननिदिध्यासनरूपांगं प्रति
शेषिता । अन्यथाऽवघातादिः प्रयाजादिं प्रति शेषी स्यात् । एतेन करणभूतशब्दगतातिशय-
हेतुत्वाच्छ्रवणस्य करणत्वेनांगित्वम्, मनननिदिध्यासनयोस्तु सहजा(का)रिभूतचित्तगताति-
शयहेतुत्वाच्छ्रवणे फलोपकार्यगतेति चित्सुखोक्तं प्रत्युक्तम् । सोमयागसहकारिभूतदीक्षणीया-
यंगत्वेन तद्वृत्तातिशयहेतोः प्रयाजप्रोक्षणादेः सोमयागे संनिपात्यंगत्वेन तद्वृत्तातिशय-
हेत्वभिषयब्रह्मणादिकं प्रत्यंगत्वप्रसंगात् । गौणांगत्वं त्वनंगत्वे पर्यवस्यति । एतेन करणी-
भूतशब्दधर्मशक्तितात्पर्यविषयत्वाच्छ्रवणस्य करणांतर्भावेनांगित्वमिति तत्त्वशुद्ध्युक्तं निरस्तम् ।

साक्षाद्विरोधिना ज्ञानस्य जनकज्ञानविष्टकतया प्रतिबंधकत्वमिति तात्पर्यभ्रमप्रतिबंधकत्व-
निर्वाहार्थं तात्पर्यज्ञानस्य कारणत्वमेवित्यमिति बाध्यम् । मध्यादेरिवाभ्यवस्यतिरेकभ्यां
साक्षादेव तात्पर्यभ्रमस्य प्रतिबंधकत्वोपपत्तेरिति भावः ॥ बाह्यागमेऽपीति ॥ तत्त्वस्य
बाधितत्वेऽपि पुमिच्छानियंत्रिततात्पर्यस्य व्याधितत्वादिति भावः ॥ व्यवस्था न स्यादिति ॥
प्रायेण ज्ञानरूपकरणस्य दुष्टत्वादुष्टत्वयोर्धर्मप्रमाकरूपरूपतया सिंगपरामर्शावच्छेदतत्वादिति
भावः । ननु यदि तात्पर्यज्ञानं न बाधयार्थज्ञाने करणं कथं तर्हि जानार्थावच्छेदविशेषनिर्णय
इत्याशङ्कामुपसंहारव्याजेन निरस्यति ॥ तस्मादिति ॥ तथापि पदार्थनिर्णय एव तात्पर्यज्ञानं
हेतुः न बाधयार्थज्ञान इति भावः ॥ तद्वत्करणीयेति ॥ अवधानस्य करणीभूतयागीय-
मोक्षादिशेषत्वान् ध्वजस्य करणभूतशब्दोपकारकं प्रति शेषत्वाभावादित्यर्थः । एतन्मेत्यमद्वय
विपुलेति ॥ सोमयागेति ॥ सोमयागस्य स्वहकारिभूता या दीक्षणीयेष्टिः शस्त्रसहकारिभूता
चित्तस्थानीया तदंगत्वेन तद्वृत्तातिशयहेतुभूतं यत् प्रयाजप्रोक्षणादिकं मनननिदिध्यासनस्थानीयं
तस्य सोमयागे स्तत्रिपत्यांगत्वेन “सोममभिपुणेति व्यम्बिनं एकाति” इत्यादिना विहितं यदभिषय-
प्रदादिकं ध्वजस्थानीयं तत्प्रत्यंगत्वं स्यादित्यर्थः । ननु प्रयाजादेरभिषयवादिकं प्रति स्वाक्षाच्छेदः-
रूपांगत्वाभावेऽपि सोमयागोपपुकरदीक्षणीयांगत्वेनाभिषयवादिकं प्रत्यपि गौणांगत्वमस्तीत्याशङ्कयाह
॥ गौणांगत्वमिति । एतेनेति ॥ प्रयाजादेरभिषयवाच्यंगत्वापानेनेत्यर्थः । इति आदेशः यथा मिमेति

किंच शब्देनापरोक्षज्ञाप्रतिबद्धापरोक्षज्ञतौ बोत्पाद्यायां मनननिदिध्यासनयोरिवा-
परोक्षज्ञतौ प्रतिबद्धापरोक्षज्ञतौ बोत्पाद्यायां श्रवणस्याप्यपेक्षितत्वात्त्रयाणामपि शब्दं प्रति
कलोपकार्यगत्वे कथं परस्परमंगांगिभावः । अन्यथा “यो वृष्टिकामो योऽन्नाद्यकामो यः स्वर्ग-
कामः स भौमरेण स्तुषीत् दीपिति वृष्टिकामाय निघनं कुर्यात् उर्गित्यन्नाद्यकामाय ऊ इति
स्वर्गकामाय” इति धृतानां वृष्ट्यादिकृताय सौमरेतिकर्तव्यताभूतानां निघनगतदीपादीनां
परस्परमंगांगिभावः स्यात् । कृतापूर्वोत्पत्तौ च यागार्चसावधातादेः परमापूर्वोत्पत्तौ तदर्थ-
प्रयाजादिः श्रेयः स्यात् । इतश्च परोक्षज्ञानं लोके शब्दफलम् । नचाकरणमपि श्रवणं प्रति
निदिध्यासनस्सांगत्वे क्षुतिवाक्ये स्तः । त्रिंशं तु विपरीतम् । नापि प्रकरणम् । श्रवणस्य
कृतासंबंधेन प्राधान्यानिर्वाचितिकर्तव्यताकाङ्क्षायोगात् । स्वानममाक्ये त्वसंभाषिते ।

किंच तात्पर्यज्ञानस्य शब्दप्रमाहेतुतायास्त्वया निषेधाच्चदर्शस्य विचारस्य कथं
प्रमा फलम्, येन मननादेः कलोपकार्यगता स्यात् । यद्योक्तं मननस्य चित्तैकाग्रयायोग्यत्व-
रूपासंभावनानिरसनं द्वारं निदिध्यासनस्य तु विपरीतसंस्काररूपविपरीतभावनानिरसनं
इत्यमिति । तत्र । स्वप्नवस्तुज्ञाने चित्तैकाग्र्यस्य हेतुत्वे दृष्टेऽपि युक्त्यनुसंधानरूपमननस्या-
युक्त्यवशंकानिर्वर्तकताया एव दृष्टत्वेन तद्वहिते उक्तायोग्यत्वशंकानिर्वर्तकताया अदृष्टत्वेन च
दृष्टानापापालात् । मननविषेर्पूर्वविधित्वापालाच्च । “प्रतिर्यावदयुक्तता” इत्यादिस्मृति-

श्लोकं व्युत्पद्ये ॥ किंच शब्देनेत्यादिना ॥ ननु हीनविद्वद्भांते विषयः । तत्र वृष्ट्यादिकृता-
फलमेवैवैवेह फलमेवावधार्यते । शब्दस्यापरोक्षज्ञानमात्रफलकज्ञाभ्युपगमादित्यादांश्याह
॥ इत्थं चेति ॥ ननु कथं श्रवणमयाजादिकं कृताग्र्यप्रवृत्तादेः शेषत्वम्, यथा वा स्वर्गादि
प्रति वागतेः, यत् श्रवणस्य फलत्वेऽपि मनननिदिध्यासनयोस्तु तच्छेषत्वं स्यादित्यादांश्य
मिहाकरोति ॥ नचेति ॥ नच “अनुवृत्तां युक्तानि प्रवाजेभ्यस्तत् । स्वर्गकामो वजेत” इत्यादि-
क्षुतिवाक्ययोरेव इह तयोरभावादिति भावः ॥ त्रिंशं निति ॥ सामर्थ्यवर्धनं तु विपरीतम् ।
भुजस्यैवावश्यं श्लोकस्याह । मननस्य श्रवणमेव तु श्रवणस्य श्लोकस्यांतस्तत्सर्वस्वीति भावः
॥ प्रकरणमिति ॥ इतिकर्तव्यताकाङ्क्षाकल्पनमित्यर्थः ॥ कृतासंबंधेनेति ॥ नच द्रष्टव्यः
श्लोकस्य इति दर्शनेनेनोक्तं श्रवणस्य चिकित्तात् फलासंबंधोऽप्यिह इति वाच्यम् । दर्शनस्या-
परोक्षज्ञानरूपस्य धुन्येव श्लोकस्याव्याप्ताद्योगात् । शब्दस्य परोक्षज्ञानैकफलकत्वस्य व्याख्यापितत्वा-
दिति भावः । नच परोक्षज्ञानरूपद्रष्टव्यमैव श्रवणस्य फलं स्यादिति वाच्यम् । तात्पर्याव-
धार्यस्य दृष्टव्यज्ञानहेतुत्वमिवासेवावधार्यते मिरक्तत्वमिति भावः । ननु शक्तितात्पर्यावधारणं न

विरोधाच्च । निदिध्यासनस्य तु विपरीतसंस्कारनिवर्तकत्वे दृष्टेऽपि तज्जिज्ञेतेन ज्ञानहेतुता दृष्टा । रूप्यसंस्कारानुवृत्तावपि शुक्तिसाक्षात्कारदर्शनात् । तस्माच्छ्रवणसामर्थ्यरूपलिङ्गेन “ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमानः” इत्यादिवाक्येन निदिध्यासनस्य फलसंबन्धात् प्रकरणेन च श्रवणादिकं निदिध्यासने संनिपात्यंगम् । युक्तञ्च विप्रकृष्टात्फलोपकारात् संनिष्कृष्टः स्वरूपोपकारः । अत एव नवमे पार्वणहोमयोरारारुपकारकत्वत्यागेन संनिपात्योपकारकतोक्ता । नच “द्रष्टव्यः भोतव्यः” इतिदर्शनाप्यवहितपाठरूपसंनिधानाच्छ्रवणस्य दर्शनान्वयः । सविधानस्य लिङादितो दुर्बलत्वात् । किञ्च

“श्रुत्वा मत्वा तथा ध्यात्वा तदज्ञानविपर्ययो ।

संशयं च पराणुष लभते ब्रह्मदर्शनम् ॥”

इतिस्मृत्या श्रवणस्याज्ञाननिवृत्तिद्वारा मननस्य तु संशयविपर्ययनिवृत्तिद्वारा परोक्षतत्त्व-निश्चयसाध्ये साक्षात्कारफलके निदिध्यामनेऽगता मिद्धा । तदुक्तम्

“अपरोक्षदृशिर्ब्रह्म श्रवणान्मननादनु ।

सम्यक्निश्चिततत्त्वस्य निदिध्यासनया भवेत् ॥” इति ।

उक्तं च सुधायां “निदिध्यासनं ब्रह्मदर्शनसाधनं तत्सिद्धये श्रवणमनने अपि कर्तव्ये” इति । नच भावनाप्रकर्षजन्यत्वेन साक्षात्कारस्य कामुकस्य कामिनीसाक्षात्कारवद्भ्रमा(ण)त्वा-पातः । त्वयापि

श्रवणम्, किंतु विचार एव । तथाच तात्पर्यज्ञानस्य शाब्दज्ञानाहेतुत्वेऽपि विचारस्य नष्टेनैवम-
शिरुद्धमित्याशङ्क्याह ॥ किंचेति । अपूर्वविधित्वापानांति ॥ युक्त्यनुसंधानव्योक्तायोग्यत्वांका-
मिरासकत्वस्य ज्ञानांतराग्रामत्वादिति भावः ॥ निदिध्यामनस्य स्थितिः ॥ तथाच न विपरीत-
भावनानिरसनद्वारा निदिध्यासनस्य ज्ञानहेतुत्वमिति भावः । ननु प्राप्नु श्रवणव्यांगित्वं
वाग्नेयादिबद्धं ब्रह्माजामपि प्राधान्यं तु ध्यायित्वाशंकां निरस्यन् स्वविचक्षितमर्थमाह ॥ तस्मा-
दित्यादिना ॥ ननु लिङादिभिरंगत्वप्राप्तिं बोध्यते, ननु सज्जिपत्यांगत्वप्रतीत्याशङ्क्याह ॥ पुन-
श्चेति । उक्तेति ॥ “पार्वणहोमयोस्त्वप्रवृत्तिः समुदायार्थसंयोगात्सर्वमिष्या हि” (अ. ५. पा. २
ख. ५१ अधि. १८) वसोपूर्वम्रासयोः “क्रुवेण पार्वणी जुहोति” इति पर्वण्यव्यो होमी विहितौ ।
नच वेचतावाची पर्वण्यः कालवचनः उताग्रेयादियागसमुदायवचन इति संशये पर्वण्यव्य
शब्दे मुख्यत्वात् कालवचन इति पूर्वोपपन्नः । सिद्धांतरनु पूर्णातिथानोर्दानवाचिनः पर्वण्यव्यो

“वेदांतवाक्यज्ञानमावनाजपरोक्षधीः ।

श्रुतप्रमाणदादयेन ग्रामाण्यं प्रतिपद्यते ॥” इत्युक्तेः ।

नच निदिध्यासनस्य प्रमाद्वत्त्वमसिद्धमिति वाच्यम् । त्वया प्रतिबंधनिरासकत्वेनोक्तस्य अवयवस्यापि तदमिद्वेः । निदिध्यासनानंतरं पुनरनुस्मृतः शब्दः एव कर्षणं निदिध्यासनं तु तत्सहकारि अववादि तु निदिध्यासनांगमिति संभवाच्च । अववा अववाद्यंगकनिदिध्यासन-मपरोक्षज्ञानकरमनःसहकारि । तस्मात्

ध्याने श्रुत्वादिभिः साक्षात्काररूपफलान्विते ।

मननश्रवणे अंगे निरस्ताज्ञानसंश्रयो ॥

न तु विवरणमत इव अवयवमंगि निदिध्यामानादिकं तु तदंगमिति ।

॥ इति मनननिदिध्यासनयोर्विवरणोक्तश्रवणांगत्वमङ्गः ॥ १ ॥

वक्ष्यधिकरणमुत्पत्त्या काले मुख्यः तथा मावप्युत्पत्त्या कर्मण्यपि । तत्र प्रकरणात् कर्मार्थत्वं युक्तम् । ज्ञानेयादिषांगरूपस्य कर्मणः प्रकृताप्रकृतप्रत्ययेक्षणानां स्वरणानोऽन संस्कार्यत्वसंभवेन स्वस्विसिन्धुत्वमात्राच्च । स्वस्विसिन्धुत्वमप्यनं धारातुपकारकत्वमप्यनादभ्यर्हितम् । उक्तरीत्या दृष्टार्थ-तात्पर्यात् स्वस्विसिन्धुत्वमप्येव सर्वत्र संस्कार्यत्वमित्यर्थेऽपूर्वस्तत्त्वतस्तत्त्वमांगीकारेण धारातुप-कारकमित्येवोक्त्या प्रकरणादभ्यर्हितेन वाक्यप्रमाणेन सिन्धुत्वमसंभवाच्च । तस्मात्कर्मचयन इत्यधिकरणे उक्तेश्चर्चाः । ननु धारातुपकारकत्वमप्यनं निदिध्यासनश्रवणत्वे विबुधकामिनीस्तत्त्वतश्चरत्त्वमात्रा-पत्त्यादित्वासांभवाच्च ॥ नच मावनेति ॥ ज्ञानेयं श्रवणापरोक्षश्रुत्युक्तमावपत्तिः निदिध्यासनं धारा-तुपकारकत्वमिति सुषाविरोधश्च व्याधित्यतः पक्षान्तरमाह ॥ अथवेति ॥

॥ इति मनननिदिध्यासनयोर्विवरणोक्तश्रवणांगत्वमङ्गः ॥ १ ॥

॥ अथ भ्रवणादिविधेर्विवरणोक्तनियमविधित्वभङ्गः ॥ २ ॥

यद्योक्तं विवरणे भ्रवणादीनां विषयावगमं प्रत्यन्वयव्यतिरेकसिद्धोपायत्वादिना तद्विधेरपूर्वपरिसंख्याविधित्वायोगेऽपि नियमविधित्वमिति । तन्न । यतः

भ्रवणं क्षापरोक्ष्याय त्वन्मते भ्रवणेन च ।

नापरोक्ष्यं कचिद्दृष्टं तेनापूर्वविधिर्भवेत् ॥

तथाहि त्वन्मते परोक्षज्ञाने कामनाभावात् तत्कामस्य विचारविषयनधिकारित्वेन परोक्षज्ञानं प्रति साधनत्वेन विचारविधानयोगात् त्वदभिप्रेतायाश्चापरोक्षज्ञानं प्रति विचारसाधनताया अत्यन्ताप्राप्तत्वेनापूर्वविधित्वमेव युक्तम् । ननु गांधर्वशास्त्रादिविचारस्य षड्जादिसाक्षात्कार-हेतुता कृतेति चेन्न । न तावद्विचार्यशास्त्रार्थसाक्षात्कारे स हेतुः कृतः । कर्मकांडविचारेण तदर्शसाक्षात्कारदर्शनात् । आत्मनोऽपरोक्षत्वाद्यद्विचारस्तथा कर्माणि तु नैवमिति चेन्न अपरोक्षे विचारवैयर्थ्यात् । नहि(योयोऽ)भ्योऽशोऽपरोक्षःस(सस)विचार्यते । नापि विचारेण वा विचार्य-शास्त्रेण वा जन्यसाक्षात्कारे स हेतुः कृतः आत्मसाक्षात्कारोद्देशेन शास्त्रविचारविधिं विनात्म-साक्षात्कारस्य शास्त्रविचारजन्यत्वानिश्चयात् । नापि विचार्यशास्त्रार्थस्य साक्षात्कारयोग्यस्य साक्षात्कारे स हेतुः कृतः । कालांतरे साक्षात्कारिष्यमाणत्वेन तद्योग्ये विचार्यशास्त्रार्थे स्वर्गादौ निष्पादौ च विचारेण तददर्शनात् । तस्मात्षड्जादिसाक्षात्कारे गांधर्वादिशास्त्र-विचारो हेतुत्वेन कृत इति वाच्यम् । नच प्रकृतकार्यविजातीयकार्ये प्रकृतविचारविजातीय विचारस्य हेतुताकृत्तिमात्रेण प्रकृते तस्यापूर्वविधित्वहानिः । अपूर्वविधिमात्रोच्छेदापातात् ।

॥ अथ भ्रवणादिविधेर्विवरणोक्तनियमविधित्वभङ्गः ॥ २ ॥

॥ परोक्षज्ञाने कामनाभावादिति ॥ अज्ञाने कामनायोगात् ज्ञाने च ज्ञानावच्छेदकतया तद्विषयस्य ज्ञाणोऽपि ज्ञानत्वेन परोक्षज्ञानमात्रे न कामना । सिद्धे इच्छाविरहादिति भावः । ननु विचार्यशास्त्रार्थस्य साक्षात्कारयोग्यस्य विद्यमानस्य साक्षात्कारे विचारो हेतुर्गति न स्वर्गादौ व्यभिचार इत्याशङ्क्यमुपसंहारव्याजेन निरूप्यति ॥ तस्मादिति ॥ तथा च विशेषदृष्टौ च कार्यकारणभावात् नोक्तत्वेन कार्यकारणभावः । ज्ञानाभावात् । न च यद्विधानयोरेति न्यायावुक्तत्वेनापि कारणता, षड्जादिसाक्षात्कारस्य कर्मप्रियादिन एवोपपत्त्या विचारव्याप्त्या-सिद्धत्वेन बाधकसत्त्वादिति भावः ॥ प्रकृतविचारंति ॥ वैयर्थ्यकस्यापानुसंधानकत्वेत्यर्थः ॥ अपूर्व-विधीनि ॥ स्वर्गजानीयानीकिकस्तुच्छं वागजानीयानीकिकक्रियायाः हेतुत्वस्य ज्ञान/न/प्रमाण/त्वात् ,

किंच शास्त्रिकप्राप्तौ हि नियमः । सा च साधनांतरप्राप्तौ । नच रूपादिरहितात्मज्ञाने-
ऽन्यप्राप्तिरिति । नन्वपूर्वविधिषु ब्रीहिषु नस्तविदलनादेरप्राप्तावपि ब्रीहिमात्रे तत्प्राप्त्या
“ब्रीहीनवहंति” इति यथा नियमः तथा निर्विशेषात्मनि मानांतराप्राप्तावप्यात्ममात्रे तत्प्राप्त्या
नियम इति चेत् । ब्रीहीनित्यत्र ब्रीहिशब्दोऽपूर्वीयद्रूपपरो न तु ब्रीहिरः । अन्यथा
यदेव्यवधान औपदेशिको न स्यात् । नीबारेषु च ब्रीहिरूपद्वाराभावेनातिदिष्टोऽपि बाधयेतेति
नवमे स्थापितत्वेनापूर्वीयद्रूप एव विदलनादिप्रातेर्वक्तव्यत्वात् । अन्यथा वैतुष्यमात्रेऽव-
धाननियमे द्रव्याजने याजनाद्युपायनियमवत् तस्य पुरुषार्थत्वप्रसंगेन लौकिकेवपि ब्रीहिषु
दलने प्रत्यवायः स्यात् । न च सामान्ये दलनादिप्राप्त्या विशेषेऽवधाननियमः । इह
निर्विशेषविशेषरूपविशिष्टद्वयानुगते विशेषामावादिद्वारा वेदांतवेद्ये चिन्मात्रे मानांतरा-
प्राप्तेः । यत्रापूर्वीयव्यवधाननियमस्तत्रैव दलनप्राप्तिसंग्रहे वैयधिकरण्यायोगात् । संभवति
ह्यपूर्वीयव्यवधाने ब्रीहिषु नियमादृष्टाजनकत्वापि दलनस्य प्राप्तिः । नहि तस्य प्राप्तिर्नाम तेन तस्य
वैतुष्यसंपादनम् । तथात्वेऽवधाननियमायोगात् । किंतु श्रुतत्वेन प्रसक्तमात्रम् । तच्च

“स्वर्गच्छमे यजेत” इत्यादिविशेषपूर्वविधित्वं न स्यादिति भावः । अल्प्युक्तं एवविधेर्निबन्ध-
विधित्वमिति । तत्पुन्युक्तमित्याह ॥ किंचेत्यादिना । ब्रीहीनित्यत्रेति ॥ तथाच दृष्टान्तासंगति-
पत्तिरित्यर्थः ॥ नवमे स्थापितत्वेनेति ॥ “द्रव्यसंख्याहेतुसमुदायं वा धृतिसंयोगवत्” (अ. ९.
ख. १ सू. ११ अर्थ ५) इत्यपूर्वग्रहसंबन्धोऽर्थादीनवहंतीत्यापिसंस्कारकत्वेषु ब्रीह्यादयः प्रोक्ष्या-
दितिः किं ब्रीहिकायाकारेण संबध्यते उत “ब्रीहिरियंजेत” इत्यादिकायाकारात्तापूर्वसाधनत्वा-
कारेणेति संशये(धृति भुक्तकृत्तिकमे कारणाभावात् ब्रीहिकायाकारेणेति पूर्वपक्षं कृत्वा
वच्छरीरस्य सिद्धांतित्वेनेत्यर्थः । अथोच्छरीरस्य ब्रीहिरस्यापूर्वीयद्रूपकत्वत्वे श्रुतिप्राप्त्यवधानतः
स्यादिति काच्यम् । असांतरापूर्वीयव्यवधानविशेषस्यैव ब्रीहिरुक्तव्यवधानांगीकारादिति भावः ।
॥ अन्यथेति ॥ ब्रीहिरुक्त्य ब्रीहिमात्रकत्वमाभ्युपेक्ष्य तत्र साधनांतरप्राप्त्या निबन्धविधित्वाभ्युप-
गमे वैतुष्यमात्रेऽवधाननियम इति ज्ञात् । एवं च पुरुषार्थत्वमेव ज्ञात् न कल्पवर्त्ममित्यर्थः ।
नन्वस्युक्तकथायादूर्वीयव्यवधानापूर्वीयद्रूपकत्वम् । साधनांतरप्राप्तिस्तु ब्रीहिरुक्तव्यवधानेनैव
प्रविध्यनीति निबन्धविधिव्यवधानसिद्धांतित्वेन विराकरोति ॥ नचेति ॥ यद्युक्तं लौकिकब्रीहां-
ब्रीहिरुक्तव्यवधानेन साधनांतरप्राप्तिरिति तत्पि न युक्तमित्याह ॥ तत्रेति ॥ अन्वेषकमिव साधने
अविद्यतत्वावधानाच्च निबन्धो वक्तव्यः । अथावकावधानाच्च वैतुष्ये अवधिकरण्याव्य प्रसक्तिरपि

दलनादेरपूर्वविषयस्येति । निर्विशेषात्मनि तु प्रत्यक्षादेः प्रसक्तिरपि नास्तीति विशेषः । अवघातसाध्यवैतुष्यस्य दलनादि साध्याद्वैजात्येऽपि विष्यंतरापेक्षितवैतुष्यस्य सामान्यस्य दलनेनापि सिद्धेर्नियमः ।

कौशुधां तु यथा मंत्रार्थज्ञानस्य तन्मूलकस्य सूत्रीयग्रहणकवाक्यादिप्राप्त्या पक्षेऽप्राप्त-
मंत्रसाध्यत्वं नियम्यते “मंत्रैरेव स्मृतिः साध्या” इति । तथा वेदांतमूलस्त्रीयग्रसाधारणस्मृति-
पुराणादिप्राप्त्या पक्षेऽप्राप्तवेदांतभवणादिपरिपूरणार्थो नियमः । “तस्माद्वाङ्मनो नाबैदिकम-
धीयीत” इति श्रुतेः । “भोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्यः” इति स्मृत्येत्थुक्तम् । तत्र । “इतिहास-
पुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत्” इत्यादिस्मृतिविरोधात् । न वाचिचारितेन गहनेन तेनोप-
बृंहणं युक्तम् । “अपि स्मर्यते” इत्यादिना सूत्रकारेणाप्युपबृंहणाच्च । नच वेदांततात्पर्य-
निर्णयार्थं तद्विचारो न तु ब्रह्मज्ञानायेति वाच्यम् । कर्मविषयकस्मृतिभिः कर्मज्ञानस्यैव
ब्रह्मविषयकात् भारतादौ ब्रह्मध्वन् शुकादीन् प्रत्युपदिष्टादितिहासादपि साक्षाद्ब्रह्मज्ञानस्योदयात् ।
समुपबृंहयेदित्यस्य तु वेदातात्पर्यं वेदवाक्यानुसारेणेषां ज्ञेयज्ञासाधभिन्नप्रतिप्रणीतनिर्ण-
यात्मकेतिहासाद्यनुसारेणैव ज्ञेयमित्यर्थः । न तु सर्वेणापीतिहासादिना वेदातात्पर्यमेव ज्ञेयम्,
अर्थस्तु न ज्ञेय इति । “नाबैदिकम्” इति श्रुतिस्त्वबैदिकवाङ्मयमाद्यप्ययं निषेधति । न तु
बैदिकेतिहासादेः । “ऋग्वेदं भगवोऽध्येभि” इत्यादिभ्यः “इतिहासपुराणं पंचमं वेदानां वेदम्”
इति श्रुत्या “वेदानां पयपयामास महाभारतपंचमान्” इत्यादिस्मृत्या च विरोधात् । वेदांगा-
प्ययनस्यापि निषेधापानाच्च । “भोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्यः” इति तु श्रुतीनां मूलप्रमाणत्वाभि-
प्रायम् ।

स्वभावसिद्धिः । अवघातसाध्यतुष्यमोक्षस्य विज्ञानीयत्वेन तं प्रति नञविद्वलनस्य स्वकृपायोग्यत्वा-
दित्यादांश्याह ॥ अवघातसाध्यतेति । ग्रहणकवाक्येति ॥ स्वगतवाक्येभ्यः । ननु समुपबृंहये-
दिति इतिहासपुराणयोर्वैचारिकनिययोपयोगिवाक्यार्थं प्रतीयते, न तु वेदनुन्यतया ब्रह्मज्ञानसाधनाय-
मित्यादांश्याह ॥ समुपबृंहयेदित्यस्य चेति । वेदाङ्गाध्ययनस्येति ॥ नञोक्तश्रुतेः “ब्राह्मणेन
विष्कारणो धर्मः वदंगो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च” इति वाक्यान्तरवचनादंगान्तरातिरिक्तविषयत्वमिति वारच्यम् ।
ननु गृह्यसंवाक्यवत्त्वादेव इतिहासाद्यतिरिक्तविषयत्वमप्यस्तु । किंच नियमादृष्टसाध्याभावादि न
सम्माने नियमविधिः स्वभावसिद्धिः । नच किं नञ्वनिश्चयसम्बन्धः, जितगुणित्वा, अणुगोभं वा,
अज्ञाननिवृत्तिर्वा, अणुगोभ्यविशेषो वा, अन्यथा, इति विकल्प्याद्यं दोषमाह । किंचेति ॥

किंच विप्रकीर्णनानाद्यास्त्वार्षसंग्रहादिरूपेष्वेतिहासादिना तत्त्वनिश्चयदर्शनात् सति च तस्मिन् विविदिषद्वाग तदर्थाया अंतःकरणशुद्धेरपेक्षितत्वात् । आपरोक्ष्यस्य च विषय-
स्वभावादेव मिदृषा वेदजन्ये ब्रह्मज्ञाने इतिहासादिजन्यादधिकस्याऽऽपरोक्ष्यस्थाननुभवेन च तस्य नियमादृष्टाभाप्यत्वात् । ज्ञानस्य च स्वप्रागभावनिवर्तन इवाऽज्ञाननिवर्तनेऽप्यदृष्ट-
निरपेक्षत्वादन्यस्य च नियमादृष्टाभाप्यस्वभावाच्च नियमविधियुक्तः । तस्मात्

“नियमादृष्टाभाप्यस्य व्यावर्त्यस्याप्यभावतः । अवणादेर्नियमनं परपक्षे न युज्यते ॥”

एतेन श्रुतप्रतीनात्मविद्याप्रबंधादिप्राप्तिनिमित्तकाप्राप्तांशुपूरणार्थो नियमविधिरिति निरग्नम् ।

॥ इति अवणादिविधेर्विवरणोक्तनियमविधित्वमङ्गः ॥ २ ॥

व्याकर्म्यसाम्यस्य नियमादृष्टफलत्वाद्योग्यविति भावः । द्वितीयं निराह ॥ सति च तस्मिन्निति ॥ न तृतीय इत्याह ॥ आपरोक्ष्यस्य चेति ॥ न चतुर्थं इत्याह ॥ वेदजन्य इति ॥ न पञ्चम इत्याह ॥ ज्ञानस्य चेति ॥ न षष्ठ इत्याह ॥ अन्यस्य चेति ॥ ननु रण्णागीतादिष्वप्यपेक्षस्य सत्त्वान्तर-
व्याकर्त्यासिद्धिः । नच न स्म्येच्छित्तयै इत्यादिनैव तद्यावृत्तिसिद्धेर्न अवयवविधिष्व्यावर्त्यत्वमिति वाच्यम् । कर्त्तव्यपुरुषार्थमेवेनानुसक्तवन्ननिषेधवत् इहापि निषेधद्वयसंभवादित्याशङ्क्याह ॥ एतेनेति ॥ नियमादृष्टाभावाभावेत्यर्थः । एतच्चोपलक्षणम् । एतत्परनिरपेक्षस्तत्प्राप्तपचन-
द्वयस्य एतद्विद्यमानाशेष नियमस्य वक्तव्यत्वात् । रण्णाग्न्यादेरेव वेदसमानविषयत्वेन वेदोप-
जीव्यतया नद्यावृत्तेरयोग्यत्वं । अन्यच्च तथाभूतपञ्चाग्न्यादिना वागस्त्वर्गस्तत्राद्यैः ज्ञानं शब्दस्त्वेन स्वर्गकामादिवाच्यक्यापि अपूर्वविधित्वाभावात्सङ्गाच्च भूतस्य इत्यादौ नियमविधित्वमिति ।

यथा च न एतस्मै अवयवस्य नियमविधिविषयत्वं तथा प्रपञ्चितप्रत्याभिन्न्यायमौक्तिक-
मालायां तथैकतुसंवेद्यम् ।

॥ इति अवणादिविधेर्विवरणोक्तनियमविधित्वमङ्गः ॥ २ ॥

॥ अथ परमते श्रवणादिविध्यनुपपत्तिः ॥ ३ ॥

किंच न तावच्छक्तित्वात्पर्यावधारणं वा तद्विशिष्टशब्दावधारणं वा तात्पर्यप्रमापक-
लिङ्गावधारणं वा आगमाचार्योपदेशजन्यज्ञानं वा श्रवणम् । परमते ज्ञानविध्यभावात् ।
अवाच्ये च ब्रह्मणि शक्यसंभवात् । तात्पर्यमपि न तावदापातधीजन्यस्य विचारनिवर्त्यस्य
संशयस्य धर्मिणि । तस्य प्रागेव निश्चितत्वेन तन्निश्चयार्थं तात्पर्यनिश्चयसाधनस्य विचारस्य
वैयर्थ्यात् । अन्यथा विचारानंतरमपि संशयादिप्रसंगात् । नापि संशयधर्मिगतप्रकारविशेषे
तद्विशिष्टे तदुपलक्षिते वा । अखंडार्थताहानेः । नापि गुरुश्रुत्यादेदांतानां ब्रह्मणि संयोजनं
श्रवणम् । संयोगस्याऽप्युक्ततात्पर्यावधारणाद्यनतिरेकात् । नापि बाह्यविशेषप्रयोगरूपवाद-
कथा श्रवणम् । तत्र श्रवणपदाप्रयोगात् । अत एव न परमते मनननिदिध्यासनविधिर्पुक्तः ।
तयोरपि ज्ञानविशेषव्यतिरेकेण दुर्निरूपत्वात् । न चानिच्छतोऽपि दुर्गधादिज्ञानदर्शनेन
ज्ञानस्याविधेयत्वेऽपि निदिध्यामनस्य ज्ञानसंतानत्वेन विधेयत्वम् । अनिच्छतोऽपि दुर्गध-
ज्ञानसंतानदर्शनात् । न चावधारणं नाम न ज्ञानम्, किंतु ध्यानस्य भयविजातीयं चेतोवृत्त्यंतरं
वा । “श्रवणादिक्रिया तावत्कर्तव्येह प्रयत्नतः” इति सुरेश्वरेण क्रियाशब्दप्रयोगादिति वाच्यम् ।
तात्पर्यरूपे विषये उपक्रमीदिरूपे प्रमाणे च सति जायमानस्य तस्य ज्ञानाद्विर्भाषानुपपत्तेः ।
नहि बाधो धेनुत्वेनोपासनादिकं प्रमाणवस्तुपरतंत्रम् । एतेन तत्कांत्यको विचारः श्रवण-
मिति प्रत्युक्तम् । व्याप्तिज्ञानपरतंत्रत्वेनानुमितेऽपि तर्कज्ञानस्याप्युपतंत्रत्वात् । न हि पुंमंत्रः
प्रतिमादौ नारायणाद्यारंगो व्याप्तिज्ञानाद्यपेक्षः । तस्मात्
ध्रुवादेर्धीम्वरूपत्वादिद्वयनर्हत्वतो धियाम् । परपक्षे नैव युक्तः श्रवणादिविधिः कश्चित् ॥

॥ इति परमते श्रवणादिविध्यनुपपत्तिः ॥ ३ ॥

॥ अथ परमते श्रवणादिविध्यनुपपत्तिः ॥ ३ ॥

॥ ज्ञानविध्यभावादिति ॥ तस्य प्रमाणवस्तुपरतंत्रतया पुमधीनत्वाभावादित्यर्थः
(पुंश्चधीनत्वादिति भावः) ॥ अवाच्य इति ॥ नच शक्तिपरं कृत्स्नमात्रपरम् । तत्वावाच्ये-
ऽप्यस्तीति वाच्यम् । शुद्धव्यासंगित्वेन कृत्स्नमात्रव्याप्यत्वं भवादिति भावः ॥ अखण्डार्थता-
हानेऽपि ॥ उपलब्धव्याप्युपलभित्वरूपधर्मविशिष्टत्वाभावादिति भावः । ननु सति प्रमाणे
जायमानस्य ज्ञानत्वमिति न नियमः । बाधेनोपासनस्याननुपपत्त्यादित्याशङ्क्याह ॥ नहीति
तत्कांत्यक इति ॥ स च व्याप्तिप्रवृत्त्यापेक्षोऽपि पुंमंत्र इति भावः । ध्युत्पत्तेः धवणादेः ।

॥ इति परमते श्रवणादिविध्यनुपपत्तिः ॥ ३ ॥

॥ अथ श्रोतव्यइत्यादेरनुवादत्वभङ्गः ॥ ४ ॥

केचित्तु अर्चनात्साध्यायात्मयोजनवर्द्धदर्शनाद्यभिर्न्यायः पुरुषः स्वयमेव तत्त्वदर्शिनः
आचार्यान्त्याययुक्तवाक्यार्द्धशङ्करूपे अवश्ये प्रवर्तत इति श्रोतव्य इत्यनुवादः । आचार्योप-
दिष्टत्वात्स्व स्वात्मन्येवमेव युक्तमिति हेतुतः प्रतिष्ठापनरूपस्य मननस्य अवगमप्रतिष्ठार्थत्वेन
प्राप्तत्वात्तन्मन्तव्य इति चानुवादः । निदिध्यासितव्य इत्येव तु विधिः । अविच्छिन्नस्मृति-
संतानरूपध्यानात्मकनिदिध्यासनकर्तव्यताया अन्यतोऽप्राप्तेः । इष्टव्य इत्यनेन तु तस्य
ध्यानस्य विशदतरावभासत्वरूपा दर्शनसमानाकारता विधीयत इत्याहुः । तत्र । त्वयापि
“महर्कार्यनगरविधिः” इति शब्दे “तस्माद्वाङ्मनः पाठित्वम्” इत्यादिवाक्ये औपदेशिकाचार्याधि-
गमस्य पुनःपुनर्वर्द्धसंशीतनस्य च विधेरनेगीकृतत्वेन तयोरेव श्रोतव्यो मन्तव्य इत्याभ्यां
विधिसंभवात् । औपदेशिकाचार्याधिगमादौ अवगमादिपदप्रयोगात् ।

किंचोपायत्वदशाप्रभृति भगवज्ज्ञानं प्रीतिरूपमिति वदतस्तत्र मते कृतभवगमननं पुरुषं
प्रति भगवतोऽन्त्यंतानुकूलत्वात् अनुकूलविषयचित्तने च रागत एव प्रवृत्तेष्वितनरूपनिदि-
ध्यामनस्यैव विधिर्न स्यात् । तत्र रागप्राप्ते चित्तनेऽविच्छिन्नत्वादिगुणविधानं चेत् रागप्राप्ते

॥ अथ श्रोतव्यइत्यादेरनुवादत्वभङ्गः ॥ ४ ॥

॥ स्वयमेवेति ॥ विधिप्रयुक्तिं विधेत्कर्तुः । न च स्वतन्त्रविध्यभावेऽपि सर्वज्ञानपर्वता-
ध्यवस्यविधिपरिपुष्टीतत्वात्स्वयमेवेत्यनुक्तमिति वाच्यम् । अध्यवस्यविधेरर्वाज्ञानपर्वतस्य प्रमाणा-
श्रयात् । नन्यव्यवस्यविधेरर्वाज्ञानपर्वतस्यभावे प्रवर्तकभावेन प्रवृत्तिरेव न स्यादिति चेत् ।
संज्ञासंज्ञिरस्त्वत्वात्कथाध्यवस्यतः संज्ञाचारिस्तत्राद्येन तत्रिष्यवाच्य स्वयमेव प्रवृत्तेष्वपत्तेरिति भावः ।
॥ मोक्षहेतुस्वायोगादिति ॥ “सम्यक्भावेन ज्ञानार्थेन नियमम्” इति धृत्या सम्यग्ज्ञानस्यैव
मोक्षहेतुतावगम्यमिति भावः । इष्टव्य इत्यनेन दर्शनसमानाकारताविधाने वृषपांतरमाह
॥ दर्शनं धृतीनामिति ॥ न च “ज्वाहृत्पुष्टौ सत्यपुष्टिः, सत्यपुष्टौ भुक् स्मृतिः । स्मृतिप्रति-
मये मन्त्रेणवीनां विप्रयोक्तः”, “विद्याप्य तं ब्रह्मपुत्रात् प्रमुच्यते” इत्यादिभ्यस्तानि निदिध्यास-
नस्य मोक्षस्य वक्तव्यमात्रम् । दर्शनं धृतीनामुपचरितार्थस्य वक्तव्यमिति वाच्यम् । “तत्तन्नु तं
वचते निष्कलं व्याकलयन्, क्षीयन्ते वाक्य कर्माणि तस्मिन् दशे पराधरे” इति धृत्या ध्यानस्य

वाक्यार्थग्रहणे गुरुमुखपूर्वकत्वादिगुणविधानं भवणादिवाक्येष्वस्तु । किंच ज्ञानस्य विशद-
तरावभासत्वं न तावदधिकविषयत्वम्, स्मरणस्य स्वजनकानुभवाद्यन्यस्मरणाद्याधिकविषयत्वा-
योगात् । नापि साक्षात्त्वम् । स्मृतौ तदसंभवात् । पुत्रादिध्यानस्येव साक्षात्त्वस्य भ्रांतिमात्रत्वे
च मोक्षहेतुत्वायोगात् । दर्शनश्रुतीनामुपचरितार्थत्वापत्तेश्च ।

॥ इति श्रोतव्यइत्यादेरनुवादत्वभङ्गः ॥ ४ ॥

दर्शनहेतुत्वस्य तस्य च मोक्षहेतुत्वस्य चावेवमेव त्वदुदाहृतश्रुतेश्च दर्शनफलानुवादितया
त(त्त्व)दुकार्यासाधकत्वादिति । प्रपञ्चितं चैतत् अस्माभिर्न्यायमौक्तिकमालिकायां तत्रैव
अनुसंधेयम् ।

॥ इति श्रोतव्यइत्यादेरनुवादत्वभङ्गः ॥ ४ ॥

॥ श्रवणविधेर्विवरणोक्तविचारविधायकत्वभङ्गः ॥ ५ ॥

यद्योक्तं विवरणे श्रवणविधिरेव विचारविधायक इति विचारविधायकं जिज्ञासासूत्रं श्रवणविधिभूलमिति । तत्र त्वया विचारविधौ श्रवणसाध्यपरोक्षज्ञानाधीनाया अपरोक्षज्ञानकामनाया प्रविकारिशिष्टेष्वन्वाङ्गीकारेणान्योन्याश्रयापातात् । किंचायं जिज्ञासासूत्रोक्तो विचारस्तन्वनिर्वापकन्यायानुसंधानरूपः । अन्यथा न्यायप्रवचनात्मकज्ञानार्थमिदमेव तदुक्तं न्यूनोक्त्ययुक्तैः । इतरस्य वेदेतिकर्तव्यतानुपपत्तेः । न च श्रवणमुक्तन्यायानुसंधानरूपम् । मननाभेदप्रसंगात् । नन्वद्वितीये ब्रह्मणि वेदांतानां शक्तिनात्यर्थावधारणं श्रवणम् । तद्योपक्रमोपसंहारादितान्यर्थलिङ्गाविचारार्धानमिति विचारविधायकं श्रवणविधिभूलमेव जिज्ञासासूत्रम् । मननं तु श्रुतस्वार्थस्य युक्तिभिरनुचितनमिति चेन्न । विवरणे श्रवणमंगि, प्रमाणस्य प्रमेयावगमं प्रत्यव्यवधानादिति करणत्वेनोक्तस्य श्रवणस्येतिकर्तव्यतारूपविचारत्वायोगात् । किंच युक्तिभिरनुचितनं नाम यदि श्रवणनिश्चितस्य तात्पर्यस्य तद्विषयस्य वा स्मरणं वा प्रत्यभिज्ञा वा संस्कारदाढ्यफलकं श्रवणसमानाकारमभिज्ञांतरं वा तर्हि तस्याऽऽवश्यकश्रवणावृत्त्येव मिद्वैभननविधिवैयर्थ्यम् । त्रिविधस्यापि तस्य श्रवणानंतर्गतपुस्त्यनपेक्षत्वेन “श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्यो मंतव्यश्चोपपत्तिभिः” इतिव्यवस्थापकस्मृतिविरोधश्च ।

॥ अथ श्रवणविधेर्विवरणोक्तविचारविधायकत्वभङ्गः ॥ ५ ॥

॥ श्रवणमाध्यासि ॥ अथर्वं विना वेदार्थज्ञानासंभवेनापरोक्षज्ञानकामनाहेतुभूतं परोक्षज्ञानं श्रवणसाध्यमिति वाच्यम् । एवं च अथर्वे प्रकृत्यनंतरमेवाधिकारसिद्धिः तन्मिच्छी च अथर्वे प्रकृतिरित्यथोक्त्याश्रयापत्तादित्यर्थः । ननु सांगत्तरिरस्यस्याप्याप्याप्यवनतः श्रवणं विनापि परोक्षज्ञानमुपपद्यते । तदेव चापरोक्षज्ञानकामनाहेतुरिति नान्योन्याश्रय इति चेन्न, वेदार्थस्यानिर्गम्यत्वेन अथर्वं विना ज्ञानुपपत्त्यपत्तिरिति शब्दः । किंच न्यायानुसंधानरूपविचारविधायकजिज्ञासासूत्रस्य न श्रवणविधिभूलत्वं संभवति, अथर्वसाध्याविचारककल्पवित्याह ॥ किंचायमिति ॥ एवं नमि मननाभेदं विरुद्धं । मननं विवर्ति ॥ ननु अथर्वस्य विचारकपक्षेऽप्यंगित्वं न विरुद्धं तस्य करणविचारककवेन करणचोक्तपुस्त्येतिक्तो दोषांतरश्च ॥ किंचेति ॥ इदमप्यनां श्रवणातीनां कल्पकप्रत्युक्तान्य “अवृत्तिरलङ्कारपदेव” इत्यधिकारसिद्ध्यापत्तिरिति शब्दः ॥ श्रवणानंतर्गतेति ॥ अथर्वनवेदिनेत्यर्थः ॥ स्मृतिविरोधेति ॥ मननस्य अथर्वसमानाकारत्वे

“भवणं यावदज्ञानं मतिर्यावदयुक्तता” इति मननस्य भवणानिबर्त्तायुक्तत्वशङ्कानिबर्त्तकत्ववाचि-
 स्मृतिविरोधश्च । यदि त्वनुचितनं भवणेन तात्पर्यं गृहीतेऽप्यस्यात्र तात्पर्यं युक्तं नवेति
 संशयादिनिवर्त्तकयुक्त्यनुसंधानरूपम्, तर्हि युक्तायुक्तत्वसंशयादेः संशयपूर्वपक्षसिद्धातै-
 र्मोमांसाशास्त्रे प्रथितात्संशयादिनिवर्त्तकान्यायजातादन्वेनानिबृषेस्तादृशस्यापग्रथनात्मकमीमां-
 साशास्त्रारंभोपयुक्तविचारकर्तव्यतां प्रतिपादयदाद्यं सूत्रं मननविधिभूलमेव स्यात् ।

एतेन गुरुमुखाद्भेदांतानां ब्रह्मणि संयोजनं भवणम् । मननं तु युक्तितोऽसंभावना-
 निरसनमिति कौशुयुक्ततयोर्भेदः प्रत्युक्तः । भवणे उक्तयुक्त्यननुप्रवेशे इष्टमिद्वेदः । अनु-
 प्रवेशे च भेदामिद्वेदः । तेनैवासंभावनानिरसनसिद्धेश्च । युक्त्यननुसंधानेऽपि धृतपद-
 प्रयोगाच्च । नच कौशुयुक्तस्य वादक्यारूपभ्रवणस्य युक्त्यनुसंधानात्मकमननाद्भेदः । वाद-
 कयायास्तत्त्वनिर्णायकन्यायचर्चारूपत्वेन मननाद्भेदायोगात् । वाक्यार्थग्रहणं विना निरालंबन-
 चर्चायोगेन तदर्थवाक्यार्थग्रहणरूपत्वे चेष्टापत्तेः । न्यायानुसंधानार्थप्रभोत्तररूपवाक्य-
 विशेषप्रयोगरूपत्वे च तत्र भ्रवणपदाप्रयोगात् । विचारविधायकस्याद्यसूत्रस्य भ्रवणविधि-
 भूलत्वामिद्वेदश्च । ननु समन्वयाध्यायोक्ततात्पर्यनि(श्चाय)र्णायकोपक्रमादियुक्त्यनुसंधानं
 भवणम् । द्वितीयाध्यायोक्तार्थासत्त्वाशङ्कानिबर्त्तकयुक्त्यनुसंधानं तु मननम् । सुरेश्वरेण—

“वेदांतभ्रवणं यत्तदुपायस्तर्क एव च ।

श्रुतिलिगादिको न्यायः शब्दशक्तिविवेककृत् ॥

आगमार्थविनिश्चित्यं मंतव्य इति भण्यते ।

वेदशब्दानुरोध्यत्र तर्कोऽपि विनिर्णयते ॥” इत्युक्तेः ।

तदनिबर्त्तायुक्तत्वशङ्कानिबर्त्तकत्वायोगादिति भावः ॥ मननविधिभूलमेव स्यादिति ॥ समान-
 शिषयत्वादिनि भावः । अत्र वादक्याशास्त्रेण किं तत्त्वनिर्णयात्मकन्यायवाक्याद्यते तद्विभूत-
 वाक्यार्थग्रहणं वा न्यायानुसंधानार्थप्रसररूपवाक्यप्रयोगो वेति विकल्प्य क्रमेण दृश्यति
 ॥ वादक्याया इत्यादिना । विचारविधायकेति ॥ एतच्च दृष्टं मध्यमवशेऽपि बोध्यम् ।
 ॥ वेदांतभ्रवणमिति ॥ यः शक्तिनिर्णयानुकूलश्रुतिलिगादिन्यायमनुकूलतर्कश्च तद्वेदांत-
 भ्रवणम् । ब्रह्मागमार्थनिश्चायकः तदनुकूलतर्कश्च तन्मंतव्य इति धृत्युक्तमननम् । नच
 “युक्ततर्कं तु वरं चेत्” “तर्काप्रतिष्ठानाम्” इत्यादिना तर्कस्य निवेष्टात्कथं तस्य भ्रवणाद्यंतर्गति-
 रिति वाच्यम् । शुभ्रकर्मस्य निषेधेऽपि वैदिकतर्कस्य “मीमांसते ऋग्वेदादिना” इत्यादी

अन्यैरपि “वेदांतानामज्ञेयानामादिष्वप्यावसानतः ।
ब्रह्मात्मन्येव तात्पर्यमिति धीः अवयवं भवेत् ॥
समन्वयाध्याय एतत्तत्त्वं धीसास्थ्यकारिभिः ।
तर्कैः संभावनार्थस्य द्वितीयाध्याय ईरिता ॥”

इत्युक्तेरिति शेषः । विवरणे “यौक्तिकासंभावनाविपरीतभावनानिरसिततर्काणां प्रथम-
ज्ञानेऽनर्धत्वात्” इत्यादिनार्थोपपत्तीनामपि अवघातार्गतिमुक्त्वा “ब्रह्मात्मपरिभाषनाप्रचय-
निमित्तकतदेकप्रवृत्त्ययोग्यत्वमसंभावना, विपरीतभावना तु शरीराद्यध्याससंस्कारप्रचयः”
इत्यादिना असंभावनानिर्वर्तकस्य मननस्वार्थनिश्चयानंतरमाविभाषनाप्रचयहेतुचिचैकाग्र्य-
हेतुताया एवेकत्वात्, जिज्ञासाद्यत्रसांशे मननविधिमुलत्वापातात् । “मंतव्यद्योपपत्तिभिः”
इति स्मृतिष्वोपपत्तिश्च यस्य “मतिर्पादयुक्ता” इति स्मृतिस्त्वायुक्तश्च यस्य च “भोतव्यः श्रुति-
वाक्येभ्यः” इति श्रुतिश्च यस्येव सामान्यपरताहानेन “आदौ यच्छ्रद्धया सिद्धं पश्चान्ध्यायेन-
साधितम्” इति न्यायेन युक्तवनपेक्षभद्राभावेन प्रतिवाक्यमयमस्य वाक्यास्वार्थ इति
गुरुश्रुताऽस्वार्थग्रहणं अवयवं पश्चान्ध्यायानुसंधानं मननमिति मेदसंग्रहे युक्तित्वेव अवयव-
मननमेदकल्पनायोगात् । उक्तस्य वाक्यार्थग्रहणस्य अवघादित्रयानंतरमावेन चतुर्थस्यापि
सुसुप्स्वनुष्ठेयत्वापातात् । केवलं गुरुश्रुतादेरार्थं श्रुतवति न श्रुतमनेनेति प्रसंगात् । प्रमाण-
भूतश्रुतिनात्यये निश्चिनेऽर्धसंस्काराद्वृत्तवत्पेक्षाऽयोगेन मननस्वार्थसंस्कारप्राप्ताप्यशङ्का
निर्वर्तकत्वे वक्तव्ये निश्चितप्राप्त्यस्य पुंसो मननाभावप्रसंगात् । नचापेक्षितसर्वतर्काणां
अवघातार्गतावपि श्रुतविरुद्धमनुमानमर्थापत्तिर्वा मननमिति युक्तम् । ब्रह्मण औपनिषदन्व-
श्रुत्यानुमानाद्यगोचरत्वात् । अवयवनियमेन शब्देतरस्य सर्वस्य कारणस्य निषेद्धप्यन्वात् ।

विनियुक्तवार्तिक्यैः ॥ आदिप्रध्यावमानत इति ॥ उपक्रमोक्तसंज्ञापरमार्थैरित्यर्थः । धीसास्थ्य-
कारिभिः तर्कैः अवयवसंज्ञाया द्वितीयाध्याय ईरिता इत्यर्थः । शक्तितान्तर्यामिधाराणां युक्त-
न्यायानुसंधानं अवयवं अगम्यार्थनिर्वाहानुसंधानं न्यायानुसंधानं मननं इत्येतद्वच्यते ॥ विवरण
इति । प्रथमज्ञानेति ॥ अवयव इत्यर्थः । तर्कस्य अवघातार्गतात्वे शेषांतरमह । जिज्ञासा-
द्यप्रत्ययेति ॥ ननु नऽस्य जिज्ञासाद्युक्तस्य मननविधिमुक्तस्य अवघातार्गतायुक्त्यपेक्षया मननार्गता-
युक्त्यां विज्ञातीकवारित्वाह ॥ मननप्यद्योपपत्तिरिति । उक्तम्येति ॥ न्यायवाच्येनान्येभ्यः

अन्यथा कदाचिदनुमानादिनापि ब्रह्मनिश्चयसंभवेन भवणे नियमेन न प्रवर्तेत । तस्मा-
द्युक्त्यनुसंधानरूपो विचारो न भवणं किंतु मननमेवेति मननविधिभूतमेव जिज्ञासाद्वयम् ।
उक्तं हि तुषायां “जिज्ञासा नाम युक्त्यनुसंधानात्मकविचारापरपर्यायं मननम्” इति ।

किंच त्वन्मते कर्मकांडविचारो यथोत्तरकतुविधिप्रयुक्तस्तथा ब्रह्मकांडविचारो
ज्ञानविधिप्रयुक्तः किं न स्यात् । उत्तरकतुविधिभिः स्वातुष्ट्याप्यार्थनिर्णयाय तद्विचारस्येव
“तरति शोकमात्मविद्” इत्यादिना शोकनिवृत्तिहेतुत्वेनावगतेनात्मज्ञानेन स्वसिद्धये वेदांत-
विचारस्याऽऽक्षेपात् । युक्तं चानेकेषां कतुविधीनामाक्षेपकत्वादप्येकस्येव तत् । यदि
चाप्ययनविधेर्नित्यत्वेनार्थज्ञानार्थत्वाभावेनादृष्टार्थत्वाद्विचारविषयभावे विधनिर्हरणमंत्रस्येव
तरतीत्यादेरर्थपरत्वाभावाच्च तदाक्षेपकता तर्हि तत् एवोत्तरकतुविधीनामपि सा न स्यात् ।
अथाप्ययनविधेर्नित्यत्वेऽपि शब्दसामर्थ्यात् प्रतीतार्थो न त्याज्य इति कतुविधीनामाक्षेप-
कता तर्हि तत् एव तरतीत्यादेरपि सा स्यात् । अस्ति च ब्रह्मकांडवक्तृर्मकांडेऽपि साक्षा-
द्विचारविधिः “स्वाध्यायं भारवाहः किलाभूदधीत्य वेदं न विजानाति योऽर्थम् । पठेद्देवान-
भार्थानधीयीत । यदधीतमविज्ञातं निगदेनैव शन्यते । अनन्नाविष शुष्कैश्चो न तज्ज्वलति
कहिंचित्” इत्यादिः । तस्माद्व्यवणविष्याक्षिप्तो विचार इति विवरणमतं न युक्तम् । अत एव
कर्मकांडविचारस्यार्थज्ञानपर्यताप्ययनविधिप्रयुक्तत्वेऽपि ब्रह्मविचारः भवणविधिप्रयुक्त इति
कौस्तुभ्युक्तं च निरस्तम् । विचारस्य भवणविधिप्रयुक्तत्वनिरासात् । कर्मविचारवत् ब्रह्मविचार-
स्याप्यप्ययनविधिप्रयुक्तत्वसंभवाच्च ।

ननु माक्षात्कारफलकमावृत्तिगुणकं मननाद्यंगकमिदं भवणमप्ययनविधिप्रयुक्तभवण-
मात्राद्विभ्रमिति विध्यंतरं युक्तमिति चेन्न । ब्रह्मविचारस्याप्ययनविधिप्रयुक्तत्वेऽपि माक्षा-
त्कारस्यापराधेऽङ्गकामान्यविषयकत्वेनैव मिद्वेः । आवृत्तेश्च विध्यंतरांगीकारोऽप्यवघातादिवदृष्ट-
फलत्वेनैव वक्तव्यत्वात् । कर्मकांडेऽपि तात्पर्यावधारणपर्यंतं विचारावृत्तेरपेक्षितत्वात् । ततः

॥ युक्तं चेति ॥ यदा अनेकेषामप्युत्तरकतुविधीनां विचाराक्षेपकत्वसंगीह्यं तदा किम् वक्तव्यमेकस्य
ज्ञानस्य प्रयोजकत्वमित्यर्थः ॥ यदि चाप्ययनविधिर्गतिः ॥ ननु विचारविषयभावेऽप्यप्ययन
विधिर्नैव स्वाध्यायस्य विवक्षितत्वसंभवात् तरतीत्यादिविचारविषयकत्वं व्याधिः पाराधक्योक्तं
॥ अर्थज्ञानार्थत्वाभावेनेति ॥ तत्र हेतुः ॥ नित्यत्वेनेति ॥ अर्थज्ञानार्थत्वे हि तत्काम-
स्यैवाधिकारित्वाच्चित्तत्वं न स्यादित्यर्थः । ननु ब्रह्मकांडे ध्यानस्य इति विचारविधिध्वन्यात्

परं ब्रह्मकाण्डेऽपि तदाहृषेरनपेक्षणात् । मननस्य च कर्मकाण्डेऽपि तदर्चनिश्चयायापेक्षित-
त्वाद्ध्ययनविधिविहितैकदेशारभ्यकाध्ययनानुवादेन बाह्यान्तरेणातस्याध्यांतांतरविधानवत्
मुंढककारीयाध्यायनानुवादेन शिरोव्रतभूभोजनाध्यायविधानवत् “तां चतुर्भिरादत्ते” इत्य-
न्नाथप्राप्तादानानुवादेन संख्याविधानवत्काध्ययनविध्याक्षिप्तविचारैकदेशानुवादेन त्वद्वीत्या
मननाध्यायविधानस्य संभवात् । तस्मात्

युक्तिचितनरूपस्य विचारस्य विधायकम् ।

सूत्रं तदूपमननविधातृश्रुतिमूलकम् ॥

न तु विवरणकारमत इव श्रवणविधिमूलम् ।

॥ इति श्रवणविधेर्विचरणोक्तविचारविधायकत्वप्रज्ञः ॥ ५ ॥

कर्मकाण्डे विचारविधेरभ्यक्षणात् वैषम्यमित्याशङ्क्याह ॥ अस्ति चेति ॥ किं विध्यनंतरं ज्ञानस्या-
ऽऽपरोक्षवसिष्यार्थत्वमभ्युपगम्यते उक्तवृत्तिकरणमुपसिष्यर्थं वेति विचक्ष्य क्रमेण दृश्यति
॥ श्रवणस्याध्ययनविधिप्रयुक्तत्वेनेत्यादिना ॥ ननु यदि श्रवणादिविधिः कथं तर्हि मननाध्याय-
विधानं स्यात् । अविहितस्यांगस्य विधानायोगादित्याशङ्क्याह ॥ अध्ययनविधिविहितेति ॥

॥ इति श्रवणविधेर्विचरणोक्तविचारविधायकत्वप्रज्ञः ॥ ५ ॥

॥ अथ अप्ययनविधेर्नित्यत्वेऽपि विचारविधायकत्वम् ॥ ६ ॥

यत्तु भामत्युक्तं भवणादिविषयभावादप्ययनविधिरेव कांडद्वयविचाराल्लेख इति तत्
“स्वाध्यायस्य हि तयात्वेन” इत्यत्र सूत्रभाष्यादौ “अप्ययनस्य चार्थज्ञानपर्यंतत्वात्” इति
टीकायां च तस्य तदाक्षेपकताया उक्तत्वादित्यम् । भवणादिविधिस्तु समर्थयिष्यते । ननु
तत्रैव टीकायां योऽनधीत्येत्यकरणे प्रत्यवायस्मरणेनाप्ययनस्य नित्यतायुक्ता । तत्कथं
तत्सार्थज्ञानपर्यंतत्वमिति चेन्न । अर्थज्ञानार्थत्वेनपर्यंतत्वेऽप्यप्ययनविधेरवयवध्यायाधीते-
नैव वेदेन कर्तव्यतां ज्ञात्वानुष्ठितं कर्म फलापालमित्यादिनियमाभ्ययणात् । असत्यप्ययने
यद्योक्तमित्यादिकर्मानुष्ठानासिद्धया प्रत्यवायभवणोपपत्तिः । तथाचार्थज्ञानार्थस्याप्यप्ययनस्य
फलतो नित्यत्वमिति केचित् । अपरे तु अनप्ययनेन संप्रानुपासनेनेव साक्षात्प्रत्यवाय-
स्मरणेनाप्ययनस्यादृष्टार्थत्वेऽप्यर्थज्ञानस्यापि दृष्टत्वादपेक्षितत्वाच्च तादर्थ्यमपीत्युभयार्थता
पशुपुरोडाशादिवदित्याहुः ।

॥ अथ अप्ययनविधेर्नित्यत्वेऽपि विचारविधायकत्वम् ॥ ६ ॥

॥ उक्तत्वादिति ॥ “वेदः कृत्स्नोऽधिगतव्यः सवदस्यो द्विजम्भना” इति भाष्योदाहृतस्त्वौ
सर्वस्यशब्देनाप्ययनविधेरर्थज्ञानपर्यंतत्ववर्धनाविति भाषः । नन्वाप्ययनविधेर्नित्यत्वेनादृष्टार्थत्वात्
उभयार्थत्वे प्रमाणाभावात् कथमर्थज्ञानार्थत्वमित्यभिप्रेत्य वाक्ये ॥ नन्वेति । अपेक्षितत्वाच्चेति ॥
अनुष्ठानायेतिशेषः । तथाचोभयार्थत्वे प्रमाणाभावेऽसिद्ध इति भाषः । “स्वाध्यायोऽप्येतव्य”
इत्यप्ययनविधिविहिते कदेशारण्यकाप्ययनानुवायेन “संवासरमेतव्यमं वरेत्” इत्यादिना “अप्यये-
धीयीत” इत्येतेन वाक्यान्तरेण यथांगान्तरं विधीयते, यथा वा “तेषामेषैनां ब्रह्मविद्यां वदेत
शिरोममं विधिष्यैस्तु वीर्यम् । जैतवर्चीर्जयतोऽधीतम्” इत्यादिवाक्यान्तरेण मुद्रकाप्ययनानु-
वायेन शिरस्यंगारपात्रधारणरूपशिरोव्रतनामकमंगं विधीयते यथा वा “मार्कतमसि मन्त्रमोक्षः”
इत्यादिकारिरीकाध्याप्ययनांगप्रवेनेनैत्तिरीयान् प्रति भूभोजनाद्यंगं विधीयते, यथा वा “द्वय-
त्वा सधितुः प्रसवेऽधिर्नोर्बाहुभ्यां पूज्यो हस्ताभ्यां गायत्रेण चण्डिकाऽऽर्चयेत्” इतिगण्ड-
इत्यादिमंत्रेषु आर्चयेत्” इतिगण्डवदिति सामर्थ्यलक्षणान्तराभावादानुवादेन तां अनुधीमिति ब्रह्मणेन
यथा अनुष्ठानं विधीयते तद्वत्त्वार्थः ॥ पशुपुरोडाशादिवदिति ॥ अनुष्ठाने प्रथमप्रा-
प्तिसिद्धम् । “आध्यायविधिर्नोपेन आचार्यः प्रतीयेत ।” (ज. मृ. अ. ४ पा. १ मृ. १८) ज्योतिषोपे-
ऽधीचोमीयपञ्चमन्त्रेण पुरोडाशायागः भुजः । अग्नीषोमीयस्य वयसा प्रवर्धे अग्नीषोमीयं

अथवा भुतिबलादभ्यादेः कर्त्तव्यत्वपुनरार्थत्ववद्दर्शपूर्णमासादेर्नित्यकाम्यत्ववशात्प्यन-
स्याप्युपपत्तिरिति । प्रत्यवायस्येव “सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति” इत्यादिश्रुत्या “वेदैश्च सर्वैरह-
मेव वेद्यः” इति स्मृत्या च ब्रह्मज्ञानार्थत्वस्याप्यवगमात् । यद्वोक्तमुत्पाध्ययनस्य ब्रह्म-

पुरोहारां निर्बन्धोति । सोऽब्रह्मज्ञानोमीयस्य यतोऽसौवीर्येकस्मिन्स्वरूपसंस्कारार्थत्वेन सन्निपत्योप-
कारक इति द्वायस्त्वस्वभूतसर्वसिद्धं कृत्यान्वदिह चित्तते । किमत्र पुरोहाराश्रयः पशुवेकतायाः
स्वरूपसंस्कारं कुर्वन् किं तत्त्वं एव उतापूर्वार्थोऽपीति । तत्रैकस्य कर्मणो युक्तमेकमेव
प्रयोजनम् । “इदं च सति (नाष्टं कर्म) नाष्टकर्मणा नापूर्वमस्त्यतः” इति पूर्वः पक्षः ।
यागंमंत्रमुद्येन देवतास्मरणे सिद्धे देवतोद्देशेन त्यागांशस्य नाष्टकार्यत्वे किञ्चित्प्रयोजनमिति
त्यागांशेनाष्टकार्योऽपीति सिद्धांत इति । नन्वनुष्ठानाकारोऽसितमप्यर्थज्ञानं नाध्ययनफलत्वेन
स्वीकार्यम्, प्रमाणाभावात् । अनेक्यसामर्थ्येनाभिहितस्य कर्मागत्यमेव स्वाद्य त्वध्ययनफलत्व-
मपीत्यनः पक्षोऽन्तराह ॥ अथवेति ॥ अभ्यादेभ्योऽप्यर्थत्वं चतुर्थे तृतीयपादे चितितम् ।
“एकस्य तृमयार्थत्वे संयोगसूचकत्वम्” (श्री. म्वा. म. ४ पा. ३ अधि ३ सू. ५) अग्निहोत्रे
“वज्रोद्विषयस्य सुहृत्वात्, (दध्ना सुहोतीति) इति वाक्यं श्रूयते । तत्र किमजितार्थमेव इति
उत कर्मार्थमपीति संज्ञाये फलवाक्यत्ववर्धीद्विषयसंबन्धविधावकस्य इतिहोमसंबन्धेऽपि
व्यापारायोगेन तद्वेक्षितवर्धोमसंबन्धसंपात्कतया तदेकवाक्यत्वेन “दध्ना सुहोति” इत्यस्य
कर्म इतिविधावकत्वाभावात् फलार्थमेवेति पूर्वः पक्षः । सिद्धांतस्तु सिद्धरूपस्य दध्नः
स्वतोऽननुष्ठेकस्य फलार्थत्वेन विधानायोगात्, तदुपपत्तये साम्यात्तु रागार्थं स्वतः साम्यक्रिया-
कृत्यभावापेक्षयाऽपि प्रकरणेनैव होमकराद्यकसंबन्धसंभवात् । तर्ह्ये “दध्ना सुहोति” इत्यस्य
तदेकवाक्यत्वेति तेन दृष्टयेव कर्मार्थतया इतिविधानात् उभयार्थ इधीति ॥ दर्शपूर्णमासादे-
रिति ॥ द्वितीये चतुर्थे चान् चितितं “वाक्योऽधिकोऽभ्यासः कर्मवर्गः प्रकरणात्” (श्री. म्वा. सू. म. २
पा. ४ अधि १ सू. १) “वाक्योऽधिकं दर्शपूर्णमासाभ्यां वज्रेत” इति किं “दर्शपूर्णमासाभ्यां
स्वर्गाद्यो वज्रेत” इति विहिते काव्यवयोगे गुणविकिरविकारांतरमिच्छितं संज्ञाये प्रकरणादुपपन्न
प्रकृत एव काव्यवयोगे वाक्योऽधिकत्वात्तद्व्यवहारो विधीकृत इति पूर्वः पक्षः । गुणविक्रयौ जीवन-
राशेन तत्सङ्गचरितकामो तद्विधीकृतः सुहोतिवत्येन बाध्यातः । अविचारचोदनायां धुवर्थः ।
जीवनस्याविचारचित्तेकत्वात्तात्पर्यमेव विवेकत्वात् चित्तकर्मविकारांतरचोदना । समश्च वाक्य-

१. दध्ना सुहोतिवत्येन बाध्यातः अविचारचोदना ।

ज्ञानार्थत्वेऽपि “यदेव विधया करोति” इत्यादिभ्युत्था ब्रह्मज्ञानस्यैवावश्यकत्वात् ज्ञानार्थत्वे-
ऽप्यध्ययनस्याकरणे प्रत्यवायश्रवणं युक्तम् । एतेन नित्यत्वादध्ययनविधिर्न विचाराक्षेपक इति
यद्विवरणाभिप्रेतं तन्निरस्तम् । तस्मात्

ब्रह्मज्ञानफलस्यापि स्वाध्यायाध्ययनस्य या ।

टीकायां नित्यता प्रोक्ता सापि नैव विरुध्यते ॥

॥ इति अध्ययनविधेर्नित्यत्वेऽपि विचारविधायकत्वम् ॥ ६ ॥

इयमशात् काम्यो नित्यश्च दर्शपूर्णमास इति सिद्धांत इति ॥ यदोक्तमुत्प्रेति ॥ यद्यप्युक्त-
भूत्या स्वाध्यायस्यैवार्थज्ञानार्थत्वं प्रतीयते । नाध्ययनस्य । तथाप्यनधीतवेदनार्थज्ञानोत्पादनायोगात्
अधीतेनैवेतरदुत्पाद्यमित्यध्ययनस्यापि अर्थज्ञानार्थत्वमुक्तमित्यवगंतव्यम् ॥ ननु कथमध्ययन-
विधेरर्थज्ञानपर्येतत्वम्, आवश्यकत्वात्तादृशात् कुंफडादिष्वनुगतत्वात्क्षरावातिरेष फलमस्त्विति
चेन्न । अक्षरग्रहणमात्रस्य दुःखरूपतया विधेः कथं सानाभावप्रसंगात् । अर्थपरत्वे प्रमाणाभावेन
स्वाध्यायस्याविवक्षितार्थत्वप्रसंगाच्च । विस्तृतं वेदमस्माभिः श्रवणविधिविलासाऽदौ, तत्रैवानु-
संधेयम् ।

॥ इति अध्ययनविधेर्नित्यत्वेऽपि विचारविधायकत्वम् ॥ ६ ॥

॥ अथ स्वमते श्रवणादिविधिसमर्थनम् ॥ ७ ॥

अस्माकं तु— श्रवणं शब्दज्ञं ज्ञानद्वयपपञ्चनुचिन्तनम् ।

यतिनिरन्तरा चिन्ता निदिध्यासनमुच्यते ॥

आपातदर्शनमिदं कृतिसाप्यत्वेन विधानार्हं प्रतिवाक्यमयमस्य वाक्यस्यार्थ इति सिद्धार्थोक्ति-
रूपेण गुरुपदेष्टेनानेकप्रास्तावक्यार्थब्रह्मणमात्रं श्रवणम् । तथाज्ञानमात्रविरोधि । ननु मनन-
मिव संशयादिविरोधि । मननरूपन्यायावतारांगसंशयधर्मिज्ञानरूपत्वात् । उक्तं हि सुषायाम्
“श्रवणं ज्ञानं पूर्ववृत्तम्” इति श्रीमांसातः श्रवणस्य पूर्ववृत्तत्वम् । मननं त्वयमेव वाक्यार्थो युक्तो
नान्य इति निर्णयहेतुयुक्त्यनुसन्धानम् । तत्र ममन्वयाध्यायोक्ता उपकमादियुक्तयो वाक्यार्थतत्त्व-
निर्वायिकाः । युक्तिसमयप्राप्त्यामुक्तास्तु युक्तत्वनिर्वायिका इत्युभयविधयुक्त्यनुसंधानमपि
मननान्तर्गतम् । तत्र संशयादिविरोधि । निरन्तरं ध्यानं निदिध्यासनम् । तथापरोक्षज्ञानसाधनम् ।
एतच्च “तद्विचारवार्धनियमः” इति सूत्रमाध्यादौ स्पष्टम् । उक्तञ्च भामत्यामपि तृतीयाध्याये
इत्येव श्रवणादीनां भेदः । विचारादिविधिस्तत्पूर्वविधिः । ब्रह्मज्ञाने वेदविचारहेतुताया

॥ अथ स्वमते श्रवणादिविधिसमर्थनम् ॥ ७ ॥

परमते श्रवणादीनां पुनिरुक्त्यनुकम्भा श्रवणादिविधियुपपत्तये स्वाभिमतश्रवणादिविच्छेदकस्याह
॥ अस्माकं न्विति ॥ नन्वेवं मननस्यैवार्थमित्यत आह ॥ नत्विति ॥ यदि श्रवणस्यैव संशय-
विकर्तृकत्वं तदा तस्य निवर्त्तनेन पूर्वं प्रवृत्तत्वात् मननकालर दध न स्यादिति भावः ॥ एतच्चेति ॥
श्रवणादेरुक्तानादिविधितत्कम्पारित्यर्थः ॥ तद्विचारश्चेति ॥ “तद्विचारवार्धनियमः तद्दृष्टेः पृथगन्य-
प्रतिबंधः फलम्” इति सूत्रम् । एतच्च ननु श्रवणमननाभ्यां ध्यामेनैव वा भगवद्दर्शनसिद्धे-
रन्वयस्यैवार्थमित्यावांकावां प्रवृत्तम् । तत्पूर्वम् तद्विचारित्वं तद्विधायः श्रवणफलं ज्ञानं तेन
सहितोऽर्थवियमः कथमेव वेदार्थो नाम इति वेदार्थनिर्बन्धो मननफलं तद्दृष्टेः ध्यानफलीभूतात्
ब्रह्मरान्तात् वृत्तयो वृत्तफलमेव । ज्ञानो ध्यानं दर्शनार्थं कर्मण्यमिति वाक्यशेषः । नन्वेवं
निदिध्यासनादेव ब्रह्मरान्तसिद्धेः श्रवणमननस्यैवार्थमित्यत उक्तं अप्रतिबंधः फलमिति । श्रवण-
मननयोः ब्रह्मरान्तप्रतिबंधहीनताऽज्ञानविकृतिः फलमिति । नन्वेवंज्ञानफलताध्ययनविधिनेव
विचारफलमप्यतसिद्धेः मननविधिस्यैकत्वं स्यात् । सिद्धास्तत्त्वं न मननविधियुतं स्यात्, किंचन्य-
यनविधियुतं स्यादित्येवांकावाह ॥ विचारादिविधिमिति ॥ ननु वेदार्थज्ञानत्वावच्छिन्नहेतुतायाः

अत्यन्ताप्राप्तत्वात्, नहि वेदार्थज्ञानाय वेदविचारः कर्तव्य इति वचनव्यक्तिः । ब्रह्मज्ञानस्यो-
द्देश्यत्वात् । नापि ब्रह्मज्ञानाय ब्रह्मविचारः कर्तव्य इति । तथात्वे ब्रह्मणो विधेयविशेषणतया
गुणत्वापातात् । किंतु ब्रह्मज्ञानाय वेदविचारः कर्तव्य इत्येव वचनव्यक्तिः । यद्यपि ब्रह्मपर-
वेदविचार एव ब्रह्मविचारः तथापि न ब्रह्मविचाररूपेण विधानम् । किंतु वेदविचाररूपेण ।
तथा च श्रुतिः “तस्मादेनं सर्ववेदानधीत्य विचार्य च ज्ञातुमिच्छेत्” इति । टीका च
‘ब्रह्मज्ञानोद्देशेन त्रिज्ञासाविधानात्कुतोऽप्राधान्यम्’ इति । एवं च यथा घटादावितरमेदे
सिद्धेऽपि पृथिवीत्वोपहिते तदसिद्धेः पृथिवी इतरेभ्यो भिद्यत इत्यत्र न सिद्धसाधनता, यथा
वा स्थानप्रकरणाधिकरणोक्तरीत्या राजघृपान्तर्गतेष्टिपशुसोमेषु प्रातिस्विकरूपे चोदकत

प्राप्तत्वात् कथं विचारस्यापूर्वविधिबिधयत्वमित्याशङ्क्याह ॥ ब्रह्मज्ञान इति । वचनव्यक्तिरिति ॥
विचारविधिवचनव्यक्तिरित्यर्थः ॥ अनुद्देश्यत्वादिति ॥ विचारविधाविति शेषः । स्वाभिमत-
वचनव्यक्तिपरिशेषाय संभावितं पक्षांतरं निराकरोति ॥ ब्रह्मज्ञानायेति ॥ वेदविचारः कर्तव्य इति
वचनव्यक्तेः ब्रह्मविचारः कर्तव्य इति वचनव्यक्त्या भवेदभाषांशस्य निराकरोति ॥ यद्यपीति ॥
ननु सत्यज्ञानादिवाक्यात् विचारमंतरणापि ब्रह्मप्रतिपत्तिदर्शनासुद्देशेन विचारविधिरित्यर्थ-
मित्याशङ्क्य निराकरोति ॥ नहीति । अवांतरकारणादिवाक्येनेति ॥ “आत्मन आकरशः संभूतः”
इत्यादिवाक्येनेत्यर्थः ॥ अत एवेति ॥ विचारविधेरपूर्वस्थानप्रकरणाधिकरणोक्तरीत्येति ।
एतच्च तृतीयाध्याये तृतीयपादे चित्तितम् । “राजसूये बह्वः पञ्चिहिसोमवागाः । सर्वे फलवन्तः
समप्रधानाः । तत्रामिषेचनीयो नाम सोमवागः । तत्सज्जिधौ हि वेदनाद्यः समाह्वानाः । ते
किं सर्वस्य राजसूयस्यांगमुतामिषेचनीयस्यैवेति । यदि सज्जिधिः बलीयात् अमिषेचनीयस्यांगम्,
यदि प्रकरणं ततो राजसूयस्येति । तत्र सज्जिधिशोषादमिषेचनीयस्यांगत्वमिति पूर्वः पक्षः ।
सिद्धांतस्तु प्रकरणाविशेषात् सर्वाश्रया । तत्रामिषेचनीयस्याप्यस्येव फलवत्त्वम् । प्रकरणं
वद्यस्ति तथाप्यन्येषामप्यस्तीति तादर्थ्यमप्युक्तम् । यदि परमविशेषतः सर्वेषामाकांक्षायामपि
पाठसज्जिधिशोषादमिषेचनीयस्य विशेषत आकांक्षां कल्पयित्वा तादर्थ्यं ज्ञात् तत्रैव विप्रकरणः ।
सर्वाश्रया च ज्ञमाकांक्षानः सुखमवगम्यते । अमिषेचनीयांगत्वं त्वाकांक्षाकल्पनयेति । अथिच
नास्त्यमिषेचनीयस्य प्रकरणं, प्राकृतेनेभ्यःभावेन कथमाकांक्षावृणत् । नन्वाग्रेषामपि इष्टिपशु-
सोमानां चिह्नित्वाक्कांक्षेव प्रकरणं, सत्यं प्रातिस्विकत्वकरणं नास्ति । राजसूयाग्रना त्वस्येव ।
कथं धुन्यादिविधित्वाग्रंशान् तद्वशेन निवृत्ताप्याकांक्षा पुनरुत्थाप्यते । पथिवाग्रंशः अथ
वृत्ति वाच्यंगविधिषु “माथेन राजसूयाय होना उपनुनाति तस्याह्राजपृथेनेज्ञानः सर्वेषामुपैति” इति

इतिकर्मव्यताप्राप्तावपि राज्ञश्चरूपे तदप्राप्तिः, तथा वेदविचारत्वोपहिते ब्रह्मज्ञानहेतुताया अप्राप्तेरपूर्वविधिता । नहि कर्मकाण्डादिना ब्रह्मकाण्डेऽप्यवान्तरकारणादिवाक्येन पदवर्ण-
स्वरदिना च आपातलोऽपि ब्रह्मधीरस्ति । अतएवानुव्याख्याने “जिज्ञास्योऽयं विधीयते”
इति माप्ये च “जात्मेत्येवोपासीतेत्यादिविधीनामिति” निरूपपदविधिपदप्रयोगः ।

यद्वा निदिध्यासनस्याप्यन्तस्त्वभावब्रह्मसाक्षात्कारहेतुता नान्यतः प्राप्तेति स तावदपूर्व-
विधिः । तथाऽज्ञातादौ निदिध्यासनसंभवेन श्रवणमननयोर्निदिध्यामने लिंगादेव प्राप्तावपि
नियतविषयकनिदिध्यामनविषयगुणान्यगुणेषु लिङ्गेन तयोरप्राप्तेस्तद्विधिरप्यपूर्वविधिरिव । एवंच
श्रवणमननयोर्निदिध्यामितव्यगुणांश्चे दृष्टद्वाराऽन्यत्र त्वदृष्टद्वारेण निदिध्यासनानां गतेति ध्येयम् ।

यद्वा गुरुप्रमाणपूर्वकत्वरहितस्त्वयन्नमात्रसाध्यवाक्यार्थप्रद्वणादिप्राप्तिनिमित्तकः श्रोतव्य
इत्यादिनियमोऽस्तु । “आचार्यवान् पुरुषो वेद” इत्यादिभ्युतेः । अथवा दुःशास्त्ररूपोपायांतर-
प्राप्तिनिमित्तकं नियमोऽस्तु पान्थुपताषाणमविचारस्य ब्रह्मप्रमाहेतुत्वाभावेऽपि जगत्कारण-
ज्ञानहेतुतायाः प्राप्तेः । अत एव शास्त्रयोनिष्ठवत् । “दुराणमास्तदन्ये ये तेनं ज्ञेयो जनार्दनः”
इतिस्मृतिश्च । “मच्छास्त्रमभ्यसेन्नित्यं दुःशास्त्रं तु परित्यजेत्” इत्यनुव्याख्यानं च ।

यद्वा विचारमाप्यज्ञानविश्लेष्यात्मज्ञानेष्वनुमानादेः प्राप्या नियमोऽस्तु । “नैषा
तर्कण” इत्यादिभ्युतेः । नच यदाकारज्ञानं विचारहेतुकं तदाकारज्ञाने उपायान्तरप्राप्तिनियमे
तन्त्रम् । इदं तत्त्वत एव परामर्ष्टव्यमित्यादावेकभिन्निश्लेष्ये उपायान्तरप्राप्तिमात्रेण नियम-

यजन्त्यपराधत्वात् तावच्छेदामनुवृत्तौ यजन्त्यकथंभावः शास्त्रोति तन्मध्यपतितानि विवेचनाधीनि
स्वीतुम् । अतः प्रकृत्यात् यजन्त्यार्था विवेचनावकः इति । ननु स्वस्वज्ञानाविवाचयात् विचारमं-
तरेणापि ब्रह्मप्रतिपत्तिरर्थात् तदुद्देशेन विचारविधिवैधर्म्यद्वारांश्च विराकरोति ॥ नहीति ।
अर्थांतरकारणादिवाक्येनेति ॥ आत्मन्य व्यकृतः संभूत इत्यादिवाक्येनेत्यर्थः ॥ अतएवेति ॥
विचारविधेरप्यपूर्वविधित्वादेवेत्यर्थः । तेन ब्रह्मोऽप्यव्यक्तस्वभावो निविज्ज्ञासनादेवेत्यर्थः
॥ अप्रत्यक्षभावेति ॥ स्वप्रसादवैकल्याद्विक्रमोक्तस्वज्ञात्कारविधेरेत्यर्थः । तेन ब्रह्मोऽप्यव्यक्त-
स्वभावो निविज्ज्ञासनेनापि तत्साक्षात्कारानुभवसिद्धिर्नि शक्य, ब्रह्मसाक्षात्कारश्च तत्प्रसादवैकल्याच्च,
रायकृत्त्वयत्नतत्सम्बन्धनीयानां तत्साक्षात्कारांश्च न विरलत ॥ नियतविषयेति ॥ यदु-
द्वेष्टोक्तगुणानां हेतवेऽपि स्वबोधात्काः कस्मिन्कस्युचोपासनाया एव कर्मव्यवहारितिभावः
॥ यद्वि ॥ यद्यपि “तद्विज्ञानार्थं स गुरुश्चेकभिन्निश्लेष्येत् । आचार्यवान् पुरुषो वेद” इत्यादेर्दृष्ट-
कृत्यवत्त्वमर्थेव तैद्वैक स्वयमव्यक्तस्वभावमनुवृत्तिसिद्धेर्ब तद्व्यावृत्तिः अथवविधेः प्रबोद्धं, तथापि

दर्शनात् । न श्लोकसिन्धेवाकारे तात्त्विकत्वातात्त्विकत्वयोः प्राप्तिरस्ति । परमते तु विशेष्यस्यै-
वोपनिषदत्वाच्चत्रैवोपायान्तरप्राप्तिरिति वैषम्यम् । संभवति च शब्दयुक्तिजन्यज्ञानवाचिभ्यां
भोतव्यमन्तव्यपदार्थां दुरागमरूपशब्दाभासतदनुग्राहकन्यायाभासजन्यज्ञानव्यावर्तनम् । एवं
भ्रमणास्पृश्ययनबहुवृत्तिरूपत्वादगुल्लुखाभ्यासव्यावृत्तिः । तस्माज्ज्ञानरूपमपि भ्रमणादि-
विधेयम् ।

केचित्तु कार्यत्वाद्यनुमानस्य श्रुतिविचारस्य च नियमेन प्राप्तावाज्यभागौ यजतीति-
वदेकस्मिन् शेषिणि शेषद्वयप्राप्तौ शेषान्तरनिवृत्तिफलकपरिसंख्येत्वाद्दुः । तत्र । तत्राशङ्कोप-
कारस्य समुच्चिताज्यभागप्रयाजादिसाध्यत्ववदिह ज्ञानसमुच्चितप्रमाणसाध्यत्वाभावात् ।
अन्वैतिकरूप्यताभूततर्कसाहित्यस्य चेष्टत्वात् । अन्ये तु “अन्या वाचो विमुञ्चय” इति श्रुतेर-
ब्रह्मविचारनिषेधपरत्वमित्याहुः । तत्र । ब्रह्मज्ञानेऽब्रह्मविचारस्याप्राप्तेः । इतरे तु ध्रुत्वादि-
विचारस्यापातप्रतीतब्रह्मतदन्यज्ञानसाधनत्वे प्राप्ते “इत्यथाभिधानीमादधे” इतिवदेकस्य शेषस्य

गुरुपसवनेनाप्युपदेयमात्रं लिख्येत् न तु प्रसादपूर्वकमिति गुरुप्रसादपूर्वकत्वरहितभ्रमणव्यावर्तनाय
नस्ति भ्रमणविधेयत्वकाशः । अत एवाह ॥ गुरुप्रसादपूर्वकत्वरहितेनेति ध्येयम् । (आज्यभागौ)
आज्यभागौ यजतीतिवदिति ॥ चातुर्मास्ये साकमेधपर्वणि गृहमेधीयेष्टिराज्ञाता । “मरुद्भयो
पृथिमेधिभ्यः सर्वासां दुग्धे सायं चरुम्” इति श्रुते ॥ आज्यभागौ यजतीति वदिति ॥
चातुर्मास्ये साकमेधपर्वणि गृहमेधीयेष्टिराज्ञाता । तत्र प्रकृतितः प्राप्तयोरुज्यभागयोः पुन-
र्ब्रह्मज्ञानार्थक्यमाशङ्क्य पंचमपक्षेण समाधानं पूर्वपक्षेऽभिहितम् । परिसंख्येयमाज्यभागावाचेति ।
तेनैकस्य गृहमेधीयाख्यस्य शेषिणः प्रति प्रयाजाज्यभागपक्षेकशेषप्राप्तौ आज्यभागोत्तरेयां यथा
परिचर्जनं भवति एवमेकः ब्रह्मज्ञानं प्रति ध्रुत्यनुमानयोः प्राप्तौ भुत्तिष्वह्नेनानुमानं परिसंख्यायत
इत्यर्थः । तत्राशङ्केति परस्परमंगांगिभावापन्नाभ्यां प्रयाजाज्यभागभ्यामेकोपकारक्य स्याद्यययत्
वत्तज्ञानुमानाभ्यां परस्परमंगांगिभावापन्नाभ्यामेकक्य ब्रह्मज्ञानस्य स्याद्यथाभावात् समुच्चित्य
प्राप्त्यभावेन न परिसंख्या युज्यते । दृष्टांगमया च प्राप्तस्य च निरागं परिसंख्यानां, तद्विना
वत्तस्य ब्रह्मज्ञानसाधनत्वायोगादित्यर्थः । ननु धोतव्य इति नियमविधेरुपपत्त्यम् । आग्नेयज्ञानमात्रं
जीवाग्नेयविचारस्यापि साधनत्वेन प्राप्तमया तन्निवृत्तिपक्षकत्वमवधानम् । एवं च “अन्या वाचो
विमुञ्चय” इत्येवापि भुत्तिरनुकूलिता भवतीति वदनामन्वेयां प्रममपि दृष्टयितुमनुभवति ॥ अन्ये
न्विनि । ब्रह्मज्ञान इति ॥ भ्रमणविधौ हि ब्रह्मज्ञानत्वेनोद्दिश्यता । तत्र च साधनान्तरस्य न

शेषिद्वयसंबन्धप्राप्तौ श्रेयस्तरनिवृत्तिफलरूपपरिसंख्येत्वाहुः । तत्र । श्रुत्यादिनाऽऽपाततोऽन्य-
प्रतीनावधि श्रुत्यादिविचारस्यान्यज्ञानसाधनत्वेनाप्राप्तेः । अपरे तु “श्रवणाञ्जनलोकादिः”
इत्यादिवचनेनापोदितं यच्छ्रवणस्य ज्ञानहेतुत्वं तस्य प्रतिप्रसवार्थं ज्ञानोद्देशेन श्रवणादि-
विधानमित्याहुः । तत्र । श्रवणादितिवाक्यस्य श्रवणात् दृष्टज्ञानद्वारा जनलोकादिरित्येवं-
परत्वेन ज्ञानसाधनत्वानपवादकत्वादिति ।

॥ इति स्वमते श्रवणादिविधिसमर्थनम् ॥ ७ ॥

आतिरिक्ति नोक्तप्रकारसंभव इति भाषः । “इत्यस्याभिधानीमादत्ते” इतिविति । “इमामगृह्यन्
रक्षानामृतस्य पृथं प्लवुषि विद्येयेषु कथ्या” इति मंत्रलिङ्गेन अग्न्यर्हमरक्षानामग्न्ययः शेषित्वेन
प्राप्तेन “इमामगृह्यन् रक्षानामृतस्येत्यस्याभिधानीमादत्ते” इत्यनेन गर्हमरक्षानादानं यथा परि-
संख्यायते तथा श्रुतिविचारस्य आद्याद्विज्ञानरूपनोपिद्वयप्राप्तेः श्रोतव्य इत्यनेनाद्विज्ञानरूपनोप्यन्तरं
परिसंख्यायत इत्यर्थः । इहांत्वैवम्वेष वृण्यति ॥ तत्र श्रुत्यादिनेति ॥

॥ इति स्वमते श्रवणादिविधिसमर्थनम् ॥ ७ ॥

॥ अथ ज्ञानविधिसमर्थनम् ॥ ८ ॥

अत्र परैल्लं अनिच्छतोऽपि दुर्गन्धादिज्ञानदर्शनात् ज्ञानस्य प्रमाणवस्तुपरतन्त्रत्वेनाविधेयत्वाच्छिदादयः श्रूयमाणा अपि शिलातलप्रयुक्तधुरतैस्स्यवत् कुण्ठीभवन्तीति । तत्र । “वत्स्यवेक्षितमाज्यं भवति । विदुषा कर्म कर्तव्यम्, तस्मात्पश्येत नित्यशः” इत्यादिना तद्विधानात् । तत्र तद्वैविध्यसंप्रयोगादिविधौ लक्षणाप्रसङ्गात् । संप्रयोगस्यापीन्द्रियनिष्ठ-क्रियाद्वारा कृतिसाप्यत्वेन साक्षात्तदसाप्यत्वात् । परंपरया कृतिसाप्यत्वस्य च ज्ञानेऽपि संभवात् । अनिच्छतस्थानिष्टसंप्रयोगदर्शनात् । “भक्षे हि” इतिभक्ष्यत्रे च हृतेरनु-निष्पादिततपाननुष्ठेयत्वेन तृप्तिप्रकाशकभागस्य तत्र विभज्य विनियोगाभावेऽप्यवेक्षणस्या-

॥ अथ ज्ञानविधिसमर्थनम् ॥ ८ ॥

॥ कुण्ठीभवतीति ॥ “विष्णुवृणोऽयु यद्व्ययः, जर्तिलयवाग्वा वा जुहुयात् गवी(गवेषुक्)-पुण्यवाग्वा वा जुहुयात्” इत्यादिवर्चवादा भवन्तीत्यर्थः ॥ लक्षणाप्रसङ्गादिति ॥ नवेष्टापत्तिः । वाचक्यभावे लक्षणाभयनस्य “न विधौ परः शब्दार्थः” इति व्यापचिकञ्चत्वाविति भावः । ननु कृतिसाप्यत्वाभाबकपचायकस्तत्वाद्वाचक्यभावेऽसिद्ध इत्याशङ्क्य किं साक्षात्कृतिसाप्यत्वाभावाविधेयत्वम्, उत परंपरया तत्त्वाविति विकल्प्य नाथ इत्याह ॥ संप्रयोगस्यापीति ॥ तत्राद्य त्वन्मिलितेन्द्रियसंप्रयोगस्यापि विधेयता न स्यादिति भावः । अन्ये त्वसिद्धिरित्याह ॥ परंपरयेति ॥ ननु यदि ज्ञानं कृतिसाप्यं तर्ह्यनिहदुर्गन्धादिज्ञानं न स्यादित्याशङ्क्य संप्रयोगविधिपक्षेऽप्येतद्दोषस्य साम्प्रमित्याह ॥ अनिच्छतश्चेति ॥ अस्तु वा ज्ञानमात्रस्याविधेयत्वम् । ज्ञानविशेषस्य कृतिसाप्यत्वेन विधेयत्वमकारेणापि स्वीकार्यम् । न ह्यस्ति कस्यचित्विधेयत्वमित्येतावता तज्जातीयस्य सर्वस्याप्यविधेयत्वम्, तार्तीयकाधिकरणविरोधापत्तेरित्यभिप्रेत्याह ॥ भक्षे-हीति ॥ तृतीयाध्याये द्वितीयपादे विसितम् — “मिगममाख्याभ्यां भक्षार्थतानुवाकस्य” (जै.सू.३ पा. २ सू. २४) अस्ति अस्तानुवाकः “भक्षे हि मा विदा दीर्घायुवाय” इत्यादिः । तत्र कश्चिदंशो

1. अनुवाकस्तु यथा गृह्यसूत्रोदाहृतः “भक्षे हि मा विदा दीर्घायुवाय शतनन्वाय शयनं तथा वचनं मय वाचकाय । एवं तस्य पुरोवसो द्वयो मे हृदीऽभ्याभिनोस्तथा बाह्वयो मन्वायमम । नृचस्य गा देवस्य मृचसा अश्वस्य वसः । श्वस्य मे गावा हविरोऽग्नाग्ने मे मा शितीतुष । शिवो मे मन्वीनपतिष्वस्य मा गन्वाहनाममतिगाः । मन्दाभिर्नृभिः केतुर्ज्ञाना वाक्पराणा मोमस्य तृणं वसुमद्वज्रस्य ६ द्रवद्वजस्य आदिनावद्वजस्य मोमदेव ने मनिविदः प्रातःसवनस्य माध्याह्निकस्य सवनस्य तृतीयस्य सवनस्य सायंकालेऽसिद्धिः (पुष्य.८ सो. षण्मासकालोऽभिष्टुत इन्द्रोऽतस्य नराशमवीतस्य पिपितस्य ममस्य उपहृतस्यापहृता नरायामि ।)
2. मिह्रतमाकृतानां वार्ताभिः भाष्यपाठः ।

नुष्ठेयत्वापत्त्यकाशकमागस्यावेष्टाये विनियोग इति तृतीयेऽभिहितत्वात् । एक-
 श्रोत्रगतानेककारणकारेषु च बुद्धत्वाप्रयत्नाभ्यामभीष्टगकारज्ञानदर्शनात् । ज्ञानस्य च
 “यदेव विधया करोति” इत्यंगत्वमवभात् । अविहितस्य चांगत्वानुपपत्तेः । दुर्गन्धादि-
 ज्ञानस्वेच्छाविषयत्वाभावेऽपि ब्रह्मज्ञानस्य तद्विषयत्ववत्, ज्ञानान्तरस्य नियमादृष्टासाध्य-
 त्वेऽपि ब्रह्मज्ञानस्य तत्साध्यत्ववत्, पर्वतादिज्ञानस्य नयनेऽन्यीकने सति प्रयत्नान्तर
 निरपेक्षत्वेऽपि ध्रुवाकरुन्धत्वादिज्ञानस्य तत्सापेक्षत्ववत्चातिष्ठस्यब्रह्मज्ञानस्वेच्छाप्रयत्नसाध्यत्व-
 संभवात् । शास्त्रार्थज्ञानस्य च नियमेन पुंस्तन्त्रत्वदर्शनात् । ब्रह्मणश्च शास्त्रार्थत्वात् ।
 प्रवृत्ताप्रवृत्तज्ञानयोश्च विचिनिषेधदर्शनात् । इच्छादिना चोत्पत्तिनिरोधयोरनुभवात् ।
 तत्र च करमप्यापारस्यैव पुंस्तन्त्रत्वांगीकारे नामादिषु ब्रह्मोपासनायां त्वया विधेयत्वेनांगी-
 कृतायामपि मनोनिरोधादेरेव पुंस्तन्त्रत्वं न त्पासनाया इति प्रसङ्गात् । अनेकशास्त्राज्जन्य-
 ज्ञानरूपस्य च अवयवस्य तदुपक्रमोपसंहारैकरूप्याद्यनुसंधानरूपस्य च मननस्य श्रुतमतानेक-
 गुणविशिष्टतया निरन्तरानुप्रवणरूपस्य च निदिध्यासनस्यातिप्रयत्नसाध्यत्वानुभवात् ।
 निदिध्यामनादेव

“स्रष्टा स्मृतिर्धारणा स्वादृष्टा ध्यानमुच्यते ।

अप्रयत्नात्समाधिश्च ॥”

महान्तस्य प्रकाशकः “उच्छ्रितस्योच्छ्रितो महत्त्वमि” इत्यादिः, कश्चित्प्रवृत्तस्य “अन्विनोस्त्वा वाङ्मयां
 सत्त्वात्सम्” इत्यादिः, कश्चित्प्रवृत्तस्य “अन्विषेत्सम्” इत्यादिः, तत्र संशयः किं कृन्तोऽयमनुशाको
 महत्त्वे विनिबोध्य उत महत्त्वप्रकाशकोऽगो महत्त्वे, महत्त्वादिप्रकाशकोऽगो महत्त्वादिविनि-
 विभज्य विनिबोध्य इति । तत्र महत्त्वानुशाकसमाख्यापरात् विहितमहत्त्वप्रकाशकोऽगोऽप्यस्या
 कृन्तोऽपि महत्त्वे विनिबोध्यः । वद्यपि “अन्विनोर्वाङ्मयां सत्त्वात्सम्” इत्यादीनां महत्त्वादि-
 प्रकाशने सामर्थ्यकं सिंगमति, तच्च वाक्यसमस्याभ्यां कसीचः । तद्यपि महत्त्वादीनामचोदिता-
 नायमः प्रवृत्तस्यप्रकाशकमनर्थकमिति महत्त्वादिप्रकाशकमागानामपि दृष्टादिपदानामिव महत्त्वया-
 स्वसामर्थ्यमिदो महत्त्वे महत्त्वप्रकाशकान् कृन्तोऽपि तथैव विनिबोध्य इति पूर्वः पक्षः । सिद्धां-
 तस्य साक्षादचोदितमपि महत्त्वादि महत्त्वमर्थमात्मनुष्ठेयम् । अत्र वद्यपि महत्त्वार्थं वा साक्षाद्वा
 कृत्स्नार्थं तद्यपि सत्यम् अत्रार्थान्वेच महत्त्वं दृष्टम् । सोमयसिपत्त्वार्थतया तद्यपि अत्रकार्य-
 महत्त्वमिदोऽपिदृष्टा अनुष्ठेयम् । तत्कालिगमनादिमज्य विनिबोध्य इति । तत्रैवोत्तराधिकारे

इत्यादिस्मृत्या प्रयत्नसाध्यत्वप्रतीतिः । त्वन्मतेऽपि परोक्षज्ञानसन्तानरूपस्य निदिध्यासनस्य विधेयत्वात् । सन्तानिनां च कृत्यसाध्यत्वे सन्तानस्य तदयोगात् । भवणादीनां ज्ञानातिरेकेण दुनिरूपत्वस्योक्तत्वात् । तेषां च ज्ञानानात्मकत्वे “अवशं यावदज्ञानम्” इत्यज्ञानविरोधित्वस्मृतेः अवश्येनाज्ञानं निवृत्तमित्यनुभवस्य चानुपपत्तेः । “विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत” इत्यादौ च विज्ञानानन्तरभाषिनः प्रज्ञाशब्दार्थस्य विचारत्वानुपपत्तेः । ध्यानस्य च त्वयापि विधेयत्वेनाङ्गीकृतत्वात् । तस्य च ज्ञानानात्मकत्वे तेन स्वविषये व्यवहाराभावप्रसङ्गात् । ध्यानान्यज्ञानेन च ध्यानविषये व्यवहाराङ्गीकारे गौरवात् । ध्यानविषये च कदाचित् ज्ञानामीत्यनुभवप्रसङ्गात् । संस्कारस्य च ज्ञानजन्यत्वेन ध्याने स्मरणाभावप्रसङ्गात् । “तस्माभिध्यानात्” इति ह्यतौ च ध्यानस्य मायाख्याविद्यानिवर्तकत्वोक्तेः । त्वयापि विधेयतयाङ्गीकृतोपासनायां च श्रुतौ “मनो ब्रह्मेत्युपासीत य एवं वेद” इति तथा “आत्मेत्येवोपासीत यस्तद्वेद” इत्यादिबहुस्थलेषु ज्ञानार्थविधधातुप्रयोगेणोपासनाया

चित्तितम् । “युगाभिधानान्मन्त्राद्विरेकमन्त्रः स्यात्तयोरेकार्षसंयोगात्” । (जै. सू. अ. ३ पा. २ सू. २६) अस्मादुक्ता एव “बाणजुषाणा” लोमस्य सृप्यतु” इति तृतिप्रकाशको भागः तृतीयो विनियोकस्य उक्त भक्षणार्थं तदेकवाक्यतया भक्षण एवेति संशये पूर्वार्थद्विगामिभ्य विनियोगे प्राप्ते राज्ञांतः— न ताव तृतिः साक्षादनुष्ठेया, नापि जरणवत् भक्षणातिरिक्तकिंचित्साधनानुष्ठानद्वारा, भक्षणादुनिष्पादितत्वात् । तस्मात्केवलतृतिप्रकाशने अनुष्ठेयाभावात् अदृष्टार्थास्य, तृतिविशिष्ट-भक्षणप्रकाशने तु उत्साहजननात् दृष्टार्थाभावति । तस्मान्नभक्षणे विनियोग इति । किंच यज्ज्ञानं तत्पुरुषप्रयत्नसाध्यमिति ध्यातिरितिद्वैत व्यभिचारवित्याह ॥ एकभोग्रगतेति । यदेव विद्येयेति ॥ न चान विद्याशब्देन ज्ञानसक्रियाविशेषरूपोपासनोच्यते न ज्ञानमिति वक्तुं शक्यम् । विद्याशब्दस्य ज्ञान एव व्युत्पन्नत्वादिति भावः ॥ अविहितस्य चेति ॥ “न काविहितमंगं भवति” इति शाबरभाष्योक्तिरिति भावः । अथयज्ञान्मन्त्राधिष्ठेति मन्त्राधेयप्रयत्नसाध्यत्वोक्त्या ध्यानाध्यानयोः प्रयत्नसाध्यत्वमवगम्यत इति भावः । नन्वावृत्तिलक्षणगुण एव विधिः नन्वावृत्त्यमानज्ञानमिष्या-शङ्क्या ॥ संतानिनां चेति ॥ किंच विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत इति श्रुतिवत्यादौ न ज्ञानस्य विधेयत्वम् । नच तत्र प्रज्ञाशब्दो विचारपरः । विज्ञानानन्तरभाषिण्याः प्रज्ञायाः विचाररूपव्यायोगवित्याह ॥ विज्ञायेति ॥ स्वप्नने एवोक्तज्ञानसंज्ञानरूपव्यवस्थेनोक्तमपि दृष्टकोज्जाग्राय पुनराह ॥ ध्यानस्य चेति ॥ ननु ध्यानस्य ज्ञानरूपत्वाभावेऽपि ध्यानप्रयोज्यभूतज्ञानजन्यसंस्काराणां

१. “मन्त्रानन्मन्त्रिः अनुष्ठेयानां भागजुषाणां लोमस्य सृप्यतु” (जै. सू. अ. ३ पा. २ सू. २६)

ज्ञानात्मकत्वात् । प्रधात्यादिपरतन्त्रस्यापि ज्ञानस्य प्रतिग्रहीत्यादिपरतन्त्रस्यापि दानादेरिव
पुंतन्त्रत्वोपपत्तेः । ब्रह्मपरवाक्यमन्त्रेऽप्युपासनाविधिवत् ज्ञानविधेरपि संभवात् । वृचैव वैदिक-
स्मिन्नादेरस्मात्सायुक्तेः ।

नच ज्ञानसाक्षात्कृताविधेयत्वम् । धात्वर्थस्य पूर्वापरीभूतस्य वा क्रियात्वासिद्धेः ।
आह्वार्यं जानामीत्यादौ पचतीत्यादाविव पूर्वापरीभावप्रतीतेः । स्पन्दस्याक्रियात्वे तु
यागादेरप्यक्रियात्वं स्यात् । तस्मात्

एतन्वैद्वितमित्यादौ ज्ञानस्यैव विधानतः ।

ब्रह्मज्ञात्कार्यबुद्धेयं कृतिसाध्यत्वदर्शनात् ॥ १ ॥

ध्यानस्यापि च विज्ञानव्यतिरेकानिरूपणात् ।

ज्ञानस्वरूपमपि च यवनादि विधीयते ॥ २ ॥

ननु तच्चापि ज्ञानस्वानवगमे तत्कर्तव्यताबोधनासंभवात्तदवगमस्य च विषयावगमं
विनाऽयोगाद्विषयस्याप्यवगमे कलस्य जातत्वाद्ब्रह्मो विधिरिति चेन्न । त्वयापि विचार-
विध्यङ्गीकारात् विचारस्य च विषयनिरूप्यत्वेन साम्यात् । सामान्यतो ब्रह्मज्ञानमात्रेण च
तद्विषयकभवनादेः कर्तव्यताबोधनसंभवात्, वेदान्तवाक्यानुग्राहकन्यायायानुसंधानादिरूपतया
च ब्रह्मज्ञानात्प्रागेव ज्ञातस्य मननादेः ब्रह्मज्ञानाय विधानसंभवाच्चेति ।

ननु तच्चापि ज्ञानं न विधेयम् । तच्चादि । विधीयमानं ज्ञानं किं शब्दं किं वा
तदभ्यासः यद्वा तत्त्वमनपेक्षारोपितविषयतया मनसः संकल्पप्रवाहरूपं ध्यानं किंवा
परोक्षकृतं ज्ञानान्तरम् । नायः । कर्मकाण्डे इव गृहीतसङ्गतेः स्वतःसिद्धत्वेन कृत्यसाध्यत्वेन
विष्यनपेक्षणात् । द्वितीये तद्विधिमोक्षाय चेत् तस्य नैयागिककृत्तत्वेन स्वर्गादिष्वदनित्यत्वं
स्यात्, साक्षात्काराय चेत् स नारहं कृतम् । प्रमात्रायत्तत्वात्तस्य । नापि कलं दृष्टम् ।

तन्मय्युत्पत्तिरित्यन्तो दोषान्तरमाह ॥ तस्माभिध्यानादिति ॥ ननु तत्त्वस्य वेदान्तवाक्यस्य
आपत्त्यात्वात् तावद्विधिरित्यम् । वाक्यमेवस्त्वन्वपित्याह ॥ ब्रह्मपरंति ॥ तद्यथा यद्युपासना-
विधौवेद्योक्ततात्पर्याभ्युपगमेऽपि ब्रह्मणीयं ब्रह्मासात्पर्यान्भ्युपगमाच्च वाक्यमेवस्त्ववेदापरीति भावः ।
ननु सामान्यतो ब्रह्मज्ञानब्रह्मेव तद्विषयविचारविधिः संभक्तीत्यादाविव तुल्यं प्रकृतेऽपीत्यह
॥ सामान्यत इति ॥ अत्र दूषेति ॥ मनःसंकल्पप्रवाहकवृत्तान्तस्य मोक्षाय विधौवेद्यमनित्य-

परोक्षज्ञानाभ्यासेन साक्षात्कारादर्शनात् । अत एव न तृतीयः । प्रोषितपुत्रादिभ्यानेनारोपित-
 रूपसाक्षात्कारदर्शनेऽपि तत्त्वसाक्षात्कारादर्शनात् । चतुर्थे शब्दस्य ब्रह्मणि प्रामाण्यं न स्यात् ।
 ब्रह्मणि प्रमाणीभूतज्ञानकर्तृव्यतायामेव प्रमाणत्वादिति चेत् न तावदाद्ये दोषः । कर्मकाण्डे-
 ऽप्यापातजन्यस्य स्वतःसिद्धत्वेऽपि विमर्शजन्यस्य कृतिसाप्यत्वात् । अन्यथाऽप्यपनवि-
 चेष्टरक्ततुविधेर्वा तद्विचाराक्षेपकता न स्यात् । द्वितीयेऽपि न दोषः । दृष्टफलत्व इव नैयोगिक-
 फलत्वेऽपि बन्धध्वंसस्य ध्वंसत्वाच्छ्रुत्यादिकलत्वाच्च नित्यत्वोपपत्तेः । तृतीयेऽपि न दोषः ।
 मोक्षस्य नैयोगिकफलत्वेऽपि नित्यताया उक्तत्वात् । ध्यानादिना प्रसक्तदेवतासाक्षात्कार-
 दर्शनेन ध्यानसंस्कृतमनसा ब्रह्मसाक्षात्कारोपपत्तेः । चतुर्थेऽपि न दोषः । ज्ञानविधिबाधयस्य
 ज्ञानकर्तृव्यतायां प्रमाणत्वेऽपि ब्रह्मण्यपि महातात्पर्यवत्त्वात् सत्यज्ञानादिबाधयस्याविधि-
 परत्वाच्चेति ॥

॥ इति ज्ञानविधिसमर्पनम् ॥ ८ ॥

प्रसंगादेवेत्यर्थः । साक्षात्काराय तद्विधाने दृष्टममाह ॥ प्रोषितेति । अन्यथेति ॥ न बाधयस्यबाध-
 चारस्यैव कृतिसाप्यत्वं न ज्ञानस्यैवेति बाध्यम् । तस्यापि ज्ञानातिरेके प्रमाणाभावाविति भावः
 ॥ नित्यत्वोपपत्तेरिति ॥ नच "तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते एवमेष्टानुम पुण्यचितो लोकः
 क्षीयते" इति श्रुतिविरोधात्कथं नियोगस्ताभ्यस्य मोक्षस्य नित्यत्वमिति बाध्यम् । तस्या
 विचारसाध्यज्ञानासङ्गतकर्मसाध्यफलपरत्वाविति भावः ।

॥ इति ज्ञानविधिसमर्पनम् ॥ ८ ॥

॥ अथ शब्दप्रत्यक्षभङ्गः ॥ ९ ॥

यथोक्तं “तत्त्वमसि” इत्यादिवाक्यादेवापरोक्षधीः । “तद्वास विजज्ञौ, तमसः पारं दर्शयति” इत्यादावुपदेशादेवापरोक्षज्ञानोक्तेः । “वेदान्तविज्ञानमुनिभित्तार्याः” इत्यत्र शब्दज्ञानस्य विश्वन्देन विशेषविषयत्वे सिद्धे सुश्वन्देनापरोक्षत्वोक्तेः । विमतं शब्दज्ञानमपरोक्षं अपरोक्षमात्रविषयकत्वात् । सुखादिज्ञानवत् । अपरोक्षत्वं वेदान्तवाक्यजन्यज्ञानवृत्तिः । अपरोक्षज्ञाननिष्ठात्वन्ताभावाप्रतियोगित्वात् । ज्ञानत्ववदित्याद्यनुमानाच्च । न च विमतः श्वन्दो नापरोक्षधीहेतुः । श्वन्दत्वाज्ज्योतिष्टोमादिश्वन्दवदित्यादिना सत्प्रतिपक्षत्वम् । दशमन्त्ववसीत्यादौ श्वन्दादेवापरोक्षधीदर्शनेन व्यभिचारात् । नच तत्रापीन्द्रियमेव करणं श्वन्दस्तु महकारीति युक्तम् । कश्चिद्बहुलमेव तमसि कश्चिच्च लोचनहीनस्यापि वाक्यादश्वन्दोऽस्मीत्यपरोक्षधीदर्शनादिति ।

मेवम् । “तद्वास विजज्ञौ” इत्यादेः परोक्षज्ञानेनापि चरितार्थत्वात् । दर्शयतीत्यादेस्तु श्राममाणोपदेष्टरि श्रामं दर्शयतीतिवत्परंपरया साक्षात्कारसाधनत्वेन कृतार्थत्वात् । अन्यथा “मनसैवानुब्रष्टव्यम्” इत्यादिश्रुतिविरोधात् । वेदान्तविज्ञानेनैव सुश्वन्देनाप्राप्तामप्यश्रद्धाभावादुक्तेः । अन्यथा वेदान्तबोध्यस्य च विचारकर्तव्यतादेरचिरादेवापरोक्ष्यापातात् । आधानुमानस्य अयं घटः त्वं सुखवानसीत्यादिवाक्यजन्यज्ञाने वक्ष्यमागमीत्या व्यभिचारात् । अज्ञानाद्वने ऐक्ये आपरोक्ष्याभावेनासिद्धेः । आपरोक्ष्ययोग्यत्वविषयज्ञायां तु भिष्यन्तरित-

॥ अथ शब्दप्रत्यक्षभङ्गः ॥ ९ ॥

॥ अपरोक्षमात्रेति ॥ अपरोक्षविषयके धर्मवानहमितिज्ञाने व्यभिचारकारणाच्च मात्रपक्षम् । ॥ परोक्षज्ञानेनार्पणी ॥ नच विद्यावापरोक्षवसिद्धिः । तस्य ज्ञानगतसम्यक्त्वप्रतिपत्तिपरत्वेनाप्युपपत्तेरिति शङ्कः । मनमैवेति ॥ अत्रावधारणेन मनोवतिरिक्तस्य ब्रह्मसाक्षात्कारसाधनत्वविशेषादिति शङ्कः । अक्षिरादेरिति ॥ अक्षिरादिवर्णस्वेत्यर्थः ॥ वक्ष्यमागमीत्येति ॥ स किं स्वात्मनो वरात्मनं पक्षं प्रति क्वं प्रति वा । नायः, तस्य इह घटं प्रति प्रयुक्तादयं घट इतिवाक्यात् अन्यज्ञानस्यैव परोक्षत्वेऽपि प्रत्यक्षसिद्धार्थानुकारित्वमात्रेण प्रत्यक्षत्वाभिधानात् । द्वितीयेऽपि कर्तृवृत्त्यकारोऽस्ति तदोपवेशस्य कृतार्थविश्रवादेवापरोक्षधीरित्यादिबिषयमागमीत्येत्यर्थः ॥ अज्ञानाद्वनेति ॥ कर्मणे अवाप्तसंवितावाक्यस्यैव विषयापरोक्षकृतत्वाच्च ज्ञानावृत्त्यापरोक्षकृतपुनरेति शङ्कः ॥ प्रतिवृत्तमर्कपराहमन्त्यादिति ॥ नैतदनुमानमित्याह

घटविषयकशब्दज्ञाने व्यभिचारात् । द्वितीयानुमाने अपरोक्षत्वं ज्योतिष्टोमादिवाक्यजन्य-
ज्ञानवृत्तीत्यपि सुसाधत्वेनाभाससाम्यात् । शब्दत्वहेतुना सत्यतिपक्षत्वाच्च ।

किंचास्य शब्दस्यापरोक्षधीहेतुत्वे प्रत्यक्षेऽतर्भावापत्तिः । नच यथा वाद्यप्रत्यक्षत्वे
योगिमनोऽन्यत्वे सति वाद्यप्रत्यक्षप्रमितिकरणत्वं तन्त्रम्, तथा स्वतोऽपरोक्षविषयशब्दान्यत्वे
सति प्रत्यक्षप्रमाकरणत्वं प्रत्यक्षत्वे तन्त्रमिति वाच्यम् । वक्ष्यमाणरीत्या कापि शब्दादपरोक्ष-
ज्ञानाभावेन विशेषणकल्पकाभावात् । यच्च शब्दत्वहेतोर्दशमस्त्वमसीत्यादौ व्यभिचार
उक्तः स किं स्वात्मनो दशमत्वं पश्यन्तं प्रति प्रयुक्ते दशमस्त्वमसीति वाक्ये अन्यं प्रति वा ।
नाद्यः । तस्य दृष्टघटं प्रति प्रयुक्तादयं घट इति वाक्याजन्यज्ञानस्येव परोक्षत्वेऽपि
प्रत्यक्षसिद्धार्थानुवादित्वमात्रेण प्रत्यक्षत्वाभिमानात् । द्वितीयेऽपि यदीन्द्रियव्यापारोऽस्ति
तदा रसतत्त्व इवोपदेशसद्वृत्तेरिवैषैव दशमत्वेऽपरोक्षधीः । यदि स नास्ति तदा धर्मभा-
स्त्वमसि परैतोऽस्मिनातिपादाविब विशेष्यस्य प्रत्यक्षत्वेऽपि विशेषणे दशमत्वे परोक्षधीरेव ।

तत्राप्यपरोक्षेति मयोच्यमानत्वात्प्रतीतिकलहोऽयं निरवधिक इति चेत् न ताव-
च्छब्दस्यापरोक्षधीहेतुत्वं स्वाभाषिकम् । अतिप्रसङ्गात् । नाप्यपरोक्षविषयकत्वनिमित्तकम् ।
जीवाः परमात्मनो न भिद्यन्ते आत्मत्वादित्यादिलिङ्गजन्यायाः भवणात्प्रागापाततो वेदान्त-
जन्याया भाषाप्रबन्धजन्यायाः अनधीतवेदान्तजन्यायाभ्यैक्यप्रतीतेरापरोक्ष्यापातेन भवण-
नियमादेरयोगात् । किंच अर्थस्यापरोक्षत्वं न तावदपरोक्षधीरूपत्वम् । तस्य ब्रह्मणि सत्त्वेऽपि
दशमत्वादावसत्त्वात् । चैत्रस्यापरोक्षज्ञाने मैत्रस्य शब्दादिना साक्षात्कारादर्शनाच्च । नाप्य-
परोक्षव्यवहारविषयत्वम् । व्यवहारापरोक्षस्य परोक्षविषयत्वरूपत्वेऽन्योन्याभयात् । अप-
रोक्षोऽयमित्येवंरूपत्वे त्वज्ञानावृत्ते ऐक्ये नदभावात् । त्वयापि न प्रकाशत इत्यादि-
व्यवहारार्थमेवावरणकल्पनात् । उक्तव्यवहारयोग्यत्वरूपत्वे भित्तियवहिते घटे शब्दाद-
परोक्षधीप्रसङ्गात् । अपरोक्षज्ञानजन्यत्वरूपत्वे च वक्ष्यमाणपक्षान्तर्भावात् । तस्मादर्धस्या-

॥ किंचेत्यादिना ॥ तत्त्वमस्यादिवाक्यस्य प्रत्यक्षप्रमाणांतर्भावनिगमनाच्च ॥ स्वतोऽपरोक्ष-
विषयान्यत्वे सतीति ॥ स्वतो योऽपरोक्षविषयः तद्विषयशब्दाभ्यत्वे सतीत्यर्थः । नच प्रत्यक्ष-
घटानिमित्तितावकशब्दस्य प्रत्यक्षप्रमाणांतर्भावापत्तिः । तत्रापि घटघटव्य इन्द्रियव्यापारमपदैवा-
परोक्षत्वादिति वाच्यम् । तथाप्यज्ञानार्थबोधकत्वाभावेन प्रत्यक्षप्रमितिकरणत्ववर्धविशेष्या-
काकदिति शकः ॥ भवणनियमादेरयोगादिति ॥ नचाम्यनोऽप्यपरोक्षज्ञानेऽप्यविद्यानिवर्तकज्ञानं
व्यवहारवेदेति निवर्त्यते इति वाच्यम् । अपरोक्षज्ञाने स्वयविद्यामित्युक्तस्यानपेक्ष्यत्वोक्त्यादिति

परोक्षधीविषयत्वमेवापरोक्षत्वं वाच्यम् । तत्र चैतज्ज्ञानविषयत्वेन तदुक्तावन्योन्या-
भ्यात् । ज्ञानान्तराभिप्राये तु केनाश्रितपरोक्षे स्वर्गादावस्माकं शब्दादपरोक्षधीः स्यात् ।
एकपुरुषाभिप्राये च पूर्वेषुचैत्रसापरोक्षे इदानीं शब्दादपरोक्षधीः स्यात् । एककालाभिप्राये
च प्रत्यक्षेऽप्यौ लिङ्गच्छब्दावापरोक्षधीः स्यात् । न चेष्टापत्तिः । करणशक्तिमतिलङ्घ्य ज्ञानस्य
विषयानुसारित्वे चाधुनादिविषयकस्मृत्यनुमितिस्यार्जनज्ञानादेवाधुनत्वाद्यापातात् । लिङ्ग-
च्छब्दादिसिद्धे चेन्त्रियात्परोक्षधीप्रसङ्गात् । अनुमिते च शब्दादनुमितिप्रसङ्गात् । एवं च

परोक्षे चापरोक्षे व चाधुने स्पष्टिनीव च ।

अपरोक्षे परोक्षा धीर्युक्ता करणशक्तितः ॥

तस्यापि विद्वदे ज्ञानत्वावान्तरजाती परोक्षत्वापरोक्षत्वे तदाभययोर्ज्ञानयोर्भिन्नत्वात् ।
यद्येको विषयस्तत्र विद्वद्वात्वभावाद्विरुद्धजात्याधारज्ञानविषयत्वस्य च चाधुनस्यार्जनज्ञान-
विषयत्वस्यैकस्मिन् संभवात्त्वत्त्वविषयमपि शब्दज्ञानं परोक्षमेव ।

किंच धर्मिमात्रस्य प्रत्यक्षत्वाभिप्राये प्रत्यक्षे षटादौ अयं गुरुः पूर्वतोऽभिमानित्यादि-
शब्दादपरोक्षधीः स्यात् । नापि मप्रकाराभिप्रायम् । प्रकृते तदभावात् । नहि दशमस्त्वमसि
तत्त्वमसीत्यादिशेषकरोष्यं दशमत्वैक्यादिप्रागपरोक्षम् । वाक्यवैयर्थ्यात् । नच स्वरूपा-
भिन्ने ऐक्ये स्वरूपज्ञानेनापरोक्षतो भात्वपि वृत्त्यर्थं शब्दः । त्वया स्वरूपज्ञानप्रयुक्तभान-
प्रतिबन्धार्थमेवावगच्छन्वनात् ।

भाषः ॥ वक्ष्यमाणपक्षेति ॥ तत्र चान्योन्याध्यायानि कथयत इति भाषः । नन्वनाश्रुतसंविताद्यात्म्य-
मेवार्थत्वापरोक्ष्यं संविदस्तु स्वत एवेत्यावांशानुपसंहारव्याजेन विरस्यति ॥ तस्मादिति ॥
संविदर्थबोधोऽयं तादात्म्यं निश्चिदिति भाषः ॥ तत्र चैतदिति ॥ वक्ष्यस्वस्वमसीत्यादिवाक्यजन्या-
परोक्षज्ञानविषयत्वेनार्थत्वापरोक्षत्वम् । सति तु तस्मिन् तद्विषयत्वेनापरोक्षज्ञानजनकत्वमित्यन्यो-
न्याधय इत्यर्थः ॥ चाधुनादिति ॥ चाधुनार्थविषयकस्मृत्यादीनां चाधुनत्वम् । स्वार्थानार्थविषयक
स्मृत्यादीनां स्वार्थोक्तं स्वार्थित्वैः । अनु वक्ष्य ज्ञानस्य परोक्षत्वापरोक्षत्वे विद्वदे एवमर्थस्वापी-
त्यादांश्च षावे आसिद्धत्वादिरोधः । अथे तु परोक्षापरोक्षज्ञानविषयत्वविरुद्धाच्च विरोधः । न च
विद्वदज्ञतिविरुद्धज्ञात्वात्तदज्ञानविषयत्वमपि विद्वदिति वाच्यम् । एकस्यैव चाधुनस्यार्जन-
जनविषयकवर्गमवित्पाद ॥ तस्मादित्यादिना ॥ अपरोक्षार्थविषयकं ज्ञानवत्त्वापरोक्षज्ञान-
जनकत्वे तन्वमित्यतो दोषान्तरवत् ॥ द्विवेति । तत्रेति ॥

एतेनापरोक्षे ब्रह्मणि परोक्षधीः परोक्षे कामिन्यादावपरोक्षधीरिवाप्रमाणं स्यादिति निरस्तम् । स्मृतेऽनुभववत्, अनुमितेऽप्राविद्धियेणापरोक्षधीवत्, पूर्वं परोक्षे पक्षाद्योगज-साक्षात्कारवत्, परोक्षतयायमपरोक्षप्रत्यभिज्ञानवत्परोक्षज्ञानविषयेऽर्थे परोक्षत्वज्ञात्याधार-ज्ञानोदयेऽप्यपरोक्षस्य परोक्षत्वेनानुल्लेखेनाप्राप्त्याप्यनानापत्तेः । कामिनीसाक्षात्कारस्तु बाधाद-प्रमाणम् । न तु परोक्षार्थविषयकापरोक्षत्वज्ञात्याधारत्वात् । तच्चात्मे योगजसाक्षात्कारा-देरप्यप्राप्त्याप्यप्रसङ्गात् ।

किंचैवं श्रन्दादेवापरोक्षधीरिति त्वदेकदेशिमते दोषाभावेऽपि इन्द्रियमादावभिज्ञान-मुत्पाद्य संस्कारसत्त्विं प्रत्यभिज्ञानमिष श्रब्द आदौ परोक्षज्ञानमुत्पाद्य मननादिसाप्य-प्रतिबन्धनिवृत्तिसत्त्विकोऽपरोक्षज्ञानं जनयतीति त्वदेकदेशिमते प्रथमोत्पन्नपरोक्षज्ञानस्याप्य-प्राप्त्याप्यं स्यात् । एतेन प्रमातारमपेक्ष्य देशतः कालतः स्वभावतो वा विप्रकृष्ट एव परोक्ष-ज्ञाननियमात्स्वप्रकाशप्रभातुचैतन्याभिज्ञत्वेनाविप्रकृष्टे ब्रह्मणि परोक्षधीरेव न युक्तेति निर-स्तम् । प्रत्यक्षे बह्वी लिङ्गादप्यपरोक्षधीप्रसङ्गात् । अविप्रकृष्ट एवापरोक्षज्ञाननियमेन विप्रकृष्टतत्वाव्याप्त्यादाविन्द्रियजन्यप्रत्यभिज्ञाव्याप्त्यादिज्ञानस्यापि परोक्षत्वापाताच्च । तत्र संस्कारादेरेव सन्निकर्षत्वेऽप्राप्त्यावरणकृतविप्रकर्षस्य मत्त्वात् । वृत्तेरावरणनिवर्तकत्वेऽपि वृत्त्यु-दयात्प्राग्विप्रकर्षात् प्राचीनस्य चाविप्रकर्षस्य प्राचीनवृत्त्या आपरोक्ष्येऽतन्त्रत्वात् ।

ननु कर्तृत्वादिरूपापरोक्षाध्यामस्य परोक्षप्रमयाऽनिवृत्तेरौपनिषदे ब्रह्मणि मानान्तरा-प्रवृत्तेः श्रन्दादपरोक्षज्ञानानुत्पत्तावनिर्गोष्ठः स्यादिति चेन्न । तस्य ज्ञाननिवर्त्यताया निरस्त-

“तत्तादेर्विप्रकृष्टस्य संस्कारान्सन्निकृष्टता ।

यदि स्यादाकृतत्वेन ब्रह्मणो विप्रकृष्टता ॥” इत्यर्थः ।

“यद्यप्यज्ञाननाशे तु सन्निकृष्टत्वमर्थः ।

तथापि तन्निकृष्टेः प्राक् सन्निकृष्टः कुतो भवेत् ॥” इत्याह ॥ वृत्तगिति ॥

“प्राध्याम्यसन्निकर्षेण प्राचीनस्यापरोक्षता ।

यदि स्यादावधानेऽपि प्रत्यक्षं व्याख्यातविकम् ॥”

इत्यभिमेत्याह ॥ पराचीनस्य चेति ॥

“अनु प्रत्यक्षमात्रेण निवर्त्यः कर्तृताभ्रमः ।

निवर्ततेन कथं प्राप्तादपरोक्षं न चेद्यदि ।

नञ् ज्ञानान्तराद्व्यापरोक्षज्ञानमिष्यते ॥”

त्वात् । निदिध्यासनसंस्कृतमनसाऽपरोक्षधीर्लभवाच । “यन्मनसा न मनुते” इत्यादि-
 क्षुतिस्तु “मनसेवानुद्गृह्यम्” इत्यादिक्षुतिविरोधेनापक्रमोविषया । “मनसा तु विरुद्धेन”
 इत्यादिक्षुतेः । अन्यथा शब्दस्य करणत्वेऽपि “यतो वाचो निवर्तन्ते” इत्यादिक्षुतिवाचः
 स्यात् । मनसा न काप्यपरोक्षधीर्दृष्टेति चेन्न । योगजसाक्षात्कारदर्शनात् । शब्देनापि
 तददर्शनाच्च । मनसस्तत्कारणत्वे उक्तक्षुतेरिव शब्दस्य तत्करणत्वे श्रुत्यादेरदर्शनाच्च । “जौष
 निषदः पुष्पः” इत्यादि तु मनसः करणत्वेऽप्यौषनिषदनिदिध्यासनापेक्षत्वात् । तदुक्तम् ।

शब्देन दृश्यते ब्रह्मेत्यत्र मानं न दृश्यते ।

मनसा दृश्यते ब्रह्मेत्यत्र मानं तु दृश्यते ॥ इति ।

॥ इति शब्दप्रत्यक्षभङ्गः ॥ ९ ॥

तस्मात्साधनाध्यायोक्त्यापेक्षोक्त्याय श्रवणादिसाध्यनिदिध्यासनजन्यसाक्षात्कारेणे
 शरः प्रसक्तीकरणीय इति सिद्धम् ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिब्राजकाचार्याणां श्रीमद्ब्रह्मपतिर्षपूज्यपादानां शिष्येण
 श्यामवतिना संगृहीते न्यायासूत्रे तृतीयः परिच्छेदः ॥ ३ ॥

इति शङ्कते ॥ तस्येति ॥ कर्तृत्वादेरध्यासमिरासेन ज्ञानमिर्कष्यत्वस्यापि मिरस्तत्त्वामिति भावः ।
 ॥ मनमैवेति ॥ अकारणवृत्तकृत् प्रकृतेयं क्षुतिर्मतेति भावः । किञ्च क्षुत्पक्षेणैव प्रकृतेर्यव-
 चार्यते इत्याह ॥ मनसा न्विति ॥

“नियेष्टकस्यामनसः करणत्वं न चेत्तदा ।

तन्मनसापि तथेष्टं तु कारणत्वं कथं भवेत् ॥”

इत्याह ॥ अन्यथेति ॥ मनमिति ।

“सुखादेः साक्षिणमन्तव्यमनसः स्वमन्त्रात्ता ।

क्तः कापि मनोज्ञं प्रत्यक्षं नैव दृश्यते ॥” इति भावः ।

ब्रह्मेष्टमुक्तं हरेत् ।

उपनिषति र्तिष्ठान्नत्वं संगतिमिदमे ॥ तस्मादिति ॥

॥ इति ब्रह्मसूत्रसंग्रहः ॥ ९ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिब्राजकाचार्याणां श्रीमद्ब्रह्मपतिर्षपूज्यपादानां शिष्येण विजयीगुप्तशिष्येण
 शिष्टशिनायां आयोदाक्यानां श्यामासुतश्याक्यानां तृतीयः परिच्छेदः ॥

धीः धीः धीः धीः धीः

॥ इति न्यायासूत्रसंग्रहोदे तृतीयः परिच्छेदः ॥

॥ चतुर्थः परिच्छेदः ॥

॥ अथ अविद्यानिवृत्तिभङ्गः ॥ १ ॥

॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥

श्रीमद्भुवमङ्गीमध्यातर्गततरामकुण्डवेदन्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवाय नमः ॥

नन्वेतदयुक्तम् । अविद्यानिवृत्तिर्हि मोक्षः । ज्ञानं चाविद्यां दीप इवान्धकारं प्रसाद-
निरपेक्षमेव निवर्तयति । स्यादेतत् । अविद्यानिवृत्तेरात्ममात्रत्वे न साध्यत्वम् । अनात्मत्वे तु
सत्त्वेऽद्वैतहानिः । अनिर्वाच्यत्वेऽविद्यातत्कार्ययोन्यतरत्वं स्यात् । न च वृत्तिविशिष्ट आत्मा-

॥ अथ अविद्यानिवृत्तिभङ्गः ॥ १ ॥

अथेशानीं पराभिमतमुक्तिस्वरूपनिरासपूर्वकं स्वाभिमतमुक्तिस्वरूपं निरूपयितुं पूर्वपक्षमाह
॥ नन्वेतदिति ॥ एतत्तृतीयपरिच्छेदान्ते उक्तम् । अथवाविसाध्यनिविद्यासनजन्येभ्यस्तत्साक्षा-
त्कारस्य तत्प्रसादद्वारा मोक्षसाधनत्वं प्रतिज्ञातम् ॥ अयुक्तत्वमुपपाद्यति ॥ अविद्यानिवृत्ति-
र्हीत्वादिना ॥ अयमर्थः । लोके प्रदीपादिप्रकाशस्य प्रसादनिरपेक्षस्यैव स्वविरोध्यधिकारनिवर्तकत्वं
कथं दृश्यत इति ज्ञानलक्षणप्रकाशस्यापि तन्निरपेक्षस्यैव स्वविरोध्यविद्यानिवर्तकत्वं स्वीकार्यम् ।
अतः पूर्वोक्तमीभ्यस्तत्कारस्य तत्प्रसादद्वारा अविद्यानिवृत्तिरूपमोक्षहेतुत्वमयुक्तमिति । अथ
सिद्धान्ती परस्य विषयानुष्ठानादयितुमविद्यानिवृत्तिमापाततो वृषयति ॥ स्यादेतदित्यादिना ॥
एतत् कस्यमाणवृषणम् । तत्राविद्यानिवृत्तिः आत्ममात्रभूता वाऽतिरिक्ता चेति विकल्पद्वयं इति-
भिधायाये दोषमाह ॥ अविद्यानिवृत्तेरिति ॥ न साध्यात्ममात्रमनो निवृत्तिश्चान्तात् । तथाचाविद्या-
निवृत्तिरूपमोक्षस्य पुरुषप्रयोजनसाध्येष्टत्वरूपपुरुषार्थत्वं न स्यादिति भावः । अविद्यानिवृत्तिराऽमाति-
रिक्तं द्वितीयं पक्षमनूय सा किं सती अनिर्वाच्या चेति विकल्पाद्यभिप्रेत्य प्रथमपक्षं दोषमाह
॥ अनात्मत्व इति ॥ अनात्मत्वे ज्ञानातिरिक्तत्वे । अत्र तुराग्नः आत्ममात्रत्वपक्षोक्तदोषात्संभवं
व्यनक्ति । सत्त्वे सत्त्वपक्षे अद्वैतहानिः । आत्मातिरिक्तं किमपि सन्नसि पराभिमतद्वैतस्य हानिः प्रसज्ये-
तेत्यर्थः । द्वितीये दोषमाह ॥ अनिर्वाच्यत्वे निवृत्तिः ॥ अत्रापि तुराग्नः पूर्ववत् । अयमर्थः स्यात् ।
अनिर्वाच्ये तृतीयप्रकाशसंभवादित्यर्थः । तथा च तत्र ज्ञानसाध्याविद्यानिवृत्तस्त्वन्निवृत्त्याविद्याये
व्यजाताः । अविद्यायाः ज्ञानेन निवृत्तौ अथवाविप्रयासस्यैवयमर्थः । निवृत्तौ मोक्षनिवृत्तिः । अविद्या-
कार्यत्वे त्वदभिमतविद्यानिवृत्तिरूपमोक्षस्याप्यविद्याकार्यप्रपञ्चजन ज्ञानेन तन्निवृत्तिः तन्निवृत्तौ च
सत्त्वपक्षे सत्त्वसिद्धिरथवादिद्वयानिर्वाच्यत्वव्याधानः । अविद्यानिवृत्तिं विना तत्कार्यानुवृत्त्य-

ऽज्ञानहानिः । इतिनिवृत्तौ मोक्षनिवृत्त्यापातादिति चेत् इष्युपलक्षितस्वात्मनोऽज्ञानहानि-
त्वात् । उपलक्ष्ये निवृत्तेऽपि भुक्तेरनिवृत्तिः पाके निवृत्तेऽपि पाचकस्येव युक्ता । उक्तं हि

“निवृत्तिरात्मा मोहस्य ज्ञातत्वेनोपलक्षितः ।

उपलक्षणहानेऽपि सान्द्रात्मिकः पाचकादिवत् ॥” इति ।

यद्वा आत्मान्यैव निवृत्तिः । तत्र चानिर्वाच्यत्वं मदसद्विलक्षणत्वं चेद्विनिवृत्तिरनिर्वाच्यैव

योग्यमोक्षावस्थावाच्यविधानुवृत्तिश्चेत्यादिदोषः प्रसज्येतेतिमात्रः । सिद्धाकलोकनन्यायेनात्म-
मात्राविधाननिवृत्तिप्रसक्तोक्तस्यात्मन्ये दोषपरिहारादभावात् निराकरोति ॥ नचेति ॥ अज्ञाननिवृत्तिर्न
केवलमव्ययवृत्त्या । किन्तु वृत्तिविशिष्टात्मकता । सा च ज्ञानस्याभ्युपगम्येति न पूर्वोक्तासाध्यत्वदोषावकाशः
इति न च वाच्यमित्यर्थः । अत्र वृत्तिरात्मने वेदान्तकन्याप्रसक्तोक्तवृत्तिर्विचक्षिता । वृत्त्युपलक्षित
आत्मा जीवमुक्तावस्थसीति । तथापि मोक्षः स्यादिति व्ययमात्रत्वात् । अन्यवेदान्तीमपि प्रोक्ष-
वृत्तिविशिष्टात्मनः सत्त्वेन मोक्षापादनसंभवे जीवमुक्तिप्रवृत्तमनर्थकं स्यात् । एतेनैव जरम-
साक्षात्कारेणेत्यापुत्रग्रन्थे साक्षात्कारात्वेनैव तत्प्रवृत्तत्वाच्चेति कुतो न वाच्यमित्यत्राह ॥ वृत्ति-
निवृत्तादिनि ॥ विरोधणीभूतवृत्तिनिवृत्तौ तद्विशिष्टात्मनिवृत्तेरावश्यकत्वेन तादृगात्मस्यवकाशभूता-
विधाननिवृत्तिरूपमोक्षन्यापि निवृत्त्यापातानित्यर्थः । अत्र वृत्तिविशिष्टात्मकमोक्षस्य वृत्तिसाध्यत्वे
आत्माधेय इत्यपि वृत्तं ब्रह्मम् । पूर्वपक्षी इमां सिद्धान्तिशङ्कां समाचरे वेति ॥ कुतोनेत्यत
आह ॥ इष्युपलक्षितस्येति ॥ एवंचाविधाननिवृत्तेरात्मसिद्धिरित्यप्ये उक्ताहैतान्यादिदोषस्य
अनतिरिक्त-व्यपदेशेऽपि वृत्तिविशिष्टात्मकवकाशप्रसक्तोक्तमोक्षनिवृत्तिरूपदोषस्य वा अत्रवकाश इति
शङ्कः । नन्वेकमन्युपलक्षणीभूतवृत्तिनिवृत्तौ तदुपलक्षितात्मनोऽपि निवृत्तेस्तन्मात्राविधाननिवृत्ति-
रूपमोक्षनिवृत्तिः कथमित्यत आह ॥ उपलक्ष्य इति ॥ (अथ) यथा उपलक्षणीभूतपाके निवृत्तेऽपि
पाचकस्यानिवृत्तिः अपचत्वापि सूत्रे अपच इति व्यवहारपर्यवस्यति । तथा उपलक्षणीभूतवृत्तौ
निवृत्तत्वापि तदुपलक्षितात्मस्यवकाशभूताविधाननिवृत्तिरूपमुक्तेरनिवृत्तिरुक्तित्वार्थः । उक्तमर्थं संवाद-
यति ॥ उक्तं हीति ॥ मोहस्याज्ञानस्य निवृत्तः ज्ञातत्वेन वृत्तिविचक्षणेनोपलक्षितः आत्मा
न्यायवृत्त्या अत्र उपलक्ष्यवहायेऽपि उपलक्षणीभूतवृत्तिनिवृत्तावपि मुक्तिस्तदुपलक्षितात्ममात्रभूता-
विधाननिवृत्तिरूपमुक्तिः स्यात् । स्वयमनुकूलत पाचकादिवत् । यथा उपलक्ष्ये पाके निवृत्तेऽपि
पाचकोऽनुकूलं तद्वदिति कोट्यर्थः । तत्रैकमनतिरिक्तव्यपक्षमाश्रित्य स्यादेतद्विधाशङ्का समा-
हिता । इत्यादीमतिरिक्तव्यपक्षमाश्रित्य तां शङ्कां समाचरे ॥ यद्वेति ॥ निवृत्तिः अज्ञाननिवृत्तिः
॥ एवमुत्तरादि ॥ आत्मान्यैव अन्त्यात्मव्ययम् । अतो नात्मन्यावकाशप्रसक्तोक्तोपाचकात्वा इति भाष ।

अविद्याद्यन्यतरत्वे तु निवृत्तिमन्त्रं तन्त्रम् । नच निवृत्तेर्निवृत्तिर्युक्ता । अनिर्वाच्यत्वं ज्ञान-
निवर्त्यत्वरूपं बाध्यत्वं बाध्यत्वं चेत् पञ्चमप्रकारः । उक्तं हि—

“न सत्तासन्न सदसन्नानिर्वाच्यश्च तत्क्षयः ।

यश्चातुरूपो बलिरित्याचार्याः प्रत्यपीयदन् ॥” इति ।

एवंच नाद्वैतहानिः । सतो द्वितीयस्याभावात् । नाप्यविद्याद्यन्यतरत्वापत्तिः । अनिर्वाच्यत्वा-
भावात् । अथवा भावाद्वैतमते आत्मान्या सत्यैव निवृत्तिरिति ।

उच्यते न तावदात्मान्यत्वपक्षो युक्तः । आत्मा ह्यविद्याप्योऽपि नेतिमतेऽपसिद्धान्तात् ।

अत्र सदसद्विलक्षणत्वमनिर्वाच्यत्वमित्येकः पक्षः, ज्ञाननिवर्त्यत्वरूपं बाध्यत्वमनिर्वाच्यत्वमित्यपरः ।
तत्राद्यपक्षोक्तकारेण सत्त्वपक्षोकाद्वैतहानिदोषं तावदुच्यते ॥ तत्र चेति ॥ अनिर्वाच्यैव न सती,
अतो नाद्वैतहानिरित्यर्थः । इतः तर्हि प्रागुक्ताविद्याद्यन्यतरत्वाविरोधः स्यादित्यत आह ॥ अविद्या-
द्यन्यतरत्वे त्विति ॥ तत्र निवृत्तिमन्त्रं तन्त्रम्, ननु सदसद्विलक्षणत्वकृपानिर्वाच्यत्वमित्यर्थः ।
तर्हि निवृत्तिमन्त्रप्रयुक्तमेवाविद्याद्यन्यतरत्वं निवृत्तौ स्यादित्यत आह ॥ नचेति ॥ निवृत्ते-
र्निवृत्तंगीकारे पुनस्तस्या अपि निवृत्तेर्निवृत्ततरमित्यनवस्था स्यात्तो निवृत्तेर्निवृत्तिरित्युक्ता तथाच
निवृत्तेर्निवृत्तिमत्त्वाभावात्तन्त्रप्रयुक्तमविद्याद्यन्यतरत्वं तत्र न प्रसज्यत इति भावः । द्वितीयपक्षानु-
सारेण सतिरिक्तत्वपक्षोक्तदोषद्वयं परिहर्तुं अविद्यानिवृत्तिस्वरूपमाह ॥ अनिर्वाच्यत्वमिति ।
पञ्चमप्रकारेति ॥ निवृत्तिरिति पूर्वैणान्वयः । अविद्यानिवृत्तेः पञ्चमप्रकारत्वं न स्वकपोलकल्पित-
मित्याह ॥ उक्तं हीति ॥ तत्क्षयः । तस्या अनिर्वाच्यत्वाविद्यायाः क्षयः (अविद्याक्षयः) निवृत्त्यपर-
नामको नाशः । (१) अविद्याक्षयः न सन्न, (२) अपसिद्धांतात्तासन्न, (३) बिरोधान्न सन्नम्
(४) प्रतियोगिसत्तालक्षणायोगाज्जानिर्वाच्यश्च (५) किन्तु यश्चातुरूपबलिवद्विनिर्वाच्यानुरूपस्त-
द्विलक्षणः पञ्चमप्रकार एवेत्याचार्याः प्रतिपाद्यामासुरिति श्लोकार्थः । सत्त्वादिपक्षोक्तदोषोच्चार-
प्रकारमाह ॥ एवंचेति ॥ सर्वाविद्यानिवृत्तेः पञ्चमप्रकारत्वेऽपीकृते समीप्यर्थः ॥ मते। द्वितीयस्या-
भावादिति ॥ अविद्यानिवृत्तेः द्वितीयत्वेऽपि तस्याः सत्त्वानगीकारवित्यर्थः ॥ अनिर्वाच्यत्वा-
भावादिति ॥ अविद्याद्यन्यतरत्वप्रयोजकमनिर्वाच्यत्वाङ्गीकारवित्यभिप्रायः । अतिरिक्तानि रितिक-
पक्षोक्तानेवदोषानवकाशाय प्रकारान्तरेणाविद्यानिवृत्तिस्वरूपमाह ॥ अथंचेति ॥ अत्रान्येऽप्यने-
नाप्यत्वपक्षोक्तासाध्यत्वस्य, स्वीकृत्यनेनानिर्वचनीयत्वपक्षोक्तविद्याद्यन्यतरत्वस्य भावाद्वैतमित्यनेना-
द्वैतहानेरनवकाशा इति विशेषनीयम् । सिद्धांती क्रमेण पूर्वपक्षं निराकर्तुं प्रतिजानीते ॥ उच्यत इति ॥
तत्र प्रथमपक्षं वृत्तयति ॥ न तावदिति ॥ आत्मत्वपक्षः कृत्यपक्षश्चिन्तात्मत्वपक्ष इत्यर्थः । कुमो

वृष्युपलक्षितस्य वृषेः पञ्चादिव पूर्वमपि सत्त्वात् । पाकोपलक्षितोऽपि पाकात्पूर्वमस्त्येव ।
किंतु तदज्ञानात्पाचककृत्यव्यवहारः । नचात्र ह्युक्त इति व्यवहारः साध्यः । किंतु मुक्तिः ।
एवंच— वृष्योपलक्षितचितः पञ्चादिव पुरामपि च ।

तद्भावाभ्योहकालेऽपि मोहहानिः प्रसज्यते ॥

किञ्च पाककर्तृत्वं पाचकत्वमिति मते पञ्चाद्य पाचकः । तस्यवहारस्तु अष्टाधिकारे दण्डनायक
इतिवन्नतपूर्वगत्येव । कर्तृत्वावच्छेदकावच्छिन्नत्वरूपं कर्तृत्वात्यन्ताभावानधिकरणत्वरूपं वा

न मुक्त इत्यत आह ॥ ज्ञात्मेति । अपमिद्वांतादिति ॥ तन्मते ज्ञात्मानः कदापि वृत्तिसंबंधा-
शब्देन वृष्युपलक्षितत्वाभावादिति शब्दः । तर्हि वृष्यव्याप्त्यवच्छिन्नं कुर्म इति वदंतं प्रत्याह
॥ वृष्युपलक्षितस्येति ॥ ननु कथं वृष्युपलक्षितस्यात्मनो वृषेः पूर्वं सत्त्वम्, पाकोपलक्षितस्य
पाचकस्य पाकात् पूर्वमस्त्यवस्थित आह ॥ पाकोपलक्षितोऽपीति ॥ तर्हि पाकसंबंधात्
पञ्चादिव पूर्वमस्त्यं पाचक इति व्यवहारः स्यादित्याशङ्क्य परिहरति ॥ किंत्विति ॥ तदज्ञानात्
पाचकस्यापञ्चादिव पूर्वं पाकोपलक्षितत्वाभावात् पाचक इत्यव्यवहार इत्यर्थः । नन्वेवमिहापि
वृष्युपलक्षितात्मनो वृषेः पूर्वं सत्त्वेऽपि पञ्चादिव पूर्वं वृष्युपलक्षितत्वाभावात् मुक्त इति व्यवहारा-
भावेऽप्यस्तु इत्यत आह ॥ नचात्रेति ॥ यथा तत्र पाचक इति व्यवहारः साध्यः तथा अत्र
मुक्त इति व्यवहारः न साध्य इत्यर्थः । किं तर्हि साध्यमित्यत आह ॥ किंतु मुक्तिरिति ॥
वृष्युपलक्षितस्येत्पुनश्चेत्पुनश्चात्पूर्वं कृतितार्यं शोभेनाह ॥ एवंवेति ॥ चिदात्मनः पञ्चादि-
वेत्प्राप्ती अवश्यमेवासां वृषेति शोभ्यम् । मोहकालेऽपि ज्ञानकालेऽपि मोहहानिः ज्ञान-
विमुक्तिः प्रसज्यते इति । ज्ञाननिवृत्तेः ज्ञानवच्छिन्नवृत्त्युपलक्षिताव्यावृत्तांगीकारादिति
शब्दः । इवमुपलक्ष्यम् । वृषेः प्राप्तिप्राप्त्यन्ताः ज्ञाननिवृत्तेर्नृत्तिसाध्यत्वं घटतत्त्वसंयो-
गिकाज्ञानभ्रंशवारेदकात्म्यं च विवक्ष्यं प्रसज्येत्येवमपि दृष्टव्यम् । मुक्तौ स्यान्मुक्तिः
अचक्षदिवदिति दृष्टान्तैवमं कर्तुं तद्दृष्टान्तकथं विवेकयति ॥ किंचेत्वादिना ॥ पञ्चात्
पाचकनिवृत्त्यन्तरे न पाचकः । तथा पाककर्तृत्वावच्छात् । तत्रात्र दृष्टान्त एकात्मिय इति भाषः ।
किंत्विधनस्तर्हि तदा पाचक इति व्यवहार इति विज्ञासाध्याह ॥ तत्रवद्वाग्मिनि ॥ यथा
अष्टाधिकारे वृषे दण्डनायकत्वाभावेऽपि पूर्वं तत्राभूतत्वास्तदधिकारेण दण्डनायक इति
व्यवहारस्तत्र निवृत्तकाले पाचकत्वाभावेऽपि पूर्वं तत्र तत्राभूतत्वात् तदधिकारेण पाचक इति
व्यवहारस्तर्हि ॥ कर्तृत्वावच्छेदेऽपि ॥ कर्तृत्वावच्छेदेव इत्यर्थः । यथावच्छेदेन कृतत्वादिनं

तद्योग्यत्वं पाकानवच्छिन्नाधिकरणताकपाकबोधितव्यावृत्त्यधिकरणत्वरूपं पाकोपलक्षितत्वं वा पाचकत्वमिति मतेऽपि तदुभयं पश्चादप्यस्ति । नचेह शुक्लावात्मातिरिक्तं योग्यत्वाद्यस्ति । चिन्मात्रं तु प्रागपि । एवंच

वृत्त्योपलक्षितस्यापि चिन्मात्रत्वे न साध्यता ।

पाकोपलक्षितस्येव त्वाधिक्ये सविज्ञेयता ॥

किंच वृत्त्युपलक्षितात्मरूपस्याज्ञानध्वंसस्य प्रागेव सिद्धत्वे भवणादिवैयर्थ्यम् । अतिसिद्धत्वे नात्ममात्रत्वम् । आत्मनो नित्यसिद्धत्वात् । अभाषापलापपक्षेऽपि कैवल्यादिविशिष्ट-

ब्रह्मण्यम् ॥ कर्तृत्वेति ॥ पाककर्तृत्वेत्यर्थः । तद्योग्यत्वं पाककर्तृत्वयोक्तव्यम् । पाकोपलक्षितत्वं पाचकत्वमिति प्रकारं विचक्षुः किरूपं तत् पाकोपलक्षितत्वमिति (ब) जिज्ञासायां तन्निवृत्तिपूर्वकं तत्पक्षमाह ॥ पाकानवच्छिन्नेति ॥ अत्र पाकेनानवच्छिन्ना अवशिष्टा अधिकरणता यस्याः सा पाकानवच्छिन्नाधिकरणताका तादृशी वा पाकबोधिता व्यावृत्तिस्तत्तदधिकरणत्वं पाकोपलक्षितत्वमिति निरुक्त्यक्षराहः । एवंच पाकविशिष्टे पाकबोधितव्यावृत्तिः पाकावच्छिन्नाधिकरणतैव न, तद्वानवच्छिन्नाधिकरणताकेति न तत्रातिव्याप्तिः । पाकानवच्छिन्नाधिकरणताकव्यावृत्त्यधिकरणत्वं ब्रह्मविशिष्टेऽप्यस्तीत्यतिव्याप्तिस्तत्परिहाराय पाकबोधितेति व्यावृत्तिर्विधेयता । एवंच पाकानवच्छिन्नाधिकरणताकव्यावृत्त्यधिकरणत्वं ब्रह्मविशिष्टव्यावृत्तिर्वैयर्थ्यबोधितैव न तु पाकबोधितेति न तत्रातिव्याप्तिरिति विशेषणप्रयोजनमुच्यते ॥ तदुभयमिति ॥ पाकर्तृत्वावच्छेदकेत्यादिनिरुक्तकथं पाककर्तृत्वयोग्यत्वं, यच्च पाकानवच्छिन्नेत्यादिनिरुक्तपाकोपलक्षितत्वकथं पाचकत्वं तदुभयं पश्चादपि पाकनिवृत्त्यनंतरमप्यस्ति । अतएव तु नैवं योग्यत्वादिकमस्तीति दृष्टान्तवादीतिकथोर्वैयर्थ्यमित्यर्थः । ननु निवृत्त्यनंतरमपि आत्मनि वृत्तिविषयमावच्छेदकावच्छिन्नत्वकथं वा वृत्तिविषयतात्पन्नाभाषानधिकरणत्वकथं वा योग्यत्वं वृत्त्यनवच्छिन्नाधिकरणताकवृत्तिबोधितव्यावृत्त्यधिकरणत्वकथं वृत्त्युपलक्षितत्वं नास्तीति कथं दृष्टान्तवादीतिकवैयर्थ्यमित्याशङ्क्य किमिदं योग्यत्वादिनं आत्मातिरिक्तं आत्ममात्रं वेति विकल्प्यायं वृत्तयति ॥ नचे हेति ॥ तथाच पाचकत्वप्रयोजकयोग्यत्वादिब्रह्मणि मुक्तत्वप्रयोजकयोग्यत्वाद्यभावात् मुक्तः वा भावः । भावे च सविशेषत्वं स्यादिति भावः । द्वितीयं वृत्तयति ॥ चिन्मात्रं विवति ॥ प्रागपि वृत्तेः प्रागप्यस्तीत्यर्थः । तथाच चिन्मात्रस्याविद्यानिवृत्तिरभ्रणयोऽभ्यस्यामाध्य/व्यसंगः इति भावः । उक्तमेवार्थं कारिकायां संयुज्जति ॥ एवंवेति ॥ न साध्यता मोक्षस्येति शब्दः । आधिक्ये उक्तयोग्यतादिमन्त्रे । वृत्त्यानंतरमाह ॥ किंचेति । वृत्त्युपलक्षितामरूपम्येति ॥ ननु प्राभा-

स्यैवाधिकरूपस्याभावत्वात् । अन्यथा तत्राप्युक्तदोषात् । आत्मान्यत्वे तु मुक्तावप्यविद्या-
भेदयोरनिवृत्तिः । एवं च

प्रागेव मिदो मोक्षत्रेच्छकणादिभ्रमो ह्यथा ।

अभिद्वौ नात्ममात्रत्वमन्यत्वे तद्वितीयता ॥

किंचेयं प्रक्रिया किमन्यत्रापि इहैव वा । नायः । विवप्रतिविर्बक्याज्ञाननिवृत्तावपि ज्ञातं
तदेक्यमित्यापत्त्या तदेक्यधीकाले मोपाधिकतद्भेदभ्रमोपादानाज्ञानानुवृत्त्ययोगात् ।
नान्यः । नियामकाभावात् । विद्यभिध्यात्वश्रुतेर्ज्ञानाद्विद्यनिवृत्तिपरत्वेन स्वतात्पर्यविषय-
निवृत्तीतरमिध्यान्वपरत्वोपपत्तेः । अपिच वृत्त्युपलक्षित आत्मा जीवन्मुक्तावप्यस्तीति तदापि

कारणित्ये यथा छतृर्ध्वसारेरधिकरणरूपत्वेऽपि सात्त्विकं तद्वृत्त्यापि भविष्यतीत्यत आह
॥ अभावापलापपक्षेऽपीति ॥ अतिरिक्ताभावापलापपक्षेऽपीत्यर्थः ॥ अन्यथेति ॥ (न) केवल-
क्यातिरिक्तस्यानन्युपपन्न इत्यर्थः । तत्रान्यभावापलापपक्षेऽपि । उक्तदोषात् असाध्यत्वापुक्तदोषात्
॥ आत्मान्यत्वे त्विति ॥ अकारण्यधिकत्वे चेत्सपि द्रष्टव्यम् । उपादेयस्योपादानं विनाऽयोगात्
कारणकार्यमात्रस्याविद्योपादानकत्वस्वीकारादित्यर्थः । अरमाधिकत्वे तु लक्ष्मीतीत्येति बोध्यम् ।
एवं परेणविद्यानिवृत्तिरूपमोक्षस्यात्ममात्रत्वाङ्गीकारे दोष उक्तः । इदानीं तदङ्गीकार एव परस्य
न संभक्तीति भावेनाह ॥ किंचेयमिति ॥ इयं प्रक्रिया वृत्त्युपलक्षितात्मैकाविद्यानिवृत्तिरिति-
प्रक्रिया । अन्यत्रापि । आत्माज्ञाननिवृत्तिस्त्वानन्यत्राप्यज्ञाननिवृत्तिस्त्वले । स्वीकृतेतिशेषः ।
इहैव वा । आत्माज्ञाननिवृत्तिरित्यस्य एव वा । तदैक्यं विद्यमतिविषयम् । तदैक्यधीकाले भ्रमेदं
मुच्यमिति विवप्रतिविर्बक्यापरोक्षधीकाले ॥ मोपाधिकतद्भेदभ्रमेति ॥ एवंवापुपाधिभूतविद्य-
प्रतिविद्येयभ्रमेत्यर्थः ॥ अज्ञानानुवृत्त्ययोगादिनि ॥ स्वनिवृत्तिदशायां स्वानुवृत्तिर्बिच्छत्वादिति-
मायः ॥ नियामकाभावादिति ॥ अन्यथाज्ञाननिवृत्तिर्वाताम्यरूपा न, किंवात्माज्ञाननिवृत्तिरेव
ज्ञातमभ्यक्षेण च विरोचकियामक्यभावादित्यर्थः । नन्वाज्ञाननिवृत्तेरतस्मात्त्रये मेह नामेत्याद्याग्नेतर-
संभ्रमिदात्मश्रुतिमात्रमन्वाद्यनुपपत्तिरेव निवृत्तिरिति । अन्यथा आत्माज्ञाननिवृत्तेः आत्मन्यत्वे
तस्यापि सिध्यन्त्यदोषनाकल्प्यं त्रये सर्वसिध्यन्त्यनुपपत्तेरतन्वाभेदकत्वलक्षणाप्राप्त्याप्यं व्यादिवादांश्याह
॥ विद्यभिध्यान्वश्रुतिमिति ॥ विद्यभिध्यान्वश्रुतेरविद्यानिवृत्तीतरविद्यनिवृत्तिपरतयापि प्राप्ताप्य-
संभवाच्च तदन्वयानुपपत्तिरविद्यानिवृत्तेरतस्मात्त्रये निवृत्तिरिति भावः । अन्य-
नु वा अज्ञान-
निवृत्तेरतस्मात्त्रयं तद्यपि न तस्याः मोक्षरूपत्वं संभवति । तद्यात्वे अतिप्रसंगदित्याह ।
॥ अत्रिचेति ॥ जीवन्मुक्तो अन्तरेक्षानाकल्प्यत्वां अकरोहमोक्षः स्वाह परममोक्षः कदात् ।

मोक्षः स्यात् । न च सर्वकर्मनाशोपलक्षितत्वे सति वृत्त्युपलक्षित आत्मा मोक्षः तदा चारम्भ-
कर्मस्तीति वाच्यम् । विशेष्यवैयर्थ्यात् । कर्मनाशोपलक्षितस्य कर्मकालेऽपि सत्त्वाच्च ।
अविद्यानाश इव कर्मनाशोऽप्यात्ममात्रत्वे तदन्यत्वे चोक्तदोषाच्च । एतेन वृत्तिनिवृत्त्युपलक्षित
आत्मा युक्तिः, स च वृत्तेः प्राक् नास्तीति निरस्तम् । वृत्तिनिवृत्तेरात्मत्वाद्युक्तदोषात् ।
जीवन्मुक्तस्य सुषुप्तादौ वृत्तिनिवृत्त्युपलक्षितस्य सत्त्वाच्च । एतेनैव चरमसाक्षात्कारेण निवृत्तेन
तेन बोधलक्षित आत्मा मोक्षः । जीवन्मुक्तौ च न चरमः साक्षात्कारोऽस्तीति निरस्तम् ।

कदांगीकृतात्मरूपाविद्यानिवृत्तेः तदापि सत्त्वादिति भावः । ननु नाविद्यानिवृत्तिः केवलवृत्त्युप-
लक्षितामरूपांगीक्रियते येनोक्तप्रसंगः स्यात् । किन्तु सर्वकर्मनाशोपलक्षितत्वे सति
वृत्त्युपलक्षितो य आत्मा तदुपा । सा चोक्तजीवन्मुक्तिदशायां नास्ति । तदा प्रारम्भकर्मणां
सत्त्वेन तद्विनाशभावात् । तथाच नोक्तप्रसंग इत्याशङ्क्य निराकरोति ॥ नचेति ।
विशेष्यवैयर्थ्यादिति ॥ सर्वकर्मत्वादिविशेषणैर्नैवोक्तप्रसंगनिराससंभवेन वृत्त्युपलक्षिते-
त्यादिविशेष्यवैयर्थ्यादित्यर्थः । कर्मकाले कर्मनाशोपलक्षितस्यासंभवेऽङ्गीकृत्य विशेष-
वैयर्थ्यमुक्तम् । वस्तुतस्तु विशेषणस्वीकारेऽपि नोक्तप्रसंगनिरास इत्याह ॥ कर्म-
नाशोपलक्षितस्येति ॥ किञ्च कर्मनाशस्याविद्यानिवृत्तौ उक्तवक्ष्यमाणवृत्त्युपलक्षितत्वेन तत्पुण्य-
बोगक्षेमत्वात् पृथग्विशेषणतयोपादानमेवायुक्तमिति भावेनाह ॥ अविद्यानाश इवेति ॥
दोषोक्तेः असाध्यत्वाद्देहान्त्यादिविशेषोक्तेः । उक्तवृत्त्युपलक्षितत्वेऽप्यतिविशेषः ॥ एतेनेति । मच्च
वृत्तेः प्राङ्नास्तीति ॥ निवृत्तेः प्रतियोगिसमानकालीनत्ववत् प्रागभावसमानकालीनत्वव्यापि
विरुद्धत्वादिति भावः । एतच्छब्दपरामृष्टं हेतुमाह ॥ वृत्तिनिवृत्तेरिति ॥ दोषोक्तेः असाध्यत्वादि-
दोषोक्तेः । वृत्तिनिवृत्तावविद्यानिवृत्तिसाधारणं दोषमुक्त्वा प्रातिस्विकं दोषमप्याह ॥ जीवन्मुक्त-
स्येति ॥ सुषुप्त्यादावित्यादिनाशेन मूर्च्छादिकं प्राह्यम् । निवृत्तेऽप्युपलक्षितस्य सत्त्वादिति
सुषुप्त्यादां वृत्तेर्निवृत्तत्वादिति भावः । तथाप्यपि पक्षद्वयमनूपाविद्यानिवृत्तायुक्तदोषातिशेन
निराकरोति ॥ एतेनेवेति ॥ न च चरमसाक्षात्कारोऽस्तीति चरमसाक्षात्कारे सति देहाद्यनु-
वृत्त्ययोगात् चरमसाक्षात्काराभावादेव तद्विवृत्तिर्न ज्ञानम् । तस्यास्तदुत्पत्त्यनेन च भाविमानम् ।
अतश्चरमसाक्षात्कारेण वा निवृत्तेन तेन तेन बोधलक्षित आत्मा जीवन्मुक्तौ तु नास्तीति नोक्तप्र-
संग इत्यर्थः । अथ प्रथमपक्षे एतच्छब्दपरामृष्टं दोषमाह ॥ चरमसाक्षात्कारादिति ॥ द्वितीयपक्षे
आह ॥ तद्विवृत्तेरिति ॥ उक्तदोषात् असाध्यत्वाद्युक्तदोषान् । प्रथमपक्षे प्रातिस्विकदोषमप्याह
॥ सर्वसाक्षात्कारेणैव आत्मज्ञानं तदाद्यविरतिरुपविशेदपि चरम

चरमसाक्षात्कारात्यत्रादिषु पूर्वमपि तदुपलक्षितस्य तत्त्वात् । तच्चिद्वेरात्मत्वाद्दोषोक्तम् ।
पूर्वस्याचरमज्ञाने आनंदाभिष्यक्तिरूपविज्ञेयभावे चरमज्ञेयेन वा चरमसाक्षेन उपलक्षित
आत्मा वृत्तिरित्यापातात् । एवं च—

निवृत्तिरात्मा मोक्षस्य ज्ञातत्वेनोपलक्षितः ।

इत्येतच्चैव षट्ते जीवन्मुक्तौ प्रसक्तितः ॥

किंच वेदांतप्रवचनद्विषयात् पुनरार्येन भाष्यम् । न च त्वन्मते तदुक्तम् । मुक्त्यनु-
स्यूतस्य सुखवृत्तिरूपस्यात्मनः पुनरार्यत्वेऽप्यसाध्यत्वात् । चरमवृत्त्युपलक्षितस्याप्यद्वैतभंगा-
वस्था मिद्वान्ममाश्रयत्वात् । इवेस्तु साध्यत्वेऽपि स्वतोऽपुनरार्यत्वात् । तथाचात्मान्यो
वृत्तिसाध्य आचरणनिवृत्तिरूप आनंदप्रकाशः पुनरार्यो वक्तव्य इति कथमात्मैव निवृत्तिः
एवं च— यः पुनरार्यः स माध्यो न आत्मानंदविदात्मकः ।

या च माध्या वृत्तिरिष्टा न तत्र पुनरार्यता ॥

तस्मात्तद्विज्ञानानिरात्म्यस्वरूपम् । अनिरार्यत्वपक्षोऽप्युक्तः । अनिरार्यत्वाप्यस्तत्वेन मोक्षे
तद्व्याप्तोपादानाज्ञानानुवृत्त्यापत्तेः । अप्यस्तस्याप्यभावत्वेन निरुपादानत्वे षट्ते षटाभावा-

साक्षात्कारपुण्यलक्षितेऽप्यभावात्तत्तिमसंगनिपास्यस्य चरमसाक्षात्कारादिनापि संभवादिदिष्ट-
चरमसाक्षात्कारपुण्यलक्षितोक्तिरप्यवस्था व्यर्थेतिमात्रः । पुनरार्योद्धार्यमुक्तमर्थं श्लोकेन संपुष्टानि
॥ एवं चेति ॥ अचरमाचर्यैकवर्त्तमानविद्यानिवृत्तिरात्मन्यैव स्वीकार्येतिभावेनाह ॥ किंचेति ॥ अत्र
अचरमादिस्तत्त्वेन पुनरार्यत्वेत्येव पुनरार्यस्य अचरमाद्यस्तत्त्वे तद्वैयर्थ्यं स्यादिति सूचितम् । नन्व-
अप्येव पुनरार्यस्य अचरमादिस्तत्त्वं कुतो न युक्तमित्याशंक्य कोऽत्र अचरमादिस्तत्त्वः पुनरार्यः
अत्र हृत्तिरिति विद्वन्वाद्ये रोषस्तत्र ॥ वृत्त्यनुस्यूतत्वेति ॥ सुखवृत्तिरूपस्येत्यात्मनः पुनरार्यत्वो-
पपादनम् । नन्वात्मन्यभावात्तद्व्यवस्थानुपलक्षित आत्मा अचरमादिस्तत्त्वः । अतः पूर्वोक्तहेतुरभिष्ट
इत्यत आह ॥ चरमवृत्त्युपलक्षितमप्यार्यानि ॥ अद्वैतमंगदत्तया आत्मन्येव इति शेषः । द्वितीये
रोषस्तत्र ॥ इवेस्तिविति ॥ फलितस्तत्र ॥ तत्रावेति ॥ वृत्तिसाध्यव्यवस्थानिपुण्यारोहवृत्तिसाध्यः
अचरमनिवृत्तिरूपः । अचरमात्मसाक्ष्याचरमनिवृत्तिरूपः । किंचेत्यविरोक्तमर्थं श्लोकेन निरूपयति
॥ एवं चेति ॥ पुनरार्यः आनंदविदात्मक आत्मसाक्ष्यो नैव या च साध्या वृत्तिस्तत्र पुनरार्यता नष्टे-
त्यत आह ॥ उक्तंहरति ॥ तस्मादिति ॥ अपिहानिवृत्तिरात्मनिरितिकेत्यश्लोकेषु अभिर्वाच्यवचनप्रकार-
(न्यस्तवचनेषु प्रथमं पदं वृत्तिवितुं इतिज्ञवीते ॥ अनिरार्यत्वेति ॥ कुतोऽयुक्त इत्यत आह
॥ अनिरार्यत्वेति ॥ अनिरार्यत्वमोक्षक ॥ तद्व्याप्तेति ॥ तादृशमोक्षान्वात्येवैवः ।

ध्यासस्य प्रपञ्चांतर्गतस्य षट्पञ्चस्य घटान्योन्याभावस्य च ज्ञानाभिहितं स्यात् । किंच निवृत्तेरवाप्यत्वे कथमवाप्यरूपसद्वैलक्षण्यम् । बाध्यत्वे तु तन्निवृत्तिः स्यात् । ज्ञानाभिहितेरेव बाध्यत्वात् । प्रतिपक्षोपायौ वैकालिकसत्त्वनिषेधस्यापि तन्मात्रत्वात् । निवृत्तेर्निवृत्तिरयुक्तेति चेन्न । अत एवानिष्टत्वेन तव तदापादनात् । नच निवृत्तेर्निवृत्तिरस्तु अज्ञानानुन्मज्जनं तु प्रागभावनिवृत्तिरूपषटनाशेऽपि प्रागभावस्यैव युक्तमिति बाध्यम् । अप्रामाणिकानंतनिवृत्त्यापातात्, आत्मन्यस्याभावात् । तन्मात्रस्य चाहेतुत्वेन निवृत्तेर्निवृत्तिहेत्वभावाच्च । पञ्चम-

नन्वाध्यस्तस्य सोपादानत्वे भाष्यत्वं तत्रम् । मोक्षस्य तदध्यस्तत्वेऽपि अभावरूपस्याज्ञोपादानापेक्षेत्याशङ्क्यैवमंगीकारे बाधकमाह ॥ अध्यस्तस्यापीति ॥ अथ अध्यस्तस्यापीत्यन्तरं मोक्षवदेति योज्यम् ॥ ज्ञानाभिहितं स्यादिति ॥ अज्ञानतत्कार्ययोरेव ज्ञानाभिहितेरावस्य सद्व्यतराभावाच्चित्तिभाषः ॥ प्रपञ्चांतर्गतस्येति ॥ (प्रपञ्चांतर्गतस्येत्यनेन) व्यावहारिकस्येत्यर्थः । एवमधिघानि वृत्तेरनिर्वाच्यामंगीकृत्य दोष उक्तः । इदानीं स्वसद्वैलक्षण्यरूपमनिर्वाच्यामव्यययुक्तमित्याह ॥ किंच निवृत्तेरिति ॥ अवाध्यत्वरूपं यत्सत् तद्वैलक्षण्यमिति योजना । अवाप्ये अवाप्यैलक्षण्यस्य व्यावृत्तत्वादिति भाषः । निवृत्तिः स्यात् । ज्ञानादिति शेषः । कुत इत्यत आह ॥ ज्ञानादिति ॥ ननु बाधो न ज्ञानाभिहितः किंतु प्रतिपक्षोपायौ वैकालिकनिषेधः । एवंवाधिघानि वृत्तेः बाध्यत्वेऽपि न ज्ञानाभिहितिरित्यत आह ॥ प्रतिपक्षोपाधाविति ॥ तद्व्याप्तत्वात् ज्ञाननिवृत्त्यव्ययत्वात् । तथाच तादृशनिषेधेनैव ज्ञानाभिहितिरप्यापाद्येतेति भाषः ॥ निवृत्तेरिति ॥ निवृत्तेर्निवृत्तौ प्रतियोगियुन्मज्जनप्रसंगाभिहितेर्निवृत्तिरयुक्तेत्यर्थः । अत एवायुक्तत्वादेव । बाध्यत्वे तु निवृत्तिः स्यादित्येवैवपत्तिमाशङ्क्य परिहरति ॥ नचेति ॥ निवृत्तेर्निवृत्तिरिष्टा चेत् कथं प्रतियोगिभूताज्ञानानुन्मज्जनमिति जिज्ञासायामाह ॥ अज्ञानानुन्मज्जनं विनि ॥ कुतो न बाध्यमित्यपेक्षायामाह ॥ अप्रामाणिकेति ॥ प्रामाणिकविषयत्वेनापावनव्याधौ पञ्चशांकाविरासार्थं व्याप्राणिकेत्युक्तम् । आत्मनिष्ठत्वमूचनाननेत्युक्तम् । किंच निवृत्तेर्निवृत्ता को हेतुः । आत्मान्यो वा अध्ययमाद्यं चेति विकल्प्याद्यं दूषयति ॥ आत्मान्यस्येति ॥ अधिघानि वृत्तिरूपमोक्षवत्तयाव्ययत्वाभावाच्चित्त्यर्थः । द्वितीयं प्रत्याह ॥ तन्मात्रस्येति ॥ आत्मात्रस्याभावत्वादिति भाषः । तदेवमधिघानि वृत्तौ निवृत्तिलक्षणवाधाभावेनाव्याधायां तदुपनिवृत्तिलक्षणलक्षणमनिर्वाच्यामव्यययुक्तमित्युक्तम् । अथ द्वितीयं पक्षं विराकतुं प्रतिजानीते ॥ पञ्चमेति ॥ अनुब-

प्रकारतत्त्वोऽप्ययुक्तः । चतुर्ब्रह्मस्यैव निरस्तत्वेन तस्माद्व्यवसृज्यतात् । बौद्धैरपि—
“न सत्तास्य मदस्य चाप्यनुब्रयात्मकम् ।

चतुष्कोटिबिनिर्मुक्तं तत्त्वं माध्यमिका विदुः ॥” (मा. ख. १ ९)

इत्युक्तत्वेन तत्त्वस्थितौ बौद्धमतानुसरणाभावात् । बाध्यत्वाबाध्यत्वयोर्दोषोक्तेश्च । मिथ्यात्वमनिर्वाच्यत्वादिकमिति मते दृश्यत्वादेर्निवृत्तौ व्यभिचारात् । श्रुतिभासिकव्यावहारिकान्यस्यास्य पारमार्थिकत्वेनादृत्यानेन । श्रुतियोगिनोऽनिर्वाच्यत्वेनाज्ञानानाश्रयापि घटनाश्रवदनिर्वाच्यत्वावश्यमावाह । श्रुतियोगिर्बलशून्योऽपि मदसदात्मकत्वापत्त्या पंचमप्रकारत्वाभिद्वेष्ट । एवं च—

“पञ्चानुरूपवतिवत्प्रतियोगिषितशून्यः ।

मोहज्जंभो यदि तदा भवेत्सदसदात्मकः ॥”

प्रकारस्यैवनिर्वाच्यत्वमप्यस्यैव निरस्तत्वेन अनिर्वाच्यभंगे निरस्तत्वेन तस्य पंचमप्रकारव्यावहारतनुव्यतात् । यथा नोके सप्तमस्तस्यैव निरस्तत्वेनाद्वयसंज्ञातुक्तः तद्वत्त्वंता-
युक्तत्वावित्यर्थः । अनुब्रयात्मकं स्वसद्विज्ञानम् । चतुःकोटिबिनिर्मुक्तं उक्तचतुःप्रकारबहिर्भूतं पंचमप्रकारत्वम् । स्थितौ तत्त्वज्ञानविषये मय्यत्र बौद्धानुसरणात् सत्यमिदंविषये तदनुसरणमिति गर्हितमितिमाह ॥ बाध्यत्वेति ॥ पंचमप्रकारविद्यानिवृत्तेर्बाध्यत्वे ज्ञाननिवर्त्यत्वप्रसंगस्याबाध्यत्वे सत्यप्रसंगस्य दोषस्योक्तत्वावित्यर्थः । अनिर्वाच्यत्वादिकमित्यत्रात्राग्नेन ज्ञाननिवर्त्यत्वादिकं ब्राह्मम् । निवृत्तौ पंचमप्रकारविद्यानिवृत्तौ व्यभिचारात् अद्वयत्वे मोक्षस्याप्यनुब्रयात्वापत्त्या तत्र दृश्यत्वे सत्यपि अनिर्वाच्यत्वादिरूपमित्यत्राभावावित्यर्थः ॥ श्रुतिभासिकव्यावहारिकान्यस्येति ॥ अत्र पंचमप्रकारस्यानिर्वाच्यत्वादेस्तस्मात्प्रतिभासिकव्यावहारिकत्वमप्यं तयोरेवानिर्वाच्यत्वादिति बोध्यम् । अत्रासति व्यभिचारकारणात् असत्यस्येति ब्राह्मम् ॥ पञ्चमप्रतियोगिन इति ॥ यथाऽनिर्वाच्यत्वं तदस्य ज्ञातोऽप्यनिर्वाच्यत्वस्यानिर्वाच्यज्ञानस्यापि ज्ञातोऽनिर्वाच्य एवावश्यं कथ्यः । तथाच तद्विज्ञानमद्वयः पंचमप्रकारोऽस्ति इत्यर्थः । ननु श्रुतिभासिकव्यावहारिभावस्य अत्रातिभासिकत्वेन प्रतियोगिकैकज्ञानस्य दर्शनात् अनिर्वाच्यविद्यानिवृत्तेरपि तद्विज्ञानं बाध्यम् । तथाचविद्यानिवृत्तेः पंचमप्रकारत्वमितिद्विरुद्धाह ॥ श्रुतियोगिर्बलशून्योऽपि ॥ स्व-
मनाऽप्रकारकात्वात् सदाज्ञानात्कथंनृणांकारणात्वावित्यर्थः । नच विरोधात्तत्त्वसदसदात्मकत्वा-
संभयः शङ्कः । तत्र दृश्यविद्याव्यपि स्वसद्विज्ञानात्संभयप्रसंगमिति भावः । संग्रहस्तोत्रः

सत्त्वपक्षोऽप्ययुक्तः । अभावद्वैतस्य निरासात् । ध्वंसस्य प्रतियोगिसमसत्ताकृत्वेनाविद्याया
अपि सत्त्वापत्तेः । एवं च

प्रागेव सिद्धो मोक्षबेच्छवणादिभ्यो वृथा ।

असिद्धौ नात्ममात्रत्वमन्यत्वे सद्वितीयता ॥

॥ इति अविद्यानिवृत्तिभङ्गः ॥ १ ॥

स्पष्टार्थः । तृतीयपक्षं निराकर्तुं प्रतिजानीते ॥ सत्त्वेति । निरासादिति अभावे अभावत्वादेः
तदाश्रये चाभावाश्रयत्वादेः भावस्यावश्यकत्वादित्यादिना परिच्छिन्नत्वमंगे अभावाद्वैतपक्षस्य निरस्त-
त्वादित्यर्थः । एतच्चोपलक्षणम् । अभावस्य भावापेक्षया मुख्येन अभावद्वैतापेक्षया भावद्वैतस्य
सुतरामनिवृत्तादित्यपि बोध्यम् । अविद्याया अपि सत्त्वापत्तेरिति । तद्ध्वंसस्य सत्त्वांगीकारादिति
भावः ।

॥ इति अविद्यानिवृत्तिभङ्गः ॥ १ ॥

॥ अथ अविद्यानिवर्तकमङ्गः ॥ २ ॥

यद्योच्यते ब्रह्मरूपायाः स्वप्रकाशचितोऽज्ञानसाधकत्वेन तदनिवर्तकत्वेऽपि तद्विषया वेदान्तधर्मादिजन्याऽपरोक्षवृत्तिनिवर्तिकेति । तत्र । असत्यात्सत्यसिद्धेर्निरस्तत्वेनासत्यया वृत्त्या मत्स्याया निवृत्तेरसिद्धेः । अज्ञाने न जानामीति ज्ञातिरूपविद्भिरोपस्यैवानुभववेनाज्ञातिरूपवृत्तिविरोधस्यासंभवाच्च । चिता प्रकाशमाने सुखादावज्ञानादर्शनाच्च । वृत्तेर्जातिविशेषणैव तन्निवर्तकत्वे इच्छादिनिवर्त्येष्टादिबद्धज्ञानस्य सम्भाषण्या शुक्त्वादिज्ञानवदर्थप्रकाशकत्वेन तन्निवर्तकत्वे षष्ठ्यर्थे चैतन्यस्यापि तत्त्वेन तन्निवर्तकत्वावश्यकत्वाच्च । नच निर्विशेषे

॥ अथ अविद्यानिवर्तकमङ्गः ॥ २ ॥

एकमविद्यानिवृत्तिं निरस्त्येवानीं तन्निवर्तकं निरस्तितुं परमतमनुवर्तते ॥ यद्योच्यत इत्यादिना ॥ तदनिवर्तकत्वेऽपि अज्ञानानिर्णयकत्वेऽपि तद्विषया ब्रह्मविषया । तन्निवर्तिका अज्ञाननिवर्तिका । दूषयति ॥ तद्वेति । निरस्तत्वेनेति ॥ अस्तः साधकत्वमंगे स्वाग्नेनाद्वैतसाक्षात्कारेण अन्धमेधादिना च तत्फलस्याद्वैतधुत्वादिना बाह्यतया धूमामासेन बद्धेर्ध्यावहारिकेण च चिद्व्याधयेण पारमार्थिकस्य ज्ञोषेऽन्धमेधस्य सिद्धिः व्याप्तिर्यादिना निरस्तत्वेनेत्यर्थः । अथ वृत्तिनिवृत्त्योरसत्यत्वस्यत्वे बाधाबाध्यामकतत्त्वे । किंच कदाचानविरोधि तत्रैव तन्निवर्तकम् । ज्ञानमेव बाधानविरोधि । तत्र ज्ञानं कैवल्यरूपमेव, वृत्तेस्तु बाधत्वमेव न, अहत्यान् अज्ञानविरोधिन् नु वृत्ते । अतो नाज्ञाननिर्णयकत्वं वृत्तेरित्याह ॥ अज्ञान इति ॥ कृत्वभावेऽप्यज्ञाननिवृत्तिपूर्वोनात् व्यतिरेकव्यभिचारेण वृत्तेरज्ञाननिवृत्तौ हेतुत्वमेव नेति भवेनाह ॥ चित्तेति ॥ ननु ब्रह्मरूपाया इत्यादिनोक्तरीत्या सिद्धपक्षानस्य अज्ञाननिर्णयकत्वे परिचोचात् वृत्तेरेव तत्सेत्स्यतीत्यत आह ॥ वृत्तेरिति ॥ अस्तिविशेषेण ज्ञोषेऽन्धमेधस्य व्याप्तिर्यादिना । तन्निवर्तकत्वेन अज्ञाननिर्णयकत्वेनार्थप्रकारत्वेन । नचाबाधानसाधकस्य सिद्धपक्षानस्य कथमज्ञाननिर्णयकत्वमिति वाच्यम् । उक्तरीत्या तस्याऽज्ञानविरोधिन्मेव तन्निवर्तकत्वत्वत्वंभवान् । अन्यथा चिद्विषये अज्ञानसुखार्ता कदाचिदज्ञानवसंगत् । अज्ञानसाधकत्वं नु साक्षात्तद्विषयाविषयकत्वेनोपपन्नमिति भावः । ननु सिद्धपक्षस्य वृत्तिवृत्तान्तस्यैवविषयकत्वाभावाच्च तन्निवर्तकता । अतो वृत्तिरेव तन्निवर्तकेत्यत आह ॥ नवेति ॥ अस्तिप्रकाशकत्वे निर्विशेषत्वव्याकोक्यमिति भावः । व्यतिरेकव्यभिचारमुक्त्याऽप्यव्यभिचारव्यवहारः ॥ तद्वन्मत्त इति ॥ तत्रात्र स्वभावमप्यं घटत्वादिब्रह्मविषयकत्वेनेत्यहौ तद्विषयज्ञानात्तद्विषयविषयकत्वमिति वृत्तेरन्धमेधविचार इति भावः । एतत् अर्थं वद-

वृत्तिवैतन्यादधिकप्रकाशिका । त्वन्मतेऽयं घट इत्यादिब्रूयावपि घटस्य प्रकाशेऽपि चित्तो-
ऽप्रकाशात् । उक्तं चैतदविद्याविषयभंगे । किंच तन्निवर्तकत्वे तत्स्वित्यसहिष्णुस्थितिकत्व-
रूपविरोधस्य तंत्रत्वात्कार्यस्य चोपादानेनाविरोधात् द्वयिः स्वोपादानाज्ञाननिवर्तिका ।
उपांत्यजन्योऽत्यःशब्दस्तावन्नवर्तकोऽपि न तदुपादानकः । आतंचनादिना निवृत्तक्षीरत्व-
गोमपत्वाद्यवस्था एव च तत्तदवयवा दधिब्रूषिकाद्युपादानानीति न कापि कार्यणोपादान-
नाशः । एतेन वृत्तिप्रतिबिंबिता चिदेवाविद्यानिवर्तिका । उक्तं हि—

“तृणादेर्भासिकाप्येषा धर्मदीप्तिस्तुणं दहेत् ।

धर्मकांतमुपात्ता तं न्यायं चिति योजयेत् ॥” इति निरस्तम् ।

अपरोक्षवृत्तौ मत्यां चिदप्रतिबिंबनेनानिवृत्तेरदर्शनात् । किंच निवर्तकस्य ज्ञानस्य न ताव-
च्छ्रुद्धात्मा विषयः । तस्मादत्रयत्वात् । उक्तं चैतद्व्यपत्त्यभंगे ।

इत्याद्यपरोक्षवृत्तेर्ब्रूषिकाद्यवयवम् । इतोऽप्यज्ञाननिवर्तकत्वं वृत्तौ न संभवतीत्याह ॥ किञ्चेति । तंत्र-
त्वादिति ॥ अंधकारादिनिवर्तकालोकादायंधकारादिविषयसहिष्णुस्थितिकत्वस्य दर्शनाविति-
भावः ॥ कार्यस्य चेति ॥ घटादौ स्वोपादानभूतद्रुपिच्छादिना सह तत्स्वित्यसहिष्णुस्थितिकत्व-
रूपविरोधस्यादर्शनावितिभावः । ननुपात्त्यशब्दजन्याम्यवस्थाव्यवहारनिवर्तकत्वं दृश्यम् । अतः
कथमदर्शनमित्यत आह ॥ उपांत्यजन्य इति ॥ न तदुपादानकः नोपांत्यजन्योपादानकः । ननु
दधिब्रूषिकादेः स्वोपादानक्षीरगोम्यादिनिवर्तकत्वमपि दृश्यम्, श्रुद्धा इत्यादिव्यवहारवत् क्षीरं
दधि, गोमयं च द्रुष्यिक इत्याद्युपादानानुविद्यम्यवहारदर्शनावित्यत आह ॥ आतंचनेनेत्यादिनेति ॥
नत्वनिवृत्तक्षीरत्वगोमयात्वावस्था इत्येवमाह्वार्यः । तत्तदवयवाः क्षीरगोमयाद्यवयवाः ॥ न कार्याति ॥
व्यादाद्युपादानक्षीराद्यवयवानिवृत्तावपि तेषां निवृत्तक्षीरत्वाद्यवस्थान्वेनेव क्षीरादाद्यनुविद्यमती-
त्युपपत्तेर्न तेनोपादाननाशक्यपनायकाश इति भावः । वृत्तिरेवाज्ञाननिवर्तिकेति पक्षं निराकृत्य
चिदेवाज्ञाननिवर्तिकेति पक्षं निराकरोति ॥ एतेनेति ॥ तस्मिन्पक्षे भ्रान्त्यापि व्याधिभः
कथमज्ञाननिवर्तकत्वमिति शंकाप्रभियुक्तवचनेन परिहरति ॥ उक्तं हीति ॥ तं न्यायं चिति
योजयेत् इति । यथा तृणादेर्भासिकापि सूर्यदीप्तिः सूर्यकांतोपाद्वता स्वर्गी तृणादिकं दहति
एवमज्ञानस्याधिकपि चिदपरोक्षवृत्तिप्रतिबिंबिता स्वर्गी भ्रान्तं नियतंयतीति योजयेत्पक्षः ।
कुतो विरस्तमित्यत एतच्छब्दोक्तं हेतुं स्पष्टयति ॥ अपरोक्षवृत्ताविति । अदर्शनादिति ॥
सत्यपि सूर्यकांतं सूर्यदीप्तिस्मदनुपातरोहेण तृणादाहवत् सत्याम्यपरोक्षवृत्तौ चित्तमज्ञानप्रति-
बिंबनेनाज्ञाननिवृत्तेरदर्शनालोकाद्यवयवोऽज्ञाननिवर्तकत्वमेतत् । एवं विविधं पक्षद्वयं निराकृत्य

नाप्यन्यः । तस्मात्प्यस्तत्त्वेन तज्ज्ञानस्य भ्रान्तित्वापातात् । अपि चांत्यज्ञानस्य निवर्तकं स्वयमेव बान्धवा । नायः । प्रागभावाः प्रतियोगिहेतुरितिपक्षे तन्मात्रस्वाहेतुत्व-
वन्नियोगी भ्रंसहेतुरितिपक्षेऽप्यतिप्रसंगेन तन्मात्रस्वाहेतुत्वात् । दग्धदाहदहनस्यापीशेच्छा-
दिर्नैव नाश्यात् । कनकरजस्तु न पकं नाशयति । नापि स्वयं स्वेनैव नश्यति । विश्लेषमात्र-
दर्शनम् । नांत्यः । शुद्धान्धमात्रस्य किंचिदपि प्रत्यहेतुत्वात् । तदन्यस्य च निवृत्तत्वादिति ।

॥ इति अविद्यानिवर्तकप्रश्नः ॥ २ ॥

सामान्याकारेणापि निराकरोति ॥ किंचनिवर्तकस्येति ॥ तस्य शुद्धात्मनः ॥ उक्तं चेतदिति ॥
एतच्छुद्धादृश्यत्वम् । ननु शुद्धं न दृश्यमित्यादिना दृश्यत्वहेतोः शुद्धेऽनैकान्तिकत्वं परिहरता
न्येयोक्तमित्यर्थः । नाप्यन्यः विषयः इति संबन्धः ॥ तज्ज्ञानस्य भ्रान्तित्वापातादिति ॥ तथाच
भ्रान्तेरज्ञानोपादानकत्वात् स्वोपादानाज्ञाननिवर्तकत्वमेव न संभवतीति भावः । यद्वा भ्रमन्वापाता-
दित्यर्थः । भ्रमस्याज्ञानादिति निवर्तकत्वादिति भावः । अज्ञानस्य अज्ञेतरनिवर्तकत्वं न संभवतीति
अवेनाह ॥ अपि चान्त्यज्ञानस्येति ॥ अज्ञेतरज्ञानेन स्वनिवृत्तिशङ्काधारणायांल्यत्वम् । तन्मात्रस्य
प्रागभावात्प्रत्यक्षम् । अहेतुत्वमिति तत्रेतुत्वेऽप्यत्रापि, अत्रापि (शुणापत्) स्वैककार्योत्पत्तिप्रसंग
इति भावः ॥ प्रतिप्रसंगेनेति ॥ सर्वस्यापि कार्यस्योत्पत्तिसमन्तरमेव भ्रंसः स्यादित्यति-
प्रसंगेनेत्यर्थः । तन्मात्रस्य प्रतियोगिभावस्य । दग्धदाहदहनस्य स्वस्यैव स्वनिवर्तकत्वमस्ति-
त्वात्तन्मात्रम् ॥ दग्धदाहदहनस्येति ॥ दग्धो दाहः कदापि न स तथोक्तः स चासी दहनश्च
तस्येति विज्ञः । ईशेच्छादिनैवेत्यादिशब्देन अव्यवचनायादिर्युक्तम् । तथाच दृष्टांत एवासिद्ध
इतिभावः । ननु यथा कनकरजो अकनकं पट्टं नाशयित्वा स्वयमपि स्वेनैव नश्यति तथांत्यज्ञानमपि
स्वयमितिर्कं सर्वं विषयं स्वयमपि स्वेनैव निवर्ततामित्यत्राह ॥ कनकरजस्त्विति । विश्लेष-
मात्रदर्शनादिति ॥ अज्ञानदृश्यस्य स्वस्य च विश्लेषमात्रदर्शनादित्यर्थः । अत्र मात्रशब्देन पट्टादीनां
दर्शनं व्यावर्तयति । यत् काचमपि दृष्टांतोऽस्ति दृष्टेतिभावः ॥ अहेतुत्वादिति ॥ तस्योपासी-
नैकत्वमप्यन्यमिति भावः ॥ तदन्यस्येति ॥ शुद्धात्मन्यवस्थां तज्ज्ञानातिरिक्तस्य सर्वस्याप्यन्त-
र्धानेन निवृत्तत्वमित्यर्थः ।

॥ इति अविद्यानिवर्तकप्रश्नः ॥ २ ॥

॥ अथ निर्विशेषसुखस्य पुरुषार्थत्वभङ्गः ॥ ३ ॥

यद्योच्यते न वैशेषिकादीनामिवास्माकं युक्तौ दुःखनिवृत्तिमात्रम् । किंतु निरतिशया-
नंदस्फुरणमपि । उक्तं हि

“तस्मादविद्यास्तमयो नित्यानंदप्रतीतितः ।

निःशेषदुःखोच्छेदाच्च(पुरुषार्थः परो मतः) पुमर्थः परमो मतः ॥” इति ।

तत्र न तावत्सुखात्मता पुरुषार्थः । सुखी स्वामिति वस्तुसुखं स्वामितीच्छाया अदर्शनात् । स्वतः-
पुरुषार्थं चेच्छाया अनियम्यत्वात् । अन्यथा आत्मनाशादिरपि बौद्धादिनियमितेच्छया
पुमर्थः स्यात् । अत एव नापरकीयं सुखं पुरुषार्थः । तथेच्छाभावाद्दौर्भाग्यं । सुखसाधने

॥ अथ निर्विशेषसुखस्य पुरुषार्थत्वभङ्गः ॥ ३ ॥

एवमविद्यानिवर्तकं निरस्वेदानीं पराभिमतपरमपुरुषार्थस्वरूपं निरसितुं तन्मतमनुवदति
॥ यद्योच्यत इत्यादिना ॥ मुक्तावधिचानिबृत्तिरूपमुक्तिवशात्तयाम् । दुःखनिवृत्तिमात्रमित्यत्र
अवशयेन सुखादुभयमावश्यवच्छेदः । आत्मावेस्तदापि सत्त्वात् सांसारिकजन्यविशेषांशक-
निरास्त्य निरतिशयेत्युक्तम् । उक्तार्थं संभावयति ॥ उक्तं हीति ॥ अविद्यास्तमयः पुरुषार्थो
मत इत्यन्वयः । नन्वविद्यास्तमयस्य सुखदुःखाभावात्परत्वाभावात् कथं पुरुषार्थतयत आह
॥ नित्यानंदेति ॥ अविद्यास्तमयस्य सुखदुःखाभावात्परत्वाभावेऽपि तद्धेतुव्यापुषार्थत्व-
मित्यर्थः । यत्र किं सुखात्मता पुरुषार्थः, उतापरकीयं सुखं, आहोस्वित्सुखसाक्षात्कारः अन्यथा
परकीयसुखसाक्षात्कारः इति अनुर्था विकल्प्याद्यं वृत्तयति ॥ तत्र न तावदिति ॥ कुतो नन्वत
आह ॥ मुखी स्वामिति वदिति ॥ तर्हि सुखं स्वादित्येवेच्छा कर्येत्यत आह ॥ स्वत इति ॥ स्वतः
पुरुषार्थं स्वत एव प्रापमानेच्छानुसारेण पुरुषार्थे कल्पनीयेच्छायाः अनियम्यत्वात् । स्वकल्पित-
पुरुषार्थानुसारेणेच्छायाः अनियम्यत्वात् । स्वनियमितेच्छानुसारेण पुरुषार्थव्याप्यत्वात् न्या-
दित्यर्थः । यथा पुरुषार्थं स्वतः इदं इच्छायाः नियम्यत्वात् । स्वादित्येच्छाया एव पुरुषार्थ-
प्रयोक्तव्यादित्यर्थः । चिदर्थं वाचकमाह ॥ अन्यथेति ॥ अन्यथा नियमितेच्छानुसारेण पुरुषार्थः
वाधादिनियमितेच्छया आत्महानिरपि पुरुषार्थः व्यादित्यर्थः । द्वितीयं पदं वृत्तयति ॥ अत
एवेति ॥ अत एवोक्तदूषणादेवेत्यर्थः । नापरकीयमित्यस्यापरस्यान्यदेशपरकीयमित्यर्थः ।
अपरकीयसुखस्य स्वं प्रत्यपुरुषार्थत्वेनावाग्रसनत्वात् । न वा न परः अपरः इत्यं तर्तीयमित्यर्थः ।
अस्य पक्षस्य परिशेषणीयत्वेनादूषणीयत्वात् । तथेच्छाभावादिनि वृत्तजान्त्वयाच्च । किंतु परशब्दे

परकीयेऽप्यस्वीयेऽपुस्वार्धत्वस्य च दर्शनेनेष्टत्वाविशेषात्सुखेऽपि तत्कल्पनाच्च । दुःख-
तत्वाद्यनयोः स्वकीयतयैवापुमर्धत्वस्य दर्शनेन सुखादेरपि तयैव पुमर्धत्वाच्च । त्वन्मतेऽपर-
कीयेन ह्यस्वस्वरूपसुखेन संसारिणः सुखचैत्रस्वरूपसुखेन जाग्रतो भैत्रस्य च पुस्वार्धप्रसंगाच्च ।
नापि सुखापरोक्ष्यं पुस्वार्धः । ईशरादीनामस्मदादिसुखदुःखापरोक्ष्येणाचार्यान्वर्धनिप्रसंगात् । एतेन
उपलब्धानामेव सुखसाधनानां पुस्वार्धत्वादिदृष्टत्वाविशेषात्सुखमप्युपलब्धमेव पुस्वार्धो न तु

परकीयं न परकीयमपरकीयमित्यर्थः । उक्तं दृष्टं स्मारयति ॥ तथेति ॥ अपरकीयं सुखं स्यादिति-
पञ्चाशत्वादित्यर्थः ॥ गौरवादिति ॥ स्वकीयसुखात्वापेक्षया अपरकीयसुखात्त्वस्य पुस्वार्धत्वापेक्षेद-
कस्याप्यवघटितत्वेन गुणत्वादित्यर्थः । असति बाधके दृष्टप्रकारानुसरणमेव न्यायमित्याह ॥ सुख-
साधन इति ॥ सुखसाधने कुंडलादौ ॥ परकीयेऽपि ॥ वस्तुनः परकीयेऽपि स्वकीये(यद्विस्तर्क-
त्वादिनिमित्तेन) । स्वकीये स्वसंबंधिनि पुस्वार्धत्वस्य दर्शनेन अपरकीयेऽपि परासंबंधिन्यपि,
अपरकीये स्वसंबंधिनि फणिकवज्राद्याद्यपुस्वार्धत्वस्य दर्शनेनेष्टत्वाविशेषात् पुस्वार्धत्वा-
विशेषात् साधन इव सुखेऽपि तत्कल्पनात् स्वकीयतयैव पुस्वार्धत्वकल्पनावित्यर्थः । अन्तमुक्त-
साधन इत्यादिना दर्शनेनेत्यंतेन सनिदर्शनमन्वयव्यतिरेकस्याप्योरिष्टत्वाविशेषादित्यनेन हेतोः,
सुखेऽपीत्यनेन पक्षस्य तत्कल्पनावित्यनेन साध्यस्य बोधस्या “विमतं सुखं स्वसंबंधितया
पुस्वार्धः इहत्वात् यः पुस्वार्धः सः स्वसंबंधिततयैव पुस्वार्धः यत्र कुण्डलादिकम् । यः स्वासंबंधी
स न पुस्वार्धः । यत्र फणिकवज्रादिकम्” इति प्रयोगो विवक्षित इत्यवगतम्यम् । प्रतिबन्धमि-
ष्टावेत्याह ॥ दूःखेति ॥ तयैव स्वकीयत्वेनैव । कल्प्यते दुःखस्याप्यपरकीयत्वेनैव पुस्वार्धत्वोपपत्तौ
सुखकदात्मत्वकल्पनं स्यात् । जानंरं ऋतेति सुखस्यात्मत्वकल्पनं प्रमितं चेत् सर्वं कल्पितं ऋतेति
दुःखस्याप्यारम्भकत्वत्वं प्रमितमिति सम्यग् । चिदिष्ट्याप्रमितत्वं चाप्रबोद्धकम् । अन्वया एवद्वयो
ऋतव्यः, एते च ऋतव्य इत्यापात्तत्वात्वेन कदाचन इव चिन्मुमित्रादौ चिदिष्ट्याप्रमितत्वात् ऋतव्यं न
सिद्ध्येत् । अपरिचितचिन्मुमित्रं ज्ञानांतरेकापि तत्सिद्धेरनवकाशद्वयः । नेह जानेत्यादिनिषेधः सुखेऽपि
समः । अनतिरिक्तस्य न निषेध इति परिहारो दुःखेऽपि सम इति दुःखप्रतिबंधी दुस्तरिति
अवः । एवं सुखस्य स्वकीयत्वेनैव पुस्वार्धत्वं प्रस्थाप्य परकीयत्वेन पुस्वार्धत्वे बाधकं बाह
॥ त्वन्मन इति ॥ अत्र संस्कारिणं प्रति मुक्तस्य, आत्म्यसं प्रति मुक्तस्यैव च वस्तुनः
परावाभावात् तात्त्विकपुस्तकस्यापरकीयत्वं बोध्यम् । तृतीयपक्षं निराकरोति ॥ नार्पति ॥
कुजो वेत्तुन आह ॥ ईशरादीनामिति ॥ आदिराज्येन योगिनो पृच्छते । विवरण्यदुक्तमन्वय
निराकरोति ॥ एतेनेति ॥ अवाप्त्युक्तत्वात्तन्मित्रादौ विमतं सुखमुक्तत्वात्वेन पुस्वार्धः, पुस्वार्ध-

स्वसंबद्धं गौरवात् । संबन्धस्त्वनित्यत्वसाधनपारतन्त्र्यादिवद्बर्जनीयसंनिधिरिति विवरणोक्तं प्रत्युक्तम् । परकीयसुखसाधनस्योपलभ्यमानस्याप्यपुरुषार्थत्वात् । सुखं ये स्यादिति संबन्ध इषानित्यत्वादौ प्रार्थनाभावाच्च । नाप्यपरकीयस्य सुखस्य साक्षात्कारः पुरुषार्थः । सुपुत्रस्वरूप-सुखसाक्षात्कारादिना ईश्वरादेः पुरुषार्थप्रसंगात् । किंच अपरकीयसुखसाक्षात्कारो न तावत्स्वसंबद्धः स्वस्य पुरुषार्थः । युक्तस्य सुखसाक्षात्काररूपतया तं प्रत्यपि तस्यापुरुषार्थत्वापत्तेः । नाप्यपरकीयसुखसाक्षात्कारः स्वेतरासंबद्धः स्वस्य पुरुषार्थः । युक्तस्वरूपेण सुखानुभवेन संसारीतरासंबन्धेन संसारिणः पुरुषार्थप्रसंगात् । नाप्यपरकीयसुखानुभवरूपता पुरुषार्थः । तादृशेच्छायाः कदाप्यदर्शनात् । एतेन प्रत्यक्षप्रदृश्यमानमनसीतं सुखं पुरुषार्थ इत्यानंदशोधोक्तं निरस्तम् । प्रत्यक्षशब्देन स्वरूपत्वस्य स्वकीयत्वस्यापरकीयत्वस्य वा विवक्षणीयत्वात् । तस्य च दूषितत्वात् । अपिच सुखत्वेन सुखसाक्षात्कारः पुरुषार्थः । म च

त्वात् सुखसाधनवदिति प्रयोगोऽनुसंधेयः । गौरवात् उपलब्धतया पुरुषार्थत्वापेक्षया स्वसंबन्ध-तयोपलब्धतया च पुरुषार्थत्वे गौरवादित्यर्थः । ननु विद्यमानस्य संबन्धस्य कुतो न पुरुषार्थकोटौ प्रवेश इत्यत आह ॥ संबन्धस्त्विति ॥ तत्र विद्यमानत्वमात्रेण संबन्धस्य पुरुषार्थकोटौ प्रवेशो अनित्यत्वादेरपि तत्रप्रवेशः स्यात्, इति प्रतिबंधिसूचनात्प्रतिनित्यत्वादिवृत्तान्तोपादानम् । अस्मिन्पक्षे पतच्छब्देन कपटुष्टेभ्यश्चरिनामस्वदादिसुखपुःकोपमग्निसङ्क्राभेनार्थानर्धप्रसंग इति पूर्वोक्तातिप्रसंग एको दोषः, अतः सुखसाधनस्य स्वसंबन्धितयोपलभ्यमानस्यैव पुरुषार्थत्वात् सुखस्यापि तथैव पुरुषार्थत्वं वाच्यम् । तच्च मुक्तौ परस्य न सुखमिति भावः । अनित्यत्वादिति प्रतिबंधीमुच्यते ॥ सुखं म इति ॥ सुखं ये स्यादिति पञ्चमसुखसंबन्धे प्रार्थनाचरमित्यं साधनपरमन्त्रं पारतन्त्र्यं वा सुखं स्यादित्यनित्यत्वादौ प्रार्थनाभावात्संबन्धवदनित्यत्वादेरपि पुरुषार्थप्रवेशः स्यादिति प्रतिबंधनवकार इति भावः । अतुर्थपक्षं वृण्वति ॥ नाप्यपरकीयेति ॥ मुक्तस्येभ्यश्चरिभावापन्नतया तत्स्वरूपसुखसाक्षात्कारस्येभ्यश्च प्रत्यपरकीयत्वमिति भावः । सामान्याकारेण दूषितं अतुर्थपक्षं विशेषाकारेणापि वृण्वति ॥ किंचेति ॥ नं प्रत्यपि मुक्तः प्रत्यपि तस्य सुखसाक्षात्कारस्याप्यनुमर्शत्वापानात् । स्वसंबन्धत्वाभावादित्यर्थः । संसारीतरो मुक्तस्मत्संबन्धेन । तादृशेच्छायाः अहं सुखानुभवः स्यामिनीच्छायाः । प्रकाशान्तरेणाप्युक्तव्यवृण्वणाम्यतिविशति ॥ एतेनेति ॥ क्लीमसुखं अमुमर्शत्वात् (या)स्यापुरुषार्थत्वादननीतमित्युक्तम् । तस्य च दूषितत्वादिति । एकवचनसुखसंबन्धेच्छाभावेन, स्ववृत्तस्य स्ववृत्तत्वेन स्वकीयावश्यम् । मुक्तस्ववृत्त-

परमते न मोक्षेऽस्ति । एतेन परमते दुःखाभावस्य तदपरोक्षस्य वा पुण्यार्थत्वं निरस्तम् । तस्मादहं सुखीति स्वसंबन्धिसुखानुभवः स्वस्य पुण्यार्थः । म च परमते नेति न मोक्षः पुण्यार्थः । किंचाप्तं मोक्षः स्वस्य पुण्यार्थः । किमहमर्थस्य किंवा चिन्मात्रस्य । त्वन्मतेऽहमर्थस्य मुख्यनन्वयात् । नांत्यः । अहं ह्युक्तः स्वामितीच्छावचिन्मात्रं ह्युक्तं स्वादितीच्छाया अदर्शनात् । उक्तं चैतदहमर्थस्यानात्मत्वभंगे । किंच मुख्यस्य दुःखाभावमात्रत्वे वैशेषिक-मोक्षवदपुमर्थता । अनिरेके मद्भिनीयत्वम् । अप्रिचान्मनः मुख्यमात्रत्वे प्रकाशमात्रत्वे च

केत्यापुन्यप्रतिप्रसंगेनापरकीयत्वस्य दृष्टित्वादित्यर्थः । सुखप्रकाशः पुण्यार्थ इतिपक्षे मोक्षस्य पुण्यार्थत्वमेव न संभवतीत्याह ॥ अप्रिचिने ॥ सुखत्वेन सुखप्रकाशः पुण्यार्थः, न तु यथा-कथञ्चित्सुखप्रकाशप्रत्ययम् । तद्यत्वे प्रमेयत्वादिना तत्प्रकाशमात्राद्यापि पुण्यार्थत्वापातादिति-भावः । स च सुखत्वेन सुखप्रकाशः, कस्मै न मोक्षेऽस्ति । एतेन मोक्षस्य निर्विशेषान्ममात्रत्वांगी-कारावितिभावः । एवं सुखस्य पुण्यार्थत्वं निराकृत्य दुःखाभावस्यापि तद्विराकरोति ॥ एत-नेति ॥ एतेन सुखस्य पुण्यार्थत्वनिरासकमप्युच्यते । अयमत्र तद्विरासत्प्रकारः । न तावदुःखा-भावात्प्रमा पुण्यार्थः । निर्वृत्तः स्वामितीच्छावत् दुःखाभावः स्वामितीच्छावाः अभावात् । नाप्यपरकीयो दुःखाभावः पुण्यार्थः । अपरकीयदुःखाभावः स्यादिति इच्छायाः अभावात् । स्वकीयदुःखाभावापेक्षया अपरकीयदुःखाभावस्य स्वाभाव्यवर्धितत्वेन गुरुत्वाच्च । नापि दुःखाभावसाक्षात्कारः पुण्यार्थः । ईश्वरादीनामस्मादिदुःखाभावसाक्षात्कारेणानर्थप्रसंगश्च । नाप्यपरकीयो दुःखाभावसाक्षात्कारः पुण्यार्थः । मुक्तस्वरूपदुःखाभावसाक्षात्कारादीश्वरादेः पुण्यार्थत्वप्रसंगश्च । परकीयदुःखाभावसाक्षात्कारो न तावत्स्वसंबन्धः स्वस्य पुण्यार्थः मुक्तस्य दुःखाभावात् साक्षात्कारकतया न प्रत्यपि तस्यापुण्यार्थत्वप्रसंगश्च । नाप्यपरकीयदुःखाभाव साक्षात्कारः स्वैतदासंबन्धः स्वस्य पुण्यार्थः । मुक्तस्वरूपेण दुःखाभावसाक्षात्कारेण संसारीतरा-संबन्धेन संस्तरिणः पुण्यार्थप्रसंगश्च । नाप्यपरकीयदुःखाभावानुभवात्प्रमा पुण्यार्थः । तादृशो-क्तत्वाः कस्याप्यर्थानाम् । अपि च दुःखाभावत्वेन दुःखाभावसाक्षात्कारः पुण्यार्थः । तस्य परमते न मोक्षोऽस्तीत्युपसंहरति ॥ तस्मादिति । परमतेनेति ॥ अस्ति चेन्मोक्षविशेषत्वं स्यात् इत्यर्थः ॥ मुख्यनन्वयादिति ॥ स्वार्थस्यानात्मत्वादि-त्यर्थः ॥ इच्छाया अदर्शनादिति ॥ इच्छानुसार-मेव पुण्यार्थस्य व्यवस्थापकत्वादित्यर्थः । अनुभवतः । अतिरिक्तमुक्तमात्रात् । अतिरेके सुखस्य दुःखा-भावावितिपक्षे । तद्विनीयत्वम् । तेन मोक्षत्वविशेषः कल्परातिरिक्तः पुण्यदुःखाभावयोरप्यभि-प्राक्तव्यत्वमपेक्षेयत्वात्कतिरिक्तत्वावयवभेदेन तद्विनीयत्वं स्यादित्यर्थः ॥ अप्रिचान्मन इति ॥

मुखप्रकाशाभावेनापुमर्थत्वम् । उभयात्मकत्वे चाखंडत्वहानिः । किंच दुःखाभावस्य मुखस्य च तत्त्वतो दुःखाद्भेदेऽपत्तिर्द्वातः । अग्नेदे त्वपुमर्थता । किंच स्वप्रकाशस्य मुखस्य स्वतःस्फुरणेऽपि दुःखाभावस्यास्फुरणादपुमर्थतेति दिक् ।

॥ इति निर्विशेषमुखस्य पुरुषार्थत्वभङ्गः ॥ ३ ॥

अत्र सुखमात्रत्वे इति प्रकाशत्वम्, प्रकाशमात्रत्वे इति सुखत्वं व्यवच्छिद्यते । एवंचात्मनः सुखमात्रत्वे प्रकाशस्य प्रकाशमात्रत्वे सुखस्याभावात् सुखप्रकाशाभावेनापुरुषार्थत्वं स्यादित्यर्थः । उभयात्मकत्वे सुखप्रकाशोभयात्मकत्वे । अपत्तिर्द्वातः । परमते तात्त्विकमेवानंगीकारादित्यर्थः । अग्नेदे तत्त्वतोऽग्नेदे । अपुमर्थता तत्त्वतो दुःखामिन्नस्य पुरुषार्थत्वायोगात् । नच कल्पितमेवेन पुरुषार्थता । मोक्षे कल्पितमेवाभावादित्यर्थः । इति दिक् इति दूषणमार्गः । अग्नेनैव मार्गेण दूषणांतराप्यपि सुखादेरात्ममात्रत्वे अस्वाध्यात्वम्, अतिरेके सद्भितीयत्वमित्यादीनि स्वयमुद्ध-
नीयानीत्यर्थः ।

॥ इति निर्विशेषसुखस्य पुरुषार्थत्वभङ्गः ॥ ३ ॥

॥ अथ जीवन्मुक्तिमङ्गः ॥ ४ ॥

यद्योच्यते तत्त्वसाक्षात्कारेण नष्टाविद्योऽनुवृत्तदेहादिप्रतिभासस्य जीवन्मुक्तः । न च तत्त्वज्ञानादविद्यानाशे सद्यः शरीरादि निवर्ततेति वाच्यम् । चक्रभ्रमणवद्भयकंपादिवशाविद्या-संस्कारादपि तदनुवृत्तेः । न च क्रियाज्ञानयोरेव संस्कारः । निःसारितपुण्यायां तत्पुटिकायां पुष्पवामनादर्शनात् । विमतो नाशः संस्कारव्याप्तः संस्कारनाशान्यत्वे सति नाशत्वात् । ज्ञाननाशवदित्यनुमानाच्च । संस्कारः कार्योऽपि ध्वंस इव निरुपादानः । अविद्येव च शुद्धात्माभित इति नाविद्यापेक्षः । संस्कारनिवृत्तिश्चाऽऽवृत्तावतत्त्वसाक्षात्कारात् । यद्वा अविद्या-केशानुवृत्त्या तदनुवृत्तिरिति ।

॥ अथ जीवन्मुक्तिमङ्गः ॥ ४ ॥

तदेवं परमते परममुक्तिं निराकृत्य जीवन्मुक्तिमपि निराकर्तुं तदभिमतं जीवन्मुक्ति-स्वरूपमनुवृत्तिः ॥ यद्योच्यत इत्यादिना ॥ अथ नष्टाविद्य इति संस्कारिणः, अनुवृत्तदेहादि-प्रतिभास इति परममुक्तस्य व्यवच्छेदः ॥ भ्रमणवदिति ॥ यथा भ्रमणक्रियायां निवृत्तायामपि तत्संस्कारावच्छिन्नमनुवृत्तिः, तथा च सर्वाविज्ञाने निवृत्तेऽपि तत्संस्काराङ्गयकम्पाद्यनुवृत्ति-स्तथा ज्ञेयविद्यायां निवृत्तायामपि तत्संस्कारात् शरीराद्यनुवृत्तिर्बुद्धा । ज्ञानो नोक्तदोष इत्यर्थः । ननु क्रियाज्ञानयोरेव संस्कारो द्रव्यमेव । नाप्यस्य । ज्ञतः कथं तदतिरिक्तत्वात् ज्ञेयविद्यायाः संस्कार इत्यात्मकं निराकरोति ॥ नचेति ॥ कुत इत्यत आह ॥ निःसारितेति ॥ ज्ञतः क्रियाज्ञानयोरेवेति निश्चयान्नत्वात् ज्ञेयविद्यायाः अपि संस्कारो युक्त इति भावः । विमतो नाशः ज्ञेयविद्यानाशः । हेतौ नाशवदित्येवोक्ते संस्कारनाशे ज्ञेयविद्यायाः । तस्यापि संस्कारव्याप्त्ये-ऽनवस्थापनसत्त्वेन तत्र संस्कारव्याप्त्याभावात् । तत्परिहाराच्च संस्कारनाशस्यैव सतीति विगोचर्यम् । कष्टारिनाशः प्रसक्त इति न तत्र ज्ञेयविद्यानाशेति भावः । ननु जीवन्मुक्तिप्रशयां ज्ञेयविद्यासंस्कारहीन्यरे तस्याविद्योक्तज्ञानकल्पेनाविद्याकार्थक्यं ज्ञेयविद्याविशिष्टात्माश्रितत्वेन ज्ञेयविद्यायां विनाऽनुवृत्त्याऽज्ञेयविद्यायां कष्टारिण इति जीवन्मुक्तिव्याख्यात इत्यादा इत्यतः ॥ संस्कार इति ॥ नन्वविद्याविनिर्गतकल्लालकारेण ज्ञेयविद्यावत्संस्कारोऽपि निवृत्त एवेति कुतो देहाद्यनुवृत्तिः तद-विहीनो विनिर्गन्तव्यताभावेन कदापि तदनुवृत्तेः परममुक्त्यनवस्था इत्यत आह ॥ संस्कार-

अत्र ब्रूमः । न तावत्संस्कारपक्षो युक्तः । भावकार्यमप्यस्तं संस्कारं देहादिकं तद्वेतुप्रारब्ध-
कर्मादिकं च प्रत्युपादानत्वेनाज्ञानानुवृत्त्यापातात् । सर्पादिभ्रमसंस्कारस्तु सत्यो नत्वज्ञानोपा-
दानकः । पूर्वसाक्षात्कारानिवृत्त्युपस्थितस्तत्तदनधिकविषयेणाऽऽवृत्तेनाप्युत्तरेण ज्ञानेन निवृत्त्य-
दर्शनाच्च । जीवन्मुक्तसाक्षाद्वारणाभावेन तदा निरतिशयानंदस्फूर्त्यापाताच्च । संस्कारस्तु
नावरणमिति त्वय्येवोक्तम् । एतेन तत्त्वे ज्ञातेऽपि द्विचंद्रादिबद्धाद्याधिज्ञानानुवृत्तिरिति
निरस्तम् । तत्रेवात्र तत्त्वज्ञानानिवर्त्यदोषाभावात् ।

निवृत्तिश्चेति ॥ तत्त्वसाक्षात्कारेण निवृत्तेषां विद्यानिवृत्तौ तदुपादानसंस्कारानुवृत्तिरुपपत्ता ।
तदुपादानाय तस्याविद्यानुपादानकत्ववचनमपि न पण्डितद्वयमधिरोहतीत्यस्वरसायुक्तं तदीयं
पक्षान्तरमनुवर्तते ॥ यद्वेति ॥

वृत्त्यितुं प्रतिजानीते ॥ अत्र ब्रूम इति ॥ तत्र प्रथमपक्षं वृत्त्यति ॥ न तादादिति ॥
कुतो नेत्यत आह ॥ भावकार्यमिति ॥ कार्यत्वेऽपि अभावत्वेन ध्वंसवन्निरुपादानत्वसाक्षा-
त्कारसाक्षात्भावपक्षम् । भावत्वेऽप्यविद्यावत्कार्यत्वेन निवृत्त्यानन्तरसाक्षात्कारसाक्षात् कार्यपक्षम् ।
भावकार्यद्वयेऽप्यज्ञानानुपादानकत्वासाक्षात्कारसाक्षात्कारपक्षम् । देहादिकमित्यविद्यावत्त्वेनेन्द्रियादिकं
पृच्छते । प्रारब्धकर्मादिकमित्यत्र तु सुखदुःखादिकमिति बोध्यम् ॥ अज्ञानानुवृत्त्यापातादिति ॥
उपादाननिवृत्तौ तत्त्वार्थानुवृत्त्ययोगादिति भावः । ननु रज्जावित्तत्त्वसाक्षात्कारेण तत्त्वज्ञाननिवृत्ता-
वपि सर्पादिभ्रमसंस्कारानुवृत्तिवत् निवृत्त्यापामप्यविद्यायां तत्संस्कारानुवृत्तिः किं न स्यादित्यत
आह ॥ सर्पादिभ्रमसंस्कारास्तिवति ॥ न त्वज्ञानोपादानकम् । अन्यो दृष्टान्तार्थाग्निवत्त्वयोर्यथैव-
मिति भावः । यद्युक्तमावृत्तात्त्वसाक्षात्कारावविद्यासंस्कारनिवृत्तिरिति तद्वचयति ॥ पूर्व-
साक्षात्कारेति ॥ तदनधिकविषयेण पूर्वसाक्षात्कारानधिकविषयेण ॥ तत्त्वदर्शनादिति ॥ अथवा
इदं रजनमित्यादिभ्रमस्थानं इदं प्रमेयमिति ज्ञानेनानिवृत्तस्यापि रजनानिभ्रमोपादानाज्ञानादेस्त्व-
नधिकविषयेणावृत्तेनेदं प्रमेयमिति ज्ञानेन निवृत्तिः स्यात् । तथाचाविद्यासंस्कारस्य निवर्त्यक-
भावेन सर्वज्ञानुवृत्तौ परममुक्त्यनवकाशः स्यात् । पूर्वसाक्षात्कारेणैव तन्निवृत्तौ च तदनुवृत्ति-
निवृत्त्यनवकाशाद्यनुवृत्त्ययोगः । एवञ्च जीवन्मुक्तिलक्षणमस्मर्त्तव्यमिति भावः । अविद्याभावेऽपि
तत्संस्कारस्यावर्णम्य सत्त्वाच्च जीवन्मुक्तस्य निरतिशयानन्दस्फूर्तिर्निश्चयः आह ॥ संस्कारास्तिवति ॥
अविद्यासंस्कारस्त्वित्यर्थः ॥ त्वय्येवोक्तमिति ॥ प्रमाणज्ञानमिदं विद्यानुमानं त्वविद्यावर्णविज्ञानं
प्रयुज्जानेन त्वय्येवोक्तमायमित्यर्थः । एतेन अविद्यासंस्कारनिवर्त्येन । त-त्त्वमित्यप्यत्रात्रात्र
ज्ञानेऽपि ॥ द्विचन्द्रादिबद्धिति ॥ यथा चन्द्रैक-त्वं ज्ञानेऽपि अद्वयवस्तुभाविशेषान् बाधित

लेशपक्षेऽपि न तावच्छ्रेयोऽवयवः । अज्ञानस्य निरवयवत्वात् । एतेनाविद्यैव दग्ध-
पटन्यायेन कंचित्कालं तिष्ठतीति निरस्तम् । निरवयवे दग्धपटन्यायासंभवात् । अनुवृत्तस्य
ज्ञानानिबर्त्यत्वेन सत्त्वापानाच्च । अयं मतं लेशो नामाऽऽकारः । “इदो मायाभिः” इत्यादि-
भुत्वा अविद्याया अनेकाकारत्वेन प्रपंचे परमाद्यसत्त्वादिभ्रमहेत्वाकारानिवृत्तावपि देहाद्यपरोक्ष-
प्रतिमामहेत्वाकारोऽनुवर्तते । विरोधिनि तत्त्वज्ञाने सत्त्वपि तदनुवृत्तिश्चाऽऽरब्धकर्मभिर्ज्ञान-
प्रतिबंधात् । कर्मानुवृत्तिश्च तदेतत्त्वज्ञानलेशानुवृत्तेः । उक्तं च ।

द्विचिन्मनानुवृत्तिः तद्विचिन्मनसंस्कारलक्षणोपात्तं चचित्तेदेहापावृत्तिरिति निरस्तमित्यर्थः । कुत
इत्यत आह ॥ तत्र वेति ॥ यथा तत्र द्विचिन्मादिभ्रमस्थले चन्द्रैकत्वादितत्त्वज्ञानानिबर्त्यो
द्विचिन्मादिभ्रमनानुवृत्तिप्रयोगश्च । अहस्यवदभ्यादिरोपोऽस्ति तत्रात्र जीकम्पुस्त्यवस्थायां देहादि-
भ्रमनानुवृत्तिप्रयोगस्तत्त्वज्ञाननिबर्त्यस्य शेषस्याभावात् अविद्यासंस्कारस्य निरस्तत्वादित्यर्थः ।
अप्याप्यविद्यासंस्कारवृत्त्यस्य (सोऽनु) अनुवर्तते इति भ्रान्तिनिरासायाह ॥ लेशपक्षेऽपीति ॥ अत्र
लेशो अक्षयो वा अकारो वेति हेत्वा विकल्प्यायं वृत्तयति ॥ न तावदिति ॥ एतेन निरवयवत्वेन
॥ दग्धपटन्यायेनेति ॥ यच्च दग्धपटः किञ्चित्कालं तादृगवयवसंस्थानानुवृत्त्या अनुवर्तते
तथेत्यर्थः ॥ निरवयव इति ॥ सावयवालम्बनत्वात् दग्धपटन्यायस्येत्यर्थः । सावयवालम्बनत्व-
नियममनङ्गीकृत्यायं प्रत्याह ॥ अनुवृत्तस्येति ॥ अनुवृत्तस्य ज्ञानानन्तरमपि दग्धपटन्यायेनानु-
वृत्तस्याज्ञानस्य ॥ ज्ञानानिबर्त्यत्वेनेति ॥ पूर्वज्ञानाभिप्रायानुवृत्त्ययोगेनानुवृत्तज्ञानाभिप्रायेनिरस्त-
त्वादितिभ्यः ॥ सत्त्वापानादिनि ॥ प्रतिपक्षोक्तौ कैफलिनिषेधप्रतिपक्षयोगित्वकपक्षिध्यात्वस्यापि
ज्ञाननिबर्त्यत्वस्यातनया तद्भावे तस्या अनुवृत्तत्वादितिभाषः । इदञ्च वृत्तं संस्कारपक्षेऽपि
योग्यम् । किञ्चोक्तरीत्या ज्ञानव्यापिकर्तृत्वात् स्वतो निवृत्तेनिरस्तत्वात् आत्मनः उपासीनतया
किञ्चिदपि प्रत्यकारकत्वात् तत्प्रतिरिक्तस्य सर्वस्य ज्ञानेन निवृत्तत्वा निवर्तकान्तराभावात्
दग्धपटन्यायेनानुवृत्तस्य (भावतय) ज्ञानरूपत्वकार्येण देहादिप्रतिभासेन सह सर्वशानुवृत्तौ
परममुपपन्नकालाः पूर्वज्ञानैव तच्चित्तौ तु देहाद्यनुवृत्तयोगात् जीकम्पुस्त्ययोग इति वृत्त-
मशान्यनुसंधेयम् । द्वितीयपक्षमवाहने ॥ प्रवेति । अनेकाकारत्वेनेति ॥ भूतो मायाभिरिति
वदुत्तचन्द्रकल्पविति भ्यः ॥ निवृत्तावपि ॥ तत्त्वज्ञानेवेतिशेषः । ननु विरोधिनि तत्त्वज्ञाने सत्त्वा-
कारान्तरहेत्वास्तत्त्वाकारस्य निवृत्तवत्त्वं भ्रमज्ञानं कथं तदनुवृत्तिरित्यत आह ॥ विरोधिनीति ॥
ननु तत्त्वज्ञानेनज्ञाने निवृत्ते सति कर्मानुवृत्तिरेव कथं येन तस्य प्रतिकल्पकता
व्यातिरस्त आह ॥ कर्मानुवृत्तिरेति ॥ उक्तमर्थं संक्षेपयति ॥ उक्तञ्चेति ॥ स्पष्टार्थोऽयं

“अविद्याशेषशब्देन मोहाकारांतरोक्तिः ।

ज्ञानस्य प्रतिबंधाच्च प्रबलारब्धकर्मभिः ॥” इत्यादि ।

आकारनिवृत्तावप्याकारस्यानुवृत्तिर्व्यक्तिनिवृत्तावपि जातेरिव युक्तेति ।

तत्राऽऽकारो जातिशक्त्यादिरूपो धर्मो वा स्वर्णस्य कुंडलादिरिवावस्थाविशेषो वा अज्ञानव्यक्त्यंतरं वा । नाद्यद्वितीयो । तयोर्देहादिभ्रमोपादानत्वेऽविद्यात्वापातात् । अनुपादानत्वे चोपादानांतराभावेन देहादिभ्रमायोगात् । आत्मान्यत्वेन ज्ञाननिवर्त्यत्वेन च तयोरविद्या-तत्कार्योत्तरन्यतरत्वावश्यंभावेनाज्ञाने निवृत्ते स्थित्ययोगाच्च । धर्मे उपादानत्वस्यावस्थायां चावस्थावंतं विना स्थितेरयोगाच्च । न तृतीयः । अज्ञानैक्यपक्षे तदयोगात् । तद्भेदपक्षेऽपि व्यक्त्यंतरं पूर्वाज्ञानादधिकविषयं न वा । नाद्यः । निर्विशेषं तदयोगात् । नात्यः । एकस्मिन्विषये विषये यावंति ज्ञानानि तावंत्यज्ञानानीतिमतस्य प्रतिकर्मव्यवस्थाभंगे दूषितत्वात् । अरमसाधत्कारान्यूनविषयसाधत्कारस्य पूर्वमपि सत्त्वे पश्चादिव जीबन्धुकावपि तदज्ञानहेतु-काप्यासायोगाच्च । नच पूर्वज्ञानस्य कर्मणा प्रतिबंधादज्ञानानिवर्तकतेति युक्तम् । ज्ञानस्य

श्लोकः । नन्वाकारव्यवधाने निवृत्ते तदाकाशपटनामकवृत्तिलेशानुवृत्तिरपि कथमित्यत आह ॥ आकारनिवृत्तावपीति ॥ जातेरिव जातेरनुवृत्तिरिव । इमं पक्षं वृषयिणुं पृच्छति ॥ तत्राकार इति ॥ तयोर्जात्यादिधर्मावस्थाविशेषयोः ॥ भ्रमोपादानत्वे अविद्यात्वापातादिति ॥ भ्रमोपादानत्वस्य अविद्यालक्षणत्वात् । तथाच नष्टाविद्यात्वाभावेन जीबन्धुकिात्वासम्भवं इति भावः ॥ देहादिभ्रमायोगादिति ॥ तथाचानुवृत्तदेहादिप्रतिभासत्वाभावेन जीबन्धुकिात्वासम्भवं इति भावः । आत्मन्यत्वेनेत्यत्र असद्व्यवस्थेनेत्यपि ग्राह्यम् । अज्ञानव्यवस्थेऽप्यव्यवस्थायिद्याद्यन्तरावभासान् । एतानि वृषणानि संस्कारपक्षेऽपि योज्यानि । धर्मं जात्यादिरूपधर्मं । तदयोगान् वृष्यस्मरणयोगान् । तदयोगान् अधिकविषय-सायोगान् ॥ दूषितत्वादिति ॥ एकया वृत्त्या किं सर्वज्ञानानां निवृत्तिः उक्तं-तत्ज्ञानस्त्वेत्यादिना वृत्तिनिरासित्यर्थः ॥ पूर्वमपि सत्त्वं इति ॥ असत्त्वं अरमसाधत्कारस्य पूर्वसाधत्कारादधिकविषयत्वापत्त्या ब्रह्मणः स्वविशेषत्वं व्यादिति भावः । पश्चादिव अरमसाधत्कारात्पश्चादिव । अथासायोगान् । अन्यथा पूर्ववत् पश्चादपि अथासम्भवादिर्निति भावः ॥ प्रतिबन्धायोगादिति ॥ अन्यथा ज्ञानेऽपि न ज्ञानमीति कदाचित् व्यवहागगतादिति भावः । तदनुवृत्तौ कर्मानुवृत्तौ ॥ भूय इति ॥ अथजातिव्यादिभूयःशब्दस्य पुनर्बर्कत्वात् । “भूयश्चाग्नेः” (हयुक्तावस्थायां चित्ततया) भूतेन तेन आध्यात्मिकव्यवस्थेन पुनर्भाषावृत्त्यवगम्यान् नन्वाद्य प्रतिप्राप्यभूताविद्यालेशानुवृत्तिं

स्वप्रागभावनिवर्तन इवाज्ञाननिवर्तनेऽपि प्रतिबंधायोगात् । स्थिते केशे कर्मानुवृत्तिस्तदनु-
वृत्तौ च ज्ञानस्य प्रतिबंधेन केशस्थितिगित्वन्योन्याश्रयात् । नच “भूयश्चांति विप्रमापानिवृत्तिः”
इत्यत्र भूय इतिश्रवणात् केशानुवृत्तेर्यानांतरेणाधिगमात् ज्ञानान्योन्याश्रय इतिवाच्यम् । तथापि
स्थितान्योन्याश्रयान् । भुक्तौ च भूयोयोजनादित्यन्वयः । एतेन ब्रह्मज्ञानस्याप्रापणमनुवृत्ति-
हेतुज्ञानार्थज्ञादिकर्मभिः प्रतिबंध इतिस्तिस्मत् । प्रतिबंधायोगादेरुक्तत्वात् । अन्यथा शुक्ति-
ज्ञानमपि तदज्ञानकार्येण भ्रमादिना उत्तरं ब्रह्मज्ञानमप्यारब्धकर्मणा प्रतिबध्यत । तदा भोगेन
कर्म क्षीणमिति चेत् न । भोगैकनाश्रयत्वे ज्ञानानिवर्त्यत्वेन मत्स्वापातात् ।

एतेनाज्ञानस्थानेकशक्तित्वेनारब्धकर्मतत्कार्येतराध्यामसंपादनशक्तिमात्रस्य वा प्रपंचे
पारमार्थिकमत्त्वत्वादिभ्रमहेतुशक्तिमात्रस्य वा प्रतिबंधो केशानुवृत्तित्वेन विवक्षित इति
निस्सम् । पूर्वज्ञानस्य शक्तिमात्रप्रतिबंधकत्वे तदनधिकविषयस्य चरमस्यापि तत्त्वापत्त्या
कदाप्यज्ञानहान्यभिद्वेः ।

तस्मात्परमते मोहकार्यन्वादखिलस्य च ।

ज्ञानेन मोहनाशाय जीवन्मुक्तिर्न युज्यते ॥

चिदानुपपत्तेः तत्पिद्विदिति औत्तार्यापत्तिरुपमानान्तरेणाविद्याहेतुशक्त्येवचिदावित्यर्थः । भुक्ता-
वपि “भूयः” इत्यस्य पूर्ववाक्येनैकान्वयो नोत्तरवाक्येन, ज्ञतोऽर्थापत्तिरसिद्धेत्याह ॥ भुक्तौ-
चेति ॥ यद्वा अन्योन्याश्रयादिना, अविद्याहेतुशक्त्येवचिदावित्यर्थः । तत्त्वाधनमिति सत्यसि-
त्तमेत्याशङ्क्याह ॥ भुक्तौ चेति ॥ ज्ञतो नार्थापत्त्यशङ्क्या इति भावः । एतेन भोगार्थयज्ञादिकर्म-
प्रतिकल्पकनिरासेन आश्रयार्थं प्रत्यक्षकर्मत्वं ब्रह्मज्ञानस्यानुवृत्तिहेतुभूतानि चानि ज्ञानार्थानि यद्वावि-
कर्मणि नैः प्रतिकल्पः । प्रतिकल्पयोगवैरिन्कविशब्देनान्येभ्योऽश्रयोः प्राप्तिः । उक्तत्वात् ज्ञानस्य स्व-
प्रागभावज्ञानत्वेति निरुक्तकत्वेऽपि नोक्तत्वादित्यर्थः । अन्यथा तज्ज्ञानस्य तदज्ञानकार्येण प्रतिकल्पे ।
आरब्धकर्मकृत्यत्र तदज्ञानकार्येणैव बोध्यम् ॥ कर्म क्षीणमिति ॥ कर्मस्य एवास्तत्त्वात् न तेन प्रति-
कर्तारोक्तकत्वा इति भावः ॥ मत्स्वापातादिति ॥ ज्ञानविकल्पे ज्ञाननिकल्पव्यवस्थया तद्व्याप्तस्य प्रति-
पक्षोपाधौ कैवल्यनिकल्पेचप्रतिपक्षोक्तकत्वं वा विन्यासस्य पूर्ववत्त्वादिति यावत् । एतेनोत्तरब्रह्म
ज्ञानस्य पूर्वज्ञाननिकल्पविषयत्वात् तज्ज्ञानयोगोक्तकत्वं सिद्धमेत्यर्थः । आरब्धकर्मैत्यत्र मात्रज्ञानेन
आरब्धकर्मैरेव तत्कार्येहापत्त्यस्य तज्ज्ञाननिकल्पकत्वेः । अप्यत्रपारमार्थिकसत्त्वेत्यत्र मात्रज्ञानेन
अप्यत्रव्यवस्थानेतुतात्पर्यकत्वेः । सत्यवादीत्येवादिशब्देन विन्यासाभावात् सूक्ष्मे । तत्त्वापत्त्या
प्रतिकल्पकत्वात् । कदापि पूर्वज्ञानस्य एव चरमज्ञानकत्वेऽपि । उक्तमर्थं श्लोकान्वेनोपसंहरति

अस्माकं तु अपरोक्षज्ञानिनोऽपि स्वयोग्यपरमानन्दहेतुपरमकाष्ठपण्यभक्त्यभावे तत्साध्यस्य मोचकस्येश्वरप्रसादस्याभावेन प्रारब्धकर्मणा संसारानुवृत्त्या जीवन्मुक्तिः । भावे तु प्रसादस्यापि भावेन निःशेषदुःखनिवृत्तिविशिष्टस्वतोनीचोच्चभावापन्नस्वरूपानन्दाविर्भावरूपा मुक्तिर्युक्तेति ।

॥ इति जीवन्मुक्तिभङ्गः ॥ ४ ॥

। तस्मादिति । जीवन्मुक्तिर्नयुज्यत इति ॥ मोहापन्नामकाज्ञाननाशे तत्कार्यस्य वेदादेरनुवृत्त्ययोगादिति भावः । नन्वज्ञाननिवृत्तिरेव मोक्ष इति वदतस्तच्चान्यपरोक्षज्ञानेन सद्य एव वेदादिनिवृत्तेः जीवन्मुक्त्ययोगः समः । तथाच

“यश्चोभयोः समो दोषः परिहारोऽपि वा समः ।

नैकः पर्यनुयोक्तव्यः तादृगर्थविचारणे ॥”

इति न्यायादहं न पर्यनुयोज्य इत्याशङ्क्य न परमत इवास्मभ्यते संसारः केवलाज्ञाननिबन्धनः येन ज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तेः सद्य एव वेदादिबन्धरूपसंसारनिवृत्तिः स्यात् । किन्वाज्ञानकृताज्ञाननिमित्तशेभ्वर-कोपनिबन्धनः । अतस्तन्निवृत्तौ नाज्ञाननिवृत्तिमात्रेणात्मम्, किन्वापरोक्षज्ञानानन्तरप्राप्तिभक्ति-विशेषसाध्येश्वरप्रसादोऽप्यपेक्षितः । अतस्तत्सम्पत्तिपर्यन्तमपरोक्षज्ञानिनोऽपि प्रारब्धकर्मणा संसारानुवृत्तिः । सत्यां च तत्सम्पत्तौ वेदादिबन्धनिवृत्तिरविकलेति नोक्तन्यायावकाश इत्याह ॥ अस्माकं त्विति ॥ वृष्टा उत्कर्षः । तत्साध्यस्य तत्प्राप्तमकिसाध्यस्य । अत्र नित्यव्यापीश्वर-प्रसादस्य भक्त्यनन्तरं प्राकट्यात् तत्साध्यत्वोक्तिः । भावे तु तादृशावकिसङ्गावे तु ॥ स्वतो नीचोच्चभावापन्नेति मुक्तौ तारतम्यसाधनाय शङ्काधीनोत्पादनम् ।

॥ इति जीवन्मुक्तिभङ्गः ॥ ४ ॥

इत्यादिस्मृतिभिः “जगद्यापारवर्जम्” इत्यादिद्वयैः मुक्तजीवभोगः ईश्वरभोगाभिकृष्टः । जीवभोगत्वात्संसारिभोगवत् । एवं मुक्तजीवज्ञानादिकमपि पक्षीकृत्य प्रयोक्तव्यम् । ईश्वरानन्दो जीवानन्दोऽदुक्कृतः । तदवश्यतश्चियामकानन्दत्वात् । यदेवं तदेवम् । यथा सेवकानन्दोऽस्वयमानन्दः । ईश्वरो जीवस्वभावाभानन्दोऽदुक्कृतस्वाभाषिकानन्दोऽस्वयमानन्दः । तत्रेप्सुत्वे सति तत्र शक्तत्वात् । यो यत्रेप्सुत्वे सति तत्र शक्तः स तद्वान् यथा संमत इत्याद्यनुमानैश्च विरोधाच्च । न द्वितीयः । त्वन्मतेऽपि जीवान्प्रति श्रेयिणोऽपि लक्ष्मी-तत्वात् तान्प्रतिनियामकाद्विष्वक्सेनादितथेतरजीवानां निरुद्धत्वात् । “सैषानन्दस्य बीमांसा भवति । ते ये श्रतं मानुषा ज्ञानंदाः । स एको मनुष्यगन्धर्वर्षाणामानन्दः । भोजिपस-चाकामहतस्य” इत्यादितैत्तिरीयधृत्या, “अथ ये श्रतं कर्मदेवानामानंदाः, स एक आजा-नजदेवानामानन्दः । यश्च भोजियोऽवृजिनोऽकामहतः” इत्यादिवाजसनेयधृत्या, “अक्षण्वतः कर्मवतः सखायो मनोजवैष्वसमा बभूवुः” इत्याद्यैतरेयधृत्या,

नृपायाः शतधृत्यंता मुक्तिगा उत्तरोत्तरम् ।

सर्वैर्गुणैः शतगुणा मोदत इति हि श्रुतिः ॥

॥ अल्पशक्तिरित्यादिना ॥ ब्रह्मेशानादिभिर्देवैर्देवैर्लोक्यं स्वातंत्र्यं प्राप्तुं नैव शक्यते तत्कैवल्यं कस्य स्वभावः स केवलः स्वतंत्रो हरिर्भवानित्यन्वयः ॥ प्रयोक्तव्यमिति ॥ मुक्तजीवज्ञानबला-दिकं ईश्वरज्ञानबलादितो निरुद्धं, जीवज्ञानबलादित्यात्, संसारिजीवज्ञानबलादिविवि-प्रयोक्तव्यमित्यर्थः । मुक्तजीवानंवादेरीश्वरानंवादितो निरुद्धत्वात्साधनेनैकार्थात्तदुक्तव्यं सिद्धम् । साक्षादपि तत्साधयति ॥ ईश्वरानन्दइति ॥ अथ तदवश्यतानंवात् तच्चियामका-नंवाविति हेतुद्वयम् ॥ जीवानंदादिति ॥ मुक्तजीवानंवावित्यर्थः । तेन संसार्या-नंवावाय न सिद्धसाधनमिति ध्येयम् ॥ तदवश्यतश्चियामकानन्दत्वादिनि ॥ जीवत्वावित्यवश्य-अवश्यः जीवत्वावच्छिन्नं प्रति नियामकस्य तस्यानंवावित्यर्थः । हेतुद्वयं-पि जीवानंवा-नंवावित्यवश्य-परिहाराय तदवश्यत्वेन तच्चियामकविशेषणम् । न हि जीवः स्वावश्यः स्ववियामकः ॥ यदेवं तदेवमिति ॥ यो यदवश्यतानंवा यच्चियामकानंदो वा स तदानंदादुक्तः इत्यर्थः । अस्य तारतम्यस्य वैषयिकानंदविषयत्वसांकाशिरासाय (परिहाराय) साक्षात्स्वकपानंदनारतम्यं साधयति ॥ ईश्वरइति ॥ अथ हेतौ । तत्र तद्वन्मुद्रानो, शक्तोऽपि विरक्तः तद्वत्वावृत्तानां तदवश्यत्वं लक्ष्मीशुक्रम् । तत्रेप्सुत्वेऽवश्यत्वं तद्वत्वावृत्तानां तत्र शक्तत्वाविविधुक्तम् इति ध्येयम् । संमतो

“मुक्तानामपि सिद्धानां नारायणपरायणः ।

मुदुर्लभः प्रशन्तात्मा कोटिष्वपि महीमुने ॥”

इत्यादिस्मृतिभिः “बुद्धिह्यमभाक्त्वमन्तर्भावादुभयसामंजसादेवम्” इत्यादिछत्रैरुक्तवक्ष्य-
माणभुनितकानुगृहीतैः अस्मदादिमुक्तभोगः मुक्तचतुर्मुखभोगाच्चिकुटः । अस्मदादिभोग-
त्वान् । संसारस्यास्मदादिभोगवत् । एवमस्मदादिज्ञानादिकं च पञ्चीकृत्य प्रयोक्तव्यम् ।
जीवस्वरूपानन्दः परतन्त्रानन्दत्वाद्याप्यधर्मेण सजातीयानन्दप्रतियोगिकतारतम्यवान् ।
जीवानन्दत्वान् । तदीयवैषयिकानन्दवत् । प्रकृतिबंधनिवृत्तिः स्वसजातीयबंधनिवृत्त्याश्रयप्रति-
योगिकनारतम्यवशिष्टा । बंधनिवृत्तिवान् । निगदबंधनिवृत्तिवदित्याद्यनुमानैश्च विरोधाच्च ।
स्वरूपसुखानां प्रत्येकमेकत्वेनानुत्वेन च संख्यापरिमाणकृतवैषम्याभावेऽपि जलसुधापान-
सुखयोरिव मधुरमधुरनरत्वादिस्वरूपकृतवैषम्यं युक्तम् । प्रसिद्धं च सालोक्यादिमुक्तिरतः

रात्रादिः । तान् प्रति जीवन् प्रति । रात्रिप्रतिष्ठा ॥ बुद्धिहासेति ॥ भक्तिज्ञानसाधनानन्द-
बुद्धिहासेर्माकल्यं मूनाधिकभाषः । तारतम्यं ज्ञादीनामधिकफलज्ञानामसद्वर्तीनां च भक्त्येऽन्तर्भा-
वात् (वेप्रोक्ष्यधिकारमन्तर्भावात् । एवं भक्तितारतम्ये स्वमेवेभ्यस्वरस्य उभयान् ज्ञापासदापुमपिधा-
चिकारिणः प्रति स्वमङ्गल्यविति सूचार्थः । इत्याद्युक्तव्यस्यभुनितकानुगृहीतैः “सैवानन्दस्य”
इत्याद्युक्तभुतिभिः साधनवैषम्येऽपि स्वभावसाध्ये आधिकविजायकपुनरेतुपादेयत्वं कल्लानुपीभ्यस्वरस्य
वैषम्यादिकं च स्यात्, इत्यादिकस्यमाकल्यं ज्ञानुगृहीतैरित्यर्थः ॥ एवमिति ॥ अत्र प्रयोगः पूर्वव-
दुक्तः । पूर्ववद्वैषयिकानन्दविषयवाक्यानिप्रासाद्य जीवस्वरूपानन्दतारतम्यं साधयति ॥ जीवस्वरूपानन्द-
इति ॥ भक्तिज्ञानादिस्वधनानां बुद्धिहासमाकल्यं मूनाधिकभाषः तारतम्यं ज्ञादीनामधिकफलज्ञाना-
मस्यज्ञानामसद्वर्तीनां च भक्त्येऽन्तर्भावात् । एवं भक्तितारतम्ये स्वमेवेभ्यस्वोभयान् ज्ञापास-
दापुमपिधाचिकारिणः प्रति स्वमङ्गल्यविति सूचार्थः । जीवानंदादि मुक्तजीवानंदादीत्यर्थः । तेन
स्वस्वार्थानन्दत्वाच्च न सिद्धस्वधनमिति त्वेवम् ॥ तद्वदयमत्रियामकानन्दत्वादिति ॥ जीवत्वाच्च
चित्तव्यापकत्वः जीवत्वावस्थितं प्रति विजायकस्य तत्त्वानन्दत्वावस्थितत्वं ज्ञानव्यापकत्वादिप्रयुक्तजीवोच्च-
भावव्यतीतव्यवच्छेदं इत्यर्थः । तेन स्वज्ञानानंदाद्यो न वाच्य इति त्वेवम् (बोध्यम्) । वैषयिकानन्द-
तारतम्यमादावाद्यौनरूपत्वाच्च स्वकलेभ्युक्तम् । अष्टारितारतम्यमादाव सिद्धस्वधनता स्यादित्यत
उक्तमनन्दप्रतिबोधित्वे (त्वेति)ति । तदीयविज्ज्ञातोच्चवैषयिकानन्दप्रतिबोधित्वं च तारतम्यमादाय
सिद्धतामनन्दमित्यत उक्तं सञ्जलीवेति । अत्रैवत्येन सञ्जलीववैषयिकानन्दप्रतिबोधित्वं च तारतम्य-
मादाव सिद्धस्वधनमित्यत उक्तम् ॥ परतन्त्रानन्दत्वाद्याप्यधर्मेणेति ॥ स्वस्वत्वं विहायोक्त-

सायुज्यादेस्तुष्टत्वम् । न च सायुज्यमैक्यम् । सारूप्यादिमति सारूप्यादिभित्सायुज्य-
बलपि सारूप्यादेः सत्त्वात् । “चन्द्रमसः सायुज्यं सलोकतामाप्नोति” इत्यादिश्रुतौ
“सायुज्यं चेदिभूद्वजः” इत्यादिस्मृतौ च भेदे सत्यपि सायुज्योक्तेषु । “सयुजः
परमात्मानं प्रविश्य च बहिर्गताः” इत्यादिस्मृतौ सयुजां प्रवेशमात्रोक्तेषु । सयुजोर्भावः
सायुज्यमिति तच्छब्देन संबन्धस्यैवोक्तेषु ।

“सारूप्यमथ सामीप्यं सारूप्यं योग एव च”

इतिस्मृतौ सायुज्ये संबन्धार्थयोगपदप्रयोगाच्च । तस्मात्सायुज्यं नाम क्षीरनीरबदन्यदेहप्रविष्ट-
इहदेवतादिषु संस्तेवमात्रम् । नत्वैक्यम् ।

“इदं नियतचित्तत्वाद्ब्रह्मवत्त्वप्रवेशनात् ।

मोक्षं तादात्म्यमित्याहुर्न तु तद्रूपतः क्वचित् ॥” इति स्मृतौः ।

नचोक्ततरतम्यश्रुतिरमुक्तविषया । प्रकृते मनुष्यगंधर्वादावप्रकृतेऽन्यस्मिन्वा संसारिणि
वैचिरीयोक्तस्वाकामहतत्वस्य वाजसनेयोक्तयोरद्विजितत्वाकामहतत्वयोर्द्वयोर्भावात् । अकामह-
तत्वं हि कामकृतोपद्रवाभावः । नत्वकामत्वम् । इतश्चन्द्रवैयर्थ्यात् । स च सत्यकामस्य

परतन्त्रानंदत्वव्याप्येन यद्वत्तत्त्वजीवानंदत्वेन सजातीयवैषयिकानंदप्रतियोगिकतारतम्यमादाय सिद्ध-
साधनम् । तद्वत्तत्त्वात् ॥ साक्षादिति ॥ यद्यपि स्वकृपानंदत्वं वैषयिकानंदत्वं च परतन्त्रानंदत्वं प्रसि-
द्धं साक्षाद्याप्यम् । जीवानंदत्वस्यैव तत्साक्षाद्याप्यत्वात् । तथापि परतन्त्रानंदत्वव्याप्येन जीवानंदत्व-
मेव विवक्षितम् । प्रकृते जीवस्वरूपानंदत्वेन सजातीयानंदप्रतियोगिकतारतम्यस्य निषाधयिचित-
त्वात् । अन्यथा सिद्धसाधनतादोषप्रसंगविति । तथा च यद्वत्ताविजीवस्वरूपानंदः
जीवानंदत्वसाक्षाद्याप्यधर्मेण जीवस्वरूपानंदत्वेन सजातीयो यो विष्णुमित्रादिजीवांतरस्वरूपा-
नंदस्तत्प्रतियोगिकतारतम्यवानिति प्रसिद्धातार्थः । यथा यद्वत्ताविजीववैषयिकानंदः
जीवानंदत्वसाक्षाद्याप्यधर्मेण जीववैषयिकानंदत्वेन सजातीयविष्णुमित्रादिजीवांतरवैषयिका-
नंदप्रतियोगिकतारतम्यवान् तद्वद्विद्युदाहरणार्थः । तारतम्यसिद्धांतस्यान्यं नोक्तदोषः । तथापि
यद्वत्तत्त्वकृपानंदं जीवानंदत्वव्याप्येन यद्वत्तत्त्वकृपानंदत्वेन सजातीयः स एव यद्वत्तत्त्वानंद इति
तत्प्रतियोगिक(क) तारतम्यमाभावान्न बाधः स्यात् । नत्वविद्युदागम्य साक्षाद्याप्यस्युक्तम् । यद्वत्ता-
नंदत्वस्य जीवानंदत्वव्याप्यजीवस्वरूपानंदत्वव्याप्यत्वेन न साक्षात्तत्त्वव्याप्यबाधः । तर्हि जीवानंदत्व-
साक्षाद्याप्येन यद्वत्तत्त्वानंदत्वेन सजातीययद्वत्तत्त्ववैषयिकानंदप्रतियोगिकतारतम्येन सिद्धसाधनता
व्यावृत्तिरिति चेत्, न, यद्वत्तत्त्वानंदत्वव्यापि मनुष्यानंदत्वाद्यन्यतम्यव्याप्यधर्मेण जीवानंदत्वव्याप्यतया
साक्षात्तत्त्वव्याप्यत्वाभावात् । न वैवं जीवानंदत्वसाक्षाद्याप्येन मनुष्यानंदत्वादिसैव सजातीय-

मुक्तस्यैव । “सोऽनुते सर्वान्कामान्, कामस्य यत्राप्ताः कामास्तत्र वामसृतं कृधि” इत्यादि-
 श्रुतेः । “स हि मुक्तोऽकामहत” इति ब्रह्मांडोक्तेः । अज्जिनत्वमप्यदुःखत्वमपापत्वं वा ।
 उभयमपि मुक्तस्यैव । अपरोक्षज्ञानिन्यपि प्रारब्धपापतत्कार्यदुःखयोः सत्त्वात् । नचावाधे
 मुरूपार्थस्यागार्हः । भोत्रियत्वं च मुक्तस्यैव मुरूपम् ।

॥ इराविति ॥ तत्प्रवेशानादरी प्रवेशानात् निमित्तात् । मोक्षं सायुज्यं मोक्षं तावात्म्यमित्याहुः
 ध्रुत्वादय इति शेषः । न तु कविद्विपति तद्वृत्तां ब्रह्मस्वरूपतां तत्तात्मतां सायुज्यमाहुरित्यर्थः ।
 ॥ इति स्मृतेरिति ॥ स्मृत्यैव । “एकीभवंति” इत्यादिध्रुत्वादीनां भेदगर्भप्रवेशानादिरत्येन
 व्याख्यातत्वाच्च तद्वृत्तेन सायुज्यमोक्षस्यैक्यरूपत्वसिद्धिरिति भावः । सैवानंदस्येत्यादिमुक्ततारतम्य-
 विषयोऽद्वैतधुनीनामन्यथासिद्धिमात्रांश्च परिहरति ॥ नचोक्तेति ॥ कुतो नेत्यत आह ॥ प्रकृते
 इति ॥ प्रकृते ‘ते ये शतं मानुषा मानंवाः स एको मनुष्यगंधर्वाणामानंद’ इत्यादिना प्रकृते
 मनुष्यगंधर्वादी । आदिशब्दोद्देशगंधर्वादी । “अथ ते ये शतं कर्मवैशानामानंवाः स एक आजान-
 ज्ञानां वैशानामानंद” इत्यादिना प्रकृते कर्मवैशवादी । अथकृते उक्तधुनी मनुष्यगंधर्वादिष्वप्रकृते
 कथंस्मिन्संस्तिरणीति प्रकृत्याप्रकृतोभयविशेषणम् । तत्तिरीयोकस्य “भोत्रियस्य चाकामहतस्य”
 इति तैत्तिरीयोकस्य । वाजस्तनेयोकयोः “यच्च भोत्रियोऽज्जिनोऽकामहत” इत्यादिवाजस्तने-
 योकयोः । अयोगद्वित्रिमुक्तमयोगमेवोपपादयति ॥ अकामहतत्वं हीति ॥ सः कामकृतोपद्रवाभावा-
 न्मुक्तस्यैव, न तु संस्तिरणिः । तस्य कामोपद्रुतत्वादिति भावः । ननु मुक्तस्य सत्यकामाद्ये
 अकामहतत्वं युक्तम् । तत्रैव कुतः इत्यत आह ॥ सोऽनुत इति ॥ अकामहतत्वपर्यवसायिनी
 स्मृतिमाह ॥ स हि मुक्त इति ॥ उभयमपि अनुःकाममपापत्वं चेत्पुनरुभयमपि । मुक्तस्यैव न तु
 संस्तिरणिः । कुत इत्यत आह ॥ अपरोक्षज्ञानिन्यपीति ॥ (ज्ञानिनोऽपीति पा.) अपरोक्षज्ञानमहिम्ना
 संस्तिरानां पापानां नष्टत्वेन आगामिनां कारुण्येन तयोर्व्यंभान् प्रारब्धपापेष्वमुक्तम् । ननु
 संस्तिरिष्येति विरक्ते कामोपद्रवमाशुर्वाभावेनाकामहतत्वस्य, पुण्यशीले, पापादिमाशुर्वाभावेना-
 पापादेश उपकारेण संभवात्तद्विषयैवास्तु धृतिरित्यत आह ॥ न चावाध इति ॥ मुक्त्यर्थः
 कामोपद्रवमात्राभावाच्च मुक्तस्यैव मुख्यः ननु संस्तिरणि इत्यर्थः । ननु
 भोत्रियत्वं “भोत्रियच्छांस्मो सम्रा” इत्यादिभिजानान “भोत्रियं दृष्ट्वांऽपीति” इति पार्थिवनिस्सरणान्
 पृच्छोऽनुवर्तिनः संस्तिरणि एव मुख्यः, तन्मयमुक्तः मुक्तस्यैवेति । किंच “सोऽदनुत” इत्यादिधुनी
 मुक्तस्य सर्वकामातिरेकोक्तो न त्वकामहतत्वम् । “स हि मुक्तोऽकामहत” इति स्मृतावधि
 कामहतत्वाद्येव एव कुतो न तु स्वाह्माकामहतत्वमुक्तम् ॥ अतः कथं मुक्तस्याकामहतत्वमपी-

“प्राप्तधुतिस्तत्वात् ओत्रियाःप्राप्तमोक्षिणः ।

त एव प्राप्तकामत्वावस्थाऽकामहता मताः ॥” इतिभारतोक्तेः ।

किञ्च प्रकृतमनुष्यगन्धर्वादिपरत्वे ओत्रियस्य चेत्तत्र यच्च ओत्रिय इत्यत्र चैकवचनं समुच्च-
यार्थव्यञ्जकमायुक्तः । न हि संभवति वसिष्ठो ब्रह्मिष्ठोऽरुंधतीपतिश्च तथेति । अप्रकृतसंसारिपरत्वे
तु वाच्यः । चतुर्मुखाद्यानंदस्नान्यस्मिन्संसारिव्यदर्शनात् । अपिच प्रकृतओत्रियः सर्वत्राप्ये-
कमेन्मानुषादिभ्यः सावधारणं श्रुतगुणितमनुष्यगंधर्वाद्यनेकानंदा एकस्मिन्निर्हृदा । भिन्न-
वेदकामहतावेदरेकरूपतया श्रुतस्नाप्यवस्थापकत्वादानंदव्यवस्थाऽयोगः । अथ व्यवस्थां
तत्र तत्र तत्तत्पदाकामः तदितरपदकामश्च विवक्ष्यते तदाऽश्रुतकल्पना वाच्यम् । नर्हीद्रादि-
पदे राजपदे वा निष्कामस्य भिक्षुकस्यैव्राद्यानंदानुभवोऽस्ति । उक्तं हि—

त्वादांकां मोक्षपक्षिणं ओत्रियस्येत्यादिभुतिष्वाप्त्यानरूपभारतवाक्येन परिहरति ॥ प्राप्त-
धुतीनि ॥ मताः ओत्रियस्य च, यच्च ओत्रिय इत्यादिष्वितिशेषः । अनेन मुक्तस्य ओत्रिय-
त्वादी भुतिः स्मृतिधोभवमपि प्रमाणादित्युक्तं भवति । एवं ओत्रियस्येत्यादेः प्रकृताप्रकृत-
संसारिविषयव्यपक्षयोः स्वाधारणवृत्त्यभिधाय प्रथमपक्षेऽप्यसाधारणवृत्त्यभाह ॥ दिञ्चेति ॥
नहि संभवत्येकमेवेकवचनमित्येवं युक्त्युपपादनं स्पष्टमित्युपेक्ष्य चतुर्मुखायुक्तत्वमेवोपपादयति
॥ नर्हीति ॥ द्वितीयपक्षेऽप्यस्वसाधारणवृत्त्यभाह ॥ प्रकुनेति ॥ अत्र वक्ष्ये “स एको ब्रह्मण आनंद
इत्यादिनेकमनुर्मुखाद्यानंदः “ओत्रियस्य आकाशतस्य” इत्यादिना प्रकृतस्य कस्यचित् संसारिणो-
ऽऽपुष्यत इति वक्ष्यम् । तच्च बाधितमित्यर्थः । कुतो बाध इत्यत आह ॥ चतुर्मुखाद्यानंद-
स्येति ॥ अद्वैतमात्रं न बाधकमिति ब्रह्मानः प्रकारांतरेण प्रकृतविषयवृत्त्यं वृत्तयति
॥ अत्रिषेति । सर्वशापीनि ॥ मनुष्यगंधर्वादिब्रह्मण्येतत्त्वत्वेऽप्यपीत्यर्थः ॥ मनुष्यादिभ्य इति ॥
“ते ये शानं मनुषा जावंदाः, स एको मनुष्यगंधर्वाद्यामावंदः” इत्यादिभुती सर्वत्रैवशाब्दोऽव-
धारकादर्थः । नवेकत्वसंस्मरणार्थः । तच्छसति तावानेक आनंद इत्यर्थः क्वात् । स च न युक्तः ।
नहि मनुष्यगंधर्वादीनां मनुष्यान्वदिराजगुणितत्वानंदवसङ्गावे मान्यमिति । एवंच “ते ये शानं
मनुषा अवंदाः, स एकः” स एव तावानेव मनुष्यगंधर्वाद्यामावंदः, न न्यूनो नाधिकः । स एव
तावानेव ओत्रियस्य च पुनस्तौ ये शानं मनुष्यगंधर्वाद्यामावंदाः स एकः स एव तावानेव
देवगंधर्वाद्यामावंदः न न्यूनः नाधिकः । स एव तावानेव ओत्रियस्य चेत्यादिप्रकारेण ब्रह्मवाच्य-
स्वित्प्रोत्रियानंदपर्यन्तं भुवोऽप्यत्रमनुष्यान्वदिराजगुणितत्वानंदान् सावधारणवृत्तगुणितोक्तोक्त-
मनुष्यगंधर्वाद्यनेकावंदा एकस्मिन्मोक्षिणे विद्वद्वाः स्वसाधारणवृत्त्यवस्थित्यवस्थान्नाधिकः ।

“कुप्यचित्कामिनः पुंसः कावाभाषात्कुचित्कषिद् ।

इन्द्रादिमुखभोगोऽस्तीत्यनुभूतिर्हि कुप्यति ॥” इति ।

नचावाधे वैराग्यप्रशंसाभाष्यपरत्वं युक्तम् । तस्मादुक्त्वा पूर्ववाक्येनामुक्तानां तारतम्यमुक्त्वा
“भोगियस्य च” इत्यादिना “यच्च भोगिय” इत्यादिना चोत्तरवाक्येन युक्तस्य तदुच्यते ।
“अक्षयन्त” इतिभुतिस्तु तत्प्रकरणे “ऋचां त्वः पोषमास्ते” इत्यादिना ब्रह्मवदुत्तरोक्ते-

नंदयोः समावेशादित्यर्थः । अकामहतत्वात्तैः अविशब्दादकृजिनत्वस्य वैकल्पतया भुतस्य तैत्तिरीये
भोगियस्य चाकामहतत्वम्” इति बाजसनेयके “यच्च भोगियोऽकृजिनोऽकामहतः” इति मनुष्य-
गंधर्वादिब्रह्मपर्यंतवाक्यमस्मिन्भोगियेष्वेककल्पतया भुतस्य अयवस्थापकत्वात् न्यूनाधिक्या-
भावेन न्यूनाधिकानंदव्यवस्थापकत्वात्संभवादानंदव्यवस्थायोगः । उत्तरोत्तरभोगिष्वे पूर्वपूर्वभोगियात्
शतगुणाधिकानंदव्यवस्थायोग इत्यर्थः । तत्र तत्र भोगियस्याकामहतस्य, भोगियस्याचाकामह-
तस्येत्यादिवाक्येषु तत्तत्पदाक्षयः मनुष्यगंधर्वादिपदाकामः स किं मुक्तः तर्हि सिद्धं नः
समीहितमित्यत उक्तं ॥ तदितरेति । प्रभुतकल्पनेति ॥ तदितरपदकाम इत्यव्ययार्थस्याकामहन
इत्यत्र अशुतत्वाविति भावः । बाधश्चेत्युक्तं बाधमुपपादयति ॥ नहीति ॥ उक्तार्थेऽभिप्रायः-
संमतिमाह ॥ उक्तं हीति । कचित्कचिदिति ॥ इन्द्रादिष्वेभ्यस्त्यर्थः । इति इत्युक्ते सति
अनुभूतिरनुभवः । कुप्यति विष्णुवि हि, लोके नथानुपलंभादित्यर्थः । ननु “नैराश्यं परमं
सुखम्” इत्यादेः भोगियस्येत्यादिवाक्यं वैराग्यप्रशंसापरं ननु मनुष्यगंधर्वाद्यानंदविधिपरम् ।
अतो नोक्तविरोधाविरोध इत्यादांशस्य निराकरोति ॥ नचेति ॥ उपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥
अन्या सैवानंदस्येत्यादिभुक्त्वा ॥ पूर्ववाक्येनेति ॥ “न ये शतं प्राप्नुवा आनंदाः, स एको
मनुष्यगंधर्वाणामनंद” इत्यादिना पूर्ववाक्येनामुक्तानां मनुष्यगंधर्वादीनां मुक्तमनुष्योत्तममदि-
तकृत्तुगुणाधिकानंदत्वलक्षणतारतम्यमुक्त्वा भोगियस्य चेत्यादिना चोत्तरवाक्येन मुक्तस्य मनुष्य-
गंधर्वादिर्मुक्तमनुष्यादितस्तत्कृत्तुगुणाधिकानंदत्वलक्षणं तारतम्यमुच्यत इत्यर्थः । “यवानंद-
स्येत्यादिभुतेरमुक्तविषयत्वादां निरस्याक्षयं न इत्यादिभुतेरपि तां निराशरे ॥ अक्षयं इति ॥
भुतिस्त्विति मुद्राब्दः पूर्वस्याश्च मुक्तविषयत्वमर्थनवीलभ्यं पयजति । तत्प्रकरणे अक्षयं
इति वाक्यमभिधेयाहृतवकरणे ॥ ब्रह्मवदुत्तरोक्ति ॥ त्वराब्दः कश्चिदर्थः, कश्चित् ब्रह्मा
ऋचां पोषमुपहृतं अस्ते करोति । कश्चिद् ब्रह्मा गायत्रं ताम पुपुष्यानुपहृत्य गायति ।
कश्चित् ब्रह्मा शकरीषु छंदोविज्ञेयेषु ज्ञानविद्यां पर्यवसितविद्यां वदत्युपरिधाति । कश्चिद् ब्रह्मा
यज्य उपोत्तिरोमादेर्विष्णोर्वा मात्रामेकदेवं प्रयाजादिकं वायविकं वा विषमिमीने अनुतिष्ठति

मुक्तविषया । अपिच ब्रह्मसुखं परस्परं तारतम्यवत् । परस्परं तारतम्यवत्साधनसाध्यत्वात् ।
संमतवत् । नचास्तिद्विः । द्विक्रिः प्रयागमरणममवद्देवमक्त्यादिना ज्ञानकर्मसमुच्चयेन वा
साध्येतिमते प्रयागमरणादीनां वर्णाश्रमकर्मणां च विषयत्वात् । ज्ञानैकसाध्येतिसिद्धांतेऽपि
“कस्तं मदामदं देवं मदन्यो ज्ञातुमर्हति । सर्वे गुणा ब्रह्मणैव ध्रुवास्ता नान्यैर्देवैः किमु सर्वै-
र्मनुष्यैः” इत्यादिभ्युक्ता “ब्रह्मापि यं वेद न चैव सम्यगन्ये कुतो देवमुनीन्द्रमत्याः” इत्यादि-
स्मृत्या देवर्षिमनुष्यादिस्वभुक्तिहेतुब्रह्मज्ञानगतस्य ब्रह्मन्याल्पतरशास्त्राभिव्यादिसाध्यत्वस्य
ब्रह्मन्याल्पतरब्रह्मगुणविषयकत्वं विनाऽयोगेनार्थापत्त्या च तत्सिद्धेः । चरमदेहोऽपि द्वि-
मत्यादिरेव ।

“यस्त आश्रिष आशास्ते न स मृत्युः स वै बणिक् ।

स वै मृत्युः स वै स्वामी गुणतुम्भौ न कामुकौ ।

मुमुक्षोरमुमुक्षुस्तु वरो लोकान्तमक्तिमान् ।”

(प्रायसिधेति)प्रवसिधेति ब्रह्मपुण्योक्तिरित्यर्थः । मुक्तविषया विमुक्तविषया । जमुक्तब्रह्मपुण्य-
मावात् । अतश्चैत इत्यादिपुण्यब्रह्मपुण्यसंबन्धस्तु कथमाचरित्या स्वकथेन्द्रियमाधावाप्युपपन्न
इति भावः । जनुजनेनापि मुक्ततारतम्यं साधयति ॥ अपि च ब्रह्मसुखमिति ॥ अत्र परस्पर-
समानसाधनसम्बन्धेषु चतारिषु स्वर्गादिषु च तारतम्यापूर्वोक्तौ परस्परतारतम्यवत्साधनेत्युक्तम् ।
संयमवत् अस्यान्यत्रविद्युतिपद्धादिसाधनसाध्यचतारिषु । ब्रह्मज्ञानाज्योतिर्होमाद्यस्यानन्यकर्मवि-
साध्यस्वर्गादिषु ॥ त्रिमितिरिति ॥ (मुक्त)मुक्तिसाधनेषु तारतम्यास्तिसिद्धिरित्यर्थः । किमिदं
(अस्तिद्विः)मुक्तिः प्रयागमरणममवद्देवमक्त्यादिना ज्ञानकर्मसमुच्चयेन वा साध्येति मतेन ज्ञानैकसाध्येति
मतेन वेति विध्यस्य अथे तामस्तिद्वि परिहरति ॥ वर्णाश्रमकर्मणामिति । ज्ञानकर्मसमुच्चये
नेत्यत्रोक्तानां वर्णाश्रमकर्मणामित्यर्थः । द्वितीयेऽपि तां परिहरति ॥ ज्ञानेकेति ॥ अथैकदम्येन
कर्माद्रेष्येकच्छेदो न भवत्यर्थः । तन्विसिद्धेः ज्ञानतारतम्यसिद्धेः । कस्तं ब्रह्मस्यमित्यत्राक्षेपावर्धकं
इत्येन मध्यमलोकपुरुषावात्म्यवाक्यलोकपुरुषावात्म्यस्य सर्वे गुणा इत्यत्र नान्यैरेति नञा किमिति
कैमुन्येन च जनुमुक्तज्ञानात्तदन्वेषां ज्ञानस्य ब्रह्मापि यं वेदेत्याद्ये कुत इति कैमुन्येन जनुमुक्त-
ज्ञानादेवमुनीन्द्रमर्त्यानां ज्ञानस्य तारतम्यवर्तीतेरिति भावः । ऐक्यैर्बहुप्रायसिद्धेस्ताद्यार्थापने-
स्तारतम्यविषयत्वं स्पष्टम् । जनु सर्वेषामपि चरमदेहे ज्ञानं स्थानमेष । तथा तेषां मर्त्यादि-
माधाभावेन तत्त्वपुण्यज्ञानतारतम्यजनकपदवर्तिन्यत्वात् ज्ञान ॥ चरमदेहोऽपि द्विती-
मत्यादिरेव । इति ब्रह्मं लुचयति ॥ मुक्तिसम्बन्धेषु ज्ञानतारतम्यमुक्त्वा अन्ति-

इत्यादिस्मृत्या युयुधुमत्कादयुमुञ्जोर्निरुपाधिकमक्तसाधिकयोक्तेषु । तत्राधिक्यस्य लोकोक्ति-
सिद्धत्वाच्च । “भक्तिः सिद्धेर्गरीयसी” इत्यादिस्मृत्याऽप्यभक्तिसाध्यमुक्तितोऽधिकमुक्ति-
हेतुभक्तेराधिक्योक्तेषु ।

“अन्ये त्वेषमजानंतः धृतवान्नेभ्य उपासते ।

तेऽपि चातितरंत्येव मृत्युं धुतिपरायणाः ॥” इत्यत्राधिशब्देन,

“क्षियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यांति परां गतिम् ।

किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्याः ।”

इत्यत्र कैमुत्येन साधनतारतम्येन साध्ये तत्प्रतीतेषु ।

“साधनस्योत्तमत्वेन साध्यं चोत्तममाप्नुयुः ।

ब्रह्मादयः क्रमेणैव यथाऽऽनंदधुतौ धुताः ॥” इति ब्राह्मे ।

“अधिकं तव विज्ञानमधिका च गतिस्तव ।”

इति मोक्षधर्मे च साधनतारतम्येन साध्ये तदुक्तेषु । “विकल्पो विस्मिदकलत्वात् ।” इति
शब्दे त्वया विकल्पेन मोक्षहेतुत्वेनोक्तानां दहराक्षरादिविद्यानामधिकाल्पगुणविषयत्वेन तार-
तम्याच्च । त्वद्गीत्या प्रत्येकं मोक्षहेत्वोर्निरंतरर्षिताभरन्यामरूपयोर्भक्तिप्रपत्न्योः स्वरूपतः

तारतम्यमपि सप्रमाण(क)माह ॥ यस्त आशिष इत्यादिना ॥ यः ते तच्च सेवाफलभूता
आशिषः ऐहिकमुष्मिकपुरुषार्थलक्षणाः आशास्ते अयेकस्ते स्वाग्निनः सकाशादिति शेषः । स न
भूत्वा न सेवाकः तर्हि स क इति जिज्ञासायामुक्तम् ॥ स वणिगिति ॥ वणिक्कृत्स्न एव यथा
वणिक् वनस्पदिकं विक्रीय पणविकं स्वीकरोति तद्वत्साक्षरीत्यर्थः ॥ स वै भृत्य इति ॥
यो भृत्यः स्वामी बोधौ गुणलुब्धौ परस्परगुणाकांक्षिणौ न कामुकौ न परस्परवकारकांक्षिणौ
स एव भृत्यः स एव स्वामीत्यर्थः । एतेन (अनेन)सकाशभक्तचित्प्रममभक्त्याधिक्यमुक्तं भवति ।
एतः उत्कृष्टः सः एकांतभक्तिमान् । निरुपाधिकभक्तिमान् तदाधिक्यस्य सोपाधिकभक्ता-
धिक्यधिकमकाधिक्यस्याप्यभक्तिसारथेतिफलात् साधनव्याधिकाभावेन यथाधुनार्थम्यानु
पपन्नात् धुतेरयमेवार्थ इति भावः । अनेनाप्यभक्तिसाध्यमुक्तेरप्यधिकाया अधिभूमि-
साधनभक्तेरप्यभक्ति आधिक्यं किं वक्तव्यमिदमुक्तं भवति । एव साधनतारतम्यात्
सुखतारतम्यप्रनुमानेन साधयित्वा स्मृत्यादिनापि तन्माधयति ॥ अन्यं विन्यादिना ॥
व्यस्यपीत्यादिवाक्येन संवर्णार्थानां ग्रहणम् ॥ न्यरूपेण इति ॥ निरंतरभक्तिन्यायुक्तत्ववचन
इत्यर्थः । कर्तेति कर्माधमविहितकर्मैत्यर्थः । विवर्णवादाधिष्ठयत्वात् । तयोर्भक्तिप्रपत्न्योः ।

कर्मपिधानपेक्षाभ्यामाहुष्यनाहुषिम्यां च विषमत्वात् । नच तयोक्तरीत्याधिकान्यत्वेऽपि विश्वासात्पत्वाधिक्याभ्यां साम्यमिति वाच्यम् । विश्वासात्सर्वार्थनीयायां भक्तावेव यावदाहुष्यपेक्षितत्वेनानावर्तनीयप्रपञ्चितोऽधिकत्वात् । यदि च फलसाम्येन साधनसाम्याच्चैव प्रपञ्चाधिकविश्वासः कल्पेत, तर्ह्यन्योन्याभयः । साधनवैषम्येऽपि साम्यसाम्ये चाधिकविधाभ्याः भुतेरनुपादेयत्वं फलद्वह्तरुधीश्वरस्य वैषम्यादिकं च स्यात् । नच देवमनुष्यादीनां न च अक्षयशक्तिवात्रेव शक्ताशक्तानुष्ठितनि(इव)त्यकर्मण इव न फलवैषम्यमिति वाच्यम् । अशक्तजितस्य ज्ञानसाधपंगवादिभूतकाम्यकर्मण इव विकलत्वेन काम्यमोक्षसाधनत्वायोगेन तत्साधनत्वाय खोचितमुक्तिकृतं प्रत्यविकलताया वक्तव्यत्वात् । एतेन भक्तिप्रप्त्योर्विषमत्वेऽपि शक्ताशक्तविषयत्वात्फलसाम्यमिति निरस्तम् । तथाऽश्ववणात् । कल्पने चातिप्रसङ्गात् । तस्मात्साधनतारतम्यान्मुक्तितारतम्यम् । अत एव—

उक्तरीत्या स्वकृत्स्न इत्याहुःकरीत्या ॥ साम्यमिति ॥ कर्माद्याधिक्येन भक्तेराधिक्ये विश्वासाधिक्येन प्रपञ्चेत्प्याधिक्यं स्वकृत्स्नमितिहमिति तयोः साम्यमित्यर्थः ॥ अधिकत्वादिति ॥ तथाच भक्तयो विश्वासाधिक्येन प्रपञ्चेर्भक्तिसाम्यसंज्ञकजनमहाययमिति भावः ॥ अन्योन्याभय इति ॥ भक्तिः प्रपञ्चाधिक्यविश्वासासकल्पने तयोः साम्ये तत्फलसाम्यसिद्धिः । सिद्धे च तत्फलसाम्ये साधनवैषम्ये तत्प्रयोगफलसाम्याच्चैव भक्तिः प्रपञ्चाधिक्यविश्वासासकल्पनमित्यन्योन्याभय इत्यर्थः । कस्तु साधनवैषम्यं, तथापि फलसाम्यं भवतु बाधकामावाहित्वाशांफय कयवमणधुतिलर्कानुपूर्वमौचित्यच प्रस्तावितान् बाधकतर्कानाह ॥ साधनवैषम्येऽपीत्यादिना ॥ अधिकविधाचक्रभुतेरनुपादेयत्वमिति कल्पसाधनेनत्रपि तत्फलसाधनमिति भावः । वैषम्यादिकं च व्याधित्वादिविषयवैषम्यं प्रसङ्गम् । अथ साधनान्युनाधिक्यानुस्तरेव फलसाम्यानाहैषम्यम् । अधिकसाधनानुहापुत्रकासावपेक्षकान् वैषम्यं चाप्येत इति प्रसङ्गम् । साधनवैषम्यस्याप्यप्राप्तिरिह साधनं परितरति ॥ नच देवमनुष्यादीनामिति ॥ यथा शक्ताराक्तानुष्ठितसंस्वाधर्मादित्येककर्मणः प्रत्यवाचाभावाकृत्फलसाधनवैषम्येऽपि सत्फलत्वमिहकर्मणां वैषम्यं तथा ज्ञानस्यापि मोक्षनभयफलवैषम्येऽपि कृतानां देवमनुष्यादीनां न च शक्त्यशक्तयोस्तदधिकार्यविषयतया वैषम्योपपत्तेर्वैषम्यवैषम्यमिति नच साम्यमित्यर्थः । कुत इत्यत आह ॥ अशक्तजितम्येति ॥ (संवेति.क) यथा भयान्कहाकाःपिभूतमोक्षिहोक्तविश्वकर्मणोऽने न्यूनतया भिन्नत्वेन हात्तुतकाम्यकर्मण इव फलसाधनत्वान्नेस्तथा मनुःकापहाकाःजितज्ञानकाम्यकर्मणस्तथा विषयत्वमेवैषादिशक्तजितविषयविषयकाम्यवैषम्योक्तस्यचन्यवयोगेन तत्साधनत्वोक्तस्यनान्य शक्तजितज्ञान-

“कर्मणामल्पमहतां कृतानां च स्वर्गोचरे ।

विभागस्त्वनसामान्यादविशेषेऽपि बोद्धितः ॥”

इतिवार्तिकेनाविशेषेण स्वर्गसाधनत्वेन शुतयोरपि ज्योतिष्टोमाग्निहोत्रयोस्तारतम्यात्तत्साधे
स्वर्गेऽपि तदुक्तम् । उक्तं च—

“युक्तं च साधनाधिक्यात्साध्याधिक्यं सुरादिषु ।

नाधिक्यं यदि साध्ये साध्यप्रज्ञः साधने कुतः ॥”

इति । किञ्च “तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येतावत्संपत्स्यते” इत्यादिभिरुक्त्या “तस्य
कार्यं न विद्यते” इत्यादिस्मृत्या च यस्य स्थितप्रज्ञस्य मोक्षाय कर्तव्यांतराभावात् उक्तस्तस्या-
परोक्षज्ञानिनो भक्तस्य प्रपन्नस्य वा शुकादेर्नित्यादिकर्मब्रह्मध्यानादिकं च न तावदज्ञस्येव
विविदिषादिद्वारा वा पापक्षयादिद्वारा वा प्रत्यवायपरिहारद्वारा वा ज्ञानादेः संनिपत्यङ्गम् ।

अथैव स्वीकृतमुक्तिफलं प्रत्यविकलता वक्तव्या । तथाच ज्ञानादिसाधनतारतम्यं फलतारतम्य-
प्रयुक्तमेव न शक्यशक्तिप्रयुक्तमित्यर्थः । एतेन वक्ष्यमाणहेतुना तथाऽऽध्वनात् भक्तिप्रपन्नयोः
शकाशक्तिविरचनाध्वनात् कल्पने तयोः शकाशक्तिविरचनत्वकल्पनेऽस्तिप्रसङ्गात् । कृताकृतयोः
कृतयोरपि सुकृतदुष्कृतयोः सुकृतयोरपि सकलविकलयोः कर्मणोः शकाशक्तिविरचनेन स्वर्गादि-
तुल्यफलसाधनत्वप्रसङ्गादित्यर्थः । समर्थितप्रबन्धमुपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ उक्तार्थे सम्प्रतिन्वेन
तत्रवार्तिकस्योक्तमुदाहरणं तदभिप्रेतार्थमाह ॥ अत्र एवेति ॥ स्वर्गेऽपि तदुक्तं तारतम्यमुक्तम् ।
अत्र पूर्वमीमांसोदाहरणं तस्या उत्तरमीमांसयैकशक्त्याऽयमंगीकृतं तां एतेषां तदुक्तार्थानंगीकारे
अपसिद्धांतोद्भावनार्थमित्यवगतमर्थम् । स्वकपोलकल्पितत्वशंकाभिगताय सोपपत्तिं स्वाभिपु-
न्यस्यसंमतिमाह ॥ उक्तं चेति ॥ साधनाधिक्यात् अनुप्याद्येक्षया सुरादिषु ज्ञानादि-
साधनाधिक्यात् साध्यधिक्यं मुखादिस्वाध्याधिक्यम् । साध्ये मुखादीं साधने ज्ञानार्थं प्रयोज-
कृतः । (इत्यर्थं न्यात्) पा(इत्यर्थं न न भ्यादित्यर्थः) । एतेश्चप्रमाणानां मुक्तवानेद्वैविध्यं साध्ययति
॥ किंचेत्तदादिना ॥ अपरोक्षज्ञानिन इति भक्तप्रपन्नयोर्विशेषणम् । निःप्रादीत्यादिशब्देन प्रेमिलि-
प्राप्तम् । ध्यानादिकमित्यादिशब्देन ध्वनादिकम् । विविदिषादीत्यादिशब्देनां कर्मणुष्ठिर्प्राप्ता ।
ज्ञानादिरित्यादिशब्देन भक्तिप्राप्ता । सञ्जय पापं स्वकपोपकार्यम् । तस्य ज्ञानस्य । समुच्चया-
पातात् । मुनेः स्थानं ज्ञानसाध्यवस्तु कर्मसाध्यवस्तुसाध्यापातादित्यर्थः । कर्मणां विविचारे
नाल्पवस्तुवद्विदिषादिनापि विविचारेण मोक्षेऽपि वैविध्यापातान् । अल्पकालवस्तुवद्विदिषादिनापि
वैविध्यापातात् । उक्तमुत्पादिविशेषात् “तस्य तावदेव चिरम्” इत्याद्युक्तमुत्पादिविशेषात् ।

तस्य सिद्धत्वात् । नापि फलोपकार्यम् । मुक्तौ ज्ञानकर्मणोः समुच्चयापातात् । कर्मणां विचित्रत्वेन मोक्षवैशिष्ट्यापातात् । मोक्षाय कर्तव्यांतराभावपरोक्षमुत्पादिविरोधात् । नापि फलांतरार्थम् । नित्यत्वात् । ज्ञानिनोऽनित्यत्वात् । नापि लोकसंग्रहार्थमीश्वराज्ञा-
पालनार्थं वा । तयोरपि स्वतोऽफलत्वात् । नापीश्वरप्रीत्यर्थम् । भग्यादिनैव मोक्षहेतुप्रीतेः
सिद्धेः । नापि तत्प्रीत्यभिप्रायार्थम् । फलातिशयाभावे तस्य पारिभाषिकत्वापातात् । तद्वै-
यर्थ्यात् । नापीश्वरबह्नीलार्थम् । “जाचायां द्विदामवाप्यैतमात्मानमभिपश्य (गम्य.पा.)
ज्ञातो भवेदज्ञो भवेत्, पश्यन्पीममात्मानं कुर्यात्कर्माविचारयन्” इत्यादिनाऽपरोक्षज्ञानिनः,

“मत्कर्मकुन्मत्परमो मङ्गलः संगवर्जितः ।

मन्मना भव मङ्गको मयाजी मां नमस्कुरु ॥”

इत्यादिना भक्तिप्रपत्तिमतस्य तद्विधानात् ।

“शुद्धेन वर्षकोटीश्च धूमः पीतोऽतिदुःखतः ।

वर्षायुतं च क्षुर्येण तपोऽर्वाक् शिरसा कृतम्”

इत्यादिस्मृतिषु क्लेशेनानुष्ठानोक्तम् । सर्वादयश्चापरोक्षज्ञानिनः । “न देवपदवीं प्राप्ता
ब्रह्मदर्शनवर्जिताः” इत्यादिस्मृतेः । अद्वैतिभिः “यावदधिकारम्” इतिशब्दे क्लेशेन
कर्मानुष्ठापणां वसिष्ठादीनामपरोक्षज्ञानित्वोक्तम् । तस्मादपरोक्षज्ञानोचरं कर्मादिकं मुक्तावा-
नंदातिशयार्थमेव । ब्रह्माहं च—

॥ नित्यत्वादिति ॥ नित्यकर्मणः फलांतराधवनादिति भावः । अनित्यत्वात् फलांतरस्येति शेषः ।
ईश्वराज्ञापकनार्थं भुक्तिस्मृतिरूपेश्वराज्ञायाः फलनार्थम् ॥ स्वतोऽफलत्वादिति ॥ मुक्तबुद्ध्या-
भाचबोध्यतरन्ताभावादिति भावः । तस्य ग्रीत्यतिशयस्य । पारिभाषिकत्वापातात् शब्दमात्रत्वा-
पातात् । तद्वैयर्थ्यात् । ग्रीत्यतिशयवैयर्थ्यात् । ईश्वरवत् ईश्वरकर्मवत् । विद्यां अपरोक्षज्ञानम् ।
अत्मानं परमार्थज्ञानम् । शांतिं कोपहरितः । भगवच्छिष्टबुद्धिर्वा । हांसः निर्गुहीतैर्द्वयः ॥ तद्वि-
धानादिति ॥ कर्मफलनारिविधानात् । मीलार्थेन विधानायोगादित्यर्थः । तपोऽर्वाक्शिरसा
अवःकृतशिरसा ॥ क्लेशेनानुष्ठानोक्तमिति ॥ नीलार्थेन क्लेशेनानुष्ठानायोगादिति भावः । ननु
मूर्धारेण्यपरोक्षज्ञानिन्वाभावात्तर्था कर्मविधानादिकमिन्वत् आह ॥ क्षयादयमेति ॥ कुन इत्यत
आह ॥ न देवपदवीमिति ॥ देवपदवीं देवत्वम् । प्राप्ताः ब्रह्मदर्शनवर्जिता न किन्तु ब्रह्मदर्शनवन्
(एवेत्यन्वयः ख.) एकेत्यर्थः । मूर्धारेण्य प्राप्तेव क्त्वन्ते नापरोक्षज्ञानिन्वाच तदर्थं कर्मविधा-
नारिविधमिति भावः । एवं प्रत्यक्षफलप्रतिषेधेन करिषाहमर्थमुक्तसंहारमुक्तेनाह ॥ तस्मादिति ॥
ननार्थे प्रत्यक्षत्वम् ॥ ब्रह्माहं चेत्यादिना ॥ ज्ञानापरोक्षज्ञानात् । स्वार्थार्थकृतोऽपि स्वर्ग्युक्तं

“ज्ञानान्मोक्षो भवत्येव सर्वाकार्यकृतोऽपि तु ।

आनंदो हसतेऽकार्याच्छुभं कृत्वा च वर्धते ॥” इति ।

स्मर्यते च— “सर्वदुःखनिवृत्तिस्तु ज्ञानिनो निश्चितैव हि ।

उपासया कर्मभिश्च भक्त्या चानंदचित्रता ॥” इति ।

अत एव “स य आत्मानमेव लोकप्रपास्ते न हास्य कर्म क्षीयते” इति श्रुतौ ज्ञानि-
कृतस्य कर्मणो मोक्षान्वयादक्षयफलत्वमुक्तम् । नहि मोक्षादन्यत्राक्षयत्वम् । परमसाम्य-
श्रुतिस्तु दुःखाभावसत्यकामत्वादिना सरःसागरयोरिव स्वयोग्यान्तर्दृष्ट्या च साम्यात् ।

“लिङ्गभेदः परानंदो दुःखाभावः समा मताः ।”

इति स्मृतेः । अन्यथा मुक्तत्वेऽप्यश्रवणजगत्सदृष्ट्वादि किं न स्यात् । तच्च “जगद्व्यापारवर्जम्”
इति सूत्रे त्वयापि निषिद्धम् । अत्र जगद्व्यापारशब्द उपलक्षणाच्च इति तथापि संमतम् ।
अन्यथा मुक्तस्य स्वातंत्र्यादपि स्यात् । “भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च” इति सूत्रस्य मात्रशब्दस्य तु

कृतोऽपि । अपरोक्षज्ञानानंतरमिति शेषः । तर्ह्यकार्यस्य किं फलमित्यत उक्तम् ॥ आनंदो हसत
इति ॥ अकार्याविपरोक्षज्ञानानंतरकृतात् । एवं शुभं कृत्वैत्यादावप्यपरोक्षज्ञानानंतरं संतप्यम् ।
अथ स्वकृपानंदस्य हासवृद्धी नाम संकोचविकालौ । साम्यजनमित्येकमप्यप्युक्ती वा । न तु
विद्यमानस्याप्यपरोक्षविद्यमानस्य प्रतिरिति क्वंति ॥ उपासनया ध्यानादिवक्ष्यते । आनंदचित्रता
आनंदवृद्धिः । अत एवापरोक्षज्ञानिकृतकर्मणो मुक्तावानंवापत्तिवार्यत्वस्य प्रतिपादने । इदानीं
मुक्तौ तारतम्ये परमसाम्यश्रुत्यविरोधाय तस्याः धृतेर्गतिमाह ॥ परममात्रपुनरिति ।
सरःसागरयोरिति ॥ लोके यथा सरःसागरयोः स्वयोग्यजलपूर्त्या साम्यात् साम्यव्यवहारस्तथा
मुक्तजीवेशयोर्मुक्तजीवानां च दुःखाभावसत्यकामत्वादिना स्वयोग्यान्तर्दृष्ट्या च साम्यात् परम-
साम्यपुनरिति । न तु सर्वात्मना साम्यादित्यर्थः । कुत इत्यत आह ॥ लिङ्गभेद इति ॥ अथ
लिङ्गभेदः मुक्तानां स्वमः । परानंदः पू पालनपूरणयोरिति धातोः स्वस्वयोग्यतानुसारेण पूर्णानंदो
दुःखाभावश्च मुक्तजीवेशयोर्मुक्तजीवानां च स्वम इति विवेचनीयम् । सर्वात्मना साम्यं वाध्यक-
माह ॥ अन्यथेति ॥ इष्टापत्तिमाशंक्य परिहरति ॥ तत्रेति ॥ तच्च जगत्सदृष्ट्वादिभ्यः । तर्हि
जगत्सदृष्ट्वातिरिक्तैः सर्वैर्धर्मैः साम्यमस्मिन्नित्यत आह ॥ अत्रेति ॥ अस्मिन्नप्येव वाध्यकमाह
॥ अन्यथेति ॥ कथं तर्हि भोगमात्रमिति चेन्न जगत्सदृष्ट्वातिरिक्तैः धर्मैः साम्यमस्मिन्नित्यत आह ॥ भोगमात्र-
साम्येति ॥ तद्विशेषो भोगविशेष इत्यर्थ इति ॥ तथाचास्मिन्मते मात्रशब्दः साम्यान्वाच्च एव ।

मन्यते भोगसामान्य एव साम्यं नतु तद्विशेष इत्यर्थः । त्वन्मतेऽपि योगमात्रे मुक्तस्य ब्रह्म-
साम्याद्विगात्रगत्याचारवर्जमिति व्याख्यातत्वाद्विचारणार्थो मात्राशब्दो न कात्स्न्यार्थः । सत्त्व-
कामत्वं च जगत्सृष्ट्वादाविचारिकानन्देऽपि कामसौभाग्याद्युक्तम् । वाराहे च —

“स्वाधिकानन्दसंप्राप्तौ सृष्ट्यादिव्यावृत्तिरपि ।

मुक्तानां नैव कामः स्वादन्यान्कामास्तु भुञ्जते ॥”

इति । सातिश्रयत्वेऽपि नित्यत्वं चेश्वरादपकृष्टत्वं इव मुक्तां तरेण साम्यं इव च सुत्यादि-
वसाद्युक्तम् । अन्यथोत्कर्षसाप्यनित्यत्वव्याप्त्या ब्रह्मानन्दोऽप्यनित्यः स्यात् । न च द्वेवे-
र्ष्यादिप्रसङ्गः ।

“निःशेषगतदोषाणां बहुभिर्जन्यभिः पुनः ।

सादापरोक्ष्यं हि हरेर्द्वेर्ष्यादि ततः कुतः ॥

भवेत्पुनर्द्विर्ष्यायाः समेष्वपि कुतो न ते ।

तप्यमानाः समान्तरा द्वेर्ष्यादिमुता अपि ॥

न तु कात्स्न्यार्थं इति भावः ॥ इतिव्याख्यातत्वादिति ॥ जगत्प्राप्तव्यवच्छेदपरतया मन्त्र-
शब्दस्य व्याख्यातत्वादित्यर्थः । ननु मुक्तानां सर्वसाम्याभावे स्वाधिकानन्दविषयकामस्य तदप्राप्तो-
पहतत्वात् कथं तेषां “सोऽभुते सर्वान्” इत्यादिभुक्तुं स्वकामस्वमिति जिज्ञासतामाह
॥ सत्यकामत्वं चेति । जगत्सृष्ट्वादाविषेति ॥ यथा तथापि मुक्तानामीश्वरेण सर्वसाम्या-
भावेऽपि तदीयजगत्सृष्ट्वादारौ कामस्यैकभावात् स्वकामत्वं तत्वेत्यर्थः । उक्तार्थे प्रमाणेन
स्मिरीकरोति ॥ वाराहे चेति ॥ मन्यन् स्वयमेवात् । क्षम्यन्त इति कामान् भोग्यान् । इतीति ।
भुक्तुमिच्छन्तः । सातिशयत्वे मुक्तेरनित्यत्वं स्यात् । स्वाधिकदर्शनेन स्वस्य पुच्छेबादिकं च
व्यादिति वाचकत्वं प्रागुक्तम् । तत्र प्रथममुद्धरति ॥ सातिश्रयत्वेऽपि नित्यत्वं चेति ॥ विपक्षे
वाचकमाह ॥ अन्यथेति ॥ मन्यन् स्वयमपि भुक्त्वा । स्वसिदायन्वादिन्यस्यानित्यत्वव्याप्त्यामन्त्रादेव
स्वसिदायमुक्तेरनित्यत्वे ब्रह्मानन्दोऽप्यनित्यः व्यादिति । तस्योक्तत्वादिति भावः । द्वितीयं च
वाचकमुद्धरति ॥ नचेति ॥ कुत इत्यतः न्योपपत्तिकस्युत्पत्तिरित्याह ॥ निःशेषेति ॥ निःशेषगत-
दोषाणां हरेरपरोक्ष्यं हि वस्तुतः तस्मान्मुक्तौ द्वेर्ष्यादि कुतः ? न कुतोऽपि । करुणाभवा-
दित्यर्थः । मुक्ताकाञ्क्षये द्वेषः स्वादिभुक्तां वाचकं भवेदित्यादि । समेष्वपि कुतो न ते
इत्यपि न प्रसिद्धीकृत्योक्तोद्देशादिति । ते द्वेर्ष्यादयः दोषा यथाच करुणमित्यादिना साम्या-
चित्तवशे वाचकरीतिहा उक्तः । यत्र द्वेषात् दोष एव कारणं न स्वाधिकत्वादिति तत्र मुक्तौ

दृश्यंते बहवो लोके दोषा एवात्र कारणम् ।

यदि निर्दोषतातत्रैवात्र किमाचिक्वेन दृश्यते ॥”

इत्युक्तेः । नच युक्तिः स्वरूपा(नंदा)विभाष्यमात्ररूपा, स्वरूपाणि चैकरूपाणीति कथं तार-
तम्यमिति वाच्यम् । “यो यद्वृषः स तद्वृषः निसर्गो द्वेष भवति” इत्यादिभ्युत्था,

“अबजानंति मां मूढा मानुषीं तनुमाभितम् ।

राक्षसीमासुरीं चैव प्रकृतिं मोहिनीं भिताः ॥

महात्मानस्तु मां पार्श्वे देवीं प्रकृतिमाभिताः ।

भजन्त्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम् ॥

त्रिविधा भवति भद्रा देहिनां सा स्वभावजा ।

सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति तां मृषु ॥

भद्रामपोऽयं पुरुषो यो यच्छूद्रः स एव सः ॥”

इत्यादिस्मृत्या चतुर्मुखादेरितरेभ्य उत्कर्षस्य दृष्टेनारष्टेन बाऽऽगंतुकहेतुना साध्यः चे तत्रापि
हेतुंतरान्नेषधेऽनवस्थापयत्याऽनादियोग्यतादृष्टापरपर्यायस्वभावो हेतुवर्चस्य इत्यादिपुल्या च
तारतम्यस्वभावत्वात् । “तद्यथा पेशस्करी पेशसो मात्राप्रपादापान्यक्षवतरे कल्पयां रूपं

किमाचिक्वेन दृश्यते त्वरीयसाध्येनाप्राप्ती मरीयाचिक्वेन प्राप्ती दोषः कः, न कोऽपीति
स्वत्यर्थः । भुन्यादिसद्भावेऽपि नोपपन्नं जीवानां स्वरूपतारतम्यमित्याचक्ष्व मिथकरोति ॥ न च
ह्युक्तिरिति ॥ कुतो न वाच्यमित्यतः स्वरूपाणामेकरूपत्वमेवास्ति इमिति भावेनाह ॥ यो यद्वृष-
इत्यादिना ॥ द्वेषमनुप्ययानेषु सान्त्विकराजसतामसेषु वा भद्रादिक्यावरनेषु सर्वजीवेषु
वा यो यद्वृषः स तद्वृषः द्वेषो द्वेष एव नान्यः, एवं सर्वत्रापि ब्रह्मण्यम् । कुतः? निसर्गो द्वेष भवति । त्रि-
वस्मादेषः द्वेषादिभावः निसर्गः स्वभावो भवति, अतः स्वभावो नान्यथा भवतीति भूयर्थः ।
प्रकृति स्वभावं मोहिनीं मिथ्याज्ञानजननीम् । भद्रात्मयः भद्रास्वदयः । स्वदयं स्वभाव इति च
पर्यायः । यो यच्छूद्रः स एव सः । यः सान्त्विकभद्रावान् सः सान्त्विक एव न राजस्यदिः । एवं
राजसतामसभद्रावांती व्याकथेयी । इतरेभ्यो दृष्टादिव्यः दृष्टेन यत्कानिदभजेन अदृष्टेन धर्मादि-
कक्षणेन । तत्रापि आगंतुकहेतावपि । हेत्वन्तराभ्येवनेन हेत्वन्तराभ्येवनेन । तद्यथेति भुनेत्यमर्थः ।
“यथा पेशस्करी भ्रमरीपेशसः तृणकीटस्य ग्राशं भंशं उपावाय उपादानीह/य भयमनृणकीटा
दन्त्यक्षतरुदणं भ्रमरदणं तनुने, एवमेवायमागमा परमागमा इवं शरीरं भिगम्य निहृत्य विनाश्या-
विद्यां प्रकृत्यपरनामिकां गमयित्वापसां अन्यत् प्राहृत्यविद्यादिकदात्म्यस्वभावम् अदृष्टवृषं विद्यादि-

तनुते । एषमेवायमात्मेदं शरीरं निहत्याविद्यां ममयित्वान्यत्रवतरं कल्याणं रूपं कुर्वते
पित्र्यं वा गांधर्वं वा प्राजापत्यं वा ब्राह्मं बान्धवैर्न भूतानाम्” इतिभुवौ लिङ्गशरीराविद्या-
निष्पत्तेरूपमपि पितृत्वाद्युक्तेष्व । नच मुक्तस्य देहापत्ति चेत् दुःखादि स्यात् नचैकोगायोग-
इतिवान्यम् । ईश्वरचिदात्मकस्य वा कर्मानारब्धस्यैन्द्रिकस्य प्राकृतदेहस्य वा सत्त्वात् ।
अस्ति हि तावच्चिद्रूपं शरीरम् ।

“चिदानन्दशरीरेण सर्वे मुक्ता यथा हरिः ।

भुञ्जते कामतो भोगांस्तदन्तर्बहिरेव च ॥” इति श्रुतेः ।

न्यायविबारे “नच मुक्तस्य विद्वत्स्यो देहोऽपि नास्तीतिवाच्यम् । अकृत्रिमत्वेन तस्यान-
पगमात्” इत्युक्तेषु । जित्ति च जहन्नीरम् ।

“स्वेच्छया वा शरीराणि तेजोरूपाणि कानिचित् ।

स्वीकृत्य जागरितवद्भूत्वा त्यागः कदाचन ॥”

इतिप्रसवैवर्ततेः । तत्त्वप्रदीपे “ भूहप्रकृतिमयानि ज्योतीरूपाणि मुखैकतानानि शरीराण्यनु-
प्रविश्य ” इत्युक्तवाच । “ चिता वाऽक्षिता वा नित्येन वाऽनित्येन वाबाहन्दी शेष भवति ”
इतिवेदव्युत्पत्तेः । योक्तव्यं च—

एषे मन्त्रेषां मन्त्रपुष्पभाषादीनां भूतानां कथं तदुत इति । ननु “तद्यचेति” ध्रुव्या कथं ता-
तम्यस्य स्वाभाविकत्वसिद्धिरित्यतस्तत्राक्षरं विवृणोति ॥ इति भुताविनि ॥ तथाच लिग-
शरीरापुष्पाधिविपुल्यन्तरं मुक्ताधिवि पितृत्वातेरप्यस्यां ध्रुवी क्षयमात्रत्वात्तारतम्यस्य स्वाभाविकत्व-
सिद्धिरिति भावः । पित्रादिकल्पसंगेन मुक्तस्य चिद्विष्टापदीरसद्भावं प्रतिपादयितुं तदु-
त्तारिणी शंकापुष्पकायं निवेधति ॥ नच ह्रस्वमेति ॥ ऐच्छिकस्य इच्छामन्त्रारम्भस्य । कर्मतो
कथेदतः । ततः हरेरतः । चिदानंवेति ध्रुव्या स्वचिते जीकस्य चिदात्मकपरीरे सिद्धांतानुमति
बाह ॥ न्यायविवरणे वेति ॥ एकमुत्तराधि । चिदानंवात्मनोऽप्रीत्यपित्तनो अन्वेदस्समु-
पाहः । अक्षुधिमन्त्रेन स्वाभाविकत्वेन । तस्य चिदानंवात्मनोऽहस्य । तेजोऽपानि तेजोभूत-
स्वरूपानि प्रकाशस्वरूपानि वा स्वीकृत्य धृक् आन्तरितयत्, कस्य स्वमात्रस्यावामीश्वरेऽर्थाधिन-
वासनारण्यकान्तुगन्धारीराणि स्वीकृत्य तदुचितभोग्या भुक्त्वा आन्तरितस्यजति तद्वत् भुक्त्वा
भोगानिति शेषः । त्वान्तरेणां शरीराध्यामितिशेषः । तत्र स्वीकारत्वावगम्यां शरीराध्यामन्त्रकल्प-
मगमन्ते । तन्मन्त्ररीरे त्रिविधमन्त्रार्थां मन्त्रे । शुद्धप्रकृतिप्रधानि रजःप्रधानमिधितप्रकृत्याम
एनि सौक्ष्म्यकलानि न नु शुद्धप्रकृत्यानि । अथ मन्त्रेऽप्येता कल्पकल्पं बोध्यम् । ननु

“प्रकृतिं चाप्यतिक्रम्य गच्छन्त्यात्मानमप्ययम् ।

परं नारायणात्मानं निर्द्वन्द्वं प्रकृतेः परम् ॥

इन्द्रियाण्यनुबुध्यन्ति स्वदेहं योगिनो नृप ।

करणान्यात्मनस्तानि ह्यस्यैः पश्यति तैस्तु सः ।

स जिघ्रति यच्चान्यायं स्पर्शान्स्पृशति च प्रभो ॥”

इति । नच प्राकृतदेहयोगे दुःखापापसिः । मुक्तस्य वश्यप्रकृतिव्येन प्रकृतिवशात्वाभावात् । नहि यस्य बन्धादिर्बन्धस्तस्य तथोगजं दुःखम् । उक्तं हि न्यायविवरणे “मुक्तानां वशिता यतः” इति । तत्त्वप्रदीपे च “वश्यप्रकृतीनाम्” इति । भाष्ये च “शरीरमनुप्रविश्य पुष्पानेव भोगाननुभवति । न तु दुःखादीन् । यथा प्रदीपो दीपिकादिषु प्रविष्टस्तत्स्थं तैलाद्येव भुङ्क्ते न तु काष्ण्यादीन्” इति । वृत्तितं च “प्रदीपवदावेकस्तथाहि दर्शयति” इति । “नह वै सञ्जरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति” इति ध्रुतिस्तु कर्मारब्धदेहप्रियया ।

विद्वच्चिदुभयोः प्रत्येकप्रमाणोक्त्या नोभयशरीरप्रसिद्धिः । एकस्याम्बानुसारेण नयनसंभवादिग्या-
शङ्क्योभयत्रापि निरवकाशं स्पष्टं प्रमाणमाह ॥ चिता चेति ॥ स्वकृपकियादिसत्त्वेऽपि प्रमाणमाह ॥ मोक्षधर्मे चेति ॥ निर्द्वन्द्वं समाभ्यधिकरहितम् । योगिनो गच्छन्त्यात्मानमित्युक्तपरमात्म-
प्राप्तिप्रसक्तो मुक्तस्य स्वदेहं स्वस्य स्वकपरेहमनुबुध्य इन्द्रियाणि बध्नुषादीनि बुध्यन्ति उद्बुद्धानि भवंति । आत्मनः मुक्तात्मनः (परमात्मनः) । कर्तुः तानि बध्नुषादिस्वरूपेन्द्रियाणि करणानि, कुतः सः मुक्तः आत्मा सूक्ष्मैः तैः स्वकृपबध्नुषादिभिः कृपाणि पश्यति । सः मुक्तः गंधात् जिघ्रति, स्पर्शान् स्पृशति, उपलक्षणमेतन् । शब्दान् शृणोति, रसानास्वादयति, इत्याद्यपि ग्राह्यम् इति स्मृत्यर्थः । अथ प्रकृतिं च अप्यतिक्रम्य गच्छन्त्यात्मानमित्युक्तमुक्तस्वबंधवर्गीत्येन्द्रियाणां स्वकृपत्वमवगम्यते । मुक्तस्य देहाद्यस्ति चेत् दुःखादिप्रसिद्धिः पूर्वोक्तबाधकप्रसङ्गस्य परिहरति ॥ नचेति ॥ प्रकृतिरेहयोः स्वकाशान् । दुःखादीन्यादिशब्देन कर्मप्रकोपादिकः ग्राह्यम् । वशीकृत-
देहप्रकृतिव्येन दुःकाद्यभावाः । कथमित्यतस्मिन्पुण्यादयति ॥ नहीति ॥ उक्तस्वबंधमाचार्यापुक्तिभिः संवाचयति ॥ उक्तं हीत्यादिना ॥ “प्रदीपवदावेशः” इति सूचार्थः शरीरमनुप्रविष्टव्येयाप्यनभाष्य एव स्पष्टः । मुक्तस्य शरीरित्वेऽपि वश्यदेहव्येन दुःकादिकं न चेन्नाहं “न ह वै सञ्जरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति” इति ध्रुतेः का गतिरिति जिज्ञासायामाह ॥ न ह वै मज्जरीरस्येति ॥

मुक्तसाक्षरीरत्वमुतिरपि तन्निष्कल्पमावाद् । नहि तानि शीर्यते । तच्छरीरस्य लोक-
विलक्षणत्वाभावावोक्तिः । अग्रहर्षमनन्दमित्वादिषत् । उक्तं च “ग्रामस्या अपि न ग्राम्या
वैलक्षण्यादि सज्जनाः” इति । कथमन्यथा देहि(सदेहे)ष्वेव जयादितु “देहेन्द्रियास्तु
हीनानाम्” इत्युक्तिः । तस्मात्कृताभ्यायोक्तन्यायैस्तरतमभावापन्नमुक्तब्रह्मरूपादिनियामको
भगवान् श्रीपतिः सर्वोत्तम इति सिद्धम् ॥

नमो निरस्तदोषाय समस्तगुणराशये ।

विमलानन्ददेहाय कमलापतये सदा ॥ १ ॥

मत्प्रेरकेभ्य हरिणा या पूजा स्वस्य कारिता ।

वायव्यरूपा लक्ष्मीश्रुतया प्रीणातु केशवः ॥ २ ॥

॥ इति ह्युक्तावपि ब्रह्मादीनां तारतम्यसमर्पणम् ॥ ५ ॥

प्रियाप्रिययोः सुखदुःखयोः । अस्मत्सिः निरासो नास्ति । किं तु कृतिदेवास्तीत्यर्थः । कर्मरम्भदेह-
विषया । ननु देहमनविषया । उक्तभुक्त्यादिविरोधात् । तर्हि “अक्षरीरं वा व संतं प्रियाप्रिये न
स्वरान्” इत्यापशरीरत्वबुद्धेः कोऽभिप्राय इति जिहास्तायामाह ॥ मुक्तसाक्षरीरत्वमुतिरपीति ॥
तन्निष्कल्पमावाद् । शीर्यते इति शरीराणीति शरीरनिष्कल्पमावात् । न तु शरीरस्थैषाभावात् ।
उक्तभुक्त्यादिना शरीरत्व प्रमितत्वादिति । निष्कल्पमावमेवोपपाद्यति ॥ न हि तानीति ॥
नानि मुक्तशरीरानि । शीर्यते कर्मरम्भशरीराणीव शीर्यानि क्लिप्तानि जायंत इत्यर्थः ।
तच्छरीरस्य लोकविलक्षणत्वोक्तिः धुली धुला । अक्षरीरमिति मुक्तशरीरस्य लोकविलक्षणत्वो-
क्तेर्वैयर्थ्यः इत्यत्र दृष्टांतः ॥ अग्रहर्षमित्वादि ॥ तद्वत्त्वेऽपि तद्वद्विषयत्वोक्तिर्नाकवैलक्षण्यादित्युक्तम् ।
अत्र संमतिमाह ॥ उक्तं चेति ॥ विपक्षे बाधकमाह ॥ अन्यथेति ॥ अन्वयात् सर्वत्र तद्वदि-
त्वोक्तिस्तद्वत्त्वादेव ननु लोकविलक्षणत्वादित्यंगीकारे । उपसंहारम् समग्रवाक्याधिगतायं माह
॥ तस्मादिनि ॥

॥ इति मुक्तावपि ब्रह्मादीनां तारतम्यसमर्पणम् ॥ ५ ॥

एवं सख्यसंबन्धः मन्त्रकथाप्रसङ्गात् न मन्त्रीपतिनमस्कारकथं संग्रह्यमाचरति ॥ नम
इति ॥ अत्र स्तोत्रवेनास्य नमस्कारस्य भगवत्पुण्यब्रह्मार्थकमप्यवगम्यते । नाहं वर्ता हरिः
कर्ता तपूजा कर्म बाधितम् ॥ तथापि सकृत्ता पूजा तप्यसादेन नाप्यथा ॥ तद्वन्निस्तकलं
मया तप्यसादः पुनः पुनः कर्मबन्धो ह्यप्येवं पिप्प्लोगुहिकरः स्मदा ॥” इति मृत्युकुलप्रकरणे
स्वहृतां पूजां भगवन्ने समर्पयति ॥ मन्त्रोक्तेषु ॥ मन्त्रोक्तेषु हरिणा मया वा वायव्यरूपा
पूजा कारिता तथा लक्ष्मीराः केशवः अत्र प्रीत्यादिः कल्पकः ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्याणां श्रीमद्भक्तप्रतीर्षपूज्यपादानां शिष्येण
व्यासपतिना संगृहीते न्यायामृते चतुर्थः परिच्छेदः ॥ ४ ॥

॥ श्रीः श्रीः श्रीः श्रीः श्रीः ॥

॥ संपूर्णभाष्यं ग्रन्थः ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्याणां श्रीमत्सुरेन्द्रतीर्षपूज्यपादानां शिष्येण विजयीन्द्रभिक्षुणा
विरचितायां लघ्वामोदव्याख्यायां न्यायामृतव्याख्यायां चतुर्थः परिच्छेदः ॥

॥ श्रीः श्रीः श्रीः श्रीः श्रीः ॥

॥ समाप्तोऽयं ग्रन्थः ॥

शुद्धाशुद्धपत्रिका

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
ix	19	—चैतन्य	चैतन्यम्
xi	21	निर्वाणायाम्	निर्वाणायाम्
xii	6	सङ्कल्पस्या	सङ्कल्पसंख्या
xiii	पञ्चमपञ्चमनन्तरं विषयः—श्री आनन्दभट्टाचार्य (पाण्डुरङ्गी) विरचितं न्यायाधृत- कष्टकोद्धारार्थं व्याख्यानं तथा श्रीचंदापन्याचार्यविरचितं न्यायाधृतप्रकाशाख्यम्- सम्पन्नं व्याख्यानम् ।		
xiv	12	विराजमाना	विराजमानानां
xvi	1	कर्तृणां	कर्तृणां
7	11	जा(रूप)	जाख्या
13	19	तदुक्ते	तदुक्तेः
14	22	नोद्घातयितुं	नोद्घातयितुं
15	7	प्रतिपत्तौ	विप्रतिपत्तौ
15	24	वाच्यम्	वाच्यम्
18	12	रूप	रूप
23	22	रूपणो	रूपेण
24	5	छिन्नस्य	छिन्नस्य
30	1	व्यस्यं	व्यस्यम् ।
53	21	स्वापीत्यर्थः	स्वापीत्यर्थः
65	23	वसिद्धिः	वसिद्धिः
73	26	निह	इति
74	26	विषयम्	विषय
80	15	तत्त्व	तत्त्व

पुटम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
84	4	बडिध	बडिध
111	9	मिध्वा	मिध्वा
112	11	साक्षात्कारत्वं	साक्षात्कार
123	6	वैषम्यार्थत्	वैषम्यार्थत्
128	14	यक्षत्सवि	यक्षति
135	8	परोक्षज्ञाने	परोक्षज्ञाने
137	10	प्राप्तम्	प्राप्तम्
137	12	त्वात्	त्वात्
139	3	पात्	पातात्
141	3	त्वं	त्वं
144	18	प्रतिबन्धित्वेन	प्रतिबंधित्वेन
145	18	अध्यस्तात्	अध्यस्त
163	8	विरोधज्ञानं च	विरोधाज्ञानं च
167	27	प्रत्ययोपस्थित	प्रत्ययोपस्थित
168	9	मिध्यात्	मिध्यात्
174	5	तिः	भुतिः
186	19	द्वेषा	द्वेषा
189	22	जायित	जायिता
193	23	गम्यत	गम्यत इति
199	9	असंबन्धिताः	असंबन्धिनः
200	27	नानाश्री	नानाश्री
222	19	मिध्यात्वासिद्धि	मिध्यात्वासिद्धि
231	15	ज्ञाननिवृत्ति	ज्ञाननिवृत्ति
304	14	स्वावरण	स्वावरण
364	26	विषय	विषय
370	23	भूतत्वेनदत्तन्ताभाषयोः	भूतत्वेनदत्तन्ताभाषयोः

पुटम्	पङ्क्ति	अनुवचम्	शुद्धम्
370	26	संयोगम्बंस	संयोगम्बंसः
375	10	चेत्ता	चेत्ता
375	10	त्यतो	क्षतो
386	21	वज्यतेः	वज्यते
403	9	व्यवहारिकैः	व्यावहारिकैः
401	24	सर्वेण	सर्वेषां
408	4	भावकनीति	भावकानीति
572	2	अपरोक्षान्तौ	अपरोक्षान्तौ
595	Foot Notes	अनुवाकस्तु	अनुवाकस्तु
620	4	अनर्पप्रसंगात्	अनर्पप्रसंगात्

<i>Sl. No.</i>	<i>Name of the Book</i>	<i>Author's Name</i>
1	BRAHMASUTRA NYAYASANGRAHA	Sri Vijayendrateertharu
2	BRAHMASUTRA ADHIKARANA RATNAMALA	Sri Sudheendrateertharu
3	TATWAPRAKASIKA NYAYAMALIKA	Sri Krishnacharya (Sri Sumateendrateertharu)
4	NAVYA DURUTI SIKKSHA	Sri Vadendrateertharu
5	VISHAYA VAKYA SANGRAHA	Sri Dheerendrateertharu
6	ADHIKARANA RATNAMALA	Sri Venkatacharya Panchamuki
7	RAGHAVENDRA VIJAYA	Vidvat Kavikulatilaka Sri Narayanacharya
	With English Translation	Sri G. B. Joshi
8	RAGHAVENDRA VIJAYA	Vidvat Kavikulatilaka Sri Narayanacharya
	With Commentary in Sanskrit Bala Bhodini	Sri Desika Gopalakrishnacharya disciple Sri Ramacharya
	Gurupada Seva	Nyayalaya Pandita Sri Raghavendracharya
9	RAGHAVENDRA VIJAYA KATHA SANGRAHA	Sri P. P. Lakshminarayana Upadhyaya
10	BHATTA SANGRAHA Vol. I	Sri Raghavendrateertharu
11	SARVASIDDHANTA SARAASARA- VIVECHANAM X Chap.	Sri Vijayendrateertharu
12	BHATTA SANGRAHA Vol. II	Sri Raghavendrateertharu
13	RAGHAVENDRA VIJAYA (III and IV Canto)	Vidvat Kavikulatilaka Sri Narayanacharya
	With Two commentaries in Sanskrit Bala Bhodini	Sri Desika Gopalakrishnacharya disciple Sri Ramacharya
	Gurupadaseva	Nyayalaya Pandita Sri Raghavendracharya

<i>Sl. No.</i>	<i>Name of the Book</i>	<i>Author's Name</i>
14	TARKA SANGRAHA With <i>Sabdhabhoda</i>	Sri Annambhatta Sripadaputra Sri Giri Acharya
15	SARVASIDDHANTA SARAASARA- VIVECHANAM	Sri Vijayendrateertharu
16	DURITAPAHARA STOTRAM (With Kannada Vyakhyana)	Sri Vijayendrateertharu Sri Magadi Ranganathachar
17	RAGHAVENDRA VIJAYA	<i>Videvatkasikula Tilaka</i> Sri Narayanachar
18	MANIMANJARI (With Sanskrit commentary)	Sri Narayanapanditacharya, son of Sri Trivikramapanditacharya
19	NYAYADHWA DEEPIKA Vol. I	Sri Vijayendrateertharu
20	VISHNU BHAGAVATA PADODAKA PRASANA KRAMA NIRNAYA	Sripadaputra Sri Giri Acharya
21	SRIMAN MADHWA MATAM With Kannada Translation	Sri Venkata Raghavendracharyaru (Sri Sujayendrateertharu) Sri Magadi Ranganathachar

